NSV LIIDU AJA-LUGU

I

NSV LIIDU AJALUGU

I KÖIDE

A-30223 IV

NSVL TA AJALOO INSTITUUT
M. LOMONOSSOVI NIM. MOSKVA RIIKLIKU ÜLIKOOLI
AJALOOTEADUSKOND

NSV LIIDU AJALUGU

I KÖIDE

TOIMETANUD
AJALOOKANDIDAAT S. VAHTRE

KIRJASTUS «VALGUS» · TALLINN 1969

9(N)1
N 76

Originaali tiitel:

История СССР
том I
с древнейших времен до 1861 г.
Первобытнообщинный и рабовладельческий строй. Период феодализма
Издание второе, переработанное и дополненное
Издательство социально-экономической литературы «Мысль»
Москва 1964

*

Под редакцией академика М. В. Нечкиной, академика Б. А. Рыбакова, докторов исторических наук А. А. Новосельского, А. В. Фадеева и Л. В. Черепнина (отв. редактор), профессоров В. И. Лебедева и Г. А. Новицкого

Vene keelest tõlkinud K. Krell, O. Luhar ja H. Toomsalu
Kunstiliselt kujundanud T. Aru

Lubatud NSV Liidu Kõrgema ja Kesk-eriharidu se Ministeeriumi poolt kasutada õpikuna riiklike ülikoolide ja pedagoogiliste instituutide ajalooteaduskondade üliõpilastele

ARHIIVKOGU

1—6—4
6—69

2

Tartu Riiklik Ülikooli
Raamatukogu

HISTORIOGRAAFILINE ÜLEVAADE

1. HINNANG VENE AJALOOLE REVOLUTSIOONIEELSES HISTORIOGRAAFIAS

Historiograafia tähtsus. Ajalooõpetuses on tähtis koht historiograafial, teadusel, mis käsitleb inimkonna mineviku uurimislugu. Väga oluline on hästi teada, kuidas ajalooalaseid teadmisi on kogutud, kuidas need on täienenud, kuidas on muutunud arusaamad ühiskonna arengu iseloomust, miks need arusaamad on olnud erinevad ja kuidas on neis peegeldunud eri klasside huve väljendavate filosoofiliste, poliitiliste ja õiguslike ideede võitlus. On tähtis aru saada, et marksismi-leninismi arenemine põhjustas ajalooteaduses murrangu, võimaldades ühiskonna arenguseaduste mõistmise.

Ajalookirjutuse algus Venemaal. Vanimateks säilinud ajalooalasteks teosteks on kroonikad. Venemaal hakati kroonikaid kirjutama XI, võimalik aga, et X saj. Vanimaks meieni säilinud Vene kroonikaks on Kiievi Petšerski (Koopa-)kloostri munga Nestori poolt XII saj. algul koostatud «Jutustus möödunud aegadest». See teos pani aluse kroonikakirjutamisele, mis kestis kuni XVIII sajandini. Keskaegsel Venemaal olid kroonikate kõrval tuntud ka teistsugused ajalooteosed: sõjajutud, lood mitmesugustest sündmustest, vürstide, kirikutegelaste jt. elulood, kronograafid jm. Neis peegeldusid esmajoones feodaalide, mõnikord ka linlaste seisukohad ajaloosündmuste suhtes. Ühiskondliku elu nähtusi käsitleti peamiselt religioossest aspektist. Mõningal määral kajastusid ajalooalastes töödes ka rahvahulkade arusaamad ajaloost.

XVIII saj. aadlihistoriograafia. V. Tatištšev. Historiograafia kui teadus tekkis XVIII saj. Tollele ajale oli iseloomulik esiteks järkjärguline lahtiütlemine religioosseist seisukohtadest mineviku seletamisel ja teiseks katsed mõtestada ajalugu ratsionalistliku filosoofia abil. Ajaloosündmuste kirjeldamine kroonika vormis on sellal juba välja suremas. Kroonikate asemele astub teaduslik töö. Oma ideoloogialt on suurem osa XVIII saj. ajalooteoseid tüüpilised aadlihistoriograafiale.

XVIII saj. esimesel poolel koostas eesrindliku aadli silmapaistev esindaja V. Tatištšev (1686—1750) neljaköitelise (viieosalise) «Venemaa ajaloo kõige vanemast ajast peale». See üldistav töö, milles käsitleti sündmusi kuni XVI saj. lõpuni, avaldati alles pärast autori surma. Teosel oli ajalooteaduse arendamise seisukohalt suur tähtsus. Tatištšev võttis tarvitusele palju uusi allikmaterjale («Vene Õigus», 1550. a. seadustekogu (Sudebnik), mitmed kroonikad). Töö eessõnas esitas Tatištšev oma vaated ajaloouurimise ülesannetele ja meetoditele, allikaõpetuslikele uuringutele ning tekstikriitikale. Teos ise koosneks nagu kahest osast. Selle kaks esimest peatükki tõstatavad üldisi probleeme: Ida-Euroopa rahvaste vanimast ajaloost, slaavi kirja tekkest, riigi kujunemisest ja selle vormidest jne. Järgnevad osad meenutavad koondkroonikat. Erinevate kroonikate alusel esitatakse kronoloogilises järjestuses Vene poliitiline ajalugu.

Isevalitsusliku korra ideoloogina jõudis Tatištšev seda ajalooliselt põhjendada, käsitledes Venemaa poliitilist arengut monarhia ja aristokraatia vahelise võitluse seisukohalt, püüdes tõestada monarhia kasulikkust ning aristokraatide valitsemise kahjulikkust.

Normanni teooria Vene riigi kujunemisest. M. Lomonossovi võitlus normannismi vastu. XVIII saj. 40—60-ndatel aastatel kerkis päevakorda Vene riigi tekkimise probleem. Sel ajal tegutses Venemaal palju Saksamaalt kutsutud õpetlasi, nagu G. Bayer, G. Miller, A. Schlözer. Mõned neist saavutasid teatud positiivseid tulemusi allikakriitiliste võtete ja ajaloo abiteaduste meetodite väljatöötamisel jm. Nende ajaloolaste negatiivseks küljeks oli see, et nad alahindasid idaslaavlaste ühiskondliku arengu taset ja rajasid Vene riigi tekkimise nn. normanni teooria. Selle poliitiline mõte seisneb väites, et Vene riigi loojateks olid väljastpoolt tulnud varjaagid. Seesugune järeldus oli tarvilik balti aadlile, kes Anna Ivanovna valitsemisajal haaras Venemaal võimu.

Normanni teooria vastu astus teravalt ja kirglikult välja suur vene õpetlane ja patrioot M. Lomonossov (1711—1765). Uurinud tähelepanelikult allikaid, tõestas ta, et normannistide seisukohad pole põhjendatud. Oma töös «Venemaa muistne ajalugu vene rahva tekkimisest peale kuni suurvürst Jaroslav I surmani ehk 1054. aastani» püüab Lomonossov iseloomustada idaslaavlaste elu vanimat ajajärku, näitab nende osatähtsust maailma ajaloos ja Bütsantsi impeeriumi languses. Ta tõestas, et slaavlaste ühiskondlik arenemine algas ammu enne normannide ilmumist Ida-Euroopasse ja et nimetused *ross* ning *russ* olid slaavi päritoluga. Kuigi Lomonossovi arvamustes oli teaduse tolleaegsest tasemest tingituna palju naiivset ja tõele mittevastavat, jäid mitmedki tema tähelepanekud järgmiste õpetlaste tööde aluseks.

N. Karamzin. XIX sajandi alguses, feodaal-pärisorjusliku süsteemi kriisi perioodil, nägi päevavalgust N. Karamzini (1766—1826) kuulus «Vene riigi ajalugu» 12 köites. See töö, mis käsitleb sündmusi kuni XVII sajandi alguseni ja mis aitas palju kaasa ajalooteaduse arengule, rajanes rikkalikule allikainesele, millest paljut varem ei tuntud. Suur väärtus on Karamzini teosele lisatud kommentaaridel. Viimastes on avaldatud kirjalikke allikaid ja lisatud palju huvitavaid allikaõpetuslikke tähelepanekuid. Karamzini «Vene riigi ajalugu» oli kirjanduslikult kõrgel tasemel ja tõstis huvi oma maa mineviku vastu.

Kuid Karamzini töö, mis ilmus suurele Prantsuse kodanlikule revolutsioonile järgnenud feodaal-pärisorjusliku reaktsiooni ajal, oli kirjutatud konservatiivses vana korda kaitsvas vaimus. Autor nägi ajaloo progressi monarhia kindlustamises. Talle oli monarhia Venemaa ühiskondliku ja poliitilise elu iidseks aluseks, ajaloo juhtivaks jõuks. Karamzini arvates oli Venemaa heakäekäik tingitud monarhia edusammudest, isevalitsusliku korra languse perioodid tõid aga maale suuri kannatusi.

Aadlirevolutsionääride historiograafia. A. Radištšev. Dekabristid. XVIII ja XIX saj. piiril saab alguse revolutsiooniline aadlihistoriograafia. Palju huvitavaid mõtteid ajaloo kohta avaldas A. Radištšev. Tema arvates on ajaloos peamine võitlus vabaduse ja despotismi vahel, mille tulemusena despotism kukutatakse. Seda väidet kinnitas autor arvukate faktidega maailma rahvaste ajaloost. Radištševi huvi äratasid allikatest leitud teated rahvakoosolekutest (veetšedest) Vana-Vene linnades. Kuid ta ei mõistnud Novgorodi feodaalse vabariigi klassiolemust ja idealiseeris viimase poliitilist korda, nimetades seda rahvavõimu näidiskujuks. Pärisorjusevastase ideoloogina püüdis Radištšev välja selgitada pärisorjusliku korra tekkimise põhjusi. Hinnates küll Peeter I kui suurt reformaatorit, rõhutas Radištšev tema despotismi. Selline käsitlus oli aadliajaloolaste omale otse vastandlik, sest viimaste peamiseks uurimisobjektiks oli isevalitsuse käekäik.

Dekabristid kritiseerisid Karamzini tema monarhistliku kontseptsiooni pärast. Karamzinile vaidles vastu Nikita Muravjov. N. Turgenev kirjutas: «Rahva ajalugu kuulub rahvale ja ei kellelegi teisele! Naeruväärne on seda tsaarile kinkida!» (Karamzin pühendas oma töö tsaarile sõnadega: «Rahva ajalugu kuulub tsaarile.») N. Bestužev ütles: «Kui seni kirjutas ajalugu ainult tsaaridest ja kangelastest, siis meie sajandil mõistetakse, et riigi jõud tuleneb rahvast.»

Dekabristid olid selle vastu, et pärisorjust ja isevalitsust püüti ajalooliselt õigustada. Mõned neist kritiseerisid normanni teooriat. Dekabristid otsisid minevikust vabariiklik-demokraatliku korra aluseid ning idealiseerisid seepärast veetšet ja Maakogusid.

S. Solovjov. Seoses pärisorjusliku süsteemi kriisiga arenes XIX saj. Venemaal kodanlik historiograafia. Vene kodanliku historiograafia õitseaja tähelepanuväärseim nimi oli S. Solovjov (1820—1879). Temalt pärinevad mitmed monograafiad ja artiklid, mis viisid teadust edasi. Solovjovi tähtsaimaks tööks on 29-köiteline «Venemaa ajalugu vanimast ajast peale». Selles käsitletakse aega kuni XVIII sajandi 70-ndate aastateni. Töö rajaneb määratule allikmaterjalile, sealhulgas suurelt osalt sellisele, mida varem ei tuntud ja mis autor leidis arhiividest. Eriti väärivad märkimist Solovjovi teened XVII—XVIII sajandi arhiivimaterjalide süstemaatilisel läbitöötamisel.

Oma teose esimese köite eessõnas selgitas Solovjov, millest ta lähtus Vene ajaloo kirjutamisel: «Näidata seost sündmuste vahel, näidata, kuidas uus tulenes vanast, seostada üksikud killud üheks orgaaniliseks tervikuks.» Seega pidas Solovjov vajalikuks välja selgitada ajaloo seaduspärasusi. Niisugune seisukoht oli progressiks tolle aja aadellik-kodanlikus ajalooteaduses.

Kuid Solovjov mõistis seaduspärasust idealistlikult. Ta pidas Venemaa ajaloolise arengu peamiseks nähtuseks vürstidevaheliste suhete (kusjuures Venemaad vaadeldi kui valitseva vürsti suguvõsa «jaotamatut omandust») muutumist riiklikeks, mille puhul Venemaal kehtestatakse ainuvõim ja rahvas ühendatakse. Niisuguse metodoloogia tõttu ei tulnud nähtavale poliitilise ajaloo tingitus sotsiaalsetest ja majanduslikest teguritest, jäi varjatuks riigi klassiolemus ja poliitiline pealisehitus omandas muudest nähtustest sõltumatu tähenduse. Solovjov lülitas suvaliselt riigi mõistest välja ka need poliitilise korra vormid, mis eksisteerisid Venemaal enne ühtse rahvusriigi tekkimist.

Solovjovi saavutuseks tuleb pidada, et ta ei tunnistanud aadlihistoriograafia teesi isevalitsuse iidsusest Venemaal, vaid püüdis riigi tekkimist vaadelda ajaloolisest aspektist.

Väga tähtsaks maa ajalooprotsessi mõjutavaks teguriks pidas Solovjov looduslikke olusid. Ta seletas, et Ida-Euroopa lausmaa kokkupuutest Aasia steppidega oli tingitud sajandeid kestnud võitlus idaslaavlaste ja rändrahvaste vahel, Venemaa suurus ja hõre asustatus olid aga rahuliku koloniseerimise eeltingimuseks.

Solovjovi teeneks jääb, et ta osutas tähelepanu geograafilise faktori tähtsusele ajaloos. Ekslik oli aga tema püüe seletada selle teguriga keerukaid ajaloolisi nähtusi.

Kõige nõrgemaks küljeks Solovjovi töös oli see, et seal ei käsitletud rahvast ajaloo loojana. Autori arvates oli ajalooprotsessi liikumapanevaks jõuks riik. Solovjov pidas XVI saj. toimunud riiklikku tsentralisatsiooni «head tegevaks ja tarvilikuks», milleta «kõik oleks laiali valgunud ja segi läinud».

Revolutsioonilised demokraadid. Eesrindlikku revolutsioonilis-demokraatlikku voolu vene historiograafias esindasid XIX saj. keskpaiku V. Belinski (1811—1848), A. Herzeni (1812—1870), N. Tšernõševski (1828—1889) ja N. Dobroljubovi (1836—1861) tööd. Revolutsioonilised demokraadid pühendasid erilise tähelepanu mitte valitsevate ülemkihtide, vaid rahvamasside ajaloole. Rahva mineviku uurimine pidi kaasa aitama feodaal-pärisorjusliku korra vastu peetavale võitlusele. Revolutsioonilised demokraadid vaidlesid aadellik-kodanliku historiograafia esindajate kontseptsioonide vastu, milles ajaloo loojaks peeti riiki.

Revolutsioonilised demokraadid jõudsid peaaegu ajalooliste seaduspärasuste avastamiseni. Nad ei suutnud küll veel ajalugu materialistlikult mõista, kuid lähenesid sellele märgatavalt. Nad said aru, et ühiskondlike suhete aluseks on sotsiaalne ebavõrdsus ja olid üsna lähedal ideele, et klassivõitlus on ühiskonna liikumapanevaks jõuks.

Hulga Vene ajaloo põhiküsimusi lahendasid revolutsioonilised demokraadid eesrindlikult, mis käis risti vastu kodanlike historiograafide seisukohtadele. Nad olid normanni teooria vastased, rääkisid vene rahva silmapaistvast osast võitluses mongoli-tatari kallaletungi vastu, tõid päevavalgele isevalitsuse poliitika

feodaalse olemuse, kirjutasid rahvaülestõusude tähtsusest. Revolutsioonilised demokraadid viisid Vene revolutsioonilise liikumise ajaloo uurimise teaduslikule tasemele. Nad võtsid tähelepanu keskpunkti põhiprobleemi — pärisorjuse kriisi ja talupoegade revolutsioonid.

A. Štšapov. Revolutsiooniliste demokraatide ideede mõjul kujunesid A. Štšapovi (1830—1876) tõekspidamised. Ta oli selle vastu, et ajalooteadus muudetakse tsaaride ja vürstide elulugudeks. Ta pidas tähtsaks ennekõike uurida rahva ajalugu, rahva loomingut, tema võitlust rõhujate vastu. Štšapov jäi ajaloo mõistmises küll üldiselt idealistlikele seisukohtadele, kuid üksikutes küsimustes lähenes materialistlikule tõlgendusele. Ajaloo arengus osutas ta liiga suurt tähtsust geograafilisele tegurile.

V. Kljutševski. Vene kodanliku historiograafia silmapaistvaks esindajaks XIX saj. lõpust ja XX saj. algusest oli V. Kljutševski (1841—1911). Kljutševski vaated Vene ajaloole kujunesid tunduval määral tema õpetaja Solovjovi mõjutusel. Nagu viimanegi, osutas Kljutševski suurt tähtsust niisugustele teguritele nagu geograafilised olud ja maa koloniseerimine. Suuremat tähelepanu kui eelkäijad pööras Kljutševski majandusele. Ta rääkis ka ühiskonna jagunemisest klassidesse, kuid pidas selle aluseks mitte tootmisvahendite omamist ja sellest tulenevat inimese ekspluateerimist inimese poolt, vaid riigi majanduselust osavõtu erinevaid vorme, erinevusi õigustes ja kohustustes, seisuslikku positsiooni. Probleemi sellise käsitluse tõttu jäi varjatuks klassiantagonism; kõne all polnud mitte klassivõitlus kui ajaloo liikumapanev jõud, vaid klasside rahulik koostöö, nendevaheline tööjaotusele rajanev koopereerumine.

Kljutševski ei andnud mõistele «rahvas» sotsiaalset sisu, ei eraldanud elanikkonnas töötavat enamust ja ekspluataatorlikku vähemust. Terminit «rahvas» kasutas Kljutševski etnilises ja eetilises tähenduses. Kljutševskile oli rahva rahvusliku ja moraalse ühtsuse kõrgeimaks saavutuseks riik, milles ta nägi mitte töötavate hulkade rõhumise vahendit, vaid rahvuslikke huve kaitsvat klassidevälist ja üldrahvalikku organit.

Nii nagu Solovjov, arvas ka Kljutševski, et eriliste geograafiliste tingimuste ja väliste tegurite (rändrahvaste kallaletungid) tõttu erineb Venemaa ajalugu märgatavalt Lääne-Euroopa riikide ajaloost. Kljutševski pidas Vene ajaloo üheks põhiliseks iseärasuseks seda, et Venemaal polevat olnud feodalismi.

Kljutševski kirjutas suure teadusliku tähtsusega uurimusi. Tema üldine kontseptsioon Venemaa ajaloo põhilistest nähtustest ilmneb kõige kujukamalt viieköitelises Venemaa ajaloo kursuses, mille kallal Kljutševski töötas palju aastaid ja käsitles sündmusi kuni Nikolai I valitsemisajani.

Kõige enam tähelepanu osutas Kljutševski Venemaa XVI—XVII saj. ajaloole. Selle ajavahemiku ajaloolise arengu teguritest seadis Kljutševski esikohale võitluse välisohu vastu. Riigi sotsiaalne struktuur rajanes tema arvates mitte klassivastuoludel, vaid seisuste koostööl, kes oma kohustusi täitsid ühiste eesmärkide nimel. Valitsuse poliitikat kujutati demokraatlikuna (s. o. üldrahvalikuna), ehkki võimu demokraatlikud püüdlused langesid Kljutševski väljenduse kohaselt kokku aristokraatlike tavadega. Kljutševski väidab nagu Solovjovgi, et riik allutas üldrahvalikele huvidele kõik seisused: kinnistas talupojad maa külge, linlased linnadesse, kus nad pidid oma koormisi kandma; aadlikele oli määratud riigiteenistus kohustusliku sõjaväeteenistuse näol. Nii kujunes Kljutševskil välja tegelikkusele mittevastav pilt ühiskonnast, mis oleks nagu jagunenud mitte antagonistlikesse klassidesse, vaid tööjaotuse alusel üheskoos üldriiklikke ülesandeid täitvaisse seisustesse.

Kljutševski oli pärisorjusliku korra vastane ja mõistis, et see etendas Vene ühiskonnas negatiivset osa. Kljutševski kritiseeris üpris mürgiselt üksikuid isevalitsuse esindajaid, kuid ta tegi seda mitte revolutsiooni õhutamiseks, vaid näitamaks, et riik tuleb rahulikul teel ümber kujundada. Oma teoses ei osutanud ta tähelepanu revolutsioonilisele liikumisele, dekabristide ülestõusu pidas Kljutševski lihtsalt juhuslikuks nähtuseks.

Kljutševski kontseptsioon leidis kodanlikus historiograafias rohkesti poolehoidjaid. Käesoleval ajal on seda üsna märgatavalt tunda välismaiste kodanlike

ajaloolaste teostes, kes vastandavad Kljutševski vaateid ajaloo marksistlikule seletusele.

N. Pavlov-Silvanski. Kljutševski vaadetest mõnevõrra erineva kontseptsiooni esitas silmapaistev kodanlik õpetlane N. Pavlov-Silvanski (1869—1908). Oma töödes «Feodalism Vana-Venes», «Feodalism Venemaal osastisriikide perioodil» jt. vaidles Pavlov-Silvanski vastu tol ajal valitsenud arvamusele, mille kohaselt Venemaa ajalooline areng olevat olnud erilaadne, nimelt puudunud seal keskaegsele Euroopale tüüpiline feodaalkord.

Selle tõestuseks, et Venemaal valitses feodaalkord nn. osastisriikide perioodil, kasutab autor võrdlevat meetodit. Ta kõrvutab Venemaa ja Lääne-Euroopa keskaegseid olusid ning jõuab veenvaile järeldustele. Taoline võrdlemine taotles siiski ennekõike ainult uuritavate nähtuste, peamiselt juriidiliste institutsioonide välise sarnasuse kindlaksmääramist.

Pavlov-Silvanski mõistab feodalismi mitte kui tootmissuhete süsteemi, vaid kui poliitiliste tunnuste kogumit. Nendest osutab Pavlov-Silvanski (Lääne-Euroopa kodanlike autorite Guizot' ja Fustel de Coulanges'i eeskujul) kahele peamisele: 1) territooriumi killustumine privilegeeritud domeen-senjööriateks, s. t. valdusteks, mille omajail olid mitte ainult maavalduslikud, vaid ka poliitilised õigused; 2) privilegeeritud maavaldajate liitumine vasallihierarhiana, s. t. lepingutega vormistatud sõjalis-teenistuslike alluvussuhete kaudu. Nagu näeme, samastab Pavlov-Silvanski feodalismi poliitilise killustumusega.

Ülaltoodud tunnuseid kandva feodaalse režiimi kõrval eristas Pavlov-Silvanski senjöriaalset e. domeenirežiimi, mille all ta mõistis bojaari pärusmõisa sisekorrastust ehk bojaarivalitsust kui feodaalkorra algrakukest, sest autor arvas, et ilma suurmaavalduseta ei saa ka feodalismi olla.

Pavlov-Silvanski jaotas Vene ajaloo kolme ossa. Esimene on muistne eelajalooline periood kuni XII saj., kui «peamiseks institutsiooniks oli kogukond, kogukondlik omavalitsus».

Teisel perioodil, XIII saj. kuni XVI saj. keskpaigani, «omab põhilist tähtsust suurmaavaldus, vürsti ja bojaari pärusmõis e. bojaarivalitsus — senjööria». Autor kõrvutas vene pärusmõisa prantsuse domeeni, inglise manori ja saksa mõisaga.

Kolmanda perioodi (XVI—XIX saj.) kestel «oli peamiseks institutsiooniks seisuslik riik». Seisusliku riigi perioodi jaotas Pavlov-Silvanski veel kahte ossa: Moskva seisusliku monarhia ja Peterburi absolutismi ajaks. Seisuslikule monarhiale on iseloomulikud Maakogud, mida Pavlov-Silvanski pidas Prantsuse generaalstaatide, Saksa maapäevade, Inglise parlamendi jt. taoliste sarnasteks.

Pavlov-Silvanski kontseptsioonis ei kajastunud reaalsete tootmissuhete ja nendele vastavate klassifunktsioone täitvate riiklike institutsioonide arenemine. Ta käsitles mineviku poliitiliste ja juriidiliste vormide ajalugu lahus tootmisviisist, klassivastuoludest, töörahvahulkade võitlusest ekspluateerimise vastu. Ent sellele vaatamata tõestas ta veenvalt, et minevikus tundis Venemaa paljusid nähtusi, mida tavaliselt loeti omaseks vaid Lääne-Euroopale. Sellel järeldusel, mille Pavlov-Silvanski tegi konkreetsete tähelepanekute alusel, oli teaduslik tähtsus.

M. Pokrovski. Vene XX saj. historiograafias on eriline koht M. Pokrovskil (1868—1932). Ta õppis Kljutševski juures, kuid selle kodanliku õpetlase ajalookontseptsioon teda ei rahuldanud. Pokrovski asus marksismi positsioonidele. 1905. a. astus Pokrovski bolševike parteisse ja võttis aktiivselt osa 1905.—1907. a. revolutsioonist. Pärast esimest revolutsiooni ta eemaldus bolševikest, kuid tuli 1917. a. parteisse tagasi ja tegi palju ära marksistliku ajalooteaduse arendamisel.

Emigratsiooni ajal (1907—1917) kirjutas Pokrovski viieköitelise «Vene ajaloo alates vanimast ajast». Selles püüdis ta üldistada Vene ajalugu marksistlikult positsioonilt lähtudes, ühiskondlike klasside suhete ja nendevahelise võitluse seisukohalt. See oli julge, tolle aja kohta paljuski viljakas katse. Pokrovski teeneks oli, et ta astus avalikult välja aadellik-kodanlike kontseptsioonide vastu, mis Vene ajaloo aluseks ja ühiskondliku arengu tõukejõuks pidasid isevalitsuse tekkimist ja evolutsiooni.

Samal ajal ei suutnud Pokrovski veel täiesti lahti ütelda kodanlikest ajalookontseptsioonidest. Kiievi-Vene ajaloo käsitlemisel jäi ta Kljutševski linnade teooria mõju alla. Feodalismi määratlemisel järgis ta paljus Pavlov-Silvanskit. Pärast Oktoobrirevolutsiooni jätkas Pokrovski kodumaa ajaloo marksistliku kontseptsiooni arendamist ja saavutas sel alal märkimisväärseid tulemusi.

XIX saj. lõpul ja XX saj. algul süvenes kodanlikus historiograafias üha enam ideeline kriis, järjest rohkem ilmnes selle metodoloogiline jõuetus ajaloo seletamisel. Sel ajal algas ajalooteaduse arengus leninlik etapp. Marksistlik-leninlik teooria võimaldas tunnetada ühiskonna arenguseadusi, et neist juhindudes võidelda ühiskondlike suhete revolutsioonilise ümberkorraldamise eest.

2. K. MARXI JA F. ENGELSI TÖÖDE TÄHTSUS VENE AJALOO FEODALISMI AJASTU UURIMISEL. V. LENIN FEODALISMIST VENEMAAL

K. Marx ja F. Engels Vene ajaloost feodalismiajastul. Ajalooteadusse tõi pöörde marksism. Alles marksism tõestas, et ühiskonna arengu objektiivsete seaduspärasuste tundmine võimaldab jõuda järeldusele sotsialistliku revolutsiooni paratamatusest. Nii ühendas marksism ajalooteooria revolutsioonilise võitluse praktikaga ja näitas inimkonnale tee ühiskonna ümberkorraldamiseks.

K. Marxi ja F. Engelsi töödes on võetud vaatluse alla mitmeid üldisi põhimõttelise tähtsusega ajalooprobleeme: ühiskondlikud formatsioonid ja nende vahetumise seaduspärasused, eraomanduse teke ja areng, ekspluateerimine, klassid, riik. Marx ja Engels selgitasid välja feodaalse tootmisviisi olemuse, kapitalismieelse rendi vormid, talurahvasõdade iseloomu ja püstitasid palju teisi feodalismiajastu ühiskondliku arengu küsimusi. Vene ajaloo uurimine marksistliku sotsioloogia põhiseisukohtade valguses on võtmeks nii Venemaa ajaloolise arenemise üldiste seaduspärasuste kui ka konkreetsete iseärasuste väljaselgitamiseks.

Marx ja Engels tundsid huvi ka just Vene ajaloo vastu ning pärandasid meile palju väärtuslikke arvamusi, mis käsitlevad Venemaa mineviku mitmesuguseid küsimusi. Suurt huvi pakub Marxi teos, mida Engels nimetas «Kronoloogilisteks väljakirjutusteks». See kujutab endast Euroopa poliitilise ajaloo konspektiivset kokkuvõtet koos tähtsamate daatumite ja nende tähtsust iseloomustavate märkustega. Teiste Euroopa riikide kõrval on siin märkimisväärne osa pühendatud Venemaale. Marx on toetunud mitmesugustele üldajaloolistele töödele, nii välismaistele kui vene omadele, sealhulgas Karamzini «Vene riigi ajaloole». Marxi «Kronoloogilistest väljakirjutustest» võib leida rohkesti ilmekaid ja tähelepanuväärseid iseloomustusi paljude Venemaa ajaloosündmuste kohta Kiievi-Vene ajast, feodaalse killustumuse ja tsentraliseeritud riigi perioodist kuni XVII saj. Marxi huvitas eriti vabadusvõitlus, mida vene rahvas pidas mongoli-tatari ikke, ordu agressiooni ning Poola ja Rootsi interventsiooni vastu jne.[1]

Mõningaid iseloomustusi Vene poliitilise ajaloo ja riigitegelaste kohta (IX—XVIII saj.) võib leida Marxi sissejuhatusest oma varasemale teosele «Paljastused XVIII saj. diplomaatilise ajaloo kohta». Siin on olulisi tähelepanekuid feodaliseerumisest Vana-Vene riigis, antud ilmekas iseloomustus mongoli-tatari ikkele, mis langes vene rahvale kogu oma rängusega; samuti tabavaid hinnanguid Moskva jt. vürstide poliitikale ning diplomaatiale jne. Mõnedes Marxi märkustes, mis tuginevad tema kaasaegsete teostele, kajastub Vene ajaloo uurimise tase XIX saj. keskpaiku. Neid kasutades tuleb arvesse võtta teaduse edasist arengut. Mitmele Marxi hinnangule Vene ajaloo kohta jättis oma jälje ka töö üldine poleemiline suunitlus. Teose eesmärgiks oli kritiseerida Vene tsarismi välispoliitikat Krimmi sõja lõpuperioodil.

[1] Vt. Архив Маркса и Энгельса, т. V—VIII.

Lisaks Marxi antud Vene poliitilise ajaloo üldisele iseloomustusele leiame marksismi klassikute teostes palju mõtteid ja tähelepanekuid vene rahva ajaloolise mineviku üksikute küsimuste ja erinevate ajajärkude kohta. Engels märkis ära külakogukonna olemasolu Vana-Venes.[2] Marx aga mainis kirjas Engelsile, et see kogukond oli väga sarnane saksa markiga: «Siin on absoluutselt kõik kuni pisemate detailideni sarnane ürggermaani kogukonnaga.»[3]

Marxile kuulub Vana-Vene ühiskondliku mõtte suurepärase saavutuse, teose «Lugu Igori sõjaretkest» ideelise sisu sügav iseloomustus.[4]

Kui Engels käsitles Euroopa tsentraliseeritud riikide kujunemise seaduspärasusi, puudutas ta ka Vene riiki, näidates, et Venemaal «toimus osastisvürstide alistamine keskvõimule, mille viis lõpule Ivan III käsikäes tatari ikkest vabanemisega»[5].

Marksismi rajajad pärandasid meile hinnangud Peeter I ja tema tegevuse, eriti aga tema välispoliitika tulemuste kohta. Engels märkis, et Peeter oli «tõeliselt suur inimene», kes «esimesena mõistis täiel määral Venemaa erakordselt soodsat olukorda Euroopas».[6] Põhjasõja tähtsust käsitledes Engels kirjutas, et Karl XII «püüdis tungida Venemaale; sellega viis ta Rootsi hukatusse ja näitas kõigile, et Venemaa ei ole vallutatav».[7]

Marksismi rajajad rõhutasid, kuivõrd suur rahvusvaheline tähtsus oli Napoleoni vägede purustamisel vene rahva poolt. Engelsi sõnade järgi «Napoleoni määratu suure armee hävitamine Moskvast taganemisel sai üldise ülestõusu signaaliks Prantsuse ülemvõimu vastu Läänes».[8]

Marx ja Engels pühendasid tõsist tähelepanu Vene tsarismi XIX saj. välispoliitika uurimisele ja paljastasid selle reaktsioonilise osa Euroopa revolutsioonilise liikumise lämmatamisel. Samal ajal oli neile selge Venemaa progressiivne mõju Idamaade arengule. «Venemaa ülemvõim etendab Musta mere, Kaspia ja Sise-Aasia piirkonnas tsiviliseerivat osa.»[9]

Mitu Marxi ja Engelsi artiklit on pühendatud Krimmi sõjale ja pärisorjuse kaotamisele Venemaal.

Leninlik etapp ajalooteaduses. Imperialismi ja proletaarsete revolutsioonide ajastul arendas Marxi ja Engelsi õpetust edasi V. Lenin. XIX saj. 90-ndatest aastatest algab ajalooteaduses leninlik etapp. Marksistlikku teooriat rikastades töötas Lenin välja Vene ajaloo kontseptsiooni, milles vajalikul määral on tähelepanu pühendatud ka feodalismile. Lenini mõtted ja väited ning kodanliku historiograafia kriitika said feodaalajastu edasise loova uurimise aluseks nõukogude historiograafias.

Feodalism kui ühiskondlik formatsioon ja ajaloo arengu seaduspärane etapp. Marxi ja Engelsi eeskujul näitas Lenin, et feodalism e. pärisorjus (Lenin pidas neid termineid sageli võrdväärseiks) on ühiskondlik formatsioon, ajaloo arengu seaduspärane etapp. Kirjeldades formatsioonide muutumist maailmaajaloolises mastaabis, Lenin kirjutas: «Määratu suures enamuses maadest muutus orjandus arenedes pärisorjuseks.» Lenin näitas, mille poolest feodaalkorra tootmissuhted erinevad orjandusliku ühiskonna tootmissuhetest. «Ühiskonna põhiline jagunemine: feodaalmõisnikud ja feodaaltalupojad. Inimeste vahel valitsevate suhete vorm muutus... Feodaaltalupoja suhtes säilis klassirõhumine, klassisõltuvus, kuid feodaalmõisnikku ei peetud talupoja kui asja omanikuks, vaid tal oli ainult õigus talupoja tööle ja õigus sundida talupoega täitma teatud koormust.»[10]

---

[2] Vt. K. Marx ja F. Engels, Valitud teosed kahes köites, II kd., lk. 179.
[3] К. Маркс и Ф. Энгельс, Сочинения, т. 24, lk. 126—127.
[4] Vt. К. Маркс и Ф. Энгельс, Сочинения, т. 29, lk. 16.
[5] К. Маркс и Ф. Энгельс, Сочинения, т. 27, lk. 416.
[6] К. Маркс и Ф. Энгельс, Сочинения, т. 22, lk. 20.
[7] Samas, lk. 17.
[8] Samas, lk. 30.
[9] К. Маркс и Ф. Энгельс, Сочинения, т. 27, lk. 241.
[10] V. I. Lenin, Teosed, 29. kd., lk. 439—440.

Nõukogude ajaloolaste ülesandeks sai uurida, kuidas tekkis ja arenes feodalism Venemaal. Esmajoones vajas selgitamist küsimus orjanduse vormidest Vana-Venes ja sellest, kas orjapidamine jõudis orjandusliku formatsiooni tasemeni, nagu see oli olnud teistes maades.

Marxile ja Engelsile toetudes määratles Lenin seaduspärasused, mille alusel toimub feodaal-pärisorjusliku formatsiooni asendumine kapitalistliku formatsiooniga: «Feodaalühiskonnas, sedamööda kuidas arenes kaubandus ja tekkis maailmaturg, sedamööda kuidas arenes raharinglus, tekkis uus klass — kapitalistide klass... Kõige hiljem toimus see Venemaal. Ka Venemaal toimus 1861. aastal pööre, mille tagajärjeks oli ühe ühiskonnavormi asendumine teisega — pärisorjuse asendumine kapitalismiga, kusjuures säilis klassideks jagunemine, säilisid mitmesugused pärisorjuse jäljed ja jäänused, kuid põhiliselt sai klassideks jagunemine teistsuguse kuju.»[11]

Peale selle, et feodaal-pärisorjuslik kord eksisteeris Venemaal pikka aega, märkis Lenin vene pärisorjust iseloomustavate joontena selle jõudu, püsilikkust ja talupoegade ekspluateerimise ning mittemajandusliku sunni julmi vorme. «Praktikas, nagu teie kõik teate, ei erinenud pärisorjus, eriti aga Venemaal, kus pärisorjus püsis eriti kaua ja omandas eriti jõhkra kuju, mitte milleski orjandusest.»[12] «Pärisorjus ja feodaalne mõisnikuseisus Venemaal ei olnud rabe ega juhuslikult loodud, vaid palju «tugevam», kindlam, vägevam, kõikvõimsam «kui kusagil mujal tsiviliseeritud maailmas».»[13]

Need leninlikud teesid näitasid kätte, kuidas uurida kapitalismi geneesi kui väga keerukat ja pikaajalist feodaal-pärisorjusliku korra tingimustes toimunud protsessi. Oli tarvis näidata, kuidas feodaal-pärisorjuslik süsteem pidurdas uute tootlike jõudude kasvu ja kuidas need jõud endile visalt murdsid teed läbi vanade tugevasti püsivate tootmissuhete.

Feodalismi kronoloogilised piirid Venemaal. Feodaalsuhete genees. Lenin määratles feodalismi kronoloogilised piirid Venemaal, näidates, et «feodalism võib hoida ja hoiab miljoneid talupoegi *sajandite kaupa* tuimuses (näit. Venemaal IX-st kuni XIX sajandini...)».[14]

Nõukogude arheoloogide ja ajaloolaste uurimused kinnitasid niisuguse dateeringu õigsust konkreetsete andmetega. Ilmnes, et feodaalsuhted arenesid juba Kiievi-Venes. Kodanlikud ajaloolased seda ei märganud, kuna nad pidasid feodalismile ülemineku tunnuseks mitte antagonistlike klasside — maavaldajate ja neist sõltuvate talupoegade tekkimist, vaid poliitilise killustumuse algust.

Lenin periodiseeris Venemaa ajaloo, eraldades selles kolm suurt arenguperioodi: Vana-Vene, keskaeg ja Moskva riik ning uusaeg (alates u. XVII saj.). Ta töötas välja feodalismi geneesi uurimise meetodi. Kõige tähtsam oli näidata, kuidas Kiievi-Vene talupojad smerdid kaotasid vabaduse ja said sõltlasteks, kes töötasid feodaali maal ja keda viimane ekspluateeris. «Ja «vaba» vene talupoeg on 20. sajandil ikka veel sunnitud minema lähemat mõisnikku orjama — *täpselt samuti,* nagu 11. sajandil läksid orjusse «smerdid» (nii nimetab talupoegi «Russkaja Pravda») ning kes «panid end kirja» mõisnike nimele.»[15] «Maavaldajad orjastasid smerde juba «Vene Õiguse» aegadel.»[16]

Lenin rõhutas teorendi kui Vana-Vene talupoegade ekspluateerimise ühe vormi tähtsust. «Teorendile rajatud majandamissüsteem valitses meie põllumajanduses jagamatult «Vene Õiguse» aegadest saadik ning kuni tänapäeva eraomanike põldude harimiseni talupoegade inventariga.»[17]

Nõukogude kirjanduses on seda Lenini ütlust mõnikord mõistetud nii, et teorent oli Kiievi-Venes põhiline, ja et Vene ajaloo järgnevatel etappidel said

---

[11] V. I. Lenin, Teosed, 29. kd., lk. 440.
[12] Samas.
[13] V. I. Lenin, Teosed, 18. kd., lk. 553.
[14] V. I. Lenin, Teosed, 20. kd., lk. 341.
[15] V. I. Lenin, Teosed, 12. kd., lk. 241.
[16] V. I. Lenin, Teosed, 3. kd., lk. 162—163.
[17] Samas, lk. 260.

ülekaalu teised ekspluateerimisvormid. Tegelikult ei rääkinud Lenin siinkohal siiski mitte rendivormide järjekorrast, vaid ainult sellest osast, mida etendas Venemaal eri ajajärkudel ja erisugustes tingimustes mitmesugust tüüpi teoorjuslik majapidamine.

Mõisamajanduse feodaalne süsteem. Lenin iseloomustas põhjalikult teoorjuslikku majandust, viidates seejuures ka nendele joontele, mis olid omased feodaalsele pärusmõisale üldse, mitte aga ainult niisugusele, kus kasutati talupoegade teotööd. «Tolleaegse majandussüsteemi olemus seisis selles, et kogu antud põllumajandusliku üksuse, s. o. antud feodaalmõisa maa jagunes mõisa- ja talupojamaaks; viimane anti hingemaaks talupoegadele, kes (saades peale selle ka muid tootmisvahendeid, nagu näiteks metsa, mõnikord loomi jne.) seda oma tööga ja oma inventariga harisid, saades sellest oma ülalpidamise... Seega oli talupoja «hingemaa» selles majandussüsteemis otsekui naturaal-töötasuks (väljendudes kaasaegsetele mõistetele vastavalt) või mõisniku töökätega varustamise vahendiks. Talupoegade «oma» majapidamine oma hingemaal oli mõisniku majapidamise eeltingimuseks, selle eesmärgiks polnud talupoja «varustamine» elatusvahenditega, vaid mõisniku varustamine töökätega.»[18]

Ülaltoodus on täpselt näidatud feodaalsete tootmissuhete antagonistlik iseloom: feodaal on põhilise tootmisvahendi — maa omanik ja ta realiseerib majanduslikult seda omandiõigust talupoja töö ekspluateerimisega, kes töötab võõral maal, talle kasutada antud hingemaal.

Lenin selgitas välja taolise majandussüsteemi neli tingimust. Need on: «Esiteks, naturaalmajanduse valitsemine. Feodaalne mõis pidi endast kujutama kinnist omaette tervikut, mis oli muu maailmaga väga nõrgalt seotud... Teiseks on säärase majanduse jaoks tarvilik, et otsene tootja oleks varustatud tootmisvahenditega üldse ja eriti maaga; vähe sellest — ta peab olema ka maa külge kinnistatud, sest muidu pole mõisnikule garanteeritud töökäed... Kolmandaks on säärase majandussüsteemi tingimuseks talupoja isiklik sõltumine mõisnikust. Kui mõisnikul ei oleks otsest võimu talupoja isiku üle, siis ta ei saaks sundida enese kasuks töötama inimest, kes on maaga varustatud ja kes töötab omas majandis. Järelikult on tarvilik «mittemajanduslik sundus», nagu ütleb Marx, iseloomustades seda majandusrežiimi... Selle sunduse vormid ja astmed võivad olla kõige mitmekesisemad, alates pärisorjusest ja lõpetades talupoja seisusliku mittetäieõiguslikkusega. Lõpuks, neljandaks, oli kirjeldatava majandussüsteemi tingimuseks ning tagajärjeks tehnika äärmiselt madal ning tardunud olukord, sest majapidamine oli viletsusest rõhutud ning isiklikust sõltumusest ja vaimsest pimedusest rusutud väiketalupoegade kätes.»[19]

Need Lenini järeldused said metodoloogiliseks aluseks paljudele nõukogude ajaloouurijate töödele, milles käsitleti mõisa- ja talumajanduse eri tüüpe feodalismi arenemise mitmesugustel etappidel maa erinevates rajoonides. Tänu sellele selgus feodaalse Venemaa agraarsuhete evolutsiooni pilt kogu selle mitmekesisuses. Said selgeks selle protsessi üldised seaduspärasused ja iseärasused.

Põlluharimise ja tööndusе ühendamise vormid. Põllumajanduse kõrval on feodaalse majanduse tähtsaks probleemiks ka tööndusе arenemine. Lenin andis iseloomustuse «tööndusте ja põllumajanduse ühenduse» mitmesugustele vormidele ning piiritles talurahva sotsiaal-majandusliku evolutsiooni üksikud staadiumid.

Esimese vormi iseloomulikuks jooneks on, et «patriarhaalne (naturaalne) põllumajandus liitub koduste tööndustega (s. o. tooraine töötlemisega enda tarbeks) ja teoorjusega maaomanikule.

See talurahva «tööndusте» põllumajandusega ühendamise liik on kõige tüüpilisem keskaegsele majanduslikule režiimile, olles selle režiimi lahutamatu osa».

Teine vorm, lähedane eelmisele, väljendub selles, et «patriarhaalne põllumajandus liitub tööndusega käsitöö näol... siin tekib kaubaringlus — sel juh-

[18] V. I. Lenin, Teosed, 3. kd., lk. 151—152.
[19] Samas, lk. 152—153.

tumil, kui käsitööline saab tasu rahas ja ilmub tööriistade, toorainete jne. ostmiseks turule».

Kolmandat vormi tähistab see, et «patriarhaalne põllumajandus liitub tööstustoodete väiketootmisega turu jaoks, s. o. tööstusliku kaubatootmisega. Patriarhaalne talupoeg muutub väikekaubatootjaks, kellel, nagu näitasime, on tendents kasutada palgatööd, s. o. tendents kapitalistliku tootmise poole. Selle muutumise eeltingimuseks on juba teatav talurahva kihinemise aste...»[20]

Lenin juhtis tähelepanu veel kolmele vormile, mis ilmselt kuuluvad juba kapitalismi ajastusse. Nendest vormidest, millest oli juttu eespol, võib vähemalt kaht esimest kohata feodaalkorra erinevates staadiumides ja need iseloomustavad feodaalses majanduses toimunud muutusi ning kapitalismi elementide tekkimist. See ongi nõukogude ajalooteaduses üheks peamiseks probleemiks.

Kapitalismi genees tööstuses. Püstitades probleemi kapitalismi geneesist tööstuses kirjutas Lenin, et sellele on iseloomulikud kolm staadiumi: «väikekaubatootmine (väikesed, peamiselt talupoegade tööndused) — kapitalistlik manufaktuur — vabrik (mehhaniseeritud suurtööstus)». Lenin vaidles vastu teooriale põhjalikust erinevusest «vabrikutööstuse» ja «kodutööndus» vahel ning rõhutas nende kõige tihedamat ja vahetut seost. «Tõsiasjad näitavad täiesti selgesti, et väikekaubatootmise põhitendentsiks on kapitalismi arenemine, eriti manufaktuuri tekkimine, manufaktuur aga muutub meie silme ees hiiglakiirusega mehhaniseeritud suurtööstuseks.» Lenin nägi tööstuse üksteisele järgneva kolme vormi omavahelise seose kõige reljeefsemat ilmingut selles, et «terve rida suuri ning suurimaid vabrikante olid ise väiksemad väiketööndajatest ja on läbi teinud kõik astmed «rahvalikust tootmisest» «kapitalismini»».[21]

Vene manufaktuuri arenemine on mitmete nõukogude ajaloolaste uuringute teemaks.

Vene manufaktuur. Sellele tööstusettevõtete tüübile omaste ühiste joonte kõrval oli vene manufaktuuridel ka mõningaid eripärasusi. Kuivõrd kapitalismi genees Venemaal toimus feodaal-pärisorjusliku korra tingimustes, mis veel säilitas oma jõu ja võimu, toetusid manufaktuurid suurel määral pärisorjuslikule tööle. Eriti käib see mõnede tööstusharude, näit. metallurgia kohta.

Lenin juhtis tähelepanu «omapärasele tööstusorganisatsioonile» Uraalis, kus töö organiseerimise aluseks «on juba ammust ajast olnud pärisorjus... Uraali kõrge õitseng ja tema valitsev seisund mitte ainult Venemaal, vaid osalt ka Euroopas, oli vanasti rajatud pärisorjusele». XVIII saj. oli raud Vene ekspordi peamisi artikleid. Ajalooprotsessi dialektikat alla kriipsutades märkis Lenin, et «seesama pärisorjus, mis aitas Uraali sel ajastul, kui Euroopa kapitalismi arenemine oli algperioodis, nii kõrgele tõusta, sai kapitalismi õitsengu ajastul Uraali languse põhjuseks». Selgitades, miks nii juhtus, ütles Lenin, et «mäetöösturid olid üheaegselt nii mõisnikud kui ka tööstурid, oma võimu ei rajanud nad kapitalile ja konkurentsile, vaid monopolile ja omanikuõigusele».[22]

Näitena «sellest omapärasest nähtusest vene ajaloos, mis seisab pärisorjade tööjõu rakendamises tööstuses» nimetas Lenin ka kalevitööstust.[23]

Töö eri vormid vene tööstuses, sunniviisilise ja palgatöö vahekord erinevatel ajajärkudel on väga keerukas küsimus. Nõukogude ajaloolased uurivad seda ulatusliku materjali alusel.

Ülevenemaaline turg. Kapitalismi geneesi uurimine on tihedalt seotud rahvusliku turu tekkimisega. Selle uurimine aga on tähtis vene rahvuse kujunemise ja ühtse Vene riigi tekkimise probleemide lahendamise seisukohalt. Käsitledes Vene ajaloo jaotamist kolme perioodi (Vana-Vene, keskaeg, uusaeg), pidas Lenin võimalikuks rääkida sugukondlikest sidemetest ainult esimesel perioodil, sest «...juba keskajal, Moskva tsaririigi ajajärgul, neid sugukondlikke sidemeid enam ei olnud, s. o. riik ei rajanenud sugugi mitte sugukondlikele, vaid terri-

---

[20] V. I. Lenin, Teosed, 3. kd., lk. 314.
[21] Samas, lk. 454.
[22] Samas, lk. 406.
[23] Samas, lk. 393.

toriaalsetele liitudele: mõisnikud ja kloostrid võtsid talupoegi vastu eri kohtadest ja kogukonnad, mis sel teel tekkisid, olid puhtterritoriaalsed liidud».

Majanduslik killustumus andis end veel suuresti tunda kuni XVII saj., «rahvuslikest sidemeist sõna tõsises mõttes võis tol ajal vaevalt kõnelda: riik jagunes üksikuteks «maadeks», osalt isegi vürstiriikideks, kes säilitasid endise autonoomia elavaid jälgi, iseärasusi valitsemises, mõnikord isegi oma erilisi sõjavägesid (kohalikud bojaarid läksid sõtta oma polkudega), erilisi tollipiire jne.».[24]

Alles XVII saj., seoses rahvusliku turu arenemisega, hakkas majanduslik killustumus jõudsamalt ja kiiremini kaduma. «Alles vene ajaloo uut aega (umbes XVII sajandist alates) iseloomustab kõigi nende piirkondade, maade ja vürstiriikide faktiline liitumine üheks tervikuks. Seda liitumist... põhjustas elavnev kaubavahetus üksikute piirkondade vahel, järk-järgult kasvav kaubakäive, väikeste kohalike turgude liitumine üheks ülevenemaaliseks turuks. Et selle protsessi juhtijad ja peremehed olid kapitalistid-kaupmehed, siis nende rahvuslike sidemete loomine ei olnud midagi muud kui kodanlike sidemete loomine.»[25]

Siin on tabavalt näidatud, millist osa etendas Vene ajaloos XVII saj. kui murranguperiood, millest peale algab ülevenemaalise turu areng, kapitalismi elementide tekkimine majanduses, vene rahvuse kujunemine. See mõjutas ka riikliku tsentraliseerumise tempot ja iseloomu. Kuigi ühtne riik eksisteeris, oli XVI saj. riigiaparaadi tsentraliseerimine majanduslikel põhjustel jäänud lõpule viimata.

Feodaalriik. Marxi ja Engelsi seisukohtadele toetudes selgitas Lenin feodaalriigi olemuse. Feodaalriik, see on maavaldajate-feodaalide valitsemise organ sõltuva talurahva üle. «Oma ülevõimu alalhoidmiseks, oma võimu säilitamiseks pidi mõisnikul olema aparaat, mis ühendaks tema alluvuses määratu suure hulga inimesi, allutaks nad teatud seadustele, reeglitele, — ja kõik need seadused seisid põhiliselt ühes — hoida alal mõisniku võim feodaaltalupoja üle. See oligi feodaalriik...»[26]

Lenin tõestas, et kuna riik tekib ühiskonna lõhenemisel klassideks, siis saab riigi evolutsiooni, tema vormide vaheldumist uurida ainult seoses klassivastuolude arenemise ja klassivõitluse uurimisega. «Tegelikult nii isevalitsus, nii konstitutsiooniline monarhia kui ka vabariik on ainult klassivõitluse erinevad vormid, kusjuures ajaloo dialektika on selline, et ühelt poolt läbib igaüks neist vormidest oma klassisisu arenemise mitmesugused etapid, aga teiselt poolt ülieminek ühelt vormilt teisele ei kõrvalda vähimalgi määral (iseenesest) endiste ekspluateerivate klasside võimu teise kesta sees.»[27]

Isevalitsus kui mõisnike-pärisorjuslaste diktatuuri organ. Lenin pidas eriti tähtsaks isevalitsuse täpset iseloomustamist. Ta määratles tsaari isevalitsust kui «tsaari piiramatut võimu. Rahvas ei võta üldse osa riigi korraldamisest ja riigi valitsemisest.» Samal ajal tsaar täidab «käputäie kõrgeauliste aadlike» tahet. «Tsaar on ise mõisnik ja aadlik; lapsepõlvest peale on ta ainult niisuguste kõrgete isikute hulgas elanudki; nemad teda ka kasvatasid ja õpetasid; kogu vene rahva kohta teab ta ainult seda, mida teavad ka need kõrged aadlikud, rikkad mõisnikud ja mõned kõige rikkamad kaupmehed, kes pääsevad tsaari õukonda.»[28]

Lenin osutas sellele, et «isevalitsus on püsinud töörahva põlise rõhumise, tema pimeduse, rusutuse ja majandusliku ning igasuguse muu kultuuri paigaltammumise varal». Kõik see võimaldas silmakirjalikult propageerida õpetust «tsaari lahutamatust ühendusest rahvaga ja rahva lahutamatust ühendusest tsaariga», sellest, et «... tsaari isevalitsuslik võim seisab kõrgemal kõigist rahva

---

[24] V. I. Lenin, Teosed, 1. kd., lk. 133—134.
[25] Samas, lk. 134.
[26] V. I. Lenin, Teosed, 29. kd., lk. 445.
[27] V. I. Lenin, Teosed, 15. kd., lk. 306.
[28] V. I. Lenin, Teosed, 6. kd., lk. 332—333.

seisustest ja klassidest, kõrgemal vaesteks ja rikasteks jagunemisest, et ta väljendab kogu rahva üldisi huvisid».[29]

Riikliku korra evolutsioon Venemaal. Lenin määratles Vene feodaalse monarhia (XVII—XIX saj.) evolutsiooni etapid. Ta märkis kolme etappi reformieelsel Venemaal: XVII saj. iseloomustab monarhia koos Bojaaride Duuma ja bojaariaristokraatiaga; XVIII saj. oli teenisaadli monarhia periood «tema bürokraatia, teenistusseisustega, «valgustatud absolutismi» üksikute ajajärkudega». XIX sajandi isevalitsus «erineb teravalt» eelmistest riigivormidest. Valitsevad klassid on sunnitud «...«ülevalt» vabastama talupoegi, neid laostades, avades tee kapitalismile, tehes alguse kohalikele kodanluse esindusasutustele».[30]

Vene riigikorra arengus XVII—XIX saj. nägi Lenin üldise tendentsina suundumist «kodanliku monarhia» poole.[31] See on ka loomulik, sest juba XVII saj. tekkisid feodalismi rüpes kodanlike suhete elemendid.

Nõukogude ajaloolastel õnnestus Vene feodaalriigi arengu leninliku kontseptsiooni alusel näidata, kuidas seoses muutustega sotsiaal-majanduslikes suhetes ja klassivõitluses muutusid ka poliitilised asutused, kuidas seisuslik monarhia andis oma koha absolutismile ja kuidas see mõjutas üldist ajalooprotsessi.

Vene tsarism Euroopa sandarmina. Lenin osutas suurt tähelepanu Vene tsarismi kui XIX saj. rahvusvahelise sandarmi paljastamisele. Ta kirjutas: «Meie isevalitsus ei teinud mööndusi sajandi jooksul vähe igasuguse reaktsiooni toetamiseks Euroopas ja isegi revolutsiooniliste liikumiste otseseks sõjaliseks mahasurumiseks naabermaades. Jätkub, kui meenutada kas või Nikolai I sõjakäiku Ungarisse ja korduvaid arveõiendusi Poolaga, et mõista, miks rahvusvahelise sotsialistliku proletariaadi juhid, alates 40-ndaist aastaist on korduvalt juhtinud euroopa tööliste ja euroopa demokraatia tähelepanu tsarismile kui reaktsiooni peamisele kantsile kogu tsiviliseeritud maailmas.»[32]

Lenin toonitas eriti, et tsarism häbistas vene rahvast, kes oli orjastatud ja «terroriseeritud omas kodus», pidi «rahustama teisi rahvaid, kes tõusevad üles enda orjastamise vastu»[33] ning oli rahvaste tagakiusamise relvaks Läänes.

Talurahvaliikumine. Rakendades marksistlikku õpetust klassivõitlusest kui ajaloo liikumapanevast jõust, andis Lenin laiahaardelise iseloomustuse feodalismiaegsele talurahvaliikumisele. «Kui oli pärisorjus, siis võitles kogu talurahva mass oma rõhujate vastu, mõisnike klassi vastu, keda tsaarivalitsus hoidis, kaitses ja toetas. Talupojad ei saanud ühineda, talupojad olid siis täiesti vaimupimeduse kütkes, talupoegadel ei olnud abilisi ega vendi linnatööliste seas, kuid talupojad võitlesid siiski, nii nagu nad oskasid ja suutsid.»[34] Siin õeldus on ammendavalt näidatud talurahvaliikumise nii tugevad kui nõrgad küljed. Ühest küljest väljaastumiste järjekindlus, massilisus, visadus, vastupanujõud ja teisest — stiihilisus, organiseerimatus, arenenud klassiteadvuse puudumine.

XVII saj. talurahvaliikumise juhtidest meenutas Lenin Stepan Razinit, kes «andis... oma elu võitluses vabaduse eest».[35] Ta märkis ära ka sõjaväeliste asunduste aegu[36], kirjutas palju 1861. a. reformi eelõhtul toimunud talurahvarahutustest, mis etendasid suurt osa pärisorjuse kaotamises. Lenin juhtis tähelepanu sellele, et feodaalmõisnike seisus «suurima vastupanuga loovutas... oma privileegide osakesi». Selle eitamine tähendab «klassivõitluse ilustamist». Just «talurahva «mässud», kasvades enne vabastamist iga aastakümnega, sundisid esimest mõisnikku, Aleksander II, tunnistama, et parem on vabastada *ülalt-poolt* kui oodata, kuni kukutatakse *altpoolt*». Talurahva liikumiste jõud oli üheks 1861. a. reformi tingimuseks, nagu ka «majandusliku arenemise jõud, mis tõm-

---

[29] V. I. Lenin, Teosed, 9. kd., lk. 163.
[30] V. I. Lenin, Teosed, 15. kd., lk. 306.
[31] V. I. Lenin, Teosed, 17. kd., lk. 46.
[32] V. I. Lenin, Teosed, 15. kd., lk. 423.
[33] V. I. Lenin, Teosed, 1. kd., lk. 232; 4. kd., lk. 337.
[34] V. I. Lenin, Teosed, 6. kd., lk-d 383—384.
[35] V. I. Lenin, Teosed, 29. kd., lk. 304.
[36] V. I. Lenin, Teosed, 5. kd., lk. 217.

bas Venemaa kapitalismi teele», ja Krimmi sõja õppetunnid, mis näitasid, «et pärisorjuslik Venemaa on pehkinud ja jõuetu».[37]

Töölisliikumise algus. Leninit huvitasid töölisliikumise esialgsed vormid XIX saj. esimese poole pärisorjuslikul Venemaal. Ta meenutas sel ajal toimunud «mässe», millega kaasnes «stiihiline» masinate purustamine jms. Lenin märkis, et see ««stiihiline element» ei kujuta endast õigupoolest mitte midagi muud kui teadlikkuse *embrüonaalset vormi*... töölised olid kaotanud põlise usu neid rõhuva korra kõigutamatusse.» Nad hakkasid kui mitte mõistma, siis «tundma kollektiivse vastulöögi tarvilikkust ja tegid otsustavalt lõpu orjalikule alandlikkusele ülemuse ees. Kuid see oli ikkagi märksa rohkem meeleheite ja kättemaksu avaldus kui *võitlus*».[38]

Revolutsioonilise vabastusliikumise periodiseerimine. Lenin töötas välja Venemaa revolutsioonilise vabastusliikumise periodiseeringu, märkides ära kolm peamist ajajärku: 1) aadliperiood, ligikaudu 1825. a. kuni 1861. a.; 2) raznotšinetsite ehk kodanlik-demokraatlik periood, umbes 1861. a. kuni 1895. a.; 3) proletaarne periood, alates 1895. a.[39]

Lenin rõhutas sügavat erinevust, mis oli «dekabristide aadelliku revolutsioonilisuse, narodovoletsitest ohvitseride raznotšinetslik-intelligentliku revolutsioonilisuse ja kahekümnenda sajandi Venemaa soldatite ning madruste sügavalt demokraatliku, proletaarse ja talupoegliku revolutsioonilisuse vahel».[40]

Võrreldes 1825. a. toimunud «esimest tsarismivastast revolutsioonilist liikumist» 1905. a. revolutsiooniga kirjutas Lenin, et 1825. a. «poliitilise liikumise juhtimine kuulus tol korral peaaegu eranditult ohvitseridele ja nimelt aadlikest ohvitseridele; nad olid nakatatud kokkupuutumisest Euroopa demokraatlike ideedega Napoleoni sõdade ajal. Soldatite mass, mis koosnes tol ajal veel pärisorjuslikest talupoegadest, jäi passiivseks.»[41] Lenin juhtis tähelepanu sellele, et aadlirevolutsionääride ringkond oli kitsas, et nad olid tohutult kaugel rahvast. Kuid ta nägi nende teeneid selles, et nad «aitasid rahva *üles äratada*». Lenin rääkis, et Radištšev ja dekabristid on vene rahvuslikuks uhkuseks.[42] Iseloomustades vene tsarismi poliitikat seoses revolutsioonilise liikumise arenguga, märkis Lenin, kuidas «monarhid kord silmi tegid liberalismile, kord olid Radištševite timukaiks ja «ässitasid» truudele alamatele kallale Araktšejeveid».[43]

V. Lenini tööd on nõukogude ajalooteaduse kindlaks aluseks.

3. NÕUKOGUDE AJALOOTEADUSE ARENEMINE

Nõukogude ajalooteadus 20-ndatel aastatel. M. Pokrovski kontseptsioon. Suur Oktoobrirevolutsioon andis avarad võimalused arendada marksistlik-leninlikku ajalooteadust, mis pidi astuma võitlusse aadellik-kodanlike kontseptsioonide vastu. Kuni 30-ndate aastateni ilmus feodalismi ajastu kohta veel vähe marksistlikult seisukohalt kirjutatud töid. Ajaloolased-bolševikud, vanema põlvkonna marksistid, ei tegelnud küllaldasel määral feodalismi probleemistikuga. Nõukogude ajaloolaste-marksistide noor põlvkond pöördus selle temaatika juurde peamiselt 20-ndate aastate teisel poolel.

Kuid 20-ndad aastad etendasid nõukogude historiograafia arenemises siiski tähtsat osa. Sel ajal kujunes välja marksistlike teadlaste uus kaader. Marksism

---

[37] V. I. Lenin, Teosed, 18. kd., lk-d 553—554; 17. kd., lk. 92.
[38] V. I. Lenin, Teosed, 5. kd., lk. 336.
[39] V. I. Lenin, Teosed, 20. kd., lk. 219.
[40] V. I. Lenin, Teosed, 11. kd., lk. 136.
[41] V. I. Lenin, Teosed, 23. kd., lk. 232 ja 235.
[42] V. I. Lenin, Teosed, 18. kd., lk. 14—15; 19. kd., lk. 297—298; 21. kd., lk. 83.
[43] V. I. Lenin, Teosed, 5. kd., lk. 28.

astus välja kodanliku teaduse vastu, viimase teoreetilised alused varisesid kokku. Parimad revolutsioonieelse teaduse esindajad võtsid omaks marksistliku teooria. Ajaloo konkreetsete küsimuste uurimisega kaasnes metodoloogiliste ja sotsioloogiliste probleemide töötlemine. Uurimistöödes sai peamiseks rahvahulkade, nende töö ja revolutsioonilise võitluse käsitlemine.

Peamisteks raamatuteks, milles Venemaa üldist ajalugu valgustati marksistlikult, olid 20-ndail aastail Pokrovski tööd: mitmes trükis ilmunud «Vene ajalugu alates vanimast ajast» ja 20-ndail aastail esmakordselt avaldatud kolmeosaline «Vene ajaloo lühiülevaade».

Viimase teose kahe esimese osa kohta on säilinud Lenini hinnang. Ta märkis raamatu originaalset ülesehitust ja stiili, samuti seda, et teos on huviga loetav, ja soovitas Pokrovski töö tõlkida võõrkeeltesse. Kuid saamaks kasutada teost õpikuna (milleks see Lenini arvates pidi saama), pidas ta tarvilikuks lisada kronoloogiline register, milles tulnuks võrrelda kodanlikke ja marksistlikke hinnanguid ajaloonähtuste kohta, «et ei oleks *pinnapealsust*, et nad [õpilased] **teaksid fakte**, et nad õpiksid võrdlema vana teadust ja uut».[44]

Oma töös püüdis Pokrovski mõista ajaloo seaduspärasusi, näidata baasi ja pealisehituse vastastikust mõju. Autor lähtus eeldusest, et «ajaloo paneb liikuma klasside võitlus», seda võitlust aga suunab materiaalne huvi. Pokrovski rõhutas teooria ja praktika seost, arvas, et mineviku tundmine aitab ette näha tulevikku, «see aga, kes näeb ette tulevikku, valitseb» viimase üle.

Eessõnas teose ülesehitusest rääkides märkis Pokrovski, et see erineb aadellik-kodanlike autorite raamatutest, mis tavaliselt käsitlesid minevikku tsaaride valitsemisaegade järgi. Ta kirjutas: «Ka siin on materjal jaotatud, kui soovite, valitsemisaegade järgi, ainult et krooni ja purpurmantlit kandvate nukkude asemele võttis autor tõelise valitseja — tsaari-kapitali, mis valitses Venemaad ainuvalitsejana Ivan Julmast alates kuni viimase Nikolaini välja.» Ja tõepoolest erineb Pokrovski «Vene ajalugu» põhjalikult aadellik-kodanlike õpetlaste üldistavatest töödest. Juba materjali jaotus juhib peamise tähelepanu majanduslikule arengule, ühiskondlike klasside vastuoludele ja klassivõitlusele ning revolutsioonilisele liikumisele.

Selles töös oli ka mitmeid puudusi. Pokrovskil polnud teoreetiliselt selge, kuidas mõista ühiskondlikke formatsioone ja nende muutumise seadusi. See, et ta ei mõistnud feodalismi kui tootmisviisi (mis kestis XIX saj. keskpaigani) tõelist olemust ja samastas feodalismi feodaalse killustumusega, viis Pokrovski ebaõige väiteni, nagu oleksid feodaalsuhted kaubanduskapitali mõjul lagunenud XVI saj. Kaubanduskapitalismi pidas Pokrovski ekslikult eriliseks ühiskondlik-majanduslikuks korraks. Tegelikult oleneb ühiskondliku korra iseloom mitte vahetuse, vaid tootmise iseloomust ja selleks, et rääkida kapitalismist, on tarvilik tõestada mitte lihtsalt kaubalis-rahaliste suhete olemasolu, vaid see, et tööjõud on muutunud kaubaks. Ebaõige on ka isevalitsuse nimetamine Monomahhi mütsiga kaubanduskapitaliks, sest isevalitsuslik kord oli ju feodaalse baasi pealisehitus ja väljendas ennekõike, maavaldajate-pärisorjapidajate huve.

Feodaalse tootmisviisi vahetumise kapitalistliku tootmisviisiga asendas Pokrovski teise probleemiga: tööstuskapitalismi kui kaubanduskapitalismi järglase probleemiga.

Pokrovski «Vene ajaloos» alahinnatakse vene rahva rahvusliku iseseisvuse eest peetud võitlust, teoses ei vaadelda vene ja teiste meie kodumaa rahvaste ajaloolisi sidemeid. Pokrovski ei osutanud küllaldast tähelepanu vene kultuuri rahvuslikele traditsioonidele.

30-ndate aastate teaduslikud diskussioonid. 20-ndate aastate lõpul ja 30-ndate algul korraldasid nõukogude ajaloolased rohkesti diskussioone ajalooteaduse niisuguste sõlmprobleemide üle, nagu ühiskondlikud formatsioonid, feodalismi genees ja Kiievi-Vene ühiskondlik kord, talurahvasõjad, vene manufaktuuri iseloom jt. Need põhiliselt feodalismi ajaloo probleemidega tegelevad diskussioonid

---

[44] V. I. Lenin, Teosed, 36. kd., lk. 486.

olid märkimisväärseteks tähisteks kodumaa ajaloo feodalismiajastu marksistlik-leninliku kontseptsiooni väljatöötamisel.

Kritiseeriti ka mõningaid Pokrovski vigu, mille olemasolu oma töödes ta ka ise tunnistas. Ta pidas kaubanduskapitalismi mõistet kirjaoskamatuseks, loobus isevalitsuse kui Monomahhi mütsiga ehitud kaubanduskapitali määrangust. Kuid oma teoseid ei jõudnud Pokrovski enam ümber töötada.

20-ndate aastate lõpul ja 30-ndate aastate algul toimunud diskussioonide ning isegi ilmunud tööde tõsiseks puuduseks oli mõningane dogmatism. Enamasti ei põhinenud need monograafilistele uurimustele, mis oleks pakkunud materjali loovateks teoreetilisteks üldistusteks.

NSV Liidu Rahvakomissaride Nõukogu ja ÜK(b)P Keskkomitee määrus 16. maist 1934. Ajalooteaduse edasise arengu seisukohalt oli märkimisväärne NSV Liidu Rahvakomissaride Nõukogu ja ÜK(b)P Keskkomitee määrus 16. maist 1934. a. «Kodumaa ajaloo õpetamisest NSV Liidu koolides», milles juhiti tähelepanu ajaloo kui teaduse ja kui õppeaine tähtsusele. Pärast seda sai üha selgemaks vajadus loobuda ajaloo uurimisel skemaatismist, paljaist sotsioloogilistest skeemidest ja asuda ajalooprobleemide monograafilisele uurimisele. Teoreetiline tase tõusis ja paljudes ajalooalastes töödes omandas kindlama koha allikateõpetuslik käsitlusviis.

Õpikud. Sel ajal kirjutati NSV Liidu ajaloo õpikud kõrgemate õppeasutuste ajalooteaduskondadele. Nendes võeti aluseks kaks tähtsat printsiipi: vene ajalugu tuleb käsitleda seoses meie kodumaa teiste rahvaste ajalooga, kodumaa ajalugu ei tohi eraldada maailma ajaloost.

Esimene ajalooteaduskondade õpik ilmus kahes trükis (1939—1940 ja 1947—1949). Feodalismiajastut käsitleti selle esimeses köites (XVIII saj. lõpuni) ja osaliselt ka teises (XIX saj. esimene pool).

Peatselt ilmusid ka teised õpikud (pedagoogilistele koolidele) ja NSV Liidu ajaloo feodalismiperioodi üldkursused (K. Bazilevitš, G. Novitski), samuti rahvamajanduse ajaloo (P. Ljaštšenko), riigi ja õiguse ajaloo (S. Juškov) jt. õpikud.

Kollektiivsed üldkäsitlused. Õpikute kõrval hakati koostama kollektiivseid üldistavat laadi teoseid. Viimaste hulgas tuleb märkida 1953.—1958. a. ilmunud üheksaköitelist teost «NSV Liidu ajaloo põhijooni», milles käsitletakse meie kodumaa ajalugu vanimast ajast kuni XIX saj. alguseni. Teose esimene köide on pühendatud ürgkogukondlikule ja orjanduslikule korrale NSV Liidu territooriumil, teine — feodalismi geneesile, järgmised seitse köidet feodalismiajastule (XVIII saj. lõpuni). Teos võtab kokku ajalooteaduse senised saavutused kapitalismieelsete formatsioonide osas, mõned seisukohad on aga välja toodud esmakordselt ja neid käsitletakse uurimuslikus laadis. Käsitlemist leiavad nii feodalismieelse kui ka feodalismiajastu uurimise saavutused, samuti senised lüngad, juhitakse tähelepanu edaspidise uurimistöö esmajärgulistele probleemidele. Uurijate üheks tähtsaks ülesandeks oli NSV Liidu rahvaste ajalooliste sidemete esiletoomine. Käesoleval ajal, seoses uute saavutustega ajalooteaduses, vajavad selle teose mõningad seisukohad revideerimist.

Kollektiivne teos «Vana-Vene kultuuri ajalugu» (1948—1951), mille väljaandmine kahjuks katkes pärast kahe esimese köite ilmumist, tõi rohke arheoloogilise materjali ja kirjalike allikate alusel esile vene rahva materiaalse ja vaimse kultuuri suhteliselt kõrge taseme mongolite sissetungile eelnenud perioodil.

Suurt teaduslikku huvi pakub «Moskva ajalugu», mille kolm esimest köidet (1952—1954) annavad kujuka ja mitmekülgse pildi feodaalsest linnast — Vene riigi pealinnast. Palju tähtsaid küsimusi linnade arengust hilisfeodalismi ajajärgul on püstitatud kollektiivses töös «Leningradi ajaloo põhijooni» (1951). On kirjutatud ülevaateid ka teiste linnade ajaloost.

Kõigis liiduvabariikides ja samuti autonoomsetes vabariikides on ilmunud üldkäsitlusi, mis valgustavad üksikute Nõukogude Liidu rahvaste sajanditepikkust ajalugu.

Mitmeköitelises üldistavas «Maailma ajaloos» (hakkas ilmuma 1955. a.) on näidatud meie kodumaa osa ja koht maailma ajaloos. Selles teoses on veenvalt ümber lükatud mitmed välismaise kodanliku historiograafia valelikud kont-

septsioonid, mis moonutavad Venemaa minevikku ja vähendavad tema tähtsust maailma ajaloos.

«Diplomaatia ajaloo» kahes väljaandes valgustatakse Venemaa osatähtsust rahvusvaheliste suhete süsteemis.

Teaduslikud diskussioonid ja monograafiad 30-ndate aastate lõpust kuni 50-ndate aastateni. Meie kodumaa ühiskondliku arengu mitmete probleemide teoreetilisele lahtimõtestamisele aitasid märgatavalt kaasa teaduslikud diskussioonid niisugustes küsimustes, nagu Vene tsentraliseeritud riigi kujunemine (1946), Vene ajaloo periodiseerimine (1949—1951), feodaalse omandi vormid (1952—1959), kaubatootmine (1954) jt.

Suuri edusamme tegi nõukogude ajalooteadus rea tähtsate probleemide monograafilisel uurimisel. Ilmusid monograafiad feodalismi eri perioodide ja probleemide kohta: B. Grekovi «Kiievi-Vene» ja «Vene talupojad vanimast ajast kuni XVIII sajandini», B. Rõbakovi «Vana-Vene käsitöö», M. Tihhomirovi «Vana-Vene linnad» ning «Talurahva ja linnade ülestõusud Venemaal XI—XIII sajandil», I. Smirnovi «Bolotnikovi ülestõus», N. Družinini «Riigitalupojad ja P. D. Kisseljovi reform», M. Netškina «Dekabristide liikumine» jt.

Stalini isiku kultuse negatiivne mõju ajalooteadusele. Suurte edusammude kõrval tehti ajaloolise mineviku uurimisel J. Stalini isiku kultuse mõjul dogmaatilis-subjektivistlikke vigu.

Ebaõige hinnang anti Pokrovski teaduslikule pärandile. 1939.—1940. a. ilmus kaks artiklite kogumikku, milles vaagiti Pokrovski seisukohti Vene ajaloo mitmetes küsimustes, sealhulgas ka feodalismi perioodi kohta. Näidati ära Pokrovski tööde üldised ja konkreetsed puudused. Kuid selle juures ei peetud kinni vajalikust objektiivsusest ega historismi printsiibist. Tagajärjeks oli, et nõukogude ajalooteadusest kustutati Pokrovski suured teened, unustati tema võitlus kodanliku metodoloogia vastu. Vähe sellest, mõnes artiklis kvalifitseeriti Pokrovski ajaloolist kontseptsiooni ebaõiglaselt ja eelarvamuslikult trotskismi ideeliseks baasiks.

Ajalooteaduslikus kirjanduses võis mõnikord kohata ebaõigeid seisukohti. Skematismist ja sotsiologiseerimisest lahtiütlemise vajalikkust tõlgitseti kui ajaloolase õigust kirjeldavale ja faktograafilisele käsitlusviisile. Feodaalse riigi ajaloo mõnedes nähtustes ja valitseva klassi esindajate tegevuses ilmnenud suhteliselt progressiivseid jooni ülistati ülemääraselt. Selle tagajärjeks oli mõnede mineviku riigitegelaste — vürstide, tsaaride, väejuhtide jt. tarbetu idealiseerimine. Unustati nende tegevuse klassiolemus, lakeeriti Ivan Julma, Peeter I jt. sise- ja välispoliitikat, milles oli mõnikord tõepoolest positiivseid külgi, kuid mille eest rahval tuli maksta ränka hinda. Eriti sageli tuli lakeerimist ette välispoliitika ja koloniaalküsimuste uurimisel. Unustati, et mittevene rahvaste Venemaaga ühendamise objektiivselt progressiivseid tagajärgi (nende lülitumine arenenuma majanduse ja kultuuri sfääri) ei saa samastada tsarismi eesmärkidega; tsarismile olid need rahvad ikkagi agressiooni ja ekspluateerimise objektiks.

Sel ajal esinenud sotsialistliku seaduslikkuse rikkumise tõttu hukkus rida ajaloolasi. Historiograafilistes töödes vaikiti nende tegevus maha.

Isikukultuse negatiivsest mõjust hoolimata võib nende aastate nõukogude ajalooteaduse arengus märkida ka rida saavutusi.

NLKP XX, XXI ja XXII kongress ning nõukogude ajalooteaduse areng. NLKP XX kongress avas uue etapi nõukogude ajalooteaduse arengus. Mõistnud hukka isikukultuse ja selle tagajärjed ning juhtinud tähelepanu teaduse ja elu tiheda seose vajalikkusele, vabastas partei XX kongress teaduse dogmatismi kõidikuist ja lõi soodsad tingimused marksistlik-leninliku teooria edasiseks arenemiseks, selle teooria loovaks rakendamiseks konkreetse materjali uurimisel. Kongress rõhutas vajadust uurida rahvahulkade tegevust ajaloos. Nõukogude ajaloolastel tuli revideerida subjektivistlikke hinnanguid ajaloonähtustele ja koondada oma jõud ühiskonna arengu objektiivsete seaduspärasuste väljaselgitamisele.

NLKP XX ja XXI kongressi vahelisel perioodil ilmus töid, kus käsitleti mitmesuguseid feodalismi ajaloo probleeme Venemaal.

NLKP XXII kongress, kus võeti vastu partei uus programm, mobiliseeris

ajaloolasi väga tähtsate ülesannete lahendamisele, mis on seotud ajalooprotsessi seaduspärasuste väljaselgitamisega, võitlusega välismaise kodanliku ideoloogia vastu ja noore kommunismiehitajate põlvkonna kasvatamisega.

4. FEODALISMI PÕHIPROBLEEMID NÕUKOGUDE HISTORIOGRAAFIAS

Kiievi-Vene. Märkimisväärset edu on saavutatud Kiievi-Vene ajaloo uurimisel. Kirjalike allikate, arheoloogiliste, etnograafiliste ja keeleteaduslike andmete uurimine võimaldas selgitada, kuidas idaslaavlastel kujunesid klassid, mille tagajärjeks oli feodaalsuhete ja esimeste poliitiliste moodustiste tekkimine. Kui paljud kodanlikud autorid on idaslaavlasi kujutanud rändlevate küttide ja kalastajatena, siis nõukogude arheoloogid ja ajaloolased tõestasid, et juba kauges minevikus oli idaslaavlaste majanduse aluseks põlluharimine. Revolutsioonieelses kodanlikus kirjanduses peeti Kiievi-Vene majandusliku tõusu põhjuseks väliskaubandust, mille arenedes tekkisid relvastatud kaupmeeste peatuspaigad, s. o. linnad. Grekovi, Juškovi, P. Tretjakovi, V. Mavrodini jt. teostes näidati, et Kiievi-Vene majandusliku arengu määras ennekõike tootlike jõudude kasv põllumajanduses. Nimelt just selles sfääris loodi materiaalsed eeldused üleminekuks klassiühiskonnale.

Orjanduslikust formatsioonist idaslaavi ühiskonnas. 30-ndatel aastatel tekkis seisukoht (P. Smirnov, I. Smirnov, B. Sõromjatnikov, A. Šestakov jt.), et esimeseks klassiühiskonna formatsiooniks oli Vana-Venes orjanduslik kord, mille lagunemisel tekkis feodalism. Selline kontseptsioon ei leia aga ajalooallikates kinnitust. Allikatest nähtub küll orjatöö kasutamine Kiievi-Venes, nende põhjal ei saa aga väita, et see oleks olnud tootmise aluseks. Domineerival kohal on arvamus, et slaavlased jõudsid feodalismi vahetult pärast ürgkogukondliku korra lagunemist, jättes vahele orjandusliku formatsiooni.

Feodalismieelne periood. Mõned ajaloolased arvasid esialgu, et feodalismi alguseks Vana-Venes võib lugeda kõige varem XI saj. IX—X saj. Venes valitsenud ühiskondlikku korda nimetati mõnikord feodalismieelseks, mis pärines Stalini, A. Ždanovi ja S. Kirovi märkustest NSV Liidu ajaloo õpiku konspekti kohta. Grekov mõistis feodalismieelse korra all niisuguseid suhteid, mis eksisteerisid ürgkogukondlikult korralt feodalismile ülemineku ajajärgul, mil tekkis gooti (Marxi väljenduse kohaselt) barbarlik riik. Juškovi järgi kujunes IX—X saj. feodalismieelne e. barbarlik riik niisuguse ühiskondliku korra alusel, milles käis võitlus kolme elulaadi — patriarhaalse, orjandusliku ja feodaalse vahel.

Käesoleval ajal on enamik nõukogude arheologe ja ajaloolasi seisukohal, et feodalismi ajastu alguseks Venemaal tuleb lugeda VIII—IX saj. ja et sel ajal kujunenud Vana-Vene riik oli varafeodaalne. Niisugusele järeldusele tuli oma viimastes töödes ka Grekov. Uusi argumente sama järelduse kasuks on esitanud Rõbakov jt.

Miks idaslaavlastel jäi vahele orjanduslik formatsioon. Küsimusele, miks Venemaa möödus orjandusliku korra staadiumist, on antud erinevaid vastuseid. Ühed leiavad, et slaavlaste jõudmist orjanduslikule korrale takistas nende tugev kogukond, alguses patriarhaalne, hiljem territoriaalne (naabrite kogukond), mis kaitses talurahvast, ja seepärast ei saanud orjatöö muutuda tootmises peamiseks.

Taolist seletust (Grekov jt.) ei saa pidada ammendavaks, kuivõrd see püstitab omakorda uue küsimuse: millest oli tingitud slaavi kogukonna tugevus? Seepärast täiendas Grekov oma kontseptsiooni idaslaavlaste ajaloo selle perioodi kohta, mil tekkisid klassid. Ta rõhutas, et idaslaavlastel olid tootlikud jõud kõrgel tasemel, mistõttu arenes territoriaalne (naabrite) kogukond ja et see nõudis juba mitte orjanduslikke, vaid feodaalseid tootmissuhteid.

Seda teesi kaitses K. Tarnovski, kes juhtis tähelepanu sellele, et orjanduslik tootmisviis tekib rahvastel siis, kui kasutatakse pronksist tööriistu. Idaslaavlased aga tundsid riigi tekkimise ajal juba raua töötlemist. See võimaldas neil ürgkogukondlikult korralt üle minna otse feodaalsele korrale.

Märgitud on ka (I. Sozin jt.) geograafilist tegurit, mis tootlike jõudude

kaudu mõjutas slaavlaste ühiskondlikku arengut klassiühiskonna ja riigi tekkimise suunas. Geograafiline keskkond ei loonud Vana-Venes niisuguseid tingimusi orjatöö massiliseks rakendamiseks nagu vanades Idamaades, kus irrigatsioonisüsteemide rajamine põldude niisutamiseks nõudis suurt tööjõu kontsentratsiooni.

Mõned õpetlased (M. Meiman, S. Skazkin jt.) soovitavad käsitada idaslaavlaste üleminekut ürgkogukondlikult korralt feodaalsele mitte kui kõrvalekaldumist ühiskonna arengu põhilisest seaduspärasusest, vaid kui üht varianti ürgkogukondliku korra lagunemise ja klasside tekkimise protsessis, mis konkreetsetest tingimustest sõltuvalt võib viia kas orjanduslikule või feodaalsele formatsioonile.

Soovitatakse ka niisugust lahendust (B. Gleserman jt.): üleminek ürgkogukondlikelt suhetelt orjanduslikule korrale on rahvaste arengu seaduspärane tee, kuid eri rahvaste ajalugu kulgeb mitte isoleeritult, vaid seoses inimkonna üldise edasiminekuga. Siis kui slaavlastel kujunesid eeldused klassiühiskonna tekkimiseks, oli orjanduslik kord kui maailmaajaloolise protsessi juhtiv formatsioon oma elujõu juba kaotanud. Peale selle oli vähemasti osa slaavlasi aktiivselt kaastegev orjandusliku süsteemi likvideerimisel, korraldades sõjakäike Bütsantsi impeeriumi ja tegutsedes sageli käsikäes bütsantsi orjadega. Klassid tekkisid feodaalsete suhete formeerumisel, kusjuures kohati võis seda protsessi mõjutada peale Bütsantsi orjandusliku süsteemi purunemise ka ürgkogukondlikest suhetest ülekasvanud slaavi ühiskonna feodaliseerumine (A. Mišulin).

Vene riigi tekkimise normanni teooria. Selgitanud välja seaduspärasused idaslaavlaste ühiskondlikus arengus, mille tagajärjeks oli suure riigi tekkimine IX saj., on nõukogude ajalooteadus faktide najal ümberlükkamatult tõestanud nn. normanni teooria ebateaduslikkust. Selle teooria järgi tekkis Vana-Vene riik mitte sotsiaal-majanduslike tingimuste, vaid Venemaale tulnud viikingite tegevuse tulemusena. NSV Liidus ei leidu enam normanni teooria pooldajaid, kuna selle teaduslik alusetus on ilmne. Kuid endiselt tunnistatakse mainitud teooriat välismaal, kus see täidab sageli sihipärast poliitilist funktsiooni. Lähtudes ebaõigest seisukohast, nagu oleks riiklus toodud Venemaale väljastpoolt, tehakse ajalugu moonutav järeldus, et ka edaspidi arenes vene rahvas mitte iseseisvalt, vaid välismaise mõju all. Seepärast säilitab võitlus normanni teooria vastu oma tähtsuse ja aktuaalsuse nõukogude trükisõnas.

Feodaalse killustumuse algus. Kodanlikus historiograafias seletatakse poliitilise killustumuse tekkimist Venemaal peamiselt väliste tingimustega: transiitkaubanduse vähenemisega, rändrahvaste rüüsteretkedest tingitud laostumisega, elanikkonna ümberasumisega kirdepiirkondadesse jne. Nõukogude ajalookirjanduses (Grekov, Rõbakov, A. Nassonov, V. Pašuto jt.) vaadeldakse killustumuse tekkimist kui feodaalse tootmisviisi arengu seaduspärast etappi, mille iseloomulikuks jooneks on feodaalse maavalduse kindlustumine Vana-Vene riigi erinevates osades, samuti linnade kui kohalike keskuste kasv. Nõukogude õpetlased (Rõbakov, Tihhomirov jt.) on tõestanud, et Vana-Vene linnad kujunesid mitte niivõrd väliskaubanduse, kuivõrd ennekõike käsitöö keskustena selle eraldumisel põlluharimisest. Tõestati, et revolutsioonieelse historiograafia populaarne teooria, nagu oleks linnade Kiievi-Vene muutunud («mandunud») küla-Venemaaks, ei vasta tõele. Tihhomirov jt. näitasid, kuidas talupoegade ja linlaste klassivõitluse intensiivistumine sundis valitsevat klassi looma ja tugevdama poliitilist aparaati üksikutes vürstiriikides.

Nõukogude kirjanduses loeti feodaalse killustumuse perioodi Kiievi-Venega võrreldes sageli langusajaks. Praegu arvab aga enamik uurijaid (Rõbakov, Pašuto jt.), et killustumus ei tähendanud regressi. Muutused majanduses tulenesid tootlike jõudude edenemisest, maaharimiskultuuri levikust uutele koloniseeritavatele aladele, käsitöö arengust, mis omakorda tingis linnade kasvu jne.

Poliitilisest küljest kindlustusid üksikute vürstiriikide piirid, üksteisega külgnedes moodustasid need tulevase ühtse riigi territooriumi tuuma (Nassonov); kohalikud sõjalised jõud tugevnesid, riigiaparaadi vormid mitmekesistusid, feodaalsetes keskustes koostati õigusnormide kogusid.

Kõige selle tõttu ei ole alust rääkida Kiievi-Venemaa langusest. Paljud

uurijad räägivadki nüüd Venemaa tükeldumisest, killustumisest; need terminid peegeldavad paremini tolle protsessi olemust. Ühiskondlikke nähtusi dialektiliselt käsitades tuleb ühtlasi arvestada, et üleminek feodaalsele killustumisele tähendas mitte ainult poliitilise pealisehituse keerustumist, vaid ka riikliku ühtsuse ajutist nõrgenemist.

Feodaalse poolriigi mõiste. Killustumuse ajajärgu (XII ja järgnevad sajandid) vürstiriike nimetatakse mõnikord poolriikideks. Seda nimetust on kasutatud Stalini, Ždanovi ja Kirovi märkustes NSV Liidu ajaloo õpiku konspekti kohta. «Feodaalne kord, mil Venemaa oli tükeldatud paljudeks poolriikideks», vastandati siin «isevalitsuslikule korrale». See ei ole kuigi õnnestunud väide, sest isevalitsus on samuti feodaalne poliitiline pealisehitus. Samuti pole väljendi sisu täiesti selge: kas tähendab see riikliku ühtsuse puudumist või siis riikliku suveräänsuse ebatäiust? Rõbakov ei soovita XII ja järgnevate sajandite vürstiriike nimetada poolriikideks, sest nende eesotsas seisnud vürstid olid faktiliselt suveräänsed valitsejad.

Vene maade ühendamine ja tsentraliseeritud riigi teke. Vene tsentraliseeritud riigi kujunemisprotsessi uurimisel tekib kõigepealt selle kronoloogiliste raamide ja etappideks jaotamise küsimus. 1947. a. ilmunud NSV Liidu ajaloo õpikus on antud XIV—XVI saj. poliitiline areng järgmiste ajajärkudena: 1) Venemaa ühendamise algus (XIV kuni XV saj. keskpaigani); 2) feodaalse monarhia kujunemine Ivan III ajal; 3) Vene riigi tugevnemine Vassili III ajal; 4) Vene riigi paljurahvuseliseks riigiks muutumise algus (Ivan Julma valitsemisaeg). Mõned uurijad (Juškov, Tšerepnin jt.) vaidlevad vastu niisugusele skeemile. Nad juhivad tähelepanu sellele, et riigi ühtse territooriumi väljakujunemine (Vene maade ühendamine, vürstiriikide territoriaalse sõltumatuse likvideerimine) ja tsentraliseeritud võimuaparaadi loomine (enne seda iseseisvate valitsejate suveräänsuse likvideerimine, administratiivse ja sõjalise süsteemi ümberkorraldamine) toimusid üheaegselt ja olid algusest peale teineteisega seotud.

Rahvuslik ja paljurahvuseline riik. Mõned uurijad lükkavad tagasi ka väite, et Vene riik muutus XVI saj. rahvusriigist paljurahvuseliseks, kinnitades, et Venemaal tekkis tsentraliseeritud riik algusest peale paljurahvuselisena. Juba XIV—XV saj. kuulusid selle koosseisu mõned põhjapiirkondade ja Volgamaa rahvad: komid, karjalased, marid, mordvalased jt. Kaasani ja Astrahani khaaniriikide, Siberi alade jt. liitmise järel XVI saj. sai tsentraliseeritud riigi paljurahvuselisus veelgi selgemaks.

Seejuures rõhutatakse, et paljurahvuselise ja rahvusliku riigi mõisteid ei saa vastandada, kuivõrd need ei ole teineteisega vastuolus. Paljurahvuselisenagi jäi Vene tsentraliseeritud riik rahvuslikuks selle juhtiva osa tõttu, mida selle loomisel etendas vene rahvas.

Vene tsentraliseeritud riigi tekkeaeg. Vene tsentraliseeritud riigi kujunemisprotsessi kestuse küsimuses valitseb mitu seisukohta. I. Smirnov jt. piiritlevad seda XV saj. lõpu ja XVII saj. algusega; Juškov jt. aga alates XIV saj. (Ivan Kalita valitsemisajast) kuni Ivan Julma valitsemiseni. Tšerepnin, kes vaatleb Vene tsentraliseeritud riigi tekkimist XIII saj. lõpust XVII saj. alguseni, peab sellest ajavahemikust otsustavaiks XV saj. 80-ndaid aastaid. Kuni selle ajani toimus Vene maade ühendamine ja riigivõimu tsentraliseerimine veel feodaalse killustumuse tingimustes. Märgitud ajalisest piirist alates võib juba rääkida, et poliitilise korra domineerivaks vormiks pole enam killustumus, vaid tsentraliseeritud riik.

Mõnikord on nõukogude kirjanduses XVI saj. Venemaa riikliku tsentraliseerituse astet üle hinnatud. Pole alati küllalt tähelepanu pööratud Lenini näpunäitele, et sel ajal leidus üksikutel «maadel» veel endise autonoomia jälgi, iseärasusi valitsemises jne.

Sellest Lenini seisukohast lähtudes on Tihhomirov, A. Sahharov jt. püüdnud konkreetse materjali alusel näidata, et XVI saj. toimus poliitiline tsentralisatsioon veel aeglaselt ning polnud lõpetatud.

Tsentraliseeritud riigi tekkimise sotsiaal-majanduslikud eeldused. Teatud eriarvamusi on tekitanud küsimus Vene tsentraliseeritud riigi sotsiaal-majandus-

likest eeldustest. Tõestatuks võib pidada, et Vene tsentraliseeritud riigi kujunemise sotsiaal-majanduslikeks eeldusteks olid üksikute vürstiriikide piirest väljakasvanud feodaalse maaomandi arenemine, eriti aga tingliku mõisamaavalduse kasv, sunnismaisuse tekkimine, mis kutsus esile rahvahulkade protesti ja sundis feodaale riigivõimuaparaati tugevdama. Üheks poliitilise tsentralisatsiooni stiimuliks oli võitlus mitmelt poolt ähvardava välisohu vastu.

Vaidlus Vene tsentraliseeritud riigi tekkimise põhjuste üle puudutab ka linnade ja kaubatootmise ning kaubaringluse osatähtsust selles protsessis. Bazilevitš, S. Bahrušin jt. seostasid ühtse Vene riigi tekkimist ülevenemaalise turu kujunemisega, mis nende arvates algas veel enne XVII saj.

Sahharov lähtub sellest, et ülevenemaalise turu kujunemine ja kodanlike suhete tekkimine algas Venemaal mitte varem kui XVII saj. ja et feodalismiajastule tüüpiline majanduslik killustumus lõpeb alles kapitalismi arenemisega. Sellest lähtudes teeb ta järelduse, et majandussidemetest kui poliitilise tsentralisatsiooni ühest eeldusest ei saa Venemaa oludes üldse rääkida enne XVII saj. Märkides, et Vene linnad olid mongoli-tatari kallaletungi tõttu nõrgenenud ja nende kasv aeglustunud, mispärast säilitasid XIV—XVI saj. feodaalse ilme ega muutunud veel kodanliku arengu kolleteks, ei pea Sahharov linnu Vene maade ühendamise algatajateks.

Teised uurijad (Rõbakov, Tšerepnin jt.) on arvamusel, et ka feodalismi ajal lõi linnade kasv ja nendevaheline läbikäimine, mitmete käsitööharude arenemine ja suhteliselt suurte piirkondlike turgude tekkimine eelduse tsentraliseeritud riigi tekkimiseks. Linlased etendasid Vene maade ühendamises aktiivset osa.

Tsentraliseeritud riigi kujunemise seaduspärasused. Vaadeldes tsentraliseeritud riigi kujunemist üldises plaanis, arvab Sahharov, et see protsess allus Venemaal teistsugustele seaduspärasustele kui Lääne-Euroopa maades. Vene tsentraliseeritud riigi rajasid feodaalid-pärisorjapidajad tugevdamaks võimu talupoegade üle. Lääne-Euroopas oli tsentraliseeritud riikide aluseks linnade kasv ja väikekodanluse tekkimine, riigikorra vormiks aga absolutism.

Teised uurijad leiavad, et Venemaa ja teiste Euroopa maade tsentraliseeritud monarhiate tekkimise seaduspärasused on ühised (ehkki mitte täpselt samad). Monarhiad kujunesid esialgselt feodaalsel alusel, mis aga hoopiski ei välista arenevate majandussidemete tähtsust ja linlaste osavõttu poliitilisest tsentraliseerimisest.

Rõbakov, Tihhomirov jt. arvavad, et käsitööliste ja kaupmeeste organisatsioonid keskaegseis Vene linnades erinesid küll Lääne-Euroopa tsunftidest, ent olid siiski oma olemuselt viimastele lähedased, ja et linnaelanikud võitlesid Venemaal oma õiguste eest samuti nagu nende ametivennad Lääne-Euroopas.

Ühtse riigi kujunemise progressiivsus. Küllaldaselt on tõestatud Vene tsentraliseeritud riigi (nagu ka teiste analoogiliste riikide) loomise progressiivne tähtsus. See poliitilise pealisehituse uus vorm andis suuremaid võimalusi tootlike jõudude arenguks, kultuuri tõusuks, kindlustas suuremal määral Vene kaitsevõimet kui feodaalse killustumuse aegsed üksikud vürstkonnad.

Kuid sageli ei toonitata küllalt selgesti, et see progressiivsus oli suhteline, saavutatud rahvahulkade rõhumise, pärisorjuse süvenemise ning mõisnike-pärisorjapidajate diktatuuri tugevdamise arvel. Riiklikku tsentraliseerimist on vaadeldud mõnikord kui eri vürstkondade elanike stiihilist püüet ühineda Moskvaga. On osutatud Moskva kui rahvusliku keskuse tähtsusele, kuid ei ole näidatud vajalikul määral tema osa tekkiva pärisorjusliku riigi pealinnana. Niisuguse käsituse tekkimises oli omajagu mõju Stalini tervitusläkitusel Moskva 800. aastapäeva puhul. Selles räägitakse Moskvast kui killustatud Venemaa ühtseks, ühtse valitsuse ja ühtse juhtimisega riigiks ühendamise alusest.

Tsentraliseeritud riigi tekkimise sotsiaal-majanduslikku tingitust ja seaduspärasust on mõnikord mõistetud kui konfliktideta nähtust. Vene maade Moskvaga ühinemise mõiste ise oleks nagu võimatuks teinud igasuguse mõtte vägivaldsest alistamisest. Tegelikult kaasnesid iga vürstiriigi ühendamisega ägedad klassidevahelised ja klassisisesed vastuolud. Moskva vürstide poliitika vastu võit-

lesid mitte ainult separatistlikult meelestatud bojaarid feodaalkeskustes (nagu seda mõnikord kujutati), vaid tihtipeale ka rahvahulgad.

Hinnang Ivan Julma valitsemisajale. Nõukogude historiograafias on palju tehtud Ivan Julma reformide uurimiseks ja selgitamaks, milline oli nende tähtsus Vene tsentraliseeritud riigi tugevdamisel. Selle probleemi uurimisele avaldas aga negatiivset mõju isikukultus. Ivan Julma tegevust hakati idealiseerima. Suurel määral tehti seda Stalini otsese juhendi järgi, kellele imponeeris julma ja paindumatu, oma ettevõtmistes mitte millegi ees peatuva, püstitatud ülesandeid järjekindlalt ja veriste abinõudega lahendava keskaegse valitseja kuju.

Mitmete uurijate raamatuis jättis Ivan Julma kuju varju rahva, ülistati tema progressiivsust, samal ajal aga alahinnati vastuseks isevalitsuse tugevnemisele puhkenud rahva protestiavalduste tähtsust, opritšninat ei peetud talurahva vastu suunatud vägivallaorganiks jne. Pärast mitmeid sõnavõtte ajakirjanduses (S. Dubrovski jt.) on viimasel ajal palju tehtud nende vigade kõrvaldamiseks. On ilmunud opritšninale pühendatud tööd (I. Polossin, S. Vesselovski), mis isikukultuse ajal jäid avaldamata, kuna neis antud hinnangud Ivan Julmale läksid sel ajal kehtinuist lahku.

XVI saj. 50-ndate aastate reformid. Viimasel ajal on monograafilise uurimise objektiks olnud XVI saj. 50-ndate aastate reformid. A. Zimini ja I. Smirnovi töödes näidatakse reformide ja teravneva klassivõitluse seost, reformide tähtsust feodaalse killustumuse jäänuste likvideerimisel, feodaalide klassiriigi tugevdamisel ja pärisorjuse kujunemisel.

Andes ühesuguse hinnangu valitsuse poliitika klassiolemusele nendel aastatel, määratlevad Zimin ja Smirnov erinevalt selle poliitika klassisisest suunitlust. Esimene arvab, et Ivan Julma valitsuse reformid vastasid teenisaadli ja ka ettenägelikumate bojaaride soovidele ning alles ümberkorralduste käigus kahjustati mõningal määral bojaariaristokraatia huve, et rahuldada teenisaadli nõudmisi. Smirnov aga peab viiekümnendate aastate ümberkorralduste põhijooneks bojaaridevastast suunda, mis oli tingitud valitsuse soovist tugevdada teenismõisnike ja linnade ülemkihtide positsiooni.

Opritšnina. Küllaldaselt pole veel uuritud opritšninat. Üheks märkimisväärsemaks tööks on P. Sadikovi monograafia, milles opritšninat vaadeldakse kui Ivan Julma relva feodaalse ülikkonna — bojaaride vastu, kes ei leppinud isevalitsusega. Ivan Julm aga seadis eesmärgiks tugevdada tsentraliseeritud riiki. Selles seisneb opritšnina progressiivne tähendus. Samal ajal tõestab autor ka, et talupoegade suurenev rõhumine opritšnikute mõisates teravdas klassiantagonismi maavaldajate ja pärisorjastatud või pärisorjastatava elanikkonna vahel. Selle tagajärjeks oli klassivõitluse tugevnemine, mis mõnedel juhtudel laienes kodusõjaks.

Paljudes viimase aja töödes (Zimin, V. Kobrin, R. Skrõnnikov) on selgitatud, et käsitus opritšnina bojaaridevastasest olemusest on liiga lihtsustatud. Zimin peab opritšninat valitsuse sammuks, mille eesmärgiks oli võidelda osastiste süsteemi jäänuste vastu. Selles võitluses kasutatud killustumuse ajajärgust pärinevad konservatiivsed võtted (riigi jaotamine opritšninaks ja zemštšinaks) ja äärmuslik vägivald võimaldasid küll püstitatud ülesandeid mingil määral lahendada (väga valurikkalt), kuid sellega kaasnes rida negatiivseid nähtusi: õõnestati tootlikke jõude, kurnati ja isegi hävitati töötavat elanikkonda, pidurdus majanduslike sidemete areng. Opritšnina aitas kaasa talupoegade pärisorjastamisele.

Pärisorjuse kehtestamine. Vene tsentraliseeritud riigi teke ja areng oli seotud pärisorjuse arenemisega. Pärisorjuse mõistel on kaks tähendust: laiemas mõttes on see feodalismi sünonüümiks, kitsamas mõttes aga tähistab majanduslikku ja õiguslikku süsteemi sellel feodaalse formatsiooni arenguetapil, mil talupojad kinnistatakse valitseva klassi valduses oleva maa külge (sunnismaisus) seaduslikult ja kogu riigi ulatuses.

Pärisorjusele rajaneva Venemaa XVI ja järgnevate sajandite majanduse ja õiguse spetsiifiliste joonte väljaselgitamist (võrreldes feodaalsuhetega Kiievi-Venes ja feodaalse killustumuse ajal) takistas «ÜK(b)P ajaloos» esinenud ebatäpne formuleering. Seal oli öeldud, et feodaalkorra ajal oli maavaldajal mitte-

täielik omandiõigus tootjale — pärisorisele talupojale, keda isand ei võinud tappa (nagu orja), kuid võis osta ja müüa. Tegelikult esines talupoja sõltuvus maavaldajast feodalismi ajal väga erinevates vormides — alates seisuslikust mittetäieõiguslikkusest kuni pärisorja seisundini. Viimane vorm, mille puhul talupoeg oli kinnistatud maa külge ja temalt oli võetud õigus oma isanda juurest lahkuda, muutus Venemaal tsentraliseeritud riigi loomisest peale valitsevaks.

See ei tähenda, et feodalism ja pärisorjus on erinevad formatsioonid. Lenin juhtis tähelepanu sellele, et alates IX saj. kuni pärisorjuse kaotamiseni 1861. a. kehtis Venemaal üks formatsioon. Talupoja muutmine sõltuvaks algas koos feodaalsuhete tekkimisega. Kuid alles XVI saj. 80-ndail aastail kujunes välja pärisorjus kui ühiskondlik süsteem.

Nimetatud probleemi uurimisel etendasid väga suurt osa V. Koretski leitud uued arhiivimaterjalid — kohtudokumendid pagenud või maavaldajate poolt üksteiselt haaratud talupoegade kohta. Kasutades selles materjalis esinevaid viiteid valitsuse 1592.—1593. a. ukaasile ja ühendades neid teiste andmetega, õnnestus Koretskil ligikaudselt taastada ukaasi tekst ja kindlaks teha, et see oli põhiliseks seaduseks, millega talupoegadel keelati maavaldaja juurest lahkumine ja milles töötati välja pärisorjusliku korra normid.

Teoorjuslik majandus ja «pärisorjuse teine väljaanne». Pärisorjuse areng Venemaal oli seotud teoorjusliku majanduse levikuga ja teorendi tähtsuse suurenemisega. Võrdlemisi laialdase poolehoiu võitis Grekovi seisukoht teoorjusliku majanduse seosest siseturu kasvuga: siseturu laienemine õhutas mõisnikke tootma teravilja müügiks ja selleks mõisapõlde suurendama. Seejuures avaldati arvamust (Skazkin jt.), et turusuhete arengust ja teoorjusliku majanduse laiendamisest tingitud pärisorjuse tugevnemine kujutas endast «pärisorjuse teist väljaannet», nagu see esines ka teistes Euroopa riikides Elbe jõest ida pool.

Käesoleval ajal korrigeeritakse Grekovi seisukohti teoorjusliku majanduse iseloomu kohta. Eitamata seda, et koos tsentraliseeritud Vene riigi tekkimisega tugevnesid ka feodaalmajanduse sidemed turuga, märgib näiteks L. Danilova, et paljudes mõisates rahuldas teoorjus XVI saj. vaid nende valdajate vajadusi. Osutatakse sellele, et teoorjuse kasvu ja pärisorjuslike vahekordade tugevnemise aluseks oli mitte ainult turusuhete areng, vaid ka muutused feodaalse maaomandi vormides, ja nimelt teenismaavalduse levik.

Vastuväiteid äratab tees «pärisorjuse teisest väljaandest» XVI saj. Venemaal. Sellele seatakse vastu kontseptsioon talurahva sõltuvuse pidevast evolutsioonist kuni pärisorjuseni, mis vormistati XVI saj. lõpu seadustega.

Kapitalismi geneesi probleem. Väga tähtsaks ja küllalt keerukaks probleemiks on kapitalismi tekkimine Venemaal. Selle küsimuse uurimine on käesoleval ajal tunduvalt edasi nihkunud, kuigi leidub ka vaieldavaid momente. See on seletatav sellega, et erinevaid rajoone käsitlev konkreetne materjal pole veel täielikult läbi uuritud. Ka rõhutavad uurijad (B. Kafenhaus, V. Jatsunski jt.), et kapitalistlikud suhted tekkisid Venemaal olukorras, mil pärisorjuslik kord oli mitte ainult tugev, vaid arenes ka edasi. See andis sotsiaal-majanduslikele protsessidele riigis omapärase kuju: tekkiv kapitalism põimus läbi feodalismiga.

Osa nõukogude teadlasi näevad kapitalismi tekkimist Venemaal juba XV saj. lõpul ja XVI saj. S. Strumilin näiteks tõmbab võrdlusjooni Venemaal XVI saj. puhkenud agraarkriisi ja Inglismaa «põllumajandusliku revolutsiooni» vahel, mis tekkis seoses «hindade revolutsiooniga» ja oli sissejuhatuseks pöördele, mis viis kapitalistliku arengu teele. V. Golobutski arvab samuti, et XVI saj. tekkis Venemaal kodanlik kord. Seda, et pärisorjus kestis siin veel mitu sajandit, seletab autor uute, kodanlike suhete kujunemise aeglusega, mida põhjustas riigi eraldatus mereteedest, vabade ääremaade olemasolu, kuhu rahvas koloniseerus, jm. asjaolud.

Enamik nõukogude ajaloouurijaid (Družinin, Kafenhaus, N. Ustjugov, Jatsunski jt.) asetavad kapitalistlike suhete tekkimise Venemaal XVII saj., millal, nagu näitas Lenin, algab «vene ajaloo uus periood». Seda iseloomustab ülevenemaalise turu ja kodanlike suhete arenemine. Jatsunski rõhutab, et see muidugi ei tähenda veel, nagu oleks sel ajal Venemaal juba kapitalism esinenud sotsiaalse süsteemina. Družinin ütleb, et kapitalismi võrsed rajasid endale aeg-

laselt teed läbi pärisorjusliku korra massiivi. Sellest on tingitud kapitalismi geneesi pikaajalisus (XVII saj. kuni 1861. a.).

Netškina lähtub Venemaal kapitalismi tekkimise küsimuse lahendamisel marksistlikust teesist, et feodalismi arengus (nagu ka teiste sotsialismieelsete formatsioonide puhul) on tarvis eraldada kaht staadiumit — tõusu ja langust. Feodaalse ühiskonna ajaloo esimesel staadiumil tootmissuhted soodustavad tootlike jõudude arengut, teisel staadiumil pole need enam vastavuses tootlike jõudude iseloomuga, pidurdavad nende kasvu ja muutuvad lõpuks nende arengut aheldavaiks kõidikuiks. Vana asemele sünnib uus tootmissuhete süsteem. «Langeva feodalismi» ajajärk on seepärast samaaegselt ka «tõusva kapitalismi» ajajärguks.

Manufaktuurid. Kapitalistlike suhete geneesi probleem tööstuses on seotud XVII—XVIII saj. vene manufaktuuride küsimusega. Varem on see põhjustanud suuri vaidlusi. Kui ühed ajaloolased ja majandusteadlased (M. Zlotnikov, Strumilin jt.) käsitasid vene manufaktuurtööstust neil sajanditel kui kapitalistlikku, siis teised (S. Tomsinski, A. Malõšev jt.) tõstsid esile Venemaa manufaktuuride pärisorjusliku iseloomu ja võtsid kasutusele termini pärisorjuslik manufaktuur. Alles konkreetse ajaloolise materjali uurimisega, kui vaadati läbi andmed tööstusharude kaupa ja analüüsiti kapitalismi tekkimise teoreetilisi probleeme, õnnestus välja selgitada selle ajajärgu vene manufaktuuri keerukas iseloom. Netškina esitas mõtte, et vene suurtööstuses eksisteerisid XVII ja XVIII saj. nii feodaalsed kui kapitalistlikud elemendid. Sama arvab ka enamik teisi uurijaid (J. Zaozerskaja, Kafenhaus, Jatsunski jt.). Näiteks Jatsunski juhib tähelepanu sellele, et manufaktuur, kus kasutati sundtööd, oli tehnilis-organisatsioonilises suhtes ja kaubalisuse tõttu (sidemed turuga) kapitalistliku manufaktuuri sarnane. Nagu viimanegi, jättis ka vene manufaktuur töölise tootmisvahenditeta, kuid ei muutnud teda oma tööjõu vabaks müüjaks.

Kapitalismi genees põllumajanduses. Märgatavalt suuremaid lahkarvamusi kutsub ajaloolaste ringkondades välja kapitalismi genees põllumajanduses. Rida uurijaid (Jatsunski, I. Kovaltšenko jt.) arvavad, et kapitalistlikud suhted vene põllumajanduses, mis väljendusid talupoegade klassilise kihistumise sugemetes, hakkasid kujunema hiljem kui tööstuses. Alles pärisorjusliku korra likvideerimine lõi tingimused kapitalismi hoogsamaks arenguks põllumajanduses.

Mõned ajaloolased (J. Indova, A. Preobraženski, J. Tihhonov jt.) väidavad, et Vene küla võttis XVII—XVIII saj. osa kapitalistlike suhete tärkamisest. Küla mitte ainult ei saanud tunda areneva tööstuse mõju, vaid külas endas toimusid sotsiaal-majanduslikud nihked, mis olid kodanliku kihistumise alguseks. Kõige selle juures feodaal-pärisorjuslik kord mitte ainult ei säilinud, vaid isegi tugevnes veel pika aja vältel. Niisugune vastuoluline oli ühiskondlik areng.

Esialgse akumulatsiooni probleem. Kapitalistliku tootmisviisi lähtemomendiks on kapitali esialgne akumulatsioon. See on protsess, mis valmistab ette töötajate eraldamist tootmisvahenditest ja inimeste suhetes kahe pooluse tekkimist — ühel need, kes on sunnitud müüma oma tööjõudu, teisel need, kel on rahalised vahendid, mida nad siis paigutavad tööstusse ja põllumajandusettevõtetesse ning ostavad tööjõudu. Kapitali esialgse akumulatsiooniga kaasneb vägivald: röövimine, talupoegade maade hõivamine, koloniaalne rõhumine, maksukoorma suurendamine jne.

Nõukogude ajaloolased on näidanud, et Inglise ajaloo materjali alusel väljatöötatud kapitali esialgse akumulatsiooni käsitus Marxilt on kõigiti rakendatav ka Venemaa suhtes, kuigi seal olid sel protsessil oma erijooned.

Esialgse akumulatsiooni kronoloogilisel piiritlemisel esineb lahkuminevaid seisukohti. Igatahes peavad paljud ajaloolased (Družinin, N. Pavlenko, F. Poljanski jt.) võimalikuks, et esialgse akumulatsiooni nähted esinesid Venemaal juba XVII—XVIII saj.

Teadlased (Družinin, Poljanski jt.) on juhtinud tähelepanu esialgse akumulatsiooni protsessi aeglusele Venemaal, võrreldes niisuguste Lääne-Euroopa maadega, nagu Inglismaa, Holland ja Prantsusmaa. Kiiremat arengut takistas pärisorjuslik kord. Vene riigi määratu suured lõunapoolsed alad, kuhu suundus kolonisatsioon, mõjusid pidurdavalt feodaal-pärisorjusliku süsteemi lagunemisele ja

palgatööjõu turu kujunemisele. Venemaal ei olnud aktiivset merekaubandust. Tsaari-Venemaal puudusid sellised akumulatsiooniallikad, nagu orjatöö meretagustes istandustes ja kaevandustes, orjakaubandus jne.

On märgitud ka (Pavlenko jt.) absolutismi osa esialgses akumulatsioonis Venemaal, nagu privileegide ja laenude andmine tööstiritele, riigitehaste üleandmine eraettevõtjaile, riigitalupoegade kinnistamine tehaste juurde, protektsionistlik tollipoliitika jne. Samal ajal aga absolutism ka pidurdas esialgset akumulatsiooni, kitsendades riiklike monopolidega väliskaubandust, kaitstes politseiliste vahenditega pärisorjuslikku korda jne.

Tähelepanu on juhitud ka pärisorjuse vastuolulisele osale esialgse akumulatsiooni protsessis (Pavlenko). Pärisorjuslik kord ühelt poolt pidurdas esialgset akumulatsiooni, teiselt poolt aitas sellele kaasa pärisorjade põgenemise sagenemine seoses feodaalse ekspluateerimise tugevnemisega jm.

Tööstuslik pööre. Tööstusliku pöörde olemus seisneb üleminekus manufaktuurilt vabrikule, kusjuures muutustega tehnikas kaasnevad muutused sotsiaalsetes vahekordades. Kujunevad välja kapitalistliku ühiskonna klassid: kodanlus ja proletariaat. Areneb proletaarne liikumine.

Tööstuslik pööre Venemaal toimus vastavalt ajaloo üldistele seaduspärasustele, kuid võrreldes Euroopa eesrindlikumate maadega, näiteks Inglismaa ja Prantsusmaaga, olid sel ka omad iseärasused. Üheks esialgse akumulatsiooni iseärasuseks Venemaal oli selle pikaldus, mis oli tingitud feodaal-pärisorjuslikust korrast. Venemaale iseloomulikuks nähteks oli ka kodanluse nõrkus.

Venemaal toimunud tööstusliku pöörde aja piiritlemise küsimuses ei ole ühist seisukohta. Zlotnikov arvas, et see algas juba pärisorjuse tingimustes XIX saj. 30-ndail aastail, edenes väga aeglaselt ja jõudis lõpule reformijärgsel ajastul. Strumilini arvates toimus tööstuslik pööre Venemaal XIX saj. 30—60-ndatel aastatel, kusjuures manufaktuurtööstuse langus ja vabrikutööstuse areng oli küllalt kiire.

Jatsunski, kes uuris XIX saj. vene tööstuse mitmesuguste harude arengut, jõudis järeldusele, et tööstuslik pööre hõlmas mitte vähem kui viiskümmend aastat (30-ndate aastate keskpaigast kuni 80-ndate aastateni).

Talurahvasõjad. Nõukogude ajalookirjanduses on püütud (I. Smirnov, Zimin, Mavrodin, V. Lebedev) määratleda XVII—XVIII saj. Venemaal toimunud talurahvasõdade kui antifeodaalse rahvaliikumise eri vormi iseloomulikke jooni. Talurahvasõjad toimusid võrdlemisi suurel territooriumil. Need polnud lihtsalt ülestõusud, relvastatud väljaastumised, vaid (nagu nimetus ise seda ütleb) sõjad, mida pidasid ülestõusnute armeed. Viimased olid teatud määral organiseeritud, kuigi liikumine tervikuna oli stiihilist laadi. Ülestõusnuid ühendasid ühised võitlusloosungid. Talurahvasõdadest osavõtjad püüdsid haarata võimu kogu maal. Sõjategevuse käigus jagunes riigi territoorium kahte ossa: ühel poolel säilis feodaalse valitsuse võim, teist poolt valitsesid ülestõusnud, kes püüdsid seal oma korda kehtestada.

Esimene talurahvasõda Venemaal puhkes XVII saj. algul. See oli rahva protest feodaal-pärisorjusliku korra vastu, mis oli XVI saj. lõpul saanud seadusliku tunnustuse. Esimese talurahvasõja aeg on täpselt piiritlemata. I. Smirnov jt. samastavad talurahvasõda Bolotnikovi juhtimisel toimunud ülestõusuga. Teiste (Zimin jt.) arvates oli liikumine Bolotnikovi juhtimisel vaid esimese talurahvasõja kulminatsiooniks, sõda ise algas varem ja lõppes hiljem.

Mõnikord võib kirjanduses kohata standardset väidet, nagu seisneks talurahvasõdade tähtsus selles, et need kõigutasid pärisorjuse aluseid. Kuid seda väidet on raske kohandada esimesele talurahvasõjale, millele järgnes hoopis feodaal-pärisorjuslike suhete tugevnemine. Mõned ajaloouurijad (Zimin jt.) näevad esimese talurahvasõja tähtsust selles, et see mõnel määral pidurdas pärisorjuse lõplikku juriidilist vormistamist, mis sai teoks alles 1649. a., kui Maakogu Seadustik kaotas pagenud talupoegade ülesotsimiseks ettenähtud määraastad.

Vähem on uuritud Razini ja Pugatšovi juhtimisel peetud talurahvasõdu. Nõukogude ajalookirjanduses on neid ebaõigesti hinnatud, pidades näiteks talurahvasõdade põhijõuks kasakaid, nende programmi reaktsioonilis-monarhistlikuks, sõdu endid perifeerse tähtsusega sündmusteks. Toetust pole leidnud ka

seisukoht, nagu olnuks Pugatšovi juhtimisel toimunud liikumine lõpuleviimata kodanlik revolutsioon. Nüüd on nõukogude ajaloolased teisel arvamusel.

Pikka aega oli nõukogude ajalookirjanduses talurahva ülestõusude lüüasaamise põhjuste seletamisel valitsevaks Stalini arvamus: «Talupoegade ülestõusud võivad saavutada edu ainult sel juhul, kui nad liituvad tööliste ülestõusudega ning kui töölised juhivad talupoegade ülestõuse. Ainult kombineeritud ülestõus eesotsas töölisklassiga võib viia eesmärgile.» Selline seletus on aga antihistoristlik, sest esiteks — XVII—XVIII saj., pärisorjusliku korra valitsemise ajal ei olnud ega saanud Venemaal olla töölisklassi, teiseks — ajaloo teatud etapil, feodalismilt kapitalismile ülemineku perioodil, juhtis revolutsioonilist liikumist kodanlus.

Miks aga Pugatšovi juhtimisel toimunud ülestõus jäi Venemaal viimaseks talurahvasõjaks? Mavrodinil on selle kohta kaks seletust. Esiteks — talurahva kihistumine või kaasa ülemkihi loobumise antifeodaalsest võitlusest, teiseks — talurahva vastupanuliikumist takistas tugevnev tsarismi sõjaväelis-politseiline aparaat. Mavrodinile on vastu vaieldud, viidates sellele, et hoolimata feodaalse pealisehituse kõigist katsetest rahvaliikumist takistada, see ei nõrgenenud, vaid arenes edasi, kuigi mitte enam talurahvasõdadena. Pärisorjastatud alamkihtide väljaastumised muutusid massiliseks, neid täheldati kõikjal. Kujunesid eeldused enam mitte talurahvasõjaks, vaid revolutsiooniks.

Seisuslik monarhia ja absolutism. Veel hiljaaegu ei käsitletud nõukogude ajalookirjanduses peaaegu üldse Venemaal XVI—XVII saj. esinenud seisuslikku monarhiat. Selle küsimusega tegelesid peaasjalikult vaid õigusajaloolased (Sõromjatnikov, Juškov, S. Pokrovski jt.). Märgatav huvi Maakogude vastu viimastel aastatel ja mõnede tööde ilmumine nende kohta (Tihhomirov, S. Schmidt) on võimaldanud konkreetsemalt tundma õppida seisusliku esinduskoguga monarhia kujunemist Venemaal XVI saj. keskpaiku, selle arengut XVI saj. teisel ning XVII saj. esimesel poolel ning väljasuremist XVII saj. teisel poolel.

Maakogu erines Inglise parlamendist ja seisuslikest esinduskogudest teistes Lääne-Euroopa riikides põhiliselt sellega, et siin etendasid linlased suhteliselt väikest osa. See on seletatav linnade aeglase arenguga Venemaal üldse (millest oli juba juttu eespool). Olukorras, kus pärisorjus arenes ja tugevnes, ei saanud linlased endile Maakogudes niisugust silmapaistvat kohta, nagu oli kolmandal seisusel Lääne-Euroopas.

Seoses kodanlike elementide tekkimisega feodaal-pärisorjusliku korra rüpes ja klassivõitluse ägenemisega toimub Venemaal XVII saj. teisel poolel üleminek seisuslikult monarhialt absolutismile. On avaldatud arvamust (Sõromjatnikov), et juba Peeter I ajal ajas Vene riik poliitikat kodanluse huvides, et Peeter I oli antifeodaalsel seisukohal ning kasutas kõiki riigiaparaadi ja maa ressursse «tulevase kodanliku Venemaa» huvides.

Enamik uurijaid arvab siiski, et Vene riigi poliitika nii Peetri ajal kui ka pärast seda määrasid põhiliselt aadli huvid, kuigi oldi sunnitud arvestama ka tekkiva kodanluse vajaduste ning nõuetega. Seepärast kutsub Stalini formuleering mõisnike ja kaupmeeste rahvusriigist XVIII saj. esimesel veerandil esile vastuväiteid, kuna selles on aadlikke ja kaubanduskodanlust nimetatud kahe üheväärse sotsiaalse jõuna.

Teiste rahvaste liitmine Venemaaga. Vene riik tekkis paljurahvuselisena. Teiste rahvaste Venemaa koosseisu lülitamise hindamisel on tehtud nii kodanliknatsionalistlikke (ei nähtud selles mingisugust positiivset tähendust liidetud rahvaste suhtes) kui ka suurriikliku kallakuga (vaikiti maha Vene riigi natsionaalkolonialistliku poliitika negatiivsed küljed) vigu. Rääkides Ukraina ja Gruusia liitmisest Venemaaga, märkis Stalin, et see oli neile rahvastele kõige väiksemaks õnnetuseks. Järgnevalt hakati seda «kõige väiksema õnnetuse» vormelit kasutama ka teiste rahvaste Venemaa koosseisu lülitamise iseloomu määratlemisel. See ainult takistas mõistmast arenguprotsessi kogu keerukust.

Rea mittevene rahvaste lülitamine Venemaa koosseisu oli vaieldamatult progressiivne: see kindlustas neile välise julgeoleku ja soodsamad tingimused majanduslikuks ning kultuuriliseks arenguks üheskoos vene rahvaga. Kuid see ei tähenda, et ühendamine Venemaaga oleks läinud konfliktideta. Rahvad allutati

Vene valitsusele mitmel moel. Mõnikord otsustas ühe või teise rahva mõni poliitiliselt kaugelenägevam valitsev rühmitus ise hakata Vene alamaks ja laiad rahvahulgad toetasid seda otsust (nii oli näiteks baškiiridega). Vahel toimus ühendamine Vene valitsuse algatatud sõja tagajärjel (nagu see juhtus näiteks Kaasani tatarlastega). Kuid kõigil juhtudel kaasnes ühendamisega võitlus nende rahvaste endi seas (valitsevate ülemkihtide eri grupeeringute, juhtiva ülikkonna ja rahva vahel), mille kutsus esile Vene valitsuse ja feodaalide aktiivne tegevus.

Edaspidi muutusid Vene riigi koosseisu lülitatud rahvad feodaal-koloniaalse poliitika objektiks. Võitluses selle poliitika vastu prevaleerisid mõnikord rahvuslikud momendid, klassivastuolud jäid tagaplaanile ning baškiiri või tatari feodaalidel õnnestus venevastaste loosungite abil tõmmata endaga kaasa oma rahvusest elanikkonda, kes kannatas tsarismi ja vene kolonisaatorite rõhumise all. Kuid ühises töös ja tegevuses hakkasid vene ja mittevene talupojad üha paremini mõistma oma klassihuvide ühtsust ning talurahvasõdade aegu astusid nad koos välja nii vene kui teistest rahvustest feodaalide vastu.

Tsaari-Venemaa välispoliitika.[45] Juba nõukogude ajaloolaste esimese põlvkonna esindajad, eriti Pokrovski, lükkasid ümber mitmed vene aadli- ja kodanlike ajaloolaste apologeetilised konstruktsioonid, mis püüdsid õigustada tsarismi vallutuspoliitikat ajalooliste traditsioonidega, ühise usuga ja justkui Vene tsaaridele kõrgemalt poolt ettekirjutatud erilise missiooniga välismaiste õigeusklike suhtes. Marksistlik-leninliku õpetuse järgi on välis- ja sisepoliitika geneetiliselt seotud ning välispoliitika sõltub klassijõudude asetusest ja klassivõitlusest. Sellest lähtudes on nõukogude ajaloolased rõhutanud Vene tsarismi välispoliitiliste taotluste klassiiseloomu ja näidanud nende seost riigi sisemise sotsiaal-majandusliku arenguga. Selles mõttes oli suur tähtsus 1923. a. ilmunud Pokrovski raamatul «Tsaari-Venemaa diplomaatia ja sõjad XIX sajandil».

Kuid sellal polnud nõukogude ajaloolased veel suutelised kõiki Venemaa välispoliitika ajaloo küsimusi teaduslikult läbi töötama. Nad seletasid Pokrovski järgi ühtesid või teisi diplomaatilisi aktsioone sageli lihtsustatult, ignoreerisid pealisehituslike nähtuste osa ja sattusid majandusliku materialismi teele. Pokrovski ise väitis oma kontseptsiooni põhjal, et kogu Vene tsarismi välispoliitika oli võitlus kaubateede pärast.

Välispoliitika ja sõdade probleemide läbitöötamine intensiivistus märgatavalt Suure Isamaasõja eel ja sõja ajal. Siis ilmusid akadeemik J. Tarle monograafiad «Napoleoni sõjakäik Venemaale» (esimene trükk 1938) ja «Krimmi sõda» (esimene trükk 1943), samuti kollektiivne töö «Diplomaatia ajalugu», mille esimene köide ilmus V. Potjomkini toimetusel 1941. a.

Meie kodumaa sõjaajaloo vastu tõusnud huvi tulemusena ilmus terve hulk ülevaateid ja artikleid, mis käsitlesid suurimaid sõjalisi sündmusi. Neis peamiselt populaarteaduslikes töödes esines ajaloonähtuste personifitseerimise tendents, mis viis feodaalaja silmapaistvate väejuhtide ning diplomaatide mõningasele idealiseerimisele. Nende teeneid ülistati ülemäära, konservatiivsetest, sageli ka reaktsioonilistest veenetest aga vaikiti. Selles avaldus Stalini isiku kultuse mõju ja viimasega seotud klassikriteeriumi unustamine minevikunähtuste ja -sündmuste hindamisel.

Pakkudes välispoliitika klassianalüüsi asemel segaseid arutlusi riiklikest huvidest ja riiklikust kasust, hakkasid mõned autorid ajalugu ilustama, tegid tsaari-Venemaa sõjad progressiivseteks juba ainuüksi selle tõttu, et need mõnikord objektiivselt soodustasid ühtede või teiste eesrindlike ühiskondlik-majanduslike nähtuste arengut. See oli vastuolus marksistlik-leninliku seisukohaga, mille järgi sõdade iseloomu määrab alati see poliitika, mida valitsev klass ajas juba ammu enne sõda. Ühtede või teiste poliitiliste või sõjaliste aktsioonide objektiivsed ajaloolised tagajärjed ei sõltu valitseva klassi ja tema valitsuse subjektiivsetest taotlustest, täpselt samuti nagu need taotlused ei olene rahvusvaheliste konfliktide objektiivsetest tagajärgedest, vaid maa sotsiaal-majanduslikust arengust ja võitlevate ühiskondlike jõudude vahekorrast tingitud klassihuvidest.

[45] Selle osa on kirjutanud A. Fadejev.

Pärast meie partei XX ja XXII kongressi on nõukogude ajaloolased juba palju ära teinud nendest negatiivsetest tendentsidest lahtisaamiseks, mis esinesid mineviku sündmuste valgustamisel Stalini isiku kultuse aastail. Viimasel ajal on ilmunud uusi uurimusi tsaari-Venemaa välispoliitikast ja sõdadest feodalismi perioodil.

Nende tööde hulka kuuluvad S. Feigina monograafia «Ahvenamaa kongress» (1959), L. Beskrovnõi monograafia «1812. a. isamaasõda» (1962), A. Fadejevi monograafia «Venemaa ja Idakriis XIX saj. 20-ndail aastail» (1958), A. Stanislavskaja monograafia «Vene-Inglise suhted ja Vahemere probleem aastail 1798—1807» (1962) jt.

Tsaari-Venemaa välispoliitika klassiolemust rõhutades ei eita nende uurimuste autorid seda, et klassihuvide kõrval väljendusid selles poliitikas ka üldrahvalikud huvid. Kuna vene rahvas pidi korduvalt võitlema rahvusliku ikestamise ohu vastu, siis kerkisid Venemaa ette mõnikord sellised välispoliitilised ülesanded, mis nõudsid ühiskonna kõigi jõudude ühinemist võitluseks välisvaenlase vastu. Kuid rahva ajutine liitumine rahvusliku sõja käigus ei kõrvaldanud muidugi feodaalühiskonna antagonistlike klasside sügavaid sotsiaalseid vastuolusid. Pealegi nägi tsaarivalitsus alati rahvuslikke ülesandeid vaid läbi mõisnike klassihuvide ning mida enam teravnes pärisorjusliku süsteemi kriis, seda vähem oli võimeline neid ülesandeid lahendama. Seepärast ilmnes sageli (nagu see oli 1812. a.), et otsustavat osa rahvuslikus sõjas etendas rahvahulkade ja progressiivse intelligentsi patriootlik aktiivsus.

Selle kõrval, et tsarismi välispoliitika oma põhiolemuselt teenis vallutuslikke eesmärke ning oli rahvavaenulik, toonitavad nõukogude ajaloolased ka seda, et Venemaa kujutas endast rahvusvaheliste suhete ajaloos tähtsat faktorit, soodustades real juhtudel objektiivselt rahvaste vabastusvõitlust välismaise rõhumise vastu. Nii näiteks vabanes saksa rahvas Napoleoni türanniast tänu Venemaale, Balkani rahvad aga palju sajandeid kestnud Türgi ikkest.

* * *

Niisugused on feodalismi põhiprobleemid nõukogude historiograafias.

Pole raske veenduda, et mõnedki Venemaa ajaloo feodalismiajastu küsimused on veel vaieldavad. Diskussioonid ja probleemide loov arutelu on tähtsaks teguriks, mis viib Nõukogude Liidus teadust edasi. Nõukogude ajaloolasi ühendab marksistlik-leninlik metodoloogia ja see loob vaadete ühtsuse ajalooprotsessi põhisuundade kohta. Kuid ühed või teised küsimused ei ole ühesuguses ulatuses läbi uuritud, allikate hulk on erinev jne. ja seetõttu pole võimalik neid alati ühtviisi veenvalt ja lõplikult lahendada. Teaduse edasiminekuga muutub palju vaieldavat selgemaks ja arusaadavamaks.

ÜRGKOGUKONDLIK KORD. ORJANDUSLIK KORD

I peatükk

ÜRGKOGUKONDLIK KORD

1. ÜRGKOGUKONDLIKU KORRA PERIODISEERIMINE

Ürgkogukondliku korra põhijooned. Ürgkogukondliku korra ajal, kui tootlike jõudude arengutase oli väga madal, polnud inimene suuteline üksinda võitlema loodusjõudude ja kiskjate vastu. Mida primitiivsem on tehnika, seda tugevamini sõltub inimene loodusest, teda ümbritsevatest füüsilis-geograafilistest tingimustest. Inimestel tuli üheskoos töötada. Ühised olid nii tootmisvahendid kui ka töö produktid. Ühiskonnas puudusid klassid — see oli klasside-eelne ühiskond. Polnud inimeste ekspluateerimist teiste inimeste poolt.

Ürgkogukondliku korra periodiseerimine. Kõigist mineviku ühiskondlik-majanduslikest formatsioonidest oli ürgkogukondlik kord kõige pikem. Selle alguseks loetakse inimese tekkimist (rohkem kui pool miljonit aastat tagasi). Ürgkogukondliku korra lõppemise aeg (klasside ja riigi tekkimine) on olnud eri rahvastel erinev ning sõltunud mitte rassierinevustest, vaid looduslikest ning teistest objektiivsetest tingimustest.

Tööriistade muutumisest lähtudes eristavad arheoloogid kolme suurt perioodi: kiviaeg, pronksiaeg ja rauaaeg. Kiviaeg jaotatakse omakorda kolme perioodi: paleoliitikum (vanem kiviaeg), mesoliitikum (keskmine kiviaeg), neoliitikum (noorem kiviaeg). Neoliitikumist pronksiaega eraldavat perioodi nimetavad arheoloogid eneoliitikumiks (vase-kiviajaks). Kõik kiviaja alaperioodid kuuluvad ürgkogukondlikku formatsiooni. Pronksiajal tekkis mitmel maal (Egiptus, Mesopotaamia, Taga-Kaukaasia, Kesk-Aasia, India, Hiina) juba orjanduslik ühiskond.

Ühiskondlikes suhetes toimunud muutuste alusel võib ürgkogukondliku korra ajaloos eraldada järgmisi perioode.

1. Ürgaegse karja (ehk salga) periood.

2. Sugukondliku korra periood:
   a) matriarhaat (emajärgne sugukond);
   b) patriarhaat (isajärgne sugukond).
3. Sõjalise demokraatia aeg kui üleminek klassiühiskonnale.

Meie teadmiste kasinus ja mõningate protsesside aeglus ei võimalda kahjuks alati ühiskonna arengu üksikuid staadiume täpselt kronoloogiliselt piiritleda.

Ürgkogukondlike suhete lagunemise tagajärjel tekkisid antagonistlikud klassisuhted — orjanduslikud või feodaalsed.

Meie kodumaa laialdasel territooriumil võib täheldada ühiskonna üpris ebaühtlast arengut maa üksikute osade kaupa. Ürgkogukondlike suhete kestus oli NSV Liidu eri piirkondades erinev. Seda ebaühtlust tuleb iga ajalooperioodi tundmaõppimisel arvestada. Näiteks säilisid mitmel tsaari-Venemaa rahval ürgkogukondliku formatsiooni igandid kuni Suure Sotsialistliku Oktoobrirevolutsioonini.

Ürgkogukondliku formatsiooni üldisi küsimusi käsitleb Engelsi raamat «Perekonna, eraomanduse ja riigi tekkimine», mida Lenin hindas kõrgelt oma loengus «Riigist!».

Marksismi-leninismi rajajad pidasid inimkonna ajaloo vanimate etappide tundmaõppimist väga tähtsaks ajalooprotsessi üldiste seaduspärasuste väljaselgitamisel ««ürgvanaaeg» jääb igatahes kõigile tulevastele põlvkondadele äärmiselt huvitavaks epohhiks, sest ta moodustab kogu hilisema kõrgema arengu aluse, kuna tema lähtepunktiks on inimese eraldumine loomariigist, tema sisuks aga selliste raskuste võitmine, milledega tulevastel assotsieerunud inimestel ei tule iial enam tegemist teha». [46]

2. PALEOLIITIKUM. SUGUKONDLIKU KORRA TEKE JA ARENG

Paleoliitikum oli kõige pikem periood inimkonna elus. See vältas enam kui pool miljonit aastat. Paleoliitikum jaguneb järgmisteks perioodideks.

1. Varane paleoliitikum, ligikaudu 600 000—100 000 aastat e. m. a.
2. Keskmine paleoliitikum, 100 000 — 40 000 aastat e. m. a. (sugukondliku korra tekkimise aeg).
3. Hilispaleoliitikum, 40 000 — 13 000 aastat e. m. a. (arenenud sugukondliku korra periood, matriarhaadi aeg).
4. Mesoliitikum, 13 000—4000 aastat e. m. a.

Varane paleoliitikum. Varase paleoliitikumi aega kuulub inimese eraldumine loomariigist (töö tulemusena). See toimus Lõuna-Euroopa, Aasia ja Aafrika soodsas subtroopilises kliimas. Juba meie kauged esivanemad pithecanthropus (ahvinimene) ja

[46] F. Engels, Anti-Dühring, lk. 102.

sinanthropus (muistne inimene, kelle jäänused leiti Hiinas) erinesid ahvidest esiteks selle poolest, et oskasid kasutada ning kohandada kaikaid ja kive primitiivsete korilus- ja jahivahenditena. Teiseks elasid ja töötasid nad ürgse inimkarjana, s. t. neil oli tekkinud algeline ühendus töö ühiskondlikuks organiseerimiseks. Ürginimesed valdasid häälikulist kõnet. Valmistades tööriistu ja edendades kõnelemisoskust, mis oli seotud mõtlemise arenguga, eraldus inimene järjest enam loomadest.

Inimesed, kes elasid pehmes kliimas, ei vajanud esialgu ei elamuid ega rõivaid. Nad toitusid taimedest ja väikestest loomadest, kasutades söödava korjamiseks ja jahipidamiseks lihtsaid kivist ning puust riistu. Varase paleoliitikumi inimene tundis nähtavasti tuld, kuid ei osanud seda veel ise teha.

Muutused eluviisis (samuti ka ahvinimese välimuses) toimusid väga aeglaselt. Tema lihtsate tööriistade ja relvade väiksemategi täienduste levikuks kulus kümneid tuhandeid aastaid.

Meie maa territooriumi põhiline osa oli sellal inimtühi. Inimene oli siin asunud vaid mõnesse lõunapoolsesse piirkonda. Vanimad paleoliitikumiaegse inimese asupaigad NSV Liidu territooriumil olid Armeenias, Abhaasias, Lõuna-Osseetias, Turkmeenias ja Kirgiisias.

Keskmine paleoliitikum. Keskmist paleoliitikumi iseloomustab ennekõike karmi kliimaga jääaja saabumine. Põhja-Euroopas ja Siberis oli jääkate 1—2 km paksune. Mõnikord sulas ja taganes see põhja poole, siis tungis jälle kaljusid puruks jahvatades ja taimestikku hävitades lõunasse. Seal, kus praegu voolavad Dnepr ja Don, tungis jääliustik kahes harus lõuna poole, jäädes peatuma vaid 300 km kaugusel Mustast merest.

Sooja armastavad loomad (elevant, ninasarvik, lõvi jt.) asusid osaliselt lõuna poole, osalt surid välja. Jääliustike lähedusse ilmusid uued loomaliigid, kes olid kohanenud jääaja külma kliimaga (mammutid, karvased ninasarvikud jt.).

Inimkonnale saabus eriti karmide katsumuste aeg. Võitluses loodusega arenes ürginimene edasi. Täiustusid tema tööriistad (hakati kasutama kivist teravikke, kaape, hoolikamalt töödeldud pihukirveid jne.). Komplitseeritumaks muutus keel, kollektiivi organiseerimise vahend. Hakati ulatuslikumalt kasutama tuld, mis aitas inimesel võidelda külma, samuti võimsate kiskjate vastu ja toitu valmistada. Mälestused tuletegemise oskuse suurest tähtsusest säilisid paljudel rahvastel, mille näiteks on ka kreeka müüt Prometheusest, kes varastanud inimestele tule jumalate käest.

Muutus ka meie esivanemate välimus, see lähenes mõnevõrra kaasaegse inimese omale (nn. neandertali inimene).

Sel ajal hakkas inimene küttima suuri metsloomi, kelle nahku kasutati kehakatteks. Inimesed hakkasid elupaigaks kasutama looduslikke koopaid.

Nõukogude teadlased on NSV Liidu territooriumil avastanud keskmise paleoliitikumi inimese asupaiku Lõuna-Ukrainast, Krimmist, Kaukaasiast, Kesk-Aasiast, Kesk- ja Alam-Volga piirkonnast. Ürgaja kogukonnad olid sel ajal väga väikesed (kuni 100 inimest) ja paiknesid laialipaisatult. Inimesed elasid üksteisest isoleeritult. Abielusuhted ei ulatunud üle lähedastest sugulastest koosneva kogukonna piiride, mis mõjus inimese füüsilisele arengule ebasoodsalt. Kuid järk-järgult kehtestus sugulastevahelise abielu keeld. Tugevnes side sugulaste vahel ning kujunesid eeldused sugukondliku korra tekkimiseks.

Üksikute kogukondade isoleeritusest hoolimata oli selle perioodi kultuur tootlike jõudude madala taseme tõttu võrdlemisi ühetaoline ning ühtlane.

Hilispaleoliitikum. Hilispaleoliitikum on eelmiste perioodidega võrreldes paremini tuntud. Jääaja lõpuks oli ürginimese elus toimunud rida uusi muutusi. Inimühiskond oli mitmesaja aastatuhande vältel teinud läbi juba pika ajaloolise arengu. Selle tempo hakkas kiirenema, aastatuhandete vältel omandatud kogemused andsid juba märgatavamaid tagajärgi.

Jääaega astunud abitu ja peaaegu relvitu inimene oli selle lõpuks, tänu kollektiivsele tööle ja võitlusele loodusega, märgatavalt täiustanud nii oma tööriistu ja jahipidamise mooduseid kui ka ühiskondlikku korraldust. Ilmusid uut tüüpi tööriistad: uuritsad, puurid, ots- ja nõguskõõvitsad. Tööriistu hakati valmistama ka luust.

Hilispaleoliitikumi inimesed pidasid juba jahti oma aja kõige tugevamatele ja metsikumatele loomadele, tulid toime tervete mammutikarjadega. Kaitseks külma vastu õppisid inimesed kasutama mitte ainult looduslikke koopaid, vaid kaevama endile tasandikel muldonne, mis kaeti loomanahkadega, sisse aga tehti tuleasemed. Nõukogude õpetlased avastasid esimesena paleoliitikumiaegsed kunstlikult rajatud elamud Brjanski ja Novgorodi-Severski lähedal. Maasse kaevatud eluasemed annavad tunnistust, et inimesed elasid neis ajuti paikselt.

Tootlike jõudude arenemine soodustas rahvastiku kasvu ja kogukondade arvu suurenemist ning nendevaheliste kokkupuudete tihenemist. Inimkollektiivide isoleeritus vähenes, tekkisid abielulised suhted eri kogukondadest pärit inimeste vahel, mis parandas inimese füüsilisi omadusi. Sel ajal kujunes meie kaasaegne antropoloogiline tüüp — kromanjooni inimene, kes oli juba kaotanud ahvi tunnusjooned. Kogukondadevaheliste sidemete tugevnemisega tekkis inimeste teadvuses «omade» vastandamine «võõrastele» ning arusaamine kogukonna liikmete sugulusest.

Ürgaegse kogukonna sugukondlik organisatsioon. Matriarhaat. Hilispaleoliitikumis kujunes välja ürgaegse kogukonna sugukondlik organisatsioon. Sugulust määratleti sellal ainult naisliinis, mistõttu seda sugukondliku korra staadiumi (kuni paarabielu tekkimi-

seni) nimetatakse matriarhaadiks. Sel ajal etendas naine sugukonna elus tähtsat osa. Matriarhaadi jälgi võib märgata ka mõnede kaasaegsete rahvaste juures.

Ürgaja sugukondlikus kogukonnas kujunesid välja töö organiseerimise ja tööjaotuse (vastavalt soole ja eale), abielukorra ja samuti religioossete keeldude ranged tavad. Kogukonna üksikliikme isiksus oli täiesti alla surutud ja kogu tema elu kuulus sugukonnale. Üksinda ta lahkuda ei saanud, kuna see oleks tähendanud näljasurma. Mitu sugukonda moodustasid hõimu.

Hilispaleoliitikumist on säilinud palju ürgaja kunstiteoseid. Need on esiteks naisjumaluse (võib-olla sugukonna kaitsja) kujukesed ja teiseks — maalingud, skulptuurid ja gravüürid loomadest, kellele paleoliitikumi inimesed pidasid jahti. On teada suuri koopaid, mille seinad on kaetud värviküllaste figuuridega. Ürgaja kunstnikud kujutasid väga oskuslikult ja tõepäraselt mammutit, piisonit, karu, põtra, hobust ja teisi loomi. Neid kujutusi kasutati maagilisteks talitusteks. Andes sõjaka loitsimistantsu ajal lööke savist voolitud karule või joonistades piisoni kujutusele oda ning haavu, mõtlesid ürgaja inimesed, et sellega nad nõiuvad loodust ning kindlustavad edu eelseisval jahikäigul.

Religioossete kujutluste tekkimisest sel ajal (varem inimkond religiooni ei tundnud) kõnelevad ka matmiskombed: surnud puistati üle punase värviga, haua ümber asetati kivid, mõnikord aga pandi surnu kõrvale jumaluse kujuke või mammuti maharaiutud pea. Paljude hilisemate usundite (kuni ristiusuni välja) juured ulatuvad jääaja lõpuperioodi metslase ebausklikku hirmutundesse loodusjõudude ees. Lenini sõnade järgi «metsinimese jõuetus tema võitluses loodusega sünnitab usu jumalatesse, kuraditesse, imedesse jne.». [47]

Hilispaleoliitikumis toimus esialgu ühetaoline inimkultuuri hargnemine. Kujunes kolm suurt piirkonda: Vahemere-Aafrika (hõlmas praeguse NSV Liidu aladest Krimmi, Taga-Kaukaasia ja Kesk-Aasia), idapiirkond (Kaug-Ida, Baikalimaa ja Lääne-Siber) ja Euroopa-ala, mis asus esimesena märgitust põhja pool ning ulatus jääliustike lõunapiirini (sealhulgas ka Ukraina, Dnepri ja Doni bassein ning Volga parem kallas Okaa suudmest lõuna pool). Võimalik, et viimati nimetatud piirkond, mis laia vööndina ulatus Biskaia lahest ja La Manche'i väinast läbi kogu Euroopa Donini ning Kesk- ja Alam-Volgani, oli nn. indo-euroopa rahvaste esivanemate esialgseks asustusalaks. Nende hulka kuuluvad kreeklased ja roomlased, slaavlased, germaanlased, iraanlased, indialased ja teised rahvad, kelle keeltes esineb ühiseid jooni.

Paleoliitikumi lõpul (25 000 — 13 000 aastat e. m. a.) asustasid Siberist pärinevad hõimud, antropoloogiliselt lähedased paljudele NSV Liidu rahvastele, Ameerika, kuhu jõudsid üle Beringi väina.

---

[47] V. I. Lenin, Teosed, 10. kd., lk. 64.

3. NEOLIITIKUM JA PRONKSIAEG. SUGUKONDLIKU KORRA ÕITSENG NING LAGUNEMINE

Jääliustikud sulasid tuhandeid aastaid. Kütihõimude ees avanesid järk-järgult uued maa-alad. Jää taganes põhja poole, jättes madalatesse paikades maha arvutult järvi ja soid. Läbi kõrgustike murdsid endale teed võimsad veerikkad jõed. Mered tõusid üle kallaste ja rannajooned muutusid. Väga võimalik, et mitmete rahvaste seas laialt levinud legend ülemaailmsest veeuputusest tekkiski mälestustena sellest ajast.

Mesoliitikum. Paleoliitikumist neoliitikumi ülemineku ajajärgul, mida nimetatakse mesoliitikumiks, kasutas inimene juba põõsaste painduvaid oksi ja taimekiudu ning õppis meisterdama ambu, mida tarvitati keskajani. See leiutis oli ürgühiskonna väga suureks saavutuseks. Vibu ja noolega sai küttida loomi ja pidada jahti tol ajal külluses esinevatele veelindudele. Suurenes jahipidamise efektiivsus. Kalapüük, mis oli alguse saanud juba paleoliitikumis, omandas nüüd kohati juhtiva tähtsuse.

Neoliitikum. Neoliitikum (ligikaudu 4000—2000 aastat e.m.a.) oli kiviaja viimaseks perioodiks. Sel ajal toimus inimkonna laiaulatuslik ümberasumine aladele, mis muutusid elamiskõlblikeks pärast jää sulamist. Kui paleoliitikumis oli inimeste poolt asustatud vaid üks neljandik praegusest NSV Liidu territooriumist, siis neoliitikumis asus inimene peaaegu kogu alale ning jõudis Põhja-Jäämere kallasteni. NSV Liidu Euroopa-osa asustamine toimus kahes suunas: ammu kasutusele võetud Musta mere äärseilt maadelt ja Ukrainast liikusid hõimud põhja poole — Okaa ja Ülem-Volga basseini, Siberist aga tulid Kaama ülemjooksu kaudu Läänemere ja Valge mere kallastele.

Lõunast tulnud hõimud olid tõenäoliselt indoeurooplased, Siberi omad kuulusid soome-ugri rahvaste hulka.

Inimkollektiivid, kellel oli juba välja arenenud hõimuorganisatsioon, hakkasid pärastjääaegsetes oludes intensiivselt otsima uusi elatusvahendeid. Nad arendasid tootlikke jõude, tutvusid üha uute tööaladega. Matriarhaadi ajal algas maaharimine. Selle äärmiselt tähtsa avastuse tegid ürgaja naised, kes korjasid metsikult kasvavaid kõrsvilju ning taipasid, missugune side valitseb tera muldalangemise ja uue taime tärkamise vahel. Maad hariti mitut moodi. Viljakaid niiskeid ja mudamaid kobestati kõplaga. Aleteol raiuti mets maha ja põletati, tuhk aga läks mulla väetamiseks. Hiljem hakati maad kündma primitiivse adraga, tekkis adra- e. künnipõllundus. Sai alguse ka loomade kodustamine, mis võimaldas omada alatist lihavaru.

Parvede, vaiehitiste ja paatide valmistamiseks oli tarvis osata puitu töödelda. Õpiti tundma kivisse aukude puurimise ja kivi lihvimise tehnikat. Inimesed hakkasid valmistama kivikirveid ja talbu, mille abil ehitati puuelamuid ja vaiehitusi järvedele, õõnestati pal-

kidest paate, tehti puunõusid. Kirvel oli suur tähtsus aletegemisel. Ilmusid ka savinõud. Inimesed õppisid vitstest punuma tarasid ja esemeid. Neid uusi oskusi rakendati elamute ehitamisel ja kalapüügil (mõrrad, kalatõkked). Naised avastasid kiudtaimede omadused, õppisid tegema võrkusid ja kuduma riiet. Neoliitikumi inimesed kasutasid põhjaaladel nahkadest tehtud, lõunas aga linast ja villasest lõngast kootud rõivaid.

Euroopa ja Aasia põhjavööndis, kus kliima muutus jääajaga võrreldes vähem kui lõunas, püsis ürgaegne jahindusele ja kalandusele rajanev majandus veel mitmeid aastatuhandeid. Nii näiteks kauplesid Novgorodist pärit vene rändurid veel XI sajandil põhjarahvastega, kes ei tundnud metalli. Tuntud vene õpetlane S. Krašeninnikov kirjeldas XVIII sajandi 30—40-ndail aastail Kamtšatkal nähtud itelmeenide (kamtšadaalide) tüüpilist neoliitilist majapidamist.

Võrratult kiiremini toimus ajalooline areng NSV Liidu lõunaosas, mis puutus kokku maailma vanimate tsivilisatsioonidega. Just siin ilmnes kõige selgemini põlluharijate ja karjakasvatajate hõimude eraldumine küttidest. Siin tekkisid järgnevalt ka esimesed riiklikud moodustised. Üksikute inimkollektiivide ajaloolise arengu ebaühtlus hakkas ilmnema alates neoliitikumi ja eneoliitikumi ajajärgust.

Põlluharijate asulad. Tripolje kultuur. Vanimad põlluharijate asulad, mis kuuluvad VII—III aastatuhandesse e. m. a., on avastatud Turkmeenias (Ašhabadi lähedal), Armeenias (Jerevani lähedal) ja Ukrainas. Sealset kultuuri on esimese leiupaiga — Tripolje küla (Dnepri jõel veidi allpool Kiievit) järgi nimetatud Tripolje kultuuriks. Kesk-Aasia ja Kaukaasia põlluharijad õppisid niisutama põlde kunstlikult rajatud kanalite, arõkkide abil.

III — II aastatuhande (e. m. a.) põlluharijad hõimud Ukrainas, kes olid esimesi põlluharijaid Euroopas, elasid Dnepri parempoolse kalda kõrgendikel. Külad olid suured, ümmarguse väljakuga keskel, kuhu aeti kari. Ringikujuliselt asetatud suured savimajad olid õlgkatustega. Ühes suures hoones elas ilmselt koos patriarhaalne kogukond või sugukond. Kogu asula aga, mille elanike arv ulatus mitmele tuhandele, mahutas tõenäoliselt terve hõimu. Majadest on leitud käsikive, samuti põllutööriistu ja ilusasti kaunistatud suuri anumaid vilja ja piima hoidmiseks. Vähesel määral oli tarvitusel ka vasest esemeid. Asula kõik hooned olid ühesugused, mis kõneleb ürgkogukondlikest suhetest — ebavõrdsust veel ei olnud.

Matriarhaadile iseloomulik naiste juhtiv osa tootmises ilmnes ka tolleaegsete hõimude ideoloogias. Arheoloogid on leidnud peaaegu igast majast savist kujukesi, mis nähtavasti kujutasid maaviljakuse jumalannat. Tripolje anumate värvikas ornamendis on rohkesti päikest, taevavõlvi ja taevajumalanna sümbolit — ema — kujutavaid märke. Sel epohhil hakkasid tekkima religioossed kujutlused, mis edaspidi mõningal määral ka ristiusku kandusid.

Pronksiaeg. Ajalooline areng kiirenes eriti metalli — vase ja pronksi (vase ja inglistina sulam) avastamisega. Alates III aastatuhandest e. m. a. hakati peale kivist, luust ja savist esemete tegema tööriistu, relvi, ehteid ja nõusid ka pronksist. Suurenes vahetus hõimude vahel ning sagenesid kokkupõrked. Tööjaotus süvenes, sugukonnas tekkis varanduslik ebavõrdsus. Kõige soodsamas olukorras olid need hõimud, kes elasid vase ja tina leiukohtade läheduses — Kaukaasias, Uraalis ja Siberis. Metallitootmise keskustest kaugemal, metsapiirkondades, kuhu sattus ainult üksikuid metallist esemeid (kõige sagedamini ehteid), arenes inimühiskond märgatavalt aeglasemalt. Paljudes hõimudes liitus põlluharimisega karjandus.

Patriarhaat. II aastatuhat e. m. a. oli terve rea rahvaste elus sügavate muutuste aeg. Suure ulatuse võttis ühiskondlik tööjaotus, eraldusid karjakasvatajate hõimud. Karjanduse kõrval arenes põlluharimine. Seoses edusammudega karjakasvatuses suurenes mehe osatähtsus tootmises. Ühiskonnas tõusid esile sõjamehed-ratsanikud, kes olid relvastatud pronksmõõkade, odade ja kivist sõjakirvestega. Algas patriarhaadi ajajärk ja naine langes alluvasse seisundisse. Sugukonnas tekkisid patriarhaalsed suurpered. Nende eesotsas seisid mehed, kel olid iseseisvad majapidamised. Tol ajal tekkis ka mitmenaisepidamine. Stepikurgaanidest on arheoloogid leidnud sellesse perioodi kuuluvaid haudu, kuhu koos mehega on vägivaldselt maetud naisi.

Sugukonnad ja hõimud liitusid ja paisusid suuremateks. Arenenud hõimudel oli oma keel, territoorium ja nimetus. Real juhtudel tekkisid hõimude koondised, mis loodi ühiste sõjaretkede ajaks. Suurte sõjakäikude korraldamist kergendas arenev hobusekasvatus.

Hõimude ümberasumine. Arheoloogiliste ja antropoloogiliste materjalide uurimine näitab, et sel perioodil asus osa hõime uutele aladele, osa hõime aga hävis. Tripolje põlluharijad hõimud võideti Dneprist ida pool elanud karjakasvatajaist naabrite poolt. Karjakasvatajad stepihõimud tungisid II aastatuhandel e. m. a. Okaa ja Ülem-Volga aladele ning tõrjusid sealt osaliselt välja kohalikud kütid ja kalastajad. Hõimude ümberasumist esines ka Siberis. Ühed neist liikusid praegusest Kasahstanist põhja poole, Kesk-Uraalidesse, teised jälle idast praeguse Minussinski ümbrusse. II aastatuhande teisel poolel e. m. a. kujunes Lõuna-Vene steppides nn. puukamberhaudade-kultuur (kurgaanidest leitud rõhtsatest palkidest laotud kambrite järgi, kuhu maeti surnuid), mille lõid arvatavasti Kesk-Volga hõimud, kes liikusid läände ning assimileerisid Doni ja Dnepri vahel elanud hõime. Puukamberhaudade-kultuuri mõju ulatus õitseajal Alam-Dneprist Uraali jõeni, põhjas Seimi ja Okaa jõeni.

Edaspidi Sküütiaks nimetatud tohutu suurel Lõuna-Venemaa stepialal elanud hõimude hulgas olid sarnase kultuuriga karjakas-

vatajad, kes tundsid ka põlluharimist (kasvatasid hirssi). Neid peetakse muistseteks kimmerlasteks.

Slaavlaste esivanemad. Pronksiajal kujunesid suured etnilised koondised, kuigi hõimude massiline ümberasumine muutis pildi rahvaste paiknemisest kirjumaks. Üks keerukamaid probleeme on indoeurooplaste asumine Euroopast Lähis-Idasse, Iraani kiltmaale, nüüdse Kasahstani steppidesse ja Indiasse. Selle üldprobleemi üheks osaks on ka slaavlaste päritolu küsimus, mida saab lahendada vaid arheoloogide, lingvistide ja antropoloogide ühisel jõul.

Muistsete «protoslaavlaste» lähimateks naabriteks olid lõunasteppides asunud iraani hõimud, kes olid neile ka keele poolest lähedased.

Slaavlaste kaugeiks esivanemaiks võib pidada Kesk- ja Ida-Euroopa põlluharijaid ja karjakasvatajaid hõime Visla ja Oderi basseinist, Volõõniast ja Dnepri basseinist. Nende hõimude asulaid on veel vähe uuritud. Just need hõimud tõid Euroopasse matusekombe, mis hiljem sai slaavlastele iseloomulikuks — laiba põletamise.

Sugukondliku korra lagunemise algus. Nende mitmesuguste hõimude ajaloost, kes asustasid meie kodumaad pronksiajal, on vähe teada. Pole säilinud ei hõimude nimetused, nende juhtide nimed ega keel. Siiski on juba võimalik mõista ajalooprotsessi üldist käiku ning selgitada selle kauge ajajärgu põhilisi nähtusi. Pronksiaja kõige olulisemaks tulemuseks oli tootlike jõudude niisuguse taseme saavutamine, et paiguti sattusid need vastuollu ühiskonna edasist arengut pidurdama hakanud kollektiivse majapidamisega. Sugukondliku korra lagunemise tunnusmärkideks sai varandusliku ebavõrdsuse tekkimine, rikkuste ja võimu koondumine hõimupealikute kätte, relvastatud kokkupõrgete sagenemine, vangide muutmine orjadeks. Sugukonna veresuguluse rajaneva kollektiivi asemele ilmus territoriaalne kogukond.

Kõike seda näitab Põhja- ja Taga-Kaukaasiast ning Musta mere äärsetest piirkondadest leitud arheoloogiline materjal. Näitena võib tuua III aastatuhandesse e. m. a. kuuluva Maikopi kurgaani Põhja-Kaukaasias. Suure kokkuveetud mullakünka alt leiti kolmest ruumist koosnev matusepaik. Keskmises suuremas ruumis lamas kulla ja hõbedaga kaunistatud baldahhiini all maetu, kelle pead ehtis kuldne diadeem. Kõrvalruumides olid matuse ajal tapetud orjatarid. Juhi hauast leiti kuld- ja hõbeanumaid. Ühele neist oli graveeritud Põhja-Kaukaasia kujutis — mäed ja kaks jõge. Maikopi kurgaani väljakaevamisel leitud arheoloogilised muistised annavad tunnistust meie maad asustanud hõimude sidemeist Vana-Ida-maadega.

Teiseks näiteks juhtide uhkest matmisest on Tbilisist lõuna pool asuvad Trialeti kurgaanid. XV sajandisse e. m. a. kuuluvast kurgaanist leiti luksuslikke hõbe- ja kuldanumaid. Ühel neist kujutati religioosset toimingut.

Kõik see — väärisesemete küllus, tapetud orjade ja orjataride matmine koos juhiga, matusepaikade kolossaalsed mõõtmed — kõneleb veenvalt juhtide rikkusest ja võimust, hõimus esialgselt valitsenud võrdsuse kadumisest. Tootlike jõudude arenemise ja hõimuorganisatsioonis ilmsiks tulnud seesmiste vastuolude tulemusel tekkisid ürgkogukondlikus korras eeldused uue ühiskondlik-majandusliku formatsiooni — orjandusliku korra tekkimiseks. See protsess kulges ebaühtlaselt ning pikaldaselt.

Kui inimkond jõudis orjanduslikku formatsiooni, jättis ta seljataha mitte «kuldajastu», vaid ürgaegse majanduse sagedaste näljahädadega, mis viisid hauda terveid hõime, pealesunnitud võrdsuse ning kollektiivsuse, mis muutis inimese otsekui sugukonna orjaks. Seljataha jäid ajad, mil söödi vangilangenud vaenlasi ning haigestunud või surnud sugulasi, toodi inimohvreid ja mil inimesed olid sünge nõidumise ning ebausu võimuses. Tootlike jõudude kõrgemal arengutasemel rajanev orjanduslik kord, kus orjade tööle rajatud majapidamiste kõrval olid ka vabad territoriaalsed kogukonnad, oli tootmise arengus suureks sammuks edasi. Kuid orjandusliku korra tekkimisega astus inimkond ka klassiühiskonna staadiumi, mis rajanes sotsiaalsel ebavõrdsusel ja inimese ekspluateerimisel inimese poolt.

II peatükk

ORJANDUSLIK KORD TAGA-KAUKAASIAS, KESK-AASIAS JA MUSTA MERE RANNIKUL. MUISTSED SLAAVLASED (I aastatuhat e. m. a. kuni IV saj. m. a. j.)

1. VANIMAD ORJANDUSLIKUD RIIGID TAGA-KAUKAASIAS JA KESK-AASIAS

Orjandusliku korra põhijooned. Pronksiaja lõpuks jõudsid põlluharijad ja osalt ka karjakasvatajad hõimud mitmel pool tootlike jõudude sellise arengutasemeni, kus ühiskondlik tootmine andis juba teatud ülejäägi lisaks elatusminimumile. See ülejääk võimaldas hõimu vanemal pidada sõjaväge, kuhu võeti vallalisi noormehi, toita käsitöölisi (seppi, metallisulatajaid jt.). Osa saaduste ülejäägist anti preestritele ohvrite toomiseks, et jumalad oleksid armulised, ja preestrite endi ülalpidamiseks, osa läks kaubavahetuseks naabritega.

Tööriistade täiustamine võimaldas majapidamisega toime tulla järjest väiksematel kollektiividel. Suurenes üksikute perekondade majanduslik iseseisvus ja järk-järgult kadus senine võrdsusprintsiip saagi jaotamisel. Sugukonnas tekkis ebavõrdsus perekondade vahel. Seal, kus majandamistingimused ei nõudnud suurt kollektiivi (mis oli hädavajalik näiteks kanalite kaevamiseks), lõid noo-

red perekonnast lahku ja asutasid endale eraldi majapidamise. See soodustas naabrite kogukondade tekkimist, mis hakkasid asendama sugukondlikke kogukondi.

Eraomanduseks said tööriistad, relvad ja osa üksikinimese tööviljast (põlluharijate juures näiteks väiksem jahisaak). Hiljem muutusid eraomanduseks ka kariloomad ja maa.

Arenes käsitöö ja kaubandus. Hõimus suurenes varanduslik ebavõrdsus. Rikkused koondusid hõimu ülikute kätte. Sagenesid sõjad ja said võimalikuks (seoses ühiskondlike varude kasvuga) ratsameeste kauged sõjakäigud, mis suurendas veelgi ebavõrdsust. Võidetuist said orjad, võitjaist orjapidajad. Hõimujuhid, preestrid ja võidukad väepealikud olid suurimateks orjapidajateks. Nad haarasid samaaegselt enda kätte ka hõimu ühiskondlikud tagavarad ja kõlvikud. Orjapõli tabas mitte ainult võõrastest hõimudest vange, vaid ka oma hõimu vaesemaid liikmeid. Ürgkogukondlike suhete lagunemisel tekkis uus ühiskondlik kord, mis põhines klassiantagonismil.

Maailma ajaloos olid esimesteks antagonistlikeks ühiskondadeks vanimad orjanduslikud tsivilisatsioonid Mesopotaamias, Indias, Taga-Kaukaasias, Kesk-Aasias, Egiptuses ja Hiinas, mis hiljem seaduspäraselt asendusid feodaalsete ühiskondadega. Mõnedel rahvastel oli aga esimeseks ühiskondlik-majanduslikuks klassiformatsiooniks pärast ürgkogukondlikku korda feodalism.

Orjanduslikus ja feodaalses ühiskonnas olid olemas vabad kogukondlased ja orjad. Viimased ei etendanud aga feodaalses majanduses enam peamist osa. Erinevus nende kahe formatsiooni vahel seisneb selles, et orjapidamine rajanes nende inimeste sunniviisilise töö kasutamisel peremehe majapidamises, kes olid isanda omand ja kellel polnud isiklikke tootmisvahendeid; feodalism aga rajanes niisuguste inimeste (talupoegade) töö sunniviisilisel ekspluateerimisel, kellel oli oma majapidamine ja tootmisvahendid. välja arvatud maa, mis kuulus feodaalile. Kuid ka ürgkogukondlikust korrast vahetult feodalismile üleminekul etendas patriarhaalne orjus tähtsat osa.

Orjandusliku formatsiooni arenemist soodustasid teatud tingimused suurmajapidamiste loomiseks (primitiivse tehnika juures), nagu hõimuülikutele kuuluvad niisutuskanalid, maagikaevandused jne. Need kogukondliku majanduse eeldused olid tema laienemise allikaks. Niisuguseid tingimusi polnud enamikul põhjapoolsete metsapiirkondade põlluharijatel, mistõttu orjanduslikud suhted ei saanud seal küllaldaselt areneda. Lõunas, eriti Musta mere äärsetes, Taga-Kaukaasia ja Kesk-Aasia põlluharimisrajoonides, tekkisid orjanduslikud riigid, vanimaid tsivilisatsioonikoldeid maailmas.

Orjanduse äärmisest julmusest hoolimata oli see ürgkogukondliku korraga võrreldes märgatavaks sammuks edasi. Orjanduslik ühiskond võis suurenenud tootlikke jõude hoopis täielikumalt ära kasutada. Orjanduslikus korras arenes spetsialiseeritud käsitöö,

loodi ulatuslikke kaubandussidemeid, tekkisid selle aja kohta kõrge ja omapärase kultuuriga linnad. Suurmajapidamises ja kaubanduses läks tarvis arvepidamist, nii leidis praktilise rakenduse tekkinud kirjaoskus. Tänu viimasele on meieni säilinud rahvaste nimetused ning väärtuslikud andmed nende keelest ja elulaadist.

Urartu riik. Ühiskondliku arengu tulemusena tekkisid pronksiaja lõpus Taga-Kaukaasias Armeenia mägismaal, Sevani ja Vani järvede piirkonnas ning Araksi jõe basseinis hõimuliidud. Väikeste hajali asuvate, kuid oma aja kohta kõrge kultuuriga hõimude ühendamine sai teoks võitluses Assüüria valitsejate vastu, kes korraldasid nendele aladele röövkäike, nagu kõnelevad XIII sajandist e. m. a. pärinevad teated.

XII ja XI sajandi kiilkirjades kõneldakse, et liidu juhtivaks hõimuks oli nairi hõim. Sellal ühendas liit 40—60 hõimu, mille eesotsas olid oma «kuningad». Kaljudesse raiutud Kaukaasia hõimude omad kirjad kõnelevad, et IX sajandil e. m. a. tekkis hõimuliidust Urartu (e. Vani) riik. See eksisteeris ligikaudu kolm sajandit. Esimesteks teada olevateks Urartu valitsejateks olid Aramu (860—825), Sarduri (mainitud aastal 834), Sarduri poeg Išpuini ja Išpuini poeg Menua. Nendest andmetest nähtub, et Urartu riigis tekkis Sarduri I järglaste dünastia, mis valitses 585. aastani e. m. a.

See riik allutas ning liitis kümneid hõime ja muutus sedavõrd tugevaks, et VIII sajandil konkureeris isegi Assüüriaga ning oli üldse tähtsaks jõuks Vana-Idas.

Urartus oli mitmeid arenenud majandusharusid. Jõgede orgudes oli valitsevaks põlluharimine kunstliku niisutuse abil, mägedes elasid poolpaiksed karjakasvatajad. Kasvatati mitut sorti nisu, otra ja hirssi, viina- ja viigimarju, virsikuid, mandleid. Koduloomadest tunti lehma ja lammast. Laienes hobusekasvatus, mis andis ratsusid valitseja sõjaväele. Kasvatati ka kaameleid. Kahjuks teame vähe Urartu külaelust ning talupoegade ja orjade olukorrast.

Orjatööga rajati arvukaid kanaleid, raiuti kaljudesse veehoidlaid, ehitati mägedesse kindlusi. Viimased raiuti välja kaljust või püstitati kolossaalseist kümneid tonne kaaluvaist kivipankadest. Sääraste ehitiste rajamine nõudis orjadelt hiiglapingutusi. Armeenias on praeguseni säilinud eepilised jutustused kindlusi ehitanud hiiglastest.

Urartu käsitöölised olid osavad meistrid, kes oskasid töödelda pronksi, rauda, väärismetalle, kivi, savi, puitu jne. Kuningalosside ja templite hiilgus, mida tunneme kirjelduste ja arheoloogiliste kaevamiste järgi, oli kohalike meistrite kätetöö vili. Suur osa nendest olid tõenäoliselt orjad.

Urartu suurimaks orjapidajaks oli arvuka sõjaväe eesotsas seisev kuningas. Talle kuulus palju linnu, kindlusi, kanaleid ja hulgaliselt orje, kes tegid mitmesuguseid töid. Orjapidajate klass koosnes kuninga asevalitsejaist, ametnikest, sõjapealikuist, preestreist ja osaliselt ka endistest hõimujuhtidest. Kuningate kiilkirjalistes

ülestähendustes räägitakse teistest orjapidajatest vähe, kuid on siiski teateid mitmete piirkondade valitsejate iseseisvumise taotlustest, võitlusest kuningate ja nende asevalitsejate vahel.

Urartu orjanduslikku riigi koosseisu kuulus rida põllundus- ja karjakasvatuspiirkondi, kus elas mitmesuguseid hõime. Alistatud hõimud tõusid korduvalt üles võitluseks, mida valitsejad jälle armutult maha surusid.

Nagu kuningate Argišti (781—760) ja Sarduri II (760—730) kiilkirjalistest tekstidest nähtub, saavutas Urartu riik suurima õitsengu VIII sajandil e. m. a. Sarduri raidkiri on kiviplaadil, mis kattis uksena kaljusse raiutud nišši ning jättis mulje, nagu avaneks sealt tee mäe sisemusse. Selle «ukse» põhjal tekkis legende mäe alla peidetud varandustest («Seesam, seesam, avane»). Raidkiri jutustab sõjakäikudest ja naabermaadest toodud rikkalikust saagist. Rõövkäigud rikastasid Urartu orjapidajaid.

Urartu valitsejate linnade paleede näidiseks on Jerevani lähistel väljakaevatud «jumal Teišeba linn» (praegune Karmir-Bluri mägi). Siit on leitud võimsad toortellistest müürid, 120 toaga palee määratu suurte teravilja- ja veinihoidlatega, kuninga rikkalikult kaunistatud sõjariistu, anumaid ja palju tarbeesemeid. Elanikud olid valitseja ülalpidamisel ja isiklikku majapidamist neil polnud. See oli orjanduslikule riigilinnale tüüpiline. Linn hävis vaenlase kallaletungis, rüüstati ja süüdati põlema. Linna tänavailt leiti arvukalt sküütide nooli, mis lubas kindlaks määrata linna hävimise aja (VI sajand e. m. a.). Hävitajad olid põhjast tulnud sküüdid. Põhjapoolsed rändrahvad — kimmerlased ja sküüdid — purustasid mitte ainult linna, vaid ka eluliselt tähtsa niisutussüsteemi.

Suured rikkused kuulusid templitele ja preestritele. Urartulased tõid oma rohketele jumalatele ohvriks härgi ja oinaid, eriti tähtsatel juhtudel aga ka inimesi. Usundil oli Urartu riigis selge klassiiseloom, — see õigustas ja kuulutas pühaks kuningate tegevuse, kes olid ühtlasi ka ülempreestriteks. Otsustades kunstimälestiste järgi erinesid rahva vaated orjapidajate verejanulisest kultusest. Rahva hulgas säilisid ürgkogukondlikust ajast pärinevad religioossed kujutelmad. Nad pidasid puud elu sümboliks ja uskusid maagilise tähendusega joonistustesse.

Urartulastel oli oma kiri (kiilkiri). Urartu riigis oli matemaatika kõrgel tasemel, siin loodi oma mõõtühikud ja arvude süsteem.

VIII sajandi keskpaiku e. m. a. purustas Assüüria kuningas Sargon II Vani valitseja Rusa I väed. U. 590. aastal e. m. a. hävitasid meedlased Urartu pealinna Tušpa ja mitu sajandit eksisteerinud riik lakkas olemast.

Õpetlased on leidnud armeenia ja osaliselt ka gruusia keelest termineid, mis pärinevad urartu keelest. Armeenia eeposes on säilinud legende, mille juured ulatuvad Urartu ajajärku.

Urartu oli esimene orjanduslik riik Taga-Kaukaasias. Ta etendas tähtsat osa Taga-Kaukaasia rahvaste ajaloos.

Taga-Kaukaasia ja Kesk-Aasia orjanduslikud riigid I aastatuhande keskpaiku e. m. a. I aastatuhande keskpaiku e. m. a. tekkisid orjanduslikud riigid endise Urartu territooriumil (Armeenia riik Armina 610.—520. a.) ja ka sellest kaugemal. Kreeka müütides jutustatakse rikkast Kolhise riigist Musta mere idarannikul, kuhu juba VI sajandil Egeuse mere kallastelt ja saartelt purjetasid kerge teenistuse ning rikkuste otsijad.

Jutustades Gruusia hõimude paiknemisest VI sajandil, nimetab Herodotos (V saj.) kolhe, kes elasid Kolhises (Lääne-Gruusia). Siin oli arenenud metallurgia, kangakudumine jm. Kolhise riik asus suurel territooriumil, mis laius kaasaegse Abhaasia kohalt mööda Musta mere kallast lõunasse ja lääne. Kolhid kauplesid kreeklastega. Peamisteks kaubanduskeskusteks VI—V sajandil olid Kreeka kolooniad Trapesund (praegune Trabzon), Kerasunt (Giresun), Phasis (Poti), Dioskuria (Suhhumi), Pitiunt (Pitsunda). V sajandil mündíti Kolhises hõberahasid (kolhiide). Vanimad andmed Ibeeria (Ida-Gruusia) kohta pärinevad IV sajandist e. m. a.

I aastatuhande keskpaiku mindi Kesk-Aasias üle paiksele põlluharimisele kunstliku niisutuse abil. See tõi kaasa orjanduslike suhete tekkimise. Kesk-Aasia indo-euroopa rahvaste muinaseepos («Avesta») meenutab «päikese maad» Horezmi (Amu-Darja alamjooksul), rahvarohket ja karjaderikast Sogdianat (Seravšani orus), «võimast ja püha» Marõd, «lehvivate lippude maad» Baktriat (Amu-Darja ülemjooksul). Nagu teisteski Vana-Idamaades, olid ka siin sugukondliku korra elemendid tugevad. «Avesta» lugulaulud räägivad perekonnast, veresugulusele rajanevast kogukonnast, hõimust ja valdkonnast (mis ilmselt oli juba valitseja-kuninga poolt juhitav sugulashõimude liit). Et sel ajal tekkisid klassid, sellest räägivad eeposes nimetatud tulepreestrite, sõdalaste («sõjavankreil sõitjad») ja põlluharijate kastid. Mainitud on ka käsitööliste kasti.

Arheoloogilised kaevamised tõid Horezmi kõrbes (mis enne Tšingis-khaani vallutusretke oli hästiniisutatud ala) päevavalgele ka linnaga sarnanevad sugukondlikud kindlused ning orjanduslikud linnad uhkete losside ja templitega. Võimsaid kindlusi läks tarvis kaitseks rändrahvaste vastu, kes elasid tänapäeva Kasahstani steppides. Uurijad arvavad, et u. VI sajandil e. m. a. tekkis Horezmis tugev orjanduslik riik.

Rahvaste tekkimine. Orjandusliku korra levikuala laienes sel ajajärgul märgatavalt, hõlmates enamiku muistseid põllundusrajoone Taga-Kaukaasias, Musta mere ääres ja Kesk-Aasias. Kuid suure osa elanikkonna hulgas säilisid veel ürgkogukondlikud suhted ja ka riikide elus etendasid sugukondlikud kogukonnad suurt osa. Karjakasvatajate rändhõimud arenesid mõnevõrra aeglasemalt — neil polnud sel ajal veel riike, ehkki ürgkogukondlik kord oli juba lagunemas.

Hõimuliitude ja orjanduslike riikide teke soodustas rahvaste

kujunemist. Rahvas on inimeste ajalooliselt kujunenud ühtsus orjandusliku või feodaalse korra tekkimise ja arenemise ajajärgul. Etnilise ühtsuse alusel kujuneva rahva tunnusmärkideks on ühine keel (koos murretega), ühine territoorium, ühised jooned kultuuris. Rahva tekkimiseks on tarvilikud ka majanduslikud sidemed. Tollal olid need sidemed aga üpris nõrgad, mis põhjustas rahvaste killustumist ja segunemist.

Rahvaste kujunemise protsessi Taga-Kaukaasias ja Kesk-Aasias on vähe uuritud. Arvatakse, et u. V—II sajandi vahel tekkis armeenia rahvas. I aastatuhande keskpaiku tekkisid kaks vanagruusia sugulasrahvast — kolhid ja kartlid (ibeerid). Nende konsolideerumine üheks vana-gruusia rahvaks toimus hiljem. Kesk-Aasias algas indo-euroopa keelkonna põhja-iraani keeli kõnelevate rahvaste kujunemine. Selliseks rahvaks on näiteks oma iidse keele säilitanud tadžikid.

Kui orjanduslik ja feodaalne riik kujunes ühe rahva või sugulashõimude rühma baasil, soodustas see rahva väljakujunemist ja tugevnemist.

Rändrahvaste liikumine. Pärsia vägede sissetung. Makedoonia Aleksandri sõjakäigud. Kesk-Aasia riigid IV—I sajandil e. m. a. Meie kodumaa lõunaaladel asunud riikide ja hõimude arengut komplitseerisid korduvalt omavahelised sõjad, samuti ka võõramaiste vägede sissetungid. Kimmerlased ja sküüdid sooritasid retki Taga-Kaukaasiasse. Kesk-Aasia rändrahvad tungisid ikka ja jälle rikastesse põllunduspiirkondadesse — Horezmi, Baktriasse, Sogdianasse ja Partiasse. III sajandil e. m. a. kujunes Lõuna-Baikalimaal tugev ja sõjakas hunni rändhõimude liit, mis liikus lääne poole ja IV sajandil m. a. j. sõdis juba Euroopas.

Eriti raskeid tagajärgi tõid naaberriikide sissetungid, millega alati kaasnes julm laastamine. VI saj. e. m. a. Pärsias (Iraanis) tekkinud Ahhemeniidide riik ähvardas Taga-Kaukaasia ja Kesk-Aasia rahvaid. Pärsia kuninga Kyrose väed alistasid 546. a. e. m. a. Armeenia ja tungisid massageetide maale (Araali merest kagu pool). Massageedid purustasid vallutajad. Legendi järgi käskis massageetide valitsejanna maha raiuda Kyrose pea ja heita see verega täidetud loomanahast kotti, burdjukki, sõnade saatel: «Joo end täis verest, mida sa nii himustasid ja millest kunagi ei olnud sulle küllalt.»

Üks Kyrose järglasi, Dareios I (522—486), pidi alatasa maha suruma määratu suures, ent ebakindlas riigis puhkevaid ülestõuse. Tema käsul tapeti Murghabi orus (Turkmeenias) kümneid tuhandeid ülestõusnuid. Araali hõimude rahvaeeposes on jäädvustatud legend karjus Širaki kangelasteost. Teejuhiks hakanud Širak meelitas Dareiose koos pärsia sõjameestega veeta kõrbesse, kus hukkus ise, kuid hukutas ka vaenuväe.

514. a. e. m. a. asus Dareios Balkani poolsaare kaudu suurele sõjakäigule Euroopasse sküütide vastu. Sküüdid meelitasid Dareiose

väed sügavale sisemaale, kus need said lüüa. Dareiose vastu astusid välja mitte üksnes sküüdid, vaid peaaegu kogu Ida-Euroopa elanikkond. Ahhemeniidide riigi sõjaline võimsus vähenes märgatavalt.

Kaks sajandit hiljem tekkis veel üks suurriik, kes tungis meie maa selleaegsete rahvaste kallale. See oli Makedoonia Aleksandri riik. Vallutanud Pärsia, tungisid Aleksandri väed Kesk-Aasiasse, hävitades seal inimesi ja purustades linnu. Kohalik elanikkond osutas Spitameni juhtimisel vallutajatele kangelaslikku vastupanu. Pärsia ikke asemele tuli Kesk-Aasias Kreeka ike, mis vältas üle poolteise sajandi.

Makedoonia Aleksandri vallutused tõid Kesk-Aasia rahvastele palju häda, kuid ühtaegu tugevnesid majanduslikud ja poliitilised sidemed Aleksandri riigi koosseisu kuuluvate maade vahel. Tugevnesid Kesk-Aasia sidemed Vahemeremaadega, hellenism jõudis idamaadesse.

Pärast Makedoonia Aleksandri riigi lagunemist tekkisid Kesk-Aasias orjanduslikud riigid (Partia, Baktria, Horezm-Kangha, Kušaani ja Heftaliidi kuningriigid jt.). Arenes rikas ja ilmekas kultuur, tekkis rida linnu, mis püsivad tänini (Samarkand, Marõ (Merv), Pandžikent jt.), sõlmiti kaubandus- ja kultuurisidemed India, Hiina ja Euroopaga.

Mainitud riigid vallutasid sageli suuri maa-alasid väljaspool praegusi NSV Liidu piire, sealhulgas Iraani (Partia poolt III—II saj. e. m. a.), Afganistani ja India maid (Kušaani poolt II saj. e. m. a. — III saj. m. a. j.).

Kirjalikke allikaid Kesk-Aasia rahvaste kohta täiendavad arheoloogilised andmed. Välja on kaevatud kindlustatud linnu ja asulaid, sealhulgas Partia kuningate palee nende pealinnas Nesas (Ašhabadi lähedal), kus leiti uhkesti kaunistatud saalid, luksuslikud peenelt nikerdatud elevandiluust pidunõud, maale ja skulptuure.

I sajandil e. m. a. tuli Partial pidada rasket võitlust Rooma vastu, kes püüdis tungida itta. 54. aastal e. m. a. lõid partlased Eufrati piirkonnas otsustavalt Rooma väejuhi Crassuse vägesid. Roomlaste jalgealune lõi tugevasti kõikuma Väike-Aasias, Süürias ja Palestiinas.

Taga-Kaukaasia meie ajaarvamise lävel. Tigran Suur. Arenenud orjanduslikuks riigiks Taga-Kaukaasias oli Armeenia Tigran II Suure (95—56) valitsemisajal. Selle piirid ulatusid Kura jõest põhjas ja Kaspia merest idas edelasse kuni Vahemereni.

Armeenia keskosas oli levinud põlluharimine, mägipiirkondades karjakasvatus. Mägedes toodeti vaske, rauda, tina, hõbedat ja kulda. Talurahvas kuulus külakogukondadesse ning kandis riiklikke koormisi. Ülikute majapidamistes kasutati orje ja sõltuvaid kogukondlasi. Kaubanduses oli peamine transiitkaubandus. Linnad tekkisid tähtsamate kaubateede äärde.

Tigrani ajal ehitati palju uusi linnu, kuhu toodi elama käsitöölisi. Orjade arv suurenes vangide arvel. Moodustati suur sõjavägi. Armeenia võitles Rooma agressiooni vastu, kes püüdis enda kätte haarata kaubateid. See oli üldrahvalik võitlus.

Armeenias kujunes sellal kõrgetasemeline kultuur. Siin arenesid mitmed kunstiliigid, tekkis oma teater, märkimisväärse taseme saavutas arhitektuur. Kunstiliselt täiuslik eepos jutustas rahva võitlusest oma maa iseseisvuse eest. Õuelaulikud ülistasid Tigrani valitsemisaega kui «kahtkümmend viit aastat katkematut edukäiku». Armeenia ülikutele avaldas märgatavat mõju hellenistlik kultuur.

Armeenia riigi nõrgaks küljeks oli üksikute piirkondade erinev arenemistase ja majanduslike sidemete vähesus. Armeenia orjandusliku riigi hävitasid roomlased, kes selle vallutasid.

Tootlike jõudude arenemisel asendusid orjanduslikud suhted Armeenias IV—V saj. m. a. j. feodaalsete suhetega.

I sajandi algul e. m. a. kirjeldas Kaukaasia rahvaid kuulus kreeka geograaf Strabon. Strabon jutustab üksikasjalikult Ibeeriast (Gruusiast) kui maast, «mis on täis linnu ja asulaid». Autor kirjutab, et Ibeeria elanikud jagunevad nelja seisusse. Esimesest seisusest tulevad kuningad. Teise seisuse moodustavad preestrid. Kolmandasse seisusse kuuluvad sõdalased ja talupojad, neljandasse valitseja orjad, kelle all nähtavasti mõeldi sõltuvaid maaharijaid. Edasi märgib autor sugukondliku korra igandeid grusiinlastel: «Vara on neil sugukondades ühine, seda valitseb ja käsutab sugukonna vanem.»

Strabon jutustab üksikasjalikult ka Põhja-Aserbaidžaani (tolleaegse Albaania) rahvastest. Ta kirjeldab nende karjakasvatust, maaharimist ja viinamarjakasvatust ning teatab, et varem oli neil 26 hõimu, mis tema ajaks olid juba ühendatud ühe valitseja alla.

Teiste Kaukaasia rahvaste kohta toob Strabon vähem andmeid, kuid märgib ära üksteisest isoleeritud hõimude suurt arvu (kuni 70). «Kaukaasias elunevad rahvad on vaesed ja neil on vähe maad,» kirjutab autor. «Kõik nad kõnelevad erinevaid keeli, sest elavad eraldatuina.» Sellest järeldub, et kõrvuti orjandusliku korraga eksisteerisid Taga-Kaukaasias veel patriarhaalsed sugukondlikud suhted.

2. MUISTSED SLAAAVLASED JA TEISED IDA-EUROOPA HÕIMUD. KREEKA KOLOONIAD

Raua kasutuselevõtt. Ligikaudu VII sajandil e. m. a. võeti kogu Euroopas tööriistade põhimaterjalina pronksi asemel kasutusele raud. See oli suur ajaloolise tähtsusega sündmus. Raud oli majanduslikult efektiivsem ja rauamaagi levikuala teiste metallidega võrreldes märgatavalt suurem. Raua kasutuselevõttu kergendas asja-

olu, et kliima muutus mõningal määral niiskemaks ja külmemaks. Pronksiaja piiritute steppide asemele (metsastepp ulatus Leningradi—Jaroslavli jooneni) ilmusid lehtpuumetsad, kujunesid tänapäevani püsinud looduslikud tsoonid, laienesid maaharimiseks kõlblikud jõeluhad, suurenes järvede ja soode hulk, kus mikroorganismid kogusid raualadestusi — soomaaki.

Koos raua tarvituselevõtuga suurenes hõimude hulk, kes kasutasid metallist tööriistu ja relvi. Raua avastamine kiirendas Kesk- ja Ida-Euroopas elavate slaavlaste, leedulaste, lätlaste, eestlaste ja kirdepoolsete soome-ugri rahvaste esivanemate arengut. Raua kasutamine tõi kaasa maaharimise kasvu: raudkirves võimaldas metsast rohkem põllumaad teha. Küttimise ja kalastamise tähtsus vähenes järsult. Laialdaselt hakkas levima maaharimine ja paikne karjapidamine. Slaavi hõimud tutvustasid maaharimist oma naabreile — merjalastele, vepslastele, karjalastele, tšuudidele. Eestlaste (muistsete tšuudide) keeles on mõned maaharimisega seotud sõnad slaavi päritoluga.

Linnuste tekkimine. Esimese aastatuhande keskpaiku e.m.a. tekib veel üks uus nähtus, mida võib täheldada kogu Põhja-Euroopas Inglismaalt Uraalideni: metsavööndisse ilmusid kindlustatud sugukonnaasulad. Slaavlased andsid nendele nimeks *твердь* e. *град*. Ida-Euroopas püsisid sellised asulad ligikaudu tuhat aastat (u. V—VI saj. m. a. j.), mõnedel juhtudel kauemgi. Sugukonnakindluste olemasolu kinnitab, et vahekorrad sugukondade vahel olid sõjakad ja et ürgkogukondlikud suhted lagunesid kiiresti.

Käesoleval ajal on arheoloogidel teada sääraste mahajäetud linnuste (*городище*) kultuuri mitu varianti. Eri kultuuride piirkonnad vastavad mordva, permi-sürja, merja-vepsa, läti, leedu ja slaavi hõimude asustusaladele.

Slaavlaste päritolu. Keele poolest kuuluvad slaavlased väga suurde indo-euroopa rahvaste gruppi, kes asustavad Euroopat ning osa Aasiast, kaasa arvatud India. Indo-euroopa keeled on omavahel suguluses ja moodustavad mitu keelterühma: slaavi, germaani, keldi, romaani, iraani, india jt. Kõigis nendes keeltes esineb sarnaseid sõnu, mis nähtavasti pärinevad ürgajast. Kauges minevikus rääkisid kõik indo-euroopa rahvaste esivanemad lähedasi keeli, mis aja jooksul üksteisest ikka rohkem eraldusid.

Ammust ajast asustasid slaavi hõimud germaanlaste, traaklaste ja sküütide-sarmaatide naabritena Kesk- ja osaliselt Ida-Euroopa (Volõõnia, Dnepri- ja Dnestri-äärsed maad, Sileesia, Pomorze (Pommeri)). Kirdes olid slaavlaste naabriks arvukad soome-ugri hõimud. Ajaloolise arengu käigus asusid slaavlased mitmes suunas laiali, assimileerides palju naaberhõime.

Slaavlaste päritolu ja nende vanima ajaloo kohta on olnud palju ekslikke arvamusi.

Kodanlikud ajaloolased on sageli pidanud slaavlaste algkoduks

üpris väikest territooriumi kuskil Visla ja Karpaatide ümbruses, mis aga ei vasta tegelikkusele. N. Marri arvates kujunesid slaavlased meie ajaarvamise piiril väga erisuguste hõimude segunemisel, mille tagajärjel olevat tekkinud ka uus keel. Kuid slaavi ja sugulaskeelte võrdlev analüüs kinnitab, et need tekkisid kauges minevikus.

Slaavlaste päritolu võib skemaatiliselt kujutleda nii. Kauges minevikus (kõige tõenäolisemalt hilispaleoliitikumis) elasid Euroopas üksteisega suguluses olevad hõimud — indo-euroopa rahvaste esivanemad. Suhtlemisvahendiks oli neil primitiivne, vähese sõnavaraga keel. Hiljem (neoliitikumis ja pronksiaja kestel) läksid need hõimud lahku, side nende vahel nõrgenes ja keeles tekkisid mõningad, esialgu väga tähtsusetud erinevused, kujunesid keelte rühmad, mis näitab juba muistsete hõimude ümbergrupeerumist. Slaavlaste esivanemaid võib arvatavasti leida pronksiaja nende hõimude hulgas, kes asusid Odra (Oderi), Visla ja Dnepri jõgede basseinis. Sel ajajärgul polnud slaavlased keele järgi veel eraldunud ida- ja lääneslaavlasteks. Isegi lätlaste ja leedulaste esivanemad kuulusid sellal ühtsesse balti-slaavi keelerühma.

Slaavlaste esivanemad, kes pronksiaja lõpul asusid Dnepri-äärsetele aladele, assimileerisid siis nähtavasti kohaliku elanikkonna (Tripolje ja Kesk-Dnepri hõimud).

Slaavi hõimud I aastatuhande teisel poolel e.m.a. Antiikautorid I—VI sajandist m. a. j. tunnevad slaavlasi veneedide, antide ja slaavlaste üldnimetuse all, nimetades neid «suureks rahvaks» ja «loendamatuteks hõimudeks». Juba kõige varasemate slaavi linnuste ajastul, IV sajandil e. m. a., tundsid kreeklased üldnimetust veneedid, tõsi küll, veidi moonutatud kujul — eneedid. Läänes ulatusid slaavlased Laba (Elbe) jõeni; põhjas Läänemereni (Veneedi laheni), idas Doni ja Okaani, nende lõunapiiriks oli aga ulatuslik metsastepivöönd, mis kulges piki Doonau vasakut kallast ja sealt itta praeguse Harkovi ja Voronežini. Sellel suurel maa-alal elas tõenäoliselt mitusada slaavi põlluharijate hõimu. Tacituse (I saj. m. a. j.) teadete kohaselt segunesid slaavlased metsastepivööndis sarmaatidega. Kui kreeka autorid kirjeldasid Ida-Euroopat, mõtlesid nad tavaliselt Sküütia all mitmeid rahvaid, sealhulgas ka slaavlasi. On täiesti võimalik, et sküütide-kündjate ja sküütide-põlluharijate all, kes Herodotose (V saj. e. m. a.) sõnade järgi elasid kusagil Dnepri keskjooksul, tuleb mõista ka slaavi hõime ja nende igivana põlluharimiskultuuri. Võib oletada, et Dnepri metsasteppi asustanud kagupoolsed slaavi hõimud võtsid osa teravilja väljaveost Kreekasse.

Kirde-Euroopa hõimud. Slaavlaste lähedased sugulased leedulläti hõimud erinesid I aastatuhande esimesel poolel e. m. a. slaavlastest keele ja elulaadi poolest veel vähe.

Slaavlaste põhja- ja idanaabritel — soome-ugri keelkonda

kuuluvatel hõimudel (eestlaste, soomlaste, karjalaste, mariide, mordvalaste ja vepslaste esivanematel) olid sel ajal samasugused kindlustatud asulad-linnused, kuid nende majanduses etendas mõnd aega põlluharimisest tähtsamat osa hobusekasvatus. Kaama hõimude kultuur arenes juba pronksiajal. Kaama ja Uraali alad olid tihedalt seotud sküütidega. Herodotos nimetas Kaama ääres elavaid Uraali hõime tissageetideks.

Sküüdid ja sarmaadid. Ajalooareenilt kadunud rahvastest jätsid Ida-Euroopa ajalukku rohkesti jälgi sküüdid ja sarmaadid, kes kuulusid indo-euroopa keelkonna põhja-iraani harusse. VI—III saj. e. m. a. Ungarist Altaini ulatuval maa-alal asunud rändhõimude (sküüdid, sarmaadid, sakid, massageedid) kultuuril oli ühiseid jooni, kuid nad ei moodustanud millalgi ühtset poliitilist tervikut. Ürgkogukondlike suhete lagunemine ilmnes nende juures selgesti juba VII—VI saj. e. m. a. Sel ajal saavutasid sküüdid võidu Musta mere äärsete kimmerlaste üle ning võtsid ette sõjakäike Balkani poolsaarele, Väike-Aasiasse ja Taga-Kaukaasiasse. Läänes jõudsid sküüdid Lužitši slaavlaste aladeni (praeguse Berliini lähisteni).

Sküütide pealikute jõukusest VI sajandil kõneleb määratu suur kurgaan Ulskajä staniitsa lähedal Kubanimaal. Sellesse kurgaani oli koos valitsejaga maetud tapetud orje ja ligikaudu 500 hobust. Sküütide «kuningate» kurgaanidest on leitud rohkesti kuldesemeid, mis samuti kinnitab, et varandusliku kihistumise protsess oli neil kaugele arenenud. Dneprist ida pool asusid sküütide rändhõimud, lääne pool aga elasid sküüdid-põlluharijad. Musta mere äärsete rändhõimude hulgas oli valitsevaks nn. kuninglike sküütide hõim, kes rändles Dnepri ja Doni alamjooksu vahelisel alal. Sellele hõimule kuulusid rikkad kurgaanid ja kindlustatud linnused Dnepri kärestike läheduses.

Laialdasel sküüdi-sarmaadi asustusalal kujunesid mitmel pool hõimuliidud ja riiklikud ühendused. V saj. e. m. a. tekkis sindi hõimude riik Tamani poolsaarel ja Aasovi mere ääres. Teine riik tekkis IV saj. keskpaiku e. m. a. Doonau suudme steppides. Selle riigi eesotsas seisis kuningas Atei, kes sõdis traakia hõimude ja Makedooniaga. Püsivam oli III saj. e. m. a. tekkinud Sküütia riik, mille keskus asus Krimmis. On teada Sküütia valitsejate nimed — Skilur ja tema poeg Palak. Simferoopoli lähistel kaevati välja vägevate kivimüüridega ja uhkete hauakambritega Sküütia pealinn Neapol. Leiti suured teraviljahoidlad, mis annavad tunnistust sellest, et sküüdid kasvatasid palju teravilja. Skilur valitses nii põlluharijaid kui karjakasvatajaid hõime. Sel ajal arenes ka käsitöö. Sküüdid ja teised meie kodumaa Euroopa-osa lõunapoolsed hõimud lõid mitme sajandi vältel omalaadse kultuuri, mida hästi tuntakse muuseumides säilitatavate rohkete kunstiteoste järgi.

Orjanduse kriisiga kaasnenud tormilistes sündmustes ei kadunud sküüdi hõimud täielikult. Osa nendest ilmselt assimileerus

slaavlaste hulka. Vene keel rikastus mõnede pärsia sõnadega (kasutusele tuli *хорошо* üldslaavi *добро*, *топор* — *секира* ja *собака* üldslaavi *пес* kõrval jt.). Vene rahvakunstis ilmneb side sküüdi kunstiga. Kuid ekslikuks tuleb pidada arvamust, nagu oleksid sküüdid olnud slaavlaste otsesteks esivanemateks. Sküüdi hõimude riismed sulasid hiljem kokku slaavlastega.

Kreeka linnad Musta mere rannikul VI—I saj. e.m.a. VII—VI saj. e. m. a. tõmbas Musta mere põhja- ja idarannik endale kreeka kaupmeeste röövsalkade tähelepanu, kes sel ajal liikusid ringi kogu Vahemerel. Maa vähesus Attikas, Arhipelaagi saartel ja Väike-Aasias sundis uusi maid otsima. Seoses kaubandussidemete arenemisega asutati uusi faktooriaid. Kogu Musta mere (*Pontos Euxeions* — külalislahke meri) rannikul tekkisid Kreeka linnad — Tyras, Olbia, Chersonesos, Pantikapaion, Phanagoreia, Phasis jt. Siin kujunesid välja tüüpilised orjanduslikud suhted.

Kreeka kolooniad tekkisid iidsete asunduste asemele, mis olid rajatud kohalike elanike poolt ja selle aja kohta märkimisväärse arengutasemeni jõudnud. Kreeka kolooniates hariti maad, valmistati veini, soolati kala. Siia veeti sküütide ja slaavlaste maadelt vilja. Arenes käsitöö, eriti keraamika. Sellistel linnadel, nagu Olbia, Chersonesos ja Pantikapaion, oli laialdane kaubavahetus meretaguste maadega. Üheks kaubaartikliks olid kohalike hõimujuhtide käest ostetud orjad. Paljud linnad vermisid oma münte. Kreeka luksusesemeid tarvitasid sküütide valitsejad, kuid need ei tõrjunud välja sküütide omi.

Kreeka linnades valitses kõrge kultuur. See oli peaaegu samasugusel tasemel nagu metropoliski. Linnades olid orjapidajate kivihooned, templid ja teatrid kaunistatud skulptuuride ja freskodega. Tänavail seisid kivisambad, millesse raiuti riiklike dokumentide tekste (näit. hersonesoslaste vanne). Musta mere linnade elanikud, nii helleenid kui barbarid, tundsid Homerose eeposi ja klassikaliste autorite teoseid. Linnaelanike koosseis muutus pidevalt. Üha rohkem barbareid sai meistreiks ja rikasteks linlasteks.

Bosporose riik. Saumaki ülestõus. Ainukeseks orjanduslikuks suurriigiks Musta mere põhjakaldal oli Bosporose riik. Selle keskus asus Pantikapaionis e. Bosporoses (praegune Kertš). Bosporose riik tekkis V saj. e. m. a. ja eksisteeris IV saj. m. a. j., hunnide kallaletungini. Riik asus Kertši ja Tamani poolsaarel ning Doni alamjooksu aladel. Riigi idaosa oli eriti tihedalt asustatud kohalike hõimudega. Hõimuaristokraatia sulas ühte kreeka orjapidajatega. 107. a. e. m. a. toimus siin Saumaki juhtimisel orjade ülestõus, mis suruti maha Pontose (riik Väike-Aasias) kuninga Mithridatese vägede osavõtul. Teated sellest ülestõusust jõudsid meieni tänu Chersonesoses püstitatud mälestussambale väejuht Diophantese auks, kes lämmatas Bosporoses orjade ülestõusu ja päästis Chersonesose sküütide kätte langemisest. Sau-

maki ülestõus oli üheks lüliks Vahemeremaid haaranud orjade ülestõusudes.

Musta mere äärsete Kreeka linnade langus. II saj. e.m.a. hakkasid oma ühiskondliku arengu tasemelt sküütidest madalamal seisvad sarmaadi hõimud (neid kutsuti matriarhaadi jäänuste püsimise tõttu «naiste poolt valitsetavaiks») sooritama sõjakäike läände. Nad tungisid kallale nii sküütidele kui ka Musta mere äärsetele linnadele. I saj. e. m. a. hakkasid Kreeka linnu ründama geedid (geetalased), kes elasid Dneprist lääne pool. Nad purustasid Olbia. Väga ilmekalt kirjeldas hääbuvate linnade olukorda Musta mere äärde pagendatud poeet Ovidius Naso: «Ümberringi ähvardavad julma sõjaga arvutud hõimud. Mõnikord valitseb küll rahu, kuid mitte kunagi usk rahusse.»

Orjanduslikel linnriikidel (polistel) polnud jõudu vastu seista gootide ja sarmaatide sõjakäikudele ning kaitsta end laostamise eest. Musta mere äärsete alade okupeerimine Rooma poolt I saj. e. m. a. ja enamiku linnade liitmine Rooma impeeriumiga ei saanud olukorda märkimisväärselt muuta, kuna roomlased olid siinsetest linnadest huvitatud ainult kui kaupade ja orjade saamise allikast, kui toetuspunktidest kaubanduslikus ja diplomaatilises läbikäimises ääretu barbarite maailmaga, mis sel ajal ulatus juba päris Kreeka kolooniate kitsa rannikuäärse vööndini.

3. IDASLAAVLASED (ANTID) I—IV SAJANDIL m. a. j.

Slaavlased I—IV sajandil m.a.j. Ida-Euroopa (sealhulgas ka Musta mere äärsete alade) ajalooline saatus otsustati mitte kohapeal ega Pontose linnades, vaid mustmullasteppides, mille suurust mõõdeti mitmeid kuid kestvate ratsaretkedega ja kus asusid sõjakad rändlejad, samuti metsastepi- ja metsavööndis, kust slaavi põlluharijate hõimud tungisid peale nii rändrahvastele kui ka mereäärsetele orjanduslikele linnadele.

Rooma kirjanik Tacitus kirjeldas I saj. m. a. j. üksikasjalikult slaavlasi, kes tema eluajal hakkasid rahvusvahelistes sündmustes etendama märkimisväärset osa. «Veneedid võtsid omaks palju sarmaatide kombeid, sest nende sõjakad retked ulatuvad kõigisse metsadesse ja mägedesse, mis kõrguvad peukiinide ja fennide vahel», s. t. kaugetest kirde-ala rahvastest, kes ei tundnud veel raudnooli (fennid), kuni Doonau suudmealadeni, kus sel ajal elasid peukiinid, ja kuhu ulatus Rooma impeeriumi piir.

Rooma geograafilisel kaardil IV sajandist m. a. j. on veneedid näidatud Doonau ja Dnestri vahel.

Rooma imperaatorid, eriti Trajanus (98—117), püüdsid slaavlasi alistada, kuid oma eesmärki nad ei saavutanud. Nii tugev kui ka oli Rooma impeerium, kes allutas gallialased, britid ja osa ger-

maani hõimudest, ei õnnestunud tal kehtestada oma võimu slaavi maade üle.

Arheoloogilistest materjalidest nähtub, kui suured muutused olid toimunud slaavi ühiskonnas meie ajaarvamise esimestel sajanditel. Kõigist slaavlaste aladest paistis eriti silma Kesk-Dnepri piirkond, tulevase Kiievi-Vene südamik. Siin arenesid künnipõllundus, karjakasvatus, käsitöö. Sepatöö kõrval, mis alati esimesena eraldub põlluharimisest, tekkis ka pottsepatöö. Arenes kaubandus. Sel ajal võtsid slaavlased omaks rooma teraviljamõõdud (vene setverik, mis kehtis 1924. aastani, on võrdne rooma amphoraga). Nähtavasti müüsid nad vilja Rooma linnadele. Slaavi maadelt on leitud palju aardeid, mis sisaldavad Rooma münte II—IV sajandist. Need peideti arvatavasti vaenulike hõimude kallaletungide ajal. Arvatakse, et osa neist müntidest oli slaavlastele mitte ainult aardeks, vaid ka rahaks.

Sugukonna kindlustatud asulad (*грады*) lakkasid olemast. Neid asendasid jõgede äärde rajatud 1—1,5 km pikkused suured kindlustamata külad, mille lähedusest leitakse suuri matmispaiku, nn. matuse- e. urnivälju.

Kõik see räägib slaavi ühiskonna küllalt kõrgest arengutasemest II—IV sajandil, klassisuhete ja riigi tekke eelduste täielikust väljakujunemisest. Võib-olla tekkisid neil sajandeil kõige enam arenenud slaavi asunduste piirkonnas siin-seal ka orjanduslikud suhted, kuid põhiliselt elasid slaavlased sugukondliku korra staadiumis. Slaavi ühiskonna põhilüliks oli sugukondlik kogukond, mis lõunaaladel sel ajal ümber kujunes territoriaalseks naabrite kogukonnaks.

Ida-Euroopa hõimude sõjakäigud II—III sajandil m.a.j. Arvukad slaavi hõimud, kes II—V sajandil asustasid laialdased alad Kesk- ja Ida-Euroopas, hakkasid tol ajal etendama järjest suuremat osa Euroopa poliitilises elus. II sajandi 60-ndail aastail puhkes Rooma impeeriumi Doonau-piiril 18 hõimu sõda orjandusliku Rooma vastu ja on võimalik, et sellest võtsid osa ka mõned Karpaatide slaavi hõimud.

II sajandi lõpul tungisid läbi slaavlaste maade Musta mere äärsetesse steppidesse goodid. Kaasaegsed kirjutasid gootide kohta, et nad «polnud metsiku välimuse tõttu inimese sarnased».

III sajandi keskpaiku sooritasid Ida-Euroopa hõimud, nende hulgas ka slaavlased, sõjakäike kolmes suunas — piki Doonaud, mööda Musta mere läänekallast Dnestri suudmest kuni Bitüünia ja Hellaseni ning üle Krimmi ja Kertši väina Musta mere idakaldale ja sealt Trapesundini.

Selle ajajärgu allikates nimetatakse kõiki Ida-Euroopa elanikke juba vananenud nimega sküüdid (slaavlaste kohta säilis see nimetus XII sajandini). Üks osa «sküütide» vägedest sõdis Illüürias, teine jõudis Roomani. Dnestri-äärse Belgorodi ümbruse hõimude juhid ehitasid vangide ja kauplema sõitnud inimeste abil 6000

laeva ning sõitsid määratu suure väega Mustale (Pontose) merele. Sõudjaiks olid laevadel orjad. Seega eksisteeris võimas hõimuliit, mis sõdis edukalt orjandusliku impeeriumiga.

Õnnestunud sõjakäikudelt «said barbarid saagiks lugematu hulga aardeid ja vange». Sõjasaagi ebavõrdne jaotamine rikastas pealikuid ja kiirendas ürgkogukondlike suhete lagunemist. Kiievi ja Okaa kandist leitud III—IV sajandi slaavi muististe seas on kalleid kuldesemeid, mis näitavad, et slaavlastel olid sidemed Musta mere äärsete aladega ja et slaavi sõdalastel oli palju vara. Juba I saj. m. a. j. alanud slaavlaste asumine sarmaadi stepihõimude aladele ja edasiliikumine lõunasse intensiivistus veelgi Rooma impeeriumi kriisi ning suurte hõimuliitude moodustumise perioodil.

Slaavlased võitluses gootide vastu. IV sajandil m.a.j. toimus kokkupõrge slaavlaste (antide) ja Aasovi mere läheduses elunevate gootide vahel. VI sajandil ajaloolase Jordanise poolt ümberjutustatud gooti legendide alusel hakati rääkima gootide vürstide vägevusest ja neile allutatud hõimude rohkusest. Kodanlikud ajaloolased on ekslikult omistanud gootidele Ida-Euroopa rahvaste ajaloos liialt suure tähtsuse.

IV sajandi 70-ndate aastate sündmusi kirjeldades esitab Jordanis huvipakkuvaid andmeid rosomonide ja antide kohta. Ühe gootide hõimu (greutungide e. idagootide) vürsti Ermanarichi tapsid kaks rosomoni, kes tasusid kätte metsikult tapetud õe eest. Ajaloolaste arvates on rosomonide näol esmakordselt allikates märgitud russi hõimu, kelle nime esialgu hääldati *ross*. Selle hõimu maad asusid tõenäoliselt slaavlaste asustusala lõunapiiril, Rossi jõe (Dnepri parempoolse haru) ümbruses ja nad olid kõige lähemal gootide laagritele Musta mere ääres.

Ermanarichi järglane Vinitar sõdis antidega. Alguses sai ta nende käest lüüa, «kuid edaspidi asus», nagu kirjutas Jordanis, «otsustavalt tegutsema ning poos risti antide Boosi-nimelise kuninga koos tema poegade ja seitsmekümne vanemaga, et poodute laibad kahekordistaksid võidetute hirmu. Kuid säärast vabadust käsutas ta ainult üks aasta.»

Seda sündmust meenutas teose «Lugu Igori sõjaretkest» autor seoses Vene vägede kaotusega 1185. a. Aasovi mere põhjakaldal, kirjutades, et gooti näitsikud «ülistavad Boosi aega», s. t. laulavad võidust Boosi üle.

Kaks sajandit väldanud gootide viibimine Musta mere ääres ei avaldanud olulisemat mõju slaavi maade elule. Antide ja rosomonide võitlus gootide vastu toimus slaavi alade kõige lõunapoolsemal piiril, gootide vallutustest antide sisemaal pole mingeid märke.

FEODAALSUHETE TEKKIMINE. VARAFEODAALNE RIIK VENES

III peatükk

FEODALISMI TEKE JA ARENG (IV—IX saj.). RIIGI TEKKIMINE IDASLAAVLASTEL

1. ORJANDUSLIKU SÜSTEEMI KRIIS. FEODAALKORRA PÕHIJOONED

Rooma orjandusliku impeeriumi langus. Vanaaja kõige suuremaks orjanduslikuks riigiks oli Rooma impeerium, mis etendas märkimisväärset osa paljude meie kodumaa rahvaste saatuse kujunemises. Musta mere ääres ja Taga-Kaukaasias elavad rahvad kannatasid Rooma okupatsiooni all, muistsed slaavlased pidid aga mitme sajandi vältel sõdima roomlaste vastu. Rooma vajas lakkamatult uusi orje ning see sundis teda pidama vallutussõdu ja sekkuma naaberriikide siseasjadesse. Kogu Euroopa ja Lähis-Ida orjanduslik maailm Hispaaniast Partiani oli suurel määral seotud ühise saatusega. Orjandusliku formatsiooni kriis oli üleüldine ja enam-vähem üheaegne. Kriisiga kaasnesid nn. barbarite vallutused, kõige ulatuslikumad rahvasterändamise ajajärgul (III—VI saj.), kui rahvad, kellel oli käimas ürgkogukondlike suhete lagunemise protsess, asusid omakorda pealetungile rooma orjapidajate vastu. Barbareid meelitasid Rooma rikkused. Tihti võeti sõjakäigule kaasa kogu varandus ja kõik perekonnaliikmed. Ühinenud tohutuisse liitudesse sõjakäikudeks Rooma linnade vastu, ähvardasid need rahvad nii orjanduslikku impeeriumi kui ka orjanduslikku korda ennast.

Kuid orjandusliku korra kokkuvarisemise peamiseks põhjuseks oli see, et poolnäljas, oma koduta ja igasuguste õigusteta orjade sunniviisilisele tööle rajatud tootmisviis oli oma aja ära elanud. Tootlike jõudude saavutatud taseme ja tootmissuhete primitiivse vormi vahel tekkis kisendav vastuolu. Orjanduslik majandus toetus mitte arenenud tehnikale, vaid orjade rohkusele. Kriisi küpsedes soovitasid orjandusliku Rooma ideoloogid orjapidajatel kasutada orjade kohtlemisel kõige julmemaid ja ebainimlikumaid mee-

todeid: peksmist, näljutamist, isegi sandistamist. Orjad vastasid isandate tapmisega. Puhkesid ülestõusud nii üksikutes latifundiumides kui ka tervetes piirkondades. Klassivõitlus näitas kriisi teravnemist.

Ainukeseks väljapääsuks sellest oli üleminek uutele tootmissuhetele, mis vastaksid tootlike jõudude tasemele. Põllundustehnika võimaldas juba igal üksikul perekonnal iseseisvalt maja pidada. Seepärast võis tootmissuhete uueks vormiks olla oma isiklikust majapidamisest huvitatud talupojaperekonna ekspluateerimine maaomaniku poolt. Juba päris kriisi alguses (I—II saj. m. a. j.) hakati Rooma impeeriumis praktiseerima mõisate tükeldamist, maatükkide rendileandmist, orjade ja vabakslastute muutmist maavaldajate rentnikeks, kes korraldasid oma majapidamise iseseisvalt. Nõnda toimus see kõikjal, mis näitas, et Euroopa ja Aasia orjanduslikus ühiskonnas olid tekkinud uue formatsiooni — feodalismi elemendid.

Mitmel meie maa rahval, kellel ürgkogukondlikud suhted olid lagunemas, tekkisid samuti feodaalsuhted. Sugukonnavanemad, hõimujuhid ja väepealikud, kes süstemaatiliselt võtsid hõimukaaslastelt osa viljasaagist ja noorloomadest, muutusid feodaalideks ja kuulutasid hõimu maad oma pärilikuks omanduseks.

Feodaalkorra põhijooned. Feodalismi ajal on tootmisvahendid, ennekõike aga maa, valitseva klassi käes. See, et maa kuulus feodaalidele, andiski võimaluse ekspluateerida sõltuvat talurahvast. Feodaalid andsid talupoegadele kasutada maa, mida viimased harisid isiklike tööriistadega.

Maa omandiõiguse alusel võtsid feodaalid osa talupoja sissetulekust endale (maarent). Feodaalkorra kestel esines kolm rendi liiki — teorent (teoorjus), naturaalrent (loonusrent) ja raharent. Olenevalt konkreetsetest ajaloolistest tingimustest võis feodaalrendi vormide järjekord olla eri rahvastel erinev, näiteks võis naturaalrent kehtida enne teoorjust. Raharendi levik, mis oli seotud põllumajanduse kaubalisuse kasvuga, tähistas kapitalistlike suhete lähenemist ja feodaalse tootmisviisi lagunemise algust.

Kuna talupoegadel oli iseseisev majapidamine, said feodaalid neid endi heaks tööle panna vaid mittemajandusliku sundusega. Seepärast on feodaalkorra eripäraks talupoegade kinnistamine maa külge ja nende isiklik sõltuvus maavaldajast.

Feodalismile on iseloomulik naturaalmajandus nii külas kui mõisas. Käsitöö ja kaubanduse keskusteks olid kindlustatud linnad, kus tellimustootmise kõrval arenes järk-järgult ka tootmine turu tarbeks. Aja jooksul jõudis kaubatootmine ka põllumajandusse.

Ürgkogukondliku ja orjandusliku korraga võrreldes oli feodalism progressiivne nähtus ennekõike seepärast, et andis tootlike jõudude arenguks suuremad võimalused kui eelmised formatsioonid. Kogukondlaste kollektiivse töö asemel, mille tingis vaid tehnika primitiivsus, või loomadega võrdsustatud õigusteta orjade töö ase-

mel sai uues formatsioonis tootmise aluseks paljude tuhandete taluperede tegevus, kellel oli oma majapidamine ja oma põllumajanduslik inventar ning kes seepärast tundsid huvi töö tagajärgede vastu. Teoorjusest ja feodaalkoormustest hoolimata oli keskaegne talupoeg vabam kui antiikaja ori. Feodaalne mõis oli oma toiduainete ja seemnevilja tagavaradega ning käsitöölistega hoopis püsivam majanduslik üksus kui sugukonnaasulad või üksikud talumajapidamised.

Feodaalne ekspluateerimine tekitas talurahva alalise vastupanu. Feodalismi ajal oli klassivõitlus suunatud ennekõike maavaldajate vastu, aga ka linlaste ülemkihtide, kaupmeeste ja liigkasuvõtjate vastu. Klassivõitlust pidasid materiaalsete hüvede tootjad selleks, et kaitsta oma õigust ja võimalusi edasiarenguks, kindlustada talumajapidamist, säilitada endale taastootmiseks vajalikku osa sissetulekust. Talupoegade ja käsitööliste klassivõitlus piiras ekspluateerimist. Keskaja lõpul, kui feodaalühiskonnas said küpseks uue, kapitalistliku formatsiooni alged, hakkas klassivõitlus õõnestama feodaalkorra aluseid.

2. FEODALISMI TEKKIMINE ARMEENIAS, GRUUSIAS, ASERBAIDŽAANIS (ALBAANIAS) JA KESK-AASIAS

Feodaalse formatsiooni ajaloo käsitlemist alustatakse sageli Rooma impeeriumi hukkumisest ja barbarite riikide loomisest selle Euroopa-osas, kus feodaalsuhted kujunesid välja VII—VIII sajandil. Nõukogude ajaloolased on veenvalt tõestanud, et feodaalühiskond tekkis väga vara Taga-Kaukaasias, kus feodalism kasvas reeglipäraselt välja orjanduslikust korrast tol kriitilisel ajajärgul (III—IV saj.), mil kõikjal tekkis vastuolu tootlike jõudude taseme ja tootmissuhete vahel.

Feodaalsuhted Armeenias. I—II sajandil toimus orjanduslikus Armeenias palju ülestõuse, millest mõned hõlmasid osaliselt ka Gruusiat. Orjad põgenesid isandate juurest, läksid peitu mägedesse ja metsadesse või leidsid kaitset kuningate ja kloostrite maadel, kellel oli varjupaiga andmise õigus. Kõik see sundis orjapidajaid orjadele järele andma ning järk-järgult loobuma orjatööst. Orjadele hakati maad andma ja neid rentnikeks muutma. Samal ajal haarasid armeenia maaomanikest aristokraadid nahhararid enda kätte kogukonnamaid (šin).

IV—V sajandil tunti Armeenias juba feodaalse maaomandi kõiki peamisi liike: pärusmõisat (hairenik — vastab Lääne-Euroopa alloodile), annetusmaad (pargevakan — beneficiits), teenismõisat (hostak — lään e. feood). Maavaldajad moodustasid keeruka hierarhia, mille peaks oli kuningas. Vürstisoost suurnahhararid valitsesid riigi üksikute osade üle ja nende käsutada olid arvukad sõja-

väed. Alumistel astmetel asusid asaadid — isiklikult vabad väikemaavaldajad, kes kandsid sõjateenistuskohustust ja sageli valdasid vaid teenismõisat. Valitsevasse klassi kuulusid ka kirikufeodaalid, kel oli suuri maavaldusi.

Talupojad-kogukondlased (šinakanid) harisid maad, kasvatasid viinamarju ja pidasid karja. Kogukonnamaid jagati aeg-ajalt ümber perekonnaliikmete arvu järgi. Šinakanide õlul lasusid kõikvõimalikud feodaalsed koormised (kindluste ja sildade, teede ja niisutuskanalite ehitamine, majutuskohustus) ja maksud (põllumajandussaadustes võetav maamaks ja kirikukümnis).

Nagu igas feodaalses ühiskonnas kasutati ka Armeenias IV—V sajandil teatud määral orjatööd, mis aga ei muutnud ühiskondliku korra kui sellise feodaalset iseloomu.

Koos feodaalsuhete arenemisega muutus idamaise despootia tunnustega orjanduslik Armeenia riik järk-järgult feodaalseks monarhiaks, mille eesotsas seisis kuningas ja talle alluvad suurfeodaalid (nahhararid). Viimaste poliitiline osatähtsus suurenes järjest enam.

Taga-Kaukaasia rikkaid maid ründasid alatasa Iraan (Pärsia) ja Bütsants. Nende kahe riigi omavaheline konkurents lõppes Taga-Kaukaasia jaotamisega poliitilisteks mõjusfäärideks: idapoolne osa läks Iraanile, läänepoolne Bütsantsile.

Armeeniat kuni 428. a. valitsenud Aršakiidide dünastia tugines Bütsantsiga sõlmitud liidule, mida kinnitati 303. a. ristiusu vastuvõtmisega (Iraanis kehtis Zarathustra loodud parsism).

Suurfeodaalid, kes ei soovinud kuningavõimu tugevnemist, püüdsid alatasa oma huvides ära kasutada Iraani Sassaniidide dünastia ja Bütsantsi imperaatorite vastuolusid. Nahhararid jagunesid kahte omavahel võitlevasse rühmitusse. Viimase saja aasta jooksul enne Armeenia iseseisvuse lõppu hukkusid kuningad tavaliselt aristokraatide vandenõude ohvreina. Nahhararid võitlesid visalt ka peapiiskopi, hiljem aga katolikossi tooli pärast, kellel oli riigielus tähtis koht.

Kuningas Aršak II (350—367) püüdis kuningavõimu tugevdada. Tema käsul ehitati suur Aršakovani linn, kus anti varjupaika kõigile pagenud orjadele ja talupoegadele («otsekui meri täitus kogu org kohe inimestega»). See põhjustas kuninga ja nahhararide vahel verise võitluse. Ülikkond pöördus abi saamiseks Iraani valitseja poole, kes saatis oma väed Armeeniasse. Aršakovan lõhuti maha, «mehed ja naised langesid mõõga läbi».

Aršak II järglane Pap (369—374) jätkas riigi kindlustamist, luues selleks 90 000-mehelise sõjaväe. Tal läks korda muuta armeenia kirik Bütsantsist sõltumatuks, kuid üheaegselt sellega hakkas ta ka sekulariseerima kiriku määratu suuri maavaldusi. Papi tapsid katolikossi ja Bütsantsi vallutajatega seotud feodaalid. 391. a. hävitati kuningavõim Bütsantsi poolt vallutatud Armeenia osas,

428. a. aga neis piirkondades, mis olid Iraani valduses. Selleaegse autori sõnade järgi «läks valitsemine armeenia nahhararide kätte».

Taga-Kaukaasia rahvas võitles lakkamatult võõraste sissetungijate vastu. Suurematest ülestõusudest tuleb märkida 451. a. toimunut, mil armeenlased, grusiinlased ja albaanlased (Taga-Kaukaasia idapoolse osa elanikud) võitlesid mehiselt iraani vallutajate vastu.

V sajandi algul loodi armeenia tähestik. Arvatakse, et selle töötas välja talupoeg Mesrop Maštotsi. V—VII sajandil tekkis märkimisväärne armeeniakeelne ajaloo-, geograafia- ja kirikukirjandus (Agafangeli jt. autorite teosed). Armeenia teadus andis VII sajandil sellise suure matemaatiku ja kosmograafi nagu Anani Širakatsi. Mõned antiikaja teaduslikud tööd on meieni säilinud ainult tänu armeeniakeelsele tõlkele (Zenoni traktaat «Loodusest»).

Armeenia rahvas lõi oma eepose. Teiselt poolt tekkis kuninga ja nahhararide õuelaulikute sulest feodaalne poeesia, mis ülistas valitsejaid ja nende esivanemaid. Osa laule jõudis rahvalaulikute suhu, töödeldi nende poolt ümber ja sai kauaks kogu rahva omanduseks, nagu tsükkel «Pärsia sõda», mis jutustas võitlusest Sassaniidide Iraani vastu. Kangelaseepose elujõud on tema patriotismis. Eepiliste teoste kangelased õpetasid oma poegi ohverdama end nii, nagu seda tegid vaprad esivanemad, surema kangelassurma oma maa eest, jätma kodumaale mälestuse endast kui vaprast mehest.

Armeenia rahvas lõi silmapaistvaid kunstiteoseid. Meieni on säilinud omapärased harmoonilise arhitektuuriga väliselt lihtsad IV—VII sajandi ehitised (Jererui basiilika V saj., Sisiani kirik VI saj., Vagaršapati (Etšmiadzini) kirik 618. a. jt.), mis annavad tunnistust selle aja ehituskunsti kõrgest tasemest.

Feodaalsuhted Gruusias. Grusiinlastega asustatud Taga-Kaukaasia lääneosas hakkasid feodaalsuhted kujunema III—IV sajandil ja pääsesid maksvusele VI sajandiks. Ühiskonna arengult oli kõige edasijõudnum Ibeeria e. Kartlia. Feodaale nimetati asnaurideks. Oli ka vabu kogukondlasi ja vabu teenistuslasi. Siinses feodaalühiskonnas moodustasid küllalt suure kategooria orjad. Juba VI saj. oli maa ostu-müügi objektiks. Ka Gruusias pidas maaomanikest ülikkond võitlust kuningate vastu. Gruusia ülikud otsisid samuti toetust võõrastest maadest — Iraanist ja Bütsantsist. IV sajandil astus Kartlia kuningas Mirian ristiusku ja sundis seda vastu võtma ka oma alamaid. Kartlia kuningad olid Sassaniidide, Egrise (Lazika — Lääne-Gruusia) kuningad aga Bütsantsi vasaliid.

Erilise jõuga puhkes võitlus Sassaniidide Iraani vastu V sajandil kuningas Vahtang Hundipea ajal. 484. a. tõusid grusiinlased ja armeenlased ühiselt orjastajate vastu. Vabadusvõitluse peamiseks jõuks olid rahvahulgad, kellelt võeti üle jõu käivaid makse ja kes raskelt kannatasid võõramaise ikke all. Osa gruusia ja armeenia feodaale läks vaenlase poole üle, mis põhjustaski ülestõusu eba-

õnnestumise. 523. a. algas uus ülestõus, mille purustamise järel Sassaniidid likvideerisid Kartlias kuningavõimu.

Bütsantsi ja Iraani võitlus ülemvõimu eest Taga-Kaukaasias kestis VII sajandini. Sajandi keskpaiku tõrjus Bütsants Iraani väed välja ja kehtestas oma võimu kogu Taga-Kaukaasias. Tema liitlased kasaarid rüüstasid linnu, sealhulgas ka rikka Gruusia linna Tbilisi. Ühe dokumendi järgi kuhjasid kasaari sõjamehed oma valitseja ette terved mäed kalliskividega kaunistatud kuld- ja hõbeasju, nii et silmadel oli valus vaadata.

Gruusia kultuur saavutas IV—VII sajandil märkimisväärse arengutaseme. Gruusias kujunes välja oma kirjandus, filosoofia, tekkis eepos. Siin ehitati ristikujulisi kuppelkirikuid, mis andsid tooni kogu gruusia keskaegsele arhitektuurile.

Feodaalsuhted Aserbaidžaanis (Albaanias). Gruusiast ja Armeeniast ida pool, tänapäeva Dagestani ja Aserbaidžaani Kaspia mere äärsetel aladel tekkis Albaania riik, mille pealinnaks oli Partava (hilisem Berda). Feodaalsuhted tekkisid Albaanias arvatavasti V sajandil. Sel ajal muutus valitsevaks usundiks ristiusk. Armeenlaste mõjul kujunes albaania kiri.

Albaania langes Iraani Sassaniidide orjusse. Viimased ehitasid Albaania territooriumile ja selle lähedusse kindlusi kaitseks nende hõimude vastu, kes rändlesid Kaukasusest põhja pool. Tähtsamateks strateegilisteks punktideks Albaanias olid Dar-i-Alan (Dariali kuristik alaanide maal) ja Derbent («Raudne värav»), mis kaitsesid põhjast Taga-Kaukaasiasse kulgevat teed. Kaspia mere äärsed albaanlased võitlesid koos armeenlaste ja grusiinlastega Iraani ülemvõimu vastu. 451., 484. ja 571. a. toimusid Albaanias ülestõusud.

VII sajandil muutus Taga-Kaukaasia kaguosa Sassaniidide riigi ja Bütsantsi vahelise võitluse areeniks. Bütsantsi keisri Herakleiose ajal vallutasid bütsantslased liidus kasaaridega mõneks ajaks Albaania ja Atropatene (Aserbaidžaani).

Feodaalsuhted Kesk-Aasias. Kesk-Aasia rahvad jagunesid IV—VII sajandil kahte selgelt eraldatavasse rühma. Esimesse kuulus põline kohalik elanikkond põllumajanduslikes oaasides, kes rääkis indo-euroopa keelkonna sküüdi-pärsia dialekte. Teise rühma moodustasid türgi keeli kõnelevad stepirändrahvad, kes põhjast alatasa tungisid põllunduslikesse piirkondadesse. Kesk-Aasias põhines maaharimine iidsest ajast peale kunstlikul niisutamisel. Põldudel kasvatati nisu, otra, hirssi, uba, hernest, sorgot, puuvilla. Aedades kasvasid virsikud, aprikoosid, mandlid, viinamarjad, õunad ja ploomid. Laialdaselt oli arenenud karjakasvatus. Tunti ka siidiussikasvatust, mis levis siia Iraanist. V saj. purustasid rändlevad heftaliidid (valged hunnid) Iraani Sassaniidide väed ja vallutasid suure osa Kesk-Aasiast. Heftaliidide riik varises omakorda juba sama sajandi 60-ndatel aastatel rändhordide uue pealetungilaine all. Need

hordid olid liitunud Türkide kaganaadiks, mis eksisteeris ligikaudu sada aastat (VII saj. keskpaigani).

Rändrahvaste arengutase oli palju madalam Kesk-Aasia orjanduslike riikide omast ja nende vallutusretked ei saanud soodustada orjanduslike suhete asendumist feodaalsetega, sest türgi kogukondlaste-karjakasvatajate töö ei oleks võinud olla tootmise aluseks põllumajanduspiirkondades. Euroopas vallutasid ja asustasid orjandusliku Rooma põllumajanduslikud alad germaani ja slaavi põlluharijad hõimud. Nende vallutused viisid orjandusliku korra kriisi lõpuni. Rändrahvaste vallutustel Kesk-Aasias sellist mõju ei olnud.

Feodaalsuhete algeid võib Kesk-Aasias märgata u. VII sajandil, kui rändrahvaste surve mõnevõrra nõrgenes. Talupoegade-kogukondlaste kõrvale ilmub arvukas dehkaanide klass — maavaldajad, kes pidasid veel orje, kuid üha rohkem läksid üle talupoegade-kogukondlaste ekspluateerimisele.

Kasutades feodaalset omandiõigust maale ja veele, andsid dehkaanid oma maid väikeste tükkidena kasutamiseks talupoegadele, laenasid neile seemet ja võtsid kolmveerand saaki endale. Dehkaanidel olid oma väesalgad. Ülikkonna tunnusmärgiks oli kuldvöö ja pistoda kuldtupes.

IV—VII sajandil oli Kesk-Aasia poliitiliselt killustatud. Kaspia mere ja Sõr-Darja vahelisel alal asus u. 30 sõltumatut vürstkonda, mis omakorda jagunesid arvukaiks omaette valdusteks. Iga sellise piirkonna keskuseks oli linn, mis tavaliselt koosnes šahristanist — vürsti kindlusest — ja rabadist — kaupmeeste ning käsitööliste alevist. On leitud palju kohalike käsitööliste tooteid. Kesk-Aasia meistrid õpetasid hiinlastele klaasi valmistamise kunsti. Laialdaselt kauplesid Kesk-Aasia linnad Aasia ja Euroopa maadega. Feodaalne killustumus säilis Kesk-Aasias kaua.

Ülestõus Abrui juhtimisel. Seoses feodaliseerumisprotsessiga halvenes Kesk-Aasia talupoegade olukord VI sajandil järsult. See tõi endaga kaasa klassivõitluse ägenemise. On säilinud mälestusi ülestõusust, mis sai alguse rändrahvaste juures ja kandus siis Buhhaara ümbrusse. Ülestõusu juhtis Abrui. Rikkad maavaldajad ja kaupmehed jooksid «vaeste ja kerjuste» eest pakku ning palusid abi Türgi kagaanilt. Viimase vägede abil suruti ülestõus 586. a. maha, Abrui aga mõisteti piinasurma: ta aeti kotti, mis oli täidetud punaste mesilastega.

Kesk-Aasia rahvaste kultuur IV—VII sajandil. Kesk-Aasia põlluharijate rahvaste kõrgetasemeline kultuur oli väga vana. IV—V sajandil toimus küll ajutine langus, kuid järgneval kahel sajandil lõi kultuur uuesti õitsele. Arheoloogide poolt uuritud vanades linnades (Pandžikent, Buhhaara, Samarkand, Nesa, Varahš ja Horezmi linnus) on säilinud uhke lossiarhitektuuri, mitmevärvilise skulptuuri ja huvitavate freskode näidiseid.

Kesk-Aasia rahvaste religioosses ideoloogias võib täheldada kohalike kultuste segunemist võõrsilt toodutega. Ürgsed dualistli-

kud kujutlused maailmas toimuvast võitlusest kahe jõu — hea ja kurja — vahel, kohalik tulekultus, sureva ja ülestõusva jumala kultus põimusid läbi ristiusuga, budismiga ja Iraanist pärit manihheismiga.

Kesk-Aasia territooriumil kasutati vähemalt nelja tähestikku: horezmi, sogdi ja india tähestik ning türkide ruunikiri, mille alged pärinesid aramea tähestikust. Keskaegsed autorid, näiteks Al-Biruni, kirjutavad, et kuni araablaste vallutusteni oli Kesk-Aasia rahvail rikkalik emakeelne usuline, ajaloo- ja astronoomiaalane kirjandus. Horezmi ja Sogdi rahvaste eepiline luule avaldas mõju ka iraani eeposele.

VI—VII sajandil oli Kesk-Aasia suur ja tähtis kultuurikolle, mis mõjutas mitmete rahvaste ja riikide arengut.

Taga-Kaukaasia ja Kesk-Aasia vallutamine araablaste poolt VII—VIII sajandil. VII sajandi teisel veerandil algasid Muhamedi poolt ühendatud araabia poolpaiksete rändhõimude vallutusretked Bütsantsi ja Sassaniidide Iraani vastu. «Püha sõja» fanaatikud, vallutasid araablased suurema vaevata killustunud feodaalvaldused.

Araabia valitsejad purustasid Sassaniidide impeeriumi väed ja vallutasid Mesopotaamia. Bagdadist sai kalifaadi pealinn. 651. a. vallutasid araablased Mervi ja laiendasid VIII sajandi alguseks oma võimu peaaegu kogu Kesk-Aasiale. Samal ajal tungisid Araabia väed Taga-Kaukaasiasse ning vallutasid 654. a. Armeenia, Aserbaidžaani ja osa Gruusiast. Araabia võimu tugipunktideks Taga-Kaukaasias said Dvini ja Berda linnad. Võidetud aladel panid vallutajad rahva raskę maksukoorma alla. Nendega, kes ei alistunud, õiendati julmalt arveid. Islamit levitati sunniviisiliselt. Arvamus, et alles araablased tõid vallutatud aladele kõrge kultuuri, ei ole õige. Hilisema musulmani kultuuri aluseks oli Egiptuse, Iraani ja Kesk-Aasia rahvaste iidne kultuur. Paljud maailmakuulsad õpetlased, kes kirjutasid araabia keeles, pärinesid Kesk-Aasiast.

Araabia väed sõdisid Bütsantsiga ja kasaaridega. Araabia väejuhi Marvan ibn-Muhammedi väed sooritasid sõjakäigu teisele poole Kaukasuse mäeahelikku ja võtsid Slaavi jõel (arvatavasti Alam-Donil) vangi 20 000 slaavlast. See on kõige põhjapoolsem punkt, kuhu Araabia väed jõudsid.

Kesk-Aasia ja Taga-Kaukaasia rahvad võitlesid visalt Araabia ikkest vabanemise eest.

Stepirändrahvad IV—VII sajandil. Kesk-Aasia põllunduspiirkondadest põhja pool laiusid stepid ja poolkõrbed. Idas ulatusid need kaugele Mongooliani, läänes Musta mereni ja Doonauni. Suur osa stepialadest asub NSV Liidu territooriumil ja seepärast oli karjakasvatajate rändhõimude osatähtsus meie kodumaa ajaloos küllalt suur. Põhja pool stepivööndit, Siberi taigas, elasid siin-seal mõned kütihõimud ja ainult loodes, NSV Liidu Euroopa-osas, asusid põlluharijad hõimud, sealhulgas ka slaavlased.

Varemalt asustasid steppide lääneosa sküüdi, sarmaadi ja saki hõimud. Meie ajaarvamise esimestest sajanditest peale hakkasid neid välja tõrjuma idapoolsed türgi keeli kõnelevad naabrid — usuunid, kes elasid praeguse Kasahstani ning Kirgiisia territooriumil, ja hunnid, kes Orhoni (Hunni jõe) kaldailt liikusid läände. Edaspidi muutus Aasia rändrahvaste ümberasumine lääne ja lõuna poole tavaliseks nähtuseks. Nende sõjakad hordid tungisid praeguse Kasahstani ja Altai steppidest kas Amu-Darja ja Zeravšani viljakatesse oaasidesse või Lõuna-Vene steppidesse ja edasi Doonau ja Tisza pustadeni. Sellist edasiliikumist põhjustasid primitiivse karjakasvatuse vajadused.

Hunnid. Kõik türgi keeli kõnelevad rändrahvad, kes edaspidi etendasid nii tähtsat osa Vene ja teiste Euroopa riikide ajaloos, asusid meie ajaarvamise alguses alles sügaval Aasias. Näiteks hunnid ja avaarid rändlesid Hiina läheduses, kiptšakid e. polovetsid Altais. Hunnid olid karjakasvatajad, osaliselt ka kütid. Hiina autorid kirjeldavad hunnide ühiskonda kui patriarhaal-sugukondlikku. Ühiskondlik kord oli neil hoopis primitiivsem kui Hiina lõunapoolseis põllunduspiirkondades. Kuid ka hunnidel algas sugukondliku korra lagunemine, eraldusid ülikud ja kujunesid hõimuliidud. Ammianus Marcellinuse (IV saj.) sõnade järgi «hunnide hõim ületab igasuguse metsluse piiri», «nad on nii metsikud, et ei tarvita tuld ega valmista toitu, vaid toituvad pooltooreste taimede juurtest ning pooltoorest lihast», «keegi ei tegele neil viljakasvatusega ning keegi ei kasuta atra», «nende üle pole kuninga ranget võimu, vaid nad lepivad silmapaistvamate ülikute juhusliku juhtimisega».

IV sajandil moodustus tugev hunni hõimuliit, mis sajandi 70-ndatel aastatel paiskus slaavlaste, gootide ja Rooma impeeriumi kallale. V sajandil valitses Attila hunnide võimsat hõimuliitu, mille keskuseks oli Kesk-Doonau pusta.

Hunnide kallaletung tabas alistatud hõime väga raskelt. V sajandil hääbus metsastepivööndis ligikaudu kolm sajandit eksisteerinud slaavi põlluharimiskultuur, millega oli kaasnenud võrdlemisi arenenud kaubandus. Hunni kultuur rikastus slaavi elementidega, kuid slaavlaste endi arenemist häiris nomaadide sissetung tugevasti.

Hunni hõimuliit sõdis Euroopas u. 80 aastat ja lagunes pärast Attila surma (453. a.). Osa hõime jäi Doonau ja Musta mere äärde, osa rändas itta tagasi (hunnid-heftaliidid).

Türkide kaganaat. Altais ja Mongoolias, kus juba oli käimas feodaliseerumisprotsess, kujunes 552. a. türkide vallutuste tulemusena suur riik — Türkide kaganaat. VI sajandi lõpus eraldus ajutiselt omaette riigiks selle lääneosa, mis hõlmas praeguse Kasahstani ja Kirgiisia alasid. Türgid sooritasid alatasa sõjakäike Kesk-Aasia põllunduspiirkondadesse ja asusid järk-järgult sinna ümber. Türkide kaganaat pidas kaubandus- ja diplomaatilisi suhteid Hiina ning Bütsantsiga.

Avaarid. Põhja-Kaukaasia ning Volga ja Musta mere äärsetes steppides moodustus kolm türgi hõimuliitu, millest hiljem moodustusid avaaride, kasaaride ja bulgaaride riigid. Avaarid kordasid VI saj. mõningal määral hunnide retke: nad tungisid slaavlaste maale ning asutasid Doonau ja Karpaatide vahelisel alal sõjaka Avaari kaganaadi, mis püsis IX saj. alguseni.

Kasaarid. Ungarlased. Kasaarid rändlesid VI—VII saj. Põhja-Kaukaasias Kaspia mere rannikul, sooritades Derbendi «värava» kaudu retki Taga-Kaukaasia rikastesse rajoonidesse. Umbes VII saj. kujunes välja Kasaari riik kagaaniga eesotsas. Kasaari kaganaadi pealinnaks oli algul Semender Dagestanis, hiljem Volga suudmes asunud Itili linn. Alam-Volgat (Itili jõge) nimetati sageli Kasaari jõeks. Kasaarid ise jäid kuni X sajandini nomaadideks-karjakasvatajateks, ehkki nende valduste piires oli ka põllundusrajoone. Kagaani peamisteks tuluallikateks olid kaupmeestelt võetavad andamid ning tollimaks.

VII—IX sajandil laiendasid kasaarid oma võimu ka Krimmi, Aasovi mere kallaste ja osa bulgaari hõimude üle. Võimalik, et sel ajal võtsid nad andameid ka mõnelt slaavi hõimult. Kasaari riigis elasid Alam-Doni slaavlased. Kasaari ühiskond oli teel feodalismile. Ülikkond võttis omaks juudi usu ja koos sellega ka kirja. On aga tõendeid, et kasaaridel oli ka teine, «ruussidelt omandatud» tähestik.

U. VIII sajandil ilmusid Kasaariast loodesse ungarlased (madjarid). See oli Uraali hõimuliit, mis asus Lõuna-Uraalist ümber Aasovi mere äärde. Hiljem, IX sajandil, läksid nad Doonau äärde, kus asutasid Ungari riigi. Ungarlaste lähimaiks sugulasiks on handid ja mansid Põhja-Uraalist.

Volga-Bulgaaria. Aasovi mere ääres rännelnud bulgaari hõimud olid avaaride ja kasaaride sugulased. VII sajandi paiku jagunesid bulgaari hõimud nelja rühma. Kaks neist jätkasid rändlemist, üks Aasovi mere ääres (mustad bulgaarid), teine Alam-Dnepril (sisebulgaarid). Kolmas hõimurühm suundus läände ja allutas VII sajandi lõpul Doonau ääres elavad slaavlased, keda hakati bulgaarlasteks kutsuma. Neljas rühm (hõbebulgaarid) rändas Volga keskjooksu aladele, kus alistas mitmed kohalikud hõimud. Siin loodi

riik, mis eksisteeris XIII sajandini. Volga-Bulgaaria pealinnaks oli Bulgar (Bolgar), mis asus Volga kaldal, Kaama suudmest lõuna pool.

Volga-bulgaaride majanduse aluseks oli künnipõllundus ja karjakasvatus. Küllalt hästi oli arenenud käsitöö. Bulgar oli suur kaubanduskeskus, mille sidemed ulatusid kaugesse Põhja, Venesse, Kasaariasse ning Kaspia mere taha. Volga-Bulgaarias tekkisid feodaalsed suhted X sajandi paiku. Riigi eesotsas oli khaan, kellele allusid oma valdustes elavad feodaalid. X sajandil võtsid bulgaarid vastu islami, mis tugevdas Bulgaaria sidemeid Kesk-Aasiaga.

4. SLAAVI HÕIMUDE OSA ORJANDUSLIKU KORRA KUKUTAMISEL. SLAAVLASTE SÕJAKÄIGUD BÜTSANTSI

Bütsants VI sajandil. Lääne-Rooma riigi kokkuvarisemisega V saj. ei lõppenud veel maailmaajalooline heitlus laguneva orjandusliku impeeriumi ja kogukondliku korra staadiumis elavate Euroopa rahvaste vahel. Impeeriumi idaosa, Bütsants, kindlustas oma piire, täiustas sõjalisi jõude ning püüdis riigivõimu ja ristiusu kiriku abil orjapidamist säilitada. Slaavlaste ajalooline osa seisnes selles, et sajanditepikkuse võitluse lõpptulemuse otsustasid nemad. Vallutanud poole Bütsantsi valdustest, tõstsid nad kogukonna osatähtsust ja aitasid nii kaasa Bütsantsis juba toimuvale feodaliseerumisprotsessile. VI sajandil keiser Justinianuse valitsemisajal jätkasid Bütsantsi valitsevad klassid oma impeeriumi rahvahulkade rõhumist (muutes veelgi raskemaks orjade ja koloonide olukorra) ja tugevdasid survet slaavi hõimudele. Doonaule ja Musta mere rannikule ehitati kindlusi, meelitati üksikuid slaavi vürste Bütsantsi teenistusse ning ahvatleti hunne võitluseks slaavlaste vastu.

Bütsants oli VI sajandil määratu suur riik, mille koosseisu kuulusid Balkani poolsaar, Väike-Aasia, suur osa Itaaliast, Põhja-Aafrikast ja Musta mere maadest. Bütsants käsutas suurt hästi varustatud sõjaväge ning laevastikku. Selle impeeriumi vastu polnud enam võimalik võidelda slaavi sõdalaste killustatud salkadega nagu varem. Oli tarvis organiseerida suuri sõjakäike, koondada sõjavägesid.

Slaavlased VI sajandil. V ja VI sajandil kasvasid slaavi ühiskonna tootlikud jõud märgatavalt. Slaavi hõimud võisid välja panna arvuka armee, nii jala- kui ratsaväe, see relvastada, anda kaasa noolte tagavara ja toidumoon, vajaduse korral ka laevad mereretkeks.

IV—VII saj. tekkinud suured hõimuliidud olid just niisugune jõud, mis võis edukalt võidelda Bütsantsiga. Kahjuks ei teadnud bütsantsi autorid, kes on meile pärandanud teateid selle ajajärgu sõjakäikudest, slaavi hõimude ja nende liitude nimetusi. Nad tarvi-

tasid slaavlaste kohta vana üldnimetust veneedid või veneetid (idapoolsete veneedide kohta antid), vahel ka uut — sklaviinid, sloveenid, slaavlased. Viimast tarvitati esialgu ainult veneedide ääremaade (sealhulgas ka Bütsantsiga piirnevate alade) elanike kohta, hiljem, IX—X sajandil, sai see slaavlaste üldnimetuseks. Geograafiliselt ulatus slaavlaste territoorium piki Doonaud Dnestrini. Selle jõe taga algas juba «antide loendamatute hõimude» maa, keda peeti veneedide hõimudest kõige võimsamateks. VI sajandi autorid rõhutavad, et slaavlaste ja antide vahel pole mingit vahet ei keeles, kommetes ega välimuses, et slaavlaste ja antide hõimud on elulaadilt, iseloomult ja vabadusearmastuse poolest sarnased.

Teaduslikus kirjanduses kasutatakse slaavi rahvaste kõigi harude kohta üht terminit — slaavlased.

Kriitiliselt tuleb suhtuda bütsantsi autorite teadetesse slaavi hõimude kohta VI sajandil. Bütsantslased ei tundnud sugugi slaavlaste põhiterritooriumi Dnepri, Dnestri ja Visla aladel. Nad nägid ainult neid slaavlasi, kes olid asunud Bütsantsi impeeriumi lähistele — Doonau vasempoolsele kaldale. Sellega on näiteks seletatav VI saj. autori Prokopiose Caesareast fraas: «Elavad nad üksteisest kaugel armetutes hüttides ja suurem osa neist vahetab elukohta.» Sageli on sellest tehtud ebaõige järeldus, nagu oleks slaavlaste kultuurilise arengu tase olnud madal ja et nad olevat olnud alles rändlevad jahipidajad. Samal ajal on teada, et Bütsantsi sõjaväes teenivatele slaavlastele anti juhtida terveid korpusi ja flotille, et slaavlased rakendasid eduga sõjamasinaid, et mõned nendest valdasid kreeka keelt. Vastuolu on siin ainult näiline. Tegelikult oli slaavlaste kultuur võrdlemisi kõrge. Seda võib otsustada slaavi põhiterritooriumil tehtud arheoloogiliste kaevamiste järgi. «Viletsates hüttides» elasid Doonau-äärsed asukad, kes varjasid end Bütsantsi sõdurite haarangute eest ja olid seepärast sunnitud «elukohta vahetama».

Prokopiose väide, et slaavlasi ja ante «ei valitse üks inimene», on vastuolus teise bütsantslase Menandrose teatega, milles räägitakse, et avaarid tapsid antide vürsti Mesamiri, Idarizi poja just sellepärast, et «sel inimesel on antide juures väga suur võim». Menandros mainib veel slaavi vürsti Davritit ja «slaavi rahva tähtsamaid vürste», kes avaaride kagaanile uhkelt vastasid: «Kas on sündinud maailma ja soojendab end päikese paistel inimene, kes suudaks meid alistada?»

Võib arvata, et just sel ajal tugevnes vürstide võim, kes seisid slaavi hõimuliitude eesotsas ning juhtisid võitlust Bütsantsi vastu. Slaavlaste tekkiv ülikkond tõttas Bütsantsi maid riisuma.

Slaavlaste retked Bütsantsi vastu. Slaavlaste surve Bütsantsile muutus eriti tugevaks VI sajandi 20-ndatel aastatel. Ühes allikas kirjutatakse: «Sellest ajast peale, kui võimu bütsantslaste üle

võttis enda kätte Justinianus (527. a.), laastavad hunnid, slaavlased ja antid impeeriumi peaaegu igal aastal.» Slaavlaste väed murdsid läbi Doonau kindlustatud liinidest, läbisid Balkani poolsaare mäeahelikud ning jõudsid Thessalonike ning muistse Sparta aladeni. Slaavlaste flotillid piirasid Konstantinoopolit ning sõitsid Egeusel ja Vahemeres.

Johannes Efesosest kirjutab, et sõjaretkede tulemusena «slaavlased rikastusid, kogusid kulda ja hõbedat, neil on hobusekarjad ja relvad, sõjaasjandust õppisid nad tundma paremini kui bütsantslased ise». Balkani poolsaare idaosa, nüüdse Bulgaaria territooriumi koloniseerisid Dnestri ja Dnepri äärest tulnud slaavlased. Idaslaavlaste hulka tuleb arvata ka horvaadi hõimud, kes tulid Balkanile Karpaatidest. Kolonisatsioonist võtsid osa ka läänеslaavlased.

Edukad sõjaretked Bütsantsi vastu näitasid esiteks idaslaavi hõimude tootlike jõudude kasvu, mis võimaldas juba varustada sõdalasi kümneteks ja sadadeks suurteks sõjakäikudeks, teiseks seda, et slaavi hõimuliidud ikka enam koondusid, kolmandaks, et vürstide osatähtsus tugevnes mitte ainult vallutatud Bütsantsi territooriumil, vaid ka slaavlaste põhialadel.

5. IDASLAAVLASTE ÜHISKONDLIK KORD RIIGI TEKKIMISE EEL

Idaslaavi ühiskonna tootlikud jõud VI—IX sajandil. II—V sajandil olid vaid vähestel metsastepivööndi hõimudel selle aja kohta kõrgelt arenenud tootlikud jõud. Seepärast võib rääkida ainult klasside tekkimise algusest sel alal, millest hiljem seaduspäraselt sai Vana-Vene riigi tuumik. Künnipõllundus, mida tundsid antid (kes kasutasid nii iidset atra-seanina kui ka raudsahaga atra), levis VI—IX sajandil kaugele põhja, metsavööndi sisealadele. Nii lõunas kui põhjas külvati rukist, nisu, otra, kaera, hernest, uba ja hirssi. Aedviljadest kasvatati naerist, tehnilistest kultuuridest lina ja kanepit. Metsapiirkondades tehti endiselt aletʼ raiuti mets maha ja põletati, pärast aga külvati otse tuhasse. Alemaalt saadi esimestel aastatel suuri saake, pärast aga jäeti kurnatud maa maha. Koduloomadest kasvatasid idaslaavlased lehmi, hobuseid, lambaid, sigu ja kitsi.

Vaadeldava ajavahemiku lõpul arenes kõikjal käsitöö. Kujunesid kindlad erialad — sepad, rauasulatajad, kullassepad, hõbesepad, pärastpoole ka pottsepad. Linnustesse ja linnuste juurde tekkisid käsitööliste asulad, hilisemate feodaalsete linnade eelkäijad. Aja jooksul süvenes ikka enam ajalooliselt kujunenud erinevus Vene maade lõuna- ja põhjaosade vahel.

IX sajandiks laienes märgatavalt slaavlaste asustusala. Lisaks

oma põlisele territooriumile Ida-Euroopas asusid slaavlased soome-ugri hõimude maadele Laadoga ümbruses, Volga ülemjooksule ja koloniseerisid VI ja VIII saj. järk-järgult Alam-Doni ning Kubani mustmullastepid. Petšeneegide sissetungi ajaks X saj. olid slaavlaste käes laialdased põlluharimiseks kõlblikud ja viljakad alad lõunas. Käsitöö ja põllumajanduse tase oli niisugune, et maaharimine muutus jõukohaseks üksikperekonnale ning sugukondlik kogukond muutus naabrite kogukonnaks.

Sugukondlike sidemete lagunemine. VI—IX saj. jätkus intensiivselt sugukondlike sidemete lagunemine. Üksikperede majanduslik iseseisvus tegi ülearuseks tugevasti liitunud sugukondade olemasolu. Üksikpered hakkasid uusi maid üles harima. Sai võimalikuks sugukondlikust kogukonnast lahkumine, ilma et sugukonnast väljaläinu (*изгой*) oleks tarvitsenud karta hukkumist. Sugukonna endassesuletus lagunes võõraste liitumisega, samuti kolonisatsiooni tagajärjel ja patriarhaalsete orjade juurdetulekuga kogukonda. Selle ajajärgu elamute väiksuse põhjal võib arvata, et slaavlastel oli monogaamne perekond. Üksikpered, keda liitsid mitte enam sugulussidemed, vaid ühine majanduselu, moodustasid nüüd küla- e. territoriaalse kogukonna. Selle kogukonna liikmetel oli oma põllumaa kõrval õigus kasutada ka kogukonnale kuuluvaid karjamaid, metsa jne. Vanad sugukondlikud suhted säilisid kõige kauem metsasügavustes, kus inimesed elasid isoleeritumalt.

Kogukonnas arenes eraomandus. Tekkis õigus pidada omaks metsast puhastatud maatükki (*лядина*) jne. VI saj. peale võetakse kasutusele omandimärgid, millega märgistati relvad, hobused ja muu vara.

Sõjakäigud Bütsantsi vastu aitasid kaasa ürgkogukondlike suhete lagunemisele slaavlaste juures, sest nende kestel rikastusid paljud retkedest osavõtjad, eriti aga hõimu ülikud — vürstid ja bojaarid.

Bütsantsi VI—VII sajandi kirjalikes allikais esineb slaavi vürstide nimesid. Mõnel juhul on märgitud vürsti isanimi, mis näib kõnelevat võimu päritavusest. Samad allikad teatavad slaavlaste (antide) maale viidud vangidest ja nende väljaostmisest. Edukad sõjakäigud tugevdasid kahtlemata vürstide ja bojaarkonna seisundit. Suurenes varanduslik diferentseeritus nii kogukonnas kui ka hõimus. Tekkis alaline hõimudružiina, mille liikmed ikka rohkem eraldusid hõimukaaslastest oma majandusliku ja sotsiaalse seisundi poolest.

Lühiajaliste ja ka püsivamate hõimuliitude loomine muutis slaavi ühiskonna struktuuri veel keerukamaks ning tõi iidsete sugulussidemete asemele territoriaalsed sidemed.

Põllunduse arenemine ja käsitöö eraldumine, sugukondlike sidemete lagunemine kogukonnas, varandusliku ebavõrdsuse suurenemine, eraomanduse areng, hõimuliitude valitsemisaparaadi täius-

tumine — kõik see valmistas ette uue, feodaalse tootmisviisi ning järelikult ka varafeodaalse riigi tekkimist.

Idaslaavlaste kultuur VI—IX sajandil. Idaslaavi hõimude kultuurist Vana-Vene riigi tekkimise eel on väga vähe teada. Rikkalikku materjali kultuuriajaloo tundmaõppimiseks pakub vene keel, mis oli sellal teistele slaavi keeltele väga lähedane.

Rahvatarkuse ammendamatuks varaaidaks on folkloor. Rahvaloomingut, mida kindlalt võiks pidada just vaadeldavasse aega kuuluvaks, pole säilinud. Kuid idaslaavlaste folkloori arhailiste joonte analüüs ning võrdlemine lääne- ja lõunaslaavi materjaliga lubab pidada väga vanadeks terve hulga töölaule, itkusid, mõistatusi, inimese ja loodusjõudude keerukaid suhteid käsitlevaid rahvajutte, põllumehe tarkusi, millel oli suur tähtsus talupoja igapäevases elus jne. Kaugesse minevikku ulatuvad paljud jõudu, osavust ja julgust arendavad laste ja noorukite mängud.

Võimalik, et patriootlike tunnete kasvatamisel etendas tähtsat osa eepiline luule, kuid sellest on säilinud ainult fragmente. Nii on «Igori sõjaretke» autor XII sajandil jäädvustanud meenutusi antide Doonau-sõjaretkedest, mil need tungisid «tormates mööda Trojani radasid üle väljade, kuni mägedeni». Sama autor meenutab laule IV sajandil sõjas gootide vastu langenud antide vürsti Boosi surmast. Bütsantsi kroonikates on katkendeid lugudest, mis räägivad slaavlaste võitlusest avaaride vastu. Vene XI—XII sajandi kroonikates on rida jutustusi, mis pärinevad VI—VIII sajandist (Kiievi asutamisest, avaaride vägivallast jm.).

Meieni säilinud muinasslaavlaste tarbekunstiesemed annavad tunnistust kogukonnast eraldunud käsitööliste loomingu omapärast ja iseseisvusest. Huvitavad on mitmevärvilise emailiga kaetud pronksesemed, mis on iseloomulikud Kiievist põhja pool asuvatele aladele. Need annavad tunnistust slaavlaste sidemetest leedu-läti hõimudega. Mõned emaileeritud esemed otsekui jäljendaksid tikitud käterätte.

Huvitav venepäraste esemetega aardeleid Rossi jõe basseinist Martõnovka küla juurest pärineb VI sajandist. Eriti paistavad silma kuldlakkade ja -kapjadega hõbedast hobufiguurid ja hõbedased mehekujud tüüpilises slaavi riietuses, tikitud ornamendiga särkides. Vene lõunaalade VI—VII sajandi hõbeesemeid iseloomustavad keerukad kompositsioonid inimfiguuridest, metsloomadest, lindudest ja ussidest. Paljud slaavi VI—VII sajandi kunsti süžeed on lähedased vene XVIII—XIX sajandi rahvakunstile.

VII—VIII sajandil tekkis vajadus kirja järele. Bütsantsi teenistuses olnud vene vürstid hakkasid slaavikeelsete sõnade kirjutamisel kasutama kreeka tähestikku. IX sajandi keskpaiku nägi Bütsantsi misjonär Konstantin Filosoof (Kyrillos) Chersonesose linnas Krimmis jumalateenistuse raamatut, mis oli kirjutatud vene tähtedega.

Slaavlaste usund. Muinas-slaavi kultuuri oluliseks jooneks oli peaaegu kõigi avaldusvormide maagilis-religioosne värving. Slaavlaste uskumustes peegeldusid mitte ainult vaadeldava ajajärgu, vaid ka arvukad kaugest ürgajast pärinevad ideoloogilised kujutlused. Inimese teadvus oli väärkujutluste küüsis, usuti kurjadesse ja headesse loodusjõududesse, võimalusse loodust mõjutada nõidumise, lausumiste, ohvriandide ja mitmesuguste maagiliste rituaalidega. Kujutav kunst ja folkloor olid lahutamatult seotud paganlike uskumustega.

Sugukondlikust korrast pärinev esivanemate kultus omandas uusi vorme. Kõikjal levis komme surnuid põletada ning rajada tuleriida kohale suuri kääpaid — kurgaane. Usk hauatagusesse ellu väljendus selles, et surnutele pandi kaasa tarbeasju, relvi ja toitu, kalmudel aga peeti iga aasta esivanemate auks palvetalitusi. Kaitseks kurjade jõudude (vampiirid, metsavaimud, kuri saatus) vastu kanti hundi või karu hammastest amulette, lausuti nõidumissõnu, põimiti ornamenti maagilisi märke. Nõidumine saatis inimese elu kõiki tähtsamaid sündmusi — sündi, abiellumist ja surma.

Eksisteeris põllumajandusega seotud pidustuste tsükkel päikese ja aastaaegade auks. Kõigi kombetalituste eesmärgiks oli kindlustada head saaki, tervist inimestele ja kariloomadele. Laialt oli levinud tuleviku ennustamine.

Slaavlaste peamisteks jumalateks olid päikesejumal Daždbog, maajumalanna, karjajumal Veles, tulejumal Svarog, piksejumal Perun. Peale nende oli arvukalt vähem tähtsaid jumalaid. Pühaks peeti kodust kollet või ahju — perekonna sümbolit. Tulejumalat paluti rehe all, kus vilja kuivatati. Küladesse seati üles jumalakujud, millele terve kogukond tõi ohvreid. Jumalaid võõrustati selleks spetsiaalselt nuumatud oinaste ja härgadega, kusjuures ohvritoojad ise võtsid osa ohvrianni söömisest. Austati pühasid hiisi, jõgesid, järvi. Peale selle oli igal hõimul üldkasutatav pühamu, kuhu hõimu liikmed kogunesid eriti pidulikeks sündmusteks ja eriti tähtsate küsimuste otsustamiseks.

Sugukondlike sidemete lagunemine ning sõjaliste kaaskondade ja vürstivõimu tugevnemine mõjutas ka paganlikku usukultust. Surnud vürstide haudadele kuhjati hiiglasuured kurgaanid. Koos surnuga põletati üks tema naistest või orjataridest ja tema auks peeti peiesid (*тризна*) sõjamängude ja ratsasõitudega. Hakati ehitama uhkeid templeid, mis oma toredusega hämmastasid võõramaalasi. Ilmusid slaavi jumalaid kujutavad raidkujud. Eriti huvitav jumalakuju leiti Zbrutši linna lähedalt muistsete bužaanide maalt: neljakandiline kolmeks korruseks jaotatud kivisammas, kusjuures alumisel osal kujutatakse Maad käes hoidvat allmaailma jumalat, keskmisel — mehi ja naisi, kuna ülemine korrus on pühendatud tähtsaimatele jumalatele, metshärja sarve käes hoidvale maajumalannale, ratsasõdalasena kujutatud jumalale (arvatavasti Perun) *jt.

Muutused toimusid ka paganlike jumalate panteonis. Vürstide ja sõdalaste peajumalaks sai piksejumal Perun, kes muutus sõjajumalaks — slaavlaste Marsiks. Peruni nimel andsid vande saadikud ning kinnitati diplomaatilised lepingud.

Usuliste kujutelmade muutumises peegeldusid olulised nihked, mis eriti intensiivselt toimusid slaavi ühiskonnas alates VI sajandist, klasside tekkimise ajal.

6. RIIGI TEKKIMINE VENES JA VANA-VENE RAHVA KUJUNEMINE

Probleemi uurimise ajaloost. IX sajandil tekkinud Vana-Vene feodaalne riik, mida selle kaasaegsed nimetasid Russiks (Vene) ja ajaloolased Kiievi-Veneks, ei tekkinud järsku, vaid kujunes välja pikaajalise järkjärgulise ühiskonna antagonistlikesse klassidesse lõhenemise tulemusel. See protsess vältas slaavlastel kogu meie ajaarvamise I aastatuhande.

XVI—XVII sajandi Vene feodaalne historiograafia püüdis Vene varasemat ajalugu kunstlikult siduda sel ajal teada olnud Ida-Euroopa muistsete rahvastega — sküütide, sarmaatide ja alaanidega. Nimetus «russ» tuletati roksalaanide (üks sarmaadi hõime) nimest.

Mõned XVIII sajandil Venemaale kutsutud saksa õpetlased, kes suhtusid kõrgilt kõigesse venepärasesse, kujundasid isiklikest eelarvamustest lähtudes teooria, mille järgi vene riikluse areng ei toimunud iseseisvalt.

Nad tuginesid vene kroonikas esitatud ebausaldusväärsele legendile, mille kohaselt slaavlaste hõimud kutsusid endile vürstideks kolm venda — Rjuriku, Sineuse ja Truvori, normannide hulgast pärit varjaagid (viikingid). Sellest lähtudes väideti, et normannid (IX saj. meredel ja jõgedel röövimisega tegelnud skandinaavlaste jõugud) asutasid Vene riigi. Normannistid, kes tundsid halvasti vene ajalooallikaid, arvasid, et slaavlased olid veel IX—X sajandil metslased, kes ei tundnud ei põlluharimist ega käsitööd ja kel polnud ei paikseid asulaid, sõjaasjandust ega õigusnorme. Kogu Kiievi-Vene kultuur kirjutati varjaagide arvele ja ka nimetus «russ» seostati ainult varjaagidega.

Normannistidele Bayerile, Millerile ja Schlözerile vaidles tuliselt vastu Lomonossov, millest sai alguse kaks sajandit väldanud teaduslik poleemika Vene riigi tekkimise küsimuses. Sellest hoolimata, et saadi külluses uusi andmeid, mis normanni teooria ümber lükkasid, toetas seda ikkagi tunduv osa XIX ja XX sajandi alguse vene kodanlikke teadlasi. Seda põhjustas kodanliku teaduse metodoloogiline nõrkus — ei suudetud mõista ajalooprotsessi seaduspärasusi. Pealegi säilitas kroonikas esinev legend, mille kohaselt rahvas kutsus oma maale vürstid vabatahtlikult (legend loodi kroonikakirjutaja poolt XII saj. rahvaülestõusude perioodil), veel

XIX—XX sajandil oma poliitilise tähenduse riigivõimu tekkimise seletamisel. Normanni teooria domineerimisele ametlikus teaduses aitasid kaasa kosmopoliitilised tendentsid osa vene kodanluse hulgas. Kuid normanni teooriat hakkasid kritiseerima ka mõned kodanlikud õpetlased, kes mõistsid selle alusetust.

Nõukogude ajaloolased lähtusid Vana-Vene riigi kujunemise küsimuses ajaloolise materialismi seisukohalt. Nad võtsid uurimise alla kogu ürgkogukondliku korra lagunemise ja feodaalriigi tekkimise protsessi. Selleks tuli märgatavalt avardada uuringute kronoloogilist ulatust, heita pilk kaugemale slaavlaste ajaloosse ja võtta vaatluse alla uusi allikaid, mis võimaldasid jälgida majanduse ja ühiskondlike suhete ajalugu palju sajandeid enne Vana-Vene riigi tekkimist (külade, töökodade, kindluste ja matmispaikade väljakaevamised). Oli tarvis põhjalikult uuesti läbi vaadata vene ja välismaised kirjalikud allikad, milledes räägiti Venest.

Vana-Vene riigi tekkimise eelduste uurimine pole veel lõppenud, et arvukate ajalooliste andmete objektiivne analüüsimine on juba näidanud, et kõik normanni teooria peamised väited on ebaõiged, sest need olid rajatud ajaloo idealistlikule mõistmisele, uurijad aga ei suhtunud allikatesse (nende valikut kunstlikult piirates) kriitiliselt, vaid isegi tendentslikult. Käesoleval ajal propageerivad normanni teooriat üksikud kapitalistlike riikide ajaloolased.

Vene kroonikud riigi algusest. Vene riigi alguse küsimus huvitas väga XI—XII sajandi vene ajaloolasi-kroonikuid. Kõige varasemad kroonikad alustasid sündmuste kirjeldamist arvatavasti vürst Kii valitsemisest, keda peeti Kiievi linna ja Kiievi vürstiriigi loojaks. Teda on võrreldud teiste suurimate linnade asutajatega — Romulusega (Rooma asutaja), Makedoonia Aleksandriga (Aleksandria asutaja). Legend Kiievi ehitamisest Kii ja tema vendade Štšeki ning Horivi poolt tekkis arvatavasti ammu enne XI sajandit, sest kirja on see pandud armeenia kroonikas juba VIII sajandil. Tõenäoliselt valitses Kii ajal, mil slaavlased võtsid ette sõjakäike Doonaule ja Bütsantsi vastu, s. o. VI—VII sajandil. XII sajandi algul kirjutatud «Möödunud aegade jutustuse» autor (ajaloolaste arvates Kiievi munk Nestor) teatab, et Kii reisis Tsargradi (Konstantinoopolisse), oli Bütsantsi imperaatori aukülaliseks, ehitas Doonau äärde linna, ent tuli hiljem Kiievisse tagasi. Seejärel kirjeldatakse «Jutustuses» slaavlaste võitlust avaari rändhõimude vastu VI—VII sajandil. Mõned kroonikud pidasid riigi alguseks «varjaagide kutsumist» IX sajandi teisel poolel ja sobitasid sellesse aega kõik teised neile teada olevad sündmused varasemast Vene ajaloost (Novgorodi kroonika). Neid teoseid, mille tendentslikkus on ammu tõestatud, kasutasidki normanni teooria pooldajad.

Idaslaavi hõimud ja hõimuliidud Vene riigi loomise eel. Vene riik kujunes välja 15 suurest idaslaavlastega asustatud piirkon-

nast, mis kroonikule olid hästi teada. Kiievi lähedal elasid ammusest ajast poljaanid. Nende maid pidas kroonik Vana-Vene riigi tuumikuks ja märkis, et tema ajal nimetati poljaane russideks. Poljaanide idapoolseiks naabreiks olid severjaanid, kes elasid Desna, Seimi, Sula ja Severski Donetsi jõgede ümbruses (viimase nimetuses on säilinud mälestus severjaanidest). Alam-Dnepril elasid poljaanidest lõuna pool ulitšid, kes X sajandi keskpaiku asusid ümber Dnestri ja Bugi vahelisele alale. Läänes olid poljaanide naabreiks drevljaanid, kes olid sageli Kiievi vürstidega vaenujalal. Veel rohkem lääne poole asusid volõõnide, bužaanide, duleebide ja tiivertsite maad Dnestri (vanaaegse Tyrase) ja Doonau piirkonnas ning valgete horvaatide maad Taga-Karpaatias.

Poljaanidest ja drevljaanidest põhja pool olid dregovitšide (Pripjati jõe soisel vasemal kaldal) ja neist idas Soži jõe ääres radiimitšite maad. Okaa ja Moskva jõe ääres elasid vjaatitšid, kelle naabriteks olid juba mitteslaavlased — merja-mordva hõimud Kesk-Okaal. Põhjapoolseid, leedu-läti hõimude ja tšuudide naabruses asuvaid alasid nimetab kroonikakirjutaja krivitšite (Volga, Dnepri ja Väina ülemjooksul), polotšaanide ja sloveenide maadeks (Ilmeni järve ümbruses).

Ajalookirjanduses on nende piirkondade märkimisel juurdunud tinglik termin «hõim» (poljaanide hõim, radiimitšite hõim jne.), mida kroonikud ei tarvitanud. Mõõtmetelt olid need slaavi maaalad nii suured, et neid võis tervete riikidega võrrelda. Nii oli krivitšite maa niisama suur kui Inglise kuningriik XI sajandil, vjaatitšite maa oli niisama suur kui Kastiiliagi. Nende piirkondade põhjalik uurimine näitab, et igaühes neist elas mitmeid väiksemaid hõime, mille nimetused Vene ajaloo allikates ei ole säilinud. Lääneslaavlaste puhul märgitakse vene kroonikates samuti ainult selliseid suuri piirkondi, nagu ljuutitšite maad, teistest allikatest on aga teada, et ljuutitšid polnud üks hõim, vaid kaheksa hõimu ühendus. Järelikult tuleb terminit «hõim», mis märgib sugulussidemeid, kasutada hoopis väiksemate ühenduste kohta. Samuti peab kroonikas märgitud idaslaavlaste rühmitusi vaatlema mitte kui hõime, vaid kui föderatsioone, kui hõimuliite.

Kauges minevikus jagunesid idaslaavlased arvatavasti 100—200 väikseks hõimuks. Hõim, mis kujutas endast suguluses olevate sugukondade koondist, valdas u. 40—60 km läbimõõduga territooriumi. Igal hõimul oli arvatavasti oma veetše, kes otsustas tähtsamaid ühiskondliku elu küsimusi, sõjaline juht (vürst) oli valitav. Hõimul oli alaline noortest koosnev družiina ja maakaitsevägi. Hõimul oli oma linnus, kus peeti veetšet, mõisteti kohut ja kus asus turg. Siin oli ka hõimu pühamu.

Need linnused polnud veel linnad, ent olles mitme sajandi vältel hõimu keskuseks, muutusid mitmed neist feodaalsuhete arengu käigus kas feodaalide kindlusteks või linnadeks.

Sugukondlike kogukondade struktuuris toimunud suurte muu-

tuste tagajärjel nende kujunemisel naabrite kogukondadeks algas hõimuliitude formeerumine, mis eriti intensiivselt toimus VI sajandist alates. VI sajandi ajalookirjutaja Jordanis kirjutas, et suure veneedide rahva ühine nimetus «muutub nüüd olenevalt eri hõimudest ja kohtadest». Mida enam kadus ürgaegne sugukondlik eraldatus, seda kindlamaks ja kestvamaks muutusid hõimuliidud.

Sõbralike sidemete areng hõimude vahel, vajadus võidelda ühiselt välise hädaohu vastu või ühtede hõimude alistamine teiste poolt soodustas hõimuliitude loomist. Eespool mainitud 15 suure idaslaavi hõimuliidu loomise ajaks võib pidada meie ajaarvamise I aastatuhande keskpaika.

Järelikult tekkisid VI—IX sajandil feodaalsuhete eeldused ja kujunes Vana-Vene feodaalriik.

Slaavi ühiskonna seaduspärast arengut komplitseerisid mitmed välised faktorid (näit. rändrahvaste kallaletungid) ja ka slaavlaste osavõtt selle perioodi ajaloo suurimatest sündmustest. Need asjaolud teevad Vene ajaloo feodalismieelse perioodi uurimise eriti keerukaks.

Russide päritolu. Vana-vene rahva kujunemine. Enamik revolutsioonieelseid ajaloolasi seostas Vene riigi tekkimise kroonikas märgitud russi-nimelise rahva etnilise kuuluvusega. Kasutades erilise kriitikata kroonika legendi vürstide kutsumisest, püüdsid nad määratleda selle «russi» päritolu, kelle hulka meretagused vürstid nagu pidid kuuluma. Normannistid kinnitasid visalt, et «russ» tähendab varjaage, normanne, s. o. skandinaavlasi. Kuid normanni teooriat kõigutas juba ammu asjaolu, et Skandinaavias pole teada russi-nimelist hõimu. Ka ajaloolased-antinormannistid tuginesid sageli ebausaldusväärsele legendile russide kutsumisest välismaalt, kuid, eitades russide pärinemist Skandinaaviast, otsisid neid ometi kõikjalt mujalt, ainult mitte slaavlaste endi põhiterritooriumilt. Muistseid russe püüti leida balti slaavlaste, leedulaste, kasaaride, tšerkesside, Volga-äärsete soome-ugri rahvaste, sarmaadi-alaani jt. hõimude hulgast. Ainult väike osa õpetlasi oli seisukohal, et russid on slaavi päritoluga.

Nõukogude ajaloolased on tõestanud, et legendi meretaguste vürstide kutsumisest ei saa pidada vene riikluse alguseks. Nad selgitasid ka välja, et russide samastamine varjaagidega, nagu kroonikas tehtud, on ekslik.

IX sajandi keskpaiku elanud Iraani geograaf Ibn-Hordadbeh kinnitab, et russid on slaavlaste hõim. «Jutustuses möödunud aegadest» räägitakse, et russi keel on seesama slaavi keel. Allikates leidub ka täpsemaid viiteid sellele, kust tuleb idaslaavlaste hulgas russe otsida. «Jutustus möödunud aegadest» ütleb poljaanide kohta: «Neid kutsutakse nüüd russideks.» Muistne russi hõim asus järelikult kusagil Dnepri keskjooksul, poljaanide maal tekkinud Kiievi lähedal ja nimetus «russ» kandus hiljem üle poljaanidele. Teiseks — mitmes feodaalse killustumuse aja vene kroonikas

esinevad Venemaa (*Русская земля*) ja Vene (*Русь*) kahesuguses tähenduses. Mõnikord mõistetakse selle all kõiki idaslaavi maid, mõnikord tarvitatakse aga seda väga kitsas, geograafiliselt piiratud mõttes, mille alla kuulub vaid metsastepiala Kiievist ja Rossi jõest Tšernigovi, Kurski ja Voronežini. Kitsamat tähendust tuleb pidada vanemaks, VI—VII saj. kuuluvaks, mil just neis piirides eksisteeris ühelaadne materiaalne kultuur, nagu seda tõendavad arheoloogilised leiud.

Esmakordselt meenutatakse russe kirjalikes allikais VI sajandi keskpaiku. Üks süüria autor — Zaharia Reetori töö jätkaja — mainib rahvast «ross», kes elab müütiliste amatsoonide naabruses. Viimaste asukohaks on peetud tavaliselt Doni jõe piirkonda.

Kroonikaliste ja arheoloogiliste andmete alusel kindlaks tehtaval territooriumil asus ammusest ajast mitu slaavlaste hõimu. Vene maa sai oma nime tõenäoliselt ühelt siinselt hõimult, ent pole täpselt teada, kus oli tema asupaik. Kui otsustada selle järele, et sõna «russ» hääldati varem «ross» (rosside rahvas VI saj., rossi tähed IX saj., «Vene Õigus» (*«Правда роськая»*) XI saj.), siis tuleb nähtavasti rossi hõimu asukohta otsida Rossi jõe (Dnepri kõrvalharu, Kiievist lõuna pool) piirkonnast, kust pealegi pärineb kõige rikkalikumalt arheoloogilisi leide V—VII sajandist, sealhulgas vürstimärkidega hõbeasju.

Russide edaspidist ajalugu tuleb käsitleda seoses vana-vene rahva kujunemisprotsessiga, mis haaras lõpuks kõik idaslaavi hõimud.

Vana-vene rahva põhialaks võib pidada seda VI sajandi Vene maad, mis nähtavasti hõlmas metsastepivööndi slaavi hõimud Kiievist kuni Voronežini. Siia kuulusid poljaanide, severjaanide, russide ja ilmselt ka ulitšite maad. Need moodustasidki hõimuliidu, mis arvatavasti võttis endale russide, tol ajal kõige tähtsama hõimu nimetuse. Pikakasvuliste tugevate vägilaste poolest (Zaharia Reetor) kaugel oma piiridest kuulsaks saanud russi hõimuliit oli tugev ja püsiv, mis ilmneb sellest, et kogu tema territooriumil kujunes välja ühetaoline kultuur ja nimetus «russ» juurdus kogu siinsel alal kindlalt ja kauaks. Dnepri keskjooksu ja Doni ülemjooksu hõimude liit kujunes välja Bütsantsi sõjakäikude ja avaaride vastu peetud võitluse perioodil. Avaarid, kes võitsid lääne pool asuvaid duleebe, ei suutnud VI—VII saj. tungida siinsetele slaavi maadele. Dnepri- ja Doni-äärsete slaavlaste ühinemine suureks liiduks aitas neil ilmselt edukalt võidelda rändrahvaste vastu.

Rahva kujunemine toimus paralleelselt riigi tekkimisega. Üldriiklikud ettevõtmised tugevdasid sidemeid maa üksikute osade vahel ning aitasid kaasa vana-vene rahva kujunemisele, kellel oli ühine keel (kusjuures säilisid murded), oma territoorium ja kultuur.

Laadoga järvest Musta mereni ja Taga-Karpaatiast Volga keskjooksuni elava vana-vene rahva hulka tuli assimileerumise teel järk-järgult ka väikesi muukeelseid hõime (merjalased, veps-

lased, tšuudid, sküüdi-sarmaadi hõimukillud ja mõned türgi hõimud), kes sattusid vene kultuuri mõjupiirkonda.

Vene keel rikastus iraani keelte (mida rääkisid sküütide-sarmaatide järeltulijad), soome-ugri jt. keelte arvel.

Vana-Vene riigi tekkimine. Riigi tekkimine on pikaajalise feodaalsuhete ja feodaalühiskonna antagonistlike klasside kujunemisprotsessi seaduspäraseks tulemuseks. Vägivallale toetuv feodaalne riigiaparaat kohandas oma eesmärkidele hõimude valitsemisorganid, mis olemuselt küll vägagi erinesid uuest võimuaparaadist, kuid olid sellega sarnased vormilt ja nimetuste poolest. Feodaalsuhete järkjärguline juurdumine idaslaavlaste kõige enam arenenud piirkondades (lõunapoolsel metsastepialal) ilmnes selgesti juba IX—X sajandil. Sugukonnavanemad ja družiinade juhid, kes olid endi kätte haaranud kogukonnamaad, muutusid feodaalideks. Hõimuvürstidest said feodaalsed valitsejad, hõimuliidud kasvasid feodaalriikideks. Kujunes välja maavaldajatest ülikute hierarhia, tekkis vürstide omavahelise alluvuse süsteem vastavalt nende positsioonile. Noor formeeruv feodaalide klass vajas tugevat riigivõimu selleks, et kiskuda endale talupoegade kogukonnamaad, orjastada vaba talurahvas ning samuti kaitseks välisvaenlase vastu.

Kroonik nimetab rea vürstkondi — feodalismieelse perioodi hõimuliitusid: poljaani, drevljaani, dregovitši, polotšaani, sloveeni. Mõnede Idamaade autorite andmeil oli Vene pealinnaks Kiiev (Kujaba), peale selle said eriti tuntuks veel kaks linna — Džervab (Artaania) ja Seljabe. Viimaste all tuleb arvatavasti mõista Tšernigovit ja Perejaslavli, vanimaid Vene linnu, mida vene allikad alati meenutavad Kiievi kõrval.

X sajandi algusest pärinevast vürst Olegi lepingust Bütsantsiga näeme juba tõelist feodaalset hierarhiat: seal mainitakse bojaare, vürste, suurvürste (Tšernigovis, Perejaslavlis, Ljubetšis, Rostovis ja Polotskis) ning kõrgemat süserääni — Vene suurvürst. IX sajandi idamaised allikad seadsid Kiievi vürsti mõnikord ühele tasemele Bütsantsi impeeriumiga võistlevate tugevate ja võimsate riikide valitsejatega (Avaari kagaan, Kasaari kagaan jt.). 839. a. hakati seda tiitlit kasutama ka Lääne-Euroopa allikates (Saint-Bertini annaalid IX saj.). Vene pealinnaks nimetavad kõik allikad üksmeelselt Kiievit.

«Jutustuses möödunud aegadest» säilinud katkend kroonika esialgsest tekstist lubab määratleda Vene territooriumi IX sajandi esimesel poolel. Vana-Vene riigi koosseisu kuulusid järgmised varem iseseisva vürstivõimuga hõimuliidud: poljaanid, severjaanid, drevljaanid, dregovitšid, polotšaanid, Novgorodi sloveenid. Peale nende nimetab kroonika kuni 15 soome-ugri ja balti hõimu, kes maksnud Venele andamit. Sellal oli Vene juba suur riik, mis ühendas pooled idaslaavlaste hõimudest ja kogus andamit Baltikumi ning Volgamaa rahvastelt. Seda riiki valitses tõenäoliselt

Kii dünastia, kelle viimasteks esindajateks (mõnede kroonikate andmeil) olid IX sajandi keskpaiku vürstid Dir ja Askold. Araablane Masudi kirjutas X sajandil vürst Diri kohta: «Slaavlaste kuningatest esimene on Dir; tal on suuri linnu ja palju asustatud maid. Musulmani kaupmehed reisivad tema riigi pealinna mitmesuguste kaupadega.» Hiljem vallutas varjaagi vürst Rjurik Novgorodi, Kiievi aga hõivas varjaagi vürst Oleg.

Teised Idamaade autorid IX sajandist ja X sajandi algusest teatavad palju huvitavat Vene põllunduse, karjakasvatuse ja mesinduse kohta, kirjutavad vene relvameistritest ja puuseppadest, vene kaupmeestest, kes reisisid «Vene merel» (Must meri), mööda teisi teid aga jõudsid ka Idamaadesse.

Andmed Vana-Vene riigi siseelu kohta pakuvad erilist huvi. Kesk-Aasia geograaf, kes kasutas IX sajandi allikaid, teatab, et russidel on rüütlite klass, s. t. feodaalne ülikkond. Ülikuteks ja vaesteks jagunemisest kirjutatakse ka teistes allikates. Ibn-Ruste (903. a.) andmeil, mis on pärit IX sajandist, mõistab russide kuningas (s. o. Kiievi suurvürst) kohut ja mõnikord saadab kurjategijaid välja riigi «kaugete osade valitsejate juurde». Venemaal eksisteeris «jumala kohtu» tava, s. t. vaidluse all olev küsimus lahendati kahevõitluses. Eriti raskete kuritegude puhul rakendati surmanuhtlust. Russide kuningas käis iga aasta kogu maa läbi, et koguda elanikelt andamit.

Feodaalriigiks muutunud russi hõimuliit alistas naabruses asunud slaavlaste hõimud ja võttis ette pikki retki lõunasteppidesse ning meredele. VII sajandil teatatakse russide julmadest sõjakäikudest läbi Kasaaria kuni Derbendi «väravani». Russide vürst Bravlin sõdis VIII—IX sajandil Kasaari-Bütsantsi maadel Krimmis Surožist Kortševini (Sudakist Kertšini). Üks Kesk-Aasia autor kirjutas IX sajandi russide kohta: «Nad sõdivad ümberkaudsete hõimudega ja võidavad neid.»

Bütsantsi allikates on andmeid russide kohta, kes elasid Musta mere ääres ja võtsid ette sõjakäike Konstantinoopoli vastu, ning osa russide ristimisest IX sajandi 60-ndatel aastatel.

Vene riik tekkis ühiskonna seaduspärase arengu tagajärjel, varjaagidest sõltumata. Temaga üheaegselt tekkisid ka teised slaavi riigid — Bulgaaria, Suur-Määri ja mõned teised.

Varjaagide (normannide) salgad, kes IX sajandil ristlesid kõigil Euroopa meredel ning tegid hirmu Inglismaale, Prantsusmaale, Itaaliale jt. riikidele, suundusid ka Vene maadele, kuhu neid meelitasid sealsed rikkused, samuti Venemaa sidemed Bütsantsiga ja rikaste Idamaadega. Varjaagide vürstid haarasid Venes võimu. Kuid varjaagid slaavistusid kiiresti. Jõudnud tagasi Rootsi, tõid nad kaasa vene asju ja tutvustasid vene pottseppade tehnilisi võtteid. Mõnevõrra hiljem müntisid Rootsi kuningad oma raha Jaroslav Targa müntide järgi. Põhjamaade saagades on säilinud mälestused Kiievi rikkustest ja «linnade maast» — Venest. Suuremat

mõju Venemaa ajalookäigule ja vene kultuuri arengule varjaagid ei avaldanud.

Euroopa kõige suurema feodaalriigi tekkimine Venemaal äratas tähelepanu. Vene riik sai tuntuks kogu selleaegses maailmas.

IV peatükk

FEODAALSUHETE ARENEMINE. VANA-VENE RIIK, TEMA OSA NSV LIIDU RAHVASTE AJALOOS JA RAHVUSVAHELINE TÄHTSUS (IX—XII saj. alguseni)

1. VENEMAA SOTSIAAL-MAJANDUSLIK KORD

Põllumajandus. Venemaa majanduse aluseks oli künnipõllundus. Selleks ajaks oli maaharimistehnika ürgkogukondliku korraga võrreldes märgatavalt täiustunud. Lõunas, mustmullamaadel, künti tavaliselt seanina tüüpi või sahkadraga, mida vedas paar härgi. Põhjas ja metsarikastel aladel hariti põldu harkadraga, mille ette rakendati üks hobune. Kasvatati rukist, otra, nisu, okasnisu, kaera, hernest, läätse, lina, kanepit ja naerist.

Kauges minevikus lõunapoolseil aladel tekkinud maaharimiskultuur oli selleks ajaks jõudnud taiga piirini. Põlluharimisel oli Vana-Venes niivõrd suur tähtsus, et viljapõldu hüüti *жизнь*, tähtsamat põllukultuuri nimetati aga *жито* (verbist *жить*). Muistsed paganlikud usukombed kinnitavad, et slaavlastel peeti põlluharimist eksisteerimise allikaks. IX—X sajandiks oli üles haritud rohkesti põlispõlde. Kasutati söödiviljelussüsteemi, mille juures mitu aastat järjest vilja all olnud maa jäeti mõneks ajaks sööti, et sellele puhkust anda. Tunti juba ka kahe- ja kolmeväljasüsteemi, mille puhul vahelduvalt kasvatatakse suvi- ja talivilja, kuid nende süsteemide leviku kohta puuduvad andmed. Metsapiirkondades säilis alepõllundus.

Talumajapidamistes oli hobuseid, lehmi, lambaid, sigu, kitsi ja kodulinde. Leivakõrvast andis kalapüük, jaht ja metsmesindus. Väliskaubanduse arenguga tekkis nõudmine karusnahkade järele, mis ei muutnud küll küla ökonoomikat, kuid suurendas mõnevõrra jahipidamise osatähtsust.

Ehkki tootlike jõudude tase ürgkogukondliku korraga võrreldes oli kasvanud, muutus põlluharimistehnika üldiselt vähe. Sagedased ikaldused, mis maaharimise tolleaegse taseme juures olid paratamatud, viisid talupoegi, smerde, tihti näljasurma ohtu.

Talupoegade kogukond. Talupoegade kogukonda nimetati *мир* või *вервь* ja see võis koosneda ühest suurest või ka mitmest eraldi paiknevast külast, suurtest või väikestest taluperedest, kes

harisid maad individuaalselt. Vervi liikmeid sidus ühiskäendus (vastutati ühiselt andami tasumise eest, kuritegude eest). Peale põlluharijate elas vervis ka käsitöölisi: seppi, pottseppi, hõbedameistreid. Nad tegid peamiselt tellimustööd, kusjuures toodete realiseerimise piirkond oli väga kitsas — raadiusega kuni 10 km. Majanduslikud sidemed naaberkogukondade elanike vahel olid nõrgad. Vana-vene rahvast ühendanud kultuurisidemed eksisteerisid ka külas. Abiellumist tähistati kroonikakirjutaja sõnade järgi suure peoga, millest võttis osa mitme küla rahvas. Mitut kogukonda ühendavaks keskuseks oli pogost — ühiste religioossete pidustuste paik ja kalmistu, kus ka kaubeldi ning koguti andamit ja obrokit.

Talupoegade kogukonnad eksisteerisid kogu feodalismiaja. Riigimaadel elavatelt talupoegadelt (keda hiljem kutsuti mustaadralisteks) võttis maksu vürst ja nad olid isiklikult vabad. Niisuguste kogukondade arv kogu aeg vähenes. Käsitletaval perioodil esines aga «musti» kogukondi kõikjal ja nende valdamisele pretendeerisid erafeodaalid. Feodaalsuhted laienesid järk-järgult vabade kogukondlaste orjastamise teel. Kuid kogukonnad säilisid ka feodaalide võimu all.

Feodaalse maaomanduse kasv. Kirjalikud allikad ei kajasta üldse seda protsessi, mille käigus sugukondlikud ülikud muutusid kõikjal maavaldajateks, feodaalideks, bojaarideks. See asjaolu põhjustas ajaloolaste hulgas eksliku arvamuse feodalismi hilisest arengust Venemaal. IX—X sajandi bojaaride ja nende kaaskondlaste (družinnikute) kurgaanide arheoloogilised kaevamised kinnitavad veenvalt, et suurte linnade ümber asusid bojaaride pärusmõisad (nii hakati pärastpoole nimetama mõisaid, mida võis pärandada ja võõrandada), kus elasid bojaarid ise ning nendele alluvad kaaskondlased.

Feodaalne maaomand tekkis varandusliku ebavõrdsuse suurenedes ja seoses sellega, et osa kogukonna omandiks olnud põllumaast läks individuaalvaldustena talumajapidamistele. Tootlike jõudude areng ja maaeraomanduse kasv tõid vältimatult kaasa kahe klassi — feodaalide ja neist sõltuvate talupoegade tekkimise. Feodaalse maaomanduse kasvu soodustas talupoegade maade otsene äravõtmine feodaalide poolt. Formeeruv feodaalide klass laiendas oma maavaldusi ja orjastas talupoegi riigi kaasabil, kes aktiivselt aitas kaasa feodaalsuhete kindlustamisele.

Feodaalne pärusmõis koosnes vürsti või bojaari mõisast ja sõltuvatest kogukondadest. Mõis oli kindlustatud kallaletungide puhuks ja seepärast nimetati seda mõnikord ka linnuseks, kindluseks. Seal asus isanda elamu ja muud hooned, tema tiuunide (valitsejad) ning teenijate majad, teenijaskonda kuuluvate isanda majapidamist teenindavate käsitööliste töökojad, viljahoidlad ja aidad mitmesuguste tagavaradega. Kindlus, grad, oli feodaalse pärusmõisa administratiivne keskus. Feodaali sõjasulased moodustasid tema sõjaväe, vanemad, tiuunid, võtmehoidjad aga admi-

nistratiivaparaadi ja politsei, kogu pärusmõisa majandust juhtis *огнищанин*.

Feodaalist sõltuv elanikkond. Feodaalühiskonnas oli tootmise põhirakukeseks talumajapidamine. Talupoegi nimetati smerdideks. Osa smerde polnud veel langenud isiklikku sõltuvusse maavaldajast ja neid ekspluateeris feodaalne riik maksude võtmisega. Teine osa smerdidest pidi aga minema tööle feodaalide maale. Smerdide seisund oli ebavõrdõiguslik. Eksisteeris nn. surnud käe õigus, mille kohaselt surnud smerdi vara, kui tal polnud meessoost järeltulijaid, läks vürsti valdusse.

Kõiki feodaali heaks töötavaid ja temast sõltuvaid inimesi nimetati *челядь*. Nende hulgas olid ka orjad (holopid), võlastunud talupojad ning inimesed, kes otsisid feodaalilt kaitset ning teenistust.

XII sajandil oli laialt levinud ajutiselt sõltuva talupoja nimetus *закуп*. See oli smerd, kes oli sunnitud bojaari käest abi paluma ning sai temalt maatüki ja *купа* — laenu rahas, inventari, seemne või veoloomade näol. Isanda juurest põgeneda püüdes muutus ta seaduse järgi holopiks. Isandal oli õigus teda sundida mis tahes tööle ning karistada ihunuhtlusega.

Teiseks sõltuvate inimeste nimetuseks oli arvatavasti *рядович*. Nad olid sunnitud sõlmima feodaaliga mingi lepingu (*ряд*) ja selle kohaselt tema mõisas töötama.

Oli veel mitu terminit, millega märgiti mittetäieõigusliku elanikkonna mitmesuguseid kategooriaid: *изгой* — kogukonnaga sidemed katkestanud inimene; *пущенник*, *прошенник* — vabaks lastud ori jne. Ent need nimetused väljendavad rohkem sõltuvusse sattumise teid ning põhjusi kui sõltuvuse eriliike. Pikapeale kadusid need nimetused tarvituselt.

Pole säilinud andmeid, mis võimaldaksid määratleda selle ajajärgu peamisi rendivorme. Osa isiklikult sõltuvaid smerde tegi feodaalmajandeis teotööd, osa aga maksis maavaldajale naturaalrenti. Majandusliku orjastamise ja mittemajandusliku sunduse teel saadi smerdide töö arvel lisaprodukti ja feodaalide kätte laekus igat liiki saaduste ülejääke, mida kasutati majapidamise laiendamiseks ning družiina ja teenijaskonna ülalpidamiseks.

Tootmise põhialuseks oli küll talupoja töö, kuid sellest hoolimata etendasid vaadeldaval ajajärgul feodaalmajapidamistes olulist osa holopid. Holoppideks said sõjavangid ja inimesed, kes olid sunnitud end orjaks müüma, samuti need, kes abiellusid orjaga, astusid feodaali teenistusse tiuuni või võtmehoidjana lepingut sõlmimata jne.

Valitseva klassi korraldus. Nagu Lääne-Euroopas, erinesid ka Vana-Vene maavaldajad üksteisest vastavalt sellele, kui palju maad, sõltuvaid inimesi ja sõjasulaseid neil oli. Kujunes välja feodaalne hierarhia — feodaalide omavahelise alluvuse süsteem. See väljendus selles, et väikefeodaal sõlmis suurema maa-

valdajaga lepingu tema sõjaväes teenimiseks ja viimane võttis vasalli oma kaitse alla.

Privilegeeritud maavaldajad kasutasid immuniteediõigust, s. t. riigivõimu esindajail polnud voli tulla nende valdustesse kohut mõistma ja makse koguma. Nad ise mõistsid kohut oma mõisate rahva üle ja võtsid neilt makse. Feodaalse immuniteedi õigus lubas maavaldajatel rakendada neist sõltuvate inimeste suhtes mittemajanduslikku sundust.

Immuniteet tekkis koos feodaalse maaomandusega. Vanimad säilinud ürikud, milles räägitakse feodaalse maavalduse immuniteedist, kuuluvad XII sajandi algusesse.

Pärandatavate ja võõrandatavate pärusmõisate kõrval eksisteeris Kiievi-Venes nähtavasti ka teine feodaalse omandi vorm: vürstid andsid oma teenistujatele maid kasutamiseks ajutiste tinglike valdustena.

Pärast ristiusu vastuvõtmist sai feodaalse maaomandi eriliigiks kirikute ja kloostrite maavaldus. Erinevalt bojaaride ja vürstide mõisatest, mida pärandamise puhul sageli tükeldati, kuulusid kloostrite pärusmõisad tervele kollektiivile ja neid ei jaotatud. Seepärast kirikute ja kloostrite maavaldus pidevalt suurenes. Paljud kloostrid (eriti linnades) tegelesid liigkasuvõtmisega.

Talurahva vastupanu feodaalsele ikkele. Koos feodaalsuhete arenguga tugevnes talupoegade võitlus valitseva klassi vastu. Kiievi-Vene ja Bütsantsi vahel X sajandil sõlmitud lepingutest võib näha, et levinumaks vastupanuvormiks mõisates oli pagemine isandate juurest.

Uute maade elanikkonna maksustamine Kiievi vürstide poolt ja andami suurendamine kutsus esile massilist vastupanu. Nii toimus X sajandil drevljaanide ülestõus vürst Igori ja tema družiina vastu.

Kroonika teatab, et 996. a. (vürst Vladimiri ajal) «sagenesid röövimised». Röövimisteks nimetas valitsev klass talurahva relvastatud ülestõuse oma isandate vastu.

Andmeid klassivõitluse mitmesuguste ilmingute kohta leidub «Vene Õiguses» (*«Русская Правда»*) — XI ja XII sajandi feodaalõiguse normide kogumikus, mis on säilinud kahes redaktsioonis: «Lühike Õigus» (*«Краткая Правда»*) ja «Laiendatud Õigus» (*«Пространная Правда»*). «Vene Õiguses» räägitakse maavalduse piiride rikkumisest, metsmesipuude süütamisest, mõisasundijate tapmisest, feodaalide vara riisumisest jne. Nende õigusrikkumiste all on sageli mõeldud orjastatud talurahva feodalismivastase protesti vorme.

Linn. Feodaalühiskonnas oli suur tähtsus linnadel. Need olid kindlustatud käsitöö-, kaubandus- ja administratiivseteks keskusteks, kuhu koondati suurfeodaalide varandus. Feodaalidel olid linnas tavaliselt oma majad (*хоромы*).

Kuni XIII sajandini märgitakse kroonikates 224 linna. Sageli

ei teinud vene kroonikud ja Venes käinud välismaalased vahet pärislinna ning feodaali kindluse vahel. Neid ära segada oli seda kergem, et paljud kindlused muutusid soodsate tingimuste puhul linnadeks, mille müüride ääres laiusid suured käsitööliste ja kaupmeeste alevid (possaadid). Linnad väljendavad ühiskondliku tööjaotuse arengutaset ja sellistena olid need feodaalühiskonna kõige eesrindlikumaks nähtuseks. Suured linnad olid Kiiev, Novgorod, Smolensk, Tšernigov jt. Linnaelanikel säilis veel tihe side põllumajandusega, nad tegelesid põlluharimise ja karjakasvatusega.

Osa linnu tekkis vanade hõimupogostide ja linnuste kohal, osa arenes välja feodaalide mõisatest ja kindlustest, osa aga ehitati feodaalide poolt. Vürstide rajatud linnad kandsid asutajate nimesid: Jaroslavl, Izjaslavl, Vladimir, Konstantinov jne. Hiljem tekkisid linnade ümber possaadid.

Feodaalid rajasid linnade lähedale tavaliselt erilised külad, kuhu kutsuti inimesi kõikjalt ja anti neile rida soodustusi, «vabadusi». Selle järgi hakati neid külasid hüüdma *свобода*, millest hiljem kujunes *slobodaa*. Soodustusi anti ka nende linnade elanikele, mille arengust vürstid olid huvitatud. Soodustused tõmbasid inimesi ligi. Kiievi kohta räägiti XI sajandil, et sinna voolas kokku pagenud orje. Edaspidi ekspluateerisid linnaelanikke feodaalid koos liigkasuvõtjatest kaupmeeskonna ladvikuga.

Linnades saavutas kõrge taseme seppade, relva- ja raudrüümeistrite, kulla- ja hõbeseppade, klaasseppade, müürseppade, parkalite, pottseppade ja paljude teiste meistrite töö. On teada rohkem kui 60 käsitööala. Arheoloogilised leiud tõestavad, et töökodade tehniline tase oli suhteliselt kõrge. Vene käsitöö oli Lääne-Euroopa eesrindlike maade käsitööga ühel tasemel ja pälvis kaasaegsete kõrge hinnangu nii Idamaades kui Läänes, kus oldi vaimustatud vene terasnugadest, raudrüüdest, mosaiigist, emaileeritud kuldesemeist ja luunikerdustest.

Linnades tekkisid käsitööliste — seppade, puuseppade jt. koondised. Kogunud jõudu, hakkasid linlased võitlema linna vabaduste eest.

Kaubandus. Naturaalmajanduse tingimustes oli sisekaubandus väga nõrgalt arenenud. Küladesse ilmusid ainult väikekaupmehed. Linnakäsitööliste tooteid siseturul tavaliselt kuigi palju ei müüdud, sest tööd tehti enamasti tellimise peale.

IX sajandi lõpul ja X sajandi algul laienesid Venemaa väliskaubandussidemed. Vene družiinad rajasid relvade abil teed selle ajajärgu kõige eesrindlikumatesse maadesse — Bütsantsi, Taga-Kaukaasiasse ja Kesk-Aasiasse. Relvastatud karavanides reisivaid vene kaupmehi tunti Horezmis, Bagdadis, Aleksandrias, Konstantinoopolis, Regensburgis, Tšehhimaal, Doonaul, Bulgaarias ja Lõuna-Baltikumi slaavi linnades. Vene laevad sõitsid alatasa Vene (Mustal) ja Kasaari e. Horezmi (Kaspia) merel. Hästi tunti teed

mööda Varjaagi (Lääne-) merd ja siit ümber Euroopa Vahemerele — Aafrikasse, Rooma ja Konstantinoopolisse.

Võites nomaadide vastupanu, Bütsantsi imperaatorite tollitõkkeid ja kaugete mereretkede ohtusid, reisisid vene družiinad ja kaupmehed teedel, mida Venes tunti juba VI sajandil. Nad vedasid Lääne-Euroopasse Idamaade siidikangaid (mida Prantsusmaal nimetati vene siidiks), vürtse ja mitmesuguseid iluasju.

Lääne-Euroopa ja Idamaade vahel laiusid määratu suured alad, seisid rändrahvaste (madjarite, petšeneegide, polovetside jt.) hordid. Seepärast ostsid Läänemaade rüütlid meeleldi vene kaupu ning vene kaupmeeste toodud esemeid.

Tšehhis ja reas teistes Kesk-Euroopa maades pöörati vene kaupmeestele suurt tähelepanu. Neile tehti mitmesuguseid soodustusi. Venemaalt veeti välja kalleid karusnahku (nende venekeelsed nimetused võeti teiste rahvaste keeltesse), vaha ja orje, samuti Euroopas hinnatud kullasseppade ning relvameistrite tooteid (terasnoad ja raudrüüd).

Kuid väliskaubanduse edusammudele vaatamata säilitas Venemaa majandus endiselt naturaalse iseloomu. Suurt osa väljaveetavatest esemetest ei toodetud kaubana. Näiteks karusnahad läksid ülikute kätte andami või naturaalrendina. Sisseveetud esemed ei sattunud külasse, vaid läksid ainult feodaalide ja linnaelanike ülemkihi tarviduste rahuldamiseks.

2. POLIITILINE KORD. VANA-VENE VÜRSTIDE SISE- JA VÄLISPOLIITIKA IX—X SAJANDIL

Poliitiline kord. Vana-Vene riigi poliitilist korda IX—X sajandil võib nimetada varafeodaalseks monarhiaks. Riigi eesotsas oli Kiievi vürst. Ta valitses nõukogu abil, mis koosnes teistest vürstidest ja družinnikutest. Družiina jagunes vanadeks (bojaarid, «mehed») ja noorteks (nooremad ihukaitseväelased, «noorukid», «lapsed» jt.). Bojaarkond kujunes ilmselt hõimuülikuist, kes suurvürsti «vanasse družiinasse» astudes olid juba maavaldajad. Kohut pidasid, andamit ja kohtulõive kogusid vürsti družinnikud (metšnikud, virnikud, jemetsid jt.).

Družiina abil kindlustasid vürstid oma võimu elanikkonna üle ja laiendasid Vana-Vene riigi territooriumi. Družinnikud said vürstilt õiguse sissetulekutele (andami näol) tervete piirkondade elanikelt, mis kuulusid Vana-Vene riigi koosseisu. Sedamööda, kuidas arenesid feodaalsuhted, muutus järjest suurem osa družinnikutest maavaldajateks, kes oma majapidamises ekspluateerisid orjastatud talupoegi. Nooremad družinnikud said maavaldusi vürsti käest ja neist kujunes feodaalide madalam kiht, kes sarnanesid hilisemate teenisaadlikega.

Linnu valitsesid vürsti määratud possaadnikud, suuremates

linnades olid ametisse seatud tuhatnikud ja sadanikud, ilmselt polkude iidse jaotuse järgi.

Kiievi vürst käsutas märkimisväärseid sõjalisi jõude, mida läks vaja nii valitsemissüsteemi organiseerimiseks kui ka riigi territooriumi laiendamiseks ja kaitsmiseks. Need sõjajõud koosnesid vasallvürstide ning bojaaride vägedest ja suurvürsti enda družiinast, mis asus alati tema läheduses. Erijuhtudel koguti kokku maakaitsevägi. Sõjaväes etendas tähtsat osa ratsavägi, millega võis võtta ette kaugeid sõjakäike ja sõdida lõunas nomaadide ratsasalkadega. On teada, et vürst Svjatoslav kogus Balkani sõjakäikudele 60 tuhat meest.

Vana-Venel oli suur lotjadest koosnev laevastik, mis tegutses jõgedel ja Mustal merel.

Sisepoliitika. Vana-Vene riigi sisepoliitikast kuni XI sajandini on vähe teada. IX—X sajandi kestel lõppes peamiste idaslaavi maade ühendamine Kiievi vürstide võimu alla, nende elanikkond maksustati andamiga. Olegi valitsemisajal (IX saj. lõpp ja X saj. algus) ühendati tema võimu alla Kiievi poljaanide, Novgorodi (Ilmeni) slaavlaste, krivitšite, severjaanide ja radiimitšite maad. Igori ajal (X saj. algus kuni 945. a.) allutati drevljaanid, ulitšid ja tiivertsid, Igori poja Svjatoslavi (hukkus 972) ajal ka vjaatitšid. Mitmel pool kohtasid Kiievi vürstid kohaliku ülikkonna tõsist vastupanu, kuid see suruti maha relvade jõul.

Vladimiri (980—1015) ajal lülitati Kiievi-Vene koosseisu läänes Tšerveni linnad ja Karpaadi-Vene.

Kiievi vürstid ja nende družinnikud kogusid elanikkonnalt andamit. Bütsantsi keiser Konstantin Porphyrogennetos, kellelt pärineb põhjalik kirjeldus Venemaa kohta, jutustab andami kogumisest järgmist. Iga aasta novembris korraldas vürst koos družiinaga «inimesi mööda käimise» — *полюдье*, s. o. tegi ringsõidu mööda drevljaanide, dregovitšide, krivitšite, severjaanide jt. maad. Lasknud end kogu talve elanikel ülal pidada, naasid nad andamiga Kiievisse aprillis, kui Dnepr vabanes jääst. Meeldejääva kirjelduse niisugusest «inimesi mööda käimisest», mis lõpeb ahne vürsti tapmisega, on säilitanud Vene kroonika tuntud jutustus Igori surmast 945. a. drevljaanide maal.

Krooniku sõnade järgi käis X sajandi keskpaiku Igori lesk vürstinna Olga (945—969) läbi mitmed Venemaa piirkonnad ja kehtestas koormiste normid, kusjuures tema teekonna laagri- ja peatuskohad määrati edaspidiseks maksude kogumise administratiiv-finantsilisteks keskusteks. Andami kogumise korda niisiis muudeti. Maksustamisüksuseks oli andami puhul suits (*дым*) (talupoja maja, kolle) ning ader (*рало, плуг*) (talupoja majapidamine).

Kohtukorraldus ja feodaalõigus. Feodaalse baasi kindlustamisel oli tähtis osa õigusnormidel. Vanimateks Vana-Vene säilinud feodaalõiguse mälestisteks on Kiievi vürstide lepingud Bütsantsi impeeriumiga (aastaist 911, 944 ja 971), milles on tea-

teid «Vene seadusest». Nendes lepingutes esineb rida paragrahve omandi- ja pärimisõiguse, vangide ja teenijaskonna kohta, mis annavad ettekujutuse feodaliseeruva ühiskonna õiguskorraldusest.

Varafeodaalsed õigusnormid ilmnevad ka «Lühikese Õiguse» esimeses osas, nn. «Vanimas Õiguses» (*«Древнейшая Правда»*), mis arvatavasti on suurvürst Jaroslav Targa poolt u. 1016. a. antud ürik družinnikute hulgas tekkivate konfliktide lahendamiseks. Juba seetõttu ei kajasta nimetatud ürik Venemaa feodaalkorra paljusid külgi. «Vanima Õiguse» kõigis 18 parägrahvis nimetatud karistatavate kuritegude ring on väga piiratud: tapmine, veriseks või siniseks peksmine, löömine kepiga, peekriga või joogisarvega, vigastuste tekitamine, vurrude või habeme väljakiskumine, võõral hobusel sõitmine, ärajooksnud holopi varjamine, võõra relva ja rõivaste rikkumine.

«Vanimas Õiguses» on juttu niisugusest patriarhaal-kogukondlike suhete igandist nagu sugulaste õigus veritasule tapmise korral. Kuid veritasu on juba välja suremas ning see asendatakse kohtu otsusel rahatrahviga (*вира*).

Kroonikast on teada, et vürst Vladimir Svjatoslavitš rakendas alguses feodaalkorra vastu toimepandud kuritegude suhtes surmanuhtlust («röövijate» karistamisel), pärast aga asendas selle rahatrahviga.

Peale vürstide tsiviilõiguslike seaduste on säilinud kirikuõiguse allikaid (vürstide Vladimiri ja Jaroslavi määrustikud), mis määrasid kindlaks kiriku osa vürsti tuludest (kümnise) ja vürsti kohtult kirikukohtu kompetentsi antud kuriteod: perekonnakuriteod, nõidumine, jumalateotamine (näit. kiriku seintele kirjutamine või koerte kirikusse laskmine) jt. Need määrused tugevdasid kiriku poliitilist seisundit.

Kasaari kaganaadi purustamine. Vana-Vene riik pidas võitlust varjaagide, Bütsantsi, Kasaaria jt. vastu. Võitlus välisohu vastu oli üheks teguriks, mis soodustas varafeodaalse riigi moodustumist Kiievi ümber. Vana-Vene vürstid ja družinnikud püüdsid ka laiendada riigi territooriumi ja vallutada uusi kaubateid.

Vene kaubanduse arengut, millel oli suur tähtsus kogu Põhja- ja Kesk-Euroopale, takistasid stepirändrahvad ja Kasaari kaganaat. Viimase käes olid kaubateede tähtsamad sõlmpunktid — Doni suue, Kertši väin, Volga suue. Mõned ajaloolased on pidanud Kasaaria territooriumi väga suureks. Tegelikult ulatusid X sajandil Kasaaria piirid Volgani idas, Kuma-Manõtši madalikuni lõunas, Alam-Donini põhjas ja Krimmini läänes. Kasaaria lääneosa asustasid üha rohkem slaavi kolonistid, kes võtsid kasutusele Kubaniäärsed viljarikkad maad. Kasaaride valitsejad kasutasid ära geograafilise asendi eelised ning asutasid tollipunktid Tmutarakani, Doni suudmesse, Volgalt Donile ülemineku kohta ja Volga suudmesse Itili. Selleaegsed autorid märkisid, et Kasaaria sai tollist

suurt kasu. Mõnikord ei leppinud Kasaaria kagaan ainult kõrgete tollidega, vaid riisus ka Kaspia merelt naasvaid venelaste karavane.

IX ja X sajandi vahetusel alustasid vene družiinad plaanikindlat pealetungi Kasaariale. Nad vallutasid Kertši linna ja Kasaari saare (arvatavasti Tmutarakani saare, kus elas tuhandeid venelasi). Pealetung lõppes Kasaaria täieliku purustamisega Svjatoslavi vägede poolt 965. a. Pärast seda koloniseerisid slaavlased uuesti Alam-Doni ja Belaja Veža linna. Tmutarakani linn Kertši väina ääres koos suurepärase sadamaga sai Venemaa eelpostiks ja suurimaks sadamaks Mustal merel. Siin tekkis Vene vürstkond, mille koosseisu kuulusid ka Põhja-Kaukaasia hõimud, osseetide ja adõgeelaste esivanemad jassõd ja kassoogid.

Vene vägede sõjakäigud itta. IX sajandi lõpul ja X sajandil sooritasid Vene väed mitmeid sõjakäike Kaspia mere rannikule ja Kaukaasiasse (Abesguni, Makali, Daleimani, Giljani, Tabaristani, Aserbaidžaani jt. maade vastu). Aastail 913—914 hõivasid vene družiinad ühe saare Bakuu lähedal, 943. a. Berda linna. Enkki sõjakäigud lõppesid kaotustega, rajati nende abil kaubateed Idamaadesse.

Sõjakäigud Bütsantsi. Vene kaubandussuhteid Bütsantsiga katkestasid alatasa sõjalised kokkupõrked. Kiievi vürstid püüdsid kindlustada oma võimu Musta mere ääres ja Krimmis. Musta merre suubuvate suurimate jõgede suudmeis asusid Vene linnad Olešje (Dnepril), Belgorod (Dnestril) jt.

Bütsants püüdis igati piirata Vene mõjusfääri Musta mere ääres ja haarata seda enda kätte, kasutades selleks ära nii sõjakaid nomaade kui ka ristiusu kirikut. Seetõttu tekkisid Bütsantsi ja Venemaa vahel sõjalised komplikatsioonid.

Vürst Olegi valitsemisajal piirasid Vana-Vene maade ühendatud väed Bütsantsi pealinna Tsargradi (Konstantinoopolit) ja sundisid Bütsantsi valitsust 911. a. sõlmima lepingu, mis kaubanduslikus mõttes oli Venemaale soodne.

Pärast vürst Igori valitsemisajal 941. a. kaotusega lõppenud sõjakäiku Bütsantsi vastu sõlmis Bütsants uue lepingu (944. a.), mis polnud Kiievi-Venele enam nii kasulik kui eelmine.

Vana-Vene riigi arengus oli väga tähtis Kiievi vürsti Svjatoslavi (964—972) tegevus.

Kroonika annab Svjatoslavi kohta sellise iseloomustuse: «... ta ise oli vapper, käis kergelt nagu panter, pidas palju sõdu; rännakul ei vedanud ta endaga kaasas voori ega katelt, ei keetnud liha ... tal ei olnud telki, vaid laotas maha sadulavaiba ja pani sadula pea alla; niisugused olid ka kõik teised tema sõjamehed.»

Ka bütsantsi autorid hindavad oma riigi vaenlast Svjatoslavi väärikalt ja märgivad nii tema isiklikku vaprust kui ka vene sõjameeste vahvust. Svjatoslavi arvukad sõjakäigud mitmesse ilmakaarde andsid mõnedele ajaloolastele põhjust pidada teda ringi-

hulkuva drużiina juhiks, kes oma sõjalisi eesmärke ei sidunud Vana-Vene feodaalriigi huvidega. Tegelikult täitsid Svjatoslavi väed vene feodaalide, valitseva klassi välispoliitilisi ülesandeid: sõdisid petšeneegide vastu, purustasid Kasaari kaganaadi ja võitsid seega kätte vaba tee Idamaadesse; astusid otsustavasse võitlusse Bütsantsi impeeriumi vastu, kes püüdis Venemaad blokeerida ning mere äärest eemale tõrjuda.

Bütsants tahtis Venemaad ja Doonau-Bulgaariat tülli ajada. Svjatoslav sekkus Bütsantsi-Bulgaaria sõjategevusse, kuid seda mitte Bütsantsi diplomaatia, vaid Vana-Vene feodaalriigi huvides. Svjatoslavi esimese Balkani sõjakäigu (968) ajal vallutasid Vene väed mitmed linnad Doonau ääres, millest eriti tähtsaks peeti Perejaslavetsit (Doonau alamjooksul), suurt kaubandus- ja poliitilist keskust. Kui Kiievile tungisid kallale petšeneegid — võimalik, et Bütsantsi õhutusel — oli Svjatoslav sunnitud Bulgaariast Venesse tagasi pöörduma. Oma teisel Balkani sõjaretkel (969) tegutses ta juba käsikäes bulgaaria feodaalidega Bütsantsi vastu.

Kuna petšeneegid lõikasid Svjatoslavi väed ära Vene riigist, tuli ta drużiinal Bütsantsis sõdida isoleeritult. Seepärast ei suutnud Svjatoslav Balkanil saavutatud edu ära kasutada ning Vene väed piirati sisse Dorostolis Doonau ääres. Väljasõõstude ajal andsid Svjatoslavi sõjamehed bütsantslastele tugevaid lööke, pidades lahingut tihedaks seinaks rivistatult (falanksina). Ainult bütsantslaste suur arvuline ülekaal sundis Svjatoslavi rahu sõlmima (mis vormistati erilise lepinguga) ning Dorostoli maha jätma. Tagasiteel purustasid petšeneegid Dnepri kärestike juures osa venelaste väest, kusjuures Svjatoslav ise tapeti.

3. RISTIUSU VASTUVÕTMINE. VANA-VENE RIIK XI SAJANDI ESIMESEL POOLEL

Varasemaid andmeid ristiusu levikust Venemaal. Feodaalsuhete areng nõudis, et paganausu ideoloogia asendataks uue usundiga, mis rohkem vastaks vene ühiskonna valitseva klassi huvidele. Ristiusku tunti Venemaal ammu enne selle tunnistamist ametliku religioonina Vladimir Svjatoslavitši valitsemisajal (980—1015). Konstantinoopoli patriarh Photios kirjutas juba IX sajandil, et Venemaa vahetas «paganliku ebausu» ristiusu vastu. Photios pidas ilmselt silmas ristiusu levikut valitseva ülikkonna hulgas. Kristlasi oli Igori drużinnikute hulgas. 944. a. Bütsantsiga sõlmitud lepingust nähtub, et kristlased andsid vande püha Ilja kirikus Kiievis, kuna paganausulised tegid seda mäekünkal Peruni kuju ees. Ristiusku astus vürstinna Olga, kes 957. a. külastas suure saatjaskonnaga Konstantinoopolit.

Ristiusu ametlik vastuvõtmine Vladimiri ajal. Vladimir I püüdis algul ideoloogilise toena kasutada vana paganlikku religiooni.

Ta ehitas Kiievisse isegi omalaadse paganausu panteoni, püstitades mäekingule slaavi ja teiste rahvaste jumalate (Peruni jt.) kujud. Kuid sellel Vladimiri ettevõtmisel polnud edu. Riigile oli tarvis religiooni, mis tunnistaks ainujumalat ning õnnistaks oma jumaliku autoriteediga uut sotsiaal-poliitilist korda. Niisuguseks religiooniks sai ristiusk.

Ristiusu vastuvõtmine oli seotud ka Venemaa ja Bütsantsi poliitiliste suhetega. X sajandi 80-ndatel aastatel puhkes Väike-Aasias ülestõus Bütsantsi vastu. Bütsantsi abipalve peale vastas Vladimir omapoolse nõudmisega, et Bütsants sõlmiks Venemaaga liidu ning kinnitaks seda abieluga tema, Vladimiri, ning keiser Basileios II Bulgaroktonose (Bulgaarlastetapja) õe Anna vahel. Bütsants pidi nõudmise vastu võtma. Vene sõjavägi surus ülestõusu Väike-Aasias maha. Siis aga loobus Bütsants lubaduse täitmisest ja Vene väed vallutasid Krimmis Chersonesose (989. a.). Basileios II oli sunnitud nõustuma Vladimiri ja Anna abiellumisega. See oli poliitiliseks võiduks Venemaale, keda Bütsants püüdis kohelda kui barbarite maad. Kiievi suurvürst, kes astus ristiusku arvatavasti juba 987. või 988. a., kehtestas selle Vene ametliku riigiusuna pärast Chersonesose vallutamist.

Ristiusu vastuvõtmise tähtsus. Ristiusk ja selle õpetus võimu jumalikust päritolust kindlustas feodaalkorda ja riigi autoriteeti ideoloogiliselt. Ka ristiusu talituste väline toredus oli üheks rahvahulkade mõjutamise vahendiks.

Kuigi kirik aitas feodaalset rõhumist tugevdada, andis ristiusk Venele ka mõndagi positiivset. Avanesid võimalused lähemalt tutvuda Bütsantsi kõrgema kultuuriga, saada osa antiikkultuuri pärandist. Sellal Euroopas üldtunnustatud ristiusu vastuvõtmine suurendas Kiievi suurvürsti rahvusvahelist tähtsust ning aitas kaasa suhete tekkimisele teiste riikidega.

Hästi väljaarendatud kiriklik-poliitilise organisatsiooni kaudu püüdis Bütsants Venet endast sõltuvaks teha. Need katsed aga ei kandnud vilja. Venemaa ei lasknud Bütsantsi oma siseasjadesse vahele segada. Slaavi keel säilitati nii jumalateenistuses kui kirjasõnas.

Hiljem hakkas kirik saama suuri maadeannetusi vürstidelt ja kümnendiku riigituludest. Kiriku administratiivse korralduse järgi jagunes Venemaa piiskopkondadeks (eparhiateks), mille eesotsas seisid Kiievi metropoliidile alluvad piiskopid. Viimastel oli õigus pidada kohut vaimulike ja kirikuasutustest sõltuvate inimeste üle, kirikuasjades aga kogu elanikkonna üle. Vaimulikud feodaalid moodustasid Venemaa valitsevas klassis tugeva rühmituse. Kuivõrd kirik kuulutas oma autoriteeti kasutades feodaalkorra ja rahvamasside rõhumise pühaks, siis sunniti rahvast astuma ristiusku.

Vana-Vene riik XI sajandi esimesel poolel. XI sajandil oli Vana-Vene riigi arengus suur tähtsus. Feodaalide maavaldused

suurenesid ja kindlustusid, ent majanduslikud sidemed riigi üksikute osade vahel jäid nõrgaks. See asjaolu lõi eeldused poliitiliseks killustumiseks.

Vana-Vene riigi poliitilise ebaühtsuse esimesed tunnusmärgid ilmnesid juba Vladimir I valitsemisajal. Kohaliku ülikkonna separatism tuli ilmsiks kõigepealt Novgorodi rikka bojaarkonna juures. Nende huvides lõpetas Novgorodis valitsev Vladimiri poeg Jaroslav suurvürsti surma aastal andami maksmise Kiievile.

Vladimiri surma järel sai Kiievi vürstiks tema poeg Svjatopolk (Jaroslavi vend), keda nimetati Nurjatuks, sest ta oli veriste vaenuste initsiaatoriks. Svjatopolk tappis mitu oma venda ja alustas Venesse kutsutud Poola vägede abil sõda Jaroslavi vastu. Kuid Jaroslav purustas Svjatopolki ja asus ise Kiievi troonile, saades selleks toetust novgorodlastelt ning kasutades oma huvides poolakatevastast rahvaliikumist.

Jaroslav Targa valitsemisaeg (1019—1054) on Vana-Vene õitseajaks. Kuid riigi ühtsust ei suutnud temagi enam täielikult taastada.

Riigi poliitiline killustumine arenes klassivastuolude teravnemise olukorras. Feodaalide ette kerkis tugevama kohaliku riigiaparaadi loomise ülesanne.

Ristiusu vastuvõtmine Venemaal komplitseeris klassivõitlust, mis nüüd sageli võttis usulise värvingu. Nii toimusid 1024. a. ikalduse ja nälja ajal suured rahvarahutused Suzdalimaal. Talupojad peksid läbi kohalikke ülikuid, kes olid viljatagavarasid peitnud. Feodalismivastaseid rahutusi kasutasid paganausu preestrid (*волхвы*) vana usu kaitseks. Vürst Jaroslav saatis väed Suzdali rahutusi maha suruma. Ülestõusust osavõtjad heideti vangi, osa tapeti.

4. SMERDIDE JA LINLASTE ÜLESTÕUSUD XI SAJANDI 60—70-ndatel AASTATEL

Ülestõus Kiievis 1068. a. Pärast Jaroslavi surma valitsesid riiki ühiselt tema kolm poega (1054—1068). Poliitiliselt kuulus esikoht Izjaslavile, kes valitses Kiievit, Novgorodi, Turovi jt. linnu. Tema kaasvalitsejateks olid Svjatoslav ja Vsevolod, kellest esimene valitses Tšernigovis, Tmutarakanis jm., teine aga Rostovis, Suzdalis, Perejaslavlis jt. linnades.

Vürstide liit lagunes 1068. a. pärast Kiievis puhkenud rahvaülestõusu. Sel aastal sõdisid vürstid polovetside rändhordidega, kes olid XI sajandil ilmunud Musta mere äärde ja 60-ndatel aastatel hakkasid ründama Venet. Vene vägede sõjakäik lõppes lüüasaamisega Alta jõel. Izjaslav ja Vsevolod põgenesid Kiievisse. Linnaelanikud tulid kokku veetšele turuväljakul Podoli rajoonis, kus elasid käsitöölised ja kaupmehed. Nad nõudsid vürsti käest relvi ja hobuseid jätkamaks võitlust polovetside vastu. Vürst ei

usaldanud riigi kaitset rahvaväe kätte. See sai ülestõusu ajendiks.

Lihtrahvas tungis nüüd linna aristokraatlikku ossa — Mäele, et võimu esindajatega arveid õiendada. Vürsti loss purustati ja vangikongist vabastati feodaalide vastu varem väljaastunud linlased. Izjaslav ja Vsevolod põgenesid. Rahvas õiendas arved kõige vihatumate vaimulikest ülikutega. Nii näiteks tapsid holopid Kiievis Novgorodi piiskopi Stefani. Ülestõusnud vabastasid vanglast ja kuulutasid vürstiks Polotski Vseslavi, kelle olid vangi heitnud tema vennad, et Polotskit endale allutada. Kuid Vsevolod lahkus peatselt Kiievist ja Izjaslav vallutas mõne kuu pärast Poola vägede abil pettusega linna (1069). Kiievlaste üle mõisteti veriselt kohut.

Smerdide ja linlaste ülestõusud XI sajandi 70-ndatel aastatel. Linlaste ülestõusud olid seotud talurahvaliikumisega. Rostovimaal puhkes suur rahvaülestõus XI sajandi 70-ndatel aastatel. Talupojad (smerdid) hakkasid nälja ajal tapma «paremaid» inimesi (sealjuures ka «paremaid» naisi) ja võtsid endale nende vara. Kolmesajast talupojast koosnev salk sõitis kahe paganausu preestri juhtimisel Volgat ja Šeksnad pidi Beloozero alla. Sealne ülikkond suutis ülestõusu maha suruda alles vürsti družiina abil.

Neil aastail puhkes rahvaülestõus ka Novgorodis, kus linlaste põhiline osa astus välja paganlike preestrite poolel, vürsti ja piiskoppi toetasid aga ülikud. Tapnud reeturlikult ülestõusnute juhi, surus vürst Gleb mässu maha. On teateid rahvaliikumistest ka Venemaa teistes rajoonides.

«Jaroslavitšite Õigus». XI sajandi 60—70-ndate aastate ülestõusude järel anti välja eriline seadustekogu, mis oli vastu võetud Izjaslavi, Svjatoslavi ja Vsevolodi ning nende družinnikute ühisel kokkutulekul. See kogu on tuntud «Jaroslavitšite Õiguse» (*«Правда Ярославичей»*) nime all.

«Jaroslavitšite Õigus» määras kindlaks karistused (rahatrahvid) talupoegadele tapmise eest. Väga kõrge trahviga kaitsti vürsti majapidamise juhtija elu: 80 grivnat (u. 5 kg hõbedat), mis ületas 16 korda trahvi smerdi tapmise eest. Eriliste trahvidega kaitsti talupoegade kallaletungide eest ka vürsti vara: maad, aitasid, meekorjemaid, kariloomi jne. «Jaroslavitšite Õigus» fikseeris seadused vürsti mõisas, kuid võib arvata, et osa selle paragrahve rakendati teisteski, sealhulgas ka bojaaride feodaalmajapidamistes.

«Jaroslavitšite Õigus» annab tunnistust talupoegade ja feodaalide ägedast klassivõitlusest.

Feodaalse pärusmõisa elukorraldust ja talupoegade igapäevaseid suhteid vürsti või bojaariga «Vene Õigus» ei reglementeeri. Käsitletakse ainult nende suhete eriti teravaid rikkumisi, mis olid tingitud smerdide julmast ekspluateerimisest. Pärusmõisa igapäevase elu küsimusi lahendati igas mõisas iseseisvalt ja dokumente selle kohta pole säilinud.

Õiguse feodaliseerumisest kõneleb tõik, et Jaroslavi poegade ajal keelati ära ürgkogukondliku korra igand — veritasu.

XI sajandi lõpul ja XII sajandi algul liideti «Vanim Õigus» ja «Jaroslavitšite Õigus» «Lühikeseks Õiguseks».

Võitluseks rahva protestiavalduste vastu kindlustasid feodaalid energiliselt võimuaparaati kogu Venemaal, sest ainult Kiievi suurvürsti jõudude abil rahvahulki sõnakuulmises hoida polnud enam võimalik. Üleminek teistsugusele poliitilisele korrale, feodaalsele killustumisele, tulenes tootmisviisi seaduspärasest arengust ja seepärast pidi tugevnema ka üksikute feodaalide võim.

5. ÜLEMINEK FEODAALSELE KILLUSTUMUSELE. ÜLESTÕUS KIIEVIS 1113. a. VLADIMIR MONOMAHHI VALITSEMISAEG

Feodaalse killustumuse süvenemine. Vürstide kokkutulekud. Agedate klassivastuolude ja vürstide omavaheliste vaenuste olukorras suurenes vürstide kokkutuleku kui feodaalide võimu poliitilise organi tähtsus. Ljubetši kokkutulekul (1097) tunnistasid vürstid ametlikult korda, mille kohaselt iga suguvõsa pidi oma vürstkonda pärilikult valdama. See otsus peegeldas tõsiasja, et feodaalkord oli riigis tugevnenud ja et maal kujunes suurmaavaldajate hierarhia.

1113. a. ülestõus Kiievis. Vladimir Monomahhi valitsemisaeg. XII sajandi algul teravnesid klassivastuolud jällegi. Rahva viletsus süvenes ikalduse ja pikaleveniva näljahäda tõttu. Kiievi suurvürst Svjatopolk II (1093—1113) oli seotud liigkasuvõtjatega ja kogus varandust rahva hädade arvel. Ta ostis kokku soola ja müüs seda kalli hinnaga edasi. Kiievi «Petšerski pateriki» (püha-kute eluloostiku) mõnede andmete järgi puhkes selle äritsemise tõttu ülestõus: kokkutulnud kehvikud purustasid vürsti soolalaod. Rahva meelepaha lõi lõkkele eriti pärast Svjatopolki surma. Kiievi kehvikud ja väljapääsmatusse orjusse langenud talupojad rüüstasid tuhatniku, sadanike ja liigkasuvõtjate majasid, kavatsesid bojaaridega arveid õiendada ja kloostreid purustada.

Kohalikud ülikud ja kaupmehed kutsusid Kiievi valitsejaks mõjuvõimsa Perejaslavi vürsti Vladimir Monomahhi (1113—1125). Uus vürst nägi, et rahvahulkadele on tarvis mõningal määral vastu tulla. Ta kutsus ülikud nõupidamisele, kus töötati välja võlakohustuste määrustik. Feodaalid pidid tegema mõningaid järeleandmisi: see, kes oli teinud võlga 50%-ga aastas ja oli kolm aastat protsente tasunud, vabanes võla tagasimaksmisest. Reguleeriti võlgnike vahekorrad isandaga. Võimalik, et Monomahhi seaduste hulka kuulub ka orjusse langemise võimaluste vähendamine. Samal ajal võeti tarvitusele abinõusid kaupmeeste omandiõiguse kaitseks. Neid põhimõtteid ellu viies ning ühtaegu feodaalide jõude mobiliseerides tegi Monomahh ülestõusule lõpu.

Vladimir Monomahhi määrustik on säilinud «Laiendatud Õiguses» (XII—XIII saj. algus). Selles on ümber töötatud ja täiendatud «Lühikese Õiguse» norme.

Vladimir Monomahh püüdis tugevdada suurvürstivõimu, kuid tema poliitika ei suutnud peatada killustumist, mida tingisid sotsiaal-majanduslikud põhjused.

Kõigil Vene maadel tugevnes kohalik ülikkond. Kasvasid uued linnad. Novgorodis, Polotskis, Rostovis ja teistes kohalikes keskustes organiseerisid ülikud oma riigiaparaadi (valitsemisorganid, kohtud, sõjajõud), mis oli suuteline valitsema rahvast ja kaitsma feodaalide maid välisvaenlaste eest. Vürstid ja bojaarid võtsid ette järjest energilisemaid samme, et vabaneda Kiievi ülemvõimust, mis tähendas andami maksmist. Sellega pidurdati teiste alade majanduslikku arengut.

Uus etapp feodaalse tootmisviisi ajaloos saabus talurahva ja linnade ülestõusude ning valitsejate omavaheliste tülidega. Feodaalid ei suutnud kõrvaldada sise- ja välispoliitilisi raskusi vürstide kokkutulekul. Monomahhi ühendamispoliitika edu jäi lühiajaliseks. XII sajandi teisel veerandil killunes Vene lõplikult omaette vürstiriikideks.

6. VENE VÕITLUSES RÄNDRAHVASTE RÜÜSTERETKEDE VASTU X—XII SAJANDIL

Vene maadest lõuna ja kagu pool laiusid viljakad mustmullastepid. Ülesharituna andsid sealsed maad rikkalikku saaki, kuid neid ei saadud põlluharimiseks kasutada stepikarjamaadel rändlevate nomaadide-karjakasvatajate tõttu. Varasemad sküüdi-sarmaadi päritoluga stepinomaadid olid iseseisvate hõimudena selleks ajaks ilmselt juba kadunud. Üks osa neist sulas slaavlaste, teine osa türgi keeli kõnelevate bulgaaride hulka.

Petšeneegid. IX sajandil ilmusid steppidesse Volga ja Uraali kallastelt tulnud petšeneegide üksikud hordid. X sajandil täitsid nad juba kõiki Lõuna-Vene stepialasid ning jõudsid läänes Doonauni. Stepialade asustamine slaavi maaharijate poolt jäi seisma, slaavlaste asundused Doni, Aasovi ja Musta mere ääres osutusid äralõigatuks Vene põhialadest. Vene ise sattus tohutu tuhandeverstalise pikkusega ala ulatuses petšeneegide löökide alla. X sajandi keskpaiku õnnestus petšeneegidel tõrjuda venelaste asustusalasid põhja poole. Bütsants kasutas petšeneege osavasti ära ja ässitas neid sageli üha tugevneva Vana-Vene riigi kallale.

Linnade ehitamine Vene stepipiiril. Kindlustamaks Venemaad petšeneegide iga-aastaste laastavate rüüsteretkede eest pidi vürst Vladimir Svjatoslavitš rakendama energilisi abinõusid. Petšeneegid vedasid vangi vene inimesi ja nende retkedest jäid järele maha-

põletatud külade ja linnade suitsevad ahervared. Vladimir otsustas ehitada lõunasse Vene stepipiiridele Stugna, Sula ja Desna jõe äärde linnad, kuhu toodi garnisoniteenistusse «paremaid mehi» kaugetest põhjapiirkondadest, sõjavange jt. Niiviisi, rakendades üldriiklikes huvides nende Vene alade družinnikuid, keda petšeneegide röövretked otseselt ei ohustanud, õnnestus feodaalriigil organiseerida maa kaitset. Just sel ajal lõi rahvas eepilisi lugulaule — bõliinasid, mis jutustasid «vägilaste valvetõketest» Venemaa lõunapiiril.

Nomaadide vastu peetud võitluse tähtsus seisnes selles, et nii kaitsti põlluharimiskultuuri ja piirati viljakail stepimaadel ekstensiivset nomaadimajandust, andes teed hoopis täiuslikumale künnipõllundusele.

Mustad bulgaarid. Torkid. Berendeid. Polovetsid. Peale petšeneegide elasid Vene lõunasteppides mustad bulgaarid (Aasovi mere rannikul), torkid ja berendeid (Rossi jõe ääres). Vene vürstid püüdsid neid enda poole meelitada ja kasutada palgaväena. Torkide kergeratsavägi võttis osa vene vürstide sõjaretkedest.

XI sajandi keskpaiku toimusid steppides uued ümberpaiknemised — Doni ja Volga tagant liikusid läände kiptšakid, keda venelased kutsusid polovetsideks, bütsantslased aga kumaanideks. Nendega üheaegselt tulid Kesk-Aasiast türklased-seldžukid, kes vallutasid Bütsantsilt peaaegu kõik selle valdused Aasias. Polovetsid olid väga tugevad ja ohtlikud vaenlased. Nad tõrjusid petšeneegid Doonau äärde, vallutasid Põhja-Kaukaasia, kõik Lõuna-Vene stepid, osa Krimmist ning võtsid ette sõjakäike Venesse ja Bütsantsi.

Vene rahva võitlus polovetside vastu. Eriti hirmuäratav oli polovetside surve Venemaale XI sajandi 90-ndatel aastatel, kui rüüsteretkede tagajärjel üksikutel khaanidel õnnestus «mõõgaga koputada Kiievi Kuldväravale». Vladimir Monomahh suutis organiseerida mitu sõjakäiku, purustada polovetside väed ja vallutada tagasi nende poolt hõivatud linnad.

Suur tähtsus oli 1111. a. ettevõetud sõjakäigul, kus Vene väed vallutasid ühe khaani pealinna Šarukani (praeguse Harkovi ümbruskonnas). Kaasaegsed kirjutasid, et polovetside üle saavutatud võit kannab Monomahhi kuulsuse Bütsantsi, Ungarisse, Poolasse, Tšehhimaale ja Itaaliasse.

Purustava löögi saanud polovetsid pidid maha jätma Donetsi stepid ja minema Põhja-Kaukaasiasse. Sealt läks 40 000 polovetsi sõjameest gruusia teenistusse.

Feodaliseerumine polovetside ühiskonnas. XII sajandi teisel poolel on märgata feodaliseerumise algust polovetside hõimudes. Lõuna-Vene steppides tekkis kaks sõjakat, kuid ebapüsivat polovetsi riiki. Üks neist hõlmas Dnepri- ja Dnestri-äärseid hõime (khaan Bonjaki järeltulijate dünastia). Teine, tugevam riik, ühendas Põhja-Donetsi, Doni, Aasovi mere ning Kubani hõimud. Siin

valitses Šarukani dünastia, kelle pojapoeg Kontšak oli kõige energilisemaks üksikute hordide ja hõimude ühendajaks. Kiptšakkide khaaniriigid tekkisid ka nende vanadel rändlemisaladel Aasias, Lääne-Kasahstani steppides.

Polovetside elu-olus säilis palju ürgkogukondliku korra jäänuseid. XIII sajandil koostati Krimmis polevetsi-ladina-pärsia sõnastik, mille kaudu on teada polovetside (türgi) keele iseloom ja mõningad nende elu-olu üksikasjad.

Vene vürstide ühendatud sõjajõud jätkasid endiselt edukat võitlust polovetside vastu. Kuid vürstide separaatsed, halvasti ettevalmistatud sõjakäigud (nagu Igor Svjatoslavitši retk Kontšaki vastu 1185. a.) lõppesid lüüasaamisega.

XII sajandil ja XIII sajandi algul olid polovetsid juba tugevasti vene kultuuri mõju all. Polovetsi khaanid võtsid endile sageli vene kristlikud nimed.

Hiljem, pärast mongoli-tatari sissetungi, segunesid polovetsid vallutajatega.

7. VANA-VENE KULTUUR

Suuline rahvalooming. Kultuuri arengus oli suur tähtsus suulisel rahvaloomingul, bõliinadel, jutustustel ja kõnekäändudel, ajaloolise sisuga lauludel ja rahvakommetel (pulma- ja matusekombed, samuti rahvapidustuste, tavaliselt põllutööde mitmesuguste momentidega kohaldatud kombestik). Rahvapärimused olid vanimate vene kroonikate aluseks. Kroonikud kasutasid folkloori vastavalt oma ideelis-poliitilisele kontseptsioonile.

Iidsest ajast peale oli rahvas kokku seadnud laule ja armastanud tantsida. Rahva hulgast on pärit skomorohhid — rändnäitlejad, -lauljad ja -muusikandid, kes tõid kunsti demokraatlikud tendentsid.

Rahva vaated ajaloole peegeldusid bõliinades, milles ülistati «kündjate» vägilastööd ja sangaritegusid. Vägilaskujud — Mikula Seljaninovitš, «talupoja poeg» Ilja Muromets, Dobrõnja jt. — säilisid rahva mälestustes vapruse ja kuulsuse sümbolitena.

Kirja tekkimine. Haridus. Kultuuriajaloo tähtsaks tähiseks on kirja tekkimine. Venemaal sai see alguse varakult — IX sajandil. Smolenski kurgaanide lahtikaevamisel leiti savinõu pealiskirjaga X sajandi esimesest poolest. Võimsa tõuke kirjasõna arengule andis Vana-Vene riigi tekkimine. Kirjaoskus levis veelgi laiemalt pärast ristiusu vastuvõtmist.

Kiievi-Vene kirjandusteostes rõhutatakse raamatute ja teadmiste väärtust. «Raamatutarkuse» kasulikkusest kõneldes võrdleb kroonika raamatuid maailmaruumi jootvate jõgedega, tarkuse allikatega. Hariduse levikut soodustasid vürstid, kes vajasid kirja-

oskajaid inimesi. Jaroslav organiseeris mitte ainult koole, vaid pani ka suure hulga «kirjutajaid» kreekakeelseid raamatuid tõlkima. Kõrge kunstiline tase saavutati käsikirjaliste raamatute kujundamisel. Sellest kõnelevad niisugused XI sajandi raamatud, nagu Novgorodi possaadniku Ostromiri jaoks ümberkirjutatud evangeelium või vürst Svjatoslav Jaroslavitši «Kogumik» («*Изборник*»), kaunistatud päisvinjettide ja miniatuuridega.

Mõned vürstid olid võrdlemisi haritud inimesed. Vladimir Monomahhi isa vürst Vsevolod valdas viit võõrkeelt. Kirjaoskus levis mitte ainult valitsevates ringkondades, vaid ka linnaelanike hulgas.

Kirjandus. Vana-vene originaalkirjandust iseloomustab tihe seos tolleaegse ühiskondliku elu nõuetega. Kirjandusteoste kunstiline väljendusrikkus tulenes suurel määral sellest, et Venemaal oli juba ammu arenenud kõrge kultuuriga kõnekeel. Kõnekunsti näidisteks on sõjameeste, saadikute ja kohtunike kõnede üleskirjutused.

XI sajandil oli silmapaistvaks kirjameheks metropoliit Illarion, tuntud teose «Lugu seadusest ja õnnistusest» autor. Illarion oli varafeodaalse riigi ideoloog. Eredate kirjanduslike kujude abil rõhutab Illarion Venemaa rahvusvahelist tähtsust. Petšerski kloostri iguumen Feodossi kirjutas vürst Izjaslavile mitu jutlust ja läkitust.

Ka ilmalikust kirjandusest on teada mitmed märkimisväärsed talendid. Üheks säilinud teoseks on Vladimir Monomahhi «Õpetussõnad lastele», mis propageerib feodaali sõdalaste vaprust. Teose eesmärgiks oli kaitsta tugevat vürstivõimu.

Pärast ristiusu vastuvõtmist levis Venemaal tõlkes palju mitmesugust bütsantsi kirjandust (kroonikaid, ajaloolisi jutustusi jm.). Nende kaudu jõudis vene inimesteni ka antiikkultuuri pärand.

XI sajandi keskpaiku (võimalik, et juba X saj. lõpul) pandi kirja esimesed koondkroonikad, mis pole säilinud. Need olid Venemaa minevikku käsitlevad ajaloolised teosed. Nende varasemate kroonikate alusel loodi XII sajandi algul suurepärane ajalookirjanduse mälestis —. «Jutustus möödunud aegadest» («*Повесть временных лет*»), mis omapäraga torkab silma Euroopa keskaegse historiograafia hulgas. Selle teose koostaja kasutas paljusid allikmaterjale — jutustusi, legende, rahvusvahelisi lepinguid, teateid Venemaa kohta võõramaistest kroonikatest jne. Autor — arvatavasti Kiievi Petšerski kloostri munk Nestor — püstitas küsimuse: «Kust on Vene maa tulnud, kes hakkas esimesena Kiievis valitsema, kuidas sai Venemaa alguse?» Ta oli koduste vaenuste põhimõtteline vastane ning tugeva vürstivõimu pooldaja ja kaitsja.

«Jutustus möödunud aegadest» püüab näidata Venemaa osa maailmaajaloos ja seostada tema ajalugu maailmaajalooga. Vene rahvast käsitleb autor kui üht slaavlaste haru. Kogu teost läbib uhkustunne Venemaa üle.

Nestori teksti on hiljem korduvalt ümber tehtud. Teos pani põhja mitmepalgelisele ligikaudu 600-aastasele vene kroonikakirjandusele.

Kunst. Vana-vene kunst oli mitmekülgne. Kiiev sai kuulsaks oma arhitektuuri poolest. Vladimir Svjatoslavitši valitsemisajal rajati 25 kupliga Desjatinnaja kirik, mis on kaunistatud mosaiigi, freskode ja marmoriga. Kiriku lõhkusid hiljem mongoli-tatari vallutajad. Jaroslav Targa valitsemisajal ehitati Sofia katedraal, mis sai kuulsaks oma hinnalise mosaiigiga, portreemaalidega jm. Just sel ajal ümbritseti Kiievi possaad müüriga, milles asus Kuldvärav. Kiievisse rajati ka uhkeid ilmalikke ehitisi — vürsti paleesid.

Suursuguseid kirikuid hakati püstitama kõigisse tugevnevate vürstkondade suurematesse keskustesse. Sofia peakirikud ehitati Novgorodi ja Polotskisse, Lunastaja peakirik Tšernigovisse jt. Vene puuhoonete ehitamise kogemused ja loovalt rakendatud välismaise ehituskunsti mõjud andsid erilise ilme tolleaegseile kiviehitistele.

Kõik need suursugused ehitised pidid kehastama vürstide võimsust alamate silmis ja sisendama töörahvasse alandlikkust nii taevase kui maise võimu vastu, samuti hämmastama oma iluga võõramaiseid saadikuid.

Tekkis ka ilmalik mosaiikportreekunst; tuntud on Jaroslav Targa perekonnaportree. Maalikunst oli kirikuarhitektuuriga orgaaniliselt seotud. Seinamaalidest olid ülekaalus ikoonid. Laialdaselt kasutati bütsantsi maalikunsti traditsioone.

Väga mitmekesised ja rikkalikud on tarbekunsti mälestised — diadeemid, medaljonid, rahad, ketikesed, kõrvarõngad, sõrmused, kaelakeed jm.

Kõigi hilisemate vürstiriikide kultuurialged pärinevad Vana-Venest.

8. VANA-VENE TÄHTSUS MEIE KODUMAA RAHVASTE AJALOOS

Vana-vene rahvas kui vene, ukraina ja valgevene rahva esivanem. Üleminek feodalismile oli vene, ukraina ja valgevene rahva ajaloos tähtsaks etapiks. Idaslaavi hõimude ühinemisel kujunes aja jooksul vana-vene rahvas, kellest hiljem kasvasid välja vene (suurvene), ukraina ja valgevene rahvad. Vana-vene rahvast iseloomustas majanduslike sidemete nõrkusest hoolimata teatud keeleline, territoriaalne ja kultuuriline ühtsus. See ühtsus leidis väljenduse mõistetes vene rahvas ja Vene maa, mida kasutati vana-vene rahva ja temaga asustatud territooriumi kohta rahvaloomingus ja kirjasõnas.

Kohalike dialektide kõrval tekkis ka juba vana-vene rahva keel, milles olid kirjutatud kroonikad, «Vene Õigus» ja kirjandusteosed. Rahvakeele alusel tekkinud vana-vene kirjakeel sai keskajal kuulsaks oma rikkaliku sõnavara ja kõlavusega.

Vana-Vene territoriaalsest ja etnilisest ühtsusest räägivad folkloor ja paljud kirjalikud mälestised.

Vene bõliinade põhiideeks on rahva sügav armastus oma kodumaa vastu ja mehine võitlus iseseisvuse eest. Neidsamu tundeid õhkub ka Venemaa ajaloole pühendatud «Jutustusest möödunud aegadest» ning teistest kirjandusteostest.

Ühtsustunne väljendus ka rahvusvahelises õiguses: vürstid sõlmisid lepinguid «Vene maa kõigi inimeste» nimel.

Vana-vene ehituskunsti, maalikunsti ja skulptuurinäited on kogu oma vormilises mitmekesisuses stiililt väga lähedased. Kujunesid välja vene kunsti traditsioonid, mida kandsid edasi ehitusmeistrid, ikoonimaalijad, raamatute ümberkirjutajad jt. Rahva hulgast pärit skomorohhid, laulikud, jutustajad rändasid mööda linnu ja maid, levitades suulist rahvaloomingut.

Vana-vene rahva osatähtsus meie kodumaa teiste rahvaste ajaloos. Varafeodaalne aeg oli tähtsaks etapiks mitte ainult idaslaavlaste, vaid ka paljude mitteslaavi (Baltikumi, Põhja, Volgamaa, Põhja-Kaukaasia, Musta mere äärsete ja Moldaavia) rahvaste ajaloos. Kuigi mitmed sellal meie kodumaa territooriumil elanud ja Vana-Vene riigile allutatud rahvad ei mõistnud vana-vene keelt ja Kiievi-Vene majanduslikud sidemed teiste rahvaste ja hõimudega polnud veel kuigi tugevad, on nende üha kasvav suhtlemine vana-vene rahvaga vaieldamatuks faktiks.

9. VANA-VENE RAHVUSVAHELINE TÄHTSUS

Vana-Vene riik kujunes võitluses Kasaari kaganaadi, stepinomaadide ja Bütsantsi impeeriumiga. Pidevalt laienes riigi territoorium — Venemaa muutus Euroopa üheks suurimaks riigiks. X sajandil ulatusid tema piirid läänes Baltikumini ja Karpaatideni ning lõunas Musta mere steppideni.

Purustanud Kasaari kaganaadi ning jätkates võitlust petšeneegide, torkide ja polovetside vastu, etendas Vene tähtsat osa Ees-Aasia ja Euroopa rahvaste ajaloos, kaitstes neid rändrahvaste sissetungide eest.

Arenesid kaubanduslikud sidemed. Venemaale saabusid kaubakaravanid Regensburgist (kus Venemaaga kauplevaid kaupmehi nimetati rusaarideks), Prahast, Krakovist, Lüübekist, Stargradist, Sigtunast, Bütsantsist ja Araabia maadest. Kiievis käisid paljude Euroopa ja Aasia maade kaupmehed. Vene kaupmeestel olid oma kaubahoovid rahvusvahelise kaubanduse suurimates keskustes — Konstantinoopolis, Ojamaa saarel ja mujal.

Venel olid kaubanduslikud, kultuurilised, poliitilised sidemed Tšehhi, Poola, Ungari, Bulgaaria, Bütsantsi, Saksamaa, Norra ja Rootsiga, suheldi ka Prantsusmaa ja Inglismaaga. Vene rahvus-

vahelist seisundit illustreerivad vene vürstide dünastilised sidemed teiste maade valitsejatega. Jaroslav Targa tütreist oli üks Prantsusmaa kuninga Henri I, teine tütar Norra kuninga Harald Julge, kolmas Ungari kuninga Andrease naiseks. Jaroslavi tütar Anna etendas Prantsusmaa kuningannana silmapaistvat osa selle riigi poliitilises elus. Vladimir Monomahhi ema oli Bütsantsi keisri Konstantin Monomachose tütar. Vladimir Monomahhi õde Jevpraksia-Adelheid abiellus Saksa keisri Heinrich IV-ga, tütar Jefimia Ungari kuninga Kolomaniga. Vladimir Monomahh ise oli abielus Inglise kuninga Haroldi tütre Gythega.

Vana-Vene oli hästi tuntud teistes riikides. Temast kõneldakse skandinaavia saagades, araabia rändurite ja Bütsantsi riigimeeste ning ajaloolaste (Leon Diakonose, keiser Konstantin Porphyrogennetose, Kedrenose jt.) teostes. Jaroslav Targa vastu tundsid huvi prantsuse kroonikud. Saksa eeposes räägitakse «Kiievi maast».

Vana-Vene kirjamehed tunnetasid oma kodumaa võimsust ja Venemaa osa maailmaajaloos. Illarioni «Loost» võib lugeda, et sellel heal ja kuulsal maal valitsesid vene vürstid ja temast räägiti «maailma kõigis otstes».

Järgneval ajalooperioodil muutusid oluliselt Vene rahvusvahelised suhted.

10. TAGA-KAUKAASIA JA KESK-AASIA RAHVAD VIII—XI SAJANDIL

Taga-Kaukaasia rahvaste võitlus Araabia ikke vastu. Esimest korda tungisid araablased Armeeniasse 640. a. VIII sajandi alguseks vallutasid nad kogu Taga-Kaukaasia, omastasid palju maavaldusi ja sundisid talupoegi täitma mitmesuguseid koormisi. Töötav talurahvas maksustati maamaksuga. Peale selle pidid mittemuhameedlased maksma hingemaksu. Et talupojad maksude maksmisest kõrvale ei hiiliks, pidid nad kaelas kandma tinalipatsit, kuhu oli märgitud elukoht.

Taga-Kaukaasia rahvad võitlesid kangelaslikult ja visalt vallutajate vastu. 773. a. puhkes Armeenias suur talurahva ülestõus, mis kestis kaks aastat ja lämmatati alles kaliifi 30 000-mehelise sõjaväe abil.

21 aastat (816—837) kestis Aserbaidžaanis suur talurahvasõda endise karjase ja kaameliajaja Babeki juhtimisel. Sellest rahvaliikumisest osavõtjaid nimetati punalipukandjaiks või inimesteks punaseis rõivastes, kuna nad pidasid punast värvi ülestõusu sümboliks. Ülestõus toimus religioosse hurremiitide õpetuse sildi all. Hurremiitideks kutsuti sekte, kes jutlustasid võitlust kahe ürgse jõu (jumala ja kuradi, hea ja kurja) vahel. Nad pidasid ebavõrdsusele rajatud ühiskonda kuradi loominguks. Ülestõusu loosungeis nõuti maa üleandmist külakogukondade kätte ning talupoegade vabastamist feodaalsest sõltuvusest ja koormistest. Feodalismi-

vastane talurahvaliikumine oli üheaegselt ka vabadussõda võõramaiste vallutajate vastu. Ülestõusnute väed andsid araabia vägedele tõsiseid lööke. Ülestõusu reetsid kohalikud feodaalid, kes olid ülestõusnutega liitunud, et seda ära kasutada võitluseks araablastest suurmaavaldajate vastu. Ehmunud talurahvaliikumise ulatusest, läksid nad Araabia kalifaadi poole üle. Ülestõus suruti maha. Kaliifi käsul raiuti Babekil ära käe- ja jalalabad ning löödi ta seejärel risti.

851. a. puhkes suur rahvaülestõus Araabia ikke vastu Armeenias, Kartlias (Gruusias) ja Põhja-Aserbaidžaanis. Eriti kuulsaks sai Sassuuni mägipiirkonna (Lõuna-Armeenia) rahvavägi, keda juhtis Ovnan Hutist. Rahvavägi purustas Araabia sõjaväe, vallutas Muši linna ja hukkas kaliifi asevalitseja. Sellest sündmusest räägitakse armeenia eeposes «Sassuuni David» (ka «Sassuuni kangelased»). Kaliifi poolt kohale läkitatud karistusvägi Buga juhtimisel õiendas kolm aastat järjest ülestõusnutega julmalt arveid. Araabia vallutajate võim langes alles IX sajandi teisel poolel.

Taga-Kaukaasia sotsiaal-majanduslik areng X—XI sajandil. Pärast Araabia võimu kukutamist tekkisid soodsamad tingimused majanduse arenguks Armeenias, Gruusias ja Aserbaidžaanis. Suurenes nisu ja odra külvipind. Hakati kasvatama riisi, puuvilla, viinamarju ning kultiveeriti värvitaimi — safrankrookust ja punavärvikut. Levis siidiussikasvatus. Gruusia sai kuulsaks oma hobustega ja lambakarjadega.

Gruusias ja Armeenias kuulusid maa ja niisutussüsteemid kuningatele, vürstidele ning teistele ilmalikele ja vaimulikele feodaalidele. Teoorjus muutus kõige levinumaks talupoegade ekspluateerimise vormiks. Selle kõrval eksisteeris ka rendivorm, mille puhul talupoeg pidi osa saagist feodaalile loovutama. Harilikult jäi sellisele talupojale, kes sai feodaalilt seemet, tööloomi ja tööriistu, ainult üks viiendik saagist. Suured maavaldused olid kloostritel, kus laialdaselt arenes teoorjuslik majandus. Aserbaidžaanis, kus maa ja vesi olid riiklik omand, domineeris naturaalrent. Suur tähtsus oli seal ka rändkarjakasvatusel.

Kasvasid linnad. Armeenia suurimaks linnaks oli Ani, kus elas kuni 100 000 inimest. Ani sai kuulsaks kangaste, vaipade, glasuuritud nõude, fajansi ja metallesemete valmistamisega. Dvini linn oli tuntud košenillist valmistatud punase värvi, vaipade, metallesemete ja pottsepatööga. Artsnis valmistati kalevit ja vaipu. Gruusia suureks kaubandus- ja käsitöökeskuseks oli Tbilisi. Siia toodi kogu Taga-Kaukaasiast kokku kaupa, mis veeti edasi Euroopa maadesse. Aserbaidžaani linnadest oli Berda kuulus oma toorsiidiga, Gandža siidikangastega, Derbent linase riidega. Bakuu naftat tuntakse IX sajandi lõpust alates. Taga-Kaukaasia linnad kauplesid elavalt Ida-Euroopaga, sealhulgas ka Venega.

Feodaalse rõhumise tugevnemine Taga-Kaukaasias põhjustas

klassivõitluse teravnemist. Talurahvaliikumine toimus sageli tondrakiitide usulahu (mille asutas IX saj. Smbat Zarehavanist) õpetuse katte all. Tondrakiidid eitasid valitsevat korda kui kuradi sünnitist, ei tunnistanud ametlikku kirikut, nõudsid talupoegadele maad ja võitlesid kehvikute õiglusetuse vastu. Nad tahtsid luua varanduslikule võrdsusele rajatud kogukonda. Tondrakiitide õpetus oli armeenia talurahva hulgas väga populaarne. X sajandil puhkes Armeenias palju talurahva ülestõuse. Näiteks kestsid 75 aastat rahutused Tatevi kloostri vastu, mis oli talupoegadelt ära võtnud nende maa.

Poliitiline kord Taga-Kaukaasia maades. Ajal, mil Taga-Kaukaasia võitles Araabia ülemvõimu vastu, tekkis siin rida iseseisvaid feodaalriike: Abhaasia ja Tao-Klardžeetia kuningriigid Lääne-Gruusias ning Kahheetia vürstiriik Ida-Gruusias. Armeenias tekkis Širaki kuningriik (kus valitses Bagratiidide dünastia) ja mõned väiksemad poliitilised koondised. Lõuna-Aserbaidžaanis oli suur Aserbaidžaani emiraat, Põhja-Aserbaidžaanis Širvan-šahhi riik ja Gandža emiraat.

Taga-Kaukaasia rahvad võitluses Bütsantsi ja türklaste-seldžukkide vastu. IX sajandil tugevnes Bütsantsi pealetung Armeeniale. Bütsants vallutas Širaki kuningriigi ja mõned teised maa-alad. Seejuures asustas Bütsants osa armeenlasi ümber Kiliikiasse, Süüriasse ja Bulgaariasse.

XI sajandi teisel poolel vallutasid Armeenia, Aserbaidžaani ja osa Gruusiast Taga-Kaukaasiasse tunginud türgi nomaadid — seldžukid. Taga-Kaukaasia maade majandus laostus, linnad hävinesid, inimesed tapeti või veeti vangi. Osa armeenlasi asus ümber Väike-Aasiasse, kus nad XI sajandi lõpul rajasid Kiliikia kuningriigi.

See Gruusia osa, kus säilis iseseisvus, ühines poliitiliselt, tänu millele sai võimalikuks võitlus seldžukkide vastu. Kuningas David IV Ehitaja (1089—1125) suutis nõrgendada Gruusia ühendamise vastu võitlevate ilmalike ja kiriklike ülikute võimu. Tugevdati Gruusia sõjalist jõudu, loodi alaline ratsaväge 40 000 polovetsist, kes olid tulnud siia Musta mere kaldailt. Pärast pikaajalist sõda seldžukkide vastu vabastati Tbilisi. Selles vabadusvõitluses näitas tõelist kangelaslikkust üles gruusia töörahvas, keda toetasid armeenia ja aserbaidžaani rahvad.

Taga-Kaukaasia rahvaste kultuur. Araabia ikkest vabanemisele järgnenud aega tähistab kultuuri õitseng Taga-Kaukaasias. Hariduse keskusteks olid kloostrikoolid, kusjuures erilise tähtsuse omandas Gelati kloostri akadeemia. Linnad muutusid kultuurielu keskusteks.

Arenes gruusia ja armeenia historiograafia. Nii näiteks koostati Gruusias XII sajandil ajalooteoste kogumik «Gruusia elu». Armeenias nägid päevavalgust Aristakes Lastivertsi (XI saj.) jt. ajalooteosed.

Filosoofias paistsid XI sajandil silma Jefrem Mtsire (Gruusia), Grigor Magistr (Armeenia) ja Hatib Tebrisi (Aserbaidžaan) tööd. XI sajandi gruusia filosoofid Petritsi, Arseni Ikaltoeli ja aserbaidžaani filosoof Bahmanjar ibn-Marzban uurisid antiikaja pärandit.

Suurenes huvi loodusteaduste vastu. Aserbaidžaani astronoom Ferid-ad-din Širvani koostas taevatähtede tabelid. Armeenias sai astronoomina ja matemaatikuna tuntuks Joann Sarkavag (XII saj. lõpp ja XIII saj. algus).

Püstitati palju kiriklikke, samuti ka ilmalikke ehitisi. Gruusia silmapaistvaks arhitektuurimälestiseks on Bagrat III kirik Kutaisis (XI saj.), Gelati kloostrikirik oma suurepärase mosaiigiga (XII saj.) jt. Armeenia selleaegset arhitektuuri esindavad kuningaloss ja teised majad Ani linnas. Neid hooneid kaunistavad reljeefskulptuurid ja kivisse raiutud ornamendid. Aserbaidžaanis rajati XII sajandil niisugused suurepärased ehitised nagu Neitsitorn Bakuus, mausoleum Nahhitševanis jt.

Kõrge taseme saavutas Taga-Kaukaasia kunstkäsitöö — kivilõike- ja puunikerduskunst, emailimine jt.

Kesk-Aasia rahvaste võitlus Araabia ikke vastu. Surunud maha Kesk-Aasia rahvaste kangelasliku vastupanu, vallutasid araablased VIII sajandi algul suure osa Kesk-Aasiast. Nad purustasid siinsed linnad, riisusid elanikkonda ja vedasid inimesi orjusse. Araabia ülikud hõivasid parimad maad ja niisutussüsteemid. Kehtestati maamaks, mis nägi ette poole saagi äraandmise, üldine hingemaks, suurenesid talupoegadelt ja käsitöölistelt võetavad andamid. Rahvast aeti sunniviisiliselt ehitama kindlusi ja sildu ning kaevama kanaleid.

Töötav rahvas jätkas aktiivselt võitlust vallutajate vastu. 728. a. puhkes Sogdis suur ülestõus, mis kestis 10 aastat. Maverannahris (Amu-Darja ja Sõr-Darja vaheline ala) toimus 776.—783. a. suur rahvaliikumine, mida selleaegseis kirjalikes allikais nimetati valgetes rõivastes inimeste võitluseks. Seda juhtis Hašima ibn-Hakim hüüdnimega Mukanna («kaetud näoga»). Ülestõus toimus hurremiitide loosungite all. Talupojad tahtsid araablaste võimu kukutada, võtta maa külakogukondade kätte ja likvideerida sotsiaalset ebavõrdsust. Araablaste kõrval võtsid ülestõusu mahasurumisest osa Sogdi ülikud.

Rahvahulkade lakkamatu vabadusvõitlus kõigutas vallutajate võimu. Pärast Araabia kalifaadi langust tugevnes Kesk-Aasias tadžiki Samaniidide feodaalne dünastia (819—999).

Kesk-Aasia sotsiaal-majanduslik areng IX—XI sajandil. Sel ajajärgul on Kesk-Aasias märgata tootlike jõudude arengut. Levis puuvilla, riisi, lina, kanepi jm. kasvatamine. Arenes siidiussikasvatus. Maverannahris tugevnes feodaalne omand. Maa ja niisutussüsteemid olid suuremalt jaolt riiklik omand. Peale selle olid olemas maad, mis kuulusid Samaniididele, dehkaanide mõi-

sad, kirikumaad, sõjateenistuslaste tinglikud maavaldused, mis praktikas muutusid päritavaks. Kõige enam oli tarvitusel naturaalrent.

Suurimateks käsitöö- ja kaubanduskeskusteks olid Merv, Balh, Urgentš, Buhhaara, Samarkand. Seal oli arenenud puuvillase ja siidriide, metall-, savi- ja nahkesemete tootmine. Tekkisid käsitööliste organisatsioonid, mis sarnanesid Euroopa tsunftidega. Kesk-Aasia kaupmeeste karavanid käisid Itilis, Bulgaris, Vene maadel, Hiinas. Poliitiline võim linnades oli feodaalide käes.

Koos feodaalsuhete arenguga Kesk-Aasias suurenesid ka klassivastuolud. X sajandi rahvaliikumistest oli suurimaks pagar Abu-Bekri juhtimisel toimunud ülestõus Buhhaaras. See oli linnakehvistu ülestõus, millest võtsid osa ümbruskonna talupojad. Ülestõusu religioosseks katteks oli karmaatide ususekti õpetus, mis kuulutas kõigi vabade inimeste sotsiaalset võrdsust ja nõudis maa andmist külakogukondade kätte.

Poliitilised suhted Kesk-Aasias IX—XI sajandil. Samaniidid taotlesid keskvõimu tugevdamist riigis, kuid põrkusid suurmaavaldajate-dehkaanide vastupanule. Koos feodaalse maavalduse arenguga ja ülikkonna tugevnemisega suurenes riigis poliitiline killustumus.

X sajandi lõpul tekkis Seitsmejõe alal ja Ida-Turkestanis türgi rändhõimude riik, mida hakkas valitsema Karahhaniidide dünastia. Feodaliseeruvad türgi nomaadiülikud hakkasid vallutama Kesk-Aasiat, hõivasid Maverannahri, kukutasid Samaniidid ja said enda kätte suurema osa maast. Feodaalse maaomandi valitsevaks vormiks sai teenistuslaste pärandatav maavaldus. Riik oli poliitiliselt killustunud.

XI sajandil läks Seldžuki riigi võimu alla Horezm, hiljem muutusid seldžukkide vasallideks ka Karahhaniidid.

Kesk-Aasia rahvaste kultuur. IX—XI sajandil oli Kesk-Aasias kultuuri õitseaeg. Kesk-Aasia matemaatik Muhammed ibn-Musa al-Horezmi (IX saj.) võttis esimesena kasutusele logaritmid. Abu-Nasr al-Farabi oli Idamaade suurimaid filosoofe. Ta väitis juba X sajandil, et mateeria on igavene.

Eriti suur tähtsus oli geniaalse mõtleja ja õpetlase Ali ibn-Sina ehk Avicenna (988—1037) tegevusel. Ta kirjutas ligikaudu 100 raamatut meditsiinist, filosoofiast, füüsikast jm. Eriti tuntud on tema tööd «Arstiteaduse kaanon» ja «Terveksravimise raamat». Oma järeldused rajas ta vaatlustele ja kogemustele. Avicenna tööd etendasid Aasia ja Euroopa teaduse arengus määratu suurt osa ja neid tõlgiti ladina keelde.

Suur õpetlane Abu-r-Reihan al-Biruni (971—1048) Horezmist tegeles loodusteaduse, astronoomia, matemaatika, maateaduse, ajalooga. Eriti silmapaistev on tema töö «Mineraloogia». Biruni määras esimesena metallide ja mineraalide erikaalu. Ta kontrollis teadmisi praktikas ja võitles ebausu vastu. Birunile kuuluvad ka

ajaloolis-geograafiline ülevaade Indiast, teos Idamaade rahvaste ajaloo kronoloogiast («Möödunud põlvkondade jäljed») jpt.

Filoloog Mahmud Kašgarist koostas XI sajandil sõnastiku, mis on tähtsaks materjaliks türgi keelte ajaloo uurimisel.

Silmapaistvamaiks tadžiki luuletajaiks olid X sajandil Rudaki, talupoja poeg, kes kirjutas kasõõde (oode), gaseele (lüürikat) ja poeeme, ning Dakiki.

Maailmakirjanduse suurteoseks peetakse pärsia ja tadžiki klassiku poeet Abu-l-Kasim Firdousi Tussast (934 — u. 1025) teost «Šahh-name» («Kuningate raamat»). See poeem, täis sügavat patriotismi, pajatab Kesk-Aasia ja Iraani rahvaste ajaloost enne Araabia vallutusi.

Tähtis koht tadžiki ja pärsia luules on Nasir-i-Hosrovil (1004—1088), kes kritiseeris feodaalkorda ja kirjutas «Rändamise raamatu» reisidest Iraani, Egiptusse, Araabiasse, Mesopotaamiasse, Palestiinasse.

Kesk-Aasias kerkisid ka suurepärased ehitised (mausoleum Buhhaaras X saj., Rab-i-Melik — karavanserai (sissesõiduhoov ja ööbimiskoht) Buhhaara ja Samarkandi teel XI saj. jt.), loodi ornamentika ja kujutava kunsti silmapaistvaid teoseid.

Kesk-Aasia selle perioodi kultuuril on ülemaailmne tähtsus.

FEODALISMI ÕITSEAEG. FEODAALNE KILLUSTUMUS. TSENTRALISEERITUD VENE RIIGI KUJUNEMINE JA TUGEVNEMINE

V peatükk

FEODAALNE KILLUSTUMUS VENEMAAL. MEIE MAA RAHVAD XII—XIII SAJANDIL

1. VENE MAADE SOTSIAAL-MAJANDUSLIK JA POLIITILINE ARENG

Feodaalse tootmisviisi seaduspäraseks, progressiivseks arengunähtuseks oli majanduslikult ja poliitiliselt iseseisvate piirkondade eraldumine. Maa edasise majandusliku arengu eeltingimuseks sai suurmaavalduse, eriti bojaaride pärusmaade tugevnemine ja naturaalrendi erikaalu kasv koos teoorjusliku majanduse laienemisega.

Üleminek feodaalsele killustumusele kutsus aga ühtlasi esile hulga negatiivseid nähtusi poliitilises elus. Vana-Vene riigi tükeldamise tagajärjel tekkisid paratamatult vürstidevahelised vaenused, mida nii kurjalt taunis «Igori sõjaretke loo» autor. Vürstide lõputud tülid halvendasid Venemaa välispoliitilist olukorda ja nõrgendasid tema jõudu võitluses välisvaenlastega.

Põllumajandus. Feodaalse killustumuse perioodil toimusid mõningad nihked tootlike jõudude arengus. Söödiviljeluse ja alepõllunduse kõrval hakkas ulatuslikumalt levima kolmeväljasüsteem. Maa väetamine sõnnikuga suurendas põldude viljakust. Vene rahvas haris üles uusi maid, eriti maa kirdeosas — Volga ääres, Põhja-Dvinaa aladel jne.

Põllumajandustehnika arenes väga aeglaselt, muutus aga mitmekülgsemaks ja töökindlamaks. Põlluharijad said linnade käsitöölistelt sirpe, vikateid, kirveid jne. Sageli valmistati töövahendeid ja -riistu raudsüdamiku kokkusulatamisel terasest lõiketeraga. Teadaolevatel andmetel kuulus taluinventari hulka rohkem kui 40 mitut liiki tooteid: adraotsad, sahaterad, adranoad, labidaterad, kõplad, naelad, hobuserauad jne.

Arheoloogiliste väljakaevamiste põhjal on kindlaks tehtud, et maa lõunaosas — Dnestri jõe ääres — kasutati uudismaade ja põlispõldude kündmisel ning põldude külvieelsel harimisel erineva

konstruktsiooni ja raskusega atru. Teravilja jahvatamiseks võeti kasutusele vesiveski.

Talurahvas. Suurenes talupoegade arv, kellelt feodaalid võtsid naturaalrenti. Talupoja töö oma majapidamises oli palju tootlikum kui teoorjuse puhul. Talupoeg püüdis toota rohkem, et pärast isandale määratud obroki äraandmist saaks teita oma perekonda, ning kui juhtus olema viljakas aasta, ka müüa osa vilja, liha ja juurvilja. See polnud kerge, sest obrokina nõudsid feodaalid talumajapidamistelt väga mitmesuguseid saadusi.

XIII sajandi teisest poolest säilinud Lääne-Volõõnia ürikutest nähtub, et Berestje talupojad pidid maksma obrokit natuuras (leib, kaer, rukis, lambad, kanad, mesi, lina), s. t. ülal pidama, toitma ja katma oma isandaid koos nende teenijaskonnaga. On teada, et Novgorodi- ja Suzdalimaal oli pooleteramehi — sõltuvaid talupoegi, kes pidid andma feodaalile osa saagist. Peale selle maksid talupojad endiselt riigimakse. Nagu varemgi, oli maksustamisüksuseks suits, s. t. talupoja majapidamine.

Suure Venemaa majanduselu oli väga mitmekesine: ühes piirkonnas maksti obrokit produktides, teisal tegid talupojad mõisapõldudel teotööd, kõikjal püsis talupoegade kohustus osa võtta kindlustuste, sildade, teede ehitamisest jne.

Venemaad tabasid sageli ikaldused, mis põhjustasid nälga kogu riigis või selle üksikutes osades. Kuni XIV sajandi keskpaigani võib kroonikates leida keskmiselt ühe teate näljahädast iga 8 ja poole aasta kohta. Sageli kestis näljahäda 2—3 aastat, viies lihtrahvast näljasurma ja sundides neid inimliha sööma.

Nagu varemgi oli feodaalses pärusmõisas elavate sõltuvate inimeste hulgas rohkesti holoppe. Poliitiliste õigusteta holopid sõltusid täielikult isandast, kes võis neid isegi tappa. Holopi majanduslikud õigused, tõsi küll, mõnevõrra suurenesid. Nagu nähtub 1229. a. Smolenski ja Saksa linnade vahel sõlmitud lepingust, oli holoppidel tekkinud vara, mida nad seaduse järgi võisid pärandada.

Talupoeg muutus iseseisvaks peremeheks. Ajalooallikates ei leia enam teateid surnud käe õigusest, mille kohaselt poegadeta talupoja surma korral läks viimase vara üle tema isandale. Nähtavasti see tühistati. Talupojal avanesid suuremad võimalused toota mõnevõrra rohkem oma vajadustest ja muuta saaduste ülejääk kaubaks — müüa seda turul. Põllumajandussaaduste turustamispiirkond oli küll veel väga kitsas ja talumajapidamise side turuga jäi ebastabiilseks.

Feodaalid omakorda müüsid naturaalobrokina saadud produkte ja ostsid linnadest luksusesemeid, välismaa veine, kalleid relvi, kangaid jne.

Kõik see soodustas linnade kasvu, sealse käsitöö ja kaubanduse arengut.

Valitseva feodaalklassi olukord. Vana-Vene riigi killunemisega said mõnede vürstkondade suurvürstid õige suurte, küladest ja lin-

nadest koosnevate pärusmaade omanikeks. Pidevalt kasvasid bojaaride ja kiriku maavaldused. Riigi erinevates paikades tekkisid kümned uued jõukad kloostrid. Novgorodi, Galiitsia ja Vladimiri-Suzdali bojaarid valdasid tohutuid rikkusi.

Need privilegeeritud maaomanikud valitsesid praktiliselt täielikult oma talupoegi ja mõistsid nende üle kohut. Samuti vastutas feodaal selle eest, kuidas täitsid tema talupojad riiklikke koormisi. Elades kindlustatud mõisas ja evides družiinat, muutus privilegeeritud maaomanik sageli oma valduste piiramatuks valitsejaks ning astus mõnikord välja kohaliku vürstivõimu vastu.

Arvuka rühma moodustasid valitseva klassi hulgas väike- ja keskmised teenistusfeodaalid (*дворяне, дети боярские, милостники*), s. t. nooremad družinnikud, kellele suurvürstivõim toetus. Moodustades vürsti õukonna (*двор*) (siit nimetus *дворянин* — teenisaadlik), olid nad teenistuses, mille eest said vürstilt tasu (maad või tulutoova ameti). Nad tõid endaga teenistusse kaasa sõjasalku, mis koosnesid sõltuvaist smerdidest. Kroonikates ja ürikutes mainitakse korduvalt teenisaadlikke vürstide lähimate sõjasulastena.

Valitseva klassi sisemised vastuolud kajastusid publitsistikas. On säilinud teenisaadli tolleaegse ideoloogi Daniil Zatotšniku teos, milles ta kirglikult paljastab kirikuladvikut ja «mõistuseta valitsejaid» suurbojaaride hulgast ning nõuab visalt, et vürstivõimu peamiseks toeks peavad saama väikemaavaldajad. Neist pidid tema arvates tulema «mõtlevad bojaarid», «vürstlikud mõtlejad» (s. t. vürstinõukogu, duuma liikmed). Kui keerulised ka ei olnud valitseva klassi sisemised suhted, moodustasid üksikud rühmad ometi talurahvaklassile üksmeelse vastasrinde.

Linn. Külas oli endiselt ülekaalus kodutööndus, mis ei olnud eraldunud põllundusest (rõivaste, jalatsite, majatarvete, põllundusinventari valmistamine jne.). Kuid linnades hakkas arenema käsitöö, mis sai linnade tunduva tõusu aluseks.

Nihked tootlike jõudude ja ühiskondliku tööjaotuse arengus olid linnade arvu suurenemise ja käsitöö erialade kasvu põhjuseks. Suurte ja väikeste linnade arv kasvas XI sajandist kuni XIII sajandi keskpaigani rohkem kui kahekordseks ja ulatus kroonikate järgi otsustades 300-ni. Muidugi ei olnud kõik linnad kaubanduse ja käsitöö keskusteks: mõned neist olid lihtsalt kindlused.

Käsitöö arenes kuni mongoli-tatari kallaletungini. Käsitöö erialasid oli kuni 60. Käsitöö areng toimus metallitööndu baasil, laienes toodete nomenklatuur. Arheoloogidel on teada 150 liiki XI—XIII sajandist pärinevat rauast ja terasest esemeid. Musta metalli töötlemine nõudis vähemalt 16 eriala. Sepad, relvameistrid, juveliirid (kullassepad) ja teised valmistasid tööriistu, relvi, mitmesuguseid pronks-, hõbe- ja kuldehteid.

Käsitöö täiustus, leiutati uusi tehnilisi võtteid. Sepad kasutasid terasest terade termilisel töötlemisel kvaliteedi tõstmiseks mitme-

sugust tehnoloogiat. Nad oskasid sepääsil suurepäraselt rauda ja terast keevitada ning kokku joota vasega.

XIII sajandil hakati Venemaal kasutama uut tüüpi rauataandamiskollet, kõrgahju eelkäijat — ülespoole suunatud šahtidega sulatusahju. Vene meistrid said Euroopas kuulsaks emailtehnikaga, vase kuldkirjamisega, nikerdus- ja lakkimiskunstiga ning peente valuvormide valmistamisega.

Naturaalmajandus pidurdas kaubatootmise arengut. Linnades vürstidele, bojaaridele ja družinnikutele tellimise peale töötavate meistrite toodete müügisfäär ulatus 50—100 km. Turu tarbeks töötas ainult osa Kiievi, Novgorodi, Smolenski, Galitši, Vladimiri ja mõnede teiste linnade meistritest. Nende tooted leidsid tarbijaid külades, üksikud esemed aga sattusid mõnikord ka tuhandete ja rohkem kilomeetrite taha ning jõudsid isegi välismaale — Bulgaariasse, Poolasse, Saksamaale jne. Vürstid, kes olid huvitatud põllumajandussaaduste müügist ning luksusesemete, hinnaliste relvade jm. ostust, soosisid kaubandust. Vürstid said kaubandusest mitmesugust tulu: olid kehtestatud erilised maksud võõrnikele ja kõrtsidele, võeti tolli jne.

Poliitilise killustumuse ja sagedaste sõdade olukorras ning kaubatootmise madala taseme tõttu olid vürstiriikide kaubanduslikud sidemed ebakindlad.

XII—XIII sajandil laienes Venemaa väliskaubandus naaberriikidega. Vladimirisse Kljazma ääres saabusid «külalised» Bütsantsist ja teistest maadest. Suured linnad, nagu Novgorod, Smolensk, Vitebsk, sõlmisid kaubalepinguid Saksa linnadega. Konstantinoopolis, Riias, Tallinnas, Bulgaris ja Urgentšis olid terved vene linnaosad ja tänavad, kus elasid kolooniatena vene kaupmehed.

Kaubanduslikud sidemed peegeldusid ka linnaväravate nimetustes: Kiievis näiteks oli Poola, samuti ka Ungari ja Juudi värav, Galitšis Saksa värav jne.

Linnade ning neis elunevate käsitööliste ja kaupmeeste poliitiline tähtsus tõusis. Kõige suuremate linnade käsitöölised koondusid oma huvide kaitseks kutsealade ja elukoha järgi. Need koondised (*улица, ряд, сотня*) valisid endale vanemad, ehitasid oma kirikuid, neil oli oma kassa. Kaupmeeste organisatsioonid kandsid vennaskondade nimetust. Nii kaupmeeste kui käsitööliste koondisi valitses ladvik, kes oli tihedates sidemetes bojaaridest liigkasuvõtjate ülemkihiga ja suhtus vaenulikult käsitöölistest alamrahvasse, plebeidesse. Kehvikud alustasid korduvalt, eriti nälja-aastail, ülestõuse feodaalse ladviku vastu.

Linnade valitsev ladvik, kes hoidis oma alluvuses alamrahvast ja formeeris neist vajaduse korral polkusid, oli võimas jõud, kellega pidid arvestama isegi suurvürstid.

Linnade kui kohalike keskuste kasv soodustas esialgu feodaalse killustumuse võidukäiku riigis. Ühiskondliku arenemise edasises protsessis aga hakkasid linnad pooldama tugevat keskvõimu. Feo-

daalvaenuste all kannatavad linnakodanikud olid huvitatud sellest, et vabastada oma linn bojaaride ja väikevürstide meelevalla alt ning linna privileege säilitades sõlmida kokkulepe mõne tugeva vürstiga. Säärane vürst võis kaitsta linna sõja puhul, abistada kaupmehi nende kauba turustamisel Venes ja välismaal. Sõlminud niisuguse kokkuleppe, tunnistas kõrgem riigivõim sellega kõige suuremate vabalinnade ja neile alluvate maade ülikkonna omandi- ja iseseisva kohtumõistmise õigust. Nii teenisaadel kui ka linnad hakkasid üha energilisemalt toetama laialdaste maa-alade ühendamist suurteks vürstiriikideks.

Klassivõitlus. Talurahva ja linnakehvistu rõhujate vastu suunatud klassivõitluse vormid olid väga mitmekesised: rikuti isandale kuuluvat inventari ja hävitati tema kariloomi, isegi süüdati mõisaid, tapeti ametiisikuid ning korraldati ülestõuse.

1136. a. toimus Novgorodis talupoegade ja linnakehvistu suur ülestõus, mis haaras ka Pihkva ja Laadoga. Ülestõusu tulemusena kihutati minema Kiievist saadetud vürst Vsevolod, keda süüdistati selles, et ta ei takistavat bojaare talupoegade rõhumisel. Kõige enam kasu said aga ülestõusust bojaarid, kes sellest ajast vabanesid lõplikult Kiievi vürstide võimu alt ja kehtestasid feodaalse vabariigi. Kaupmeeste ja käsitööliste nõudmisi arvestades olid nad sunnitud säilitama veetše (Novgorodi elanike üldkoosolek).

Vladimiri-Suzdalimaal puhkes aastail 1174—1175 suur rahvaliikumine, mille ajendiks oli vürst Andrei Bogoljubski mõrvamine bojaaride ja družinnikute poolt. Pärast tema kõrvaldamist haarasid võimu bojaarid. Siis aga tõusid nende vastu üles talupojad, kes tapsid possaadnikuid, mõisaametnikke ja teisi ametiisikuid ning võtsid ära nende varanduse. Rahutused lõppesid sellega, et uus vürst purustas teenistusfeodaalide ja linnade abiga oma vastased — bojaarid — ja surus talupoegade väljaastumise maha.

On teateid rahvaliikumistest ka Galiitsias-Volõõnias. XII sajandi 40-ndail aastail astusid võitlusse oma õiguste eest Zvenigorodi ja Galitši linnade elanikud. Nende väljaastumise surusid maha kohalikud vürstid. XIII sajandi 40-ndail aastail märgivad allikad suurt talurahva ülestõusu Galiitsiamaa lõunaosas «jumalavallatute bojaaride röövimise» vastu.

Poliitiline kord ja riigiaparaat. Vana-Vene riigi lagunemisel tekkis XI—XII sajandil Venemaal 13 suurt vürstiriiki ja feodaalset vabariiki: Novgorodi- ja Pihkvamaa, Vladimiri-Suzdali, Polotski-Minski, Turovi-Pinski, Smolenski, Galiitsia-Volõõnia, Kiievi, Perejaslavi, Tšernigovi, Tmutarakani, Muromi ja Rjazani vürstiriigid. Kiievi suurvürstide võim langes. Suurvürstitrooni pärast puhkes võitlus tugevamate vürstide vahel. Nad püüdsid enda kätte saada endist pealinna, millel oli suur majanduslik tähtsus, kus elas metropoliit ja mis etendas tähtsat osa võitluses rändrahvastega.

Faktiliselt läks aga riigivõim XII sajandil üksikute iseseisvate vürstiriikide ja vabariikide (mis oma suuruselt ei jäänud

maha mõnestki Lääne-Euroopa riigist) valitsejate kätte. Aja jooksul võimsust kogunud, hakkasid need valitsejad ise pooldama Venemaa ühendamist, kuulutasid endid suurvürstideks ja püüdsid haarata Kiievi vürstiriiki, et seda kasutada oma poliitilistel eesmärkidel.

Venemaa eri osades peeti suurvürste oma vürstiriigi peaks. Formaalselt kuulus neile kogu riiklik võim, tegelikult aga jagasid nad seda teiste suurfeodaalidega. Sedamööda kuidas kasvas maavalduste ülikonna tähtsus, tugevnes võitlus nende ja kohaliku suurvürsti vahel. Hakati korraldama vürstide kokkutulekuid. Ülevenemaalistele, kohalikele (üksikutes vürstiriikides) ja mitut maad puudutavaile kokkutulekuile kogunesid vürstid, nende liitlased, vasallid, bojaarid, mõnikord kõrgem vaimulikkond, hiljem ka teenisaadlikud. Kokkutulekutel arutati seadusandluse, maade jaotamise, omavahelise sõja ja rahu küsimusi, samuti ka suhteid naabruses asuvate välisriikidega. Sageli lõppesid kokkutulekud tülidega ja vürstide uute relvastatud kokkupõrgetega.

Tähtsal kohal riigiaparaadis olid relvastatud jõud. Sõjasalku kasutati korduvalt talurahva ülestõusude mahasurumisel. Vürstide ja bojaaride družiinade osatähtsus tõusis. Suurte sõdade ajal koosnes sõjavägi endist viisi peaasjalikult jalameestest-maakaitseväelastest, kelle arv ulatus üksikutes vürstiriikides 50 000—60 000. Küllalt suure tähtsuse omandasid relvastatud jõudude koosseisus linnaelanike polgud.

Vene relvad olid väga mitmekesised: mõõk, saabel, piik, vibu ja nooled, sõjakirves, nuga, sõjanui, pistoda, kiiver, metallrõngastest või naastudest soomussärk ja kilp. Družinniku peamiseks relvaks oli mõõk, massirelvaks aga piik ja kirves. Sõjas kasutati laialdaselt piiramis- ja heiterelvi (linge, ambe, taraane, heitenooli). Kaitseehitused muutusid püsivamaiks, rajati linnakindlustusi (valle ja puittarasid), kivitorne jne. Täiustusid sõjapidamisviisid. Sõjavägi koosnes kolmest allüksusest: keskel oli «otsmik», sellest paremal ja vasakul «tiivad». Sellise lahingrivistuse kolmele põhiosale lisandus hiljem valvepolk. Kui kõikide vürstide polgud oleksid ühinenud, poleks vaenlane Venemaale midagi suutnud teha. Paraku olid aga jõud eraldatud: vürstide lahingulipud lehvisid eri suunas.

Laevastik koosnes lotjadest, mis sõitsid Mustal, Kaspia ja Läänemerel ning neid ühendavail jõgedel. Lodjad olid tähtsaks vahendiks maavägede edasitoimetamisel.

2. ÜKSIKUTE VENE MAADE AJALUGU

Venemaa, nagu teistegi tolle aja Euroopa riikide omapäraks oli suurvürstivõimu järkjärguline tugevnemine üksikutes piirkondades. Eriti tuntav oli see Venemaa kirdeosas, Vladimiris-Suzdalis (tule-

vase Suur-Vene põhiterritoorium), kellega väga tihedasti oli seotud Novgorodi-Pihkvamaa. Vähem oli suurvürstivõimu tugevnemine märgatav Galiitsias-Volõõnias (tulevase Ukraina põhiosa). Veelgi nõrgem oli selle mõju Polotski-Minski vürstiriigis (tulevase Valgevenemaa põhiterritoorium). Kõige suuremaiks olid arvukate Vene vürstiriikide hulgas Vladimiri-Suzdali, Galiitsia-Volõõnia ja Polotski-Minski maad. Venemaa tervikuna ületas oma suuruselt kõiki Euroopa riike, ulatudes Doonaust ja Baltimaadest Volgani ja Uraalideni, Mustast merest kuni Põhja-Jäämere kallasteni.

Juba tol ajal Venes alanud ühinemistendents ei toonud aga kaasa suurvürstivõimu lõplikku võitu, kuna poliitiliseks ühinemiseks vajalikud majanduslikud eeltingimused polnud veel küpsed.

Vladimiri-Suzdalimaa. Eraldunud maadest oli kõige tähtsam Vladimiri-Suzdali (Rostovi-Suzdali) vürstiriik. Selle piirid ulatusid piki Volgat Nižni Novgorodist kuni Tverini, lõunas Gorohhovetsi, Kolomna ja Možaiskini, põhjas kuni Ustjugi ja Beloozeroni (Valgjärveni).

Vladimiri-Suzdali vürstid püüdsid alistada naaberrahvaid. Nad laiendasid oma võimu idas ja kirdes Volga-Kaama (mordva ja mari) ning Põhja-Dvinaa kallastele. Siin tekkisid linnad-kindlused, nagu Nižni Novgorod (1221), Ustjug jt. Juba iidsetest aegadest toimus Volga kaudu kaubavahetus Kaukaasia rahvastega, kellega oldi ka kultuurilistes sidemetes.

Selles Venemaa osas tekkisid koloniseerimisprotsessis suured linnad ja vürstide maavaldused. Sellepärast sõltusid kohalikud bojaarid erinevalt Galiitsia ja Novgorodi omadest suuresti vürstidest. Rostovi-Suzdalimaa vabanes Kiievi võimu alt XII sajandi 30-ndail aastail, mil valitses Monomahhi poeg Juri Dolgoruki (1125—1157). Suure poliitikategelasena saavutas ta oma vürstiriigile iseseisvuse ja taotles isegi ülemvõimu kogu Venemaa üle. Juri Dolgoruki ajal langesid Vladimiri-Suzdali mõju alla Murom ja Rjazan. Oma hüüdnime sai vürst sellest, et püüdis alistada niisuguseid Suzdalist kaugel asuvaid linnu, nagu Kiiev ja Novgorod.

XII sajand oli Vladimiri-Suzdalimaale tunduva majandusliku tõusu perioodiks. Ehitati uusi linnu — Vladimir Kljazma äärde, Perejaslavl, Zvenigorod, Dmitrov jt. Asutati meie kodumaa tulevane pealinn Moskva (kroonikas esmakordselt mainitud 1147. a.).

Juri järglast vürst Andrei Bogoljubskit (1157—1174) toetasid Rostovi, Suzdali jt. linnade elanikud, kuid kohalikud suurbojaarid olid temaga vaenujalal. Toetudes teenisbojaaridele, -aadlikele ja linnaelanikele, õiendas Andrei otsustavalt arveid kangekaelsete bojaaride ja vaimulikega ning saatis osa maalt välja. Ta viis pealinna üle Vladimirisse, kus oli suur kaubandus-käsitööstuslik possaad, ning võttis endale kogu Venemaa suurvürsti tiitli. 1169. a. vallutas Andrei Kiievi, mille andis valitseda ühele oma vasallidest. Niisama energiliselt tegutses ta ka põhjas ja pääses võimule Novgorodis, kuhu saatis asevalitsejaid Suzdalist.

Vene kirdeosa ja Kaukaasia vaheliste sidemete tõendiks on tõik, et Andrei Bogoljubski poeg, kes oli abielus Gruusia kuninganna Tamaraga, juhtis Gruusia ja Armeenia ühendatud vägesid Armeenia iidse pealinna Dvini vabastamisel türklaste-seldžukkide ikkest. Ka teenisid Vladimiri õukonnas Põhja-Kaukaasiast pärit isikud.

Andrei Bogoljubski järglane, tema vend Vsevolod Suurpesa (1177—1212), suutis veelgi tugevamini ohjeldada kohalikke feodaalülikuid, kellest ta paljud laskis hukata. Vsevolod kandis suurvürsti tiitlit ja hoidis võrdlemisi kindlalt oma võimu all Novgorodi ja Rjazanit. Kiievimaal valitsevad Tšernigovi ja Smolenski vürstid pidasid teda oma süserääniks, Galiitsia vürstid aga tugevaks liitlaseks. Poeemi «Lugu Igori sõjaretkest» autor ülistas võimsat Vladimiri-Suzdali vürstiriiki, kelle polgud võivad Volga aerudega laiali loopida, Doni aga kiivritega tühjaks tõsta.

Vladimiri-Suzdalimaa osatähtsus rahvusvahelistes suhetes oli suur. Juri Dolgoruki oli liidus Bütsantsiga. Andrei Bogoljubski, kes kasutas ära Bütsantsi ja Rooma kuuria vahelisi vastuolusid, saavutas piiskopkonna moodustamise Vladimiris. Vsevolod Suurpesa huve arvestati Friedrich Barbarossa õukonnas. Mõistes Vladimiri-Suzdali vürstiriigi rahvusvahelist tähtsust, saatis paavst kuuria sinna saatkonna ja jutlustajaid, kes püüdsid vene vürste kiskuda küll lahkhelidesse Saksamaaga, küll meelitada neid katoliku usku. Paavsti kuuria plaanid ei läinud täide.

Vsevolodi poja Juri II ajal (1218—1238) jätkus võitlus Galiitsia-Volõõnia vürstidega Kiievi pärast. See võitlus nõrgestas Venemaad.

Novgorodi-Pihkvamaa. Novgorodi-Pihkvamaa laialdast territooriumi piiras kagust Vladimiri-Suzdali vürstiriik, lõunast Smolenski ja edelast Polotski vürstiriik.

Novgorodi bojaarid säilitasid oma võimu varem Vana-Vene riigi koosseisu kuulunud naaberrahvaste üle. Neis maades asusid andamite kogumise ja administratiivkeskused — pogostid ja vene kindlused. Läänes olid sellisteks Pihkva ja Tartu — Novgorodi võimu tähtis keskus Eesti ja Läti alal[48], põhjas aga Laadoga.

Ida-Baltikumis ulatus Novgorodi võim Väina jõeni, Karjalas, Soomes ja Lapimaal kuni Norra piirini. Novgorodi valdused laiusid põhjas Valge mere Terski kaldalt Zavolotšjes Uraalideni. Kuigi Novgorodi bojaaride võimu all elavad rahvad kannatasid ekspluateerimise all (neilt koguti andamit), oli nende kuulumine Novgorodi-Pihkvamaa koosseisu majanduslikus ja poliitilises mõttes progressiivse tähtsusega.

Novgorodimaal oli arenenud põllundus, mis aga ebasoodsa mullastiku ja kliima tõttu ei suutnud elanikkonna vajadusi rahuldada. Vilja veeti sisse Suzdalimaalt. Novgorodlaste tegevusalad olid mit-

[48] Tegelikult Tartu Novgorodi alla ei kuulunud ja Novgorodi võim Eestisse ega Lätisse ei ulatunud. *Toim.*

mekesised — peeti jahti karusnaha- ja mereloomadele, püüti kala, toodeti soola. Külaelanike tähtsaks tegevuseks oli rauatootmine. Novgorod oli suurimaid käsitöö- ja kaubanduskeskusi Euroopas. Kaubateede ristumiskohal asuv Novgorod kauples elavalt nii Venes kui ka naaberriikidega Põhja- ja Ida-Euroopas.

Pärast 1136. a. ülestõusu tulid Novgorodis ja Pihkvas võimule bojaarid, suurte pärusmaade omanikud. Bojaarid äritsesid laialt, tegelesid liigkasuvõtmisega. Novgorodi-Pihkvamaal tekkis bojaaride aristokraatlik vabariik. Vormiliselt kuulus siin kõrgem võim kõigi linnaelanike koosolekule — veetšele. Tegelikult aga oli võim bojaaride käes, kelle hulgast valiti possaadnik (valitseja ja kohtu eesistuja). Hiljem hakati valima ka tuhatnikku ja isegi peapiiskoppi (alates 1156. a.). Esimene oli possaadniku abiline, sõjavägede ülem, kes juhtis ka kohtumõistmist kaupmeeste üle, viimane korraldas riigikassat, vabariigi suhtlemist välisriikidega jne. Veetše kutsus ka vürsti, kelle ülesandeks oli peamiselt vabariigi relvastatud jõudude juhtimine. Vürsti õigused olid väga piiratud. Ta sai mõningat tulu valitsemisest, kohtumõistmisest ja kaubandusest. Mõjuvõimsamad vene vürstid olid alatasa omavahel ja Novgorodi bojaaridega vaenujalal ning püüdsid kinnitada kanda Novgorodimaal.

Võimule tulnud Novgorodi bojaaridel tuli arvestada veetšet, eriti kui seal astusid üles linna alama rahva esindajad. Novgorodi iseseisvuse esimesed sada aastat kuni mongoli-tatari kallaletungini (1136—1236) läksid mööda klassivõitluse tähe all, mis korduvalt paisus linnakehvistu ja talupoegade avalikuks väljaastumiseks. Eriti ulatuslikuks kujunes 1207. a. ülestõus. Novgorodi linnaelanikud ja ümbruskonna talupojad tõusid üles possaadnik Dimitri vastu. Viimane pärines jõukate bojaaride Miroškinite suguvõsast, kes rõhusid rahvast eriti kõrgete maksudega ja tegelesid liigkasuvõtmisega. Rahvas purustas Miroškinite majad ja rüüstas nende valdused ning jagas omavahel nende varanduse. Peale selle leidsid ülestõusnud suurel hulgal tahvleid võlakohustustega, milles siplesid Miroškinite juures võlaorjuses olevad elanikud. Ülestõusu tagajärjel eemaldati Miroškinid võimu juurest.

Võitluses bojaaridega võitsid linna käsitöölised endale teatud õigusi. Suureks jõuks kujunesid käsitööliste koondised.

Sise- ja väliskaubanduse arengu, eriti aga vabariigi ja Vladimiri-Suzdalimaa vaheliste tihenevate kaubasidemete tagajärjel kasvas Novgorodis aegamööda kaupmeeskonna osatähtsus.

Ühinemispoliitikat ajavad Suzdali vürstid kindlustasid väsimatult oma positsioone Novgorodi vabariigis. Vladimiri vürstide mõju tugevnes eriti XIII sajandil, mil nende väed osutasid Novgorodile ja Pihkvale otsustavat toetust võitluses välisvaenlasega.

Feodaalsuhete arenemise tulemusena eraldus Novgorodi vabariigist Pihkvamaa, mis XIII sajandil kujunes iseseisvaks bojaaride vabariigiks.

Galiitsia-Volõõniamaa. Galiitsia-Volõõniamaa hõlmas suure territooriumi, mille lõunapiir kulges Musta mere rannikut mööda Doonau jõeni, haarates praeguse Moldaavia ja Põhja-Bukoviina alasid. Edelas olid Galiitsia ja Ungari vaheliseks piiriks Karpaadid. Mägedes ja nende taga paiknes Karpaadi-Vene, mis XI sajandil sattus osaliselt Ungari valdusse, osaliselt jäi aga koos Braševo, Bardujevo jt. linnadega Galiitsia vürstidele. Läänes, Bugi ja Visla vahel, piirnes Galiitsia-Volõõnia vürstiriik Poolaga. Põhjas ulatusid Volõõnia valdused osaliselt Leedu (jatvingi) maadesse, ida pool aga laiusid Polotski vürstiriigi naabrite Must-Vene (Novgorodoki linnaga) ja Grodno maad. Idapiir kulges piki Pinski ja Kiievi vürstiriikide maid.

Juba ammust aega oli Galiitsia-Volõõnia mustmullamaadel edenenud künnipõllundus. Galiitsias olid rikkad soolakaevandused, kusjuures soola veeti naabruses asuvatesse Vene vürstiriikidesse. Kõrgele tasemele jõudis siin ka käsitöö, mis soodustas linnade kasvu. Neid oli Galiitsia-Volõõnia vürstiriigis üle 80 (arvestatud nii kaubanduslik-käsitööstuslikke keskusi kui ka kindlusi). Arvukate vee- ja maismaateede ristumiskohana etendas Galiitsia-Volõõniamaa silmapaistvat osa Euroopa maade kaubavahetuses.

Galiitsiamaa, mille iidseks keskuseks oli Przemyšl (Peremõšl), eraldus Kiievist XII sajandi algul. Lahkhelides kohalike vürstidega otsisid võimukad bojaarid toetust Ungarilt ja Poolalt, takistades sellega kauaks maa poliitilist konsolideerumist. Alles XII sajandi keskel Vladimiri (1141—1153) ajal ühendati kõik Galiitsia maad. Tollal eraldus Volõõnia ka Kiievi võimu alt (1154). Jaroslav Osmomõsli (1153—1187) ajal jätkus Galiitsia vürstiriigi tõus. Rahujalal Bütsantsiga ja liidus Ungariga, suutis ta edukalt kaitsta oma valdusi Doonaul ja tagasi tõrjuda polovetside kallaletunge.

XII sajandi lõpul ühinesid Galiitsia ja Volõõnia esmakordselt Volõõnia vürsti Romani (1199—1205) võimu alla. Rea karistusabinõudega nõrgendas ta Galiitsia bojaare, kellest paljud põgenesid Ungari kuningakotta ja toetasid kuninga nõudlusi Galitšile. Lüüasaanud bojaaride maad jagas vürst družiinale. Galiitsia ja Volõõnia ühendamine soodustas kohalike linnade (Galitš, Vladimir, Lutsk jt.) ja kaubanduse arengut. Surunud maha Vladimiri-Suzdali vürsti Vsevolodi vastupanu, vallutas Roman 1203. a. Kiievi ja nimetas enda suurvürstiks.

Pärast Romani hukkumist sõjakäigul Poolasse algas maa edelaosas laostav feodaalsõda (1205—1245). Paavsti kuuria kaastegevusel reetsid bojaarid maa sõltumatuse ning see sattus Ungari ja Poola võimu alla (1214. a.).

Ent reeturite ja vallutajate vastu tõusis üles rahvas. Rahvaülestõus haaras kogu vürstiriigi. Linnaelanikud kihutasid minema Ungari garnisonid ja kutsusid appi Toropetsi vürsti Mstislav Udaloi. Vabadusvõitlusega liitusid ka talupojad, kes lõid puruks taga-

nevad võõramaised väed. Kroonikakirjutaja sõnade järgi ei õnnestunud pääseda ühelgi vallutajal.

Välismaiste feodaalide kallaletungid kestsid aga edasi. Mstislav Udaloi ja Daniili (1220—1264) vägede käest said nad mitu korda lüüa. Teenisbojaaride, -aadlike ja linnaelanike abiga vabastas vürst Daniil Volõõnia (1229), Galiitsiamaa (1238) ja seejärel Kiievi, ühendades seega uuesti Edela-Vene maad.

Polotski-Minskimaa. Polotski-Minskimaa hõlmas põhilise osa tulevasest Valgevenemaast Väina (Lääne-Dvinaa) ja Berezina jõgede ääres. Loodes jõudis Polotski vürstide võim Kiievi vürstide endiste valdusteni Baltimaades — liivlaste, seelide ja osaliselt latgalite aladele. Läänes kuulus Polotski-Minski vürstiriigile osa Leedumaast.

Polotski-Minskimaal hakkasid varakult arenema feodaalsuhted. Tekkisid Polotskiga sidemeis olevad linnad Izjaslav, Vitebsk, Usvjat jt. ning Orša, Kopõs jt., mis olid seotud Minskiga. Kroonikad mainivad üle 40 Valgevene linna. Neil olid iidsed kaubandussidemed Ojamaa, Pomorze ja Saksamaaga. Alates ajast, mil Vladimir I tappis Polotski vürsti Rogvolodi ja vallutas tema maad, kuni Vladimir Monomahhi surmani võitlesid Polotski vürstid Rogvolodovitšid visalt Kiievi võimu vastu.

Esmakordselt ühendati Polotski-Minski vürstiriik vürst Vseslavi (1044—1103) valitsemisajal. See ühtsus ei olnud aga kindel: kohalike ülikute mõjuvõim tugevnes, linnad sattusid bojaaride võimu alla, mille tagajärjel nõrgenes kohalike vürstide võim. Selle kasutasid ära Kiievi ja Smolenski vürstid. Vladimir Monomahh vallutas Orša ja Kopõssi (1104. a.), mis pärast läksid Smolenskile, ning alistas Minski. Tema poeg Mstislav vallutas Polotski.

Alles XII sajandi keskel saavutas Polotsk uuesti iseseisvuse. Hiljem vabanes Kiievi võimu alt ka Minsk, kuid maa jagunes seejuures kaheks — Polotski ja Minski vürstiriigiks. Tugevad veetše võimuga keskused Polotsk ja Minsk olid majanduslikult ja poliitiliselt seotud Smolenski, Tšernigovi ja Vladimiri-Suzdaliga, nende liitu Novgorodi ja Pihkvaga takistas kaubanduslik konkurents.

Seda Venemaa osa nõrgendasid sisesõjad ning ta kaotas järkjärgult oma endise mõjuka positsiooni Ida-Baltikumis. Visale võitlusele vaatamata ei suutnud Polotsk saksa ristirüütlite sissetungi Ida-Baltikumi tagasi tõrjuda, selles ei toetanud neid ka naabrid. Riiaga sõlmitud lepingu põhjal (1212) kaotas Polotski vürst õiguse koguda andamit liivlastelt, seejärel ka latgalitelt.

3. VENEMAA RAHVUSVAHELINE OLUKORD

Venemaa jäi endiselt suurimaks riigiks Euroopas, vaatamata sellele, et ta ühtset välispoliitikat enam ei ajanud. Killustumusest hoolimata oli üksikute, väga suuri maa-alasid valdavate vene vürstide poliitika seotud rahvusvahelise eluga.

XII sajandi keskel astusid vene vürstid võitluses ülemvõimu eest Venes liitlassuhetesse omavahel vaenulike riikidega, mis kuulusid Euroopas pärast 1147. a. ristisõda kujunenud koalitsioonidesse. Vladimiri-Suzdali ja selle liitlase Galiitsia vürstid pooldasid tihedaid sidemeid Bütsantsiga ja Hohenstaufenitega Saksamaal, nende vaenlased Volõõnia vürstid aga otsisid Ungari ja Welfide toetust. Visas võitluses nomaadide rüüsteretkedega kaitses Vene oma iseseisvust, ühtlasi aga ka Euroopa tsivilisatsiooni. Järelikult oli sel võitlusel suur rahvusvaheline tähtsus. Vene vürstide väed aitasid kaasa Bulgaaria tugevnemisele, võimaldasid Ivan-Asen II naasmise tsaaritroonile. Tänu Venele suutsid Masoovia vürstid kindlustada oma positsioone Poolas. Vene vürstid võtsid osa pärilussõjast Austrias, kui Galiitsia-Volõõnia vürsti Daniili poeg Roman sai õiguse Austria hertsogiriigile (1252). Silmapaistvat osa etendas Vene (eriti Novgorodimaa) Põhja-Euroopa ajaloos, arendades kaubanduslikke ja diplomaatilisi suhteid Rootsi, Norra, Taaniga ning Poola Pomorze linnadega. Paavsti kuuria tegi korduvalt katseid saada Venemaad oma mõju alla, kuid sai alati vastulöögi.

Üksikute vürstiriikide käsutuses olid suured relvastatud jõud, mida rakendati nende riikide kaitseks ja territooriumi laiendamiseks. Need väed võtsid ette kaugeid retki Opava (Määrimaa) ja Kaliszini (Poola), Stargradi (Poola) ja Riiani (Baltimaad). Endiselt sõlmisid Bütsantsi, Ungari, Saksamaa, Poola ja teiste maade valitsejad dünastilisi sidemeid vene vürstidega.

Venemaad külastasid kaubakaravanid Bagdadist ja Horezmist, Regensburgist ja Krakovist. Vene reisijad (näit. tšerniigovlane Daniil, novgorodlane Dobrõnja) käisid kaugetes maades (Palestiinas, Bütsantsis jm.) ning panid oma rännumuljed kirja.

Kuid tervikuna võttes Vene rahvusvaheline olukord halvenes. Vene välispoliitilise positsiooni nõrgenemise ja territooriumi kahanemise peamiseks põhjuseks olid vürstide omavahelised tülid, mis ei lõppenud isegi siis, kui maale tungis välisvaenlane. Hõivanud Musta mere põhjakalda, laastasid polovetsid alatiste rüüsteretkedega Vene maid Perejaslavlist Doonauni, viisid vangi ja müüsid orjusesse vene inimesi. Nad takistasid Vene poliitiliste sidemete arenemist Idamaadega. Läksid kaduma Vene valdused Põhja-Kaukaasias, Bütsants vallutas Tamani poolsaare ja osa Krimmist ning püüdis kanda kinnitada ka Doonaul. Nõrgenes Vladimiri-Suzdali vürstide võim Volgamaal, mordvalaste ja maride aladel. Läänes haaras Ungari enda kätte Karpaadi-Vene. Baltikumis sundis Leedu suurvürstiriik Polotski vürste taganema Väina taha. Eestlaste ja lätlaste maad sattusid sakslastest ja taanlastest, soomlaste ja karjalaste maad aga rootslastest vallutajate alla. Venemaa ise laastati, vallutati. Lõplikult killunes see tatari-mongoli kallaletungi tagajärjel.

Selle perioodi kultuurimälestistest on aeg kahjuks säästnud ainult väheseid. Enamasti pole teada ka loojate nimesid. Kroonikad mainivad neist üksikuid. Niisuguseks on näiteks osav linnaehitaja Oleksa, kes töötas Volõõnias, samuti Volõõnia meister Avdei, kes sai kuulsaks peente kivinikerdustega. Kuulus oli ka Kiievi kunstnik-ikoonimaalija Alimpi, kes kaunistas maalidega Kiievi Petšerski kloostri seinad. Novgorodi meistrite-vermijate Kosta ja Bratila tööde näiteks on imeilusad vermitud hõbenõud. On säilinud Novgorodi valaja Avraami skulptuur, tema enda autoportree. Palju toob päevavalgele ka arheoloogia. Meie arheoloogid avavad kihtkihilt sajanditevanuseid kihistusi, leiavad veejuhtmeid ja sillutisi, rauasulatusahje ja sepaääse, adraterі ja mõõku, suuski, malenuppe ja mänguasju, ning mis eriti tähelepanuväärne — sadu kasetohust käsikirju. Palju selliseid tohtürikuid on päevavalgele tulnud Novgorodis, samuti on neid leitud Vitebskist, Smolenskist ja Pihkvast. Need avastused kummutasid legendi Vana-Vene kultuurilisest mahajäämusest.

Teadmised ja haridus. Kirjaoskus levis ja leidis tee elanikkonna mitmesugustesse kihtidesse (peaasjalikult feodaalide, osaliselt ka linnaelanike hulka). Sellest kõnelevad pealiskirjad käsitöötoodetel ja tarbeesemetel ning andmed erakirjavahetuse olemasolust. Teadmised täienesid kogemuslikul teel, samuti venekeelsete ja tõlgitud raamatute lugemise kaudu (olid olemas «ravitsejad» — arstid, matemaatikud — «arvuarmastajad»). Kirikute juurde tekkisid haiglad. Täiustus ehitustehnika: õpiti valmistama telliseid, tugevat lubjasegu jm.

Ajalookroonikaid peeti tol ajal kõikides suuremates linnades. Neid koostati suuremalt jaolt vürstide ja piiskoppide õukondades. Kroonikates ülistati vürste ja vene družiinade sõjakäike ning võite, teatati linnade, kirikute jne. ehitamisest. Kroonikakirjutajad kasutasid vürstikantseleide dokumente. Üksikute kroonikate alusel koostati koondkroonikaid. Kroonikakirjutuses võib täheldada ilmalike tendentside kasvu, kuigi neis jäi valitsevaks kiriklik ideoloogia. Ühiskondliku elu nähtusi seletati jumala tahteavaldusega. Vene kroonikad on väärtuslikud ajalooallikad ja kultuurimälestised.

Kirjandus. Kirjanduses peegeldusid valitseva klassi erinevate rühmade ideed. Kirjandusliku loomingu parimad teosed rajanevad rahvapärimusele, ülistavad Venemaad, kutsuvad vürste üles kaitsma rahu ja kodumaa sõltumatust, neis kajastuvad rahvahulkade püüdlused ja unistused. Kirjanduses tekkisid mitmesugused stiilid ja erinevad koolkonnad.

Kiriklik-jutlustava kirjanduse esindajaiks on kuulsate kirjameeste Kliment Smoljatitši ja Turovi Kirilli teosed (XII saj.). Vaimuliku ja osaliselt ka ilmaliku ülemkihi ideoloogiat väljendavad kujukalt Kiievi «Petšerski pateriki» (munkade v. pühakute elu-

lugude kogu) õpetlik-manitsevat laadi jutustused (XIII saj.). Rikkalik rahvaloòming on leidnud laialdast kasutamist väike-teenisaadlike ja tugeva vürstivõimu ideoloogi Daniil Zatotšniku «Loo» teravmeelsetes ja mõrudes aforismides (XII saj. lõpp — XIII saj. algus).

Koondkroonikates esinevad ilmaliku sisuga jutustused vürstidest Andrei Bogoljubskist, Galiitsia Daniilist, Aleksander Nevskist jt. Vaimulikest õukonnakroonikute sule all on need jutustused hiljem suuremal või vähemal määral kaotanud oma ilmaliku iseloomu.

Vene ja maailmakirjanduse suuremaid mälestisi on «Lugu Igori sõjaretkest», mis jutustab Novgorod-Severski vürsti Igori ebaõnnestunud sõjaretkest polovetside vastu (1185). Autor, tõenäoliselt vürsti družinnik, oma aja eesrindlike ideede kandja, mõistab otsustavalt hukka vürstidevahelised vaenused, milles hävib rahva töö, ning kutsub vürste üles üksmeelele.

Autor on Vene maade, vene rahva ühtsuse kirglik kaitsja; ta pooldab võimsate vürstide ühist poliitikat, mis on suunatud kodumaa kaitsmisele vallutajate vastu. «Igori sõjaretke loos» on antud meeldejääv pilt polovetside poolt laostatud kodumaast, kus haruharva kostavad kündjate hõiked, kuid seevastu sageli kraaksuvad kaarnad hukkunud sõjameeste ja põlluharijate surnukehade kohal. Autor ülistab rahulikku tööd. Teadlikult kirjeldab ta üht veriseimat sisevaenuste lahingut Nemiga jõel. Ta vastandab sõja rahule. Hinnates «Lugu Igori sõjaretkest» kirjutas Marx: «Poeemi mõtteks on üleskutse vene vürstidele ühinemiseks just enne mongoli jõukude sissetungi.» [49]

Teine tundmatu autori teos XIII sajandi esimesest poolest, «Lugu Vene maa hukkumisest», kõlab hümnina Vene maale, mida autor kujutab laiuvana Tamani poolsaarelt Baltimaadeni, Doonault Suzdalimaa idaossa.

Arhitektuur. Kirikuarhitektuuris kaob endine grandioossus, säilib ilu ja toredus sise- ja välisviimistluses. XII sajandil püstitati suurepäraseid, maailmakuulsuse saavutanud ehitisi: Jumalaema uinumise (Uspenski) ja Dimitri peakirikud Vladimiris, mis olid kaunistatud kivist väljaraiutud reljeefidega; Jumalaema kaitsmise kirik Nerli jõel oma dekoratiivsete skulptuuridega; Lunastaja kirik Nereditsas Novgorodi lähedal oma suurepäraste freskodega (fašistide poolt purustatud); Panteleimoni kirik Galitšis kuulsa portaaliga. Rõhuv enamus ehitisi oli puust. Kivist ehitati peaasjalikult kirikuid, kuid oli juba ka teisi kivihooneid, näiteks lossid Bogoljubovos, Galitšis ja mujal.

Stiilide mitmekesisusele vaatamata arenes arhitektuur ja maalikunst rahvaloomingu mõju all. Sageli kajastati seinamaalides, kivilõikekunstis, eriti plastikas, tikandites, raamatute illustreerimisel stseene rahva elust (mängud, tantsud, maadlus jne.).

---

[49] К. Маркс и Ф. Энгельс, Сочинения, т. 29, lk. 16.

Vene kultuuri tähtsus. Vene kultuur etendas suurt osa mitte ainult vene rahva elus, vaid avaldas mõju ka teiste rahvaste arengule. Vene kroonikate teateid kasutati suurimate poola ja leedu ning isegi inglise kroonikate koostamisel. Vene käsitöötooted levisid Saksamaal ja Tšehhis, vene freskodega kaunistati kirikuid Poolas, vene luunikerdajate tööd leidsid tunnustuse Bütsantsis jne. Vene kultuuris omakorda leidsid rakendamist maailmakultuuri saavutused. Vene kirjanduses võib märgata bütsantsi ja lõuna-slaavi kroonikate, jutustuste ja muistendite mõju. Vene maalikunstnikud ja ehitusmeistrid olid tuttavad bütsantsi seina- ja tahvelmaali parimate teostega, samuti ka kuulsate arhitektuurimälestistega.

5. MEIE MAA RAHVAD

Arvukad mitteslaavi rahvad Baltimaades (leedulased, lätlased, eestlased, preislased), Soomes, Karjalas, mõningad põhjarahvad (neenetsid, komid, jugralased), Volgamaal (bulgaarid, mordvalased, marid, tšuvaššid, udmurdid), Põhja-Kaukaasias (osseedid, tšerkessid), Musta mere põhjarannikul (osa polovetse, torkid) ja Moldaavias olid suuremal või vähemal määral seotud Kiievi-Venega, pärast Vana-Vene riigi killunemist aga sõltusid Vene maade valitsejaist. Nende rahvaste ühiskondliku arengu tase oli erisugune.

Baltimaade rahvad. Karjala. XII sajand oli Baltimaade rahvastele feodaalsuhete tekkimise ajaks. Talupojad elasid külakogukondadena, mis moodustasid maakondi eesotsas kohalike ülikutega.

Baltimaade elanikud tegelesid künnipõllunduse ja karjakasvatusega. Tekkisid linnad, käsitöö- ja kaubanduskeskused, nagu näit. Lindanise, mille kohale kujunes Tallinn, Mežotne jt.

Elanikud olid paganausulised. Baltimaade rahvaste silmapaistvateks kultuurimälestisteks on eesti eepos «Kalevipoeg», leedu ja läti ajaloolised laulud ning muinasjutud. Baltimaade arengut soodustasid iidsed sidemed Venega.

XIII sajandi algul tungisid Ida-Baltikumi saksa ja taani feodaalid. Kohalike ülikute vahelisi vastuolusid ära kasutades vallutasid ristirüütlid Eesti ja Läti. Eesti ja läti rahva kangelaslik võitlus vallutajatega moodustab nende rahvaste ajaloo sünge, kuid kuulsusrikka lehekülje.

Teisiti kujunes Leedu ajalugu. Majanduselu jõudsama arengu baasil tekkis siin algul vürstide liit, mis hiljem kujunes välja suhteliselt ühtseks varafeodaalseks riigiks suurvürstiga eesotsas.

Karjala kuulus ammu Novgorodi-Vene valdustesse. Karjala majanduses oli esikohal põllundus, arenenud olid jahindus ja kalapüük. Võrdlemisi elavalt tegeldi kaubandusega. Feodaalsuhete arengu tulemusena eraldus Karjala Novgorodi vabariigi iseseisvaks administratiivpiirkonnaks. Karjalas levis varakult ristiusk. Karjala rahva kultuuri ja elu-olu kajastab kuulus eepos «Kalevala».

See runode kogu jutustab karjala rahva loovast tööst, tema võitlusest loodusjõududega ning sõjalistest kangelastegudest.

XII sajandi keskel hakkasid Karjalasse tungima rootsi feodaalid kavatsusega seda vallutada ja orjastada. Otsustavat abi karjala rahvale osutas Vene. Karjalased koos venelastega lõid tagasi rootsi vallutajate kallaletungi. 1187. a. võtsid Karjala väed koos novgorodlastega ette sõjakäigu Rootsi pealinna Sigtuna alla ning purustasid selle.[50] Hiljem on karjala rahvas järjekindlalt astunud välja ühtsuse eest Venemaaga.

Põhja, Volgamaa, Põhja-Kaukaasia ja Musta mere äärsed rahvad. Novgorodi vabariigist sõltuvatest põhjarahvastest olid majanduslikult kõige arenenumad komid, kes elasid Võtšegda ja selle lisajõgede ääres, samuti ka Ees-Uraalis (lõuna-komid, permjakid). Komid tegelesid jahinduse ja kalastamisega, ent tundsid ka põllundust ja käsitööd. Neid valitsesid kogukonnaülikud. Sugukondliku korra tingimustes elasid Valge mere kallastel neenetsid (samojeedid) ja Põhja-Uraali nõlvadel jugralased.

XII sajandil võib feodaalsuhete kujunemise algust täheldada tšuvaššidel ja mordvalastel, kes tegelesid põllunduse ja metsmesindusega. Kroonikates mainitakse mordva vürste. Teistel Volgamaa rahvastel — maridel, udmurtidel — valitses patriarhaalne kogukondlik kord.

Tähtis osa Volgamaa, Kaama-äärsete alade ning Ees-Uraali ajaloos kuulub Bulgaaria varafeodaalsele arenenud põllundusega riigile. Suurtes linnades — Bulgaris, Suvaris, Biljaris — tegeldi mitmesuguse käsitööga. Bulgari sõitsid kokku kaupmehed Venest, Kesk-Aasiast, Taga-Kaukaasiast, Iraanist ja teistest maadest. Bulgaaria kaupmehed vedasid teravilja Vladimiri-Suzdalimaale. Bulgaris elasid ka vene käsitöölised.

Nomaadid-baškiirid Ees-Uraalis hakkasid koonduma hõimuliitudesse, mille eesotsas seisid vanemad. Suurt osa etendasid baškiiride juures veel rahvakoosolekud. Kehtis veritasu.

Põhja-Kaukaasia rahvad alaanid (osseedid) ja adõgeelased, kes tegelesid põlluharimise ja karjakasvatusega, olid koondunud ebapüsivatesse hõimuliitudesse. Karjakasvatusega tegelev Dagestan asus patriarhaalse korra lagunemise ja feodaliseerumise varases staadiumis. Hõimude juhid ja üksikute piirkondade valitsejad olid vaenujalal. Osa neist oli sõltuvuses Gruusiast, osa Venest.

Krimmi asukad — alaanid, karaiimid, kreeklased, armeenlased, venelased jt. — jätkasid kaubavahetust ja kultuurilist läbikäimist Venega, vaatamata Bütsantsi taotlustele saada oma võimu alla mereäärsed linnad Chersonesos (Korsun), Sudak (Surož), Kertš (Kortšev) jt. Põhja-Kaukaasia ja Krimmi rahvaste sidemed Venega olid nõrgenenud seoses türgi rändhõimude polovetside sissetungiga Musta mere põhjarannikule XI sajandi keskel.

---

[50] Küsimus sellest, kes hävitasid Sigtuna, on veel problemaatiline. *Toim.*

Polovetside poolt vallutatud Dešt-i-Kiptšak haaras Doonau ja Volga vahelised Musta mere stepid, kaasa arvatud stepialad Krimmis, Aasovi mere ääres ja Ees-Uraalis. Ida-polovetsid rändlesid Volga taga kuni Jaiki jõeni. Polovetsi horde ja rändlevaid vürstkondi juhtisid khaanid, kelle võim oli pärandatav. Polovetside usundiks oli šamanism.

Pärast laastavaid sõdu langes osa polovetsi hõime sõltuvusse Vladimiri-Suzdali, Tšernigovi ja Galiitsia-Volõõnia vürstidest. Viimased valitsesid ka Dnepri ja Doonau vahelisi Musta mere rannikualasid, kaasa arvatud Moldaavia ja Põhja-Bukoviina. Siin oli slaavi ja romaani elanikkond, kellest hiljem kujunes moldaavia rahvas. Moldaavias kujunesid feodaalsuhted. Kasvasid linnad, käsitöö- ja kaubanduskeskused, nagu Galats, Berlad, Tekutš, Banja jt., mis olid kaubavahetuses Vene, Bütsantsi, Tšehhi, Bulgaaria, Ungari jt. riikidega.

Vene rahva ja teiste meie maa rahvaste vastastikused sidemed. Paljud eespool mainitud rahvad olid kuulunud Vana-Vene riigi koosseisu. Üksikute rahvaste kujunemine jätkus killustumuse ajal eri vürstiriikides. Mõned rahvad, sattunud välismaiste vallutajate ikke alla, panid paljude sajandite jooksul vastu feodaal-koloniaalsele rõhumisele ja armutule assimileerimisele.

Vene võimu all olevaid mitteslaavi maid ekspluateerisid vene feodaalid. Vürstid, bojaarid ja kloostrid rikastusid rõhutud rahvaste arvel, saades neilt andamit — hõbedat, karusnahku, vaha jt. vääriskaupu. Nende rahvaste katsed rõhumisest vabanemiseks suruti relva jõul halastamatult maha.

Samal ajal said need rahvad tunda Venemaa positiivset mõju majanduse, poliitika ja kultuuri valdkonnas. Venest said nad vilja, raudasju, ehteid jne. See mõju nähtub selgelt paljude rahvaste keeltes, kus on ammust ajast palju vene sõnu, mis on seotud talupoegade ja käsitööliste tööga, linnaeluga ja kirjasõnaga. Tugev Venemaa kaitses korduvalt oma võimu all olevaid rahvaid vaenlaste vastu, kes ähvardasid need täielikult hävitada. Koos venelastega võtsid paljudest lahingutest sõltumatuse eest osa karjalased ja leedulased, lätlased ja eestlased, moldaavlased ning mordvalased jt.

Suhtlemisel teiste rahvastega rikastus omakorda vene keel ja kultuur. Vene rahvaluules ja kirjanduses on korduvalt juttu lätlastest, karjalastest, leedulastest, eestlastest, bulgaaridest jt. rahvastest, nende kultuurist ja elust-olust.

Venemaad ümbritsesid veel sõltumatud mitteslaavi rahvad Taga-Kaukaasias (grusiinlased, armeenlased, aserbaidžaanlased jt.), Kesk-Aasias (tadžikid, turkmeenid, kasahhid, usbekid, kirgiisid), Siberis ja Kaug-Idas. Nende rahvaste ühiskondliku arenemise tase oli samuti erisugune.

Kesk-Aasia rahvad. Kesk-Aasia majanduselu põhines endiselt niisutuspõllundusel oaasides ja rändkarjakasvatusel steppides. Kesk-Aasia sotsiaal-majanduslike suhete omapäraks oli tingliku

feodaalse maa-annetuse (ikta) areng, mis tekkis seoses siia sissetungivate rändrahvaste ülemvõimu kehtestamisega kohaliku elanikkonna üle. Järk-järgult muutus ikta pärilikuks omandiks ja moodustas poliitilise killustumuse majandusliku aluse. Talurahva olukord halvenes kõrgete rendimäärade tõttu (kaheteistkümnendikust kuni pooleni saagist).

XII sajandi 30-ndail aastail tungisid karakitailased (kidanid) Kesk-Aasiasse, purustasid Samarkandi all seldžukkide ja Karahhaniidide väed (1141) ning kukutasid lõplikult nende võimu. Karakitailaste gurkhaan hakkas valitsema Maverannahris, mille elanikelt ta kogus naturaalandamit.

XII sajandi teisel poolel hakkas järk-järgult tugevnema Horezmi riik keskusega Urgentšis. Horezm-šahh Tekeši ajal (1172—1200) kuulus sellele riigile peaaegu kogu Ida-Iraan. Tekeši järglane Muhammed (1200—1220) kasutas ära sügava rahulolematuse, mis valitses Kesk-Aasia töötavate põliselanike hulgas karakitailaste ja nende kohalikest feodaalidest käsilaste vastu. 1207. a. puhkes Buhhaara linnaelanike ja ümbruskonna talupoegade ülestõus. Seda juhtis käsitööline ja kilbimüüja Melik Sandžar, kes haaras võimu Buhhaaras. Muhammed surus ülestõusu maha ja võttis võimu linnas enda kätte. Teiste Kesk-Aasia valitsejate abiga andis ta karakitailastele purustava löögi (1210) ja alistas Maverannahri, kaasa arvatud ka Samarkand (1212).

Kesk-Aasia kultuurilise arengu keskusteks jäid Samarkand, Buhhaara, Merv, Urgentš jt. linnad, mis asusid Hiina ja Iraani ning Ida-Euroopa vahelistel karavaniteedel. Nende müüride vahel asusid terved käsitööliste ja kaupmeeste linnaosad. Urgentšis elas ka vene kaupmehi. Rahva tööga kerkisid uhked mausoleumid, minaretid, basseinid. Püstitati suuri raamatuhoidlaid, mis sisaldasid mõnikord tuhandeid raamatuid. Kesk-Aasia ja Vene sidemetest annab tunnistust «Lugu Igori sõjaretkest», milles leidub tadžiki päritoluga termineid. Horezmi riik, samuti nagu karakitailaste oma, oli ebakindel, sest valitsevat klassi lõhestasid sisemised lahkhelid.

Taga-Kaukaasia rahvad. Taga-Kaukaasia majanduselu aluseks jäi põlluharimine, mis põimus hooajalise karjakasvatusega mägikarjamaadel. Taga-Kaukaasia sotsiaal-majandusliku arengu omapäraks oli suurmaavalduse edasine kasv ja talupoegade ekspluateerimise tugevnemine. Talupojad kandsid feodaalide kasuks raskeid naturaal- ja teokoormisi ning tasusid samuti andameid ja hingemaksu seldžukkidest vallutajatele, kes olid XI sajandi keskel alistanud ja laastanud tunduva osa Taga-Kaukaasiast.

Taga-Kaukaasia rahvad pidasid vabadusvõitlust välismaise ikke vastu. Eriti ägedalt kulges see võitlus Gruusias, kus majanduselu elavnemisega tugevnes kuningavõim, mida toetasid vürstid, väikemõisnikud ja linnad. David IV ühinemispoliitikat jätkasid Georgi III (1156—1184) ja tema tütar Tamara (1184—1213).

Algas võitlus ka Armeenia ja Põhja-Aserbaidžaani vabastami-

seks. Armeenia ja aserbaidžaani rahvad toetasid Gruusiat, nähes selles liitlast võitluses välismaise ikke vastu. XII sajandi lõpul ja XIII sajandi algul vabastasid Gruusia-Armeenia väed Ani, Dvini ja kogu Armeenia. Gruusia ja Armeenia vägede ning aserbaidžaani rahva ühiste jõupingutustega vabastati Gandža, Širvani pealinn Šemahha ning tõrjuti tagasi Iraani katse Aserbaidžaani taasvallutamiseks.

Sedamööda kuidas vabaneti võõramaisest ikkest, hakkasid Taga-Kaukaasia linnad Tbilisi, Ani, Šemahha, Bakuu jt. majanduslikult ja kultuuriliselt arenema. Töötava rahva kätega loodi kaunid kirikud Samtvisis ja Kutaisis, paleed Anis, Gelati kloostri mosaiigid jne.

Suurimaks feodaalse juriidilise mõtte esindajaks XII sajandi Armeenias oli Mhitar Goš. Ta koostas Seadustekogu, kirjutas valme ja mõistukõnesid. Kirjanduses saavutasid maailmakuulsuse grusiinlase Šota Rustaveli (XII saj. lõpp — XIII saj. algus) poeem «Kangelane tiigrinahas» ja aserbaidžaanlase Nizami (u. 1141—1203) viis poeemi «Hamse». Rustaveli geniaalses poeemis ülistatakse ustavust kodumaale, eneseohverdamist tema auks ja lahingulist vaprust. Selles teoses leiavad kajastamist antiikaja ja idamaa filosoofilised ideed, eriti laialdaselt aga gruusia rahvapärimused. Nizami kasutas samuti oma loomingus jutustusi kodumaa minevikust, filosoofilisi ja ajaloolisi teoseid. Ta kirjutas rahva viletsast olukorrast ja mõistis hukka valitsejate omavoli. Inimese kutsumuseks pidas ta tööd. Gruusia, Armeenia ja Aserbaidžaani parimate kirjanike loomingus paistab silma Taga-Kaukaasia vennalike rahvaste kultuuri sügav ühtsus. Samal ajal peegelduvad selles Taga-Kaukaasia rahvaste iidsed sidemed Venega. Nii ülistas Nizami Kaukaasia rahvaste vabastusvõitlusest osavõtnud venelaste vaprust.

Sise-Aasia, Siberi ja Kaug-Ida rahvad. Sise-Aasia põhielanikeks olid hõimuliitudesse koondunud kirgiisid. Nad elasid territooriumil, mis ulatus Altai mägedest Baikali järveni ja Sajaani mägedeni, samuti ka Tuva ja Minussinski aladel. Kirgiisid olid karjakasvatajad, kuid nad tundsid ka põlluharimist, käsitööd ning olid kaubavahetuses Idamaadega. XII sajandi keskel sattusid nad sõltuvusse rändlevatest karakitailastest, kes liikusid ida poolt Altai mägedeni ja alistasid Seitsmejõe-ala lõunaosa. Kohalikele elanikele ränkraskeks kujunenud karakitailaste valitsemine lõppes XII sajandi lõpul seoses mongoli naimani hõimude väljaastumisega, kes liikusid Altai aladelt Irtõšini ja Ida-Turkestani. Hiljem sattusid kõik need alad mongoli khaanide võimu alla. Suur osa naimani hõimudest hajutati laiali. Sattunud Maverannahri kultuuri mõju alla ning segunenud mitmesuguste türgi hõimude ja rahvastega (kirgiisi, altai, kasahhi), kaotasid nad täielikult oma keele.

Kaug-Idas, Ussuurimaal, elasid nanaide (goldide) eelkäijad, Hoi jõel udagai hõim (hiljem udegeed), Amuuri jõe alamjooksul aga nivhid (giljakid). Need rahvad elasid sugukondliku korra tingimus-

tes, tegelesid peaasjalikult jahiga ääretus Kaug-Ida taigas, kuid ka kalapüügiga Amuuril ja selle lisajõgedel.

Siberi ja Kaug-Ida rahvastel valitses sugukondlik kord. Nad elasid pooleldi maa all asuvates onnides, kasutasid kivist tööriistu, tegelesid küttimise ja kalapüügiga ning seal, kus tingimused võimaldasid, ka mereloomade püügiga. Koduloomadest peeti siin ainult koera.

Nii elasid ainude ja nivhide esivanemad Sahhalinil, itelmeenide ja korjakkide esivanemad Kamtšatkal, jukagiiride esivanemad Kolõmal, Leena ja Hatanga jõe alamjooksul. Veelgi karmimad olid elamistingimused Arktika asukatel (eskimote ja rannikualade tšuktšide esivanematel). Jahilkäimise ja kalapüügiga tegelesid Obi hõimud — mansid (vogulid) ja handid (ostjakid) — ning Lääne-Siberi põhjaosas neenetsid. Jenisseist ida pool, Ida-Siberi taigas, elasid jahilkäimise ja kalapüügiga tegelevad põdrakasvatajate-evenkide hõimud, Baikali järve ääres elasid jakuutide esivanemad, kes kasvatasid karja ja hobuseid. Ühiskondlik kord püsis nendel rahvastel enam-vähem muutumatuna kuni nende maade liitmiseni Venemaaga.

XIII sajand avas suurema osa meie maa rahvaste elus eriti karmide katsumuste ajajärgu.

VI peatükk

MEIE MAA RAHVASTE VÕITLUS SÕLTUMATUSE EEST XIII SAJANDIL JA SELLE AJALOOLINE TÄHTSUS

1. VENE JA BALTIMAADE RAHVASTE VÕITLUS SAKSA, ROOTSI JA TAANI FEODAALIDE VASTU

XIII sajandil tuli vene rahval pidada visa võitlust mongoli-tatari vallutajate vastu. Samal ajal püüdsid läänest vallutada Vene ja Baltimaade rahvastele kuuluvaid alasid saksa, rootsi, taani, samuti ka ungari ja poola feodaalid.

Välismaiste feodaalide sissetung Ida-Baltikumi. Saksa feodaalide-ristisõdijate sissetung Ida-Baltikumi oli vaid üheks etapiks nende röövellikus tungis itta Ida-Euroopa rahvaste maade anastamiseks.

X—XII sajandil õnnestus saksa feodaalrüütlitel tungida Visla-ni. Siin kohtasid nad Pomorze vürstiriikide ja preislaste vastupanu, kes asustasid Baltimaid kuni Neemeni jõeni. Saksa vallutajad, kes ei loobunud kavatsusest vallutada Poola-Preisi Pomorzet, otsustasid samal ajal luua teise edasitungikolde Väina jõel.

XII sajandi lõpul saatis paavst kuuria Väina jõe alamjooksule, kus elasid liivlased (kelle nime järgi kogu hilisem saksa feodaal-

koloonia nimetati Liivimaaks), oma agente — misjonäre koos sõjaväega. Samal ajal kuulutas paavst välja ka ristisõja paganate vastu, andes järjekordsele röövsõjale õnnistuse. 1200. a. tungisid paavsti, saksa ja taani ristisõdijate ühendatud jõud katoliku piiskopi Alberti juhtimisel Väina jõe suudmesse ning murdsid liivlaste vastupanu. Iidse kaubakeskuse kohale asutasid vallutajad 1201. a. Riia linna. 1202. a. asutasid nad rüütliorganisatsiooni — Mõõgavendade ordu.

Mõõgavennad allusid Riia piiskopile, kes lubas neile kolmandiku kõigist vallutatud maadest. Ordu eesotsas seisis ordumeister, kes valiti rüütlite hulgast. Ordumeistri juures tegutses tähtsamatest rüütlitest koosnev nõukogu, kellega koos arutati ordu elu tähtsamaid küsimusi. Vallutatud maadel rajatud linnustes koondus kohtu- ja haldusvõim komtuuride või foogtide kätte.

Vallutatud maad jagasid ordu ja piiskop oma vasallidele ja vaimulikkonnale. Nende võimu all olev kohalik elanikkond pidi orjastajaid ülal pidama, nende heaks töötama ja nende sõjaretkedest osa võtma. Ordu oli alaline relvastatud jõud naabermaade vallutamiseks ja orjastamiseks.

Novgorodi-Pihkva bojaaride tülid Vladimiri vürstidega ning Polotski ja Smolenski eraldatus kahandasid Venemaa jõudu. Polotski polgud astusid liidus leedulastega korduvalt välja Polotski võimu all olevate liivlaste kaitseks. Kuid sellest ei piisanud saksa ristisõdijate hävitamiseks. Toonud juurde uusi vägesid, purustasid rüütlid barbaarselt Koknese, Sēlpilsi ning Jersika latgalite ja semgalite maal, 1212. a. alistasid nad liivlaste maa.

Vallutajad tungisid Põhja-Latgalesse, kus rajasid ordu peamise linnuse — Võnnu (Cēsis, Wenden), ähvardades siit Eestit. Novgorodi ja Pihkva väed korraldasid korduvalt vasturetki, mis sulasid kokku venelaste, eestlaste ja lätlaste ühiseks sõjaks röövrüütlite vastu. Saksa feodaalid tõid alistatud maadele loendamatuid kannatusi, hävitasid massiliselt elanikke ja laastasid nende kodusid.

Eestlaste olukord halvenes eriti 1219. a., kui Põhja-Eestisse tungisid Taani kuninga Valdemari väed. Eestlaste iidse Lindanise-Kolõvani linnuse asemele rajasid taani vallutajad Tallinna.

Eestlased tõusid üksmeelselt üles vaenlase vastu ja kutsusid appi novgorodlasi. Sooritati sõjakäike Võnnu, Riia ja Tallinna alla. Koos venelastega kaitsesid eestlased oma linnuseid Tartus, Otepääl, Viljandis jm.

Tartu langemine. Vene ja Ida-Baltikumi rahvaste võitlus saksa vallutajate vastu. 1223. a. andsid mongoli vallutajad Venele raske löögi lahingus Kalka jõel. See andis end tunda ka Baltikumis. Taani ja saksa feodaalid, sõlminud omavahel liidu ja saanud abiväge Saksamaalt, vallutasid 1224. a. Tartu, kusjuures lahingus hukkus kogu venelastest ja eestlastest koosnev garnison. 1227. a. alistasid ja laastasid saksa rüütlid Saare- ja Muhumaa. 1234. a. juhtis Novgorodis võimule tulnud vürst Jaroslav Vsevolodovitš Suzdali ja

Novgorodi polgud vaenlase vastu. Lahingus Emajõel kandsid rüütlid raskeid kaotusi. Rahulepingu põhjal olid saksa vallutajad sunnitud tunnistama Vene õigusi maadele Latgales ja osale Eestist.

Saanud lüüa Vene piiril, korraldasid saksa feodaalid suure sõjakäigu Leedusse. Ent see lõppes Saksa vägede täieliku lüüasaamisega 1236. a. Saule (Šiauliai) lahingus ning kõigi nende peameeste, kaasa arvatud Liivi ordumeister, hukkumisega.

Samal ajal rakendasid vallutajad võitlusse uue jõu — Saksa e. Teutooni ordu, asukohaga Visla ääres. Uus ordu ähvardas Leedu piire läänest. Lisaks sellele püüdsid ristirüütlid tungida Galiitsia-Volõõnia vürstiriiki. Nad vallutasid Dorogitšini. Ent vürst Daniil Romanovitš saatis 1237. a. nende vastu oma polgud. Vene väed vabastasid linna ja võtsid kõik rüütlid vangi.

Sakslaste vallutused Ida-Euroopas ulatusid Baltimaadesse, Leedusse, Poolasse ning said tõsiseks ohuks Loode- ja isegi Edela-Venele. Liivi ja Saksa ordu selline edu sai võimalikuks vaid seetõttu, et neid toetasid Euroopa tugevaimad reaktsioonilised poliitilised jõud tol ajal — Saksa impeerium ja paavst.

Saksa ristirüütlite lüüasaamine Emajõel, Saule all ja Dorogitšinis, samuti ka sissetungi ettevalmistamine Venemaale ja Leedusse sundis agressoreid oma jõude ühendama. Paavsti kuuria aktiivsel osavõtul sai 1237. a. teoks Mõõgavendade ja Saksa ordu ühinemine. Järgmisel aastal sõlmiti saksa ja taani ristisõdijate vahel Stensbys uus liiduleping Venemaa vastu. Saksamaalt, Taanist jt. maadest saabusid Riiga ja Tallinna värsked väed. Kaasa tõmmati ka Rootsi, kes mõni aeg tagasi, 1227. a., oli saanud Vene, Karjala ja Soome vägedelt lüüa Lõuna-Soomes. Just sellal kui Venemaa pingutas oma jõudu Ida-Baltikumi kaitsmiseks, tungisid tema valdustesse taas mongoli-tatari vallutajad.

2. MEIE MAA RAHVASTE KANGELASLIK VÕITLUS MONGOLI-TATARI KALLALETUNGI VASTU

Mongolite ühiskondlik kord. Mongolid elasid Sise-Aasias laialdasel territooriumil, mis ulatus põhjas Baikali järveni ning Jenissei ja Irtõši läheteni. Osaliselt paiknesid mongolid ka Gobi kõrbest lõuna pool, Suure Hiina müüri lähedal.

Suurem osa mongoli hõimudest, keda peahõimu järgi nimetati ka tatarlasteks, elas steppides ja tegeles karjakasvatusega — pidas hobuseid, veiseid ja lambaid. Põhja pool taigas elavad hõimud tegelesid jahinduse ja karjakasvatusega. Töötava elanikkonna põhimass koosnes karatšudest, «alamatest» inimestest, kes elasid perekondade (aiilide) kaupa, kuid kuulusid kindlatesse sugukondadesse ja -hõimudesse. XII sajandil toimus mongolitel feodaliseerumisprotsess. Sugukondlikud sidemed nõrgenesid. Lihtkogukondlaste hulgast eraldusid ülikud (nojoonid). Algas mongoli rahva kujunemine.

Mongoli riigi tekkimine. XIII sajandi algul tekkis Sise-Aasias mongoli hõimude riik, mis etendas hiljem negatiivset osa Aasia ja Euroopa rahvaste ajaloos. Selle riigi eesotsas seisid ülikud, kellele kuulusid tohutud karjamaad ja suured karjad. Nad allutasid endile hulgaliselt sõltuvaid väikekarjakasvatajaid, samuti ka sõjas saadud orje. Mongoli aristokraatia toetus nukkerite sõjalistele kaaskondadele. Et oma võimu kindlustada, kogunesid mongoli feodaalid 1206. a. kurultaile (kokkutulekule) Ononi jõel ja kuulutasid silmapaistva stepiaristokraadi Temutšini mongolite ülemvalitsejaks, suurkhaaniks, ja nimetasid ta Tšingis-khaaniks.

Suurkhaani võim oli väga suur. Riigi üksikuid osi valitsesid tema sugulased, kellele rangelt allutati kohalikud ülikud nende kaaskondadega ja sõltuvad inimesed. Sellisele hierarhiale vastas ka sõjaline organisatsioon, mis koosnes musttuhatkondadest (10 000), tuhatkondadest, sadakondadest ja kümmekondadest. Suurkhaanil oli isiklik kaardivägi. Suures sõjaväes valitses karm distsipliin: kui kümmekonnast jooksis minema üks sõdur, siis hukati kogu kümmekond; kui kümmekond lahinguväljal taganes, karistati kogu sadakonda. Selline valitsemine ja sõjavägi oli tugevnevatele mongoli feodaalidele vahendiks, mis võimaldas hoida enda käes töötavalt rahvalt äravõetud maid ja loomakarju, orjastada töötavaid mongoleid ning vallutada naaberrahvaste maid. Mongolite seaduseks oli jassa — kirjapandud ja riigi huvides rakendatud tavaõiguse normid.

Riigi edasisel arengul algasid mongoli feodaalide sõjasalkade röövretked. Need retked tähistasid uut ajajärku mongolite ajaloos, mis oli hukutav mitte ainult alistatud rahvaste tsivilisatsioonile, vaid etendas äärmiselt negatiivset osa ka mongolite endi ajaloos. Röövretkede põhjused peitusid mongolite majandusliku ja ühiskondliku korra iseärasustes. Et feodalism arenes siin ekstensiivse rändkarjakasvatuse baasil, siis otsisid kohalikud feodaalid teisi rikastumisallikaid. Ajaloolisi tingimusi ära kasutades hakkasid nad röövima naabruses elavaid põlluharijaid rahvaid.

Mongoli riigi jõud seisis selles, et see tekkis feodaalühiskonna varasel arenguastmel, kui feodaalide klass veel üksmeelselt toetas suurkhaanide vallutusplaane. Mongoli sõjaväes kasutati alistatud maadest kaasatoodud sõjatehnikat. Mongoli khaanide käsutuses olid sõidukid, müürilõhkumis-, kiviheite- ja tulepildumismasinad, hästi oli organiseeritud luure. Edasitungil Kesk-Aasiasse, Kaukaasiasse ja Euroopasse kohtasid mongolid poliitiliselt killustatud, paljudeks vürstkondadeks lõhestatud riike, mistõttu seal elavatel rahvastel ei olnud võimalik sissetungile organiseeritud vastupanu osutada.

Mõne aastaga vallutasid mongoli feodaalid Siberi (kus elasid burjaadid, jakuudid jt.), kirgiiside (1207—1209) ja uiguuride (1211) maa. Nii algas mongoli-tatari feodaalide kallaletung meie maale, mis kestis üle 30 aasta (1207—1240).

Seejärel tungisid mongolid Loode-Hiinasse ning pärast mitu aastat kestnud verist võitlust vallutasid selle põhilised rajoonid ja keskused, sealhulgas ka Pekingi (1215). Ka hiina rahvas võitles ennastsalgavalt Mongoli sõjavägede vastu, nõrgendades tunduvalt arvutuid Mongoli sõjajõude. Alles 1280. a. õnnestus mongoli khaanidel täielikult vallutada Hiina. Hiina rahvas langes raske mongoli ikke alla (1280—1368). Võitlusest sissetungijate vastu võttis osa ka india ja korea rahvas. Seepärast nurjus mongolite edasitung Indo-Hiinasse, Indoneesia ja Jaapani saartele, kus rahvas vapralt vallutajatele vastu pani.

Kesk-Aasia rahvaste võitlus sõltumatuse eest. Mongolite vallutusi pidasid kaasaegsed õigesti suurimaks õnnetuseks. Mongoli valitsejate poliitika printsiibiks oli elanikkonna massiline hävitamine ja orjusse saatmine, suurte linnade purustamine. Sellega võtsid nad alistatud rahvastelt võimaluse vastupanuks ja tekitasid paanikat alles vallutamata maades.

Ettekäändel, et Horezmi piiril Otrari linnas hävitati mongoli kaubakaravan, paiskas Tšingis-khaan Kesk-Aasiasse u. 200 000 sõdalast. Teel hävitati naimanid ja vallutati Seitsmejõe peakeskused — Balasagun ja Kašgar. Horezm-šahhil Muhammedil polnud sõjajõude vähem kui mongoli khaanil, kuid kohalik ülikkond oli temaga vaenujalal, mistõttu vastupanu vaenlasele jäi asjatuks. Lahkunud Maverannahrist, jättis ta linnade kaitsmise nende garnisonide hooleks. Tšingis-khaan saatis väed mööda Sõr-Darjad nii üles- kui allapoole, samuti Buhhaara ja Samarkandi peale.

Kesk-Aasias osutasid vallutajaile visa vastupanu rahvahulgad, jalameestest maakaitseväelased linnades, kuna ülikud, linnavalitsejad, kaupmehed ja musulmani vaimulikkonna ülemkiht astus sageli vaenlasega läbirääkimistesse ning säilitas reetmise hinnaga oma elu ja varanduse. Erakordset vaprust näitas üles Hodženti (praegune Leninabad) kaitsmisel kohaliku sõjaväeülema Timur-meliku sõjasalk. Ta korraldas hulga väljasööste mongolite vastu, kelle kätte langesid ainult linna varemed. Timur-melik suundus 70 laevaga Horezmi, kus ta samuti mehiselt võitles. Rahvas on loonud temast lugulaule. Peaaegu kõigis linnades tappis lihtrahvas mongoli salakuulajaid ja asus kaitsele valitsejate tahtest hoolimata. Mongoli-tatari jõugud, vallutanud linnad, muutsid need ahervaremeteks, tapsid elanikke või värbasid neid sunniviisiliselt oma abivägedesse, kust vähesed tagasi pöördusid.

1220. a. vallutas Tšingis-khaan Buhhaara ja Samarkandi. Kuuekuulise visa vastupanu järel langes Otrar. Vallutati ka palju teisi linnu. Kui Mongoli väed piirasid Urgentši, tahtis ülikkond kapituleeruda, kuid rahvas kaitses mitme kuu vältel iga kvartalit ja maja. 1221. a. purustasid mongolid-tatarlased linna täielikult. Vähe aega enne seda hõivati Merv, mille valitseja põgenes. Linna kaitsmist juhtis turkmeen Buka. Alistumisele kutsuva vaimulikkonna juhi

tapsid vihale ärritatud linnaelanikud. Nad kaitsesid Mervi kaua ja mehiselt.

Kesk-Aasiat tabas enneolematu laos ja viletsus. Ent isegi mongoli vallutajate raske ikke all ei loobunud Kesk-Aasia rahvad võitlemast. Mervi elanikud, kasutanud ära vaenlase peajõudude lahkumise, tõusid uuesti üles. Mongoli sõjaväed laastasid linna, Mervi oaas suri välja. Võitlesid ka teised rahvad. Näiteks tõusid üles kirgiisid, kelle maad tallasid ja laastasid uuesti mongoli rööpsalgad.

Kaukaasia rahvaste võitlus sõltumatuse eest. 1220. a. sügisel laastasid mongoli väed Džebe ja Subede juhtimisel Põhja-Iraani ja tungisid Aserbaidžaani.

Kaukaasia rahvad kaitsesid endid visalt. Kohalike kroonikute teated, et vaenlane tappis vallutatud linnades «nii suuri kui väikesi», olid tavalised. Talvitanud Mugana steppides, piirasid vallutajad 1222. a. ümber Gandža (praegune Kirovabad), kuid, kohanud visa vastupanu, piirdusid tribuudiga. Seejärel suundusid nad Gruusiasse. Kuningas Georgi IV Laša ja Ivane Mhargrdzeli juhtimisel astusid Gruusia ja Armeenia ühendatud väed julgelt vaenlasele vastu, kuid löödi puruks. Pärast pikki kaitselahinguid langes Širvani pealinn Šemahha.

Mongoli väed läbisid Derbendi ja jõudsid alaanide (osseetide) maale. Osseetide ja polovetside vastupanu murdmiseks lõhestasid mongoli väeülemad nende liidu ja lõid nad ükshaaval puruks. Polovetse jälitades tungisid nad Krimmi poolsaarele, kus vallutasid Sudaki linna. Volga ja Dnepri vahelisel alal rändlev polovetside hord sai lüüa ja põgenes Dnepri taha.

Lahing Kalka jõel. Polovetsi khaani Kotjani hord, mis rändles lääne pool Dneprit, pöördus abipalvega Vene poole. Vene vürstid otsustasid oma kokkutulekul Kiievis vaenlase vastu välja astuda. Kiievi, Galiitsia, Tšernigovi, Smolenski polgud, samuti ka polovetsid asusid sõjateele. Tugevate Suzdali vägede osavõttu sõjakäigust takistasid aga feodaaltülid. Rohkearvulisel maakaitseväel puudus keskne juhtimine, mis viiski saatuslike tagajärgedeni.

31. mail 1223 kohtus Vene vägi Kalka jõe kaldal vaenlase peajõududega. Algas verine lahing. Polovetsid ei pidanud survele vastu, taganesid ja tekitasid segadust vene sõjameeste ridades. Kiievi vürst hoidis oma polkusid tagasi ega võtnud lahingust üldse osa. Siis aga piirati ka nemad ümber. Pärast kolm päeva kestnud lahingut hukkusid kõik viimseni, vürstid aga tapeti metsikult. Kroonik kirjutas, et lahingus Kalka jõel hukkus tohutult inimesi, linnades ja külades kostis nutt, elanikke haaras lein. Mongoli väed, jõudnud Dnepri jõeni, pöördusid tagasi, kuna nende jõud olid lahingus kahanenud. Tagasiteel said nad Volga bulgaaridelt raskelt lüüa ning liikusid Kasahstani steppide kaudu tagasi Mongooliasse.

Rahva mälestuses on Kalka lahing säilinud kurva sündmusena. Just selle lahinguga on rahvasuu sidunud vene vägilaste hukkumist.

Kaukaasia rahvaste võitlus mongolite uue sissetungi vastu. Mongoli vägede uus sissetung Kaukaasiasse ja selle vallutamine sai teoks pärast Tšingis-khaani surma (1227) tema järglase Ugede ajal. Mongoli väed, tunginud 30-ndate aastate algul Lõuna-Aserbaidžaani, vallutasid Täbrise. Võtnud siit suure andami, liikusid mongolid Arrani (Kura ja Araksi jõe vaheline ala) ja Širvani. Kangelaslikult kaitses end Gandža, kus osa linnaelanikest, nähes, et nende vastupanu on murtud, tappis vastastikku üksteist, et mitte sattuda vaenlase kätte.

Pärast mehist võitlust langesid ja rüüstati Ani, Kars, Tbilisi, Šemahha, Derbent jt. linnad. Rahvas võitles kõikjal, sageli sõjaülemate alistumiskäsust hoolimata. Riikide valitsejad põgenesid. Gruusia ja Põhja-Armeenia kuninganna Rusudan varjas ennast Lääne-Gruusia mägedes. 1245. a. olid Gruusia kuningriik ja tema vasallid, samuti ka Širvan-šahh sunnitud tunnistama mongoli khaanide võimu. Taga-Kaukaasia rahvad sattusid kauaks mongoli-tatari raske ikke alla.

Vene rahva kangelaslik võitlus mongoli-tatari sissetungi vastu. Pärast lahingut Kalka jõel ja kaotust Volgal ei loobunud mongoli feodaalid oma plaanidest tungida edasi läände. Seda küsimust arutati aastail 1229 ja 1235 kurultaidel Karakorumis. Taga-Kaukaasia vallutamine ja peakorteri viimine Jaiki alamjooksule pidi kindlustama edu sõjakäigu puhul Euroopasse. Arvukate vägede etteotsa seati Tšingis-khaani poja Džutši poeg Batu (Batõi).

1236. a. jõudsid mongolite sõjasalgad Kaama jõele ning vaatamata bulgaaride tugevale vastupanule, laastasid nende maa täielikult. Vallutajad liikusid surma külvates läbi Mordva ning jõudsid 1237. a. talvel Rjazani vürstiriiki. Sealsed vürstid Juri Igorevitšiga eesotsas lükkasid mongolite alistumisettepaneku tagasi ning saatsid appikutsed Vladimirisse ja Tšernigovisse. Ent kutsele ei vastanud keegi. Vaenlase tohutu ülekaal sundis rjazanlasi kindlustest kaitset otsima. Rjazan pidas piiramisele vastu viis päeva, kuid kuuendal päeval oli sunnitud alistuma vallutajatele, kes tapsid kõik elanikud.

Vallutanud Kolomna, kus vene sõjamehed visa vastupanu osutasid, jõudsid Mongoli väed 1238. a. algul Moskva alla. Moskvalased kaitsesid end vojevood Filipp Njanka juhtimisel samuti vapralt, kuid nende vastupanu murti ja kõik tapeti, kaasa arvatud naised ja lapsed. Vaenlased süütasid linna ja ümberkaudsed külad. Siit liikusid nende röövsalgad edasi Vladimiri alla ja asusid piirama Kirde-Vene pealinna. Linnaelanikud kaitsesid end vapralt. Teised mongoli sõjasalgad paiskusid üle kogu vürstiriigi laiali. Lahingutega vallutati Jaroslavl, Tver, Jurjev, Dmitrov, Perejaslavl jt., kokku (ainuüksi veebruarikuu jooksul) 14 linna, arvestamata külasid ja pogoste. Eriväesalk vallutas ja põletas maha Suzdali, osa elanikke vallutajad tapsid, ülejäänud aga, sealhulgas naised ja lapsed, aeti orjusesse.

Vladimiri pärast võideldi visalt. Lõpuks õnnestus vaenlasel linnamüür purustada. Vallutajate käe läbi hukkusid kõik elanikud. Halastamatult rüüstati suurepäraseid kultuurimälestisi. 1238. a. märtsis piirasid mongoli väed Burundai juhtimisel sisse vürst Juri Vladimiri polgud Siti jõe kaldal, kus vene sõjamehed langesid viimseni.

Et vältida võimaliku abi saabumist Novgorodist, piirasid mongoli väed ümber Toržoki. Novgorodi bojaarid, kes eelistasid istuda oma kindluse müüride taga, ei saatnud Toržoki elanikele abiväge. Lihtrahvas kaitses väikelinna kaks nädalat, siis see langes ning kõik elanikud tapeti. Vallutajate ees avanes tee Novgorodi. Kuid elanikkonna visale vastupanule takerdudes ja kartes kevadisi üleujutusi, loobusid nad rännakust põhja poole. Batu sõjasalgad pöörduside tagasi ning liikusid Smolenski ja Tšernigovi vürstiriikide idaaladele. Ka siin osutati neile vaprat vastupanu. Vene kroonika märgib eriti Kozelski elanike kangelaslikkust, kes seitse nädalat pidasid vastu mongoli rööpsalkade piiramisele. Viimane kui üks kozelskilane võitles põleva linna purustatud müüridel. Mitu korda tormasid nugadega relvastatud sõjamehed piirajatega käsitsivõitlusse. Ka nendes lahingutes langes palju vaenlasi. Jõudnud lõpuks Kozelski varemetele, pühkis Batu selle linna sõna tõsises mõttes maapinnalt.

Vene linnade visa ja kangelaslik kaitsmine ajas segi vallutajate plaanid. Nende väed hõrenesid, kuid pool Venemaad oli veel vallutamata. Mongoli väed pöörasid tagasi Volga taha.

1239. a. saatis Batu-khaan oma sõjaväed Lõuna- ja Edela-Venesse. Pärast visa vastupanu murdmist vallutati Lõuna-Perejaslavl ja Tšernigov. Vallutajad olid sunnitud uuesti steppi tagasi pöörduma. Aasta lõpul vallutasid nad Krimmi.

Laastanud torkide asulad Porosjes ja Dnepril, liikusid mongoli väed 1240. a. Kiievi alla. Selle kaitsmist juhtis vojevood Dmitr, kelle oli koos družiinaga kohale saatnud Volõõnia vürst Daniil. Linna ümbritsesid piiramismasinad, millest vaenlane tulistas linna ööd kui päevad, purustades kindlusemüüre. Kuid elanikud parandasid vigastatud kohad jälle ära. Linnaelanikud kaitsesid Kiievit surmapõlgavas heitluses. Viimaks tungis vaenlane linna läbi müüris olevate avauste ning 1240. a. detsembris langes Kiiev vaenlase kätte. Nii nagu teisteski linnades tapeti siingi sõjamehi ja elanikke. Tuhandeid inimesi veeti orjusse. Kogu suures linnas jäi terveks kõige rohkem 200 maja.

Mongoli-tatari vallutajad tungisid edasi läände, Galiitsia-Volõõnia vürstiriiki. Pärast pikka võitlust vallutasid nad Galitši ja Vladimir-Volõnski, tapsid halastamatult elanikke. Laastati ka mitu teist linna. Kuid mõned kindlused (näit. Danilov, Kremenets) pidasid vastu.

Nõukogude arheoloogid on teinud väljakaevamisi Kiievis, Rjazanis, Bulgaris jt. linnades, kus mongoli rööpjõukudele avaldati

vaprat vastupanu. Arheoloogi labidas on toonud päevavalgele vapustava pildi õitsvate linnade kaitsmisest ja purustamisest: majade ja kirikute varemed, lahingus langenud elanike luustikud. Nad lebavad nooltest läbituina majaväravates, käes mõõgad, sõjanuiad ja isegi noad. Silme ette kerkib traagiline pilt, mis kutsub esile sügava austuse meie vaprate esivanemate vastu.

Seega vallutasid mongoli feodaalid Venemaa aastail 1237—1240. Vaenlane jõudis Venemaa läänepiirile tunduvalt nõrgestatuna.

Järgnevail aastail laastasid mongoli feodaalid Poolat, Ungarit ja Balkanimaid. Ka nende maade rahvad võitlesid vapralt vaenlase vastu. Mongoli väed kandsid suuri kaotusi Poola, Tšehhi, Ungari, Slovaki, Serbia linnade piiramisel. Kuigi Poola väed said lüüa Legnica (Liegnitzi) lahingus ja Ungari, Horvaatia jt. väed Sajo lahingus, tekitasid nad ometi vaenlasele raskeid kaotusi.

Oma visa võitlusega päästsid vene rahvas ja teised meie maa ning Ida-Euroopa rahvad Euroopa tsivilisatsiooni orjastamise ohust.

Mongolite vallutused tekitasid Lääne-Euroopas paanilist hirmu. Saksa keiser teatas oma kirjas Inglise kuningale Kiievi, «ülla maa pealinna» langemisest. Hirm mongolite ees sundis inglise kaupmehi ajutiselt katkestama kaubavahetuse mandriga. Saksamaal läksid isegi käibele palvesõnad: «Issand, päästa meid tatarlaste viha eest.»

Vallutajaid aheldas rahutu Venemaa, mis, jäänud nende tagalasse, takistas mongolite edasiliikumist. Võitlusvõimeliseks jäänud Vene väed rüüstasid mongolite viljaladusid, ajasid minema hobuseid, karja jne. Vene rahvas pidas partisanisõda. Pärimuse järgi kogus Rjazani vägilane Jevpati Kolovrat kokku lahingutes terveks jäänud 1700 meest ja tegi mongoli-tatari vägedele palju kahju. Kolovrati sõjameeste ootamatu ilmumine sinna, kus vaenlane neid ei teadnud oodata, tekitas vallutajates paanilist hirmu.

Võitlesid ka teised meie maa rahvad. Kaua pidas Volgal partisanisõda polovetsi Batšmani sõjasalk. 1239. a. puhkes Buhhaaras ja selle ümbruses ülestõus, mida juhtis käsitööline Mahmud Tarabi. Kohalikud ülikud pöördusid abi saamiseks mongoli valitsejate poole. Toimunud lahingus tapeti üle 10 000 mongoli sõjamehe. Mahmud ja tema lähim abiline Mahbubi aga langesid lahingus. Palju aastaid pidasid mägedes vapralt vastu Põhja-Kaukaasia rahvad — osseedid, lesgiinid, tšerkessid, adõgeelased. Ka teised rahvad ei alistunud.

Batu-khaan, kes mõistis, et sõjaretk Euroopa sisealadele on lootusetu, pöördus 1242. a. tagasi itta. Ta sõjaväed suundusid Volga taha. Nende kallaletungist jäid Venemaal puutumata ainult Polotski-Minski ja Novgorodi-Pihkva maad.

3. VENE SÕJAMEESTE OTSUSTAVAD VÕIDUD ROOTSI JA SAKSA VALLUTAJATE ÜLE ALEKSANDER NEVSKI JUHTIMISEL

Rootsi vallutajate purustamine. Mongoli rõõvjõukude kallaletungi ja suure osa Venemaa laastamise kasutasid ära saksa, rootsi ja teised vallutajad, kes tungisid Vene maadele läänest.

Sel raskel ajal võtsid Vladimiri-Suzdali uus vürst Jaroslav ja tema poeg vürst Aleksander (1236—1263) tarvitusele kiired abinõud Loode-Venemaa tähtsate keskuste Polotski ja Smolenski kaitse tugevdamiseks. Šeloni jõele ehitati kindlustusi, organiseeriti «mere valve» Soome lahes.

Pealetungi Venemaale alustas Rootsi. Kuningas Erik XI valitsus saatis Venemaa vastu suured sõjajõud (kuhu kuulus ka allutatud soomlasi) jaarl Ulfi, soome piiskopi Tooma ja kuninga väimehe Birgeri juhtimisel. Selle rõõvretke eesmärgiks oli Neeva ja Laadoga, õnnestumise korral aga ka kaitsetuna näiva Novgorodi vallutamine. Sõjaretke rõõvellikku iseloomu varjati juttudega vajadusest levitada venelaste hulgas «tõelist ristiusku» — katolitsismi. Selle sissetungi üheks peamiseks organiseerijaks oli paavsti kuuria.

Arvukas Rootsi laevastik tungis Soome lahte, liikus Neeva jõge mööda üles ja jäi peatuma Ingeri (Ižora) jõe suudmesse. Merevalvurite poolt hoiatatud vürst Aleksander kogus kiiresti oma väikesearvulise družiina ja Novgorodi maakaitseväe. 15. juulil 1240 tungisid venelased ootamatult rootslaste laagrisse. Piki Ingeri ja Neeva kallast antavate löökidega paisati Rootsi vägi segamini ning suruti kahe jõe vahele. Vene ühendatud väed paiskasid vaenlase voogudesse.

Vene inimesed võitlesid vallutajatega ennastsalgavalt. Vürst Aleksander, tunginud rootslaste tsentrisse, astus kahevõitlusse Birgeriga ja haavas teda raskelt piigiga näkku. Kroonika on säilitanud selle lahingu kangelaste nimed: novgorodlane Mihhail, Gavriila Oleksitš, Ratmir, polotskilane Jakov jt.

Rootsi vallutajaile sai osaks kuulsusetu lõpp — paaniline põgenemine. Vapra ja andeka vene väejuhi tegevus ühenduses lihtsate vene sõjameeste kangelaslikkusega kindlustas kiire ja kuulsusrikka võidu. Nii kaitsti Loode-Venemaad, samal ajal kui maa teistes piirkondades suitsesid linnade, külade ja alevike varemed. Vapruse ja osava juhtimise eest hakati vürst Aleksandrit nimetama Nevskiks.

Võitlus Neeva suudmeala pärast oli kogu Venemaa võitlus väljapääsu kaitsmiseks merele. Neeva lahing oli tähtsaks etapiks selles võitluses. Aleksander Nevski juhitud vene družiinade võit säilitas Venemaale Soome lahe rannikualad ja hoidis ära riigi täieliku blokeerimise. See kergendas vene rahva edasist võitlust oma sõltumatuse eest.

Saksa anastajate purustamine. Võit rootsi vallutajate üle oli siiski ainult üheks osaks kodumaa kaitsmise üllas ürituses. Samal 1240. a. liikusid Liivimaa kõigist linnustest kokkukutsutud saksa

ja taani feodaalid Venemaa peale. Nad vallutasid Irboska. Bojaaridest reeturid andsid neile üle Pihkva. Olukord muutus ohtlikuks. Maa kaitsmiseks oli tarvis kiireid ja otsustavaid abinõusid. Ent Novgorodi bojaarid, kes tõid kodumaa huvid ohvriks isiklikele huvidele, läksid tülli Aleksander Nevskiga, ning ta oli sunnitud linnast lahkuma. 1241. a. algul vallutasid rüütlid Tessovi, Koporje ning plaanitsesid Neeva-äärsete alade ja Karjala hõivamist. Paavsti kuuria kiirustas andma neid alasid oma piiskoppide valdusse. Pääsenud elanikud põgenesid Novgorodi ja teatasid, et vaenlased on röövinud hobused ja kariloomad, et laastatud külades ei saa künda ega külvata.

Siis tekkisid linnarahva hulgas rahutused ja veetše nõudmisel kutsuti vürst Aleksander Nevski tagasi. Novgorodile ruttasid appi pärast mongolite rüüstekäiku uuesti formeeritud Vladimiri vürsti Andrei polgud, samuti karjalaste sõjasalk. Vene väed peksid vaenlase ootamatu löögiga Koporjest välja ja, teinud seejärel kiirrännaku, vabastasid Pihkva saksa rüütlite ja reeturlike bojaaride võimu alt. Teade Vene vägede uutest edusammudest kutsus esile vabadusliikumise tõusu Baltimaades: Saaremaal puhkes ülestõus.[51]

Vene vägede teekond jätkus Eesti pinnal. Kui Peipsi järve läänekaldal kohtuti sakslaste peajõududega, käskis vürst Aleksander taanduda järve jääle ning paigutas oma sõjaväe järsu idakalda juurde Želtša jõe suudme vastas. Raudrüüdes ristirüütlid rivistusid lahinguks trapetsikujulise kiiluna. Seda lahingrivistust nimetati Venemaal seaninaks. Aleksander Nevski, kasutades jäävälja avarust, koondas oma põhijõud tiibadele. 5. aprillil 1242 tungisid saksa rüütlid Vene väele kallale ja murdsid läbi selle keskosa. Rüütleid, kes arvasid, et lahing on juba võidetud, tabas äkitselt rünnak tiibadelt ning nad piirati sisse Vene peajõudude poolt. Ambudega relvastatud vene vibukütid tekitasid täieliku segaduse ümberpiiratud rüütlite ridades.

Lahing oli äge. Venelaste võitluse eesmärk oli õiglane, nad võitlesid kodumaa eest, nende veri ei voolanud asjata. Võit oli ülekaalukas, põgenema aetud vaenlast jälitati jääväljal. Tapeti sadu rüütleid, paljud võeti vangi. Võitjaid võttis Pihkvas vastu rahvas, kes ülistas Vene vägede lahinguvaprust.

Peipsi järvel saavutatud võidu, Jäälahingu tähtsus kogu Venemaale, vene rahvale ja ka kõigile teistele Ida-Euroopa rahvastele oli suur. Esmakordselt ajaloos pandi piir sakslaste röövellikule edasitungile itta, mida paavsti kuuria toetusel oli teostatud mitme sajandi vältel.

Jäälahingul oli otsustav tähtsus ka leedu rahva sõltumatuse eest peetavas võitluses. See sündmus leidis kõikjal Baltimaades laialdast vastukaja. Puhkesid ülestõusud Lätis, Preisimaal, Poola Pomorzes. Ainult Saksa impeeriumi ja paavsti kuuria vahelesega-

[51] Allikad seda väidet ei kinnita. *Toim.*

mine ning üksmeele puudumine balti vürstide hulgas päästis saksa vallutajad täielikust lüüasaamisest.

Kasutades Venemaa ajutist nõrgenemist, anastas Rootsi 40-ndail aastail Soome. XIII sajandi lõpul õnnestus Rootsil vallutada osa Lääne-Karjalast, kuhu rajati Viiburi linn. Et sulgeda Venemaale juurdepääs merele, ehitasid Rootsi valitsejad Ohta jõe suudmesse Landskrona kindluse. Ent Vene väed ajasid nad minema ja hävitasid kindluse. Neeva jõe suue jäi Vene valdusse ning Rootsi tunnustas hiljem Vene laevade läbipääsuõigust merele. 50-ndail aastail sõlmiti Aleksander Nevski ja Norra kuninga Haakoni vahel kokkulepe, mis esmakordselt määras kindlaks Vene-Norra piiri. Tunnustati Venemaa õigust Karjalale ja suurele osale Lapimaast.

Ungari ja poola feodaalide lüüasaamine. Venemaa rasket olukorda püüdsid kasutada ka ungari ja poola feodaalid. Ungari kuningas Bela IV ja Poola vürst Boleslav saatsid oma väed Venemaale. Galiitsia bojaaride abiga vallutasid nad Przemysli ja asusid piirama Jaroslavli. Galiitsia-Volõõnia polgud vürst Daniil Romanovitši juhtimisel aga purustasid vaenlase 1245. a. Jaroslavli all täielikult. See lahing on Edela-Vene ajaloos tähtsaks tõigaks, tõendades veel kord vabadustarmastava vene rahva vankumatut vaprust, kes kaitses oma kodumaa läänepiire, vaatamata sellele, et mongoli vallutajad laastasid Venemaad ja valmistusid teda oma ikke alla painutama.

4. MEIE MAA RAHVAD MONGOLI-TATARI IKKE ALL JA SELLE TAGAJÄRJED

Mongolite sissetungi tagajärjed. Mongolite sissetung ja mongoli ike tõi meie kodumaa rahvastele, eriti vene rahvale, kes oli võitluses sõltumatuse eest kaotanud tuhandeid poegi ja tütreid, loendamatuid kannatusi. See kallaletung kõigutas maa majandust, hävitas mitmeid linnu, tõkestas kauaks ajaks vene kultuuri arengut ja mõnedes vürstiriikides juba algavat ühinemist. Poliitiline killustumus süvenes.

Sotsiaal-majanduslikult ja kultuuriliselt tasemelt Venemaast palju madalamal olevad mongoli vallutajad viisid ära käsitöölisi, vedasid välja tööriistu ja metalltooteid. Sellega õõnestasid nad linnade ja külade kaubandussidemeid. Surid välja mõned käsitööliigid, nagu emailitootmine, mis Venemaale kuulsust olid toonud, katkes kiviehitiste rajamine. Tunduvalt langes linnade poliitiline tähtsus. Mongoli ülikkond kurnas parasiitlikult maa majandust süstemaatilise andamiga. Mitmesuguste maksude ja sõjaliste kallaletungidega elanikkonda röövellikult laastates ja riisudes takistasid mongoli feodaalid tootmise laiendamist.

Mongoli vallutajad laastasid mitmeidki Ida-Euroopa maid, kuid

kõige rohkem kannatas Venemaa, millest suur osa langes vasallsõltuvusse julmadest mongoli khaanidest.

Kuldhordi, Tšagatai ja Hulagiidide riikide loomine. Ebaõnnestunud Euroopa-sõjaretkelt 1243. a. tagasi jõudnud, jäid Batu-khaan ja tema kaaskondlased peatuma Volga alamjooksule, kus tekkis uus riik Kuldhord pealinnaga Sarais. Kuldhordile kuulus maa-ala Irtõšist Doonau jõeni (kaasa arvatud Moldaavia ja Bulgaaria). Kirdes kuulusid uue riigi piiridesse Volgamaa ja Ees-Uraali rahvaste alad, lõunas Krimm ja Põhja-Kaukaasia kuni Derbendini. Kesk-Aasia läks Tšingis-khaani poja Tšagatai võimu alla. 1256. a. eraldus eri ulussiks ala, kuhu kuulus praegune Turkmeenia (kuni Amu-Darjani), Taga-Kaukaasia, Iraan ning Lähis-Ida maad kuni Eufratini. Selle riigi eesotsas seisis Tšingis-khaani pojapoeg Hulagu.

Iraani ja araabia rahvad võitlesid visalt mongoli vallutajatega, kes ebaõnne Euroopas püüdsid tasa teha Ees-Aasias. Neil õnnestus vallutada Araabia kalifaadi pealinn Bagdad. Mongoli sõjavägede edasiliikumise peatasid egiptlased (1260).

Kuldhord, Hulagiidide ja Tšagatai riigid sõltusid mõnda aega mongoli suurkhaanist Karakorumis. Siia voolasid kokku alistatud maadest röövitud väärisesemed, siin vaevlesid orjuses hiina, vene, gruusia, armeenia jt. rahvaste käsitöölised. Khaani palees hämmastas reisijaid vene meistri Kozma valmistatud kaunis elevandiluust troon kuldkaunistustega. Põhja-Hiina üle valitseva suurkhaani isikliku võimu alla jäid Sise-Aasia, Kagu-Siber ja Kaug-Ida.

Kolme ulussi eraldumine oli esimeseks sammuks teel, mis viis mongolite riigi lagunemisele. Üksikute ulusside ja hordide valitsejad sundisid oma sõjakäikudest osa võtma alistatud maade vägesid. See õõnestas meie maad asustanud rahvaste majanduselu ja raskendas nendevaheliste sidemete tugevdamist.

Tšingis-khaani ja tema järglaste vallutusretked ei andnud midagi mongoli rahvale. Elanike arv Mongoolias vähenes, alistatud maadest kokkuröövitud vara ei kasutatud maa tootlike jõudude arendamiseks, vaid see kadus mongoli ülemkihi kätesse.

Siberi, Aasia, Kaukaasia, Musta mere ja Volgamaa rahvad mongoli ikke all. Mongolite sissetung ja ike, mitmesuguste maksude ja andamite kogujate omavoli ning Aasia, Kaukaasia, Musta mere ja Volgamaa põllurajoonides oma mongoli-türgi hordidega rändlevate khaanide vägivald põhjustas linna- ja põllunduskultuuri languse ning kauakestva seisaku majanduselus. Töötava rahva õlgadele langes iga-aastane maamaks (kuni $^2/_3$ saagist), hingemaks ($^1/_{10}$ varandusest), samuti ka sõjalised, teedeehituse, posti jt. koormised. Tšingis-khaani jõugud purustasid niisutussüsteemid. Omaaegsete õitsvate linnade varemed mattusid sajanditeks kõrbeliiva alla. Pole imestada, et põlluharimisel võeti taas kasutusele palju algelisemad tööriistad.

Raskes võitluses vallutajatega kaitsesid rahvad oma vabadust. 50-ndail aastail tõusid üles kirgiisid Jenisseil, kuid mongoli sõja-

väed surusid nende väljaastumise maha. Ei alistunud ka Volga-bulgaarid. Nende võitlust juhtisid Bajan ja Džiku. Väeülem Subede oli sunnitud nende vastu uue sõjakäigu ette võtma. 50-ndail aastail algas Armeenias talurahva vabadusliikumine veskirentnik Davidi juhtimisel. Sotsiaalse üheõiguslikkuse nimel peetava relvastatud võitluse teravik oli suunatud nii mongoli maksukogujate kui ka kohalike feodaalide vastu. Liikumisega ühinesid ka väikemaavaldajad ja alam vaimulikkond. Arranis (Aserbaidžaanis) tungisid ülestõusnud 1275. a. kallale khaan Abakale, Mägi-Širvani elanike ülestõus aga õnnestus Gasan-khaanil lämmatada alles 1302. a. Karjase Ivaila juhtimisel tõusis 1277. a. üles bulgaaria rahvas. XIV sajandi alguseks taastas Bulgaaria oma sõltumatuse Kuldhordist.

Mongoli-tatari võimu kehtestamine Kirde-Venes. Kuldhordi khaanid püüdsid endile allutada nii vallutatud kui ka vallutamata Vene alasid ning nõudsid, et kõik vürstid ilmuksid valitsemisõiguse saamiseks Kuldhordi jarlõkkide (kinnitusürikute) järele. Ent vene rahva vastupanu ei võimaldanud khaanidel oma plaane kohe ja täielikult ellu rakendada. Mongolite riikliku organisatsiooni tase oli madal, peale selle tekkisid Kuldhordi ja suurkhaanide vahel vastuolud rikka «vene ulussi» valdamise pärast. Seda laialdasemalt kasutasid khaanid oma võimu kindlustamiseks Venemaa üle pantvangide võtmist, äraostmist, mõrvu ja pettusi. Khaanide käsul tapeti Vladimiri vürst Jaroslav (Aleksander Nevski isa) ja Tšernigovi vürst Mihhail.

Venes sagenesid vürstidevahelised vaenused, mis veel rohkem halvendasid riigi poliitilist olukorda. Sageli püüdsid vene vürstid Sarais ja Karakorumis kodumaa huvisid unustades õiendada vanu feodaalarveid. Mõned vürstid püüdsid aga tagajärjetult jätkata võitlust khaanidega.

Novgorodi ja Perejaslavli vürst Aleksander Nevski ajas Venemaa huvidele vastavat poliitikat. Tuli säilitada rahulikke suhteid Kuldhordi khaanidega, kellega võitlemiseks laastatud Venemaal vajalikku jõudu ei jätkunud, vältida mongoli-tatari uusi kallaletunge ja ühendada kõik Vene maad, mida suudetakse enda käes hoida, osutada relvastatud vastupanu ristisõdijatest vallutajaile. Mainitud poliitikat püüdis takistada paavsti kuuria, kes saatis Aleksander Nevski jt. tähtsamate vürstide juurde saadikuid liidu sõlmimise ettepanekuga, kuid otsis samal ajal kokkulepet mongoli valitsejatega. Kuuria kavatsusi tabas krahh. Saanud 1252. a. Vladimiri suurvürstiks, suutis Aleksander teenisbojaaride ja teenisaadlike abiga ning linlaste toetusel hoida oma võimu all Novgorodi, Pihkvat, Polotskit, Vitebskit ja Smolenskit. Teiste vürstide ja bojaaride katsed tegutseda selle poliitika vastu jäid tulemusteta.

1257. a. korraldasid mongoli valitsejad Kirde-Venes rahvaloenduse. Mongoli ametnikel tuli koguda andamit ja toimetada see khaanile, peale selle võisid nad värvata kohalike elanike hulgast

sõjamehi khaani väkke. Andamite andmisest, küüdi- ja sõjateenistuskohustusest vabastati ainult vaimulikud, kuna loodeti nende toetusele. Osa vaimulikest toetas tõepoolest kodumaa orjastajaid ja kutsus rahvast üles olukorraga leppima.

Mongoli võimud lõid Venemaal sõjalis-poliitilise baskakliku organisatsiooni. Sundkorras formeeriti erilised, osaliselt kohalikest elanikest komplekteeritud sõjasalgad. Viimaste etteotsa seati mongolitest väeülemad. Need väed olid vürstiriikidesse määratud mongoli asevalitsejate-baskakkide käsutuses, kes kontrollisid, kuidas elanikud tasuvad makse, täidavad koormisi jne. Sellise organisatsiooni abil, mille eesotsas seisis suurbaskakk Vladimiris, taheti Venemaad alluvuses hoida.

1263. a. suri Aleksander Nevski, silmapaistev väejuht ja diplomaat. Aleksander Nevski tegevuse tähtsus seisneb selles, et ta kaitses ennastsalgavalt Venemaad välisvaenlaste vastu ja mõistis rahva otsustavat osa selles võitluses. Ühtlasi oli ta feodaal, kes õiendas halastamatult arveid oma klassivaenlastega ja surus karmilt maha rahvarahutusi.

Venemaa killunemise tagajärjel kasvas vürstiriikide arv. Rostovi, Tveri, Moskva vürstiriikide kõrvale tekkisid Kostroma, Jaroslavli, Možaiski jt. vürstiriigid.

Kirde-Venemaad haaras feodaalvaenuste laine. Vladimiri suurvürsti jõud oli halvatud. Tõsi küll, tema tiitel andis õiguse teatud territooriumi (Vladimir, Perejaslavl, hiljem Nižni Novgorod ja Gorodets) valitsemiseks, samuti ka eelisõiguse Novgorodi ja Pihkva üle. Kuid kõrgemaks süserääniks Venemaal jäi Kuldhordi khaan. Viimane kasutas õigust Vladimiri suurvürstiriigi jarlõki väljaandmist tüli õhutamiseks vürstide vahel. Äge võitlus suurvürstitrooni pärast toimus tugevamate — Tveri, Rostovi ja Moskva vürstide vahel. See võitlus muutus keerukamaks tülide tõttu Kuldhordis, kes lõi lahku suurkhaanidest ja oli nüüd ise vaenujalal musttuhatnik Nogai hordiga (tekkis 70-ndail aastail Musta mere põhjarannikul ja eksisteeris XIII saj. lõpuni). Vene vürstid, kes olid seotud vaenulike khaanidega, suunasid korduvalt Venemaale mongolite vägesid, kes röövisid rahvast ja laastasid maad.

Järk-järguit sai maa haavadest jagu. Visa tööga taastas rahvas majanduse, rahva jõupingutustega kerkisid varemetest ja tuhast Moskva, Vladimir ja kümned teised linnad, hariti üles palju uudismaad. Mongoli ikkest hoolimata elustus taas põllumajandus, üha sagedamini andsid endast märku linnad ülestõusudega feodaalvaenuste ja mongoli ikke vastu. Rahvas jätkas võitlust feodaalidega. 1291. a. näiteks hävis Novgorodi ümbruses pakase tagajärjel viljasaak, lõppesid hobused, nälg ähvardas talupoegi ja linnakehvikuid. Bojaarid ja kaupmehed aga rikastusid rahva häda arvel. Vihale ärritatud rahvahulgad — kroonikakirjutaja nimetab neid mässajateks — tungisid linna turuväljakule. Kallaletungide organiseerijad võeti kinni ja hukati — heideti sillalt Volhovi jõkke. Venemaa tei-

ses otsas, Nižni Novgorodis, «peksid alamad linnaelanikud bojaare». Kui kohalikud võimud «mässajatega» hakkama ei saanud, tuli neile appi vürst Mongoli vägedega.

Rahva vastuhakk rõhumisele ajal, mil Kuldhordis valitses segadus, sundis klassihuvisid kaitsvaid feodaale tegevusühtsusele. Taas hakati korraldama vürstide kokkutulekuid, kus osavõtjad — Tveri, Moskva ja Perejaslavli vürstid — püüdsid kokkuleppe teel lõpetada tülid Venes. Erinevalt eelmistest kokkutulekuist andsid need nüüd tunnistust riigi ühtsuse tugevnemisest.

Mongoli ikke kehtestamine Edela-Venes. 1259. a. liikusid mongoli khaanid tohutute vägedega Galiitsia-Volõõniasse ja, käskinud seal teha maatasa kõik suuremad linnad, allutasid ka selle maa. Mongolite kallaletungi tagajärjel Edela-Vene nõrgenes. Pärast Daniili surma lagunes Galiitsia-Volõõnia vürstiriik neljaks. Suurvürstiks sai Švarn, kes valitses Ida-Galiitsias (keskusega Galitšis), Must-Venes ja Zabužjes ning kes ajutiselt tunnistati Leedumaa vürstiks. Teistes Galiitsia-Volõõnia osades — Lvovis, Vladimiris, Lutskis — valitsesid iseseisvad vürstid. Pärast Švarni surma 1269. a. sai suurvürstiks Lev, kes valitses kogu Galiitsias, seejärel aga (kuni XIV saj. alguseni) ka Volõõnias. Tema valitsemisajal sai pealinnaks Lvov.

Ühinemine ei olnud aga püsiv. Galiitsia-Volõõnia oli ülejäänud Venemaast ära lõigatud ning kannatas Kuldhordi ja nogailaste sagedaste sissetungide all. Need röövretked muutsid ikke veelgi raskemaks, halvasid põllumajandust, käsitööd, kaubandust, lõhkusid maa ühtsust ning põhjustasid Edela-Vene poliitilise languse.

Leedu riigi kujunemine. Loode-Vene leedu feodaalide võimu all. Leedu riik kujunes välja Aukštaitija, Žemaitija, osaliselt Jatvingi ja Zemgale maade ühinemise teel. Selle ühenduse eesotsas seisis vürstide liit (1219), kelle hulgast kerkis esile suurvürst Mindaugas (suri 1264). Mongoli-tatari kallaletungist põhjustatud Polotski-Minski vürstiriigi nõrkust ära kasutades püüdsid leedu feodaalid seda endale saada. Omamata selleks küllaldaselt majanduslikku ja poliitilist jõudu, liitsid nad lepingu alusel oma maaga Valgevene. Ordu ja Kuldhordi kallaletungidest ärahirmutatud valgevene feodaalid läksid üle Leedu riigi koosseisu. Pikapeale sattusid kõik Valgevene linnad ja maad vürst Gediminase (1316—1341) võimu alla, väike Leedu riik aga muutus Leedu suurvürstiriigiks. Viimane jätkas pealetungi ka Vene — Smolenski, Pihkva ja Novgorodi — maadele. Üksvahe valitsesid Pihkvas ja mõnes Novgorodi manuslinnas (Orešek, Laadoga jt.) leedu vürstid.

Ühendatud Leedumaa elas üle majandusliku tõusu, millele aitasid kaasa Valgevene suured majanduslikud ressursid ja hästi korraldatud kaubandus Poola ja Riiaga. Tekkisid ja kasvasid linnad, nagu Vilnius, Trakai, Kaunas, Kerneve jt.

Leedu riik kujunes välja pingelises võitluses orduga, keda toetas

paavsti kuuria. Saule (1236), Durbe (1260), Karuse (1270) [52] jt. lahingutes andis leedu rahvas ristirüütlitele tõsiselt lüüa. Pärastpoole kaitsesid leedulased ja valgevenelased õlg õla kõrval Leedu suurvürstiriigi piire Neemenil ja Väinal.

Baltimaade rahvad saksa, taani ja rootsi feodaalide ikke all. Mongoli-tatari ike võttis Venemaalt võimaluse tõrjuda välja saksa feodaale Eesti ja Läti aladelt. Läti ja eesti rahvas sattus saksa ja taani feodaalide verise ikke alla. Liivi ja Saksa ordu rüütlid alistasid samuti Poola ja Preisi alad Visla ja Neemeni vahel. Saksa ordu, Taani kuningas, Riia piiskop, aga samuti ka teiste alade piiskopid, saksa kaupmehed Riias, Tallinnas, Tartus haarasid enda kätte eestlaste ja lätlaste maa. Kohalikud elanikud, välja arvatud osa saksameelsest ülemkihist, pidid tasuma kirikukümnist paavsti kuuria heaks, rasket naturaal- ja raharenti ning teol käima.

Lätlased ja eestlased jäeti ilma igasugustest õigustest, neil keelati tegelda kaubanduse ja käsitööga. Ida-Baltikumi kerkisid kümned saksa linnused. Baltimaade rahvad ei alistunud. Ülestõusud puhkesid kord Preisimaa keskosas (Sambias ja Natangias), ähvardades Königsbergi (1259), kord Lätis (Zemgales), kus vallutati ajutiselt Tērvete linnus (1306), kui ka teistes kohtades.

Poola Pomorze ja Ida-Baltikumi vallutamine saksa feodaalide poolt ei toonud mingit kasu saksa rahvale. Sellega loodi tugiala Saksamaa valitseva klassi kõige reaktsioonilisemale osale. Siin tekkis alatiste konfliktide ja sõdade kolle, mis nõrgestas mitte üksi Poola-, Vene- ja Leedumaad, vaid ka Saksamaad ennast.

5. VENE RAHVA VÕITLUS MONGOLI IKKEST VABANEMISEKS

Vene ja Kuldhordi edasine areng kulges eri suundades. Kuldhordis tulid ilmsiks poliitilise laostumise tundemärgid. Venemaal hakkas tootlike jõudude kasvu mõjul mõne aja pärast selgelt ilmnema ühtseks riigiks kujunemise tendents. Vene rahva hulgas tugevnes aja jooksul lootus khaanide «kibekurjast» võimust vabanemiseks.

Ülestõusud XIII sajandi 50—60-ndail aastail. Juba mongolite esimestel valitsemisaastatel toimusid Kirde-Venes sündmused, mis tõestasid veenvalt, et sissetung ja ike ei murdnud vene rahva vabadustahet. Kui khaanid nõudsid Novgorodimaa alistumist, puhkes siin 1257. a. kehvistu ülestõus. Kehvikud ei lasknud mongoli ametnikke Novgorodi. Ülestõus suruti maha, algas rahvaloendus. Novgorodi bojaarid jõudsid vallutajatega kokkuleppele ja veeretasid kogu maksukoorma kehvikute õlgadele. «Alamad» inimesed, kes vaevlesid bojaaride rõhumise all, tõrkusid uusi makse maksmast.

---

[52] Originaalis ekslikult 1269. Laking toimus merejääl, langenud ordumeister maeti Karuse kirikusse. *Toim.*

1259. a. toimus Novgorodis ja Novgorodi valdkondades uus ülestõus. Rahvas hakkas tapma mongoli ametnikke. Lõpuks surusid bojaarid vürst Aleksandri kaasabil ülestõusu maha ning Novgorodi vabariik sattus mongoli feodaalide ikke alla. See ike rõhus kogu oma raskusega lihtrahvast — talupoegi ja linnakehvikuid, kes kroonikakirjutaja väljenduse järgi elasid siitpeale «kurjas orjuses ja vihkamises».

Vladimiri-Suzdalimaal jätsid mongoli khaanid andami kogumise maksurentnike hooleks. Maksurentnikud laostasid elanikkonda ülemääraste maksudega, andsid ka laenu protsentide peale, võla tähtajaks mittemaksmisel aga vedasid inimesed orjusse. Vägivallast meeleheitele viiduna tõusis 1262. a. üles Jaroslavli, Rostovi, Suzdali, Vladimiri, Ustjugi jt. linnade kehvistu. Ülestõusudega kaasnesid kõikjal veetšed ja mongoli administraatorite tapmine või minemaajamine.

Ülestõusud XIII sajandi lõpul. 1262. a. vabadusliikumiste laine ei jäänud viimaseks. Vladimiri langusega kandus vastupanu keskus üle vähem laastatud Rostovi vürstiriiki. Mitmel pool toimusid väljaastumised veetše kaudu. Nii näiteks kutsusid Rostovi linnaelanikud 1289. a. kokku veetše, ajasid minema mongolitest vägivallatsejad ja võtsid ära nende varanduse. Kurskimaal tõusis XIII sajandi lõpul rahvas üles julma baskaki Ahmati vastu ja purustas tatari alevikud. Ülestõusude peajõududeks olid «kodanikud», «alamrahvas» — linlased ja ümbruskonna talupojad.

Nende väljaastumiste tähtsus oli ülisuur. Need sundisid mongoli valitsejaid otsima teisi teid Venemaa valitsemiseks — terrorist üksi oli juba vähe. Rahvaülestõusude tagajärjel kaotati maksude kogumine maksurentnike kaudu ja Kuldhordi khaanid olid XIII sajandi lõpul sunnitud andma hordiandami kogumise vene vürstide endi kätte. Järelikult lõid rahvarahutused tingimused, mis kergendasid maa edasist poliitilist ja majanduslikku ühinemist. Rahvarahutuste tulemusi kasutasid aga feodaalid oma klassihuvides.

* *
*

XIII sajandi Vene ajaloole on iseloomulik vene rahva kangelaslik, äärmiselt visa võitlus oma sõltumatuse eest üheaegselt mongoli, saksa, rootsi, taani, ungari ja poola vallutajate vastu.

Vene, meie maa teiste rahvaste ning Ida- ja Kesk-Euroopa rahvaste võitlusel mongolite sissetungi vastu oli maailmaajalooline tähtsus, kuna selle võitluse tulemusel anti mongoli relvastatud jõududele purustav löök. Vene rahvas säilitas eeldused maa järgnevaks taassünniks. Purustati mongoli khaanide plaanid, mis nägid ette kogu Euroopa anastamise ja alistamise.

Vene rahva võidul Saksa impeeriumi ja paavstiriigi poolt toetatavate saksa feodaalide üle oli määratu suur tähtsus eeskätt Ida-Euroopa rahvaste, eriti slaavi rahvaste ajaloolisele saatusele. Vene-

laste võit Jäälahingus pani esmakordselt maailma ajaloos seisma mitu sajandit kestnud saksa feodaalide röövelliku tungi itta. See võit etendas otsustavat osa leedu rahva võitluses oma sõltumatuse eest. Neil ühise võitluse aastail mitu sajandit kestnud Saksa ja Rootsi ekspansiooni vastu tugevnesid vene rahva sidemed Baltimaade rahvastega.

Vallutajad tekitasid meie kodumaale tohutut kahju. Laastatud ja tükeldatud Vene kaotas palju oma rahvusvahelisest tähtsusest. Ta pidi loobuma oma positsioonidest Musta mere ääres, Baltikumis, Volgamaal. Katkesid kauaks Vene sidemed Kesk-Aasia ja Kaukaasia rahvastega. Üksteisest äralõigatud Vene maad langesid naaberriikide saagiks. Eraldus Edela-Vene (Ukraina), mille XIV sajandil anastasid poola ja leedu feodaalid. Moldaavia langes Ungari, seejärel Türgi võimu alla. Leedu suurvürstiriik omastas Polotski-Minski vürstiriigi (Valgevene) ja Smolenski. Suurte raskustega läks Venemaal korda hoida Neeva suuet ja kaitsta Karjalat. Osa Lääne-Karjalat kiskus enda kätte Rootsi. Rängkade kaotuste hinnaga, lüües tagasi ordu ja Leedu kallaletunge, hoidis Loode-Vene Pihkvat.

Kirde-Venes (Suurvenemaal) katkes pikemaks ajaks poliitiline ja majanduslik ühinemine. Paljud linnad tühjenesid, nõrgenes suurvürstivõim, mille tagajärjel tõstsid pead väikevürstid ja bojaaridest ülikud. Uue jõuga lõid lõkkele feodaaltülid, mida teadlikult õhutasid Kuldhordi valitsejad.

Ent isegi neis uskumatult raskeis tingimusis jätkas suur vene rahvas võitlust vabaduse eest. Kord siin, kord seal puhkesid rahvarahutused välismaiste vallutajate ja vene feodaalide vastu.

Vene talupoegade ja käsitööliste väsimatu töö pani aluse edasisele Vene maade ühinemisele, rahvaülestõusude laine aga lõi uue lõhe võõramaise ikke müüri, mille tagajärjeks oli XIV sajandi algul baskakkide institutsiooni kaotamine.

VII peatükk

VENE MAADE ÜHENDAMINE MOSKVA ÜMBER JA TSENTRALISEERITUD VENE RIIGI TEKKIMINE. MEIE MAA RAHVAD XIV—XV SAJANDIL

Vene maade Moskvaga ühendamise tagajärjel tekkis XIV—XV sajandil tsentraliseeritud Vene riik. Selle tekkel olid omad iseärasused võrreldes analoogilise protsessiga Lääne-Euroopa maades. Venemaa majanduslikku arengut pidurdas mongoli-tatari laostav ike. See aitas püsida feodaalsel killustumusel. Tsentraliseeritud Vene riik tekkis veel tõusujoones areneva feodaalse tootmisviisi tingimustes. Kuid tootlike jõudude kasv lõi vajalikud sotsiaal-majan-

duslikud eeldused poliitiliseks ühinemiseks. Poliitilist ühinemist nõudsid valitseva klassi huvid, kellele läks vaja tsentraliseeritud võimuaparaati ekspluateerimise tugevdamiseks ja rahvaliikumise mahasurumiseks. Tsentraliseerimisprotsessi tingis ka vajadus võidelda välisohu vastu.

Ühendatud Vene riik oli paljurahvuseline. Juhtivat osa meie kodumaa rahvaste ajaloos etendas Venemaa, kes oli selleks ajaks ühiskondliku arengu poolest jõudnud suhteliselt kõrgemale tasemele.

Tsentraliseerimisprotsess lõppes XVII sajandil. Ent juba XV sajandi lõpul võib hakata rääkima tsentraliseeritud Vene riigist.

I. VENE MAADE SOTSIAAL-MAJANDUSLIK ARENG XIV—XV SAJANDIL

Pärast mongoli-tatari sissetungi oli majanduslik olukord suuremas osas Vene maades väga raske. Paljud alad olid jäänud inimtühjaks. Vallutajate sagedased rüüsteretked laastasid maad veelgi. Venemaad tabas ajaloo üks kohutavamaid katastroofe, mis pidurdas Vene alade ajaloolist arengut ja vajutas sellele oma pitseri.

Talurahva kangelasliku töö tulemusel saadi järk-järgult, ehkki pikkamööda, üle mongoli sissetungi tagajärgedest ja algas uus tõus majanduselus.

Põllumajandus. Maa peamiseks majandusharuks jäi endiselt põllumajandus, mis hakkas nüüd intensiivselt arenema Kirde-Venes, kus olid sobivad ja juba ammust ajast viljeluse alla võetud metsadevahelised põllualad (*ополье*). Siia, põlismetsade ja laiade jõgede taha, kus võis leida varju mongoli-tatari ratsanike kallaletungide eest, voolas kokku rohkesti muudelt aladelt pagenud rahvast. Inimeste poolt mahajäetud viljakandvat, kuid kaitsetut steppi Okaast lõuna pool hakati nimetama Metsikuks Väljaks. Rahvastiku tiheduse kasv maa keskosades, eriti Okaa ja Volga vahelisel alal aitas kaasa võrdlemisi kiirele tootlike jõudude arengule Kirde-Venes alates XIV sajandi keskpaigast. Seda soodustas ka pikk vaheaeg mongoli-tatari röövsalkade retkedes, mis saavutati tänu Moskva vürstide targale poliitikale XIV sajandi teisel veerandil.

Arvukalt tekkis uusi külasid. Uusi maid võeti kasutusele ka Volga jõest põhja pool.

Täiustusid maaharimisviisid. Kaheväljasüsteemi kõrval hakkas ikka rohkem levima kolmeväljasüsteem. Kolmeväljasüsteemi levik oli seotud sõnnikuga väetamise ja raudotstega harkadra laialdase kasutuselevõtuga. Paljudes kohtades säilis söödiviljelus. Tähtsat osa põllumajanduses etendas ka loomakasvatus.

Põlluharimise ja karjakasvatuse kõrval arenes külas ka kodutööndus (kalapüük, metsmesindus, piibrinahkade töötlemine jne.) ja käsitöö (raua-, puidutöötlemine jt.). Suurenes soolatoodang, laie-

nes sepatöö (eriti Novgorodimaal). Kodutööstus oli loomult lisandiks naturaalsele põllumajandusele, rahuldades talupoegade ja feodaalide tootmisalaseid ja isiklikke vajadusi. Mõnel pool, eriti Novgorodimaal, lõid talupojad sidemed turuga. Nad müüsid põllumajandussaadusi, sepatooteid jt. tööndussaadusi.

Feodaalne maavaldus ja majandus. Tootlike jõudude kasv põllumajanduses tõstis maa väärtust ja suurendas püüdu saada maavaldajaks. Peamiseks, määravaks nähtuseks Vene maade sotsiaal-majanduslikus arengus XIV—XV sajandil oli feodaalse maavalduse intensiivne kasv, millega aina rohkem tootjaid sattus feodaalsesse sõltuvusse.

Vaimulike ja ilmalike feodaalide maavaldus kasvas eelkõige talupoegade maade arvel, mida mõnikord sanktsioneeris vürst, kes oli kõrgemaks maaomanikuks.

XIV sajandi keskel hakkas jõudsalt arenema kiriku maavaldus. Kaugetes, kuid enamasti juba asustatud piirkondades tekkisid kloostrid, kes kõikvõimalike vahenditega võtsid talupoegadelt nende maa. Kloostrid, kellel oli palju raha, omastasid oma usulis-poliitilisele mõjuvõimule ja vürstidele toetudes pantimise, ostu, vahetuse ja annetuste teel ka feodaalide maid. Kloostrite valdusse kuulusid tihti rikkad tööndusliku kõlvikud — soolatööndused, kalapüügikohad, piibrijahialad; kloostrid kauplesid leiva, kala ja soolaga. Vürstid lubasid kloostritel nagu kõigil suurfeodaalidelgi kaubelda soodustatud tingimustel, ilma tollita. Kauplemisest saadud raha eest ostsid kloostrid ja feodaalid kokku maid, väärtasju või kasutasid seda liigkasuvõtmiseks. Kloostrite majapidamised olid feodaalajal kõige suuremad ja majanduslikus mõttes kõige arenenumad majapidamised. Väga palju maad oli XIV sajandil tekkinud Troitse-Sergi kloostril Radoneži linna lähedal, Kirillo-Beloozero kloostril Beloozero linna lähedal ja Solovetski kloostril Valgel merel. Tohutud maa-alad olid koondunud Moskva metropoliidi ja teiste kirikufeodaalide valdusse. Kiirelt kasvasid ka vürstide ja bojaaride maavaldused.

Võitlus maa pärast muutus pingeliseks. Vürstid, kes ei tahtnud maad ära anda, kandsid omavahelistesse lepingutesse tingimuse, et loobutakse maade hankimisest teistest vürstiriikidest ja et ühiselt kaitstakse «alamate» inimeste puutumatust. Praktiliselt aga rikuti seda tingimust sageli. Püüe haarata maid ja töökäsi oli feodaalidevaheliste kokkupõrgete ja feodaalsõdade peapõhjuseks.

Vaatamata sellele, et juriidiliselt oli kõrgeimaks maavaldajaks vürst, kuulus feodaalne pärusmaa täielikult maavaldajale, kes võis seda oma soovi kohaselt pärandada, müüa, vahetada, pantida jne. Kaua aega säilis sugulaste väljaostuõigus teise omaniku kätte läinud pärusmaadele. Sedamööda kuidas Vene vürstiriigid ühinesid Moskva ümber, kaotasid bojaaride pärusmaad järk-järgult oma iseseisvuse ja sõltumatuse. XV sajandil paljud bojaarid, kes olid sunnitud astuma kõige tugevama suurvürsti — Moskva suurvürsti tee-

nistusse, andsid viimasele oma pärusmaad ja said need vürstilt tagasi juba tingimusel, et nad kohustuvad teenima vürsti.

Mõnevõrra erinevad olid kloostrite maavaldusõigused. Saanud pandiks maatükke, nõudsid nad tavaliselt pantijalt tagatist, et viimase sugulased ega keegi teine ei hakka esitama nõudlusi antud maale.

XIV—XV sajandil hakkas laialdaselt levima feodaalne tinglik maakasutus, mis tekkis juba Vana-Venes. Suurmaavaldajad andsid osa maast oma õukondlastele ja sõjasulastele, kes asustasid saadud maa talupoegadega. Maa kasutaja oli kohustatud saadud maatükil sisse seadma majapidamise, tähtaja (mõnikord eluaegse) möödumisel aga maa omanikule tagastama koos kõige juurdekuuluvaga, s. t. kõigi majapidamishoonetega, sissetulekuga jne. Säärane tingliku maavalduse vorm hakkas levima Moskva metropoliidi, Moskva suurvürsti, samuti teiste vürstide ja suurbojaaride valdustes. Maa andmine teenistuslastele oli selle majandusliku ekspluateerimise mugavamaid vorme, kuna naturaalmajanduse tingimustes lagunesid suured pärusmaad paratamatult paljudeks iseseisvateks majanduslikeks üksusteks. Lenin märkis: «Juba see seadus, mis räägib suurmajapidamiste paremustest väikemajapidamistega võrreldes, on ainult kaubatootmise seadus ja järelikult ei saa seda rakendada majapidamistele, mis ei ole veel lõplikult tõmmatud kaubatootmisse, ei allu turule.» [53] Tinglik maavaldus etendas tähtsat osa Vene riigi edasises ajaloos.

Tingliku maavalduse levik andis tõuke juba eelneval perioodil tekkinud valitseva feodaalklassi eri kihi — teenisaadlike e. mõisnike kasvuks. Välisoht kiirendas seda protsessi. Suurvürstid, kes olid huvitatud sõjateenistuslaste arvu suurendamisest, jagasid neile maid koos talupoegadega. Suurvürstid toetusid teenismõisnikele ka võitluses suurfeodaalidega, kes olid tsentraliseeritud riigi loomise vastu.

Feodaalkorra ajal valitsev naturaalmajandus tingis arvukate endassesulgunud, majanduslikult nõrgalt seotud maavalduste olemasolu. Feodaalse pärusmaa tüüpiliseks jooneks oli selle üksikute osade laialipillatus, mis oli ajalooliselt kujunenud maade omandamisega erinevatest piirkondadest. Nii kuulus näiteks bojaaritar J. Patrikejevale 50 valdust 14 maakonnas.

Feodaalse pärusmaa hulka kuulus maa, kus asus omaniku enda majapidamine, samuti ka maatükid, mida harisid ja kus tegelesid tööndusega temast sõltuvad talupojad. Lõppkokkuvõttes oli majanduslikuks algühikuks feodaalselt sõltuva, kuid maalappi, tööloomi ja põllutööriistu omava talupoja väikemajapidamine. Talupoegade tööga toodeti lisaprodukt. Feodaalvalduse administratiivseks ja majanduslikuks keskuseks oli suurküla koos isanda mõisa — maavaldaja residentsi ja selle juurde kuuluvate majapidamishoonetega.

---

[53] V. I. Lenin, Teosed, 1. kd., lk. 391.

Suurkülaga, mis koosnes mõnikord mõnekümnest talust, külgnesid väikesed, 1—3 talust koosnevad külad ning kõlvikud — põllumaad, metsad, metsmesipuud, piibrijahialad, kalapüügikohad, soolaallikad jne.

Talurahva feodaalse ekspluateerimise süsteem. Feodaalse maaomanduse arengu otseseks tagajärjeks oli vahetute tootjate ekspluateerimise laienemine. XIV—XV sajandil oli talupoegade feodaalse ekspluateerimise levinumaks vormiks naturaalrent. Rööbiti sellega rakendati ka teorenti, millest kõneleb näiteks metropoliit Kipriani sättekiri Konstantini-Jelena kloostrile 1391. a. Selles loetletakse talupoegade kohustused kloostri vastu. Talupojad pidid harima kloostri maad, niitma heina, peksma rukist, küpsetama leiba, pruulima õlut, püüdma kala jne. ja kandma veel teisigi koormisi kloostri kasuks (näit. ehitama majapidamis- ja eluhooneid). Allikad viitavad ka raharendile. Peale selle ekspluateeris talupoegi ka feodaalne riik, kellele talupojad maksid andamit ja kelle vastu neil oli mitmesuguseid kohustusi (näit. linnatöö — linnakindlustuste ehitamine jt.).

Talupoeg võis õige mitmeti feodaalsesse sõltuvusse sattuda. Nii näiteks asutasid feodaalid uusi asundusi — slobodaasid. Alevikud vabastati vürsti käsul mitmeks aastaks kas täielikult või osaliselt maksudest ja lõivudest vürstikassale. Seda soodustust kasutades kogus uus maavaldaja inimesi (tingimusel, et need oleksid pärit teistest vürstkondadest) uudismaade ülesharimisele. Vaba-aastate möödumisel kinnistati talupojad sellele maale ja nad langesid feodaalsõltuvusse maavaldajast ja riigist. Järelikult oli asundamine uudismaadele talupoegade sunnismaiseks muutmise üheks vahendiks.

Suurt osa etendas pärisorjuslike suhete arengus vürstivõim, mis kaitses feodaalide huve teravnevas võitluses maa ja töökäte pärast. Andes feodaalidele nende valdustes kohtu- ja maksuimmuniteedi jt. soodustusi, aitas vürst neid pealetungis talurahvale. Peale selle sattus suur osa talupoegadest otseselt sõltuvusse feodaalidest mustade (riigi-) maade väljajagamise tagajärjel.

Levinud võtteks talupoegade orjastamisel olid feodaalide poolt antavad rahalised laenud. Võla või seile protsendid pidid talupojad reeglina tasuma teotööga.

XV sajandi algul eraldus eriline talupoegade kategooria — põlisasukad (*старожильцы*), kes elasid juba pikemat aega feodaalile kuuluval maal. Tõenäoliselt oli neil veei formaalselt õigus minna teise maavaldaja juurde, kuid praktiliselt nad seda õigust enam kasutada ei saanud, kuna nad sõltusid feodaalist majanduslikult (laenuvõlg, täitmata koormised jne.).

Samuti on teada talupojad-pooleteramehed (andsid osa saagist feodaalile maa kasutamise eest või viimaselt natuuras või rahas saadud laenu katteks), hõbedasaajad (maksid protsente rahalise laenu pealt või tegid võla tasa tööga feodaali põllul, mõnikord

nimetati neid niiviisi sellepärast, et maksid raharenti hõberahaga). Pihkvamaal nimetati talupoegade põhikategooriat *изорники* (nähtavasti sõnast *орати* — kündma). Nad said feodaalilt maatüki ja laenu ning töötasid selle eest tema heaks või siis andsid talle naturaalrendina ära osa saagist.

Rööbiti feodaalidele kuuluvate maadega säilisid mustad maad, kus elasid maavaldajatest sõltumatud talupojad. Suurem osa musti maid asus põhjas, kuhu feodaalne eramaavaldus ei ulatunud, kuid teatud hulk neist oli XIV—XV sajandil veel ka riigi keskosas. Nende maade kõrgemaks valdajaks oli vürst, kelle kasuks talupojad maksid andamit ja kandsid mitut liiki naturaalkoormisi. Mustaadraliste hulgas kehtis kogukondlik maavaldus, kusjuures põllumaad olid individuaalvalduses. Talupoegade kogukonnal, vallal, oli valitav omavalitsus, mida kontrollisid vürsti asehaldurid ja valdkonnaülemad. Talumajapidamiste laostumise tõttu langesid ka need talupojad sõltuvusse feodaalidest, nad olid sunnitud andma oma maa feodaalile, ise aga jätkasid selle harimist juba obrokimaksmise või teotegemise tingimusel maavaldaja kasuks. Feodaliseerumise edasises arengus muutusid niisugused feodaalsõltuvusse sattunud mustaadralised talupojad pikkamööda pärisoristeks. Talupoegade kogukond säilis aga ka feodaalide võimu all.

XIV—XV sajandil oli talurahvas varanduslikult diferentseerunud: Kipriani ürikus mainitakse nii «suuri» inimesi, kel oli õige palju maad, kui ka «jalamehi», s. t. hobuseta talupoegi.

Kõrvuti talupoegadega kasutasid feodaalid oma valdustes endiselt ka holoppe, kuid nende majanduslik tähtsus järjest langes. XIV—XV sajandil vähenes holoppide töö osatähtsus märgatavalt ja seda asendas palju viljakam talupoja töö. Teatud osa holoppe muutus maaharijateks.

Klassivastuolude kasv feodaalses külas ja sunnismaisuse tugevnemine. Feodaalsuhete arenemine, suurmaavalduse kasv ja feodaalse ekspluateerimise laienemine toimus olukorras, kus talurahvahulgad osutasid aktiivset vastupanu. Allikad annavad tunnistust sellest, et talupojad avaldasid visa vastuseisu kloostritele mustade maade omastamisel. Nad purustasid kloostrihooneid, tapsid munki, ajasid kloostrite asutajaid oma maadelt minema. Kui näiteks munk Daniil Perejaslavlist ehitas kloostri, ei lasknud talupojad temal ega teistel munkadel maad künda ja nõudsid: «Miks sa meie maa peale kloostri ehitasid? Või tahad sa ehk meie maid ja külasid endale võtta?»

Talupojad püüdsid maad, mis valitseva klassi esindajad neilt olid röövinud, kaitsta mitte üksnes kohtu kaudu. Nad hävitasid ka feodaalide poolt seatud piirimärke ja osutasid isegi relvastatud vastupanu. Väga sageli on allikate tendentslikes teadetes «röövimistest» ja «riisumistest» peidul rahvahulkade aktiivne võitlus feodaalikke vastu. Privilegeeritud maavaldajate huve kaitsva

vürstikohtu dokumentidest võib näha, et talupojad saavutasid feodaalkoormiste kergendamise.

Tugevneva feodaalikke vastu protestiti kõige sagedamini pagemisega oma isanda juurest teise pärusmõisa või vürstiriiki. Seda moodust kasutasid nii mustade kui ka eramaade talupojad. Elukoha vahetamine võis aga nende olukorda kergendada ainult ajutiselt. Sügavuti ja laiuti kulgev feodaliseerumisprotsess ei jätnud ümberasunuid rahule ka uues elukohas.

Klassivõitluse teravnemine sundis feodaale kindlustama riigiaparaati. Ainult tsentraliseeritud riigivõim võis tagada talupoegade kinnistamise feodaalide juurde kogu riigi ulatuses ja võtta nendelt võimaluse lahkuda teistesse vürstkondadesse. Suurvürstivõimu tugevnemisega moodustusid tulevase pärisorjusliku korra elemendid. Juba alates XV sajandi keskpaigast said Troitse-Sergi, Kirillo-Beloozero ja Feraponti klooster vürstidelt õiguse lasta talupoegi ära ainult sügisesel jüripäeval (26. novembril), mitte aga kogu aasta jooksul. Pihkvamaal oli talupoegade äramineku tähtpäevaks viilipipäev (14. november). XV sajandi keskpaigast on pärit vürstide ürikuid, mis andsid suurmaavaldajatele loa talupoegi üldsegi mitte ära lasta. Talupoegade maa külge kinnistamine ja tsentraliseeritud Vene riigi kujunemine olid lahutamatult seotud ja vastastikku teineteist tingivad protsessid.

Feodaalne linn. Tootlike jõudude üldine kasv, tööviljakuse suurenemine põllumajanduses lõid eeldused linnade taastamiseks, mis mongoli-tatari sissetungi ajal olid eriti tugevasti kannatada saanud. Linnade kasvu kiirendas tublisti vajadus luua kindlustatud kaitsekeskusi välisvaenlase alatasa ähvardavate sissetungide puhuks. Sama vajadus andis tõuke ka paljude relvatootmise ja kaitsekindlustuste rajamisega seotud käsitööharude arenemisele linnades. Nii nagu Vana-Veneski kasvasid XIV—XV sajandil linnad seal, kus põlluharimine ja käsitöö kiiresti arenesid.

Juba XIII sajandi lõpul ilmnesid linnade elavnemise esimesed tundemärgid. Alates XIV sajandi keskpaigast võib kõikjal linnades selgesti täheldada tootlike jõudude taaselustumist ja arengut. Seda oli näha eelkõige käsitöös. Arenes sepatöö, suurenes rauatoodang ja laienes mitmesuguste metallesemete — igapäevaste tarbeasjade, relvade, põllutööriistade jne. valmistamine. Käsitöö edasiminek põhjustas ka Vene suurtükiväe tekke XIV sajandi lõpul. Valutöö arenguga hakati XV sajandil raudsuurtükkide asemel vasksuurtükke valama. Moskva, Novgorod, Nižni Novgorod, Pihkva, Tver jt. linnad kujunesid suurteks käsitöökeskusteks.

Käsitöö arengut näitab ka see, et jälle hakati rajama kiviehitisi, kõigepealt Tveris XIII sajandi viimasel veerandil, XIV sajandi teisel veerandil aga Moskvas, mis jõudis ehitustööde tempo ja ulatuse poolest kaugele ette teistest linnadest. Moskva käsitöö kõrge tase võimaldas XIV sajandi 60-ndatel aastatel ehitada sinna kivist Kremli. XIV—XV sajandil hakati valgest kivist maju ehitama ka

mujal Vene linnades. Võimsate kaitseehitiste varjul kasvasid kaubanduslik-käsitööstuslikud possaadid.

Linnades elasid feodaalidest sõltuvad pärusmaade käsitöölised ja ka «mustad» (vürsti) inimesed, kes maksid makse vürsti heaks. Linnakäsitöölised ei olnud veel põlluharimisest täielikult eraldunud. Käsitöölised töötasid mitte üksi tellimuse peale, vaid suurtes linnades valmistasid «mustad» käsitöölised mitmesuguseid tooteid tõenäoliselt ka turu tarbeks.

Väga keeruline on küsimus käsitööliste organisatsioonidest XIV—XV sajandi Vene linnades. Kaudsete kirjalike andmete järgi otsustades võib eeldada, et kõige arenenumates Vene linnades, näit. Novgorodis, olid olemas tsunftikorra alged. On teada possaadikäsitööliste organisatsioone. Ent riigivõimu intensiivse tsentraliseerimise olukorras tsunfte Venemaal ei tekkinud.

Linnade turud olid kohaks, kus müüsid oma tooteid käsitöölised ja kauplesid vürstide, bojaaride ja kloostrite majapidamised. Siin sõlmisid kaubanduslikke tehinguid vene ja välismaa kaupmehed. Paljude linnade arengut soodustas nende paiknemine tähtsatel kaubateedel. Eriti arenes väliskaubandus Novgorodis, kellel olid sidemed Baltimaade linnadega. Tähtsaks ida- ja läänenaabritega arendatava väliskaubanduse keskuseks sai Moskva, suurt kaubanduslikku tähtsust hakkas omandama Nižni Novgorod.

Linna kaupmeeskond oli sotsiaalselt koosseisult väga kirju. Selle koorekiht, võõrnikud, liitus feodaalse ülemkihiga. Üks osa kaupmeestest omandas maavaldusi ja tõusis bojaariaristokraatia hulka, teine osa kuulus käsitööliste sekka. Kuid eksportkaubandus, orienteerudes põhiliselt tööndusele, toetus vahetult linnakäsitööle vaid osaliselt. On teada keskaegsele kaubandusele tüüpilisi kaupmeeskonna koondisi. Selles suhtes võivad olla näiteks «Ivani sadakond» Novgorodis või Moskva surožlased ja sukonnikud. Sukonnikuteks kutsuti kaupmehi, kes kauplesid lääneriikidega; surožlased arendasid kaubavahetust Surožiga (Sudakiga) ja Kaffaga (Feodossia) ning nende kaudu Lähis-Ida maadega. Sageli moodustati kaupmeeste koondised kaubareiside ajaks. Linnades vohas liigkasuvõtmine.

Üldiselt olid linnadevahelised turusidemed XIV—XV sajandil väga ahtad ega sattunud veel vastuollu riigis valitseva naturaalmajandusega.

Linn oli feodaalse poliitilise organisatsiooni keskus, suurfeodaalide, vürstide ja nende esindajate residents. Suurem osa linna territooriumist kuulus feodaalidele. Linn oli ka feodaalse kultuuri keskus. Linnades levis laiemalt kirjasõna, tegeldi kirjanduse ja kunstiga.

Vene linnade iseloomulikuks jooneks oli linnaelanike suur sõltuvus feodaalidest ja riigivõimust. Kui XI—XIII sajandi Venemaal arenesid mõningad keskaegse Euroopa linnakorraldusele tüüpilised elemendid, siis pärast mongoli-tatari sissetungi muutusid lin-

nade arengutingimused tunduvalt. Linnade majanduslik nõrgenemine, riigivõimu tsentraliseerimine ja tugevnemine mõjus ebasoodsalt linnade võitlusele õiguste eest. XIV—XV sajandi Vene linnades ei kujunenud välja omavalitsuse ja linnaelanike eriõigustega linnakorraldust. Tsentraliseeritud riigivõimu tugevnemisega kadus linnades veetše. Kirde-Venes lõpetas see oma olemasolu XIV sajandil. Kõige kauem püsisid linnade eriõigused Novgorodi ja Pihkva feodaalvabariikides, kus ülikud kasutasid neid poliitilise sõltumatuse saavutamiseks, ning kestsid kuni Novgorodi ja Pihkva liitmiseni tsentraliseeritud Vene riigiga.

Vürstid olid huvitatud linnade kui võimu kindlustatud keskuste, käsitöö- ja kaubanduskeskuste arenemisest, sest see tõi neile suurt kasu. Ajutiste soodustuste andmine meelitas linnadesse uusi elanikke. Kuid linna asunud käsitöölised ja kaupmehed allutati hiljem feodaalsele ekspluateerimisele. Vürsti kasuks võetavate arvukate naturaal- ja rahaliste koormistega kaasnesid maksud feodaalide, eriti kloostrite ja linnakirikute kasuks, kes said õiguse koguda mõningaid linnalõive kaubatehingutelt, ülevedude eest jne. Linnakehvistut ekspluateerisid rängalt feodaalid ja riigivõim, samuti ka feodaalidele lähedane kaupmeeskonna ladvik. Kõik see teravdas paratamatult klassivõitlust linnades. Ülestõusud feodaalikke vastu linnades põimusid tavaliselt vabadusvõitlusega mongoli-tatari vallutajate vastu. Suured ülestõusud toimusid aastail 1304—1305 Kostromas ja Nižni Novgorodis, 1340. a. Toržokis, 1382. a. Moskvas ja 1418. a. Novgorodis. Eriti teravaks kujunes klassivõitlus Novgorodis. Linna veetše oli feodaalivastaste rahvarahutuste ja nendest väljakasvavate avalike ülestõusude areeniks. Linnaelanike võitlus feodaalikke vastu väljendus ka ketserluses, mis levis näit. Novgorodis ja Pihkvas.

Linnad etendasid tähtsat osa vene vürstiriikide ühendamisel ja võitluses võõramaise ikke vastu. Sõjavarustuse tootmisega rajasid nad sellele võitlusele tähtsa materiaalse baasi, olles ühtlasi tähtsaiks tugipunktideks kaitsel ja jõudude koondamisel otsustavateks lahinguteks anastajatega. Linlased, kes olid huvitatud soodsaimate tingimuste loomisest käsitöö ja kaubanduse jaoks, toetasid aktiivselt Moskva vürstide ühendamispoliitikat ja olid feodaalvaenuste vastu.

Feodaalhierarhia ja feodaalse riigiaparaadi organisatsioon. Feodaalse maavalduse kasv tõi endaga kaasa keerulise feodaalhierarhia. XIII sajandi teisel poolel eraldusid Vladimiri-Suzdali vürstiriigist uued riiklikud üksused — Moskva, Tveri, Suzdali, Nižni Novgorodi, Rostovi, Jaroslavli, Beloozero, Uglitši jt. vürstiriigid. Need vürstiriigid killunesid omakorda osastisteks (udellideks). Palju väikesi vürstiriike tekkis Volga keskjooksul ja sellest põhja pool, Šeksna ja Mologa jõgikonnas.

Kõrgeim võim kõigi Kirde-Vene alade üle kuulus Vladimiri suurvürstile. Kuid majanduslike ja poliitiliste jõudude arenemisega

üksikutes vürstiriikides langes Vladimiri kui pealinna tähtsus. Alates XIII sajandi lõpust elasid vürstid, kes saavutasid õiguse Vladimiri suurvürstitroonile, oma vürstiriikide pealinnades. Vürstiriikide suurvürstid olid Vladimiri suurvürsti vasallideks. Neist sõltusid omakorda suur- ja väikefeodaalid — osastisvürstid, bojaarid ja kohaliku suurvürsti sõjateenistuslased. Vürstidevaheliste lepingute kohaselt võisid bojaarid minna teenima mis tahes vürsti juurde, sõltumata bojaari pärusmaa asukohast. Praktiliselt aga kärbiti seda õigust üha enam.

Feodaalse hierarhia eesmärgiks oli mitte ainult välisohu vältimine, vaid ka niisuguse sõjalise jõu organiseerimine, mis kaitseks valitseva klassi huve, tema maaomandit ja aitaks hoida alluvuses talurahvast.

Omades maad, naturaalmajanduse ajajärgu peamist tootmisvahendit, sai feodaal kõrgeima võimu (kohtuliku ja administratiivse) sõltuva elanikkonna üle. Selle väljenduseks oli feodaalne immuniteet. Vürstide ürikutes anti suurfeodaalidele õigus otsustada oma valdustes enam-vähem ise kohtu, halduse, maksude ja andamite kogumise küsimused. Feodaalne immuniteet peegeldas selgelt feodaalide poliitilist jõudu ja nende üha kasvavat võimu oma valduste elanike üle; see oli feodaalide käes talupoegade pärisorjuslikule ekspluateerimisele allutamise tähtsaimaks vahendiks.

Vürsti kojavalduste territooriumil kehtis eriline administratiivne organisatsioon. Osa vürsti maid koos seal elunevate inimestega allus kojaülemale (*дворецкий*), kellel oli kohtu- ja haldusvõim ning residentsid linnades. Kojaülemale allusid arvukad kojateenrid. Erilised ametkonnad (*путь*) valitsesid mitmesuguseid majapidamisharusid. Nii organiseeriti mitu ametkonda vürstliku jahi pidamiseks. Kalapüük ja aiandus allusid lauaametkonnale, meemetsad kinkariametkonnale jne. Ametkondi valitsesid vürstile lähedased teenrid — talliülemad, lauaülemad jne., kellele maad anti tingliku feodaalvaldusena.

Linnadesse saadeti asehaldurid, valdkondadesse bojaaridest valdkonnaülemad, keda kohalikud elanikud pidid «toitma» (tasuma nendele naturaalandameid). Asehalduritel ja valdkonnaülematel oli administratiivne võim ja kohtupidamise õigus «musta» elanikkonna suhtes. Juhul kui tekkisid tülid mustaadraliste või possaadiinimeste ja eratalupoegade vahel, siis kutsuti kokku nn. segakohtud vürsti- ja feodaalvalduse administratsiooni esindajatest.

Paljudes tähtsates küsimustes, eriti kui need puudutasid feodaalomandit ja feodaalide elu, jättis vürst aga endale õiguse kohut mõista, kindlustades kõigi feodaalide klassihuvisid. Riigivõimu tsentraliseerimisega hakkasid riigivalitsemise tähtsamad funktsioonid järjest rohkem koonduma suurvürsti kätte.

Vürstide juures moodustusid lähedaste bojaaride nõukogud, mis olid tulevase Bojaaride Duuma algeks. Nõukokku kuulusid vürsti kõige silmapaistvamad vasallid — suurbojaarid, vürstikoja juhti-

vad ametnikud ja tuhatnik, kes seisis linna maakaitseväe eesotsas ja oli tavaliselt päritolult suurbojaar.

Teistest erinev oli Novgorodi- ja Pihkvamaa poliitiline korraldus. Seal oli feodaalne vabariik, võim kuulus bojaaridele, kes kasutasid rahvaveetšet oma huvides, vürstide funktsioonid ja õigused olid aga väga piiratud. Samal ajal olid veetše koosolekud kohaks, kus linnaelanikud (mõnikord ümbruskonna talupoegade osavõtul) esinesid oma nõudmistega ja saavutasid korduvalt järeleandmisi bojaaride poolt.

Vene vürstiriikide sõjaline organisatsioon vastas feodaalse killustumuse tingimustele. Suurvürstil ja suurfeodaalidel olid oma väesalgad, mis koosnesid vabateenistuslastest ja holoppidest. Sõja puhul ühinesid suurvürsti družiinaga tema vasallide väed. Feodaalide družiinade kõrval etendasid sõja ajal suurt osa ka jalameestest maakaitseväed, mille vürstid kokku kutsusid. Kulikovo lahingus 1380. a. oli rahvaväel Mamai purustamises otsustav osa.

Vürstidevahelisi suhteid reguleeriti lepingutega. Need lepingud kindlustasid vürstide seisundi feodaalses hierarhias, mille eesotsas seisis Vladimiri suurvürst, määrasid kindlaks vürstivalduste piirid, vürstiriikidevahelise kaubavahetuse tingimused jne. Mõningaid maa-alasid valdas mitu vürsti ühiselt, kellest igaüks sai osa elanikkonnalt kogutud maksudest. Vene vürstiriikide ühinemisega Moskva ümber ja Moskva vürstide juhtiva osa tugevnemisega hakkas teiste vürstide poliitiline iseseisvus aina kahanema, mis kajastus ka lepingutes. Tugevnes tendents tsentraliseeritud feodaalmonarhia loomiseks. Viimane asendas hierarhiliste suhetega ühendatud feodaalsete vürstiriikide süsteemi.

Tsentraliseeritud Vene riigi kujunemise sotsiaal-majanduslikud eeldused. Ühtseks tsentraliseeritud Vene riigiks ühinemise materiaalsed tingimused loodi rahvahulkade tööga, mis tagas tootlike jõudude kasvu XIV—XV sajandi vene vürstiriikides. Kirde-Vene ja selle tuumiku, Moskva vürstiriigi intensiivne majanduslik arenemine andis materiaalsete jõudude tunduva ülekaalu riigi ühinemise eesotsas seisva suurvürsti kätte ning võimaldas tal edaspidi edukalt murda feodaalset killustumust kaitsvate reaktsioonide jõudude vastupanu. Kesk- ja väikefeodaalide, eriti teenisaadlike arvu suurenemine andis suurvürstivõimule kindla sotsiaalse toe. Ühiskondliku tööjaotuse, kaubatootmise ja -ringluse arenguga ei tekkinud küll veel kodanlikud suhted, laienesid aga mõnel määral sidemed Vene vürstiriikide vahel, vaatamata sellele, et riigi majanduslik killustumus jäi püsima. Ka vajadus kaitsta maad välisvaenlaste vastu ja visa vastupanu, mida neile osutati, koondas rahva Moskva ümber, kes oli asunud Vene maa sõltumatuse eest peetava võitluse etteotsa.

Riigi ühendamisest olid huvitatud erinevad sotsiaalsed rühmad. Feodaalidest maavaldajad tahtsid tugevat riigivõimu, mis suudaks hoida talurahvast kuulekuses. Linlased olid huvitatud feodaalse

killustumuse kaotamisest ja tsentraliseeritud võimu loomisest, mis hoiaks kaubateed vabadena kogu riigi ulatuses. Tungiv vajadus heita endalt võõramaine ike, mis rängalt rõhus rahvahulki, ja lõpetada laastavad vürstidevahelised vaenused tingis seda, et Moskva ühendamispoliitikat toetasid paljudel juhtudel rahvahulgad, kes naiivselt uskusid leidvat suurvürstivõimus kaitset feodaalidest valitsejate omavoli vastu. Samal ajal astusid rahvahulgad välja ikke vastu, mida tõi endaga kaasa riigivõimu tsentraliseerimine. Seepärast kujunes ja arenes tsentraliseeritud Vene riik järjest ägeneva klassivõitluse ja klassivastuolude õhkkonnas.

2. VENE MAADE MOSKVAGA ÜHENDAMISE ALGUS XIV SAJANDI ESIMESEL POOLEL

Moskva tõusu põhjused. Feodaalselt killustatud Vene ühendamisel etendas ajaloolist osa Moskva, kes oli ühtse tsentraliseeritud Vene riigi tuumikuks.

XIV sajandil algas Moskva majanduslik ja poliitiline tõus. Moskva vürstiriik alustas võitlust teiste feodaalsete vürstiriikidega poliitilise ülemvõimu eest Venes.

Moskva esilekerkimise põhjustasid mitmesugused asjaolud. Moskva ajalooga tihedalt seotud Vladimir-Suzdal oli arenenud maaviljeluse keskuseks. Arheoloogid on Moskvast väljakaevamistel leidnud XIV—XV sajandist pärinevaid viljateri, mille analüüs näitas, et too vili oli kasvatatud põlispõldudel. Uurijad on jõudnud järeldusele, et paljude aastasadade jooksul, veel enne mongolite sissetungi, oli siin maaviljeluses kasutusel kesasüsteem.

Juba enne mongoli-tatari sissetungi oli Moskvas suur kaubanduslik-käsitööstuslik possaad. Pärast mahapõletamist mongoli vallutajate poolt taastati linn kiiresti ja peagi kerkis Moskva taas esile Vene linnade hulgas. Paljudel Moskva käsitööharudel on pikk ajalugu. Juba XII—XIII sajandil sai alguse rauatöö, nahatöö, sepa- ja pottsepatöö, ehituskunst jne. Moskva oli eriti peent töötlemist nõudvate esemete (juveeli-, luksusesemed jne.) tootmise keskuseks.

Moskva jätkas Vladimiri-Suzdali linnade poliitilisi traditsioone, kus kaupmehed ja käsitöölised juba ammust ajast toetasid suurvürstivõimu võitluses suurbojaaridega. Nii kujunesid materiaalsed eeldused Moskva vürstide võitluseks poliitilise ühendamise eest.

Moskva kasvule aitas kaasa see, et linn asus põliste Vene maade keskel, seal, kus kujunes välja vene rahvas. Tähtis oli seegi, et siin ristusid paljud kaubateed. Pealegi oli Moskva küllalt kaugel ääremaadest, mida laastasid mongoli ja leedu vallutajad. Moskva tähtsus kasvas vastavalt tema muutumisega vene rahva mongolitevastase võitluse keskuseks, samuti ka seoses leedu feodaalide pealetungiga. Moskva kui poliitilise keskuse tugevnemises etendas suurt

osa paljude Moskva vürstide poliitika, kes oskasid rahva vastupanu Kuldhordile oma vürstiriigi huvides ära kasutada.

Moskva vürstiriigi tugevnemine XIV sajandi esimesel poolel. XIII sajandi keskel oli Moskva vürstiriik teiste Vladimiri-Suzdali vürstiriikide hulgas veel tähtsusetul kohal. XIV sajandi algusest peale hakkas Moskva vürstiriik laienema Rjazani, Smolenski jt. vürstiriikide arvel. Suure majandusliku ja strateegilise tähtsusega oli Kolomna (1300), Perejaslavli (1302) ja Možaiski (1303) liidendamine. Moskva jõgi oli sellega kogu ulatuses Moskva vürstiriigi maal. Jõe ülemjooksul asuv Možaisk sai tähtsaks tugipunktiks Moskva vürstiriigi läänepiiril. Možaiski ja Kolomna liidendamisega avanes Moskva valitsejatel võimalus paremini kasutada Moskva kui tähtsa kauba- ja sõjateede ristumiskoha soodsat asendit.

Kõige tugevamaks võistlejaks Moskva vürstiriigile võitluses Vladimiri suurvürstitrooni eest oli Tveri vürstiriik, mis tugevnes eriti XIII sajandi lõpul ja XIV sajandi algul. Pärast pikka võitlust Tveri vürsti Mihhailiga asus 1318. a. suurvürstitroonile Moskva vürst Juri (tema salasepitsustel Mihhail tapeti Kuldhordis).

Vürstidevahelised sõjad laostasid Vene külade ja linnade elanikke. See kutsus välja antifeodaalse liikumise. Feodaalse ekspluateerimise all kannatav ja feodaalvaenustest kurnatud töötav rahvas ägas ka veel mongoli-tatari vallutajate maksukoorma all. Tolle aja allikad sisaldavad andmeid Kuldhordi feodaalide arvukatest vägivallategudest, kes laastasid külasid, viisid vangi linnaelanikke ja talupoegi. Mongoli vallutajate tegevus Venes kutsus esile rahva stiihilise viha. Nii toimus 1320. a. Rostovis ülestõus mongoli-tatari vallutajate vastu ja nad aeti linnast välja. Rahva protestiliikumine oli Kuldhordi võimutsemisele tõsiseks hoobiks.

XIV sajandi teisel veerandil jätkus võitlus poliitilise esikoha pärast Moskva ja Tveri vürstide vahel. Selles võitluses kasutasid konkurendid Kuldhordi abi, kes oli huvitatud vene vürstide tülidest, et neid sel viisil nõrgestada. 1325. a. tappis keegi Tveri vürst Kuldhordis Juri. Suurvürsti jarlõki sai Tveri vürst Aleksander. Temaga koos saabus Venemaale arvukalt mongoli-tatari feodaale, kes panid rahvale peale uued maksud. Kuldhordi vastu suunatud liikumine omandas ikka üldrahvalikuma iseloomu.

1327. a. saabus Kuldhordi saadikuna Tveri Ševkal (Štšelkan), khaan Usbeki lellepoeg. Asunud elama vürstilossi, hakkas ta elanikelt makse nõudma. Vastuseks puhkes Tveris rahva ülestõus, kutsuti kokku veetše. Ševkal ja tema kaaslased tapeti.

Juri järglaseks Moskva vürstiriigis sai tema vend Ivan Kalita, energiline ja võimekas, kaval ja julm valitseja, kes oma võimu kindlustamisel vahendeid ei valinud. Tema valitsemisajal (1325—1340) kasvas Moskva vürstiriigi poliitiline tähtsus. 1327. a. ülestõusu ajal tõi Ivan Kalita Tveri vägesid Kuldhordist, et õiendada arveid oma vastase, vürst Aleksandriga. Viimane põgenes. Ivan Kalita sai aga 1328. a. suurvürstiks.

Moskva vürstiriigi tugevnemisel jäid harvemaks mongoli-tatari kallaletungid. Ülestõusude tõttu linnades ei saatnud Kuldhordi khaanid enam Vene vürstiriikidesse oma baskakke ja «arvestajaid». Andamit hakkasid koguma ja hordi saatma Moskva vürstid.

Ivan Kalitast alates istusid Vladimiri suurvürstitroonil Moskva vürstid. Suurvürstivõim läks teistesse feodaalkeskustesse üle ainult ajutiseks.

Suur tähtsus Ivan Kalita aegse Moskva poliitilise kaalu suurenemisel oli metropoliidi ületoomisel Vladimirist Moskvasse. Oma majanduslike ja poliitiliste eesõiguste kaitseks tugevat vürstivõimu vajav kirik tegutses liidus Moskva vürstidega. Viimased olid omakorda huvitatud kirikust, sest elanikke võimudele alluma manitsedes etendas kirik feodaalühiskonna ideoloogias keskset osa.

Pärast Ivan Kalita surma astusid Novgorodi valitsejad Moskvaga võitlusse. Novgorodlased vangistasid ja panid Toržokis ahelaisse suurvürsti asehaldureid ja andamikogujaid. Novgorodi bojaaride teguviis kutsus esile Toržoki elanike ülestõusu, kes püüdsid vabaneda nii võõraste kui ka kohalike feodaalide rõhumisest. Ülestõusnud vabastasid vangistatud asehaldurid, rüüstasid bojaaride linnamaju ja mõisaid. Ivan Kalita järeltulija, Moskva vürst Semjon Uhke (1340—1353) kasutas klassivõitlust suurvürstivõimu poliitiliste positsioonide kindlustamiseks Toržokis ja Novgorodis. Novgorod oli sunnitud arvuka sõjaväega väljaastunud Semjon Uhkele maksma suure rahasumma ja võtma vastu tema asehalduri.

3. VENEMAA RAHVUSVAHELINE OLUKORD XIV SAJANDI ESIMESEL POOLEL. BALTIMAADE, MOLDAAVIA, UKRAINA JA VALGEVENE RAHVASTE VABADUSVÕITLUS. LEEDU SUURVÜRSTIRIIK JA SELLE SUHTED VENEGA

Venemaa suhted Rootsi, Norra ja Taaniga. Vene vürstiriikide ühendamine kulges keerulises välispoliitilises olukorras. Loodepiiril tuli vene rahval tõrjuda rootsi feodaalide kallaletunge. 1322. a. andsid Novgorodi väed Moskva vürsti Juri juhtimisel vastulöögi Karjala keskuse Korela (Käkisalmi) kallale tunginud Rootsi sõjajõududele, läksid seejärel üle pealetungile ja piirasid sisse Viiburi. Et Vene alasid rootsi feodaalide kallaletungide vastu kaitsta, rajati 1323. a. Neeva jõe algusse Orešeki kivikindlus. Samal aastal sõlmiti ka nn. Orešeki (Pähkinäsaari) leping, mis määras kindlaks Vene-Rootsi piiri.

1326. a. sõlmiti Novgorodis Vene-Norra leping, millega taastati vana piir Norra ja Vene vahel. Vene-Taani piiriküsimused reguleerisid Novgorodi saadikud 1302. a. Taanis sõlmitud rahulepinguga.

Tähtsat osa etendas loodepiiride kaitsmisel Moskva. Kui Rootsi kuninga Magnus Erikssoni väed 1348. a. vallutasid Orešeki, vabastasid selle Moskva ja Novgorodi ühendatud väed.

Baltimaade rahvaste olukord ja nende vabadusvõitlus. Saksa vallutajate poolt orjastatud Eestis ja Lätis tekkis rida feodaalvaldusi, mis kuulusid ordule ja katoliku piiskoppidele. Need valdused olid kas vasallisõltuvuses Saksa keisrist ja Rooma paavstist või kuulusid Taani kuningriigile. Keiser, saksa vürstid ja linnad ning Taani võitlesid mõjuvõimu eest Läänemerel ja Liivimaal.

Baltimaadel valitsev feodaalide klass koosnes peaasjalikult vallutajatest — saksa rüütlitest, ekspluateeritav klass aga läti ja eesti talurahvast. Sakslastest maavaldajad võtsid kohalikelt talupoegadelt ära maa ja muutsid nad pärisorjadeks. Talupoegade koormised kasvasid pidevalt. Suurendati hinnust (teraviljamaksu). Kehtestati uued teoorjuse liigid: korrategu ja talgud. Saksa vallutajad muutsid talupoegade kogukonnad (pagastid ja vakused) administratiiv-fiskaalseteks üksusteks. Talupoegade kohtud allutati mõisnikele. Maavaldajatel oli õigus teha surmaotsuseid.

Linnades tõrjusid saksa vallutajad lätlased ja eestlased kaubandusest eemale, piirasid nende tegevust käsitöö alal. Lätlased ja eestlased tegutsesid peaasjalikult abitöödel — laadijate, kaalujate, õllevedajatena jne. Neil olid omad koondised.

Võõramaine ike kutsus Baltimaades esile massilise rahvaliikumise. Võitluses vallutajatega said Baltimaade rahvad abi venelastelt. Eesti rahva suurim ülestõus, Jüriöö ülestõus, toimus aastail 1343—1345. Ülestõusnud eesti talupojad tapsid saksa mõisnikke ja vaimulikke, süütasid mõisaid ja kirikuid. Ülatusliku talupoegade rahutuse mahasurumiseks tuli ordul sõjaväge Preisimaalt juurde kutsuda. Osa ülestõusnud eestlasi leidis varjupaiga Venemaal.

Moldaavia riigi tekkimine. Pärast mongoli-tatari sissetungi lõigati Karpaatide ja Dnestri vahelised alad (Moldaavia territoorium) ära ülejäänud Edela-Venest ja nad muutusid mongoli khaanide otsesteks valdusteks. Selle piirkonna pärast käis võitlus mongoli khaanide, Poola ja Ungari vahel, mis lõppes mongoli-tatari vägede väljakihutamisega Moldaaviast ja selle sattumisega ungari feodaalide võimu alla XIV sajandil. Vallutajad ajasid sotsiaalse ja rahvusliku ikestamise poliitikat, pöörasid slaavlasi ja moldaavlasi sunniviisiliselt katoliku usku. 1359. a. tõusis moldaavia rahvas üles ning kukutas Taga-Karpaatia ja Bukoviina ukrainlastest elanike kaasabil Ungari ülemvõimu. Selle ülestõusu kasutasid ära moldaavia feodaalid, kes moodustasid oma riigi. Esimeseks Moldaavia hospodaariks sai Bogdan I. Riigi pealinnaks oli algul slaavi linn Banja (Baja), seejärel Sutšava samanimelisel jõel. Tekkinud iseseisev Moldaavia riik, ajalooliselt tihedasti seotud Vana-Vene riigi ja Galiitsia vürstiriigiga, oli ühenduses tsentraliseeritud Vene riigiga.

Vabadusvõitlus Valgevenes ja Ukrainas. Mongoli-tatari sissetungi tagajärjel olid Lõuna- ja Lääne-Vene maad (Ukraina ja Valgevene) ülejäänud Venest eemale kistud ja sattunud tingimustesse, mis pidurdasid ukraina ja valgevene rahva kujunemist ja

arengut. Paljud vürstkonnad kannatasid poola, ungari ja leedu feodaalide vallutuspoliitika all ega suutnud oma sõltumatust kaitsta. Rahva kangelaslikule vastupanule vaatamata sattusid Galiitsia ja Taga-Karpaatia Ukraina XIV sajandil poola ja ungari feodaalide võimu alla.

Vallutajad haarasid paremad maad, ehitasid kindlustatud linnuseid, kuhu majutati sõjasalku. Töötav rahvas sattus ilmalike feodaalide ja katoliku vaimulikkonna sotsiaalse, rahvusliku ja usulise rõhumise alla. Üha rohkem tekkis maa ja maavaldaja juurde kinnistatud sunnismaiseid talupoegi. Vähenes kogukondliku omavalitsuse ja kogukonnakohtu osatähtsus. Kasvasid talupoegade koormised.

Rahvas vastas suurenevale rõhumisele ülestõusudega. Talupojad tungisid šlahtitšite mõisatesse, rüüstasid need, tapsid mõisaomanikke ja panid põlema kirikuid.

Leedu suurvürstiriik ja selle suhted Venega. Suur osa Lõuna- ja Lääne-Vene (Ukraina ja Valgevene) aladest langes XIV sajandi keskel Leedu suurvürstiriigi võimu alla. Viimane haaras endale osa Volõõnia vürstiriigist, Turovi-Pinski, Vitebski, Kiievi, Perejaslavli, Podoolia, Tšernigovi-Severski alad. Nende maade lülitamine Leedu suurvürstiriigi koosseisu ei jätnud viimasele oma mõju avaldamata. Levis vene keel ja kirjasõna. Leedu õigus arenes vene õiguse mõjul. Märgatavat mõju avaldas vene kultuur.

Tõusev leedu feodaalne ülikkond oli huvitatud nii oma võimu kindlustamisest vallutatud aladel, kus elasid ukraina ja valgevene talupojad, kui ka uutest vallutusplaanidest. XIV sajandi keskpaiku alustas Leedu edasitungi itta.

Leedu vürst Gediminas (1316—1341) saatis 1341. a. sõjaväed Možaiski alla. Linn pidas piiramisele vastu ja Leedu väed tõmbusid ümbruskonda laastates tagasi. Leedu suurvürstiriigi pealetung Vene aladele jätkus vürst Algirdase (Olgierdi) valitsemisajal (1345—1377).

Vene vürstiriikide ühinemise algusega ning poola ja leedu feodaalide edasitungiga Vene aladele muutus Leedu ülemvõim, mis etendas algul positiivset osa Ukraina ja Valgevene kaitsmisel ordu ja mongoli-tatari kallaletungide vastu, takistavaks teguriks nende rahvaste majanduse ning kultuuri arengus. Neid rahvaid sidus vene rahvaga ühine ajalugu, kultuur ja keel.

4. VENE VÜRSTIRIIKIDE ÜHENDAMINE MOSKVA ÜMBER XIV SAJANDI TEISEL POOLEL. KULIKOVO LAHING

Moskva kui kujuneva tsentraliseeritud Vene riigi keskuse tugevnemine. XIV sajandi teine pool ja XV sajandi esimene veerand on tähtsaks etapiks Vene maade ühinemisel Moskva ümber ja ühtse Vene riigi loomisel. Sel ajavahemikul saab Moskva — Vene

maade ühendamise keskuse ning mongoli-tatari ikke, samuti ka leedu ja teiste feodaalide kallaletungide vastu peetava võitluse organiseerija osa eriti märgatavaks.

Uut järku Venemaa poliitilise ühendamise ajaloos valmistas XIV sajandi teisel poolel ette riigi majanduslik areng. Sel ajal tulid juba ilmsiks vene inimeste töö tulemused mongoli-tatari vallutuste jälgede kõrvaldamisel. Tõus majanduselus lõi eeldused sõjaasjanduse arenguks. Sellega suurenesid võimalused vastupanu osutamiseks vallutajaile, eelkõige aga tugevnes võitlus mongoli-tatari ikke vastu.

Pärast Semjon Uhke järglase Ivan II (1353—1359) surma tuli tema pojal Dimitril suurvürstivõimu saamisel arvestada Suzdali-Nižni Novgorodi, Tveri ja Rjazani vürstidega, kes tegutsesid Kuldhordi ja Leedu toetusel. Eriti äge oli Moskva võitlus Tveri vürstiriigiga XIV sajandi 60-ndate aastate lõpul ja 70-ndate aastate algul. Tveri vürstile Mihhailile osutas abi Leedu suurvürst Algirdas.

1367. a., keerulises sõjaolukorras, tehti algust valgest kivist Kremli ehitamisega Moskvas.

Vene rahva võitlus leedu feodaalide kallaletungi vastu. 1368. a. hilissügisel tungis Algirdas ootamatult suure sõjaväega Venemaale. Moskvas saadi Algirdase sõjakäigust teada hilja, mistõttu ei jõutud vastulöögiks sõjaväge koguda. Leedu väed lõid Volokolamski lähedal puruks Moskva valvepolgu ja liikusid Moskva peale. Kremli müüride varjus asus hulgaliselt ümbruskonna elanikke, kes olid valmis kodulinna kaitsma. Siin oli ka vürst Dimitri. Et kaitsmist hõlbustada, süütasid elanikud põlema possaadi puitmajad. Linna kaitsjate kangelasliku vastupanu tõttu ei suutnud Algirdas Kremlit tormijooksuga vallutada. Pidades edasist piiramist asjatuks, pöördus Algirdas kolme päeva pärast tagasi.

1370. a. novembris liikusid Leedu väed taas Moskva peale; kuid seisnud kümme päeva edu saavutamata linna all, oli Algirdas sunnitud alustama rahuläbirääkimisi. Moskva ei nõustunud Algirdase pakutud «igavese rahuga» ja sõlmis temaga vaid vaherahu.

Pärast Algirdase kahekordset ebaõnne Moskva all otsustas Tveri vürst Mihhail pöörduda abi saamiseks Kuldhordi ning saigi 1371. a. suurvürsti jarlõki. Kuid Vladimiri vürstiriigi linnade lihtrahvas ei lasknud teda suurvürstitroonile.

1372. a. suvel võttis Algirdas ette kolmanda sõjakäigu Moskva vastu, mis organiseeriti jällegi liidus Tveriga. Sel korral haaras Vene sõjavägi initsiatiivi enda kätte ja purustas Leedu valvepolgu. Algirdas oli sunnitud taganema.

Moskva vägede sõjakäik Tveri 1375. a. 1375. a. võtsid Moskva sõjaväed ette sõjakäigu Tveri.

Selle sõjakäigu põhjuseks oli Tveri vürstile Mihhailile Kuldhordis antud suurvürsti jarlõkk. Moskva Dimitri ei allunud

khaani otsusele ja astus Tveri vastu välja. Moskva vürstiriigi võitlus Tveriga laienes rahvaliikumiseks Tveri vürsti toetavate välismaiste vallutajate vastu. Pole juhuslik, et sõjakäigust võtsid osa kõigi Vene maade, sealhulgas ka Tveri osastisvürstkondade ning isegi Leedu võimu all olevate Tšernigovi-Severski ja Smolenski vürstiriikide sõjaväed. Sõjajõudude koosseisu kuulusid vürstidružiinade kõrval ka talupoegadest ja käsitöölistest koosnevad sõjasalgad.

Tveri ülikud tunnistasid end võidetuiks ja võtsid vastu mitu Moskva vürsti tingimust, loobudes muu hulgas pretensioonidest suurvürstitroonile, õigusest ajada iseseisvat välispoliitikat ja kohustudes osa võtma võitlusest Kuldhordi vastu.

Vene rahva võitlus mongoli-tatari ikke vastu. Tõus majanduselus ja Vene maade edukas poliitiline ühendamine viisid vene rahva otsustavale väljaastumisele mongoli-tatari ikke vastu. 1376. a. organiseeriti võitluseks Volga veetee eest Vene vägede sõjaretk Volgale Suur-Bulgaari. Moskva tugevnemine ajas Kuldhordi khaanid ärevusse. 70-ndate aastate lõpul toimus Kuldhordis mõningane konsolideerumine; khaanitrooni haaras musttuhatnik Mamai, kes asus pealetungile Venemaa vastu. 1377. a. saatis ta Nižni Novgorodi vastu troonipärija Arab-šahhi (Arapšu). Vene väed said vojevoodide hooletuse tõttu Pjana jõel lüüa.

1378. a. tungis Vene kallale mursaa Begitš. Et vaenlast riigi sisealadele mitte lasta, astus neile vastu vürst Dimitri. Mongolid-tatarlased löödi puruks Rjazani vürstiriigis Voža jõel. Põgenemisel jätsid nad lahinguväljale oma telgid, jurtad ja moonavankrid. Lahingul Voža ääres oli suur tähtsus: see oli esimene organiseeritud lahing mongoli-tatari vägedega, millest võitjana väljus Vene sõjavägi. Selles lahingus saadud kogemusi rakendati hiljem Kulikovo väljal.

Kulikovo lahing ja selle rahvusvaheline tähtsus. Et murda vene rahva vastupanu ja allutada endale uuesti Vene maad, hakkas Mamai valmistuma suureks Moskva-retkeks. Sellest võtsid osa mõnede Põhja-Kaukaasia rahvaste (tšerkesside ja osseetide), Krimmi Genua kolooniate elanike, armeenlaste, bessermeenide (Suur-Bulgaari elanike) jt. hulgast värvatud palgasõdurite üksused. Kogutud sõjavägedega jäi Mamai laagrisse Voroneži jõe suudmesse. Et ühendada Moskva vaenlasi, alustas Mamai läbirääkimisi Vene-vastaseks kooskõlastatud tegevuseks Leedu vürsti Algirdase poja Jagailoga ja Rjazani vürsti Olegiga, kes tahtsid Venemaale rasket silmapilku ära kasutada Moskva vürstiriigi nõrgestamiseks. Vene rahvast ähvardas tõsine oht. Niipea kui saadi teada Mamai plaanidest, hakati Moskvas kiiresti väge koguma. Moskvasse saabunud Mamai saadikute nõudmisele tasuda kõrgendatud andam vastas vürst Dimitri keeldumisega. Dimitri, kes püüdis kogu aeg vaenlase sammudega kursis olla, organiseeris osavalt luuretegevust. Tema saadetud «valvurid» jäl-

gisid Mamai edasiliikumist. Vene sõjaväed tegutsesid kiiresti. Initsiatiivi hoidis kogu aeg enda käes Moskva vürst. Kodumaa kaitsele asusid paljude vürstiriikide sõjajõud, samuti ka pagulased Ukrainast ja Valgevenest. Võitlusest Kuldhordiga ei võtnud osa Rjazani ja Tveri vürstiriikide ning Novgorodi vabariigi väed, kelle separatistlikult meelestatud valitsejad reetsid ühise ürituse sel ajaloo raskel tunnil, kui otsustati Venemaa edasine saatus. Sõjakäigule ei läinud ka Nižni Novgorodi ja Smolenski polgud. Maal veel valitsev feodaalne killustumus takistas kogu Venemaa sõjajõudude ühinemist. Vene vägede põhituumiku moodustasid moskvalased. Kodumaa kaitsele tõusid üles laialdased rahvahulgad, talupojad ja linnakäsitöölised, kes moodustasid sõjavägede peajõu.

1380. a. augusti lõpul liikusid Vene väed Kolomna kaudu Donile. Teel liitusid maakaitseväelastega uued jõud, sealhulgas Polotski ja Brjanski väesalgad leedu vürstide juhtimisel. Nii astusid paljude Leedu suurvürstiriigi koosseisu kuuluvate alade elanikud, keda sidusid vene rahvaga ühised huvid, võitlusse ühise vaenlase vastu. Kroonikate andmed venelaste ja mongoli-tatari sõjajõudude suuruse kohta on liialdatud. Tõenäoliselt ulatus Vene vägi 100—150 tuhande meheni, Mamai vägede arv oli umbes samasugune. Vene väed tegutsesid niivõrd ettevaatlikult ja samal ajal nii kiirelt, et vaenlane ei teadnud algul nende edasiliikumisest mitte midagi. Dimitri operatiivne tegutsemine ajas nurja Mamai plaanid ühineda Jagailoga ja Rjazani vürsti Olegiga.

Ööl vastu 8. septembrit ületasid Vene väed Doni jõe ja jäid peatuma Kulikovo väljal, Neprjadva jõe suubumiskohal Doni jõkke. Maastik oli siin künklik, täis järsakuid ja ojasid. Maastik ei lubanud mongoli-tatari vägedel kasutada tavalist taktikat: haarata vaenlane ratsaväe tiibmanöövriga. Seda arvestaski Dimitri Donskoi Vene polkude paigutamisel. Keskel seisis suur polk, tiibadel aga «parema käe» ja «vasaku käe» polgud. Ette asetati eelpolk, millega Dimitri Ivanovitš lõi tugeva tsentri. Vene vägede parem tiib oli vaenlasele raskesti kättesaadav, palju nõrgemat vasakut tiiba aga kattis varitsuspolk Neprjadva jõe äärses kõrkjastikus.

8. septembri hommikul, kui tihe sügisudu mähkis endasse maastiku ja varjas vaenlased teineteise eest, algas kuulus Kulikovo lahing. Pärast pikka julma taplust õnnestus mongolitel-tatarlastel luua ohtlik olukord venelaste vasakul tiival, ent kõige otsustavamal hetkel jõudis lahinguväljale varitsuspolk Serpuhhovi vürsti Vladimiri ja vojevood Dimitri Bobrok-Volõõnlase juhtimisel. Mongolid, kes arvasid, et need on äsja Moskvast saabunud polgud, ei pidanud Vene vägede värskete jõudude survele vastu ja põgenesid. Lahing Kulikovo väljal lõppes Vene väe suurepärase võiduga Mamai üle.

Kulikovo lahingu rahvusvaheline tähtsus on suur. See sai Kuldhordi langemise ja paljude rahvaste mongoli-tatari ikkest vabane-

mise alguseks. Kulikovo lahing näitas, et vene rahvas võib võita seni võitmatuks peetud mongoli-tatari vägesid. Kulikovo lahing avaldas mõju rahvaliikumisele võõramaise ikke vastu slaavi aladel, Baltimaades, Moldaavias jm. Veelgi rohkem kasvas mongoli-tatari ikke vastu peetava ühise vabadusvõitluse keskuse Moskva tähtsus.

Võidu Kulikovo väljal valmistasid ette edusammud Vene majanduslikus arengus, võit ise aga saavutati tänu vene rahva kangelaslikkusele ja mehisusele. Suuri teeneid Mamai röövvägede vastu peetud lahingu organiseerimisel oli silmapaistval väejuhil Dimitri Donskoil. Koos temaga tegutsesid kogenud väeülemad Serpuhhovi vürst Vladimir ja Bobrok-Volõõnlane. Operatiivne tegutsemine, hästi organiseeritud luure, võitlusjõudude õige rivistus jala- ja ratsaväe vahelises lahingus, maastiku iseärasuste ja reservide osav kasutamine — niisugused on vene sõjakunsti põhijooned, mis kindlustasid hiilgava võidu Kulikovo lahingus. Mamai vägede purustamist valmistasid ette ka eelnevad sõjakäigud, mis olid suurendanud Moskva jõudu.

Tohtamõši vägede sõjakäik Moskvasse 1382. a. Pärast Kulikovo kaotust sattus Mamai Tohtamõši vägede küüsi, põgenes Kaffasse ja tapeti seal. Tohtamõš tõusis Kuldhordi etteotsa. Et Venemaad kuulekusele sundida, läks ta 1382. a. Moskva peale. Kartes Kulikovo lahingu kordumist, otsustas Tohtamõš anda ootamatu löögi. Teda toetasid üksikud Moskva ühendamispoliitika-vastased vene vürstid. Rjazani vürst Oleg juhatas Tohtamõšile kätte koolmekoha Okaal, Nižni Novgorodi vürstid liitusid Tohtamõši vägedega ja liikusid nendega koos Moskva peale. Moskvalased, keda rünnak tabas ootamatult, ei jõudnud kaitset korraldada.

Kulikovo lahingus saadud ränkadest kaotustest nõrgestatuna ei suutnud Vene sõjaväed uut lööki väärikalt vastu võtta. Negatiivselt mõjusid Vene kaitsevõimele ka vürstide ja bojaaride vaenused. Ajal, mil Dimitri Donskoi läks sõjavägesid kokku kutsuma, põgenesid paljud Moskva bojaarid ja vaimulikud feodaalid paaniliselt pealinnast. Siis võttis Moskva kaitsmise enda kätte rahvas. Moskvas puhkes feodalismivastane rahvaliikumine. Pealinna käsitöölistest elanikud koos ümbruskonna küladest saabunud talupoegadega haarasid relvad ja nõudsid, et feodaalid asuksid linna kaitsele. Neid, kes püüdsid Moskvast lahkuda, tabas kivirahe. Mitu päeva lõid Moskva elanikud visalt tagasi vaenlase rünnakuid. Seejuures kasutati kaitsevahendina tulirelvi (suurtükke). Tohtamõšil õnnestus Moskva Kreml vallutada alles Nižni Novgorodi vürstide reeturliku kaasabi tõttu, kes valelubadustega meelitasid kaitsjaid kindluse väravaid avama. Linna tunginud, alustas vaenlane rüüstamist. Peaaegu kõik kindlusemüüride varjus olnud elanikud hukkusid. Rikas ja inimrohke linn muutus varemeteks. Laastati ka Kirde-Venemaad. Hirmsatele purustustele vaatamata toibus

Moskva saadud löögist siiski õige pea, seda tänu töötava rahva jõupingutustele, kes ise laastamise all kõige enam kannatas.

Pärast Tohtamõši sõjakäiku pidid Moskva valitsejad nõustuma andami maksmisega Kuldhordile. Kuid Kulikovo väljal saadud löök oli siiski niivõrd tugev, et Kuldhord ei suutnud sellest toibuda ega oma endist võimu Venemaa üle taastada. Moskva suutis enda käes hoida juhtivat positsiooni teiste vürstiriikide hulgas. Esmakordselt pärandas Dimitri Donskoi oma pojale Vassili I pärusvaldusena Vladimiri suurvürstiriigi, jättes Kuldhordi ilma õigusest seda käsutada.

Nižni Novgorodi vürstiriigi ühendamine. XIV sajandi lõpul ühendati Moskvaga Nižni Novgorodi vürstiriik. Nižni Novgorod oli üheks suurimaks kaubandus- ja käsitöökeskuseks Volgal. Siia saabusid kaupmehed Buhhaarast, Hiivast, Taga-Kaukaasia riikidest. Asudes Volga ja Okaa jõgede ühinemiskohal, võis Nižni Novgorod sulgeda tähtsad magistraalid, mille kaudu kulges kaubavahetus Vene ja Idamaade ning Volgamaa ja Kirde-Vene vahel. Peale selle nõudsid Venemaa sõjalised huvid, et likvideeritaks Nižni Novgorodi vürstiriigi iseseisvus, seda enam, et Kuldhord hindas viimast kui ühte tugipunkti oma pealetungil Venemaa vastu. See küsimus kerkis eriti vahedalt esile pärast Tohtamõši kallaletungi, millest võtsid osa ka Nižni Novgorodi vürstid. Otsustavad sammud Nižni Novgorodi ühendamiseks astus Moskva aastail 1392—1393. Moskva vürst Vassili I (1389—1425) kasutas Tohtamõši nõrgenemist, kes oli sunnitud Vene suhtes palju järeleandlikum olema, ja saavutas viimase nõusoleku Nižni Novgorodi vürstiriigi ülevõtmiseks. Kui Moskva bojaarid ja Kuldhordi saadikud saabusid linna, andsid kohalikud bojaarid Nižni Novgorodi vürsti Borissi välja Moskva valitsejale.

Moskva vürstiriigi võitlus Novgorodi feodaalvabariigiga. XIV sajandi lõpul püüdis Moskva vürstiriik otsustavalt piirata Novgorodi bojaarivabariigi sõltumatust. 1397. a. asusid Moskva väed sõjakäigule Novgorodi vastu. Vassili I valitsus kasutas selles sõjas ära bojaaride ja vabariigi koloonia Dvinaa maavaldajatest ülikute klassisisese võitluse. 1397. a. kevadel saatis Vassili I oma saadikud Dvinaamaale ettepanekuga tunnistada tema võimu. Seal puhkes ülestõus Novgorodi vastu. Dvinaamaale saadeti suurvürsti asehaldur. Dvinaa bojaarid ja kaupmehed said suurvürstilt mitmeid privileege. Dvinaamaa üleminek Moskva võimu alla andis Novgorodi bojaarivabariigi majandusele ja poliitilisele võimsusele tugeva löögi. Novgorodi bojaarid ja kaupmehed asusid oma valdusi kaitsma. 1398. a. tungis Novgorodi vägi Dvinaamaale. Seejärel sõlmis Novgorodi valitsus Moskvas Vassili I-ga rahu. Osa Novgorodi valdusi läks üle Moskva vürstiriigile. Vologda, seejärel ka Rostovi vürstiriiki kuuluva Veliki Ustjugi ühendamine avas Moskvale tee Dvinaamaale.

Komi maade ühendamine. XIV sajandi lõpul lülitati kujuneva Vene riigi koosseisu Võtšegda jõgikonnas (Väike-Perm) asuvad maad, mis olid asustatud komidega (sürjalastega). Tol ajal kujunesid komidel klassid. Eraldus sugukondlik ja feodaliseeruv ülikkond. Kohalikud väikevürstid elasid kindlustes. Karusloomarikkad Võtšegda alad olid juba ammust ajast Novgorodi ja Moskva kaupmeeste ihaldusobjektiks. Nad ostsid komidelt kokku jahisaaki. Moskva vürstid saatsid siia andamikogujaid ja kohtunikke. Üheks vahendiks, millega Moskva vürstid komid allutasid, oli nende ristiusku pööramine. Ristiusu levitajaks komide keskel oli XIV sajandi lõpul Ustjugi piirkonnast pärit olev Permi Stefan, kes tegutses Moskva valitsejate ülesandel. Ta jutlustas komi keeles, koostas komidele tähestiku ja tõlkis kirikuraamatuid. Permi Stefani tegevus vastas vene feodaalide klassihuvidele. Komi kirjakeele loomisel oli positiivne tähtsus, sest ta lähendas komisid vene rahva kultuurile. Komide liitmine kujuneva Vene riigiga lõi selle piirkonna edasiseks arenguks soodsamad tingimused, vaatamata komi talurahva rõhumisele vene feodaalide poolt.

5. VÄLISVAENLASTE SISSETUNGID VENE RIIGI ALADELE XIV SAJANDI LÕPUL JA XV SAJANDI ALGUL. KESK-AASIA, TAGA-KAUKAASIA, UKRAINA JA VALGEVENE RAHVASTE VABADUSVÕITLUS

Kesk-Aasia rahvad. Timuri riigi loomine. XIV sajandi lõpul tõusis Vene kohale uus oht Kesk-Aasiast tulevate türgistunud mongoli hordide näol.

Mongolite valitsemine oli rängaks koormaks Kesk-Aasia rahvastele. Põllunduskultuur käis alla. Vaevaliselt kerkisid linnad varemetest. Mongolite sõjasalgad eesotsas baskakkidega ja maksurentnikud laostasid elanikkonda.

XIV sajandi keskel jagunes Tšagatai uluss kaheks: Mogolistan Seitsmejõe-alal ja Ida-Turkestanis ning päris Tšagatai riik Maverannahris. Nende vahel käis alaline sõda. XIV sajandi teisel poolel kerkis suurbekkide e. emiiride hulgast esile Timur e. Tamerlan (Timurleng — Timur-lonkur, nii hüüti teda lonkamise pärast), kes kuulutati peagi Tšagatai riigi ainuvalitsejaks. Timuri röövvallutuste tulemusel kujunes Kesk-Aasias võimas riik. Oma 35-aastase valitsemisaja jooksul (1370—1405) korraldas Timur riisumise eesmärgil pidevalt sõjakäike Iraani, Horezmi, Taga-Kaukaasiasse, Kasahstani, Väike-Aasiasse ja Hiinasse. Timuri sõjapidamisviisid olid erakordselt julmad. Tema käsul ehitati elavatest inimestest torne, vangid kaevati maasse, hukatud inimeste pealuudest püstitati mitmesuguseid ehitisi. Vedanud vallutatud maadest välja kulla, hõbeda ja väärisesemed, käskis Timur ehitada paleesid, mošeesid jne., püüdis Kesk-Aasia linnades arendada käsitööd ja kaubandust, ehitada niisutussüsteeme.

Timur jagas oma perekonnaliikmeile ja emiiridele suuri pärusvaldusi õigusega koguda (täielikult või osaliselt) andameid ja makse, mis varem laekusid riigikassasse. Talupoegadelt võeti maamaksu, hingemaksu; nad pidid kandma raskeid teokoormisi jne. Talupoegade olukord oli erakordselt raske.

XIV sajandi teisel poolel puhkes Kesk-Aasias mitu rahvaülestõusu. 1365. a. juhtis Samarkandis rahvaliikumist medrese õpilane Maulana-Zade ja käsitööline Abu Bekr-Kelevi. Linna töörahvas haaras võimu. 1388. a. puhkes ülestõus Horezmis. Timur surus need väljaastumised julmalt maha.

Timuri kallaletung Venemaale. Jedigei kallaletungi tagasitõrjumine. 1395. a. astus Timur välja Kuldhordi khaani Tohtamõši vastu, kes oli enne seda tunginud Maverannahri ja rüüstanud Tšagatai riiki. Purüstanud Tohtamõši, liikus Timur Venemaa peale. Tema röövsalkade ilmumine Vene aladele tekitas Moskvas ärevust. Linn hakkas piiramiseks ette valmistuma. Moskva vägi liikus Vassili I juhtimisel Okaa jõele. Timur aga pöördus pärast kahenädalalist viibimist Rjazani vürstiriigi piiril Aasovi- ja Kaspiaäärsetesse steppidesse. Enne lahkumist rüüstas ta Jeletsi linna. Moskva katkestas andami maksmise Timuri poolt purustatud Kuldhordile.

Mongoli-tatari vürstide omavahelised feodaalsõjad viisid niikaugele, et Kuldhordi valitsejaks sai Timuri asemik Jedigei, kes 1408. a. võttis ette ootamatu sõjaretke Moskva peale tegemaks Venemaad endist viisi sõltuvaks Kuldhordist. Tatari sõjaväed rüüstasid metsikult Serpuhhovi, Dmitrovi, Rostovi, Perejaslavli, Nižni Novgorodi jt. linnu ning asusid piirama Moskvat. Vene rahvas tõusis uuesti kodumaa kaitsele. Rünnata Moskvat tormijooksuga aga Jedigei ei julgenud. Linn pidas piiramisele vastu, olgugi et Moskva possaadid rüüstati. Jedigei jäi Moskva alla umbes kuuks ajaks. Saanud teada, et tema valdustesse on tunginud keegi tatari valitsejapoeg, võttis ta moskvalastelt lunaraha, katkestas piiramise ja siirdus Kuldhordi.

Kesk-Aasia pärast Timuri riigi lagunemist. Pärast Timuri surma algasid Kesk-Aasias feodaalsõjad. Tšagatai riik lagunes, millele aitas tunduvalt kaasa kohalike rahvaste vabadusvõitlus. Sel ajal olid siin suurimateks poliitilisteks keskusteks Herat ja Samarkand. XV sajandi esimesel poolel valitses Samarkandis Timuri pojapoeg Ulugbek. Tema valitsemisaeg (1409—1449) oli Kesk-Aasia kultuuri õitseajaks. Ulugbeki ajal ehitati Samarkandi suurepärane observatoorium, kus töötasid tolle aja kuulsamad astronoomid. Ulugbek ise koostas astronoomilisi tabeleid, mis said tuntuks Euroopas ja Aasias.

XV sajandi keskel haaras Heratis võimu Sultan-Hussein (Timuriidide soost). Nii nagu Samarkand, oli ka Herat kultuurielu keskuseks. Siin elas kuulus usbeki poeet Ališer Navoi (1441—1501). Navoi tegeles luuletamise, muusika ja maalikunstiga ning

oli oma aja tuntud teadlane. Ta kirjutas üle kolmekümne teose. Navoi kirjutas oma emakeeles. Usbeki keelt nimetas ta «õitsvaks aiaks». Silmapaistva humanistina võitles Navoi sotsiaalse ülekohtu ja rõhumise vastu, mõistis hukka vaimulike reaktsioonilisust, ülistas tööd. Navoi tegi palju Kesk-Aasia kultuuri arenguks. Tema algatusel ja osaliselt ka tema kulul ehitati raamatukogusid, haiglaid ja õppeasutusi.

Taga-Kaukaasia rahvad. Taga-Kaukaasia rahvad olid kuni XIV sajandi keskpaigani mongolite ühe ulussi valitseja Hulagu-khaani järeltulijate, Hulagiidide võimu all. Hulagiidide riigi keskuseks oli Aserbaidžaan. Mongoli vallutuste tõttu elasid Taga-Kaukaasia riigid üle langust, raske oli talupoegade olukord. Terved piirkonnad läksid sõjaliste läänidena vallutajaile — mongoli feodaalidele. Riigikassa maad anti ajutiseks valitsemiseks mongoli ametnikele. Suur osa maast kuulus vaimulikele. Lõpuks oli ka eravalduses olevaid feodaalmaid, mida omanikud võisid vabalt käsutada. Gruusia, armeenia jt. feodaalid said oma valdustele khaanidelt jarlõkke. Talupojad pidid kandma mitmeid koormisi: maksma khaanile maamaksu, lõivu karjamaade pealt iga sajanda looma näol jne. Kiratsesid Taga-Kaukaasia linnad (Berda, Derbent, Ani jt.).

Taga-Kaukaasia rahvad pidasid vallutajatega raugematut vabadusvõitlust. Loodi talurahva ja linnakehvikute salku, kes mägedes peitudes tungisid sealt kallale mongolitele ja kohalikele feodaalidele ning kaubakaravanidele. Serbedaaride (sõna-sõnalt «võlla-mõistetute») feodalismivastane ülestõus, mis algas Herasanis 1337. a. ja kandus üle Taga-Kaukaasiasse, vapustas Hulagiidide riiki ja oli selle languse üheks põhjuseks.

XIV sajandi teisel poolel muutus Taga-Kaukaasia Timuri laastavate sõdade areeniks.

XV sajandil süvenes Taga-Kaukaasias feodaalne killustumus. Tihedamate majanduslike sidemete puudumine riigis, feodaalvaenused ja katkematud väliskallaletungid viisid selleni, et Gruusia lagunes üksikuteks kuning- ja vürstiriikideks. Armeenia ja Aserbaidžaan langesid turkmeeni hordide võimu alla.

Leedu suurvürstiriik ja selle suhted Venemaaga. XIV—XV sajandil kulges Leedu ühiskonna areng Saksa ordu agressiooni tingimustes, mida toetasid paavst ja saksa feodaalid. Hoolimata saksa vallutajate kallaletungidest, mis takistasid leedu rahva normaalset majanduselu, võib XIV—XV sajandil Leedus täheldada tootlike jõudude edasist kasvu. Maaviljeluses levis kolmeväljasüsteem, arenes käsitöö, tugevnesid turusidemed.

Suurmaavalduse kasvuga eraldusid leedu feodaalidest «suured», «paremad» bajorased e. panid. Sõltuvaid talupoegi oli Leedus mitut liiki. Pärisoriseid talupoegi võis feodaal kinkida, anda kaasavaraks jne. Rõhuva enamiku talupoegadest moodustasid kaimynased, kes elasid külade kaupa, käisid feodaalmõisas teol või maksid

feodaalile naturaalrenti. Olukorra poolest olid nendele lähedased niisugused teotalupojad, kel puudusid isiklikud tööriistad. Kõigil loetletud kategooriate talupoegadel puudus ühest kohast teise üleemineku õigus. Kõrvuti nendega olid olemas ka talupojad, kellel oli lubatud ühe maavaldaja juurest teise juurde minna. Nende arv jäi aga järjest vähemaks. Talupoegade põhimass oli sunnismaine. Talupoegade ekspluateerimise põhivormiks oli XIV—XV sajandil naturaalrent. XV sajandi lõpul hakkas kujunema raharent ja suurenesid teokoormised.

Ühiskondliku tööjaotuse kasvuga arenes käsitöö- ja tõusis linnade osatähtsus. Linnad, nagu Vilnius (Vilno), Kaunas (Kovno), Trakai (Troki) olid suurteks kaubanduse ja käsitöö keskusteks. Vilniuses kehtis XIV sajandi lõpust nn. Magdeburgi õigus. XV sajandil said omavalitsuslikud õigused ka Kaunas, Trakai jt. linnad. Leedu majanduselus olid tähtsal kohal kaubanduslikud sidemed Vene vürstiriikidega, Vilniuses oli eriline kaubahoov kaupmeeste jaoks, kes olid saabunud Venemaalt, Moskvas aga samasugune leedu kaupmeestele.

Leedu majanduslike sidemete kasvust hoolimata ei piisanud neist ometigi tsentraliseeritud riigi loomiseks. XIV sajandi Leedu suurvürstiriik oli killustatud feodaalriik. Kuigi selle eesotsas seisis Leedu suurvürst, valitsesid Leedu koosseisu kuuluvaid vürstkondi kohalikud vürstid. Feodaalne killustumus kergendas saksa rüütlitel röövretkede korraldamist ja Leedu vallutamist.

Võitlusse Saksa orduga tõusis üles kogu leedu rahvas, keda toetasid Vene, Ukraina ja Valgevene alade elanikud. Leedu sõjaväed koos vene polkudega andsid Saksa ordule purustavaid lööke ka väljaspool Leedu suurvürstiriigi piire. Nii toimus 1370. a. Königsbergi lähedal äge lahing Vene—Leedu sõjavägede ja saksa rüütlite vahel.

Võitluses Saksa orduga oli Leedu suurvürstiriigil vaja sõjalist abi. Ühed valitseva klassi esindajad, peamiselt slaavi päritoluga vürstid, toetasid liitu Venega, poola šlahtaga seotud osa leedu feodaalidest oli selle liidu vastu. 1385. a. sõlmiti Krevos Poola-Leedu unioon, mis kinnitati Poola kuninganna Jadviga ja Leedu vürsti Jagailo abieluga. Unioon etendas suurt osa Leedu ja Poola edasises võitluses Saksa orduga. Kuid see tõi kaasa ka negatiivseid ilminguid Leedu suurvürstiriigi koosseisu kuuluvatele rahvastele. Unioon kergendas poola feodaalidel Ukraina vallutamist. Leedus pandi maksma katoliku usk, mis sai rahvahulkade edasise orjastamise vahendiks. Leedu, Vene, Ukraina ja Valgevene aladel algas võimas protestiliikumine Krevo uniooni vastu.

Feodaalsõdade tagajärjel sai Leedu suurvürstiriigi valitsejaks Vitautas (1392—1430), kes oli vasallisõltuvuses Poola kuningast. 1413. a. tunnistati ta Horodlo uniooni aktiga Leedu suurvürstiks.

Võitluses leedu feodaalidega püüdsid Moskva valitsejad leida toetust Venemaale asunud leedu ja vene vürstide hulgas, kes

polnud rahul Vitautasega, samuti poola feodaalide mõjuvõimu ja katoliikluse laienemisega Leedus.

Leedu poolt alistatud vene vürstiriikides algas vabadusvõitlus. 1401. a. puhkes Smolenskis suur ülestõus ja Vitautase asehaldurid aeti linnast välja. Ent Leedu väed vallutasid taas Smolenski ja Vjazma ning tungisid Moskva vürstiriigi piirialadele. Algas Vene-Leedu sõda (1406—1408). Kuna sõja käigus selgus, et Leedu suurvürstiriigi koosseisus olevate Vene alade elanike poolehoid kuulub Venele, siis sõlmis Vitautas rahu. Selleks sundis teda ka saksa rüütlite tugevnev agressioon Leedu vastu.

Grünwaldi (Tannenbergi) lahing. XV sajandi algul laienes Saksa ordu poolt vallutatud Leedu aladel rahvaliikumine, mis oli suunatud saksa orjastajate vastu. 1409. a. oli vabadusvõitlusest haaratud kogu Žemaitija. Rahvas tegi maatasa rüütlite linnused, hävitas nendes olevad garnisonid. Võimsa rahvaülestõusu survel aeti vallutajad Žemaitijast minema.

1410. a. saavutasid Jagailo ja Vitautase ühendatud Poola-Leedu sõjaväed Tšehhi, Ukraina, Valgevene ja Vene (Smolenski) väesalkade osavõtul hiilgava võidu saksa rüütliite üle Tannenbergi lähedal Grünwaldis, praeguse Poola territooriumil. Ordu poolel võitles 80 000 meest, Poola-Leedu vägedes võttis lahingust osa umbes 100 000 meest. Saksa väed olid suurepäraselt relvastatud, neil oli tolle aja kohta väga hea suurtükivägi (kahurid, heitemasinad). Poola-Leedu sõjaväed aga ületasid saksa rüütleid peamises: neid innustas võidutahe kodumaa eest peetavas võitluses. Oma organiseerituse, relvastuse ja distsipliini poolest kuulsaks saanud rüütlivägi sai otsustavas heitluses purustava löögi. Ka talupojad, kasutades relvadena kirveid, nuiasid ja vikateid, jälitasid ja tapsid taganevaid rüütleid. Grünwaldi lahing andis tõuke massilisele feodalismivastasele liikumisele.

Grünwaldi lahing oli tähtsaks sündmuseks slaavi rahvaste sõltumatuse ajaloos. Ordu sõjaline võimsus oli murtud. Toruni rahulepinguga loobus ordu 1411. a. Žemaitijast.

Ukraina ja valgevene rahvas. XIV sajandi lõpul tugevdasid leedu feodaalid survet Ukrainale ja Valgevenele. Ühtaegu suurenes pärast Kulikovo lahingut nende alade elanike hulgas Vene riigi autoriteet.

XIV sajandi lõpul kaotati Ukrainas ja Valgevenes suured osastisvürstkonnad ja loodi territoriaalsed üksused eesotsas leedu feodaalidest asehalduritega, kes olid vene, ukraina ja valgevene feodaalidega võrreldes privilegeeritud olukorras. Leedu vürsti Vitautase ajal said Ukraina linnades erilisi eesõigusi katoliiklastest poolakad ja sakslased. Mõnedele Ukraina linnadele antud Magdeburgi õigus oli piiratud: see vastas vaid linnaelanike väikesearvulise jõuka ülemkihi huvidele. Linnade omavalitsuse võtsid feodaalid oma kontrolli alla.

XIV—XV sajandil suurenes Ukrainas ja Valgevenes pidevalt pärisorjuslik rõhumine. 1435. a. pani Galiitsia šlahta kehtima korra, et talupoeg võib oma isanda juurest lahkuda (väljaostumaksu tasumisel) ainult kord aastas — jõulude aegu. Leedu suurvürst Kasimir IV kuulutas 1447. a., et ta ei lase oma valdustesse pagenud talupoegi, ning nõudis sedasama feodaalidelt talupoegade suhtes, kes on pagenud suurvürsti maadelt. Selsamal aastal andis Kasimir IV leedu, ukraina, valgevene ja vene maavaldajatele õiguse oma valdustes kohut mõista.

Et Ukrainat ja Valgevenet poliitiliselt Venemaast veelgi rohkem eraldada ja ukraina rahva vabadusvõitlust maha suruda, moodustasid leedu vürstid 1458. a. Kiievi õigeusu metropoliitkonna Ukraina ja Valgevene tarvis, püüdsid sõlmida katoliku ja õigeusu kiriku uniooni Ukrainas ning andsid katoliiklastele mitmesuguseid eesõigusi.

Ukraina ja valgevene rahvas, kes olid Vene aladega sidemete loomise poolt, võitlesid väsimatult igat liiki feodaalse ja rahvusliku rõhumise vastu. Kui 1430. a. poola feodaalid Lääne-Podoolia anastasid, 1431. a. aga Volõõniasse tungisid, osutas ukraina rahvas neile visa vastupanu. Kiievlased astusid otsustavalt välja Lääne-Podoolias Poola võimu tunnustava leedu vürsti Sigismundi plaanide vastu kinnitada kanda Kiievis. Kiievimaa ei allunud Leedule tegelikult 5—6 aasta jooksul. Alles Poola toetusel läks suurvürst Sigismundil korda uuesti oma võim Ukrainas maksma panna. Leedu ja poola feodaalide vastase võitluse raskus lasus töötava rahva õlgadel. Kohalikud maavaldajad suhtusid sageli vaenulikult massilisse rahvaliikumisse Leedu suurvürstiriigi vastu, kes kaitses mitte üksi leedu ja poola, vaid ka vene, ukraina ja valgevene feodaalide klassihuve.

6. FEODAALSÕDA VENES XV SAJANDI TEISEL VEERANDIL

Feodaalsõja põhjused. XV sajandi teisel veerandil toimus Venemaal suur feodaalsõda. Selles sõjas põrkasid feodaalkeskuste osastisvürstide ja bojaaride jõud kokku kasvava suurvürstivõimuga, mis toetus bojaaride ühele osale, teenisaadlile ja linlastele.

Galitši osastisvürstiriigi (paiknes Volga vasakpoolsete lisajõgede Unža ja Kostroma piirkonnas) vürstid tegid katse astuda välja Moskva vürstide tsentraliseeritud riigivõimu loomise poliitika vastu. Materiaalselt hästi kindlustatud Galitši vürstiriik säilitas teatud majandusliku ja poliitilise iseseisvuse. Sellega on seletatav ka sealsete vürstide ja bojaaride selgesti avalduv separatism.

Feodaalsõja algus. Kroonikad jutustavad, et sõja alguses tabas Venemaad kohutav epideemia, mille tagajärjel hukkus väga palju rahvast. Sõda tõi vene rahvale uusi kannatusi ja viletsust.

Galitši vürsti, Vassili I venna Juri esimene avalik, kuid nurjunud väljaastumine toimus varsti pärast Vassili II (1425—1462) vürstiks saamist.

Juri uus väljaastumine Moskva suurvürsti vastu oli seotud muudatustega Vene-Leedu suhetes. XV sajandi 20-ndate aastate lõpul tugevnesid uuesti Leedu suurvürstiriigi taotlused Vene maade haaramiseks. Vitautas alustas Tveri vürsti Borissi toetusel pealetungi Pihkvale ja Novgorodile ning saavutas selle, et Vene riigi ühinemisse vaenulikult suhtuvad Rjazani ja Pronski vürstid andsid talle allumisvande. Kõik see nõrgestas Venemaad ja kergendas Moskva suurvürsti vaenlaste tegevust. XV sajandi 30-ndate aastate algul võtsid Galitši väed kahel korral ära Moskva ja ajasid Vassili II sealt välja.

Feodaalsõja laienemine. Pärast Juri surma said osastisvürstide ja bojaaride Moskva-vastase opositsiooni etteotsa tema pojad: algul Vassili Kossoi, pärast tema lüüasaamist Dimitri Šemjaka. Feodaalsõda laienes. Osastisvürstid ja bojaarid tahtsid tõmmata suurvürstivastasesse võitlusse Novgorodi bojaarivabariiki, Tveri vürstiriiki ja ääremaades asuvaid feodaalkeskusi (Vjatkat, Vologdat, Ustjugi).

Kasutades Novgorodi bojaaride võitlust Moskva suurvürstiga, tahtis Leedu valitsus suurendada oma mõju Novgorodis. Poola kuninga ja Leedu suurvürsti Kasimir IV valitsus püstitas Novgorodi bojaaride ühe osa Leedu orientatsiooni arvestades XV sajandi 40-ndate aastate keskel Novgorodi ette küsimuse selle üleminekust Leedu suurvürstiriigi võimu alla. Kasimir IV sõlmis Novgorodiga lepingu, mille põhjal ta sai õiguse koguda mõnedest Novgorodi valdkondadest üldmaksu (ebaregulaarset andamit) ja pidada oma esindajaid Novgorodi manuslinnades.

Leedu feodaalide võimutsemine Vene maades kutsus esile rahva vabadusliikumise. Nii alustas 1440. a. Smolenski lihtrahvas (sepad, parkalid, lihunikud, katelsepad jt. käsitöölised) ülestõusu leedu feodaalide ja nende pooldajate vastu. Leedu asehaldur ja osa bojaare põgenesid linnast. Ülestõusnud õiendasid arveid Leedu administratsiooni esindajatega. Vojevoodiks määrati Smolenski väikevürst Andrei Dorogobužist. Et Leedu pealetungile vastu panna, palusid Smolenski ülemkihid Mstislavi vürsti Jurit valitsejaks tulla. Too püüdis ära hoida Smolenski linnakehvistu edasisi väljaastumisi, kuid samal ajal takistada ka Leedu poole hoidvate bojaaride aktiivset tegevust. 1441. a. tungisid leedu feodaalid uuesti Smolenskisse.

Firenze unioon. Sel ajal püüdis Rooma paavst uuesti lülitada Vene riiki oma mõjusfääri õigeusu kiriku allutamisega paavstiriigile. Paavst kasutas ära rahvusvahelise olukorra. Bütsants otsis toetust sõjas türgi vallutajatega ja alustas seepärast läbirääkimisi paavsti kuuriaga kirikuunioon sõlmimiseks, lootes, et suudab veenda vene metropoliiti seda tunnustama. Kandidaadiks vene

metropoliidi kohale esitati uniooni pooldaja kreeklane Isidoros, kes Bütsantsi valitsuse arvestuste kohaselt pidi Venemaal tema huve kaitsma.

Isidoros saabus 1437. a. Moskvasse, suundus seejärel sealt kirikukogule Itaaliasse, Ferrarasse ja Firenzesse, kus võitles uniooni eest. 1439. a. kirjutati alla kirikuuniooni aktile, mille tingimuste kohaselt õigeusu kirik pidi omaks võtma katoliiklikud dogmad ja õigeusu rituaale säilitades tunnustama kirikupeana paavsti. Moskva kartis, et uniooni tunnustamine allutab Vene riigi Rooma paavstile. Seepärast lükkas suurvürst Vassili II uniooni tagasi ja laskis vene kõrgvaimulike kirikukogul vastu võtta otsuse Isidorose tagandamise kohta. 1448. a. nimetas vene kirikukogu metropoliidiks tegelikult juba metropoliitkonda juhtiva piiskopi Jona (Joonase). Vene riik kindlustas endale poliitilise sõltumatuse Konstantinoopoli patriarhist. Moskvale vaenulikud feodaalid kasutasid uniooni võitluses tsentraliseerimise vastu. Nii leidus uniooni pooldajaid näiteks Tveri vürstide hulgas.

Kuldhordi feodaalide rüüsteretkede sagenemine. 30—40-ndail aastail sagenesid tatarlaste kallaletungid Venemaale, mille põhjuseks oli Vene nõrgenemine feodaalsõja tagajärjel ja feodaalide grupeeringute vahelise võitluse teravnemine Kuldhordis endas. Tohtamõši pojapoeg Ulu-Muhammed, kelle Jedigei oli Kuldhordist minema ajanud ja kes elas Okaa ülemjooksul Beljovis, Moskva ja Leedu valduste piiril, tuli koos temale Kuldhordist antud sõjasalkadega Kesk-Volgamaale ja kuulutas oma pealinnaks Nižni Novgorodi. Beljovist ja Nižni Novgorodist alustas Ulu-Muhammed röövretki Vene maadele ja isegi Moskva peale. 1445. a. kevadel tungisid Ulu-Muhammedi pojad Venemaale, lõid Suzdali all puruks Moskva väed ja võtsid Vassili II vangi. Venelaste kaotused olid väga suured. Teade suurvürsti lüüasaamisest ja tema vangilangemisest kutsus Moskva feodaalide hulgas esile paanika. Töötav elanikkond otsustas nagu Tohtamõši rünnaku ajalgi kaitsta pealinna ning peksis läbi igaühe, kes kavatses põgeneda. Linna käsitöölised ja ümbruskonna talupojad, kes ilmutasid tõelist patriotismi sel oma kodulinnale, Vene maade pealinnale raskel hetkel, valmistusid linna kaitsma. Tatari väed, saanud pärast võitu Suzdali all kuulda ettevalmistustest Moskva kaitseks, lahkusid Nižni Novgorodi.

Kolme kuu pärast saatis Ulu-Muhammed Moskvasse tagasi suurvürst Vassili II, kes oli enda eest lubanud suure lunaraha. Koos Moskva vürstiga saabusid Venemaale tatari feodaalid, kes pidid khaani käsul vastu võtma lunaraha. Nende vägivallatsemine viis niikaugele, et moskvalased ja vürsti teenistuslased, kellele Vassili II oli varem võitluses Galitši vürstidega toetunud, nüüd tema toetamisest loobusid. Rahulolematuse Moskva vürsti poliitikaga kasutas oma huvides ära Dimitri Šemjaka. Ta korraldab vandenõu Vassili II vastu. Dimitri Šemjakaga liitusid Tveri ja Možaiski

vürstid, paljud Moskva ilmalikud ja vaimulikud feodaalid (bojaarid ja mungad) ja suurkaupmehed. Vassili II võeti vandenõulaste poolt kinni, torgati pimedaks (siit tema hüüdnimi *Темный* — Pime) ja saadeti Uglitši. Moskva läks kolmandat korda Galitši vürstide kätte.

Dimitri Šemjaka ajas suurvürstina feodaalse killustumuse säilitamise poliitikat. Ta kohustus tagama sõltumatuse Novgorodi bojaarivabariigile. Taastati Suzdali-Nižni Novgorodi vürstiriik suurvürstiriigi õigustes.

Feodaalsõja lõpp. Pikale veninud ja Kuldhordi feodaalide vahelesegamisega keeruliseks muutunud feodaalsõda tõi Venemaa töötavale elanikkonnale palju kannatusi. Külad tühjenesid, talupojad jooksid laiali, jättes maha oma kodukohad. Feodaalid hakkasid agaramalt oma kätte haarama musti maid, mis õhutas klassivõitlust. Tolle aja allikates on andmeid «röövimiste» ja «varguste» levimise kohta, mis näitavad, et talupoegade väljaastumised feodaalikke vastu sagenesid. Feodalismivastase liikumise tõus oli üheks põhjuseks, miks osastisvürstide ja bojaaride vastasrinne oli sunnitud suurvürstivõimule alluma.

Juba varsti pärast seda, kui Dimitri Šemjaka hõivas Moskva, algas sealsete teenistuslaste seas liikumine Vassili II tagasitoomiseks. Šemjaka oli sunnitud ta vangist vabastama. Vassili II hakkas uuesti võitlema suurvürstitrooni eest. Ta läks Tveri, kus tal õnnestus kokku leppida Tveri vürsti Borissiga, kes varem toetas Šemjakat, kuid nähes nüüd tema nõrkust, loobus liidust temaga. Vassili II juurde Tveri hakkasid saabuma Moskva bojaarid ja teenistuslased oma inimestega, siia tulid ka Vassili II poolehoidjad Leedust, kes omal ajal põgenesid Šemjaka eest. 1446. a. lõpul saatis Vassili II Moskvasse väikese sõjasalga, kellele linn ilma vastupanuta alistus.

Feodaalsõja lõppemine ja Vene riigi tugevnemine võimaldasid edukamalt võidelda Kuldhordiga. 1451. a. lõi vene rahvas tagasi khaanipoja Mazovša juhtimisel tegutseva tatari väesalga kallaletungi Moskvale. Tatarlased süütasid Moskva possaadi ja alustasid linna piiramist, ent tugevat vastupanu tundes tõmbusid kiiresti tagasi.

Novgorodis varjupaiga leidnud Šemjaka jätkas veel mitme aasta jooksul (kuni oma surmani 1453. a.) Moskvale vaenulike Novgorodi bojaaride toetusel võitlust suurvürstivõimuga. Kuid see võitlus ei toonud enam edu.

Feodaalsõda oli tähtsaks etapiks tsentraliseeritud Vene riigi kujunemisel, poliitilise killustumuse likvideerimisel, osastisvürstide vastupanu murdmisel. Feodaalsõja lõppemisega võeti tarvitusele abinõusid kohtupidamise tsentraliseerimiseks (näit. piirati immuniteeti). Suurendati nende feodaalide maavaldusi, kes olid toetanud suurvürsti võitluses tsentraliseerimise eest. Algas tingliku maavalduse levik. Hakati läbi viima talupoegade loendusi

maksustamise eesmärgil, aidates sellega kaasa sunnismaisuse kindlustumisele.

Novgorodi ja Pihkva vabariigid. Suurvürstide võitlus nende alistamiseks. Pärast sõja lõppu allutasid Moskva valitsejad mitu Kirde-Vene vürstiriiki. Kõige tugevamat vastupanu osutas Moskva suurvürstile Novgorod. Sealsed bojaarid tahtsid säilitada oma majandusliku jõu ja poliitilised privileegid.

XIV—XV sajandil arenesid tootlikud jõud Novgorodi vabariigis jõudsalt. Maaviljeluses sai peaaegu ainuvalitsevaks kolmeväljasüsteem. Sellele vaatamata ei jätkunud Novgorodi elanikele oma teraviljast. Seda kasutades vallutasid suurvürstid kaubateed, et sundida novgorodlasi vastu võtma nende tingimusi. Suur tähtsus oli tööndusel (kalapüük, rauatootmine, soolakeetmine). Kaubalis-rahaliste suhete arenguga tekkisid kaubanduslik-tööstuslikud slobodaad ja külad.

Novgorodimaal oli ligikaudu kakskümmend linna, kus arenes käsitöö (sepa-, pottsepa-, parkali-, laudsepatöö). Novgorod ise oli suur kaubandus- ja käsitöökeskus. Novgorodi turul müüdi käsitöötooteid ja põllumajandussaadusi kogu vabariigist. Tihenesid Novgorodi kaubasidemed Kirde-Venega.

Novgorodi majanduslikule arengule aitas kaasa asjaolu, et siitkaudu veeti kaupu Venemaalt Lääne-Euroopa maadesse. Suur osa kaubavahetuses Novgorodiga oli Põhja-Saksa linnade liidul Hansal. Novgorodi kaupmehed olid kaubavahetuses ka Kuldhordiga ja põhjaalade elanikega (jugralastega).

Novgorodi feodaalvabariigi sotsiaalsele korrale oli iseloomulik bojaaride majanduslik ja poliitiline tugevnemine. Novgorodi suurbojaaride valdused asusid nii Novgorodimaal kui ka Obonežis ja Dvinaa ääres. Bojaarid olid tihedalt seotud kaubandusega. Suurmaavaldajate valitsevasse klassi kuulusid bojaaride kõrval ka keskseisuslased (*житьи люди*). Peale selle leidus Novgorodis palju eesõigusteta väikemaavaldajaid (*земцы*). Suurt majanduslikku jõudu evisid Novgorodi kaupmehed, kes koos bojaaridega moodustasid linna patritsiaadi. Linnaelanike põhimass koosnes käsitöölistest — «mustadest» inimestest, kellega pidid arvestama bojaarid ja kaupmehed. Käsitööliste hulgas toimus varanduslik kihistumine.

Kaubalis-rahaliste suhete arenemisega tugevnes talupoegade (smerdide) ekspluateerimine, mille tagajärjel nende olukord halvenes. Naturaalrent teatud osana saagist (*издолье*) asendati normeeritud viljaobrokiga (see oli endisest rendist üldiselt suurem). Suurenes raharendi osatähtsus. Feodaalid, kes taotlesid talupoegade sunnismaisuse juriidilist vormistamist, sõlmisid sellekohaseid lepinguid üksteisega ja nende poolt Novgorodi kutsutud vürstidega. Bojaaride majanduslik võimsus määras ka nende poliitilise võimu. Selle võimu organiks oli bojaarinõukogu (*совет господ*). Suurt osa mängisid bojaarid veetšel.

Klassiiseloomu kandva seadusandluse näiteks on «Novgorodi kohtukiri», mis koostati XIV—XV sajandi vältel. Selles räägitakse possaadniku, tuhatniku ja Novgorodi peapiiskopi kohtu organiseerimisest, kohtukorraldusest ja kohtupidamiskorrast.

Kohalike bojaaride võimu õõnestasid feodalismivastased rahvaliikumised. 1418. a. paisusid klassivastuolud suureks ülestõusuks. Rahvahulgad hakkasid rüüstama bojaaride elumaju ja viljaladusid ning liikusid seejärel, relvad käes, Volhovi sillale. Bojaarid hakkasid oma varandusi kirikutesse peitma. Rahutused vaibusid alles siis, kui possaadnik ja teised Novgorodi võimukandjad lubasid linnakehvistu nõudmised rahuldada.

XV sajandi keskel teravnesid klassivastuolud uuesti. Selle üheks põhjuseks oli rahareform (müntide kaalu ja väärissisaldise vähendamine).

Klassivõitlus Novgorodis ja Pihkvas avaldus ka ketserlikus strigolnikute õpetuses, mis levis eriti linnakäsitööliste hulgas. Ketserliku õpetuse peamisteks levitajateks olid diakon Nikita ja linlane Karp. Strigolnikud ei tunnustanud kirikuvõimu, süüdistasid kõiki vaimulikke omakasu tagaajamises, astusid välja kiriklike rituaalide vastu, levitasid sotsiaalse võrdsuse ideed. Strigolnikute ketserluse feodalismivastane olemus seisis selles, et nad olid vaimulike-feodaalide vastu, kes röövisid talupojalt maa ja elasid tema töövaeva arvel.

Klassivastuolude vahenemine kergendas Moskva valitsejate võitlust Novgorodi alistamiseks. XV sajandi keskel läks Vassili II üle otsustavale pealetungile Novgorodi bojaaride vastu. Teatavasti toetasid viimased feodaalsõja päevil Šemjakat. 1456. a. suundus Vassili II suure sõjaväega Novgorodi peale. Maakaitsevägi löödi puruks. Jaželbitsõs sõlmitud lepingu põhjal pidi Novgorod maksma suurt kontributsiooni. Peale selle piirati tunduvalt Novgorodi vabariigi poliitilist iseseisvust. Novgorod kaotas seadusandlikud õigused ja õiguse ajada iseseisvat välispoliitikat. Novgorodi riigipitsat asendati suurvürsti omaga.

Moskva valitsus püüdis piirata ka Pihkva bojaarivabariigi poliitilist iseseisvust. Pihkva sotsiaal-majanduslik ja poliitiline olukord sarnanes Novgorodi omaga. Võim kuulus Pihkvas suurbojaaridele-maavaldajatele. Pihkva bojaarinõukogu (*госпóда*) vaatas eelnevalt läbi veetšele esitatavad küsimused. Ka siinsete maavaldajate hulgas oli keskseisuslasi ja väikemaavaldajaid. Sise- ja välis-(transiit-)kaubanduse arenguga tekkisid suurkaupmehed, kel oli oma organisatsioon kaupmeeskonna vanematega eesotsas. Pihkva elanike põhimass koosnes käsitöölistest ja väikekaupmeestest, ka oli linnas palju kehvikuid.

Algul määrati possaadnikud Pihkvasse Novgorodist. Hiljem hakkasid Pihkva bojaarid taotlema poliitilist iseseisvust. 1348. a. Bolotovo lepinguga tunnistas Novgorod Pihkva iseseisvust. Pihkva bojaarid hakkasid ise possaadnikuid valima. Töötati välja ja kinni-

tati veetšel Pihkva feodaalvabariigi kohtuseadustik — «Pihkva kohtukiri», mis on säilinud XV sajandi teise poole redaktsioonis.

Pihkvamaal käis klassivõitlus, mis bojaarivabariiki nõrgestas. Moskva vürstiriigi tugevnemisega XV sajandi 60-ndail aastail kaotas Pihkva palju oma iseseisvusest.

Võitlus Liivi orduga sundis Pihkvat otsima Moskvalt sõjalist toetust. See oli üheks põhjuseks, miks Pihkva langes sõltuvusse suurvürstist.

7. KULDHORDI LAGUNEMINE

Kuldhord ja selle poliitika. Kuldhord oli riik, mis eksisteeris peamiselt alistatud rahvaste röövimise ja nendelt võetava andami varal. Kuldhordi võimu alla sattus rida tolle aja kohta arenenud kultuuriga Ida-Euroopa, Põhja-Kaukaasia, Krimmi ja Kesk-Aasia maid, mis arenemistasemelt olid vallutajatest kõrgemal. Mongoli-tatari feodaalülikute rikastumisallikaiks sai Vene, Volga-Bulgaaria, Horezmi, Krimmi iidne põlluharimiskultuur ning arenenud käsitöö ja kaubandusega linnad Venes, Kaukaasias ja Kesk-Aasias. Nende linnade käsitöölisi veeti vägisi Kuldhordi. Kuldhordi riigiaparaat võimaldas mongoli-tatari valitseval klassil oma rahvast alluvuses hoida, suruda maha alistatud maade elanike vastupanu ja säilitada oma võimu nende üle. Kuldhordi feodaalide poliitika ei andnud lihtrahvale midagi head.

Kuni XIV sajandi teise pooleni oli Kuldhord veel tugev varafeodaalne riik. Kuid seda nõrgestas ja tükeldas riigi üksikute osade majanduslik eraldatus ja konfliktid feodaalide vahel. Sellele andis tõuke ka rahvaste, eeskätt vene rahva kangelaslik võitlus mongoli-tatari ikke vastu. Pärast Dimitri Donskoi vägede võitu Mamai röövjõukude üle Kulikovo väljal, mis ajaliselt peaaegu ühtis mongoli ikke kukutamisega Hiinas (1369), lagunes suurriik üksikuteks khaaniriikideks ja algas Kuldhordi kiire langus.

Kuldhordi lagunemine. Kaasani, Astrahani, Siberi ja Krimmi khaaniriikide tekkimine. Volga alamjooksul rändlev Suurhord nõrgenes üha rohkem. XV sajandi teisel veerandil tekkis Kesk-Volgamaal feodaalne Kaasani khaaniriik. Kaasani khaanide võimu alla langes palju Volga ja Kaama kaldail elavaid rahvaid: bulgarid, marid, tšuvašid, mordvalased, udmurdid, baškiirid jt., keda tatari feodaalid julmalt rõhusid. Venemaale väga ohtlik Kaasani khaaniriik pidurdas ühtaegu ka Kesk-Volgamaa rahvaste arengut ning majandus- ja kultuurisidemeid Venemaaga. Kaasani khaaniriigis valitsesid feodaalne killustumus ja alalised feodaalvaenused.

XV sajandi keskel tekkis Volga alamjooksul teine feodaalriik — Astrahani khaaniriik. Türgi feodaalid nägid Kaasanis ja Astrahanis tähtsaid strateegilisi punkte pealetungiks Venemaale.

Samal sajandil tekkis Lääne-Siberis, Toboli, Tura, Irtõši ja Obi jõgede vahel Siberi khaaniriik. Siberi khaanid allutasid endile handid, mansid jt. kohalikud rahvad, kellest mõned elasid alles ürgkogukondlike suhete staadiumis.

Mongoli-tatari vallutajad hõivasid ka Krimmi poolsaare ja Musta mere põhjaranniku, kus elanikud tegelesid ammust ajast põlluharimisega. Neil aladel oli ka slaavlaste asundusi. XIII sajandi lõpul tekkis Krimmis omapärane Kuldhordist sõltuv tatari asehaldurkond. XV sajandi teise veerandisse kuulub iseseisva Krimmi khaaniriigi loomine. XV sajandi lõpul kinnitasid Krimmis kanda türgi vallutajad, kes jagasid kohalike feodaalidega elanike röövimisest saadud tulud. Krimmi khaaniriik võttis osa Türgi agressioonist Venemaale.

8. TSENTRALISEERITUD VENE RIIGI TEKKIMINE

XV sajandi 60—80-ndail aastail, Vassili II poja Ivan III valitsemisajal (1462—1505), viidi põhiliselt lõpule Vene maade ühendamine ja loodi, olgugi et veel esialgsel kujul, tsentraliseeritud riik.

Novgorodi feodaalvabariigi iseseisvuse kaotamine. 1463. a. liideti tsentraliseeritud Vene riigi koosseisu Jaroslavli ja 1474. a. Rostovi vürstiriik. Seega oli kogu Ülem-Volga bassein ühendatud teiste Venemaa keskosa aladega. 70-ndate aastate alguses asusid Moskva valitsejad otsustavalt Novgorodi feodaalvabariigi iseseisvuse likvideerimisele, mis kutsus esile Moskva vürstile vaenulike Novgorodi suurbojaaride aktiviseerumise. Tekkis tugev bojaaride rühm eesotsas possaadnikulese Marfa Boretskajaga, kes orienteerus Leedu suurvürstiriigile. 1470. a. novembris kutsuti Novgorodi Algirdase pojapoeg vürst Mihhail Olelkovitš. 1471. a. kevadel sõlmis Novgorodi bojaarivalitsus lepingu sõjalise abi kohta Leedu suurvürsti Kasimir IV-ga. Osa bojaare ja suurkaupmehi oli selle kokkuleppe vastu. Samal ajal teravnesid Novgorodis sotsiaalsed vastuolud. Veetše koosolekutel võttis lihtrahvas, linnakäsitöölised, tormiliselt sõna. Kui osa neist polnud rahul bojaaridega nende suhtlemise pärast Leeduga, siis teised, vastupidi, nägid üleminekus Leedu suurvürstiriigi alla vahendit, mis tagab Novgorodi vabariigi sõltumatuse Moskva suurvürstist.

Erinõupidamisel Moskvas 1471. a. kevadel töötati välja Novgorodi-vastase sõjakäigu plaan. Sõjakäigust võtsid osa mitme vene vürstiriigi väed. Kasimir IV ei toetanud Novgorodi bojaare: ta kartis oma vene rahvusest Leedu alamaid, kes võitluses leedu panidega lootsid Moskva toetusele. Vürst Mihhail lahkus samuti Novgorodist. Bojaarid kutsusid ruttu kokku maakaitseväe, mis koosnes peamiselt käsitöölistest. Lahingus Moskva väega

Šeloni jõel said Novgorodi väed rängalt lüüa. Lahingu käigus tuli selgesti ilmsiks tsentraliseeritud riigi armee üleolek Novgorodi maakaitseväest, kel puudus vajalik organiseeritus.

Korostõnis sõlmitud lepinguga ei likvideeritud Novgorodi bojaarivabariiki veel täielikult, kuid võrreldes Jaželbitsõ lepinguga piirati tema iseseisvust veelgi.

Hiljem püüdis Moskva valitsus Novgorodi bojaaride ja lihtrahva klassivastuolusid kasutades õõnestada bojaaride majanduslikku ja poliitilist võimu ja sellega kergendada Novgorodi lõplikku liitmist tsentraliseeritud riigiga. 1475. a. sõitis Ivan III Novgorodi. Sealset ülikkonda lõhestada püüdes võttis ta Novgorodis vastu kaebusi bojaaride peale, mille põhjal andis kohtu alla Leeduga ühenduses olevaid nimekaid bojaare, saatis nad Moskvasse, sealt aga asumisele teistesse linnadesse. Sellega oli Novgorodi bojaaride opositsioon nõrgestatud, Moskva vürst aga võitnud endale lihtrahva poolehoiu. Suurvürsti kohtumõistmist, samuti kaebealuste väljakutsumist Moskvasse hindasid bojaarid kui Novgorodi feodaalvabariigi õiguste ja vanade tavade rikkumist. Moskva valmistus lõplikult likvideerima Novgorodi sõltumatust.

Novgorodi liidendamise valmistas ette Moskva valitsejate eelnev poliitika. Otsustava väljaastumise ettekäändeks sai Novgorodi saadikute pöördumine Ivan III poole tiitliga «valitseja», millega väljendati alluvussuhet (nimetuse «isand» asemel, mida kasutati varemalt). Niisuguse tiitli kasutamise luges suurvürst sihilikult märgiks Novgorodi üleminekust Moskva võimu alla. Novgorodi bojaarid seevastu keeldusid seda tiitlit tunnistamast ja väitsid, et nad ei ole saadikuile selle tarvitamiseks volitusi andnud.

1477. a. astusid Moskva väed Novgorodi vabariigi vastu välja. Novgorodi valitsus oli sunnitud paluma Ivan III-lt rahu. Viimane seadis tingimuseks, et Novgorodi vabariik loobuks sõltumatusest ja et seal kehtestataks sama riiklik korraldus nagu mujal. 1478. a. alguses võtsid Novgorodi võimud need tingimused ametlikult vastu. Veetše kell, Novgorodi sõltumatuse sümbol, võeti maha ja viidi Moskvasse. Osa Novgorodi maid läks Moskva suurvürsti valdusse. Ent osastisaja igandid säilisid veel kaua.

Koos Novgorodiga liidendati ühtse Vene riigi koosseisu lõplikult ka Novgorodi valdused Põhja-Dvinaal ning Vjatkamaa.

Tveri vürstiriigi sõltumatuse likvideerimine. Novgorodi järel likvideeriti Tveri vürstiriigi sõltumatus. Juba 60—70-ndail aastail oli Tver sunnitud alluma Moskva vürstile. Pärast Novgorodi ühendamist sattus Tveri vürstiriik Moskva valduste rõngasse. See viis selleni, et Tveri vürsti teenisbojaarid ja bojaarilapsed hakkasid Moskva teenistusse üle minema. Ka Tveri kaupmehed olid huvitatud majanduslikest sidemetest Moskvaga. Võitluses vürstiriigi sõltumatuse eest sõlmis Tveri vürst Mihhail Borissovitš nagu

Novgorodi bojaaridki liidu Leedu suurvürsti Kasimir IV-ga, mis kutsus esile Moskva vägede kaks sõjakäiku Tveri (1483 ja 1485), millest viimane lõppes Tveri vürstiriigi sõltumatuse kaotamisega. Tveri vürst Mihhail oli võimetu vastupanu osutama, kuna tema vasallid hakkasid üle minema Ivan III teenistusse, ning ta põgenes Leedusse.

Tsentraliseeritud Vene riigi loomise tähtsus. Peaaegu kõik Vene maad olid nüüd ühendatud. Pihkva säilitas teatud iseseisvuse, kuid vajades Moskva toetust võitluseks Liivi ordu ja leedu feodaalidega, tunnistas ta Moskva asehaldurite võimu. Sõltuvuses Moskvast oli 1456. a. alates ka Rjazani vürstiriik.

Vene riigiga ühendati ka põhjarahvad. Pärast Moskva 1472. a. sõjakäiku liidendati komidega asustatud Suur-Perm. Koos Novgorodi vabariigiga liideti Vene riigile Karjala. Põhjarahvaste ühendamise Vene riigiga oli ette valmistanud kogu nende eelnev vene rahva ajalooga tihedasti seotud areng.

Tsentraliseeritud Vene riigi moodustamine, mis kaotas poliitilise killustumuse ja kindlustas riikliku sõltumatuse, oli ajalooliselt progressiivne nähtus. Kuid progress sai teoks töötavate hulkade suureneva ekspluateerimise arvel ja oli seega väga suhteline. Kasu riigivõimu tsentraliseerimisest sai eelkõige feodaalide klass, kes tsentraliseeritud riigi abil hoidis talurahvast vaos. Tsentraliseeritud riigi arenemine ja tugevnemine oli lahutamatult seotud pärisorjuslike tootmissuhete kasvu ja tugevnemisega, pärisorjusliku korra kujunemisega.

9. VENEMAA RAHVUSVAHELINE OLUKORD JA VÄLISPOLIITIKA XV SAJANDI 60—80-ndail AASTAIL

Vene riigi välispoliitilised ülesanded. Venemaa poliitilisel tsentraliseerimisel ja ühendamisel hakkas välja kujunema Venemaa ühtne välispoliitika, Moskva aga muutus välispoliitilise tegevuse keskuseks. Keskseks ülesandeks oli likvideerida kiiresti Venemaa sõltuvus mongoli-tatari khaanidest. Samuti hakkas Vene riik taotlema Leedu suurvürstiriigi ja Poola kuningriigi poolt ärakistud läänepoolsete Vene alade tagasisaamist. Lõpuks oli Vene riigi tugevnemise ja arenemise huvides ka sõjategevuse aktiviseerimine Liivi ordu agressiooni vastu riigi loodeosas. Vene riigi võimsuse kasv ja tema rahvusvahelise seisundi kindlustumine kutsus esile vaenulike naaberriikide tugeva vastuaktsiooni takistamaks Venemaa jätkuvat tugevnemist. Selleks ajaks muutus silmanähtavaks oht, et võitluseks Venemaaga ühinevad Rootsi, Leedu, Suurhord ja Kaasani khaaniriik.

Võitlus Kaasani khaaniriigiga. XV sajandi 60-ndail aastail oli Vene riigi peatähelepanu pööratud võitlusele Kaasani khaani-

riigi vastu. Kaasani feodaalide kallaletungid tegid Vene maadele suurt kahju.

Ivan III kasutas oma huvides vasallisõltuvuses olevat tatari «tsaari» Kassimi, kellele juba Vassili II ajal anti Kassimovi khaaniriik, ja toetas tema pretensioone khaanitroonile Kaasanis. 1467. a. võtsid Moskva väed eesotsas J. Patrikejevi ja I. Obolenski-Strigaga osa Kassimi sõjakäigust Kaasanisse. Ootamatu rünnakuga ei õnnestunud linna vallutada. Kuid 1467. a. sõjakäiguga sai alguse Vene riigi visa võitlus sõjaohu kolde likvideerimise eest Kaasanis. Pärast uut sõjakäiku 1469. a. oli Kaasani khaan sunnitud sõlmima Vene riigiga rahulepingu. Idapiiride julgeolek oli ajutiselt kindlustatud. Kuni 1478. a. ei võtnud Kaasani feodaalid ette retki Vene aladele. See andis Vene riigile vabad käed Novgorodi liitmiseks tsentraliseeritud riigiga ning eduka välispoliitika ajamiseks.

Venemaa rahvusvaheline olukord XV sajandi 70-ndail aastail. Võitlus Suurhordiga. XV sajandi 70-ndate aastate algul alustas aktiivset Vene-vastast tegevust Leedu, kes sõlmis sidemeid nii Novgorodi feodaalidega kui ka Vene peavaenlase Suurhordiga. Suurhordi khaan Ahmed, sõlminud kokkuleppe Leedu suurvürsti ja Poola kuninga Kasimir IV-ga, tungis 1472. a. Vene aladele Aleksino lähistel. Kallaletung tõrjuti edukalt tagasi. Pärast seda kui Ahmed-khaani liit Poola kuningaga teatavaks sai, alustas Ivan III aastail 1472—1473 läbirääkimisi Ahmed-khaani vaenlase Krimmi khaani Mengli-Gireiga, et leppida kokku võitluseks ühiste vaenlaste vastu. Moskva diplomaatia peaeesmärgiks oli takistada oma vaenlaste ühinemist, kasutades ühelt poolt Krimmi khaaniriigi ning teiselt poolt Suurhordi ja Poola suhete halvenemist. Peaaegu samal ajal, aastail 1473—1474, pidasid Moskva saadikud läbirääkimisi Ahmed-khaaniga, püüdes lõhkuda tema ja Kasimiri liitu.

Rooma kuuria plaanide nurjumine Vene riigi suhtes. Samal ajal tõrjus Ivan III valitsus tagasi Lääne-Euroopa riikide katsed muuta Vene riigi välispoliitilist kurssi, pöörata tema tähelepanu kõrvale peamiselt, mongoli-tatari ikke likvideerimiselt. Paljud Euroopa riigid ja paavsti kuuria püüdsid Vene riigi õlgadele veeretada peamise koorma võitluses Türgiga. Takistades Vene riiki tema tegevuses mongoli-tatari ikke kukutamisel, kavatsesid nad ühtlasi panna piiri tema tugevnemisele. Teatud osa selles plaanis pidi Roomas väljatöötatud projekti kohaselt etendama Ivan III abielu Bütsantsi viimase keisri vennatütre Sofia (Zoja) Palaiologosega, keda olid kasvatanud katoliku vaimulikud. Need arvestused aga jooksid tühja. Ivan III võttis ettepaneku abiellumiseks Sofia Palaiologosega vastu (1472), kuid seejuures lähtus ta vajadusest tugevdada tsentraliseeritud riigivõimu Venemaal ning suurendada oma autoriteeti välismaal ja vene feodaal-

aristokraatia hulgas, rõhutades oma soovi mitte astuda sugulussidemeisse vürstidega, kes on temast sõltuvad.

Sofia Palaiologos võeti Moskvas vastu kui «keiserlik orb» ja Bütsantsi keisrite seaduslik pärija, kes on leidnud varjupaiga võimsas Vene riigis, Moskva poliitikategelaste arvamuse järgi ristiusu ainuõiges keskuses. See ettekujutus oli seotud Bütsantsi impeeriumi langusega 1453. a., mis isevalitsuse ideoloogide seletusel oli tingitud sellest, et Bütsants reetis 1439. a. õigeusu ja võttis vastu Moskva poolt tagasilükatud uniooni katoliku kirikuga. Sofia Palaiologos, kelle saabumises vürstide-bojaaride opositsioon nägi suurvürstivõimu tugevnemist, ei etendanud tegelikult kuigi olulist osa Vene riigi sise- ja välispoliitikas.

Mongoli-tatari ikke kukutamine. 1479. a. pöördus Mengli-Girei, kes oli pärast sisetülisid oma positsiooni Krimmi khaaniriigis kindlustanud, Moskva poole ettepanekuga sõlmida Ahmed-khaani vastane kokkulepe. Temaga sõlmiti liiduleping pealetungiks Ahmed-khaani ja kaitseks Kasimiri vastu. See leping oli Moskva diplomaatia suureks edusammuks.

Juba 1476. a. katkestas Ivan III hordiandami maksmise. Vene riik ja Kuldhord seisid otsustava kokkupõrke lävel. Järgnevail aastail muutus välispoliitiline olukord uuesti keeruliseks: 1478. a. tuli Venemaal tagasi tõrjuda Liivi ordut läänes ja Kaasani feodaale idas. Novgorodi poliitilise iseseisvuse likvideerimine tugevdas küll Vene riiki, kuid jõudu koguva suurvürstivõimu vastu astus 1480. a. avalikult välja bojaaride ja vürstide opositsioon, mille eesotsas seisid suurvürsti kaks venda. Samal ajal sai teatavaks, et Ahmed-khaan valmistub sõjakäiguks. 1480. a. veebruaris tungisid tatari väed luure eesmärgil Okaa jõe paremale kaldale. Kujunenud olukord nõudis Moskva vägede ümberpaigutamist Novgorodi-Pihkva maadelt pealinna lähistele. Seda kasutades võttis Liivi ordu ette mitu retke Pihkva aladele. Sügisel muutus Venemaa välispoliitiline olukord eriti raskeks: Vene riigi vastu tegutsesid vaenlased üheaegselt läänes ja kagus, samal ajal aga puhkes feodaalide mäss. Selles keerulises olukorras ilmutas Ivan III suurt meelekindlust ja otsustavust: ta koondas kõik jõupingutused võitluseks peavaenlase Ahmed-khaani vastu.

Ahmed-khaani jõudude kohalejõudmise ajaks olid Ivan III väed asunud kaitsepositsioonidele Okaa ja selle vasakpoolse lisajõe Ugra kallastel. Ugra ületamise katsel löödi tatarlased neli päeva (8.—12. oktoobrini) kestnud lahingus tagasi. Siseriiklikud raskused ja Krimmi tatarlaste röövretked ei lubanud Kasimiril Ahmed-khaanile appi tõtata. Lääne-Venes tekkis liikumine Leedu-Poola võimutsemise vastu, mida juhtisid vürstid F. Belski, Mihhail Olelkovitš. ja J. Golšanski. Ühtlasi tungis Mengli-Girei Ivan III-ga sõlmitud lepingu kohaselt Kasimir IV valdustesse, sidudes sellega viimase sõjajõud. Ahmed-khaan jäi äraootavale seisukohale: omamata jõudu otsustavaks sõjategevuseks, nõudis

ta, et Ivan III ilmuks tema juurde. Viimane ei alustanud samuti pealetungi, kuna lootis võita aega värskete jõudude juurdetoomiseks, ning saatis isegi Ahmed-khaani juurde oma esindaja läbirääkimistele. Ivan III säärast käitumist hindasid Moskva possaadiinimesed kui nõrkust ja otsustusvõimetust. Peapiiskop Vassian saatis suurvürstile läkituse, nõudes otsustavat tegutsemist ja paljastades neid vürsti suurbojaaridest nõuandjaid, kes püüdsid teda veenda Kuldhordiga kokkuleppele jõudma kas või raskete järeleandmiste hinnaga. Kuid Ivan III ei saanud Ahmed-khaani vastu välja astuda seni, kuni tema vendade vandenõu ei olnud maha surutud. Tal läks korda nendega leppida ja 20. oktoobril saabusid mässulised vürstid Ivan III juurde Kremenetsi all, kus asusid Vene vägede tugevasti kindlustatud positsioonid. Osa sõjajõude liikus peatselt teisele lähtepositsioonile Borovski linna rajooni. Seega olid Ahmed-khaanile kõik juurdepääsuteed Moskvasse suletud.

Kujunenud olukorras oli Ahmed-khaan sunnitud oma plaanidest loobuma. Kartes võimalikke suuri kaotusi seoses läheneva talvega, hakkas ta 1480. a. novembris oma vägesid Ugralt ära viima. Taganemisel Leedu valdustesse rüüstasid Kuldhordi jõugud Vene alasid. Lahingut siiski ei toimunud: saanud teada Vene sõjavägede lähenemisest, kiirustas vaenlane tagasi tõmbuma.

Pärast sunnitud taandumist 1480. a. novembris saatis Ahmed-khaan Ivan III-le jarlõki, nõudes andami maksmist. Nõudmine lükati aga tagasi ja 1481. a. algul tapeti Ahmed-khaan oma võistlejate poolt Donil. Vene riik lõpetas alatiseks andami maksmise Kuldhordile.

Mongoli-tatari ülemvõim oli kukutatud. Selleni jõuda ja Vene riigi sõltumatut arengut kindlustada võis ainult tsentraliseeritud riik. Rahva kangelasliku vabadusvõitlusega kättevõidetud vabanemine võõramaisest ikkest oli Vene riigi ülisuureks ajalooliseks võiduks.

10. VENE, UKRAINA JA VALGEVENE RAHVAS NING NENDE KULTUUR XIV—XV SAJANDIL

Feodaalse killustumuse perioodil kujunenud majanduslikes ja poliitilistes tingimustes nõrgenes see ajalooline ühtsus, mis oli vana-vene rahva eksisteerimise aluseks. Vana-vene rahva baasil kujunes järk-järgult kolm uut rahvast: vene (suurvene), ukraina ja valgevene. XIV—XV sajandil tulid selgelt ilmsiks nende rahvaste spetsiifilised tunnused.

Vene rahvas. Majanduslike ja poliitiliste tingimuste ühtsus Okaa ja Volga jõe vahelisel alal oli suurvene rahva kujunemise ajalooliseks aluseks. Moskva ümber koondunud Kirde-Vene maad olid sotsiaal-majandusliku ja kultuurilise arengutaseme poolest

teistest Vene aladest ette jõudnud. Selle tõttu saigi just Moskva suurvene rahva kujunemise keskuseks.

XV sajandil hakkas pikaajalise arengu tulemusena kujunema suurvene rahva keel. Kirde-Venes, kuhu välisohu survel asus hulgaliselt rahvast teistest piirkondadest, toimus murdeliste iseärasuste, Vene kagualadele iseloomuliku a-hääldus ja loodealadele tüüpilise o-hääldus segunemine. Vene keel kujunes peamiselt Rostovi-Suzdali dialekti baasil. Hiljem hakkas laieneva Vene riigi territooriumil kasvama mitmesuguste keelemurrete arv Novgorodi tüüpi põhja-vene murrakute jt. arvel. Tekkisid foneetilised ja morfoloogilised spetsiifilised iseärasused, kujunes vene keele sõnavara.

XIV sajandil hakatakse Vene territooriumi tähistamiseks kasutema terminit Suurvene (*Великая Русь*), XV sajandil aga tekkis nimetus Venemaa (*Россия*).

Rahva kujunemisprotsessis arenes tunduvalt ka vene kultuur, rikastudes sel perioodil Vana-Vene kultuuritraditsioonide spetsiifiliste joontega, mis eraldas teda ukraina ja valgevene kultuurist.

Vene rahva kultuur. Mongoli-tatari anastusretked andsid vene kultuurile raske löögi. Hävisid paljud ainulaadsed kirjandusteosed, ehitised, maalid. Tohtamõši 1382. a. kallaletungi ajal Moskvale viisid moskvalased raamatuid päästmaks need kirikutesse. Raamatuid oli nii palju, et need täitsid ruumid laeni. Kõik need raamatud hävisid tules, kui mongolid linna tungisid.

Mongoli-tatari ikke rasketes tingimustes säilitas ja arendas vene rahvas edasi oma kultuuri. Kultuurikeskusteks muutusid taastatavad ja arenevad linnad, eeskätt Novgorod ja Moskva.

Sajandite vältel talletas rahvas tähelepanekuid loodusnähtustest, mis etendasid suurt osa põlluharijate igapäevases töös. Omandati rohkem praktilisi teadmisi arstiteaduse vallast, mis aitas haigusi ära hoida ja ravida. Linnakäsitööliste hulgas levisid keskaegsele käsitööle omased tehnilised teadmised ja võtted.

Pikkadele reisidele kaugetesse maadesse saadetud saadikud ja kaupmehed rikastasid oma tähelepanekutega geograafilisi teadmisi, täiendasid andmeid teiste Euroopa ja Aasia rahvaste elulaadist ja kommetest. XV sajandi vene kultuuri silmapaistvaks mälestiseks on Tveri kaupmehe Afanassi Nikitini «Reis kolme mere taha» (1466—1472), mis sisaldab palju väärtuslikke tähelepanekuid Indiast. Vene rändurid on pärandanud meile huvitavaid märkmeid ka teiste maade kohta. Sellisteks on kirjeldused reisidest Konstantinoopoli, mille autoriteks on novgorodlane Stefan (1348—1349) ja smolenskilane Ignati (1389—1405), Vene saatkonna reisipäevik teekonnalt Ferrara ja Firenze kirikukogule (1439), saadiku S. Tolbuzini märkmed reisist Veneetsiasse (1475).

Ajalooline võit Kulikovo väljal andis võimsa tõuke vene kultuuri uueks tõusuks, rahvusliku iseteadvuse kasvuks, suurendas püüet lahti mõtestada kaasaegseid sündmusi ja seostada neid Vene ajaloolise minevikuga. Suurepärane poeem «Doni-tagune maa», mis oli pühendatud ajaloolisele võidule Mamai hordide üle, ning teised kirjandusteosed toetuvad otseselt bõliinade ja rahvapärimuste rikkalikule materjalile. Ideeliselt sisult ja kirjanduslikult vormilt «Looga Igori sõjaretkest» tihedasti seotud «Doni-tagune maa» rõhutab nomaadidevastase võitluse järjepidevust. Jutustus Moskva rüüstamisest Tohtamõši poolt 1382. a. tõstab esile rahvahulkade kangelaslikkust Vene riigi kaitsmisel. Vene kirjandusteoste põhijooneks oli sügav patriotism. Keskseks teemaks vene kirjanduses muutus Vene maa, tema ühtsuse ja vabadusvõitluse teema, kus kaasaeg oli tihedas seoses minevikuga.

Vene kirjanduse arenguga on tihedasti seotud tõus kroonikakirjutuses. Kroonikaid kirjutati tavaliselt vürstiriikide keskustes ja nad kajastasid peamiselt feodaalladviku huve. Novgorodi, Tveri ja Rostovi kroonikates nähtub eriline huvi kohaliku ajaloo vastu. Iga maa kroonikatel oli oma stiil. Novgorodi kroonikad on esitusviisilt lihtsad ja täis linnaelu üksikasju, Moskva kroonikad aga retoorilised ja kõrgelennulised. Ent üldvene motiivid on märgatavad kõikides kroonikates. Kroonikud jälgisid poliitilisi sündmusi kogu Venes ja panid need kirja koondkroonikatesse, valgustades seejuures poliitilist elu sageli tendentslikult, kohalike feodaalide huvidele vastavalt. Vana-Vene ja XIV—XV sajandi Vene ajaloolise arengu järjepidavust rõhutati sellega, et koondkroonikatesse lülitati «Jutustus möödunud aegadest» ja kaasaegseid sündmusi vaadeldi kui Venemaa arenguprotsessi järge. Hävinud Moskva koondkroonika 1392. aastast («Suur vene kroonika») püüdis põhjendada Moskva vürstide katkematut valitsemist suurvürstitroonil ja nende ajaloolisi õigusi juhtivale kohale Venemaal. Vene maade ühtsuse ideed ja mõtet Moskva juhtivast osast võitluses mongoli-tatari ikkega propageerisid hilisemad, XV sajandi Moskva koondkroonikad. 1441. a. valmis esimene vene «Kronograaf», millesse oli eriti hoolikalt kogutud andmeid slaavi maadest ja rõhutatud Venemaa sidemeid lõuna- ja lääneslaavlastega.

Pärast viiekümneaastast vaheaega kerkisid alates 1285. a. taas kiviehitised, algul Tveris, seejärel Novgorodis. Võrdlemisi väikesed kirikud Novgorodis ja Pihkvas, mis ehitati üksikute feodaalide ja linnaosade rahaga, jätavad mulje toorevõitu jõust ja vägevusest, olgugi et XIV sajandi teisel poolel võib ehitistes märgata püüet suurema dekoratiivsuse ja toreduse poole. XIV sajandi teisel veerandil kerkis Moskva Kremlis esialgne kivikirikute ansambel. XV sajandi Moskva arhitektuur oli stiililt väga lähedane Vladimiri omale, kuigi jäi tunduvalt maha kunstilise ja ehitustehnilise meisterlikkuse poolest (Jumalaema uinu-

mise peakirik Gorodovis Zvenigorodi lähedal, Kolmainsuse peakirik Troitse-Sergi kloostris jt.). Mõnedes kirikutes tehti värvilisi majoolikatehnikas põrandaid, vaskuksi mitmesuguste kaunistustega, nikerdatud kuldriste, kirjati sise- ja välisseinu jne. Vene tolle aja kultuurile iseloomulik huvi ajalooliste traditsioonide vastu peegeldus muu hulgas arhitektuurimälestiste restaureerimises Perejaslavlis, Rostovis, Vladimiris, Tveris ja Novgorodis.

Uuele tasemele tõusis vene maalikunst. XIV sajandi lõpul ja XV sajandi algul töötas Novgorodis Lunastaja kiriku kaunistamisel kuulus Bütsantsi kunstnik Feofan Kreeklane. Koos Simeon Tšornõiga kaunistas ta hiljem Moskvas Jumalaema sündimise kirikut ja ehtis maalidega Peaingli katedraali. Feofan Kreeklane kujutas oma freskodes ülimalt hingestatud inimesi, kirglikku püüdu ülla sisemaailma poole; tema maalid on jõulised, kunstiliselt väljendusrikkad. Teistsugune oli Feofan Kreeklase kaasaegse, suure vene maalikunstniku Andrei Rubljovi stiil, kes koos Feofani ja Gorodetsist pärineva maalikunstniku Prohhoriga kaunistas Rõõmukuulutamise kiriku Moskvas, koos Daniil Tšornõiga aga Jumalaema uinumise peakiriku Vladimiris ja Kolmainsuse kiriku Troitse-Sergi kloostris. Rubljov maalis kuulsa ikooni «Kolmainsus», mida praegu säilitatakse Tretjakovi galeriis Moskvas. Rubljovi loomingut iseloomustab kujutatavate inimeste sügav sisemine kontsentreeritus ja rahu, jooniste sujuvus ja rahulikkus, värvitoonide puhtus ja harmoonilisus. Andrei Rubljovi haruldase meisterlikkusega loodud teosed ülistavad rahu, inimesearmastust ja moraalset kangelastegu.

XV sajandi teise poole silmapaistvaks ehitusmeistriks ja skulptoriks oli Vassili Jermolin, kes juhtis ehitustöid Moskva Kremlis, Vladimiris, Jurjevis jt. linnades.

Suuri edusamme tegi vene tarbekunst. On säilinud suurepäraseid juveliiresemeid, puu- ja kivinikerdusi, puuskulptuure, siidikoeesemeid.

Vene kultuuri tõus XIV—XV sajandil peegeldas vene rahva kui juhtiva jõu arenemist paljurahvuseliise Vene riigi kujunemisel.

Ukraina rahva kujunemine. Ukraina rahva kujunemise tähtsaks teguriks oli Ukraina üksikute alade majanduslike ja poliitiliste sidemete tugevnemine, mille tõi kaasa üldine majanduslik areng ja eriti linnade kasv. Ukraina rahvas kujunes raskes heitluses katoliikliku šlahta ja türgi-tatari ekspansiooniga. See võitlus ühendas Ukraina elanikke. Ukraina rahvas kujunes Kiievi ja Tšernigovi vürstiriikides, Volõõnias, Podoolias, Taga-Karpaatias ja Bukoviinas. Rahva kujunemise tsentrumiks sai pärast mongolitatari kallaletungi varemetest kerkinud ja nüüd suureks kultuuri-, kaubandus- ja käsitöökeskuseks kujunenud Kiiev. Alates XIV sajandist hakati Ukrainat nimetama Väike-Veneks.

XIV—XV sajandil kujunes välja ukraina keel, mis erines vene ja valgevene keelest. Ukraina rahvakeele, hiljem aga rahvuskeele tekke aluseks sai kiievi-poltaava murre, mis oli säilitanud mitmeid Vana-Vene aegseid lõuna-vene murdele omaseid iseärasusi.

Ukraina rahva tekkeprotsess oli tihedalt seotud Vene ja Valgevene arenguga. Neid sidemeid tugevdas veelgi väliskaubanduse areng. Vene kaupmehed tõid Ukrainasse karus- ja toornahku, linast riiet, relvi, puittooteid. Ukraina kaudu käis kaubavahetus Kaffa ja Sudakiga. Ukraina kaupmehed vedasid kaupu Moskvasse, Novgorodi jt. Vene linnadesse.

Ukraina ja vene rahva sidemed tugevnesid võitluses võõramaise agressiooniga. Ukraina pagulased võtsid osa ajaloolisest Kulikovo lahingust. 1422. a. moodustasid Vene, Ukraina ja Valgevene sõjasalgad suure väe, mis siirdus Leedu suurvürstiriigist appi saksa feodaalide vastu suunatud hussiitide liikumisele. Eriti lähedased olid sidemed nende Ukraina, Valgevene ja Vene maade vahel, mis kuulusid Leedu suurvürstiriigi koosseisu ja olid ühinenud võitluses leedu feodaalide ülemvõimu vastu. Võitluses võõramaise kallaletungi vastu süvenes ukraina rahva orientatsioon Kirde-Venele, kus oli tekkinud tugev tsentraliseeritud riik Moskvaga eesotsas.

Ukraina rahva teke kajastus ukraina kultuuri arengus. Ilmnesid nii ukraina kultuuri sidemed vene ja valgevene omaga kui ka tema eripära. Ukrainas edenes hariduselu, kirjutati ümber ja levitati raamatuid. Mõnede kloostrite juures olid koolid. Kiievis koostati kroonika, mis käsitles sündmusi vanimatest aegadest kuni XVI sajandi alguseni ja oli tihedalt seotud vene kroonikatega. Suurt mõju ukraina maalikunstile avaldas moskva ja novgorodi kunst, sealhulgas Rubljovi looming. Ukraina arhitektuur, mille mälestisteks on puu- ja kiviehitised, kindlustused, kirikud, jätkas samuti kui kirde-vene arhitektuur vana-vene ehituskunsti traditsioone. Kuid olid juba olemas kohalikud iseärasused, mis arenesid edasi hilisema aja arhitektuuris. Kõrgele tasemele tõusis Ukrainas tarbekunst, kivi- ja puulõikekunst.

Valgevene rahva kujunemine. Valgevene rahvas kujunes analoogiliselt ukraina rahvaga. Nimetus Valgevene, mida kasutati alates XIV sajandist, oli ebapüsiv, sest hiljem rakendati seda mitte üksnes Valgevene, vaid ka Suurvene alade kohta.

XIV—XV sajandil tekkis valgevene keel, mis kujunes lõuna-vene ja ida-vene murrete alusel.

Valgevene rahva kujunemist kiirendavaks teguriks oli samuti võitlus Lääne feodaal-katoliikliku agressiooni vastu, mille käigus tugevnesid veelgi valgevene rahva sidemed vene rahvaga. Seda võitlust peegeldas eredalt XV—XVI sajandi valgevene rahvaluule ja kirjandus. Paljudest lauludest õhkub rahvahulkade viha oma rõhujate-feodaalide vastu ja kajastub rahva võitlus vabaduse eest.

XV sajandi lõpul Lääne-Venes loodud «Avraamkakroonikat» läbib Vene maade ühtsuse idee, rõhutatakse rahva püüdu Leedu võimu alla sattunud Vene ja Valgevene alade ühendamiseks Vene riigiga.

XIV—XV sajandi valgevene arhitektuuri aluseks said vanavene arhitektuuri traditsioonid. XIV sajandi keskel rajati Vitebskis võimsad telliskindlustused. Kõrgele tasemele jõudis puulõikekunst, samuti ka raamatute kaunistamine miniatuuridega, mis levis laialdaselt. Juba XV sajandil arenes välja omapärane valgevene maalikunsti koolkond. Valgevene kultuuri aluseks oli rahvaloome, mis arenes hoolimata valitseva klassi püüdest levitada Valgevenes võõrast keelt ja kombeid. Valgevene kultuuri iseloomulikud jooned kujunesid välja juba XVI sajandiks.

Vene, ukraina ja valgevene rahva edasine areng kulges üha tugevnevate vastastikuste sidemete suunas ning järk-järgult kujunesid ajaloolised eeldused nende ühinemiseks Vene riigiks.

VIII peatükk

TSENTRALISEERITUD PALJURAHVUSELINE VENE RIIK JA MEIE MAA RAHVAD XV SAJANDI LÕPUL — XVI SAJANDI ESIMESEL POOLEL

Ühendatud Vene riik oli pindalalt suurim tolleaegses Euroopas. Kui Ivan III päris 1462. a. 430 000 ruutkilomeetri suuruse territooriumi, siis ta poeg Vassili III pärandas 1533. a. juba 2 800 000 ruutkilomeetri suuruse riigi. Määratu suure maa rahvaarv oli aga suhteliselt väike. XVI sajandi keskel elas riigis umbkaudu 11 miljonit inimest. Rahvastiku tihedus oli suurim maa keskosas ja Novgorodi-Pihkvamaal, aga ka seal tuli vaid ligikaudu üks inimene ruutkilomeetri kohta. Suhteliselt hõre asustus aeglustas tootlike jõudude arengut, ehkki see üldiselt XV sajandi lõpul — XVI sajandi esimesel poolel märgatavalt tõusis.

1. VENE MAADE SOTSIAAL-MAJANDUSLIK ARENG

Põllumajandus. Maa enamarenenud keskrajoonides sai põllunduses valitsevaks kolmeväljasüsteem. Lõunarajoonides säilis söödiviljelus, põhjas alepõllundus. Seoses uute maade kasutuselevõtuga suurenes põlispõldude osatähtsus, mida hariti kindla külvikorrata. Peamiseks põllutööriistaks oli endiselt raudotsaga harkader, kusjuures sõltuvalt kohalikest tingimustest kasutati erinevaid atru. Sahkadra-tüüpi atru kasutati harva. Tarvitusel olid äkked, vikatid, sirbid. Mittemustmullaaladel riigi keskosas hakati laiemalt väetama põlde sõnnikuga. Peamisteks põllukultuurideks

olid rukis, kaer, oder; Smolenski, Novgorodi ja Pihkva ümbruses ka lina ja kanep. Vähema tähtsusega olid nisu, hirss ja tatar.

Üldiselt säilis põllumajandustehnika rutiinsus. Saagikus oli madal, teraviljalt saadi tavaliselt kolm seemet.

Feodaalne maaomand. Feodaalse maavalduse süsteemis omandas üha tähtsama koha teenisaadli maavaldus, mis kasvas talupoegadele kuulunud maa, samuti bojaaride pärusmaade arvel. Pärast Novgorodi liitmist korraldas Ivan III Novgorodi bojaaride massilise «väljaviimise» nende valdustest ja asutas Novgorodimaale ümber umbes tuhat oma teenisaadlikku. Teenismõisaid annetati sõjateenistuslastele ka Tveri vürstiriigi ja Pihkvamaa bojaaridelt konfiskeeritud maadel. Moskva suurvürsti teenisaadlikega sulasid riigi tsentraliseerimisel osaliselt kokku teiste suurja osastisvürstide teenisaadlikud. Teenismõisate rajamisele pööras riik erilist tähelepanu, sest oli huvitatud teenisaadli kui oma sotsiaalse baasi kiirest kasvust. Lenin märkis, et teenismõisate süsteem oli põhjustatud Vene tsentraliseeritud riigi ühiskondliku organisatsiooni iseärasustest.[54]

Maafondi ümberjaotamine mõjus ebasoodsalt paljudele vanadele bojaaride pärusmõisatele (*вотчина*), mis vähenesid ühelt poolt teenismõisate (*поместье*) kasvu, teiselt poolt kloostrite valduste laienemise tõttu. Osa bojaarkonna majanduslik olukord halvenes, paljud bojaarid laenasid raha ja olid seejärel sunnitud (tervikuna või osaliselt) müüma või andma võlgade katteks oma valdusi. Paljude bojaaride pärusmõisad killustusid. Seda kasutasid laialdaselt majanduslikult võimsad kloostrid — suurmaavaldajad, omandades laostunud pärusmõisnike maid.

Teenisaadli maavalduse kasv muutis mitte üksnes sotsiaalsete jõudude vahekorda siseriigis, vaid kutsus esile uued nõuded ka välispoliitikas, mille ülesandeks sai teenisaadli kasvavate nõudmiste rahuldamine maaküsimuses ja Vene riigi territoriaalse laienemise kindlustamine.

Pärisorjusliku ekspluateerimise tugevnemine. Teenismõisatest võimalikult kiiresti majanduslikku tulu saada püüdes hakkasid mõisnikud maksimaalselt ekspluateerima sõltuvate talupoegade tööd ja rakendasid laialdaselt teoorjust. Teoorjus levis ka kloostrimajapidamistes. V. Lenin rõhutas, et teoorjuse vältimatuks tingimuseks ja tagajärjeks on talupoegade isiklik sõltuvus maavaldajast, talupoja kinnistamine maa külge.[55] Eelkõige teorendi laialdase levikuga XV sajandi lõpul ja XVI sajandil hakkas Venemaal tsentraliseeritud riigi aktiivsel toetusel järk-järgult formeeruma üldriiklik pärisorjuslik süsteem.

Kaubalis-rahaliste suhete tugevnemine, valitseva feodaalidemaavaldajate klassi kasvav vajadus raha järele ja sellega seotud

---

[54] Vt. V. I. Lenin, Teosed, 1. kd., lk. 132.
[55] Vt. V. I. Lenin, Teosed, 3. kd., lk. 152—153.

püüe suurendada oma valduste tulukust viisid ka raharendi tekkimisele. Raharendi erikaalu kasv viis selleni, et talumajapidamised hakkasid suuremal määral seostuma turuga, talupojad müüsid seal oma saadusi, muretsedes raha maksudeks. Kõige enam on need muutused märgatavad Novgorodimaal, kus tekkisid nn. kaubakülad. Talumajapidamiste seos turuga oli sel ajal siiski veel vähene. Kaubatootmisel oli ainult abistav, teenindav osa feodaalses majanduses.

Feodaalse süsteemi ühiskondlik-majanduslike suhete edasine areng lähendas holoppe nende majandusliku olukorra poolest üha enam feodaalselt sõltuvatele talupoegadele. Osa holoppe-käsitöölisi läks linnadesse ja sulas ühte linnakäsitöölistega. XV sajandi lõpul ilmus uus feodaalselt sõltuva elanikkonna kategooria — nn. teenistusholopid, võlaorjad, kelleks muutusid laostunud vabad inimesed. Teles rahalist laenu, langesid nad isiklikku sõltuvusse feodaalist-kreeditorist ja olid sunnitud tööga feodaali majapidamises tasuma võlasumma ja protsendid. Enamikul võlaorjusesse sattunuist polnud võimalust sõltuvusest vabanemiseks elu lõpuni.

Linnad, käsitöö ja kaubandus. Põllumajanduse ja tööndusе arenemine, ühiskondliku tööjaotuse süvenemine ja maa julgeoleku kindlustamine lõid linnadele soodsad arengutingimused. Sõjalised vajadused põhjustasid mitmekümne uue kindlustatud linna tekkimise riigi lõuna- ja idapiiril. Paljud nendest muutusid pikapeale käsitöö- ja kaubanduskeskusteks, oma olemasolu esimestel aastakümnetel olid nad aga üldreeglina vaid sõjaväelaste asundusteks. Ka maa kesk- ja kirdeosa arenenud linnades oli feodaalse maavalduse erikaal suur. Valitsuse katsed piirata feodaalide valdusi linnades ei andnud üldiselt tulemusi. Suurtes linnades arenes märgatavalt kaubatootmine.

Feodaalse majanduse raamides arenes üha enam sise- ja väliskaubandus. Toodete vahetamine toimus peaasjalikult looduslik-geograafilise tööjaotuse tõttu. Laialdaselt levisid Novgorodimaal, Tihvinis, Ustjužna Železnopolskajas, Serpuhhovis ja Tuulas valmistatud rauatooted. Moskva muutus Euroopa üheks suuremaks kaubakeskuseks. Suur kaubanduslik tähtsus oli Novgorodil ja Smolenskil, kustkaudu kulgesid kõige tähtsamad kaubateed, mis sidusid Vene maid Leedu ja Lääne-Euroopa maadega. Suurenes kaubandus Idamaadega. Venemaa vedas välisturgudele karusnahku, metsamaterjali, kanepit, mett, vaha, kala, nahka; sisse veeti metalle, relvi, kalevit, siidi, villa, vürtse, veini, väärisasju. Maa majanduse arendamiseks oli vaja pääseda maailma kaubateedele. Venemaa oli aga endiselt eraldatud nendest teedest, mis pidurdas kaupmeeskonna arengut.

Tsentraliseeritud monarhia kindlustumine viis selleni, et feodaalne riik allutas linnad üha enam oma võimule. Linn kannatas feodaalse ekspluateerimise tugevneva surve all. Possaadiinimesed maksid makse suurvürstile, mis oli viimase peamiseks sissetuleku-

allikaks, ja kandsid teisi kohustusi, mis kokku moodustasid nn. possaadirakke (*посадское тягло*). XVI sajandi Venemaa linnades ei tekkinud veel kapitalismi elemente, linnad säilitasid oma feodaalse iseloomu. Raharingluse areng tingis feodaalse tootmisviisi majanduslikke aluseid puudutamata liigkasu- ja kaubanduskapitali osatähtsuse tõusu.

Vene riigis puudus ka pärast poliitilist ühinemist pikka aega majanduslik ühtsus. Iseloomustades XVI sajandi «Moskva tsaaririiki» kirjutas Lenin, et «rahvuslikest sidemeist sõna tõsises mõttes võis tol ajal vaevalt kõnelda: riik jagunes üksikuteks «maadeks», osalt isegi vürstiriikideks, kes säilitasid endise autonoomia elavaid jälgi, iseärasusi valitsemises, mõnikord isegi oma erilisi sõjavägesid (kohalikud bojaarid läksid sõtta oma polkudega), erilisi tollipiire jne.» [56].

Klassivõitlus. Tsentraliseeritud riigi moodustamisega kaasnes teravnev klassivõitlus. Aastatesse 1483—1485 kuulub linnaelanike ja talupoegade liikumine Pihkvamaal, mille kutsus esile Pihkva bojaaride katse suurendada makse. Üheks klassivõitluse vormiks oli ketserlus, mis väljendas protesti ametliku feodaalse kiriku vastu ja levis mitmetes maades. XV sajandi lõpul — XVI sajandi algul levis Venemaal nn. juuditsejate õpetus, mis tekkis Novgorodis XV sajandi 70-ndate aastate algul ja oli lähedane strigolnikute omale. Uus õpetus levis ka Moskvasse. Juuditsejad eitasid kirikuhierarhiat, munklust, ristiusu dogmasid. Nende õpetusel oli ratsionalistlik iseloom. Mõned neist huvitusid loodusteadusest, filosoofiast, astroloogiast. Ametlik kirik ja riik jälitasid ketsereid julmalt. 1490. ja 1504. a. kirikukogudel mõisteti juuditsejad hukka ja pandi nad kirikuvande alla. XVI sajandi alguses põlesid Vene linnades enam kui üks kord tuleriidad, kus hukkusid inimesed, kes julgesid astuda ametliku kiriku vastu.

Tsentraliseeritud feodaalse monarhia loomine pidi kindlustama rahvamasside sõnakuulelikkuse.

2. VENE MAADE LÕPLIK ÜHENDAMINE MOSKVAGA

Pärast Novgorodi ühendamist Vene riigiga jõudis Vene maade ühendamine Moskvaga lõppjärku.

Suur osa Vene maid oli Leedu suurvürstiriigi valduses. Nende maade tagastamiseks pidas Ivan III valitsus mitu sõda, mis lõppesid Severskimaa (Desna jõe ääres) ja Ülemjooksu maade (nii nimetati Okaa jõe ülemjooksuala) liitmisega Vene riigi koosseisu. Paljud vürstid läksid kohaliku elanikkonna toetusel vabatahtlikult Moskva suurvürsti teenistusse.

---

[56] V. I. Lenin, Teosed, 1. kd., lk. 134.

XVI sajandi esimesel veerandil lõppes põhiliste Vene maade ühendamine Moskva ümber. 1510. a. liidendati Pihkvamaa. Moskva valitsus kaotas Pihkva veetše, vahistas possaadnikud ja mitmed bojaarid. 1514. a. vabastati sõjas Leeduga Smolensk, 1521. a. lõpetas oma olemasolu Moskvast sõltuv Rjazani vürstiriik.

Koos venelastega läksid Moskva juhtimise all kujunevasse Vene riiki paljud põhja- ja Volgamaa rahvad: marid, mordvalased, jugralased, komid, petšooralased, karjalased jt. Edaspidi muutus Vene riik veelgi paljurahvuselisemaks. Vene riigi poole pöördusid ukrainlaste, valgevenelaste, moldaavlaste jt. välisikke vastu võitlevate rahvaste pilgud.

3. TSENTRALISEERITUD RIIGIAPARAADI KUJUNEMINE JA VENE RIIGI SISEPOLIITIKA

Suurvürstivõimu tugevnemine ja feodaalne ülikkond. Moskva vürstide võimu alla ühinenud Vene riigis hakkasid juba XV sajandi 80-ndatest aastatest kujunema uued, tsentraliseeritud riigi valitsemisorganid, ehkki «endise autonoomia elavad jäljed» andsid ennast veel kaua tunda feodaalse Venemaa poliitilises korras. Niihästi vaimuliku kui ka ilmaliku feodaalse ülikkonna käsutuses olid määratu suured materiaalsed vahendid, nende valduses olid ulatuslikud maa-alad, tööndused, mõnikord isegi väiksemad linnad, tohutult palju talurahvast. Need valdused olid kaitstud immuniteetsete privileegidega. Feodaalidel oli oma administratsioon, kohus, sõjavägi: kohaliku eraldatuse traditsioonid olid veel väga tugevad. Teenisaadel, kes oli tsentraliseeritud riigi peamiseks sotsiaalseks toeks, hakkas alles aegamööda jõudu koguma, murdes feodaalse ülikkonna tugevat vastupanu. Suurvürstivõimul tuli oma seisundi kindlustamiseks kasutada kord vägivalda, kord laveerimist ilmalike ja vaimulike feodaalide rühmituste vahel.

Ivan III valitsusel õnnestus feodaalide vastuhakud maha suruda ja suurvürstivõimu märgatavalt kindlustada. Erilistes vandeürikutes fikseeriti bojaaride kohustus teenida Moskva valitsejat. Suurvürst hakkas oma vastaseid põlu alla panema, eemaldades neid riigiasjadest. Paljude suurvürstivõimu vastaste valdused konfiskeeriti, nende maad aga anti Moskva teenisaadlikele. Toretsevad tseremooniad, riigivapi ja suurvürsti eriliste tunnuste — barmide (lai paraadkrae) ja nn. Monomahhi mütsi (mille Vladimir Monomahh olevat saanud Bütsantsist) kasutuselevõtt pidid näitama Moskva valitseja kasvavat võimu. Samal eesmärgil levitati lugulaulude ja legendidena teooriaid selle kohta, et Moskva valitsejate võim olevat pärit Rooma keisritelt.

Kõige selle juures säilitas feodaalne ülikkond suure mõju. Valitseja juurde moodustatud Bojaaride Duuma koosnes kõige

silmapaistvamatest ülikutest (vene osastisvürstidest ja Leedust tulnud vürstidest). Juriidiliselt jagas suurvürst oma võimu duumaga, ehkki Ivan III ja ta järglane Vassili III (1505—1533) püüdsid igati piirata bojaaride sekkumist riigivalitsemisse, suurvürstivõimu vaenulikult suhtuvaid bojaare aga panid põlu alla ja saatsid surma. Tekkis uusi osastisvürstkondi, mis kuulusid suurvürsti lähematele sugulastele, suurem osa maadest jäi aga endiselt suurvürsti kätte. Silmapaistev osa kuulus bojaarkonnale kohalikus halduses, linnade asehalduriteks olid bojaarid. Valitsemine oli korraldatud «toitmise» põhimõttel, mille kohaselt asehaldur sai kohtu- ja administratiivsete ülesannete täitmise eest piirkonna tulud endale.

1497. a. Sudebnik. Kohtu- ja administratiivse süsteemi ühtlustamiseks kogu Vene riigis koostati 1497. a. feodaalõiguse koodeks — Sudebnik. Sudebniku koostamine oli tähtsaks sammuks riigivõimu tsentraliseerimisel. Ühtlasi seadustas Sudebnik pärisorjuse kogu riigis. Sudebniku kohaselt piirati talupoegade lahkumine feodaalide juurest kogu maal kindla tähtajaga — nädal enne ja nädal pärast sügisest jüripäeva (26. november), kusjuures elamise eest feodaali maal tuli tasuda lahkumisandamit (*пожилое*), mis tegelikult tähendas feodaalile kompensatsiooni töökäte kaotamise eest.

Sudebnik peegeldas ka arenevat tendentsi holoppide töö asendamiseks tootlikuma pärisoriste talupoegade tööga. Sudebnik vähendas holopiks muutumise võimalusi. Feodaali linnamajapidamises tööle asunud inimene ei võinud holopiks muutuda.

Maavaldus ja valitsuse sisepoliitika. Püüdes nõrgestada suurfeodaalidest ülikkonna positsioone ja kindlustada oma seisundit, oli suurvürstivõimul tarvis piirata vaimulike ning ilmalike suurfeodaalide maavaldusi ja leida vajalikke maafonde oma teenistuslastele. Osa bojaaride maadest konfiskeeriti, piirati immuniteetseid privileege. Valitsus plaanitses kirikumaade sekulariseerimist.

Klassivõitluse hoogustumise ja kirikuvastaste väljaastumiste olukorras moodustus kiriku autoriteedi languse pärast mures olevas vaimulikkonnas kaks rühma, kes nägid erinevalt võimalusi kiriku tugevdamiseks. Nn. omakasupüüdmatud (*нестяжатели*) eesotsas Nil Sorskiga propageerisid kiriku kõlbelist puhastust, loobumist maistest rikkustest ja hüvedest, sealhulgas ka maavaldustest ja talupoegadest, kuna see oli vastuolus kristluse ideaalidega ja õõnestas kiriku autoriteeti. Omakasupüüdmatute vastaspooleks olid sõjakad kirikutegelased eesotsas Volokolamski kloostriülema Jossifiga, keda hakati hüüdma ossiflasteks. Ossiflased väitsid, et üksnes tugev ja rikas kirik võib oma ülesandeid täita ja mõistsid otsustavalt hukka igasuguse kallalekippumise kirikuvarale. Ivan III asus alguses omakasupüüdmatute poolele, suhtus isegi sümpaatiaga mõningatesse ketseritesse, sest omakasupüüdmatute ideede võidulepääsu korral võis arvestada niihästi

kiriku täielikku allutamist riigile kui ka maafondi moodustumist teenistuslaste tarvis kirikumaade arvel. 1503. a. kirikukogule esitatigi Ivan III mõningal toetusel küsimus kirikumaadest. Kuid ossiflased osutasid kirikumaade sekulariseerimise plaanidele visa vastupanu.

Võit jäi ossiflastele. Moskva vürstidel tuli leppida kompromissiga, säilitada kiriku rikkused ja isegi pisut laiendada kiriku privileege. Vastutasuks sai suurvürstivõim kiriku toetuse võitluses oma vastastega. Liit ossifliku kirikuga osutus möödapääsmatuks ka selle tõttu, et omakasupüüdmatute ideoloogia võttis omaks opositsiooniline ülikkond, kes taotles oma valduste kindlustamist tugevate kirikufeodaalide vastu. Lõpuks sundis ka hirm antifeodaalsete väljaastumiste laienemise ees suurvürstivõimu sõlmima liitu kirikuga, kes aitas kaasa kõige otsustavamale arveteõiendamisele igasuguste rahvaülestõusude ja kirikuvastaste liikumistega.

Sõjaka kiriku võit XVI sajandi alguses tugevdas kiriku mõju tunduvalt. Kirik oli feodaalse killustumuse suurimaks igandiks Vene riigis: kirikul oli laialdane iseseisvus, millega ta lõpptulemuses takistas riigi tsentraliseerimist. Kasutades kiriku toetust oma seisundi tugevdamiseks, ei loobunud suurvürstivõim edaspidi püüdest nõrgestada kiriku positsioone ja kehtestada riigis oma ainuvõim. See võitlus jõudis haripunktile küll palju hiljem, XVII sajandi teisel poolel, kui tsaarivõim saavutas otsustava ülekaalu kiriku üle.

Prikaaside loomine. XV sajandi lõpul — XVI sajandi algul algas keerulise, feodaalkorrale eriomase prikaaside süsteemi loomine. Vanad valitsusorganid — Suur Koda ja Laegas — korraldati ümber. Nendes kojaasutustes hakkasid moodustuma erilised ametkondlikud osakonnad (lauad), mida juhtisid djakid. XVI sajandi esimese poole jooksul arenesid lauad iseseisvaiks asutusteks, mille ülesanded esialgu polnud veel täpselt kindlaks määratud. Teisest küljest, ajutistest ülesannetest üksikuile isikuile tekkisid Bojaaride Duumas alalised asutused (Kaelakohtu (*Разбойный*) prikaas, mis kaitses valitseva klassi elu ja varandust; Saadikute prikaas, mis juhtis välisasju). Prikaasisüsteem kujunes lõplikult välja alles XVI sajandi teisel poolel.

Võitluse teravnemine feodaalse ülikkonnaga ja valitsemise tsentraliseerimine. Pärast Vassili III surma 1533. a. püüdis feodaalaristokraatia uuesti taastada oma positsioone riigis ja astuda välja suurvürstivõimu vastu. Ülikkond organiseeris mitmeid vandenõusid. Valitsusel, mida nime poolest juhtis alaealise suurvürsti Ivan IV ema Jelena Glinskaja, õnnestus aga läbi viia tähtsaid üritusi keskvõimu tugevdamiseks. Piirati feodaalide immuniteetseid privileege, tehti katset vähendada nende valdusi linnades, võeti ette laialdane linnakindlustuste ehitamine. 1535. a. reformi tulemusena kehtestati riigis ühtne rahasüsteem. Tehti algust kohaliku halduse reformiga, seati sisse gubaa-asutised (gubaa —

administratiivne ringkond). Teenistuslaste seast valiti eriti tähtsate asjade (röövimised jm.) kohtunikud — valitud pead. Linnadesse määrati kindlustuste ülevaatajateks ja kindlustustööde juhtimiseks kohalike aadlike seast linnakupjad. Kõik see piiras «toidetavate» (*кормленщики*) volitusi ja tugevdas teenisaadli võimu kohalikus halduses.

Keskvõimule vaenulikud jõud organiseerisid aga uusi vandenõusid. Staritsa vürsti Andrei suur mäss 1537. a. suruti küll maha, 1538. a. suri aga Jelena Glinskaja tõenäoliselt mürgitamise tagajärjel. Võim läks omavahel vaenutsevate bojaarirühmituste kätte, kelle seast paistsid silma Belskid ja Šuiskid. Bojaaride võimutsemise ajal hakkas tsentraliseeritud valitsemissüsteem lagunema, bojaaridest asehaldurid omavolitsesid rahva kallal. Püüdes rõhumisest pääseda, hakkasid inimesed massiliselt välja rändama riigi ääremaadele, linnad ja külad tühjenesid. Mitmes paigas hakkasid talupojad omavoliliselt raadama feodaalide maid, raiusid nende metsa ega allunud korraldustele. Rahulolematus haaras ka teenisaadlit, kes samuti kannatas bojaaride omavoli all. Bojaaride eneste hulgas aga ei vaibunud võitlus võimu pärast. Teenismõisnike rahulolematust kasutades kukutasid Šuiskid 1552. a. Belskid, 1543. a. kõrvaldati aga omakorda nemad võimult.

Segases olukorras hakkasid need feodaalid, kes olid huvitatud riikliku tsentralisatsiooni tugevdamisest, koonduma Glinskite ümber. Nad sidusid oma lootused noore suurvürsti Ivan IV-ndaga, kes juba varakult ilmutas võimukust ja halastamatust vaenlaste vastu. Metropoliit Makari, kes taotles kiriku autoriteedi tugevdamist, töötas välja erilise tseremoonia Ivan IV kroonimiseks. 1547. a. jaanuaris sai Ivan IV kirikupea käest tsaarikrooni, mis sümboliseeris mitte ainult tsaarivõimu suurenemist, vaid ka kiriku kui isevalitsuse kõrgeima abilise ja toe osatähtsuse tõusu.

4. VENE TSENTRALISEERITUD RIIGI VÄLISPOLIITIKA

Võitlus Kaasani khaaniriigi, Leedu ja Liivi orduga. Mongolitatari ikke kukutamine võimaldas Vene riigil asuda teiste välispoliitiliste ülesannete lahendamisele. Jätkus võitlus Kaasani khaaniriigiga. 1487. a. organiseeris Vene suure sõjakäigu Kaasani vastu, mille tulemusena Kaasani khaan langes vasallisõltuvusse Moskva suurvürstist.

Tähtis koht oli Vene riigi välispoliitikas võitlusel Leeduga Lääne-Vene maade pärast. 1494. a. sõlmiti Vene ja Leedu suurvürstiriigi vahel rahu, millega Leedu nõustus tagastama Venemaale Okaa ülemjooksul asuvad maad, samuti Vjazma. Rahu kinnitati Leedu vürsti Aleksandri abiellumisega Ivan III tütre Jelenaga, kelle kaudu Ivan III sai edaspidi üksikasjalikku infor-

matsiooni Leedu suurvürstiriigi siseolukorrast. Suhted Leeduga jäid sellest hoolimata pingeliseks. Leedu suurvürstiriigi piires asuvate Vene maade väikefeodaale tuli endiselt üle Vene riiki. See viis sõjani Leeduga, milleks Moskva valitsus valmistus juba pikemat aega. 1500.—1503. a. sõda lõppes Leedu vägede suure kaotusega. Tšernigovi-Severskimaa elanikkond abistas Moskva vägesid. 1503. a. vaherahu kohaselt läksid Vene riigi koosseisu Okaa ülemjooksu, Desna ja selle lisajõgede alad, osa Soži jõe alamjooksu ja Dnepri ülemjooksu alasid — kokku 25 linna ja 70 valdkonda.

Vene-Leedu sõja ajal püüdis Liivi ordu rünnata Vene riiki. 1501. a. lõi Vene sõjavägi hävitavalt orduväge Helme linnuse juures. 1503. a. sõlmiti Liivimaaga vaherahu.

1500.—1503. a. sõja tulemused ei rahuldanud kumbagi poolt. Poola kuningas ja Leedu suurvürst Sigismund I üritas ühendada kõik Vene riigi vaenlased: Poola, Leedu, Liivimaa, Kaasani ja Krimmi khaaniriigid. Kuid 1507.—1508. a. peetud uus sõda ei õigustanud Sigismund I lootusi. Leedus puhkenud võimas liikumine Lääne-Vene maade taasühendamiseks Vene riigiga takistas poola ja leedu feodaalide kavatsuste teostamist. Selle liikumise eesotsas seisis vürst Mihhail Glinski, kes oli ühenduses Vene valitsusega. 1508. a. sõlmis Leedu valitsus Venemaaga rahu, tunnistades Vene õigust Leedult saadud maadele. Hiljem puhkes uuesti sõda Smolenski pärast, mille elanikud avasid 1514. a. väravad Moskva väele.

Seoses Vene riigi peamiste jõudude koondamisega läänepiirile aktiviseerusid Krimmi khaaniriigile orienteeruvad feodaalsed rühmitused Kaasanis. 1521. a. pandi seal krimmi feodaalide vahetul osavõtul toime riigipööre, mille tulemusena kukutati Moskva suurvürsti pooldaja ning Kaasani khaanitroonile pääses Krimmi Gireide dünastia esindaja. Pärast seda võeti Leedu toetusel ette Krimmi-Kaasani vägede ühine kallaletung Moskvale. Vene riigi pealinna vallutamine siiski ebaõnnestus. Vassili III valitsusel õnnestus peagi taastada Kaasanis endine olukord. Võitlus agressiooni vastu idas ja lõunas nõudis aga Vene riigilt veel aastakümneid sõjalisi ja diplomaatilisi pingutusi.

Venemaa rahvusvaheline olukord. XV sajandi lõpul — XVI sajandi algul Venemaa rahvusvaheline seisund paranes. Mitmete maade valitsused püüdsid Venemaaga suhteid luua, et selle kasvanud jõudu oma huvides kasutada. Sidemete loomisest Venemaaga olid huvitatud Ungari võitlemaks Türgi ja Poola vastu, Saksamaa laiendamaks Habsburgide valdusi ning Taani taotlemaks Rootsi nõrgendamist.

Saksa keiser püüdis Vene riiki kasutada oma huvides. 1486. a. käis Moskvas end rändrüütliks nimetav keisrikoja esindaja Nikolai Poppel. Teisel korral tuli ta juba kui ametlik saadik ja tegi ettepaneku sõlmida keisririigiga sõprusliit, mida kinnitataks

Ivan III tütre ja keisri nõo abieluga, ning et Ivan III võtaks keisrilt vastu kuningakrooni. Ivan III lükkas ettepanekud tagasi, kuna need sundisid Vene riigile peale sõltuvust keisririigist.

Saksa keisririigi suhtlemine Venemaaga jätkus ka Vassili III ajal. XVI sajandi alguses külastas keisririigi saadik Herberstein kaks korda Moskvat. Vene valitsuse välispoliitiline kurss jäi sellele vaatamata iseseisvaks. XV sajandi 80-ndate aastate alguses käis Ungaris ja Moldaavias Leedu- ja Poola-vastase liidu sõlmimiseks läbirääkimisi pidamas Vene saadik Fjodor Kuritsõn.

5. VENE KULTUUR

Ühiskondlik-poliitiline mõte. Seoses Vene riigi rahvusvahelise tähtsuse kasvuga hakati publitsistlikes teostes üha enam rõhutama Moskva juhtivat osa mitte üksnes Vene, vaid kõikides õigeusklikes maades. Kõige selgemini väljendas neid ideid oma läkitustes Vassili III-le Pihkva Jelizari kloostri munk Filofei. Ta leidis, et pärast Bütsantsi langemist Türgi löökide all 1453. a. muutus maailma kristluse keskuseks Moskva, «kolmas Rooma». Suur poliitiline tähtsus oli «Lool Vladimiri vürstidest», mis propageeris ideed, et vene vürstid, pärinud võimu Vana-Rooma keisritelt, on põlised valitsejad oma maal. Samuti käsitleti publitsistikas suurvürstivõimu jumalikku päritolu. Kiriku poolt väljatöötatud isevalitsusliku monarhia ideoloogial oli suur osa võitluses bojaarlik-vürstliku opositsiooniga, samal ajal aga oli selles ka palju konservatiivseid jooni. See ideoloogia propageeris mitte ainult rahva tõrkumatut kuulekust tsaarile, vaid ka teesi rahvuslikust erandlikkusest ja absoluutset vaenulikkust kõige välismaise, ilmaliku ja uue vastu. Kirik sisendas veendumust, et religioossele õpetusele tuleb alluda pimesi, et kõiges tuleb orienteeruda iidsele korrale ja kommetele.

XVI sajandi esimesel veerandil tegutses Moskvas Athosest pärit haritud munga Maksim Kreeklase juhtimisel kirjandusring. Omakasupüüdmatutele lähedane Maksim Kreeklane paljastas oma teostes vaimulikkonda, aga samuti «toitmise» süsteemi. Maksim Kreeklane mõisteti kirikukogul hukka ja suleti kloostrisse.

Arhitektuur ja maalikunst. Tsentraliseeritud riigi tekkimisega algas uus ajajärk ka vene kunsti arengus. Vene riigi pealinnas Moskvas tehti suuri ehitustöid. Loodi Moskva Kremli suurepärane ansambel, mis põhilises osas on säilinud meie päevini. 1485. a algas Kremli müüride ümberehitus. Kreml, millest sai Euroopa üks võimsamaid kindlusi, kehastas Vene riigi jõudu ja võimsust. Kremlisse püstitati Jumalaema uinumise katedraal, mille ehitamisel itaalia arhitekt Aristotele Fioravanti kasutas sügava stiilitundega vene (peamiselt Vladimiri) arhitektuuri traditsioone.

Peale selle katedraali ehitati veel Peaingli ja Jumalaema sündimise katedraalid ning Granovitaja Palata. Kremli katedraalide ehitamisel töötasid vene (eriti Pihkva) arhitektid ja ehitusmeistrid, aga ka Itaaliast kutsutud arhitektid (peale Aristotele Fioravanti veel Alevisio Novi, Antonio Solari jt.). XVI sajandi vene arhitektuuri silmapaistvaks saavutuseks on Taevaminemise kirik Kolomenskojes, mis ehitati 1532. a. Kaasaegsed nimetasid seda kirikut imepäraseks ehitiseks. Taevaminemise kiriku ehitamine ei olnud kooskõlas kirikutegelaste ettekirjutustega, mis nõudsid bütsantsi eeskujudest kinnipidamist.

Kiriku kitsendav reglementatsioon hakkas mõju avaldama ka maalikunstile. XV sajandi lõpul oli veel võimalik suure meistri Dionissi looming (on säilinud ta ikoonid ja freskod Feraponti kloostris Beloozero lähedal). Hiljem viis kiriku poolt kehtestatud kaanonite range järgimine maalikunsti langusele. Kiriku poolt määratud vanemad kontrollisid maalide täpset vastavust pühakirjale ja pühakute elulugudele. Pildid kuhjati üle arvukate detailidega.

6. UKRAINA, VALGEVENE, MOLDAAVIA, LEEDU, BALTIMAAD, TAGAKAUKAASIA JA KESK-AASIA XV SAJANDI LÕPUL — XVI SAJANDI ESIMESEL POOLEL

Ukraina ja Valgevene. XV sajandi lõpul ning XVI algul tugevdasid leedu ja poola feodaalid oma ülevõimu Valgevene ja Ukraina maadel. Kõige suuremaks feodaaliks oli Leedu suurvürst, kellel olid laialdased maavaldused Ukrainas ja Valgevenes. Ukraina feodaalide maavaldused asusid peamiselt Volõõnias, Kiievimaal ja Ida-Podoolias. Galiitsias ja Lääne-Podoolias oli ülekaalus poola feodaalide maavaldus. Suured valdused olid Valgevenes leedu magnaatidel. Ukrainas omandas üha suurema tähtsuse pärusmaavaldus, teenismaavaldus suri aegamööda välja. Feodaalse maaomandi kasv oli otseselt seotud talupoegade maa vähenemisega, pärisorjusliku ekspluateerimise tugevnemisega, talupoegade olukorra halvenemise ja nende pärisorjastamisega. Suurenes teoorjus, mis Galiitsias ja Lääne-Volõõnias kasvas kahe päevani nädalas, mitmel pool hakkas levima raharent. Galiitsias ei olnud talupoegadel juba XVI sajandi algul enam õigust ilma mõisniku loata elukohta vahetada. Formaalselt pärisorjastamata talupojad võisid 1531. a. Vitebskis väljaantud üriku kohaselt lahkuda oma feodaali juurest alles pärast koristustööde lõppu ning sedagi tingimusel, et nad olid tasunud mõisnikule kõik maksud ja erilise lõivu. Feodaalid likvideerisid talupoegade kogukondliku omavalitsuse ja kohtuõiguse, suurvürstivõim abistas feodaale mõisakohtute rajamisel. Talupoegadelt võeti õigus kaevata oma isandate peale suurvürstile või kuningale. 1529. a. Leedu statuudi

kohaselt hinnati isanda jahikoera kaks korda kallimaks kui sõltuvat talupoega.

Feodaalikke tugevnemine viis klassivõitluse ägenemisele. Suured ülestõusud toimusid 1469. a. ja 1490. a. Galiitsias. 1514. a. võtsid ungari feodaalide rõhumise all kannatavad Taga-Karpaatia talupojad osa ungari, slovaki ja volõõnia talupoegade feodalismivastasest sõjast Georgi Doža juhtimisel. Feodalismivastase protesti levinumaks vormiks oli ukraina ja valgevene talupoegadel põgenemine Ukraina kaguosa väheasustatud steppidesse. Nii hakkas XV sajandi lõpul formeeruma ukraina kasakkond.

XV sajandi lõpuks ja XVI sajandi alguseks kasvasid märgatavalt Ukraina ja Valgevene linnad. Suure osa linnaelanikest moodustasid tsunftidesse ühinenud käsitöölised. Käsitöö ja kaubanduse arengule vaatamata jäi suure osa linnaelanike põhitööks põlluharimine. Linnaelanikud e. -kodanikud (*мещане*) olid koormatud arvukate kohustustega, muu hulgas naturaalandamiga. Teisest küljest kujunes linnades tugev kaupmeeste-liigkasuvõtjate ülemkiht — linna patritsiaat. Kaupmeestel olid sageli suured maavaldused. Leedu suurvürstid ja Poola kuningad andsid paljudele Ukraina ja Valgevene linnadele nn. Magdeburgi õiguse alusel omavalitsuse lootuses, et käsitöö ja kaubanduse jõudsama arenguga suurenevad ka nende tulud. Nendes linnades asendati kõik riigi heaks kantavad koormised ja lõivud ühtse riigimaksuga. Linna omavalitsus sattus patritsiaadi kätte, kes seda laialdaselt kasutas linna kehvikkonna ekspluateerimiseks. Kehvikkonna õlgadel lasus riigimaksu pearaskus. Mitmel puhul jätkasid feodaalid ja suurvürsti administratsioon omavalitsusele vaatamata linnaelanikelt maksude nõudmist. Kõik see viis klassivastuoludeni linnades. 1536. a. puhkes ülestõus Tšerkassõs, 1541. a. Bratslavis ja Vinnitsas.

Suur tähtsus Ukraina ja Valgevene majanduslikus arengus oli kaubanduslikel sidemetel Venemaaga. Ukraina kaupmehed käisid Moskvas, Tveris, Novgorodis, Pihkvas jt. Vene linnades.

Võitluses rahvuslik-usulise rõhumise vastu oli suur osa linnades moodustunud kodanike kiriklikel vennaskondadel. Vanim neist tekkis XV sajandi lõpul Lvovis. Õigeusu vennaskonnad võitlesid katoliku kirikuga, levitasid seda paljastavat kirjandust. Ukraina ja Valgevene elanikkond toetas Moskva vürstide poliitikat, mis oli suunatud Leedu suurvürstiriigi poolt hõivatud maade taasühendamisele Vene riigiga. Suur tähtsus võitluses krimmi feodaalide rüüsteretkede vastu oli lõunapiiride kindlustamisel Vene valitsuse poolt XVI sajandi teisel veerandil.

Välismaisele rõhumisele vaatamata arenes edasi ukraina ja valgevene kultuur. Tähtsaks sündmuseks Ukraina ja Valgevene kultuurielus oli raamatutrükkimise algus. Valgevene esitrükkal Georgi Skorina andis XVI sajandi algul Prahas ja Vilniuses välja mitu raamatut. Neid raamatuid tunti ka Moskvas ja Ukrainas, sel-

liselt soodustasid needki vene-ukraina-valgevene kultuurisidemete kasvu. Selle aja silmapaistvamateks kirjandusteosteks olid «Lühike Kiievi kroonika» ja «Suprasli kroonika», mis koostati Suprasli kloostris Belostoki lähedal.

Krimmi tatarlased. Krimmi poolsaare vallutamine tatarlaste poolt tõi kaasa märgatava tootlike jõudude languse (eriti rannikualadel), mis seal eelnevate sajandite jooksul olid saavutanud märkimisväärse taseme. Aegamööda kodunesid tatarlased siinse iidse kultuuripärandiga. Rannikualade tatarlased läksid kõige varem rändavalt eluviisilt üle paiksele, hakkasid harima põldu ja kasvatama viinamarju. Krimmi poolsaare siseosa, eriti Perekopitagust steppi asustavad nogai tatarlased säilitasid rändleva eluviisi. Väga pikkamööda, nagu kinnitavad andmed XVI—XVII sajandist, tekkisid Krimmi püsivad tatari külad. Tatarlased kasvatasid peamiselt hirssi ja otra. Leivavilja veeti tavaliselt sisse. Krimmi feodaalid ekspluateerisid ulussitatarlasi primitiivse teorendi vormis, mis säilis väga visalt pikka aega. Feodaalide klassi moodustasid mursaad, vürstid e. beid (suursugusemad neist olid karatšid), Krimmi khaanid ja nende õukondlased ning kõrgemad muhamedi vaimulikud. Karatšidel, eriti Sirini vürstidel, oli suur mõju Krimmi khaanidele.

Moldaavia. XV sajandi lõpul — XVI sajandi algul arenesid Moldaavias pärisorjuslikud suhted. Sagenes võlaorjusesse sattunud talupoegade-kogukondlaste maade haaramine mõisnike poolt. Suurenes kümnist maksvate ja mõisniku maadel tegu tegevate pärisoriste talupoegade arv.

Kaubalis-rahaliste suhete areng oli aeglane. XV sajandi teisel poolel oli Moldaavias ligemale 30 linna. Kaubanduse ja käsitööga tegelev elanikkond ei olnud veel katkestanud sidemeid maaharimisega. Moldaavia kaudu käis transiitkaubandus Baltimaade ja Musta mere maade vahel.

XV sajandi teisel poolel kerkis oht, et Moldaavia langeb Türgi sultani ikke alla. 1474. a. tungisid suured Türgi sõjajõud Moldaaviasse. Tänu kodumaa sõltumatust kaitsva rahva kangelaslikkusele purustati Türgi väed 1475. a. Vaslui linna juures. Kuid 1476. a. suvel järgnes türklaste uus kallaletung, mille moldaavlased suure vaevaga suutsid tagasi lüüa. 1485. a. rüüstasid türklased Moldaavia pealinna Sutšava. Türgi feodaalide röövretked Moldaaviasse jätkusid peaaegu vahetpidamata. Türklaste rünnakute tulemusena katkesid Moldaavia sidemed Musta ja Vahemere kaudu kulgevate kaubateedega.

Moldaavia rahvusvaheline olukord muutus veel keerukamaks seetõttu, et agressiivsetest kavatsustest tema suhtes ei loobunud ka Poola ja Ungari. Kasutades Moldaavia rasket olukorda, tungis 1497. a. sügisel maale Poola vägi. Selles raskes olukorras sai Moldaavia abi ja toetust Vene riigilt. Ivan III ja Moldaavia hospodaari Stefan III vahel sõlmiti liit, mis kinnitati Ivan III

poja Ivani ja Stefan III tütre Helena abieluga. 1486. a. osutas Ivan III Moldaaviale diplomaatilist toetust sel teel, et pöördus Leedu suurvürsti poole ettepanekuga toetada Moldaaviat sõjas Türgiga. Kui 1497. a. Poola väed kuningas Jan I Albrechti juhtimisel Moldaaviasse tungisid, hoidis Vene riik ära Leedu vürsti Aleksandri sõttaastumise. Tänu Vene riigi vahelesegamisele oli Moldaavial võimalik anda poola feodaalidele vastulöök. Otsustavas lahingus Kozmini metsas hävitati Poola sõjavägi moldaavlaste poolt.

Moldaavia ja Venemaa vahel tugevnesid regulaarsed kaubasidemed. Moldaavia kaudu kulges üks tähtsaid kaubateid, mis ühendas Venemaad Lääne-Euroopaga.

Antifeodaalses võitluses abistasid moldaavia rahvast ka teised slaavi rahvad. Ukraina ja moldaavia töörahvas võitlesid üheskoos rõhujate vastu. Üks suuremaid rahvaliikumisi XV sajandi lõpul, ülestõus 1490.—1492. a. Muhha juhtimisel, haaras niihästi Moldaavia kui ka Ukraina territooriumi. Ülestõusust võttis osa ligikaudu 9000 talupoega. Ülestõusnud põletasid feodaalide mõisaid, tapsid mõisnikke. Ülestõusu mahasurumiseks palus Poola kuningas abi Saksa ordult. Muhha heideti Krakovi vanglasse, kus ta suri nälga. Osa ülestõusnuid hukati.

Moldaavia saatus oli tihedalt seotud Venemaa jt. slaavi maade saatusega. Slaavi keel oli Moldaavia ametlikuks riigikeeleks. XVI sajandini kirjutati kõik dokumendid selles keeles. Moldaavia kirjandus (eriti kroonikad) ja kunst arenes samuti koos lõunaslaavlaste ja vene rahva kultuuriga.

Leedu. XV sajandi lõpul — XVI sajandi alguses tugevnes Leedus talupoegade pärisorjastamine. Valitsevaks ekspluateerimisvormiks oli naturaalrent. Naturaalrenti tasuvate talupoegade kõrval suurenes ka teoorjuslike talupoegade arv. Paljudes mõisates anti mõisateenijatele ja orjadele maad ja nad moodustasid mittetäieõiguslike maksualuste talupoegade kihi. Kaubalis-rahaliste suhete arenemisega asendati paljudes suurvürsti mõisates naturaalrent raharendiga. Talupoegade üleviimine raharendile toimus eriliste määrustike väljaandmisega (1514, 1529, 1547). Feodaalide laialdased õigused talupoegade suhtes, sealhulgas mõisakohtuõigus, kinnitati 1529. a. statuudiga. Ekspluateerimise tugevnemine kutsus esile feodalismivastast liikumist. Laiaulatuslikem neist oli Žemaitija talupoegade ülestõus aastail 1537—1538.

Linnades kuulus jagamatu võim patriitsidele. XVI sajandi 20-ndail aastail toimusid teravad kokkupõrked Vilniuse patritsiaadi ja linna lihtrahva (*pospólstwo*) vahel. Pärast seda laiendati pisut lihtrahva õigusi.

Valitseva klassi ridades käis võitlus suurvürsti nõukogusse (Panide raada) kuuluvate kõrgest soost suurfeodaalide-panide ja oma õiguste laiendamist taotlevate väike- ning keskfeodaalide vahel.

Eesti ja Läti. Vene tsentraliseeritud riigi loomine avaldas suurt mõju Liivi ordu poolt vallutatud Baltimaade olukorrale. Vene riik alustas võitlust nende maade eest ja andis ordule tõsiseid lööke. 1492. a. rajati Liivimaa piiril Vene kindlus Ivangorod (Jaanilinn). Pärast mitmeid sõjalisi kokkupõrkeid, mis näitasid Vene riigi võimsust, olid Liivimaa valitsejad sunnitud XVI sajandi esimesel poolel hoidma Venemaaga rahulikke suhteid. Kaubanduslike sidemete arendamine Vene maadega sel ajal soodustas Baltimaade, eriti linnade majanduslikku tõusu. Eesti ja läti linnaelanike keskel tugevnes soov laiendada majanduslikke ja poliitilisi sidemeid Vene riigiga. Riias, Tartus, Tallinnas ja Narvas kasvas nende arv, kes pooldasid lähenemist Venemaale.

XVI sajandil kindlustus Baltimaadel pärisorjuslik süsteem ja hoogustus klassivõitlus. Levis reformatsiooniliikumine katoliku kiriku feodaalse organisatsiooni vastu. Reformatsiooni väljapaistvaks kuulutajaks oli rändav käsitööline-köösner Melchior Hoffmann. Linnades (Riias, Tartus, Tallinnas) toimusid rahutused, millega liitusid talupoegade väljaastumised feodaalikke vastu. Kuid need liikumised XVI sajandi esimesel poolel ei viinud Baltimaade vabastamiseni Liivi ordu alt, kes rängalt rõhus kohalikku elanikkonda.

Taga-Kaukaasia. Taga-Kaukaasia rahvad olid XV sajandi lõpul — XVI sajandi algul Türgi ja Iraani kallaletungide ohvriks. Nad kaitsesid visalt oma iseseisvust. Kuid vastupanu raskendas feodaalne killustumus. Eriti raske oli olukord Armeenias, mis muutus türgi ja iraani feodaalide vahelise võitluse areeniks. Elanikkond põgenes ka Kartliast, tunduvalt langes Tbilisi majanduslik tähtsus.

Feodaalsuhete areng viis Gruusias XV sajandi lõpul vabade põlluharijate kadumisele. Kujunes pärilike senjööriate süsteem. Tugevnesid pärisorjuslikud suhted, kasvas teoorjus, suurenes naturaalrent. Samuti süvenesid feodaalsuhted Armeenias ja Aserbaidžaanis. Välisvaenlaste kallaletungide tagajärgi püüdsid Taga-Kaukaasia feodaalid hüvitada talupoegade suurema ekspluateerimisega. Feodaalid pidasid sageli omavahel laastavaid sisesõdasid. XVI sajandil toimus Taga-Kaukaasias mitmeid feodalismivastaseid ülestõuse; suurim nendest oli 1537. a. Põhja-Aserbaidžaanis.

Gruusia rahvas pidas kangelaslikku võitlust Iraani ja Türgi agressiooniga, seda eriti Kartlias. Kahheetias viidi XV—XVI sajandi vahetusel läbi reforme, mis taotlesid riigi tsentraliseerimist. Lääne-Gruusia kaitses end visalt Türgi vastu. Imereetia kuninga Bagrat III kaotus Türgile 1545. a. viis Gruusia täielikule lagunemisele üksikuteks vürstkondadeks, mis langesid sultani võimu alla. Massilised rahvaliikumised vallutajate vastu puhkesid korduvalt Armeenias. Lõuna-Aserbaidžaanis tekkis XVI sajandi

alguses Safaviidide riik, mis muutus varsti laialdaseks feodaalseks impeeriumiks ja ühendas relva jõul enda alla palju rahvaid.

Laastavatele sõdadele vaatamata jätkus Taga-Kaukaasias kultuuri areng. Armeenia kultuuriloos oli selle perioodi tähtsamaks sündmuseks raamatutrükkimise algus. Armeenia esiktrükkaliks oli Itaalias tegutsev Akop.

Sidemed Taga-Kaukaasia ja Vene tsentraliseeritud riigi vahel jätkusid. Aserbaidžaani põhjaosas asuva Širvani riigi valitsejad toetasid XV sajandil diplomaatilisi ja kaubanduslikke sidemeid Moskvaga. 1492. a. saabus Moskvasse Kahheetia kuninga Aleksander I saatkond.

Kesk-Aasia ja Kasahstan. Tootlike jõudude aeglane areng, läbi Kesk-Aasia Indiasse ja Hiinasse suunduvate karavaniteede asendumine mereteega, sisevaenused ja feodaalsõjad panid Kesk-Aasia majanduse edasimineku seisma. Oma tähtsuse kaotas Kesk-Aasia linnu läbiv «siiditee». XV sajandist võib täheldada irrigatsioonisüsteemide vähenemist, käsitööstusliku toodangu kvaliteedi halvenemist, linnade langust.

Feodaalse maavalduse põhivormiks Kesk-Aasias oli khaanide poolt annetatud pärandatav valdus õigusega koguda elanikkonnalt andameid. Feodaal sai õiguse aja jooksul talupoegadelt maarenti koguda. See oli tingliku maavalduse levinumaks liigiks.

Feodaalse maavalduse arenguga tugevnes talurahva ekspluateerimine. Levinumaks ekspluateerimise vormiks oli teatud osa saagi äravõtmine talupoegadelt.

XV sajandil ja XVI sajandi esimesel poolel tekkis Kesk-Aasias mitu khaaniriiki: Usbeki, Buhhaara, Horezmi riik, Kesk-Aasia idaosa — Seitsmejõe-ala, Ida-Turkestan, Taškent — kuulus Mogolistani nomaadideriigi koosseisu, mis oli osa juba XIV sajandil lagunenud Tšagatai ulussist.

Kasahstanis valitsesid patriarhaal-feodaalsed suhted. Peategevusalaks oli rändkarjakasvatus. Maaharimisega tegeldi vähe. Talupoegadelt-karjakasvatajatelt võttis feodaliseeruv sugukondlik ülikkond, beid, makse kariloomade näol. XV sajandi keskel lõid Tšu jõe orus rändlevad sultanid Džanibek ja Girei iseseisva khaaniriigi, mille elanikke hakati nimetama kasahhideks. Hiljem laienes see nimetus kogu Kasahstani elanikkonnale.

XV—XVI sajandil kujunesid rahvaks mitmed türgi hõimud (usbekid, kasahhid).

FEODAAL-PÄRISORJUSLIKE SUHETE ARENG XVI SAJANDI TEISEL POOLEL. VENE TSENTRALISEERITUD RIIGI TUGEVNEMINE. MEIE MAA RAHVAD

1. VENEMAA SOTSIAAL-MAJANDUSLIK ARENG

XVI sajandi teist poolt iseloomustab teenismaavalduse edasine kasv, teoorjusliku majanduse areng ja talupoegade ekspluateerimise tugevnemine, mis väljendus pärisorjuse kujunemises. Kõik need protsessid kulgesid kaubalis-rahaliste suhete elavnemise olukorras, mille tulemusena XVII sajandil hakkas tekkima ülevenemaaline turg.

Teenismaavalduse kasv. Talupoegade ekspluateerimise tugevnemine. XVI sajandil rakendas valitsus laialdaselt mustade ja kojamaade jagamist teenisaadlikele-mõisnikele. XVI sajandi lõpuks kahanes must maavaldus märgatavalt keskaladel (Beloozero välja arvatud) ja säilis tähelepanuväärsemal määral ainult Põhjas (Karjala, Pomorje).

Samaaegselt toimus maaomandi ümberjaotus ka feodaalide endi hulgas. Paljud vürstide ja bojaaride pärusmõisad läksid müügile, panditi, killustusid ja anti «hinge mälestuseks» kloostreile. Kloostrite maavalduste kasv jätkus. XVI sajandi keskpaigas kuulus kirikule kolmandik kogu asustatud maast.

XVI sajandi lõpuks levis laialdaselt teoorjus. Mõisapõlde laiendama stimuleeris maavaldajaid eelkõige see, et vili muutus siseturul kaubaks. Suurenes majanduslik sundus, tugevnes maavaldajate võim talupoegade üle. Seadusega lubatud õigus lahkuda jüripäeval isanda juurest muutus pikkamööda fiktsiooniks. Talupojal puudus võimalus tasuda lahkumisandamit, mille määra feodaalid sageli omavoliliselt suurendasid.

Järk-järgult kujunesid tingimused talupoegade ja holoppide sulamiseks pärisorise elanikkonna ühtseks massiks. Holoppe kasutati ikka enam üha laieneva mõisamaa harimiseks ja nad kinnistati maa külge.

Vaimulike feodaalide majandeis levis palgaliste töötajate (*детеныш*) kasutamine. Sotsiaalselt seisundilt olid nad lähedased võlaorjadele. Nende tööjõu laiema kasutamise tingis feodaalmajanduse areng, mis kohanes kaubatootmise kasvuga, samuti tugevnev varanduslik kihistumine feodaalses külas. Palgalised töötajad pärinesid vaesunud talupoegadest. Neile maksti ette aasta rahapalk, mille eest nad pidid tegema tööd isanda majandis.

Talupoegade hulgast eraldusid jõukad — «paremad inimesed», kes püüdsid haarata enda kätte paremaid kogukonnamaid ja kasulikke ameteid kogukonnas, hiljem maaomavalitsuses. Suurem osa

talupoegadest, koormatud maksudega niihästi erafeodaalide kui ka feodaalse riigi kasuks, oli raskes olukorras.

Ühe osa talupoegade vaesumine viis sõltuvate inimeste uue kihi — popside (*бобыль*) ilmumisele, kes XVI sajandi keskpaigaks omandasid feodaalses külas tähelepandava koha. Popsid polnud tavaliselt võimelised tasuma riigimakse ja nende peamiseks tegevusalaks polnud niivõrd maaharimine, kuivõrd mitmesugused tööndusharud ja käsitöö.

Ühiskondliku tööjaotuse süvenemine. Valitsevaks oli endiselt naturaalmajandus. Tunduva osa feodaalide vajadustest rahuldasid talupojad või tellimise peale töötavad mõisa käsitöölised. Feodaalmajanduse naturaalne iseloom hakkas aga aegamööda kaduma. Käsitöö eraldus aina rohkem põllumajandusest, süvenes käsitöö diferentseerumine. Sageli spetsialiseerusid üht või teist toodet valmistavad käsitöölised ainult toote ühe osa töötlemisele. Näiteks jagunes jalatsite tootmine suurtes linnades erialade järgi (tallutajad, apsatilööjad, pealsetegijad jt.). See annab tunnistust käsitöö spetsialiseerumisest, aga ka üha kasvavast tootmisest turu tarbeks.

Selgemalt ilmnes ka territoriaalne tööjaotus, mis oli suurel määral seotud looduslike ja geograafiliste tingimustega. Võis eraldada rajoone, kus mõni tootmisharu teistest enam arenes. Nii olid Novgorodimaa, Serpuhhovi-Tuula piirkond, Tihvin, Karjala Oneega-(Äänisjärve-)tagune ala (Aunuse) ja Ustjužna Železopolskaja metallitöötlemise keskusteks. Nahatöötlemine koondus Vologdasse, Jaroslavli ja Novgorodi. Soola tootmisele spetsialiseerusid Pomorje soolakeetjad, aga samuti Solvõtšegodski ja Soligalitši elanikud. Suuremates Pomorje soolakeetmiskeskustes esines tööjaotus üksikute kutsealade (veevalajate, keetjate jt.) viisi. Nendes soolatööstustes kasutati nagu sepikodadeski palgaliste inimeste tööd.

Turusidemete areng. Turusidemed sisemaal kasvasid ja tugevnesid. Kujunesid piirkondlikud turud Pomorjes (keskusega Holmogorõs), Kesk-Volgamaal (keskusega Nižni Novgorodis, hiljem Kaasanis). Võis märgata ka piirkondadevahelisi sidemeid. Tähtsaks turuks oli Moskva, mille kaubanduslikud sidemed ületasid piirkondlikud raamid. Teine suurem turg kujunes Novgorodimaal keskusega Suures Novgorodis. Seal müüdi suurel hulgal lina, lõuendit, naha- ja rauakaupu. Serpuhhovi terast ja rauda ei müüdud üksnes kohapeal, vaid ka Moskvas, Ustjugis, Vologdas, hiljem aga ka Siberis. Linnade ja kaubatootmise kasv aitas kaasa teravilja ja kauba osatähtsuse suurenemisele siseturul. Suurenes ülesostja osa turul. Ülesostjateks olid kaupmehed, aga ka suured kloostrid. Nii näiteks vedasid ülesostjad Vologdast mööda Põhja-Dvinaad Pomorjesse vilja, sealt tõid aga soola Vologda, Holmogorõ jt. turgudele. Tähtis osa soola tootmisel ja sellega kauplemisel oli Solovetski kloostril, kellel oli Vologdas oma kaubahoov.

Nii kujunesid aegamööda eeldused ülevenemaalise turu tekkeks. Ent laiad talurahvahulgad polnud veel kuigivõrd tõmmatud kaubatootmisse. Kaubanduses etendasid silmapaistvat osa feodaalid, nende seas vaimulikud, kes olid konkurentsi eest kaitstud immuniteetsete privileegidega. Turusidemete kujunemist maa eri osade vahel tõkestasid arvukad tollipiirid. Maa majanduslik killustumus ei olnud ikka veel ületatud.

Venemaa oli majanduslikult paljudest Lääne-Euroopa maadest maha jäänud. Nii jäi Vene metallurgia ikka alles algelise rauataandamise kolde tasemele, samal ajal kui Lääne-Euroopas arenes XV sajandi lõpust alates malmivalu.

Vene riigi väliskaubandus kasvas XVI sajandil märgatavalt. Kaasani, Astrahani ja kogu Volga veetee liitmine soodustas Venemaa kaubasidemete tihenemist Kesk-Aasia, Kaukaasia ja Iraaniga. Sinna veeti mitte üksnes kalleid karusnahku ja vaha, vaid ka vene relvameistrite tooteid. Idast saabusid hinnalised kangad, aserbaidžaani ja iraani siid ja siidtooted, Kesk-Aasia puuvillakangad, värvid, pärlid ja vürtsid. Kesk-Aasia kaupmeeste vahendusel hakkasid Moskvasse saabuma hiina kangad (taft, atlass) ja portselan. Vene karusnahku, kanepit, mett ja vaha müüdi Lääne-Euroopa kaupmeestele. Ka tegelesid vene kaupmehed Idamaade kaupade edasitoimetamisega. Lääne-Euroopa kalevi, metalli (inglistina, hõbe) ja veini järele oli Vene turul suur nõudmine. Idamaade ja Lääne-Euroopaga toimus kaubavahetus peamiselt Moskva, Smolenski ja Novgorodi kaudu.

Vene saadikud käisid Inglismaal juba XVI sajandi 20-ndatel aastatel, 1553. a. aga saabus põhjapoolse India meretee otsingul Pomorjesse, Põhja-Dvinaa suudmesse inglise ekspeditsioon Willoughby ja Chancellori juhtimisel. Nii algasid Venemaa ja Inglismaa vahel regulaarsed kaubanduslikud sidemed. Inglise kaubakompaniile anti suuri soodustusi. 1584. a. Dvinaa suudmesse asutatud Arhangelski linn muutus Inglismaa jt. Euroopa maadega peetava kaubanduse keskuseks.

Vene linnade kasv. Tekkisid uued linnad, nende hulgas Svijažsk, Tšeboksarõ, Samaara, Saraatov, Verhoturje jt. Paljud asulad ja kloostrialevikud muutusid linnade sarnaseks. Nii tekkisid Tihvin, Zaraisk jt. linnad. Linnades kasvas käsitööstuslik tootmine. Maa lõuna- ja idapiiril asuvad linnad säilitasid oma tähtsuse esmajoones kindlustena, kus asusid suured garnisonid.

Maa suurimaks keskuseks ja Euroopa üheks suuremaks linnaks oli Moskva, kus elas ligikaudu 100 000 inimest. Pindalalt oli Moskva kaks korda suurem Prahast, isegi suurem kui London koos eeslinnadega. Suureks linnaks oli XVI sajandi keskel ka Novgorod, kus oli üle 25 000 elaniku.

Rikkamad kaupmehed liitusid kaubanduse edendamise huvides võõrnike ja kalevikaupmeeste sadakondadeks, kellel oli privileege kohtu- ja maksuasjanduses. Linlaste ladvik lähenes oma tähtsuselt

valitsevale feodaalide klassile, omandas maavaldusi ja võttis osa valitsusaparaadist. 1550. a. Sudebniku järgi mõisteti võõrniku «teotamise» eest 10 korda suurem trahv kui «keskmise» ja 50 korda suurem kui «noorema» possaadiinimese puhul.

2. KLASSIVÕITLUSE ÄGENEMINE XVI SAJANDI KESKEL. ÜLESTÕUS MOSKVAS 1547. a.

Klassivõitluse teravnemine. Feodaalse ekspluateerimise kasv kutsus esile talupoegade ja possaadikehvistu olukorra halvenemise, mis omakorda viis klassivõitluse ägenemisele maal ja linnas. See ilmnes mitmeti. Sagenes talupoegade ja holoppide pagemine. Talupojad pagesid parema elu otsinguil kirdesse (Uraalidesse), samuti lõunasteppidesse — Metsikule Väljale. Ametlikes dokumentides kõlavad sajandi keskel visalt kaebused «röövlite» arvu suurenemisest, kes vahetevahel tungisid mõisatesse, võtsid kaasa ja hävitasid dokumente, mis kinnitasid feodaalide õigust maale ja talupoegadele. Vähem pingeline polnud võitlus linnadeski. Linna «alamate» inimeste feodaalidevastaste väljaastumiste kõrval toimus kokkupõrkeid ka linna lihtrahva ja rikaste vahel.

Klassivõitlus tugevnes eriti bojaaride valitsemisajal Ivan Julma nooruses. Haaranud lühikeseks ajaks (aastaks-kaheks) võimu, kiirustasid vürstide või bojaaride rühmitused rikastuma töötavate hulkade ülemäärase ekspluateerimise arvel. Kuulsaks sai oma julmusega Pihkva asehaldur vürst Andrei Šuiski, kes fiktiivsete kohtuprotsessidega kogus ülisuuri trahve elanikkonnalt. Võitlust «toidetavate» omavoli vastu iseloomustas XVI sajandi 40-ndail aastail tihtipeale avalik mitteallumine.

Ülestõus Moskvas 1547. a. 1547. a. juunikuus puhkes Moskvas suur ülestõus. Selle ajendiks oli tohutu tulekahju, mis hävitas suure osa Moskva possaadist. Ülestõus oli suunatud valitseva feodaalülikkonna, eeskätt noore tsaari sugulaste, vürstide Glinskite (Vassili Glinski pojad) ja nende ema Anna vastu. Liikumist püüdsid kasutada Glinskitele vaenulikud vürstid ja bojaarid, et nendega arveid õiendada. Rahva hulgas levitati kuuldusi, et Moskva süütasid Glinskite inimesed. Ärritatud rahvahulk kogunes Kremli Jumalaema uinumise katedraali ette. Rahva viha esimeseks ohvriks sai Juri Glinski, kes püüdis end katedraali peita, ent tapeti. Vürst Mihhail Glinski põgenes, Glinskite ja nende pooldajate majad purustati ja põletati maha. Liikumise ulatusest hirmunud Ivan IV sõitis Moskva-lähedasse Vorobjovo külla (praegustel Lenini mägedel). Tema järel suundus sinna ka relvastatud rahvahulk, nõudes vürstinna Anna ja Mihhail Glinski väljaandmist. Suurte raskustega aeti ülestõusnud laiali, nende juhid võeti kinni ja hukati. Viha Glinskite vastu oli aga nii suur, et rahva ülestõusu tulemusel kukutati Glinskite poolt juhitav valitsus.

Ülestõusud teistes linnades. Moskva ülestõus leidis vastukaja ka teistes linnades. See oli tingitud koormiste järsust tõusust ja viljaikaldusest, mis end eriti teravalt andis tunda põhjapoolsetel aladel. Samal 1547. a. vangistasid Opotška linna elanikud tsaari maksukoguja. Ülestõusu mahasurumiseks tuli saata kohale sõjavägi. Aastatel 1549—1500 toimusid rahutused ka Veliki Ustjugis ja Pihkvas. Nendes linnades astus possaadikehvistu välja jõuka ülemkihi vastu. Liikumisele linnades kaasnesid talurahvarahutused. On teada mitu feodaalide tapmise juhtumit Novgorodimaal ja Pošehhonjes. 1554.—1555. a., nähtavasti seoses mõne possaadirahutusega, tapeti Moskvas «üpris palju» kaupmehi.

Reformatsiooniliikumine. Klassivastuolude teravnemine peegeldus reformatsiooniliikumise tõusus. Reformatsioon nõudis kiriku ümberkorraldamist ja kloostrimaavalduse likvideerimist. See liikumine haaras linlaste alamkihte (holoppe, possaadikehvistut), ilmik-(valget)vaimulikkonda (pappe, diakoneid), aga ka mõningaid teenisaadlikke. Kõige radikaalsemaid vaateid väljendas Feodossi Kossoi, ühe tsaari kõrge aukandja holopp. Kossoi põgenes Volga-tagusesse eraklasse, kus pügas end mungaks ja hakkas jutlustama oma õpetust. Ta eitas õigeusu kiriku põhidogmasid. Maa ja linna kehvikkonna ideoloogina jutlustas ta kõikide inimeste võrdsust, võimudele mittealiumist ja esines sõdade vastasena. Feodossi Kossoi õpetus oli kaetud jumalasõna kestaga, nagu see oli iseloomulik keskaegsele ketserlusele. Ent selle varjul sisaldus väljaastumine feodaalkorra põhitugede vastu. XVI sajandi 50-ndate aastate keskpaiku võeti Kossoi kinni ja anti kirikukohtu kätte. Tal õnnestus siiski Leedusse põgeneda.

Märksa mõõdukamad olid ideed, mida propageeriti bojaaripoja Matvei Baškini ringis. Tema esines vabade inimeste orjastamise ja holopiks muutmise vastu, kritiseeris kirikuisade teoseid, eitas jumala kolmainsust ja mõningaid teisi õigeusu dogmasid. Baškinile õige lähedased vaated olid Troitse-Sergi iguumenil Artemil, kes astus käredalt välja kloostrimaavalduse vastu. 1533.—1555. a. kirikukogudel mõisteti ketserid hukka. Baškin saadeti Volokolamski kloostrisse, Artemi aga Solovetski kloostrisse, kust ta pages Leetu.

Reformatsiooniliikumisel ei olnud Venemaal linnade vähese arengu tõttu sellist ulatust kui Lääne-Euroopas ja see suruti maha.

3. XVI SAJANDI 50-ndate AASTATE REFORMID. TSENTRALISEERITUD VÕIMUAPARAADI TUGEVNEMINE

Valitsuse koosseis. Klassivõitluse ägenemine riigis sundis feodaalide erinevaid rühmitusi omavahelised tülid ajutiselt tagaplaanile jätma ja looma valitsuse, mis oleks võimeline kindlustama

mõisnike-pärisorjuslaste ülemvõimu. Feodaalaristokraatia oli sunnitud loobuma mõnedest oma privileegidest ja rahuldama reafeodaalide tähtsamad nõudmised. Ivan Julma ümber koondunud valitsevat ringi (vürst Andrei Kurbski nimetas seda Valitud raadaks) juhtis Aleksei Adašev, kes pärines rikkast, kuid mitte eriti suursugusest teenisaadlisuguvõsast. Evides erakordset poliitilist talenti, võttis Adašev enda kätte välispoliitika juhtimise, samuti sai ta üheks sisereformide initsiaatoriks. Suurt mõju avaldas tsaarile ka õuevaimulik Silvester, kes oma vaadeteit lähenes omakasupüüdmatutele. Silvester pooldas järeleandmisi vürstidele ja bojaaridele. Vürstlik-bojaarlikku rühma esindasid valitsuses vürst D. Kurljatev, vürst D. Paletski jt. Pärast Glinskite langemist võimule tulnud Valitud raada asus peagi reformide ettevalmistamisele ja läbiviimisele.

Maakogud. 1549. a. veebruaris toimus tsaari palees bojaaride, kõrgemate kirikutegelaste ja pealinna teenisaadlike koosolek (nn. lepituskogu). Tsaar süüdistas kogul bojaare kuritarvitustes, mis olid toime pandud siis, kui tema oli alles alaealine. Samal ajal kutsus ta kokkutulnuid kooskõlastatud tegevusele valitseva klassi huvide kaitsel. Kogul tehti teatavaks, et ettevalmistamisel on uus Sudebnik jt. reformid. Lepituskogu oli esimeseks Maakoguks (*Земский собор*), s. o. seisuste esindajate koguks. Kui 1549. a. kogust võtsid osa üksnes feodaalide esindajad, siis 1566. a. istungitel oli esindatud ka kaubanduslik-tööstusliku elanikkonna ladvik. Vene riik muutus seisuslikuks monarhiaks.

1550. a. Sudebnik. 1550. a. koostati uus Sudebnik, mis väljendas edusamme riigiaparaadi tsentraliseerimises. Kohtupidamises suurenes kesksete valitsusorganite ja prikaasibürokraatia erikaal. Asehaldurite võimu piirati possaadirahva ja mustaadraliste talupoegade jõukama osa kaasatõmbamisega asehalduri kohtusse. Feodaalkorra kindlustamise eesmärgil kehtestati ranged karistused kuni surmanuhtluseni «tuntud kurjadele inimestele», kelle hulka kuulusid ka need, kes astusid relvaga pärisorjusliku rõhumise vastu. Klassivõitluse teravnemise olukorras ei läinud valitsus talupoegade edasisele pärisorjastamisele. Seepärast kinnitati 1550. a. Sudebnikus 1497. a. Sudebniku sätet jüripäevast ja suurendati ainult pisut lahkumisandamit. Teenisaadlil ei õnnestunud saavutada oma nõudmiste rahuldamist ka bojaaride maavalduse piiramise osas.

1550. a. sõjalised reformid. 1550. a. sõjaväereformid tulenesid rahvamasside vastupanu mahasurumise vajadusest ja välispoliitilistest ülesannetest. Bojaarkond püüdis seejuures säilitada oma juhtivaid positsioone. Nii ei viidud nähtavasti ellu 1550. a. plaanitsetud tuhande teenisaadliku (nn. valitud tuhatkonna) paigutamist Moskva ümbrusse tähtsamate ametikohtade täitmiseks õukonnas ja sõjaväes. 1550. a. avaldati otsus, mis määras kindlaks vojevoodide suhted polkudes ja piiras ainult osaliselt kohajärguse

(*местничество*) süsteemi. Vaatamata bojaariaristokraatia järeleandmistele kohajärguse küsimuses kinnitas otsus ainujuhtimise ja suurendas vojevoodide tegutsemisvabadust sõja ajal.

Juba XVI sajandi alguses ilmusid seoses käsitulirelvade — arkebuuside levikuga esimesed regulaarsõjaväge meenutavad väeosad. 1550. a. hakati neid kutsuma streletsideks. Neist valiti 3000-meheline tsaari ihukaitsevägi, mille Ivan IV majutas Vorobjovo külla. Suhteliselt hästi relvastatud ja distsiplineeritud streletsivägi etendas Venemaa sõdades tähtsat osa.

Stoglav. 1551. a. kutsuti kokku kirikukogu, millest võtsid osa ka feodaalülikud. Seda kogu on kirjanduses hakatud nimetama Stoglavi koguks e. Stoglaviks, sest selle otsused esitati saja peatükina. Valitsus esines kogul kirikureformi projektiga. Loodeti saavutada kirikukogu nõusolek kloostrimaavalduse ja kirikufeodaalidele kuuluvate «valgete» slobodaade likvideerimiseks linnades. Kuid Stoglavi kirikukogu ossiflastest enamus eesotsas metropoliit Makariga oli otsustavalt valitsuse programmi vastu. Pidulikult kuulutati välja vaimulike puutumatu õigus kinnisvarale. Kloostrimaavaldust siiski piirati. Vürstide ja bojaaride maadeannetused kloostritele, mis olid tehtud pärast Vassili III surma, tunnistati kehtetuks. Kloostritel keelati maa ost ja osastisvürstide järeltulijail keelati annetada kirikutegelastele ilma tsaari loata hingepalve eest maad. Vaimulikud feodaalid ei võinud enam asutada linnades uusi slobodaasid ega majapidamisi.

Püüdes kindlustada valitseva kiriku seisundit, viis ossiflastest vaimulikkond Stoglavil läbi rea reforme, mille eesmärgiks oli kiriklike kombetalituste unifitseerimine ja vaimulikkonna mõnede kuritarvituste likvideerimine. Kokkuvõttes oli kirikureform kompromissiks Stoglavi kirikukogu ossiflastest enamuse ja Adaševi-Silvesteri valitsust ümbritsevate omakasupüüdmatute vahel.

Maksukorraldusreform. Alanud riigiaparaadireform ja aktiivne välispoliitika nõudsid täiendavaid vahendeid riigikassale ja maksukorraldusreformi. Võeti tarvitusele abinõusid finantssüsteemi tsentraliseerimiseks. Juba XVI sajandi 50-ndate aastate algusest seati ühtse maa maksustamisüksusena järk-järgult sisse adramaa (*coxa*). Adramaa suurus sõltus maa viljakusest ja valdaja seisuslikust kuuluvusest. Järelikult erinesid ka adramaalt võetavad maksud. Eriti oli adramaa sisseviimisest huvitatud teenisaadel. Mustaadraliste talupoegade ja vaimulikest feodaalide maadele langesid nüüd suuremad maksud kui teenisaadli omadele.

Maksukoorem kasvas tunduvalt. Koos vanade maksude ja kohustuste suurenemisega viidi kõikjal sisse uued: streletsiraha (streletsiväe ülalpidamiseks), vangiraha (sõjavangide väljaostmiseks) jt.

Prikaasid. XVI sajandi 50-ndate aastate keskel reorganiseeriti keskvalitsuse organid, mida peagi hakati nimetama prikaasideks. Prikaasides suurenes djakkide osa, kes pärinesid reeglina teenis-

aadli hulgast. Paljudest neist said silmapaistvad riigitegelased (näit. Saadikute prikaasi ülemdjakk I. Viskovatõi jt.). Prikaasidele läksid üle ka varem üksikutele bojaaridele kuulunud kohtufunktsioonid.

Tähtsaimate valitsemisorganite hulka kuulusid kõigepealt prikaasid, mis juhtisid relvastatud jõude ning nende varustamist maa ja rahaga: Teenistus- (*Разрядный*) (aadliväe keskse juhtimise küsimused), Teenismõisate (teenismaavalduse küsimused), Streletsiprikaas jt. Välispoliitika küsimused kuulusid Saadikute prikaasi kompetentsi. «Tuntud kurjade inimeste» (s. o. feodaalse ekspluateerimise vastu relvastatult võitlevate talupoegade) asjadega tegeles Kaelakohtu prikaas. Suure Tulu prikaas juhtis tähtsamate üldriiklike maksude kogumist. Maaprikaas täitis politseifunktsioone Moskvas. Uute territooriumide liitmisel Vene riigiga loodi uued piirkondlikud (Kaasani, Siberi) prikaasid. Laienev prikaasisüsteem oli tsentraliseeritud riigi ja teenisaadli klassipositsioonide kindlustamise vahendiks.

«Toitmise» kaotamine. Vähema tähtsusega polnud ka kohaliku halduse reorganiseerimine. 30—50-ndatel aastatel teostatud gubaareform viidi lõpule põhiliselt 1555. a. Kohtumõistmine tapmise ja «röövimise» üle võeti asehaldurite ja valdkonnaülemate käest ja anti gubaavanematele, kes valiti (harilikult maakondade kaupa) provintsi bojaarilaste hulgast. Gubaavanemad allutati Kaelakohtu prikaasile. Gubaa valitsemisasutustel, mille funktsiooniks oli rõhutud rahvamasside vastupanu mahasurumine, oli selge klassiiseloom.

XVI sajandi 50-ndail aastail toimus «toidetavate» järk-järguline asendamine maaomavalitsusasutustega. Kohtufunktsioonid ja maksude kogumine, mis varem oli «toidetavate» (asehaldurite ja valdkonnaülemate) ülesandeks, anti nüüd «valitud peadele», kes valiti jõukate possaadiinimeste ja mustaadraliste talupoegade seast. Maaomavalitsusvõimude poolt kogutud andamid laekusid tsaari laekasse, hiljem aga erilistesse prikaasidesse, veerandikesse. Viimaste abil kontrollis valitsus maaomavalitsuste tegevust. Maaomavalitsusreform viidi täielikult läbi ainult põhjapoolsetel mustadel maadel. Piiriäärsetes rajoonides maa loode- (Novgorod, Pihkva), lääne-, lõuna- ja kaguosas säilis asehaldurite ja valdkonnaülemate võim. Sõjaväelist juhtimist teostasid neis piirkondades vojevoodid. Seoses halduse jätkuva tsentraliseerimisega võib XVI sajandi lõpul kohalikus valitsemises täheldada sõjaväelise ja tsiviilhalduse järkjärgulist ühendamist, asehaldureid asendatakse vojevoodidega.

Gubaareform tugevdas mõisnike-pärisorjapidajate võimu ja soodustas feodaalse killustumuse jäänuste likvideerimist kohalikus halduses. «Toitmise» süsteemi kaotamine andis tõsise löögi bojaariaristokraatiale. Loodud valitav gubaa-omavalitsus oli teenisaadli seisuslikuks esindusorganiks provintsis.

1556. a. teenistusseadustik. 1556. a. seadustiku kohaselt kehtestati ühtne kord sõjaväe komplekteerimisel. Iga feodaal oli kohustatud välja panema tema kasutuses oleva maa (nii pärus- kui ka teenismaa) iga 150 tiinu kohta ühe ratsaväelase koos hobuse ja täisrelvastusega. Nii võrdsustati pärusmõisnikud sõjaväeteenistuse osas teenismõisnikega. Üle ettenähtud normi antud sõjameeste eest maksti rahalist kompensatsiooni, alla normi või halvas relvastuses antute eest trahviti. Kui varem said feodaalid sõjateenistuse eest sissetulekut «toitmisest», siis nüüd määrati neile rahapalk, mida maksti harilikult sõjakäikude ajal. Seati sisse range kord sõjateenistuse täpse täitmise kontrollimiseks (ülevaatused, teenistuslaste nimekirjade koostamine jne.).

XVI sajandi 50-ndate aastate keskpaiga sõjaväereformid tõstsid Vene tsentraliseeritud riigi armee võitlusvõimet.

Adaševi langus. Adaševi valitsus, mis tegutses süvenevate klassivastuolude olukorras, püüdis konsolideerida feodaalide klassi jõude ja ei võinud seetõttu teravamalt välja astuda feodaal-aristokraatia vastu. See valitsus langes, kui Ivan IV alustas võitlust aristokraatliku bojaarkonnaga. A. Adaševi langemist kiirendasid vastuolud valitsuses välispoliitika küsimustes, kõigepealt aga tema vastutegevus 1558. a. alanud Liivi sõjale Baltimaade liitmiseks.

Pärast Ivan IV naise Anastassia Romanovna surma 1560. a. süüdistati Adaševit ja Silvesterit tsaarinna mürgitamises. Silvester saadeti Solovetski kloostrisse. Adašev, kes elas Tartus salajase valve all, suri veidi enne ettevalmistatavat arveteõiendamist temaga.

Pärast Adaševi langemist võeti tarvitusele märksa resoluutsemad abinõud tsentraliseeritud feodaalriigi kindlustamiseks.

4. KAASANI JA ASTRAHANI KHAANIRIIKIDE LIKVIDEERIMINE. VOLGAMAA JA URAALI RAHVASTE LIITMINE VENE RIIGI KOOSSEISU

Riigiaparaadi ümberkorraldamine ja eriti relvastatud jõudude tugevdamine XVI sajandi keskpaigas võimaldas Vene riigil saavutada suuri edusamme välispoliitikas, kõigepealt aga liita Kaasan ja Astrahan.

Kaasani liitmise eeltingimused. Volga valdamine pidi kindlustama majanduslike ja kultuuriliste sidemete laienemise Kesk-Aasia, Kaukaasia ja Siberi maadega. Kesk-Volgamaa viljakad alad tõmbasid endale vene teenisaadli tähelepanu. Kaasani feodaalid, kes elasid mitte üksnes oma võimu all olevate rahvaste, vaid ka naabruses asuvate Vene maade röövimise arvel, ohustasid tõsiselt Vene riigi kagupiiri. XVI sajandi keskpaigas kasvas Türgi sõjalis-poliitiline võimsus, mille valitsejad toetasid Krimmi ja

Kaasani khaane. Idast tuleva ohu likvideerimisel oli suur strateegiline tähtsus, pidades silmas kavatsetavat võitlust väljapääsu eest Läänemerele.

Volgamaa rahvad Kaasani khaaniriigi ikke all. Kaasani khaaniriigi likvideerimisest olid huvitatud ka Kesk-Volgamaa ja Kaamaäärsed rahvad (mordvalased, udmurdid, marid, tšuvašid, tatarlased ja osa baškiire), kes kannatasid Kaasani feodaalide ikke all.

Kesk-Volgamaa rahvaste põhiosaks olid khaani ja tema vasallide poolt ekspluateeritavad põlluharijad. Kaasani khaaniriigi keskrajoonides kasutati kolmeväljasüsteemi, metsarajoonides valitses aga alepõllundus. Kesk-Volgamaa elanikkond (eriti mordvalased ja marid) sai elatust ka metsast (karusnahkade hankimine, metsmesindus jm.). Kaasani khaaniriigis loeti kõrgeimaks maaomanikuks feodaalset riiki. Khaanid jaotasid maad oma vasallidele pärandatava õigusega koguda elanikkonnalt andameid. Kaasani feodaalide majapidamistes kasutati lisaks kogukondlike talupoegade töötajõule sõjavangide orjatööd.

Töötavatelt massidelt võeti mitmesuguseid andameid ja makse. Põhiliseks oli maamaks, mis tuli tasuda produktides. Samuti kehtisid andamid muhamedi vaimulikele ja mitmed teised kohustused. Rasket iket kandis mordvalastest, tšuvaššidest ja maridest elanikkond, kes pidi khaanidele maksma kõrget jassakki.

Linnu oli Kesk-Volgamaal vähe ja neiski käsitöö nõrgalt arenenud. Suuremaks linnaks oli üksnes Kaasan — khaaniriigi poliitiline keskus. Juba XV sajandi lõpust muutus see transiitkaubanduse keskuseks. Aegamööda tugevnesid Kesk-Volgamaa kaubasidemed Vene riigiga. Vene kaupmehed käisid sageli Kaasanis, Moskvas oli aga tatari kaupmeestel oma slobodaa.

Volgamaa lihtrahvas tõusis ikka sagedamini ja sagedamini relvaga niihästi rahvusliku kui ka sotsiaalse rõhumise vastu. On teada talupoegade ja linlaste relvastatud ülestõusud Volgamaal 1531. ja 1545.—1546. a., mille tagajärjel kihutati Kaasanist välja khaan Safa-Girei. Märkimist väärivad ka rahutused Kaasanis 1549. a., kui «väiksemad» inimesed (käsitöölised ja talupojad) ei tahtnud alluda feodaalidele.

Osa tatari feodaalidest ilmutas püüdu liituda Vene riigiga.

Kaasani ja Astrahani liitmine. Vene riigi otsustavale pealetungile eelnes pikk ettevalmistus. Esimene sõjakäik Kaasanile (1545) Ivan IV valitsemisajal kandis sõjalise luure iseloomu. Siiski läksid selle sõjakäigu ja 1545.—1546. a. Volgamaal puhkenud ülestõusu tulemusena Vene riigi koosseisu tšuvašid ja marid, kes võtsid aktiivselt osa edasisest võitlusest Kaasani khaaniriigi vastu. Vene vägede sõjakäigud Kaasani alla 1547/48. a. talvel ja 1549/50. a. talvel ei andnud oodatud tulemusi ebarahuldava sõjalise ja diplomaatilise ettevalmistuse tõttu.

Järgnevad sõjalised reformid tugevdasid Vene armeed. Vene diplomaatial õnnestus hoida väljapaistvat nogai mursaad Ismaili

astumast Krimmi-Kaasani koalitsiooni. (Nogai hordi rännualad asusid Volga kesk- ja alamjooksu ning Jaiki jõe ja Uraali vahemail.) Suur tähtsus oli sõjalise baasi loomisel võitluseks Kaasaniga: 1551. a. kevadel ehitati Svijaga suubumiskohal Volgasse Svijažski linn-kindlus.

Ülestõusud Krimmi ja Kaasani feodaalide vastu puhkesid uue jõuga. Kaasanis eneses ei lõppenud feodaalide omavahelised vaenused. 1552. a. juunis algas pärast hoolsat ettevalmistust määratu suure, 150 000-mehelise Vene väe sõjakäik Kaasani vastu. Sõjakäiku juhtis Ivan Julm. Krimmi khaan Devlet-Girei, saanud Türgilt abiks suurtükiväge ja janitšare, liikus omakorda Tuula peale, püüdes Vene vägede plaane nurja ajada. See katse siiski ebaõnnestus ja Devlet-Girei pöördus tagasi. 1552. a. augustis piirati Kaasan sisse. Vene vägi oli erinevalt tatarlastest hästi relvastatud, tal oli tugev suurtükivägi ja andekad väejuhid. Keeruliste piiramisseadmete ehitamist juhtis väljapaistev vene ehitaja Ivan Võrodkov, kelle nimega on seotud ka Svijažski rajamine. Oskuslikult kaevatud käik ja õhkamine, mis purustas osa linnamüüri, kergendas linna vallutamist. 2. oktoobril 1552 vallutati Kaasan tormijooksuga. Kaasani khaaniriik oli hävitatud. Kesk-Volgamaa rahvad läksid Vene riigi koosseisu.

1556. a. likvideeriti ka Astrahani khaaniriik. Astrahan liideti Venemaaga. Alam-Volgamaa liitmine kindlustas Vene riigi mõju nogailaste seas. Huvitatud normaalsetest kaubanduslikest ja diplomaatilistest sidemetest Venemaaga, tunnistas Suur-Nogai hord Ismaili juhtimisel end sõltuvaks Vene riigist (1557). Ainult mõned Ismailile vaenulikud mursaad läksid oma ulussidega Kubanimaale, kus tekkis Väike-Nogai hord, mis andis end vasallisõltuvusse Krimmi khaaniriigist.

Baškiiria liitumine Vene riigiga. Kaasani vallutamine mõjutas ka Baškiiria ajaloolist saatust. Suur osa Baškiiriast allus Nogai hordile. Peale selle allus osa baškiire Siberi khaanidele, Lääne-Baškiiria aga Kaasani khaanidele. Baškiiride majanduse aluseks oli rändkarjakasvatus. Baškiirid tegelesid ka jahinduse ja metsmesindusega. Parimad rännualad, jahi- ja metsmesilaste pidamise paigad olid hõivatud kohalike kogukondlaste hulgast esilekerkinud baškiiri feodaalide poolt. Baškiire ekspluateerisid rängalt tatari khaanid, aga samuti nogai mursaad, kes kogusid baškiiri elanikkonnalt jassakki kariloomades.

Kaasani khaaniriigi likvideerimine 1552. a. andis baškiiridele võimaluse liituda Vene riigiga. Alguses astus Vene alamaks Lääne-Baškiiria, mis senini oli olnud Kaasani khaanide võimu all. 1556. a. andsid end Vene alamaks ka kõik nogai mursaadest sõltuvad baškiirid. Ivan IV poolt baškiiridele antud sellekohastes ürikutes tunnistati nende pärilikku õigust maale ning tagati julgeolek ja lubati soodustusi. Uraalitagused baškiirid alistusid

Venemaale XVI sajandi lõpul, pärast Siberi khaani Kutšumi purustamist.

Kesk-Volgamaa ja Lõuna-Uraali rahvad Vene riigi koosseisus. Kaasani khaaniriigi purustamine ja kogu Volga liitmine Venemaaga vastasid Vene maade majandusliku arengu elulistele vajadustele. Progressiivne tähtsus oli liitumisel Vene riigiga ka Kesk-Volgamaa ja Lõuna-Uraali rahvastele enestele. Paljurahvuseline Vene riik oli märksa kõrgemal arenguastmel kui Kaasani khaaniriik. Hoolimata tsarismi tugevast rõhumisest ja kohalike elanike julmast ekspluateerimisest vene feodaalide poolt, loodi siiski soodsamad tingimused Volgamaa ja Lõuna-Uraali rahvaste majanduslikuks ja kultuuriliseks arenguks.

Volgamaal hakati ehitama kindlustatud linnu. Ehitati Tšeboksarõ, seejärel Laišev, Tetjuši, Ufaa jt. Suuremates linnades, nagu Kaasan ja Svijažsk, arenes käsitöö ja kaubandus. Põllumajanduses suurenes kolmeväljasüsteemi erikaal. Järk-järgult hakkas maaharimine juurduma ka Baškiirias, kus seda varem vähe tunti.

Ent Volgamaa liitmisel Venemaaga kaasnes ka tsarismi rõhumispoliitika. Kaasanis loodud eparhia (piiskopkond) hakkas kohalikku elanikkonda ristiusustama. Õigeusu kirik sai Volgamaal maavaldusi. Algas vene mõisnike ümberpaigutamine uutele aladele. Kohalik töötav elanikkond, kellele säilitati nende maad, oli kohustatud maksma tsaarile jassakki (naturaalandamit karusnahkade, mee jm. näol). Tatari elanikkond saadeti Kaasanist välja. Baškiiri ja tatari ratsaväeüksusi kasutati vene sõjaväeteenistuses.

Vene valitsus õhutas sotsiaalset vaenu Volgamaade rahvaste vahel. Suurest osast tatari jt. kohalikest feodaalidest said Vene riigi valitseva klassi esindajad, nad said maksu- ning muidki soodustusi. Volgamaa rahvaste rahulolematus pärisorjusliku ja rahvusliku ikkega põhjustas XVI sajandi 50-, 70- ja 80-ndatel aastatel massilisi rahvaliikumisi, mida Krimmi khaan ja nogai feodaalid püüdsid pöörata võitluseks sõltumatu muhamedi khaaniriigi taastamise eest. Volgamaa rahvaste väljaastumised olid aga sihitud niihästi vene mõisnike kui ka kohalike feodaalide vastu.

Võitlus Krimmi-Türgi sissetungidega. Vene riik seadis endale ülesandeks võitluse Krimmi khaaniriigiga, keda toetas Türgi. Rõõvretked naabermaadele kuulusid Krimmi khaaniriigi feodaalide rändleva elulaadi juurde. Nendes tingimustes omandas erilise tähtsuse lõunapiiride kaitseks XVI sajandi 50-ndatel aastatel rajatud tõkkevöönd. Selle moodustasid kindlustatud linnad ja asulad, mille vahel paiknesid raidtõkked (pooleldi maharaiutud mets). Okaa-tagune Tuula tõkkevöönd ulatus Rjazanist Kozelskini. See kindlustuste süsteem kergendas riigi lõunapiiride kaitset. Lõunasse suundus ikka rohkem inimesi, kes pagesid maa keskrajoonidest pärisorjuse ikke alt.

XVI sajandi keskel korraldati rida luureretki Musta mere lähis-

tele, millel polnud aga kaugemale ulatuvaid tagajärgi. Vene riigil ei olnud veel küllaldaselt jõudu ega vahendeid võitluseks Krimmi khaaniriigiga.

5. OPRITŠNINA

XVI sajandi keskpaigas teostatud reformid tugevdasid Vene riiki ja kindlustasid teenisaadli positsiooni. Murdmata jäi aga veel vürstlik-bojaarliku aristokraatia võim, kellest osa ei olnud rahul killustumuseaegsetest poliitilistest õigustest ja privileegidest ilmajäämisega. Maal säilisid veel viimased osastised, millest suurimaks oli Staritsa vürstkond. Ka Novgorodimaal säilis eraldatuse jooni. XVI sajandi 60-ndatest aastatest seadis Ivan IV valitsus endale ülesandeks mitte ainult feodaalaristokraatia mahasurumise, vaid ka tema poliitilise võimu majanduslike aluste õõnestamise, likvideerides bojaaride maavalduse ja jaotades selle mõisateks teenisaadlikele.

Valitsuse peaülesandeks jäi riigi klassitugede kindlustamine. Tsentraliseerimispoliitika pidi edaspidigi kinnitama mõisnikepärisorjapidajate võimu ekspluateeritava talurahva üle.

Uusi reforme soodustavateks teguriteks olid Liivi sõda ja vajadus võidelda Krimmi khaaniriigiga. Selleks oli tarvis aga tõsta Vene sõjaväe võitlusvõimet.

Opritšnina rajamine. 1564. a. detsembris lahkus Ivan IV koos oma lähimate kaaslastega Moskvast, siirdudes Aleksandrovskaja slobodaasse (praegune Aleksandrovi linn Vladimiri oblastis), millest ta laskis muuta kindlustatud laagriks. Siit saatis tsaar Moskvasse kaks läkitust. Esimeses, mis oli adresseeritud vaimulikkonnale ja teenistuslastele, süüdistati bojaare selles, et nad hoiavad kõrvale riigiteenistusest ja riigi kaitsmisest Krimmi khaaniriigi, Liivimaa ja Leedu vastu. Vaimulikele aga tehti etteheiteid bojaaride abistamise pärast. Läkituses Moskva possaadile kinnitas tsaar, et pealinna «alamaid» inimesi valitseja «viha ja põlg» ei puuduta. Moskva possaadiinimesed toetasid võitlust tsentralisatsioonivaenuliku feodaalaristokraatiaga. Nende nõudmisel saadeti Aleksandrovskaja slobodaasse deputatsioon. Ivan Julm nõustus Moskvasse tagasi pöörduma tingimusel, et talle osutataks toetust «reetmise» halastamatul väljajuurimisel. Tsaar saabus Moskvasse 1565. a. alguses. Nii sai alguse opritšnina.

Opritšnina territoorium. Termin *opritšnina* tuleneb venekeelsest sõnast *опричь* — peale, eraldi. Loodi eriline opritšninavägi. Kogu riik jagati opritšninaks ja zemštšinaks. Tsaarile otseselt alluvasse opritšninasse võeti maad, mis olid ette nähtud opritšnikute «paigutamiseks». Need olid maa keskosa (Možaisk, Vjazma, Suzdal jt.) ning pealinnast lõunas (Kozelsk, Beljov, Malõi Jaroslavets) asuvad rajoonid. Hiljem liideti neile veel teisi maakondi (Kost-

roma, Staritsa jt.). Opritšninasse võetud territooriumilt saadeti massiliselt välja vürste ja bojaare; neile anti uued valdused zemštšinas, nende senised maad kuulusid aga jagamisele opritšnikute vahel.

Ivan IV valitsus püüdis kindlustada feodaalide põhiosa, teenisaadlike positsioone. Just seepärast arvati opritšninasse Moskva ümbrus, kus elas sadu mõisnikke, kes juba ammust ajast olid olnud suurvürstivõimu toeks. Need feodaalid said juurde uusi valdusi ja moodustasid opritšnikute põhituumiku. Možaiski, Kozelski jt. rajoonide lülitamine opritšninasse on seletatav ka sõjalis-strateegiliste eesmärkidega. Valitsus tahtis luua kindlat tugiala Liivi sõja otsustavateks lahinguteks, eemaldades sealt kahtlasena tunduvaid inimesi vürstide ja bojaariaristokraatia hulgast. Opritšnina alla läks ka osa Moskva linnast ja mustaadralise Pomorje kaubandus- ja tööstusrajoonid (Holmogorõ, Ustjug, Kargopol). Opritšninasse võeti ka suurimad soolatööstурid Stroganovid. Moskva ja põhjapoolsete linnade possaadielanikud toetasid tsentralisatsiooni. Nad andsid isegi materiaalset toetust opritšnina ülalpidamiseks. Tervikuna haaras opritšnina maa majanduslikult arenenumaid rajoone. Et aga opritšninasse valiti personaalselt üksnes valitsusele kõige ustavamaid feodaale, oli osa maakondi tükeldatud zemštšina ja opritšnina maade vahel.

Opritšnikute sotsiaalne koosseis. Opritšninaväe suuruseks määrati esialgu tuhat meest. Hiljem see kasvas märgatavalt, opritšninavägi jaotati polkudeks. Opritšnikute põhimassi moodustasid mõisnikud. Nemad määrasid opritšnina sotsiaalse palge. Ivan Julma lähikonda kuulusid niisugused teenisaadli esindajad nagu Maljuta Skuratov, Vassili Grjaznoi jt. Ka mõned vürstid ja bojaarid kuulusid opritšninasse (nagu näit. vürst A. Vjazemski jt.). Opritšnikute hulka sattusid ka mitmesugused seikluseotsijad — välismaise päritoluga avantüristid (Heinrich Staden jt.).

Opritšnina valitsusaparaadi loomine. Oma olemasolu jooksul elas opritšnina valitsusaparaat üle rea muutusi. Esialgu moodustati see koja-ametkondliku korralduse eeskujul. Varsti hakkas aga ainult majanduslikke funktsioone täitvate organite kõrval tekkima ka teisi, mis olid analoogilised seniste riigiasutustega. Opritšninat juhtis Ivan Julm isiklikult koos erilise duumaga. Opritšninas olid nii omad kojaametkonnad kui ka Veerandik, mis kogus põhilisi makse possaadiinimestelt ja talupoegadelt. Mõned prikaasid jäid ühiseks kogu riigile (näit. Saadikute prikaas).

Zemštšinas kuulus kõrgeim võim Bojaaride Duumale, mille tegevust rangelt kontrollisid Ivan Julm ja ta lähikondlased.

Opritšnina aparaat tugevdas tsentraliseeritud riiki. Uute valitsemisasutuste loomine oli seotud madalat päritolu teenisaadlike edutamisega prikaasiametnikeks. Selleks läks nende kätte ka poliitiline võim maal. Samal ajal oli riigi jaotamisel opritšninaks ja zemštšinaks mitmeid negatiivseid tagajärgi, sest tekkisid uued

tõkked Vene maade majanduslikuks ja poliitiliseks ühtesulamiseks.

Opritšninaaegne poliitiline võitlus. Varsti pärast opritšnina loomist asus Ivan IV feodaalaristokraatia hävitamisele. 1567.—1568. a. hakkasid levima kuuldused bojaaride vandenõust, mille eesmärgiks olevat Ivan Julma kõrvaldamine ja Staritsa vürsti Vladimiri või koguni Poola kuninga upitamine Vene troonile. Raske öelda, kas need kuuldused vastasid tegelikkusele või mitte. Igatahes laskis tsaar 1568. a. hukata kõige mõjukama bojaari I. Fjodorovi. Süüdi mõisteti ka metropoliit Filipp (pärines Kolõtševite bojaariperekonnast), kes püüdis ebasoosingusse sattunute kaitseks välja astuda. Ta saadeti välja, hiljem aga tapeti. 1569. a. hukati ka Staritsa Vladimir. 1570. a. liikus Ivan Julm koos opritšninaväega Novgorodi alla, mida ta pidas üheks vandenõu põhiliseks koldeks. Ivan Julma karistusekspeditsiooniga kaasnesid mõttetud julmused. Purustati Tver ja Toržok. Novgorodis hukkusid mitmed tuhanded süütud inimesed. Samal ajal andis see sõjakäik tugeva hoobi Novgorodimaa iseseisvuse jäänustele. Tsaari naasmisel Moskvasse hukati I. Viskovatõi, kes juhtis Saadikute prikaasi, aga samuti ka teisi prikaasi ametnikke, keda süüdistati reetmises.

XVI sajandi 70-ndate aastate alguseks andis Ivan Julma valitsus opritšnina abil tõsise hoobi viimastele osastistele. Likvideeriti feodaalse detsentralisatsiooni tähtsaim tugipunkt — Staritsa vürstkond. Novgorodimaa liitus kindlalt Venemaa riigisüsteemiga. Opritšnina rajamisel oli aga ka oma negatiivne külg: riigi ja talupoegade ruineerimine maa massilise ümberjaotamise ning opritšnikute laastamistöö tagajärjel.

Sügav eraldatus opritšnina ja zemštšina vahel võis saada saatuslikuks tsentraliseeritud riigiaparaadi edasisele arengule. Krimmi khaani Devlet-Girei röövretk 1571. a. näitas, et opritšnikute seas oli reetureid, kes aitasid kaasa Krimmi vägede ootamatule tungimisele Moskva alla; paljud opritšnikud osutusid halbadeks väejuhtideks. Seetõttu reorganiseeriti opritšnina 1572. a. «valitseja õukonnaks», s. t. sellele anti koja-ametkondlik vorm. Kuid 1572. a. reform ei tähendanud opritšnina täielikku likvideerimist. Nii pandi 1575.—1576. a. Simeon Bekbulatovitš (tatari khaani poeg, kes juba pikka aega oli olnud Moskva teenistuses) zemštšina ülemaks, ta sai isegi «kogu Vene suurvürsti» tiitli. Osaliselt oli see tingitud diplomaatilistest kaalutlustest — Ivan IV kandidatuuri esitamisest Poola troonile. Muide, reaalne võim oli ikkagi Ivan Julma käes, ehkki ta 1575.—1576. a. nimetas ennast üksnes Moskva vürstiks.

70-ndatel aastatel algasid uued repressioonid, mis puudutasid nüüd ka bojaare ja opritšnina vürste — hukati silmapaistvad opritšnikud vürst V. Tjomkin-Rostovski, vürst N. Odojevski jt.

Opritšnina ja talupojad. Tsentraliseeritud võimu kindlustamine tähendas talupoegade rõhumise tugevnemist. Ivan Julma valitsuse peamise toe, teenisaadli kätte langes opritšnina ajal massiliselt mitte üksnes bojaaride pärusmõisaid, vaid ka suur osa mustaadralisi ja kojavalduslikke maid. Sellega kaasnes pärisorjusliku rõhumise tugevnemine. Talupojad vastasid vastupanuga mitmel viisil, alates massilisest pagemisest ja lõpetades avalike väljaastumistega opritšnina vastu. Klassivastuolud teravnesid eriti XVI sajandi 70—80-ndatel aastatel, kui maa elas üle majanduslike vapustuste, keskrajoonide tühjenemise, katkuepideemia, nälja jm. raskeid aastaid. Sellel perioodil võttis võitlus töökäte eest sageli talupoegade vägivaldse omastamise ja opritšnikute mõisatesse küüditamise vormi. Tasumata jäänud ja uute maksude sissenõudmine muutus sageli otseseks vägivallaks töötava elanikkonna kallal.

Nii aitas klassidevaheliste ja klassisiseste vastuolude tingimustes loodud opritšnina ise kaasa nende teravnemisele. Töötavad massid tasusid oma higi ja verega riikliku tsentralisatsiooni võidukäigu eest, mis toimus pingelises võitluses bojaarliku reaktsiooniga.

Opritšnina tähtsus. Opritšnina oli sammuks edasi tsentraliseeritud riigi kindlustamisel, feodaalse killustumuse iganditega peetavas võitluses. Ivan Julma valitsemisajal anti otsustav hoop kahele osastisliku detsentralisatsiooni eelpostile: Staritsa vürstkonnale ja Novgorodile. Kuigi bojaariaristokraatia polnud veel likvideeritud, osastisi faktiliselt enam ei eksisteerinud. Viimane nendest (Uglitši osastis) likvideeriti pärast Ivan IV noorema poja Dimitri surma 1591. a.

Ei maksa aga üle hinnata poliitilise killustumuse likvideerimise astet opritšnina-aastatel maal, kus polnud veel lahti saadud majanduslikust eraldatusest. Ivan Julma ja tema lähikonna poliitikas ja ideoloogias olid veel väga tugevad osastiste aja traditsioonid. Ja ka edaspidi oli Bojaaride Duumal ja bojaariaristokraatial riigiaparaadis tähelepanuväärne koht.

Opritšnina ees seisvaid ülesandeid täideti keskajale iseloomulike barbaarsete meetoditega. Piinamised, hukkamised — niisugused olid abinõud, mida kasutas niihästi Ivan Julm kui ka tema opritšnikud. Mõnedki neist, nagu näiteks Maljuta Skuratov, said oma julmustega kurva kuulsuse osaliseks. Võideldes «mässu» vastu laostasid ja hävitasid opritšnikud massiliselt süütuid inimesi linnast ja maalt. Nii kindlustati opritšnina-aastatel mõisnike-pärisorjapidajate diktatuuri.

Liivi sõja põhjused. Kaasani ja Astrahani liitmine võimaldas Vene riigil asuda Läänemere rannikualade vallutamisele. Võitlus Baltimaade eest oli Ivan IV valitsuse kõige tähtsamaks välispoliitiliseks ülesandeks. Vene teenisaadel lootis saada Baltimaadel uusi asustatud maid, oli huvitatud ka korrapäraste kaubanduslike ja kultuuriliste sidemete loomisest välismaaga. Vene linnade kaubanduslik-käsitööstuslik elanikkond toetas energiliselt võitlust Baltimaade eest pääsemiseks Euroopa turgudele. Liivimaa (täpsemalt Vana-Liivimaa) valitsev klass omakorda tegi Rootsi ja Poola valitsuse ergutusel kõik, et Vene riiki majanduslikult blokeerida. Liivimaa valitsejad ei lasknud Venemaale teistest Euroopa maadest värvatud spetsialiste, keelasid kaubanduse mitmete kaubaartiklitega jne. Võitlus Baltimaade pärast muutus mõõdapääsematuks.

Baltimaade rahvad Liivi ordu ikke all. XIII sajandist alates oli läti ja eesti rahvas saksa vallutajate raske ikke all. Eesti ja Läti alal oli XVI sajandil rida riiklikke moodustisi: Liivi ordu, Riia peapiiskopkond, Tartu, Kuramaa ja Saare-Lääne piiskopkond. Nende vahel käis lakkamatu võitlus. Klassivastuolud põimusid Vana-Liivimaal rahvuslike vastuoludega. Valitsevaks klassiks olid saksa vaimulikud, ilmalikud feodaalid ja linnapatritsiaat; töötava elanikkonna moodustasid eesti ja läti talurahvas ja linnakehvikud.

XVI sajandil jätkus eesti ja läti talurahva pärisorjastamine, kes kaotasid järk-järgult õiguse mõisnike juurest lahkuda. Maarahva hulgas suurenes üha hobuseta talupoegade arv, ikka enam oli neid, kel polnud oma maad ja kes töötasid küla jõukamates taludes. Koos kaubalis-rahaliste suhete arenguga XVI sajandi esimesel poolel suurenesid talupoegade koormised, eriti raharent. Turu suurenev nõudmine teravilja järele stimuleeris mõisamaade suurendamist talupoegade maa arvel.

Käsitöö ja kaubanduse areng viis tõusuteele Liivimaa linnad, millest eriti kerkisid esile Riia, Tallinn, Tartu, osaliselt ka Pärnu. Baltimaade linnade kiire kasvu põhjuseks oli suures osas kaubanduse laienemine Baltimaade ja Vene riigi vahel. Juba XV sajandi lõpul ilmusid vene kaupmehed saksa kaupmeeskonna vastuseisule vaatamata Baltimaadele ning kauplesid eestlaste ja lätlastega. Liivimaa linnu valitsesid magistraadid (raed), mis koosnesid peamiselt saksa päritoluga linnarahva jõukama osa esindajatest. Linna lihtrahval polnud tegelikult mingisuguseid õigusi ja nad kandsid koos talurahvaga maksude ja koormiste pearaskust.

Talurahva ja linna alamkihtide ekspluateerimise tugevdamisega kasvas ka töötavate masside protest pärisorjusliku ikke vastu. Paljud eesti ja läti talupojad põgenesid saksa mõisnike juurest Venemaale. Klassivõitluse ägenemine väljendus katoliku kiriku vastases reformatsiooniliikumises Baltimaadel XVI sajandi 20-

ndatest aastatest. Liivimaa rüütlid ja linnapürjelid surusid linna alamkihtide huve väljendavate radikaalsete ususektide tegevuse halastamatult maha. Ent püüdes kasutada reformatsiooni kiriku laialdaste maavalduste sekulariseerimiseks, läks suurem osa Liivimaa aadlist XVI sajandi keskpaigaks üle luteri usku. Eriti suure ulatuse võttis eesti ja läti talurahva klassivõitlus Liivi sõja aastatel. Eesti ja läti töötavad inimesed nägid vene rahvas, kellega nad olid ajalooliselt seotud, oma liitlast võitluses sakslastest ekspluateerijate vastu.

Liivi sõja algus. Liivi sõda algas jaanuaris 1558. a. Liivimaa valitsejad sõlmisid Venemaa vastu suunatud sõjalise liidu Leeduga. Vene väed ületasid Liivimaa piiri. 1558. a. kevadel ja suvel hõivati kogu Ida-Eesti koos Narva ja Tartuga, Vene väed jõudsid Tallinna müüride alla. Narva liitmine andis Venemaale võimaluse alustada mereteitsi suhtlemist teiste Euroopa riikidega. Purustanud 1559. a. jaanuaris-veebruaris Riia peapiiskopkonna relvastatud jõud, jõudsid Vene väed Riiani ning Leedu piirini.

Enne Liivimaa täielikku purukslöömist sõlmis aga Vene valitsus Liivimaa feodaalidega vaherahu. A. Adašev ja tema pooldajad bojaaride seast, soovides omandada uusi maid lõunas, suhtusid eitavalt võitlusse Baltimaade pärast ning pooldasid sõda Krimmi khaaniriigi ja Türgiga. 1559. a. vaherahul olid kurvad tagajärjed. Vene relvade edust kohutatud, otsustasid Leedu ja Taani sekkuda Liivi sõtta ja mitte lubada Baltimaade liidendamist Venemaaga. Liivimaa feodaalid sõlmisid 1559. a. kokkuleppe Poola kuninga Sigismund II Augustiga, mille kohaselt läksid ordu, aga seejärel ka Riia peapiiskopkond Poola protektoraadi alla. Taanlased vallutasid samal ajal Saaremaa, kus hakkas valitsema Taani kuninga vend hertsog Magnus. 1559. a. vaherahu ei püsinud kaua. Adaševi valitsus eemaldati peagi võimult.

Liivi ordu purustamine. Üheks Vene vägede edu põhjuseks Baltimaadel oli eesti ja läti talupoegade abi neile. Hõivanud Ida-Eesti, viis Vene väejuhatus oma positsioonide kindlustamiseks ellu abinõusid, mis mõneti kergendasid eestlastest elanikkonna olukorda. Likvideeriti saksa vaimulike feodaalide maavaldus, rahvale anti laenuks teravilja ja kariloomi jm. See lõi soodsad tingimused Vene riigi edasiseks võitluseks Baltimaade pärast. 2. augustil 1560 toimunud lahingus purustati ordu parimad sõjajõud. Viljandi vallutati, ordumeister Fürstenberg langes aga vangi. Liivi ordu kui iseseisev sõjaline jõud lakkas olemast. Vene vägede võidud kiirendasid eesti talurahva väljaastumist saksa ja taani feodaalide vastu. 1560. a. sügisel puhkes Põhja-Eestis ülestõus, millest võttis osa üle 4000 inimese ja mida juhtis üks eesti sepp. Suurte raskustega õnnestus Liivimaa aadlil see liikumine maha suruda. Talurahvarahutused jätkusid Eestis ja Lätis ka 1561. a. Siis aga toimus läti ja eesti talurahva meeleolus murrang. Maade jagamine

vene mõisnikele, sõjamaksud ja rekvireerimised viisid selleni, et talupojad loobusid Vene vägede toetamisest.

Liivi ordu purustamine ja Baltimaade talurahva feodalismivastase võitluse kasv mõjutas naabermaid aktiivsemale võitlusele Baltimaade pärast. 1561. a. anastas Rootsi Tallinna. Oma nõudmised Baltimaadele esitas Poola kuningas. Vastavalt Vilniuse kokkuleppele Sigismund II Augustiga 1561. a. likvideeriti Liivi ordu. Väina jõest põhja pool asuv territoorium (Üleväina Liivimaa) liideti Leeduga, Väinast lõuna pool asuvatel aladel loodi aga Kuramaa ja Zemgale hertsogiriik eesotsas viimse ordumeistri G. Kettleriga, kes jäi Leedu suurvürsti ja Poola kuninga vasalliks. Rootsi, Taani ja Leedu alustasid Narva blokaadi ja ootasid ainult sobivat momenti otsustavaks väljaastumiseks Vene vägede vastu Baltimaadel. Liivi sõda võttis laialdase iseloomu, killustatud Vana-Liivimaa asemel tuli Venemaal nüüd tegemist teha rea tugevate Euroopa riikidega. Samal ajal pidi Venemaa võitlema Krimmi khaani retkede vastu lõunas.

Polotski vallutamine. Sellises keerukas välispoliitilises olukorras otsustas Ivan IV sõlmida kokkuleppe Rootsi kuninga Erik XIV-ga ja anda samal ajal hoop Leedu suurvürstiriigile. Juba 1562. a. alustatud sõjategevus Leedu vastu tõi peagi Vene vägedele hiilgava võidu: 1563. a. veebruaris vabastati Polotski linn, mis oli kuulunud juba Vana-Vene riigi koosseisu. Polotski taasliitmine andis võimaluse pealetungiks Riiale ja avas tee ka Leedu suurvürstiriigi pealinna Vilniusse. Vene vägede edasitungi pidurdas kaotus Ula jõel (Polotski lähedal) ja Orša all 1564. a. 1564. a. aprillis põgenes Leetu väljapaistev väejuht vürst A. Kurbski, üks Adaševi valitsuse kindlamaid pooldajaid.

1566. a. kokkukutsutud Maakogu avaldas Ivan IV valitsusele täielikku toetust sõja jätkamiseks, et liidendada kogu Baltikum. Vene diplomaatia suureks saavutuseks oli 1567. a. sõlmitud kokkulepe Ivan IV ja Erik XIV vahel, mille kohaselt Rootsi kohustus lõpetama Narva blokeerimise.

Leedu, Ukraina ja Valgevene XVI sajandil. Lublini unioon. Ikestatud ukraina ja valgevene talurahva klassivõitluse tugevnemine, feodaalide sisevastuolud ja ebaedu sõjas Vene riigiga sundisid Leedu suurvürstiriigi valitsevat klassi kiirustama 1569. a. unioon loomisega, mis liitis Poola ja Leedu üheks riigiks — Rzeczpospolitaks (Lublini unioon). Rusuvalt kajastus see ukraina, valgevene ja leedu rahva olukorras.

Leedus, Ukrainas ja Valgevenes kasvas feodaalne maavaldus kogukonnamaade edasise anastamisega. Märgatav oli linnade kasv. Esile tõusid Kiiev, Lvov, Polotsk, Mogiljov, Minsk ja Vilnius. Suurimad Ukraina, Valgevene ja Leedu linnad said Magdeburgi õiguse. Linnade omavalitsus läks rikkamate linnaelanike kätte. Ukraina, Valgevene ja Leedu linnade majanduslikku edenemist soodustas kaubasidemete tugevnemine Venemaaga.

Edusammud Ukraina, Valgevene ja Leedu majanduses, ennekõike kaubatootmise elavnemine, tõid endaga kaasa talupoegade ekspluateerimise tugevnemise. Siin nagu teisteski Ida-Euroopa maades võis täheldada teorendi kasvu ja mõisamaa laienemist.

1557. a. Leedu suurvürsti Sigismund II Augusti sisseseatud «Määrused wlókade kohta» suurendasid riigitalupoegade kohustusi. Üleminekul kogukondlikult maakasutuselt ühesuguste maatükkidega (*wlóka*) talumajapidamistele läks osa maad suurvürsti majandite, folvarkide alla. «Määruste» kehtestamine, hiljem aga samalaadse korra sisseseadmine ka eramõisates, oli ukraina, valgevene ja leedu talurahva röövimise ja pärisorjuse tugevdamise vahendiks.

XVI sajandi jooksul vähenes feodaalsetes majapidamistes järk-järgult orjatöö kasutamine, kuid tugevnes ukraina ja valgevene talurahva pärisorjuslik sõltuvus. Kõrvuti talupoegadega, kellel polnud õigust lahkuda feodaali juurest, langesid üha enam pärisorjuse ikkesse ka talupojad, kellel oli formaalne õigus oma isanda juurest ära minna. Juriidiliselt vormistati pärisorjus 1588. a. kolmanda Leedu statuudiga, mis muutis üle 10 aasta ühe ja sellesama feodaali juures elanud talupojad pärisorjadeks.

Feodaalikke tugevnemine kutsus esile talurahva klassivõitluse. Paljud ukraina ja valgevene talupojad ning vaesunud linlased põgenesid Dneprile, kus liitusid kasakatega. Talurahvas astus avalikult välja uute maksude ja koormiste vastu. Klassivõitlus avaldus ka reformatsiooniliikumises.

Lublini unioon oli poola ja leedu feodaalidele vajalik ekspansiooniks itta ning ukraina ja valgevene rahva rõhumisel. Ukraina maad läksid Leedult üle Poolale. Leedu feodaalid lootsid omakorda saada Poolalt sõjalist abi võitluseks Vene riigiga.

Venemaa välispoliitiline olukord XVI sajandi 70-ndatel aastatel. Krimmi-Türgi agressiooni tugevnemine. XVI sajandi 70-ndateks aastateks Vene riigi rahvusvaheline olukord halvenes. Teda ähvardas nüüd ühe kuninga alla ühinenud Rzeczpospolita. Rootsi trooni haaras Soome hertsog Johan, kes oli tuntud oma sümpaatia poolest Rzeczpospolita vastu. Nendes tingimustes otsustas Ivan IV luua Liivimaa vasallkuningriigi eesotsas taani hertsogi Magnusega.

Vene riigi rasket olukorda kasutades, mille tingis pikaleveninud sõda Baltimaadel, korraldas Türgi sultan Selim II 1569. a. sõjakäigu Astrahani vastu, kooskõlastades selle enne Rzeczpospolita valitsusega. Sultani eesmärgiks oli vallutada Kaasan ja Astrahan, samuti tee avamine edasitungiks Taga-Kaukaasiasse Doni ja Volga jõge ning Kaspia merd mööda. Sõjakäik lõppes halva organiseerimise ning türgi ja krimmi feodaalide vaheliste vastuolude teravnemise tõttu edutult. Oht lõunas aga püsis. Liivi sõja kahekümne neljast aastast kahekümne ühel tungisid Krimmi tatarlaste jõugud Vene maadele, hoides kinni tähelepanuväärsel

hulgal Vene vägesid. See sundis Ivan Julma valitsust kiirustama piirivalveteenistuse reformiga lõunas. 1571. a. otsus, riigi esimene sõjaväemäärustik, kehtestas piirivalveteenistuses ühtse korra: piiriäärsetest linnadest saadeti steppi valvesalgad, kes pidid teatama tatarlaste lähenemisest Vene piiridele. Reform osutus õigeaegseks. Kui 1571. a. jõudis Krimmi khaan Devlet-Girei veel Moskva alla ja põletas maha suure osa Vene pealinnast, siis 1572. a. purustasid vürst M. Vorotõnski väed ta juba 50 km Moskvast Lopasnja jõel.

Lõunapiiride kindlustamine aitas paremini kaitsta Vene riiki Krimmi tatarlaste kallaletungide eest.

Vene vägede sõjakäik 1577. a. Sigismund II Augusti surmale (1572. a.) järgnes Poolas interreegnum. Sel ajal kaalus Rzeczpospolita valitsev klass enam kui üks kord Ivan Julma kandidatuuri Poola troonile. Pärast Prantsuse tulevase kuninga Henri Valois' lühiajalist viibimist Poola troonil kaldus enamik poola-leedu feodaale siiski Transilvaania (Semigradi) vürsti Stephan Báthory poole, kes saigi Poola kuningaks 1576. a.

Purustanud bojaaride opositsiooni, alustas Ivan Julm 1577. a. suurt pealetungi Baltimaadel, mille eesmärgiks oli lõpetada võidukalt Liivi sõda. Selle sõjakäigu tulemusena läks kogu Liivimaa (välja arvatud Riia ja Tallinn) Venemaa valdusesse.

Liivi sõja lõpp. Kuid juba 1578. a. muutus rahvusvaheline olukord järsult. Báthoryl õnnestus talle seni alistumatu Gdanski (Danzigi) vallutamisega kindlustada oma seisundit Poolas, samuti sõlmida liit Krimmi khaaniriigi ja Türgiga, mis lõi ähvardava olukorra Venemaa lõunapiiril. Sõtta Vene riigiga tõmmati peale Poola relvastatud jõudude ka Rootsi. Juba 1578. a. reetis Ivan Julma Magnus, kes läks üle Stephan Báthory leeri. Poola kuninga väed, kes plaanitsesid Moskva vallutamist, liikusid sügavale Vene aladele. 1579. a. vallutasid nad pärast kolmenädalast piiramist Polotski. 1581. a. piirati sisse Pihkva. Selle iidse Vene kindluse garnisoni kangelaslik vastupanu näitas vene rahva mehisust ja visadust. Koos venelastega võitlesid Pihkva all ka ukraina kasakad. Báthory sõjaväed ei suutnud murda pihkvalaste kindlat vastupanu.

1581. a. läksid pealetungile Rootsi väed, vallutades Narva ja peaaegu kogu Baltikumi ranniku. Pihkva ebaõnnestunud piiramine, mis kutsus esile rahulolematuse Poola sõjaväes, sundis Báthoryt alustama läbirääkimisi Ivan Julmaga. 1582. a. sõlmiti Jam Zapolskis (Pihkva lähedal) kümneks aastaks vaherahu. Vene riik oli sunnitud loobuma Liivimaast ja Polotskist, sai aga tagasi Báthory poolt hõivatud Vene maad. Peagi lõppes sõda ka Rootsiga. 1583. a. Pljussa vaherahu kohaselt säilitas Venemaa väljapääsu Läänemerele, Neeva suudme. Vene linnad Jam (Jamburg), Koporje ja Ivangorod läksid Rootsile.

Liivi sõja tähtsus. Liivi sõda oli üheks lüliks Venemaa võitluses Baltikumi eest. Sõjal oli suur tähtsus Baltimaade rahvaste elus. Selle käigus likvideeriti Liivi ordu ja piiskopiriigid. Samal ajal aga andis sõda end Venemaal raskelt tunda, põhjustades maa äärmise laostumise, materiaalsete väärtuste ja inimjõu kurnatuse. Talupoegade ja possaadirahva õlgadele langes üha suurenev maksukoorem.

Pärast Liivi sõda langes eesti ja läti rahvas, kelle üle säilis saksa mõisnike võim, ka poola, rootsi ja taani feodaalide ikke alla.

7. LÄÄNE-SIBERI RAHVASTE LIITMINE VENE RIIGIGA

Lääne-Siberi rahvad. Pärast Kaasani langemist said venelaste idanaabriteks Lääne-Siberi rahvad: neenetsid (samojeedid), handid (ostjakid), mansid (vogulid), siberi tatarlased, altai hõimud. Lõuna pool tegelesid nad karjakasvatusega, põhjas jahi, kalapüügi ja põhjapõdrakasvatusega. Siberi tatarlased ja altai hõimud tundsid primitiivset maaharimist, mis oli kõrvaltegevusalaks, millega tegeldi muu kõrval ja ühenduses korilusega.

Tootlike jõudude madalale arengule vastasid ka ühiskondlikud suhted. Enamik rahvaid oli patriarhaalse sugukondliku korra tasemel, mõnedel oli hakanud kujunema klassiühiskond ja alanud feodaliseerumisprotsess. Kõige kaugemale oli see protsess jõudnud siberi tatarlastel, kes olid loonud iseseisva Siberi khaaniriigi keskusega Tšinga-Tura (Tjumeni) kaubalinnas, mis asus Kesk-Aasiast Volga äärde kulgeva paljukasutatava karavanitee ääres Uraalidest ülemineku kohal. Hiljem viidi Siberi pealinn itta, Kašlõki linna, mis asus Toboli jõe suudme läheduses. Siberi khaaniriigi koosseisu kuulus peale tatarlastest põhielanikkonna osa hante ja manse. XVI sajandi 70-ndail aastail, pärast võitu khaan Jedigeri üle, astus Siberi khaaniriigi troonile Kutšum.

Lääne-Siberi liitmine Vene riigiga. Juba XVI sajandi keskpaigas püüdis khaan Jediger võitluses oma vaenlastega toetuda Vene valitsusele. 1555. a. palusid tema saadikud Ivan IV võtta Siberimaa «oma nimele», nõustudes maksma andamiks ühe sooblinaha inimese kohta. Siberisse saadeti Vene saatkond, et Jedigeri ja «kogu Siberimaad tõe juurde tuua» ja «täielikku andamit võtta».

Kutšumi võimuletulek muutis järsult Siberi khaaniriigi ja Vene riigi suhteid. Vahekorrad teravnesid. Eriti halvaks muutusid need XVI sajandi 70-ndatel aastatel. Siberis tapeti Moskva saadik, Moskvas sai teatavaks Siberi khaani kavatsus võtta ette sõjakäik Permimaale. Vene valitsus pidi mõtlema oma idapiiri kindlustamisele. Selleks püüti kasutada tööstureid Stroganoveid, kellele kuulusid laialdased kindlustatud linnakestega maa-alad Kaama ääres. 1574. a. anti Stroganovitele tsaari ürik, millega neile anne-

tati Uraalidest ida pool asuvad maad kohustusega ehitada Toboli, Irtõši ja Obi äärde «kaitsmiseks» kindlused ja organiseerida sõjaretki oma palgaliste kasakatega.

Stroganovite valdustest siirdus Uraalide taha kasakate ekspeditsioon Jermaki juhtimisel. Ta liikus oma salgaga Tšussovaja jõge mööda Uraale ületava mägiteeni, sealt Tagili jõele, edasi aga Toboli harujõele Turale. Surunud maha mitmed vastupanuüritused, tungis Jermaki salk 1582. a. Siberi khaaniriigi tsentrumisse. Otsustavas lahingus Tšuvaševo asulas khaaniriigi pealinna Kašlõki külje all purustati Kutšumi erinevatest hõimudest koosnev vägi. Kutšum rändas Barabini steppi, kasakad hõivasid Kašlõki. Tatari khaaniriik lagunes. Osa Kutšumi vasalle tõi vabatahtlikult jassakki Jermakile.

Jermaki võit ei lahendanud sellegipoolest idapiiride julgeoleku küsimust. Jermaki väeüksus osutus ebapiisavaks uute maa-alade enda käes hoidmiseks ja Jermak pöördus abi saamiseks Moskva poole. Täienduseks saadetud väesalk ei suutnud osutada vajalikku toetust. Jermak langes khaani varitsusväe küüsi ja uppus Irtõši jõkke. Venelased olid sunnitud lahkuma Kašlõkist ja tulema üle Uraali tagasi. Kuid Jermaki sõjakäik näitas, et on võimalik suhteliselt väikeste jõududega kindlustada idapiiride julgeolek, liita Lääne-Siber Vene riigiga ja omandada uusi karusnaha poolest rikkaid rajoone. Maa keskosas tunti XVI sajandil karusnahkadest juba puudust. Seepärast jätkas Vene valitsus pingutusi Siberi liitmiseks.

Vene vägede uue pealetungiga kaasnes püsivate asulate ja kindluste ehitamine. 1586. a. ehitati Tura jõele, Siberi sügavusse viiva tee alguslõiku, Tjumeni linn. Järgmisel aastal alustasid venelased Tobolski linna ehitamist Toboli jõe suudmes, mis jäi kauaks ajaks Siberi administratiivseks keskuseks. Võitluse jätkamiseks lõunasse rännanud Kutšumiga ehitati Tara linn. 1598. a. andsid Tara vojevoodid Kutšumile otsustava löögi. Kutšum põgenes Kesk-Aasiasse ja hukkus. Tema hordi jäänused rändlesid veel pikka aega Kasahstani steppides, korraldades kallaletunge vene asulatele.

XVI sajandi 90-ndatel aastatel rajati Pelõmi linn ja allutati Pelõmi vürstkond, Berjozovo linna ehitamisega Obi alamjooksul kindlustati aga venelastele ammugi tuntud tee üle Põhja-Uraali. Surguti ja Narõmi linna asutamine XVI sajandi lõpul Obi jõele, ülespoole Irtõši suubumiskohta, samuti Obi harujõe Tomi äärde Tomski linna ehitamine XVII sajandi alguses kindlustasid kogu Lääne-Siberi liitmise Vene riigile ja edasiliikumise itta.

Lääne-Siberi liitmise ajalooline tähtsus. Lääne-Siberi rahvaste elus algas uus ajajärk. Nad liitusid tugeva tsentraliseeritud riigiga, mille põhielanikkond oli jõudnud märksa kõrgemale arenguastmele. Hajutatud Siberi rahvastel polnud võimalust organiseerida Vene vägedele tõsisemat vastupanu, mõnikord nad ei püüd-

nudki seda osutada. Ühtedele rahvastele tähendas Venemaaga liitumine neid varem ekspluateerinud tatari khaanide võimu kaotamist ja seetõttu nad ei protesteerinudki, teistele kindlustas see aga rahulikuma elu ja naabrite röövretkedest vabanemise. Neil põhjustel andis osa Siberi rahvastikust end vabatahtlikult Vene võimu alla. Peaaegu üheaegselt sõjasalkade tegutsemisega Siberis algas ka rahulik kolonisatsioon. XVI sajandi lõpul asusid äsja ehitatud kindluste müüride äärde elama possaadiinimesed, tekkisid esimesed vene külad.

8. ÜHISKONDLIK-POLIITILINE MÕTE JA KULTUUR

Vene kultuuri tõusu XVI sajandi teisel poolel valmistas ette maa majanduse areng, samuti oli kultuuri areng tihedalt seotud Vene riigi poliitiliste edusammudega.

Haridus. Raamatutrükkimise algus. Haridus levis peamiselt valitseva klassi hulgas. Ka töötava rahva seas võis kohata haritud inimesi, enamikule puuduses virelevast talurahvast ja linna kehvikkonnast oli aga kättesaamatu isegi elementaarne kirjaoskus. Sajandi keskel esitati Stoglavi kirikukogul projekt linnakoolide loomiseks, seda küll peaasjalikult vaimulikkonna ettevalmistamise eesmärgil. Levisid grammatika ja aritmeetika käsiraamatud. Omapärasteks teatmeteosteks humanitaar- ja loodusteaduste alal olid sõnaraamatud — azbukovnikud, mis mõneti meenutavad tänapäeva entsüklopeediat. Mõned tolle aja haritud inimesed valdasid kreeka, ladina jt. võõrkeeli ning olid tuttavad antiikautorite parimate teostega.

XVI sajandi keskpaigas hakati Moskvas raamatuid trükkima. 1564. a. aprillis, vähem kui aasta pärast trükikoja asutamist, andis õukonnakiriku diakon Ivan Fjodorov välja esimese trükitud raamatu «Apostel». Ivan Fjodorov tugines käsikirjalise kirjanduse sajanditepikkustele traditsioonidele ning sajandi keskel Moskvas trükitud raamatute eeskujule. Praeguseni selgitamata põhjustel tuli Ivan Fjodorovil ja ta abilisel Pjotr Mstislavetsil Moskvast lahkuda. Nad töötasid Valgevenes ja Leedus, seejärel Ukrainas. Fjodorov andis Lvovis välja esimese trükitud vene aabitsa. «Moskva trükkal» soodustas kultuurisidemete arenemist vene ja ukraina ning valgevene rahvaste vahel.

Teadusalased teadmised. Riigi elulised majanduslikud vajadused määrasid tehniliste teadmiste arengu. Vene soolakeetjate praktilised kogemused leidsid üldistamist spetsiaalses juhendis, mis selgitas, kuidas puurida auke soolalahuse kättesaamiseks. Seoses maade arvelevõtmise ja sõjaväereformidega XVI sajandi keskel koostati maksuarvestusraamat — omalaadne käsiraamat maavalduse suuruse määramiseks ja maksude arvutamiseks, mida võttis riik erinevatele seisustele kuuluva maa eest.

Suur tähtsus oli Vene suurtükiväe arendamisel ja täiustamisel Andrei Tšohhovi, tuntud Tsaar-suurtüki looja ning tema õpilaste tegevusel. Suured ehitustööd Moskvas jt. linnades tingisid erilise Kiviehitiste prikaasi loomise, mille ülesandeks jäi tähtsamate ehitustööde juhtimine. 1585.—1591. a. püstitati suurepärase meistri Fjodor Koni juhtimisel Moskvas nn. bulvarite ringile Valge linna müürid. 1591.—1592. a. ehitati puukindlustustega Muldlinn (Aia tänavate ringil).

Vene rändurid ja meresõitjad tegid tähtsaid geograafilisi avastusi. Lisaks tavalistele reisidele Konstantinoopolisse ja Lähis-Itta (1558.—1561. a. viibis seal kaupmees V. Poznjakov, hiljem T. Korobeinikov) võeti ette reise ka kaugele Põhja ja Siberisse. Sellega loodi eeldused vene maadeavastajate XVII sajandi saavutustele Siberis. Vene reisijad pidasid plaane, kuidas jõuda Põhja meretee kaudu Indiasse ja Hiinasse. Rändurite teadete järgi hakati kaarte koostama. Sõjalis-diplomaatilistel eesmärkidel tehti «plaane» (kaarte-skeeme) üksikutest, peamiselt piiriäärsetest territooriumidest. On teada, et Ivan Julm käskis «teha riigi plaani». Seda kasutati tõenäoliselt XVI—XVII sajandi vahetuse vene kartograafia suurima töö — meieni mittesäilinud «Suure plaani» koostamisel.

Ajalooline mõte. Suuri edusamme tegi XVI sajandi keskpaiku ajalooline mõte. Ajalooliste teoste kirjutamisel kasutati üha enam diplomaatilisi ja sõjalisi operatiivdokumente prikaasiarhiividest. Koostati üldkroonikaid, kus kajastus Vene riigi kasvav tähtsus. Oma ulatuselt grandioosseks tööks oli illustreeritud koondkroonika — «Pildikroonika» (*«Лицевой свод»*), mis koostati XVI sajandi 50—70-ndail aastail Ivan Julma enese, A. Adaševi jt. tsaari lähemate kaaslaste osavõtul. See oli omalaadne maailmaajalugu «maailma loomisest» kuni Vene suurte võitudeni XVI sajandi keskel, mille koostajad püüdsid näidata, et Vene riik on endisaegsete monarhiate seaduslikuks järglaseks. Metropoliit Makari eestvõtmisel koostati «Astmikuraamat» (*«Степенная книга»*). See ei esitanud sündmusi aastate kaupa, vaid oli terviklikuks ajalooteoseks. Materjal oli esitatud Ivan Julma esivanemate valitsemisaegade järgi. Iga valitseja kujutas seal nagu üht astet (*степень*) vürstisoo arenguredelil. Raamat pidi näitama, et vene vürstide ja tsaaride isevalitsuslik võim on igavene.

Vene riigi võitlusele Kaasani eest on pühendatud «Kaasani ajalugu» («Kaasani kroonika») — ajaloolis-publitsistlik jutustus, mis on kirjutatud opritšnina loomise eel. Selle autor viibis 20 aastat vangina Kaasanis ja vabanes alles pärast linna vallutamist 1552. a. Seda võitlust kujutab ta võitlusena iidsete Vene maade tagasisaamise eest ja saavutatud võitu kui viimset heitlust Kuldhordiga. Autor paneb võidu Ivan Julma sõjameeste kangelaslikkuse arvele.

Vene kultuur mõjutas kõigi riigi koosseisu kuuluvate rahvaste ajaloolise mõtte arengut. Nii kirjutas karjalane Fjodor Tšudinov XVI sajandi keskel oma sünnimaa esimese ajaloo.

I. Peresvetov. XVI sajandi kolmas veerand oli vene ühiskondlik-poliitilise mõtte õitseajaks. Publitsistlikus kirjanduses käsitleti päevaküsimusi Vene riigi ümberkorraldamisest, isevalitsuslikust võimust ja selle suhtumisest bojaarkonda ning vähemal määral ka talupoegade olukorrast.

Vene ühiskondlik-poliitilise mõtte väljapaistvaks esindajaks oli I. Peresvetov. Nooruses oli ta Poola kuninga juures sõjaväes, võttis osa Tšehhi ja Ungari kuningate sõjast Ungari trooni pärast. Umbes 1538. a. paiku sõitis Peresvetov Venemaale. Oma palvekirjade ja legendide vormis koostatud teosed Tsargradi (Konstantinoopoli) vallutamisest Mahmed-saltani poolt andis ta 1549. a. sügisel tsaar Ivan Julmale. Peresvetovi esitatud reformiprojektide eesmärgiks oli kõigepealt tugeva isevalitsusliku võimu loomine, mis toetuks alalisele sõjaväele. Peresvetov piitsutab suurnikke, kes hukutasid Bütsantsi, ja soovitas tsaaril sundida bojaare sõnakuulmisele, peatumata julmade repressioonide ees. Kohtu ja rahanduse tsentraliseerimine, rahapalga sisseviimine sõdalastele jt. reformid pidid Peresvetovi arvates kindlustama Venemaa aktiivse välispoliitika ja eelkõige Kaasani khaaniriigi liitmise. Vene riiki kujutas Peresvetov maana, kes toob orjastatud slaavi rahvastele vabanemise Türgi ikkest. Peresvetovi esitatud ümberkorralduste projektid vastasid teenisaadli huvidele. Oma sotsiaalsetelt ja filosoofilistelt vaadetelt ületas aga Peresvetov aadelliku piiratuse. Astumata küll pärisorjuslike suhete kui selliste vastu, esineb ta holopluse ja võlaorjusliku sõltuvuse vastasena. Vaadetelt humanist, omistas Peresvetov suurt tähtsust raamatutele ja mõttetarkusele.

Jermolai (Erasm). XVI sajandi keskpaiga väljapaistev publitsist oli vaimulik Jermolai (munganimega Erasm). Ta kirjutas, et ühiskonna materiaalse heaolu aluseks on «kündjate» (talupoegade) töö ja tegi ettepaneku kergendada nende olukorda, asendades kõik kohustused ühtse naturaalobrokiga, mis moodustaks ühe viiendiku saagist.

Metropoliit Makari. Kirik põhjendas ideoloogiliselt tsentraliseeritud riigi tugevdamise vajadust kindla isevalitsusliku võimuga ja pidas samal ajal usulise katte varjus võitlust feodalismivastaste väljaastumistega. Kiriku eesotsas seisis tol ajal metropoliit Makari, väljapaistev kirikukirjanik, kes jagas ossiflaste ideoloogiat. Propageerides oma teostes isevalitsusliku võimu jumaliku päritolu ideed, kaitses ta samal ajal kloostrite maavalduste puutumatust, toetas halastamatut arveteõiendamist ketseritega.

Ametliku kiriku autoriteedi tõstmiseks pandi 1547. ja 1549. a. kirikukogudel alus vene pühakute kanoniseerimisele, mis pidi sümboliseerima vene kiriku ühtsust. Makari ja tema ümber koon-

dunud kirjanikud koostasid määratu suure rikkalikult illustreeritud kirikukirjandusliku kogumiku, mida nimetati «Tšetji-Mineiks» (lugemisraamat kuude ja päevade kaupa). See kogumik sisaldas vene pühakute elulookirjeldusi, kirikumäärusi ja vaimulikke teoseid. «Tšetji-Minei» pidi koostajate kavatsuste kohaselt looma tugeva ideoloogilise baasi vene kirikule ja olema tõhusaks relvaks võitluses igasuguse vabamõtlemisega.

Silvester ja «Kodukord». Bojaarkonna ideoloogidena jätkasid tegutsemist omakasupüüdmatud. Nende sulest ilmunud teostes kaitsti tsaarivõimu piiramise vajadust bojaaride nõukogu poolt, samuti kloostrivaranduste likvideerimist. Bojaaride ideoloogidele lähenes ka A. Adaševi mõttekaaslane ülempreester Silvester. Temagi pidas vajalikuks tsaari ja bojaaride tihedat koostööd. Silvester redigeeris lõplikult ka «Kodukorra» («*Домострой*») — kõlbluskoodeksi ja elukondlike reeglite kogumiku, mis oli määratud linnaelanike jõukamale osale. «Kodukorras» jutlustati tingimusteta alistumisest võimudele ja alandlikust meelest perekonnapea vastu.

Ivan Julma ja Andrei Kurbski teosed. Isevalitsuse ideoloogia on kõige täpsemalt väljendatud Ivan Julma läkitustes.

Ivan Julm oli andekas kirjamees ja oma aja kohta haritud inimene. Ta tundis kaasaegsete Euroopa autorite, samuti antiikkirjanike teoseid. Kuulutades tsaarivõimu piiramatuse printsiipi ja nõudes alamatelt vastuvaidlematut allumist, astub Ivan Julm oma läkitustes Kurbskile käredalt välja vürstide ja bojaaride omavoli vastu, mis põhjustas sisevaenusi ja ohustas riigi olemasolu. Seoses sellega muutub isevalitsuse ülistamine Ivan Julmal despotismi, julmuse ja vägivalla õigustamiseks.

Vürst A. Kurbski läkitused ja ta «Lugu Moskva suurvürstist», kirjutatud Liivi sõja ajal välismaal, olid suunatud eeskätt Ivan Julma poliitika vastu. Kurbski pidas opritšninat tsaari «verejanu» tulemuseks. Oma teostes vastandas Kurbski Ivan Julma isevalitsust Valitud raada poliitikale, mil tsaarivõimu piirasid «targad nõuandjad» (s. o. Adaševi ja Silvesteri valitsus). Maksim Kreeklase õpilasena esines Kurbski omakasupüüdmatute vaadete kaitsjana ja kritiseeris salvavalt ossiflastest munkade vaateid. Opositsiooniliste bojaariringkondade poliitilise programmi õigustamiseks otsis Kurbski tuge kaasaegse ühiskondliku elu nähtuste ratsionalistlikust seletusest.

Ajaloolised laulud. Rahvas väljendas oma suhtumist XVI sajandi kolmanda veerandi tormilistesse sündmustesse ajaloolistes lauludes. Parimad rahvaloomingu näited selles žanris on pühendatud Kaasani vallutamisele, Jermaki sõjakäikudele ja Ivan Julma võitlusele bojaarkonnaga. Ei tsaarid ega väejuhid, vaid rahvas on nende laulude kangelaseks. Suurtükiväelastest lihtinimesed on laulu «Kaasani vallutamisest» peategelased. Suurtükiväelaste leidlikkus ja taibukus võimaldab maa-aluse käigu Kaa-

sani kindluse all õhku lasta, mis kindlustabki võidu lahingus Kaasani all. Laulu läbib palav isamaa-armastus ja usk vene rahva jõusse. Rahvalaulude populaarsemate kujude hulka kuulub julge kasakate vabaväe ataman Jermak Timofejevitš. Laulus Kostrjukist kujutatakse satiiriliselt ülbet välismaalasest opritšnikut, kelle lihtne vene inimene ära võitis. Selles laulus on tunda opritšnina-aegade omavoli ja julmuse hukkamõistu. Folklooris võib kohata ka naiivse monarhismi ideoloogiat, mis oli omane talupoegadele, kes nägid tsaaris kaitsjat kurjade bojaaride vastu. Ivan Julma kujutatakse rahvalauludes valitsejana, kes juuris välja bojaaride reeturlikkuse.

Arhitektuur. Kunst. Rahvaliku puuarhitektuuri sügavad traditsioonid olid selleks pinnaseks, millelt võrsusid vene arhitektuuri XVI sajandi teise poole suurepärased mälestised. Telkkatustega ehitiste alusel loodi tornikujuliste kivikirikute rahvuslik stiil. Selle musternäidiseks on Vassili Õndsa peakirik Moskvas, mis ehitati aastail 1554—1560 vene ehitusmeistrite Barma ja Postniku juhatusel Kaasani vallutamise auks. Kirik koosneb üheksast tornikujulisest kirikust kaheksanurkse torniga, mida keskel kroonib telkkatus. Kirikud on omavahel ühendatud galeriiga, mis ümbritseb kesktorni. Kiriku maaliline konstruktsioon põhineb vene ehituskunsti rahvalikel alustel. Üheks vene arhitektuuri suurepäraseks mälestiseks on Ivan Suure kellatorn Kremlis (1600. a.).

Vene maalikunstis tugevnesid realistlikud jooned. Ikonograafias hakati kujutama reaalseid ajaloolisi isikuid ja sündmusi. Poliitiline tendents läbib ikooni «Võitlev kirik», mis kujutab sõjameeste pidulikku marssi noore tsaari juhtimisel läbi põleva linna. See Kaasani vallutamisega seotud teos ülistab vene relvade võitu ja toetab ideed, et isevalitsus on jumalast. XVI sajandi lõpul tõusis esile nn. Stroganovi ikoonimaalijate koolkond, mis paistab silma teoste hoolika viimistluse, väljapeetud stiili ja olustikulise täpsusega.

Palju värvirikkaid miniatuure oli «Pildikroonikas» ja metropoliit Makari «Tšetji-Mineis». Ainuüksi «Pildikroonikas» oli üle 16 000 ajaloolisi sündmusi, eriti oma maa ajaloo sündmusi kujutava miniatuuri.

Suuri edusamme tegid XVI sajandil vene tikkijad. Üksikutes väljaõmblemistöökodades (näit. Staritsa vürstide omas) valmisid tööd, mis kujutasid vene inimest, ta meeleolu ja ümbritsevat keskkonda. Mõnedki Ivan Julmale ja Boriss Godunovile valmistatud tooted (ülipeene smaragdidest ja rubiinidest ornamendiga kuldtass, musta vaabaga kaunistatud kullast sööginõud jm.) on kullassepakunsti suurepärasteks näidisteks. Vene juveliiride tööga käisid tutvumas väljapaistvad Euroopa spetsialistid. Venelased omakorda kasutasid meeleldi lääne ja ida meistrite saavutusi.

Vaatamata vene kultuuri tõusule XVI sajandil jäi ta eriti loodusteadustes maha Euroopa eesrindlike maade selle aja kultuurist.

Kaasani ja Astrahani liidendamine soodustas Vene riigi ja Kaukaasia ning Kesk-Aasia rahvaste majanduslike ja kultuuriliste sidemete tugevnemist ja arenemist.

Põhja-Kaukaasia. Kõige tihedam läbikäimine kujunes Vene riigil XVI sajandi teisel poolel Põhja-Kaukaasiaga, kus elas palju hõime ja rahvaid. Põhja-Kaukaasia eelmäestiku ning tasandike lääne- ja keskosa asustasid adõgeelaste (tšerkesside) hõimud. Mägedes elasid karatšid, osseedid, ingušid, tšetšeenid. Adõgeelased tegelesid peamiselt maaharimise ja loomakasvatusega. Koos kodutööndusega tekkis adõgeelastel ka juba käsitöö; nii sepistasid nad rauast relvi jm. Tasandikul ja rannaäärsel alal elavatel rahvastel hakkasid kujunema feodaalsuhted, kõrgmäestikus säilisid sugukondliku korra jooned. Kabardiinis väljendus klassiline diferentseerumine ühelt poolt sõltuvate talupoegade, hõloppide ja teiselt poolt vürstiväkke kuuluvate feodaalide olemasolus. Ka olid kabardiini vürstidel juba oma maavaldused. Samuti olid mõned varafeodaalsed moodustised Dagestanis.

Hõimude ja kujunevate vürstiriikide vahelised vaenused, mis komplitseerusid Türgi ja Iraani võitlusega Kaukaasia pärast, iseloomustasid kogu Põhja-Kaukaasia XVI sajandi ajalugu. Tugevneva Krimmi-Türgi agressiooni tingimustes pöördusid tšerkessi vürstid abi saamiseks Moskva poole. Põhja-Kaukaasia rahvad nägid Venemaas jõudu, mis suudaks vastu seista Türgi vägede survele. 1552. a. läks osa tšerkessi hõime Vene alamlusse. 1557. a. lõi Venemaaga tihedad sidemed Kabardiini vürst Temrjuk. Ivan Julm abiellus Temrjuki tütre Mariaga. Kabardiini läks Vene riigi protektoraadi alla ja hakkas saama Venemaalt pidevat sõjalist ja tehnilist abi. Venemaa oli huvitatud oma strateegiliste positsioonide tugevdamisest Põhja-Kaukaasias ja kaubandussidemete laiendamisest Idamaadega. Tereki jõele (Sunža jõe suudmes) ehitati peagi linn, mis sai Vene riigi tugipunktiks Põhja-Kaukaasias.

Gruusia. Juba XV sajandil moodustus Gruusia territooriumil hulk kuning- ja vürstiriike. Gruusia idaosas asus Kahheetia, maa keskosas Kartlia (pealinnaga Tbilisi), läänes oli suuremaks poliitiliseks moodustiseks Imereetia (tähtsaim linn Kutaisi), lõunas aga Samtshe-Saatabago vürstiriik (tähtsaim linn Ahaltsihe). Musta mere rannikul oli Guuria, Megreelia (Mingreelia) ja Abhaasia vürstiriik.

Gruusia talupoegade (glehhide) peategevusalaks oli maaharimine ja loomakasvatus. Suletud naturaalmajandus säilis veel täiel määral. Gruusias valitses privilegeeritud feodaalne maaomand. Pärusmõisate valdajad suurendasid järk-järgult tegu ja naturaalrenti, saavutasid talupoegade lahkumisõiguse tühistamise. XVI sajand oli pärisorjuse arengu aeg Gruusias. Gruusia talu-

pojad võitlesid pärisorjusliku rõhumise vastu kõikide nende võimuses olevate vahenditega.

Feodaalselt killustatud Gruusia muutus veriste Türgi-Iraani sõdade tallermaaks, mis laostas maa. Gruusia rahvas võitles kangelaslikult Türgi ja Iraani vallutajatega oma iseseisvuse eest. Seejuures lootis Gruusia Venemaa abile. XVI sajandi keskel saatis Ivan Julm Kahheetia kuninga Levani palvel Gruusiasse appi kasakasalga.

Venemaa ja Gruusia vahel kujunesid mitte üksnes diplomaatilised, vaid ka kultuurilised sidemed. Juba XVI sajandi lõpul saabusid Kahheetiasse vene ikoonimaalijad, kes andsid grusiinlastele edasi oma kogemusi. Tugevnevate kirjanduslike sidemete tunnistajaks Venemaa ja Gruusia vahel oli «Jutustus kuninganna Dinarast», mis ilmus Venemaal XVI sajandi keskel. Selles jutustatakse Gruusia kuningannast Dinarast (Tamarast) ja gruusia rahva võitlusest oma vaenlastega.

Aserbaidžaan. XVI sajandi esimesel poolel kuulus Aserbaidžaan nagu Armeeniagi määratu suure Safaviidide riigi koosseisu. Selle hõimude ja rahvaste konglomeraati kujutava riigi eesotsas olid XVI sajandi lõpuni türgi rändhõimude feodaalülikud. Türgi sõjad Safaviididega täidavad kogu Aserbaidžaani XVI sajandi ajaloo.

Aserbaidžaani rahvastiku põhimassiks olid feodaalselt sõltuvad talupojad. Rändlevatel hõimudel säilisid kaua patriarhaalsuhete igandid. Aserbaidžaanis tunti sel ajal nelja liiki feodaalset maaomandit: riigimaad, kojamaad, kirikumaad ja eravaldused. Peamiseks rendivormiks jäi endiselt naturaalrent. Aserbaidžaani linnad, millest suurimateks olid Täbris ja Šemahha, muutusid tähtsateks käsitöö- ja kaubanduskeskusteks. Aserbaidžaanis valmistatud siidkangad olid hinnatud isegi Euroopa turgudel. Feodaalse ikke alla surutud talupojad ja linnaelanikud astusid korduvalt välja ekspluateerijate vastu. Tähtsamateks olid talurahvaliikumine Širvanis 1537. a. ja linna kehvikkonna ülestõus 1571. a. Täbrises. Täbrise ülestõus, mille ajendiks olid kohaliku valitseja poolt kehtestatud surveabinõud, kestis ligi 2 aastat, siis suruti ülestõus karmilt maha.

XVI sajandi keskpaigast, pärast Kaasani ja Astrahani liidendamist Venemaaga, laienesid Vene riigi kaubanduslikud sidemed Aserbaidžaaniga. Sõlmiti kaubaleping Širvani beglarbekiga. Vene kaupmehed hakkasid käima Šemahhas, Aserbaidžaani kaubitsejad aga Moskvas ja Astrahanis. Türgi agressiooni tugevnemine Kaukaasias sundis Safaviide otsima venelastelt abi võitluseks Türgiga. XVI sajandi lõpul tegi šahh ettepaneku loovutada Venemaale Bakuu ja Derbendi linn Safaviidide toetamise eest. 1594. a. pandi Kaspia ääres Sulaka jõel Tarku linna lähedal paika nurgakivid kahele Vene kindlusele, mis kümne aasta vältel olid Venemaa tugipunktideks teel Aserbaidžaani.

Armeenia. XV sajandi lõpul — XVI sajandi algul läks Armeenia Safaviidide riigi koosseisu. Pikkade sõdade ajal Safaviidide ja Türgi vahel sai Armeenia rängalt kannatada. Kümned tuhanded armeenlased tapeti või kihutati oma elukohast minema. Nad olid sunnitud kodumaalt lahkuma, nende asemele tulid aga kurdide ja turkmeenide rändhõimud. Armeenia talupoeg muutus võõra rahva sõjalis-feodaalse ülikkonna pool-pärisorjaks, pool-orjaks. Talupoegadelt võetavale kõrgele maamaksule, mis küündis kuni poole saagini, lisandusid hingemaks ja naturaalkoormised. Armeenia linnad tühjenesid. Türgi ja iraani vallutajad kehtestasid maal okupatsioonirežiimi. Lõpututest sõdadest kurnatud armeenia rahvas otsis võitluses välismaiste vallutajatega abi Venemaalt. XVI sajandi keskel käis Moskvas armeenia kiriku pea katolikoss Stepanos Samastetsi. Vene riigil polnud võimalik osutada Armeeniale sõjalist abi. Ta andis aga varjupaika paljudele välismaise rõhumise eest põgenenud armeenlastele ja soodustas Vene-Armeenia kaubandussidemete arengut. Moskvasse ja Astrahani tekkisid armeenlaste kaubahoovid, mis said Vene riigilt suuri soodustusi.

Usbeki khaaniriigid. XV ja XVI sajandi vahetusel langesid Kesk-Aasia põhilised põllumajandusrajoonid rändlevate usbeki (türgi) hõimude võimu alla, kes tungisid siia loodepoolsetest steppidest. Juba XVI sajandil hakkas nende ja kohalike, samuti türgi päritoluga hõimude ühtesulamise tulemusena kujunema usbeki rahvas. Usbeki khaaniriigid kujutasid XVI sajandil endast ebakindlaid riiklikke moodustisi. Suuremad neist olid Buhhaara ja Hiiva khaaniriik. Buhhaara khaan Abdulla (1557—1598) suutis mõneks ajaks oma võimu alla liita kogu Maverannahri ja Horezmi. Nendes khaaniriikides oli nii põllumajanduslikke rajoone kui ka rändkarjakasvatuslikke alasid. Paikse põllumajandusliku elanikkonna peategevusalaks oli nagu varemgi niisutuspõllundus. Asunud põllumajandusrajoonidesse, hakkasid usbeki rändhõimud üle minema esialgu poolpaiksele, siis aga paiksele eluviisile. Rändhõimude sissetung halvendas järsult talupoegade olukorda. Kasvas feodaalne immuniteetseid privileege omav suurmaavaldus.

XVI sajandil jätkus Kesk-Aasia linnade areng, eriti kerkisid neist esile Buhhaara, Samarkand jt. käsitöö- ja kaubanduskeskused. Samal ajal tekkisid Usbeki khaaniriikidel kaubanduslikud sidemed Venemaaga. Juba 1558. a. külastas Ivan Julma saadik Maverannahri, 1559. a. saadeti aga Buhhaarast, Hiivast ja Balhist Moskvasse vastusaatkonnad palvega anda Kesk-Aasia kaupmeestele kaubanduslikke soodustusi.

Kasahstan. XV sajandi keskel tekkisid esimesed feodaliseeruvad Kasahhi khaaniriigid. Nende põhielanikkonna moodustasid rändkarjakasvatajad, keda vene allikates nimetati «mustaks» rahvaks. Paremad karjamaad kuulusid Kasahhi ülikkonnale. Maa lõunarajoonides, kus kasutati kunstlikku niisutust, oli levinud

maaharimine. Khaanid, sugukonnaülikud (beid) ja vaimulikud kuulusid valitsevasse klassi, kes ekspluateeris kasahhi rahvast. Piki Sõr-Darja jõge paiknevad linnad ei olnud XVI sajandil märkimisväärselt arenenud. Kaubandusel oli veel suurel määral vahetuskaubanduse iseloom, peamiseks vahetusobjektiks olid kariloomad. XV sajandi lõpul ja XVI sajandil toimus Kasahstanis kohalike türgi hõimude kokkusulamise teel kasahhi rahva moodustumine.

XVI sajandi teisest poolest muutusid püsivamaks kasahhi kaubanduslikud ja diplomaatilised suhted Vene riigiga, mis said alguse juba XV sajandi lõpul. Kasahhi khaanide diplomaatilised suhted Venemaaga loodi XVI sajandi 70-ndatel aastatel. XVI sajandi lõpul palus Kasahhi khaan Tevekkel võtta tema khaaniriik Vene alluvusse. Venelaste edasiliikumine Siberis lõi eeltingimused Vene riigi ja Kesk-Aasia rahvaste majanduslike, kultuuriliste ja poliitiliste sidemete edasiseks arenguks.

X peatükk

VENEMAA JA MEIE MAA RAHVAD XVI SAJANDI LÕPUL JA XVII SAJANDI ALGUSES. TALURAHVASÕDA. VÕITLUS INTERVENTSIOONIGA

1. FEODAALSE EKSPLUATEERIMISE TUGEVNEMINE XVI SAJANDI LÕPUL

Majanduslik laos XVI sajandi 70—80-ndatel aastatel. Vene riigi majanduslikku arengut komplitseeris 70—80-ndate aastate majanduslik laos. Pingelised sõjad läänes ja lõunas nõudsid rohkesti inimohvreid ja raha. Krimmi khaanide sagedased röövretked laostasid suuresti maa lõuna- ja isegi keskosa. Sõjaraskused langesid esmajoones töötava rahva õlgadele. Maafondi ümberjaotamisega opritšnina ajal ja talupoegade maade haaramisega kaasnes pärisorjusliku ikke tugevnemine. Raskelt mõjus talurahvale ja possaadiinimestele Novgorodi laastamine Ivan IV poolt opritšnina aastatel. Lõpuks olid kohutavaks nuhtluseks viljaikaldused ja epideemiad (katk), mis puhkesid 60—70-ndatel aastatel. Nende hädade tõttu tühjenes palju rajoone maa kesk- ja loodeosas. Mõnes Novgorodimaa viiendikus oli XVI sajandi 80-ndatel aastatel kuni 90% küladest tühjaks jäänud. Paljud ellujäänud talupojad ja possaadiinimesed põgenesid üha kasvavate feodaalkohustuste eest riigi ääremaadele.

Pärisorjusliku surve tugevnemine XVI sajandi 80-ndatel aastatel. Tekkinud olukorras võttis valitsus tarvitusele abinõusid teenisaadli olukorra parandamiseks talurahva ekspluateerimise edasise tugevdamise arvel. Teenisaadli huvides piirati seadusandlikul teel feodaalide teiste rühmade valduste suurendamise võimalusi.

1580.—1584. a. keelati maade üleandmine kloostritele ja tühistati vaimulikest feodaalide maksuprivileegid.

XVI sajandi 80—90-ndatel aastatel viis valitsus riigimaksude suuruse määramiseks kõikjal läbi maade üleskirjutamise (loenduse). Valitsus püüdis kindlustada mõisnikke ka töökätega. Seepärast omandasid kirje- e. maaraamatud (*писцовые книги*) dokumentide tähenduse, mis kinnistasid talupojad feodaalide külge.

Mõsinike-pärisorjapidajate võimu kindlustava mittemajandusliku sunduse kasv pani aluse nn. keeluaastate (*заповедные лета*) sisseviimisele. Tõenäoliselt koos loenduse algusega 1581. a. antigi välja ukaas, mis keelas sellel aastal talupoegade lahkumise feodaalide juurest. Edaspidi talurahva äramineku keeldu korrati. Faktiliselt kaotas kehtivuse seadus, mis lubas talupoegadel lahkuda oma isanda juurest teatud ajal (nädala jooksul enne jüripäeva ja nädal pärast seda).

Klassivõitlus XVI sajandi lõpul. XVI sajandi 90-ndateks aastateks on maa majanduselus märgata mõningat elavnemist (puustuste arv väheneb, külvipind laieneb, kasvas kaubandus jne.). See elavnemine toimus aga pärisorjusliku ekspluateerimise tunduva suurenemise arvel, mis kutsus esile klassivastuolude järsu teravnemise. Talupoegade pagemisega lõunasse ja osa pagenute ühtesulamisel vabade kasakatega koondusid sinna inimesed, kes olid valmis mitte üksnes end relvaga kaitsma, vaid ka võitlema ekspluataatorite vastu.

Võitluses feodaal-pärisorjusliku rõhumise vastu hakkasid talupojad ja possaadiinimesed aina rohkem kasutama avaliku protesti vorme. See viis talurahva massiliste väljaastumisteni maavaldajate vastu. Nii keeldusid 1594. a. sügisel Volokolamski kloostri talupojad täitmast oma kohustusi: tegema tegu ja maksma kloostrile andamit. Kohale saadetud erikomisjon ei suutnud korda taastada. Alles 1595. a. alguseks murdsid kloostrivõimud talurahva vastupanu ja karistasid karmilt neid, kes liikumisest osa võtsid. Võitlusse feodaalse ekspluateerimise vastu astusid ka Volgamaa rahvad, kelle liikumine oli suunatud ühtlasi ka rahvusliku rõhumise vastu.

Ka linnades ägenes klassivõitlus XVI sajandi 80—90-ndatel aastatel. 1584. ja 1587. a. toimusid linnaelanike rahutused Moskvas, mis polnud suunatud üksnes feodaalide, vaid ka possaadi jõukamate kihtide vastu. 1586. a. puhkesid rahutused Livnõ ja Solvõtšegodski linnas, kus tapeti üks rikastest Stroganovitest. 1591. a. tõusis rahvas üles Uglitšis.

Boriss Godunovi võimuletulek. 1584. a. suri tsaar Ivan IV. Troonile sai tema poeg Fjodor. Nõrgamõistuslik tsaar oli täiesti võimetu iseseisvalt riiki valitsema. Kogu võimutäius läks regentnõukogule, mis loodi juba Ivan Julma eluajal. Nõukogu koosnes viiest inimesest ja oli feodaalide erinevate rühmade ajutise liidu peegelduseks. Sinna kuulusid B. Belski, opritšnina-poliitika jätkamise pooldaja; uue tsaari onu N. Jurjev, kes kaldus kompromissile bojaariaristokraatiaga; viimast esindasid nõukogus I. Šuiski ja I. Mstislavski. Alguses oli Jurjevile lähedane B. Godunov, kelle õde oli abielus tsaar Fjodoriga.

Regentnõukogu lagunes peagi pärast Ivan IV surma. B. Belski kõrvaldati võimult. Kahtlustati, et ta taotles tsaar Fjodori alaealise venna, tsareevitš Dimitri troonile seadmist. Igal juhul tõi Belski ebasoosingusse sattumine endaga kaasa Dimitri väljasaatmise Uglitšisse. Raske haigus sundis N. Jurjevit juba 1584. a. sügisel loobuma aktiivsest poliitilisest tegevusest. Võim koondus pikkamööda Boriss Godunovi kätte, keda toetasid Ivan Julma väljapaistvad mõttekaaslased prikaasiringkondadest (djakid Štšelkalovid jt.). Pärast seda, kui I. Mstislavski pügati vägivaldselt mungaks, said bojaaride opositsiooni juhiks vürstid Šuiskid.

1587. a. alguses toimus Moskvas possaadiinimeste ülestõus, kes polnud rahul valitsuse pärisorjusliku poliitikaga. Šuiskite katse kasutada pealinna rahvamasside rahutusi oma huvides lõppes ebaeduga. Boriss Godunovi valitsusel õnnestus liikumine Moskvas maha suruda ning likvideerida Šuiskite vandenõu, mille juhid hukati. Siitpeale muutus Boriss Godunov Vene riigi täieõiguslikuks valitsejaks.

1591. a. suri Uglitšis seni selgumata põhjustel tsareevitš Dimitri. Ametlik teadaanne sõnas, et tsareevitš kukkus mängu ajal langetõvehoos noale ja sai surma. Liikusid aga kuuldused, et Dimitri tapsid Boriss Godunovi saadetud isikud. Kui 1598. a. suri järglasi jätmata Fjodor, valis spetsiaalselt kokkukutsutud Maakogu tsaaritroonile Boriss Godunovi. Uue tsaari kõige ohtlikumad võistlejad saadeti peagi asumisele, kusjuures Ivan Julma esimese naise vennapoeg Fjodor Romanov, keda peeti Vene trooni pretendendiks, pügati mungaks Filareti nime all.

Boriss Godunovi valitsuse pärisorjuslik poliitika. Boriss Godunovil ja ta lähikondlastel õnnestus võimu enda käes hoida, sest oma sise- ja välispoliitikas püüdsid nad rahuldada teenisaadli põhilisi nõudmisi. Valitsus andis seaduse, mille kohaselt mõisamaad vabastati maksudest (talurahva kasutuses olevale maale neid soodustusi ei laiendatud). Vaadati läbi kloostrite maavaldusõigused, mille tulemusena rida kirikumaid anti üle riigile. Neid, samuti ebasoosingusse sattunud bojaaridelt konfiskeeritud maid jagati heldel käel teenisaadlikele.

Boriss Godunovi valitsus püüdis rahuldada teenisaadli vajadusi ka töökäte järele. Nähtavasti 1592. a. anti ukaas talupoegade lahkumiskeelu kohta kogu maa ulatuses. 1597. a. novembris anti välja seadus, mille kohaselt kirjeraamatuis mõisnike juurde kirjutatud ja pärast 1592. a. pagenud talupojad kuulusid tagasitoomisele oma isandate juurde. Selle seadusega kehtestati määraastad (*урочные лета*) — viieaastane tähtaeg, mille jooksul pagenud talupoegi otsiti ja tagasi toodi. Talurahva kasvav klassivõitlus sundis valitsust mõnevõrra piirama teenisaadli pärisorjuslikke pretensioone ja mitte kehtestama korda, mille järgi ülesotsimisele ja tagasitoomisele oleksid kuulunud kõik jooksikud, pagemise ajast olenemata.

1597. a. veebruaris väljaantud ukaasi kohaselt pidid võlaorjusse sattunud holopid teenima oma isandat selle surmani. Nii kaotas võlaori võimaluse pärast võla tasumist vabaks saada. Aga ka isand ei saanud õigust pärandada võlaorjana teenivat holoppi oma lastele. Vaatamata mõningale ebajärjekindlusele näitab 1597. a. seadus valitsuse püüdu laiendada pärisorjuslikke suhteid. Vaba inimene, kes oli üle poole aasta elanud isanda juures, muutus holopiks.

Koos teenisaadli põhiliste nõudmiste rahuldamisega reguleeris Boriss Godunovi valitsus sotsiaalseid vahekordi possaadides. Linnaehitus, mis võttis eriti laia ulatuse 1600.—1602. a., viis mitte ainult feodaalide juurde kinnistatud possaadiinimeste otsimisele ja tagasitoomisele. Possaadide tühjenemisest, mida suurel määral põhjustas XVI sajandi 70—80-ndate aastate laos, püüdis valitsus üle saada varem riiklikest koormistest vabade käsitööliste ja kaupmeeste possaadirakke alla panekuga.

XVI sajandi lõpus — XVII sajandi alguses ehitati intensiivselt linnu maa lõunaosas ja Volgamaal. Uute kindluste ehitamine ja vanade taastamine (Voronež, Livnõ, Kursk, Jelets, Belgorod jt.) soodustas maa lõunaosa steppide kasutuselevõttu ja kaitse tugevdamist krimmi feodaalide röövretkede vastu. Volgamaal ehitati Samaara, Ufaa, Tsaritsõn, Saraatov jt.

XVI sajandi 80—90-ndate aastate välispoliitika. Maa majanduselu ja Boriss Godunovi valitsuse poliitilise positsiooni ajutine paranemine tõstis Vene riigi välispoliitilist tähtsust. Rzeczpospolita valitsevad ringkonnad polnud rahul 1582. a. Venemaaga sõlmitud vaherahuga ja alustasid üsna pea pärast Ivan Julma surma ettevalmistusi uueks sõjaks Vene riigiga. Vene valitsusel õnnestus siiski vältida seda hädaohtu ja 1587. a. sõlmida vaherahu 15 aastaks. Rootsiga peetud sõja tagajärjel sai Venemaa Täyssinä rahulepingu põhjal 1595. a. tagasi Soome lahe kaldal asuvad põlised Vene linnad: Jami, Ivangorodi, Koporje, aga samuti Karjala maakitsusel asuva Käkisalmi (Korela) linna.

Boriss Godunovi valitsus tugevdas kultuurisidemeid mitmete Lääne-Euroopa riikidega, kutsus sealt Venemaale spetsialiste ja

saatis sinna aadlike lapsi õppima. Aegamööda sai jalad alla ka kaubandus Inglismaa jt. Euroopa riikidega Arhangelski sadama kaudu.

XVI sajandi 80—90-ndaid aastaid tähistab Venemaa ja Kaukaasia rahvaste edasine lähenemine. 1586. a. astus Vene alamlusse Kahheetia kuningas Aleksander. 1588. kuni 1607. a. käis Venemaal seitse Gruusia saatkonda. Samal ajal tugevnesid ja laienesid märgatavalt sidemed ka Venemaa ja Tarki šamhaalkonna — Põhja-Dagestani suurima valduse vahel.

Patriarhiameti sisseseadmine. Vene riigi rahvusvahelise tähtsuse tõus sundis õigeusu kiriku pead, Konstantinoopoli patriarhi nõustuma Venemaal iseseisva patriarhkonna loomisega. Esimeseks Vene patriarhiks valiti 1589. a. metropoliit Iov (Hiiob), kes toetas Boriss Godunovi valitsust. Nii likvideeris vene kirik viimased jäljed endisest sõltuvusest Konstantinoopoli patriarhist. Patriarhiameti loomine Venemaal tugevdas valitsevat kirikut, mis toetas oma religioosse autoriteediga feodaal-pärisorjuslikku korda ja Vene valitsejate võimu.

3. KLASSIVÕITLUS XVI SAJANDI LÕPUL — XVII SAJANDI ALGUL UKRAINAS, VALGEVENES, MOLDAAVIAS JA BALTIMAADEL

Klassivõitluse tugevnemine Ukrainas ja Valgevenes. Pärast Rzeczpospolita moodustamist 1569. a. muutusid Ukraina ja Valgevene maad šlahta ja magnaatide anastusobjektideks. Teoorjuse norm ulatus mõnes paigas kuue päevani nädalas. Üheks rahvusliku surve tugevnemise selgeks väljenduseks oli 1596. a. Bresti kirikuunioon, millega ühendati katoliku ja õigeusu kirik. Selle tagajärjel allutati õigeusu kirik Vene läänealadel Rooma kuuriale.

XVI sajandil pagesid Lääne-Ukraina talupojad mõisnike rõhumise eest vähemasustatud Dnepri ja Bratslavi ümbruse aladele, mis soodustas kasakkonna kasvu. Aegamööda eraldus kasakate hulgast kehvikuid ekspluateeriv jõukam kiht. Soovides kasutada kasakaid võitluseks Krimmi-Türgi röövretkede vastu, hakkas Poola valitsus juba XVI sajandi lõpul koostama peamiselt jõukamate kasakate nimestikke — registreid. Registrikasakad olid riigi teenistuses. Ülejäänud kasakad muutusid aga tihtipeale poola ja ukraina mõisnike pärisorjadeks. Kõik see õhutas ukraina kasakkonna klassivõitlust rahvusliku ja sotsiaalse rõhumise vastu.

Kasakate relvastatud võitluse keskuseks niihästi poola panide pärisorjusliku ikke kui ka tatari ja türgi feodaalide vastu oli Zaporožje Setš (sõnast *засека* — raidtõke), mis loodi XVI sajandil Dnepri kärestike taga asuval saarel.

1591. a. puhkes esimene laiaulatuslikum talurahva ja kasakate ülestõus Ukrainas, mis kestis kuni 1593. a. Selle juhiks sai Krzystof Kosiński. Juba sellel ajal kasvasid ukraina rahva välja-

astumised poola mõisnike vastu võitluseks taasühinemise eest vene rahvaga. Ukraina rahva tahet väljendades pöördus Kosiński tsaar Fjodori poole palvega võtta kasakad Vene alamlusse. 1594.—1596. a. oli kogu Paremkalda Ukraina ja osaliselt ka Valgevene haaratud uuest ülestõusust, mida juhtis Severin Nalivaiko. Vaid suurte pingutustega õnnestus Poola-Leedu valitsusel ukraina talupoegade, kasakate ja linnakehvikkonna väljaastumine maha suruda.

Talupojad ja linnarahvas tõusid üles ka Valgevenemaal. Ülestõusudest võtsid osa ka Zaporožje kasakad. 1590. a. tegutsesid Bõhhovi ja Mogiljovi ümbruses talupoegade ja kasakate salgad Matjuša ja Golõi juhtimisel. 1602.—1603. a. leidsid aset valgevene rahva feodalismivastased väljaastumised Gomeli, Kritševi, Orša, Bõhhovi, Mstislavli jt. lähistel. Ühise võitluse aastatel feodaalsete ekspluataatorite vastu kasvasid ja tugevnesid vene, ukraina ja valgevene rahva sidemed.

Ülestõusud Moldaavias. XVI sajandi alguseks muutusid Moldaavia hospodaarid lõplikult Türgi sultanite käsilasteks. Moldaavia pidi maksma ränka andamit, Moldaavia sõjavägi oli kohustatud osa võtma Türgi vägede sõjakäikudest. Koos rahvusliku rõhumisega kasvas ka moldaavia talurahva feodaalne ekspluateerimine. Kõik see tingis klassivõitluse teravnemise maal. Talupojad põgenesid massiliselt üle Dnestri, samuti Ukrainasse kasakate juurde. Üksteise järel puhkesid Moldaavias suured talurahva ülestõusud, millest võtsid osa ka Zaporožje kasakad.

1577. a. lõpul õnnestus kasakas Ivan Podkoval, kes esines hospodaar Ivan Halastamatu vennana, haarata lühikeseks ajaks Moldaavia troon. 1581. a. tõusid üles Lepušnani maakonna talupojad. Ivan Halastamatu nime all tegutseva Lungu juhtimisel liikusid ülestõusnute salgad riigi pealinna poole, ent said lüüa. Uus talurahva ülestõus toimus 1591. a. 1593.—1595. a. andsid S. Nalivaiko jt. feodalismivastase liikumise juhid rea lööke Türgi kindlustele Moldaavias, vallutasid Smili (hiljem Izmail) ja piirasid sisse Benderõ. Võitluses orjastajatega tugevnesid ukraina ja moldaavia rahva sidemed:

Klassivõitlus Baltimaadel. Poola-leedu ja rootsi feodaalide võimu kindlustumisel Baltimaadel Liivi sõja käigus olid rasked tagajärjed läti ja eesti rahvale, kes sellest ajast pidid kannatama niihästi saksa mõisnike kui ka Poola-Leedu ja Rootsi võimu all. Läti ja eesti talupojad ning käsitöölised võitlesid ühteaegu rahvusliku ja pärisorjusliku ikke vastu. Suuremate rahvaliikumiste hulka Baltimaadel kuuluvad nn. kalendrirahutused Riias (XVI saj. 80-ndatel aastatel), mille ajendiks sai Stephan Báthory korraldus kehtestada uus (gregooriuse) kalender. Riia protestantlik elanikkond nägi selles korralduses kallaletungi usuvabadusele. Liikumine kujunes linnakodanike võitluseks Poola ametnike ja linna patritsiaadi vastu.

1601.—1603. a. nälg. Pärisorjusliku rõhumise tunduva tugevdamise hinnaga saavutati Vene riigi majandusliku olukorra mõningane paranemine, mis osutus aga ajutiseks ja ebakindlaks. Riigi rasket olukorda komplitseeris ränk viljaikaldus, mille tagajärjeks oli kolm aastat (1601—1603) kestnud nälg. Nälja all kannatas eriti linna ja maa töötav elanikkond. Rikkad kaupmehed ja feodaalid (eriti kloostrid) kasutasid rahva häda rikastumiseks. Määratu ulatuse võttis spekulatsioon leivaga, mille hind tõusis järsult. Boriss Godunovi valitsuse abinõud võitluseks näljaga, nagu leiva ja raha jagamine riigi arvel, ei andnud kuigi märkimisväärseid tulemusi. Eriliste ukaasidega kaotati 1601. ja 1602. a. ajutiseks keeluaastad. Seda tehti aga mitte pärisorjusliku talurahva, vaid mõisnike huvides: väike- ja keskmõisnikud said võimaluse talupoegade ärameelitamiseks üksteise juurest. 1603. a. ukaasiga anti nendele holoppidele, keda isandad näija-aastail keeldusid toitmast, õigus saada vabaduskiri (dokument feodaalsõltuvusest vabanemise kohta).

Kasakkond. XVI sajandil moodustus Vene riigi lõunaaladel pagenud talupoegadest ja holoppidest kasakkond. Pärit Venemaa ja Ukraina põlisaladelt, oli neil tähtis osa väheasustatud Metsiku Välja — Doni basseini, Volga alamjooksu jt. Venemaa lõunaalade koloniseerimisel. Donil moodustus iseseisev sõjaline organisatsioon, Doni kasakavägi. Tereki alamjooksul asusid Tereki, paremal kaldal Grebeni kasakad. XVI sajandi teisel poolel püüdis Vene valitsus tõmmata kasakaid valveteenistusse piiriäärsetes linnades, allutades neid nii järk-järgult feodaalsele ekspluateerimisele.

Hlopko ülestõus. 1601.—1603. a. nälg soodustas klassivõitluse teravnemist Vene riigis. 1603. a. lõpus läks see avaliku ülestõusuni Moskva vahetus läheduses. Ülestõusu liikumapanevaks jõuks olid pärisorised talupojad ja holopid. Valitsus saatis Vladimiris, Volokolamskis, Možaiskis, Kolomnas jm. ülestõusnute vastu relvastatud jõud. Ülestõusu eestvedajaid oli Hlopko, päritolult tõenäoliselt holopp. Mitmes verises lahingus löödi valitsusvägesid. Koguni Vene riigi pealinnas põletati bojaaride maju ja tapeti rikkaid linlasi.

Bojaaride Duuma erikorraldusega saadeti Hlopko vastu suur väesalk vojevood I. Basmanovi juhtimisel. Järjekordses lahingus sai Basmanov surma. Üksnes suurte jõupingutustega suutis Boriss Godunovi valitsus rahvaliikumise maha suruda. Hlopko, kes sai lahingus haavata, võeti kinni ja hukati. Paljudel ülestõusnutel õnnestus siiski põgeneda riigi lõunaossa, kuhu kanduski üle algava talurahvasõja kolle.

Vale-Dimitri I — poola magnaatide käsilane. XVII sajandi alguses tegi magnaatide ja šlahta Rzeczpospolita, aga seejärel ka Rootsi katset kasutada Vene riigi keerulist sisepoliitilist olukorda (klassivastuolude teravnemine ja võimuaparaadi nõrgenemine) Vene maade haaramiseks ja rahva orjastamiseks.

Interventsiooni esimene etapp toimus isehakanud valitseja, «ime läbi» pääsenud tsareevitš Dimitri (Ivan Julma poja) — Vale-Dimitri I toetamise vormis. 1602. a. keskel ilmus isehakanud valitseja väljapaistva poola suurmagnaadi Adam Wišniowiecki õukonda. Võimalik, et see oli põgenenud munk Grigori Otrepjev. Wišniowiecki ja Sandomierzi vojevood Jerzy Mniszech, kelle tütar oli määratud äsjailmunud troonipretendendi naiseks, hakkasid koondama relvastatud väeüksusi, et tagada kavatsetava avantüüri edu. Püüdes endale kindlustada Poola valitsuse toetust, sõlmis Vale-Dimitri 1604. a. märtsis kuningas Sigismund III-ga kokkuleppe, mille kohaselt Severskimaa ja Smolensk pidid üle minema Rzeczpospolitale. Kaubeldes Vene maadega, kohustus isehakanu andma Marina Mniszechile osastiseks Novgorodi ja Pihkva. Läinud salaja üle katoliku usku, lubas Vale-Dimitri ka vene kiriku allutada paavstivõimule.

Vale-Dimitri sõjakäik Moskvasse. 1604. a. oktoobri lõpul ületas Vale-Dimitri I poola šlahtitšite ja kasakate väeüksustega Vene piiri. 1605. a. jaanuaris õnnestus valitsusvägedel lüüa teda Dobrõnitši juures. Isehakanu edule aitas aga edaspidi kaasa pärisoriste talupoegade ja kasakate (seda eriti Severski Ukrainas) feodalismivastaste ülestõusude laine. Vale-Dimitri oskas kasutada talurahva usku heasse tsaari ja saavutada nende poolehoid. Vale-Dimitri poolele läksid üle Putivl, Kromõ, Kursk jt. lõunapoolsed linnad. Kromõ linna (mille kaitset juhtis Doni ataman Karela) piiramine tsaarivägede poolt ei andnud tulemusi.

Pingeline oli olukord ka riigi keskosas, kuhu isehakanu saatis oma saadikuid, kes kutsusid ülestõusule Boriss Godunovi vastu. Pikkamööda hakkas Vale-Dimitri poole kalduma ka Moskva bojaarkond, kes otsustas seda avantüristi kasutada võitluses vihatud Godunovi valitsuse vastu.

13. aprillil 1605 suri ootamatult tsaar Boriss Godunov. Troonile sai tema 16-aastane poeg tsareevitš Fjodor. Tundes Godunovide valitsuse ebakindlust, läksid Kromõ linna all asuvat tsaariväge juhtivad bojaarid (vürstid Golitsõnid, bojaar P. Basmanov jt.) juba 7. mail üle Vale-Dimitri poolele. Isehakanu väed liikusid kiiresti Moskva suunas. Rahvamasside feodalismivastased väljaastumised Vene riigi pealinnas viisid Godunovide valitsuse langemisele. Tsaar Fjodor tapeti, ta õde Ksenija saadeti aga väevõimuga kloostrisse. 20. juunil 1605 jõudis Vale-Dimitri I relvastatud šlahtitšite ja kasakate saatel Moskvasse.

Vale-Dimitri I sise- ja välispoliitika. Vale-Dimitri I sise- ja välispoliitika tõendas peagi, et isehakanu on pärisorjusliku korra kaitsja. 1606. a. jaanuaris antud seadus võlaorjade kohta kinnitas kooskõlas 1597. a. ukaasiga teenistusholopi isiklikku sõltuvust isandast kuni viimase surmani. Seadus ei kergendanud kuidagi teenistusholoppide olukorda. Vene riigi lõunapiirajoonide mõisnike huvidele vastas 1606. a. veebruaris antud seadus, mis kinnitas sinna pagenud talupoegade otsimise õiguse viie aasta jooksul. Vale-Dimitri I poliitika pärisorjuslik iseloom avaldus samuti suhtumises armeesse, kust kihutati minema pagenud talupojad ja holopid.

Rahulolematus isehakanud valitsejaga levis Vene riigi kõigis rahvakihtides. Saavutanud Godunovide valitsuse kukutamise, otsis Moskva bojaarkond nüüd võimalusi Vale-Dimitri I kõrvaldamiseks, kes ei tahtnud arvestada Moskva ülikkonna huve. Arvukad maksud kirikutegelastelt ja jesuiitide omavoli õukonnas kutsusid esile rahulolematuse ka valitsevas kirikus. Varsti pärast Vale-Dimitri saabumist Moskvasse organiseerisid bojaarid Vassili Šuiski juhtimisel tema vastu vandenõu. See avastati. Kuna Vale-Dimitri ei soovinud suhteid bojaaridega teravaks ajada, amnesteeris ta tähtsamad vandenõust osavõtjad.

Ka Vale-Dimitri I välispoliitika oli täiesti vastandlik Venemaa huvidele. Sigismund III territoriaalsed pretensioonid Venemaa suhtes ei piirdunud enam Smolenskiga, vaid laienesid ka Novgorodile, Pihkvale jt. linnadele. Kavatsetav sõjakäik Türgi vastu oli tüüpiline avantüür, mille eesmärgiks oli isehakanu prestiiži tugevdamine paavsti silmis. Vene riigi lagunemise ja iseseisvuse kaotamise oht suurenes.

1606. a. 17. mai ülestõus. Vene riigi pealinna saabusid üha uued ja uued poola-leedu šlahta salgad, kes oma väljakutsuva käitumisega haavasid venelaste rahvuslikku väärikust.

Pealinna elanike hulgas kasvas järk-järgult arusaamine, et Vene troonil ei olnud päris tsareevitš, vaid interventide käsilane. Asi läks avaliku ülestõusuni Vale-Dimitri vastu. Laiaulatusliku rahvaliikumise ajendiks sai isehakanu abiellumine Marina Mniszechiga, kes määratu suure šlahtitšitest ja jesuiitidest koosneva saatjaskonnaga saabus 1606. a. maikuus Moskvasse. 17. mail 1606 katkestas häirekell «tsaar Dimitri» ja Marina Mniszechi pikaleveninud pulmapeo. See oli ülestõusu signaaliks interventide vastu. Ülestõusus oli otsustav osa Moskva rahvamassidel. Vale-Dimitri I tapeti. Võimu haarasid bojaaridest vandenõulased eesotsas Vassili Šuiskiga, kelle väikesearvuline kaasosaliste rühm tsaariks kuulutas. Bojaarid kiirustasid, et ära hoida ülestõusu laienemist ja võtta oma kaitse alla Moskvas asuvad intervendid.

Taotledes endale juhtivat positsiooni riigis, sundis bojaarkond Šuiskit andma vandekirja, mille kohaselt tsaar pidi kõik tähtsamad küsimused otsustama koos bojaaridega.

Suurimaks sündmuseks, mis vapustas kogu Vene riiki XVII sajandi alguses, oli Ivan Bolotnikovi juhtimisel toimunud feodalismivastane ülestõus. See oli suure osa maast haaranud esimese vene talurahvasõja kulminatsioonipunktiks.

Ülestõusu algus. Bolotnikovi juhtimisel maa lõunaosas toimunud rahvamasside väljaastumise signaaliks sai 1606. a. maikuu ülestõus Moskvas. Bolotnikov oli nooruses vürst A. Teljatevski holopp. Hiljem pages ta steppi kasakate juurde, kus langes vangi krimmi tatarlaste kätte, kes omakorda müüsid ta Türgimaale orjaks. Pärast mitmeaastast kurnavat töötd galeeriorjana õnnestus Bolotnikovil vangist põgeneda ja minna Veneetsiasse, kust ta läbi Poola saabus tagasi Venemaale. Putivlis asus ta juhtima ülestõusnud talupoegi ja holoppe ning 1606. a. juunis alustas sõjakäiku Moskvale. Bolotnikovil oli ebatavaline väejuhitalent. Sõjakäik algas Šuiski valitsuse vastase pärisoriste talupoegade üldise ülestõusu olukorras. Bolotnikoviga liitusid kõigepealt Komaritskaja valdkonna talupojad, keda valitsus oli hiljaaegu represseerinud pärisorjapidajatevastaste väljaastumiste pärast. Kromõ ja Jeletsi lähistel õnnestus ülestõusnutel 1606. a. augustis saavutada tsaarivägede üle esimesed suured võidud. Need aitasid kaasa feodalismivastase võitluse tõusule maal. Ülestõusnutega liitus Orjoli, Mtsenski jpt. linnade elanikkond.

1606. a. septembri lõpul õnnestus Bolotnikovil Ugra jõel, 7 km kaugusel Kaluuga linnast peetud lahingus nurja ajada Vassili Šuiski vojevoodide katse peatada ülestõusnute hoogne liikumine Moskva suunas. Pärast ebaõnnestunud lahingut Pahra jõel liikusid ülestõusnud talupojad ja holopid Kolomna suunas, kus nendega liitusid mõned Tuula väikemõisnike salgad eesotsas Venjovi sotniku Istoma Paškoviga ning Rjazani teenisaadlike salgad Prokopi Ljapunovi ja Grigori Sumbulovi juhtimisel. Bojaaride tsaari Vassili Šuiski poliitikaga rahulolematu provintsiaadel püüdis kasutada ülestõusu oma huvides. Varsti pärast Rjazani ja Tuula mõisnike salkade ühinemist Bolotnikoviga piirasid ülestõusnud sisse ja vallutasid Kolomna — tähtsa strateegilise punkti teel Moskvasse.

Et takistada ülestõusnutele pääs Moskvasse, saatis Vassili Šuiski Bolotnikovile vastu sõjaväe. Aga juba Troitskoje küla juures (Kolomna lähedal) peetud verises lahingus said tsaari vojevoodid lüüa. 1606. a. oktoobris jõudsid ülestõusnud Vene riigi pealinna lähistele. Moskva alla Kolomenskoje külla ehitasid nad kindlustatud laagri, mis sai talupoegade ja holoppide relvastatud jõudude kogunemiskohaks. Algas viis nädalat kestnud Moskva piiramine.

Moskva piiramine. Moskva piiramine oli talurahvasõja kulminatsiooniks. Selleks ajaks oli rahvaliikumisest haaratud määratu

suur osa riigi territooriumist. Sellest võtsid osa üle 70 linna ja maakonna elanikud Moskvast loodes (Ržev, Možaisk, Volokolamsk jt.), lõunas ja edelas (Kolomna, Kašira jt.). Ülestõusud puhkesid ka Vjatkas ja Astrahanis. Pihkvas teravnes võitlus linna jõukamate kihtide ja possaadikehvikute vahel. Rahutused algasid ka Bolotnikovi vägede poolt sissepiiratud Moskvas.

Ülestõusu laienemisele aitasid kaasa ka Bolotnikovi poolt kogu Vene riigis «lehtedena» (proklamatsioonina) levitatavad feodalismivastased üleskutsed. Need kutsusid talupoegi ja holoppe isandate vastu välja astuma, mõisnikega arveid õiendama, maid haarama ja pärisorjuslikku rõhumist hävitama. Ühtlasi kandis talurahvaliikumine «tsaristlikku» iseloomu. Bolotnikov kuulutas enda 1606. a. mais «ime läbi» bojaaride käest pääsenud tsaar Dimitri vojevoodiks. Talurahva väljaastumiste üksikud kolded polnud omavahel seotud. See nõrgendas ja killustas ülestõusnute jõude tunduvalt.

Vassili Šuiski valitsus kasutas kõiki tema käsutuses olevaid vahendeid, et kustutada puhkenud talurahvasõja leeki. Kõige kõikuvamaid elemente püüdis ta juhtida ülestõusust eemale kiriku ideoloogilise mõju abil. Ülestõusu ägedaks vaenlaseks oli patriarh Hermogen. Poliitiliste intriigide ja äraostmisega püüdis Vassili Šuiski meelitada enda poole Bolotnikovi teenisaadlikest kaasajooksikuid, kes olid talurahvaliikumisega liitunud selleks, et seda oma huvides ära kasutada. Ühtlasi koondati Moskvasse relvastatud jõude otsustava löögi andmiseks ülestõusnute vägedele.

Ülestõusnute kangelaslikust vastupanust hoolimata õnnestus Vassili Šuiski vägedel 1606. a. novembri lõpul anda Zamoskvoretšjes ja Rogožskaja slobodaa ümbruses neile tõsine hoop. Mehisust ja ennastsalgavust ilmutasid lahingutes Moskva all ka Zaporožje kasakad, kes kaitsesid Zaborje asulat Vassili Šuiski vojevoodide vastu.

Otsustava lahingu eel Moskva lähistel nõrgendas Bolotnikovi jõude rahvaliikumise ulatusest ja selle feodalismivastasest iseloomust kohkunud Rjazani teenisaadlike, keda juhtisid Sumbulov ja Ljapunov, seejärel ka Istoma Paškovi väesalkade reetmine 1606. a. novembris. Detsembri alguses Kotlõ küla juures (Moskvast Kolomenskojesse viiva tee ääres) peetud lahingus sai Bolotnikov uuesti lüüa ja ta väed olid sunnitud lõpetama Moskva piiramise ning lahkuma kiires korras Kaluuga suunas. Lahingus langes kuni 20 000 ülestõusnut. Paljud ülestõusnud langesid vangi ja tapeti.

Kaluuga kaitsmine. Rahutused Volgamaal. Valitsusvägede võit Moskva all ei tähendanud relvastatud võitluse lõppemist ülestõusnud talupoegade ja holoppidega. Nende käes olid endiselt paljud toetuspunktid lõunas ja edelas. Eriti ägedalt kulges võitlus sel ajal Volgamaal, kus koos vene talupoegadega astusid mõisnike-pärisorjapidajate vastu tatarlased, tšuvašid, mordvalased, marid

jt. rahvad. Ülestõusnud piirasid 1606. a. lõpuks sisse Nižni Novgorodi jt. selle piirkonna suuremad administratiivsed keskused. Alles pärast Bolotnikovi purustamist Kolomenskoje all õnnestus tsaari vojevoodidel vabastada Nižni Novgorod ning Arzamassi ja Alatõri ümbrus.

Samal ajal ilmus lõunast uus isehakanu Ilja Gortšakov, päritolult Muromi possaadielanik, kes pikka aega oli rännanud Tereki kasakate hulgas. I. Gortšakov, kes astus välja juba Vale-Dimitri valitsemisajal, nimetas ennast tsareevitš Peetriks, tsaar Fjodori pojaks. Tema ümber hakkasid koonduma uued ülestõusnud kasakad, possaadiinimesed ja talupojad.

1606. a. detsembrikuu keskel läkitas Šuiski valitsus suure väe tsaari venna I. Šuiski juhtimisel Kaluuga alla, et teha lõpp ülestõusnute peamisele relvastatud keskusele. Algas Kaluuga piiramine valitsusvägede poolt, mis kestis kolm kuud.

Organiseerinud hästi linna kaitse, tõrjus Bolotnikov tagasi kõik tsaari vojevoodide katsed vallutada linn tormijooksuga ja süüdata selle puukindlustised. Kaluuga kangelaslik eeskuju innustas ka «tsareevitš Peetri» vägesid. Juba 1607. a. veebruaris andsid nad tsaarivägedele tõsise hoobi Venjovi all, mille järel asusid Tuulasse ja muutsid selle ülestõusu tähtuselt teiseks keskuseks. Vaid lüüasaamine lahingus Serebrjanõje Prudõ lähistel (Venjovi maakonnas), kus asus osa Bolotnikovi vägesid, ja «tsareevitš Peetri» kaotus Võrka jõel (Kaluugast lõuna pool) takistasid ülestõusnute relvastatud jõudude ühinemist.

Vassili Šuiski ajutiste edusammude tagajärjed likvideeriti juba 1607. a. kevadel, kui «tsareevitš Peetri» väesalgad purustasid Ptšelna jõel (Kaluuga lähedal) valitsusväed. Kaluuga piiramine lõpetati. Omamata küllaldaselt jõudu uueks pealetungiks Moskvale, suundusid Ivan Bolotnikovi väed Tuulasse, kus nad ühinesid «tsareevitš Peetri» väesalkadega.

Vassili Šuiski valitsuse poliitika. Kaluuga ebaõnnestunud piiramine näitas Šuiski valitsusele, et võitluse jätkamiseks ülestõusnud talupoegadega on vaja kindlustada endale teenisaadli laiade hulkade toetus.

Püüdes saavutada holoppide ebakindlama osa lahkumist ülestõusnute hulgast, hakkas Šuiski valitsus leerist lahkunutele ja oma süüd tunnistavatele holoppidele andma vabaduskirju. 1607. a. 7. märtsi ukaasiga keelati nn. vabatahtlike (feodaali juures ilma võlakirjata elavate ja lahkumisõigust omavate) holoppide sunniviisiline muutmine võlaorjadeks. 9. märtsil 1607 anti välja Seadustik, kus pikendati põgenenud talupoegade otsimise aega 15 aastani (senise 5 asemel). Seda ukaasi ei saadud aga ellu viia talurahvaliikumise tõusu tagajärjel.

Šuiski kasutas ka teisi abinõusid teenisaadli konsolideerimiseks valitsuse ümber. Nende hulka kuulusid arvukad maa ja raha anne-

tused teenistuslastele, abiväeüksuste värbamine suurte kloostrimõisate maksualustest inimestest jne.

Tuula kaitsmine Bolotnikovi vägede poolt. 1607. a. mais läks tsaar Vassili Šuiski 150 000-mehelise väega ülestõusnute vastu. Tsaariarmee võidud Vosma ja Voronja jõel (Tuula lähedal) sundisid Bolotnikovi taganema Tuulasse, mille Šuiski väed seejärel sisse piirasid. Neli kuud kestnud Tuula kaitsmine oli talurahvasõja kangelaslikumaid episoode. Ainult piirajate poolt Upa jõele (Tuulast allpool) ehitatud tammist põhjustatud üleujutus ja nälg sundisid linna loovutama. Tuula väravad avati 10. oktoobril pärast Vassili Šuiski lubadust säilitada allaandnutele elu. Oma lubadust murdes käskis tsaar Ivan Bolotnikovi ja «tsareevitš Peetri» kinni võtta. Ilja Gortšakov hukati Moskvas, Bolotnikov saadeti aga Kargopoli, kus tal silmad välja torgati ja siis uputati.

Bolotnikovi ülestõusu ajalooline tähtsus. Talurahva ülestõus Bolotnikovi juhtimisel kirjutas kuulsusrikka lehekülje töötava rahva feodaalse ekspluateerimise vastase võitluse ajalukku. Selle ülestõusu ajal saavutas esimene talurahvasõda Vene tsentraliseeritud riigis oma haripunkti. Sellal karastus paljurahvuselise riigi rahvaste sõprus, kes üheskoos võitlesid vabanemise eest feodaalsest ikkest. Bolotnikovi ülestõus haaras määratu suure territooriumi. Koos vene talurahva ja possaadiinimestega võttis sellest osa Ukraina kasakkond, samuti Volgamaa rahvad.

Liikumise juhi Bolotnikovi nimi seisab ühes reas kõige väljapaistvamate talurahvajuhtide nimedega.

Bolotnikovi ülestõusu kaotuse põhjused peitusid talurahva väljaastumiste stiihilisuses ja organiseerimatuses. Ülestõusnute naiivne monarhism, lootus, et nad leiavad kaitset bojaaride ja mõisnike eest tsaar Dimitrilt, takistas otsustavat võitlust feodaalse rõhumise kõikide vormide vastu. Bolotnikovi ülestõusust võtsid osa üksikud lõunapoolsete linnade teenisaadlike rühmad eesotsas I. Paškovi ja P. Ljapunoviga, kes otsustavas lahingus Moskva all osutusid reetureiks. Ülestõusnute sotsiaalne ebaühtlus oli üheks liikumise nõrkuse tähtsaks põhjuseks.

Samal ajal avaldus talurahvasõjas eredalt rahva vastupanujõud ekspluataatoritele, kellel XVII sajandi alguses ei õnnestunud veel saavutada pärisorjuse lõplikku vormistamist.

Ivan Bolotnikovi ülestõusu purustamine ei tähendanud talurahvasõja lõppu, mida komplitseeris esialgu Poola, seejärel Rootsi vägede sissetung.

7. POOLA INTERVENTSIOONI TUGEVNEMINE. TUŠINO LAAGRI ORGANISEERIMINE. ROOTSI INTERVENTSIOON

Vale-Dimitri II. Vaatamata Vale-Dimitri I avantüüri nurjumisele jätkus poola panide ja katoliku kiriku vaenulik tegevus Vene riigi vastu. Klassivastuolude teravnemist Vene riigis ja valitseva klassi rahulolematust bojaaride tsaari Vassili Šuiski poliitikaga hindasid panide Poola ja Rooma kuuria agressiivsed ringkonnad kui sobivat momenti interventsiooni jätkamiseks. Rzeczpospolita siseolukorra keerukus, mis oli seotud kuningavõimu nõrgenemisega 1606.—1607. a., raskendas avaliku väljaastumise võimalust. Rzeczpospolita koosseisu kuuluvatel Ukraina ja Valgevene maadel toimus feodalismivastane liikumine. 1604.—1607. a. sagenesid ukraina talurahva ja linnaelanike rahutused (Korsunis, Bratslavis, Przemyslis jm.). 1606. a. keskel puhkes linna ülemkihi vastu suunatud ülestõus Mogiljovis. Alles 1610. a. suutis kuningas Sigismund selle lõplikult maha suruda. Feodalismivastased väljaastumised Ukraina ja Valgevene maadel, Poola vägede tagalas, olid abiks vene rahvale ta võitluses interventsiooniga.

Nendes tingimustes jätkasid poola panid interventsiooni vahendina isehakanute kasutamist, kes esinesid seaduslike pretendentidena Vene troonile.

1607. a. suvel ilmus Venemaale uus isehakanu — Vale-Dimitri II, kes oli arvatavasti pärit kiriklikest ringkondadest. Ta tuli kõigepealt Propoiski linna, kus esines tsareevitš Dimitri sugulasena, seejärel aga Starodubi, kus kuulutas enda tsaar Dimitriks, kes «ime läbi» pääses surmast 1606. a. Uue isehakanu ümber hakkasid peagi koonduma poola šlahtitšite väesalgad Miechowiecki, Różynski, Adam Višniowiecki, Lisowski, hiljem Jan Sapieha jt. juhtimisel. Enamik Vale-Dimitri II juurde saabunud šlahtitšitest olid osa võtnud Zebrzydowski mässust ja lootsid osavõtuga uuest avantüürist oma asju parandada, rikastuda Vene maade röövimise arvel, pärast Venemaa vallutamist aga korraldada oma suhted kuningaga. Poola suurmagnaadid abistasid samuti teist isehakanut, lootes tema abil hõivata Vene riigi alasid. Vale-Dimitri II oli marionetiks poola interventide käes, kes temaga üldsegi ei arvestanud. Ta sõltus täielikult Poolast ja tunnistas ise avalikult, et Poola väesalkade abita ei saa ta loota Moskva vallutamisele ega oma võimu säilitamisele tulevikus. Pärast mõningaid omavahelisi kokkupõrkeid Poola väesalkade juhtide vahel sai Vale-Dimitri vägede etteotsa pan Różynski.

Uue isehakanu lippude alla kogunes ka osa kasakaid Ivan Zarutski juhtimisel, kes lootsid Vale-Dimitri II retkest osavõtuga jõuda rikkuseni ja võimuni. Vale-Dimitri II-ga ühinesid ka Bolotnikovi väe riismed. Isehakanu demagoogilised üleskutsed võidelda Šuiskit pooldavate bojaaride ja teenisaadlike vastu leid-

sid laia vastukaja talurahva ja possaadielanike hulgas. Uuesti tärkas lootus vabaneda feodaalsest orjusest. Põhja-Ukrainas, Rjazanimaal, Pihkvas, Astrahanis jpt. kohtades jätkus 1607. a. sügisel massiline feodalismivastane liikumine. Nendes tingimustes oli Vale-Dimitril esialgu edu.

Tušino laager. 1608. a. kevadel alustasid Vale-Dimitri II väed aktiivset sõjategevust. Lahingus Bolhovi all said tsaari vojevoodid V. Solitsõn ja D. Šuiski lüüa. Vale-Dimitri II liikus läbi Kozelski, Kaluuga ja Možaiski Moskva suunas. Isehakanu edusammud võitluses Šuiski valitsusega mõjustasid tema poole üle minema mitmeid Severski Ukraina jt. alade linnu ja maakondi; possaadiinimesed ja talupojad andsid talle truudusvande. 1608. a. juuni alguses jõudsid Vale-Dimitri väesalgad pealinna alla. Moskvat vallutada neil siiski ei õnnestunud: lahingutes Presnjal, Hodõnka jõel ja Himki lähedal löödi nad tagasi. Siis asus Vale-Dimitri oma vägedega laagrisse Moskva lähedale Tušinosse, mistõttu ta saigi hüüdnimeks Tušino varas. Samuti ebaõnnestusid interventide katsed organiseerida Moskva blokaad. Lõunas löödi vallutajad peagi välja Kolomnast, põhjas alustasid Sapieha Poola väesalgad edutut Troitse-Sergi kloostri piiramist, mis oli tähtsaimaks kindlustuseks teel Moskvasse põhja poolt.

Vassili Šuiski valitsuse olukord oli aga feodalismivastase liikumise suure ulatuse tõttu raske. Püüdes koguda jõude rahvaliikumise mahasurumiseks, alustas Šuiski valitsus Poola kuninga Sigismund III saadikutega läbirääkimisi. 1608. a. juulis sõlmiti Vene riigi ja Rzeczpospolita vahel kolmeks aastaks ja üheteistkümneks kuuks vaherahu. Mõlemad pooled pidid vabastama vangid, kes olid võetud esimese isehakanu avantüüri ajal. Poola kohustus ära kutsuma kõik Vale-Dimitri II toetajad. Poola valitsus aga ei täitnud vaherahutingimusi. Poola väesalgad jäid endiselt Tušinosse. Vangist vabastatud ja Poolasse saadetud Marina Mniszech ning tema isa olid samuti hoopis Tušinos. Isehakanu lubas anda Jerzy Mniszechile pärast Moskva vallutamist 300 000 kuldrubla ja seejärel kõik Severskimaalt ja selle neljateistkümnelt linnalt saadava tulu. Toimus Marina Mniszechi ja Vale-Dimitri II salajane katoliiklik laulatus.

Üksikasjaliku ettekirjutuse töötasid isehakanule välja Rooma kuuria esindajad Poolas. Vale-Dimitri II pidi sõlmima Venemaal kirikuunioon, et kindlustada katoliku kirikule valitsev seisund Euroopa idaosas. Jesuiitide plaan nägi ette Vene riigi allutamise Poolale ja Roomale, pealinna viimise Moskvast lääne poole, lähemale Poola piiridele. Oma tegevuse maskeerimiseks kavatsesid jesuiidid kirikuunioon initsiaatoriteks kuulutada tušinlased.

Kui possaadiinimeste ja talurahva hulgas peeti Vale-Dimitri II tõepoolest mõni aeg «õigeks» tsaariks, siis paljud väljapaistvad teenisaadlikud ja osa bojaariaristokraatiat said väga hästi aru, et tegemist on isehakanuga. Olemata rahul Šuiski valitsuse poliiti-

kaga, läksid nad sellest hoolimata üle Vale-Dimitri II poole. Tušinos loodi oma riigiaparaat, seal jagati tiitleid ja pärusmõisaid. Kui tušinlaste väesalgad vallutasid Rostovi, toodi sealt Tušinosse metropoliit Filaret Romanov, kes oli Vale-Dimitri I valitsusajal Rostovi metropoliidiks, nüüd aga nimetati patriarhiks.

Massiline liikumine interventide vastu. Possaadiinimeste ja talupoegade lootused Vale-Dimitri «õiglusele» hajusid kiiresti. Pidevalt oma tegevuspiirkonda laiendades sooritasid tušinlased toiduainete ja muu saagi otsinguil röövellikke kallaletunge paljudele Vene linnadele ja maakondadele. Intervendid ja nende käsilased rüüstasid linnu ja külasid, omavolitsesid julmalt elanike kallal, solvasid venelaste rahvustunnet. Tušinlaste jultumustele osutas vene rahvas otsustavat vastupanu. Tõusis massilise rahvaliikumise laine. Talurahva ja possaadiinimeste ülestõusud tušinlaste vastu algasid Galitšis, Kostromas, Vologdas, Beloozeros, Gorodetsis, Ustjugis, Bežetski Verhis, Kašinis, Balahnas, Jurjev Povolskis ning teistes linnades ja maakondades.

Hakati looma maakaitseväge. Kui interventidel õnnestus vallutada Kostroma ja Galitš, siis vabastas põhjapoolsete linnade maakaitsevägi peagi need majanduslikult ja strateegiliselt tähtsad keskused. Maakaitsevägi hõivas ka Romanovi, Pošehhonje, Jaroslavli, Uglitši. Isehakanu vastu tõusid üles Murom ja Vladimir. 1609. a. kevadel pidas tušinlaste piiramisele vastu Jaroslavl. Riigi põhjaosa sai interventide vastu suunatud võimsa rahvaliikumise koldeks. Tušinlased paiskasid ülestõusude mahasurumisele suuri jõudusid, kuid vaatamata sellele, et neil õnnestus mõnikord maakaitseväe ja talupoegade salku lüüa, vabastusliikumine aina laienes. 1609. a. jooksul haaras see tohutud maaalad Moskvast põhja ja kirde pool. Troitse-Sergi kloostri kangelaslik kaitsmine jätkus peamiselt ümbruskonna talupoegade jõududega. Kaitsjad lõid rasketes tingimustes tagasi interventide kallaletunge ja võtsid ette edukaid retki nende laagrisse.

Rahvaliikumise tõus poola interventide ja nende käsilase Vale-Dimitri II vastu ei kindlustanud siiski Šuiski bojaarivalitsuse olukorda. Teenisaadli hulgas kasvas rahulolematus tema poliitikaga; 1609. a. veebruaris tehti katse Šuiski troonilt kukutada.

Rootsi agressiooni algus. Klassivõitlus. Omamata kindlat sotsiaalset tuge ja kartes kasutada massilist rahvaliikumist võitluses interventidega, püüdis Vassili Šuiski kindlustada oma valitsuse olukorda välisjõudude abil. Ta pöördus abi saamiseks Poola vaenlase Rootsi poole. Rootsi feodaalid ise valmistusid ammugi kallaletungiks Venemaale. Kiirustades ära kasutama Vene riigi rasket olukorda, pakkus Rootsi kuningas Karl IX juba varem Vene valitsusele oma «abi» Poola vastu Novgorodimaa kaitsmiseks, mida Rootsi tahtis Venemaalt ära kiskuda. Samuti lootsid rootsi feodaalid haarata Karjala.

1608. a. teisel poolel saatis Vassili Šuiski oma vennapoja vürst M. Skopin-Šuiski Rootsi valitsusega läbirääkimisi pidama. Need lõppesid 1609. a. veebruari lõpus kokkuleppega, mille kohaselt Rootsi palgasõdurid pidid võtma osa võitlusest Tušino laagriga. Selle abi eest ütles Šuiski igaveseks lahti Venemaa õigustest Liivimaale, lubas Rootsi müntide vaba ringluse Venemaa territooriumil, andis Rootsile Käkisalmi linna ja maakonna. Šuiski valitsuse poliitika avas laiad võimalused Rootsi interventsiooniks, ohustas otseselt riigi iseseisvust ja halvendas Venemaa rahvusvahelist olukorda. See poliitika leidis riigi loodeosas rahvamasside otsustava vastupanu. Pihkvas puhkes linna alamkihtide ülestõus. Kujunenud olukorras eelistasid pihkvalased pigem avada väravad Tušino vojevoodile, hiljem aga anda truudusvanne Vale-Dimitri II-le kui võtta vastu rootsi vallutajad. Rahutused leidsid aset ka Novgorodis. Aktiivset võitlust rootsi interventide vastu alustasid karjalased.

1609. a. kevadel alustas noor andekas väejuht M. Skopin-Šuiski Rootsi väesalkade abil pealetungi tušinlaste vastu, mis tõi vabanemise paljudele põhjarajoonidele. Skopin-Šuiski edu tegelikuks põhjuseks polnud siiski Rootsi vägede abi, vaid rahvaliikumine interventide vastu. Mõistes selle liikumise tähtsust, ei hakanud Skopin-Šuiski raiskama aega Pihkva piiramisele, vaid liikus edasi kiiremaks ühinemiseks põhjapoolsete linnade maakaitseväega, tänu millele saavutas ka varsti edu. Mis puutub Rootsi väesalkadesse, siis keeldusid need otsustaval hetkel sõjategevust jätkamast, nõudes palga väljamaksmist ja vene garnisoni viivitamatut väljaviimist Käkisalmist. Šuiski valitsus hakkas rootsi sõdurite palgaks elanikkonnalt intensiivsemalt raha nõudma, mis põhjustas veel suurema rahulolematuse rahva hulgas. Feodaalidevastane liikumine ei vaibunud. Jätkusid talurahva väljaastumised Rjazanimaal. Moskva maakonnas hakkas tegutsema Salkovi talupoegadesalk. Šuiski valitsus saatis ülestõusnute vastu sõjaväe.

Samal ajal jätkusid Kesk-Volgamaal mordvalaste ja mariide rahutused. 1608. a. üritasid nad vallutada Nižni Novgorodi. 1607. ja 1609. a. toimusid hantide väljaastumised Lääne-Siberis.

Poola avaliku interventsiooni algus. Kuna Rootsi oli Poolaga vaenujalal, siis andis Rootsi abivägede viibimine Venemaal Poola valitsusele ettekääande avalikuks sõjaks Vene riigiga. Vassili Šuiski poliitika soodustas niihästi Rootsi interventsiooni laienemist kui ka aktiivse sõjategevuse tugevdamist Rzeczpospolita poolt. Isehakanute lüüasaamine ohustas Rzeczpospolita Venemaavaenulike plaanide elluviimist, nendest aga ei tahtnud poola magnaadid loobuda. Poola feodaalide kõige agressiivsemad ringkonnad taotlesid Vene riigi lülitamist Poola krooni valduste hulka. Neid ei rahuldanud vene bojaariaristokraatia plaanid kutsuda Vene troonile Poola kuninga poeg Vladislav.

Täites nende poola feodaalringkondade soove, kes pooldasid

avalikku interventsiooni, tungis Sigismund III 1609. a. suve lõpul sõjaväega Smolenski alla.

Poola väed lootsid selle tähtsa sõlmpunkti vallutada kergelt. Kohalik elanikkond vojevood M. Šeini juhtimisel aga keeldus linna loovutamast ja asus mehiselt selle kaitsele. Ka Smolenski teenisaadli enamik võitles interventide vastu. Possaadirahvas valis spetsiaalse nõukogu, kes võttis enda peale linna kaitse organiseerimise. Poola vägede rünnakud löödi tagasi. Ei aidanud piiramissuurtükid, ei vandenõud ega osa Smolenski teenisaadlike reetmiskatsed, ei toidupuudus. Linna kangelaslikud kaitsjad kasutasid oskuslikult XVI sajandi lõpul Moskva ehitusmeistri Fjodor Koni juhtimisel ehitatud võimsat Smolenski kindlust, lüües edukalt tagasi arvuliselt kolm korda tugevama vaenlase pealetungid. Smolenski kaitse aheldas kauaks Poola armee jõud ja sulges neile tee Moskvasse. See näitas rahva patriotismi suurt jõudu ja oli interventsiooni rasketel aastatel innustavaks eeskujuks võitluses vaenlase vastu.

Püüdes koondada kõik jõud Vene riigi vastu, nõudis Sigismund III Poola väesalkadelt Tušinos, et need liituksid kuningavägedega. Kuid Różynski ja mõned teised Poola väejuhid Tušinos ei tahtnud kaotada juhtivat positsiooni, mille nad olid Tušino laagris kätte võitnud. Seepärast püüdsid nad väitida laagri lagunemist, mida lähendasid vabastusliikumise ja Skopin-Šuiski väesalkade löögid. 1609. a. detsembri lõpus põgenes Vale-Dimitri Kaluugasse. Różynski alustas kuningaga läbirääkimisi. Enamik poolakatest läks Smolenski alla. Sapieha lõpetas Troitse-Sergi kloostri piiramise, mis oli kestnud 16 kuud. Tušino laager lagunes.

Sattunud raskesse olukorda, ei tahtnud «vene tušinlased» alluda Šuiski valitsusele ega siduda oma saatust ka järjest kasvava vabadusliikumisega. Taotledes omakasupüüdlikke eesmärke, saatsid nad saatkonna M. Saltõkovi juhtimisel Sigismund III juurde palvega, et kuningas laseks Vene troonile oma poja Vladislavi. Võõramaalasest valitseja abil lootsid nad säilitada oma juhtiva positsiooni ja kindlustada end rahvaliikumiste vastu. 1610. a. veebruaris kirjutati kokkulepe Poola kuningaga alla. Vladislav tunnistati Vene tsaariks. Nähti ette pärisorjuslike suhete säilimine. Kokkulepet sõlmides lootis Sigismund maskeerida oma agressiivset tegevust abiga vene bojaaride poolt tunnustatud tsaarile Vladislavile.

Pärast Tušino laagri likvideerimist saabus M. Skopin-Šuiski oma vägede eesotsas 1610. a. märtsis pidulikult Moskvasse. Skopin-Šuiski kasvanud autoriteeti püüdsid teenisaadlikud kasutada Vassili Šuiski kukutamiseks. Prokopi Ljapunov töötas välja plaani M. Skopin-Šuiski troonilepanemiseks. Kuid noor väejuht suri ootamatult. Levisid kuuldused, et Šuiski mürgitas ta.

Vladislavi tunnustamine endiste tušinlaste poolt halvendas Šuiski valitsuse olukorda veelgi. Ta jätkas läbirääkimisi Rootsiga.

Anti korraldus Käkisalmi andmiseks rootslastele. Uue 4000-mehelise väesalga eest lubas Šuiski Rootsile uusi Vene alasid. Rootsi feodaalide pealetung põrkas aga rahvamasside visale vastupanule. Karjalased ja venelased võitlesid kangelaslikult vallutajate vastu. Nad keeldusid Käkisalmit loovutamast ja pidasid pikka aega vastu linna piiramisele, mida Rootsi väed alustasid 1610. a. Alles pärast seda, kui 2000 linna kaitsjat olid hukkunud nälja ja haiguste tagajärjel ning ellu oli jäänud ainult 100 inimest, õnnestus rootsi vallutajatel 1611. a. hõivata Käkisalmi.

40 000-meheline vägi eesotsas tsaari venna, andetu ning ara väejuhi Dimitri Šuiskiga astus vastu Smolenski poolt pealetungivatele Poola vägedele hetman S. Žółkiewski juhtimisel.

1610. a. juunis said D. Šuiski väed Klušino all peetud lahingus täielikult lüüa. Selles lahingus läks osa Rootsi palgavägesid vaenlase poole üle, osa väeüksusi aga de la Gardie juhtimisel lahkus põhja poole nendele Vene aladele, mida rootsi intervendid haarata püüdsid. Samal ajal aktiviseeris uuesti oma tegevust Vale-Dimitri II. Kasutades üldist rahulolematust Šuiski valitsusega, hakkas ta Kaluugast, kuhu tema juurde oli põgenenud ka Marina Mniszech, liikuma Moskva poole. Ta vallutas Serpuhhovi ja sai ajutiselt enda kätte ka Kolomna, mille aga varsti vabastasid vürst D. Požarski väed. Moskva poole liikudes peatusid Vale-Dimitri II väesalgad Kolomenskojes. Läänest liikusid Moskva suunas Žółkiewski väed. Moskvas algasid possaadiinimeste rahutused. Selles olukorras panid teenisaadlikud Zahhar Ljapunovi juhtimisel ja Moskva possaadielanike toetusel 1610. a. juunis toime riigipöörde, mille tulemusena Vassili Šuiski kukutati troonilt ja kahe päeva pärast saadeti sunniviisiliselt kloostrisse.

Bojaaride valitsus ja Moskva okupeerimine poola interventide poolt. Riigipöörde tulemusi kasutasid bojaarid, kes astusid riigi etteotsa, — vürst F. Mstislavski jt. Püüdes säilitada Moskva bojaarkonna privilegeeritud seisundit ja lõpetada feodalismivastase liikumise laienemine maal, taotles F. Mstislavski hetman Żółkiewski ületoomist Možaiskist Moskvasse, et kaitsta pealinna Vale-Dimitri II eest. Bojaaride valitsus pidas Żółkiewskiga läbirääkimisi ka prints Vladislavi Vene tsaariks tunnistamise üle.

1610. a. augustis kirjutasid bojaarid alla kokkuleppele Vladislavi seadmise kohta Vene tsaaritroonile. Korrates üldiselt «vene tušinlaste» veebruarikokkuleppe tingimusi Sigismundiga, viidi lepingusse sisse punkte Vladislavi võimu piiramiseks, mis pidid kaitsma bojaariaristokraatia poliitilisi privileege.

Vahepeal valmistas Żółkiewski aga ette Vene riigi pealinna okupeerimist Poola vägede poolt. Kavatsedes saata Moskvast välja need bojaarid, kes ise pretendeerisid Vene troonile, organiseeris Żółkiewski suure saatkonna Sigismund III juurde Vladislavi Moskvasse toomist läbi arutama. Saatkonda kuuluvad vürst V. Golitsõn, F. Romanov jt. feodaalid. Żółkiewski nõudis, et stre-

letsid eemaldataks Moskvast ning saadetaks saatkonna kaitseks ja tušinlaste jäänustega võitlemiseks Smolenski alla. Moskva bojaarid nõustusid juba Poola okupatsiooniväe saatmisega Moskvasse. Septembris, pärast seda, kui üks Poola väejuhte, A. Gąsiewski, saabus Moskvasse ette valmistama vägede majutamist, kõlas linnas häirekell ja rahvas tõusis interventide vastu. Bojaarid lasksid rahva teadmata Poola väesalgad Moskvasse. Żółkiewski sõitis varsti Poolasse tagasi, viies pantvangina kaasa Vassili Šuiski. Poola väeüksuste ülemaks Moskvas sai Gąsiewski.

Saabus Poola-Rootsi interventsiooni raskeim periood. Suur osa riigist oli interventide poolt vallutatud, Venemaa pealinnas endas aga peremehetsesid poola okupandid. Kogu võim Moskvas kuulus faktiliselt Gąsiewskile. Seitsmest bojaarist koosneval bojaaride valitsusel (*семибоярщина*) eesotsas F. Mstislavskiga ei olnud sõnaõigust. Poola interventide valitsemisajal kerkisid esile mitmed reeturid: bojaar M. Saltõkov, vürst V. Massalski, djakk I. Gramotin, poolakate poolt laekahoidjaks määratud endine kaupmees F. Andronov. Nad aitasid poola feodaalidel ette valmistada Vene trooni haaramist Sigismund III poolt. Mõnede bojaaride lootus, et Vladislavi tunnustamine vabastab Venemaa niihästi Vale-Dimitri II-st kui ka Sigismundist, osutus põhjendamatuks. Kuningas keeldus Vladislavi Moskvasse laskmast ja nõudis Smolenski loovutamist. Hiljem arreteerisid poola intervendid saatkonna liikmed ja viisid nad Poolasse. Poola kuninga taotlused said üha selgemaks.

8. VENE RAHVA VÕITLUS SÕLTUMATUSE EEST. MININ JA POŽARSKI. MOSKVA VABASTAMINE

Vabastusvõitluse aktiviseerumine. Selles raskes olukorras hakkas riigis arenema laiauiatuslik rahvaliikumine interventide vastu. Smolenski kangelaslik kaitse jätkus. Zaraiski garnison lõi vojevood D. Požarski juhtimisel edukalt tagasi poola interventide kallaletungid. 1610. a. lõpul tapeti Vale-Dimitri ühe oma endise kaaslase poolt. See kergendas kõikide jõudude koondamist võitluseks interventide vastu, sest võttis elanikkonna kõikuvatelt kihtidelt võimaluse toetada avantüristi, kes esines seadusliku tsaari nimel.

Määratu suurt osa etendas vabastusliikumise organiseerimisel Moskva. 1611. a. alguses hakkasid sealt tulema üleskutsed linnadele maakaitsevägede moodustamiseks. Moskvas, kus peremehetsesid poola feodaalid, hakati levitama kirju ja proklamatsioone, mis kutsusid välja astuma vaenlaste vastu.

Esimene maakaitsevägi. Üheks vastupanu organiseerimise keskuseks poola vallutajatele sai sel perioodil Rjazanimaa. Siin hakati moodustama maakaitseväge eesotsas Prokopi Ljapunoviga.

Viimane oli XVII sajandi alguse tormilistes sündmustes rohkem kui üks kord muutnud oma poliitilist orientatsiooni, kord toetades Bolotnikovi Šuiski vastu, laieneva feodalismivastase liikumise aegu aga teenides Šuiskit Bolotnikovi vastu, kord jälle püüdes luua sidemeid Vale-Dimitri II-ga. Need kõikumised peegeldasid teenisaadli kindlusetust. Asunud nüüd vabastusliikumise etteotsa, lootis Ljapunov interventide väljakihutamise tulemusena luua niisugune valitsus, mis vastaks kõigepealt teenisaadli huvidele, samuti aga rahuldada oma isiklikke auahneid soove.

Moskvat interventidest vabastama kogunenud esimese maakaitseväe koosseis oli mitmepalgeline. Sinna kuulusid teenisaadlike, possaadi- ja talurahva väesalgad mitmetest linnadest ja maakondadest: Nižni Novgorodist, Muromist, Suzdalist, Vladimirist, Vologdast, Jaroslavlist, Galitšist, Kostromast jm. Maakaitseväkke tulid ka kasakad eesotsas I. Zarutskiga ja «vene tušinlased» vürst D. Trubetskoi juhtimisel, lõpuks liitusid sellega ka M. Skopin-Šuiski väeüksuste jäänused.

Moskva ülestõus. Nii tekkis üsna tähelepanuväärne sõjaline jõud, mis hakkas liikuma Moskva poole. Moskvas eneses teravnes olukord iga päevaga. Rahvas oli valmis avalikuks võitluseks vallutajatega. Poola okupandid omakorda valmistusid Moskvat kaitsma ja püüdsid ära hoida rahva stiihilisi väljaastumisi. Nad keelasid elanikkonnal pusside kandmise, kirveste ja isegi puude müügi linnas, sest neid oleks võidud kasutada tänavalahinguis. 1611. a. märtsi keskel jõudsid maakaitseväe eelsalgad D. Požarski juhtimisel Moskvani, vabastasid Zamoskvoretšje ja tungisid Valgesse linna. Kui poolakad püüdsid moskvalasi sundida tööle Kremli ja Kitaigorodi müüride kindlustamisel, puhkes linnas ülestõus. Linnatänavail algasid suured lahingud. Siis süütasid poolakad vene reeturite (M. Saltõkov jt.) nõuandel Moskva põlema. Linnas puhkes määratu tulekahju. D. Požarski jätkas oma salgaga võitlust okupantide vastu, kuid jõud polnud võrdsed. Hädavaevu õnnestus haavatud D. Požarski Moskvast välja viia ja Troitse-Sergi kloostrisse toimetada. Moskva põletati maani maha. Läbi tühjenenud linna tuli Možaiskist Kremlisse uus poolakate väesalk.

Varsti jõudsid Moskvani esimese maakaitseväe peajõud ja alustasid poola garnisoni piiramist, kes varjas ennast Kitaigorodi ja Kremli müüride taga. Väljaspool linnakindlusi lõppesid lahingud poolakate kaotusega. Moskva poole liikusid poola interventide uued jõud — Sapieha väeüksused. Aga ka need purustati Vene vägede poolt. Poolakad olid sunnitud taganema Perejaslavli.

Esimene maakaitseväe lagunemine. Esimesel maakaitseväel ei õnnestunud siiski Moskvat vabastada. Maakaitseväes ilmnesid sisemised vastuolud. I. Zarutski ja D. Trubetskoi olid vastu P. Ljapunovi katsetele korrastada maakaitseväe sõjalist organisatsiooni. Teiselt poolt tekitasid kasakkonnas ja samuti talupoegades tõsist rahulolematust Ljapunovi püüded ajada maakaitse-

väes ainult teenisaadlile kasulikku poliitikat. Maakaitseväe poliitiline programm formuleeriti selgelt «Maa otsuses», mis avaldati 1611. a. juunis. See otsus kinnitas aadlike maavalduse, kuulutas teenisaadli juhtivaks jõuks riigiaparaadis ja lubas aadlikel tagasi tuua pagenud talupoegi, kellest paljud olid saanud kasakateks. Kasakate rahulolematust kasutasid atamanid Zarutski ja Trubetskoi, kes üheaegselt maakaitseväest osavõtuga lõid sidemed poola interventidega. Gąsiewski abiga fabritseeriti Ljapunovi nimel võltsürik, mis kutsus üles kasakaid hävitama. Kasakad kutsusid Ljapunovi seletust andma ja tapsid ta. Pärast Ljapunovi surma maakaitsevägi lagunes. Moskva alla jäid ainult kasakate salgad, kelle juhid asusid äraootavale seisukohale.

Olukord muutus üha raskemaks. Moskvas jätkasid peremehetsemist intervendid. 1611. a. juuni alguses langes pärast pikka ja ohvriterikast kaitsmist Smolensk. Maa loodeosas aktiviseerisid oma anastuslikku tegevust rootsi feodaalid. Neid abistasid vene bojaaridest reeturid. Novgorodi elanikkond osutas küll kangelaslikku vastupanu, kuid 1611. a. juulis õnnestus reeturitel ometi lasta Rootsi väed linna. Novgorodi bojaarkond tunnistas Rootsi kuninga võimu ja nõustus Novgorodimaa eraldamisega Vene riigist. Samuti kohustus bojaarkond astuma Rootsi poolel sõtta Poolaga. Kuid Rootsi vägede katsed kindlustuda Pihkvas lõppesid endist viisi nurjumisega. Pihkva possaadiinimesed lõid Poola väesalku, pidasid vastu hetman Chodkiewiczi rünnakutele ja seejärel, soovimata tunnistada bojaaride-reeturite valitsust Moskvas, andsid vande uuele isehakanule — Ivangorodist pärinevale Sidorkale.

Teise maakaitseväe organiseerimine. Sel raskel ajal laienes maal partisaniliikumine poola interventide vastu.

Juba 1611. a. suvel algasid ettevalmistused uue maakaitseväe loomiseks. Organiseerimistööde keskuseks sai Nižni Novgorod, suur käsitöö- ja kaubanduskeskus, kus oli uue maakaitseväe moodustamiseks hea materiaalne baas. Nižni Novgorodi possaadiinimeste seast kerkis esile vene patrioot Kozma Minin, kes 1611. a. septembris pöördus possaadirahva poole üleskutsega koguda jõude maa vabastamiseks. Uude maakaitseväkke astusid koos possaadiinimeste ja talupoegadega hulgaliselt ka väike- ja keskmõisnikud. K. Minini initsiatiivil kehtestati Nižni Novgorodi elanikele kohustuslik maks hädavajalike materiaalsete vahendite hankimiseks. Nižni Novgorod kutsus teisi linnu üles toetama uut maakaitseväge. Volgamaa jt. rajoonide paljudest linnadest ja maakondadest kogunesid suured sõjajõud. Koos vene rahvaga võtsid teise maakaitseväe tegevusest osa paljud Volgamaa ja Põhja rahvad: marid, tšuvašid, komid jt. K. Minini ettepanekul kutsuti maakaitseväe sõjaliseks juhiks D. Požarski — väljapaistev väejuht, mehine patrioot, kes polnud end kompromiteerinud koostööga interventide ja nende käsilastega.

Maakaitsevägi formuleeris K. Minini ja D. Požarski juhtimisel

selgesti oma ülesande: Vene riigi pealinna Moskva vabastamine võõramaistest vallutajatest, välismaise päritoluga valitsejate ja interventide käsilaste mittetunnustamine Vene troonil, uue Vene valitsuse loomine. Selliste taotlustega ühinesid maa kõik patriootlikud jõud. Patriarh Hermogen keeldus täitmast Moskva bojaaride-reeturite nõudmist ja teist maakaitseväge oma läkitustes hukka mõistmast. Poola vallutajad vangistasid ta. Patriarh suri nälga, aga kuni surmani kutsus ta üles vabastusvõitlusele interventide vastu. Hermogeni käitumine on suurel määral seletatav niihästi püüdega säilitada kiriku autoriteet rahvamasside silmis kui ka sooviga takistada katolitsismi sissetungi Venemaale.

Teise maakaitseväe juhtkonnal tuli tegutseda poliitiliselt ja sõjaliselt raskes olukorras. Tähtsaks ülesandeks oli materiaalse baasi ettevalmistamine ja maakaitseväe sõjalise korralduse väljatöötamine. Kõigepealt oli vaja purustada maa põhilistes rajoonides tegutsevad vaenulikud salgad ja kindlustada end rootsi interventide võimaliku vahelesegamise juhuks. Vabastusliikumise käigus tuli ette valmistada riigiaparaadi taastamine. Kõikide nende keeruliste ülesannetega tuli maakaitseväe juhtkond edukalt toime. K. Minin ja D. Požarski said maa vabastamise väljapaistvateks organisaatoriteks.

Pärast ettevalmistustööde lõpetamist väljus maakaitsevägi 1612. a. märtsis Nižni Novgorodist ning suundus Jaroslavli, et ennetada selle tähtsa sõlmpunkti vallutamist Poola väeüksuste ja Zarutski kasakate poolt ning kindlustada maa põhjarajoonide julgeolek. Riigi keskosa vabastamisel võis maakaitsevägi toetuda põhjarajoonide elanikele. Selle toetuse ja maakaitseväe aktiivse tegutsemise tulemusena vabastati maa keskosa 1612. a. suvekuude jooksul. Jaroslavlis lõpetati maakaitseväe materiaalsete ja sõjaliste jõudude organiseerimine. Siin loodi ajutine «Kogu maa nõukogu» — valitsusorgan, kus peaosa kuulus possaadielanikkonna ja väiketeenisaadli esindajatele.

Maakaitseväe tegevus laienes aegamööda, haarates peale Volgamaa ka Okaa-äärsed alad. Poola garnisoni olukord Moskvas muutus üha kriitilisemaks. Zarutski ja Trubetskoi olid sunnitud astuma läbirääkimistesse teise maakaitseväe juhtidega. On põhjust arvata, et juunikuus Jaroslavlis korraldatud atentaadi D. Požarskile oli ette valmistanud Zarutski, kes pidas salajasi sidemeid poola interventidega. Kuid maakaitseväe juhtkond viis ellu kindlat poliitikat, isoleerides järjekindlalt reetureid ja avantüriste. Lükati tagasi välismaiste palgasõdurite ettepanekud võtta osa Moskva vabastamisest, samuti Inglise valitsuse abipakkumine võitluseks poola interventidega.

Moskva vabastamine. 1612. a. suvel hakkas Moskva poole liikuma poola garnisonile toidumoona toov väeüksus hetman Chodkiewiczi juhtimisel. Chodkiewiczi lähenemine sundis teise maa-

kaitseväe juhtkonda kiirustama pealetungiga Moskvale. Maakaitseväe eelsalgad jõudsid pealinna alla juuli lõpul ja seadsid end sisse eraldi D. Trubetskoi ja I. Zarutski kasakatest. Peagi astusid kasakad välja Zarutski vastu, kes püüdis luua sidemeid Chodkiewicziga, ning too oli sunnitud osa kasakatega minema Kolomnasse. Ülejäänud kasakad ühinesid Trubetskoiga, kes jäi edasi äraootavale seisukohale.

1612. a. augustis saabusid Moskva alla maakaitseväe peajõud. Nad võtsid positsioonid sisse piki Valge linna läänemüüri, valmistudes võitluseks Chodkiewiczi vägedega. Lahing algas 22. augustil, kui Chodkiewicz ületas Novodevitšje kloostri juures Moskva jõe ja tegi katset tungida Kremlisse. Ägedas võitluses löödi Chodkiewiczi väed tagasi. 24. augustil lahing jätkus: Chodkiewicz püüdis Zamoskvoretšje suunas läbi murda. Samal ajal alustas poola garnison rünnakut Kremlist. Kõige raskemal hetkel tormasid Trubetskoi kasakad maakaitseväele appi. Katse Kremlisse läbi murda löödi tagasi. Pärastlõunal tungis K. Minin 500 mehega ootamatult peale Poola väe tiivale, mis hakkas taganema oma põhilaagrisse. Saavutatud edule toetudes viis D. Požarski kogu maakaitseväe pealetungile. Selles maakaitseväe poolt suure vaimustusega peetud otsustavas lahingus kandsid intervendid raskeid kaotusi. Chodkiewicz taganes Donskoi kloostri suunas, lahkus peagi Moskva alt ning läks Poolasse tagasi.

1612. a. 22.—24. augusti lahingus saavutati suurepärane võit tänu maakaitseväelaste kangelaslikkusele ning Minini ja Požarski õigele juhtimisele, kes näitasid lahinguväljal kõrget väejuhikunsti ja isiklikku mehisust. See võit otsustas poolakate saatuse Kremlis ja Kitaigorodis.

D. Požarski ettepanekust alla anda ütles poola garnison kõrgilt ära. Kuid väljastpoolt mingit abi saamata sattusid intervendid peagi raskesse olukorda. 22. oktoobril 1612 ei pidanud intervendid vastu maakaitseväe järjekordsele rünnakule ja taganesid Kitaigorodist välja. 26. oktoobril kapituleerusid Poola väed Kremlis.

Vene pealinn oli täielikult vabanenud võõramaistest vallutajatest. Suur vene rahvas oskas äärmiselt rasketele võitlustingimustele vaatamata auga kaitsta Venemaa sõltumatust. Mehiste vene patrioodide Kozma Minini ja Dmitri Požarski nimed jäid igaveseks rahva mälestusse.

Vabadusvõitlus sünnitas tuhandeid kangelasi, kes andsid oma elu kodumaa sõltumatuse eest. Nii on säilinud legend lihtsa Kostroma talupoja Ivan Sussanini kangelasteost, kes oma elu hinnaga hukutas metsas suure interventide väesalga.

1613. a. Maakogu. Moskva vabastamine võimaldas asuda riigiaparaadi korraldamisele riigis. Sellel ajal võis riigivõimu vormina kõne alla tulla ainult feodaalne monarhia. 1612. a. novembris saatis maakaitseväe juhtkond Moskvast linnadesse kirjad, kus kutsuti kokku Maakogu uue tsaari valimiseks. 1613. a. alguses kokkutulnud Maakogu oli osavõtjate arvult üks suuremaid. Bojaaride ja vaimulike kõrval olid sellel esindatud teenisaadlikud, possaadiinimesed, streletsid, kasakad ja teatud määral nähtavasti ka mustaadralised talupojad. Kogu kinnitas teise maakaitseväe poolt vastuvõetud riigivõimu organiseerimise printsiibid. Lükati tagasi bojaaride katsed esitada kandidaadiks Vene troonile prints Vladislav või Rootsi prints Karl Filip. Samasuguse otsustava vastulöögi sai ka kasakkonna katse seada kandidadiks Vene troonile Marina Mniszechi ja Vale-Dimitri II poega, keda hüüti Vargapojaks. Maakogu otsustas valida troonile venelasest valitseja.

Esitati mitmesuguseid kandidaate, kelle ümber puhkes äge võitlus. Lõpuks langes valik Poolas vangistuses viibiva Filaret Romanovi 16-aastasele pojale Mihhailile.

Rahva vabadusliikumise juhid Požarski ja Minin tõrjuti aktiivsest riiklikust tegevusest eemale, ehkki neile anti tsaari autasud — ühele bojaari, teisele duuma-aadliku tiitel. Rahva kangelasliku võitluse tulemusi kasutas valitseva klassi ülemkiht. Võim hakkas pikkamööda koonduma bojaariaristokraatia kätte. On säilinud mitte päris usaldusväärsed andmed selle kohta, et juba Mihhaili tsaariks valimisel õnnestus aristokraatial siduda noort tsaari mõningate kohustustega enda kasuks Romanovite lähemad sugulased moodustasid tsaari nimel esineva valitsuse, tsaar ise tegeles riigiasjadega vähe.

Interventsiooni lõpp. Uus valitsus pidi maa lõplikult vabastama välismaistest vallutajatest ja taastama Vene riigi ühtsuse. Olukord maal oli endiselt raske. Pärast lüüasaamist Voroneži all 1613. a. põgenes I. Zarutski koos Marina Mniszechiga Astrahani ja hakkas esitama «seadusliku» pretendendina Vene troonile Marina Mniszechi ja Vale-Dimitri II poega. See avantürist püüdis saada abi Iraani šahhilt, pakkudes talle oma teeneid. Rahva ülestõusu tagajärjel Astrahanis 1614. a. oli Zarutski aga sunnitud põgenema Jaikile, kus kohalikud kasakad andsid ta välja valitsusele. Zarutski ja Vargapoeg hukati, Marina aga suri varsti Kolomna vanglas.

Venemaa loodeosas jätkus vabadusliikumine rootsi vallutajate vastu. Rootsi võimude katse sundida novgorodlasi andma vannet prints Karl Filipile kohtas otsustavat vastupanu. Rahva jõupingutuste tulemusena vabastati rootsi vallutajatest Tihvin. 1615. a. juulis piirasid Rootsi kuninga Gustav Adolfi väed Pihkvat, linna

vallutada aga ei õnnestunud. Pihkva visa kaitsmine sundis Rootsit nõustuma rahulepinguga, mis sõlmiti 1617. a. Tihvini lähedal Stolbovos. Stolbovo rahu kohaselt andis Rootsi Vene riigile tagasi Novgorodimaa, ent säilitas Läänemere ranniku Jami, Koporje, Orešeki ja Käkisalmi linnaga ning sai Venemaalt 20 000 hõberubla.

Poola valitsus venitas rahuläbirääkimiste algusega mitu aastat. Poola magnaadid arvestasid interventsiooni jätkamise võimalusega. 1617. a. suundus prints Vladislav sõjakäigule Venemaa vastu haaramaks Vene trooni, mis kuuluvat temale. Poola väed jõudsid Moskvani, aga said Valge linna müüride all peetud lahingus 1618. a. oktoobris lüüa. Ebaõnnestus ka interventide katse pärast kaotust Moskva juures vallutada Troitse-Sergi kloostri. 1618. a. detsembris sõlmiti Deulino külas Troitse-Sergi kloostri lähedal vaherahu Venemaa ja Poola vahel neljateistkümneks ja pooleks aastaks. Et saada hingetõmbeaega pikaleveninud sõjas, tuli Vene valitsusel nõustuda Smolenski-, Tšernigovi- ja Novgorodi-Severskimaa loovutamisega Poolale. Vladislav ei loobunud pretensioonidest Vene troonile, Poola valitsus ei tunnustanud Mihhail Romanovit tsaarina. Deulino vaherahu ei reguleerinud Vene-Poola suhteid.

Pärast Deulino vaherahu vahetati vange. 1619. a. saabus Poolast tsaari isa — metropoliit Filaret, kes varsti sai patriarhiks. Ta kandis «suure valitseja» tiitlit ning oli oma haiglase, poliitiliseks tegevuseks võimetu poja Mihhaili ametlikuks kaasvalitsejaks.

Stolbovo rahu ja Deulino vaherahu asetasid Venemaa raskesse olukorda. Ära lõigatud juurdepääsust Läänemerele ja ilma jäänud tähtsatest maadest läänes, jäi maa kaitsetuks väliskallaletungide vastu. Kulus terve sajand, et liidendada uuesti põlised Vene maad ja avada väljapääs Läänemerele, mis oli maa edasise majandusliku ja kultuurilise arengu hädavajalikuks tingimuseks.

Nii põhjustas interventsioon XVII sajandi alguses Venemaale suurt kahju, viies riigi majandusliku laostumiseni ja tõsiste territoriaalsete kaotusteni. Interventidel ei õnnestunud siiski hävitada Vene riigi sõltumatust. Laiaulatuslik feodalismivastane liikumine, mida intervendid pidasid oma agressiivsete plaanide elluviimist soodustavaks tingimuseks, pöördus lõpuks nende eneste vastu. Rõhujate vastu ülestõusnud rahvas paiskas oma viha ka välismaiste orjastajate vastu, näidates üles kõrget patriotismi.

10. TALURAHVASÕJA JA INTERVENTSIOONI SÜNDMUSTE KAJASTUMINE XVII SAJANDI ALGUSE VENE PUBLITSISTIKAS

XVII sajandi alguse suured ajaloolised sündmused määrasid tolleaegse vene kirjanduse, peamiselt publitsistika sisu ja ideelise suuna. XVII sajandi alguse autoriteks olid vürstide, djakkide ja kloostrite kirjameeste kõrval ka elanikkonna demokraatlikumate kihtide esindajad. Viimased tõid kirjandusse omad hinnangud, mis erinesid valitsevate ringkondade maailmavaatest.

XVII sajandi alguse publitsistlike teoste peamisteks kangelasteks olid Vene riigi kaitsjad. Hiljemalt 1612. a. koostatud «Loos vürst Mihhail Vassiljevitš Šuiski, keda nimetati Skopiniks, tegudest ja matustest» peeti selliseks isamaa kaitsjaks andekat väejuhti vojevood M. Skopin-Šuiskit. Jutustus on tekkinud nähtavasti kaubanduslik-käsitööstuslikus keskkonnas.

Pärast Mihhail Romanovi asumist tsaaritroonile loodi mitmeid teoseid, mis andsid uut dünastiat ülistava ülevaate ja hinnangu interventsioonile ning talurahvasõjale.

Üheks selle aja populaarsemaks teoseks oli Troitse-Sergi kloostri munga Avraam Palitsõni «Lugu». «Loo» esimesed kuus peatükki, mis võib-olla polegi Palitsõni kirjutatud, vaid tema poolt ainult ümber töötatud, on pärit 1612. a. lõpust — 1613. a. algusest. Neis kajastub terav ühiskondlik võitlus. Analüüsitakse «kogu Venemaa häda algust» ja näidatakse ka selle põhjus — tsaar Boriss Godunovi kaaskondlaste «arutu vaikimine», kes ei julgenud talle tõtt öelda. 1620. a. paiku lisas Palitsõn jutustuse Troitse-Sergi kloostri piiramisest ja Vene ajaloo edasistest sündmustest kuni Deulino rahu sõlmimiseni.

Juba 1606. a. hakkas ülestähendusi tegema djakk Ivan Timofejev. Rootsi interventsiooni ajal Novgorodis viibides jätkas ta oma vaatluste kirjapanekut. Kümne aasta pärast asus Timofejev kogutud materjali ümbertöötamisele. Oma «Ajaraamatu» põhilise osa lõpetas ta XVII sajandi 20-ndatel aastatel. Timofejevi teos on publitsistlik olukirjeldus, mis sisaldab palju sügavaid arutlusi kodumaa ajaloo üle. Timofejev väljendas selle osa prikaasiülikonna ideoloogiat, kes oli seotud kõrget päritolu bojaaridega.

Peaaegu üheaegselt «Ajaraamatuga» valmis vürst I. Hvorostinini «Jutt Moskva päevadest ja tsaaridest ja pühameestest, kes Venemaal olemas on olnud», kus autor jutustab oma kohtumistest ja vestlustest Vale-Dimitri I, patriarh Hermogeni, Vassili Šuiski jt. Arvatakse, et vürst I. Katõrev-Rostovski on kirja pannud «Jutustuse» e. «Kroonikaraamatu», kus kirjeldatakse kõiki talurahvasõja ja interventsiooni sündmusi alates Ivan Julma ajast ja lõpetades Mihhail Romanovi kroonimisega.

Enamikus säilinud teostes hinnati talurahvasõda ja interventsiooni valitseva klassi seisukohalt. Rahva vaateist neile sündmustele teame vähe, sest töötava rahva looming oli peaasjalikult suu-

line. Seda suurem väärtus on Novgorodi-Pihkva jutustustel. Üks nendest — «Jutustus Novgorodi äravõtmisest ja muust» — paljastab Novgorodi bojaaride võhiklikkust sõjaasjanduses, räägib prikaasiülemate liiderlikkusest, joomingutest ja röövimistest. Bojaaride reeturlikule poliitikale on «Jutustuses» vastandatud linna demokraatlike kihtide ennastsalgavus ja kindlameelsus.

Terav klassisuunitlus on ka teisel bojaarivastasel teosel, «Jutustusel hädadest, leinast ja kallaletungidest, mis on juhtunud Suurel Venemaal». Selle teose autor paljastab vihaselt ja julgelt reeturitest bojaare.

Bojaaridevastased meeleolud väljendusid mitte ainult üksikutes jutustustes, vaid ka kroonikais, eriti Pihkva kroonikas.

XVII sajandi alguse publitsistika on tähtsaks etapiks vene kirjanduse ja vene kirjakeele arengus. Publitsistlike teoste levik soodustas ilmaliku ideoloogia tungimist kirjandusse, uute kujundite ja mõistete tekkimist, patriootilise suuna tugevnemist.

FEODAAL-PÄRISORJUSLIKU RÕHUMISE TUGEVNEMINE. ÜLEVENEMAALISE TURU TEKE. KODANLIKE SUHETE TEKE. ÜLEMINEK ABSOLUTISMILE

XI peatükk

VENEMAA SOTSIAAL-MAJANDUSLIK KORD XVII SAJANDIL. ÜLEVENEMAALISE TURU TEKE. KLASSIVÕITLUSE TERAVNEMINE. TALURAHVASÕDA S. RAZINI JUHTIMISEL

Laostumise tagajärgede likvideerimine XVII sajandi alguses. XVII sajandi alguses suurt osa maast tabanud laostumine pidurdas vaid ajutiselt majanduslikku arengut. Pärast seda, kui lõppes interventsioon läänes ja ajutiselt vaibusid ka krimmi ja nogai tatarlaste röövretked lõunas, algas rahvamajanduse taastamine. Interventide pogrommide eest põgenenud elanikud tulid tagasi endistesse elukohtadesse, taastasid külad ja asulad. Popsideks muutunud vaesunud talupojad suutsid jälle koormisi kanda, nad pöördusid tagasi maaharimise juurde või läksid käsitöölisteks. Mahajäetud maad künti uuesti üles. Ehitati üles kümned interventide poolt purustatud possaadid ja linnad. Tähelepandavalt kiiresti tõusis tuhast interventsiooni ajal peaaegu täielikult hävitatud pealinn Moskva.

Tüüpiliselt feodaalse majanduse taustal hakkab XVII sajandil pikkamööda ilmnema nähtusi (ülevenemaalise turu teke, manufaktuuride ilmumine, kaubatootmise kasv põllumajanduses), mis annavad tunnistust «vene ajaloo uue aja»[57] algusest. Need progressiivsed nähtused ei võinud aga ületada üldist üsna tunduvat tehnilis-majanduslikku mahajäämust Venemaal, kus valitses pärisorjuslik kord, samal ajal kui mõnel Lääne-Euroopa maal arenes juba kapitalism.

1. PÕLLUMAJANDUS

Maarahva liikumine ja maaharimise levik. Tootlike jõudude tõus põllumajanduses saavutati kõigepealt uute laialdaste maaalade kasutuselevõtuga. Kolonisatsioon tugevnes eriti XVII sajandi

[57] V. I. Lenin, Teosed, 1. kd., lk. 134.

teisel poolel. XVII sajandi 40—50-ndatel aastatel läksid talupojad Põhja-Donetsilt lõunasse, ühinedes siin Ukrainast lähtuva kolonisatsiooniga. Rahvas liikus ka kagu suunas, Doni ja Voroneži vahelisele alale Hopjori ja Medveditsa ümbruses.

50-ndate aastate lõpust 60-ndate aastate lõpuni tuli palju uusi elanikke Volgamaale ja läks siit edasi Baškiiriasse. Ees-Uraalis asustati XVII sajandi teisel poolel väga kiiresti Kunguri maakond. Venemaa Euroopa-osast, peamiselt Pomorjest liikusid asunikud Uraali taha ja asustasid Siberi. Valitsuse andmetel oli sajandi lõpul Siberis juba u. 25 000 vene perekonda.

Maarahva liikumine ääremaadele oli otseses seoses pärisorjastamise ja feodaalse ekspluateerimise tugevnemisega maa siseaaladel. Tsaarivalitsus ja feodaalid püüdsid takistada elanike lahkumist, jälitasid põgenikke ja karistasid neid karmilt. Aga uute, asustamata territooriumide majanduslikul kasutuselevõtul oli suur rahvamajanduslik tähendus. Feodaal-pärisorjuslik valitsus püüdis seda ära kasutada, ehitades uusi linnu ja võimsaid piirikaitseliine.

Talu- ja töötava rahva teiste kategooriate (possaadiinimeste ja teenistuslaste) jõududega loodi suured põllumajanduslikud keskused Siberis: Tobolski, Tomski-Kuznetski, Jenissei-Krasnojarski, Ilimi-Leena-Angara piirkonnas. Mõnevõrra hiljem tekkis vene põllumajanduslik piirkond Nertšinski ümbruses. Põlluharimine koondus Siberis peamiselt taigavööndisse ja vaid üksikutes kohtades ulatus mustmullavööndi piirile. Maaviljeluse levikut pidurdasid siin pidevad rändrahvaste, kõigepealt mongoli feodaalide kallaletungid.

Maaviljelusel oli uute piirkondade edasises majanduslikus arengus suur tähtsus. Volgamaa paikse põllumajandusliku rahvastiku naabrus ja ümberasumine aitasid kaasa selleks, et paljude Baškiiria rajoonide päriselanikud hakkasid XVII sajandil üle minema põlluharimisele. Vene talupoegadel oli positiivne mõju ka Siberi majandusele.

Maaviljelussüsteemid ja -tehnika. Valitsevaks jäi maaviljeluses kolmeväljasüsteem. Põhjas ja mujal, kus oli palju metsi, tehti alet. Steppides rakendati söödisüsteemi. Siberis juurdus kolmeväljasüsteem XVII sajandi teisest poolest.

Kõige rohkem kasvatati endiselt kõikjal rukist ja kaera. Lõunapoolsetes maakondades suurenes sajandi jooksul nisu külvipind. Tehnilisi kultuure, lina ja kanepit, kasvatati endiselt paljudes kohtades, eriti laialdaselt Novgorodi, Pihkva ja Smolenski maakonnas. On teada, et XVII sajandil tundsid maaharijad juba taimelavasid. Marjadest olid tuntud kirsid, mustad, punased ja valged sõstrad, karusmarjad, vaarikad ja maasikad; suurenes viljapuuaedade arv (mitmesugused õunasordid, pirnid, ploomid). Lõunas ja Moskva lähistel tehti esimesi katseid viinamarjade kasvatamiseks.

Tavalisteks põllutööriistadeks olid nagu ennegi harkader ja äke. Maaharimistehnikas valitses rutiin, mis oli feodalismiajale üldse iseloomulik (sahkatra mainitakse selleaegsetes dokumentides suhteliselt harva). Üldine oli maa väetamine sõnnikuga, eriti maa põhja- ja keskosas. Põhjas piirati iga maaviljeluseks kõlblik maatükk taraga ja kuivendamiseks kraavitati. Suurenesid kogemused erinevate pinnaste harimisel ja majapidamise kohandamisel mitmesugustele klimaatilistele tingimustele.

Ajalooteaduse käsutuses ei ole praegu piisavalt andmeid, et oleks võimalik teha täpsemaid järeldusi eri kultuuride saagikusest XVII sajandil. Rukis andis tavaliselt 2 või 3 seemet, s. t. 24—26 puuda kroonutiinult (2400 ruutsülda). Saadi aga ka kõrgemaid saake. Uudismaadel, alemaadel ja Siberis küündisid saagid kuni 100 puudani tiinult. Üldiselt oli saagikus madal. XVII sajandi dokumendid kirendavad teadetest ikalduste ja näljaaegade kohta. Suur osa oli selles primitiivsel tehnikal, kuid peamiseks põhjuseks oli talurahva rõhutud olukord. «Talupoja rõhumine,» kirjutas K. Marx, «kurnab tema põldu ja teeb viimase viljatuks.» [58]

Kaubatootmise kasv põllumajanduses. Tootjate eneste pärisorine seisund ja rutiinne maaharimistehnika piirasid suuresti põllumajanduse produktiivsuse kasvu ja säilitasid selle naturaalsuse kui põllumajanduse iseloomuliku joone. Sellele vaatamata XVII sajandil põllumajandussaaduste kaubaringlus ja kaubatootmine üldiselt kasvasid. Selle põhjuseks oli maaviljeluse levik uutele, viljakamatele aladele ja tarbivate keskuste, vilja mittetootvate linnade ja tööndusliike rajoonide kasv. Niisugusteks olid põhjapoolsed Pomorje maakonnad, mille elanikkond tegeles kalapüügi, metsanduse, vilgukivi ja soola tootmisega jne., Alam-Volgamaa, Doni ülem- ja alamjooksu kasakate linnakesed jt. piirkonnad. XVII sajandil kujunesid mitmed vilja tootvad rajoonid põhjas, Volgamaal ja Vene riigi lõunapoolsetes maakondades. XVII sajandi viimasel veerandil hakkas ka Siber andma mõningal määral müügiteravilja. Kaubatootjaiks olid nendes rajoonides jõukad talupojad.

Palju teravilja tootsid riigi lõunapoolsed maakonnad, mis olid asustatud peamiselt teenistuslastega, kellel oli rohkem maad. Vilja veeti sealt maa keskosadesse, eriti Moskvasse ja Donile. XVII sajandi viimasel veerandil suurenes teraviljakasvatus Rjažski, Rjazani, Tuula, Orjoli jt. lõunapoolsete maakondade feodaalide majapidamistes. Teravilja ülejääk oli ka Kesk-Volgamaal.

Tuleb märkida uut ja tähtsat nähtust põllumajanduse arengus XVII sajandil — selle seost tööstuse ja kaubandusega. Mõned suurfeodaalid tegelesid peale põllumajanduse ka potase valmistamise, tõrvaajamise, viinapõletamise, nahaparkimise, kanepi ülesostmise ja müügi ning muu seesugusega. Üks suuremaid maa-

[58] К. Маркс и Ф. Энгельс, Сочинения, т. 19, lk. 407.

omanikke bojaar B. Morozov oli samal ajal ka ettevõtja — tehaseomanik, kaupmees ja liigkasuvõtja. Peale tema võib nimetada bojaar I. Miloslavskit, vürst J. Tšerkasskit, vürst N. Odojevskit jt. Tsaar Aleksei Mihhailovitšil endal oli kojamaadel laiaulatuslik ja mitmekülgne majapidamine.

2. TÖÖSTUSE ARENG

Käsitöö. Käsitöö (tellimustöö) ja väikekaubatootmine olid XVII sajandil tööstusliku tootmise levinumad vormid. Kõige arvukamaks rühmaks käsitööliste hulgas olid rakkealused käsitöölised, kes moodustasid põhilise osa possaadielanikkonnast. Neil tuli kanda mitmesuguseid koormisi riigi heaks ja tasuda makse. Rakkealused käsitöölised tegid tellimustöid, ühtlasi olid nad käsitöölistest esimesed, kes hakkasid töötama turu tarbeks. Kojakäsitöölised rahuldasid tsaarikoja mitmesuguseid vajadusi, valmistades relvi, rõivaid, kunstitooteid jms. Nad allusid erilistele prikaasidele — Relvapalatile, Tsaarinna ja Tsaari Töökodade palatile jt. Kolmandasse rühma kuulusid riigikäsitöölised, s. t. need käsitöölised, kes olid riigiasutuste käsutuses, täites nende tellimusi, ja said riigilt palka (rahas ja toiduainetes). Nii näiteks teenindasid puusepad ja sepad Suurtükiprikaasi, köösnerid Siberi prikaasi jne. Suurte kaitseehitiste jt. riiklike ehitiste püstitamine, seda eriti Moskvas, kutsus ellu neljanda rühma käsitöölisi, nn. registreeritud käsitöölised (müürsepad, telliskivitöölised). Valitsus värbas neid sundkorras rakkealuste käsitööliste hulgast ja allutas Kiviehitiste prikaasile. Registreeritud müürseppade hulgas oli väga mitut liiki inimesi: abimeistrid — töödejuhatajad, kes olid mõnigi kord silmapaistvad arhitektid ja said oma aja kohta nimetamisväärset töötasu; edasi tavalised müürsepad ja lõpuks abitöölised. XVII sajandi lõpuks suri registreeritud käsitööliste kategooria välja, kuna leiti, et palju kasulikum ja sobivam on teha riigitöid ettevõtjate kaudu. Viienda rühma moodustasid erakäsitöölised. Kuid neid oli XVII sajandil juba üsna vähe. Feodaalid rahuldasid oma vajadusi üha suuremal määral turu kaudu.

Väikekaubatootmine. XVII sajandil leidis aset intensiivne käsitöö väikekaubatootmiseks muutumise protsess. Märkimisväärne osa väiketootjaid ei töötanud individuaaltellimuste täitmisel, vaid turu tarbeks. Arenesid välja erinevate tootmisharude keskused. Rääkides rauamaagi kaevandamisest ja selle töötlemisest, tuleb kõigepealt nimetada Tuula-Serpuhhovi piirkonda, kus oli palju seppi ja kus XVII sajandil tekkisid esimesed rauamanufaktuurid. Teisteks suuremateks metallitootmise ja -töötlemise piirkondadeks olid Ustjužna Železopolskaja, Oneega-tagune, Veliki Ustjug jt. Väärismetallide töötlemise keskuseks oli Moskva. Rajati metallitööstus Pavlovo külas Nižni Novgorodi maakonnas.

Samasugune üleminek väikekaubatootmisele toimus ka teistes käsitööharudes. Tehniliste kultuuride, lina ja kanepi töötlemine oli levinud Vene riigi loode- ja läänerajoonides (Pihkva, Novgorod, Staraja Russa, Smolensk), aga samuti Jaroslavlis, Vologdas, Nižni Novgorodis jt. keskustes. Nende rajoonide toodang levis laialdaselt siseriigis ja leidis tee ka välismaale. Nahatööstuse suurimaks keskuseks oli Jaroslavl. Köösnerid olid koondunud peamiselt Moskvasse.

Väikekaubatootmise kasvule aitas kaasa ka käsitöötehnika täiustamine. Suure kuulsuse omandasid vene nahatöölised, köösnerid ja relvameistrid. Meie päevini on säilinud vene XVII sajandi kunstkäsitöö tooteid, mis kujutavad endast tõelisi meistriteoseid.

Manufaktuuride teke. Uueks nähtuseks oli XVII sajandi väiketootmises pikkamööda toimuv tootmise koondumine ja palgatöö kasutamine. Mitmesugustes tootmisharudes tekkis tähelepandav arv väikesi töökodasid (sepikodasid, nahatöökodasid, viinaköögе, seebitööstusi jms.). Lisaks töökodade omanikele ja nende perekonnaliikmetele töötasid nendes palgatud inimesed, kuigi viimaste arv polnud eriti suur.

Väiketootmise koondumine toimus ka väiketootjate allutamise teel käsitööliste ja talupoegade hulgast pärit rikastele ülesostjatele. Näiteks langesid Tihvini sepad XVII sajandi jooksul majanduslikku sõltuvusse üksikutest rikastunud perekondadest ja muudeti osaliselt palgalisteks töötajateks.

Tootmise koondumine ja palgatöö kasutamine avaldus kõige kujukamalt manufaktuuride tekkes. Manufaktuur on suurtootmine, millest võtab osa arvukalt töölisi, kusjuures käsitsitöö, mis on siin valdav, on jaotatud töötajate eri kategooriate vahel; kasutatakse veejõudu ja lihtsamaid masinaid. Tsentraliseeritud manufaktuurid tekkisid juba XV sajandi lõpul (Suurtükikoda). XVII sajandil tootis Suurtükikoda arkebuuse, mortiire, mitmeraudseid suurtükke. Vene suurtükimeistrid ei valanud üksnes siledaraualisi, vaid ka vintrauaga tagantlaetavaid kahureid. Suurtükikoja meistrite hulgas olid esimesel kohal suurtükivalajad, järgnesid kellavalajad, sulatajad, jootjad, sepad, puusepad, abitöölised.

Samasuguseks tsentraliseeritud riiklikuks manufaktuuriks oli Mündikoda, kus vermiti hõbe- ja vaskrahasid. Mündikoda kasvas eriti XVII sajandi 50—60-ndatel aastatel, kui hakati suurel hulgal vermima vaskrahasid. Uues Mündikojas ulatus meistrite arv viiesajani. Mündi vermimine oli jaotatud üksikuteks operatsioonideks, millest igaüks oli kindlustatud vajaliku tehnikaga.

Relvapalatis toimus töö vaid osaliselt spetsiaalsetes töökodades, suur osa meistreid töötas kodus. Sellised olid detsentraliseeritud manufaktuurid.

XVII sajandil otsiti rauа-, vase-, kulla- ja hõbedamaaki. XVII sajandi 30-ndatel aastatel ehitati Solikamski piirkonda Põskori vasesulatustehas, mis töötas 40-ndate aastate lõpuni.

1632. a. asutas hollandi kaupmees A. Wijnius Tuula lähedale kolm veejõul töötavat rauatehast. Hiljem läksid need tehased taanlase P. Marselise ja hollandlase F. Akema valdusse. Uued omanikud laiendasid vanu ja ehitasid Kašira maakonda veel neli tehast. Tuula-Kašira tehastes töötas mitukümmend välismaa ja vene vabapalgalist meistrit. Kuid abitöödeks — maagikaevandamiseks, söevalmistamiseks ja selle vedamiseks tehastesse — andis valitsus neile kojavaldustest 250 talupojaperet. Valitsuse plaanid luua üksnes vabapalgalisele tööle põhinevaid manufaktuure ei saanud teoks, kuna elanikkonna põhiosa moodustasid pärisorjad. Peagi tekkisid tehased Obolenski, Malojaroslavitsi ja Borovski ning Moskva lähedale Zvenigorodi maakonda. Nende tehaste omanikeks olid bojaarid B. Morozov, I. Miloslavski, kes kasutasid oma pärisoriste talupoegade tööd. Sajandi lõpul ilmusid metallurgiatehased Olonetsi (Äunuse) piirkonda ja Romanovi linna lähedale (ühel Voroneži harujõel).

Malmisulatus- ja rauatehased tekkisid ennekõike riigi vajaduste rahuldamiseks. Käsitöö ja väikekaubatootmine konkureerisid endist viisi edukalt manufaktuuridega põllutööriistade ja igapäevaste tarbeesemete — pannide, malmpadade, naelte jms. tootmises, mida saadeti hulgaliselt turule.

Tekstiilimanufaktuuriks oli Lõuendikoda Moskvas, mida juhiti tsaarikoja poolt. Klaasitehased tekkisid Moskva lähedale Izmailovo külla ja Tšernogolovskajasse.

Tähelepandava ulatuse võttis XVII sajandil soolatootmine. Soola toodeti Pomorjes, eriti Solovetski kloostri valdustes. Suurimaks soolatootmise keskuseks oli Solikamsk. XVII sajandi lõpul oli siin rohkem kui 200 soolatootmise ettevõtet, aastas keedeti kuni seitse miljonit puuda soola. Soola toodeti küllaltki arenenud ja keeruka tehnika kaasabil. Soolatootmise ettevõtetes töötas palgalistena rohkem kui 2000 inimest, suuremalt osalt possaadiinimesed ja mustaadralised talupojad, kes olid kaotanud tootmisvahendid ja seepärast sunnitud müüma oma tööjõudu. XVII sajandil suurenes settesoola tootmine järvedest Volga alamjooksul. Soolatootmisettevõtete omanikeks olid tihtipeale suurkaupmehed, kes olid kogunud selleks vajalikud vahendid kaubandusest, samuti ka riik.

XVII sajandil oli manufaktuure alles vähe (kuni 30) ja neil ei olnud kuigi olulist mõju Venemaa tööstusele. Mõned neist tegutsesid vaid lühikest aega ja peagi suleti (kalevi-, siidi-, paberi- jt. manufaktuurid). Nagu märkis Marx, «manufaktuur oli kui arhitektuuriline ilustus majanduse hoonel, mille laiaks aluseks oli linnakäsitöö ja maa kõrvaltööndused».[59]

Üha uute ja uute manufaktuuride ilmumine tunnistab siiski, et kasvas vajadus tootmise laiendamiseks.

---

[59] K. Marx, Kapital, I. kd., lk. 321.

Põllumajandussaaduste ning tööstus- ja muude toodete turud. XVII sajandil toimus põllumajanduse ja tööstuse tootlike jõudude üldise kasvu ning tööstusliku spetsialiseerumise ja ühiskondliku tööjaotuse edasise süvenemise alusel ühtse turu areng, algas «väikeste kohalike turgude liitumine üheks ülevenemaaliseks turuks».[60]

Põhiliseks teraviljaturuks maa põhjaosas oli kuni XVII sajandi keskpaigani Vologda. Siit veeti seda Suhhona-Dvinaad pidi Pomorje maakondadesse, kus teravilja ei toodetud, ja Arhangelski sadama kaudu välismaale. XVII sajandi teisel poolel omandas Siberi ja põhjapoolsete tööstuslike maakondade teraviljaga varustamisel esikoha Vjatka piirkond. Kolmandaks suuremaks teraviljaturuks põhjas oli Veliki Ustjug. XVII sajandi viimastel aastakümnetel omandas teraviljakaubanduse arendamisel suure tähtsuse Kunguri maakond. Sajandi lõpuks hakkas Siber end ise teraviljaga varustama. XVII sajandi teisel poolel said tähtsateks teravilja müüjateks Vene riigi lõunarajoonid. Mööda Okaa jõge toimetati teravili Volga-äärsetest ja lõunapoolsetest maakondadest Moskvasse. Mitmest lõunapoolsest linnast ja maakonnast (Voronežist jm.) veeti teravilja ja jahu Doni kasakaväe alale.

Tähtsaiks lina ja kanepi turustamise keskusteks olid Novgorod, Pihkva, Tihvin, XVII sajandi teisest poolest alates ka Smolensk. Nendesse linnadesse toodi lina ja kanep naabermaakondadest kokku. Tunduv osa kaubast läks siitkaudu välismaale. Veel rohkem lina ja kanepit veeti välismaale Arhangelski kaudu. Selle sadama kaudu veeti igal aastal välja sadu tuhandeid arssinaid kodukootud linast riiet. Ent veel rohkem müüdi linast riiet siseturul.

Tähtsamateks loomakasvatussaaduste (naha, rasva, liha) turgudeks olid linnad, mis asusid karjakasvatusrajoonides, näit. Kaasan, Vologda, Jaroslavl, hiljem ka Kungur. Nahatööstus, aga samuti linase riide tootmine tegid Jaroslavlist ka tähtsa naha- ja tekstiilitoodete turu.

Sool rändas tootmisrajoonidest edasi jõgesid pidi. Pomorjest veeti seda välja Dvinaad mööda. Põhjas oli suureks soolaga kauplemise keskuseks Vologda. Solikamski sool tuli suurte laevakaravanidega mööda Kaama jõge kuni Volgani ja läks siit mööda maad laiali, jõudes Moskvasse, Volga ja Okaa ülemjooksu linnadesse. Volgal oli tähtsamaks soolaturuks Nižni Novgorod.

Suur tähtsus oli karusnahaturgudel. XVII sajandi 70-ndate aastateni oli tähtsaimaks neist Solvõtšegodski aastalaat. 70-ndatest aastatest toimus Siberi karusnahkadega kauplemine Makarjevi aastalaadal ja Siberi piiril — Irbiti aastalaadal.

---

[60] V. I. Lenin, Teosed, 1. kd., lk. 134.

Rauatoodete turud olid olemas juba XVI sajandil. Suurimaks neist sai Tuula. XVII sajandil oli tähtsuselt teiseks turuks Ustjužna Železopolskaja. XVII sajandi lõpul tõusis Tihvini tähtsus.

Tollitõketega eraldatud Doni kasakate ala lõi sidemed Venemaa keskpiirkondadega, mis selgelt ilmnes üha kasvavas kaubaliikluses Donil.

Mitmed aastalaadad omandasid juba XVII sajandil ülevenemaalise tähtsuse: Arhangelski, Makarjevi (Nižni Novgorodi lähedal), Svenski (Brjanski juures), Irbiti jt. laadad.

Suurima kaubatootjana, kaupade tarbimise ja jaotamise keskusena riigis evis Moskva ülevenemaaliste turusidemete arendamisel juhtivat kohta. Pealinna arvukas käsitöölistest elanikkond töötles mitmesuguseid tööstuslikke tooraineid — nahka, karusnahka, riiet, metalle. Peale selle vajas Moskva elanikkond hulgaliselt toiduaineid. Moskvas oli rohkem kui 120 «kaubarida». Suurkaupmehed, eriti võõrnikud ning võõrnike ja kalevikaupmeeste sadakonna liikmed teostasid laiaulatuslikke kaubandusoperatsioone üle kogu riigi ja neil olid vahetud kaubandussidemed väliskaupmeestega.

Väliskaubandus. Tootlike jõudude areng, sisevajaduste kasv, aga samuti Venemaa asend Ida- ja Lääne-Euroopa maade vahelistel tähtsatel transiitteedel soodustasid väliskaubanduse arengut.

Väliskaubanduse tähtsaimaks keskuseks oli kogu XVII sajandi vältel Arhangelsk. Kuigi sadam tegutses ainult suvekuudel, langes sellele XVII sajandi keskpaigas mitte vähem kui 75% kogu väliskaubanduse käibest. Välismaa kaubalaevade arv, mis tulid Arhangelskisse, kõikus tugevasti (30-st 100-ni) vastavalt välispoliitilistele tingimustele. Kogu XVII sajandi jooksul suurenes kauplemine Arhangelski sadama kaudu. Väliskaubanduses surusid hollandi kaupmehed inglased kindlalt teisele kohale. Venemaalt välismaale minevad kaubad olid põhiliselt põllumajandussaadused ja metsatöönduse tooted: nahk, rasv, liha, kalamari, harjased, kanep, lina, vaha, tõrv ja tõkat, linane riie. Tähtsal kohal olid väljaveetavate kaupade hulgas karusnahad. Teravilja väljavedu oli ebaregulaarne ja üldises ekspordis tähtsusetu, kuna maa sisevajaduste kasv ja maaharimise tehnika mahajäämus piirasid selle välismaale müümise võimalusi.

Sisse veeti Lääne-Euroopa tööstustooteid: kalevit, siidikangaid, kirjapaberit, klaastooteid, metalle (kulda, inglistina, tina, vaske, rauda) ja metalltooteid. Silmapaistev koht impordis oli kalliskividel, vürtsidel, veinil.

Pärast Vestfaali rahulepingut 1648. a., kehtestanud oma ülemvõimu Läänemerel, püüdis Rootsi koondada Venemaa väliskaubanduse Läänemere sadamatesse, millega peeti ühendust Novgorodi, Pihkva jt. linnade kaudu. Rootsi jt. Euroopa maade poolt vene kaubandusele loodud äärmiselt ebasoodsad tingimused ei lasknud aga neid plaane ellu viia. Peale selle ei tahtnud Vene valitsus väliskau-

bandust Rootsist sõltuvaks teha. Kauplemine üle Vene läänepiiride oli siiski paljudele linnadele (Novgorod, Pihkva, Tihvin, Smolensk) väga tähtis.

Juhtival kohal kaubavahetuses Idamaadega oli Astrahan. Astrahani kaudu suheldi Kesk-Aasiaga (Hiiva, Buhhaara) ja Iraaniga. Idamaadest veeti sisse toorsiidi, siidriiet, villaseid ja puuvillaseid kangaid, vaipu, safiani, kalliskive. Venemaa oli vahetalitajaks siidiga kauplemisel Iraani ja Lääne-Euroopa vahel. Teiselt poolt suundusid koos vene kaupadega (karusnahad, toornahk, savinõud jm.) Venemaa kaudu Idamaadesse Lääne-Euroopast sisseveetavad kaubad: kalev, ehteasjad jm. Astrahanis kujunenud india kaupmeeste koloonia toimetas Venemaa kaubavahetust Indiaga.

XVII sajandi viimasel veerandil hakkas arenema Venemaa ja Hiina vaheline karavanikaubandus, mille algatajateks olid Moskva suurkaupmehed G. Nikitin jt. Seda soodustas 1689. a. Hiinaga sõlmitud Nertšinski rahuleping.

Valitsuse kaubanduspoliitika. XVII sajandil tõmmati turusidemetesse kõik põhilised elanikekihid — külade ja possaadide väiketootjatest kuni õukonnaülikuteni ja kirikuhierarhia kõrgeimate esindajateni. Kaubanduses hakkasid juhtivat osa etendama «kapitalistid-kaupmehed», kellele kaubandusega tegelemine oli elukutseks ja kes Lenini sõnade järgi olid ülevenemaalise turu kujunemisprotsessi juhtijad ja peremehed.[60a]

Kaubandus oli feodaalsele riigile tähtsaks sissetulekute ja mitmesuguste riiklike vajaduste rahuldamise allikaks. Seepärast oli valitsev feodaalide klass huvitatud kaubakäibe arendamisest, mis peegeldus ka Vene riigi kaubanduspoliitikas. Valitsus võttis tarvitusele uusi abinõusid sisekaubandust piiravate takistuste kõrvaldamiseks. 1649. a. Seadustik keelas luua uusi tollipunkte. Kuid sisetollid kehtisid Venemaal veel üle saja aasta.

1653. a. anti välja Tollimäärustik, mille põhjal paljud väikesed tollimaksud asendati ühtse rublalõivuga — 10 dengat rubla pealt (s. t. 5%). Seda lõivu pidi tasuma müüja. Ostja maksis 5 dengat iga tolliametis ettenäidatud rubla pealt (s. t. 2,5%). Reform kergendas märksa kaubavahetust, mis oli kooskõlas kujuneva ülevenemaalise turu nõuetega.

Valitsuse poolt väliskaubanduse reguleerimiseks tarvitusele võetud abinõude eesmärgiks oli konkurentsi kõrvaldamine välismaa kaupmeeste ja vene kaupmeeskonna vahel viimaste soosimise teel. Juba XVII sajandi 20-ndatel ja 30-ndatel aastatel nõudsid vene kaupmehed ühises palvekirjas valitsuselt välismaa kaupmeeste privileegide kaotamist ja nende eemaldamist siseturult. 1648. a. Maakogul saavutasid kaupmehed aadli toetusel oma eesmärgi — inglastel keelati sisemaal tollivaba kauplemine.

[60a] V. I. Lenin, Teosed, 1. kd., lk. 134.

Välismaalaste tollivaba kauplemise keelustamisega suurenes välismaise päritoluga kuld- ja hõbemüntide juurdevool riigikassasse. Sellel oli eriti suur tähtsus, kuna tollal ei olnud Venemaal veel organiseeritud väärismetallide tootmist kohalikul baasil. Peale selle andis välismaiste müntide (jefimokite) ümbervermimine vene rahaks riigikassale suurt tulu (kuni 25%). Järelikult oli valitsus vene kaupmeeskonna visal pealekäimisel ja riigikassa huvides sunnitud teostama merkantilistlikku ja protektsionistlikku majanduspoliitikat, mis tol ajal oli iseloomulik ka teistele Euroopa riikidele. Merkantilistide arvates oli riigi peamiseks rikkuseks rahakapital, mis pidi riigis akumuleeruma-aktiivse kaubandusbilansi tagajärjel.

1667. a. anti välja uus kaubandusmäärustik, mis puudutas peamiselt väliskaubandust. See määras üksikasjalikult kaubavahetuse organiseerimise välismaalastega, ja mis peamine, kehtestas viimaste suhtes kõrgendatud tollid. Välismaalased olid kohustatud tolli tasuma eranditult kuld- ja hõberahadega (jefimokitega). Kui välisriigi kaupmees soovis kaubelda sisemaal, pidi ta tasuma kahekordset tolli — kuni 20 dengat rubla pealt (s. t. 10%). 1667. a. Kaubandusmäärustik, mis koostati A. Ordin-Naštšokini osavõtul, on kujukas näide Vene valitsuse merkantilistlikust ja ühtlasi protektsionistlikust kaubanduspoliitikast.

4. RAHANDUS

Maksud. Interventsiooni ajal tekkis rahanduses täielik kaos, riigikassa oli tühi. Selle täitmiseks hakati koguma erakorralisi makse — laenu- ja viiendikraha.

Laenuraha oli vabatahtlik laen, mida valitsus püüdis saada jõukailt kloostreilt ja eraisikutelt, eriti Stroganovitelt. Muidugi ei piisanud laenurahast selleks, et rahalistest raskustest välja rabelda. Seepärast kehtestas valitsus erakorralise maksuna viiendikraha, s. t. üks viiendik vallasvara väärtusest. Aastail 1614—1619 võeti viiendikraha kuuel korral. Selle maksu peamine raskus lasus possaadidel ja mustaadralistel talupoegadel. Aja jooksul muutus viiendikraha alaliseks otseseks maksuks.

Kehtestati uus kõrge maks, mida nimetati suureks postirahaks. See küündis XVII sajandi 40-ndail aastail peaaegu 800 rublani adramaalt. Uus, veelgi raskem kohustus oli teraviljavarude kogumine palkadeks sõjameestele. Algul hüüti seda kasaka-, hiljem streletsiviljaks. 1614. a. võeti 100 setvertit vilja (u. 600 puuda) adramaalt, hiljem suurenes maks palju kordi. XVII sajandi 70-ndail aastail võrdus see 2800 juftiga adramaalt (juft oli setvert rukist ja setvert kaeru). Possaadielanikud maksid seda rahas 2800 rubla adramaalt. Mustadelt ja kojamaadelt võetav streletsiraha oli väiksem — 700 rubla adramaalt.

Järelikult suurenesid juba Mihhail Romanovi ajal otsesed maksud, võrreldes XVI sajandi teise poolega, peaaegu kaks korda ja suurenesid ka edaspidi. Maksude hindamisel tuleb meeles pidada, et XVII sajandi jooksul langes raha reaalväärtus u. 25%. Ent sellest hoolimata tuleb tunnistada, et maksukoorem kasvas talupoegadel ja linnaelanikel sajandi vältel tunduvalt.

Riigi sissetulekud ei kasvanud üksi otsese surve avaldamisega elanikkonnale, vaid kindlasti ka tootlike jõudude tõusu tagajärjel. Töötav rahvastik asustas uusi paikkondi, laiendas põllumaad, arendas tööndusliikku ja kaubanduslikku tegevust, andes seega riigile uusi sissetulekuid.

Maade üleskirjutamine ja maksusüsteem. Eelarve. Interventsiooni ajal riigis tekkinud laos sundis valitsust XVII sajandi 20-ndail aastail koostama uued üleriigilised kirjeraamatud. Maksustamise aluseks jäi adramaa. 1646. a. koostati loendusraamatud, s. t. viidi läbi elanike loendus majapidamiste kaupa. Varasemate kirjeraamatutega võrreldes võeti neis raamatuis täielikumalt arvele meessoost elanikkond. Loendusraamatute eesmärk ei olnud fiskaalne, vaid selleks oli maksualuse elanikkonna pärisorjastamine. Valitsus hakkas aga kasutama raamatuid uute maksude (eriti sõjaliste) kogumiseks, arvestades neid vastavalt talumajapidamiste arvule.

Pärast uute loendusraamatute koostamist aastail 1677—1678 loobus valitsus vanast adramaaviisilisest maksustamisest ja siirdus pereviisilisele, s. t. makse hakati määrama otse talumajapidamistele. Uus süsteem oli valitsusele kasulikum, sest nüüd kuulusid maksustamisele eranditult kõik külaelanikud, kes elasid omaette peredena, näiteks popsid, pooleteramehed, külakäsitöölised jt. Pereviisilise maksustamise tulemuseks oli järelikult külaelanike võrdsustamine maksumaksmise seisukohalt.

Suurema osa Vene riigi eelarvest moodustasid kaudsed maksud, toili- ja kõrtsimaksud. Valitsus nõudis neid makse sisse kahel viisil: kas rentis nende kogumise teatud kindla riigikassasse makstava rahasumma eest välja või jättis maksude kogumise kohalike possaadi- või maakonna elanike hulgast valitud isikute hooleks.

Riigi majanduselus XVII sajandil toimunud üldise tõusu ja rahamajanduse arengu tagajärjel suurenes riigieelarves raha ja vähenes naturaalsete maksete osatähtsus. Kuid XVII sajandil ei läinud aadlivalitsusel korda naturaalmaksudest täielikult loobuda. Nii näiteks hakati üht XVII sajandi suuremat maksu — streletsivilja — rahas sisse nõudma vaid possaadielanikelt ja mustaadralistelt talupoegadelt; eratalupojad jätkasid selle tasumist natuuras. Samuti säilis «valitseja maa kündmine», s. t. lõunapoolsete maakondade ja Siberi elanike kohustus harida riigimaid.

Riigieelarvest võib saada ülevaate tänaseni ainsana leitud riigi tulude ja kulude loendist 1679.—1680. a. kohta. Tulud olid ette nähtud 1 220 367, kulud 1 253 323 rbl. suuruses summas; kaudsed mak-

sud andsid 53,3 ja otsesed 44% kõigist sissetulekuist, muud laekumised 2,7%. Kaudsete maksude ülekaalu ei saa aga pidada kehtivaks kogu sajandi kohta. Mõnikord ületasid otsesed maksud kaudseid.

Kõige tähtsamaks kuluartikliks olid kulutused sõjaväele — 62,2%, tsaarikoja vajadusteks läks 19,9%, riigiettevõtete jaoks 5%, valitsemiskuludeks, ehitustöödeks jne. 11,9%.

5. SOTSIAALNE KORD

Ilmalikud ja vaimulikud feodaalid. Feodaalne maavaldus. Muutused tootlikes jõududes pidid kajastuma ka tootmissuhetes ja riigi sotsiaalses korras.

Feodaalid moodustasid klassi-seisuse[61], kellel erinevalt teistest tolle aja klassidest oli õigus omada asustatud maid. Ilmalikud feodaalid — teenistuslased — olid selle eest kohustatud astuma riigi-, eeskätt sõjaväeteenistusse.

XVII sajandi algul jagunesid teenistuslased kahte põhikategooriasse: 1) teenistuslased päritolu järgi ja 2) teenistuslased valiku järgi, s. t. valitsuse poolt päritolust sõltumata teenistusse võetud. Teenistuslastel päritolu järgi oli kolme liiki auastmeid (*чин*): 1) duumaauastmed — bojaarid, okolnitšid, duuma-aadlikud (peale nende kuulusid Duumasse veel duumadjakid); 2) Moskva (pealinna) auastmed — lauaülemad, asjaajajad (*стряпчие*), Moskva aadlikud ja «elanikud» (*жильцы*); 3) linna (maakonna) auastmed — valitud aadlikud, kojabojaarilapsed ja linnabojaarilapsed.

Teenistuslased valiku järgi olid streletsid, suurtükiväelased, linnakasakad, hiljem — sõdurid, reitarid, tragunid jt., keda valitsus ise värbas peaasjalikult talupoegadest, holoppidest ja possaadiinimestest.

Teenistuslased päritolu järgi moodustasid teenisaadli kui privilegeeritud feodaalide klassi alustoe. 1642. a., samuti 1649. a. Maakogu Seadustiku põhjal keelati teenistuslastel päritolu järgi holopiks astuda. 1675. a. ukaasiga ei lubatud teenistuslastel valiku järgi, samuti talupoegadel, holoppidel ja possaadiinimestel bojaarilasteks üle minna. Järelikult eraldas teenisaadel end mitte ainult maksualustest seisustest, vaid ka valiku järgi teenistuslastest, kes oma majanduslikult ja õiguslikult seisundilt ikka rohkem lähenesid talupoegadele. Teenistuslased valiku järgi maksid ise riigi-

---

[61] «Ühiskonna jagunemine klassideks on ühine nii orjapidajate, feodaalsele kui ka kodanlikule ühiskonnale, kuid kahes esimeses eksisteerisid klassid-seisused, viimases aga mitteseisuslikud klassid.» (V. I. Lenin, Teosed, 6. kd., lk. 96.) Elanikkonna jagunemisega seisustesse kaasnes eriliste juriidiliste õiguste andmine igale klassile-seisusele.

makse ja kandsid teisi raskeid riiklikke koormisi, millest olid vabastatud teenistuslased päritolu järgi.

XVII sajandil hakkasid teenistuslased palju vabamalt maaga ümber käima: vahetama, andma üle teisele, s. t. tegelikult teenismõisaid müüma ja ostma. Valitsus, kes ametlikult tegi vahet teenis- ja pärusmaa vahel, annetas ja müüs tegelikult ise hulgaliselt teenismõisaid pärusmõisateks. Teenis- ja pärusmõisa õiguslik lähenemine tähendas teenisaadli suurt edusammu feodaalse maaomandi kui feodaalide klassi majandusliku võimu aluse kindlustamisel.

XVII sajandil jätkasid feodaalid uute maade haaramist. Maade omastamine toimus interventsiooniaastail erinevate valitsejate ajal, kuid sagenes eriti 1612. a. talvel, pärast Moskva vabastamist interventidest. Tulemuseks oli see, et Moskva ümbruses mustad maad täielikult kadusid; kojavalduste fond vähenes tugevasti. Ent kojamaade väljajagamine jätkus ka hiljem, peaasjalikult tsaari sugulastele.

Aadli maavaldused suurenesid ka lõunas asuva, veel ülesharimata Metsiku Välja arvel tehtud annetustega. Feodaalide-maavaldajate vool nendele aladele suurenes eriti XVII saj. viimasel veerandil. Feodaalid asustasid oma uusi valdusi osalt pärisoriste talupoegadega, keda toodi siia oma teistest valdustest, ent peaasjalikult pagenud talupoegade ja kohalike elanikega, keda muudeti sunnismaiseks.

1678. a. loendusraamatute kokkuvõte annab ülevaatliku pildi sellest, milliseid tulemusi saavutas aadel oma sotsiaalse ülevõimu kindlustamisel. 888 000-st loendusel registreeritud maksualusest majapidamisest kuulus 595 000 (67%) aadlikele, 118 000 (13,3%) kirikule, 83 000 (9,3%) tsaarikojale ja ainult 92 000 (10,4%) olid possaadielanike ja mustaadraliste talupoegade päralt, s. t. u. 90% maksualusest elanikkonnast kuulus feodaalidele-pärisorjuslastele.

Talurahva ekspluateerimise suurenemine. Feodaalrendi vormid. Feodaalse maavalduse laienemise ja kindlustamisega käis paratamatult kaasas talurahva ekspluateerimise tugevnemine.

Väga levinud oli feodaalrendi segavorm: naturaal- ja raharent ning samal ajal teokoormised. Naturaalrendi hulka kuulusid põllumajandussaadused (liha, või, rasv, munad, kohupiim jne.) ja talupoja kodutöönduse ning külakäsitöö saadused (linane riie, kalev, vein jne.).

Teoorjus (*изделье*) seisnes eelkõige töös isanda põllul, samuti kohustuses ehitada mõisa hooneid, parandada paise, veskeid jne. Teol tuli käia kaks, kolm või neli päeva nädalas. Teoorjuse hulka võib arvata ka ühe raskema töökohustuse — vooriskäimise, s. t. igasugused veod feodaali kasuks.

XVII sajandi vältel vähenes Moskva-lähedastes rajoonides teoorjuse osatähtsus ja sagenes talupoegade üleviimine obrokile, kusjuures suurenes rahamaksude osatähtsus selles. Sellele vaatamata jäi pealinnale lähedastes maakondades teoorjuslik majapidamine

püsima ja arenes isegi edasi, sest teenis- ja pärusmõisnikel oli vaja oma pealinnas asuvaid majapidamisi varustada toiduainete ja loomasöödaga. Tunduvalt laienes teoorjus lõunapoolsetes maakondades.

Feodaalkoormiste kasvu tingis ka see, et feodaalid, eriti suurfeodaalid hakkasid laiendama mõningaid tööndusi, näiteks viinapõletamist, potasevalmistamist, mõnikord rajama rauamanufaktuure. Talupojad olid kohustatud töötama neis ettevõtteis.

Otsustamaks talupoegade ekspluateerimise tugevnemise üle peab silmas pidama ka riiklike koormiste suurenemist XVII sajandil.

Talupoegade edasine pärisorjastamine. Feodaalikke tugevnemist soodustas ka valitsus, kes suurendas maavaldajate võimu talupoegade üle. Juba XVI sajandi lõpul süvenes talupoegade pärisorjastamine. Ent tormilised sündmused XVII sajandi algul, eriti talurahvasõda ja võitlus interventidega tõid talupoegade pärisorjastamise käiku mõningaid muudatusi. Väga palju talupoegi põgenes pärus- ja teenismõisnike juurest, paljud neist hakkasid kasakateks.

Mihhail Romanovi valitsemisaja algul oli pagenud talupoegade tagasinõudmise tähtajaks viis aastat. Selle aja möödumisel loeti nad «väljaspool määraastaid olevaiks» ja mõisnik kaotas õiguse esitada hagi nende tagasitoomiseks. Teenisaadel nõudis tungivalt määraastate kaotamist. 1637. a. pikendati seda tähtaega üheksa aastani. 1641. a. pikendas valitsus aadli nõudmistele vastu tulles määraastaid 10 aastani pagenud ja 15 aastani teiste valdajate poolt ära viidud talupoegade tagasinõudmiseks. Pärast ülestõusu nurjumist Moskvas jt. linnades saavutas aadel määraastate kaotamise: 1649. a. Seadustikuga kinnistati kirje- ja loendusraamatuisse kantud talupojad koos naiste ja lastega igaveseks mõisniku juurde, kelle maal nad elasid, ja tunnistati nad tagastamisele kuuluvaiks pagemise ajast sõltumata.

Selle Seadustiku alusel vastutasid feodaalid kohtulikult oma talupoegade eest, välja arvatud ülirasked kuriteod, nagu näiteks tapmine. Oma valdustes mõistis feodaal kohut talupoegade üle ja määras neile karistusi (peks vitstega, nuudiga jne.), võis kasutada piinamist (tulega ja piinapingil), laskis talupoegi ahelatesse neetida jne. 1649. a. Seadustik keelas vastu võtta talupoegade kaebusi nende valdajate peale, välja arvatud juhtumid, mis puudutasid tsaari isikut või riigireetmist. Talupoegade varandus ei olnud seadusega kaitstud. Mõisniku maksujõuetuse puhul pandi võlatasumine tema holoppidele ja talupoegadele. Mõisnikul oli õigus sekkuda talupoja perekonnaasjadesse, lubada, keelata või sundida neid abielluma. XVII sajandi 50—60-ndail aastail saavutasid aadlikud seda, et valitsus hakkas organiseeritult pagenud talupoegi tagasi nõudma, kuna varem sõltus nende jälitamine ja tagasitoomine suurel määral mõisnike initsiatiivist. Valitsuse poolt korraldatud massi-

lised tagaotsimised toimusid peaaegu kogu riigi territooriumil ja tõid kaasa kümnete tuhandete talupoegade tagastamise nende valdajatele. Analoogilises olukorras olid kojatalupojad.

Et riigikaitset mitte nõrgendada, tegi valitsus sajandi kolmandal veerandil 1649. a. Seadustikku muudatuse ja keelas valdajatele nende põgenike tagastamise, kes olid võetud teenistusse Belgorodi jt. lõunapoolsetel kindlustusliinidel. See tühine taganemine ei muutnud aga talurahva pärisorjastamise järjekindia süvenemise tendentsi. Talupojad kaotasid kodanikuõiguste viimasedki jäänused ja nende olukord muutus ligilähedaseks holoppide omale.

Mustaadralised talupojad. XVII sajandil leidus mustaadralisi talupoegi veel Pomorje maakondades, aga ka Siberis. 1678. a. loendusraamatute põhjal ulatus nende arv u. 50 000 pereni.

Mustaadralised talupojad olid maksualuste, «mustade» maade valdajad. Nende maatükkide ja tööndusliike kõlvikute eest maksid nad otse riigile rahalisi makse, olid kohustatud varuma suurtes kogustes teravilja Siberisse saatmiseks, täitsid ülirasket posti- ja reisijateveo kohustust ning mitmesuguseid ülesandeid tolliülematena, kõrtside järelevaatajatena, vandemeestena jt.

Mustaadralised talupojad võisid oma maad pärandada, müüa ja pantida, kuid seda ainult tingimusel, et uus valdaja on nõus makse maksma. Põllumaad valdasid nad omaette, karjamaid, metsi, jõgesid ühiselt.

Mustaadraliste talupoegade kogukonna organisatsioon (kogukonna üldkoosolek, vanemad ja teised valitavad ametiisikud), kes oli riigi ees vastutav koormiste korraliku täitmise eest, piiras talupoegade liikumisvabadust.

Kogukonnaorganisatsioon ühendas samuti riigi põhjaosas asuvaid mustaadraliste talupoegade maakondi possaadidega, jaotas küla- ja linnaelanike vahel koormised ja vastutas nende täitmise eest.

Talurahva varanduslik kihistumine. Feodaalne ekspluateerimine kutsus esile talurahva vaesumise. Külakehvikud — popsid — maksid harilikult maavaldajale obrokit, kuid ei kandnud riiklikke koormisi ega harinud ka põldu. Popside hulgas oli rohkesti käsitöölisi ja kaubitsejaid. Vaesunud talupojad olid sunnitud otsima peavarju jõukamate talupoegade juures ja kannatasid viimaste ekspluateerimise all. Peaasjalikult riigi põhjapoolsetel aladel levis pooleteratöö, s. t. vaesunud talupoegade töö kloostrite, jõukate talupoegade ja possaadiinimeste majapidamistes, kusjuures saak läks kahasse. Paljud laostunud talupojad otsisid väljapääsu mittepõllunduslikest töödest: soolatootmisest ja kalapüügist, juhutöödel, viinapõletamisel, jõetranspordis jne.

Mustaadraliste, kloostri- ja eratalupoegade hulgast kerkis esile väikesearvuline jõukas ladvik, kes evis suuri kapitale, tegeles liigkasuvõtmisega, sõlmis suuri kaubatehinguid, rajas mitmesuguseid tööndusliikke ettevõtteid, koondas enda kätte maad ja kasutas pal-

galist tööjõudu. Säärasteks talurahva hulgast pärinevateks rikasteks olid XVII sajandil Bossõid, Revjakinid, Fedotov-Gusselnikovid, Glotovid, Ussovid jt.

Holopid ja teised mitterakkealuste kategooriad. XVI—XVII sajandi vahetusel lõppes ürikute väljaandmine holopluse kohta. Ent holoppide eri liigid eksisteerisid edasi. Feodaalide mõisates leidus isikuid, kes olid maavaldajate ülalpidamisel ja töötasid ülevaatajatena, majateenijatena, käsitöölistena (rätsepad, kingsepad jt.), tallipoistena, valvureina jne. XVII sajandi teisel poolel kasvas eramaavaldajatest sõltuvate inimeste arv, kelle üksikute kategooriate vahel on raske vahet teha. Nende hulka kuulusid endisaegsete holoppide järeltulijad, võlaorjad, paljud «vabatahtlikud» holopid, kes ei olnud vormistatud ühegi pärisorjusliku dokumendiga, samuti pagenud ja ulainimesed. Niisugused inimesed muutusid oma eluviisi poolest talupoegadeks. Aastail 1679—1681 kehtestatud peredeviisilisel maksustamisel oli suur tähtsus maaelanike mitmesuguste kihtide (talupoegade, holoppide) sulatamisel ühtseks maksualuseks massiks.

Possaadielanike arv ja paiknemine. XVII sajandil jätkus possaadielanike arvuline kasv, mis väljendus eeskätt linnade arvu suurenemises. Kui XVI sajandi teisel poolel oli Vene riigis ligi 180 linna, siis XVII sajandi 50-ndail aastail oli neid 226 (ilma Siberi ja Vasakkalda Ukrainata).

Tol ajal tehti rangelt vahet linna, s. t. kindluse ja possaadi, s. t. kaubandus-tööstusliku asula vahel. Kõikides linnades XVII sajandil possaade polnud. Kõige suuremad possaadid olid riigi kesk- ja põhjaosades. Vene riigi pealinnas Moskvas, kus XVII sajandi teisel poolel elas u. 200 000 inimest, oli üle 80 slobodaa ja ligemale 8500 majapidamist, mille elanikud tegelesid käsitöö ja kaubandusega. Järgmisel kohal possaadimajapidamiste arvu poolest oli sajandi keskel Jaroslavl — üle 2800, Kostroma — 1726, Vologda — 1234, Kaasan — 1191 jt. Suured possaadid olid Kiievis jpt. Vasakkalda Ukraina linnades. Riigi Euroopa-osa lõunapoolsetes linnades ja Siberis olid ülekaalus sõjaväeteenistuslastest elanikud, kuid aja jooksul tekkisid possaadid sinnagi. Sajandi lõpul moodustas possaadielanike arv natuke vähem kui 3% kogu riigi rahvaarvust, mis XVII sajandil ulatus u. 10—12 milj. inimeseni.

Kaubanduslik-tööstuslikku elanikkonda leidus ka külades, mis kujutasid endast mõnikord küllaltki suuri possaaditüüpi asulaid. Niisuguste külade hulka kuulusid näiteks Muraškino, Lõskovo, Pavlovo jt.

Possaadirake ja possaadielanike jagunemine. Possaadiinimesed, kes elasid riigi maal ja kasutasid õigust tegelda kaubanduse, käsitöö ja tööndusega, moodustasid maksualuse kogukonna ning olid kohustatud kandma riiklikke koormisi, mida kogusummas nimetati rakkeks. Viimane koosnes rahalistest maksudest, samuti riigiteenistusest tollipunktides ja sissesõiduhoovides, riiklikes ettevõtteis ja

tööndustes (näit. kalapüük). Nende koormiste jaotamisega tegeles possaadikogukond ja selle valitavad võimuesindajad (maavanemad, vandemehed jne.).

Küllaltki suur osa kaubandus-tööstuslikust elanikkonnast elas ilmalikele ja vaimulikele suurfeodaalidele kuuluvates slobodaades ning majapidamistes. Suurte slobodaade elanikud olid vabastatud possaadirakkest, mistõttu neid slobodaasid kutsuti valgeteks. Peale selle leidus possaadides küllalt suurel arvul üksikuid valgeid majapidamisi, mis kuulusid privilegeeritud valdajatele.

Valgete slobodaade ja majapidamiste olemasolu ning possaadiinimeste astumine suurfeodaalide eeskoste alla (ühes maksudest vabastamisega) seadis possaade äärmiselt ebasoodsasse olukorda ja nõrgestas nende maksuvõimet. XVII sajandi esimesel poolel tegi valitsus korduvalt katset possaadiinimeste tagasitootmiseks possaadidesse. Need ei andnud aga olulisi tulemusi, kuna kohtasid ilmalike ja vaimulike suurfeodaalide visa vastupanu.

Tegevusalalt jagunesid possaadielanikud kolmeks põhirühmaks: kaubanduse ja tööstusega tegelevad isikud, käsitöölised ja lihttöölised. Varandusliku olukorra poolest eristati possaadiinimeste hulgas «paremaid», «keskmisi» ja «nooremaid». Mõned neist tegelesid suurkaubandusega, omasid parkalitöökodasid, viinaköögе, soolatootmisettevõtteid jne. Nad olid väga rikkad. Käsitööliste hulgast kerkisid esile jõukad isikud, kes muutusid toodete ülesostjaiks lihtkäsitööliste käest ja sageli ekspluateerisid viimaseid.

Palju ühtlasem oli nende possaadiinimeste koosseis, kes hankisid elatusvahendeid lihttööga viinaköökides, ehitustel, veetranspordis (sõudjatena, burlakkidena jne.) ning kes olid tolle aja terminoloogia kohaselt «kõige alamad inimesed». Tööinimeste ja peremeeste suhted määrati tavaliselt kindlaks kirjaliku lepinguga, mille järgi tööle võetavad isikud said aasta- või päevapalka rahas või natuuras.

Varanduslik kihistumine (mis hakkas üle minema sotsiaalseks kihistumiseks) kutsus possaadiinimeste hulgas esile klassivõitluse.

Privilegeeritud kaubanduskorporatsioonid. Juba XVI sajandil kerkisid possaadiinimeste hulgas esile kolm eesõigustatud korporatsiooni: võõrnikud, võõrnike ja kalevikaupmeeste sadakonnad, mis seisid väljaspool posaadiorganisatsiooni ja täienesid kõige jõukamate possaadielanike või rikastunud talupoegade arvel. 1649. a. oli võõrnikke 13, võõrnike sadakonna kaupmehi 158 ja kalevikaupmeeste sadakonnas 116 inimest. See oli võrsuv kaubanduskodanlus. Selles keskkonnas kogunes mõnikord üsna suur kapital. Mainitud kihtidesse kuuluvad inimesed tegelesid peaasjalikult kaubandusega, ent juba XVII sajandil hakkasid paljud neist paigutama oma kapitali soola-, naha- jt. tööstusharudesse. Valitsus andis neile olulisi eesõigusi (õigus kohtuasju ajada Moskva prikaasides, vaba väljasõidu õigus välismaale, majutuskohustusest ja possaadirakkest vabastamine, pärusmaade valdamise õigus), kuid pani neile

ühtlasi vastutusrikkaid ja raskeid riiklikke ülesandeid: teenistus suurtes (Moskva ja Arhangelski) tollipunktides, riiklike kaupade kokkuost ja müük jne.

Kodanlike suhete areng oli aeglane. Kolme privilegeeritud korporatsiooni kuuluvad kaupmehed ja rikkad possaadielanikud olid elulaadi poolest lähedased valitsevale feodaalide klassile ning määrati tihti teenistusse riigi keskasutustes.

6. KLASSIVÕITLUSE TERAVNEMINE. RAHVALIIKUMISED

Vene riigi ajalugu XVII sajandil paistab eelnevate perioodidega võrreldes silma klassivõitluse ägedusega. Toimusid ulatuslikud talurahva ja temaga tihedasti seotud ühiskonnakihtide väljaastumised, mis ulatuselt ja jõult väärivad talurahvasõdade nime. Suured olid ülestõusud ka linnades. Klassivõitluse teravnemise põhjuseks oli üldine tõus maa majanduselus, ülevenemaaliseks muutuvate kaubalis-rahaliste suhete ja turusidemete areng. Nende muudatustega oli seotud talurahva tugevnev ekspluateerimine ja pärisorjastamine feodaalide poolt. Teisest küljest kaasnes keskvõimu kindlustamisega maksukoorma suurenemine.

XVII sajandil tuli klassivõitluse käigus eredalt ja teravalt ilmsiks «ühiskonna põhiline jagunemine: feodaalmõisnikud ja feodaaltalupojad» [62].

Linnade ülestõusude põhjused ja liikumapanevad jõud. Suur feodalismivastane rahvaliikumine algas XVII sajandil ülestõusude näol linnades. Valitsus, kellele possaadid olid üheks tähtsamaks riigikassa sissetulekute allikaks, veeretas neile üha kasvava maksukoorma. Possaadielanikud esitasid seisusliku nõudmise likvideerida valged slobodaad, valged majapidamised ja panna need uuesti possaadirakke alla.

Kuid linnaelanike liikumine ei piirdunud nõudmiste esitamisega ja võitlusega fiskaalse rõhumise vastu. Possaadides käis äge sisemine võitlus possaadielanike alamate kihtide ja «paremate», rikkamate inimeste vahel, kes oma mõju possaadikogukonna organites kasutades veeretasid maksukoorma pearaskuse «keskmistele» ja «noorematele» inimestele ning peale selle ekspluateerisid neid oma kaubandus-tööstuslikes ettevõtetes. Oma maksupoliitikas toetus valitsus «parematele» inimestele. «Paremad» inimesed koos vojevoodide ja prikaasiametnikega rõhusid possaadielanike põhimassi. Possaadielanike võitlus oli sihitud ka kaubandus-tööstusliku elanikkonna privilegeeritud rühma vastu.

Possaadielanike kui linnade ülestõusude peamise liikumapaneva jõuga liitusid ka teised neile lähedased ühiskonnakihid, näit. stre-

---

[62] V. I. Lenin, Teosed, 29. kd., lk. 439.

letsid, kes olid tihedasti seotud possaadielanikega. Lõunapoolsetes ja Siberi linnades võtsid liikumisest osa ka teised teenistuslaste liigid, peamiselt teenistuslased valiku järgi: suurtükiväelased, kasakad jne. Mõnel pool kaasnesid linnade ülestõusudega talupoegade, samuti holoppide rahutused.

Linnade ülestõusude liikumapanevad jõud ja eesmärgid XVII sajandil kõnelevad vaieldamatult nende feodalismivastasest iseloomust.

Seoses linnade ülestõusudega toimunud aadlike väljaastumised seevastu ei sisaldanud midagi feodalismivastast. Nendes kajastusid vaid feodaalide klassi sisemised vastuolud.

B. Morozovi valitsuse poliitika ja ülestõusud linnades XVII sajandi keskel. Linnade ülestõusude otseseks põhjuseks XVII sajandi keskel oli valitsuse eesotsas seisva bojaari B. Morozovi poliitika, kes pärast tsaar Aleksei Mihhailovitši (1645—1676) troonile asumist koondas riigiasjad enda kätte. B. Morozovi mõjuvõim on seletatav tema kui valitseja kasvataja ja sugulase (ta oli abielus tsaarinna õega) lähedusega tsaarile. B. Morozov oli julm pärisorjapidaja ja ahne varanduste kokkuajaja. Tsaari favoriidina suurendas Morozov oma valdusi 200 majapidamiselt 9000-le ja sai oma aja suurimaks ilmalikuks maavaldajaks. B. Morozov ja tema lähikondlased seadsid endale ülesandeks parandada riigi rahandust ja täiendada riigikassat peaasjalikult riiklike kulutuste kärpimise teel. Nii tehti katset jätta linnades streletsid, linnaülevaatajad, suurtükiväelased, vojevoodide teenistuslased jt. ilma rahalise töötasuta.

Samaaegselt püüdis B. Morozovi valitsus täita riigikassat maksuvõlgade sissenõudmisega elanikkonnalt. Seda tehti halastamatul kombel. On teada juhtumeid, kus possaadiinimesi maksuvõlgade eest päeval peksti, öösel aga heideti vangikongi.

1646. a. 7. veebruari ukaasiga kehtestati kõrge riigimaks soola pealt — kaks grivnat puudalt (kui soola kasutati kalasoolamiseks, siis nõuti üks grivna puudalt). Soolamaksust loodeti saada niivõrd suurt tulu, et selle kehtestamisel tühistati kõige suuremad otsesed maksud — streletsi- ja postiraha. Soolamaksu all kannatas kõige rohkem linnakehvikkond, rikkaid inimesi puudutas see vähe. Elanike alamkihtide meeleheide ja pahameel läks niikaugele, et juba 10. detsembril 1647 soolamaks tühistati.

Loobunud soolamaksust, otsustas valitsus elanikelt sisse nõuda streletsi- ja postiraha 1646. ja 1647. a. eest. Seega oli 1648. a. ette nähtud sisse nõuda mitte üksnes eelmiste aastate puudujääk, vaid loodeti koguda suurimaid otseseid makse kolmekordselt.

Nii kutsus Morozovi valitsuse tegevus esile rahva pahameeletormi.

Ülestõus Moskvas. Ülestõus Moskvas puhkes 1648. a. suvel. Kui tsaar 1. juunil Troitse-Sergi kloostrist koju pöördus, püüdis rahvahulk talle palvekirja üle anda. Tsaari saatjaskonna pihta hakkasid lendama kivid. Rahvahulk aeti laiali. 2. juunil tegid linlased

ristikäigu ajal uuesti katset pääseda tsaari juurde. Neid taheti tagasi tõrjuda, kuid nad tungisid Kremli. Streletsid keeldusid ülestõusnud rahva vastu bojaaride kaitseks välja astumast. Tsaar ise püüdis asjatult rahvast rahustada. Ülestõusnud nõudsid B. Morozovi ja selle sugulaste P. Trahhaniotovi ja L. Pleštšejevi väljaandmist. Viimane seisis Maaprikaasi eesotsas ja oli Moskva maksumaksjate hulgas eriti vihatud oma vägivallategude tõttu. Rüüstati duumadjakk Nazari Tšistõi maja, keda peeti soolamaksu kehtestamise algatajaks, kusjuures Tšistõi ise tapeti. Peale selle rüüstati B. Morozovi, P. Trahhaniotovi, L. Pleštšejevi, vürst N. Odojevski, võõrnik V. Šorini jt. isikute maju, kelles ülestõusnud nägid rahvas viha äratanud ettevõtmise süüdlasi.

3. juunil puhkes Moskvas süütamise tagajärjel tohutu tulekahju. Valitsus andis ülestõusnutele välja Pleštšejevi, kelle viimased tapsid. 5. juunil tapeti Hukkamisplatsil (*Лобное место*) valitsuse poolt ülestõusnutele väljaantud Suurtükiprikaasi ülem Trahhaniotov (bojaar Morozovi toimetas tsaar öösel salaja Moskvast minema).

Juunikuu esimestel päevadel oli linn stiihiliselt puhkenud feodalismivastase ülestõusu võimuses, milles peamist osa etendas maksualune «alamrahvas». Ülestõusuga liitusid algul streletsid ja teenistuslased, keda oli värvatud sõjakäiguks Donile, samuti mõningad aadlikud maakondadest.

Alates 5. juunist toimus liikumises murrang. Valitsus meelitas enda poole streletsid, makstes neile kõrgendatud palka. Streletsid aitasid valitsusel holoppide väljaastumise maha suruda. Osa holoppe hukati, osa heideti vanglasse. Avalik feodalismivastane ülestõus Moskvas lämmatati.

10. juunil toimus Moskvas nõupidamine, millest võtsid osa teenisaadlikud ja bojaarilapsed, possaadide ülemkihi, võõrnike ning võõrnike ja kalevikaupmeeste sadakondade kaupmeeste esindajad. Nõupidamisel nõuti valitsuselt Maakogu kokkukutsumist. Loodi uus valitsus isikutest, keda Morozov omal ajal võimult kõrvaldas, maksuvõlgade sissenõudmine linnades lõpetati. Järgnevalt rahuldati arvukaid palvekirju, eriti Morozovi vägivalla all kannatanud teenisaadlike ja bojaarilaste omi.

16. juulil kutsuti kokku erakorraline Maakogu, kus püstitati küsimus uue Seadustiku koostamisest ja selle kinnitamisest järgmisel Maakogul, mille kokkukutsumine määrati 1. septembrile 1648.

On selgesti näha, et aadli ja possaadirahva ülemkihi väljaastumine erines nii sisult kui vormilt põhjalikult feodalismivastasest ülestõusust Moskvas. Aadel ja linnade ladvakihid kasutasid valitsuse rasket olukorda, et saavutada oma seisuslike nõudluste rahuldamist. Valitsus andis nende nõudmistele järele kindlustamaks valitseva feodaalide klassi olukorda tervikuna.

Ülestõusud teistes linnades. Vene riigi erinevates linnades puhkesid rahutused 1648. a. eri aegadel. Mõned neist toimusid

enne Moskva ülestõusu. Enamasti olid nad aga seotud sündmustega Moskvas. Need ülestõusud kestsid lühikest aega ning vaatamata sellele, et need kõik olid feodalismivastased liikumised, oli ülestõusudel erinevates linnades ka oma erijooni.

Liikumine Solvõtšegodskis (22. juunil) oli suunatud maksuvõlgade sissenõudja F. Priklonski vastu, kes «kasutas ülearu ihunuhtlust». Armetult läbipekstuna põgenes F. Priklonski linnast. Ülestõus Veliki Ustjugis (9. juulil) oli prikaasiametnike (tapeti alamdjakk Onissim' Mihhailov) ja kohalike rikaste suurkaupmeeste, possaadielanike kõige julmemate ekspluateerijate kuritarvituste otseseks tagajärjeks. Ustjugis rüüstati «paremate» inimeste maju, hävitati «võlaorjusraamatud». Koos possaadiga astusid välja ka Ustjugi maakonna talupojad.

Vladimiris hävitasid possaadielanikud «valgete» kaupmeeste poed, Romanovis rüüstati ülempreestri elamu, Kozlovis (11. juunil) astusid alamad teenistuslased välja rikaste vastu ja purustasid nende poed. Voronežis oli vojevood sunnitud linnast lahkuma, kuid liikumine likvideeriti kiiresti kohalike teenistuslaste poolt. Kurskis (5. juulil) tapsid kloostritalupojad streletside ülema K. Teglevi, kes oli sinna saadetud, et üles otsida ja tagasi teenima saata kloostrivaldustesse pagenud streletse. Ülestõusu käigus tekkis kloostritalupoegadel mõte tappa vojevoodid, aadlikud ja «paremad rikkad mehed». Siberi linnades (Tomskis, Narõmis, Surgutis jt.) astusid kohalikud teenistuslased välja vojevoodi kuritarvituste ja nendele koormavaks muutunud valitsuse poliitika vastu.

Linnade ülestõusud suruti karmilt maha, kusjuures rakendati surmanuhtlust.

1648.—1649. a. Maakogu ja Maakogu Seadustik. 1. septembril 1648 avati Moskvas Maakogu. Sellest võttis osa üle 330 inimese. Maakogul etendasid juhtivat osa maakondade aadli ja maksualuste linlaste esindajad (üle 72% kogu koosseisust).

Juba juulikuus alustas vürst N. Odojevski juhtimisel tööd Seadustiku projekti koostamise komisjon. Projekti arutati ja sellesse tehti muudatusi Maakogul.

Seadustik kujutas endast seaduste koodeksit, mis koosnes 25 peatükiks jaotatud 967 paragrahvist. Seadustikku oli materjal paigutatud temaatiliselt. Seadustiku algallikateks olid: 1) Seadustiku väljaandmise ajaks oma tähtsuse säilitanud eelnev seadusandlus, 2) teenisaadli ja linlaste kollektiivsed esitised, 3) Leedu statuut, 4) kiriku- ja bütsantsi tsiviilõiguse normid. Kõige tähtsamad olid kaks esimest allikat.

Aadel ja possaadirahvas olid üksmeelsed reas tähtsais küsimusis. Nii otsustati Seadustikuga kõik valged slobodaad kirjutada tsaari nimele, possaadidele kinnistati suurfeodaalide poolt äravõetud karjamaad.

Aadlikud nõudsid kirikumaade äravõtmist ja nende jagamist teenistuslastele. Valitsus nõustus seda nõudmist rahuldama, kuid

oma lubadust ei täitnud. Seadustik keelas vaid kiriku maavalduse edasise suurendamise. See-eest rahuldati aadli peamine ja ammune nõudmine: kaotati määraastad pagenud talupoegade ülesotsimiseks ja kinnistati kirje- ning loendusraamatutesse kantud talupojad igaveseks ajaks mõisniku pärilikuks omandiks. Hoolikalt töötati välja Seadustiku peatükid teenis- ja pärusmaavaldusest. Aadli õigusi laiendati ja kindlustati eriti teenismõisate kasutamisel.

Seadustik kehtestas karmid karistused paljude kuritööde, eriti poliitiliste kuritegude eest, mis olid suunatud tsaarivõimu ja selle esindajate ning kiriku kui feodaal-pärisorjusliku riigi ideoloogilise alustoe vastu. Nii kuulus jumalateotaja põletamisele tuleriidal. Surmanuhtlusega karistati tsaarivastasest vandenõust osavõtjaid, «hulgakesi ja salanõuga» väljaastumisi tsaari, bojaaride, vojevoodide, prikaasiametnike jne. vastu.

Töö Seadustiku koostamisel lõpetati 29. jaanuaril 1649 ning otsekohe pärast Seadustiku trükkimist hakati seda praktikas rakendama.

Isevalitsus, tulles vastu teenisaadlile ja possaadielanike ülemkihtidele, kindlustas oma positsioone. Pärast Seadustiku kehtestamist kasvas feodalismivastane liikumine külas. Seadustik ei kergendanud mingil määral ka possaadi alamkihtide olukorda. Vastupidi, klassivastuolud süvenesid. Seda on näha sellest, et juba 1650. a. puhkesid ülestõusud Pihkvas ja Novgorodis.

Ülestõusud Pihkvas ja Novgorodis 1650. a. Pihkvas ja Novgorodis 1650. a. toimunud ülestõusude ajendiks sai valitsuse kavatsus tasuda Rootsile viljaga põgenike eest, kes saabusid Vene riiki Rootsi valitsuse poolt 1617. a. Stolbovo rahu alusel anastatud alalt. Et seda tehingut kasulikumalt läbi viia, püüdis valitsus kunstlikult tõsta viljahindu. Tollal kannatas kogu see piirkond viljapuuduse all. Sellepärast tekitaski vilja suureulatuslik kokkuost ägeda rahulolematuse Novgorodis ja Pihkvas.

Rahutused algasid Pihkvas veebruari lõpul, Novgorodis märtsis ning omandasid otsekohe terava klassivõitluse iseloomu. Novgorodis rüüstati «paremate» linlaste maju. Vojevood kõrvaldati, võim läks maavanemate kätte. Ülestõusu toetasid peaasjalikult streletsid. Novgorodis võimule pääsenud metropoliidi poeg bojaar Ivan Žeglov reetis ülestõusnud. Seepärast alistaski Moskvast läkitatud valitsusvägede üksus vürst I. Hovanski juhtimisel Novgorodi juba aprillis.

Teisiti kulges ülestõus Pihkvas. Pihkvalased ei loovutanud linna, kindlustasid seda ja kaitsesid end visalt. Hovanski oli sunnitud piirduma linna blokaadiga, mis kestis augustini. Vojevoodi võim Pihkvas tühistati, valitsemiskeskuseks sai Maaprikaas. Ülestõusu peamise jõu moodustasid Pihkvas käsitöölised, väikekaupmehed ja streletsid. Nende esindajad moodustasid enamuse linna valitavais organeis. Maavanemaks valiti pagar Gavriil Demidov,

kellel oli linnas suur autoriteet. Rahvakoosolekud toimusid Maaprikaasi ees häirekella kutsel. Väljakule ehitatud tribüünilt peeti kõnesid ja loeti ette tsaari läkitusi.

Feodaalidele kuuluv vili konfiskeeriti ning jagati välja possaadiinimestele ja streletsidele. Samuti konfiskeeriti üksikute aadlike ja «paremate» linlaste vara. Aadlikelt võeti ära hobused, relvad ja jagati Pihkva kaitsjatele.

Suurem osa manuslinnadest (Oudova, Irboska, Ostrov) ühinesid ülestõusnud Pihkvaga. Eriti ohtlikuks kujunes valitsusele talurahvaliikumine, mis haaras üheaegselt ülestõusuga Pihkvas mitu maakonda ja peaaegu terve Seloni viiendiku. Ülestõusnud talupojad (sissid) süütasid teenismõisaid, sundisid mõisnikke põgenema ning tungisid koos Pihkva streletsidega kallale Hovanski sõjaväele.

Raskused võitluses ülestõusnutega sundisid valitsust asuma leplikule positsioonile. 1650. a. kokkukutsutud Maakogu läkitas Pihkvasse oma esindajad, lubades ülestõusnutele täielikku amnestiat. Suurte majanduslike raskuste all kannatavas Pihkvas asendati G. Demidov ja ta pooldajad uute inimestega «paremate» hulgast. Elanikke sunniti vandeandmisele. Vaatamata lubadusele võeti G. Demidov ja ülestõusu teised juhid vahi alla ja saadeti Novgorodi. Talurahvasalkade partisanitegevus Pihkvamaal kestis ka järgnevail aastail.

Klassivõitluse teravnemine 50—60-ndail aastail. Pikaajalised, kurnavad sõjad Poola ja Rootsiga (1654—1667) kiirendasid uue feodalismivastase liikumise saabumist. 1655. a. algas holoppide massiline pagemine bojaaride ja teenismõisnike juurest, kes olid parajasti sõjas. Valitsus püüdis holoppide pagemisele piiri panna: jooksikuid poodi üles; ristteedele püstitati võllaid. Kuid see ei andnud tulemusi. Ka talupojad hakkasid pagema perede, seejärel suuremate rühmade viisi. XVII sajandi 50-ndail aastail oli palju juhtumeid, kus terved külad tühjenesid talupoegadest. 60-ndail aastail käis pagemisega kaasas mõisahoonete rüüstamine ja relvastatud kokkupõrked mõisnikega.

Sõda sundis valitsust tarvitusele võtma abinõusid, mis üldist olukorda riigis veelgi keerulisemaks muutsid. Maksevahendite puudusel hakkas valitsus 1654. a. välja laskma hõberaha nominaalväärtusega vaskraha. Ajavahemikul 1654.—1663. a. lasti vaskraha välja u. 20 milj. rbl. eest, s. o. mitu korda rohkem, kui turg nõudis. Valitsus ise, soovides rahvalt välja pumbata hõberaha, nõudis makse sisse hõbedas ja kõigutas sellega usaldust oma ürituse vastu. Vaskraha väärtus langes, kõikide kaupade, eriti esmajärguliste toiduainete hinnad tõusid. Raskesse olukorda sattusid sõjateel viibivad sõjamehed ning arvukad possaadiinimesed, kes olid seotud käsitöö ja kaubandusega ning ostsid toiduaineid turult.

Rahalistest raskustest väljapääsu otsides laiendas valitsus maksuvõlgade sissenõudmist eelmiste aastate eest. 1662. a. otsus-

tati viiendikraha erakorraline sissenõudmine, streletsiraha kästi võtta natuuras — viljana. Maksumaksjad sattusid äärmiselt raskesse olukorda.

Ülestõus Moskvas 1662. a. Kõrgpunkti jõudnud kriisi tagajärjeks oli Moskvas 25. juulil 1662 puhkenud ülestõus, mida tuntakse vasemässu nime all. Ülestõusust võtsid osa väikekaupmehed, pagarid, lihunikud, ulainimesed.

Mitmel pool Moskvas kleebiti üles proklamatsioonid («vargakirjad»). Ülesärritatud rahvahulk suundus Kolomenskoje külasse, kus sel ajal viibis tsaar. Ülestõusnud esitasid talle nõudmise vähendada makse ja bojaare karistamiseks välja anda. Tsaar lubas asja uurida. Samal ajal rüüstati Moskvas nende isikute maju, kes olid seotud vaskraha väljaandmisega — võõrnik Vassili Šorini ja tema ärikaaslase Semjon Zadorini omi.

Taas läksid erutatud inimesed Kolomenskojesse. Seekord olid aga sinna välja kutsutud streletsipolgud. Tsaari käsul hakkasid streletsid relvastamata inimesi peksma ja laiali ajama. Paljud uppusid jõkke. Järgmisel päeval käskis tsaar uurimist teostamata ässitajad üles puua. Nagu hiljem selgus, ei olnud nende hulgas ainustki ülestõusu aktiivset tegelast. Hukkamised olid mõeldud pealinna elanike hirmutamiseks. Hõbemünti asendava vaskraha väljalase siiski lõpetati.

Olukord Donimaal 60-ndail aastail. Vassili Ussi liikumine 1666. a. Pagenud talupoegade massilised jälitamised 50—60-ndail aastail ei pannud hoopiski pagemistele piiri, vaid kutsusid esile veel suurema rahutuse pärisoriste talupoegade hulgas, õhutades neid uutele, veelgi massilisematele ja kaugematele pagemistele.

Donile, eriti ülemjooksu kasakate linnakestesse voolas kokku suurel hulgal pagenud talupoegi. Pagenud asusid ka Kesk- ja Alam-Volgamaale. Donimaal tekkis raske olukord. Väljapääs Musta mere äärde oli kasakatele suletud Doni suudmealale rajatavate uute Türgi kindlustuste tõttu. Kehvikkasakad nälgisid. Kujunenud olukord oli ebasoodus ka kasakate juhtivale ladvikule — «majandavatele» kasakatele. XVII sajandi 50—60-ndail aastail püüdsid kasakad korduvalt sooritada retki Volgale ja Kaspia mere äärde.

Vabade kasakate tegevus Volgal ja Kaspial takistas küll kaubandust, kuid valitsust see eriti ei hirmutanud. Palju suuremat ärevust tekitas 1666. a. 500-mehelise kasakasalga retk Donilt Tuulani ataman Vassili Ussi juhtimisel, kes pakkus valitsusele oma teeneid sõjas Poolaga. Kasakatega ühinesid talupojad, holopid, tööinimesed. Kohalikke mõisnikke haaras rahutus. Valitsus hakkas Tuulasse relvastatud jõude koondama. Tuulani jõudmata pöördusid kasakad tagasi, nendega läks kaasa talupoegi, holoppe ja ka linnade tööinimesi. Sellel retkel oli suur agitatsiooniline tähtsus: pagenud talupoegade vool Donile suurenes veelgi.

S. Razini retk Jaiki jõele ja Kaspia merele. Stepan Razin oli põline Doni kasakas, pärit Zimoveiskaja staniitsast. Ta võttis osa Vene saatkonna käigust kalmõkkide taišade juurde 1660.—1661. a., juhtis 1663. a. krimmi tatarlastega võidelnud Doni ja Zaporožje kasakate salka.

Pärast ebaõnnestunud katseid tungida Mustale merele jäi Razin kindlustatud laagrisse Tišina ja Ilovlja jõgede vahelistele saarekestele ning koondas enda ümber kasakaid, pagenud talupoegi ja holoppe.

Mais 1667. a. suundus Razin oma salgaga Volgale. Saraatovi ja Tsaritsõni vahel vallutas ta riigile, kaupmeestele ja patriarhile kuuluvaid laevu. Laevadel olevad «ülemad inimesed» hukati, lihtinimesed, reastreletsid ja väljasaadetud vabastati ja läksid suuremalt jaolt Razini poole üle.

Purustanud teel Astrahani Tšornõi Jarist tema vastu välja saadetud streletsisalga, jõudis Razin 1500 relvastatud mehe saatel Kaspia merele ja vallutas Jaiki suudme lähedal Jaitski (Gurjevi) linna. Siin veetis Razin 1667/68. a. talve ja korraldas retki Kaspia äärde kalmõkkide vastu või kauples nendega rahumeelselt. Astrahani vojevoodide katsed Razinit linnast välja lüüa ei andnud tagajärgi. Kevadel lahkus Razin Jaitskist ja suundus merele. Kaspia mere lääneranniku lähedal ühines Raziniga palju kasakakehvikuid (u. 700 inimest), kes olid saabunud Donilt Sergei Krivoiga eesotsas.

Razin liikus piki Kaspia lääneranniku, tungides kallale linnadele, võttes vange ja röövides saaki. Kaspia lõunarannikul, Rešti all, ootasid kasakaid šahhi suured sõjajõud. Edukas võitluses nendega said kasakad suurt saaki ja vabastasid palju vange. Kasakad jäid talvituma neemel Farabadi lähedal, tegelesid kauplemise ja vangide vahetamisega. Razini vastu suunatud Iraani laevastiku kasakad hävitasid. Kurnavad haigused ja toiduainete nappus sundisid aga Razinit Kaspia rannikult lahkuma ja 1669. a. augustis suunduma Astrahani.

S. Razin Astrahanis 1669. a. Razin pöördus tagasi Astrahani eduka ja julge atamani kuulsusega. Eriti tugevat muljet avaldas kasakate tagasipöördumine Astrahani käsitöölistele ja väikekaupmeestele, kala- ja soolatööndusе lihttöölistele, burlakkidele ja laadijatele, reitaritele ja sõduritele. Razin ise ja kasakad kandsid kalleid rõivaid, jagasid heldelt raha. Kõik vaesed inimesed kippusid Razini salka.

Valitsus kartis, et Doni kasakad ning Ukraina hetmanid I. Brjuhhovetski ja P. Dorošenko võiksid hakata ühiselt tegutsema. Astrahani vojevoodidele anti korraldus võimaluse korral Raziniga rahumeelselt kokku leppida ja lasta tal minna Donile. Langetanud vojevood vürst I. Prozorovski ees buntšuki ja lipud ning tagastanud mõned vangid, liikus Razin Volgat pidi üles.

Tagasitulek Donile. Uus sõjakäik 1670. a. Razin võeti Donil vaimustusega vastu. Suurem osa kasakkonnast oli tema poolt.

«Majandavate» kasakate eesotsas olev endine ataman K. Jakovlev oli sunnitud vaikima. Asunud oma kasakatega laagrisse Kagalniki linnakesse, hakkas Razin inimesi koguma ja neid relvastama. Tsaarivalitsus saatis Donile teenistuslase G. Jevdokimovi, et see uuriks välja Razini plaanid ja kavatsused. Bojaaride nuhiks kuulutatud Jevdokimov tapeti Razini korraldusel. Razin rääkis juba avalikult, et «läheb Moskva peale, et siis kõik vene vürstid, bojaarid, suursugused inimesed ja kogu šlahta maha lüüa».

Razini teine sõjakäik muutus grandioosseks Volgamaa talurahva stiihiliseks pärisorjusevastaseks liikumiseks.

Ülestõusu esimeseks etapiks oli retk Astrahani alla 1670. a. aprillist juulini. Et oma tagalat kindlustada, tuli Razinil vallutada tugev, hästi relvastatud kindlusega Astrahan. Teel hõivas Razin Tsaritsõni, surudes maha vojevood Turgenevi juhtimise all oleva kohaliku garnisoni vastupanu. Lahingus Tšornõi Jari all oli Razin võidukas: suurem osa Razini vastu saadetud Astrahani streletse tappis oma ülemad ja läks tema poole üle. Astrahan vallutati erilise vaevata, sest linnaelanikud abistasid Razinit, näidates talle kätte nõrgalt kaitstud kohad. Pärast Astrahani vallutamist tapeti vojevood vürst Prozorovski ja ligemale 500 ülemat, aadlikku ja prikaasiametnikku. Ettepaneku hävitada klassivaenlasi otsustavamalt lükkas Razin tagasi. Seda hakati tegema alles pärast tema lahkumist Astrahanist. Linna jäeti atamanid Vassili Uss, Fjodor Šeludjak jt., kehtestati kasakavalitsus.

Ülestõusu peajõud ja loosungid. Juba Tsaritsõnis alustas Razin oma ülestõusule kutsuvate «lehtede» (proklamatsioonid) laialisaatmist. Nendes kirjutas ta: «Kes tahab jumalat ja valitsejat ja ka suurt sõjaväge ja Stepan Timofejevitši teenida ... tulgu koos reetureid hävitama.» S. Razin rõhutas, et ta ei lähe mitte tsaari, vaid bojaaride ja kogu aadli vastu. Liikumise «tsaristlik» iseloom peegeldus Razini levitatud kuuldustes, nagu suunduks koos temaga Moskvasse tsaaripoeg Aleksei Aleksejevitš (muide, tsaaripoega polnud tol hetkel enam elus) ja põlualune patriarh Nikon.

Ülestõusu peajõu moodustasid venelased, aga ka peaaegu viimseni ülestõusnud tšuvaši, mordva ja mari talupojad. Ülestõusnud mõistsid selgelt vahet klassivaenlase ja sõbra vahel. Talurahvasõjast osavõtjad vallutasid linnu tavaliselt väga kergesti, kuna possaadielanike vaesem osa oli kõikjal nende poolt. «Paremad» possaadiinimesed olid alati antifeodaalse liikumise vastaste leeris. Teenistuslased valiku järgi olid ülestõusu liitlasteks. Liikumine oli suunatud riigivõimu kõigi esindajate vastu.

Talurahvasõja haripunkt aastail 1670—1671. Saraatov ja Samaara tulid vastupanuta Razini poole üle. Septembri esimestel päevadel jõudis viimane Simbirskini ja piiras kindluse sisse. Vojevoodi vürst J. Barjatinski katsed peatada valitsusvägede abil

Razini edasitungi ja vabastada Simbirsk piiramisrõngast ei õnnestunud.

Ülestõus levis kogu Volgamaal. Mitmes suunas tegutsesid atamanide Maksim Ossipovi, Mihhail Haritonovi jt. väesalgad. Ülestõusnud haarasid enda kätte mitmeid linnu: Alatõri, Saranski, Kosmodemjanski, Kurmõši, Jadrini, Vassilsurski, Korsuni, Kerenski, Pensa jt. Samal ajal laienes liikumine Belgorodist lõuna pool asuvale alale, haarates Ostrogožski, Tšugujevi, Zmijevi, Tsarjov-Borissovi, Opošnja, Majatski jt. linnad. Laialt levisid Razini «meelituskirjad».

1670. a. augustis alustas valitsus sõjavägede mobiliseerimist. Tsaar ise korraldas Moskvas ülevaatuse 60 000 aadlikule. Karistusvägede peajõu moodustasid siiski reitaritest ja sõduritest koosnevad «välismaise korraga» polgud, kes olid distsiplineeritumad ja paremini relvastatud. Aadli ratsavägi paistis rohkem silma metsikustega juba kaotuse osaliseks saanud ülestõusnute kallal. Karistusvägede etteotsa asus vürst J. Dolgoruki ja rida silmapaistvaid vojevoode — vürst K. Štšerbatov, vürst Barjatinski jt.

Razin püüdis vallutada Simbirski, et avada tee Kaasani ja Nižni Novgorodi. Simbirskis asus vojevood I. Miloslavski aadlimaakaitseväelaste, Moskva streletside, bojaarilaste ja «paremate» simbirskilastega. Garnison kaitses end meeleheitlikult, sest ei olnud lootust pääsemisele. Kuu aega piirasid Razini väesalgad edutult linna. Oktoobri esimestel päevadel jõudis Simbirskini vojevood Barjatinski «uue korraga» polkude ja suurtükiväega. Lahingus Simbirski all sai Razin haavata ja naasis siis koos kasakatega Volga kaudu Donile kavatsusega täiendada oma jõude ja alustada uut sõjakäiku.

Pärast Razini lüüasaamist Simbirski all ülestõus Volgamaal ei raugenud, vaid koguni laienes ja levis ka Volga taha. Ülestõusnud rajasid suurtükkidega kaitstud raidtõkkeid, moodustasid arvukaid sõjasalku (mõnikord üle 10 000 inimese), mis kord lagunesid, siis jälle koondusid ja valitsusvägedega taas võitlusse astusid. Feodalismivastasest liikumisest osavõtjad valisid endale atamane — A. Saveljevi, mursaa Kalka, vanakese Aljona jt.

Arzamassis asuv J. Dolgoruki staap muutus ühe kaasaeglase hinnangu järgi «põrgu eeskojaks». Paari kuu jooksul hukati siin vähemalt 11 000 inimest. Ülestõusnuid poodi, aeti teibasse. Karistussalklased hävitasid inimesi, põletasid maani maha asulaid ja külasid. Varandused ja toidutagavarad konfiskeeriti või hävitati.

1671. a. kevadel õnnestus tsaarivalitsusel lämmatada ülestõusu peamised kolded. Donil pääsesid võimule «majandavad» kasakad eesotsas tsaarile truuks jäänud atamani K. Jakovleviga. Razinit ei lastud tulla Tšerkasski. 14. aprillil 1671 vallutasid «majandavad» kasakad rünnakuga Kagalniki, panid selle põlema, võtsid Razini, ta naise ja venna Froli kinni ning saatsid nad Moskvasse. Pärast julma piinamist hukati S. Razin 6. juunil 1671 Punasel väljakul.

Sama aasta 27. nov. vallutati ülestõusu viimane kants Astrahan, kust ülestõusnud tahtsid sooritada retke Volgat mööda üles. Grandioosne talurahvasõda, nii nagu kõik talurahvaliikumised feodalismi ajal, sai lüüa ülestõusnute organiseerimatuse ja vähese teadlikkuse tõttu. Talurahva vastas seisis tsaarivalitsuse ja kogu valitseva klassi ühtne, organiseeritud jõud. «Talupojad ei saanud ühineda,» kirjutas V. Lenin, «talupojad olid siis täiesti vaimupimeduse kütkes, talupoegadel ei olnud abilisi ega vendi linnatööliste seas, kuid talupojad võitlesid siiski, nagu nagu nad oskasid ja suutsid», seepärast, «et nende kannatus katkes, et nad ei tahtnud surra tummalt ning vastupanuta». [63]

Talurahvasõda Razini juhtimisel jättis ajalukku kustumatu jälje kui üks lüli feodalismivastaste rahvaliikumiste ahelas, mis järk-järgult kõigutasid valitsevat pärisorjuslikku korda ja valmistasid teed uute ühiskondlike suhete võidulepääsule.

Kirikulõhe ja selle sotsiaalne tähtsus. Solovetski ülestõus. 80-ndate aastate liikumised. Tähtis koht oli XVII sajandi rahvarahutustes liikumisel, mis toimus kirikulõhe kujul. Viimane oli seotud kirikurituaalide reformi ja kirikuraamatutesse pikkade aegade jooksul kogunenud arvukate vigade kõrvaldamisega. Reform oli tingitud peamiselt kahest asjaolust. Tsaarivalitsuse arvates oli kiriku kommete ühtlustamine üheks poliitilise tsentraliseerimise kindlustamise vahendiks; kuivõrd kirik oli feodaal-pärisorjusliku riigi üheks alustoeks, pidi ühtses kirikus olema ka ühtne kombetalitus. Samuti oli reform seotud tsaarivalitsuse välispoliitiliste plaanidega. Pärast Ukraina taasühendamist Venemaaga unistas tsaarivalitsus kõigi Balkani poolsaare rahvaste vabastamisest Türgi võimu alt. Siit võrsus tsaarivalitsuse kavatsus viia kiriklik kombetalitus Venemaal vastavusse lõuna-slaavi maades kehtivate rituaalidega.

Kirikureform, mille 1654. a. alates viis läbi patriarh Nikon temale omase rangusega, kutsus esile opositsiooni eelkõige vaimulikkonna enda hulgas. Mõned vaimulikkonna esindajad pooldasid fanaatiliselt vanausku, kinnitades, et see on kahtlemata puhtam ja parem kreeka õigeusust, mis olevat sattunud uskmatute türklaste võimu alla ja häbistanud end suhtlemises rooma «ladina» kirikuga. Vanausu, vanade kombetalituste pooldajate hulgas oli palju energilisi ja oma eesmärkidele ustavaid inimesi, niisuguseid, nagu ülempreestrid Avvakum ja Ivan Neronov, diakon Fjodor Ivanov jt. Nikon ja tsaarivalitsus jälitasid ning karistasid neid isikuid karmilt.

Peagi kaotas reform oma kitsalt kirikliku ilme ning muutus valitsuse- ja feodalismivastase opositsiooni lipukirjaks. Reformiga ei nõustunud mitmesuguste poliitiliste ja sotsiaalsete vaadetega inimesed kõige erinevamatest ühiskonnakihtidest. Ent kõige tähtsam oli see, et alates 60-ndaist aastaist hakkas ras-

[63] V. I. Lenin, Teosed, 6. kd., lk. 384, 385—386.

kolnikute (lahkusuliste, reformi mitte tunnustavate) liikumises tunda andma elanikkonna rõhutud kihtide, talurahva ja possaadiinimeste sügav rahulolematus. «Kui sel klassivõitlusel,» kirjutas F. Engels talurahvaliikumistest keskajal, «oli tol ajal usuline värving ja kui üksikute klasside huve, vajadusi ja nõudmisi varjas usuline kest, siis ei muuda see sugugi asja ja on kergesti seletatav tolle aja tingimustega.»[64] Rõhutud inimeste teadvuses sai vanausk, mille järgijaid jälitati, ideoloogiliseks võitluslipuks üha suureneva rõhumise, uute «orjuste» ja «piinade» vastu. Vanausu pooldajad võitlesid aktiivselt ülestõusnute ridades Razini juhtimisel, võtsid osa Solovetski ülestõusust.

Nende ülestõusude halastamatu mahasurumine sünnitas uusi protestivorme. Vanausulised läksid metsa ja kõrbetesse, jäid seal ootama Antikristuse tulekut; raskolnikud panid mõnikord toime endapõletamisi, «ristimisi tulega».

Talurahva ja possaadiinimeste osavõtt feodalismivastasest võitlusest vanausu lipu all ei tee olematuks vanausuliste ideoloogia reaktsioonilisust, kuna see tumestas töötavate hulkade klassiteadvust ja viis neid religiooni valdkonda.

Aastail 1668—1676 toimus Solovetski ülestõus. See algas raskolnikute liikumisena vanausu kaitseks ja kasvas siis üle ülestõusuks feodaal-pärisorjusliku korra vastu. Solovetski klooster paiknes tugeva kindlusena Valge mere saartel. See oli rikas kloos-ter ja hästi varustatud iga liiki tagavaradega. Vaatamata tsaarivalitsuse pingutustele murda munkade vastupanu, keeldus kloos-ter vastu võtmast parandatud jumalateenistuse raamatuid. Võim kloostris läks üle «vanadele mustadele munkadele», kes oma päritolult olid «kõik talupoegade lapsed». Neid toetasid teenistuslased, talurahva ja possaadiinimeste hulgast pärit kloostritöölised. Solovetski kloostrisse kogunes hulgaliselt pagenud streletse ja Doni kasakaid, Razini ülestõusust osavõtnuid.

Klooster piirati valitsusvägede poolt sisse 1668. a. ja pidas vastu kuni 1676. a. jaanuarini, mil ta vallutati ühe munga reetmise tagajärjel, kes juhatas kätte kindlusse viiva salakäigu.

1682. a. tehti Donil katset elustada Razini ülestõusu. Kasakasalga etteotsa asus Ilja Ivanov, kes pärast ebaõnnestunud katset tungida Türgi valdustesse otsustas minna Volgale, et seal ülestõusu õhutada. Jõukad «majandavad» kasakad purustasid Ilja Ivanovi salga. Teda asendanud ataman Ivan Terski jagas oma salga mitmeks osaks, mille lõpptulemuseks oli alanud liikumise lagunemine ja lüüasaamine.

80-ndail aastail toimus ka rida teisi, väiksemaid talurahva feodalismivastaseid väljaastumisi.

---

[64] К. Маркс и Ф. Энгельс, Сочинения, т. 7, lk. 360; K. Marx ja F. Engels, Religioonist, lk. 74.

XII peatükk

VENEMAA RIIKLIK KORD XVII SAJANDIL. ÜLEMINEK ABSOLUTISMILE

1. KÕRGEMAD RIIGIVÕIMUORGANID

Riikliku korra üldine arengusuund. Sajandi teisel poolel algas üleminek absoluutsele monarhiale. Absolutismi (isevalitsuse, piiramatu monarhia) kehtestamisega surid välja peamised keskaegsed riigiasutused, mis seisusliku monarhia perioodil tegutsesid kõrvuti tsaarivõimuga (Maakogu, Bojaaride Duuma), samuti vähenes kiriku tähtsus absolutistliku riigi juhtimisel.

Tsaarivõim. XVII sajandi ametlikes dokumentides ja publitsistikas õigustatakse ideoloogiliselt isevalitsust kui võimu, mis on igavene ja jumaliku päritoluga. Uuele dünastiale kanti üle ettekujutus tsaarivõimu jumalikust päritolust ja selle pärinemisest vanast dünastiast. Eriti rõhutati Mihhail Romanovi sugulust Rjurikovitšite dünastiaga. Mihhail Romanovit hakati ametlikult nimetama isevalitsejaks.

Piiramatu tsaarivõimu ideed kaitses eriti järjekindlalt tsaar Aleksei (1645—1676).

Bojaaride Duuma. V. Lenin defineeris XVII sajandi isevalitsust monarhiana Bojaaride Duumaga.[65] Bojaaride Duuma tegutses käsikäes tsaariga. Tsaarivõimu ja Bojaaride Duuma sidemed märgitsesid nende klassihuvide ühtsust. 1678. a. andmeil kuulus 88 Duuma liikmele 45 000 talumajapidamist. Suurimaks maavaldajaks oli tsaar ise. Tema kojavalduste sse kuulus 88 000 talumajapidamist.

Bojaaride Duuma koosseisu kuulusid bojaarid, okolnitšid, duuma-aadlikud ja duumadjakid. Esimese kahe auastme kandjate hulgas oli XVII sajandil ülekaalus bojaariaristokraatia — endiste suur- ja osastisvürstide järglased. Duuma-aadlike ja duumadjakkide olemasolu annab tunnistust Duuma mõningast bürokratiseerumisest. Duuma-aadlikud olid tavaliselt lihtaadlike järeltulijad, kes olid edutatud sõjalisele, diplomaatilisele või administratiivsele tööle; duumadjakke võib vaadelda kui prikaasibürokraatia tõelisi esindajaid. Viimaseid oli tsaar Mihhaili ajal 3—4, pärastpoole ulatus nende arv 30-ni. Madalast soost duumadjakid kui keerulist asjaajamist tundvad kogenud ametnikud etendasid Bojaaride Duumas suurt osa. Nad tegid ettekandeid Duumas arutatavate küsimuste kohta ning formuleerisid tavaliselt ka otsused.

XVII sajandi vältel Bojaaride Duuma koosseis muutus, kusjuures pidevalt suurenes duuma-aadlike ja duumadjakkide arv. 1613. a. andmeil oli Duumas kokku 40 inimest; aastail 1678—1679

[65] V. I. Lenin, Teosed, 15. kd., lk. 306.

kuulus sinna 42 bojaari, 27 okolnitšit, 19 duuma-aadlikku ja 9 duumadjakki — kokku 97 inimest.

Aristokraatliku elemendi suure osatähtsuse säilimine Bojaaride Duumas ei olnud vastuolus tsaarivõimu pideva tugevnemisega. Duumaametnikud andsid vande «omapead ilma valitseja teadmata mingeid asju mitte ajada». Tsaar aga võis asju otsustada ka Duumast mööda minnes.

Tsaarivõim ja kirik. Tsaar Aleksei Mihhailovitšil tekkis kokkupõrge kirikuga, patriarh Nikoniga. Läbi viimaks kirikureformi, püüdis tsaar algul igati tõsta Nikoni autoriteeti kuni ülemaailmse patriarhi tasemeni, s. t. esimesele kohale teiste patriarhide hulgas. Tsaari äraolekul otsustas Nikon iseseisvalt riiklikke ja sõjalisi küsimusi ning teda nimetati suureks valitsejaks. Nikoni sedavõrd kõrge positsioon, mille valitsus ise oli üldpoliitilistel kaalutlustel loonud, viis lõpuks kokkupõrkeni patriarhi ja tsaari vahel. 1649. a. Seadustiku vastaselt laiendas Nikon patriarhi ja kloostrite maavaldusi. Ta mõistis kohut, õiendas arveid oma ilmalikest ja vaimulikest alluvatega, käitus kõrgilt isegi bojaaridega. Nikoni omavoli kutsus esile tsaari ja tema lähikondlaste rahulolematuse.

Nikon pooldas aktiivset välispoliitikat, eriti sõda Läänemere ranniku pärast. Et leida ettekäänet tema põlu alla panemiseks, tehti Nikon vastutavaks ebaõnnestumise pärast sõjas Rootsiga (1656—1658). Lõhe tekkis tsaari ja Nikoni vahele 1658. a., mil tsaar teatas patriarhile oma «vihast» tema peale. Patriarh lahkus Moskvast tema poolt rajatud Voskressenski kloostrisse, kuid teatas, et ei pane maha patriarhi ametit.

Algas nn. Nikoni süüasi, mida arutati kaheksa aastat, ilma et valitsusel oleks õnnestunud patriarhist jagu saada. Neil aastail propageeris Nikon kirikuvõimu üleolekut ilmalikust võimust, takistades absolutismi väljakujunemist. Nikon kinnitas otsustavalt, et tsaaril ei ole mingit õigust segada end kirikuasjadesse.

Alles 1666. a. toimus kirikukogu Antiookia ja Aleksandria patriarhide osavõtul. Kogu täitis tsaari tahet, tunnistades Nikoni süüdi ja vallandades ta ametist. Nikon saadeti asumisele Feraponti kloostrisse.

Nikoni langus ei tähendanud veel kiriku allutamist riigile: kirikutegelased võitlesid oma positsiooni säilitamise eest. 1677. a. saavutasid nad Kloostriprikaasi kaotamise, mis oli loodud 1649. a. Maakogu Seadustiku põhjal kohtumõistmiseks vaimulike üle ja kirikumaade juhtimiseks. Patriarhkonna süsteemis tegutses mitu prikaasi, mis olid paljudes asjades jäänud sõltumatuks ilmalikust võimust: Teenistus- (juhtis kohtu ja valitsemisasju), Laeka- ja Kojaprikaasid (juhtisid rahandust ja maavaldusi).

Maakogud. Mihhail Romanovi valitsemisaja alguses tegutsesid maakogud peaaegu vahetpidamata ning tegid palju ära riigi ja kirikuvõimu kindlustamisel. Pärast patriarh Filareti sõjavangist tulekut hakkasid nad harvemini kokku tulema. Maakogud

kutsuti tol ajal kokku peaasjalikult siis, kui riiki ähvardas sõda ja kerkis küsimus raha kogumisest või nõudsid seda teised sisepoliitika küsimused. Nii otsustas 1642. a. Maakogu anda Doni kasakate poolt vallutatud Aasovi kindlus türklastele tagasi, aastail 1648—1649, pärast ülestõusu Moskvas, kutsuti Maakogu kokku seadustiku koostamiseks, 1650. a. Maakogul oli arutusel Pihkva ülestõus.

Mitte kõik Maakogud polnud tõelisteks seisuste esindajate kokkutulekuteks. Mõned neist kutsuti kokku niivõrd kiirustades, et ei saanud juttugi olla saadikute valimistest provintsist. Neil juhtudel esinesid «pühitsetud kogu» (kõrgem vaimulikkond), Bojaaride Duuma, pealinna teenistus-, tööstus- ja kaubandusinimeste kõrval maakondade teenistuslaste nimel isikud, kes peatusid juhuslikult Moskvas teenistus- jm. asjus. Seadusandlikke akte, mis oleksid kindlaks määranud Maakogu liikmete valimise korra, polnud, olgugi et mõte sellest oli tärganud.

1653. a. Maakogu, kus arutati Ukraina taasühendamist Venemaaga, võib lugeda viimseks. Maakogude kokkukutsumine lõppes, sest need olid oma ülesande tsentraliseeritud feodaalriigi kindlustamisel ja arendamisel juba täitnud. Aastail 1648—1649 rahuldati teenisaadli põhilised nõudmised. Klassivõitluse teravnemine sundis aadlikke koonduma isevalitsuse ümber, kes kaitses nende huve.

XVII sajandi teisel poolel kutsus valitsus mõnikord kokku üksikute seisuste esindajatest komisjone, et arutada neid kõige lähedamalt puudutavaid küsimusi. 1660. ja 1662.—1663. a. pidasid võõrnikud ja Moskva maksualuste elanike esindajad nõu bojaaridega raha- ja majanduskriisi asjus. Aastail 1681—1682 arutas üks teenistuslaste komisjon sõjaväe organiseerimist, teine, kaupmeestest koosnev komisjon, uuris maksustamise küsimusi. 1683. a. kutsuti kokku Maakogu kavatsusega arutada «igavese rahu» küsimust Poolaga. See kogu koosnes eranditult teenistuslastest, mis selgesti tõendab seisuslike esindusasutuste väljasuremist.

Tuleb märkida, et Maakogudesse kui feodaalsetesse asutustesse ei kuulunud elanikkonna põhimass — pärisorjastatud talurahvas. Ajaloolased oletavad, et ainult ühel korral — 1613. a. — viibis Maakogul väike arv mustaadraliste talupoegade esindajaid.

2. VALITSUSORGANID

Prikaasid. XVII sajand oli prikaasisüsteemi õitseajaks. Kogu sajandi jooksul tegutses u. 80 prikaasi. Ligi 40 prikaasi tegutses alaliselt.

Uute prikaaside tekkimine ei tähendanud tavaliselt varasemate prikaaside likvideerimist. Prikaaside organiseerimine ei kulgenud

varem väljatöötatud plaani kohaselt, mille tagajärjel nende kompetents oli erakordselt mitmekesine. XVII sajandil ei olnud ranget vahet administratiiv-, rahandus- ja kohtuasutuste vahel.

Prikaaside sisemine korraldus oli ühesugune. Nende eesotsas seisid prikaasiülemad, keda kutsuti mõnikord kohtunikeks, sest et kohtuasjad kuulusid suurema osa prikaaside kompetentsi. Prikaasiülemad määrati duuma- või Moskva auastet omavate teenistuslaste ja ka djakkide hulgast, olenevalt prikaasi tähtsusest.

Djakke oli kõikides prikaasides. Asjaajamine oli alamdjakkide — «vanade» ja «noorte» ülesandeks. Suurem osa djakke oli pärit teenisaadli hulgast, kuid nende seas oli ka endisi vaimulikke ja kaupmehi. Mingeid instruktsioone ja korraldusi töö organiseerimise kohta prikaasides pole säilinud. Otsustavat osa prikaaside töös etendasid kogemused ja praktika, mille alusel tekkis asjaajamises küllalt kindel kord.

Prikaasiametnike hulgas oli võrdlemisi haritud ja suurte administratiivsete kogemustega isikuid. Paljud neist, eriti Saadikute prikaasis, tundsid ladina, poola, idamaade jt. võõrkeeli. Djakkide hulgast kerkis esile osava sule ja kirjandusliku soonega inimesi. Djakkide ja alamdjakkide näol tekkis uus, erialaste teadmiste ja haridusega ametnikkond. Kõige tähtsamad djakid teenisid välja duumaauastme, liitusid valitseva klassi ladvikuga.

Üldriikliku tähtsusega suuremate prikaaside hulgas tuleb kõigepealt nimetada Teenistusprikaasi, mis juhtis teenistuslasi, nende arvestust ja ametisse määramist. Prikaas tegeles ka sõjaasjanduse organiseerimisega. Peale selle oli talle allutatud riigi lõunaosa, kus sajandite vältel olid toimunud kokkupõrked türklastega, tatarlastega jt. Teenismõisate prikaasile allusid feodaalmaavaldused, pärus- ja teenismõisad, see tegeles kirje- ja loendusraamatute koostamisega, pagenud talupoegade jälitamisega. Postiprikaasi kompetentsi kuulus riiklik transport ja postiasjandus. Tsaar Aleksei Mihhailovitši ajal tegutsenud Salaasjade prikaas kontrollis kõigi ülejäänud riigiasutuste ja üksikute isikute tegevust. Sellesse prikaasi oli koondatud ka tsaari majapidamise valitsemine. Saadikute prikaas tegeles välispoliitikaga (vene saadikute saatmine teistesse maadesse, välismaiste saadikute vastuvõtmine jne.). Saadikute prikaasile allus rühm prikaase, mis valitsesid äsja liidendatud territooriumide — Ukraina, Smolenski vürstiriigi jne. üle.

Ühtset rahandusprikaasi polnud ja paljud prikaasid täitsid ka rahandusalaseid funktsioone: Suure Tulu prikaas, mis juhtis peaasjalikult tollimajandust, «Uus Veerandik», kuhu olid koondatud kõrtsimaksud, Suure Laeka prikaas, mis juhtis riiklikku tööstust ja kaubandust, rahade müntimist.

Rahaasju ajasid ka piirkondlikud prikaasid: Siberi, Kaasani prikaas (valitses omaaegse khaaniriigi territooriumi), aga ka Vladimiri, Novgorodi, Ustjugi, Galitši ja Kostroma Veerandikud.

Eksisteeris veel suur rühm kojaprikaase: Suur Kojaprikaas, mis juhtis kojamaid ja -majandust, Laekaprikaas, mis hooldas tsaarilaegast jt.

Sajandi lõpul tulid selgesti ilmsiks prikaasisüsteemi põhilised puudused: polnud kontrolli prikaaside tegevuse üle, andis tunda kompetentsi süsteemitus, prikaaside arv oli liiga suur.

XVII sajandi lõpul tehti mõningad, olgugi et väga nõrgad katsed üksikute riigivalitsemisharude ühendamiseks ühe prikaasi alla. Nii viidi Kaelakohtuprikaasi tegevuspiirkond põhjaaladele. Suure Laeka prikaasile anti üle tolli- ja kõrtsimaksud kogu riigi ulatuses (välja arvatud Siber) jne.

Tehti katset liita prikaase püsivateks ühendusteks. Nii ühendati Saadikute prikaasiga Novgorodi, Vladimiri, Galitši ja Ustjugi Veerandikud, Suurtükiprikaas ühendati Reitariprikaasiga jne. Kuid kõik need abinõud ei andnud olulisi tulemusi, ennemini tõendavad nad vaid seda, et oli tekkinud vajadus keskvalitsusaparaadi ümberkorraldamiseks.

Kohalik haldus. XVII sajandil jäi Vene riigi põhiliseks administratiivseks üksuseks maakond. Maakondade arv ulatus sajandi keskel 250-ni, pärastpoole suurenes nende arv veelgi. Umbes XVII sajandi keskel tekkisid ühendatud maakondade rühmad Belgorodi, Sevski, Smolenski, Kaasani, Tobolski jm., mille eesotsas oli vojevood. Vojevoodi peaülesandeks oli sõjaasjanduse juhtimine, praktiliselt kuulus talle ka administratiivvõim. Niisiis olid need maakondade ja keskuse vahepealseteks administratiivseteks üksusteks ning seepärast võib neid võrrelda XVIII sajandi algul tekkinud kubermangudega.

XVII sajandi maakondliku haldusorganisatsiooni omapäraks oli ühesuguse vojevoodivõimu levimine kogu riigis. Vojevoodide kätte oli koondunud kogu võim. Ta oli sõjaväeülem, administraator, kohtunik tsiviil- ja kriminaalasjades. Samuti jälgis ta maksude kogumist. Kohalike rahandusorganite halduses olid tollipunktid ja kõrtsid, kuid ka nende üle oli vojevoodil järelevalveõigus.

Kõige laialdasemad olid vojevoodi volitused suurtes keskustes — Arhangelskis, Suures Novgorodis, Astrahanis, Tobolskis jm. Suurtes linnades oli vojevoodil õigus värvata teenistusiasi, võtta nende teenismõisad keskuse järelevalve ja kontrolli alla ning pidada diplomaatilisi suhteid naaberriikidega.

Kuigi vojevoodide tgevuspiirkond oli väga lai, puudus neil ometi sellele vastav võimutäius. Nad allusid Moskva prikaasidele isegi tühistes asjades. Samal ajal aga mingit reaalset kontrolli vojevoodide tegevuse üle ei oinud. Kõige mõjuvamaks abinõuks, mis pidi piirama vojevoodide kuritarvitusi, oli nende sagedane väljavahetamine (tavaliselt kahe aasta järel).

Relvastatud jõud. XVII sajandi Venemaa relvastatud jõudude arengut iseloomustab teenismõisnikest aadlisõjaväe väljasuremine ning sõduri-, traguni- ja reitaripolkude organiseerimine. Üha laienevate feodalismivastaste rahvaülestõusude mahasurumiseks ja tähtsate välispoliitiliste ülesannete edukaks lahendamiseks oli tsaarivalitsusel vaja alalist, organisatsioonilt ja ettevalmistuselt nendele ülesannetele vastavat sõjaväge.

Aadlisõjaväele tasuti maaga. Palka maksti juhuslikult, pikkadel sõjaretkedel oli varustamine toidu- ja lahingumoonaga halb, mobilisatsioon oli aeglane. Süstemaatilisi õppusi aadliratsaväelastega läbi ei viidud.

Väeliikide hulgas olid tähtsal kohal streletsid. Nad moodustasid alalise jalaväe, kelle lahinguvõime ja väljaõpe oli palju parem kui aadliratsaväel. Kuid esiteks tegelesid streletsid, keda võeti peamiselt possaadirahva hulgast, kaubanduse ja käsitööga ning polnud järelikult ainult sõjamehed. Teiseks hakkasid nad, eriti Moskva streletsid, alates XVII sajandi teisest poolest etendama peamiselt sisekaitsevägede osa.

1630. a. arvestuse kohaselt oli kõikide kategooriate sõjamehi kokku 92 555 (ilma holoppideta).

Valmistudes sõjaks Smolenski pärast tegi valitsus esimese katse luua välismaise korraga polke. Formeeriti kaheksa sõduri-, üks reitari- ja tragunipolk. Nende polkude loomine oli tähtsaks etapiks Vene riigi relvastatud jõudude organiseerimisel ning nad said tulevase regulaarväe aluseks.

Sõjad Rzeczpospolita ja Rootsiga nõudsid relvastatud jõudude suurendamist. Sõduripolgud täienesid peamiselt maksualuste inimestega talu- ja possaadirahva hulgast, keda võeti eluaegsesse sõjaväeteenistusse. Niisiis oli maksualuste inimeste värbamine sõjaväkke lähedane hilisemate nekrutivõtmistega. Välismaise korraga polgud neelasid aja jooksul suure osa vana aadliratsaväe koosseisust.

«Välismaise korraga» polkude loomisega muutus relvastus palju ühelaadsemaks. Kõigil neil vägedel olid tulirelvad. Raskeid arkebuuse asendasid palju käepärasemad musketid (jalaväes) ja karabiinid (ratsaväes). Hakkasid levima käsigranaadid, jõudsalt arenes suurtükivägi. Relvastuse täiustumine on seletatav käsitöö ja manufaktuurtootmise arenguga.

Pärast Ukraina taasühendamist Venemaaga täienesid relvastatud jõud hetmanipolkudega, milles oli kuni 50 000 kasakat. Koos nendega võis Vene riik sõjategevuse puhul välja panna üle 200 000 sõjamehe.

XVII sajandi keskel tegi valitsus katset luua sõjamerelaevastik. Aastail 1667—1668 ehitati Okaa ääres, Kolomna maakonna Dedino külas sõjalaev («Orjol»), purjelaev ja mitu väiksemat alust. Lae-

vad saadeti Astrahani, kus Razini salgad need linna vallutamisel põlema süütasid.

Valitsuse sisepoliitika. Teenisaadli osatähtsuse tõus. Kogu XVII sajandil järgis tsaarivalitsuse sisepoliitika kõrvalekaldumatult valitseva feodaalide klassi huvisid, püüdes summutada pärisorjastatud talurahva ja possaadielanike alamate kihtide üha kasvavat vastupanu.

XVII sajandi keskel jõudis lõpule üks etappe sisepoliitikas. 1649. a. Seadustikus legaliseeriti valitseva klassi edusammud talurahva pärisorjastamisel. Maakogude tähtsuse järjekindel vähenemine ja nende tegevuse lõppemine andis tunnistust isevalitsuse tugevnemisest.

Ajavahemikku sajandi keskpaigast kuni Razini ülestõusuni iseloomustab riigiaparaadi tugevnemine ning sõjaväe ümberkorraldamine. Aadel muutus ikka rohkem absolutismi suunas areneva tsentraliseeritud monarhia toeks.

Tsaar Fjodor Aleksejevitši (1676—1682) ja Sofia Aleksejevna (1682—1689) valitsemisajal võttis valitsus tarvitusele tähtsaid teenisaadlike huvidest lähtuvaid abinõusid (aadlisõjaväe reorganiseerimise jätkamine, üldise maamõõtmise ja uue maade täieliku üleskirjutuse katse jne.).

1681. a. lõpul tegid bojaarid katset kindlustada oma valitsevat seisundit riigi juhtimisel, esitades selleks projekti riigi jaotamisest suurteks päritavaiks asehaldurkondadeks ja valitseva aristokraatia kohustuslikust osavõtust Bojaaride Duumast. See katse kohtas teenisaadli otsustavat vastuseisu. Veel enam, 1682. a. algul tühistati aadli nõudmisel ametlikult kohajärgus; see oli tugevaks hoobiks feodaalse ladviku püüetele.

1682. a. paleepööre. 1682. a. toetus tsaarinna Sofia võitluses Naröškinitega (tsaar Aleksei teise naise sugulased) streletsidele. Streletside väljaastumise 1682. a. kutsus esile neile osaks saanud rõhumine ja tagakiusamine sõjaväeülemate poolt. Kuid streletside rahutused ei muutunud feodalismivastaseks rahvaliikumiseks. Streletsid nõudsid palga tõstmist ja arvukaid rahalisi lisatasusid, privilegeeritud sõjaväe eesõiguste tunnustamist ja õukonna jalaväe nimetuse omistamist. Holopi- ja Kohtuprikaase rüüstanud holoppide liikumise surusid streletsid maha. Streletside hulgas oli palju raskolnikuid, keda soosis streletsivägede ülem, aristokraatlikust perekonnast pärit I. Hovanski. Streletside aina suurenevad nõudmised ja nende sekkumine valitsusasjadesse sundisid tsaarinna Sofiat võtma tarvitusele abinõusid nende ohjeldamiseks. Streletside mässu mahasurumine kulges aadli täielikul toetusel, kelle poole Sofia abi saamiseks pöördus.

Kaotanud teenisaadli poolehoiu, oli Sofia sunnitud 1689. a. valitsemisest loobuma ning andma võimu üle Naröškinitele ja tsaar Peeter I-le.

VENE RIIGI RAHVUSVAHELINE OLUKORD JA VÄLISPOLIITIKA XVII SAJANDIL. BALTIMAADE, MOLDAAVIA, KAUKAASIA JA KESK-AASIA RAHVAD NING NENDE SIDEMED VENEMAAGA

Vene riigi välispoliitika põhijooned XVII sajandil. Võitlus interventidega nõrgestas ja laostas Vene riiki. Ka Venemaa rahvusvaheline seisund oli tunduvalt halvenenud. Rootsiga sõlmitud Stolbovo rahulepinguga kaotas Venemaa oma tugipunktid Soome lahe ääres, Deulino vaherahu Poolaga 1618. a. võttis talt Smolenski, Tšernigovi ja Severskimaa. Venemaa piirialasid lõunas rüüstasid Krimmi tatarlased, kes mõnikord tungisid Okaani ja isegi sellest põhja poole.

Nüüd oli vaja taastada Venemaa riiklik ühtsus. Selleks tuli Venemaal sõdida Rzeczpospolita, Rootsi ja Krimmi khaaniriigiga.

Oluliseks uueks momendiks XVII sajandi välispoliitikas oli see, et Venemaa laiendas hoogsalt oma riigipiire Vaikse ookeanini ja seoses sellega sõlmis sidemeid Kesk-Aasia riikide ja rahvastega, Mongooliaga, Hiinaga jt.

Laienesid Venemaa majanduslikud sidemed Euroopa kõige arenenumate riikidega — Inglismaa ja Hollandiga. Venemaa etendas Euroopa rahvusvahelistes suhetes tähtsat osa.

Mitmed rahvad, keda ühendasid vene rahvaga ammused ajaloolised sidemed ja kultuuriline lähedus — ukrainlased, valgevenelased, moldaavlased, grusiinlased, armeenlased ja aserbaidžaanlased — lootsid Venemaa abil vabaneda neid orjastanud riikidest, s. t. Poolast, Türgist ja Iraanist. Muidugi, see tähendas nende rahvaste sõltuvusse langemist Vene feodaalriigist.

XVII sajandi Vene riigi ees seisvate välispoliitiliste ülesannete lahendamist pidurdas suurel määral tema feodaal-pärisorjuslik kord ning tehniline ja majanduslik mahajäämus. XVII sajandi suurte ja raskete sõdade tulemused ei korvanud kaugeltki rahva jõupingutusi ega määratu suuri kulutusi.

1. VENEMAA VÄLISPOLIITIKA XVII SAJANDI KESKPAIGANI

Võitluse taasalustamine Rzeczpospolitaga äravõetud maade tagastamise eest. 1632. a., mil poola šlahta oli uue kuninga valimise tõttu seotud sisevõitlusega ja rahvusvaheline olukord (Kolmekümneaastane sõda Poola ja Türgi vahel) osutus Venemaale soodsaks, otsustas tsaar Mihhaili valitsus alustada sõjategevust. Peajõud koondati Smolenski alla.

Kuid kiiresti kogutud vägi, kus oli palju palgasõdurite (sakslaste, hollandlaste jt.) üksusi, jõudis vojevood M. Šeini juhtimisel

Smolenski alla alles 1632. a. detsembris. Saabuv talv takistas piiramist ja Vene vägede varustamist. Poola šlahtavalitsuse ässitusel tungisid 1632. ja 1633. a. Venemaa lõunamaakondadesse krimmi tatarlased. See põhjustas paljude teenistuslaste, rüüsteretkede ajal laostatud mõisate omanike põgenemise armeest. Olukorra muutis keerukaks Balaši feodalismivastane ülestõus, mis levis Okaa-tagustes maakondades. Pikaleveniv piiramine kutsus esile rahulolematuse palgasõdurite hulgas, kes hakkasid vaenlase poole üle minema. Tulemuseks oli, et kui Poola kuningas Vladislav IV jõudis värskete vägedega appi ümberpiiratud Smolenskile, pidi nõrgenenud ja kokkukuivanud Šeini vägi taganema, jättes maha peaaegu kõik suurtükid ja voori.

1634. a. kirjutati Poljanovka jõe kaldal alla rahulepingule. Vladislav loobus oma pretensioonidest Vene troonile, kuid peaaegu kõik anastatud maad jäid Rzeczpospolita kätte. Niisiis ei lahendanud Poljanovka rahu põliste Vene maade tagastamise probleemi ning järelikult ei kindlustanud ka Venemaa ja Rzeczpospolita suhete normaliseerimist.

Venemaa lõunapiiride kaitsmine. Poola—Rootsi interventsiooni tagajärgede likvideerimist takistasid suuresti Türgi sultanite poolt õhutatavate tatarlaste ja nogailaste alalised rüüsteretked Vene maadele. XVII sajandil tugevdas Türgi oma ekspansiooni Ida-Euroopasse. Ungarit ja Ukrainat ähvardas iga hetk Türgi okupatsioon. Türgi-Krimmi vallutusretki pidid kartma ka Austria ja Poola. Türgi vasallid — Krimmi khaanid ja Nogai mursaad — organiseerisid rüüsteretki Vene maadele. Tunginud Venemaa piiridesse, rüüstasid ja laastasid nad Vene linnu ja külasid ning vedasid rahulikke elanikke orjusesse. Missugust kahju need röövretked tekitasid Vene riigile, võib otsustada selle järgi, et ainuüksi XVII sajandi esimesel poolel veeti vangipõlve kuni 200 000 inimest.

Võitlus Türgi-Krimmi kallaletungide vastu nõudis XVII saj. suuri jõupingutusi. 1638. a. alustati vana raidtõkete vööndi — Rjazan—Tuula—Odojevi liini kaitseehitiste taastamist. Sajandi 40-ndaiks aastaiks lõpetati põhiliselt uus kindlustusliin Vorskla jõest üle Belgorodi, Korotojaki, Voroneži ja Tambovi. Seda liini hakati nimetama Belgorodi tõkkevööndiks. 40-ndail ja 50-ndail aastail pikendati liini Kaama-taguste kindlustustega Volgani ja Volga taha. 80-ndate aastate lõpuks rajati Belgorodi vööndist lõuna poole veel üks kindlustusliin, mida selle keskosas paikneva Izjumi linna järgi hakati nimetama Izjumi liiniks.

Nende kraavidest ja vallidest, raidtõketest, paljudest kindlustatud asulatest ja linnadest koosnevate suurte kaitseliinide ehitamine nõudis suuri kulutusi ja pani rahvale peale raske töökohustuse. Kindlustusliinidel ei teeninud ainult linnadesse paigutatud alalised garnisonid, vaid suviti toodi siia vägesid ka riigi sisepiirkondadest. Seati sisse liikuvad patrullsalgad, kes sõitsid kogu aeg stepis ringi ja jälgisid tatarlaste liikumist.

Kindlustusliinidega hõlmatud maa-alad asustati vene ja ukraina talupoegade ning teenistuslastega. Riigikaitsest võttis osa ka kogu lõunapiirkondade elanikkond.

Võitluses türklaste-tatarlaste kallaletungide vastu etendasid tähtsat osa Doni kasakad. Kasakad elasid alalises häireseisundis, nende elu oli täis ohtusid. Sageli andsid nad ise vaenlasele tugevaid lööke.

Nad hiilisid oma kergetel «kajakatel» Türgi linna Aasovi alt ja vaenlase kordonitest mööda ning, jõudnud merele, suundusid kaugetele retkedele — Krimmi ja Kaukaasia randadele. Mõnigi kord ilmusid nad Anatoolia rannikule ja isegi Konstantinoopoli lähistele. Juhtus, et kasakate väesalgad vallutasid suured mereäärsed linnad, nagu Sinope ja Trapezundi. 1624. a. tungis 150 laevast koosnev kasakate flotill Bosporuse väina. Siin randunud kasakad purustasid Türgi pealinna eeslinna, süütasid tuletorni sissepääsul Bosporusse ja purjetasid tagasi merele. Samasuguseid retki võtsid ette ka Ukraina kasakad. Doni ja Ukraina (Zaporožje) kasakad tegutsesid sageli koos. Nende lahinguvendlus oli kahe slaavi vennasrahva sajanditepikkuse sõpruse üheks avaldusvormiks.

Türgi ja krimmi feodaalide kallaletungid sagenesid eriti XVII sajandi 30-ndail aastail. Sagenesid khaanide ja mursaade korraldatud röövretked Venemaa lõunaaladele. Stepid muutusid lakkamatu võitluse areeniks. 1637. a. kevadel, kasutades sisetülisid Krimmi khaaniriigis, piirasid Doni kasakad Aasovi ümber ja vallutasid, hävitades seejuures türgi garnisoni ja vabastades u. 2000 vene vangi. Piiramisest ja tormijooksust Aasovile võtsid aktiivselt osa zaporoožlased. Kasakad teatasid oma võidust Moskvasse ja palusid toetust. Seda anti toiduainete, relvade ja lahingumoona näol.

Kasakad pidasid Aasovit enda käes viis aastat. Türgi ja Krimmi väed püüdsid kindlust tagasi vallutada. 1641. a. tulid nende jõugud kasakate käes oleva Aasovi alla, kuid pärast neljakuulist piiramist olid sunnitud lahkuma. Doni kasakate «Aasovis istumisest» pajatavad paljud rahvalaulud ja -jutud.

Kasakad taotlesid, et Aasov läheks Vene võimu alla. Moskvas kutsuti Aasovi küsimuse arutamiseks 1642. a. kokku Maakogu. Enamik osavõtjaist oli põhimõtteliselt selle poolt, et Aasov võetaks Vene riigi kaitse alla. Kuid possaadielanikelt tuli kaebusi raske olukorra, laostavate maksude ning koormiste üle. Selle tõttu, aga ka seepärast, et valitsus ei julgenud Türgiga tülli minna, otsustati Aasov maha jätta. 1642. a. lahkusid kasakad valitsuse korraldusel linnast.

2. VENE-POOLA JA VENE-ROOTSI SÕJAD 50—60-ndail AASTAIL

Sõda Rzeczpospolitaga Ukraina ja Valgevene pärast. Ukraina taasühinemisele Venemaaga (vt. XIV ptk.) eelnes diplomaatiline ettevalmistus. Vene saatkonnad, kes 1653. a. sõitsid Varssavisse,

veendusid, et ukraina ja valgevene rahva kangelasliku vabadusvõitluse tulemusena on Poola nõrgenenud. Vene valitsus leidis, et ta on sõjategevuseks küllalt ette valmistatud ning kuulutas Poolale sõja. Sõda alustades pidas Vene valitsus silmas kaugeid eesmärke. Varem väljatöötatud plaani kohaselt algas vägede koondamine läänepiirile. Pealöök oli suunatud Valgevenele ja Leedule. Arvati, et nende alade hõivamisega laheneb ka Ukraina Venemaa võimu alla tuleku küsimus. Niisugune sõjaplaan oleks edu korral kergendanud juurdepääsu Läänemerele, mis oli Vene riigi välispoliitika ihaldatud eesmärgiks.

1654. a. kevadel viidi väed loodepiirkonnast (Pihkva), läänealadelt (Smolensk) ja edelast (Brjansk) pealetungile. Bogdan Hmelnitski väed koos suurte Vene sõjajõududega pidid pealetungi käigus likvideerima Poola ülemvõimu Lääne-Ukrainas.

1654. ja 1655. a. sõjategevust kroonis suur edu. Vene ja ukraina väed hoidsid initsiatiivi pidevalt enda käes. 1654. a. jooksul hõivati kogu Dnepri ja Berezina vaheline ala, vallutati Smolensk ja veel üle 30 linna. 1655. a. hõivati peaaegu kogu Valgevene ja Leedu koos Vitebski, Minski, Vilniuse, Grodno, Kaunase jt. linnadega. Poola väed said raskelt lüüa Orša, Borissovi ja Mogiljovi all. Ukraina-Vene ühendatud jõud Bogdan Hmelnitski juhtimisel jõudsid Lvovi ja Lublinini.

Vene vägede edu üheks tähtsamaks põhjuseks oli ukraina ja valgevene rahva laialdane toetus.

Vene—Rootsi sõda 1656.—1658. a. Venemaa sõjalise edu katkestas Rootsi vägede sissetung Poolasse. Poola-Leedu sõjaliste jõudude rasked kaotused ja üldise languse õhkkond, mis valitses sellal Rzeczpospolitas, võimaldasid Rootsil alustada sõda. Rootsi kuningas Karl X püüdis ellu viia oma plaani saada Läänemerel ainuvalitsejaks. 1655. a. teisel poolel vallutas Rootsi Varssavi ja suure osa Poolast. Osa poola-leedu magnaatidest reetis rahvuslikud huvid ja vandus truudust Karl X-le.

Rootslaste sõjaline edu tekitas ohu, et Vene riik kaotab kõik võidetud alad ja et tugevneb Rootsi, Venemaa kõige ohtlikum vaenlane võitluses väljapääsu eest Läänemerele. Sel ajal saavutas Vene riigi välispoliitikas ülekaalu suund, mille eesotsas seisis silmapaistev riigimees A. Ordin-Naštšokin. Ta pidas esmajärgulise tähtsusega ülesandeks sõda Rootsiga Läänemere ranniku pärast. Selle eesmärgi nimel oli Ordin-Naštšokin valmis sõlmima rahu Poolaga ja isegi loovutama talle suuremaid territooriume. Küsimuse niisugusele lahendusele tõukas Ordin-Naštšokinit veendumus, et raskesti lüüa saanud Rzeczpospolita pole enam Venemaale ohtlik ning et Ukraina ja Valgevene on põhiliselt tagasi võidetud.

Sõlminud Vilniuses vaherahu Poolaga ja saanud Taanilt nõusoleku abi suhtes, alustas Venemaa 1656. a. sõjategevust Rootsi vastu. Vene väed vallutasid Daugavpilsi, Tartu ja Nyenskansi

(Neeva suudmes) ning piirasid ümber Riia. 1657. a. püüdsid rootslased alustada vastupealetungi, kuid said lüüa Oudova all. Baltimaade elanikud eestlased ja lätlased, aga ka karjalased, kes püüdsid rootsi feodaalide võimu alt vabaneda, abistasid Vene vägesid.

Poolale oli kasulik Venemaa sõttaastumine Rootsi vastu. See võimaldas Rzeczpospolita valitsusel koguda jõudu ning uuesti alustada sõjategevust. Kuningas Jan-Kasimir ning osa valitsevast klassist oskas sõjas rootsi vallutajate vastu ära kasutada rahva patriotismi. Rootsi väed hakkasid lüüa saama ja 1658. a. tõrjuti nad põhiliselt Rzeczpospolitast välja. Nüüd võis oodata sõjategevuse jätkamist ka Venemaa vastu, sealhulgas Valgevene ja Leedu territooriumil. Vene valitsus toetas oma alamlusse tuinud šlahtitšeid, see aga mõjus halvasti Vene vägede ja leedu ning valgevene rahva vahekorrale.

Seepärast sõlmis Venemaa valitsus 1658. a. kiiresti Rootsiga kolmeks aastaks vaherahu.

Sõja jätkumine Poolaga. Andrussovo vaherahu 1667. a. Sõda Rzeczpospolitaga jätkus Venemaale juba tunduvalt ebasoodsamates tingimustes. Pärast Bogdan Hmelnitski surma (1657. a.) komplitseerus järsult poliitiline olukord Ukrainas. Uus hetman Ivan Võgovski sõlmis kokkuleppe Rzeczpospolita valitsusega ja ütles lahti Ukraina Venemaaga taasühinemise lepingust. 1660. a. sõlmis Rzeczpospolita Prantsusmaa vahendusel Olivas rahu Rootsiga, loovutades viimasele osa oma territooriumist. See rahu võimaldas Poolal koondada kõik jõud Venemaa vastu. 1661. a. pidi Venemaa loobuma hõivatud aladest Baltimail ning sõlmima Kärdes rahu Rootsiga. Vene-Rootsi sõda ei lahendanud Baltikumi küsimust, ainult vähendas sõjas nõrgenenud Venemaa jõude.

Vaskraha ülemääranc väljalaskmine 60-ndail aastail viis Venemaa katastroofini. Linnades ja maal kasvas ähvardavalt feodalismivastane liikumine. Sõjaväljal said Vene väed lüüa, nad tõrjuti järk-järgult välja Leedust ja Valgevenest. Kui aga Rzeczpospolita valitsus üritas 1663.—1664. a. sõjategevuse üleviimist Dnepri vasakule kaldale, said Poola väed tõsise vastulöögi (Novgorodi-Severski ja Gluhhovi all). Mõlemad pooled olid sõjast kurnatud ega suutnud võitlust jätkata.

1667. a. jaanuaris sõlmiti Venemaa ja Rzeczpospolita vahel Smolenski lähedal Andrussovo külas vaherahu kolmeteistkümneks ja pooleks aastaks. Selle järgi sai Venemaa Smolenskimaa koos Smolenski linnaga ning Severskimaa Tšernigovi linnaga. Poola valitsus tunnustas Vasakkalda Ukraina taasühinemist Venemaaga. Kiiev jäeti ajutiselt, kaheks aastaks Venemaale, kuid hiljem tähtaega pikendati ja see iidne linn läks jäädavaks Vene riigi koosseisu. Andrussovo vaherahu järgi ei ühendatud Venemaaga kõiki Ukraina maid ja Valgevenet, kuid sellele vaatamata oli vaherahu suureks välispoliitiliseks võiduks — see näitas, et poola šlahta agressioon Vene riigi vastu on lõplikult nurjunud.

3. SÕDA TÜRGI JA KRIMMI KHAANIRIIGI VASTU 70—80-ndail AASTAIL. «IGAVENE RAHU» POOLAGA 1686. a.

Vene-Türgi sõda 1676.—1681. a. Pärast sõda Poolaga kujunes Vene riigi välispoliitika sõlmküsimuseks võitlus Türgi tugevneva agressiooni vastu. 1672. a. lõi Türgi Poola vägesid, vallutas tähtsa Kamenetsi kindluse ja hõivas kogu Podoolia. Sultan pretendeeris kogu Paremkalda Ukraina peale.

Vene valitsuse diplomaatilised sammud koalitsiooni loomiseks Türgi vastu ei andnud tagajärgi Lääne-Euroopa rahvusvaheliste vastuolude ning sõdade tõttu, mis olid tingitud Prantsusmaa agressiivsest poliitikast. Poola valitsus, kes püüdis Türgit õhutada sõtta Venemaa vastu, sõlmis 1676. a. Venemaa teadmata lepingu Türgiga. Magnaatide ringkonnad lootsid ikka veel tagasi saada Andrussovo vaherahuga kaotatud alasid.

Vene riik, ühendanud oma jõud Ukraina vägedega, võitis sõja Türgi vastu. 1677. a. andsid Vene-Ukraina väed Tšigirini all Türgile purustava löögi. Pärast uut rasket heitlust Türgiga Tšigirini all jättis vene garnison 1678. a. pooleldi purustatud linna maha, kuid Türgi vägede kaotused oli niivõrd suured, et nad loobusid sõja jätkamisest ning lahkusid Ukrainast. Selles sõjas ilmnesid Türgi valikvägesid purustanud Vene jalaväe head küljed. 1681. a. sõlmiti Bahtšisarais rahuleping, mille järgi riigipiiriks jäi põhiliselt Dnepri jõgi. Seega näitas sõda Venemaa ja Ukraina ühise tegevuse suurt tähtsust türgi ja tatari feodaalide tagasitõrjumisel.

«Igavene rahu» Poolaga (1686) ja Krimmi sõjakäigud 1687. ja 1689. a. Pärast kestvaid diplomaatilisi läbirääkimisi oli magnaatide-šlahtitšite valitsus sunnitud tunnustama Andrussovo 1667. a. vaherahu ja sõlmima Venemaaga 1686. a. «igavese rahu». See oli Vene-Poola lähenemise ajaloos silmapaistvamaid sündmusi, mis määras ära Vene riigi välispoliitika peasuuna sajandi lõpuni.

Venemaa kohustus kaitsma Poolat Türgi ja Krimmi vägede sissetungide eest ning koos Poola, Habsburgide impeeriumi ja Veneetsiaga alustama pealetungi Krimmi khaaniriigile.

1687. a. tungisid arvukad Vene-Ukraina väed vürst V. Golitsõni juhtimisel steppi, jäädes peatuma 100 versta kaugusele Krimmist. Krimmi tatarlased süütasid stepi, vägede varustamine kaugele jäänud baasidest muutus raskeks ja sõjavägi pidi tagasi pöörduma.

Teine sõjakäik Krimmi 1689. a. oli paremini ette valmistatud. Vene-Ukraina väed said jagu kõigist raskustest, lõid tatarlaste väesalku ning jõudsid Perekopini. Ent isegi Perekopi vallutamine poleks sõja tulemust otsustanud: oli ilmne, et Venemaa liitlastel polnud tõsist tahtmist sõdida. Vürst Golitsõn viis väed tagasi. Sõjakäigu ebaõnnestumine kõigutas tsaarinna Sofia valitsust.

Poolikusest hoolimata nõrgestasid Krimmi sõjakäigud Türgit. Enesekaitselt Türgi ja Krimmi khaaniriigi vastu oli üle mindud pealetungile.

4. BALTIMAADE, KARJALA JA KAUKAASIA RAHVAD VÕÕRA VÕIMU ALL. VENEMAA SIDEMETE LAIENEMINE KESK-AASIA NING KASAHSTANI RAHVASTEGA

Baltimaade ja Karjala rahvad võõra võimu all. Rootsi ja poola interventide poolt vallutatud Ida-Baltikum jäi kauaks ajaks võõraste võimu alla, kes ta omavahel jagasid. Karjala, Eesti ja Läti põhjaosa läksid Rootsile, lõunapoolsed alad Poolale.

Rootsi aadlikele ja poola šlahtitšitele oli Ida-Baltikum sõjalise ning feodaalse ekspluateerimise objektiks. Maksustanud karjalased, eestlased ja lätlased uute rahaliste maksude ja naturaalandamitega, riisusid rootsi anastajad neid rahvaid halastamatult. Siit purjetasid Rootsi teraviljaga täidetud laevad. «Liivimaa on meie viljaait,» uhkustasid rootsi vallutajad. Karjalas sunniti inimestele vägivaldselt peale luteri usku.

Rootsi aadlikele jagati Ida-Baltikumis heldelt maid. Samal ajal püüdis Rootsi valitsus kindlustada seal elavate saksa feodaalide huve. Oma maapäevadel võisid kohalikud aadlikud arutada neid huvitavaid küsimusi ning valida alalisi esindajaid suhtlemiseks kuningliku administratsiooniga.

Rootsi võimuaega Eesti ja Läti ajaloos tähistas teoorjusliku majanduse areng ja talupoegade lõplik pärisorjastamine. Talurahva laostumine jõudis sel ajal viimase piirini. Kaasaegsete tunnistuste kohaselt pidid eestlased ja lätlased hobuste puudumisel ise atra vedama; nad elasid suitsutaredes, pidasid lehmade asemel kitsi[66], nad kandsid riiete asemel räbalaid. Aeg-ajalt surid terved külad välja katku jt. epideemiate tagajärjel. 1695.—1697. a. suure nälja ajal suri Eestis üks viiendik elanikkonnast. Nälg ja haigused sundisid talupoegi oma kodukohti maha jätma. Paljud piirkonnad jäid inimtühjadeks.

80-ndail aastail viidi Baltimail läbi mõisate reduktsioon — riik võttis tagasi aadli kätte läinud maad. Redutseeritud mõisate talupoegade kohustused fikseeriti nn. vakuraamatutes. Reduktsioon ja vakuraamatute sisseseadmine talupoegade olukorda kuigivõrd ei muutnud.

Feodaalse ekspluateerimise tugevnemine ja rootsi ning saksa mõisnike omavoli kutsus välja talurahva stiihilise protesti. 30—40-ndatel aastatel toimusid suured eesti ja läti talupoegade rahutused, mis suruti Rootsi regulaarvägede poolt karmilt maha. Rahutuste mahasurumisest võtsid osa kohalikud aadlikud. Kõige suurema ulatuse võttis talupoegade võitlus oma rõhujate vastu XVII sajandi viimastel aastakümnetel. Repressioonide eest pääsu otsides rändasid paljud Karjala ja Baltimaade talupojad Venemaale.

Kaubanduse vähenemine Venemaaga mõjus halvavalt Baltimaade rahvaste majanduselule. Sel ajal hakkas siin ja seal tek-

---

[66] Autori see väide ei vasta tõele. *Toim.*

kima pärisorjuslikke manufaktuure, kuid kohaliku turu kitsuse tõttu polnud neil arenemisvõimalusi.

Kõikidest takistustest hoolimata ei katkenud Rootsi ja Poola võimu ajal Baltimaade kaubandussuhted Novgorodi ja Pihkvaga. Vene kaupmehed käisid mitte ainult Riias, vaid ka teistes Baltimaade linnades. Mõnikord võis neid kohata ka maal. Eestlased ja lätlased tundsid hästi vene kaalumõõte. Sellest hoolimata, et Rootsi ametnikud maksustasid kõik vene kaubad lisatolliga, kauples Venemaaga peaaegu kolmandik Riia kaupmeestest.

See kinnitab, et Ida-Baltikumile olid majanduslikud suhted Venemaaga vajalikud. Majandussuhete baasil arenesid mõningal määral ka poliitilised ja kultuurisidemed. Mitte väikest osa etendasid ühised poliitilised taotlused. Karjalaste, eestlaste ja lätlaste hulgas püsis mälestus ühisest võitlusest koos vene rahvaga saksa ja rootsi vallutajate vastu. Nad lootsid Venemaa abiga heita endalt võõramaise ikke.

Karjala rahvas rootsi võimu all. Pärast Stolbovo rahu 1617. a. läks Karjala Rootsile. Ta lahutati Venemaast, kellega oli olnud sajandeid seotud. Karjala talupojad sattusid rootsi mõisnike ikke alla.

Karjalased vastasid sellele võitlusega rootsi vallutajate vastu. Algas stiihiline ümberasumine Venemaale. Vene-Rootsi sõja ajal (1656—1658) toetasid karjalased energiliselt Vene vägesid, seejärel aga läksid suurel hulgal Venemaale. Karjalaste põgenemine Venemaale jätkus pärast 1661. a. Kärde rahu.

Karjalaste ammused ajaloolised sidemed Venemaaga pidasid vastu XVII sajandi rasketele katsumustele. Vene riigi koosseisu jäänud Karjala osa elanikkonna saatus oli ühesugune vene rahva, eriti aga Pomorje maakondade mustaadraliste talupoegade omaga. Karjala majandus lülitus XVII sajandil üha rohkem kujunevate ülevenemaaliste suhete süsteemi. Karjala ja vene rahval kujunes arusaamine huvide ühtsusest võitluses feodaalse rõhumise vastu.

Vabadusliikumise tõus Moldaavias. Ukraina rahva vabadussõda ning tema taasühinemine Venemaaga avaldas suurt mõju ka Moldaaviale.

XVII sajandi alguses toimus Moldaavias talurahva ülestõuse kohalike feodaalide-bojaaride ja türgi orjastajate vastu. Karpaatide eelmäestiku metsades tegutsesid ülestõusnud talupojad — haidukid, kes ründasid bojaaride mõisaid ning hospodaari valvesalku, hävitasid türklaste käsilasi.

Moldaavia hospodaar Basil Lupu ei võtnud vastu Bogdan Hmelnitski ettepanekut liidu sõlmimiseks ning toetas poola šlahtat selle võitluses ukraina rahva vastu. Alles pärast seda, kui Moldaaviasse tungis kasakate väesalk, lubas hospodaar Hmelnitskile, et ta ei toeta Poola kuningat, ja selle kinnituseks andis oma tütre Bogdan Hmelnitski pojale Timofeile naiseks. Moldaavia talupojad liitusid kasakatega. Berestetško all toimunud lahingus võit-

les Bogdani lipu all 4000 moldaavlast. Timofei Hmelnitski koos 12 000 kasakaga aitas Basil Lupul tagasi lüüa Valahhia hospodaari ja Ungari feodaalide esimest kallaletungi 1653. a. kevadel. Kuid hiljem pidi Basil Lupu vaenlaste surve tõttu Moldaaviast põgenema. Krimmi khaan andis ta välja Türgi sultanile, kes heitis Lupu vanglasse. Timofei Hmelnitski hukkus poola, ungari ja valahhia feodaalide poolt ümberpiiratud Sutšava kindluses.

Moldaavia trooni haaranud Georgi Stefan arvestas rahva vabadustaotlusi ning saatis 1656. a. Moskvasse saadikud palvega võtta teda Vene alamusse samadel tingimustel, mis olid esitatud Bogdan Hmelnitskile. Moskvas tuldi palvele vastu. Kuid ettevalmistatud kokkulepet ei viidud ellu, kuna läbirääkimistest teada saanud sultan kukutas Georgi Stefani troonilt. Moldaavia rahva soov ühineda Venemaaga aga tugevnes. Sajandi 70—80-ndail aastail külastasid Moskvat mitmed Moldaavia saatkonnad.

Kaukaasia rahvad võitluses Iraani ja Türgi ekspansiooni vastu. XVII sajandil oli Kaukaasia nagu varemgi Türgi ja Iraani vahelise võitluse areeniks.

XVI sajandi lõpuks oli kogu Taga-Kaukaasia Türgi võimu all, kuid 1603. a. alustas šahh Abbas I visa võitlust oma eelkäijate poolt kaotatud positsiooni taastamise pärast. Sõda Iraani ja Türgi vahel kestis vaheaegadega kuni 1639. a. Siis sõlmiti rahuleping, mille järgi Taga-Kaukaasia idapoolne osa läks Iraani šahhi võimu alla, läänepoolne aga jäi sõltuvaks Türgi sultanist.

Nii iraani kui türgi feodaalid püüdsid kõik sõjalised kulutused panna kohalike elanike õlule. Nad ekspluateerisid rahvast halastamatult. Vallutajate omavoli ja rõhumine kutsus esile stiihilisi rahvaülestõuse, mis Iraani šahhid ja Türgi sultanid julmalt maha surusid. XVII sajandi 20-ndail aastail arenes Gruusias vabadusliikumine Georgi Saakadze juhtimisel, kes oli Kartlia faktiliseks valitsejaks. Ülestõusnud võitlesid iraani vallutajate vastu. Algul õnnestus neil saavutada edu, kuid 1624. a. kaotasid nad verises lahingus Marabda küla juures. Visa võitlust vallutajate vastu pidas ka Kahheetia kuningas Teimuraz, kes oli Vene riigiga sõbralikes suhetes.

Sel perioodil alustasid Taga-Kaukaasia idaosas ülestõusu armeenia ja aserbaidžaani talupojad. Neid juhtis munk, keda armeenlased hüüdsid Mehlu-vardapetiks. Tema üleskutsed sõjaks ilmalike ja kiriklike feodaalide vastu olid koostatud religioossete jutluste vormis. Mehlu-vardapeti juurde kogunesid relvastatud talupojad, kes ajasid minema kohalikud ja iraani mõisnikud, samuti mungad ja piiskopid. Selle liikumise koldeks oli Karabahh, hiljem levis see ka teistesse Aserbaidžaani ja Armeenia mägirajoonidesse. Varsti pärast selle liikumise mahasurumist puhkes uus antifeodaalne ülestõus Talõšis (Aserbaidžaanis), millest võttis osa kuni 30 000 talupoega. Šahhi väed said vaevu ülestõusnuist jagu.

Ülestõusnutega arveid õiendades rakendasid vallutajad julmi repressioone tervete piirkondade elanikkonna vastu. Šahh Abbas I käsul saadeti Ida-Armeeniast välja Iraani sisemaale ligi 350 000 inimest, Kahheetiast 100 000. Enamik neist ei jõudnudki sihtkohta, vaid surid teel nälga ja haigustesse. Tühjaks jäänud armeenlaste ja grusiinlaste maadele käskis šahh asustada poolrändlevaid türgi hõime.

Aserbaidžaan ja Ida-Armeenia allutati šahhi poolt määratud khaanidele. Khaankondade alljaotusi valitsesid kohalikud bekid ja melikid. Ida-Gruusia (Kartlia ja Kahheetia) säilitas omavalitsuse, kuid Gruusia kuningad pidid end tunnistama šahhi vasallideks ning astuma muhamedi usku. Lääne-Armeenia ja Lõuna-Gruusia (Mesheetia) muudeti Türgi impeeriumi provintsideks, mida valitsesid pašad. Ka Lääne-Gruusia (välja arvatud Imereetia) feodaalsed valitsejad olid Türgist sõltuvad. Batumis, Potis, Suhhumis, seejärel ka Kutaisis asutati alalised türgi garnisonid.

Saanud oma valdusse tugipunktid Musta mere rannikul, isoleerisid türgi vallutajad Kaukaasia rahvad mereteedest ja läbikäimisest teiste maadega. Vallutajad õhutasid feodaalset anarhiat ja omavahelist vaenu, soodustasid orjakaubanduse arengut. Kohalikud elanikud olid sunnitud türklaste ja nende poolt üleskihutatud naaberfeodaalide rüüsteretkede eest põgenema mägedesse, varjama end metsades. Selle tagajärjel tühjenesid õitsvad orud inimestest. Süvenes üksikute piirkondade majanduslik isoleeritus.

Gruusia feodaalidel (vürstidel, asnauridel-aadlikel) polnud märkimisväärset isiklikku majapidamist. Nad püüdsid feodaalse ekspluateerimise sfääri laiendada, allutada endile mägilaste — hevsuuride, pšaavide, svanide vabu kogukondi. Naabrite otsene riisumine sõjakäikude ajal ja vangistatud kaasmaalaste müümine türgi feodaalide orjusse oli gruusia vürstidele ja aadlikele niisama tähtsaks tuluallikaks kui talupoegade vahetu ekspluateerimine.

Irrigatsioonisüsteemide purustamine sõdade ajal ning vallutajate omavoli Aserbaidžaanis ja Armeenias viis niisutuspõllunduse langusele, aedade ja viinamarjaistanduste hävimisele. Bekid ja melikid, kes said külasid ja maad tingliku valdusena või pärusvaldusena, ekspluateerisid julmalt talupoegi, sundisid neid andma ära poole või isegi kaks kolmandikku saagist. Feodaalseks suurmaavaldajaks oli ka kirik. Ristiusu preestrid ja mungad riisusid talupoegi mitte vähem kui muhamedi mullad.

XVII sajandi keskpaiku võis Taga-Kaukaasia idaosas märgata mõningast transiitkaubanduse elavnemist. Sellega seoses aktiviseerusid mõningal määral linnad, suurenes elanikkond niisugustes linnades nagu Šemahha, Tbilisi ja Jerevan. Türgi pašade poolt ülesässitatud Krimmi khaanide rüüsteretkede läbi said kannatada adõgee ja kabardiini rahvas. Dagestani mägilastel tuli kaitsta oma vabadust Iraani vallutajate vastu.

Iraani ja Türgi ekspansioon pidurdas kõikjal Kaukaasias ühis-

kondlik-majanduslikku ja kultuurilist arengut. Selles tulebki otsida üht peamist Kaukaasia rahvaste üha suureneva tehnilise ja majandusliku mahajäämuse põhjust.

Kaukaasia rahvaste ja Venemaa sidemete tugevnemine. Võitlus iraani ja türgi vallutajate vastu kurnas raskelt Kaukaasia rahvaid ning nad hakkasid otsima lähenemist Venemaaga, kellega neid ühendasid ammused ja traditsioonilised ajaloolised sidemed.

XVII sajandi 20-ndail aastail sagenesid armeenia ja aserbaidžaani kaupmeeste reisid Venemaale. Nad kauplesid siidi, puuvilla, brokaadi ja vürtsidega. Koos kaupmeestega sõitsid Venemaale käsitöömeistrid, kelle hulgas leidus suurepäraseid juveliire ja ikoonimaalijaid. Paljud neist jäid Venemaale. Astrahanis ja Moskvas tekkisid armeenlaste kolooniad. Tsaar Aleksei Mihhailovitš andis 1667. a. armeenia kaupmeestele siidikaubanduse monopoli. Venemaalt veeti Taga-Kaukaasiasse karusnahku ja nahka.

Moskvalt palusid abi Gruusia poliitikategelased. Kahheetia kuningas Teimuraz, kes lootis Moskva kaitsele ja toetusele, andis 1639. a. Venemaa valitsejale truudusvande. Tema eeskujule järgnes 1651. a. Imereetia kuningas Aleksander. Mõne aasta pärast sõitis Teimuraz isiklikult Moskvasse, et paluda sõjalist abi Iraani vastu. 1699. a. asus Moskvasse elama Gruusia riigitegelane Artšil, kellele oli varem kuulunud Imereetia ning seejärel Kahheetia troon. Ta asutas Moskva lähedal Vsehsvjatskoje külas esimese gruusia trükikoja.

Ebasoodus rahvusvaheline olukord ei lubanud Vene riigil Kaukaasia sündmustest aktiivselt osa võtta, kuid Vene valitsus tundis Kaukaasia olukordade vastu elavat huvi. Kaukaasiast saabunud saadikuid ja poliitilisi emigrante võeti Moskvas rõõmuga vastu. Ka Moskvast sõitis üha sagedamini saadikuid Gruusiasse ja Armeeniasse, et isiklikult tutvuda olukorraga Kaukaasias.

Venemaa sidemete laienemine Kesk-Aasia ja Kasahstani rahvastega. Vastavalt sellele, kuidas kindlustusid kaks XVI sajandil tekkinud riiki — Buhhaara ja Hiiva khaaniriigid — võis Kesk-Aasia põllumajanduslikes orgudes ja oaasides märgata majanduselu elavnemist. Usbekkide ja tadžikkide eeskujul hakkas paikse põlluharimisega tegelema ka osa rändlevaid usbekke. Taastati iidsed irrigatsioonisüsteemid. Varemetest kerkisid muistsed linnad ja arenes karavanikaubandus. Buhhaaras, Samarkandis ja mõnedes teistes linnades kerkisid monumentaalsed hooned.

Kuid majanduslikku progressi Kesk-Aasia oaasides takistasid rändrahvaste rüüsteretked. Laastavalt mõjusid ka Hiiva ja Buhhaara khaanide vaenused. Neid sõdu peeti vahelduva eduga, ehkki XVII sajandi keskpaiku kaldus ülekaal sagedamini Hiiva poolele. Sõdides Hiiva khaaniriigiga püüdsid Buhhaara khaanid ühtlasi vallutada kasahhide rändlemisalasid Sõr-Darjal. Kasahhi sultanid korraldasid omakorda vastukallaletunge Buhhaara khaaniriiki, jõudes välja Samarkandini.

Lääne-Siberi liitmine Venemaaga võimaldas laiendada vene rahva majanduslikke ja poliitilisi sidemeid Kasahstani ja Kesk-Aasia rahvastega. XVII sajandi alguses tekkisid Lääne-Kasahstani esimesed vene asundused. Läbi Kasahstani steppide rajati uued karavaniteed. Kaubanduslikud sidemed Kesk-Aasia ja Venemaa vahel hakkasid muutuma süstemaatiliseks. Kesk-aasia kaupmehed Venemaal ja vene kaupmehed Kesk-Aasias said eriliste raskusteta krediiti rahas ja kaupades.

XVII sajandi jooksul langes Kasahstan korduvalt džungaaride laastavate rüüsteretkede ohvriks, kes vallutasid Vanema Žuzi (Seitsmejõe) territooriumi ja ohustasid isegi Noorema Žuzi valdusi. Selles olukorras küpses kasahhide hulgas soov luua tihedamad sidemed Venemaaga, kes võinuks neid kaitsta džungaari feodaalide hukutavate rüüsteretkede eest ning müüa rändkasahhidele vilja ja tööstuskaupu.

1694. a. saabusid Kasahhi khaani Tauke juurde Vene saadikud. Kuid mõnede sultanite ja beide vastuseis katkestas alustatud läbirääkimised, mille eesmärgiks oli lõpetada kasahhi feodaalide retked Vene maadele ning reguleerida kaubandussuhteid.

XIV peatükk

UKRAINA TAASÜHINEMINE VENEMAAGA. EUROOPA-VENEMAA PÕHJAOSA, VOLGAMAADE JA SIBERI RAHVAD VENE RIIGI KOOSSEISUS

1. UKRAINA JA VALGEVENE XVII SAJANDIL

Ukraina majanduslik olukord XVII sajandi 20—30-ndail aastail. XVII sajandi esimesel poolel oli suurem osa Ukraina territooriumist panide-Poola võimu all. Siin elas põhiline osa (kuni 4 milj.) ukraina rahvast, kellest enamik tegeles põlluharimisega. Oluline tähtsus oli ka mesindusel ja kalapüügil.

Kuigi säilis naturaalmajandus, läks siiski osa põllumajandus- jm. saadusi siseturule (mesi, vaha, teravili jt.) ning teatud määral ka välisturule (kariloomad, nahk, potas, puit, teravili jm.).

Ukrainas oli palju linnu, kus elas küllaltki arvukas kaubandus-tööstuslik elanikkond — kodanikud (*мещане* — allikad nimetavad mõnikord nii ka külaelanikke). Kiievis, Lvovis, Ostrogis jt. linnades oli üle 1000 maja. Linnades tegutsesid väga mitmesuguste erialade tsunftikäsitöölised: köösnerid, parkalid, kingsepad, sadulsepad, ratassepad, treialid, tündersepad jt. Väiketootmine oli juba väga lähedal kaubatootmisele.

Linnakodanike hulgast eraldusid suurkaupmehed ja liigkasuvõtjad, kes mõnikord valdasid suuri maa-alasid. Suurkaupmeeste (nagu Ivan Mašitski Brodõ linnast) tehingute taga nisu, potase

ja kariloomadega seisid kümned tuhanded zlotid. Enamik linlasi oli majanduslikult kehval järjel. Nende hulgas oli palju «armetuid hurtsikuelanikke», «üürilisi» ja «hulguseid».

Magnaatide ja šlahtitšite ike. XVI sajandi teisel poolel alanud Ukraina maade hõivamine, seda eriti suurfeodaalide-magnaatide poolt, jätkus ka XVII sajandil. Ukrainas tekkisid magnaatide latifundiumid. Nii kuulus Jeremiasz Wiśniowieckile peaaegu kogu Poltaavamaa. Magnaadid olid osalt Rjurikovitšite ja Gediminovitšite järeltulijad (Wiśniowieckid, Zaslawskid, Zbaragskid, Ostrogskid jt.), osalt poola panid (Potockid, Koniecpolskid, Kalinowskid jt.). Magnaatide mõisate tekkimisega käis kaasas kogukonnamaade anastamine ning väike- ja keskfeodaalide, esmajoones kasakavanemate ja linlaste mõisate haaramine. Ukraina ja Valgevene viljarikaste maade omastamine ning seal elavate talupoegade pärisorjastamine kindlustas magnaatide poliitilist võimu ning võimaldas neil tugevdada rahvahulkade rõhumist kogu Rzeczpospolitas.

Feodaal-pärisorjuslik kord eksisteeris ja arenes Ukrainas ka enne seda, kui tekkisid magnaatide valdused. Ilmalikud ja kirikufeodaalid ning ukraina šlahta rõhusid talupoegi juba ammu. Tekkis kasakate vanemkond, selle hulka kuulus inimesi, kes valdasid maad, metsi, karju, hobuseid ning suuri rahasummasid. Rikaste kasakate mõisates elasid nendest sõltuvad talupojad.

Kuid poola magnaatide valduste levik Ukrainas tugevdas pärisorjuslikku rõhumist ja feodaalset ekspluateerimist sellise astmeni, millist Ukrainas varem ei tuntud. Sõnakuulmatuse eest piinasid feodaalid talupoegi ning tapsid neid. XVII sajandi 30-ndaiks aastaiks kasvas teoorjus eelmise sajandi teise poolega võrreldes ligikaudu kahekordseks. Peale teoorjuse nõudsid panid talupoegadelt mitmesuguseid lisamakse — sildade ületamise, toiduainete müümise eest linnas jne. Seati sisse monopolid viina müügile, teravilja jahvatamisele jt. Kuivõrd magnaadid elasid sageli pillavalt ning sattusid liigkasuvõtjate küüsi, andsid nad oma mõisaid rentnikele, kes riisusid talupoegi veelgi halastamatumalt.

Rõhumise alla langes ka linnarahvas. Feodaalid maksustasid linnatööstust ja -kaubandust mitmesuguste otseste ja kaudsete maksudega, määrasid käsitöötoodete hinnad. Soodustades välismaiste kaupade (riided, jalatsid, relvad jm.) sissevedu, tekitasid feodaalid kodumaise tööstuse arengule uusi raskusi.

Panid püüdsid Ukraina linnades, mille elanikud oma enamikus neid vihkasid, leida tuge katoliiklastelt ja uniaatidelt. Viimastel oli privilegeeritud seisund: ainult nemad võisid asuda juhtivatele kohtadele linna valitsemisel.

Rzeczpospolita valitseva klassi poliitika ja pärisorjusliku korra kehtestamine pidurdas suuresti tootlike jõudude arengut Ukrainas. Samal ajal polnud magnaatide-šlahtitšite valitsus võimeline kaitsma Ukrainat türgi ja krimmi feodaalide laastavate sissetun-

gide eest. Klassirõhumise koormat raskendas rahvuslik rõhumine. Poola panid juurutasid julmade sunnimeetoditega Ukrainas katoliiklust, panid kehtima kirikuuniooni, püüdsid ukrainlasi vägivaldselt poolastada ning vaimselt orjastada. Oma privileegide säilitamiseks ütlesid ukraina feodaalide esindajad, eeskätt magnaadid, ära oma rahvast, poolastusid ning võtsid vastu katoliku usu. Oma rahva reetis ka suur osa šlahtast.

Kuid magnaatide ja šlahta rõhumispoliitika, mille eesmärgiks oli sundida ukraina rahvast loobuma oma rahvusest ning katkestama üha tugevnevaid kultuuri- ja majandussidemeid vene rahvaga, põrkus talurahva ja linlastę laiade hulkade otsustavale vastupanule.

Talupoegade ja kasakate ülestõusud XVII sajandi 20—30-ndail aastail. 1625. a. puhkes ülestõus. Poola väejuhatus, kel polnud jõudu ülestõusu mahasurumiseks, sõlmis Kurukovi all kasakate ladvikuga kokkuleppe, mille kohaselt registrikasakate arvu suurendati 6000-le.

1630. a. algas kasakate ja talupoegade liikumine registrivälistе kasakate hetmani Tarass Fjodorovitši juhtimisel. Liikumine haaras Kesk-Dnepri mõlemad kaldad. Poola väed said lüüa kahes lahingus — Korsuni ja Perejaslavi all. Poola väejuhatus sõlmis kasakate vanemkonnaga uue kokkuleppe — registrikasakate arvu suurendati 8000 mehele. Kuid enamik ülestõusnuid ei jäänud kokkuleppega nõusse. Tarass Fjodorovitš läks ära Zaporožjesse.

Rzeczpospolita valitsus pidi järeleandmisi tegema ka ukraina vaimulikele. 1633. a. anti välja õigeusklike «Rahustamise punktid» ning taastati kiriku hierarhia. Metropoliidiks nimetati Pjotr Mogila, kes oli seotud Rzeczpospolita magnaatidega. Õigeusu kirikule anti tagasi ka osa maavaldusi. Valitsus tunnistas kasakavanemate maavaldusi ja ka teisi eesõigusi, mida kasutasid registrikasakad. Kuid kõik see ei peatanud ukraina rahva võitlust.

1635. a. toimusid uued talupoegade ja kasakate rahutused. Registrivälised kasakad purustasid Kodaki kindluse, mille Poola valitsus oli lasknud ehitada ühele Dnepri kärestikule. Ülestõus suruti maha. Seda juhtinud hetman Ivan Sulima ning tema kaaslased võeti kinni ja hukati.

1637. a. puhkes ülestõus Paremkalda Ukrainas, mida juhtis ülestõusnute poolt valitud hetman Pavljuk. Sellest ülestõusust võtsid osa ka registrikasakad. Kumeiki all (Kanevist lõuna pool) said ülestõusnute peajõud lüüa. Pavljuk võeti kinni ja tapeti. 1638. a. ordonnantsi järgi kaotasid registrikasakad suure osa oma privileegidest, sealhulgas kohtupidamise ning vanemate valimise õiguse.

1638. a. asusid liikumist juhtima Jakov Ostrjanin ja Karp Skidan. Pärast mitmeid ägedaid lahinguid tuli Ostrjanin koos mitme tuhande kasakaga Vene valitsuse teenistusse. Teised ülestõusnud, keda juhtis Dimitri Gunja, jätkasid vastupanu Sula jõe

alamjooksul Staretsi juures, kuid pidid oma kindlustatud laagri maha jätma. Gunja ja osa ümberpiiratuist murdsid piiramisrõngast läbi ning läksid ära Donile.

XVII sajandi 30-ndate aastate liikumine kinnitas, et rõhutud ukraina rahval on määratu suuri jõude ning ta hulgast võrsuvad andekad ja vabadusvõitlusele ustavad juhid.

Magnaadid ja šlahta lootsid ukraina rahva vastupanuvaimu lõplikult murda terrori abil. Poola šlahta nimetas vabadussõjale eelnevat aastakümmet (XVII saj. keskel) kuldse rahu ajajärguks. Kuid selline hinnang ei vastanud tegelikkusele. Kujunesid eeldused uueks ja veelgi võimsamaks rahvaliikumiseks.

Valgevene XVII sajandi 20—30-ndail aastail. Rzeczpospolita koosseisu kuuluva Valgevene olukord ei erinenud Ukraina omast. XVII sajandi keskpaiku olid valgevene talupoegade koormised eelmise sajandiga võrreldes kasvanud umbes kaks korda. Magnaadid suurendasid tegu ning teisi koormisi.

XVII sajandi esimesel poolel oli Valgevene linnade majanduslik olukord küllalt hea, millest räägib Vitebski, Polotski, Mogiljovi, Grodno, Minski käsitööliste (relvameistrite, müürseppade jt.) spetsialiseeritus ja meisterlikkus. Kuid feodaalide omandi kasv linnades ning feodaalide sekkumine käsitöösse ja kaubandusse pidurdas linnade majanduslikku tegevust.

Talupojad ja vaesemad linlased võitlesid magnaatide ja šlahtitšite rõhumise vastu. Rahvaliikumise nõrgaks küljeks Valgevenes oli aga asjaolu, et siin puudus niisugune organiseeritud jõud, nagu seda olid kašakad Ukrainas. 1601.—1603. a. toimusid Valgevenes antifeodaalsed ülestõusud, mida toetasid Ukraina kasakate väesalgad. Valgevene antifeodaalse liikumise seos Ukraina sotsiaalse liikumisega ilmnes ka edaspidi. Talupoegade salgad võitlesid feodaalide vastu 1629. a. Vene-Poola sõja ajal 1632.—1634. a. toetas Valgevene elanikkond Vene vägesid.

1648. a. alustas valgevene rahvas üheskoos ukraina rahvaga võitlust Rzeczpospolita võimu vastu, Venemaaga taasühinemise eest.

1648.—1654. a. vabadussõja liikumapanevad jõud ja eesmärgid. Vabadussõja peamiseks liikumapanevaks jõuks oli talurahvas, kes võitles nii rahvusliku kui ka feodaal-pärisorjusliku rõhumise vastu. Just ukraina talupoegade osavõtt ülestõusust andis sellele enneolematu hoo ja jõu. Registrivälised kasakad — enamuses pagenud talupojad — võitlesid samade eesmärkide eest kui talurahvaski. Tähtsat osa etendas vabadussõjas Ukraina arvukas linnakodanikkond. Ülestõusuga liitunud osa ukraina kesk- ja väikešlahtast, vaimulikest ja kasakavanematest püüdis endale kindlustada valitsevat seisundit feodaalses ühiskonnas.

Seega taotlesid Ukraina ühiskonna eri klassid erisuguseid eesmärke. Vabadussõjas ilmnesid korduvalt sotsiaalsete rühmade vahelised vastuolud ja see tekitas lahkhelisid ülestõusnute vahel.

Kuid kõiki neid ühendas üks eesmärk — vabaneda poola magnaatide ja šlahta ülemvõimu alt.

Mitte ainult rahvahulki, vaid ka enamikku Ukraina teiste ühiskonnakihtide esindajaid ühendas Venemaaga taasühinemise püüe. Kasakavanemad ja vaimulikkonna esindajad (1620. a. hetman P. Sagaidatšnõi, 1622. a. piiskop Isaija Kopinski, 1624.—1625. a. Kiievi metropoliit Jov Boretski jt.) pöördusid korduvalt Vene valitsuse poole palvega neid Vene alamlusse võtta. Venemaaga ühinemise soov väljendus talupoegade ja lihtkasakate hulgas kujukalt ka stiihilises ümberasumises Vene riigi piiridesse, eriti pärast 30-ndate aastate ülestõuse. Selline püüdlus tulenes seaduspäraselt ukraina, valgevene ja vene rahvaste sügavast ajaloolisest lähedusest. XVII saj. algas Venemaal ülevenemaalise turu kujunemise periood. Ukraina ja Valgevenemaa liidendamine oleks kiirendanud sealsete tootlike jõudude arengut. Tsentraliseeritud Vene riik võis ukraina ja valgevene rahvaid kaitsta välisohu eest.

Ukraina ja vene rahva taasühinemise seaduspärasus tulenes sellest, et nad «on nii lähedased niihästi keelelt, elukohalt, iseloomult kui ka ajaloolt», mida märkis V. Lenin.[67]

Vabadussõja algus. Bogdan Hmelnitski. Ukraina rahva ülestõusu juhtis silmapaistev riigitegelane ja väejuht Zinovi (Bogdan) Hmelnitski. Ta sündis 1595. a. paiku ja 1647. a. oli juba suurte elukogemustega inimene. Hmelnitski võttis osa paljudest sõdadest. 30-ndail aastail. oli ta sõjaväekirjutaja tähtsal ametikohal ning sellal toimunud talurahva ja kasakate ülestõusu üheks juhiks. Poola valitsus, kes pidas teda endale ohtlikuks, organiseeris Hmelnitskile atentaadi. 1638. a. Hmelnitski tagandati oma ametikohalt ning määrati Tšigirini sadakonnaülemaks. Pärast seda, kui šlahtitš Czaplinski oli hävitanud ta talu ning tapnud poja, heideti Hmelnitski vanglasse. Kuid valitsus ei julgenud temaga arveid õiendada ning vabastas ta vangist.

1647. a. lõpus põgenes Hmelnitski Dnepri alamjooksule. Sinna kogunenud pagenud talupoegade, linlaste ja kasakate väesalkade abil võttis ta 1648. a. jaanuaris oma valdusse Zaporožje Setši ning kuulutati hetmaniks.

Siit hakkas ta kogu Ukrainasse saatma «universaale» (läkitusi), kutsudes rahvast üles võitlusele vabaduse eest. Kohe algusest peale teatas Bogdan Hmelnitski, et ainukeseks ukraina rahva ustavaks liitlaseks võib olla vene rahvas. Kuid samal ajal sõlmis Hmelnitski kokkuleppe ka Krimmi khaani Islam Gireiga, et mõningalgi määral kindlustada tagalat kallaletungide eest ning vältida liidu sõlmimist khaani ja Poola valitsuse vahel.

Sõjategevus 1648. a. Ülestõus Valgevenes. Poola kroonihetman M. Potocki, kes mõistis, et ülestõus võib levida kogu Ukrainas, püüdis seda kohe alguses maha suruda. Ta saatis osa vägesid

---

[67] V. I. Lenin, Teosed, 25. kd., lk. 74.

oma poja S. Potocki juhtimisel Zaporožje suunas. Kuid 6. mail hävitati see väesalk täielikult Žoltõje Vodõ all. 16. mail löödi Korsuni all puruks Poola peajõud. Neid juhtinud M. Potocki ja M. Kalinowski võeti vangi ning anti välja Krimmi khaanile. Neis lahinguis tulid registrikasakad ülestõusnute poole üle, kuid mitte see ei otsustanud lahingute tulemust, vaid Hmelnitski lipu alla kogunenud registrivälised kasakad, talupojad ja linlased.

Esimene edu sai ülestõusu signaaliks kogu Ukrainas. Kõikjal kihutasid ülestõusnute salgad panid mõisatest minema, hävitasid Poola administratsiooni. Ülestõusnute ridadest võrsusid silmapaistvad juhid — Maksim Krivonoss, Ivan Bogun, Martõn Nebaba jt. Pärast kaht lüüasaamist polnud Rzeczpospolital enam Ukrainas suuremaid sõjajõude. Ülestõusnute vastu võitles uskumatu metsikusega magnaat Jeremiasz Wiśniowiecki. Temaga astus võitlusse Maksim Krivonoss ja Wiśniowiecki kihutati Lääne-Ukrainasse.

Bogdan Hmelnitski koondas oma väed Belaja Tserkovi alla. Kiiruga formeeriti uusi polkusid. Kui 1648. a. sügisel Poola valitsus saatis uue suure väe Ukrainasse, oli Bogdan Hmelnitski juhtimise all juba 35 polku (u. 70 000 meest). Kolm päeva kestnud lahingus Piljavtsõ all (Staro-Konstantinovi lähedal) 11.—13. septembril 1648 sai poola šlahtitšite vägi uuesti hävitavalt lüüa ning põgenes paanikas.

Ülestõusnute vägi liikus läände ning jõudis Lvovi ja Zamoćini. Näis, et tee Varssavisse on avatud. Ent ülestõusnuil oli tõsiseid raskusi (toiduainete ja lahingumoona vähesus, katkuepideemia). Hmelnitski võttis vastu Poola valitsuse ettepaneku rahuläbirääkimiste pidamiseks ning viis armee ära Kiievi suunas.

1648. a. aitas sõjategevuse edule paljus kaasa ülestõusu levimine väljapoole Ukrainat. 1648. a. sügiseks oli talurahva ja linlaste liikumisest panide võimu vastu hõlmatud peaaegu kogu Valgevene. Valgevene ülestõusnutele tulid appi Martõn Nebaba, Garkuša, Krivošapka jt. kasakasalgad. Eriti vihane võitlus toimus Pinskis, kus linnaelanikud ühinesid ümbruskonna talupoegade ning Nebaba salkadega. Poola-Leedu suured relvastatud jõud olid seotud Valgevenes ega saanud võtta osa sõjategevusest Ukrainas.

Zamoći, Tomašovi jt. rajoonides võitlesid poola talupojad koos Ukraina väesalkadega. Talupoegade ja linlaste antifeodaalne liikumine levis ka Rzeczpospolita siserajoonidesse. Ukraina ja valgevene rahva vabadusvõitlus vastas ka poola rõhutud rahvahulkade huvidele, sest võitlus oli suunatud ühise klassivaenlase vastu.

B. Hmelnitski suhted Vene valitsusega. Juba 1648. a. juunis pöördus Bogdan Hmelnitski vastavalt Korsuni all toimunud sõjaväeraada otsusele kirjaga tsaar Aleksei poole. Selles kirjas avaldati lootust, et Ukraina ühineb jälle Venemaaga.

Vene rahvas toetas vabadussõda. Doni kasakate väesalgad,

paljud talupojad, linnainimesed, bojaarilapsed ja streletsid võitlesid ukrainlaste poolel. Ka Vene valitsus andis positiivse hinnangu vabadusliikumisele Ukrainas, mis nõrgestas Rzeczpospolitat ning kergendas põhilise välispoliitilise ülesande lahendamist — Ukraina ja Valgevene maade ühendamist Venemaaga. Vene valitsus jälgis tähelepanelikult võitluse käiku, andis Ukrainale suurt abi toiduainete ja diplomaatilise toetuse näol. Kuid Vene valitsus hoidus Ukraina võtmisest oma võimu alla, sest see samm oleks tähendanud sõja kuulutamist Rzeczpospolitale, milleks Vene riik polnud sellal ette valmistatud. Pealegi toimusid Vene linnades suured ülestõusud.

Ettevalmistused vabadussõja jätkamiseks ja sõjategevus 1649. a. Peresjaslavi rahuläbirääkimised, mida Hmelnitski pidas poola komissaridega, ei saanud anda positiivseid tulemusi. Poola esindajad püüdsid kasakavanematele tehtavate järeleandmiste hinnaga säilitada magnaatide ja šlahta võimu Ukraina üle.

1648—1649 ja järgnevate aastate jooksul tehti Ukrainas Hmelnitski juhtimisel ära suur töö relvastatud jõudude organiseerimisel ja uue valitsemissüsteemi loomisel likvideeritud poola šlahtitšite valitsusaparaadi asemele. See süsteem oli rajatud sõjaväelise, administratiivse ja kohtuvõimu ühendusele. Polkovnik käsutas polku ja valitses kogu polgu territooriumil elavat rahvast. Uued sõjalis-administratiivsed organid aitasid liita ukraina rahva jõude võitluseks poola šlahta vastu. Samal ajal aga säilis Ukrainas pärisorjuslik kord ja kasakavanemate valitsev seisund. Ei Hmelnitski, kes kuulus jõuka kasakkonna kõrgeimasse kihtidesse, ega kasakavanemad ei loobunud oma sotsiaalsetest eesõigustest.

Seega tekkisid vabadussõja käigus Ukraina riikluse elemendid. Kuid need ei jõudnud välja areneda suveräänseks Ukraina riigiks. Ukraina poleks omaenda jõududega suutnud organiseerida edukat vastupanu ja vältida Rzeczpospolita või Kõrge Värava (Türgi) võimu alla sattumist. Seda võis ära hoida ainult taasühinemisel Venemaaga. B. Hmelnitski tähtsaks ajalooliseks teeneks oli, et ta mõistis Ukraina arenguteed ning ajas kindlalt ja kõrvalekaldumatult Ukraina Venemaaga taasühinemise poliitikat.

1649. a. juuni lõpus piiras Hmelnitski Zbaražis sisse ühe Poola armee, veidi hiljem aga purustas Zborovi all teise. Täielikust purustamisest päästis Rzeczpospolita väed ainult Krimmi khaani reetmine, kes sõlmis Poola kuningaga rahu ning sundis Hmelnitski selle tingimusi vastu võtma. Khaan oli huvitatud sõja jätkamisest, et riisuda nii Ukrainat kui Poolat. Krimmi khaan ei tahtnud ka ukraina rahva täielikku võitu, milles ta nägi põhjendatult ohtu Krimmi khaaniriigile.

8. augustil 1649 sõlmitud Zborovi lepingu alusel laiendati hetmani võim kolmele vojevoodkonnale — Kiievile, Tšernigovile ja Wroclawile, kus keelati Poola vägede viibimine ja riigiteenistusse

määrati ainult õigeusklikke. Registrikasakate arv määrati 40 000 mehele. Kuid poola panid said õiguse tulla oma mõisatesse tagasi. Need, keda ei võetud registrikasakate hulka, langesid uuesti poola feodaalide võimu alla. Leping kutsus rahvahulkades esile nii tugeva pahameele ja vastuseisu, et tegelikult oli seda võimatu täita. Poola panid aga pidasid Zborovi lepingut liiga suureks järeleandmiseks Ukrainale ning lootsid pärast hingetõmbeaega uuesti sõda jätkata.

Rzeczpospolita valitsus saatis 1649. a. Valgevenesse terve armee Janusz Radziwilli juhtimisel. Kuid tugev vastupanu ülestõusnud valgevene rahva, eriti Turovi, Mozõri ja Bobruiski elanike poolt ajas nurja Radziwilli kavatsused siitkaudu Ukrainasse tungida.

Vabadussõja jätkumine XVII sajandi 50-ndate aastate algul. Valmistudes sõda jätkama, sundis Bogdan Hmelnitski Moldaavia hospodaari loobuma liidust Rzeczpospolitaga ning sõlmis ise temaga liidu. Saavutati kokkulepe ühise tegevuse kohta Poola vägede vastu Transilvaania vürsti Rákóczyga. Hetman püüdis Türgi valitsuse kaudu mõjutada ka Krimmi khaani tegutsema koos Ukrainaga.

1650. a. avaldas bojaar Grigori Puškini Vene saatkond Poola valitsusele äärmiselt teravat protesti 1634. a. Poljanovka rahu tingimuste rikkumise pärast. 1651. a. veebruaris Moskvas kokkukutsutud Maakogu kiitis põhimõtteliselt heaks Ukraina taasühinemise Venemaaga. 1651. a. kevadel lubas Vene valitsus suurel Ukraina kasakasalgal minna läbi oma piiride Valgevenesse.

1651. a. tungis Poola armee läänest Ukrainasse ja lõi Ukraina vägesid Berestetško all (Stõri jõel). Krimmi khaan reetis jälle: ta lahkus kõige otsustavamal momendil lahinguväljalt, viies endaga kaasa Bogdan Hmelnitski. Ainult Ukraina vägede kangelaslikkus ja Ivan Boguni oskuslik juhtimine päästis suurema osa vägedest. Teine šlahta armee Radziwilli juhtimisel surus maha ülestõusu Valgevenes (Gomeli, Tšetšerki, Propoiski jt. rajoonides), ja tunginud põhja poolt Ukrainasse, vallutas Kiievi.

Belaja Tserkovi all peatati Poola vägede pealetung kasakate, talupoegade ja linlaste vastupanu tagajärjel, mille organiseeris tatarlaste käest vangist vabanenud Bogdan Hmelnitski. Kuid ülestõusnud olid sunnitud sõlmima 18. septembril 1651 poolakatega Belaja Tserkovi lepingu, mis asendas Zborovi lepingu. Autonoomse Ukraina territoorium piirdus nüüd ainult Kiievi vojevoodkonnaga. Registrikasakate arvu vähendati 20 000 mehele. Poola mõisnikele garanteeriti naasmine oma mõisatesse (ka Kiievi vojevoodkonda).

Vene valitsus andis ukrainlastele, kes massiliselt lahkusid kodumaalt, laialdased võimalused tulla Venemaale. Neile annetati maad ning võeti neid teenistusse.

Hmelnitski olukord muutus keerukamaks. Kuid ülestõusnud

rahva jõud polnud veel kaugeltki ammendatud. 1652. a. mais saavutas Bogdan Hmelnitski ühe oma kõige hiilgavama võidu, hävitades Batogi all (Lõuna-Bugil Wrocławist lõuna pool) Poola armee. 1653. a. sügisel piirati sisse teine Poola armee Žvanetsi all Podoolias. Täielikust kaotusest päästis poolakad jällegi ainult reetmine Krimmi khaani poolt, kes sõlmis Poola väejuhatusega vaherahu Zborovi lepingu tingimustel.

Ukraina taasühinemine Venemaaga. Perejaslavi raada. Lähenes vabadussõja pöördemoment. 1653. a. aigul nõudis bojaar B. Repnini saatkond peaaegu ultimatiivses laadis Rzeczpospolita valitsuselt, et see tegutseks Ukrainas vastavalt Zborovi lepingu tingimustele. Poola valitsus vastas sellele eitavalt. Seejärel võttis Moskvas 1. oktoobril 1653 kokkutulnud Maakogu vastu otsuse Ukraina Venemaaga taasühendamise kohta. 23. oktoobril 1653 kuulutas Vene valitsus Poolale sõja.

Ukrainasse läkitati suur saatkond bojaar V. Buturlini juhtimisel. 8. (18.) jaanuaril 1654 tuli Peresjaslavis kokku üldine raada, millest kasakavanemate ja lihtkasakate kõrval võtsid osa omal algatusel raadale tulnud linlaste ja maarahva esindajad. Kaasakiskuvas kõnes meenutas Hmelnitski ukraina rahva rasket ja palju ohvreid nõudnud võitlust, krimmi tatarlaste röövretki ja riisumisi, ehkki olukorra sunnil tuli nendega liitugi astuda. Ta meenutas Türgi sultaniriigi poolt varitsevat ikestamise ohtu. Hmelnitski kutsus kohalolijaid üles langetama oma otsus Venemaaga taasühinemise poolt. Raadast osavõtnud võtsid üksmeelselt ja suure vaimustusega vastu Hmelnitski ettepaneku ja andsid truudusvande Venemaale. Seejärel sõitsid Vene saatkonna liikmed Ukraina linnadesse ja küladesse truudusvannet vastu võtma.

Reas 1654. a. dokumentides, millest tähtsaimaks olid märtsikuus koostatud «Bogdan Hmelnitski artiklid», tunnistas tsaarivalitsus Ukrainas väljakujunenud sõjalis-administratiivset kasakate valitsusaparaati ja selle valitavust eesotsas hetmaniga. Valitud hetmani pidi tsaar ametisse kinnitama. Kinnitati ukraina šlahta, kasakavanemate ja suuremate Ukraina linnade seisuslikud õigused ja privileegid. Vastavalt Hmelnitski taotlusele määrati registrikasakate arvuks 60 000 meest.

Ukraina sotsiaal-majanduslik areng XVII sajandi teisel poolel. Vene tsentraliseeritud monarhia likvideeris järk-järgult Ukraina autonoomia elemendid ja kehtestas seal Venemaal valitseva korra. Tsarism rõhus ukraina rahvast. Kuid sellest hoolimata oli Venemaaga taasühinemisel Ukraina edasise ajaloo seisukohalt määratu suur tähtsus. Ukraina rahvas vabanes poola magnaatide ja šlahtitšite rahvusliku ning usulise rõhumise alt, tal avanes rohkem võimalusi võitluseks Türgi vastu. Ukraina rahvas säilitas enda kui rahvuse.

Vabadussõda nõrgestas mõneks ajaks feodaal-pärisorjuslikku süsteemi Ukrainas. Talupojad said õiguse elukohta vahetada, käsu-

tada oma maad ja vallasvara, vähenesid ka feodaalkoormised. Taasühinemine võimaldas laiendada majanduslikke sidemeid Venemaaga ja lõi soodsamad tingimused tootlike jõudude arenguks linnas ning maal. Ukraina hakkas liituma ülevenemaalise turuga.

XVII sajandi 60-ndate aastate andmeil oli Vasakkalda Ukrainas ligikaudu 90 linna. Paljudes linnades oli sadu kodanikumajasid. Ukrainast veeti Venemaale potast, klaasesemeid, salpeetrit, loomakasvatussaadusi jm. Venemaalt toodi Ukrainasse metall- ja puitesemeid, riiet, nahka, karusnahku jm.

Ukraina sai rohkem võimalusi oma kultuuri arendamiseks. Tihenesid kultuurilised kontaktid Venemaaga, omandati vastastikku teineteise kultuurisaavutusi, kiirenes ukraina rahvuse kujunemine.

Ukraina taasühinemisel oli suur tähtsus Venemaale, kelle rahvusvaheline tähtsus tõusis tugevasti. Venemaal avanes nüüd võimalus astuda aktiivsesse võitlusse tatari ja türgi feodaalide vastu.

Vabadussõda ei hävitanud feodaalkorra aluseid. Ukraina feodaalid, kasakavanemad ja šlahta jäid valitsevale kohale ning tugevdasid XVII sajandi teisel poolel talupoegade ja linlaste ekspluateerimist, kes vabadussõjas võitlesid feodaal-pärisorjusliku rõhumise vastu.

Tsaarivalitsus püüdis visalt kindlustada oma võimu Ukrainas: kehtestada linnades vojevoodi võim ja saata neisse garnisonid, tagada riigikassa huvides maksude laekumine elanikelt. Tsaarivalitsuse selline tsentraliseeriv poliitika tekitas rahulolematust mitte ainult rahva hulgas, vaid ka mõningase osa kasakavanemate ja ukraina šlahta seas. Sellega seoses tehti aeg-ajalt Ukraina feodaalringkondades katseid Venemaast lahku lüüa. Need ringkonnad astusid välja taasühinemise akti tühistamise ja Poolaga sidemete uuendamise poolt, lootes Poola valitsuselt saavutada oma klassihuvide täielikumat rahuldamist. Kuid need katsed said vastulöögi rahvahulkade, kasakavanemate enamuse ja vaimulikkonna poolt.

Seetõttu on Ukraina XVII sajandi teise poole ajalugu täis teravat võitlust, hetmanite sagedast vaheldumist, ülestõusude purskeid. Olukorda komplitseerisid sõjad: Vene-Poola sõda kestis kuni 1667. a., sajandi 70-ndail aastail toimus Vene-Türgi sõda.

Pärast Hmelnitski surma, kes jäi ustavaks Ukraina Venemaaga taasühinemise aktile, valis üks osa kasakavanemaist hetmaniks Ivan Võgovski (1657—1659), senise sõjaväekirjutaja. 1658. a. tunnistas too Gadjatši lepingus Rzeczpospolita võimu Ukraina üle. Kuid Võgovski sai võimul püsida ainult Poola sõjalise toetuse najal. Poola surus relva jõul maha ülestõusnud rahva ning osa kasakavanemaist. Võgovski kukutati ja ta põgenes 1659. a. Poolasse.

Tema asemel hetmaniks seatud Bogdan Hmelnitski poeg Juri (1659—1663) oli mängukanniks sellesama kasakavanemate rüh-

mituse käes. Ta suutis Poola armee toetusel enda käes hoida vaid Paremkalda Ukrainat.

Juri Hmelnitskis pettunud poola panid seadsid 1663. a. hetmaniks Pavel Teterja. Kuid Must raada Nežinis, millest võtsid peale kasakate osa ka talupojad ja linlased, valis Vasakkalda Ukraina hetmaniks Ivan Brjuhhovetski (1663—1668). Seega oli Ukrainas nüüd kaks hetmanit. Saanud hetmaniks rahva toetusel, Brjuhhovetski pettis teda: ta jätkas talupoegade ja linlaste orjastamise ning riisumise poliitikat. Tsaarivalitsus kasutas Brjuhhovetski ebakindlat olukorda ja saavutas talt nõusoleku, et paljudes linnades (Kiievis, Tšernigovis, Nežinis, Poltaavas, Krementšugis jt.) anti Vene vojevoodidele õigus koguda talupoegadelt ja linlastelt makse tsaarikassale. 1666. a. korraldati Ukrainas rahvaloendus.

1665. a. sai Paremkalda Ukraina hetmaniks Pjotr Dorošenko, kes toetus Krimmi khaanile ja Türgi sultanile. Viimaste abil purustas Dorošenko Poola väed ja võttis enda kätte kogu Paremkalda Ukraina. Dorošenko astus välja Andrussovo vaherahu vastu, mis lahutas Ukraina kahte ossa. Ta kasutas elanikkonna rahulolematust Brjuhhovetski poliitikaga ja läks Vasakkalda Ukrainasse. Ülestõusnud kasakad tapsid Brjuhhovetski. Ent rahvas, kes ei tahtnud katkestada liitu Venemaaga, ei toetanud ka Dorošenkot, kes andis Paremkalda Ukraina Türgi võimu alla.

Vasakkalda Ukrainas valiti hetmaniks Demjan Mnogogrešnõi (1669—1672). Ta kuulutas end Venemaaga taasühinemise pooldajaks. Kuid Vene valitsus ei usaldanud teda, sest sai teada ta sidemeist Dorošenkoga. Mnogogrešnõi püüded panna juhtivatele kohtadele oma sugulasi ja tema kasuahnus tekitas rahulolematust kasakavanemates, kes 1672. a. vangistasid hetmani ja saatsid ta Moskvasse. Sealt saadeti Mnogogrešnõi asumisele Siberisse. Hetmaniks sai Ivan Samoilovitš (1672—1687).

Sultani võimu tunnustanud Dorošenko kaotas täielikult rahva usalduse ja toetuse. 1676. a. alistus ta Vene vägede juhatajale vürst G. Romodanovskile, saadeti Moskvasse ning määrati Vjatka vojevoodiks.

2. VOLGAMAA, URAALI JA EUROOPA-VENEMAA PÕHJAOSA RAHVAD VENE RIIGI KOOSSEISUS

Volgamaa rahvad. XVII sajandil säilitas Volgamaa majanduses juhtiva koha põlluharimine. Väga tähtis osa oli ka tööndustel, eriti metsmesindusel. Käsitöö oli koondunud linnadesse, kus elasid peamiselt venelased. Külades oli arenenud naha ja karusnaha töötlemine, viltjalatsite valmistamine jne. Need tooted läksid turule ülesosjate kaudu.

XVII sajandil algas intensiivne venelaste kolonisatsioon Volgatagustele aladele. Sajandi keskpaiku tekkisid seal määratu suured

patriarhi pärusmõisad, samuti koja- ja kloostrivaldused. Simbirski ja Kaama-taguse kindlustuste vööndi asustamisel varustas valitsus maaga küllaltki suure hulga teenistuslasi, sealhulgas kohalike tatari, mordva ja mari mursaade ning vürstide seast.

Tatari vürstidest ja mursaadest kujunes privilegeeritud sotsiaalne rühm, mis sarnanes vene teenistuslastega. Mõnedel neist olid suured maavaldused.

Kuid peamine osa Volgamaa rahvast ei langenud erafeodaalide valdusse, vaid neist tehti jassakimaksjad. Jassakki tuli maksta riigile nii rahas kui natuuras, peale selle kanda teisigi koormisi, nagu kindlustusliinide ehitamine ja korrashoid.

Udmurtide olukord maavalduse ja riiklike kohustuste osas oli lähedane Vene põhjapiirkondade mustaadraliste talupoegade omale. Udmurtide kogukonnakorraldus ei erinenud vene talupoegade omast. Palju sarnast oli udmurtide ja venelaste majanduslikus tegevuses.

Üheks pärisorjastamise vahendiks kujunes Volgamaal rahvaste ristiusku pööramine. Õigeusku astunud kohalikele feodaalidele anti privileege, sealhulgas õigus omada talupoegi.

Ekspluateerimine põhjustas Volgamaa töötava rahva antifeodaalse võitluse, mida peeti koos vene talupoegadega. S. Razini talurahvasõjast võtsid osa tatarlased, tšuvašid, marid, mordvalased, udmurdid.

Baškiirid. Baškiire, kes elasid Ees-Uraali laialdasel territooriumil, oli kokku u. 50 000 inimest. Põhjapoolseis ja osaliselt ka läänepoolseis rajoonides oli loomakasvatuse kõrval tuntud ka põllundus, mis arenes Volgamaal ja Kaama ääres elavate maaharijate mõjutusel. Ülejäänud Baškiiria rajoonides (idas ja lõunas) valitses ränd- või poolrändkarjakasvatus.

Tootlike jõudude arengu üldine tase jäi Baškiirias madalaks, majandus oli naturaalne. Igapäevased tarbeesemed (rõivad, linane riie, vilt) ja relvad (mõõgad, odad jt.) valmistati kodus. Kaubavahetus oli nõrgalt arenenud. Kariloomade, karusnahkade, meega jm. kauplesid peamiselt baškiiri ülikud.

Feodaalsuhted arenesid baškiiridel aeglaselt. Tugevad olid sugukondliku korra jäänused: põllumaa kuulus kogukondadele, meekorjemaid ja piibrijahialasid aga kasutati individuaalselt. Seal, kus arenes maaharimine, tekkis järk-järgult pärusmaavaldus.

Baškiiria ühiskonna kõrgem kiht koosnes vürstidest, baidest, tarhaanidest ja vanematest. Nad käsutasid kogukonnamaid, valdasid suurearvulisi karju. Lihtsate baškiiride enamus — «mustad inimesed» — olid sõltuvuses ülikkonnast. Koos feodaalse ekspluateerimise tugevnemisega lähenes «mustade inimeste» seisund järk-järgult pärisorjuslike talupoegade omale.

Kohe pärast Baškiiria ühendamist Vene riigiga hakkas siia Volgamaalt inimesi hulgaliselt juurde tulema. Venelased jäid peatuma peamiselt Baškiiria piirimaade slobodaadesse. Tatarlased,

marid ja mordvalased asusid elama baškiiride maadele, sõlmides selleks nende valdajatega kas kirjalikud lepingud või piirduti suulise kokkuleppega.

Venemaalt tulnud inimesed tõid kaasa suuremaid majandusalaseid kogemusi (näiteks maaharimise osas) ja aitasid sel teel kaasa tootlike jõudude arengule. Baškiirid läksid järk-järgult üle kõrgematele majandusvormidele.

Vene valitsus püüdis oma poliitikas toetuda baškiiride ühiskonnale, vabastades selle koormistest ja kasutades teenistuslastena piiri kaitseks ning mitmesuguste muude ülesannete täitmisel.

Valitsus ehitas Baškiiriasse linnu ja asustas need vene teenistuslastega. Neile anti ka maad, mis teatud määral piiras baškiiride endist rändlemisvabadust. Administratsioon kuritarvitas oma võimu, eriti jassaki kogumisel. Kõik need asjaolud tekitasid kohalikus elanikkonnas rahulolematust Vene riigi poliitikaga ja põhjustasid ülestõuse.

Suur ülestõus toimus 1662.—1664. a. See hõlmas kogu Baškiiria, Kaasani maakonna ja mõningad Lääne-Siberi rajoonid. Ülestõusu põhjuseks oli baškiiride tagakiusamine Vene ametnike poolt jassaki kogumisel, baškiiride maade äravõtmine, vene teenistuslaste liigkasuvõtu-operatsioonid.

Baškiiria ülikud püüdsid asuda «mustade inimeste» liikumise etteotsa, et seda endi huvides ära kasutada.

Seades eesmärgiks lahkulöömise Venemaast, lõid baškiiri feodaalid sidemed kalmõki taišadega ning olid isegi valmis astuma viimase Siberi khaani Kutšumi järeltulijate alamaiks. Kuid baškiiri töötavale rahvale olid need taotlused võõrad.

1681.—1683. a. ülestõus, mida juhtis Seiti-nimeline vanem, (Seiti ülestõus) sarnanes eelmisega. Ülestõusu põhjuseks oli ristiusu sunniviisiline levitamine tsaarivõimude poolt. Ülestõus omandas suure ulatuse. Ülestõusnud ründasid Menzelinskit, Samaarat jt. kindlustatud punkte. Baškiiria ülikud astusid ka seekord välja koos kalmõkkide taišadega. Valitsus pidi sunniviisilisest ristimisest loobuma. See asjaolu, samuti ka ülestõusu käigus ilmnenud vastuolud baškiiri feodaalide ja «mustade inimeste» vahel lõpetas ülestõusu.

Põhjarahvad. Komid. Laplased. Komi asunduste keskuseks oli Jarenski linn. Komide arvu kohta täpsed andmed puuduvad. Ainuüksi selle piirkonna keskosas elas üle 12 000 inimese, kuid allikad ei võimalda eraldada komisid venelastest.

Komid kõnelesid oma keelt. Nende materiaalne kultuur (elamud, rõivad) oli sarnane venelaste omaga. Komid tegelesid maaharimisega, jahindusega, kalastamisega, põhjas ka meretööndusega. Eramaavaldust (peale Vologda piiskopi ja mõnede väikeste kloostrite oma) siin ei olnud. Elanikkonna seisund oli põhiliselt samasugune kui vene mustaadralistel talupoegadel.

Kaubeldi viljaga, karjakasvatus- ja tööndussaadustega. Turuga peeti sidet ülesostjate kaudu. Paljud kohalikud elanikud käisid

Siberis karusloomade jahil. Käsitöö (peamiselt sepatöö) oli arenenud nõrgalt. Komide maad läbis elava transiitkaubandusega suur Siberi tee.

Raske andamite koorem (streletsiraha jt.), kohustused (küüt jt.) ja administratsiooni omavoli põhjustas elanike põgenemist peamiselt Siberisse. Mõnikord omandas elanikkonna protest fiskaalse ja administratiivse ikke vastu aktiivse vastuhaku vormi.

Väikest lapi (saami) rahvast, kes elas Koola poolsaarel, oli XVII sajandil u. 600—700 inimest. Nende põhitegevusalaks oli kalapüük ning küttimine. Kui kloostrid ja kalatööstur id haarasid enda kätte jahimaad ning kalastamiskohad, langesid laplased nendest sõltuvusse.

XVII sajandil oli osa Koola poolsaarest vaidlusaluseks territooriumiks Venemaa ja Taani vahel, mistõttu laplased pidid andamit maksma nii ühele kui teisele. Mõned neist maksid andamit ka Rootsile. Niisugustes tingimustes saatis andamikogumist omavoli ja vägivald. Andam polnud suur, kuid tootlike jõudude madala taseme tõttu siiski elanikkonnale koormav ja laostav. Peale selle langes laplastele raske küüdikohustus ning mõnikord võeti neid ka sõjateenistusse. Laplased avaldasid vastupanu võimude ja kloostrite vägivallale ning omavolile, kuid nende väljaastumistel oli killustatud ja juhuslik iseloom.

3. SIBER VENE RIIGI KOOSSEISUS

Siberi rahvaste liitmine Venemaaga. XVI sajandi lõpp ja XVII sajand oli Siberi rahvaste ajaloos põhjaliku murrangu ajaks. Sel ajal liidendati Siber tükkhaaval Vene riigi koosseisu ning algas nende rahvaste kooselu.

XVI sajandi lõpus läksid Vene riigi koosseisu Siberi rahvad ja hõimud, kes asustasid Obi ning selle harujõgede alam- ja keskjooksu alasid. XVII sajandi jooksul liideti Jenissei ja Leena bassein, Aasia kirdenurk ja osa Amuuri basseinist. Seega läksid Vene riigi koosseisu osa neenetsitest (samojeedidest), selkupid, osa altailastest, evengid (tunguusid), eveenid (lamuudid), burjaadid, jakuudid, jukagiirid, tšuktšid, korjakid, itelmeenid (kamtšadaalid), dutšerid, dauurid jt.

Selle paljude hõimudega asustatud territooriumi liitmine käis väga kiiresti. 1604. a. asutati Tomi jõe kaldale Tomski linn, 1619. a. tekkis Jenisseisk, 1632. a. Jakutsk, 1648. a. ehitati Ohhoota mere äärde Kossoi kindlustatud asula, pärastine Ohhotsk. 1648. a. teele asunud F. Popovi ja S. Dežnjovi ekspeditsioon sõitis ümber Tšuktši neeme ning avastas Aasia ja Ameerika vahel asuva väina. 1697. a. korraldas Jakuutia teenistuslane V. Atlassov ekspeditsiooni Kamtšatkale, millega pandi alus selle piirkonna liitmisele Venemaaga.

Siberi kiire liitmine Vene riigiga toimus üsna väikeste sõjaliste jõududega. Liidetavate alade hõre asustatus, riikliku korralduse

puudumine kohalikel rahvastel ning paljudes kohtades valitsenud terav hõimudevaheline vaen kergendasid venelaste edasiliikumist. Osa kohalikust elanikkonnast soovis pealegi ise astuda Vene riigi koosseisu, sest nad nägid selles jõudu, mis võis Siberi rahvaid kaitsta naabrite alaliste rüüsteretkede eest. Nii näiteks palus Jeuštini vürst Tojan ise, et tema maale rajataks Vene kindlus (Tomski linn). Balaganski rajamisel (1654) teatasid 17 bulagaadi hõimu, et nad astuvad Vene alamlusse. Neil juhtudel kui kohalikud elanikud keeldusid maksmast jassakki ja mõnikord astusid relvaga tsaari väesalkade vastu, suruti vastupanu kiiresti maha.

Ainult Siberi lõunapiiridel kohtasid Vene väesalgad mongoli feodaalide vastupanu. XVII sajandil ulatusid Vene maad Irtõši, Obi ja Jenissei ülemjooksuni. Tõsiseid raskusi tekkis ka Amuuril, kus põrkuti kokku mandžuuria feodaalidega. 1685. a. puhkes Amuuril sõjategevus. Hiinas valitseva Tshingi (Mandžu) dünastia väed piirasid Amuuril sisse Vene linna Albazini. Selle blokaad lõpetati seoses läbirääkimiste algusega. 1689. a. sõlmiti Nertšinskis rahuleping, millega määrati kindlaks Vene—Hiina piir. Leping vastas küll Venemaa kaubanduslikele huvidele — avas võimalused Hiinaga kauplemiseks, kuid sellega võeti ära mõningad vene asunike poolt juba asustatud maa-alad.

Tsarismi poliitika. Kogu Siber oli jagatud 19 maakonnaks, mida valitsesid Moskvast saadetud vojevoodid. Siberi vojevoodidel olid samad volitused, mis vojevoodidel riigi keskosas. Kuid kaugus keskusest ja kontrolli faktiline puudumine andis neile peaaegu piiramatu võimu, mille tagajärjeks oli omavoli ja koletud kuritarvitused. Eri seisund oli Siberi pealinna (laualinna) Tobolski vojevoodidel. Nende kätte koondus järelevalve kogu Siberi üle. Moskvas loodi Siberi valitsemiseks Siberi prikaas. Selle asutuse ja Siberi vojevoodi peamiseks ülesandeks oli luua tingimused kohaliku elanikkonna süstemaatiliseks ekspluateerimiseks.

Ekspluateerimise põhivormiks oli jassakk — andam, mida koguti peamiselt karusnahkades. Iga maksumaksja pidi tavaliselt andma ühe või mitu sooblinahka. Aja jooksul hakkas valitsus mõnedes maakondades jassakki võtma «hinna alusel», s. o. kindla summana eri väärtusega nahkades ja osaliselt ka rahas. Esimesel juhul hinnati karusnahad väga madalalt. Kohalik rahvas kandis ka teisi koormisi, millest kõige raskemaks oli küüdikohustus. Jassakialused maksid kinkeandameid tsaarile ja vojevoodile, mis algul olid poolkohustuslikud, hiljem aga muutusid riigikassasse laekuvateks kohustuslikeks maksudeks.

Jassakina sai Vene valitsus hinnalist karusnahka, millel oli XVII sajandil riigituludes silmapaistev koht. Riik oli huvitatud karusnahkade pidevast laekumisest ja seepärast võttis tarvitusele abinõud, et ei väheneks jassakki maksvate inimeste arv ega halveneks jahimajanduse olukord. Keelati jassakialuste orjadeks muutmine, nendele ihunuhtluse andmine ja piinamine. Surmanuhtlust

lubati rakendada ainult Tobolski vojevoodi sanktsiooniga. Püüti takistada jassakialuste ristiusku pööramist, sest ristituna lakkasid nad jassakki maksmast ning arvati vene elanikkonna juurde.

Kuid suur, mõnikord üle jõu käiv jassakk ja vojevoodide, teenistuslaste ning ettevõtjate-töösturite omavoli, mis lasus raske koormana rahva õlul, põhjustas majandusliku languse. Jassakialuste maksuvõlg sajandi jooksul suurenes. Hõimuülikud, keda administratsioon toetas soodustuste ja kingituste andmisega, rõhusid omalt poolt kohalikku töötavat rahvast. See kutsus esile jassakimaksjate proteste ja viis relvastatud väljaastumisteni tsaariadministratsiooni vastu.

Venelased Siberis. XVII sajandi kestel suurenes Siberis vene elanikkond, seda peamiselt teenistuslaste arvel. Sajandi lõpus elas Siberis üle 10 000 venelase. Teenistuslaste kõrgem kiht (bojaarilapsed) sai head rahapalka, täitis mitmesuguseid teenistusülesandeid, juhatas sõjaväeosi ja rikastus elanikkonna riisumisest. Lihtteenistuslased jäid sageli palgastki ilma, nad tegelesid tööndusega ja mõnikord ka põllumajandusega. Eri kihtide teravalt erinev seisund põhjustas aeg-ajalt lihtteenistuslaste kokkupõrkeid teenistuslaste ladvikuga.

Iga aasta jõudis erinevaid teid pidi Siberisse sadu kaubandus- ja tööndusinimesi, peamiselt Pomorje maakondadest. Siberisse läksid nad otsima «häid sooblipaiku». Tulnukate hulgas paistsid silma rikkad kaupmehed Moskvast — võõrnikud, kes oma äriasju ajasid tavaliselt alluvate kaudu. Kaupmehed viisid Siberisse müügiks riiet, jalatseid, nahka, raud- ja vaskesemeid, galanteriikaupu, klaashelmeid, tina, toiduaineid jm. Siberist veeti välja kokkuostetud või kaupade vastu vahetatud karusnahku. Suurkaupmehed organiseerisid omal kulul palgalistest koosnevaid väiksemaid ja suuremaid ekspeditsioone sooblipüügi aladele. Suurkaupmeeste ja nende esindajate kõrval läksid Siberisse ka «väikesed inimesed», kes oma tagasihoidlikud rahasummad mahutasid tööndustesse või siis astusid orjastavatel tingimustel rikaste teenistusse.

Osa tööndusinimesi läks saagiga tagasi Venemaale, teised jäid Siberisse ja asusid garnisoniteenistusse, muutusid talupoegadeks või linlasteks.

Kuigi enamik Siberi linnadest jäi XVII sajandil põhiliselt sõjalisteks ja administratiivseteks keskusteks, oli sajandi lõpus Siberis siiski üle 2500 possaadiperekonna. Mõnedes Siberi linnades (Tobolskis, Tomskis, Jenisseiskis jt.) tekkisid küllaltki suured possaadid. Nende elanikud tegelesid kaubanduse ja käsitööga, suuremas osas aga põlluharimisega.

Vene talurahva olukord ja põllunduse areng. Teenistuslaste ja kaubandus-tööndusliku elanikkonna kujunemisega Siberis kerkis teravalt päevakorda nende toiduainetega varustamise küsimus. Kohalik maaharimine, primitiivne ja väikese ulatusega, ei saanud

ära toita vene elanikkonda. Algul toodi toiduteravili Siberisse Pomorje maakondadest.

Edaspidi hakkas valitsus vene kolonistide jõududega organiseerima Lääne-Siberis «tsaaripõldu». Siberisse saadeti sundkorras siirdetalupoegi, värvati vabatahtlikke («meeleldi tulevaid inimesi») ja kasutati asumisele saadetuid. Kõige tõhusam oli vabatahtlike värbamine Siberis endas, kuhu need olid tulnud omal initsiatiivil. Värvatuile anti maatükid isiklikuks tarbimiseks, samuti laenu ja toetust majapidamise sisseseadmiseks. Maa kasutamise eest pidid nad harima teatud hulga põldu «tsaari jaoks». Ümberasujaist moodustusid põlluharijate asundused (slobodaad). Osa ümberasunuist võttis endale maad ning rajas majapidamisi ka omal algatusel. Aja jooksul läksid nad samuti riigitalupoegade kirja ning pandi kümnist maksma. Vabade ümberasunute hulgas oli suurettevõtjaid, kes oma vahenditega harisid põldu ning kutsusid sinna talupoegi. Aktiivselt arendasid niisugust tegevust Siberi kloostrid.

Siberis kehtis põhiliselt feodaalne teorent. «Tsaaripõllul» tehti tööd ülevaataja järelevalve all, kes segas end vahele nii talupoja isiklikku kui majandusellu. Kuid juba XVII sajandil hakati Siberi talurahvast üle viima obrokile, mida maksti teraviljas või rahas. «Tsaaripõllu» harimise või obroki maksmise kõrval kandsid talupojad veel teisi koormisi: küüdikohustust, valveteenistust jt. Juba XVII sajandil hakati Siberi talupoegi kinnistama Uraali ehitatavate tehaste juurde. Raske olukorra tõttu põgenesid talupojad ära uutesse paikadesse või tõusid üles vojevoodi administratsiooni vastu.

XVII sajandi lõpuks suurenes talupoegade arv Siberis 11 000-ni. Talupojad moodustasid siin ligikaudu poole vene elanikkonnast. Kuivõrd põllumajandusega tegelesid osaliselt ka linlased ja teenistuslased, oli vene elanikkond Siberis sajandi lõpus suures enamuses tegev põllunduse alal. Venelaste põllud tekkisid peaaegu kogu Siberit läbivale teele Verhoturjest Uraalis kuni Jakutskini Leena jõe ääres ning Albazinini Amuuril. Sajandi lõpuks oli Siberis palju põllunduslikke rajoone. Suuremaiks neist olid Verhoturje-Tobolski ja Jenissei piirkond.

Siberi suured asustamata alad võimaldasid venelastel rajada uusi asulaid, ilma et oleks ette tulnud ägedamaid kokkupõrkeid kohalike elanikega.

Vene maaharijad tõid Siberisse oma tööriistad (harkader, äke, sirp), põllukultuurid (rukis, kaer, oder, nisu, tatar, hernes, kanep), maaviljelussüsteemid (söödi-, kahe- ja osalt kolmeväljasüsteem). XVII sajandil alguse saanud põlluharimine oli Siberi tootlike jõudude arengus suureks sammuks edasi. Vene põllunduskultuuri rakendamise tulemuseks oli, et valitsus võis lõpetada teravilja saatmise Siberisse ning loobuda selle kokkuostmisest Siberi jaoks maa Euroopa-osast. XVII sajandi viimasel veerandil varustas Siber end leivaviljaga juba ise. Teravilja toodi suurel hulgal juba ka

turule, kus kaupmehed seda üles ostsid ja vedasid rajoonidesse, kus oma vilja ei olnud või seda ei jätkunud.

Siberi liidendamise tähtsus. Tsarismi ikkest hoolimata oli Siberi liitmisel Vene riigiga algusest peale progressiivne tähtsus, mis avaldus soodsas mõjus Siberi arengule. Siberi rahvad pääsesid killustatusest ja isoleeritusest, sajandeid kestnud seisakust. Vene riik oli küllalt tugev, et summutada hõimudevahelisi tülisid ja sõdu, mis tõid töötava rahva majandusele palju kahju. Venemaa kaitses Lõuna-Siberi rahvaid nende naabruses elavate feodaalide rüüsteretkede eest. Läbikäimine vene rahvaga ja viimase kõrgema kultuuri tundmaõppimine lõi eeldused Siberi rahvaste kiiremaks majanduslikuks ja ühiskondlikuks arenguks. Hantidel, burjaatidel ja jakuutidel hakkasid kiiresti arenema feodaalsuhted.

Vene tööinimesi rõhuti niisamuti nagu teisigi ning see lähendas neid kohalikele elanikele. See avaldus nii elu-olus kui ka tootmises ja ühiskondlikus elus. XVII sajandil olid tavalisteks nähtusteks venelaste abielud Siberi rahvaste hulgast pärinevate naistega. Venelased omandasid Siberi rahvaste käest palju materiaalse elu-olu kogemusi, mis sobisid paremini kohalike tingimustega. Teiselt poolt hakkasid ka Siberi elanikud juba XVII sajandil venelastelt üle võtma nende töökogemusi ning täiuslikumaid tööriistu. Kõige paremini annab sellest tunnistust üksikute kohalike elanike muutumine põlluharijaiks. Venelaste eeskujul hakkasid põldu harima rahvad (näit. jakuudid), kes seda varem üldsegi ei osanud. Need aga, kes varem tundsid vaid primitiivset maaviljelust, läksid XVII sajandil üle tõelisele põllundusele (katšinid jt.).

Kohalike elanike astumine majanduslikesse sidemetesse venelastega tugevdas majanduslikku suhtlemist Siberis ja võimaldas ka lülitada üksikuid Siberi rajoone ülevenemaaliste majanduslike sidemete süsteemi, valmistas ette üleminekut naturaalmajanduselt kaubatootmisele.

Siberi rahvaste võitlus tsarismi ikke vastu. Tsarismi koloniaalpoliitika ja vojevoodide omavoli, mille all kannatasid nii kohalikud elanikud kui vene töötavad inimesed, põhjustas rõhutute ägeda võitluse rõhujate vastu. See hargnes XVII sajandil nii Siberi jassakialuse kui ka vene elanikkonna hulgas. 1626. a. uputasid Nitsinskaja slobodaa talupojad neid rõhunud kupja. 1630. a. tõusid üles Mangazeja elanikud. Nad piirasid sisse kindluse, kuhu läks varjule vanem vojevood koos oma käsilastega — kõrgemate teenistuslaste ja rikaste kaupmeestega. Krasnojarski linnaelanike ülestõus kestis 1695.—1698. a. Ülestõusnud võitlesid vojevoodide vastu, kõrvaldasid nad ning üks neist pääses vaevu uputamisest. 1696. a. tõusid vojevood A. Savelovi vastu üles Irkutski elanikud ning kõrvaldasid ta võimult. Irkutskit valitses mõnda aega kogukonnavalitsus. Samal aastal heiskasid ülestõusnud Ilimskis keset linna lipu, andsid trummipõrinaga häiret, panid vojevoodi maja ette valveposti, kukutasid ta võimult ning valisid linna etteotsa omad

inimesed. Klassivõitlus Siberi linnades saavutas kõige suurema jõu XVII sajandi viimasel aastakümnel.

Paralleelselt vene inimeste ülestõusudega toimusid need ka jassakki maksvate kohalike elanike seas. Korduvalt tõusid üles jakuudid, burjaadid ja Lääne-Siberi rahvad.

Venelaste ja kohalike elanike rahutused sulasid ühte ning muutusid ühisteks rõhumise ning vojevoodide omavoli vastasteks ülestõusudeks. 1696. a. võtsid Irkutski ülestõusust venelaste kõrval osa ka burjaadid ja evengid. Ülestõusnute kogukonnanõukogus olid kasakate, linlaste, talupoegade ja jassakialuste esindajad. 1695.—1698. a. toimunud Krasnojarski ülestõusust võtsid osa ka kohalikud Katšinski tatarlased. Ühest XVII sajandi lõpul toimunud ülestõusust Jakutskis võtsid osa nii jakuudid kui venelased.

Seega võis juba XVII sajandil märgata esimesi klassisolidaarsuse algeid, mis ühendasid vene ja Siberi rahvaste rõhutud hulki võitluses üha kasvava ekspluateerimise vastu.

XV peatükk

VENE, UKRAINA, VALGEVENE JA TEISTE RAHVASTE KULTUUR. VENE RAHVUSE KUJUNEMINE

1. VENE KULTUUR

Haridus. Vene, ukraina ja valgevene rahvaste valitsevate klasside kultuuri kõrval jätkus XVII saj. ka töötava ja ekspluateeritava rahva kultuuri areng.

XVII saj. haridust iseloomustab kirjaoskuse levik, teadmiste süvenemine ja laienemine. Kirjaoskajate hulk aadli ja linnainimeste seas suurenes tunduvalt, kuid talurahvas, eriti pärisorjad jäid valdavas enamuses endiselt kirjaoskamatuiks.

Teiste rahvaste hulgas levis kirjaoskus veelgi aeglasemalt, kuid XVII saj. teisel poolel ilmusid kirjaoskajad inimesed komide, baškiiride ja tatarlaste hulka.

Kirjaoskust õpiti XVII saj. kas kodus või õpetajate (diakonite, köstrite, kirjutajate jt.) juures. Õpetati peamiselt poisslapsi.

Tähti õpiti aabitsatest, nii käsikirjalistest kui trükis ilmunuist. Aabitsaid anti välja mitmes trükis ja levisid XVII saj. kohta suurtes tiraažides — kuni 3000 eksemplaris (V. Burtsevi aabits). XVII saj. keskpaiku ilmusid trükist vene grammatikad ja aritmeetika õpperaamatud. Moskva trükikoda andis XVII saj. teisel poolel välja 300 000 raamatut — aabitsaid ning ligikaudu 150 000 psaltrit ja palveraamatut.

Nõudmine raamatute järele suurenes. Paljudel õukonna ülikuil olid XVII saj. hinnalised raamatukogud, näiteks patriarh Nikonil (ligikaudu 400 raamatut), A. Matvejevil, vürst V. Golitsõnil jt. Raamatuid oli ka possaadiinimestel, sealjuures mitte ainult Moskvas, vaid ka riigi äärealadel. Nõudmine raamatute järele tingis Moskva trükikoja laiendamise. Selle ladudes oli XVII saj. keskpaiku juba u. 11 500 trükitud raamatut, nende hulgas kirikukirjanduse kõrval ka ilmalikke teoseid, peamiselt õpikuid.

Moskvas müüdi kohapeal trükitud raamatute kõrval ka ukraina raamatuid. Neid tuli juurde pärast Ukraina taasühendamist Venemaaga (1654), mis soodustas kultuurisidemete tugevnemist mõlema rahva vahel.

Kirjaoskuse õpetamine kodudes ei suutnud enam ühiskonna kasvavaid vajadusi täielikult rahuldada. Põhjalikumaid ja süsteemikindlamaid teadmisi võis anda ainult kool. Mõned koolid tekkisid erainitsiatiivil. Kitaigorodi (Moskvas) elanike palvekirja põhjal avati 1667. a. «gümnasion». Sama laadi kool tekkis Borovski linnas.

1665. a. asutati Moskvas riiklik kool, mida juhtis Polotski Simeon. Kool valmistas ette kirjutajaid (alamdjakke) valitsuse keskasutustele. 1680. a. avati Moskva trükikoja juures kool, mille eesotsas olid mungad Timofei ja Manuil. Koolis õpetati kreeka keelt. 1686. a. õppis seal 232 inimest. 1687. a. tekkis Moskvas Slaavi-Kreeka-Ladina Kool, mis hiljem nimetati akadeemiaks. Oma aja kohta andis see ulatusliku üldhariduse. Õppejõududeks olid õpetatud kreeklased vennad I. ja S. Lihhudad, kes koostasid ka grammatika, poeetika, retoorika, psühholoogia, füüsika jt. õpikuid. Pärast seda, kui vennad Lihhudad XVII saj. lõpul õppetööst kõrvaldati, paistsid õpetajate hulgas oma edusammudega silma endised õpilased F. Polikarpov ja I. Golovin.

Teadus ja tehnika. Teaduslik ja tehnikaalane mõte arenes Venemaal võitluses reaktsiooniliste kiriklike vaadete vastu. Kirik mõistis rangelt hukka püüdlused ilmalike teadmiste järele ja tunnistas õppimist vaid kui patust puhastamise vahendit. Sellest hoolimata püüdsid inimesed visalt laiendada oma teadmisi ning lahendada mitmesuguseid teaduslikke ja tehnilisi ülesandeid.

Venemaal oli XVII saj. hariduse tase liialt madal selleks, et vene meistrid ja õpetlased oleksid saanud teha suuri teoreetilisi üldistusi, mis oli iseloomulik Lääne-Euroopa tolleaegsele teadusele. Kuid juba siis olid laialt levinud tehnikateatmikud, mis võtsid kokku kogemusi-teadmisi maamõõtmises («Maksuarvestusraamat»), sõjatehnikas jne. Väärtuslikke tähelepanekuid botaanikast, mis põhinesid rahvatarkusel taimede kohta, talletasid tolleaegsed ravitsemisõpetused (*травники, лечебники*); Apteegiprikaas toetus suurel määral just rahvameditsiinile. Meie päevini on säilinud tähelepanuväärne hulk XVII saj. astronoomiaalaseid käsikirju, nende seas on nii vene autorite (A. Holmogorski «Kuus päeva») kui ka tõlgitud tõid, näit. Koperniku vaateid tutvustav «Maailmaruumi ülevaade».

Käsitöömeistrid ei saanud teoreetilist ettevalmistust, nad tuginesid ainult paljude põlvkondade töökogemustele. Esimese vintrauaga suurtüki valmistasid vene meistrid juba 1615. a. XVII saj. keskpaiku valas vene meister ühe aastaga kirikukella, mis kaalus 12 000 puuda. Külasepad Ždan, Sumilo ja Aleksei Viratševid valmistasid 20-ndail aastail inglise kellameistri H. Galoway projekti järgi Kremli Spasski torni jaoks aega lööva kella. Praktiliste kogemuste alusel püstitasid ehitajad kindluste müüre ilma tugipiitade — kontraforssideta.

Vene inimesed töötasid visalt ja pingsalt tehnika alal. Keegi maamees, kelle nimi on jäänud teadmatuks, teatas 1694. a. järelepärimisel Streletsiprikaasis, et tahab teha tiivad, millega saab kurena lennata. 1657. a. tahtis teenistuslane V. Azantsejev kaevata Kivisilla lähedal Moskva jõe alt läbi tunneli. Mõlemad ettevõtmised olid ebareaalsed, kuid iseloomulik on loominguliste püüdluste fakt ise.

Vaatamata sellele, et Venemaa jäi teaduse ja kultuuri alal Lääne-Euroopa riikidest märgatavalt maha, oli vene teadusel mõnedel aladel olulisi saavutusi. See käib esmajoones maateaduse kohta. Vene XVII saj. geograafilised avastused äratasid kõigi riikide õpetlaste tähelepanu. Välismaa geograafid kasutasid oma kaartide koostamisel vene kaarte, mis said alguse XVI ja XVII saj. vahetusel koostatud «Vanast plaanist». 1627. a. koostati «Uus plaan», mis hõlmas Dnepri ja Doni vahelise territooriumi kuni Musta mereni (Krimmi poolsaar kaasa arvatud) ja «Suure plaani raamat», milles avaldati geograafilisi andmeid.

Maateaduse arengus oli eriti suur tähtsus vene meresõitjate ja rändurite avastustel Siberis ning Kaug-Idas. Nende kirjeldused ja kaardid olid hinnatavaks panuseks maailma geograafiateadusse. Avastuste tulemusel ilmunud Siberi kaardid ja kirjeldused (Remezovi «Siberi plaanide raamat» 1701 ja Venjukovi «Uute maade ehk Siberi riigi kirjeldus» XVII saj. 80-ndail aastail) pakkusid suurt teaduslikku huvi. Märkima peab ka moldaavlase N. Spafari-Milescu, Saadikute prikaasi tõlgi tõid, kes 1675.—1678. a. juhtis Vene saatkonda Hiinas. Ta kirjutas mitu raamatut. Ühes neist kirjeldas ta Hiina majanduselu, loodust, riigi-

korda, rahvast ja selle tavasid palju põhjalikumalt, kui keegi teine enne teda. Oma kirjeldustes kasutas Spafari G. Križanići tõid Siberi kohta, mis olid oma aja parimad sel ajal.

Huvi maateaduse vastu innustas vene õpetlasi tähelepanelikult suhtuma Lääne-Euroopa teaduse saavutustesse. Sel ajal tõlgitakse vene keelde Mercatori (Kremeri) «Kosmograafia» ja Blaeu neljaköiteline atlas.

XVII sajandi ajalooalastest teostest tuleb märkida õuehistoriograafia poolametlikke töid, kus ajalugu seletati tendentslikult, et põhjendada ideed feodaalpärisorjusliku korra ja tsaari isevalitsuse kõigutamatusest. Selliseks tendentslikuks teoseks oli «Uus kroonika», mis koostati 1630. a. patriarh Filaretile lähedastes ringkondades. Valitseva dünastia ajaloo koostamiseks moodustati 1657. a. Ülestähenduste prikaas, mis aga peatselt jälle suleti. Kuid juba 60-ndail aastail kirjutas djakk F. Gribojedov tsaari korraldusel töö, milles jätkati XVI saj. «Astmikuraamatu» lühendatud varianti 1667. aastani. Samal ajal ilmuvad teosed ajaloost, näit. «Paljude mässude kroonika», milles valitsuse seisukohtadest lähtudes anti hinnang XVII saj. alguse sündmustele.

Ajalooalaste tööde teise rühma moodustasid teosed, mis olid kirjutatud küll aadli klassiseisukohtade vaimus ja seepärast kaugel objektiivsusest, kuid andsid ajaloosündmustest siiski hoopis laiema ettekujutuse. Nendest tuleb mainida Jessipovi, Stroganovi ja Remezovi Siberi kroonikaid. S. Jessipovi kroonika, mille aluseks on suulised legendid jt. allikad, oli Jermakki ülistav ajaloolis-kirjanduslik teos. Stroganovi kroonika tõstab esile Stroganovite osa Siberi avastamisel ning tundmaõppimisel. Kõige suurem tähtsus on S. Remezovi patriootilisel teosel «Siberi ajalugu», mis rajaneb rohketel ajaloolistel dokumentidel.

Üks omapärasemaid XVII saj. teise poole teaduslikke ja ühiskondlik-poliitilisi tegelasi Venemaal oli horvaadi päritoluga Gjurgji (Juri) Križanić (u. 1617—1682), kes võitles kogu oma elu slaavlaste kirikliku ühendamise eest paavsti juhtimise alla ja kutsus üles poliitilisele ühinemisele Moskva isevalitseja ümber. Križanić, suur õpetlane ja lingvist, saabus oma kavatsuste teostamiseks Moskvasse 1659. a., varjates kuuluvust katoliku vaimulikkonda. Kuid peatselt saadeti ta välja Tobolskisse, kus elas 14 aastat. 1676. a. kutsuti Križanić Moskvasse ja tal lasti välismaale sõita.

Tobolskis kirjutas Križanić oma peateosed, millest silmapaistvaim on kapitaalne traktaat riigist («Poliitika»), mis jäi lõpetamata. Križanić kaitseb selles haritud monarhi tugevat võimu, mõistab resoluutselt hukka välismaa kaupmeeste võimutsemise Venemaal ja visandab reforme riigi siseelu organiseerimiseks. Kõik see annab tunnistust, et Križanić mõistis sügavalt Venemaa tegelikkust.

Križanići teoseid läbib huvi Venemaa vastu, püüd aidata vene rahval jagu saada sajanditepikkusest mahajäämusest teaduse ja kultuuri vallas. Tema töödes rõhutatakse, et vene rahval on oma koht Euroopa rahvaste hulgas. Kuid venelastele võõras keeles kirjutatud tööd olid kättesaadavad vaid väga kitsale ringkonnale ja neil polnud tõsist mõju Venemaa XVII saj. teadusliku ja ühiskondlik-poliitilise mõtte arengus.

Suuline rahvaloome. Töötava rahva — talupoegade, holoppide, possaadiinimeste suuline loome elas XVII saj. üle suurt tõusu. Sajandi teisest poolest alates tungis rahvaloome üha rohkem kõigile kultuurialadele ning mõjutas märgatavalt kirjanduse ideelist sisu ning kunstilist vormi.

Eriline tähtsus oli XVII saj. alguse lugulauludel ajaloolistest sündmustest, mis väljendasid rahva patriootlikke tundeid võitluses rahvusliku iseseisvuse eest, samuti lauludel Stepan Razinist. Rahvaloome seab Razini kõige armastatumate kangelaste hulka, teeb näit. Ilja Murometsist jessauuli Razini laeval, viib Razini Kaasani alla, kus ta aitab Ivan Julmal linna vallutada. Legendides Razinist kerkib meie ette surematu legendaarne kangelane, karm tasuja töörahva hädade ja õiglusetuse eest.

XVII saj. pärineb eriti palju üleskirjutusi rahvaloomingu ühest tähtsamast žanrist — vanasõnadest, milles peegeldus rahva maailmavaade. Väga huvitavad on sotsiaalse sisuga vanasõnad kiriku ja pappide kohta, rikastest inimestest jt. Vanasõnades väljendub ka talurahva ja linlaste ülestõusude tähendus, sümpaatia holoppide vastu jne.

XVII saj. kanti rahvamängudel ja pidudel ette draamasid, pilkelugusid, tantse ning mitmesuguseid mänge. Populaarne oli nuku-(Petruška)teater. Rahvaloomingu säilitajaiks olid elukutselised rahvalaulikud ning näitlejad-skomorohhid. Kirik ja valitsus jälitasid neid karmilt, avalikud etendused pandi keelu alla, näitlejaid-lauljaid saadeti välja riigi põhjapiirkondadesse.

Rahvalaul (eriti mitmehäälne) mõjustas tugevasti selle ajastu vene muusikat.

Rahvaloominq andis XVII saj. vene kultuurile eluröömsa ja ilmaliku iseloomu, täiendas seda uute teemade ja kujunditega. Rahvaloomingu protesteeriv ja mässumeelne loomus peegeldas töötavate hulkade meeleolu «arvukate mässude», Bolotnikovi ja Razini talurahvasõdade sajandil.

Kirjandus. Jutustus, mis jäi ka XVII saj. kirjanduses juhtivaks žanriks, omandas vastseid jooni, kujundas uued vormid ja muutus linnarahva kõige armastatumaks lugemismaterjaliks. Kirjandusse ilmusid uued žanrid, nagu värsid (*вирши*) ja draamateosed. Viimaste tekkimine oli seotud vene teatri kujunemisega. Seda aega iseloomustas satiirilise kirjanduse teke ja areng ning ka ilmalike tõlkejutustuste avaldamine.

Ajalooline jutustus, mis oli nii iseloomulik vene kirjanduse eelmistel perioodidel, levis ka XVII saj. ja hiljemgi. Oma kirjandusliku väärtuse poolest paistab selles žanris silma «Jutustus Aasovis istumisest», mille kirjutas XVII saj. 40-ndail aastail sõjaväe alamdjakk, pagenud holopp F. Porošin. Patriootiline sisu, Doni kasakate kangelasteo tõepärane ning kunstimeisterlik edasiandmine tegi jutustuse laialdaselt populaarseks.

Pühakute elulood kaotasid endise vormi ning muutusid vene inimeste biograafiateks või autobiograafilisteks pihtimusteks, nagu näiteks «Ülempreester Avvakumi elulugu». Astudes välja vana säilitamise eest ning kasutades pühakute elulugude traditsioonilist vormi, andis Avvakum tahtmatult toredaid satiirilisi pilte kirikuelust. Selle tõttu läheneb tema teos satiirilisele kirjandusele.

Peamiselt linnaelu käsitlev satiiriline kirjandus paljastas valitsevasse klassi kuuluvate inimeste — pappide, munkade ja kohtunike pahesid. Tõepäraselt kujutati põhjatut viletsust ja lihtsa inimese õigusetust. Satiiriliste jutustuste autoreiks olid prikaasiametnikud ja alamvaimulikud. «Aabits paljast ja vaesest inimesest» kutsub võitlema jõukate linlaste vastu. «Jutustus Semjaka kohtust» naerab välja kasuahnes kohtus valitsevat altkäemaksuvõtmist ja müüdavust. Paljud teosed kirjeldavad munkade ja pappide vääritut elu.

Kujundirikkas keeles kirjutatud, arvukate folkloristlike motiividega rikastatud olustikulist laadi satiirilised jutustused on lähedased XVII saj. olukirjeldustele, milles omakorda esinevad satiiri elemendid. Selline on «Jutustus Karp Sutulovist», mida kannab vabamõttelisuse vaim ning irooniliselt üleolev suhtumine vaimulikkonda. Huvitavad on olukirjeldused, milles kujutatakse eesrindlike ideede võitlust vanade traditsioonide vastu. Nendest paistab silma «Jutustus hädast-õnnetusest», kus loovalt kasutatakse folkloorset Mure kuju. Ulja nooruki iseseisvast tegutsemisest kaugel kodust ning ta õnnetust hukkumisest on loodud XVIII saj. algul «Jutustus Savva Grudtsõnist», mis kujutab rikka Grudtsõnite-Ussovite kaupmeestesoo elu.

Originaalse kirjanduse kõrval levisid XVII saj. Vene riigis ka tõlkejutustused. Lääne kirjanduse ilmumine Venemaale oli selle kultuurilise tõusu tulemuseks, mis on iseloomulik XVII saj. Vene riigile, kus kultuur hakkas vabanema religioossest piiratusest. Vene raamatukirjutajad tegid Lääne-Euroopa originaale põhjalikult ümber, tõid neisse palju venepärast.

Paljudel vana-vene kirjandusteostel oli XVII saj. suur populaarsus välismaal. Nii näiteks tõlgiti 1642. a. uuesti rumeenia keelde «Jutustus Varlaamist ja Joasafist». Serbias tõlgiti vene keelest «Kronograafi» 1512. a. redaktsioon, «Jutustus Tsargradi rajamisest ja langemisest», «Paleja» (vana-vene piiblilugude kogu) jt. raamatuid.

Folkloorsed laulužanrid kirjanduses ei levinud. See-eest võitsid tunnustuse süllaabilised värsid (luuletused, kus igas värsireas on võrdne arv silpe ja rõhk eelviimasel silbil). Süllaabiliste värsside kirjutamist alustas valgevene õpetlane S. Petrovski-Sitnianovitš, keda tuntakse rohkem Polotski Simeoni (1629—1680)

nime all. Polotski Simeon on tuntud ka esimeste vene kirjalike draamade autorina. Tema õpilane Karion Istomin teenis tunnustuse värssaabitsa autorina.

Arhitektuur. Vene kunsti edenemine XVII saj. oli tingitud sügavast seosest rahvaloominguga. See seos väljendus eriti kujukalt arhitektuuris, kus monumentaalsete kiviehitiste rajamisel loovalt rakendati rahvalike puuehitiste eeskuju ja töötati ümber möödunud aegade kunstipärand.

XVII saj. olid puuehitised valitsevaiks isegi Moskvas, Vene riigi teistest piirkondadest rääkimata. Meie päevini need aga säilinud ei ole. XVII saj. sakraalehitistest tuleb märkida telkkatusega kirikut Belaja Sluda külas (praeguses Arhangelski oblastis) ja puukirikut Sirkovo külas (nüüdses Kalinini oblastis). Vene XVII saj. puuehituskunsti kõige silmapaistvamaks hooneks oli loss Kolomenskoje külas, mille ehitamist alustati 40-ndail ja lõpetati 1667.—1668. a.

XVII saj. kivikirikud kannavad samuti rahvaliku puuarhitektuuri väga tugevaid jälgi. Ilmaliku otstarbega hoonete, näiteks Kremli paleede juures taotleti maalilisust ja pidulikkust. Kompositsiooni maalilisus ja värvirikkus tungis ka kirikutesse, eriti kui neid ehitasid kaupmehed. Kiriku juhtkond eesotsas patriarh Nikoniga püüdis peatada kirikuarhitektuuri lähenemist ilmalikule ehituskunstile ja kiskuda see ära rahvaloomingu mõju alt. Kuid need katsed olid tagajärjetud.

Seoses kaubanduse ja tööstuse kasvuga ehitati Moskvas, Arhangelskis jm. kaubahoove. XVII saj. kivihooneid, algul stiililt karme ja rangeid (Pogankini maja Pihkvas), hakatakse kaunistama rahvalikus puuarhitektuuri stiilis. Ülikute elumajad omandasid XVII saj. lõpus lausa toretseva ilme (V. Golitsõni ja I. Trojekurovi lossid).

Rahvalike traditsioonide kõrval omandas vene ehituskunst loovalt ka mõningaid Lääne-Euroopa arhitektuuri jooni. XVII saj. lõpus juurdus vene arhitektuuris uus stiil — nn. narõškini e. moskva barokk (Jumalaema kaitsmise kirik Filis), millele on omane elurõõmus, pidulik viimistlus, elegantsed dekoratiivsed ilustused ja harmooniline kompositsioon.

XVII saj. lõpuks muutus kogu Moskva arhitektuuriline ilme. Kremli tornid said elegantsed pealeehitused, linnas rajati suuri kirikuid ja tsiviilhooneid. XVII saj. arhitektuur hämmastab rahvusliku omapäraga. Vene ehituskunst arenes vene ning ukraina ja valgevene meistrite tihedas koostöös.

Maali- ja tarbekunst. XVII saj. vene maalikunstis väljendus ühiskondlike jõudude pingeline võitlus. Valitsevad ringkonnad püüdsid maalikunsti hoida vanade kaanonite raames. Kuid on säilinud XVII saj. algusesse kuuluvad ikoonimaali laadis tehtud tsaar Fjodor Ivanovitši ja vürst M. Skopin-Šuiski portreed — parsunid, milles on näha kunstniku soovi anda edasi inimese individuaalseid jooni. See reaalsuse taotlemine avaldub eriti eredalt XVII saj. vene maalikunsti uue suuna suurima esindaja Simon Ušakovi töödes.

Edukalt arenes XVII saj. tarbekunst, eriti seoses Relvapalati juures asuva juveelimeistrite kooli laiendamisega Kremlis. Juveelitöö kõrval oli XVII saj. levinud ka tikkimine. Silmapaistvale tasemele jõudis XVII saj. raamatukujundus. Vene meistrite ja kunstnike kujundatud käsikirjalised raamatud on tõelisteks kunstimälestisteks.

Ornamentikat kasutati laialdaselt luunikerduses (merihobukihvade töötlemisel) ja eriti puulõikekunstis — vene rahva põlises tarbekunstiharus. Sama tuleb ütelda ka sepistatud rauduste kohta, mis kaunistati rikkalikult taimornamendiga. XVII saj. tarbekunst räägib vene rahvatalentide mitmekülgsetest huvidest.

Teater. Ka vene näitekunst oli tihedalt seotud rahvaloominguga. Koos linnade kasvuga ja demokraatlike tendentside arenguga vene kultuuris aktiviseerus skomorohhide tegevus.

XVII saj. tekkis õukonnateater, mille 1672. a. organiseeris pastor I. Gregori. Peatselt võeti välismaalastest koosnevasse truppi ka vene näitlejaid, kelle hulk pidevalt suurenes. XVII saj. teatrirepertuaar on meile teada vaid osaliselt. Peamiselt mängiti piibliteemalisi näidendeid, kuid nendesse põimiti jantlikke intermeediume, mille tegevus, seotud rahvadraama traditsioonidega, hargnes kerge dialoogivormis. Teater suleti 1676. a. pärast Aleksei Mihhailovitši surma. Olulist mõju kultuurielule teater ei avaldanud.

2. UKRAINA JA VALGEVENE KULTUUR

Ukraina kultuur. Kooliharidus oli Ukrainas XVII saj. oma aja kohta küllaltki levinud. Ukrainlased asutasid vastukaaluks poola jesuiitide koolidele oma koole. Enamik neist tekkis nagu eelnevalgi sajandil linnades kiriklike vennaskondade juures. Neis õppisid ukraina šlahta, vaimulike ja rikaste linlaste lapsed. Kuivõrd need koolid astusid välja uniooni ja katoliikluse vastu, olid nad populaarsed kogu rahva hulgas. Suur tähtsus oli XVII saj. Kiievi koolil, mis hiljem nimetati kolleegiumiks. See andis laialdase filoloogilise ja teoloogilise hariduse. Koolis õpetati ka filosoofiat, geomeetriat ja astronoomiat.

Hariduse arenemises etendasid tähtsat osa trükikojad. Suuremad neist asusid Kiievis ja Lvovis. Hakati välja andma õpikuid ja ajalooalaseid töid. Meleti Smotritski kirjutas slaavi keele grammatika, mis levis laialdaselt mitte ainult Ukrainas, vaid ka Venemaal. Munk Innokenti Gizel koostas teose «Sünopsis»; see oli koondülevaade Vene ajaloost.

Draamateoseid kirjutati pühakirja teemadel. Selliseid draamasid kanti ette vaheldumisi intermeediumidega — komöödiatega rahva elu ainetel. Levinud oli ka nukuteater.

Rahvaloominq avaldus eriti ukraina rahvalauludes. Paljud neist laulsid rahva kannatustest tatari rüüsteretkede ajal ja kangelaslikust võitlusest võõraste vallutajate vastu, ülistasid Hmelnitskit, Krivonossi, Netšaid jt. vabadusvõitluse juhte. Oma lauludes mõistis rahvas hukka oma huvide reetjad, näit. Ivan Võgovski.

Erilise jõuga väljendus rahvaloomingu mõju tarbekunstis — riidemustrites, seinte, akende ja uste maalingutes.

Hakkas arenema portreemaal. Uusi edusamme tegi gravüür. Kujutavas kunstis ilmnes püüd realismi poole.

XVII saj. hakkas levima mitmehäälne koorilaul. Kiievlane N. P. Diletski, helilooja ja muusikateoreetik, kirjutas muusikaõpiku.

Pärast Ukraina taasühinemist Venemaaga tugevnes nende rahvaste kultuuri vastastikune mõju. Paljud ukraina õpetlased elasid Moskvas, kus tegelesid kirikuraamatute redigeerimise ja tõlkimisega, töötasid õpetajatena. Ukrainast tulid barokkstiili elemendid Venemaa arhitektuuri. Mõned Ukraina silmapaistvad arhitektuurimälestised on vene ehitusmeistrite looming. Nii ehitas O. Startsev XVII saj. lõpus Kiievis Nikolski katedraali ja Bratski kiriku. Ukraina maalikunstis on tunda S. Ušakovi koolkonna mõju.

Valgevene kultuur. XVII saj. olid trükikojad mitmes Valgevene linnas — Mogiljovis, Minskis, Polotskis, Grodnos, Pinskis jt. Kõrge tehnilise taseme saavutas raamatutrükkimine. Kuid sajandi teisel poolel ilmnesid valgevene kultuuris languse tunnusmärgid. See seletub asjaoluga, et sotsiaalsele rõhumisele lisandus magnaatide ja šlahta surve rahvuslikule kultuurile. Sundides peale katoliku usku ja kirikuuniooni, sulges Rzeczpospolita valitsus paljud õigeusu vennaskonnad ja nende koolid. XVII saj. lõpul tegutses Valgevenes veel ainult üks trükikoda (Mogiljovis).

XVII saj. koostati Valgevene kroonikad. Neist oli kohaliku materjali poolest kõige rikkalikum Barkolabovo kroonika, mis pandi kirja samanimelises külas Ida-Valgevenes. Levisid värssteosed. Silmapaistvaks kirjanikuks, paljude luuletuste autoriks oli eespool nimetatud Polotski Simeon.

Valgevene kirjanduse arengut sajandi teisel poolel pidurdas valgevene keele väljatõrjumine kirjandusest ja selle asendamine riigiasutustes käibele võetud poola keelega.

Alla käis ka graafika, mis oli tingitud raamatute trükkimise vähenemisest. Mogiljovi trükikoja raamatud olid siiski endiselt kaunistatud heade gravüüridega.

XVII saj. teisel poolel tegutses palju valgevenelasi — maalikunstnikke, puulõikekunstnikke jt. käsitöölisi Moskvas, mis oli tol ajal rakenduskäsitöö suurimaks keskuseks ja kus leidsid ostjaid kõige mitmekesisemad esemed.

3. MOLDAAVIA, BALTIMAADE, KAUKAASIA JA KESK-AASIA RAHVASTE KULTUUR

Moldaavia kultuur. Moldaavia rahva kultuur arenes türklastest vallutajate rõhumise rasketes tingimustes. XVII saj. tekkisid moldaaviakeelsed kroonikad, mille autoreiks olid bojaarid Grigori Ureke ja Miron Kostin. Iaşis organiseeriti trükikoda. Esimese moldaaviakeelse raamatu autoriks oli metropoliit Varlaam. Tema järglaseks sai metropoliit Dossifei, kes tõlkis moldaavia keelde palju kirikuraamatuid. Oma tõlketegevuseks sai Dossifei suurt abi Vene riigilt. Maalikunstile osutasid mõju Moldaavias käinud vene ikoonimaalijad. Arenesid sidemed Ukraina ja Moldaavia vahel. 1640. a. loodi Iaşis Slaavi-Kreeka-Ladina Akadeemia, mis organiseeriti Kiievi Mogila kolleegiumi eeskujul. Moldaavia bojaarid ja linlased õppisid Lvovi vennaskonna koolis.

Moldaavia rahvalooming avaldus lauludeş (doinad), ballaadides, legendides. Kõrge taseme saavutas vaipade kudumine ja kunstkäsitöö.

Baltimaade rahvaste kultuur. Võõramaine ike takistas Baltimaade rahvaste kultuuri arenemist. Eesti ja läti keeles trükiti peamiselt usulise sisuga raamatuid. Koolid asusid peaasjalikult linnades kirikute juures. Pastorite ja ametnike ettevalmistamiseks avas Rootsi valitsus XVII saj. 30-ndail aastail Tallinnas ja Riias gümnaasiumid ning Tartus ülikooli (1632). Kuid üliõpilasteks olid peamiselt sakslastest ja rootslastest linlased ning aadlikud.

XVI saj. lõpus asutatud Vilniuse akadeemia oli jesuiitide valduses. XVII saj. lõpul põletati tuleriidal üliõpilane Liszczynski ketserina selle eest, et ta kritiseeris katoliku kirikut.

Feodaalid ja feodaalne kirik kasutasid oma huvides Baltimaade rahvaste loomingulisi võimeid. Nii näiteks kõnelevad rahva suurest meisterlikkusest mitmed kirikuhooned, muu hulgas Peetruse ja Pauluse katedraal Vilniuses.

Kaukaasia rahvaste kultuur. Lakkamatud sõjad ja sisetülid takistasid Kaukaasia rahvaste kultuuri arengut. Gruusia XVII saj. kirjanduse patriootilisuses peegeldus rõhujate vastu peetav võitlus. Jossif Tbileli pühendas oma ajaloolise poeemi Georgi Saakadze kangelaslikule heitlusele vallutajatega. Samal teemal kirjutas oma lüürilisi luuletusi Teimuraz.

Taga-Kaukaasias tekkisid koolid, mis olid vaimulike valduses. Väga tuntuks sai armeenia kool Uus-Džulfas Iraanis, kus avati ka trükikoda. Armeenia trükikojad, mille rajajateks olid kodumaalt väljarännanud kaupmehed, asusid veel Lvovis, Milaanos, Roomas, Veneetsias, Livornos, Amsterdamis. Armeenia silmapaistvateks ajaloolasteks said vaimulikkonna esindaja Arakel Täbrisest ja Zahharia Sarkavag, päritolult talupoeg. XVII saj. saavutasid Taga-Kaukaasias silmapaistva õitsengu arhitektuur ja maalikunst. Mõningad armeenia kunstnikud sõitsid Moskvasse ja töötasid Relvapalatis. Rahvalooming leidis väljenduse laulikute — ašuugide poeesias, rändnäitlejate töös jne. Üks silmapaistvaid rahvaloomingu teoseid Aserbaidžaanis oli poeem Ker-oglust, võitlejast võõramaiste vallutajate ja feodaalide vastu. Ilmuvad romantilised poeemid (näit. «Aslõ ja Keram»), kus kujutatakse aserbaidžaani ja armeenia rahvä sõprust.

Kesk-Aasia rahvaste kultuur. Poliitilise killustumuse süvenemine ja rändrahvaste alalised kallaletungid pidurdasid Kesk-Aasia rahvaste kultuurilist edasiminekut. Kuid kultuuri areng siiski jätkus. Sel ajal ilmusid poeedid, kes oma loomingus kajastasid linnaelanike huve ja maitset. Buhhaara poeetide hulgas oli eriti tuntud Said Nesefi. Ajalooteostest pakuvad erilist huvi khaan Abu l-Ghasi usbekikeelsed tööd «Türkide sugupuu» ja «Turkmeenide sugupuu». Suurepärasteks arhitektuurinäidisteks on Samarkandi ja Buhhaara medresed, mille seinad on kaunistatud kahhelkividest mosaiigiga, marmorpaneelidega jm.

Majandusliku ühtsuse areng. V. Lenin, kes ülevenemaalise turu tekkimise alguse dateeris u. XVII sajandiga, märkis, et samal ajal toimus rahvuslike sidemete loomine, mis «ei olnud midagi muud kui kodanlike sidemete loomine».[68]

Vene rahva põhiterritoorium oli juba ammu välja kujunenud, kuid alles XVII saj. paiku hakkas see muutuma ühtseks majanduslikuks tervikuks. Majandusliku ühtsuse kui rahvuse ühe tunnuse kujunemisprotsessi pole võimalik ajaliselt täpselt määratleda. Selle protsessi eeldused ilmnesid juba XVI saj., ennekõike käsitöö muutumises kaubatootmiseks ja kaubatoodangu kasvus põllumajanduses. Kuid kõik need nähtused ei arenenud XVI saj. veel niikaugele, et oleks faktiliselt liitnud kõik piirkonnad ja vürstiriigid üheks tervikuks. XVII saj. jätkus piirkondlike turgude kindlustumine. Selle aja tüüpiliseks nähtuseks oli aga, et turgude vahel loodi ülevenemaalised sidemed. XVII saj. tõmmati ülevenemaalistesse turusidemetesse riigi kõige kaugemad alad — Siber, Volgatagused maad, Doni kasakaväe ala.

Rahvuskeel. Vene rahva majanduslik liitumine rahvuseks aitas kaasa rahvuskeele arengule, lõpetas uute murdeliste erinevuste tekke ja muutis kohalikud dialektid püsivaiks. Üldrahvaliku kõnekeele alusel arenes vene rahvuskeel, millel oli juba põhijoontes ühtne süsteem. Vene kirjakeel muutus XVII saj. rikkamaks ja mitmekülgsemaks. Ametlikus kirjavahetuses tarvitatav kirjakeel, mille aluseks oli kõige enam kõneldav dialekt ja üks selle murrakuid — Moskva oma, sai riigikeeleks. Ühtsed grammatikareeglid muutusid XVII saj. püsivamaks.

Sajandi alguses ilmusid kirjandusteosed, mis olid kirjutatud kantseleikeeles, näit. «Aadliku kiri aadlikule», hilisem «Jutustus Aasovi piiramisest», milles kasutati kasakate kirju.

Kuigi kirjanduses püsis veel rahvakeelele võõras nn. kõrgstiil, mis sisaldas hulganisti slavisme ja ilukõnelist paatost, vähenes selle kasutamine järjest. Loodi kirjandusteoseid nn. keskstiilis. Neis kajastus küllalt eredalt elav kõnekeel. Ülempreester Avvakum kasutas oma «Eluloos», «Vestluste raamatus» jt. teostes teadlikult rahvalikke kõnekäände. Kõnekeele elementide laialdane ja seejuures teadlik kasutamine kirjanduses oli ülevenemaalise kirjakeele kujunemises oluliseks nähtuseks. Kõik see kinnitab, et XVII saj. tugevnes rahvuslik ühtsus.

Rahvuskultuuri arenemine. Rahvuslik teadvus avaldus eredalt ja jõuliselt juba kaugetel aegadel, eriti patriootlikus võitluses Venemaa iseseisvuse eest. Pikaajalises võitluses võõraste vallutajate vastu XVII saj. algul saavutas rahvuslik iseteadvus veel suurema küpsuse.

Kõigil kultuurialadel — ühtedes selgemalt, teistes nõrgemalt — ilmnesid uued nähtused, mis osutasid vene rahvuse kujunemisele.

Ilukirjandus saavutas hoopis suurema küpsuse nii žanride mitmekesisuse (satiirilised teosed, olukirjeldused jt.) kui ka ideelise sisu poolest ning võttis üha ilmalikuma ja realistlikuma ilme.

Kirjandusteoste loomise ja levitamise protsessi lülitusid märksa laiemad ühiskonnakihid. Ümberkirjutajate hulgas võis XVII saj. kohata linnainimesi, sajandi lõpul aga ka talupoegi. Suureneb huvi rahvaloomingu vastu. Esmakordselt hakatakse kirja panema rahvalaule, vanasõnu ja kõnekäände. Rahvaloome tungib üha tugevamini kõikidele kultuurialadele ja seda hakatakse tunnustama kui rahva ühisvara.

XVII saj. kirjandust võib juba täie õigusega nimetada üldvene kirjanduseks.

Juba enne XVII saj. kujunes arhitektuuris ja maalikunstis vene stiil. XVII saj. on märgata stiili muutumist maalikunstis. Simon Ušakovi ja tema järglastega seotud uued realistlikud tendentsid satuvad konflikti traditsiooniliste maalikunsti tavadega.

Vene XVII saj. kultuuriajalugu näitab, et sel ajal kujunesid riigis mitte ainult suured majanduslikud, vaid ka kultuurikeskused (peale Moskva ka Jaroslavl, Veliki Ustjug, Nižni Novgorod, Pihkva jt.), mis aitasid kaasa vene rahva koondamisele ühtsesse rahvuslikku tervikusse.

---

[68] V. I. Lenin, Teosed, 1. kd., lk. 134.

VENEMAA SOTSIAAL-MAJANDUSLIK ARENG XVIII SAJANDI ESIMESEL POOLEL

XVIII sajandi esimese veerandi ümberkorralduste eeldused. Venemaa sotsiaal-majandusliku ja poliitilise elu keskseks nähtuseks XVIII sajandi esimesel poolel olid Peeter I valitsuse teostatud reformid, milleks oli pinna ette valmistanud maa kogu senine areng.

XVII sajandil hakkas vähenema majanduslik killustatus, arenes käsitöö, tekkisid esimesed manufaktuurid raua-, tekstiili-, klaasijt. tööstusharudes, kasvas põllumajanduse kaubalisus. Sel alusel hakkas kujunema ülevenemaaline turg.

Koos kaubanduse ja tööstuse kasvuga tugevnes kaupmeeskonna mõju. Valitsuse abinõud rahvusliku tööstuse ja kaubanduse kaitseks arenesid edasi Peeter I majanduspoliitika kaasabil. Selleks oli manufaktuuriperioodile tüüpiline arenenud merkantilism.

Põhjalikud muutused leidsid aset valitseva klassi ja aadliriigi organisatsioonis. Kohajärguse kaotamine, teenis- ja pärusmaavalduse faktiline ühtesulamine valmistasid teatud määral ette Peeter I ukaasi ainupärimisest ja «Teenistusastmete tabeli». Riikliku korra evolutsioon viis absolutismi väljakujunemisele. Sedavõrd, kuidas tugevnes isevalitsus, vähenes Maakogude osatähtsus ja XVII sajandi teisel poolel lõpetasid need järk-järgult oma tegevuse. Kordkorralt vähenes Bojaaride Duuma tähtsus. Tugevnes valitsusvõimu tsentraliseerumine ja bürokratiseerumine, alustati sõjaväe reorganiseerimist. Juba XVII sajandi 30-ndail aastail tekkinud sõduri-, reitari- ja tragunipolgud olid lähimaiks eelkäijaiks regulaararmeele, mis loodi Peetri ajal.

Nende XVII sajandi ühiskondliku ja poliitilise elu nähtuste ning juba siis ilmnenud teaduse ja kultuuri uute nähtude seos XVIII sajandi esimese veerandi ümberkorraldustega on kaheldamatu. Ajalooliselt oli kujunenud ülesanne saada jagu maa majanduslikust, sõjalisest ja kultuurilisest mahajäämusest. Üheaegselt aadli diktatuuri kindlustumisega küpsesid tingimused tekkiva kodanluse arenguks. Kuid Peeter I ümberkorralduste ajajärku ei saa vaadelda kui nende nähtuste lihtsat kvantitatiivset kasvu, mis aeglaselt, vähehaaval levisid juba XVII sajandil. Peetri reformid tõid kvalitatiivselt uusi nähtusi tootlike jõudude, majandusliku korra, riikliku korralduse ja kultuuri alal.

Reformide läbiviimine, märgatavad edusammud manufaktuuride ehitamisel, riigiaparaadi reorganiseerimisel, kultuuri arendamisel ja välispoliitikas — kõik see oli riigi eelneva arengu seaduspäraseks tagajärjeks. Kuid oma pitseri vajutasid sellele kõigele suure riigitegelase ja väejuhi Peeter I ning tema lähikondlaste isiklikud omadused.

Sotsiaal-majanduslikud protsessid, mida kiirendasid Peeter I reformid, jätkusid samas suunas ka XVIII sajandi teisel veerandil. Seda arengut ei suutnud peatada Peeter I andetud järglased ja ajutiselt võimu juurde pääsenud konservatiivsed aadliringkonnad, kuigi nad ütlesid lahti mitmetest ümberkujundustest administratiivsel ja sõjaväelisel alal.

1. PÕLLUMAJANDUS. MÕISNIKUD. TALUPOJAD

Põllumajandus XVIII sajandi esimesel poolel. Teatud progress põllumajanduses väljendus nagu varemgi külvipinna laienemises lõunamaakondade, Volgamaa ja Siberi viljakate maade ülesharimise tõttu ning ka tehniliste kultuuride laienevas kasvatamises. Uuendustest põllutöödel tuleb märkida vikatite kasutamise levikut viljakoristamisel sirpide asemel. Ametlikel andmeil valmistati viie aasta jooksul (1721—1726) üle 16 000 vikati, mis leidsid kasutamist küll peamiselt kojaametkonna majapidamistes.

Arengut oli märgata agrotehnikas. Maaharijate paljude põlvkondade kogemused leidsid üldistamist ilmalike ja vaimulike maavaldajate instruktsioonides mõisavalitsejaile. «Lühikestes põllumajanduslikes märkmetes», mille tuntud ajaloolane V. Tatištšev 1742. a. välja andis, tutvustati külvinorme vastavalt mullastikule, anti nõu sõnniku hoidmise, külviaja alguse, seemne valiku, loomade söötmise jne. suhtes. Puuduvad aga andmed selle kohta, kuivõrd neid instruktsioone täideti.

Laienes tehniliste kultuuride kasvatamine. Side turuga, mis veelgi tugevnes seoses tekstiilimanufaktuuride ehitamisega Venemaal, stimuleeris uute linakasvatuse rajoonide laienemist Volgamaa lõunapoolseis maakondades. 1715. a. anti välja ukaas lina ja kanepi põllupinna suurendamisest kõigis kubermangudes. Ukrainas laienes tubakakasvatus, põllumajanduses suurenes aianduse ja juurviljakasvatuse tähtsus. Hakati kasvatama ravimtaimi.

Valitsuse huvi lambakasvatuse vastu oli tingitud püüdest kindlustada kalevimanufaktuuridele kodumaine tooraine. Tõulambaid telliti Hispaaniast ja Sileesiast. Ukrainas organiseeris Manufaktuurikolleegium suuri lambakasvandusi. Osa neist andis valitsus 1722. a. rikastele ülikutele (A. Menšikovile jt.), kes kohustusid lambaid pidama Manufaktuurikolleegiumi instruktsioonide järgi. 1726. a. oli Ukrainas 130 000 lammast. Valitsus proovis kodumaise toorainega varustada isegi siiditööstust, milleks Tsaritsõnis ja Kiievis rajati mooruspuuistandused, kuid need andsid niivõrd vähe toodangut, et peagi likvideeriti.

Valitsus hoolitses eriti hobusekasvatuse eest. 1712. a. käskis Peeter I organiseerida hobusekasvandused Kaasani, Aasovi ja Kiievi kubermangus. Need pidid andma ratsaväele parandatud tõuomadustega hobuseid.

Kuid talumajanduses valitses endiselt rutiin. Raskete feodaalkohustuste koorma all kindlustas talupoeg end mittemustmullavööndis vaevu leivaviljaga isegi viljarikkail aastail. Seepärast oli ikaldus talurahva silmis võrdne katkutaudiga. Selline oli näiteks 1734. a. ikaldus, mis hõlmas määratu suure osa Sise-Venemaast.

Märkimisväärsed muutused toimusid Volgamaa, Uraali ja Siberi rahvaste põllumajanduses. Volgamaal ja Baškiiria läänening looderajoonides sai XVIII sajandi keskpaiku elanikkonna peamiseks tegevuseks põlluharimine. Seoses üleminekuga paiksele eluviisile hakkasid baškiirid kasvatama heina. Burjaatide peamiseks tegevusalaks jäi endiselt karjakasvatus, kuid ka neil tekkisid mõnedes rajoonides põlluharimise kolded.

Feodaalse maaomanduse kindlustamine. «Teenistusastmete tabel». XVIII sajandi alguses oli aadlike käes mitte vähem kui 60% riigi maafondist ja pärisorjadest. XVIII sajandi esimesel poolel suurenes mõisnike maavaldus talupoegade maade vägivaldse hõivamise ja tsaaride annetuste teel. Aadlikud jätkasid oma valduste laiendamist mustmullavööndis, Kesk-Volgamaal ja lõunaaladel, kuhu nad tõid talupoegi kehvadel maadel asuvatest mõisatest.

Üheaegselt mõisnike maavalduste laienemisega kindlustusid ka nende maavaldusõigused. 1714. a. ukaas ainupärimise kohta võrdsustas teenismõisnike valdused pärusmõisatega, kuulutas kõik aadlike mõisad nende pärandatavaks omandiks. Koos sellega tegi ukaas ka mõned kitsendused: isa võis pärandada kinnisvara, s. o. maa ja majapidamishooned, ainult ühele oma poegadest. Sellega püüdis valitsus vältida mõisate tükeldamist, mis viis sageli selleni, et mõnele mõisnikule jäid vaid üksikud pärisorised talupojad. Kuid ukaasi peamine mõte seisis selles, et tekitada aadlikes materiaalset huvi riigiteenistusse astumiseks, kuna päranduseta jäänud pojad pidid nüüd oma heaolu siduma õppimise ning teenistusega sõjaväes, laevastikus või riigiaparaadis.

Suuri muutusi tõi valitseva klassi organisatsiooni 1722. a. «Teenistusastmete tabel» (*«Табель о рангах»*), millega määrati kindlaks riigiteenistuskord. Varem oli mõisniku teenistuskõlblikkuse peamiseks kriteeriumiks tema päritolu. XVIII sajandi tingimustes, mil suurtööstusele oli vaja administraatoreid ja tehnilisi juhatajaid, regulaararmeele ja laevastikule komandöre ja üha keerukamaks muutuvale riigiaparaadile ametnikke, ei vastanud selline kord enam ei valitsuse ega ka kesk- ja väikeaadli huvidele. «Teenistusastmete tabel» kaotas päritolu järgi teenistusse võtmise tava ja asendas selle bürokraatliku teenistusprintsiibiga. Aadliku tõus ametiredelil sõltus nüüd tema isiklikest omadustest, üldharidustasemest ja erialasest ettevalmistusest. Kõik ametid jagunesid 14 teenistusastmesse (rangi) alates praporštšikust ja suurtükiväe konstaablist kuni feldmarssalini ja kindraladmiralini maaning mereväes või kolleegiumi registraatorist kantslerini tsiviil-

teenistuses. Sellega likvideeriti keerukas organisatsioon auastmete järgi (bojaarid, okolnitšid, aadlikud jne.). Kõiki vanade auastmete kandjaid hakati lugema aadlikeks. See soodustas feodaalide klassi ühtsust, mis hakkas ilmnema juba eelneval sajandil.

«Teenistusastmete tabel» võimaldas aadlitiitli saada ka üksikuil alamate seisuste liikmetel (kaupmeestel, talupoegadel), kuna VIII rangini jõudnud ametnik sai pärilikuks aadlikuks. Tuluotsija A. Kurbatov ja Moskva viitsekuberner V. Jeršov, kes tõsteti aadliseisusse, olid varem krahv Šeremetjevi pärisorjad. «Mida rohkem valitsev klass on võimeline rõhutud klasside kõige silmapaistvamaid inimesi enda hulka vastu võtma,» kirjutab Marx, «seda kindlam ja ohtlikum on tema võim.»[69]

Aadli privileegide suurenemine XVIII sajandi teisel veerandil. XVIII sajandi teisel veerandil laiendati aadli seisuslikke õigusi. 1730. a. saavutasid aadlikud ainupärimise ukaasi nende paragrahvide tühistamise, mis piirasid mõisate käsutamist, ja said õiguse jagada kinnisvara võrdselt laste vahel. Kergendati teenistustingimusi. Peeter I ajal alustas aadlik teenistust armees või laevastikus reamehena või madrusena ning sai alles mõne aasta pärast ohvitseri aukraadi. Aadel leidis, et tal on õigus nõuda väärikamat ettevalmistust tsiviil- ja sõjaväeteenistuseks. Valitsus rahuldas selle nõudmise ja asutas 1731. a. kadetikorpuse — õppeasutuse aadlike lastele, kes lõpetamisel said ohvitserikraadi või sellele vastava tsiviilteenistusastme. Juba XVIII sajandi 30-ndail aastail oli aadli hulgas levinud komme määrata sõjaväeteenistusse alaealisi lapsi, kes elasid oma vanemate mõisates ja täisikka jõudmisel said ohvitseri aukraadi, omamata vähimatki aimu sõjaasjandusest.

Aadel nurises eluaegse teenistuse pärast ja karmist jälitamisest hoolimata ei ilmunud sageli ülevaatustele. Aadel nõudis teenistusaja lühendamist. 1736. a. ukaasi järgi vabastati teenistusest üks poegadest perekonna mõisate valitsemiseks, teistele aga vähendati polkudes viibimise aega 25 aastale. Saades võimaluse maal elamiseks, püüdis aadel oma majandite tulukust suurendada pärisoriste talupoegade ekspluateerimise tugevdamisega.

Talupoegade mõisakoormised. Feodaalse maaomanduse kindlustumise ja aadliprivileegide laienemisega kaasnes pärisorjusliku korra edasine tugevnemine. Talupoegade koormiste kasv oli otseselt seotud ülevenemaalise turu arenguga. Mõisnik võis arvukail aastalaatadel ja turgudel realiseerida oma majapidamise ülejääke. Peeter I ümberkujunduste tormilised sündmused muutsid valitseva klassi eluviisi. Pidevas teenistuses viibimine tõstis märgatavalt aadli huvitatust raha vastu.

Rent esines kõige sagedamini segavormis, talupoegadelt võetava raha- ja naturaalrendiga (obrokiga) käis käsikäes teotöö mõisas. Kuid pidevalt suurenes majapidamiste hulk, kus esines

[69] K. Marx, Kapital, III kd., lk. 551.

obrok või teorent puhtal kujul. Jätkus maa kindlapiirilisem jagunemine teoorjusliku majanduse (lõunapoolsed mustmullamaad) ja obroki (mittemustmulla alad riigi keskosas) rajoonideks. Viimases tegelesid talupojad ka tööndusega ja käisid rändkaubitsemas.

Talupoegade mõisakoormiste suurus polnud seadusega piiritletud ja mõisnik arvestas obroki määramisel hingemaa suurust, lisatulusid (tööndus) jm. 1724. a. arvestas valitsus riigitalupoegade koormiste rahaliseks väärtuseks 40 kop. aastas iga meessoost hinge kohta. Mõisatalupoegade koormised olid märgatavalt suuremad.

Talupoegade riiklikud kohustused. Rasked olid talupoegadele kohustused riigi vastu. Töötava rahva õlul lasusid pikaajaliste sõdade kulud, teenistus regulaararmees ja laevastikus, vabrikute ja tehaste ehitamine, kanalite ja kindluste rajamine. Nekrutivõtmine viis kogu eluajaks armee ja laevastiku teenistusse kümneid tuhandeid terveid mehi talupoegade ja possaadiinimeste hulgast. Niisama koormavaks oli talupoegade mobiliseerimine ehitustöödele, kanalite kaevamisele ja kindlustuste ehitamisele. Üle kogu maa, sealhulgas ka kaugest Siberist kokkutoodud 40 000 talupoega pidid mitmes vahetuses ehitama uut pealinna Peterburit. Kümned tuhanded mobiliseeritud talupojad ehitasid Aasovit, Laadoga kanalit, Admiraliteedi laevatehast jne.

Volgamaal kinnitati tatari, tšuvaši ja mordva teenistuslasedmursaad Kaasani admiraliteedi juurde ja kohustati muretsema laevaehituseks vajalikku metsamaterjali.

Palju raskusi tõi elanikele sõjaväe ülalpidamine (majutuskohustus) ning nekrutite, sõdurite, hobusemoona, relvade ja laskemoona vedamine (küüdikohustus).

Sõjaväes ja ehitustöödel viibivate talupoegade tarvis võeti toidu- ja hobusemoona mõnikord natuuras, enamasti aga rahas. Maksukohustuslik elanikkond tasus selle kõrval veel arvukaid erimakse — laevade remontimiseks, nekrutite, tragunite, sõdurite, ülevaatajate jt. palkadeks. Maksustamisele kuulusid isegi saunad ja habemed, tammepuust kirstud, tempelpaber, sool, kalapüük ja veskid. Spetsiaalsed tuluotsijad mõtlesid välja uusi makse. Ühele taluperele langevad riiklikud kohustused, kaasa arvatud nekrutikohustus, toidumoon, töö- ja küüdikohustus, moodustasid kokku keskmiselt 10 rbl. aastas, mis tunduvalt ületas talupoja majapidamise maksuvõime. Maksuvõlgade kogumiseks saadeti välja väeüksusi. Maksud laostasid osa majapidamisi täielikult ja põhjustasid talupoegade pagemist.

Hingeloendused ja pearahamaks. Maksustamisüksuseks oli endiselt pere (majapidamine), kusjuures XVIII sajandi alguses kasutati maksude jaotamisel 1678. a. loenduse andmeid. Uus loendus toimus 1710. a. Valitsus lootis, et majapidamiste arv on kasvanud, kuid loendus näitas vastupidist, nende arvu vähenemist 19,5%. See oli mitte ainult majapidamiste suurenemise, vaid eeskätt rahvastiku

massilise ümberasumise tagajärg. Päästes end riigi ja mõisnike tugevneva feodaalse rõhumise eest, pages talurahvas riigi ääremaile. Peale selle esitasid mõisnikud maksmaks riigile vähem makse ja suurendamaks isiklikke tulusid mitu taluperet ühena.

Mitmelt poolt tehti valitsusele ettepanekuid, et laekumist võiks suurendada majapidamiste pealt võetava maksu asendamisel hingemaksuga. Seepärast arvestati 1718. a. alanud uuel loendusel mitte enam peresid, vaid meessoost hingi. Loenduse tulemused osutusid samuti ebarahuldavaiks. Mõisnikud esitasid oma talupoegade arvu tegelikust väiksemana. Nende andmete kontroll (revisjon), mille 1722.—1724. a. viisid läbi spetsiaalsed loenduskantseleid kindralite ja ohvitseride juhtimisel, avastas ligikaudu 1,2 miljonit varjatud hinge.

Esimese revisjoni (nii hakati loendust nimetama) tulemused võeti pearahamaksu arvestamise aluseks. Igalt meeshingelt, olenemata vanusest, võeti ühesugune summa — 70 kop. aastas.

Esimesel revisjonil registreeriti 5,57 miljonit meeshinge (talupoegi ja possaadirahvast). Et saada Venemaa kogu rahvastiku ligikaudset arvu, tuleb see korrutada kahega (s. t. arvestada ka naised), lisada sellele teenistuslased, kes makse ei maksnud ning kes järelikult revisjoni alla ei kuulunud, samuti loendusel arvesse võtmata jäänud osa Ukraina ning Siberi elanikest. Seega võib rahva üldarvuks 1725. a. lugeda 15,6 milj. inimest.

Riigitalupoegade kategooria tekkimine. Holoppide ühtesulamine pärisorjuslike talupoegadega. Pearaha oli üheks tähtsamaks vahendiks töötavate hulkade feodaalse ekspluateerimise tugevdamisel, kuna sellega riigimaksud suurenesid. Maksureform mõjus rängalt Siberi künnitalupoegade, mustaadraliste, ainastalunike, aga ka Siberi ja Volgamaa rahvaste olukorrale. Kõik põlluharimisega tegelevad elanikkonna kihid, arvult üle 1 miljoni hinge, moodustasid riigitalupoegkonna. Neid maksustati lisaks pearahale 40 kop. suuruse täiendava obrokiga hinge pealt, mida nad varem ei maksnud. See oli feodaalne rent riigile kui kõrgemale maavaldajale.

Oluliselt muutus samuti holoppide olukord, kes varem olid vabastatud igasugustest kohustustest riigi vastu. Esimese revisjoni aegu kirjutati holopid võrdselt pärisoriste talupoegadega hingeloenditesse ning maksustati pearahaga. Sellega muudeti nad pärisorjadeks. Pearaha kehtestamine etendas tähtsat osa pärisorjuse arenemises Venemaal.

Maksuvõlgade kasv ja talupoegade õigusliku olukorra halvenemine XVIII sajandi teisel veerandil. Talurahva laostumine, mida põhjustasid sõjad, koormiste kasv ja ikaldused, sai niivõrd ilmseks, et seda hakati valitsuses arutama juba kaks aastat pärast pearaha kehtestamist. Rahutust tekitas talupoegade massiline pagemine ja maksuvõlgade kasv. Hoopiski mitte täielikel ametlikel andmetel pages 1719.—1742. a. üle poole miljoni talupoja.

Otsides teid maksuvõlgade sissenõudmiseks, muutis valitsus maksukogumise korda. 1731. a. pandi vastutus maksukogumise eest mõisnikele. See laiendas aadli õigusi talupoegade üle ja andis mõisnikele täie voli oma alamate majandusliku tegevuse kontrollimiseks. Erumõisnikud asusid elama oma küladesse, kus püüdsid majapidamist korraldada uut moodi. Sissetulekute suurendamiseks ehitasid mõisnikud viinakodasid, lina- ja kalevimanufaktuure, võtsid tarvitusele agrotehnilisi uuendusi. Kuid enamik mõisnikke jätkas majapidamist vana moodi ning tõstis oma sissetulekuid teoorjuse ja obroki suurendamisega. Eriti ränk oli talupoegade ekspluateerimine kirikufeodaalide valdustes.

Pearaha ja kasvavate mõisakoormiste tõttu langes töötavate hulkade maksevõime. Küla vaesumise tagajärjel pearahavõlad aina suurenesid. Juba 1732. a. oli neid u. 15 miljonit rubla. Küladesse saadeti hulgaliselt sõjaväeüksusi, kes metsikult rüüstasid poolnälginud maksuvõlglasi. Ühtaegu tekkisid külas rikkad pered, kes oma majapidamistes kasutasid laostunud talupoegade tööd.

Talupoegade olukord Ukrainas ja Baltimaadel. Vasakkalda Ukrainas suurenes kasakavanemate maavaldus. Hetmanid jagasid välja kasakaväele kuuluvaid maid. Peale selle ostsid jõukad kasakad maatükke ka kehvikute käest või võtsid neid ära võlgade katteks. Tugevdades pärisorjuslikku ekspluateerimist, püüdsid kasakavanemad piirata talupoegade õigust üle minna ühe maavaldaja juurest teise juurde. 1706. a. andis hetman I. Mazepa selle kohta universaali. 1730. a. oli hetmani, kasakavanemate ja kloostrite käes kaks kolmandikku kõigist talumajapidamistest. Hetman I. Skoropadskil oli näiteks 20 000 majapidamist, tema eelkäijal Mazepal aga 100 000 sõltuvat talupoega. Järk-järgult suurenesid talupoegade feodaalsed koormised. Kui XVIII sajandi alguses nõuti kaks teopäeva nädalas, siis 30—60-ndail aastail kolm ja isegi neli päeva. Talupojalt võeti maa käsutamise õigus. Muutus lihtkasakate olukord, keda koormati üha suuremate kohustustega ja kes täiendasid ukraina talurahva ridu. Ukraina elanikkond võttis osa kindlustuste ja Laadoga kanali ehitamisest. Eriti raske oli talupoegade elu kasakavanemate ja kloostrimõisates Vasakkalda Ukrainas. Seepärast püüti sealt ära minna kaugemale lõunasse, väheasustatud stepirajoonidesse.

Et endisi sissetulekuid säilitada ja maksta riigile renti, suurendasid redutseeritud mõisate rentnikeks muutunud saksa parunid Eestis ja Lätis talupoegade ekspluateerimist veelgi. Baltimaadel omandas pärisorjus isegi rängema kuju kui Venemaal. Feodaalse ekspluateerimisega kaasnes kohalike talupoegade rahvuslik rõhumine saksa parunite poolt.

Pärast Eesti ja Läti ühendamist Uusikaupunki (Nystadi) rahulepingu alusel Venemaaga 1721. a. jättis tsarism alles balti-saksa parunite privileegid, mistõttu säilis aadli omavalitsus (valitavad maapäevad, maanõunike kolleegiumid jt.).

Väiketööstuse arenemine. XVIII sajandi esimesel poolel andis põhilise hulga tööstustooteid endiselt väiketööstus. Talupoegade üleviimine obrokile andis neile suuremaid võimalusi majanduslikuks initsiatiiviks. Külakäsitöö areng jätkus, hoolimata valitsuse korraldustest, millega manufaktuuride omanike huvides püüti keelata mõnede toodete valmistamist. Talupoegadel keelati valmistada kalevit ja laskemoona, teha kübaraid. Tuula piirkonnas ei tohtinud kodustes sulatusahjudes rauda sulatada. Kuid külakäsitöö arengu takistamise katsed ei saavutanud täit eesmärki. Talupojad tõid turule üha suuremal hulgal lõuendit ja jämedat kalevit, sokke ja kindaid, lambanahka, naelu, panne, adraterasid jne.

Külas omandas üha suurema tähtsuse ülesostja, kelle vahetalitus süvendas talurahva kihistumist ja valmistas ette kapitalistliku manufaktuuri kasvu. Šeremetjevi pärisorjad G. Butrimov ja I. Gratšov Ivanovo külast olid esimesi talupoegi, kes ehitasid tekstiilimanufaktuurid ja olid suurtöösturid juba XVIII sajandi keskpaiku.

Linnakäsitöös tekkisid uued harud. Seoses mõisnike elulaadi muutumisega tekkis neil vajadus posamenditegijate, paruka- ja tõllameistrite järele. Uued käsitööalad tekkisid kõigepealt suurtesse kaubandus- ja tööstuskeskustesse — Moskvasse ja Peterburi, seejärel ka teistesse linnadesse.

Enamikul linna väikekaubatootjaist olid väikesed töökojad, kus töötasid omaniku perekonnaliikmed. Väikekaubatootmise üleminekut kapitalistlikuks võis sel ajal täheldada Tuula relvaseppade juures, kellest kasvasid välja sellised tuntud manufaktuuriomanikud nagu Demidovid, Mossolovid ja Batašovid.

Suurte linnade käsitöölised. 1722. a. ukaasi alusel ühendati käsitöölised tsunftidesse.

Tsunftid loodi valitsuse poolt esmajoones arvestusega kasutada nende tööd riiklikeks vajadusteks. Nad aitasid meistritel omandada uusi tootmistehnilisi oskusi.

Lääne-Euroopa, Baltimaade ja Ukrainaga võrreldes tekkisid tsunftid Venemaal märgatavalt hiljem ja neil oli mitmeid iseärasusi. Näit. Eestis ja Lätis reglementeeris tsunfti põhikiri oma liikmete töö ja isegi isikliku elu. Meistrid, enamikus sakslased, tegid takistusi uute liikmete astumiseks tsunfti, samuti õpipoiste saamist sellideks ja sellide kinnitamist meistriks. Vene tsunfti põhikirjades, mis töötati välja juba kõrgema majandusliku taseme olukorras, puudusid mõningad tõigad, mis Baltimaade tsunftides etendasid negatiivset osa. Vene tsunftidesse võeti vastu pärisoriseid talupoegi, tsunft ei piiranud meistri poolt valmistatava toodangu hulka, lubas pidada ükskõik kui palju selle ja õpipoisse ning konkureerida tsunftidesse mittekuuluvate tootjatega.

Suurtööstuse areng. Üheski majandusharus ei tehtud XVIII

sajandil nii silmapaistvaid edusamme kui suurtööstuses. Selle arengu valmistas ette ühiskondliku tööjaotuse, käsitöö ja kaubatootmise kasv ning siseturu laienemine. Püüd majanduslikule iseseisvusele ja riigi kaitsevõime huvid nõudsid, et ehitataks kiiresti suurettevõtteid, mis oleksid suutelised varustama regulaararmeed ja laevastikku ühetüübilise relvastuse, laskemoona ja rõivastusega. Ka suurenes Lääne-Euroopa riikides nõudmine Vene tööstustoodete järele.

XVIII sajandi esimese veerandi jooksul tekkis Venemaal u. 180 manufaktuuri. Tööstuskeskustest omandasid silmapaistva koha Moskva ja Peterburi. Peterburi ehitati riigi suurim tööstusettevõte — Admiraliteedi laevatehas, kus töötas ligikaudu 10 000 töölist. Pealinna ehitati samuti Arsenal, püssirohutehased, kübaramanufaktuur jne.

Metallurgia areng. XVIII sajandi algul ulatus malmitoodang kõigis Venemaa metallurgiatehastes vaid 150 000 puudani. Sajandi esimestel aastatel hakkas aga kujunema uus tööstusrajoon — Uraal. 1701. a. lasti käiku Nevjanski riiklik tehas, seejärel alustati teiste riiklike tehaste ehitamist Uraali. Sõjatandrile lähedases Karjalas ehitati Petrovski ja Povenetsi tehased. Veidi hiljem tekkisid uued ettevõtted vanas metallurgiatööstuse keskuses Moskvast lõuna pool.

Uraali rauamaagi kõrge kvaliteet ja Venemaa keskosa Uraaliga ühendav odav jõetee kindlustas uue tööstusrajooni kiire arengu. Juba 1725. a. andis Uraali metallurgiatööstus u. kolm neljandikku Venemaa malmitoodangust, mis veerandsaja aasta jooksul oli suurenenud rohkem kui viis korda (ligikaudu 800 000 puudani). Suurt edu saavutas peamiselt Uraalis arenev vasetööstus.

1750. a. tõusis Venemaa metallurgia ühele esimestest kohtadest maailmas malmitoodangu (2 miljonit puuda) osas. Maast, mis XVII sajandi lõpus vedas metalli sisse, muutus Venemaa juba 1720-ndail aastail riigiks, kes müüs suuri raua- ja vasekoguseid Lääne-Euroopasse — ennekõike Inglismaale.

Kergetööstuse areng. Kergetööstuse areng XVII sajandi lõpul ja XVIII sajandi alguses algas manufaktuuride rajamisest, mis valmistasid toodangut sõjaväele, aga ka siseturu tarbeks. Lõuendikoda Moskvas muudeti laevastikule purjeriiet kuduvaks suurettevõtteks. Sealsamas loodi ka Kalevikoda, kus tehti mundririiet. Üldse tekkis XVII sajandi lõpul ja järgneva sajandi esimesel veerandil 130 kergetööstusettevõtet, neist 32 manufaktuuri villase ja purjeriide tootmiseks. Sõjaväge varustavate ettevõtete kõrval ehitati tsiviiltarbijaile arvestatud manufaktuure. Niisugusteks olid Venemaal esmakordselt organiseeritud linast ja siidriiet, nahka, klaasi, tapeeti, mängukaarte, suhkrut, värve, piipusid jm. tootvad ettevõtted. Enamik kergetööstusettevõtteist asus XVIII sajandi esimesel veerandil Moskvas, kus sel ajal oli kergem leida kvalifitseeritud töölisi ja hõlpsam kaupa realiseerida.

Uute ettevõtete ehitamine jätkus ka XVIII sajandi teisel veerandil, kusjuures hakati lõuendi ja villase riide manufaktuure rajama provintsi, lähemale toorainele (Voroneži ja Kaluuga ümbrus, Ivanovo ja Irkutsk).

Töötlevas tööstuses oli suur tähtsus viinapruulimisel. Kümned manufaktuuri-tüüpi viinatööstused tarvitasid miljoneid puudasid teravilja.

Kergetööstuse arengu tähtsaks tulemuseks oli Lääne-Euroopa manufaktuurtoodete sisseveo märgatav vähenemine. Tekkis isegi mõningate tööstuskaupade ülejääk, näit. lõuendit ja purjeriiet müüdi Euroopas ja veel rohkem Ida turgudel. Oma arengus jäi maha peamiselt Vene kalevitööstus. Isegi XVIII sajandi 40-ndail aastail toodeti kalevit piiratud hulgal ja seegi polnud kvaliteetne.

Manufaktuurid Karjalas, Ukrainas, Tatarimaal ja Siberis. Manufaktuure hakkas tekkima ka aladele, kus elasid teised Vene impeeriumi koosseisu kuuluvad rahvad. Karjalas arenes metallurgia. XVIII sajandi alguses ehitas riik sinna neli sõjaväele töötavat tehast. Ukrainasse asutati kaks suurt kohalikul toorainel töötavat ettevõtet: Ahtõrka tubakamanufaktuur ja Putivli kalevimanufaktuur. XVIII sajandi 20-ndail ja 30-ndail aastail lisandus Ukraina suurettevõtetele purjeriiet tootev manufaktuur Potšepis, Rjaskovo kalevimanufaktuur Priluki polgus, Sostka püssirohutehas jt. Suur tööstuskeskus kujunes välja Tatarimaal. Kaasanisse ehitati kalevija nahamanufaktuurid, samuti laevatehas, mis igal aastal laskis vette viis laeva. Kaasani kubermangus töötas XVIII sajandi 30-ndail aastail kaks raua- ja kaks vasesulatamise eratehast. Manufaktuurid tekkisid ka Siberisse. 1704. a. asutati Nertšinski hõbedasulatustehas, 30-ndail aastail ehitati Jakutski ja Tamginski rauatehased ja Irkutski kalevimanufaktuur.

Kuigi mainitud manufaktuurid kuulusid riigile, vene suurnikele ja kaupmeestele, soodustasid need majanduse arengut rajoonides, kus elasid teised rahvad ja ühendasid viimaseid ülevenemaalise turuga. Irkutski kalevimanufaktuuri varustasid toorainega burjaadid, kellel oli arenenud lambakasvatus. Jakutski rauatehase tooted leidsid kasutamist jakuutide hulgas, kes üha enam hakkasid tegelema põlluharimisega.

Kohaliku tööstuse arengus etendasid tähtsat osa Volgamaa rahvaste jassakki maksvad talupojad ja linnakäsitöölised. Kaasani maakonna tatari külades tekkisid külakäsitöö baasil väikeettevõtted, mis kuulusid rikastele kaupmeestele.

Valitsuse tööstuspoliitika. Manufaktuuride ehitamine oli tihedalt seotud tekkiva kodanluse klassi toetamise poliitikaga. XVIII sajandi esimesel aastakümnel loodi suurettevõtteid peamiselt riigi vahenditega. Järgmistel aastatel hakkasid tööstusse oma kapitali mahutama kaupmehed, rikastunud talupojad ja käsitöölised. Eraettevõtteid oli juba rohkem kui riiklikke. XVIII sajandil 40-ndate aastate lõpul sai manufaktuuriomanikeks hulganisti mõisnikke, kes

kasutasid purjeriide- ja kalevimanufaktuuride ehitamisel pärisorjuslike talupoegade tasuta tööd ning oma mõisate tooraine-reserve.

Eraettevõtlikkuse ergutamise tähtsaid abinõusid oli riigi kulul ehitatud tehaste üleandmine töösturitele. Demidovite võimas tööstuskompleks Uraalis, mis koosnes XVIII sajandi keskel 26 vasesulatus- ja rauatehasest ning andis kolmandiku kogu Venemaa metallitoodangust, sai alguse Nevjanski riiklikust tehasest. Riigi kätte jäänud ettevõtted osutasid vastseile tööstureile abi kvalifitseeritud meistrite andmise, sisseseadete valmistamise, tehnilise ekspertiisi ja muuga. Riik andis kaupmeestele manufaktuuride ehitamiseks ja ekspluateerimiseks suuri summasid laenuks. Nii sai kaupmees V. Stšegolini kompanii üheaegselt talle üleantud riikliku Kalevikojaga 30 000 rbl. laenu. Vene tööstürite huvides kehtestas valitsus sisseveetavaile kaupadele kõrgendatud tollid.

Aadliriik tõstis esile tööstureid ülejäänud linnaelanike hulgast, andes neile olulisi privileege: vabastas majutuskohustustest, kaotas koormava teenistuse valitavais ameteis, ei lasknud kohalikul administratsioonil vahele segada nende asjadesse, allutades kõik manufaktuurid Mäe- ja Manufaktuurikolleegiumile. Kuid tööstürite tähtsaim privileeg seisnes õiguses ekspluateerida manufaktuurides pärisoriste ja ettevõtete juurde kinnistatud talupoegade tööd.

Manufaktuurse tootmise tehnika ja organisatsioon. Manufaktuurides tehti enamik tootmisoperatsioonidest käsitsi. Kuid kaunis ulatuslikult rakendati juba tööjaotust ning töömahukais protsessides kasutati lihtsaid mehhanisme, mida käivitati vee- või tuuleenergia jõul. Igas vee jõul töötavas tehases oli pais. Torude kaudu juhitav vesi pani käima rattad, mis olid ühendatud tehase mehhanismidega — lõõtsadega, vasaratega, lõike- ja puurtööpinkidega jm., mis asusid spetsiaalsetes hoonetes.

1724. a. Uraalis Jekaterinburgi tehases ehitatud pais oli 170 m pikk ja sellega loodud paisjärve vesi pani käima 50 ratast. Selle järgi ehitati järgmiste aastate jooksul veel teisigi paise. Tehasel olid oma kõrgahjud ja 34 tsehhi, mida sel ajal nimetati vabrikuteks.

Vee-energiat kasutati ka mõnes kergetööstusettevõttes. Moskva Lõuendikojas ropsiti veejõul kanepit, purjeriide manufaktuuris Klepikovo külas kasutati tuuleenergiat.

Väikeste manufaktuuride kõrval, kus töötas mõnikümmend inimest, oli kergetööstuses ettevõtteid sadade ja isegi tuhandete töölistega. Nii oli Lõuendikojas 1719. a. 1268 töölist.

Manufaktuuride tööliskaader. Vene manufaktuuri sotsiaalne olemus. Hingeloendus, mõisnike järelevalve tugevnemine talupoegade majandusliku tegevuse üle ja talupoegade ümberasumise rangem reglementeerimine oli määrav tööstuskaadri kujunemisel. Tööjõuturul, mis hakkas tekkima juba eelmisel sajandil, oli teatud hulk ajutisi töölisi hooajatöödel käivate ja mõisnike poolt tähtajaks äralubatud talupoegadest. Metallurgia jt. tööstusharude manufak-

tuurid, kus tootmine oli pidev, nõudsid aga alalist tööliskonda. Seepärast andis Venemaal end esimeste manufaktuuride tekkimisest peale tunda palgatööliste, eriti kvalifitseeritud kaadri puudumine. Tööstuse kiire kasv XVIII sajandi esimesel veerandil muutis suurettevõtete tööjõuga varustamise probleemi veelgi päevakohasemaks. Neis tingimustes said manufaktuurid tööjõudu juurde mitte ainult palgaliste inimeste hulgast, vaid tööjõudu komplekteeriti ka sunniviisiliselt, riigivõimu aktiivsel osavõtul.

Suurettevõtetele kindlustati tööjõud põhiliselt järgmisel viiel viisil: 1) vabapalgaliste kasutamine; 2) talupoegade ostmine; 3) riigitalupoegade kinnistamine (juurdekirjutamine) ettevõtete juurde; 4) palgatööliste kinnistamine manufaktuuride juurde; 5) nekrutite, väljasaadetute, hulguste ja kerjuste kasutamine manufaktuurides. 1721. a. lubas valitsus kaupmeeskonnast pärinevatel manufaktuuriomanikel osta pärisoriseid talupoegi. Viimaste suhtes olid töösturite õigused piiratud — nad võisid neid müüa ja pärandada ainult koos tehasega. Laialdaselt praktiseeriti riigitalupoegade kinnistamist tehaste juurde. 1751. a. oli ainult metallurgiatehastele kinnistatud ligikaudu 100 000 meessoost hinge. Enamik neist töötas Uraali riiklikes tehastes. Tehaste juurde kirjutatud talupojad jäid tavaliselt põlluharijaiks ja tegid tehastes ainult abitöid: varusid puusütt, kaevasid maake jne. Ostetud talupojad aga lahutati maast ja töösturid sundisid neid ametit õppima. Kvalifitseeritud palgatööliste kinnistamine manufaktuuride juurde toimus 1736. a. ukaasi alusel, mis andis omanikele õiguse jätta neid «igaveseks ajaks vabrikute juurde», osta mõisnikelt mitte ainult väljaõpetatud töölisi, vaid ka nende lapsi.

Loetletud tööjõukategooriate osatähtsus oli erinevates ettevõtetes erisugune. Metallurgiatööstuses olid riiklikes tehastes ülekaalus juurdekirjutatud talupojad, nekrutid ja väljasaadetud, eratehastes aga rakendati ostetud ja kinnistatud talupoegade tööjõu kõrval ka palgatööd. Kõige rohkem oli palgatöölisi kerge-, eriti tekstiilitööstuses.

Volgamaa vasesulatustehastes kasutati abitöödel hooajaliselt tatarlaste, mordvalaste ja pagenud talupoegade palgatööd. Mordva külade nahatööstustes töötasid peaasjalikult vabapalgalised mordva talupojad.

Seega oli tööjõu koosseis enamikus manufaktuurides kirju. See annab põhjust lugeda XVIII sajandi esimese poole Vene manufaktuure ettevõteteks, kus feodalismile iseloomuliku mittemajandusliku sundusega liitusid tekkiva kapitalistliku ekspluateerimise algmed. Palka maksti tavaliselt kõigile töötajaile, sealhulgas ka tehasteomanike ja mõisnike pärisorjadele, väljasaadetuile ja nekruteile. Palk oli aga sageli nii väike, et kaasaegsed võrdlesid seda õigustatult tühise summaga, mis riik kulutas vangi peale.

Sisekaubandus. Venemaa sisekaubanduse areng XVIII sajandi esimesel poolel oli tingitud manufaktuuride ja väikekaubatootmise kasvust, hooajatööde laienemisest, aga ka põllumajandusrajoonide üha suurenevast spetsialiseerumisest. Põllumajandussaaduste tootmise spetsialiseerumist võib jälgida XVIII sajandi 30—40-ndate aastate Moskva kaubanduse järgi. Teravilja toodi Moskvasse peamiselt Orjoli provintsist, lõunapoolsetest maakondadest veeti kanepiõli. Kaasan ja Ukraina varustasid Moskvat nahaga. Ukrainast saabusid suured partiid kariloomi. Moskva varustamisel kalaga kuulus esikoht Alam-Volgamaale.

Mitmest rajoonist saabus Moskvasse tööstustooteid: linast riiet veeti Vologdast, Kostromast ja Uglitšist, villa ning villaseid esemeid Jaroslavlist ja Ukrainast, kaamelivilla Kasahstanist. Arzamass ja Murom saatsid turule seepi. Metall saabus lõuna pool Moskvat ja Uraalis asuvatest tehastest. Klaasnõud tulid Ukrainast.

Moskva ise ei tarbinud kõiki kokkuveetud kaupu. Osa neist jaotati Moskvas, ülevenemaalise turu keskuses, ümber. Moskva ja riigi teiste suurte linnade turuplatsidel käis kauplemine iga päev. Väikelinnades kaubeldi perioodiliselt turu- ja laadapäevadel.

Ülevenemaalise tähtsusega aastalaatadel (Makarjevis, Svenskis, Irbitis jt.) oli jäme ots suurkaupmeeste käes. Kuid kaubanduses lõid üha rohkem kaasa jõukad talupojad. Nad müüsid mitte ainult oma majapidamise saadusi, vaid ostsid neid edasimüümiseks kokku ka külarahvalt.

Kõige nõutavamate kaupadega kauplemine oli kuulutatud riigi monopoliks. Monopolikaupade nimestik muutus XVIII sajandi esimesel poolel järjest. Seal figureerisid tubakas, rabarber, potas, tõrv, vein jt. Tähtis laiatarbekaup sool oli pidevalt riigi monopoliks. Soolakaubandus andis riigile määratu suurt kasumit. Palju tulu tõi riigikassale ka viinamonopol. Riik rentis viinamüügi õiguse kaupmeestele, kes muinasjutuliselt rikastusid.

Riiklikud monopolid olid täiendavaiks abinõudeks rahvahulkade riisumisel. Ühtlasi pidurdasid need sisekaubanduse arengut.

Kaubandus Lääne-Euroopas. Pääsemine Läänemere äärde muutis Venemaa väliskaubanduse märgatavalt elavamaks. Meretee Peterburist Hollandisse ja Inglismaale, kellega Venemaa kõige elavamalt kauples, oli kaks korda lühem kui Arhangelski kaudu. Peterburi eeliseks oli veel see, et linn asus lähemal riigi majanduskeskustele. Ka navigatsiooniperiood oli Läänemerel pikem kui Valgel merel. Need eelised, millele lisandusid veel Peterburi kaudu kauplevaile kaupmeestele antud tollisoodustused, tagasid lühikese ajaga Peterburile esikoha Venemaa väliskaubanduses. Juba 1726. a. ületas Peterburi kaubakäive 12 korda Arhangelski oma.

Väliskaubanduses omandasid suure tähtsuse Riia, Tallinn, Vii-

buri jt. Läänemere sadamad. Baltimaade rahvaste ja Vene kubermangude majanduslike sidemete järsk elavnemine võimaldas suhteliselt kiiresti taastada Eesti ja Läti majanduse, mis oli kannatanud rootsi feodaalide valitsemise ja kauakestnud Põhjasõja tagajärjel.

Edusammud tööstuse arengus muutsid Vene ekspordiartikleid. Kui XVII sajandil piirdus väljavedu peamiselt põllumajandusliku toorainega, siis XVIII sajandi esimesel poolel hakkasid silma paistma tööstuskaubad: linased kangad, purjeriie, raud. Raua väljavedu kasvas pidevalt ja 1750. a. ulatus 1,2 miljoni puudani. Importkaupade hulgas olid esikohal kalev ja värvid, seejärel kaubad valitseva klassi tarvis (suhkur, siidriie jt.). XVIII sajandi teisel veerandil suurenes väliskaubanduse käive kaks korda, kusjuures Venemaa säilitas aktiivse kaubandusbilansi. See vastas täielikult selle aja majandustegelaste seisukohale, mille kohaselt peeti tingimata vajalikuks, et kaupade väljavedu ületaks sisseveo.

Kaubandus Idamaadega. Laienes ka Venemaa kaubandus Idamaadega, eeskätt Hiinaga, Iraaniga ja Kesk-Aasiaga. Hiinasse veeti peamiselt karusnahku. Hiinast toodi kitaikat (puuvillast riiet), siidi, teed jne. Kesk-Aasiasse ja Iraani veetavate kaupade hulgas domineerisid välismaa kalev, värvid, metallesemed. Lõviosa Iraani ekspordist moodustas, nagu varemgi, siid. Kasahstanist ja Kesk-Aasiast veeti välja kariloomi, kalliskive jt. kaupu.

Tollitariifid. 1724. a. kehtestati Venemaal esmakordselt tollitariif, millega määrati kindlaks eksporditavate ja imporditavate kaupade toll. See protektsionistlik tariif pidi noort kodumaist tööstust kaitsma välismaise konkurentsi eest ja kõrge sisseveotolli ning madala väljaveotolli abil tagama aktiivse kaubandusbilansi. Tolli määr oli diferentseeritud. Kõige kõrgem oli toll (75% kauba hinnast) valmisesemeilt, mida Venemaal toodeti küllaldaselt (lõuend, raud, nõelad jt.). Tollivabalt või alandatud tolliga lubati sisse vedada kaupu, mida Venemaal ei toodetud, või mis olid kodumaisele tööstusele vajalikuks tooraineks (vill, värvid, toorsuhkur, toorsiid jne.). Väljaveotollid pidid stimuleerima valmisesemete, aga mitte tooraine väljavedu.

Peeter I valitsuse tollipoliitika kindlustas Venemaale aktiivse kaubandusbilansi. XVIII sajandi teisel veerandil ületas väljavedu sisseveo kaks korda. Kuid see tariif, mis kaitses tööstureid, kahjustas teatud määral vene kaupmeeskonna huve ning ahendas tema tehinguid Lääne-Euroopa kaupadega. 1732.—1757. a. kehtis uus, protektsionistlikke tolle peaaegu kaks korda alandanud tariif. Selle tagajärjel kaubakäive suurenes kiiresti, kuid bilansi aktiva langes märgatavalt.

Teedevõrk. Sise- ja väliskaubanduse kasv nõudis paremat teedevõrku. Esmakordselt Venemaa ajalcos hakati ehitama jõekanaleid. Peeter I ajal töötati välja palju jõebasseinide (sealhulgas Moskva-Volga, Volga-Doni) ühendamise projekte. Kuid praktiliselt

teostati ainult üks neist: 1709. a. avati laevaliikluseks Võšni Volotšoki kanalite süsteem, mis ühendas Volga Neevaga. Seda veeteed täiustati 1731. a., mil avati liikluseks Laadoga ringkanal.

4. RAHANDUS

Finantspoliitika XVIII sajandi esimesel poolel. Finantspoliitika eesmärgiks oli rahvahulkade ekspluateerimine ja pärisorjapidajate aadliriigi kindlustamine. Samal ajal pidi finantspoliitika rahuldama ka kodanluse vajadusi.

Lakkamatud sõjad ja ümberkorraldused riigis nõudsid tohutult palju raha. Seda saadi töötavate hulkade käest otseste ja kaudsete maksude tõstmise teel ning ka rahaliste operatsioonide kaudu. Viimased seisnesid selles, et vähendati müntide kaalu, asendati väikesi hõbemünte vaskrahadega ja alandati hõbedasisaldust müntides. Need abinõud tõid riigikassale määratuid tulusid. Ainuüksi 1701.—1709. a. sai riik rahareformist puhastulu 4,4 milj. rbl. Kuid need operatsioonid põhjustasid rubla kursi langemise. Kaupade hinnad tõusid XVIII sajandi esimesel poolel peaaegu kahekordseks, mis mõjus raskesti rahvahulkade olukorrale.

Meieni säilinud 1680. ja 1724. a. eelarvete võrdlemine näitab, et selle aja jooksul suurenes eelarve märgatavalt. Tööviljakuse mõningase kasvu, elanikkonna arvulise suurenemise ning ka rubla kursi langemise kõrval peegeldab 1724. a. eelarve töötava elanikkonna ekspluateerimise suurenemist feodaalse riigi poolt.

1680. a. eelarve peamised tulud saadi kaudsetest maksudest, 1724. a. eelarvesse oodati kõige suuremat tulu otsestest maksudest. Märkida tuleb uusi kululiike, mida 1680. a. eelarves ei olnud: väljaminekud riigitehaste ehitamisele, haridusele jt.

Venemaa XVIII sajandi teise veerandi rahandusele on iseloomulik äärmine korralagedus ja lohakus. Riigikassa oli alatasa rahapuuduses. Sellele vaatamata suurenesid õukonna ülalpidamise kulud.

Defitsiidi katmiseks tõstis valitsus soolalt, veinilt jm. võetavaid kaudseid makse.

Sotsiaal-majandusliku arengu tulemused. Esialgse akumulatsiooni nähtused. XVIII sajandi esimesel poolel jõudis Venemaa oma sotsiaal-majanduslikus arengus palju edasi. Loodi rahvuslik suurtööstus, kiiremini hakkasid arenema sise- ja väliskaubandus, mõõtmatult kasvas Vene riigi rahvusvaheline maine. Kuid Venemaa ei suutnud jagu saada majanduslikust mahajäämusest.

Kuigi tööstus kasvas suhteliselt kiiresti, pidurdas pärisorjuslik kord ikkagi Venemaa arengut. Feodaal-pärisorjusliku korra pidurdav mõju andis end ennekõike tunda tööjõu puudusena tööstuses. Paljud manufaktuurid, eriti metallurgia alal, töötasid seetõttu alakoormusega.

Linnaelanike osa rahvaarvus oli tühine, esimese revisjoni andmeil ei ületanud see 3%. Pärisorjusliku ikke alla surutud küla töötavad hulgad polnud huvitatud tööviljakuse tõstmisest. Põllumajanduslik tehnika jäi madalale tasemele, mis on tüüpiline feodaalkorrale. Pärisorjusliku küla ostujõud oli tähtsusetu.

Venemaa mahajäämus ilmnes eriti kujukalt Lääne-Euroopa riikidega peetavas kaubanduses. See oli peaaegu täiesti välismaa kaupmeeste käes. Vene kaupmeeste arvele langes ainult neljandik Vene ekspordist, impordis oli aga nende osa veelgi väiksem.

XVIII sajandi esimesel poolel võis majanduses kohati märgata kodanlike suhete elemente ja esialgse akumulatsiooni nähtusi, mis hakkasid kuju võtma juba eelmisel sajandil. Esialgse akumulatsiooni olemus seisneb kodanliku ühiskonna peamiste klasside — proletariaadi ja kodanluse formeerumises. Esialgse akumulatsiooni perioodil toimub see protsess jõhkrates vormides riigi aktiivsel osavõtul, kes julma vägivalla teel jätab tootjad ilma tootmisvahenditest. K. Marx märkis, et esialgse akumulatsiooni ajalugu «omandab mitmesugustes maades mitmesuguse värvingu, läbib mitmesuguseid faase mitmesuguses järjekorras ja mitmesugustel ajalooepohhidel».[70] Esialgse akumulatsiooni omapära Venemaal oli selles, et riik sundis vägivallaga manufaktuurides töötama nimetamisväärsel hulgal ekspropriieerimata tootjaid, s. o. ettevõtete juurde kirjutatud talupoegi ja töötajaid. Esialgses akumulatsioonis etendas oma osa maksusüsteem. Maksukoorma suurenemine XVIII sajandi esimesel poolel laostas talupoegi, kellest osa astus palgatöölistena manufaktuuridesse tööle. Kapitali akumuleerumine toimus nii kaubanduses kui ka riigi käest saadud soodustuste ja rahaliste laenude teel. Esialgse akumulatsiooni protsessi iseloomulikuks nähtuseks oli karusnahkade poolest rikka Siberi ekspluateerimine kaupmeeste ja liigkasuvõtjate poolt. Suur tähtsus kapitali akumulatsioonis oli viinahangetel ja -müügil. Viimased tõid kaupmeestele määratu suuri kasumeid, mis paigutati tööstusse. Feodaalsuhted ja pärisorjuslik kord aeglustasid esialgse akumulatsiooni protsessi Venemaal.

XVII peatükk

KLASSIVÕITLUS JA REFORMID XVIII SAJANDI ESIMESEL VEERANDIL

1. KLASSIVÕITLUSE TERAVNEMINE

Astrahani ülestõus 1705.—1706. a. XVII sajandi lõpul ja XVIII sajandi esimesel poolel tugevnes rahvahulkade klassivõitlus. Selle aja antifeodaalsest liikumisest võtsid osa talupojad, alamad teenistuslased, linnaelanikud ja manufaktuuride töötajad.

[70] K. Marx, Kapital, I kd., lk. 623.

30. juulil 1705 algas ülestõus Astrahanis — suures kaubandus-, käsitöö- ja sadamalinnas. Piirilinnas Astrahanis oli rohkesti sõjaväelasi — streletse ja sõdureid, kelle hulgas oli ka pagenud talupoegi. Seal elas palju ula- ja tööinimesi, kes töötasid sadamas, laevadel, kalatööndustes. Linnarahva, streletside, sõdurite ja tööinimeste ülestõusu põhjustas üle jõu käiva maksukoorma, samuti vojevood T. Rževski ja tema käsilaste omavoli ning vägivald.

Ülestõusnud vallutasid kremli, õiendasid arved vojevoodi ning teiste võimudega, jaotasid mõisnike varanduse, võtsid üle tolli- ja kõrtsiraha, hõivasid salpeetritehase ja relvalao. Nad kavatsesid minna Moskvasse, et nõuda tsaarilt omavoli lõpetamist. See näitab, kuivõrd levinud ja mõjuvad olid tol ajal «tsaristlikud» loosungid.

Üldkoosolekul («ringis») valiti valitsus, kuhu kuulusid sõdurija streletsipolkude ning linnarahva esindajad. Valitsuse eesotsas seisis Jaroslavlist pärinev kaupmees Jakov Nossov. Kaotati mitmed maksud ja monopolid, kuulutati välja vaba kauplemine viljaga, mis Rževski ajal oli täielikult ülesostjate käes. Ühes järjekordses «ringis» koostati «nõupidamiskiri», milles selgitati ülestõusu eesmärke. Krasnõi Jari ja Tšornõi Jari ning Gurjevi elanikud, Tereki ja Grebeni kasakad ning streletsid ühinesid astrahanlaste üleskutsel liikumisega. Ülestõusnud saatsid saadikud Donile, kutsudes sealset rahvast ülestõusu toetama, kuid kasakavanemad pidasid saadikud kinni ja saatsid nad Moskvasse.

Ülestõusnute väesalga katse tungida Astrahanist Volgat mööda Moskvasse ebaõnnestus. Tsaarivalitsus saatis Alam-Doni kasakad ja kalmõkkide salgad ülestõusu maha suruma. Ülestõusnud ei suutnud vallutada Tsaritsõni, mille garnison jäi valitsusele ustavaks, ja peagi tuli neil maha jätta Tšornõi Jar.

Astrahanis endas rahutused jätkusid. Tööinimesed nõudsid kaupmeeste ja rikaste linlaste varanduse jaotamist, kuid sellega ei nõustunud ülestõusuga liitunud streletside ja possaadielanike ladvik. Rikkad astrahanlased, vaimulikud, kaupmehed ja osa streletsidest alustasid valitsusega salajasi läbirääkimisi Astrahani alistumise asjus. Paljud kaupmehed põgenesid linnast.

Peeter I saatis liikumist maha suruma regulaarväed feldmarssal B. Šeremetjevi juhtimisel. Linna jõukas ladvik astus temaga ühendusse. Astrahani alamkihid, tööinimesed, lihtsõdurid ja -streletsid, moodustasid oma valitsuse ning otsustasid linna kaitsta.

1706. a. märtsi algul jõudsid Šeremetjevi regulaarpolgud Astrahani alla. Üheaegselt lähenesid linnale ka kalmõkkide salgad. Ülestõusnud avaldasid vastupanu Muld- ja Valges linnas. Pärast Astrahani vallutamist võeti ülestõusu juhid kinni ja saadeti juurdluseks Preobraženski prikaasi. Juurdlus kestis peaaegu kaks aastat. 1707. a. hukati Moskvas viimased Astrahani ülestõusust osavõtnud.

1705.—1706. a. ülestõus Astrahanis oli üheks jõulisemaks linnades toimunud rahutustest, mis olid suunatud tsaarivõimude omavoli ja feodaalse rõhumise vastu. Kuid ülestõusu sotsiaalne baas

oli kitsas. Peamist osa etendasid streletsid ja sõdurid. Ülestõusnuil ei olnud täpset, selget programmi. Ebakindlaks osutus liit linlaste ja streletside ladvikuga, kes reetsid ülestõusu ning läksid valitsuse poole üle.

Rahvaliikumine 1707.—1708. a. XVIII sajandi esimestel aastatel sagenesid talurahvarahutused Kesk-Venemaa maakondades. Kõige laiem oli rahvaliikumine 1707. a. lõpus Donimaal, Kesk-Volgal ja Slobodaa-Ukrainas.

XVIII sajandi alguses tugevnes Doni alamjooksul pärisorjuslik kord. Vene mõisnikud ja kloostrid püüdsid endi kätte haarata Doni maid. Jõukad alamjooksu kasakad tegelesid tööndusega, kaubandusega, liigkasuvõtmisega, ekspluateerisid pagenud talupoegi. Absolutistliku riigi tugevnedes hakkas valitsus piirama kasakate privileege ja omavalitsust.

Ülestõusu ajendiks Donil oli J. Dolgoruki karistussalga tegevus, kes ajas ülemjooksul asuvais linnades taga jooksiktalupoegi ja possaadiinimesi. Ülestõusu etteotsa asus Trjohhizbanskaja staniitsa kasakas Kondrati Bulavin, endine Bahmuti soolatööndusteta ataman. Ta suutis koguda suure arvu Venemaalt ja Ukrainast pagenud talupoegi, soolatootjaid ning ulainimesi. Bulavini juhtimisel hävitasid ülestõusnud J. Dolgoruki väesalga Sulginski linnakeses Aidari jõel. See pani aluse laialdasele rahvaliikumisele Donil. Bulavin läkitas kasakate linnakestesse «meelituskirju», kus soovitas Dolgorukiga ühel meelel tegutsevad ohvitserid ja sõdurid maha lüüa. Peatselt astus aga tsaarivalitsuse kutsel tema vastu välja Doni kasakaväe ataman Lukjan Maksimov alamjooksukasakatega ja purustas ülestõusnud Aidari jõel. K. Bulavini salga jäänused otsisid varju Ukraina vabade kasakate keskuses Zaporožje Setšis.

1708. a. sai Doni talupoegade liikumise keskuseks Hopjori jõel asuv Pristanskoi linnake, kuhu saabus ka Bulavin. Sealt saatis ta linnadesse ja küladesse «meelituskirju», kus kutsus üles õiendama arveid bojaaride ja vojevoodidega. Bulavin kutsus kasakaid vastu võtma kõiki pagenud talupoegi, varustama neid relvade jm. vajalikuga. Talurahvaliikumine haaras Tambovi, Kozlovi jt. maakonnad, samuti Slobodaa-Ukraina. Peeti ühendust Kaasani maakonnas ülestõusnud tatarlaste ja baškiiridega.

Bulavini juhtimisel läksid ülestõusnute peajõud Doni kasakaväe keskuse Tšerkasski peale. Doni kasakate ridades teravnesid klassivastuolud. Tšerkasskis tõusid lihtkasakad üles kasakavanemate vastu, kes anti Bulavinile välja. Vallutanud 1708. a. mai algul Tšerkasski, hukkas Bulavin ataman L. Maksimovi ja vanemad. Pärast seda valiti ta ise üldisel kasakaväeringil atamaniks. Tšerkasski vallutamise järel tuli Bulavini väkke palju jõukaid kasakaid, kellele töörahva huvid olid võõrad. Need olid ajutised kaasajooksikud, kes hiljem reetsid Bulavini ja aitasid kaasa ta hukkumisele.

Ülestõus, mis levis Slobodaa-Ukrainasse ja Volgamaale, tekitas

tsaarivalitsuses suurt rahutust. Ülestõusnud vallutasid Bobrovi, Borissoglebski, Jampoli jt. asulaid. Bulavini ja tema atamanide I. Pavlovi ja I. Nekrassovi väesalgad vallutasid Dmitrijevski (praegune Kamõšin), Tsaritsõni ja piirasid Saraatovit.

Karistusvägesid pandi juhtima J. Dolgoruki sugulane kaardiväemajor V. Dolgoruki. Tema käsutusse anti regulaarväeosad ja kalmõkkide salgad, kokku 30 000 meest.

Bulavin aga killustas oma jõudusid. Osa ülestõusnuid tegutses Voroneži all, osa Volgal, ataman Semjon Dranõi salk oli saadetud Põhja-Donetsi, kus sellega liitus üle 1500 Zaporožje kasaka.

Bulavini peajõud saadeti Aasovi-kindluse vastu. Selle vallutamine ebaõnnestus. Jõukad kasakad kasutasid selle ära. Tšerkasskis organiseerisid alamjooksukasakad vandenõu ja tahtsid Bulavini kinni võtta. Kasakavanemad tapsid ta. Bulavini surma tegeliku põhjuse varjamiseks levitati versiooni tema enesetapmisest.

Ülestõusu viimasel etapil, pärast Bulavini hukkumist, jätkasid talupojad ja kasakad feodalismivastast võitlust atamanide Nikita Golõi, Sergei Bespalõi, Ivan Pavlovi jt. juhtimisel. Ülestõusu peamised kolded alistati alles hilissügisel. Donimaa oli laostatud ja verre uputatud, ülemjooksu linnakesed — pagenud talupoegade pelgupaigad — hävitatud.

Kuid ka pärast ülestõusu lämmatamist Donil jätkusid talurahvarahutused riigi keskmaakondades. Ülem-Volgal tegutsesid talupoegade rühmad Startšenko ja Borovitšenko juhtimisel, Kesk- ja Alam-Volgal aga võitlesid bulaavinlaste salgad. Üldkokkuvõttes hõlmas talurahvaliikumine 60 maakonda. Kaama ääres ja Ees-Uraalis sagenesid rahutused tatarlaste ja baškiiride hulgas.

1707.—1708. a. ülestõus oli samasugune talurahvasõda nagu Bolotnikovi või Razini juhtimisel toimunud liikumised. Nagu «meelituskirjadest» nähtub, oli ülestõus sihitud bojaaride, mõisnike ja nende kubjaste, vojevoodide jt. ülemuste ning tuluotsijate vastu. Ülestõusnud peksid neid ja hävitasid pärisorjust tõendavaid dokumente. Ülestõusnute kätte läinud territooriumil kehtestati kasakate omavalitsus, otsused tehti «ringis». Kuigi ülestõus oli stiihiline, ilmnesid siin mõninga organiseerituse elemendid, eriti sõjaväelises korralduses (valvepostid, lahingukord jne.). Ülestõusu peamiseks liikumapanevaks jõuks oli talurahvas, kellega koos astusid välja ka kasakad, possaadirahvas, ärajooksnud soldatid jt. Ülestõusu käigus tugevnesid sidemed Venemaa ja Ukraina töörahva vahel.

Talurahvarahutusi toimus ka hiljem, sealhulgas XVIII sajandi 20-ndatel aastatel seoses pearaha sisseseadmisega.

Klassivõitlus manufaktuurides. Suurtööstuse areng kutsus ellu uusi klassivõitluse vorme, nimelt tehaste juurde kinnistatud ja ostetud talupoegade ning palgatööliste rahutusi manufaktuurides. Olonetsi (Aunuse) maakonnas ja Uraalis astusid välja rauatehaste juurde kinnistatud talupojad. Nad keeldusid tööd tegemast, jooksid

tehastest ära, avaldasid kohapealsele juhtkonnale relvastatud vastupanu. Need väljaastumised suruti maha relva jõul.

Suured rahutused toimusid 1721.—1722. a. kergetööstusettevõtetes — Moskva Lõuendikojas ja Kalevikojas. Nii pärisorjade kui ka palgatööliste rahutuste põhjuseks oli madal töötasu, rasked töötingimused, kehalise karistuse rakendamine. Riiklike manufaktuuride (näit. Lõuendikoja) administratsioon ja eraettevõtjad (näit. V. Štšegolin, kes sai riigilt Kalevikoja) rakendasid pärisorjuslikke meetodeid ka palgatööliste suhtes. See tekitas protesti. Töölised läkitasid võimudele kollektiivseid palvekirju. Tekkis uus võitlusvorm — töö seismajätmine, mis on hilisema streigi algeoks. Paljud tööinimeste nõudmistest olid majanduslikku laadi (võitlus palga kärpimise, mahaarvestuste ja trahvide vastu).

2. REFORMID RIIGIVALITSEMISE ALAL

Riigiaparaadi ümberkorraldamise eeldused ja iseloom. Sotsiaal-majanduslik areng ja klassivõitlus nõudsid riigiaparaadi reformimist. V. Lenin nimetas XVIII sajandi Vene monarhiat bürokraatlik-aadellikuks. Üleminek bürokraatlik-aadellikule monarhiale ei kõigutanud mingil määral endiste ekspluataatorlike klasside ülevõimu. Ülemineku põhjustasid ajaloolised tingimused: pärisorjuslike talupoegade klassivõitluse järsk ägenemine feodaalse rõhumise vastu; aadli kui valitseva seisuse tähtsuse edasine suurenemine; vajadus laiendada absolutismi sotsiaalset baasi, mis pidi kindlustama aadliriiki, kuid arvestama seejuures tekkiva kodanluse nõudmisi. Märgatavat mõju avaldas ümberkorraldustele pikaajaline Põhjasõda. Reformide tulemusena loodi Lääne-Euroopa eeskujul uued riigiasutused, muutusid keerukamaks aadliriigi funktsioonid, kasvas bürokraatliku ametnikeaparaadi osatähtsus.

XVIII sajandi esimese veerandi ümberkorraldused hõlmasid kõiki riigivalitsemisalasid. Riigiaparaadi struktuuri muutumine algas juba XVII sajandi lõpus.

Riigivalitsemise reorganiseerimine Peeter I ajal. Ümberkorralduste alguses säilis prikaasisüsteem. Vanade prikaaside kõrval tekkis isegi uusi (näit. Preobraženski, Sõjaasjade prikaas jt.). Säilitades formaalselt Bojaaride Duuma, asutas Peeter I Põhjasõja algaastail järk-järgult uued valitsusorganid. Suure poliitilise tähtsuse omandas ministrite konsiilium, kes tavaliselt käis koos Lähiskantseleis. Konsiiliumi kuulusid tähtsamate prikaaside ülemad ja kõrgemad sõjaväepealikud. Tähtsat osa riigi juhtimises etendas tsaari isiklik kantselei — Kabinet. Kõigi riiklike kuritööde uurimine oli koondatud Preobraženski prikaasi.

Riigiaparaadi süstemaatiline ümberkorraldus algas 1708.—1709. a. sellega, et riik jaotati kubermangudesse. Varem oli kuber-

nere määratud ainult riigi üksikute piirkondade etteotsa (näit. Põhjasõja alguses vallutatud Ingerimaa kuberneriks nimetati Menšikov). 1708. a., kui rahvaliikumine maa lõunaosas oli täies hoos, jaotati riik kaheksaks kubermanguks (Moskva, Peterburi, Kiievi, Smolenski, Arhangelski, Kaasani, Aasovi, Siberi kubermang) loomaks tugev kohapealne võim feodalismivastaste väljaastumiste lämmatamiseks. Kubermangude eesotsas seisid suurte volitustega kubernerid, kel oli õigus käsutada kohapealseid sõjaväeosi. Kubermangureform kindlustas kohalike mõisnike võimu. Hiljem loodi veel Astrahani, Nižni Novgorodi ja Riia kubermang, Smolenski kubermang aga likvideeriti.

1711. a., asudes Pruti sõjakäigule, andis Peeter I välja ukaasi Senati loomise kohta, kuhu esialgu kuulus üheksa liiget. Erinevalt Bojaaride Duumast kuulusid Senatisse mitte ainult aristokraadid, vaid ka tsaarile lähedased ametnikud aadli hulgast. Sellel polnud seadusandlikku võimu (nagu Bojaaride Duumal), kuigi oli kõrgem valitsusorgan kohtu, rahanduse, sõjanduse, väliskaubanduse jm. alal. Kõik tähtsamad riiklikud korraldused anti nüüd välja tsaari nimel (nimelised ukaasid). Algul määrati Senati tegevust kontrollima staabiohvitsere, 1722. a. loodi aga kindralprokuröri ametikoht. Kindralprokurör nimetas kohalikud prokurörid kontrollima kohapealse administratsiooni tegevust. Senati juurde kuulus ülemfiskaal, kes kandis ette kuritarvitustest. Ülemfiskaalile allusid kohalikud fiskaalid.

Keskvalitsuse reform lõppes kolleegiumide loomisega. 1718. a. asutati XVII sajandil tegutsenud prikaaside asemele 10 kolleegiumi. Välisasjade kolleegium tegeles välispoliitikaga, Sõjakolleegium maavägedega, Admiraliteedikolleegiumi juhtida oli sõjalaevastik, Justiitskolleegiumi alluvuses tsiviilkohtuasjad, Kammerkolleegium korraldas riigitulude laekumist, Staatskolleegium käsutas riigi väljaminekuid, Revisjonikolleegium kontrollis nii tulusid kui kulusid, Mäe-(Berg-)kolleegium juhtis mäe- ja metallurgiatööstust, Manufaktuurikolleegium tööstuse teisi harusid, Kommertskolleegium kaubandust. Hiljem loodi Pärusmõisate kolleegium, mis tegeles aadlike maavalduse küsimustega. Peale selle loodi veel Peamagistraat linnade juhtimiseks ja Pühim Valitsev Sinod e. Vaimulik kolleegium kirikuasjade ajamiseks. Vanadest prikaasidest erinesid kolleegiumid küsimuste arutamise ja otsustamise kollegiaalse printsiibi ning riigivalitsemisalade palju rangema jaotuse poolest. Iga kolleegiumi eesotsas oli president ja tema abina viitsepresident, edasi nõunikud ja assessorid, kantselei otsuseid täideviivate ametnikega (kolleegiumisekretär, arhivaar jt.). Kolleegiumide juhtimiseks koostati ja kehtestati 1720. a. Üldreglement. Kolleegiume pandi juhtima aristokraadid ning Peeter I ajal esilekerkinud kõrged ametnikud, sõjaväe- ja riigitegelased (Menšikov, Bruce, Golovkin, Golitsõn, Apraksin jt.).

1722. a. kehtestati troonipärimisseadus, mille järgi monarh võis järglase määrata omal äranägemisel.

Peeter I ajal jätkati kohaliku halduse ümberkorraldamist. Nii anti 1713. a. aadlile õigus valida kubermangudes abiks kuberneridele 8—12 maanõunikku. 1719. a. jaotati kubermangud 50 provintsiks, mille eesotsas seisid kolleegiumidele ja Senatile alluvad vojevoodid. Igas provintsis loodi kameriiri ja rentmeistri (juhtisid rahandust), proviandimeistri (kogus viljavarusid), valdmeistri (metsaülema) ametikohad. Provintsid jagunesid distriktideks, mille eesotsas seisid maakomissarid kohaliku aadli ja eruohvitseride hulgast. Komissare jt. ametnikke määrasid Kammer- ja Staatskolleegium.

Pärast pearaha sisseseadmist paigutati maale sõjaväge selle laekumise üle järelevalvet pidama ja loodi uued administratiiv-finantspiirkonnad — polgudistriktid. Pearaha kogumine pandi erilise maakomissari peale, kes valiti maakonna aadlike koosolekul.

Linnavalitsemise reformid. Tööstuse ja kaubanduse arenemine tugevdas linnaelanike ladvikut. Fiskaalsetes huvides ja andmaks kaupmeeskonnale suuremaid õigusi viidi 1699. a. läbi linnareform. Linlased vabastati vojevoodide alluvusest ja anti nende endi poolt valitavate burmistrite (linnapeade) juhtimise alla. Kohalikud linnapead allusid Burmistrite Palatile e. Raatusele Moskvas, kellele oli ülesandeks tehtud ka linnaelanikelt võetavate kaudsete maksude (tolli, joogirahade jt.) kogumine.

1720. a. asutati Peterburis Peamagistraat, mis juhtis linnade magistraate. Peamagistraadi viitsepresidendiks määrati rikas kaupmees I. Issajev. Linnavalitsuse reform kaitses kaupmehi kohaliku administratsiooni omavoli eest. Valitavatest linnapeadest ja raehärradest koosnevad magistraadid juhtisid maksude kogumist ja kohtupidamist linnaelanike üle. Linnaelanikkond jaotati «regulaarseteks» ja «mitteregulaarseteks» kodanikeks. Viimaste hulka kuulusid need, kel polnud varandust. «Regulaarsed» jagunesid kahte gildi: esimesse kuulusid aadlikud, kaupmehed ja töösturid, teise väikekaupmehed ja käsitöölised. Ainult «regulaarsetel» kodanikel oli kohalike magistraatide valimise õigus.

Kirikureform. Peeter I ajal viidi ellu ka kirikureform. Pärast patriarh Adriani surma 1700. a. uut patriarhi ei valitud ja kiriku juhtimine anti ajutiselt «patriarhitooli hooldaja» Rjazani metropoliidi Stefan Javorski kätte. Et murda konservatiivse vaimulikkonna vastuseisu reformidele ja lõplikult allutada kirik riigile, kaotati 1721. a. patriarhiamet ning loodi eriasutusena Vaimulik kolleegium — Pühim Valitsev Sinod eesotsas presidendiga kõrgema vaimulikkonna hulgast. Sinodi tegevus, selle funktsioonid ja kohustused määrati «Vaimulikus reglemendis», mille töötas välja peapiiskop Feofan Prokopovitš.

Pärast Sinodi presidendi Stefan Javorski surma 1722. a. ei nime-

tanud Peeter I talle järglast, järelevalve Vaimuliku kolleegiumi üle pani aga Sinodi ülemprokurörile.

Valitsus püüdis arvele võtta kirikuasutuste ja kloostrite maavaldusi. Kloostrite mõisad olid Kloostriprikaasi käsutuses ning suur osa nende sissetulekuist laekus riigikassasse. Määrati kindlaks munkade arv igas kloostris ja keelati uute kloostrite asutamine. Kõik see ei takistanud valitsust õigeusu kirikut kasutamast oma poliitika huvides.

Vanausulistel lubati oma usukombeid täita erilise maksu eest. Kuid pärast tsaari poja Aleksei väljaastumist, millesse olid segatud paljud vanausulised, valitsuse poliitika nende suhtes muutus: vanausulisi maksustati kahekordse pearahaga, neid ei lubatud riigiteenistusse ja nad pidid kandma erilist riietust.

Riigi keskaparaadi ümberkorraldamisega Peeter I ajal loodi riigiorganite struktuur, mis säilis oluliste muudatusteta XVIII sajandi viimase veerandini. Nende ümberkorralduste tulemusel tugevnes riigis absolutism. Peeter I ajal formeerus lõplikult absolutistlik monarhia, mis tugines bürokraatlikule valitsusaparaadile ja regulaararmeele. Viimane pidi mitte ainult riiki kaitsma, vaid ka rahvaliikumisi maha suruma. Kirik muutus absolutismi ustavaks teenriks.

3. SÕJAVÄEREFORM. REGULAARARMEE JA SÕJALAEVASTIKU LOOMINE

Reformi eeldused. Venemaa sõjaväeline organisatsioon ei rahuldanud XVII sajandi lõpul absolutistliku riigi nõudeid. Regulaararmee vajalikkust nõudsid suure tähtsusega välispoliitilised ülesanded ja klassivõitluse järsk teravnemine riigis.

Ka sõjaväereformi eeldused kujunesid juba XVII sajandil. XVII sajandi teisel poolel peetud sõdades ilmnesid suured puudused sõjaasjanduses. Vähesed manufaktuurid ei rahuldanud armee vajadusi relvastuse ja sõjamoona järele. Vene vägedes oli kasutusel rohkesti eri tüüpi ja mitmesuguse kaliibriga relvi, mis osalt olid juba vananenud. Sõjaline väljaõpe oli vilets ja vähene.

Esimesed ümberkorraldused sõjanduse alal. Juba oma noorusaastail huvitus Peeter I tõsiselt sõja- ja mereasjandusest. Tema osavõtul ehitati Jauza jõe kaldale mängukindlus, Perejaslavli järvel aga loodi väike laevastik. Peeter I mängukaaslastest sirgusid Preobraženski ja Semjonovski kaardiväepolgud, mis said Vene regulaararmee tuumikuks. Kožuhhovo «mängumanöövrid» 1694. a. (sõjamängud Kožuhhovo küla juures Moskva lähistel) kinnitasid regulaarse väljaõppega soldatite eeliseid streletside ees. Aasovi sõjakäikude ajal loodi «bombardiirirood» ja sõjaväeline insenerikomando. Voroneži laevatehases ehitati laevastik, kuhu kuulus kaks

purjelaeva, 23 galeeri, neli süütelaeva ja vägede transportimiseks paarsada praami. See aitas palju kaasa Aasovi vallutamisele 1696. a. Kuid Aasovi sõjakäigud näitasid ka, et on vaja põhjalikumalt tundma õppida kaasaegset teadust ja tehnikat.

Välisreisi ajal (1697—1698) õppisid Peeter ja tema «volontäärid» sõja- ja mereasjandust ning laevaehitust, suurtükiasjandust, inseneritehnikat, jala- ja ratsaväekorraldust, taktikat jne. Vene regulaararmee rajamisel kasutati ära Euroopa riikide parimad saavutused sel alal.

Enne Põhjasõja algust, 1699.—1700. a., formeeriti Moskvas maksualustest inimestest ja vabatahtlikest 27 soldatipolku ühesuguse struktuuri, relvastuse ja varustusega. (1705. a. alates nimetati maksualustest inimestest värvatuid nekrutiteks.) Soldatite ja ohvitseride väljaõpetamiseks koostati määrustikud.

Regulaararmee ja sõjalaevastiku loomine. Kaotus Narva all 19. novembril 1700 andis uue tõuke energiliste sammude astumiseks relvastatud jõudude reorganiseerimisel. Mõisnike-aadlike ratsavägi likvideeriti suhteliselt kiiresti ja selle asemele loodi regulaarratsavägi (esialgu 10 tragunipolku) ühtse struktuuri, relvastuse ja taktikaga. Vananenud ja erikaliibriliste suurtükkidega XVII sajandi suurtükiväe asendamiseks hakati Suurtükikojas ja uutes Uraali tehastes valama rangelt kindlaksmääratud tüüpi suurtükke (haubitsaid, kahureid, mortiire). See oli suurtükiväes tähtsaks uuenduseks. 1701. a. loodi suurtükipolk. Neeval ja selle harujõgede ääres ehitati täie hooga purje- ja galeerilaevastikku. Maaväe ja laevastiku juhtimine ning varustamine koondati Sõjaasjade prikaasi ja Admiraliteedi kätte.

Vene riigi kaitsevõime tugevdamisel etendas otsustavat osa kodumaise relvatööstuse arendamine. Nii näiteks tehti aastas juba mitukümmend tuhat püssi, mis rahuldas täielikult armee vajaduse nende järele. Ainuüksi Moskvas valati aastail 1700—1708 kuni tuhat suurtükki.

Põhjasõja rikkalike kogemuste najal täiustati veelgi armee ning sõjalaevastiku relvastust, organisatsiooni ja taktikat. Poltaava lahingu ajaks oli kogu armee ümber relvastatud. Sõdurite kasutada olid täägiga tulelukkpüssid ja kaasaegne suurtükivägi. Jala- ja ratsaväepolgud liideti brigaadideks ja diviisideks. Loodi grenaderipolgud, mis peale täägistatud püsside olid relvastatud käsigranaatidega. Kogenud ja andekad kindralid A. Menšikov, B. Šeremetjev, N. Repnin jt., suurepärased laevastikujuhatajad F. Apraksin, N. Senjavin jt., suurtükiväelased ja sõjaväeinsenerid J. Bruce, G. Skornjakov-Pissarev, V. Kortšmin tõstsid vene sõjakunsti uuele tasemele. Sajad aadlikud õppisid Peeter I ajal loodud koolides sõjaasjandust.

Suurte pingutustega rajati regulaarne sõjalaevastik, mis näitas oma üleolekut Rootsi laevastikust lahingutes Hango ja Grönhami all. Ainuüksi Peterburi laevatehastes ehitati aastail 1702—1725

39 liinilaeva, 19 fregatti, 250 galeeri ja hulk väiksemaid laevu. Peeter I ajal ehitati suuremaid ja väiksemaid laevu kokku 895. Nii suurt sõjalaevastikku ajalugu seni ei olnud tundnud. Oma meresõiduomaduste poolest (kiirus, manööverdamisvõime) ei jäänud uued laevad milleski maha neist, mis olid ehitatud Lääne-Euroopas.

Peeter I ajal loodud regulaararmee oli feodaal-absolutistliku riigi tööriistaks ja tal oli selgelt väljenduv klassiiseloom. Lihtsõdurite ja madruste ridu täiendati talupoegade ja linnainimeste hulgast võetavate nekrutitega, ohvitserideks aga olid peale mõne harva erandi ainult aadlikud. Kuid see oli rahvuslik sõjavägi, millega ta positiivselt erines mitmegi lääneriigi palgavägedest. Selle ajastu eesrindlikud seisukohad sõjanduses leidsid koha 1716. a. «Sõjaväemäärustikus» ja 1720. a. «Mereväemäärustikus», mis üldistasid vene sõjaasjanduse kogemusi. Nende määrustike koostamisest võttis osa Peeter I.

4. KULTUURIALASED ÜMBERKORRALDUSED

Vene rahvusliku kultuuri tõusu eeldusteks XVIII sajandi esimesel veerandil olid edusammud majanduslikus arengus ja saavutused välispoliitikas.

Kool. Pärast naasmist esimeselt välisreisilt teostas Peeter I kalendrireformi. 1700. a. alates loeti ajaarvamise alguseks nn. Kristuse sündi ja aasta alguseks mitte 1. septembrit, vaid 1. jaanuari (juuliuse kalender).

Peamist tähelepanu osutati koolide rajamisele ja koolihariduse, et saada ohvitsere armeele ja laevastikule.

1699. a. asutati Moskvas Suurtükiväekool. 1701. a. avati Suharjovi torni ruumides Navigatsioonikool, kus õppis 300 õpilast. 1707. a. loodi Moskvas sõjaväehospidali juurde Meditsiinikool. 1715. a. organiseeriti Peterburis Mereakadeemia. Sõjaväeinseneride ettevalmistamiseks loodi Moskvas ja Peterburis inseneriskoolid. Voroneži laevatehases, Peterburis Admiraliteedi juures, Kaasanis, Astrahanis, Nižni Novgorodis jm. asutati laevameistrite koolid, suurte manufaktuuride juurde loodi käsitööskoolid. Ka Peterburis, Tallinnas ja Narvas õpetati noortele aadlikele navigatsiooni ja laevajuhtimist. Mitmetes linnades avati «arvutuskoolid» alghariduse saamiseks.

Jättes usulise hariduse andmise Slaavi-Kreeka-Ladina Akadeemia ülesandeks, andis Peeter I kõigile teistele koolidele täiesti ilmaliku ja kutsealase suunitluse. Õpilastele korraldati praktilisi õppusi laboratooriumides, suurtükipolügoonidel, laevadel ja kindlustes.

Kisendav vajadus tehnilise intelligentsi järele sundis koolidesse võtma suhteliselt palju alama päritoluga isikuid. Linnakodanike, suurtükimeistrite, kirjutajate jt. lapsed ilmutasid suurt huvi tead-

miste ja hariduse vastu. Koolides valitses karm distsipliin. Eksimuste korral peksti õpilasi keppidega ja tranviti.

Koolide tarbeks trükiti õpikuid. 1703. a. ilmus L. Magnitski «Aritmeetika ehk arvutamise teadus», milles esmakordselt kasutati vanade tähtarvude asemel araabia numbreid. «Aritmeetika» meenutas mingit matemaatika-, geodeesia-, astronoomia- ja navigatsioonialaste teadmiste entsüklopeediat. Hiljem ilmusid Magnitski, Inglismaalt kutsutud matemaatiku ja astronoomi Farwharsoni, G. Skornjakov-Pissarevi jt. uued õpikud. Algõpetuse jaoks anti välja F. Prokopovitši raamat «Nooruki esimene õpetus».

Kursuse lõppemisel korraldati ranged eksamid. Edukalt lõpetanud suunati ohvitseridena sõjaväkke ja laevastikku, joonestajaiks laboratooriumidesse, graveerijaiks trükikodadesse, meistriteks manufaktuuridesse ja laevatehastesse, kirjutajateks kantseleidesse. Kõige andekamad jäeti koolidesse õpetajateks.

Põhjasõja lõpul, kui terav vajadus kaadri järele oli möödas, hakati sõjakoolidesse võtma ainult aadlikke.

Kirjastustegevus ja raamatukogud. XVIII sajandi esimesel veerandil arenes edasi kirjastustegevus. Moskvas asutati vana trükikoja kõrvale «ilmalik» trükikoda, kus trükiti õpikuid, gravüüre ja kaarte. Peterburis avati neli uut trükikoda, ühes neist trükiti ka võõrkeelseid raamatuid. 1703. a. hakkas ilmuma esimene ajaleht «Vedomosti», kus avaldati teateid sündmustest omas riigis ja välismaal. Suur tähtsus vene kultuuri arengule oli kirjareformil: 1708. a. võeti kirikuslaavi tähestiku asemel kasutusele uus, ilmalik tähestik, mida mõneti muutunult tarvitatakse meie päevini. See reform tegi lugejaile raamatu kättesaadavamaks ja soodustas rahvakeele tarvitamist kirjanduses.

26 aasta jooksul (1699—1725) anti Venemaal välja 600 nimetust raamatuid, teadaandeid, instruktsioone jm. Raamatute levitamiseks avati Moskvas, Peterburis jt. linnades raamatupoed.

Võõrkeeltest tõlgiti peamiselt teaduslikke raamatuid. Suurtükivalaja Timofei Fjodorov tõlkis raamatu suurtükiasjandusest. A. Suvorovi isa Vassili Suvorov tõlkis prantsuse keelest raamatu «Linnade kindlustamise tõeline abinõu, välja antud kuulsa inseneri Vaubani poolt». Selle raamatu järgi õppis hiljem ka suur vene väejuht.

Tuntud olid andekad tõlkijad B. Volkov, P. Postnikov, F. Polikarpov, K. Zotov jt. Peeter I, kes tähelepanelikult jälgis nende tööd, nõudis tõlgetes elavat kõnekeelt.

Mõned vene raamatud tõlgiti võõrkeeltesse, näit. P. Šafirovi «Arutlus Rootsi sõja põhjustest», F. Prokopovitši «Vaimulik reglement» ja «Monarhi tahte õigsus» jt. Vene kartograafide koostatud Kaspia mere kaart sai Prantsuse Teaduste Akadeemialt kõrge hinnangu.

Ühiskonna kultuuriliste tarviduste kasvust räägib raamatukogude areng. 1714. a. pandi alus hilisemale Teaduste Akadeemia

raamatukogule. Täienedes aja jooksul erakogude arvel ja välismaalt omandatud teostega, muutus see suureks raamatuhoidlaks. Nimetamisväärsed raamatukogud olid ka eraisikutel — Golitsõnil, Menšikovil, Šeremetjevil, Prokopovitšil, Tatištševil jt.

Teadus ja tehnika. XVIII sajandi esimese veerandi manufaktuurides leidis laialdaselt rakendamist uus tehnika. Manufaktuuride, laevatehaste, kanalite ja sadamate ehitamisel domineeris küll käsitsitöö, kuid kasutati juba ka hüdraulilisi masinaid, tõstemehhanisme, plokkseadmeid jne. On palju andmeid selle kohta, et vene inimesed kasutasid edukalt tolle aja tehnikat ja arendasid seda ka ise edasi.

Nii näiteks edestasid Uraali metallurgiatehaste kõrgahjud oma konstruktsioonilt ja tootlikkuselt Inglismaa omi. Soldat J. Batištšev leiutas masina püssiraudade ja tääkide treimiseks. Palju leiutisi ja uuendusi tehti sõjaasjanduses. J. Bruce avastas suurtükkide kiirtulistamise meetodi. V. Kortšmin konstrueeris suurtükilafeti, talupoeg Jefim Nikonov esitas «veealuse laeva» projekti, tundmatu leidur töötas välja hobustega veetava sõjavankri projekti, kus pöörlevale alusele kinnitatud suurtükk oli kaitstud ringikäivate «sirpidega».

Suure panuse andsid vene tehnika arendamisse silmapaistvad insenerid V. Tatištšev ja V. de Hennin.

Suure ulatuse võttis maapõuevarade uurimine. Alustati kivisöe otsimist Donetsi basseinis. Palju tähelepanu pöörati kartograafilistele ja hüdrograafilistele töödele. Vene meremehed-hüdrograafid koostasid Aasovi, Kaspia, Lääne- ja Valge mere kaardid. XVIII sajandi alguses koostas Tobolskist pärinev bojaari poeg S. Remezov Siberi «Plaaniraamatu» 24 lehel. 1719. a. saadeti geodeedid I. Jevreinov ja F. Lužin Kamtšatkale ülesandega teha kindlaks, kas Ameerika on Aasiaga ühendatud. Ekspeditsioon jõudis Kuriili saarteni ja kandis need kaardile. Samal ajal hakkas I. Kirillov koostama «Ülevenemaalise impeeriumi atlast», mille esimene köide ilmus 1732. a. 1725. a., kolm nädalat enne surma, kirjutas Peeter I alla ukaasile, millega V. Beringi ekspeditsioon saadeti kindlaks tegema kohta, kus Kamtšatka «puutub kokku» Ameerikaga. Saadikute prikaasi djaki poeg Pjotr Postnikov sai esimese venelasena välismaal meditsiini- ja filosoofiadoktori kraadi.

XVIII sajandi esimesel veerandil pandi alus loodusteaduslike kollektsioonide, ajalooallikate ja muuseumiesemete kogumisele. «Kunstikambrisse» (*Кунсткамера*) korjatud rariteedid said aluseks esimesele vene muuseumile. «Mudelikambri» laevamudelite kogust tekkis Sõjalaevastiku Muuseum ja vanade suurtükkide kogust Suurtükiväe Muuseum. Peetri ukaasi alusel koguti üle riigi vanu käsikirju ja raamatuid, «vanu pealiskirju», münte, «haruldasi kirju». Suurepäraste miniatuuridega illustreeritud vanast Vene kroonikast, mis asus Königsbergis, tehti ärakiri.

Väärtuslikuks ajalooalaseks tööks oli kaheköiteline «Rootsi sõja

ajalugu», mis kirjutati Peeter I osavõtul ja anti XVIII sajandi lõpus M. Štšerbatovi poolt välja nimetuse all «Imperaator Peeter Suure žurnaal ehk päevaraamat». Vene saadiku sekretär Rootsis A. Mankijev kirjutas seal vangipõlves elades raamatu «Vene ajaloo tuum». Teos, mis sai valmis 1715. a., anti välja 1770. a. Mõlemad teosed on läbinisti patriootilised ja annavad ajaloolistele sündmustele ning nähtustele ratsionalistliku seletuse. 1720. a. alustas silmapaistev vene aadliajaloolane V. Tatištšev oma «Venemaa ajaloo» kirjutamist. Tuntud diplomaat B. Kurakin kirjutas «Loo tsaar Peeter Aleksejevitšist».

28. jaanuaril 1724 anti ukaas Teaduste Akadeemia asutamise kohta, mis avati 1725. a. Akadeemial oli ülikool ja gümnaasium teaduslikuks tööks võimeliste haritud inimeste ettevalmistamiseks. Kaitstes XVIII sajandi esimese veerandi reforme endise aja ülistajate vastu, pidas Prokopovitš Peeter I eriliseks teeneks isevalitsuse tugevdamist, sõjalaevastiku ja regulaararmee loomist, mida Peeter õpetas välja «tubli korra» vaimus. «Monarhi tahte õigsuses» kinnitas Prokopovitš, et valitsejal on õigus pärandada trooni ükskõik millisele tema poolt valitud järglasele, s. o. põhjendas 1722. a. troonipärimisseadust.

Kirjandus ja publitsistika. Pingeline võitlus väljapääsu eest merele ja sisemised ümberkorraldused kajastusid selgelt kirjanduses ja publitsistikas. 1717. a. nägi Peterburis päevavalgust «Arutlus Rootsi sõja põhjustest», mille Peeter I korraldusel kirjutas viitsekantsler P. Šafirov. See esimene vene diplomaatiline traktaat püüdis tõestada Venemaa ajaloolisi õigusi Läänemere kallastele — «isade ja vanaisade maale». Peeter I kirjutas Šafirovi «Arutlusele» oma käega «Lõppjärelduse lugejale», milles kinnitas, et Venemaa, alustades sõda Rootsi vastu, ainult ennetas Rootsi poolt ettevalmistatavat sõda Venemaa vastu. «Arutlused» olid suunatud nende pihta, kes ei pooldanud Läänemerele väljajõudmise eest peetava sõja jätkamist ja selle võidukat lõpetamist.

XVIII sajandi alguse silmapaistvamaks publitsistiks oli andekas iseõppija I. Possoškov (1652—1726), kaupmees ja ettevõtja, kes pärines Moskva lähistelt talupoja-käsitöölise perekonnast. Oma tuntud teoses «Raamat kehvusest ja rikkusest» nõudis ta, et riigis kehtestataks seaduslikkus ja õiglus kaupmeeste huvides, kellele tema sõnade järgi «toetub kogu riik». Possoškov kavandas ulatusliku programmi, milles nõudis manufaktuuride rajamist, sise- ja väliskaubanduse soodustamist, hariduse arendamist riigis. Ta kritiseeris teravalt mõisnikke, kes «oma talupoegadele panevad talumatu koorma» ja sellega «laastavad riiki». Possoškov ei astunud pärisorjusliku korra vastu, kuid ta nõudis, et seadusega piirataks talupoja kohustusi mõisnike vastu ja et talupoegade maa eraldataks mõisnike maast, mis tõstaks talupoegade huvi maaharimise edendamise vastu.

Ümberkorralduste kirglikuks kaitsjaks oli üks kirikureformi

peamisi teostajaid Feofan Prokopovitš, «Vaimuliku reglemendi» ja «Monarhi tahte õigsuse» autor.

Selle aja rahvaloomingu suurteosteks on laulud Poltaava lahingust, «Preobraženski polkovnikust» Peeter I-st, võõramaise ohvitseri alla antud sõduri kaebus jt.

Alustati linnade arhitektuurilist planeerimist. Vene ja välismaised arhitektid lõid XVII sajandi lõpus ja XVIII sajandi alguses suurepäraseid arhitektuurilisi ansambleid ja üksikehitisi (Suhharjovi torn ja Menšikovi torn Moskvas, Admiraliteet, Kaubahoov (*Гостиный двор*), Peeter I, Menšikovi jt. lossid Peterburis, Peterhof koos kuulsate purskkaevudega jne.).

Vene ühiskonna kultuurilise silmaringi avardumisest räägib huvi antiikkunsti vastu. Itaaliast osteti «Tauria Veenuse» kuju ja paigutati koos teiste antiikkunsti mälestistega Peterburi Suveaeda.

Uued jooned ilmnesid ka maalikunstis. Andekad vene kunstnikud Ivan Nikitin jt. lõid meeldejäävaid teoseid, peamiselt portreesid. Suurepärased on I. Nikitini realistlikud tööd — Peetri portree, «Hetman», G. Golovkini portree. Meistreiks gravüüri alal olid I. Adolski, A. Zubov jt. Zubovi gravüürid kujutasid tolle aja Peterburi vaateid.

Kunst. Moskvas ja seejärel Peterburis avati (küll õige lühikest aega tegutsenud) avalikud teatrid («kometimajad»), kus lavastati näidendeid ajaloolistel teemadel: Makedoonia Aleksandrist, Julius Caesarist, «Komöödia don Juanist ja don Pedrost», Moliére'i komöödiad «Amphitryon», «Arst vastu tahtmist» jt. Moskvas tegutses teatri juures näitlejate kool, kuhu võeti noori venelastest kantseleikirjutajaid. Peterburi kutsuti esinema näitlejaid ja terveid truppe Lääne-Euroopast. Huvist draamakunsti vastu tekkisid koolides ja Moskva hospidali juures isetegevuslikud teatrid. Ilmusid ka esimesed vene teemadel ja vene autorite poolt kirjutatud draamateosed. Kirurgiakooli õpilane F. Žukovski kirjutas 1725. a. Katariina I kroonimise puhuks näidendi «Venemaa kuulsus». Tragikomöödias, mis kandis pealkirja «Vladimir», ülistas F. Prokopovitš Vana-Venet ja naeris välja hariduse vaenlasi — harimatuid pappe ja munki, kellele olid antud iseloomulikud nimed, nagu Kohihärg, Kanasööja jt.

Järk-järgult tungisid kirjandusse realismi elemendid. Selle ajastu teostes peegelduvad aadli ja kaupmeeskonna elu mitmesugused küljed («Lugu vene madrusest Vassili Koriotskist», «Lugu Aleksandrist, vene aadlikust», «Jutustus Frol Skobejevist», «Lugu vene kaupmehest Joannist» jt.). Levib armastuslüürika ja ilmalik poeesia (näit. Prokopovitši ood Poltaava lahingust).

Muutused elulaadis. Aegamööda murdus harjumuslik elulaad ja sellesse ilmusid uuendused. Juba XVII sajandil levis ühiskonna kõrgemates kihtides «poola riiete», habemeajamise ja suitsetamise komme. Kuid vana elulaadi pooldajad mõistsid need uuendused hukka. Peetrile olid habemed ja pikad rõivad bojaarliku kõrkuse ja

ülbuse, laiskuse ja kohmakuse sümboliks. Ta lubas vaimulikel, linnainimestel ja talupoegadel habet kanda, lõikas aga oma käega bojaaridel habemed maha ning lühendas nende rõivaid. Armees ja laevastikus teenivatel aadlikel oli mundri ja aumärkide kandmine kohustuslik.

Uus elukorraldus vajutas oma pitseri aadli ja kaupmeeste elulaadile ja kommetele, nende perekonnaelule. Patriarhaalne elulaad kitsalt usulise maailmavaatega tegi järk-järgult ruumi «ilmalikkusele», ratsionalismile ja asjalikkusele. Ühiskondlike huvide ring laienes. Vastavalt neile nõuetele hakati ametlikult korraldama «assambleesid» — aadlike kokkutulekuid nende kodudes ja Suveaias. Nendest võtsid osa ka välismaised meistrid, samuti meremehed. Kombeõpetuse käsiraamatuks noortele aadlikele tõlgiti saksa keelest «Nooruse kommete peegel». Ametialasele ja perekondlikule kirjavahetusele oli näidiseks raamat «Näited selle kohta, kuidas kirjutada mitmesuguseid komplimente».

Tõsised edusammud teaduse, kirjanduse ja kunsti arengus XVIII sajandi esimesel veerandil olid tähtsaks etapiks vene rahvusliku kultuuri ajaloos. Kuid kultuurialastes ümberkorraldustes avaldus selgesti klassiiseloom — nad teenisid valitsevate ekspluataatorlike seisuste tarvidusi.

5. VÕITLUS REAKTSIOONILISTE VANDENÕUDE VASTU. ÜMBERKORRALDUSTE TULEMUSED

Streletside mässud ja reaktsiooniliste feodaalide väljaastumised. Progressiivsed ümberkorraldused kohtasid oma aja äraelanud reaktsiooniliste ühiskondlike jõudude vastupanu. 1697. a. avastati Moskvas bojaaride ringkondadega seotud streletsipolkovniku I. Tsikleri vandenõu. Vandenõulased taunisid uuendusi ning valmistusid tapma noort tsaari.

Väga ohtlik oli streletside mäss 1698. a. Ka see oli sihitud ümberkorralduste vastu. Pärast Aasovi vallutamist jäeti suur osa Moskva streletse hõivatud kindlusse, seejärel aga saadeti läänepiirile. 1698. a. kevadel astusid streletsid ühendusse tsaarinna Sofiaga, kes oli saadetud Novodevitši kloostrisse. Tsaarinna kutsel tuli neli streletsipolku Poola piiri äärest Moskvasse, kuid purustati valitsusvägede poolt. 130 streletsi poodi üles, ülejäänud saadeti Moskvast kloostritesse. Pärast Peetri naasmist Venemaale ja uut juurdlust tulid ilmsiks streletside sidemed Sofiaga ja nende kavatsus tsaari tappa. Umbes tuhat streletsi hukati Moskvas, Sofia aga sunniti astuma nunnaks.

Tsareevitš Aleksei vandenõu. Sedamööda kuidas kindlustus absolutistlik kord ja Venemaa edu sõjas Rootsiga kasvas, tugevnes ka reaktsiooniline opositsioon sisemaal. Selle sotsiaalseks toeks olid konservatiivsete bojaaride ning vaimulike mõjukad ringkonnad.

Kuid Peetri kukutamise plaane ei tehtud ainult sisemaal, vaid ka piiri taga. Selle perioodi poliitiliste intriigide keskseks kujuks oli tsareevitš Aleksei.

Tsareevitš Aleksei oli Peeter I poeg esimesest abielust Jevdokia Lopuhhinaga, kes 1698. a. vägivaldselt kloostrisse saadeti. Peeter tahtis oma pojale anda hea hariduse, sisendada temasse huvi uuenduste vastu, teda riigivalitsemisse ning sõjaasjadesse kaasa tõmmata. 1711. a. kosis Peeter I pojale naiseks Austria keisri lähedase sugulase. Sellest abielust sündis Alekseile poeg Peeter — pärastine keiser Peeter II. Kuid tegevuses sõja- ja riigiasjadega, ei suutnud Peeter I jälgida poja kasvatust ja harrastusi. Aleksei aeg kulus lõbustustele ja vestlustele munkade ning õukondlastega, kes olid ümberkorralduste vastased. Lähedaste inimeste ringis rääkis Aleksei avalikult, et oleks tarvis reformidest loobuda ning viia pealinn Peterburist üle Moskvasse. Neid Aleksei seisukohti õhutasid tagant reformide vastased. Nad tõukasid tsareevitšit riigireetmisele, seletades, et Peeter I võib trooni pärandada uuele tsaarinnale, oma teisele naisele Katariinale, või siis alaealisele tsareevitšile — Peeter I pojale teisest abielust.

1716. a. põgenes tsareevitš Aleksei Venemaalt ja varjas end Austria valitsuse kaasabil algul Tiroolis, pärast aga Itaalias, kust ta püüdis luua sidemeid mõttekaaslastega Venemaal ning hankida välisriikidelt sõjalist abi. Tsareevitš Aleksei reeturlik tegevus ähvardas tuua Venemaale suuri poliitilisi sekeldusi. Täieliku armuandmise lubaduse ja ähvardustega õnnestus Peeter I poeg Venemaale tagasi tuua. 1718. a. algas Moskvas tema süüasja uurimine. Aleksei andis välja oma kaasosalised ja tunnistas, et tahtis riigipööret teostada. 24. juunil 1718 mõistis kõrgetest aukandjatest koosnev kõrgem kohus tsareevitš Aleksei surma. Ta suri 26. juunil Peeter-Pauli kindluses. Täpsed andmed tema surma põhjuse kohta puuduvad. Mõningate kaasaegsete tunnistuste kohaselt Aleksei tapeti.

Peetri isik. Peeter I kuulub kõige silmapaistvamate ajalooliste isikute hulka. Ta oli originaalse mõtteviisiga, ettenägelik, laia poliitilise silmaringiga, mehine ja tööarmastaja. Tema isiklikud võimed ja sihikindlus soodustasid paljus ümberkorralduste edu. Sõjaväelase ja diplomaadina oskas Peeter kainelt hinnata olukorda ja järjekindla tegutsemisega saavutada püstitatud eesmärke. Kõik Põhjasõja otsustavad võidud (Lesnaja, Poltaava, Hankoniemi jt.) saavutati Peetri osavõtul, kes oli silmapaistev sõjaväe- ja laevastikujuht. Samuti on Peetri nimega seotud tolle aja Vene diplomaatia märkimisväärsed tulemused. Keerukais, alatasa muutuvais olukordades kaitses Vene diplomaatia osavasti Venemaa huve, tugevdas tema kui suurriigi rahvusvahelisi sidemeid ja autoriteeti.

Peeter näitas üles suurt huvi mitte ainult mitmesuguste «kunstide» (oskas paljusid käsitöid), kunsti ja kirjanduse, vaid ka loodusteaduste vastu. Ta ise tundis hästi matemaatikat, füüsikat, kee-

miat, laevaehitust jne. Tema jooniste järgi ehitati paljude suurtükkidega relvastatud laevu ja kindlusi, valati suurtükke.

Peeter edutas võimekaid inimesi, mõnikord ka madalast soost (Menšikov, Šafirov jt.), ning õiendas karmilt arveid ümberkorralduste vastastega. Ta hoolitses väsimatult selle eest, et vene aadli hulgast kasvaks haritud spetsialiste, ning saavutas selles ka suurt edu.

Hinnates vääriliselt silmapaistva reformaatori ajaloolisi teeneid, tuleb näha ka tema reformide klassiiseloomu. A. Puškini tabava märkuse järgi olid Peeter I-le omased «kannatamatu isemeelse mõisniku» iseloomujooned, tema seadused olid «sageli armutud, isemeelsed ja tundub, et nuudiga kirjutatud». Aadli tsaar Peeter surus armutult maha ränga rõhumise tõttu puhkenud rahvaülestõusud, muutis vene jt. rahvaste talupoegi pärisorjadeks, kirjutas neid tehaste juurde, jagas välja mõisnikele ja määras nende osaks julma ekspluateerimise. Tema iseloomus paistsid silma ohjeldamatus, julmus ja omavoli.

XVIII sajandi esimese veerandi ümberkorralduste tulemused. XVIII sajandi esimese veerandi ümberkorraldustel oli progressiivne tähtsus. Ehitati suur hulk manufaktuure. Eriti tähtis oli raua- ja kaitsetööstuse ning laevaehituse areng. Reformid aitasid tugevdada Vene sõjaväge, luua sõjalaevastiku, tõsta vene kultuuri ja teaduse taset. Kasvas Vene riigi rahvusvaheline autoriteet, tugevnesid Venemaa majandus- ja kultuurisidemed Lääne-Euroopaga. Venemaa astus suure sammu edasi oma mahajäämuse likvideerimisel.

XVIII sajandi esimese veerandi reformid tõstsid mõisnike klassi osatähtsust ja lõid tingimused tekkiva kodanluse arenemiseks. Kogu ümberkorralduste koormus lasus rahvahulkade õlul. Riigis kindlustus feodaal-absolutistlik kord. Suurenes talupoegade ja teiste töötajate ekspluateerimine.

XVIII peatükk

VENEMAA RAHVUSVAHELINE OLUKORD NING VÄLISPOLIITIKA XVII SAJANDI LÕPUS JA XVIII SAJANDI ESIMESEL VEERANDIL

Välispoliitilised ülesanded. Peeter I valitsuse välispoliitika lähtus valitseva mõisnike klassi ja ka kaubanduskodanluse huvidest.

Väljapääsu saavutamine jäävabadele meredele võimaldas arendada väliskaubandust ning see kindlustas mõisnike ja kaupmeeste sissetulekute suurenemise. Venemaaga liidetud territooriumid Musta ja Kaspia mere ääres sealsete viljakate maadega ja rikkalike

loodusvaradega lubasid laiendada aadli maavaldusi ja kindlustada manufaktuuridele väärtuslik tooraine (rauamaak, vill, värvid jt.). Kõige aktuaalsemaks välispoliitiliseks ülesandeks pidas Peeter I väljapääsu omandamist Läänemerele, mis seoks Venemaa arenenud Lääne-Euroopa riikidega. Regulaarsete kaubandus- ja kultuurisidemete loomine nende maadega oli mahajäänud Venemaa majanduse ja kultuuri edasise tõusu üheks kõige tähtsamaks tingimuseks. Kuid selline poliitika põrkus suurtele takistustele. Kasutades oma majanduslikku üleolekut ja saades ebavõrdses kaubanduses Venemaaga määratu suuri kasumeid, püüdsid Euroopa suurriigid teda mitte mereteede äärde lasta. Venemaa mereriigiks muutumises nägid nad ohtu oma majanduslikele ja poliitilistele huvidele. Põhjasõja aastail (1700—1721) toetas Lääne diplomaatia aktiivselt Rootsit ja Türgit. See oli üheks põhjuseks, miks sõda nii pikale venis.

Pärast Põhjasõda aktiviseeris Peeter I valitsus oma välispoliitikat Lõunas ja Idas. Üritati sidemete tugevdamist Kesk-Aasia ja Hiina rahvastega. Pärsia sõjakäik (1722—1723) andis Venemaale juurde maid Kaspia ääres ja tugevdas ta mõju Kaukaasias. Vene riigi välispoliitika aitas suurendada Venemaa võimsust ja muutis ta üheks Euroopa suurriigiks.

1. AASOVI SÕJAKÄIGUD 1695.—1696. a.

Esimene sõjakäik. Aasovi sõjakäigud olid Türgi sõja jätkuks, mida Venemaa oli alustanud juba 1686. a. liidus Poola, Austria ja Veneetsia vabariigiga. Sõjategevust uuesti alustades arvestas Peeter I Golitsõni ebaõnnestunud Krimmi sõjakäikude (1687 ja 1689) õppetunde. Sõja peamiseks eesmärgiks oli nüüd tugeva Türgi kindluse Aasovi vallutamine, mis pidi Türgi jätma ilma tugipunktita sõjaks Venemaa vastu ja avama Venemaale Doni jõe kaudu väljapääsu Aasovi merele. Neid plaane peeti rangelt saladuses. 1695. a. kevadel kuulutati välja aadliratsaväe sõjakäik Krimmi khaani vastu. Samal ajal valmistusid parimad soldatipolgud (Preobraženski, Semjonovski, Butõrski, Leforti polk) ja Moskva streletside üksused koos suurtükiväega sõjakäiguks Aasovi vastu. Vägede ja sõjavarustuse vedamiseks mööda Doni Aasovi alla kasutati jõelaevastikku. Kuid esimene sõjakäik Aasovi vastu ebaõnnestus.

Vene vägedel puudus ainujuht, vilets oli streletside jalaväe distsipliin. Ei jätkunud ka häid piiramisteooria ja miiniasjanduse tundjaid. Venelastel ei olnud sõjalaevu. Türklaste laevastik varustas takistamatult kindluse garnisoni lahingumoona ja toiduainetega. Septembri lõpus katkestati Aasovi piiramine ja väed viidi ära sisemaale.

Teine sõjakäik. Algas teise sõjakäigu palavikuline ettevalmistamine. Uueks Aasovi piiramiseks valmistati ette u. 70 000-meheline armee (koos Ukraina ja Doni kasakatega). Vägede üldjuhtimine pandi bojaar A. Seinile. Piiramistööde juhtimiseks kutsuti Austriast kogenud sõjaväeinsenerid. Voroneži laevatehastes käis sõjalaevastiku ehitamine. Selleks oli linnadest ja maakondadest kogutud üle 25 000 tööinimese. Doni kaudu saadetud laevastiku toetusel sundisid Vene väed 19. juulil 1696 türgi garnisoni kapituleeruma ja hõivasid Aasovi.

Aasovi vallutamise tagajärjed. Pärast Aasovi vallutamist võeti viivitamata tarvitusele abinõud hõivatud territooriumi kindlustamiseks. Tugevasti purustatud Aasovit hakati kiiresti taastama. Valitsus saatis kindlusse alaliselt elama 3000 streletside perekonda ja sadu possaadiinimesi. Aasovi lähedale kõrgele kaljusele neemele ehitati uus kindlus ja sadam — Taganrog. Bojaaride Duuma otsuse põhjal hakati kompaniide poolt ehitama tugevat Aasovi laevastikku. Kiriklikud maavaldajad pidid ehitama ühe laeva iga neile kuuluva 8000 talupojapere kohta, bojaarid ja suurmõisnikud — ühe laeva 10 000 pere kohta. Linnu ja possaade kohustati ehitama kokku 12 laeva ja Stroganoveid 2 laeva. Väikefeodaalid, kellel oli vähem kui sada talupojaperet, pidid maksma laevaehituse tarbeks ühe poolerublase iga pere kohta. Kogu laevastiku ehitamine lasus töötavatel hulkadel. Peeter I saatis 61 nimekast soost lauaülemat Itaaliasse, Hollandisse ja Inglismaale mereasjandust õppima. Ta koostas nendele erilise instruktsiooni, purje- ja galeerilaevastikualase õppeprogrammi.

Lauaülemate järel sõitis Lääne-Euroopasse Suur Saatkond. Selle ametlikuks ülesandeks oli kinnitada Venemaa liitu Austria ja Veneetsiaga Türgi vastu. Kuivõrd aga Viinist teatati, et niisugune kaitse- ja sõjaline liit on juba sõlmitud kolmeks aastaks, osutus võimalikuks saatkonna marsruuti muuta ning sõita Brandenburgi, Hollandisse ja Inglismaale. Suure Saatkonna tegevus välismaal oli otseselt seotud Türgi-vastase koalitsiooni tugevdamisega, kuid ka riigi sisemiste ümberkorraldustega. Välisreisi ajal, jälgides Euroopa riikide ettevalmistusi Hispaania pärilussõjaks, küpses Peeter I-l lõplikult mõte, et sõda Rootsiga on möödapääsmatu.

2. PÕHJASÕDA

Sõja põhjused. XVII sajandil sai Rootsist Põhja-Euroopa tugevaim riik. Rootsi poolt vallutatud territoorium ja sealne elanikkond oli tema enda omast hulga suurem. Rootsi lõikas Venemaa ära Läänemerest. Ta tugevdas pidevalt oma sõjaväge ja laevastikku Baltimaade loodusvarade riisumise ja elanike ekspluateerimise arvel.

Kuivõrd läänes oli rootsi feodaalidel tegemist selliste tugevate riikidega nagu Inglismaa, Holland ja Prantsusmaa, suunasid nad oma ekspansiooni nõrgemate naabrite, ennekõike Venemaa ja Poola vastu.

Pärast Kärde rahu (1661) valmistus Rootsi palavikuliselt uueks sõjaks Venemaaga. Nüüd haudusid Rootsi valitsevad ringkonnad plaane vallutada Novgorod, Pihkva ja Arhangelsk koos nende juurde kuuluvate rikaste aladega. Rootsi tahtis Venemaad merekaubateedest täiesti ära lõigata.

Valmistudes sõjaks Venemaa vastu, teostas Rootsi kuningas Karl XI XVII sajandi 80—90-ndail aastail ulatusliku sõjaväereformi ja asutas hästi väljaõpetatud elukutselise armee. Tugevdati sõjalaevastikku. Riigi rikkalikud rauamaagivarud võimaldasid valitsusel märgatavalt laiendada sõjatööstust. Baltikumis ehitati uusi ja tugevdati vanu kindlusi. 1698. a., Põhjasõja eelõhtul, sõlmis Rootsi liidulepingud Inglismaa, Hollandi ja Prantsusmaaga, kindlustades sel teel oma tagala sõja puhuks Venemaaga.

Läänemere rannikule püüdis kanda kinnitada ka Venemaa. Sõda Rootsiga oli möödapääsmatu.

Põhjasõja algus. Pööret Venemaa välispoliitikas, riigi huvi Baltikumi vastu oli märgata peatselt pärast Aasovi sõjakäike. Juba 1697. a. suvel peeti Taani ja Venemaa vahel salajasi läbirääkimisi sõja üle Rootsiga. Vene diplomaatia uuris olukorda Lääne-Euroopa riikides. Sel ajal, kui Suur Saatkond õppis igakülgselt tundma rahvusvahelisi suhteid Põhja-Euroopas, kogus Šeremetjevi saatkond andmeid Poolas, Austrias ja Itaalias. Peeter I saavutas, et Poola seim valis kuningaks temale sõbraliku Saksi kuurvürsti August II. Sõpruslepingu sõlmis Peetriga ka Brandenburgi kuurvürst. Mõlemad kuurvürstid unistasid oma valduste tagasisaamisest, mille olid anastanud Rootsi väed.

Mõtted Läänemerele saatsid Peeter I-st kogu välisreisi ajal ja tugevnesid veelgi pärast tutvumist Hollandi ja Inglismaaga, selle ajastu suurte mereriikidega.

Kui Viinis peetud läbirääkimiste ajal selgus, et Austria ja Veneetsia ei soovi jätkata sõda Türgi vastu ja on sõlminud viimasega separaatsed kokkulepped, võttis Venemaa valitsus vastu lõpliku otsuse alustada sõda Rootsiga. Tulles kiiruga Viinist tagasi Venemaale, kus oli puhkenud streletside mäss, kohtus Peeter I 1698. a. augustikuus August II-ga Ravas, kus nad «kindlate sõnadega kohustusid pidama teineteisega sõprust» ja looma liitu «Rootsi krooni vastu paljude ebaõigluste pärast». Veel enne seda, märtsikuus, sõlmisid Rootsi-vastase sõjalise liidu August II ja Taani. 1699. a. sügiseks oli Põhjaliit saanud teoks. Sellesse kuulusid Venemaa, Saksi ja Taani. Peeter I liitlased pidid sõjategevust Rootsi vastu alustama otsekohe, Venemaa aga pärast rahu sõlmimist Türgiga. Kõiki neid läbirääkimisi peeti saladuses.

8. augustil 1700 jõudis Moskvasse teade, et saadik Jemeljan

Ukraintsev on sõlminud Konstantinoopolis Türgiga 30 aastaks vaherahu. Türgi loovutas Venemaale Aasovi, Põhja-Kubani maad ja pidi lammutama oma kindlustused Dnepril. Juba järgmisel päeval, 9. augustil 1700, kuulutas Venemaa sõja Rootsile. Kõik kolm Vene armee diviisi koondati Narva alla. Algas raske Põhjasõda, mis kestis 21 aastat (1700—1721) ning nõudis vene ja teistelt rahvastelt suuri ohvreid.

Sõjategevus 1700.—1706. a. Sõja algus polnud liitlastele edukas. 1700. a. veebruaris piiras August II 12 000 saksiga Riiat, kuid septembris lõpetas piiramise ja taganes. Selleks mõjutasid teda teated, mis saabusid Taanist. Pärast Kopenhaageni pommitamist Inglise—Hollandi ja Rootsi ühendatud laevastiku poolt sõlmis Taani kuningas 8. augustil 1700 Karl XII-ga rahu.

Sellises ebasoodsas olukorras alustas Vene sõjavägi 1700. a. septembris tugeva Rootsi kindluse Narva piiramist.

Kogenud vene ohvitseride vähesuse tõttu pidi Peeter I määrama väeülemaiks välismaalastest palgaohvitsere ja kogu sõjaväe etteotsa seadma võõramaalase, feldmarssal hertsog de Croy. Vene suurtükiväe nõrkuse, relvastuse vähesuse ja ka vägede kogenematuse tõttu hakkas Narva piiramine venima.

19. novembril 1700 ründas Pärnus maabunud Karl XII ootamatult Vene sõjaväge, kes oli 6 km pikkuse poolringina paigutatud Narva alla. Rootslased murdsid läbi vene positsiooni keskosa ja lõikasid ära parema tiiva, kus asusid Preobraženski ja Semjonovski polk. Vasakule tiivale jäid A. Weide juhtimisel olevad polgud. Ülemjuhataja hertsog de Croy ja enamik välismaalastest ohvitsere reetsid Venemaa ning läksid rootslaste poole üle juba lahingu alguses. Välismaalaste reetlikkus suurendas segadust Vene laagris. Aadliratsavägi, mida juhatas B. Seremetjev, ujus paanikas üle Narva jõe. Kuid preobraženskslased ja semjonovlased, samuti A. Weide polgud osutasid rootslastele ägedat vastupanu. Lahing kestis hilisööni. Pärast edutuid katseid kaardiväepolkusid purustada oli Karl XII sunnitud sõlmima venelastega «akordi» (lepingu), mille järgi venelased jätsid rootslastele kõik suurtükid (180), kuid said õiguse lahkuda koos relvadega Narva jõe idakaldale. Rootslased aga ei täitnud neid tingimusi. Kui Vene väed 20. novembri hommikul hakkasid üle jõe minema, käskis Karl XII korjata soldateilt relvad ning võtta kõik ohvitserid ja kindralid vangi.

Kaotus Narva all mõjus Venemaa sõjalisele ja rahvusvahelisele olukorrale ebasoodsalt. Lääne-Euroopa suurriikide diplomaatia reklaamis Rootsi edu ja arvas, et Venemaa taotlustele jõuda Läänemere äärde on kriips peale tõmmatud. Need arvestused osutusid aga ekslikeks. K. Marxi sõnade järgi «Narva oli esimeseks suureks ebaõnnestumiseks tõusvale natsioonile, kes isegi kaotuse oskas muuta võidu tööriistaks».[71]

[71] К. Маркс и Ф. Энгельс, Сочинения, т. 10, lk. 589.

Peeter I oskas ebaõnnestumisest Narva all teha vajalikud järeldused. Rakendades ulatuslikke abinõusid riigi relvastatud jõudude tugevdamiseks, kasutas Peeter samal ajal Venemaa huvides osavasti ära rahvusvahelist olukorda. 1701. a. puhkes Euroopas Hispaania pärilussõda, mis kestis kuni 1714. a. See pikk sõda sidus lääneriikide käed ega lasknud neil tükil ajal Põhjasõtta sekkuda. 26. veebruaril 1701 kohtus Peeter I Biržais (Kuramaal) August II-ga ja sõlmis temaga uue lepingu sõja jätkamiseks Rootsiga. Lepingu tagajärjeks oli, et Karl XII, kes pärast võitu Narva all pööras oma peajõud August II vastu, takerdus nüüd kauaks ajaks Poolasse.

Sel ajal kui Karl XII peajõud olid seotud sõjaga August II vastu, tekitas Vene sõjavägi oma lööke järk-järgult tugevdades vaenlasele Baltimaadel mitmel korral suuri kaotusi. Pärast ägedat tormijooksu vallutasid Šeremetjevi väed 1702. a. oktoobris Neeval asuva Pähkinälinna (Nöteborgi) kindluse (muistne Vene kindlus Orešek), mille Peeter I samas ristis ümber Schlüsselburgiks («Võtmelinnaks», nüüd Petrokrepost). Seejärel vallutasid Vene väed 1703. a. kevadel Neeva suudmes asuva Nevanlinna (Nyenskansi) ning hõivasid Jami ja Koporje kindlustatud punktid. Kogu Neeva oli nüüd Venemaa käes. Ingerimaalt aeti Rootsi väed välja. 16. mail 1703 hakati Neeva suudmesse Jänesesaarele rajama Peeter-Pauli kindlust, millest algas Venemaa uue pealinna Peterburi ehitamine.

Neeval asuva kaitsesüsteemi kindlustamiseks rajati 1703. a. jõe suudmesse Kronšloti kindlus. Rootsi laevadele oli pääs Neevale suletud. Samal ajal ehitati vastrajatud Olonetsi ning Laadoga ja Admiraliteedi laevatehastes hoogsalt sõjalaevu.

1704. a. vallutasid Vene väed pärast tugevat pommitamist tormijooksuga Tartu ja Narva koos Jaanilinnaga.

Vene regulaarvägede edule aitasid kaasa partisanisalgad. Ühte sellistest salkadest, mida juhtis Ivan Okulov, kuulus umbes tuhat venelast ja karjalast. Põhjasõja algusest peale sagenesid eesti ja läti talupoegade väljaastumised Rootsi võimu vastu. Sõjapidamiseks Venemaaga värbas Rootsi valitsus Baltimaade talupoegi «maamiilitsasse». Kuid talupojad kasutasid saadud relvi võitluseks rõhujate vastu. Vene vägede lähenemisel ajasid nad mõisnikud mõisatest minema, katkestasid töö, keeldusid maksude maksmisest, küüdi- jt. kohustuste täitmisest, peitsid hobusemoona ja toiduaineid. Rootsi vallutajate vastu võitles ka leedu rahvas. 1702. a. Vilniuse pärast peetud lahingust võtsid osa linnakodanikud ja üliõpilased.

Pärast seda, kui Venemaa oli vallutanud varem rootslaste poolt hõivatud maad Baltikumis, tegi Vene valitsus Rootsile rahuettepaneku. Kuid rootsi ühiskonna feodaal-aristokraatliku ladviku agressiivseid meeleolusid väljendav Karl XII, kes ei arvestanud ka rootsi rahva huve, ei tahtnud Venemaa nõudmisi rahuldada. 1705.—1709. a. jõudis sõda otsustavasse järku.

Karl XII vallutas Krakovi ja Varssavi, lõi korduvalt Saksi vägesid, sundis seimi tagandama August II Poola troonilt ning uueks kuningaks valima oma käsilase Stanislav Leszczyński. Seda olukorda arvestades pidi Vene väejuhatus oma peajõud saatma Poola—Leedu alale. Rootsi vägede omavolitsemine Leedus ja Poolas kutsus esile rahvahulkade rahulolematuse: nad kannatasid Karl XII poolt kehtestatud julmade kontributsioonide, maksude ja verise terrori all. Rootsi sõjaväge peeti täielikult ülal kohaliku elanikkonna arvel.

Karl XII katse võtta Poolalt suveräänsus ja muuta ta oma sõnakuulelikuks tööriistaks tekitas osa poola aristokraatia ja šlahta hulgas opositsiooni. 1704. a. sõlmisid August II poolehoidjad Rzeczpospolita nimel Venemaaga lepingu, mis nägi ette ühise tegutsemise Karl XII vastu. Selle lepingu kohaselt koondas Vene väejuhatus Grodno piirkonda ligi 60 000-mehelise väe.

Kuid rootslased purustasid August II väed Sileesias enne, kui Venemaa suutis neile abi osutada.

Ainult Peeter I energilise tegutsemise tõttu 1706. a. kevadel sai võimalikuks viia Vene väed Grodnost välja Kiievi suunas ja vältida otsustavat lahingut ebasoodsas olukorras.

Rootsi vägede sissetung Venemaale. Lahing Lesnaja juures. 1706. a. sõlmis August II Venemaad hoiatamata Karl XII-ga Altranstädtis rahu ja loobus Poola troonist Stanislav Leszczyński kasuks. Venemaa kaotas oma viimase liitlase ja pidi üksi jätkama sõda Rootsi vastu.

Karl XII hakkas hoolikalt ja igakülgselt valmistuma sissetungiks Venemaale. Vägesid Saksimaal suurendati 20 000 jala- ja 24 500 ratsaväelaseni. Kindral Lewenhaupti korpust Liivimaal suurendati 16 000, kindral Lybeckeri korpust Soomes 14 000 meheni. Teel Venemaale jättis Karl XII Poolasse 8000-mehelise kindral Krassau korpuse, kellega liitus Stanislav Leszczyński 20 000 sõjameest.

Karl XII kavatses esimesel soodsal võimalusel lüüa Vene armeed otsustavas lahingus ja kihutada Lewenhaupti ja Lybeckeri korpuste jõududega ja sõjalaevastiku toetusel Vene väed välja Baltikumist.

Peeter I nägi ette, et Rootsi vägede sissetung Venemaale on möödapääsmatu ning võttis õigeaegselt tarvitusele abinõud riigi kaitsevõime tugevdamiseks. Tugevdati garnisone, uuendati kõigi suuremate Venemaa ja Ukraina linnade kindlustusi. Sõjaväge suurendati 120—130 000 meheni. Pihkva ja Smolenski vahele rajati raidtõkked, teedel ja jõgedest ülemineku kohtadesse ehitati kindlustusi. Elanikkonda kästi vaenlase tulekul minna sisemaale, peita vili ja hobusemoon metsadesse, et mitte jätta vaenlasele toiduaineid.

1708. a. juuni alguses tungis Karl XII arvuka sõjaväe eesotsas Venemaale. Juuni keskpaiku forsseerisid rootslased Berezina jõe

ning liikusid edasi Mogiljovi suunas. Samal ajal korraldasid Rootsi väed ja sõjalaevastik ägedaid rünnakuid Peterburi ümbruses, mis tõrjuti energiliselt tagasi. Rootsi vallutajad kohtasid Vene vägede ja ka valgevene rahva vastupanu. Valgevene talupojad peitsid ära toiduaineid, kogunesid salkadena metsadesse, tungisid kallale Rootsi vägedele, teenisid Vene vägedes luurajate ja teejuhtidena.

Jäämata ootama kindral Lewenhaupti saabumist, kes oli teel Riiast abivägede ja moonavooriga, läks Karl XII septembris Valgevenest Ukrainasse. Ta lootis leida toetust Türgi ja Krimmi khaani ning Stanislav Leszczynski vägedelt ning liita oma armeega reeturi hetman Mazepa sõjajõud, kasutada neile varutud toiduaineid ja laskemoona. Kuid kõik need plaanid purunesid. Tõkestades Karl XII teed Venemaa sisemusse, ennetas Vene sõjavägi rootslasi ka Ukrainas, andmata neile võimalust hõivata Ukraina linnu. Sümpaatia asemel kohtasid vallutajad ukraina talupoegade, kasakate ja linlaste ägedat vastupanu. Mazepa tuli Rootsi laagrisse mitte 30—40 000 sõduriga, nagu Karl XII ootas, vaid ainult kahe tuhande mehega, kellest enamik olid registrikasakad. Ukraina rahvas ristis Mazepa timukaks ja reeturiks ning tõusis üldrahvalikule võitlusele. Juba 1707. a. oli Ukrainas alanud talupoegade, lihtkasakate ja linnakodanike ülestõus kasakaladviku ja rikaste linlaste vastu. 1708. a. hõlmas ülestõus suure territooriumi ja sulas ühte vabastussõjaga rootsi okupantide vastu.

Menšikov sooritas ratsaväega julge retke Baturini linna alla, kus hävitas ja võttis üle sinna Mazepa poolt rootslaste jaoks kogutud sõjavarustuse, toiduained ja 70 suurtükki. Gluhhovis 1708. a. novembris toimunud raadal valiti Mazepa asemel uueks Ukraina hetmaniks polkovnik Ivan Skoropadski.

12 000-meheline Vene vägede *corps volant* (lendüksus) Peeter I juhtimisel purustas Lesnaja küla juures 28. septembril 1708 täielikult 16 000-mehelise Lewenhaupti korpuse. Rootslased kaotasid langenutena ja vangidena üle 9000 mehe. Lewenhaupti 7000 veokist koosnev voor, kus veeti peamiselt laskemoona, langes venelaste kätte. See hiilgav võit Lesnaja juures määras ette ära rootslastest vallutajate lüüasaamise Poltaava all. Peeter I nimetas Lesnajat «Poltaava lahingu emaks».

Vene vägede ja ukraina rahva võitlus rootsi vallutajate vastu. Poltaava lahing. 1708/1709. a. karm talv ning Vene regulaararmee väeosade ja ukraina partisanide sõjategevus nõrgestasid veelgi Rootsi armeed, kes oli jäänud talvekorterisse Romnõ-Gadjatši rajooni. Suurte kaotuste hinnaga sundisid rootslased pärast kolme tormijooksu alistuma Vepriki linna garnisoni. Kindluse kaitsmisest võtsid osa kõik linna elanikud. See oli ka Karl XII ainuke «võit» Ukrainas. Oma sõjalise ebaedu eest maksid rootsi vallutajad julmalt kätte rahulikule elanikkonnale. Rootsi väed röövisid, tapsid ja piinasid rahulikke elanikke, hävitasid külasid, et terrori abil murda ukraina rahva kangelaslikku vastupanu. Kuid riisumine ja

vägivald ainult õhutasid viha vallutajate vastu ja tihendasid ukraina partisanide ridu. Talupoegade ja kasakate salgad ründasid ootamatult Rootsi vägesid, vallutasid toidumoonavoore, püüdsid kinni vaenlase käskjalgu. Linlased võtsid aktiivselt osa oma linnade kindlustamisest ja kaitsmisest. Ukrainas puhkenud rahvasõda rootsi okupantide vastu halvendas märgatavalt Karl XII armee strateegilist olukorda. Kuid sellest hoolimata lükkas ta tagasi Peetri ettepaneku rahuläbirääkimiste alustamiseks ning püüdis tõmmata Türgit ja Krimmi khaani sõtta Venemaa vastu.

Selleks et kutsuda Vene armeed välja otsustavaks lahinguks, piiras Karl XII 1709. a. aprillis Poltaavat, mille kaudu läksid teed sisemaale. Poltaava kangelaslik garnison komandant A. Kelini juhtimisel ja kogu elanikkond lõid Rootsi vägede rünnakud mehiselt tagasi. Vene armee kogunes Poltaava juurde. 27. juunil 1709 toimus kuulus Poltaava lahing, mis näitas Vene regulaararmee sõjakunsti üleolekut. Vene väejuhatus töötas välja üksikasjalise lahinguplaani. Lahingupaigaks valiti kinnine murdmaastik. Lahinguväljale ehitati (esimest korda sõjakunsti ajaloos) reduutide — nelinurksete suletud muldkindlustuste süsteem. Uuenduseks välilahingu taktikas oli eelpositsiooni loomine. Vene armee koosseisus oli 42 000 meest, rootslastel u. 30 000.

Rootsi armee asus pealetungile ööl vastu 27. juunit. Vene ratsaväge ründas reduutide ees Rootsi ratsaväge, paiskas selle tagasi ja ühines seejärel peajõududega, mis asusid kindlustatud laagris. Vaenlane arvas, et venelased taganevad, ja sattus ratsaväge jälitades reduutide tule alla. Osa Rootsi vägedest lõigati ära ja hävitati. Seejärel avati kindlustatud laagrist suurtükituli Rootsi armee peajõudude pihta. Suurtükitulega Budištše metsa surutud Rootsi armee rivistus ümber ja asus uuesti pealetungile. Peeter I seadis oma väed laialihargneva lahingurivina kahte liini, et haarata vaenlast tiibadelt. Lahingu eel ratsutas Peeter I vägede eest läbi ja pöördus soldatite poole üleskutsega seista isamaa eest. Reservi jäetud polgud palusid ülemaid, et neile antaks võimalus vaenlasega võidelda. Poltaava lahingus näitasid vene sõjamehed üles kõrgeid moraalseid omadusi ja piiritut vaprust.

Rootslastest vallutajad purustati täielikult. Nad kaotasid Poltaava all üle 9000 mehe tapetuina. Peaaegu kõik kindralid ja ohvitserid võeti vangi. Vene vägede kaotused piirdusid 1345 tapetu ja 3290 haavatuga. Rootsi vägede riismed põgenesid Lewenhauptiga eesotsas Perevolotšna poole. 30. juunil jõudis Menšikov Vene ratsaväega neile järele ja sundis kapituleeruma. Vangi võetud rootslaste arv oli üle 18 000 mehe. Rootsi armee lakkas olemast. Ainult Karl XII ja Mazepal õnnestus koos lähikondlastega üle Dnepri jõuda ja peituda Türgi valdustesse.

Vene armee saavutas otsustava võidu tänu reduutide süsteemile, vägede oskuslikule manööverdamisele lahingu käigus ja massilisele suurtükitulele.

Poltaava lahing otsustas Põhjasõja lõpu. See tõi Venemaa Euroopa suurriikide hulka. F. Engels kirjutas: «Karl XII tegi katse tungida Venemaa sisemusse; sellega viis ta Rootsi hukatusse ja näitas kõigile Venemaa haavamatust.»[72]

Pärast Poltaavat tegi Peeter I uuesti ettepaneku sõlmida rahu, kuid Karl XII ei võtnud seda vastu. Poltaava all saavutatud võidu tähtsaimaks tagajärjeks oli Põhjaliidu taastamine ning laiendamine 1709. a. Venemaa, Poola ja Taaniga liitus nüüd ka Preisimaa ning hiljem Hannover. August II sai uuesti Poola kuningaks. Sõjategevus kandus üle Baltimaadele ja seda kroonisid Vene vägede suured võidud. 1710. a. hõivati kogu Läänemere rannikuala Viiburist Riiani. 1710. a. sügisel kapitüleerus Tallinn.

Sõda Türgiga. Pruti sõjakäik. Sõja edasine käik komplitseerus Türgi aktsioonide tõttu. Venemaale vaenulike Euroopa riikide kaasabil saavutas Karl XII, et Türgi kuulutas Venemaale sõja. 20. novembril 1710 nõudis Türgi valitsus Aasovi tagasiandmist, järelikult ka Aasovi laevastiku hävitamist. 1711. a. kevadel ületas Doonau 120 000-meheline Türgi armee, millega liitus 50 000 krimmi tatarlast. Nendele liikus vastu 38 000 vene sõdurit feldmarssal Šeremetjevi juhtimisel. Enne sõjategevuse algust pidas Peeter läbirääkimisi Moldaavia hospodaari Dimitri Kantemiri ja Valahhia hospodaari K. Brankovaniga, kes lubasid Venemaad toetada vägede ning toidumoonaga. D. Kantemir andis end Vene ülemvõimu alla ja Moldaavia väed võtsid osa sõjategevusest Türgi vägede vastu, pärast sõja lõppu aga asus osa Moldaavia elanikke ümber Venemaale. Sõda Türgiga kutsus esile slaavi ja teiste Türgi sultani ikke all vaevlevate rahvaste rahvusliku vabadusliikumise. Bulgaarias, Serbias, Montenegros loodi türklastest orjastajate vastu võitlemiseks vabatahtlike väesalgad. Peetri läkituses kutsuti slaavlasi üles tõusma «teie au ja kuulsuse eest, teie järglaste vabaduse ja priiuse eest». Türgimeelsete Valahhia bojaariringkondade reeturlik ja omakasupüüdlik poliitika takistas rahvusliku vabastusliikumise laialdasemat arengut. Valahhia hospodaar läks üle Türgi poole, andis Türgi vägedele üle Vene armee jaoks varutud toiduvarud ja pidas kinni Vene vägedega ühineda püüdva suure Serbia ülestõusnute väesalga.

Kindralid ei täitnud Peetri juhtnööre, mis nägid ette liikuda kiiresti Türgi vägedele vastu, et takistada nende ületulekut Doonaust. Ei täidetud ka ettekirjutusi toidu- ja hobusemoona magasinide loomise kohta. 9. ja 10. juulil piirasid ülekaalukad Türgi ja tatarlaste sõjajõud Uus-Stanilešti juures (Iași lähedal) Pruti jõel kindlustatud laagris asuva Vene armee sisse. Türgi rünnakud löödi püssi- ja suurtükitulega tagasi, kusjuures vaenlane kandis raskeid kaotusi. Kuid türklaste arvuline ülekaal, toiduainete ja joogivee vähesus sundis Vene väejuhatust läbirääkimisi alustama. 12. juulil

[72] К. Маркс и Ф. Энгельс, Сочинения, т. 22, lk. 17.

sõlmiti vaherahu, mille järgi Vene vägedel lubati Moldaaviast vabalt lahkuda. Aasov anti Türgile tagasi, venelaste ehitatud Taganrogi, Kamennõi Zatoni jt. kindlused aga kuulusid lammutamisele. Aasovi laevastik hävitati.

Kuid sõjaseisukord vältas kuni 1713. a., mil pärast pikki läbirääkimisi kinnitati rahutraktaat ja Karl XII saadeti Türgist välja.

Põhjasõja käik 1712.—1714. a. Hankoniemi lahing. Pruti sõjakäigu ebaõnnestumine ja uute komplikatsioonide oht Türgi poolt venitas Põhjasõja pikale. See jätkus keerukas rahvusvahelises olukorras. Euroopas lõppes Hispaania pärilussõda. Lääne diplomaatia püüdis nüüd takistada Venemaa tugevnemist ja Ida-Baltikumi jäämist tema valdusse. Liitlastevahelised vastuolud võimaldasid Rootsi vägedel 1712. a. detsembris anda tugeva löögi Taani-Saksi vägedele Saksamaal. Venemaal tuli arvestada ainult oma jõududega.

Rootsi tugevaks trumbiks oli sõjalaevastik. 1712.—1721. a., pärast Rootsi maavägede purustamist, omandas sõja käiku otsustava tähtsuse meresõda. Seepärast tugevdas Vene valitsus märgatavalt oma purje- ja galeerilaevastikku Läänemerel. Pärast Pruti sõjakäiku jätkus uuesti sõjategevus Soomes, mis oli alanud 1710. a. Viiburi vallutamisega. Laevastiku toetusel vallutasid Vene väed 1713. a. Helsingi ja Turu ning surusid vaenlast mitu korda, lüües ta Soome läänepiirile. Seejärel jõudsid Vene väed Pommerisse, mille Rootsi oli vallutanud Kolmekümneaastase sõja ajal.

1714. a. juulis sulges admiral Wattrangi eskaader, kuhu kuulus 16 paljude suurtükkidega varustatud purjelaeva, 8 galeeri ja 5 muud laeva, Hankoniemi juures tee 99 galeerist koosnevale Vene eskaadrile, mis oli dessantvägedega teel Helsingisse. Peeter I võttis ette pettemanöövri — laskis demonstratiivselt ehitada teed galeeride vedamiseks üle Hango poolsaare kitsa maakaela ja sundis sellega rootslasi killustama oma jõude. Kasutades galeerilaevastiku eeliseid tuulevaikuse olukorras, viis Peeter I laevastiku Wattrangi peajõududest mööda ja ründas maakaela läänepoolsel küljel Rilaksfjordis asuvat Rootsi eskaadri osa. Vene meremehed ründasid vaenlast niisuguse otsustavusega, et Peeter I sõnade järgi «mitte kuulid ja kartets, vaid õhusurve suurtükkidest» kiskus tükkideks mitu meest.

Hankoniemi võit kinnitas, et Venemaa oli kasvanud tugevaks mereriigiks. Pärast 1714. a. läks Rootsi laevastik merel üle kaitsetaktikale. Vene laevad ilmusid juba Ahvenamaa saarte ja Rootsi ranniku lähedusse. Peeter I võrdles Hankoniemi lahingut õigustatult võiduga Poltaava all.

Venemaa edu otsustas oma huvides kasutada Hannoveri kuurvürst Georg Ludvig, kes pärast Inglise kuninganna Anna surma 1714. a. kuulutati George I nime all Inglismaa kuningaks. 1715. a. oktoobris sõlmiti Greifswaldis Venemaa ja George I vahel leping,

mille järgi George I kui Inglise kuningas ja Hannoveri kuurvürst garanteeris Venemaale Baltimaad ja astus sõtta Rootsi vastu.

Kuid Peeter I lootused Inglismaa laevastiku abile ei läinud täide. Inglise laevastik liitus küll 1716. a. Taani, Venemaa ja Hollandi laevastikuga Taani vetes, kuid Inglismaa ja Hollandi seisukoha tõttu, kes ei soovinud Rootsi täielikku lüüasaamist, piirdus ühendatud armaada (89 laeva, mille üldjuhtimine tehti ülesandeks Peeter I-le) vaid demonstratsiooniga ja kaubalaevade lootsimisega Läänemeres. 1716. a. oli edutu ka liitlaste maavägede tegevus Rootsi vastu.

Põhjasõja lõpp. Uusikaupunki rahu. Põhjasõja viimaseid aastaid tähistas Põhjaliidu järkjärguline lagunemine ja seda tunduval määral Inglismaa diplomaatilise tegevuse tagajärjel. Et oma positsiooni Euroopas tugevdada, kirjutas Peeter I 4. augustil 1717 Amsterdamis koos Preisimaaga alla sõpruslepingule Prantsusmaaga. Seejärel, kaotanud igasuguse lootuse oma «ükskõiksete sõprade» abile, alustas Peeter I otsustavat võitlust Rootsi vastu. 1717. a. maandas Vene galeerilaevastik Apraksini juhtimisel edukalt väed Ojamaa saarel. 1718. a. alustas Rootsi Ahvenamaa saartel rahuläbirääkimisi Venemaaga. Kuid Rootsi valitsuse vahetumise ja Inglismaa diplomaatiliste aktsioonide tõttu lõppesid need tulemusteta.

1719. a. maandas Vene laevastik Rootsi rannikul dessandi, mis tegutses Gävle linnast (põhjas) Norrköpingini (lõunas) ja saabus Venemaale tagasi kaotusteta. Selleks ajaks oli Vene laevastik Rootsi omast juba kaks korda suurem. 1720. a. oli rootslastel 25 purjelaeva 1528 suurtükiga, venelastel 50 laeva 2266 suurtükiga. 1719. a. saavutas rühm Vene laevu võidu rootslaste üle Saaremaa läheduses, 1720. a. aga andis nendele uue löögi lahingus Grönhami saare juures. Lähenenud vaenlasele, tungisid vene meremehed vapralt võõrastele laevadele. Neli Rootsi fregatti kapituleerusid, Rootsi lipulaev päästis end põgenemisega.

Venemaa võidud merel äratasid Inglismaa valitsevates ringkondades tähelepanu. Viimane sõlmis 1719. a. Rootsiga liidulepingu, mis oli suunatud Venemaa vastu. Ta katkestas diplomaatilised suhted Vene riigiga ning sundis ähvarduste ja äraostmisega Venemaa liitlasi — Poolat, Taanit ja Preisimaad — katkestama sõjategevust Rootsiga. Inglismaa ei piirdunud ainult sellega. Juba 1719. a. suvel sekkus ta avalikult Põhjasõtta, saates admiral Norrise tugeva eskaadri Läänemerre Tallinna alla. Katset hävitada Vene laevastikku Inglise ja Rootsi laevastike ootamatu löögiga korrati 1720. a. suvel. Kuid tänu Vene väejuhatuse operatiivsusele need katsed luhtusid. Vene väed jätkasid dessantoperatsioone Rootsi rannikul.

Veendudes, et Vene merejõude pole võimalik kahjustada, lahkus Inglise laevastik Läänemerelt.

Inglismaa poolt mahajäetud ja 20 aastat kestnud sõjas lõpliku kaotuse osaliseks saanud Rootsi oli sunnitud leppima rahuga. 1721. a. algasid Uusikaupunki linnas Rootsi ja Venemaa esinda-

jate vahel rahuläbirääkimised, mis tegid «kauakestnud ja kahjulikule sõjale» lõpu. Vastavalt Uusikaupunki rahu (1721) tingimustele loovutas Rootsi Venemaale tunduva osa Ida-Baltikumist — Viiburist kuni Riiani (kaasa arvatud kogu Eesti ja osa Lätist). Rootsi sai tagasi Vene vägede poolt hõivatud Soome. Kahjutasuna Venemaaga liidetud maade eest maksis Vene riik Rootsile 2 miljonit jefimokit.

Pärast Uusikaupunki rahu kuulutati Venemaa impeeriumiks (keisririigiks). Senat andis Peeter I-le Suure Imperaatori ja Isamaa Isa tiitli.

Põhjasõja ajalooline tähtsus. Põhjasõda avas Venemaale hädavajaliku juurdepääsu Läänemerele. Baltimaade rahvastele (lätlastele ja eestlastele) oli nende liidendamine Venemaaga, hoolimata rõhumisest tsarismi ja mõisnikkude poolt, suure positiivse tähtsusega, sest see soodustas nende majandus- ja kultuurisidemeid vene rahvaga.

Neil aastail, mil Karl XII tungis Venemaale ja Ukrainasse, omandas võitlus võõramaiste vallutajate vastu õiglase üldrahvaliku sõja iseloomu. Kõrvuti venelastega võtsid võitlusest osa valgevenelased ja ukrainlased, lätlased ja eestlased.

Põhjasõda kinnitas Vene armee ja tema väejuhtide sõjakunsti üleolekut selle aja ühest parimast armeest Euroopas — Rootsi armeest. Sõja käigus õppisid vene soldatid ja meremehed edukalt kasutama ajastu kõige eesrindlikumaid sõjapidamisvahendeid ja meetodeid ning osutasid ainulaadset mehisust ning vastupidavust. Vene regulaararmee ja laevastiku kuulsusrikastele võitlustraditsioonidele panid aluse lahingud Lesnaja ja Poltaava, Hango ja Grönhami all.

Raskes ja keerukas sõjalis-poliitilises olukorras seisis oma ülesannete kõrgusel Vene diplomaatia. Ta omandas Põhjasõja ajal suuri kogemusi. Silmapaistvad Vene diplomaadid eesotsas Peeter I-ga — B. Kurakin, F. Golovin, G. Golovkin, P. Šafirov, P. Tolstoi jt. — kaitsesid oskuslikult Venemaa huve sõja kõigil etappidel. Võit Põhjasõjas kindlustas Venemaa võimsuse edasise kasvu ja viis ta Euroopa suurriikide ridadesse.

3. VENEMAA JA IDAMAADE RAHVAD

Kaubateede otsimine Indiasse. Ekspeditsioonide, saatkondade ja missioonide saatmist idamaadesse stimuleeris Peeter I püüd strateegiliselt kindlustada Venemaa idapiire, laiendada kaubandussidemeid ja poliitilist mõjusfääri, leida uusi tööstusliku tooraine ja väärismetallide leiukohti. 1714. a. saadeti Irtõši ülemjooksule alampolkovnik I. Buchholzi ekspeditsioon, et otsida kulda ja kaubateid Indiasse. Irtõši ülemjooksul rändlevate kalmõkkide vae-

nulikkus sundis Buchholzi tagasi pöörduma. Tagasiteel rajas ta Irtõši ühinemiskohal Omi jõega Omi kindluse (Omski).

Venemaa teenistuses olev kabardiini vürst A. Bekovitš-Tšerkasski uuris 1715. a. Peeter I ülesandel Kaspia merd. 1716. a. saatis Peeter A. Bekovitš-Tšerkasski 6000-mehelise väesalgaga Amu-Darja alamjooksule, et otsida kulda, luua sidemeid Hiiva ja Buhhaara khaanidega ja uurida Indiasse viivaid kaubateid. Kuid Hiiva khaani vastutegevuse tõttu lõppes see ekspeditsioon õnnetult —A. Bekovitš-Tšerkasski tapeti ja tema väesalk hävitati.

Umbes samal ajal ehitati Lõuna-Siberisse uued kindlustused — Semipalatinsk, Abakan, Minussinsk jt.

Suhete tihendamine Hiinaga. Venemaa valduste laienemine Siberis ja Kaug-Idas tingis suhete arenemise Hiinaga. Nertšinski lepingust hoolimata kiusas Mandžu valitsev klikk taga vene kaupmehi, kes karusnahkade jt. kaupadega sõitsid Hiinasse. Peeter I jätkas Hiinaga lähenemise poliitikat ja 1720. a. saatis Pekingisse kapten L. Izmailovi. Kuid läbirääkimistel diplomaatiliste ja kaubandussidemete laiendamiseks Venemaa ja Hiina vahel ei olnud edu. Läbirääkimisi jätkati alles pärast Peeter I surma Vene saadiku S. Raguzinski poolt ja need lõppesid 1727. a. Kjahta lepingu allakirjutamisega.

Sidemete tihenemine Kaukaasia riikidega. Peeter I valitsus osutas suurt tähelepanu olukorrale Kaukaasias. Venemaad tegi rahutuks türgi feodaalide laienev ekspansioon. Türgi ei piirdunud Kubanimaa ja Lääne-Gruusia allutamisega oma mõjule. Sultanid pretendeerisid kogu Taga-Kaukaasiale, samuti Dagestanile ning Kabardiiniale. Selliste anastusplaanide realiseerimist soodustas Iraani Safaviidide impeeriumi langus. 1711. a. tungisid Türgi-meelsed dagestani feodaalid, lesgiinid ja kumõkid suurde Aserbaidžaani linna Šemahhasse ja laastasid selle, tappes palju rahulikke elanikke, sealhulgas 300 vene kaupmeest.

Kaukaasia vallutamine türgi feodaalide poolt ja nende jõudmine Kaspia mere äärde, mis lõikas läbi Venemaa kaubanduse Iraaniga ja ohustas Vene valduste julgeolekut Terekil ning Volgamaal, käis risti vastu Venemaa huvidele.

Safaviidide riigi lagunemise tingimustes, kus šahhi keskvõim nõrgenes ning tugevnes feodaalne anarhia, kasvas Taga-Kaukaasia rahvaste hulgas püüd vabaneda iraani feodaalide võimu alt. Seejuures oli Taga-Kaukaasia talupoegade võitlusel vallutajate vastu selgesti ilmnev antifeodaalne iseloom, kuna kohalike feodaalide ladviku väljaastumised šahhi vastu taotlesid peamiselt oma klassivõimu tugevdamist. Nii püüdis vasallisõltuvusest vabaneda Kartlia valitseja Vahtang VI. Seepärast hoolitses ta Gruusia majandusliku arengu ja poliitilise ühtsuse eest: soodustas kaubandust ja käsitööd, püüdis luua alalist armeed ja kodifitseerida seadusi, toetas gruusia kultuuri ja kirjakeele arendamist, mis aitaks liita grusiinlasi, kes feodaalse killustumuse tõttu elasid isoleeritult. Gruusia aadli huve

kaitstes täiendas Vahtang VI tema enda poolt koostatud seaduste koodeksit paragrahvidega, mis vormistasid lõplikult pärisorjuse Gruusias.

Mis puutub välispoliitilisse orientatsiooni, siis pooldasid kõik Iraani ja Türgi ekspansiooni vastased suhteid Venemaaga. Liitu Venemaaga ja ta protektsiooni otsisid Vahtang VI ning Armeenia melikid, rääkimata Taga-Kaukaasia kaupmeestest, kes olid huvitatud ärisidemetest Venemaaga.

1701. a., kui Venemaal viibis Armeenia saadik Israel Ori, pidas Peeter I läbirääkimisi Armeenia vabadusliikumise tegelastega. 1716. a. peale toetas ta läbikäimist ka Vahtang VI-ga, kes lubas Vene vägede Taga-Kaukaasiasse tuleku korral välja panna 40 000 meest Gruusia maakaitseväge.

Pärsia sõjakäik. Põhjasõja lõppemine langes kokku poliitilise kriisiga Iraanis. 1722. a. alguses vapustas jõuetuks jäänud Safaviidide impeeriumi Afganistani nomaadide vallutusretk. Šahh Hussein langes afgaanide kätte vangi, tema järglane Tahmasp varjas end riigi põhjaosas. Afganistani khaanid peremehetsesid Kesk-Iraanis, türgi pašad kogusid vägesid Iraani läänepiirile. Nende õhutusel sagenesid dagestani feodaalide röövretked Aserbaidžaani.

Peeter I otsustas tegutseda. Vahtang VI kogus Gruusias kokku maakaitseväe. Armeenia mägirajoonide elanikud relvastusid ja valmistusid ülestõusuks. Ida-Armeenias asus liikumist juhtima Gruusia vägedes teeniv David-bek. 1722. a. juulis asus 22 000 vene jalaväelast Astrahanis laevadele ja nad viidi Tereki suudmesse. Maabunud jalavägi ühines maitsi kohale saabunud Vene ratsaväega. Väed liikusid Peeter I juhtimisel piki Kaspia rannikut lõunasse. Dagestani mereäärsed elanikud vastupanu ei osutanud ja enamik kohalikke valitsejaid tunnistasid Venemaa protektoraati. Ainult mõned türgi orientatsiooniga dagestani feodaalid püüdsid Vene vägede edasiliikumist takistada, kuid neil polnud edu. Augustis astusid kohalike elanike poolt rõõmuga vastuvõetud Vene väed lahinguta Derbenti. Peeter I sai Gandža piirkonnas ootamatult liitlastelt teate, et sinna koondunud gruusia ja armeenia maakaitseväelased on valmis Vene vägedega ühinema. Kuid raskused oma baasidest kaugele eemaldunud vägede varustamisel ja kaotused haiguste tagajärjel sundisid Peeter I sõjakäiku ajutiselt katkestama. Jättes Dagestani ja Aserbaidžaani rannikule vene garnisonid, läks ta Venemaale tagasi.

1723. a. suvel vallutas Vene dessantüksus kohalike elanike kaasabil Bakuu. Hiljem võtsid Vene väed oma valdusse Rešti. 1723. a. septembris kirjutati Peterburis šahh Tahmaspi esindajatega alla lepingule, mille järgi šahh tunnistas Venemaale kuuluvaks Kaspia mere kogu lääne- ja lõunaranniku koos Derbendi, Rešti ja Astrabadi linnaga. Kuid 1723. a. suvel tungisid Türgi sõjajõud Gruusiasse ja seejärel rüüstasid Armeeniat ning suurt osa Aserbaidžaanist. Kuna Peeter I arvas, et Venemaa pole ette valmistatud tõsi-

seks ja pikaajaliseks sõjaks Türgiga, pidi ta piirduma Kaspia-äärsete provintside kaitsmisega.

Taga-Kaukaasia rahvad võitlesid kangelaslikult Türgi kallaletungi vastu, kuid ei suutnud vaenlast peatada. Üksikud uljaspeade salgad pidasid Armeenia ja Aserbaidžaani mägedes veel kaua partisanivõitlust. Tuhanded põgenikud Gruusiast, Armeeniast ja Aserbaidžaanist otsisid pelgupaika Venemaalt. Koos 3000 grusiinlasega läks Venemaale ka Vahtang VI. Kuigi Pärsia sõjakäik ei õigustanud Taga-Kaukaasia rahvaste lootusi vabanemisele Iraani ja Türgi ikkest, soodustas see ikkagi Vene—Kaukaasia sidemete tugevnemist. Vene vägede viibimine Dagestanis ja Aserbaidžaanis aitas kaasa Venemaa poliitilise mõju kasvule Taga-Kaukaasias. Derbendi ja Bakuu kaupmeeste püsivad sidemed Venemaaga, mida Vene administratsioon soodustas, aitasid tihendada Taga-Kaukaasia rahvaste majanduslikke suhteid vene rahvaga. Arvukad gruusia ja armeenia kolooniad Moskvas jt. Vene linnades propageerisid Kaukaasia rahvaste Venemaale lähenemise ideid. Seega oli Peeter I Pärsia sõjaretk tähtsaks etapiks Kaukaasia rahvaste ja vene rahva majandusliku, poliitilise ja kultuurialase koostöö laiendamisel.

XIX peatükk

AADLIIMPEERIUM XVIII SAJANDI 20—50-ndail AASTAIL. MEIE MAA RAHVAD

1. KLASSIVÕITLUS XVIII SAJANDI 20—50-ndail AASTAIL

Talupoegade feodalismivastane liikumine. Esimestel aastakümnetel pärast Peeter I surma oli olukord riigis keeruline. Vastuhakud pärisorjuslikule rõhumisele ei lakanud. Jätkus talupoegade massiline pagemine riigi ääremaadele. Mõnikord läksid talupojad tervete külade kaupa otsima «vaba maad». Nad põletasid maha mõisaid, tapsid mõisnikke, võtsid ära nende varanduse. Pakkujooksnud talupoegade üldarv ulatus 1724.—1741. a. 300 000-ni. XVIII sajandi teise veerandi jooksul anti välja üle 100 ukaasi, mis käsitlesid talupoegade pagemisi.

Talupojad keeldusid teotegemisest ja riigimaksude maksmisest. Tohutu puudujääk maksude laekumisel sundis valitsust välja saatma sõjaväeosi talupoegadelt maksuvõlgu sisse nõudma. Seoses revisjonide ja pearaha kogumisega tegelevate ametnike seaduserikkumiste ja kuritarvitusega suurenes talurahva ja linlaste rahulolematus.

XVIII sajandi 30—40-ndail aastail oli feodalismivastase protesti eriti populaarseks vormiks pagenud talupoegade, soldatite ja tööinimeste relvastatud salkade kallaletungid mõisatele. Selliste omaette tegutsevate rühmade vastu saadeti regulaarvägesid.

Ulatuslike antifeodaalsete ülestõusude üheks näiteks võib pidada Novospasski kloostri (Šatski maakond) talupoegade väljaastumist 1744. a., mis algas koormiste suurendamise pärast ja arenes relvastatud vastuhakuks. Talupoegade rahustamiseks saadeti kohale suurtükkidega varustatud sõjaväeosad.

Manufaktuuride juurde kirjutatud talupoegade ja tööliste rahutused. XVIII sajandi teisel veerandil ja eriti pärast 1736. a. ukaasi, mis nägi ette väljaõpetatud tööliste jätmist tehaste juurde igaveseks ajaks, tugevnes klassivõitlus manufaktuurides.

XVIII sajandi 20-ndate aastate lõpus keeldusid töötamast paljud Olonetsi piirkonna ja Uraali riigitehaste juurde kinnistatud talupojad. Kogu XVIII sajandi teise veerandi kestel pidasid Moskva Kalevikoja tööinimesed võitlust palga alandamise vastu. 1749. a. ei tulnud tööle üle 800 selle manufaktuuri töölise. Talupoegade ja tööinimeste ühise võitluse näiteks olid rahutused A. Gontšarovi lõuendimanufaktuuris ja N. Demidovi pärusmõisas, mis oli kinnistatud tema tehaste juurde Kaluuga provintsis. Liikumine algas varsti pärast 1736. a. ukaasi ja puhkes uuesti 1752. a. Töölisi toetasid aktiivselt ümbruskonna külade talupojad ja Kaluuga possaadiinimesed. Rahutused haarasid ka teisi maakondi.

Manufaktuuritööliste ja ka tehaste juurde kinnistatud talupoegade nõudmised muutusid üha kutsealasemaks (võitlus töönormide tõstmise, palga alandamise, tehaste omanike omavoli ja väljapressimiste vastu).

2. PALEEPÖÖRDED. VALITSUSE PÄRISORJUSLIK POLIITIKA

Feodaalide klassisisesed vastuolud. Talupoegade antifeodaalsete väljaastumiste oht hoidis kogu pärisorjusliku Venemaa riigiaparaati pinge all ja liitis mõningal määral valitseva klassi erinevaid kihte. Kuid see ei välistanud klassisisest võitlust. Selle võitluse kõige tüüpilisemaks väljenduseks olid XVIII sajandi 20—50-ndate aastate paleepöörded. Lenin ütles, et vanas pärisorjuslikus ühiskonnas «olid pöörded otse naeruväärselt kerged, niikaua kui juttu oli sellest, et võtta võim ära ühelt aadlike või feodaalide käputäielt ja anda teisele».[73] Selliste pöörete sõjaliseks toeks oli privilegeeritud aadlikaardiväg i.

Peeter I surmaga tärkasid feodaal-aristokraatliku rühmituse (vürstid Golitsõnid, Dolgorukid jt.) lootused taastada «isevalitsust Bojaaride Duuma ja bojaari-aristokraatiaga».

Aristokraatia taotluste vastu astus Peeter I ajal esilekerkinud ametnike, sõjaväe- ja kirikutegelaste tugev rühmitus, kes väljendas aadli laialdaste ringkondade — absolutistliku monarhia peamise toe huve. Peeter I ei jõudnud endale järeltulijat määrata. A. Menši-

[73] V. I. Lenin, Teosed, 28. kd., lk. 390.

kovil, F. Apraksinil, G. Golovkinil õnnestus kaardiväele tuginedes teised troonipretendendid kõrvale tõrjuda ning kuulutada keisrinnaks Peetri abikaasa Katariina I (1725—1727). Riigi faktiliseks valitsejaks sai A. Menšikov.

1726. aastal moodustati «nii välis- kui ka riigi tähtsate siseasjade jaoks» Ülemsalanõukogu. Sinna kuulusid A. Menšikov, P. Tolstoi, F. Apraksin, G. Golovkin, A. Ostermann, D. Golitsõn ja Holsteini hertsog, Peetri tütre Anna mees. Ülemsalanõukogu allutas vahetult endale tähtsamad kolleegiumid — Välisasjade, Sõja- ja Admiraliteedikolleegiumi — ning võttis üle kõigi asjade juhtimise, «mis kuuluvad Tema Keiserliku Kõrguse isiklikule otsustamisele». Seega asendas Ülemsalanõukogu sisuliselt Senatit ja muutus riigivalitsemise kõrgeimaks organiks. Talle oli allutatud ka Sinod. Ülemsalanõukogu loomine pidi piirama Senati õigusi ja kindlustama võimule tõusnud aadellik-bürokraatliku ladviku seisundit (vastukaaluks aristokraatiale). Katariina I valitsuse kitsalt aadelliku poliitika tulemuseks oli Peamagistraadi likvideerimine ja linnade magistraatide tegevuse allutamine kuberneridele. Hiljem likvideeriti ka linnade magistraadid.

Pärast Katariina I surma kuulutati keisriks Peeter I pojapoeg, tsareevitš Aleksei poeg Peeter II (1727—1730). Esialgu oli ka temale erakordselt suur mõju A. Menšikovil. Et veelgi rohkem võimu enda kätte koondada, likvideeris Menšikov Kabineti — keisri isikliku kantselei, mis oli etendanud tähtsat osa riigi juhtimises. Siis aga läks paleegrupeeringute vahelise võitluse tagajärjel mõjuvõim vürstide rühmituse esindajate — Golitsõnite ja Dolgorukide kätte. 1727. a. Menšikov arreteeriti ja saadeti asumisele.

Haaranud võimu ja tugevdanud oma mõju Ülemsalanõukogus, püüdis aristokraatia astuda samme taastamaks riigis reformideeelset korda. Peeter II eelseisva kroonimise ettekäändel sõitis õukond 1728. a. jaanuaris Moskvasse. Sinna viidi üle ka Sõja-, Justiits-, Mäe-, Kammer- ja Revisjonikolleegium. Peeter I poolt kehtestatud sõjaväesüsteemist ei peetud kinni ja saadeti ohvitserid armeest oma mõisatesse laiali. Kõrgemad ametikohad riigiaparaadis ja armees läksid kõrgaristokraatide kätte. Lakkas laevastiku ehitamine ja meremeeste väljaõpetamine. Tühistati troonipärimisseadus ja kõrvaldati käibelt Feofan Prokopovitši «Monarhi tahte õigsus», mis õigustas absolutistlikku monarhiat. Kõrgvaimulikud valmistusid taastama patriarhkonda. Reformide-eelne kord kehtestati ka provintsis.

Ülemnõunike vandenõu. Bironlus. Pärast Peeter II ootamatut surma seadsid Ülemsalanõukokku kuuluvad ja selle oma poliitika tööriistaks muutnud suursugused aristokraadid — ülemnõunikud — troonikandidaadiks Peeter I vennatütre, Kuramaa hertsogi lese Anna Ivanovna. Nad lootsid, et Anna Ivanovna, kes polnud seotud vene aadlikega, pole neile ohtlik. Et lõplikult kindlustada oma sei-

sundit, koostasid ülemnõunikud «konditsioonid» (tingimused), mis Anna Ivanovna pidi troonile astumisel vastu võtma.

Neis nähti ette, et Ülemsalanõukogu nõusolekuta ei tohi keisrinna sõda alustada või rahu sõlmida, uusi makse kehtestada, riigi vahendeid kulutada, tiitleid anda, maid annetada jne. Armee pidi olema Ülemsalanõukogu juhtimise all. Ülemnõunikud nõudsid tulevaselt tsaarinnalt, et ta nende nõusolekuta ei abielluks ega määraks troonipärijat. Tingimuste mittetäitmise korral pidi keisrinna kaotama trooni. Seega pidi ülemnõunike plaani järgi Venemaast saama omapärane aristokraatlik «vabariik», kus kõrgem võim kuulunuks vürstlik-bojaarliku ülikkonna kitsale ringile.

Anna Ivanovna kirjutas Jelgavas (Miitavis) «konditsioonidele» vastuvaidlematult alla. Kuid ülemnõunike pretensioonid kohtasid aadli laiade ringkondade otsustavat vastuseisu. Aadlike opositsiooni juhtisid V. Tatištšev, A. Kantemir, F. Prokopovitš jt. Tugev käärimine algas kaardiväes ja provintsiaadli hulgas, kes olid Moskvasse kroonimisele sõitnud veel Peeter II eluajal. Kuuldused ülemnõunike vandenõust ulatusid provintsi. Aadli salakoosolekutel Moskvas koostati kiiruga omapoolseid Venemaa riigikorralduse projekte. Nende projektide kohaselt pidi kandidaadid kõrgematesse valitsusorganitesse valima aadel ja kinnitama keisrinna. Nähti ette aadli palju laiem osavõtt seaduste ettevalmistamisest. Pärisorise talurahva olukorras muudatusi ette ei nähtud, selles küsimuses olid kõik valitseva klassi rühmitused ühel meelel.

Anna Ivanovnat informeeriti sündmustest pealinnas. Saabunud 1730. a. Moskvasse ja veendunud aadli toetuses, kirjutas Anna Ivanovna Kremli lossis pidulikul audientsil alla V. Tatištševi koostatud aadli palvekirjale «konditsioonide» revideerimise kohta ja mõne tunni pärast teisele palvekirjale isevalitseja tiitli vastuvõtmise kohta. Seejärel rebis Anna Ivanovna puruks ülemnõunike «konditsioonid».

Tulnud võimule aadli energilisel toetusel, püüdis uus keisrinna eelkõige rahuldada aadli palvekirjades sisaldavaid nõudmisi. Kuid Anna Ivanovna nägi aadli poliitilise aktiivsuse kasvus ka ohtu endale. Nende hulgas oli populaarne Senati kui nõuandva organi taastamise nõue. Likvideerinud 1730. a. Ülemsalanõukogu, taastas Anna Ivanovna küll Senati, jaotas aga selle viide departemangu, muutes Senati sel teel lihtsalt bürokraatlikuks ametiasutuseks. Kõrgemaks valitsusorganiks sai 1731. a. novembris loodud Kabinet, kuhu kuulusid keisrinnale ustavad G. Golovkin, A. Ostermann ja A. Tšerkasski.

Usaldamata vene aadlit, ümbritses Anna Ivanovna end Kuramaalt pärit isikutega. Kõiki riigiasju korraldas õukonna kamarilja, mis koosnes balti-saksa aadlikest eesotsas keisrinna favoriidi E. Bironiga. Metallurgiatööstuse juhtimine läks A. Schömbergi kätte, kes oma seisundit kasutades haaras Uraali riiklikud tehased oma valdusse. Kogu välispoliitikat juhtis A. Ostermann. Armees etendas

juhtivat osa B. Münnich, kes hakkas juurutama vananenud preisi taktikat ja karmi drilli. Keisrinna ja bironlaste julgeoleku kindlustamiseks loodi 1731. a. uued Izmailovi ja Ratsakaardiväe polgud, mille ohvitserideks nimetati palgalised välismaalased. Valitsuse poliitika omandas avalikult antirahvusliku iseloomu.

Bironlus lasus rahva õlul raske koormana. Keisrinna võõramaalastest nõuandjad kasutasid oma mõju selleks, et jultunult riisuda rahvast. Talupoegadelt pressiti makse välja kõige karmimate meetoditega. Rahva viletsus suurenes seoses 1734.—1735. a. näljaga. Laostunud talupoegade salgad hulkusid hukkumisest pääsu otsides mööda maad ringi. Kerjamise vastu ja võimalike «mässude» mahasurumiseks loodi 23 linnas politsei. Valitsuse korraldusel võeti hulkurid ja kerjused kinni ning saadeti sunnitööle. Valitsus andis mõisnikele õiguse pagenud talupoegi karistada nuudiga. Raskesse olukorda sattusid ka linlased. Valitsuse ukaasi alusel konfiskeeriti laostunud käsitööliste ja kaupmeeste varandus tasumata maksude eest.

Bironlus õukonnas ja münnichlus sõjaväes kutsus riigis esile üha süveneva rahulolematuse. 1730. a. loodud Salajaste Juurdlusasjade Kantselei õiendas julmalt arveid kõigi rahulolematutega. Piinamiste ja hukkamiste abil püüti hirmutada mitte ainult talupoegi ja tööinimesi, vaid ka üksikuid valitseva klassi esindajaid, kes avaldasid protesti bironluse vastu.

Kuid ei mõisnike õiguste suurendamine talupoegade üle, ei sõjalised ega poliitilised abinõud suutnud peatada talurahvaliikumist.

Vene aadli liikumine välismaalaste ülevõimu vastu. Riigis kujunenud olukord ohustas valitseva klassi ühiseid huve ja kutsus aadliringkondades esile rahulolematuse. Selle kõige ilmekamaks näiteks oli nn. Volõnski lugu.

Tsaarinna favoriit Biron püüdis mõnevõrra parandada oma kaaslaste omavolist ja skandaalidest tekkinud halba muljet ning piirata A. Ostermanni mõju õukonnas. Tema soovil nimetati Kabineti liikmeks A. Volõnski, üks Peeter I andekamaid kaasvõitlejaid, kellel oli aadliringkondades suur autoriteet. Kuid varsti pärast Volõnski nimetamist kabinetministriks algasid tema ja Bironi vahel ägedad kokkupõrked. Volõnski avaldas avalikult oma rahulolematust välismaalaste ülevõimu vastu vene õukonnas ning kritiseeris krõbedalt keisrinnat ja tema lähikondlasi.

Oma poliitilise programmi esitas Volõnski «Põhjalikus arutluses riigi siseasjade parandamise üle», mida tutvustas lähedaste inimeste ringis. «Arutluse» peamine mõte seisnes selles, et Venemaa valitsus peab koosnema venelastest. Volõnski pidas vajalikuks taastada Senati ja magistraatide endine tähtsus ning otsustavamalt kaitsta valitsevate klasside — aadlike, vaimulike ja ka kaupmeeste huve. Volõnski soovitas parandada hariduse korraldust ametnike ja ohvitseride ettevalmistamiseks, saata aadlikke välismaale

õppima, tegi ettepaneku asutada Venemaal ülikool. Volõnskil oli palju mõttekaaslasi.

Bironi nõudmisel Volõnski ja ta mõttekaaslased vangistati. Volõnski ise ja kaks tema sõpra hukati, teised saadeti Siberisse.

1741. a. paleepööre. Valitsuse sisepoliitika 40—50-ndail aastail. Anna Ivanovna kirjutas otse enne surma alla aktile, mille järgi troonipärijaks sai tema õetütre Anna Leopoldovna ja Braunschweigi hertsogi poeg, vastsündinud Ivan Antonovitš, kelle täisikka jõudmiseni kogu võim riigis anti Bironi kätte. Kuid peatselt Münnich arreteeris Bironi ja saatis ta Siberisse, regentideks said aga Ivan Antonovitši vanemad.

Valitsust juhtisid endiselt sakslased, algul Münnich, seejärel Ostermann. Vene aadli sümpaatia kaldus seepärast Peeter I tütre Jelizaveta (Elisabethi) poole. Viimase ümber tekkis talle ustavate inimeste ring. Vandenõulasi toetas Prantsusmaa saadik Peterburis Chétardie, kes oli Jelizavetaga seotud viimase prantslasest arsti kaudu. 1741. a. toimunud paleepöörde tagajärjel pandi troonile Jelizaveta. Ivan koos lähikondlastega arreteeriti.

Riigikorralduses võeti ette muudatusi aadli huvides, mis märgitsesid tagasipöördumist Peeter I ajal kehtinud korra juurde.

Jelizaveta Petrovna likvideeris Kabineti. Taastati Senati kui kõrgema valitsusorgani õigused. Kuid Seitsmeaastase sõja ajal loodi Konverents Majesteedi Õukonna juures, mis sai kõrgemaks riigiorganiks. Konverentsi kompetentsi kuulus peamiselt välispoliitika. Uuesti alustasid tegevust Manufaktuuri- ja Mäekolleegium, mis XVIII sajandi 20-ndate aastate lõpus ja 30-ndate aastate alguses iseseisvate asutustena olid suletud. Taastati Peamagistraat ja loodi uuesti kohalikud magistraadid.

Valitsuse majanduspoliitika lähtus ennekõike aadli huvidest. Vennad Šuvalovid ja Vorontsovid said Uraali rikkaimate metallurgiatehaste omanikeks. Aadlile ja ametnikele anti monopoolseid privileege tehaste ja tööndusteks valdamiseks ning kaubandusalal (kauplemiseks kõige tulutooyamate kaupadega — teravilja, rasva, soola jt.), neist said riiklike monopolide osanikud rabarberiga, kalamarjaga, linakedrusega jne. kauplemisel. Uuesti kinnitati aadli ainuõigust mõisate omamiseks ja laiendati märgatavalt mõisnike õigusi pärisoriste talupoegade suhtes. Aadlikud ostsid poolmuidu või hõivasid tasuta riigi äärealadel maad (eriti Volgamaal). Aadlike-tehaseomanike ja kaupmeeste-manufaktuuriomanike huvides lubas Jelizaveta valitsus osta riigi keskmaakondadest pärisoriseid talupoegi «väljaviimiseks». Ainuüksi kaupmees I. Tverdõšev ostis oma Lõuna-Uraali tehaste jaoks 15 000 talupoega.

Ukraina. Kasakavanemkonna poolehoiu võitmiseks taastas Jelizaveta valitsus Ukrainas hetmani ametikoha, mis oli likvideeritud bironluse ajal. 1750. a. valiti hetmaniks keisrinna favoriidi Aleksei Razumovski vend Kirill Razumovski, kellele sel puhul anti feldmarssali aukraad ja maavaldusi. Uuele hetmanile allutati ka Zaporožje Setš, kus sellal asus juba vene garnison. 38 kurennist koosnev ligi 15 000-meheline kasakavägi sai riigilt rahapalka, toidu- ja laskemoona. Setši osa Vene riigi lõunapiiride kaitsmisel oli väga suur. Zaporožje Setšis tugevnes klassivõitlus kasakavanemate ja kehvikute vahel nagu kogu Ukrainas.

Baltimaade rahvad. Eesti ja Läti liitmine Venemaaga soodustas nende majanduslikku arengut. Taastati põllumajandus, kasvasid linnad, laienesid majanduslikud sidemed Venemaaga. Suurenes kaupade väljavedu Läänemere sadamate kaudu.

Vene valitsus tunnustas Baltimail kehtivat seisuslikku korda, kindlustas saksa parunitele nende õigused ja privileegid. Riia ja Tallinna kindralkuberneride kõrval tegutsesid Eesti-, Liivi- ja Saaremaal maapäevad (Landtag), mis koosnesid saksa aadli esindajatest ja käisid koos iga kolme aasta tagant. Maapäevad valisid maanõunike (Landrat) kolleegiumid, millele kuulus Liivi- ja Saaremaa täidesaatev võim, Eestimaal aga kohtupidamise ja mõningad seaduslikud õigused. Aadel ja vaimulikud vabastati maksudest. Balti parunite omavoli ja talupoegade täielik õigusetus, pärisorjusliku ekspluateerimise kasv — sellised olid põhilised Eesti ja Läti ühiskondlikku arengut iseloomustavad nähtused.

Klassivastuolud mõisnike ja talupoegade vahel süvenesid. Üheks võitlusvormiks feodaal-pärisorjusliku rõhumise vastu oli hernhuutlaste sektantlik liikumine, mis kandus Baltimaadele Saksamaalt. Kuigi hernhuutlikud vennastekogudused pidid rajanema võrdsusele, haarasid nendes juhtiva koha mitmel pool jõukad talupojad. Sellele vaatamata keelas Liivimaa maapäev 1743. a. hernhuutlaste kogudused.

Volgamaa rahvad. Pearaha sisseseadmine suurendas Volgamaa rahvaste maksukoormust. Peale pearaha tasumise pidid nad kandma nekruti-, teetegemis- ja majutuskohustust. Kohalikud mordva talupojad läksid tööle potasetehastesse (metsaraiujaiks, puudelõhkujaiks, tuhapõletajaiks). XVIII sajandi 30-ndate aastate keskpaiku kinnistati potasetehaste juurde üle 20 000 talumehe. Neid kinnistati ka riiklike naha- jt. manufaktuuride juurde.

XVIII sajandil jätkus Volgamaal maade jagamine vene mõisnikele ja kloostritele.

Sajandi 40-ndail aastail hakkas tsarism Volgamaa rahvaste hulgas ristiusku levitama. Ristiusku astujaile maksti raha, anti riideid, vabastati kolmeks aastaks maksudest, nekrutiks võtmisest, Admiraliteedi juurde kinnistamisest (laevaehitusmetsa varumisest),

vabastati sõltuvusest ristimata mõisnikest. Ristiti ka vägivaldselt. Loodi spetsiaalne Vastristitute Kontor. 1756. a. oli ristitud peaaegu 40 000 inimest.

Volgamaa elanikud võitlesid feodaalse ja rahvusliku rõhumise vastu. Seoses sunniviisilise ristiusustamisega piiskop Dimitri Setšenovi poolt tõusid XVIII sajandi 40-ndail aastail üles Nižni Novgorodi maakonna Terjuševskaja valla mordvalased. Ülestõus kestis kaks aastat ja suruti maha sõjaväe abil.

Baškiiria. XVIII sajandi 30-ndail aastail algas mäetööstuse arenemine Baškiirias. Baškiiride määd läksid tehaseomanikele. Tehastes töötasid juurdekirjutatud ja pärisorised talupojad. Sajandi 30-ndatest aastatest peale sunniti baškiire kordonite ehitustöödele. See kutsus välja protesti elanikkonna hulgas.

XVIII sajandi jooksul toimus Baškiirias rida ülestõuse. Esimene neist kuulub 1705.—1711. a. Tuluotsijate saabumine Venemaalt, kes hakkasid sisse seadma uusi makse, administratsiooni omavoli ja usuline tagakiusamine põhjustasid rahutusi. Baškiiria feodaalid püüdsid asuda kolonisaatoritevastase töörahva stiihilise ülestõusu etteotsa, et pöörata see võitluseks Türgi sultani või Krimmi khaani alamlusse mineku eest.

1735.—1740. a. toimus Baškiirias uus antifeodaalne ja vene kolonisatsiooni vastane liikumine, mis algas baškiiride maade äravõtmise, kindluste ehitamise ja garnisonide kohalesaatmise pärast.

Võitluse käigus püstitasid baškiiria feodaalid nõudmise: ütelda lahti Venemaast ja minna stepikhaani Karasakali võimu alla.

Järjekordne baškiiride feodalismivastane liikumine toimus 1747. a. Põhjuseks oli maksustamine pearahaga. Ülestõus likvideeriti sõjaväe kaasabil.

Siber. XVIII sajandil jõudsid venelased Tšuktši poolsaarele, Kamtšatka sisealadele, Kuriili saartele, mis sajandi teisel kümnendil liideti Venemaaga. Toimusid ekspeditsioonid Ohhoota merele, Põhja-Jäämerele ja Vaiksele ookeanile. Uusi territooriume uuris ja võttis kasutusele nii keskvalitsus kui kohalikud võimud, samuti tehti seda töösturite, kaupmeeste ja teenistuslaste erainitsiatiivil.

Siberisse rajati sõjaliste kindlustuste liinid, ehitati uued kindlused, arenes mäetööstus. 1727. a. sai Kjahta Hiinaga peetava kaubavahetuse keskuseks.

Suhtlemisel venelastega oli Siberi rahvaste jaoks positiivne tähtsus. Ent valitsus ajas sealgi koloniaalse rõhumise poliitikat. Elanikkond maksustati jassakiga, algul karusnahkades, hiljem rahas. Põliselanikke (evengid ja burjaadid) pandi piirikaitseteenistusse, neid ekspluateerisid kaupmehed-liigkasuvõtjad, neid venestati ja ristiti vägivaldselt. XVIII sajandi esimesel veerandil pöörati ristiusku handid ja mansid, hiljem ristiti jakuudid ja itelmeenid (kamtšadaalid).

Siberi rahvad ei leppinud sellega ja tõusid võitlusele. Nii näiteks toimusid ülestõusud korjakkide hulgas.

Venemaa ja Poola küsimus. Rahvusvaheline olukord jäi esimestel aastatel pärast Peeter I surma pingeliseks. 1726. a. kevadel ilmus tugev Inglise eskaader Tallinna alla, ohustades Vene laevastikku. Kuid see uus katse nõrgestada Venemaad Baltikumis lõppes tulemusteta. Diplomaatilised suhted Inglismaaga, mis olid Põhjasõja viimastel aastatel katkenud, taastati alles 1730. a.

Samal ajal püüdis Prantsuse valitsus luua «idabarjääri», õhutades Venemaa vastu Rootsit, Türgit ja Poolat. Arvestades sõjaliste kokkupõrgete ohtu Rootsi või Türgiga, sõlmis Venemaa 1726. a. kaitselepingu Austriaga. Mõlemad pooled kohustusid kolmanda riigi kallaletungi korral välja panema 30 000 sõdurit abiväge.

Venemaal õnnestus likvideerida Prantsusmaa katsed allutada Kuramaad ja Poolat oma mõjule. Vene diplomaatia ajas nurja Prantsusmaa käsilase saksi krahvi Moritzi abiellumise Anna Ivanovnaga.

1733. a., pärast Poola kuninga August II surma, saavutas Prantsusmaa, et uueks kuningaks valiti tema käsilane Stanislav Leszczyński. Kuid viimase vastu tekkis tugev konföderatsioon nendest, kes pooldasid liitu Venemaaga ja tahtsid Poola kuningatroonile panna surnud kuninga poega, Saksi hertsogit Augustit. Konföderaatide palvel saatis Venemaa oma väed Varssavi alla. Stanislav Leszczyński põgenes Danzigi (Gdanski), mille piiras sisse 20 000-meheline Vene armee Münnichi juhtimisel. Stanislav Leszczyńskile tuli appi Prantsuse eskaader. Kindluse kaitsmist juhtisid prantsuse insenerid ja rootsi ohvitserid. Kuid Münnichil õnnestus kindlus sadamast ära lõigata. Prantslaste dessant ja kindluse kaitsjate väljatung sama aasta mais löödi Vene vägede poolt edukalt tagasi. Kindlus kapituleerus. Stanislav Leszczyński põgenes Prantsuse laeval. Poola kuningaks kuulutati August III.

Vene-Iraani ja Vene-Türgi suhted. Anna Ivanovna valitsus lootis afgaanide vallutusretkest kosuva Iraaniga sõlmida liidu Türgi sultanite vastu. Seepärast otsustati loobuda Peeter I Pärsia sõjakäigu ajal Venemaaga liidetud Kaspia-äärsetest aladest. 1732. a. Reštis sõlmitud Vene-Iraani lepingu järgi tagastati šahhile Kaspia rannik Kura jõe suudmeni, 1735. a. Gandža traktaadi põhjal aga kõik ülejäänud Aserbaidžaani mereäärsed rajoonid, samuti Dagestani rannik. Vene väed viidi Tereki taha.

Kuid järeleandmised olid asjatud. Iraanis võimu haaranud väeülem Nadir lõpetas 1736. a. sõja Türgiga ja sõlmis temaga kokkuleppe Taga-Kaukaasia jagamise kohta, rikkudes sellega oma lubadust Venemaa osavõtuta mitte alla kirjutada lepingutele Türgi valitsusega.

Taga-Kaukaasia jaotamisel Türgi ja Iraani vahel läksid Aserbaidžaan ning Gruusia ja Armeenia idaosa jällegi iraani feodaalide võimu alla. Nadir-šahhi kaaslaste omavolitsemine viis koha-

likud elanikud laostumisele, mis kutsus esile rahvahulkade stiihilise vastulöögi. Aserbaidžaani rahva vabadusvõitluse peamiseks koldeks oli Šeki piirkond, mille elanikud mitmel korral vallutajate vastu välja astusid. Kangelaslikku vastupanu osutasid Nadir-šahhi jõukudele ka Dagestani mägilased.

Iraani vallutajate kallaletungide tõttu tugevnes Taga-Kaukaasia rahvaste pooldav suhtumine Venemaasse. Paljud Dagestani valitsejad, samuti Derbendi jt. Aserbaidžaani linnade elanikud avaldasid XVIII sajandi 40-ndail aastail soovi astuda Vene riigi kaitse alla.

Sõjad Türgi ja Rootsiga. 1735.—1739. a. sõdis Venemaa liidus Austriaga Türgi ja selle vasalli Krimmi khaani vastu. Sõjategevus hargnes Krimmis ja Bessaraabias. 1735.—1736. a. vallutasid Vene väed Aasovi ja, jõudnud Bahtšisaraini, lõid mitu korda Krimmi khaani. Vene armee peajõud Münnichi juhtimisel vallutasid Otšakovi. Kuid sõjategevus kulges aeglaselt. Münnich kehtestas Vene armees preisi taktika, mis pidurdas vägede manööverdamisvõimet. Sõjaväge varustati halvasti. Tänu vene soldatite erakordsele vaprusele õnnestus Münnichil siiski Türgi armeed lüüa Stavutšanõ all (1739). Vene väed vallutasid Hotini ja Iași. Moldaavia feodaalid palusid võtta end Vene võimu alla. Türgi väed taganesid Doonau taha. Kuid sel ajal sõlmis Austria Türgiga separaatrahu. Venemaa, kaotanud sõjas 100 000 meest, pidi 1739. a. Belgradis sõlmima Türgiga ebasoodsa rahulepingu, mille järgi sai ainult väikese territooriumi Aasovi mere juures, kuid pidi lammutama kindlustused Aasovis. Musta mere põhjakallas jäi Türgi kätte. Venemaal ei olnud õigust pidada Mustal merel laevastikku. Kinnitati Venemaa õigust varem temaga liidetud Zaporožjele.

1741. a. kuulutas Venemaale sõja Rootsi, keda toetas Prantsusmaa. Kuid sõda ei toonud Rootsi armeele edu. 1743. a. sõlmiti Turus rahu, mille järgi Venemaa piir nihutati Viiburist 60 km lääne poole.

Kasahstani Venemaaga liitmise algus. XVIII sajandi alguses laastasid Kasahstani ida- ja keskrajoone džungaarid. Tuhanded kasahhid tapeti, nende naised ja lapsed viidi orjusse. Terved piirkonnad jäid inimtühjaks. Kasahhi rahvas võitles kangelaslikult džungaari khaanide ikke vastu. 1729. a. lõid kasahhid džungaare raskelt Balhaši järve lähedal, kuid rüüsteretked võisid korduda. Seepärast hakkasid kasahhid otsima abi ja kaitset Venemaalt. Vene valitsus oli huvitatud kasahhide astumisest Vene alamlusse, sest ta nägi Kasahstanis tooraineallikat arenevale Vene tööstusele ja tööstussaaduste turgu. Kasahhi saadikud sõitsid juba 1716. a. Tobolski, 10 aastat hiljem aga Peterburi. 1731. a. võeti khaan Abulhairi palvel Noorem Žuz Venemaa alamlusse. Abulhairi eeskujule järgnesid khaan Abul-Mambet, sultan Ablai ja Kesk-Žuzi vanemad. Vene piirivalvurid nõudsid džungaari khaanidelt, et nad lõpetaksid röövretked kasahhide rändlemisaladele. Nii algas Kasahstani liitmine Venemaaga.

Seitsmeaastane sõda 1756.—1762. a. XVIII sajandi 40—50-ndail aastail muutus rahvusvaheline olukord väga keeruliseks. Teravatest vastuoludest Euroopa riikide vahel kasvas välja mitu sõda. Inglismaa ja Prantsusmaa vahel algas pikk sõda kolooniate pärast Indias ja Kanadas. 1740. a. puhkes Austria pärilussõda. Austria keisri Karl VI surma kasutades hõivas Preisi kuningas Friedrich II sõda kuulutamata Sileesia.

Friedrich II agressiivset poliitikat toetas algul Prantsusmaa, kes püüdis vallutada Austria impeeriumisse kuuluvaid Madalmaade provintse. 1745. a. loovutas Austria Sileesia lõplikult Preisimaale. Uuteks vallutusteks valmistudes suurendas Friedrich II oma sõjavägе 200 000 meheni (riigi rahvaarv oli 2,5 milj. inimest). Friedrich kavatses vallutada Kuramaa, Saksi ja Tšehhi ning allutada oma mõjule Poola. Nüüd sõlmis Venemaa uue kaitselepingu Austriaga, millega peatselt ühines Inglismaa.

Kuid 1756. a. muutis Inglismaa järsult oma poliitikat. Lootes Friedrich II tugeva armee abile võitluses Prantsusmaaga, astus Inglismaa Preisimaaga sõjalisse liitu. See sundis Prantsusmaad lähenema Austriale. Moodustus koalitsioon, kuhu kuulusid Venemaa, Prantsusmaa, Austria, Rootsi ja Saksimaa.

1756. a. suvel tungis Friedrich II armee sõda kuulutamata kallale Saksimaale ja sundis selle väed kapituleeruma. 1757. a. tungisid Preisi väed Böömimaale. Sundinud austerlasi taganema Praha suunas, lõi Friedrich II Prantsuse vägesid Rossbachi ja Austria vägesid Leiteni all. Täielikust lüüasaamisest pääsesid Prantsusmaa ja Austria tänu Vene vägede tegevusele. Tsarism, kes kartis kaotada oma mõju Kesk-Euroopas, sekkus aktiivselt sõtta. 1757. a. mais-juunis tungis Preisimaale Vene armee, kindral *en chef* S. Apraksini juhtimisel. Lahingus Gross-Jägersdorfi küla juures purustasid Vene väed 19. augustil preisi feldmarssali Lewaldi armee. Kuid Austria ei julgenud pärast seda võitu aktiivset sõjategevust jätkata ning käskis oma vägedel taganeda Tilsitisse. Selle põhjuseks olid teated Jelizaveta haigusest, troonipärija Peetri sümpaatia Preisimaa vastu, samuti Peetri naise Katariina sidemed Inglise diplomaatiaga. Kuid Jelizaveta tervenes. Apraksin anti kohtu alla, kantsler A. Bestužev-Rjumin, kes oli segatud Inglismaa diplomaatilistesse intriigidesse, saadeti välja. 1757. a. novembris alustas Vene armee Preisimaal uuesti pealetungi.

Vene vägede edasiliikumine sundis Friedrich II Määrimaalt Berliini tagasi pöörduma. Austria väed said hinge tõmmata, kuid seda ei kasutatud ära.

1758. a. jaanuaris vallutasid Vene väed Königsbergi. Vene armeele astus nüüd oma vägede eesotsas vastu Friedrich II ise. Selle aasta otsustav lahing toimus 14. augustil Zorndorfi küla juures. Sellele vaatamata, et Vene vägesid juhatas andetu kindral V. Fermor, lõid vene soldatid ja ohvitserid 10 tundi kestnud raskes

võitluses tagasi Preisi armee rünnakud ja sundisid Friedrich II taganema.

1759. a. andis Vene armee kindral *en chef* P. Saltõkovi juhtimisel vaenlasele otsustava löögi. Preisi väed purustati täielikult lahingus Kunersdorfi all, kus nad kaotasid 19 000 meest surnute ja haavatutena ning 172 suurtükki. Friedrich II põgenes häbistatult lahinguväljalt. 1760. a. vallutasid kindral Z. Tšernõšovi väed Berliini.

1761. a. hõivas kindral P. Rumjantsev Vene laevastiku toetusel tugeva merekindluse Kolbergi. Friedrich II andis korralduse alustada Venemaaga rahuläbirääkimisi. Ta kavatses loobuda troonist ja anda see oma sugulasele. Friedrich II päästis Jelizaveta ootamatu surm. Uus keiser Peeter III, Friedrich II tuline austaja, ruttas Preisimaaga viivitamatult sõlmima mitte ainult rahu, vaid ka sõjalist liitu.

Seitsmeaastane sõda aitas kaasa Venemaa rahvusvahelise autoriteedi kasvule. Rasketes lahingutes Friedrich II eliitvägede vastu omandas Vene armee suuri kogemusi. Seitsmeaastase sõja ajal alustas praktilist tegevust sõjaväljal suur vene väejuht Suvorov.

5. PAREMKALDA JA LÄÄNE-UKRAINA, VALGEVENE, LEEDU JA MOLDAAVIA RAHVAD

Paremkalda ja Lääne-Ukraina. Poola šlahta võimutsemine pidurdas Paremkalda Ukraina ja Lääne-Ukraina majanduslikku arenemist. Nad jäid märgatavalt maha Vasakkalda Ukrainast, linnad mandusid. Maa- ja linnaelanike raskele olukorrale liitus rahvuslik ja usuline rõhumine.

XVIII sajandil puhkesid siin talupoegade ja kasakate ülestõusud. Kui 1734. a. tulid Paremkalda Ukrainasse Vene väed, et aidata August III Poola troonile, levisid rahva hulgas kuuldused, et need väed peavad aitama ukrainlastel vabaneda panide rõhumise alt. Puhkes laialdane antifeodaalne liikumine, mida juhtisid Motornõi, Medved, Griva jt. Ülestõusnud purustasid poola feodaalide mõisaid ja tapsid nende omanikke. Seda ülestõusu aitas poola magnaatidel maha suruda tsarism.

Uus kasakate ja talurahva ülestõus Teslja jt. juhtimisel puhkes 1750. a. Üksikud ülestõusnute salgad tulid ka Vasakkalda Ukrainasse.

Lääne-Ukrainas hüüti feodaal-pärisorjusliku rõhumise vastu võitlevaid ülestõusnuid (talupoegi, käsitöölisi, sulaseid) opriškideks. Nende salgad varjasid endid metsades ja mägedes, kust tungisid kallale panidele, administratsiooni esindajatele jt. 30—40-ndail aastail sai opriškide juhiks sulase poeg Oleksa Dovbuš, kelle šlahtitšid tapsid.

Valgevene ja Leedu. XVIII sajandi algul laostasid Valgevene ja Leedu rootsi vallutajad. Talupoegade olukord halvenes märgatavalt. Andmaks talupoegadele võimalusi majapidamiste taastamiseks viisid mõisnikud nad osaliselt raharendile, mis ei kergendanud aga feodaalset rõhumist. Koos talupoegade elu-olu korraldumisega suurenes teoorjus. Feodaalid kasutasid ära ka linnade languse: nad tugevdasid oma võimu nende üle, rajasid linnamaadele mõisaid, sundisid linlastele peale teokohustusi. Tugevnes ka valgevene rahva rahvuslik ja usuline rõhumine.

XVIII sajandi 20-ndail aastail oli talupoegade tõsiseid antifeodaalseid väljaastumisi Slonimi staarostkonnas. 40-ndate aastate algul toimus suur talupoegade ja linlaste ülestõus Kritševi staarostkonnas selle valdaja Radziwilli vastu. Ülestõusu asus juhtima vahakaupmees Vassili Voštšilo, kes nimetas end Bogdan Hmelnitski pojapojaks. Ülestõus kestis neli aastat ja suruti maha sõjaväe poolt. Järgnes metsik arveteõiendamine ülestõusnutega, keda põletati elusalt, aeti teibasse, lasti karude poolt lõhki kiskuda jne.

Moldaavia. Moldaavia majanduslikku arengut takistas türgi feodaalide ike. Teravilja, kariloomade jt. põllumajandussaaduste väljaveomonopol kuulus Türgi valitsusele.

Moldaavia hospodaarid määrati kreeklaste-fanariootide hulgast (*Fanari*ks nimetati Istanbuli üht kvartalit), kes kohalikule rahvale olid võõrad. Hospodaarid vastutasid Türgi valitsuse ees maksude kogumise eest ja said sellest ise tulu. Maksude kogumise õigus müüdi kaupmeestele-fanariootidele. Maa majandus käis vähisammu. Talupojad elasid kohutavas viletsuses.

Jätkus talupoegade pärisorjastamine. Juba 1646. a. oli hospodaar Basil Lupu andnud välja pärisorjusliku Seadustiku. Konstantin Maurokordato 1745. a. seadus keelas talupoegadel bojaaride valdustest lahkuda. Sama valitseja 1748. a. seadusega kinnitati, et talupojad peavad tegema aastas 12 teopäeva (tegelikult tuli teha palju rohkem) ja maksma kümnist. Osa riigitalupoegi anti bojaaridele ning kloostritele.

Talupojad põgenesid oma peremeeste juurest, astusid haidukkide (ülestõusnute) ridadesse. Vene-Türgi sõja ajal (1735—1739) võitlesid moldaavlased koos venelastega.

6. VENE KULTUURI, TEADUSE JA TEHNIKA ARENG XVIII SAJANDI 30—50-ndail AASTAIL

Vene kultuuri arengu eeldused ja iseärasused. Tööstuse edenemine, põllumajanduse mõningane intensiivistumine, ülevenemaalise turu ja väliskaubanduse arenemine ning XVIII sajandi esimese veerandi riiklikud ümberkorraldused suurendasid järsult vajadust eriettevalmistusega haritud inimeste järele. Nendeta polnud võimalik korraldada riigi territooriumi uurimist ja selle ressurs-

side kasutamist. Nendeta ei saanud läbi ei tööstus, kaubandus, armee, laevastik ega ka üha suurenev riigiaparaat. Kujuneva rahvuse huvid nõudsid humanitaarteaduste, kirjanduse ja kunsti arenemist. Kõik see lõi eeldused vene rahvusliku kultuuri ja teaduse kiiremaks edenemiseks.

Samal ajal toetas isevalitsus vene kultuuris monarhistlikku ja klerikaalset suunda, et säilitada ja kindlustada pärisorjuslikke suhteid. Seetõttu arenes vene eesrindlik kultuur mitte isevalitsuse toetusel, vaid tema kiuste. Kuivõrd uued tootmissuhted hakkasid pärisorjuse rüpes alles tekkima, siis polnud ka kujunemisjärgus olevad vene kultuuri uued suunad kuigi tugevad. See tingis alles «valgustatud monarhi» uskuvate eesrindliku kultuuri esindajate positsiooni ebajärjekindluse. Sellele vaatamata tõusid tolle aja eesrindlikus vene kultuuris esile ilmalikud jooned ja ta omandas materialistliku suunitluse. Kasutati loovalt Lääne-Euroopa teaduse ja kultuuri saavutusi, töötati neid ümber ning XVIII sajandi keskpaiku jõudis vene kultuur mitmelgi alal samale tasemele.

Kool. Sel ajal asutati koole seisuslikul printsiibil. Nii näiteks avati XVIII sajandi 30-ndail aastail Peterburis armee- ja laevastikuohvitseride ettevalmistamiseks aadlikorpused. Senati ja enamiku kolleegiumide juures loodi koolid, kus valmistati ette madalamaid ametnikke. Märgatavalt kasvas vaimulike koolide — seminaride hulk. Kasvas ka üldhariduslike alg- ja keskkoolide arv, kuigi väga aeglaselt.

Sajandi keskpaiku oli riigis vaid üks gümnaasium, Teaduste Akadeemia juures. Sealgi õppis ainult 20—30 inimest. Esimene gümnaasium Moskvas avati alles 1755. a. (ülikooli juures). 1758. a. loodi Moskva ülikooli initsiatiivil gümnaasium Kaasanisse. Seda oli ilmselt vähe selleks, et astuda vähegi märgatav samm edasi hariduse levitamises Venemaal.

Teadus. Suurimaks teaduslikuks keskuseks oli 1725. a. loodud Teaduste Akadeemia. See arenes väga kiiresti ja omandas juba kahekümne aasta pärast silmapaistva koha maailma teiste akadeemiate hulgas. Akadeemias töötasid sel ajajärgul niisugused ülemaailmselt kuulsad teadlased, nagu M. Lomonossov, L. Euler ja D. Bernoulli. Akadeemia võttis aktiivselt osa geograafilistest ekspeditsioonidest.

S. Malõgini, D. ja H. Laptevi, V. Prontšištševi jt. juhtimisel toimunud ekspeditsioonidel uuriti Põhja-Jäämere rannikut Arhangelskist kuni Tškutši poolsaareni. V. Beringi ja A. Tširikovi ekspeditsioonidel õpiti tundma riigi kõige äärmist kirdeosa ja sellele lähedast osa Ameerika mandrist. Tuntud rändur ja õpetlane S. Krašeninnikov uuris igakülgselt Kamtšatkat. Teaduste Akadeemia Siberi-ekspeditsioon kogus palju mitmekesist materjali. 30—40-ndate aastate vene ekspeditsioonidel on silmapaistev koht maailma teaduse ajaloos.

Viljakalt töötas suurtükiasjanduse alal leidur M. Danilov, kelle

nimega on seotud «ükssarviku» nime all tuntud välikahuri valamine. Kõrgete lahinguliste omaduste tõttu jäid «ükssarvikud» armee relvastusse terveks sajandiks. Danilov kirjutas ka esimese vene suurtükiasjanduse õpiku.

Ajalooteaduse alal töötas V. Tatištšev (1686—1750). Oma viiekõitelises «Vene ajaloos» kasutas ta kroonikaid jt. materjale, võttis tarvitusele palju uusi algallikaid ja pani aluse nende kriitikale. Tatištšev valmistas trükiks ette sellised tähtsad allikad, nagu «Vene Õigus» ja Ivan IV Sudebnik. Kuid ta ei suutnud oma «Vene ajalugu» trükis välja anda. Seda tegi Moskva ülikool alles palju aastaid pärast tema surma. Suure töö tegi ära G. Miller Siberi arhiivide uurimisel, dokumentide kogumisel ja avaldamisel.

Humanitaarteaduste arengut mõjutas välismaalastest õpetlaste võimutsemine akadeemias. Nimelt just sel ajal loodi normanni teooria Vene riigi tekkimisest, levisid «teooriad» vene rahva vaimsest alaväärsusest, tema võimetusest iseseisvaks majanduslikuks, poliitiliseks ja kultuuriliseks arenguks. Akadeemiasse kuulunud reaktsionäärid, kes tundsid aristokraatia toetust, takistasid igati rahvusliku kaadri kasvatamist kultuuri ja teaduse alal. Võitlust reaktsionääride vastu juhtis tol ajal Lomonossov.

Suur vene õpetlane ja filosoof M. Lomonossov (1711—1765). Arhangelski pomoori poeg Mihhail Lomonossov kehastas endas vene rahva loomingulisi võimeid ja vaimset jõudu. Mitmeid takistusi ületades õnnestus Lomonossovil jõuda Slaavi-Kreeka-Ladina Akadeemiasse, seejärel aga Teaduste Akadeemiasse, kus ta alustas tööd pärast nelja-aastast viibimist välismaal.

Lomonossovi tegevuses paistab silma suur mitmekülgsus. Ta rajas Venemaal alused teaduslikuks tööks füüsika, keemia, geoloogia jt. teaduste alal. Pärast aastaid kestnud taotlusi asutati tema initsiatiivil esimene teaduslik laboratoorium Venemaal. Lomonossov tegi silmapaistvaid avastusi loodusteadustes, jõudes nendega oma aja teadmiste tasemest märgatavalt ette. Ta pooldas tuliselt looduse arengu ideed. Üheks tema kõige tähtsamaks avastuseks oli mateeria ja liikumise säilimise seadus, mida ta ise nimetas üldiseks loodusseaduseks. Lomonossovi tööd rajasid vene materialistliku filosoofia. Alati püüdis ta seostada teadust praktikaga, mis eriti ilmnes tema töödes metallurgia, mineraloogia ja maateaduse alal. Keemialaboratooriumis tehtud arvukate katsete tulemusena ehitati mosaiigi- ja klaasitehas. Ta koostas esimese vene metallurgiaõpiku, millel oli suur praktiline tähtsus. Lomonossovi tööd mineraloogiast ja geoloogiast panid aluse maapõuevarade tekkimise teooriale, samuti ka nende otsimise ning tootmise parimatele meetoditele. Astronoomiaalaseid töid, mida kroonis Veenuse atmosfääri avastamine, sai kasutada meresõidul. Lomonossov konstrueeris seadeldise meteoroloogiliste vaatluste jaoks. Erilise mehhanismi abil võis

see seadeldis, kaasaegse helikopteri eelkäija, vertikaalselt õhku tõusta.

Lomonossov tõlkis vene keelde parimate välismaa õpetlaste töid, jagas nendega oma mõtteid ja võttis kuulda nõuandeid. Lomonossovi teaduslikke teeneid tunnustati tema valimisega Rootsi ja Bologna akadeemia liikmeks.

Lomonossovi teaduslikel töödel ja loomingul on silmapaistev koht vene rahvuskeele ja kirjanduse kujunemises ning arengus. Ta koostas esimese vene keele grammatika, kirjutas vene keeles mitu õpikut, mis väga paljus aitasid kaasa vene teadusliku ja tehnilise terminoloogia väljatöötamisele ning rakendamisele. Lomonossov hakkas esimesena Venemaal loenguid pidama mitte ladina, vaid vene keeles.

Palju ja viljakalt töötas Lomonossov ajaloo alal. Ta kirjutas suure tähtsusega töid («Vana Venemaa ajalugu» jt.). Suur vene õpetlane lükkas oma töödes kindlalt ümber normanni teooria, paljastas selle teooria ebateaduslikkust ja reaktsioonilisust, selle antirahvuslikku poliitilist mõtet.

Lomonossovi tegevust läbis tulise patriotismi idee, usk vene rahva loovatesse jõududesse ja võimetesse, vajadus rakendada abinõusid, mis oleksid likvideerinud majandusliku ja poliitilise mahajäämuse. Eriti ilmnesid need ideed antifeodaalse ja antiklerikaalse sisuga kirjas «Vene rahva paljunemisest ja säilimisest». Lomonossovi vaadete piiratus seisnes selles, et ta pani kõik lootused «valgustatud monarhile» ja haritud aadlile, kaldus idealiseerima Peeter I absolutismi ja üle hindama tema kui reformaatori isiklikke teeneid. Kõik see oli tingitud ajastu ja Venemaa sotsiaalse korra iseärasustest.

Humanisti ja valgustajana tegi Lomonossov väga palju hariduse levitamiseks riigis, rahvusliku kaadri kasvatamiseks kultuuri ja teaduse alal. Hoolitsedes rahva heaolu eest, nõudis ta mitteseisuslikku koolikorraldust ja kogu haridussüsteemi demokratiseerimist.

Moskva ülikooli asutamine. Lomonossovi initsiatiivil asutati 1755. a. Moskva ülikool. Lomonossovi plaan kindlustas ülikooli tegevuse progressiivse demokraatliku suuna. Selle aja teaduse vähese diferentseerituse tõttu oli ülikoolis vaid kolm teaduskonda. Eriti tähtis oli, et erinevalt kõigist maailma ülikoolidest polnud siin usuteaduskonda. Esimestest päevadest peale olid Moskva ülikoolis keemia- ja füüsikalaboratooriumid, mineraloogia jt. kabinetid, mida sai kasutada teaduslikuks uurimiseks ja õppetööks. Õpetamine toimus vene keeles.

Ülikooli orgaaniliseks osaks oli gümnaasium, mis etendas ta elus suurt osa ja valmistas ette üliõpilasi.

Kohe algusest peale sai ülikool rahvusliku kultuuri ja teaduse üheks tähtsamaks keskuseks riigis. Ülikoolis töötasid Lomonossovi õpilased, siin kaitsesid ja arendasid tema materialistlikke ja pat-

riootilisi ideid ning arendasid edasi vene teadust tema poolehoidjad. Sajandi 60-ndate aastate lõpuks oli ülikool kasvatanud suure rühma vene õpetlasi, kellel oli Venemaa materialistliku teaduse ja vabadusideede ajaloos silmapaistev osa. Tuleb märkida, et enamik üliõpilastest ja professoritest olid segaseisuslased. Pärisoriseid talupoegi ülikooli ei võetud, kuigi Lomonossov seda tahtis.

Propageerimaks eesrindlikku teadust ja levitamaks haridust korraldas ülikool avalikke dispuute ning loenguid, andis oma trükikojas välja teaduslikku, õppe-, filosoofilist ja ilukirjandust.

Valitsuse hariduspoliitikale oli iseloomulik, et riigi ainuke ülikool oli majanduslikes raskustes ja tundis pidevalt puudust minimaalsetest vahenditest õppe- ja teaduslikuks tööks.

Tehnika. Vene tööstuse kiire kasv lõi eeldused tehnika arenemiseks. Tööriistu täiendasid sajad tööinimeste hulgast pärinevad nimetud talendid. Sellesse perioodi kuulub suurepärase vene masinaehitaja ja leiduri A. Nartovi tegevus, kes töötas tööpinkide ehitamise ja suurtükiasjanduse alal. Määratu suur tähtsus oli tema leiutatud mehhaanilisel supordil (treipingi liikuv osa), mis muutis käsitööpingi masinaks. Kuid Nartovi ja ka teiste vene inimeste silmapaistvad leiutused ei leidnud rakendust. Püüdes feodaalseid tootmissuhteid säilitada, takistas isevalitsus rahva loova mõtte elluviimist.

Kirjandus. Ülevenemaaliste majandussidemete arenemine ja vene rahvuse kujunemise protsess olid selleks aluseks, mis XVIII sajandi 30—50-ndail aastail võimaldasid kirjanduse alal suure sammu edasi astuda. Kujunes vene kirjakeel. Tekkisid uued luulevormid. Juhtivaks vooluks kirjanduses sai nn. vene klassitsism. Selle iseloomulikeks joonteks olid tugevad valgustuslikud ja satiirilis-paljastavad tendentsid. Parimates kirjandusteostes olid need seotud mõningate rahvalikkuse elementidega.

Vene klassitsismi rajajaks oli A. Kantemir, satiirilise suuna algataja vene XVIII sajandi ilukirjanduses. Tema teoste keskseteks kujudeks olid üheksa saatürit, ilmekat ja teravmeelset kuju, kes kehastasid Venemaa elu mitmesuguseid külgi.

Üheks vene klassitsismi kõige tähtsamaks jooneks oli, et see kutsus üles teenima kodumaad. Patriootiline suund väljendus eriti tugevasti Lomonossovi loomingus. Tema arvukad oodid, tragöödiad «Tamira ja Selim», «Demophon», eepiline poeem «Peeter Suur», «Ülistuskõne Peeter Suurele», «Lugu keemia kasulikkusest» jt. teosed kinnitavad, et Lomonossov mõistis kirjanduse ühiskondlikku tähtsust. Lomonossov püstitas oma kirjandusteostes suuri üldrahvalikke ülesandeid ja tema nimega on seotud uue vene kirjanduse algus.

Kunst. Sel ajal toimusid põhjalikud muutused ka vene kunstis. Rahvateatri traditsioonide jälgedes rajasid XVIII sajandi keskpaiku demokraatlike segaseisuslaste ringkonnad esimese avaliku teatri riigis. Selle asutamisel ja arendamisel etendas suurt osa vene ees-

rindliku kultuuri silmapaistev tegelane F. Volkov (1729—1763). 1750. a. asutas ta teatri Jaroslavlis. Kui tema trupp kutsuti Peterburi, suutis Volkov seal õukonna vastuseisust hoolimata 1756. a. organiseerida avaliku elukutselise teatri. Selle asutamine tähendas uut etappi vene teatrikunstis ja tal oli suur tähtsus rahvusliku kultuuri arengus ning maa ühiskondlikus elus.

Tähtsaks sündmuseks oli Kunstide Akadeemia avamine 1757. a. Akadeemia ülesandeks sai rahvusliku kaadri kasvatamine ning riigi kunstielu juhtimine. Kunstide Akadeemia asutamine sai võimalikuks tänu rahvaliku kujutava kunsti arengule ja pärisorjadest meistrite töödele, kes ehitasid ning kaunistasid arvukaid losse jt. ehitisi suurepäraste puulõigete ja seinamaalidega. Pärisoristeks meistriteks olid silmapaistev vene kunstnik I. Argunov ja arhitekt F. Argunov, kuulus portreemaalija A. Antropov jt. F. Argunov on tuntud Šeremetjevi maja ehitajana Peterburis, samuti mitmete Kuskovo hoonete autorina jm. I. Argunov maalis Šeremetjevite, Katariina II jt. portreed. Antropov tegi Talvepalee, Suvepalee, Tsarskoje Selo jt. losside freskod, maalis A. Izmailova, A. Buturlina jt. portreed.

FEODAAL-PÄRISORJUSLIKU SÜSTEEMI LAGUNEMINE JA KRIIS

XX peatükk

SOTSIAAL-MAJANDUSLIK ARENG XVIII SAJANDI TEISEL POOLEL. FEODAAL-PÄRISORJUSLIKU MAJANDUSE LAGUNEMINE

Sotsiaal-majandusliku arengu üldised tendentsid. XVIII sajandi teisel poolel kehtisid Venemaal feodaal-pärisorjuslikud suhted. Kuid juba oli märgatav ka uute tootlike jõudude areng suurtööstuse näol, kus kasutati selle aja kohta eesrindlikku tehnikat. Põllumajanduses laienes külvipind, võeti kasutusele uusi põllumajanduslikke kultuure. Märgatavalt kasvas rahvaarv. Põllumajanduse kaubalisus suurenes tunduvalt, suurenes ka raharent, mis üha rohkem asendas naturaalrenti. Kasvasid tootlikud jõud ja hakkas tekkima vastuolu nende ning feodaal-pärisorjuslike suhete vahel.

Mõned tootmisharud (näit. tekstiilitööstus) arenesid palgatöö alusel. Juba varem alanud esialgse akumulatsiooni protsess viis sellele, et ühelt poolt jäi osa otsestest tootjatest ilma tootmisvahendeist, neist said manufaktuuride töölised, eelproletariaat. Teiselt poolt jätkus kodanluse kujunemine linnaelanike ja talurahva ladviku hulgast.

Aadlivalitsus kindlustas feodaalset maaomandust sel teel, et jagas mõisnikele riigi- ja kojamaade arvel mõisaid koos talupoegadega. Olukorras, kus kasvasid tootlikud jõud, laienes kaubatootmine ning tekkis ülevenemaaline turg, takistas ja aeglustas feodaal-pärisorjuslik kord tekkivate kapitalistlike suhete arengut, kuid seda seisma panema polnud ta suuteline. Seega eksisteeris riigi sotsiaal-majanduslikus elus kaks tendentsi: veel küllaldaselt tugev feodaal-pärisorjuslik majandus, mis vastas valitseva klassi huvidele; selle kõrval aga hakkasid võrsuma uued, kapitalistlikud, kodanlikud suhted, millel olid küllalt suured võimalused arenguks.

1. PÕLLUMAJANDUS. TALUPOJAD JA MÕISNIKUD

Põllumajanduse areng. XVIII sajandi teisel poolel jätkus maade ülesharimine keskmustmulla-, lõuna- ja idapoolseis stepirajoonides, samuti Siberis.

Mittemustmullavöönd, kus asusid rahvarikkamad kubermangud, säilitas veel oma suure osatähtsuse riigi põllumajanduses. Mittemustmullavööndi keskaladel valitses maaharimises regulaarne kolmeväljasüsteem koos maa süstemaatilise väetamisega. Kolmeväljasüsteem oli ülekaalus ka loode- ja Balti kubermangudes, välja arvatud põhjarajoonid, kus oli levinud aletegu. Kolmeväljasüsteem koos aleteoga esines ka Valgevenes.

Valitsevaks põllutööriistaks oli harkader, millega künti madalalt (1,5—2 verssoki sügavuselt). Laienes sahkadra kasutamine. Teraviljadest kasvatati kõige enam rukist, kaera ja otra, tehnilistest kultuuridest lina ja kanepit. Viimased olid eriti levinud loodepiirkondades ja Baltimail. Laienes nisu külvipind. XVIII sajandi 60-ndail aastail algas kartuli kasvatamine. Saagikus jäi madalaks — taliviljadel keskmiselt 3 seemet, suviviljadel 2—4 seemet.

Teistsugune oli põllumajandus mustmullavööndis, mis järk-järgult muutus riigi peamiseks viljaaidaks. XIX sajandi algul ületas Venemaa Euroopa osa mustmullamaa kubermangude külvipind poole kogu põllumaast. Keskmustmullamaa kubermangudes kasvatati teraviljadest kõige rohkem rukist. Nisu andis puuduliku väetamise ja agrotehnika madala taseme tõttu vähest saaki.

Koos teraviljamajanduse levikuga arenes keskmustmullakubermangudes, Ukrainas, Kesk-Volgamaal (eriti Tšuvaššias) ja Baltikumis viinapõletamine.

Põllundus arenes Kesk-Volgamaa nendes piirkondades, kus elasid venelased, mordvalased, tšuvašid ja marid. Vene asunike mõjul edenes põllundus ka Baškiiria lääneosas, idapool tegelesid baškiirid peamiselt karjakasvatusega. Alam-Volgamaal kalmõkkide juures ja Kasahstanis oli esiplaanil ekstensiivne rändkarjakasvatus, kasvatati eriti hobuseid ja lambaid. Põllundus oli levinud ka Lääne-, Ida- ja Lõuna-Siberis. Madala põllundustehnika ja pärisorjusliku korra tõttu tuli sageli ette ikaldusi ja nälga, eriti raskekujuliselt 1767., 1778. ja 1787. a.

XVIII sajandi teisel poolel kasvas tugevasti kaubatootmine ja aina laienes põllumajandussaaduste turg. Peamiseks kaubateravilja tootjaks sai sel ajal talurahvas. Eriti silmapaistev oli talurahva osa lina, kanepi ja nende seemnete turustamisel. Talupoegade majapidamissaadusi viidi turule nii toorainena kui ka pooltoodetena (kedruse) ja valmissaadustena (lõuend, õli).

Teraviljaturu kasvu iseloomustas XVIII sajandi teisel poolel suur hindade tõus. Sel ajal tõusid kõige nõutavama teravilja — rukki hinnad 4—5 korda.

Rahvastest, kes sellal veel ei kuulunud Venemaa koosseisu, vähenes grusiinlastel ja armeenlastel Türgi ja Iraani kallaletungide tõttu põllumajanduse intensiivsete harude — viinamarja- ja siidiussikasvatuse osatähtsus. Loode-Kaukaasia hõimudel, keda Krimmi tatarlased ja kalmõkid tõrjusid mägedesse, käis põllumajandus alla. Kesk-Aasias tuleb märkida suurte niisutussüsteemide

rajamist Buhhaara ja Hiiva khaaniriikides. Niisutatavatelt maadelt saadi partsellimajanduse tingimustes 12—15 ja enamgi seemet.

Aadli maavalduse kindlustumine ja pärisorjuse tugevnemine. XVIII sajandi teisel poolel suurenes Venemaa rahvaarv kiiresti, seda ka liidetud territooriumide arvel. 40—90-ndate aastate jooksul suurenes elanikkond 2¼ korda — 16 miljonilt 36 miljonile.

Rahvastiku peamise osa moodustasid talupojad. Talurahvast kõige arvukamaks olid mõisatalupojad (53,2% kõigist talupoegadest, arvestamata Ukrainat). Arvukuselt järgmiseks talurahvarühmaks olid riigitalupojad (koos endiste kloostritalupoegadega 39%). Seejärel tulid keisrikoja (6,9%) ja possessiooni- ehk tehaste talupojad (0,7%).

Mõisatalupojad olid ülekaalus riigi ammu asustatud keskosas, mittemustmullavööndis ja mustmullavööndi põhjaosas, kus neid oli 65—80% külaelanikkonnast. XVIII sajandi teisel poolel levis mõisamajandus laiuti, hõlmates Volgamaa, Novorossia ja Ukraina. Mõisnikud ostsid ja said maid valitsuselt, sageli aga ka haarasid talupoegade maid mustmullarajoonides ja asustasid sinna pärisoriseid talupoegi. Aadlivalitsus jagas hulgaliselt maid, samuti riigi- ja kojatalupoegi. Katariina II valitsusajal jagati aadlikele välja üle 800 000 talupoja. Kuid suurem osa mõisnikest olid väike- ja keskmaavaldajad. Enam kui 80%-l neist oli vähem kui 100 meessoost pärisorist talupoega. Ülejäänud aadlike hulka kuulusid ka suurmaavaldajad. Näit. kuulus krahv Šeremetjevile XVIII sajandi lõpus üle 600 000 tiinu maad ja 200 000 talupoega 15 kubermangus.

Aadlimaavaldus kaotas sel perioodil oma tingliku iseloomu. See polnud enam seotud kohustusliku teenistusega, kuid säilitas täielikult seisusliku olemuse. Teistel seisustel oli keelatud omada maad ühes pärisoriste talupoegadega. 1754. a. peale toimus üldine maamõõtmine. Teostatuna ajal, mil algas pärisorjusliku korra lagunemine, oli selle sihiks mõisamaavalduse tugevdamine. Maamõõtmisega kinnitati aadlikele nende poolt hõivatud riigi- ja talupoegade maad.

Pärast Vene—Türgi sõdu ning Krimmi ja Novorossia steppide liitmist hakati uusi maid laialdaselt jaotama aadlikele ning lõunaalasid asustama riigitalupoegade ja välismaalastest kolonistidega.

Mõisamajanduse tugevdamisel oli suur tähtsus 1755. a. ukaasil, mis andis aadlile monopoolse õiguse viinapruulimiseks ja viina müümiseks riigile, kuna teistest seisustest isikutele see keelati.

Üheaegselt mõisamajanduse tugevnemise ja laienemisega kasvas ka mõisnike võim talupoegade üle. Venemaal, kus Lenini sõnade järgi «pärisorjus püsis eriti kaua ja omandas eriti jõhkra kuju, ei erinenud ta mitte milleski orjandusest».[74]

Mõisnike õigust mõista kohut ja karistada talupoegi tõlgendati väga laialt. Karistuseks olid trahvid, arestid, mõisavanglasse heit-

[74] V. I. Lenin, Teosed, 29. kd., lk. 440.

mine, raudupanek, ihunuhtlus nuudiga või piitsaga, piinamine, väljasaatmine teise külla või mõisaomaniku tehasesse, saatmine asumisele ja sunnitööle koos nekrutiks arvestamisega. Ainult kõige raskemad kuritööd, nagu tapmine, ei kuulunud mõisakohtu kompetentsi ja anti riikliku kohtu otsustada. Mõisnikud andsid välja terveid seadustikke karistuste kohta või lülitasid vastavad korraldused oma kubjastele antud instruktsioonidesse. Võimu kuritarvitamise eest aadlikke ei karistatud. Moskva lähistelt pärit mõisniku Darja Saltõkova oli Katariina II sunnitud kloostrivanglasse saatma, kuna viimase kuritööd (hukkas 75 talupoega) said väga laialdaselt teatavaks.

Laialt oli levinud talupoegade müümine ja ostmine. Talupoegi veeti müümiseks laatadele, avaldati ajalehtedes samasuguseid ostumüügi kuulutusi nagu kauplemisel hobustega, tõldadega jm.

Muutused feodaalrendi vormides. XVIII sajandi teisel poolel muutusid feodaalrendi vormid. Kujunesid välja ka Venemaa mustmulla- ja mittemustmullavööndite feodaalrendi erinevused.

Mittemustmullavööndis asusid suured linnad, seal arenes nii suurtööstus kui talurahva tööndused. Kehva pinnase tõttu oli mõisnikel kasulik lasta talupoegi raharendile. Raharenti suurendati talupoegade mittepõllunduslike ulgtööde ja sissetulekute arvel, mida nad said manufaktuurides töötades, väikekaubandusest jm. Mustmullavööndis, vastupidi, laiendasid mõisnikud mõisapõlde, et saada rohkem teravilja jt. põllumajandussaadusi müügiks. Teoorjuslik majandus omandas kaubalise iseloomu. Kuid nende erinevuste puhul ei saa pidada määravaks mulla erinevust: peamist osa etendasid majanduslikku laadi muudatused, ennekõike teraviljaturu kasv, aadli ja jõuka talurahva tegelemine tööstuse ja kaubandusega. On iseloomulik, et Moskva ümbruses ja Peterburi lähistel juurdus väheviljakast maast hoolimata ammu teoorjuslik mõisamajandus, mille toodang läks rohkearvulise teenijaskonnaga aadli linnamajadesse ja pealinna turgudele.

Mittemustmullaala kubermangudes oli ülekaalus obrokisüsteem: 55% talupoegadest maksid obrokit ja 45% tegid tegu. Üksikutes kubermangudes, kus olid arenenud tööndused, kuid vähe põllumaad, lasti obrokitalupoegi hulganisti hooajatöödele. Ja vastupidi, mustmullakubermangudes tegi tegu kolm neljandikku pärisoristest talupoegadest.

Obrok kasvas pidevalt. XVIII sajandi 60-ndail aastail oli see tavaliselt 1—2 rbl. ühe meessoost isiku pealt aastas, sajandi lõpus aga juba 5 rbl. Osalt oli selline kasv seotud hindade üldise tõusuga.

Peale rahalise obroki võtsid mõisnikud talupoegadelt obrokit natuuras (hein, küttepuud, liha, linnud, lõuend jm.). Levinud nähtuseks oli üleminek rahalisele obrokile. Obroki domineerimine mittemustmullavööndis ja sellega ühenduses talupoegade osaline laskmine hooajatöödele võimaldas neil iseseisvamalt oma tööjõudu kasutada.

Nädalas tuli teha harilikult kolm ja isegi neli teopäeva. Üksikutel juhtudel sundisid mõisnikud talupoegi teol käima iga päev, andes nendele kuumoona (*месячина*). Mõisniku tahtest olenes samuti teopäeva pikkus, mis suvel ulatus 14—16 tunnini. Küllaltki raske oli talupoegadele vooriskäimine — teravilja ja teiste toiduainete vedamine linnadesse.

Talurahva kihistumine. Talurahva lülitumise tõttu turusuhete süsteemi või kaubatootmise kasv paratamatult kaasa külaelanikkonna kihistumise süvenemise. Kõige märgatavamalt toimus see mittemustmullavööndis, kus ülekaalus oli obrok, arenesid kaubandus ja tööndus ning hooajatöödel käimine. Rikkad talupojad tegelesid ka kanepi ülesostmise ja müümisega ning õli tootmisega, milleks ehitasid õlikodasid, kus töötasid palgalised. Samal ajal käis suur osa talupoegi ehitustel, kus nad töötasid puuseppadena, müüritöölistena, pottseppadena jt., või tegelesid voorimeestena ja jõetranspordis.

Tüüpiline oli näiteks olukord krahvide Šeremetjevite mõisates mittemustmullamaal (Jaroslavli, Vladimiri, Nižni Novgorodi jt. kubermangudes), kus maad oli vähe ja pinnas kehv, mistõttu talupojad tegelesid mitmesuguste tööndustega. Šeremetjevile kuulusid suured tööstuskülad Pavlovo, Ivanovo jt. Enamik Šeremetjevi talupoegadest olid kehvikud, kellest suur osa käisid Moskvas, Peterburis ja Volgal hooajatöödel. Nad maksid kõrgendatud obrokit — 20 ja enam rubla aastas. Kuigi nad kuulusid pärisoriste talupoegade hulka, olid nad juba palgatöölised tekkival tööjõuturul.

Šeremetjevi külades elasid ka jõukad talupojad. Põllutöö kõrval tegelesid nad väiketööndusega ja kaubandusega; üksikud talupojad olid suurettevõtjad, rohkearvuliste palgatöölistega manufaktuuride omanikud. Nižni Novgorodi kubermangu Pavlovo külas asusid talupoegadele kuuluvad lukksepa-, seebikeetmis- ja nahaparkimistöökojad. Vladimiri kubermangu Ivanovo külas tegelesid talupojad kangakudumise ja sitsitrükkimisega. 1774. a. oli Ivanovos 14 ettevõtet 614 kangasteljega, 1803. a. aga juba 49 tööstusettevõtet.

Šeremetjevite obrokitalupojad töötasid ka palgatöölistena ettevõtjate juures, kes olid tärkava kodanluse esindajad. Seega tekkisid obrokitalupoegade pärisorjuslikes külades kapitalistlikud suhted.

Kloostri- ja kirikutalupoegade olukord. Kiriku- ja kloostrimõisad asusid peamiselt riigi kesk- ja põhjaosas. Ka kirikufeodaalide talupojad maksid obrokit või käisid kloostrimaadel teol. XVIII sajandi 60-ndail aastail loetleti kloostri- ja kirikutalupoegi 992 000 meeshinge, koos naistega aga üle 2 miljoni (Ukrainat arvestamata), mis moodustas 13,8% kõigist talupoegadest.

1764. a. teostus ammu kavandatud reform — kloostritelt ja peapiiskoppidelt sekulariseeriti nende mõisad ja pärisorised talupojad. Selle sammu astumist kiirendasid kloostritalupoegade rahutused.

Sekulariseerimisega lõppes riigi pikaajaline pealetung kiriku varandustele.

Endistest kiriku-, kloostri- ja peapiiskopi talupoegadest sai uus liik riigitalupoegi, keda hakati nimetama ökonoomiatalupoegadeks. 1786. a. laienes sekularisatsioon Ukrainale. Pärast sekularisatsiooni said ökonoomiatalupojad endale peaaegu kogu kirikumõisate maa. Endiste koormiste asemel määrati neile rahaline obrok, mis läks riigikassale. Kiriku ja kloostrite vara ning talupoegade sekulariseerimine muutis viimaste olukorda märgatavalt. Nende feodaalne sõltuvus nõrgenes ning see soodustas kauplemise ja tööndu ste levikut.

Kojatalupoegade olukord. Kaubalis-rahaliste suhete arenemine puudutas ka kojatalupoegi, kes elasid tsaarikojale kuuluvates mõisates. Neid oli umbes 597 000 meeshinge, kes maksid obrokit nagu riigitalupojadki. Kaubatootmise kasv ja talupoegade kihistumine avaldasid omalt poolt mõju suurte tööndus lik e külade arengule. 1797. a. moodustati kojatalupoegade üle valitsemiseks udellidepartemang ja neid talupoegi hakati kutsuma udellitalupoegadeks.

Juurdekirjutatud talupoegade olukord. Riigitalupojad jagunesid mitmesse liiki — mustaadralised, tehaste juurde kinnistatud (juurdekirjutatud) talupojad, ainastalunikud jt. Talupoegade kirjutamisega tehaste juurde tekkis eriti keerukas feodaalsõltuvuse vorm. Neid peeti riigitalupoegadeks, kuid nad ei maksnud pearaha riigikassale, vaid olid kohustatud selle välja teenima riiklikes või eratehastes, mille juurde nad olid kirjutatud.

Selliste talupoegade arv suurenes kiiresti seoses mäetööstuse arenguga. XVIII sajandi 90-ndail aastail oli neid 312 200 meeshinge. Nende külad olid tehastest sageli sadu versti eemal ja talupoegadel kulus palju aega edasi-tagasi käimisele, kusjuures selleks kulunud päevade eest peale mõne üksiku erandi tasu ei makstud. Tehaste juurde kinnistatud talupojad tegid peaasjalikult abitöid, raiusid söepõletamiseks puid (selleaegsed tehased tarvitasid puusütt), vedasid rauamaaki, olid ehitustöödel. Ülevaatajal oli õigus nende üle kohut mõista. Sageli rakendasid aga töösturid talupoegi ka tootmistöölistena. Juurdekirjutatud talupoegade töötasu oli palgatööliste omast 3—5 korda väiksem. Seepärast saadi neid tehastes tööle panna ainult mittemajandusliku sunduse abil.

Mäetööstuses töötavate juurdekirjutatud talupoegade raske olukord põhjustas nende pagemist. Kirjutati kaebusi, paluti tehasetöölt vabastamist, keelduti massiliselt töötegemisest. Toimusid ka rahutused ja ülestõusud. Pärast Pugatšovi ülestõusu vähendati 1779. a. tehaste juurde kinnistatud talupoegade kohustusi ja tõsteti mõnevõrra töötasu.

Possessioonitalupojad. 1752. a. kinnitati uuesti töösturitele antud õigust osta mõisaid koos talupoegadega. Niisuguste mõisate talupoegi võidi müüa ainult koos tehastega, muus osas nende olukord praktiliselt ei erinenud mõisatalupoegade omast, sageli oli

isegi halvem. Töösturid ostsid sageli külasid maa keskosas ja viisid talupojad järk-järgult ära tehastesse.

Peale nende arvati XVIII sajandi 30-ndail aastail väljaantud ukaaside alusel tehaste juurde ametit õppivad pagenud talupojad ja palgalised, kes sel viisil muutusid töösturite pärisoristeks talupoegadeks. Neid hakati kutsuma «igaveseks antuiks». Samuti toimiti ka riiklike tehaste meistritega, kes anti eraomanikele üle koos tehastega. Hiljem, juba XIX sajandil, hakati neid sõltuvate elanike kategooriaid kutsuma possessioonitalupoegadeks.

Põhjaalade ja Siberi mustaadraliste talupoegade olukord. Riigi- e. mustaadralistel talupoegadel (XVIII sajandi 60-ndail aastail oli neid 627 000), asendati teorent raharendiga. Teoorjus säilis Siberi mustaadralistel. Neil püsinud maa müümise õigus aitas kaasa sellele, et osa talurahvast jäi maata ja see koondus jõukate talupoegade kätte. Maad ostsid ka linlased. XVIII sajandi 70—80-ndail aastail keelati mustaadralistel talupoegadel maa müümine. Põhjas seadustati kogukonnamaade võrdne kasutamine, kusjuures maa jaotati talupoegade vahel perioodiliselt ümber.

Ainastalunikud. Mustmullakubermangudes kuulusid riigitalupoegade hulka veel ainastalunikud. XVIII sajandi 80-ndail aastail oli neid 774 000 meeshinge. Need olid väiketeenistuslaste —streletside, tragunite ja sõdurite järeltulijad, kes olid saanud maad riigi lõuna- ja läänepiiridel. Sulades riigitalupoegade hulka, kandsid nad koos viimastega nekrutikohustust, maksid pearaha jne.

Osal ainastalunikest oli oma maa ja mõnikord ka pärisoriseid talupoegi. Ainastalunike hulgas avaldus kihistumine märgatavamalt kui mõisatalupoegade seas. Kuid ainastalunikke ekspluateerisid peale feodaalse riigi ka mõisnikud, kes haarasid nende maid ja isegi mõningaid pärisorjastasid.

Põllumajandus ning talupoegade olukord Eestis ja Lätis. Seoses teravilja- ja linaekspordi suurenemisega ning viinapõletamise laienemisega astus Eesti ja Läti kohalike mõisnike — saksa parunite majandus üha rohkem turusuhetesse. Mõisnikud laiendasid mõisate külvipinda ja suurendasid talupoegade koormisi. Talumajapidamiste olukord Lätis ja Eestis halvenes. Suur hulk talupoegi jäi maata sulasteks või vabadikeks, keda jõukad talupojad palkasid enda eest tegu tegema, või siis jagati nad mõisnike poolt talude vahel ära. Pärisorjuse tugevnemine põhjustas talupoegade antifeodaalset võitlust.

Põllumajandus ning talupoegade olukord Leedus, Valgevenes ja Ukrainas. Nõudmise kasv põllumajandussaaduste järele ja ekspordi suurenemine põhjustas Leedus XVIII sajandi teisel poolel teoorjusliku majanduse laienemise. Mõisnikud asutasid uusi mõisaid, kus töötasid teoorjusel olevad talupojad. Viimased pidid kandma teisigi koormisi.

Pärast Valgevene idapoolse osa liitmist Venemaaga Rzeczpospolita esimesel jagamisel (1772) säilitas tsaarivalitsus seal poola

magnaatide maavalduse. Osa riigimaadest koos talupoegadega jagati aga välja vene mõisnikele. Valgevene lääneosa Venemaaga liitmise järel sekvestreeriti nende poola väikemõisnike maad, kes olid võtnud osa Kościuszko ülestõusust.

Vasakkalda Ukrainas tugevnes XVIII sajandi keskpaiku kasakavanemate võim, kes muutusid mõisnikeks. Üha rohkem jagati maad ukraina ja vene mõisnikele. Nad suurendasid mõisapõlde, võtsid osalt talupoegadelt ära maa ja suurendasid teopäevade arvu 4—5-le nädalas. Talupojad võisid teisale minna ainult mõisniku loal, 1783. a. peale keelati aga lahkumine hoopis. Feodaalse rõhumise tugevnemine põhjustas talupoegade rahutusi.

Eriti tugev oli feodaalne rõhumine Paremkalda ja Lääne-Ukrainas, kus võimutsesid poola šlahtitšid. Siin valitses teoorjuslik majandus. 1786. a. puhkes Paremkalda Ukrainas talupoegade ülestõus poola mõisnike vastu, mis on tuntud Koliivštšina nimetuse all. Selle juhtideks olid Maksim Zaliznjak ja Ivan Gonta.

Zaporožje Setšis tugevnesid klassivastuolud ja sagenesid kasakate ning talupoegade ülestõusud kasakavanemate vastu. 1775. a. tsaarivalitsus likvideeris Setši. Suur osa zaporoožlastest jäeti kasakaseisusse, kes oma seisundilt sarnanesid riigitalupoegadega. Enamik kasakavanemaist saadeti välja, järelejäänud aga võeti ohvitseridena Vene armeesse. Osa kasakaid põgenes Venemaalt ja asus elama Türgi valdustesse (Doonau-tagune Setš).

Taga-Karpaatia Ukraina oli Austria-Ungari ülemvõimu all. XVIII sajandi viimasel veerandil halvenes siin talupoegade olukord: kehtestati kolmepäevane teoorjus, kusjuures paremad maad läksid mõisnike kätte.

Kui Paremkalda Ukraina läks Venemaa koosseisu, võttis tsaarivalitsus oma kaitse alla paljud poola mõisnikud, kes said vene aadlikega võrdsed õigused ja privileegid. Poola mõisnikud omandasid ka õiguse saata talupoegi Siberisse sunnitööle. 1796. a. kaotati Ukraina lõunaosas seni kehtinud talupoegade õigus mõisniku juurest lahkuda.

Põllumajandus ning talupoegade olukord Baškiirias ja Siberis. Baškiirias, eriti selle lääneosas, läksid kohalikud elanikud rändkarjakasvatuselt üle põlluharimisele. Rändlemisalasid vähendas tehaste ehitamine Baškiiriasse ja maade hõivamine vene mõisnike poolt. Naturaalandam (jassakk) kaotati, kuid baškiire kohustati ostma riigi käest soola, mida nad varem olid Iletski leiukohast ise tasuta muretsenud. See suurendas maksukoormat märgatavalt. Peale selle pidid baškiirid täitma mitmesuguseid kohustusi (kindluste ehitamine jm.) ning teenima sõjaväes. Tsaarivõimude soosingut kasutades suurendasid baškiiria ülikud oma alamate ekspluateerimist. Baškiiride koloniaalne ekspluateerimine tsarismi poolt õhutas klassivõitlust.

XVIII sajandi teisel poolel kiirenes üleminek sugukondlikelt suhetelt feodalismile jakuutide ja burjaatide juures. Seda protsessi

kiirendas tsaarivalitsus sellega, et andis kohalike väikevürstide kompetentsi jassaki määramise ning selle kogumise, osaliselt ka kohtu- ja politseifunktsioonid. 1769. a. peale lubati jassakki maksta karusnahkade asemel rahas. See suurendas karusnahkade ülesostmist kaupmeeste poolt, millega kaasnes jakuutide ja burjaatide purjujootmine ning nende orjastamine liigkasuvõtmise teel. Suurenes maade haaramine kohalike ülikute poolt, mis veelgi halvendas kehvikute olukorda.

Vene elanikkonna mõjul jätkus burjaatide hulgas üleminek maaharimisele. Ida-Siberi ja Kamtšatka rändlevate ja küttimisega tegelevate rahvaste juures (tšuktšid, korjakid, itelmeenid jt.) tugevnes tsarismi koloniaalpoliitika mõjutusel vanemate võim, kes maksustasid lihtkütte ja põdrakasvatajaid kõrge jassakiga.

Kokkuvõte Venemaa põllumajanduse arengust ja talurahva olukorrast. XVIII sajandi teisel poolel levis maaharimine Euroopa Venemaa lõuna- ja idaosa uutesse rajoonidesse. Enamik Venemaa rahvaid oli feodaalkorra mitmesugustel staadiumidel. Ida-Siberi põhjaosas ja Kamtšatkal oli tšuktšide, itelmeenide jt. juures ülekaalus veel sugukondlik kord, kuigi oli märgata üleminekut feodaalsuhetele. Sugukondlike suhete igandid olid tugevad ka Ida-Baškiirias. Sotsiaal-majanduslikus arengus kuulus eesrindlik osa vene rahvale, kes oli feodaal-pärisorjusliku korra viimases staadiumis, mil tekivad juba kapitalistlikud suhted. Samasugusel sotsiaal-majanduslikul arengutasemel olid Ukraina, Valgevene ja Baltimaad. Suhted vene rahvaga soodustasid põllunduse arenemist Volgamaa ja Siberi rahvaste juures. Tsarismi koloniaalpoliitika, mis toetus kohalike rahvaste feodaalsele ladvikule, süvendas nende rahvaste pärisorjastamist. Ühine võitlus feodaal-pärisorjusliku ekspluateerimise vastu lähendas Vene jt. alade töörahvast.

Moldaavia, Kaukaasia ja Kesk-Aasia rahvaste sotsiaal-majanduslik areng. Mitmetel meie kodumaa rahvastel, kes sel perioodil ei kuulunud Vene impeeriumi koosseisu, arenes feodalism niisugustes tingimustes, kus tuli võidelda võõramaise rõhumise vastu ja rahvusliku vabanemise eest.

Türgi impeeriumi koosseisu jäänud Moldaavias moodustasid valitseva klassi moldaavia bojaarid ning orjastajate agendid — fanarioodid-kreeklased. Moldaavia hospodaarid jagasid oma lähikondlastele heldelt maad ja talupoegi ning aitasid ilmalikel feodaalidel ja kloostritel hõivata talupoegade maid. Mõisnikud püüdsid suurendada talupoegade koormisi, laiendada feodaalset ekspluateerimist. Hospodaar Aleksander Gika andis 1776. a. välja seaduse, millega keelati talupoegadel minna ühe valdaja juurest teise juurde. Märgatavalt kasvasid otsesed ja kaudsed maksud, mis läksid hospodaaridele ning Türgi sultanitele. Talupojad vastasid rõhumise tugevnemisele sellega, et keeldusid täitmast neile pandud koormisi, põgenesid oma isandate juurest ja tõusid avalikult üles orjastajate vastu. Talurahva ülestõusude etteotsa asusid rahvatasujad

haidukid. Moldaaviasse suundusid ka paljud vene ja ukraina mõisnike juurest pagenud talupojad. Koos moldaavia rahvaga võtsid nad osa ühisest klassivõitlusest kohalike maavaldajate vastu.

Gruusias, kus XVIII sajandi teisel poolel võimutsesid Türgi ja Iraan ning käis võitlus kohalike feodaalide vahel, oli talurahva olukord eriti raske. Vähenes talupoegade arv. Nende majapidamised laostusid, viinamarjaistandused ja siidiussikasvatused jäeti maha. Seoses sellega keelas kuningas Irakli (Erekle) valitsus müüa talupoegi lahus maast ja perekonnaliikmeid eraldi. Sõjavangist vabanenud talupoeg sai vabaks inimeseks.

Glehhide kõrval esinesid Gruusias eri kategooriatena veel mõisateenijad ja maata talupojad, kes olid mõisniku maale asunud suusõnalise kokkuleppe alusel. Nende talupoegade olukord oli eriti raske. Gruusias oli levinud orjakauplemine. Inimeste otsene röövimine ning nende müümine türgi ja iraani feodaalide orjusse rikastas gruusia maavaldajaid samal määral kui nendele kuuluvate talupoegade ekspluateerimine. Gruusia sotsiaal-majanduslik areng oli pidurdatud ning riigi majandus tammus paigal.

Armeenia talupojad pidid taluma kodumaiste feodaalide ning maa omavahel jaganud iraani ja türgi vallutajate rõhumist. Armeenia külas suurenes majanduslik ebavõrdsus. Lihttalupojad olid feodaalide ning samuti külavanemate ja vaimulike võlgnikud. Sageli müüsid nad oma maa ning muutusid kodutuiks, kes töötasid ülikute põldudel ja said töö eest teatud osa saagist.

Aserbaidžaanis vähenes XVIII sajandi teisel poolel haritav põllupind järsult seetõttu, et iraanlastest ning türklastest vallutajad purustasid niisutussüsteemid. Vähenes kariloomade arv. Arvukaid feodaalkoormisi kandvad talupojad (rajaadid) laostusid. Veel raskem oli maata ja isikliku majapidamiseta talupoegade olukord: isiklikus sõltuvuses khaanidest ja bekkidest, pidid nad nende käsul tegema igasugust tööd. Rändkarjakasvatajad olid sõltuvad ülikuist ja karjamaade kasutamise eest täitsid khaanide poolt nõutud koormisi. Nende hulgast värvati tavaliselt khaanide sõjamehi.

Põhja-Kaukaasia mägirajoonides ja Taga-Kaukaasias põimusid feodaalsuhted orjapidamisega ja sugukondliku korra jäänustega; feodaliseerumine polnud siin lõpule jõudnud. Orjade ja pärisorjuslike talupoegade kõrval oli arvukalt pärisorjastamata talupoegi, näit. usdeenid Dagestanis.

Kesk-Aasias kindlustus feodaalne maaomandus. Buhhaara ja Hiiva khaaniriikides anti sõjapealikutele tasuks suured maavaldused. Sundkorras asustati inimesi Samarkandi ja Buhhaarasse. Iraaniga peetud sõdade ajal suurenes orjade arv ning laienes märgatavalt orjakaubandus.

Tööstuse üldine iseloomustus. XVIII sajandi teisel poolel laienesid veelgi suurtööstus ja väikekaubatootmine, millest kasvasid välja manufaktuurid. Omandivormi järgi oli sel ajal kolme liiki ettevõtteid: 1) aadlike tööstusettevõtted; 2) riiklikud tehased; 3) kaupmeeste ja talupoegade manufaktuurid, kus kasutati põhiliselt palgatööd. Esimese ja teise ettevõtete liigi juures kasutati peamiselt pärisoriste talupoegade tööjõudu. Talupoegade ja osalt ka kaupmeeste hulgast pärit ettevõtjad ei tohtinud omada pärisoriseid talupoegi ja pidid seepärast kasutama palgatöölisi. Järkjärgult lisandusid aga neile liikidele possessioonieettevõtted, mis juriidiliselt said eluõiguse hiljem — XIX sajandi alguses. Need ettevõtted said riigilt maad ning talupoegi ja kohustusid andma riigile osa toodangust.

Sageli esines ühes ettevõttes nii sunniviisilist kui palgatööd, nagu see oli Uraali tehastes. See määras tolle aja Vene tööstusele poolfeodaalse-poolkapitalistliku iseloomu. Sotsiaal-majanduslike protsesside keerukus on põhjustanud ajaloolaste hulgas vaidlusi XVIII sajandi suurtööstuse sotsiaal-majanduslikust olemusest. Ühed uurijad osutavad peamise tähelepanu pärisorisele tööle ega näe selle aja tööstuses kapitalistlikke jooni. Teised rõhutavad palgatöö osalist kasutamist, suuri kulutusi suurtööstuse arendamiseks, püsiv- ja muutuvkapitali olemasolu (pärisorjadest töölistele maksti manufaktuurides palka) ja arvavad, et XVIII sajandi suurtööstust tuleb feodaalsest juriidilisest vormist hoolimata pidada kapitalistlikuks (S. Strumilin). Tuleb meeles pidada V. Lenini näpunäidet, et «kapitalism on mitmesugune: poolfeodaalne, mõisnike kapitalism, musttuhande igasuguse eesõiguse jäänusega, kõige reaktsioonilisem ning rahvahulkadele kõige piinarikkam, — kuid samuti ka vabade farmerite kapitalism, mis on kõige demokraatlikum, rahvahulkadele vähem piinarikas, kus on kõige vähem eesõiguste jäänuseid».[75]

Väikekaubatootmise ülekasvamine manufaktuuriks. Talupoegade kodutööndus. XVIII sajandi teisel poolel laienes metallurgias, tekstiilitööstuses ja puidutöötlemises väikekaubatootmine. Väikekaubatootjad tootsid saadusi, et müüa neid lähemail turgudel või ülesostjatele. Ülesostjad ja manufaktuuride omanikud andsid talupoegadele rohkem toormaterjali kodus töötlemiseks. Linnades ja tööstusküladeslaienes väikekaubatootmise muutumine manufaktuurideks. Rikkad talupojad ja kaupmehed avasid tööstusettevõtteid, palkasid «vabade inimeste» ja obrokitalupoegade seast töölisi. Ülevenemaalise tähtsuse omandas krahv Šeremetjevile kuuluv Pavlovo küla Nižni Novgorodi kubermangus, kus valmistati väikesi metalltooteid. 1802. a. oli seal 296 kaupmeest ja 48 rikast esimese järgu talupoega, kellest enamik valdas tehaseid.

[75] V. I. Lenin, Teosed, 19. kd., lk. 343.

Tekstiilitootmisega sai kuulsaks Ivanovo küla, mis samuti kuulus Šeremetjevile. 1789. a. oli Ivanovos 208 sitsitrükkimise ja linase riide kudumise ettevõtet. Ühes kolmandikus ettevõtteist töötasid ainult omaniku perekonnaliikmed, teistes aga ka palgatöölised (1—10 inimest), enamuses Šeremetjevi pärisorised talupojad. Talupoeg Jefim Gratšovil oli 1798. a. manufaktuuri-taoline suurettevõte, kus töötas u. 120 inimest. Selleks ajaks oli Gratšov enda juba 130 000 rbl. eest Šeremetjevilt vabaks ostnud. Seega kasvas väikekaubatootmine kõigepealt lihtsaks kapitalistlikuks kooperatsiooniks, seejärel aga juba manufaktuuriks.

Väiketekstiilitööstus oli arenenud ka Moskvas, kus see samuti kasvas suurtööstuseks. Kahes Moskva slobodaas — Preobraženskis ja Semjonovskis — asus 1766. a. neli siidi- ja üks kalevimanufaktuur, nende kõrval veel ligi 400 siidi- ja villast riiet valmistavat väikekaubatootjat. Enamus neist töötas omaette koos oma perekonnaliikmetega.

XVIII sajandi lõpus hakati senisest rohkem andma välja töid kodus tegemiseks (detsentraliseeritud manufaktuur). Tekstiilitööstuses levis see moodus eriti Vladimiri, Kostroma ja Moskva kubermangus.

Valitsuse poliitika talupoegade kodutööndusе suhtes. Talukodutööndus ja ülesostjad konkureerisid edukalt suurettevõtetega. Viimaseid loodi valitsusorganite loal «ukaasi järgi». Neil oli sageli privileege ning monopoolne õigus teatud kaupade tootmiseks. Lõuendimanufaktuuride omanike huvides keelas Manufaktuurikolleegium kaupmeestele osta tooteid «ukaasita» ettevõtjate käest, s. o. väikeomanikelt, kes olid oma ettevõtted asutanud ilma vastava loata.

Väikekaubatootmise kiire kasv sundis valitsust tegema oma poliitikas järeleandmisi ja lõpuks loobuma monopoolsetest privileegidest ning väikekaubatootmise keelamisest. 1775. ja 1778. a. ukaaside alusel lubati kõigil vabalt tegelda kudumisega, kangastelgedelt maksu võtmata. Kaotati «pileti» nõudmine kangastelgede pidamise kohta ja erinevused «ukaasiga» ja «ukaasita» ettevõtete vahel likvideeriti.

Tsunftikäsitöö. Suurtootmise areng ja ülevenemaalise turu kasv avaldas mõju ka tsunftide tegevusele. 1785. a. anti välja «Käsitöömäärustik», mille kohaselt ühe käsitööala meistrid, kui neid oli vähemalt viis, moodustasid tsunfti, valides ühe vanema ja kaks abilist.

1785. a. «Käsitöömäärustikus» polnud nii palju reglementeerivaid kitsendusi kui Lääne-Euroopas, kus tsunftid tekkisid juba keskajal. Peamine erinevus seisnes selles, et Venemaal anti küllalt laialdased võimalused tegelda käsitööga väljaspool tsunfte. Selles suhtes leidsid külakäsitöölised aadli toetust, kes oli oma pärisoriste talupoegade tööonduse arengust huvitatud. 1785. a. määrustik erines keskaegsetest tsunftimäärustikest veel selle poolest, et õpi-

poisiaeg oli lühem ning meistrite palgatud õpipoiste ja sellide arv polnud piiratud. Selles suhtes seadusandlus soodustas väikekaubatootmise kasvamist manufaktuurideks.

Tööstusettevõtete ja tööliste arv. Statistika ebatäiuslikkuse tõttu saab XVIII sajandi manufaktuuride ja tööliste üldarvu määratleda vaid ligikaudselt. Kõigi XVIII sajandi lõpus loendatud tööstusettevõtete arv ulatus 2300-ni. Nendest oli suurettevõtteid (vähemalt 16 töölisega) vaid 1000—1200. Kuid need andmed näitavad, et sajandi 60-ndate aastatega võrreldes oli tööstusettevõtete arv suurenenud kahekordseks.

Malmi ja raua tootmine ning eksport. Eriti kiiresti edenes vene metallurgia. 1750. a. töötas Uraalis jt. rajoonides 42 kõrgahju, mis andsid 2 milj. puuda malmi. Sajandi lõpuks kõrgahjude arv kahekordistus. 1800. a. oli neid 109 ja malmitoodang ulatus 9,8 milj. puudani, raua tootmine malmist oli tõusnud 1,3 milj. puudalt 6,1 milj. puudani. Mustade metallide tootmises jõudis Venemaa ette Inglismaast.

Kuni XVIII sajandi lõpuni säilitas Venemaa malmi ja raua tootmisel esikoha. Metalli väljaveo suurenemist soodustas mõneti asjaolu, et siseturu nõudmised olid väikesed. Vene metalli eksport kasvas 1,2 milj. puudalt 1750. a. 3,8 milj. puudale 1782. a. Järgnevail aastail sajandi lõpus ja XIX sajandi algul eksport vähenes, kuna Vene metalli tähtsaim ostja Inglismaa arendas ise oma metallurgiatööstust. Pärisorjuslik kord ei võimaldanud XVIII sajandi lõpust alates Vene metallurgial kodanliku Inglismaa kiiresti areneva kapitalistliku tööstusega konkureerida.

Metallurgia tehniline tase. Vene metallurgia saavutas märkimisväärse tehnilise taseme. Uraali 13,5-meetrilised kõrgahjud olid selle aja kõrgeimad. Lääne-Euroopas oli kõrgahjude kõrgus vaid 7,1—8,5 m. Suur oli ka vene kõrgahjude tööjõudlus. Teatud edu saavutati õhupuhumislõõtsade konstruktsioonis.

Suurepärased olid vene tehnikute saavutused paisude ja veejõul töötavate seadmete ehitamisel. K. Frolov (1726—1800) ehitas veejõuseadmete käivitamiseks Zmeinogorski tehasesse Altais 18 m kõrguse tammi.

Tehnilisest ja organisatoorsest küljest oli suurepäraseks saavutuseks veetee rajamine, mille kaudu veeti mitmesuguseid tooteid (sealhulgas rauda ja raudesemeid) Uraali tehastest riigi keskaladele ja Läänemere sadamatesse. Läbi Võšni Volotšoki kanali jõudsid Kaama lisajõe Tšussóvaja sadamatest väljunud laevakaravanid raua, suurtükkide ja suurtükimürskudega Peterburi.

Kuid pärisorjus takistas tehnika arengut. Paljude vene inimeste avastused ja leiutised jäid kasutamata. See kõik hoidis tagasi tööstuslikku revolutsiooni.

Uraali tehased kasutasid suurel määral tehasteomanikele kuuluvate pärisoriste talupoegade ja tehaste juurde kinnistatud riigitalupoegade sunniviisilist tööd. Kuid tehastel läks tarvis ka palju

raha. Eriti kallis oli paisude ehitamine. Tehased vajasid küllaltki suurt muutuvkapitali, sest mitte ainult palgatöölistele, vaid ka oma pärisoristele töölistele tuli nende töö eest maksta rahas. Suured summad kulusid tööstustoodangu veoks, burlakkide ja lootside töötasuks, kes olid suuremalt osalt palgalised. Tööjõu vähesuse tõttu pidid isegi manufaktuuride suuromanikud kasutama pärisoriste talupoegade kõrval ka palgatöölisi.

Suurtekstiilitööstus. Kalevi- ja villakudumistööstuses olid 1799. a. 158 käitisest enamik keskmised ja suurettevõtted. 5—6 manufaktuuril oli isegi 1000 ja enam töölist. See tööstusharu teenindas sõjaväge. Paljud ettevõtted kuulusid aadlikele. Laialdaselt kasutati pärisoriste talupoegade tööd ja mõningal määral ka palgatöölisi.

Samuti suurenes lõuenditööstus. Töölised ketrasid kodus või siis manufaktuurides. Ka osteti valmiskedrust, mis aitas kaasa tootmise kiirele kasvule. 60-ndail aastail oli 80 «ukaasiga» lõuendimanufaktuuri, sajandi lõpul aga juba üle 300 (kaasa arvatud väikeettevõtted). Lõuendi kogutoodang ulatus sajandi lõpul üle 20 miljoni arssina. Selles tootmisharus etendasid aadlikest ettevõtjate kõrval suurt osa ka kaupmehed. Seepärast kasutati lõuenditööstuses rohkem palgatööjõudu kui kalevitööstuses. Lõuenditööstus varustas purjeriidega laevastikku, toodang läks suures ulatuses ekspordiks ning müüdi ka siseturul.

Puuvillatööstus oli juba XVIII sajandi algul levinud Astrahanis. Kesk-Venemaal, sealhulgas Moskvas ja Peterburis, trükiti muster sisseveetud toorkangastele. 1775. a. asutati Peterburi lähedal Krasnoje Selos sitsitrükkimise eramanufaktuur, kus töötasid pärisorised töölised. Sajandi 60-ndail aastail levib puuvillase riide kudumine (Moskvas, Kolomnas, Arzamassis, Sareptas jm.) nii väikeettevõtteis kui ka suurtes manufaktuurides.

Kodanlike suhete kasv tööstuses. XVIII sajandi teisel poolel jätkus seega nii metallurgia- kui ka kalevi-, lõuendi- jt. manufaktuuride arenemine, s. t. jätkus tootlike jõudude kasv tööstuses. Laienes ka väiketööstus. Uute tootlike jõudude ja vanade tootmissuhete vahel tekkinud mittevastavus viis selleni, et niisugustes ettevõtteis tugevnesid nähtused, mis ei kuulunud enam tüüpilise pärisorjusliku majanduse valdkonda: töötasu, tööliste eemalejäämine põllumajandusest, kapitalimahutused, osaliselt ka palgatöö. Veel kujukamalt ilmnesid need jooned talupoegade ja kaupmeeste ettevõtetes, mis tuginesid palgatööle ning olid järelikult kapitalistlikud. Asjaolu, et palgatöölisteks olid sageli mõisnike obrokitalupojad (tihtipeale olid nendeks ka ettevõtjad ise), toonitas veelgi feodaal-pärisorjusliku korra mittevastavust arenevatele tootlikele jõududele.

Tööliste olukord suurtööstuses. Suurtööstuse areng tõi kaasa naiste ja laste tööjõu kasutamise. Naised olid tegevad mitte ainult tekstiili-, vaid ka mäetööstuses, eriti maagi peenendamisel ja sorteerimisel.

XVIII sajandil oli tööpäev tavaliselt 12 tundi pikk, kuid tuli ette ka pikemat tööpäeva. Madalat töötasu vähendas veelgi toiduainete jt. kaupade hinna järsk tõus sajandi viimasel veerandil. Osaliselt oli see seotud assignaatide väärtusetuks muutumisega.

Tööjõuturu kujunemine. Tööstuse arenemine põhjustas muu hulgas ka tööjõuturu tekkimist. Navigatsiooniajaks kogunes Volga-äärsetesse linnadesse suurel hulgal palgatöölisi, kes otsisid tööd burlakkidena, lootsidena jne. Paljud läksid pealinnadesse ning teistesse linnadesse tööle manufaktuuridesse. Kõige enam levis palgatöö keskkubermangudes. Sajandi lõpus oli suurtööstuses töötavast 199 200 töölisest u. 103 400 palgatöölised (Strumilini ligikaudsete arvestuste kohaselt). Peale selle töötas jõetranspordis palju ulgtöölisi. Palgatöölisi kasutas laevaehitus, tuhanded ketrajad töötasid kodus jne. Palgatööjõu kasutamine suurtööstuses ja jõetranspordis suurenes XVIII sajandi teisel poolel kaks korda — u. 200 000-lt inimeselt 400 000-le.

Karjala ja Baltikumi tööstuslik areng. Tööstuslik areng polnud eri rahvaste juures ühesugune. Selles suhtes arenesid kiiremini need rahvad, kelle majandus oli tihedalt seotud ülevenemaalise turuga.

Karjalas oli laialdaselt levinud talupoegade metallurgiatööndus. Jätkati uute riigitehaste ehitamist, kus töötasid nende juurde kinnistatud talupojad (Aleksandrovski suurtükitehas, Petrovski vasesulatustehas jt.). Peale nende olid Karjalas väikesed malmi-, rauа-, klaasi-, naha-, rasvasulatamise ja linapuhastamise eraettevõtted ning saeveskid, mis kuulusid kohalikele ja Peterburi kaupmeestele. Eraettevõtted ekspluateerisid palgalisi töölisi.

Baltikumis oli arenenud linnakäsitöö. XVIII sajandi lõpus oli Riias 5 manufaktuuri ja töökoda ning 4 saeveskit. Nende kõrval tekkisid siin tööstusettevõtted mõisates, kus kasutati pärisorist tööd.

Pärisorisele tööle rajanevad tööstusettevõtted tekkisid ka Eesti mõisates. Tallinnas asusid peegli-, naha-, vasesulatus- ja tekstiiliettevõtted. Ühes neist, kus värviti sitsriiet ja rätte, töötas u. 150 inimest.

Baltimaade tsunftipõhikirjad keelasid käsitööga tegelda isikutel, kes polnud tsunfti liikmed; meistrite ja õpipoiste arv oli reglementeeritud. Kuid 1785. a. «Käsitöömäärustikus» kuulutati tsunftid avatuiks kõigile käsitöölistele ning lõpetati õpipoiste ja sellide arvu piiramine.

Tööstuse areng Ukrainas, Valgevenes ja Leedus. XVIII sajandi teisel poolel tugevnesid Vasakkalda Ukraina sidemed Slobodaa-Ukrainaga ning seejärel Paremkalda Ukrainaga. Ukraina tööstuse toodang oli mõeldud ka ülevenemaalise turu jaoks. Ettevõtteis töötasid nii ukraina kui ka vene meistrid. Tööstusseadmed toodi sageli Venemaalt. Üheks suuremaks tööstusettevõtteks Venemaal oli Putivli kalevimanufaktuur, mille juurde oli kinnitatud 9500 talu-

poega ja mis tootis 200 000 arssinat kalevit aastas. Suurmaavaldajad krahvid Razumovskid ja Rumjantsev asutasid oma Ukraina mõisates kalevi-, küünla-, klaasi-, nahatöötlemis- jt. ettevõtteid. Sajandi lõpus ehitati Krementšugi riiklik relvatehas ja Luganskisse malmivalutehas. Mõlema toodang läks armee ja laevastiku tarbeks. Arenenud oli ka väiketootmine, linnades tegutsesid käsitööliste tsunftid.

Pärisoriste talupoegade tööd kasutavate mõisnike ja riiklike tööstusettevõtete kõrval tekkis Ukrainas kapitalistlik manufaktuur. Paiguti oli rikastel talupoegadel viinakodasid ja nad valdasid suuri kapitale. Pärisorjuse süvenemine Ukrainas pidurdas sealse tööstuse arengut.

Valgevenemaal ja Leedus organiseerisid niisugused suurmõisnikud, nagu vürstid Radziwillid ja Sapiehad, oma mõisates peeglite, gobeläänide, kalevi, portselanesemete jm. tootmist, kasutades selleks pärisoriste talupoegade tööd.

Suurtööstuse tekkimine Volgamaal. Suurtööstus tekkis ka Volgamaal. Kaasanis oli kolm vene ettevõtjaile kuuluvat kalevimanufaktuuri (neis töötas igaühes 750—1600 töölist), kaks puuvillamanufaktuuri, riiklik püssirohutehas ja laevaehitustehased. Ettevõtete juurde kinnistatud talupoegade kõrval töötas nendes ka palgalisi — tatarlased, marid jt. Baškiirias tegutsesid vene ettevõtjate kõrval, kes ehitasid suuri metallurgiatehaseid, ka arvukad väiketöösturid-maagitootjad baškiiride hulgast.

Taga-Kaukaasia tööstuslik mahajäämus. Kuni Venemaaga ühinemiseni ei olnud Taga-Kaukaasias suurtööstust. Kaubanduskapitali ei pandud tööstuslikku tootmisse, täiesti puudusid palgatöölised. Kapitalistlikud tootmissuhted polnud veel kujunema hakanud. Gruusia kuninga Irakli II asutatud riiklikud relva- ja klaasivabrikud jäid peatselt kiratsema. Märgatavalt arenes Taga-Kaukaasias käsitöö. Aserbaidžaanis oli kõrgel tasemel siidi- ja vaibakudumine. Maavaradest oli tööstuslik tähtsus ainult soolal (Nahhitševani khaaniriigis) ja vasel (Armeenias). Bakuu lähedal asusid naftakaevud, millest saadi vähesel määral naftat.

3. KAUBANDUS

Ülevenemaalise turu areng. XVIII sajandi teisel poolel jätkus ülevenemaalise turu areng ja tugevnes riigi üksikute piirkondade majanduslik spetsialiseerumine. Mustmullakubermangudest veeti põllumajandussaadusi Moskvasse ja sadamatesse, eriti Peterburi ja Riiga ning ka lõunasse — Taganrogi. Kuigi Ukrainas toodeti palju teravilja, ei saadud sobiva veetee puudumise tõttu seda suuremal hulgal riigi keskpiirkondadesse tuua. Kuid Ukraina müüs Vene linnadesse loomi, lambanahka, viina jm. Mustmullapiirkonda sõi-

tis arvukalt teravilja, loomade, villa, rasva ja vaha ülesostjaid. Volga äärest (Kaasanist, Samaarast, Astrahanist) veeti Kesk-Venemaale ja ka välismaale teravilja, villa, nahku, kala.

Ka mittemustmullakubermangud andsid suurel hulgal vilja. Ühtlasi spetsialiseerusid need rajoonid turu varustamisele tööstustoodangu ja põllumajandusliku toorainega. Pihkva, Novgorodi ja Smolenski kubermangust läks lina siseturule ja ekspordiks. Kaluuga kubermangust tuli kanep ja kanepiõli. Kesk-Venemaa saatis turule väikekaubatootmise saadusi — lõuendit, siid- jm. riiet, pudukaupu, puunõusid, suurtööstuse tooteist rauda ja raudesemeid. Soola saadi peamiselt Solikamskist, kust seda veeti Kaamat ja Volgat mööda Nižni Novgorodi, et sealt saata edasi teistesse linnadesse. Soola toodi ka idast ja lõunast — Iletskist, Eltoni järvelt ja Astrahanist. Uraalidest saabusid laevakaravanid rauaga. Karusnahku (orav, kärp, soobel jt.) saadi kõige rohkem Euroopa-Venemaa põhjapiirkondadest ja Siberist. Teistest rajoonidest andis karusnahku ja lambanahka suuremal hulgal Baškiiria.

Ülevenemaalise turu keskuseks oli Moskva. Riigi keskosa mustmullarajooniga ja Volgamaaga oli ta ühendatud Moskva ja Okaa jõe kaudu. Veeteede kõrval ristus Moskvas palju maanteid.

Ülevenemaalise turu arengus etendas suurt osa Venemaa suurim aastalaat Makarjevis, mis asus Volgal 70 km Nižni Novgorodist allpool. Sinna toodi kõige mitmekesisemaid kodu- ja välismaa (eriti idamaade) kaupu. Suur tähtsus, eriti kaubavahetuses Ukrainaga, oli Svenski laadal Brjanski juures. Siin toimus laat Makarjevi omast kuu aega hiljem. Kokku oli Venemaal XVIII sajandi 70-ndail aastail üle 1600 aastalaada.

Valitsuse kaubanduspoliitika. Valitsuse majanduspoliitika oli mitte ainult aadlit soosiv, vaid pidas silmas ka kaubanduse ja tööstuse soodustamist ning kaupmeeskonna toetamist. Kaubandus oli rahvahulkade ekspluateerimise täiendavaks vahendiks. 1755. a. omandas aadel viinapõletamise monopoli. Kaupmeestele viinaköökide pidamine keelati. Riigi kõige suurematеks viinahankijateks said ülikkonna esindajad. Kaupmehed ostsid endile kõrtside pidamise õiguse ning maksid selle eest riigikassale suuri summasid. Sel teel jaotati talupoegade töö ekspluateerimisest saadud sissetulekud feodaalide, tekkiva kodanluse ja riigi vahel.

Valitsus andis mõnedele aadli ja kaupmeeskonna esindajatele üksikute kaupadega kauplemise monopoli. Krahv Šuvalov sai 20 aastaks tubakamüügi õiguse suuremas osas riigist, mille eest maksis riigikassale 70 000 rbl. aastas. Selle õiguse müüs Šuvalov edasi mitmele kaupmehele. Krahv Vorontsovil oli linaseemne välismaale müümise monopol.

XVIII sajandi keskpaiku loodi mitu kaubanduskompaniid, kusjuures teistel kaupmeestel oli keelatud nende poolt müüdavate kaupadega kauplemine. Kuid kompaniidel polnud edu. Pealegi kitsendasid monopolid suuresti kaubandust. Kaupmeeste ja talurahva-

kaubanduse huvid nõudsid kitsenduste kaotamist. Järk-järgult valitsus loobuski riiklikest ja eramonopolidest mitmetele kaupadele.

XVIII sajandi keskpaiku muutis valitsus järsult oma kaubanduspoliitikat. 1753. a. ukaasiga kuulutati välja sisetollide kaotamine 1754. a. aprillist alates. Sisetollide asemel kehtestati täiendav piiritoll väliskaupadele. Sajandi teisel poolel kehtestati palju uusi tollitariife, mille eesmärgiks oli kõrgendatud tollide abil kaitsta Vene tööstust. Alandati tööstustooraine (puuvilla, toorsuhkru jm.) tolli. 1754. a. loodi esimesed pangad — üks aadli, teine kaupmeeskonna jaoks.

Väliskaubandus. Väliskaubanduse laienemine avaldus selles, et väliskaubakäibe üldmaht (ekspordi ja impordi summa) suurenes sajandi 60-ndatest aastatest kuni 90-ndate aastateni viis korda — 21,3 milj. rublalt 109,6 milj. rublale. Seejuures püsis kindlalt aktiivne kaubandusbilanss, s. o. väljavedu Venemaalt ületas sisseveo.

Vene ekspordis olid ülekaalus põllumajandussaadused, kuid kindel koht oli ka mõningail tööstuskaupadel. 1793.—1795. a. kuulus väljaveos esikoht kanepile (8,5 milj. rbl. aastas) ja linale, millele järgnesid tööstussaadused — raud ja linane riie, samuti nahk ja puit. Teravilja väljavedu polnud suur ja moodustas ligikaudu 400 000 setvertit (2,9 milj. rbl.). 1762. a. alates lubati teravilja vabalt eksportida.

Lääne-Euroopast imporditi peaasjalikult valitsevate klasside tarbeesemeid. Esikohal olid kalev (ka sõjaväe tarbeks), villane ja puuvillane riie, metallesemed, siid ja värvained.

Märkimisväärne osa oli kaubandusel idamaadega. Hiinast veeti sisse põhiliselt puuvillast (kitaika) ja siidriiet, samuti teed. Puuvillast ja siidriiet saadi ka Iraanist. Kesk-Aasiast toodi buhhaara merluškat (tallenahka), puuvillast riiet, kulda ja hõbedat. XVIII sajandi lõpus hakkas edenema kaubavahetus Türgiga Musta mere sadamate kaudu.

Venemaa väliskaubanduspoliitika XVIII sajandi teisel poolel oli protektsionistlik. Sellega püüti kaitsta kodumaist tööstust ja vene kaubanduse ning kaupmeeste huve. Suurendati nende sisseveetavate valmiskaupade tolli, mida Venemaal juba toodeti (rafinaadsuhkur, paber, raudesemed, lõuend). Tööstustooraine (puuvilla ja toorsuhkru) sisseveotoll vastupidi vähenes, kuni lõpuks hoopis kaotati.

Venemaa väliskaubanduses etendas suurt tähtsust kauplemine Inglismaaga. Viimane vedas oma laevastiku jaoks Venemaalt ehituspuitu, köisi, purjeriiet, tõrva, kanepit, lina ja ka rauda. Väljavedu toimus suurelt osalt Inglismaa laevadega.

Venemaa rahvad ülevenemaalise turu süsteemis. Seoses põlluharimise arenemisega tekkis Siberis teravilja jt. põllumajandussaaduste kohalik turg. Venelastest ülesostjad kauplesid arvukail

aastalaatadel. Karusnahku osteti näiteks vene-tšuktši aastalaadal. Vana kaubatee Siberisse üle Verhoturje kaotas oma tähtsuse, ta asendati 1763. a. ametlikult «Moskva teega», mis viis Kaasani, Kunguri ja Jekaterinburgi kaudu Tjumenisse. Sajandi lõpuks rajati tee Jakutski kaudu Ohhoota mereni. Vene meresõitjad hakkasid mereteitsi Põhja-Ameerikasse sõitma. Maanteede äärde asustati küüdimehed ja rajati postijaamad.

Euroopa-Venemaa põhjaosas elavad komid, maaharijad ning kütid, lülitusid turusuhetesse venelastest ülesostjate kaudu, kes tegelesid ka liigkasuvõtmisega. Suurteks turupaikadeks olid Ust-Sõsolsk (Sõktõvkar) ja Jarensk. Karjala oli tihedasti seotud Peterburiga, kuhu veeti puitu, küttepuid, kala, lina, rasva, rauda ja karusnahku.

Baltimaade kaubanduses etendas tähtsat osa tollipiiri kaotamine seoses sisetollide likvideerimisega Venemaal. Siitpeale hakati sisekubermangudest vedama teravilja Riiga. Tühistati Riia magistraadi määrused, mis takistasid teistel peale sakslaste linnakodanikuks saada. Vene kaupmehed ja käsitöölised hakkasid nüüd kolima Riiga jt. linnadesse.

Vene-Ukraina kaubandus oli tihedasti seotud Ukraina aastalaatadega. Ainuüksi Tšernigovi asehaldurkonnas peeti aasta jooksul 115 aastalaata. Ukrainast veeti Moskvasse ja Peterburi kariloomi, kanepit, tubakat, villa. Kaubanduse kasv tõi kaasa väljaveetavate kaupade tootmise laienemise. Rikkad kasakad, linnakodanikud ja talupojad vedasid teravilja ning tööstustooteid lõunasse, Musta mere äärde, kust Ukrainasse toodi soola ja kala. Paremkalda Ukrainas olid linnad ja kaubandus vähem arenenud.

Kaubandus Moldaavia, Kaukaasia ja Kesk-Aasiaga. Moldaavias takistas sise- ja väliskaubanduse arengut see, et teraviljaekspordi monopol oli Türgi käes. Türklastest vallutajad võtsid elanikelt põllumajandussaadusi vägivallaga, makstes nende tegelikust hinnast välja vaid neljandiku või kolmandiku. Ajutine elavnemine kaubanduses ilmnes pärast Kütšük-Kainardža rahu 1774. a.

Kaubanduses Taga-Kaukaasiaga etendas oma osa Darjali mäekuru kaudu mineva vana kaubatee taasleidmine. See võimaldas laiendada Gruusia ja Venemaa kaubandussidemeid. Armeenia kaupmehed etendasid silmapaistvat osa Venemaa kaubanduses Iraani ja Aserbaidžaaniga, kust saabusid siid ja puuvillane riie. Venemaalt veeti Taga-Kaukaasiasse riiet, metallitooteid, peegleid, teed, suhkrut jt. kaupu. Neist suur osa veeti vene kaupmeeste laevadel üle Kaspia mere ning lossiti Derbendis ja Bakuus, kust juba siserajoonidesse toimetati mööda karavaniteid. Taga-Kaukaasia rahvaste ja vene rahva vahel arenevad kaubandussidemed valmistasid ette Taga-Kaukaasia ühendamist Venemaaga.

Kaubandussuhetes Kesk-Aasiaga, eriti Kasahstaniga, omandasid XVIII sajandi teisel poolel suure tähtsuse Orenburg, Troitsk ja Semipalatinsk. Neis paikades käis elav kauplemine kariloomade,

vene tööstustoodete ja teraviljaga. Suurenes ka Kasahstani steppide tähtsus transiitteena kaubanduses Buhhaara ja Hiiva, samuti Iraani, Afganistani ja Indiaga.

4. LINNADE ARENEMINE. KODANLUSE KUJUNEMINE

Linnarahvastiku kasv. Kaupmeeskonna kihistumine. XVIII sajandi teisel poolel tugevnes linnaelanike kihistumine. Kõige rikkamad kaupmehed võeti esimesse gildi (nende arv polnud küll suur). Linna lihtrahvahulgad vaesusid.

Linnaelanike protsent riigis ei olnud suur: 1796. a. oli neid 1,3 milj. inimest (4,1%). Tegelikult oli linnaelanikke siiski rohkem ja nende arv suurenes eriti linnadesse asunud talupoegade arvel. Nii näiteks arvestati sajandi lõpus Moskvas üle 200 000 inimese, kuid talvel ulatus elanike arv 300 000-ni ja enamgi.

Linnad kasvasid maarahva linnatulekuga, kuid pärisorjuse tingimustes oli kasv väga aeglane. Koos nende inimestega, kel oli õnnestunud külaga sidemed katkestada ja saada ametlikult linlaseks, elas linnades kaupmehi, tööstureid ja käsitöölisi, kes olid arvel talupoegadena. Vanaaegse seisustesse jagunemise kõrval tekkis sellega mitte ühtiv klassidesse jagunemine, mis oli iseloomulik arenevatele kodanlikele suhetele.

Linnaelanike teenistuskohustuste kaotamine. Nende nähtustega olid seotud ka muudatused linnaelanike kohustustes. 1775. a. manifestiga lahendati korduvalt ülestõstetud rikaste linlaste pearahamaksust vabastamise küsimus. Manifesti kohaselt pidid kaupmehed, kelle kapital ületas 500 rbl., pearaha asemel tasuma maksu, mille suurus oli 1% kapitalist. Sellega kehtestati endise seisusliku printsiibi asemel kapitali maksustamise kodanlik printsiip. Ülejäänud kaupmehed viidi linnakodaniku seisusse ning pidid ka edaspidi pearahamaksu tasuma. Seejärel vabastati kaupmehed nekrutikohustusest, mis asendati rahalise maksuga (alguses 300, hiljem 500 rbl.). Sajandi lõpus (1785. a.) vabastati kaupmeeskond iganenud teenistuskohustusest maksude ja lõivude kogumise alal.

Baltimaade, Ukraina ja Kaukaasia linnad. Baltimaade lülitamine ülevenemaalise turu sfääri tõi elevuse Eesti ja Läti linnade ellu. Eriti kiiresti kasvas Riia kui sadamalinna tähtsus ja ta tõusis Venemaa väliskaubanduses Peterburi järel teisele kohale. Riia kaudu veeti välja teravilja, metsamaterjale, kanepit jm. 60—80-ndail aastail saabus Riiga kuni 500, XIX sajandi algul aga 800 ja enam laeva aastas. Uueks nähtuseks oli see, et Baltimaade linnades varem valitsenud kohalik saksa kodanlus hakkas järk-järgult oma monopoolset seisundit kaotama.

Vasakkalda stepi-Ukrainas, mis kuulus Venemaa koosseisu, tekkisid uued linnad. 1778 ehitati Herson, 80—90-ndail aastail Jekaterinoslav (praegu Dnepropetrovsk), Mariupol, Nikolajev, Odessa.

Paremkalda ja Lääne-Ukrainas kuulus aga enamik linnadest poola magnaatidele, kes kehtestasid elanikele teokohustused või obroki, mis sageli viis linnad hääbumisele.

Mõningast elavnemist oli märgata Moldaavia linnades seoses kaubanduse arenemise ja aastalaatadega. Põhja-Kaukaasias kuni Venemaaga ühendamiseni linnu ei olnud. Taga-Kaukaasia linnad olid languse seisundis. Tbilisis elas 20 000 ja Jerevanis 15 000 inimest, kellest enamik olid pärisorised käsitöölised ja väikekaupmehed. Tbilisi elanikkonnast moodustasid pärisorjad 75%. Käsitöölised olid ühendatud tsunftidesse ja allusid nende põhikirjadele. Kaupmeeskonna ladviku moodustasid rikkad hulgikaupmehed ning rahavahetajad-liigkasuvõtjad. Paljud Taga-Kaukaasia linnade elanikud tegelesid põllunduse ja aiandusega.

Taga-Kaukaasia linnaelanike ladviku moodustasid vaimulikud ja ilmalikud feodaalid, kes olid suurmaavaldajad ja tegelesid hulgining karavanikaubandusega. Suure osa linlastest moodustas feodaalide teenijaskond. Käsitöölised ja kaupmehed teenindasid peaasjalikult feodaale. See kõik raskendas kodanlike elementide arengut ja takistas linnades omavalitsuse loomist. Linnade administratsiooni eesotsas seisid feodaalid, kes määrati linnade valitsejateks kuninga (Gruusias) või khaanide poolt (Armeenias ja Aserbaidžaanis).

Majanduslike sidemete laienemine Venemaaga XVIII sajandi lõpus soodustas Taga-Kaukaasia linnade kasvu. Venelaste poolt asutati esimesed Põhja-Kaukaasia linnad — Kizljar (1735), Mozdok (1763), Stavropol (1777) jt.

5. RAHANDUS

Riigieelarve. Kaubanduse ja tööstuse areng ning kodanluse tugevnemine mõjus soodsalt riigi rahanduse olukorrale. Samal ajal ei võimaldanud obroki ja teoorjuse kasv mõisates suurendada mõisatalupoegade maksustamist. Aastail 1763—1796 suurenes Venemaa riigieelarve neli korda. Tulud kasvasid selle aja jooksul 18,5 milj. rublalt 73,1 milj. rublale, kuid olid väiksemad majanduslikult enamarenenud Lääne-Euroopa riikide tuludest.

Vähemalt kolmandik tuludest saadi tavaliselt pearahamaksust, mis lasus talurahval ja linnade töötaval elanikkonnal; ülejäänud tulud laekusid kaudsetest maksudest (jookidelt, soolalt, kalapüügilt ja veskitelt, tollist jt.). Aadel ja vaimulikkond olid otsestest maksudest vabastatud. Seega oli riigieelarvel selge klassiiseloom. Pearaha raskusest räägib juba see, et ta suurenes 1763.—1796. a. neli ja pool korda (5,7 milj. rublalt 26,4 milj. rublale), samal ajal kui rahvaarv suurenes kaks korda. Pearaha võeti igalt meessoost isikult, lapsed ja raugad kaasa arvatud, mistõttu igal töövõimelisel perekonnaliikmel tuli maksta mitme inimese eest, s. t. maksumää-

rast mitu korda rohkem. 1787. a. moodustas pearahamaksu võlgnevus üle 12 milj. rubla, mis näitab, kuivõrd raskeks koormaks oli see maks elanikkonnale. Riigi kulude kasv oli seotud peamiselt pikaajaliste sõdadega ning ka riigiasutuste laiendamisega.

Kulude ülekaal tulude üle kogu Katariina II valitsemisajal, s. o. 34 aasta jooksul, ulatus 200 milj. rublani, mis võrdus 90-ndate aastate kolme aasta riigieelarvega. Defitsiit eelarves kaeti (esmakordselt Vene rahanduse ajaloos) välislaenude abil ja paberraha väljalaskmisega.

Riigivõlg. Laenud ja assignaatide väljalaskmine. XVIII sajandi lõpul oli Venemaa riigivõlg 33,1 milj. rbl., millest enam kui poole moodustasid välislaenud. Võlaprotsentide tasumiseks kulus iga aasta üle 5% riigieelarvest. 1769. a. peale hakati välja laskma paberraha e. assignaate. Assignaatide hulgaline väljalase tõi kaasa nende väärtuse vähenemise ning erinevuse tekkimise hõbe- ja paberrubla väärtuse vahel. 1795. a. oli paberrubla hind kaubakäibes vaid 68 hõbekopikat.

Riigivõla tegemisega sai riigikassa lisavahendeid sõja pidamiseks, samuti maksmiseks tööstureile ja ettevõtjaile riiklike tellimuste eest. Kuid eelarve suurenemine ja maksude kasv laostasid rahvahulki. Eelarve suurenemine oli seega esialgse akumulatsiooni üheks vahendiks.

6. VENEMAA XVIII SAJANDI TEISE POOLE SOTSIAAL-MAJANDUSLIKU ARENGU TULEMUSED

Maade ja talupoegade ulatuslik jagamine, mõisniku võimu tugevnemine talupoja isiku ja varanduse üle, aadli õiguste ja privileegide kasv, seisusliku korra tugevnemine, s. o. aadli kõikvõimsus ja talupoegade õigusetus, pärisorjuse laienemine uutele aladele — kõik see oli iseloomulik antud perioodile. Feodaal-pärisorjuslik kord pidurdas ja aeglustas kapitalistlikke suhteid, kuid ei suutnud nende arengut peatada. Sel ajal arenesid feodaalse omanduse valitsemise tingimustes kaubandus, tööstus ja kodanlikud suhted, mis olid seotud feodaalkorra algava lagunemise ja esialgse akumulatsiooniga. Tugevnes kodanliku rahvuse tekkimise üks tingimusi — majanduslik ühtsus. Kaubatootmise ja ülevenemaalise turu kasv oli seotud suurtootmise edasise arenguga ja riigi eri rajoonide üha suurema majandusliku spetsialiseerumisega. Mõisamajanduses tekkisid kapitalistliku ettevõtluse elemendid, see muutus kaubaliseks majanduseks. Riigi keskosa mittemustmullarajoonides suurendasid mõisnikud oma talupoegade rahalist obrokit. Mustmullarajoonides ja mõlema pealinna ümbruses laiendasid mõisnikud mõisapõlde seoses turu nõuetega põllumajandusliku toodangu järele.

Uued tootlikud jõud hakkasid juba sattuma vastuollu feodaal-

sete suhetega. Pärisorisele tööle rajanevate tööstusharude kõrval tugevnes suurtööstus manufaktuuride näol, kus kasutati ka palgatööd. Feodaal-pärisorjusliku ühiskonna seisuslikus korras tekkisid kodanliku korra peamised klassid. Manufaktuuritöölised kujutasid endast teatud määral eelproletariaati. Külas toimus kihistumine ja talupoegadest eraldus külakodanlus. Linnakodanike ja käsitööliste massist kasvasid välja esimese ja teise gildi kaupmehed, kes võtsid endi kätte linnade valitsusorganid, mille tegevusvabadust siiski piiras aadli võimuaparaat. Kaubanduskodanluse kõrval eraldusid ka suurtööstusettevõtete — manufaktuuride omanikud.

Toetades feodaalset omandust (maa ja talupoegade jagamine mõisnikele, maamõõtmise organiseerimine) pidi aadlivalitsus vastu tulema ka arenevatele kodanlikele suhetele. Monopolide süsteemi asemele tuli tööstuslik vabadus. Kaotati sisetollid, loodi pangad. Tekkiva kodanluse huve arvestas ka protektsionistlikust vaimust kantud tolli- ja kaubanduspoliitika. Uuteks nähtusteks riigi rahanduses olid riigivõla tekkimine ja assignaatide väljalaskmine.

Vaatamata nendele uutele tendentsidele riigi majanduses seadis aadlivalitsus ikkagi esiplaanile mõisnike huvid ja ainult neist lähtudes arvestas oma majanduspoliitikas ka ülalmärgitud tendentse.

XXI peatükk

TSARISMI SISE- JA VÄLISPOLIITIKA XVIII SAJANDI 60—70-NDAIL AASTAIL. TALURAHVASÕDA J. PUGATŠOVI JUHTIMISEL

1. «VALGUSTATUD ABSOLUTISMI» EELDUSED

Klassijõudude paigutus. Feodaal-pärisorjusliku korra lagunemise algus tõi endaga kaasa klassijõudude vahekorra põhjaliku muutumise riigis, klassivastuolude teravnemise ning laialdaste talurahvahulkade antifeodaalse liikumise kasvu. XVIII sajandi 60-ndate aastate ajalooallikates on hulganisti viiteid talupoegade massilisele «sõnakuulmatusele», nende pagemisele, mõnikord aga ka mõisnike ja kohalike võimude vastu toimunud avalikele relvastatud väljaastumistele. Hoolimata sellest, et talurahvaliikumine oli stiihiline ja organiseerimata, oli see üks kõige tähtsamaid tegureid, mis suurelt osalt määras valitsuse sisepoliitika.

Venemaa selle perioodi ühiskondlik-poliitilises olukorras oli iseloomulikuks ka vastuolude teravnemine aadli ja kaupmeeskonna vahel. Aadel nõutas valitsuselt üha suuremaid privileege. Peeter III poolt 1762. a. antud ukaas «aadlivabadusest» vabastas aadlikud riigiteenistuskohustusest, kuid säilitas täielikult nende majandusliku ja poliitilise võimsuse, mis rajanes monopoolsele maa ja

pärisoriste talupoegade valdamisele. Kaupmeeskond ei olnud tõsine poliitiline jõud, kuid riigi majanduses, samuti kaubanduses ja tööstuses etendas ta juba suurt osa ning valitsus pidi arvestama selle klassi majanduslike pretensioonidega.

Sisepoliitika põhiülesanded. Tsarismi sisepoliitika põhiülesandeks, mis tulenes klassijõudude vahekorrast riigis, oli peamise valitseva klassi, s. o. aadli huve kaitsva isevalitsusliku võimu igakülgne kindlustamine. Kuid sügavad sotsiaalsed vastuolud nõudsid ka niisuguste abinõude rakendamist, mis pinget leevendaksid ja kohandaksid isevalitsuslikku võimuaparaati uutele tingimustele.

Tekkivate kodanlike suhete ebaküpsus, kodanluse nõrkus, niisuguse sotsiaalse jõu puudumine, mis olnuks suuteline juhtima ühiskondlikku progressi — kõik see võimaldas sotsiaalseid konflikte leevendada isevalitsusliku võimu aluseid puudutamata, lubas laveerida, manööverdada, tegelda liberaalse demagoogiaga. Niisugune poliitika, mis oli võimalik ainult klassijõudude teatud vahekorras, saigi «valgustatud absolutismi» nimetuse. Seda poliitikat iseloomustas mõnede tagurlike feodaalse administratsiooni vormide elustamine, kiriku mõju piiramine, koolihariduse reformid jne. Iseloomustades Venemaa riigikorra evolutsiooni XVII—XVIII sajandil, kirjutas Lenin, et «XVII sajandi Vene isevalitsus bojaariduuma ja bojaariaristokraatiaga ei sarnane XVIII sajandi isevalitsusega tema bürokraatia, teenistusseisustega, «valgustatud absolutismi» üksikute ajajärkudega».[76]

Analoogiline poliitika oli põhijoontes iseloomulik ka mitmele teisele Euroopa riigile, mis asusid umbes samasugusel ühiskondliku arengu astmel, näit. Preisimaale, Austriale, Rootsile jt.

2. VENEMAA SISEPOLIITIKA

Riigi poliitilise olukorra muutis keeruliseks valitseva klassi mitmesuguste rühmade omavaheline ja visa võitlus võimu eest. Keisrinna Jelizaveta Petrovna määras järeltulijaks oma sugulase Peeter III — Peeter I vanema tütre Anna, Holsteini hertsoginna poja. Toores ja hellitatud ning Venemaale täiesti võõras Peeter III, kes ei varjanud oma põlgust vene rahva vastu, polnud vene aadliringkondades populaarne. Vastupidi Peetrile oli ta abikaasa Katariina, kes pärines Anhalt-Zerbsti tähtsusetust saksa vürstisoost, tark ja energiline naine. Katariina kasutas osavasti oma mehe hoolimatust Venemaa suhtes, osutas rõhutatud poolehoidu vene kommetele ja suutis enda ümber koondada rühma kaardiväeohvitsere eesotsas vendade Orlovidega. Tulnud 1762. a. troonile käputäie aadlikest kaardiväelaste-vandenõulaste paleepöörde tulemu-

[76] V. I. Lenin, Teosed, 15. kd., lk. 306.

sena, mõistis Katariina II väga hästi, et niisuguses olukorras on võimu käes hoida raskem kui seda võtta. Kõik see sundis teda laveerima mitte üksnes erinevate sotsiaalsete jõudude, vaid ka õukonna üksikute rühmituste vahel.

Kuid Katariina II valitsuse poliitika oli tingitud mitte võitlusest õukonnas, mis ei puudutanud vene ühiskonna laialdasi kihte, vaid klassivastuolude pingelisusest riigis. Katariina II tuli võrdlemisi kiiresti toime raskustega õukonnas — endine keiser ja tema abikaasa Peeter III tapeti peatselt ühe paleepöördest osavõtnu poolt. Ka ohvitser Mirovitši katse panna troonile Schlüsselburgi kindlusse suletud Ivan Antonovitš lõppes Katariinale õnnelikult — Ivan Antonovitš tapeti valvurite poolt. Mirovitš võeti kinni ja hukati. Mis puutub juttudesse, et troonile seatakse Katariina alaealine poeg Paul, siis need vaibusid iseenesest, kui kindlustus keisrinna võim.

XVIII sajandi 60-ndate aastate administratiivsed ümberkorraldused. Katariina kirjutas juba troonile astumise manifestis, et tema kui valitseja ülesandeks on kaitsta impeeriumi terviklust ja isevalitsuslikku võimu. Oli täiesti ilmne, et igasugused katsed absolutismi piirata pidid saama keisrinna terava vastulöögi osaliseks. Niisuguseid katseid tehti kõrgaristokraatia ringkondades. Mõjukas aukandja N. Panin töötas juba 1762. a. välja projekti Alalise Keiserliku Nõukogu loomiseks, mis pidi otsustama riigi tähtsamaid küsimusi, kusjuures Katariinale jäi vaid «viimase resolutsiooni» õigus. Panini mõtte järgi pidi selle projekti elluviimisega kaasnema Senati poliitilise tähtsuse nõrgenemine.

Katariina mõistis kohe, et see monarhia kaitsmise sildi all koostatud projekt «kaldub rohkem aristokraatliku valitsuse poole» ja et Keiserlik Nõukogu võib aja jooksul muutuda organiks, millega keiser peab oma võimu jagama.

Pärast pikki kõhklusi lükati projekt tagasi, kuid Katariina kasutas osavasti ära projekti selle osa, mis nägi ette Senati poliitilise tähtsuse nõrgendamise vajadust. Ettekäändel, et Senatisse on koondatud liiga palju asjaajamisi ning et neid lahendatakse aeglaselt, jaotas Katariina Senati kuude departemangu (neli Peterburis, kaks Moskvas), muutes Senati kõrgemast riigiorganist keskasutuste kantseleilikuks pealisehitiseks. Sellega ennetati aadliklassi ja seisusliku bürokraatia organiseeritud opositsiooni võimalus.

Samadel kaalutlustel jaotati departemangudeks ka mitmed kolleegiumid. Niiviisi, nõrgendades keskasutuste tähtsust, kindlustas Katariina märgatavalt oma võimu. Ta juhtis kogu riigiaparaati ainuisikuliselt, kasutades selleks oma kantseleid — Tema Majesteedi Kabinetti. Kolleegiumipresidendid ja kindralprokurör olid tema tahte täideviijad.

Samas suunas kavandati XVIII sajandi 60-ndatel aastatel ümberkujundusi ka kohalikes riigivõimuorganites. 1764. a. kuulutati

välja uued eeskirjad kuberneridele. Kogu võimutäius kohtadel koondus kuberneri kätte, kellest sai «valitseja isiklik esindaja», kubermangu pea ja peremees. Talle pidid alluma kõik kohalikud riigivõimuorganid.

Kirikumaade sekulariseerimine. Katariina II sisepoliitika üheks märkimisväärsemaks sammuks oli asustatud kirikumaade sekulariseerimine. Vastav ukaas anti juba 1762. a. Peeter III ajal. Kuid troonile astumisel kartis Katariina kiriku opositsiooni ja tühistas selle, seejärel aga, vastu tulles aadli huvidele, taaskehtestas ukaasi täielikult. Reformi tagajärjel vähenes märgatavalt kloostrite arv — 881-st jäi järele 385. Kõrgema vaimulikkonna ladvik osutas reformile õige nõrka vastupanu, mille valitsus raskusteta murdis.

Talurahvaküsimus. Absolutistlik valitsus, mis järjekindlalt teostas aadlipoliitikat ja seisis mõisnike klassihuvide kaitsel, võttis ennekõike tarvitusele abinõud talurahvaliikumiste vältimiseks ja mahasurumiseks. 1760. a. andis Jelizaveta ukaasi, mis lubas mõisnikel oma pärisoriseid talupoegi «eksimuste» eest asumisele saata.

Katariina II valitsemisajal saavutas pärisorjuslik kord ülima õitsengu. 1765. a. ukaasi põhjal said mõisnikud õiguse omal äranägemisel talupoegi sunnitööle saata. Seda määrust kinnitati ja täiendati 1767. a. ukaasiga, mille järgi talupoja igasugune kaebus mõisniku peale võrdsustati «laimuga», s. t. valekaebusega, ja teda karistati sunnitööle saatmisega. Rahutuste puhul anti talupoegadele massiliselt ihunuhtlust, lasti maha relvituid inimesi, saadeti sunnitööle.

Kuid valitsuses hakati aru saama, et ainult repressioonidega ei saa talupoegi «rahustada». Mõisteti — rahulolematus on niivõrd suur, et võib «tekkida kõigi pärisorjuslike külade mäss». Katariina kirjutas kindralprokurörile: «Mõisatalupoegade olukord on sedavõrd kriitiline, et tuleb olla võimalikult ettevaatlik, et mitte kiirendada niigi ähvardavat õnnetust.»

Nimelt hirmuga ähvardava õnnetuse ees saab seletada mõningaid valitsuse demagoogilise iseloomuga järeleandmisi. Piinamise mõningat piiramist juurdluste ajal ja vangistatute süüasjade kiiremat otsustamist reklaamiti laialdaselt kui keisrinna armulikkust. Niisugustel aktidel polnud tõsist praktilist tähtsust ja need olid ilmselt mõeldud selleks, et luua müüti Katariina humaansusest ja haritusest.

Kirikumõisate sekulariseerimine kergendas mõnevõrra endiste kloostritalupoegade olukorda. Nende talupoegade rahutusi kartes ei julgenud valitsus kloostrite maid mõisnikele välja jagada. Mis puutub pärisoristesse talupoegadesse, kes kuulusid mõisnikele ja tehaseomanikele, siis neid puudutavail ukaasidel oli rohkem soovituslik iseloom. Nii näiteks juhiti tehaseomanike tähelepanu sellele, et üheks talupoegade rahulolematuse põhjuseks oli mõnede omanike üleliigne omavoli. Neile soovitati pärisorjuslikku rõhumist veidi kergendada, mitte saata talupoegi kaugel asuvatesse tehas-

tesse, maksta nendele teeloleku aja eest, mitte sundida juurdekirjutatud talupoegi töötama üle nelja kuu aastas jne. Soovitused mõisnikele olid veelgi üldisemad ja laialivalguvamad, kusjuures valitsus ei püüdnudki kontrollida, kas neid soovitusi ka täidetakse.

Talurahvaküsimuse kerkimise XVIII sajandi teisel poolel dikteerisid mitte ainult talurahvarahutused, vaid ka sotsiaal-majandusliku arengu uued tingimused. Kaubalis-rahaliste suhete kasv seadis paratamatult päevakorda tööviljakuse tõstmise põllumajanduses ja tööstuses. Sellest oli tingitud ka püsiv tähelepanu nendele küsimustele Vabas Majanduslikus Ühingus, mis loodi 1765. a. «maaharimise ja majapidamise» edendamiseks. Mõned selle ühingu liikmed pidasid tarvilikuks anda talupoegadele omandiõigus ja reglementeerida talupoegade kohustused. Kuid ühing ei läinud kaugemale kõige üldisemat laadi arutlustest mõisnike «liialduste lõpetamise» ja nende «mõõdutundetuse kahjulikkuse» üle.

Seadustiku koostamise komisjon. Katariina II üheks esimeseks sammuks oli komisjoni loomine uue Seadustiku koostamiseks. Seadusandluse läbivaatamise küsimus tõusis XVIII sajandil korduvalt üles, sest 1649. a. Maakogu Seadustik oli ammugi vananenud. Komisjoni kokkukutsumisega tahtis Katariina näidata mitmesugustele vene ühiskonna kihtidele, eriti aga demonstreerida välismaale, et keisrinna hoolitseb oma alamate heaolu eest ning et Venemaal on rahvas ja valitsus tihedalt seotud, valitsus aga tugineb oma tegevuses «loomulikult õigusele».

1766. a. töötati välja «Valimiste kord» ja anti manifest komisjoni kokkukutsumise kohta. Komisjoni valimised olid rangelt seisuslikud. Aadel valis igas maakonnas oma saadiku. Linlased esitasid igast linnast ühe saadiku, elanike arvust sõltumata. Suure hulga saadikuid nimetas valitsus ametnike hulgast — üks iga keskasutuse kohta. Vaimulikkond oli esindatud vaid ühe saadikuga Sinodi poolt. Ainastalunikud, teenistuslased, mustaadralised ja jassakitalupojad valisid igas provintsis ühe saadiku. Pärisoristel, possesiooni- ja ökonoomiatalupoegadel polnud Seadustiku komisjonis ühtki esindajat. Iga elanikkonna grupp pidi oma saadiku jaoks välja töötama juhendi ja selles esitama nõudmised. Üldkokkuvõttes koostati u. 1500 juhendit, neist suur osa talupoegade poolt. Kokku valiti 564 saadikut, neist 28 keskasutustest, 161 aadli, 208 linnade ja 167 maainimeste poolt.

Katariina II koostas Seadustiku komisjoni jaoks erilise instruktsiooni — Juhendkirja (*Наказ*), mis määras komisjoni töö eesmärgid ja need printsiibid, millest tema töö pidi juhinduma. Juhendkiri, mis kujutas endast filosoofide-valgustajate teoste kirjanduslikku kompilatsiooni, väljendas samal ajal selgelt Katariina II sisepoliitika olemust. Juhendkirja kesksek ideeks oli kaitsta isevalitsuslikku võimu ja tõestada, et sellise riigi jaoks, nagu Venemaa, on vastuvõetav ainult absolutistlik valitsusvorm. Seda põhjendati

oskuslikult väljavalitud filosoofide-valgustajate mõtteavaldustega. Juhendkirjas räägiti ka põllumajanduse, tööstuse ja kaubanduse arendamisest. Selles peegeldus hirm talurahvaliikumise ees. Klassivastuolusid püüti veidi siluda: maavaldajate poole pöörduti demagoogilise üleskutsega vältida talupoegade suhtes äärmusi ja neid mitte vihale ajada.

Komisjon alustas tööd 1767. a. suvel. Selle juhatajaks pandi marssalesimees kindral *en chef* A. Bibikov. Komisjoni üldkoosolekutel vaadati läbi saadikute juhendid ja seaduseprojektid. Kõige suuremat huvi pakuvad arutlused aadli ja kaupmeeskonna õiguste ning talurahva olukorra üle (seaduste projekt pagenud talupoegade kohta).

Kõrgaadli esindajad olid «Teenistusastmete tabeli» otsustavad vastased. Nende arvates õõnestas see aadli majanduslikku ja poliitilist seisundit. Nad nõudsid, et aadlit kaitstaks mitteaadellike elementide sissetungi eest nende ridadesse ja et aadel eraldataks kõigist teistest seisustest seisuslike privileegide kindla müüriga. Kõrgaristokraatia esindajad kaitsesid aadliseisuse organisatsioonis feodaalse hierarhia iganenud printsiipi. Uus teenisaadel suhtus nendesse ettepanekutesse vaenulikult. Aadli õiguste projekti hääletamisel sai aadliaristokraatia täieliku kaotuse osaliseks. Aadli saadikud nõudsid aadliomavalitsuse loomist, pärisõrjuslike suhete kindlustamist, nende suhete laiendamist riigi ääremaadele, talupoegade kõigi kategooriate täielikku pärisorjastamist. Oma enamuses vaidlesid nad kategooriliselt talupoegade kohustuste ükskõik missuguse reglementeerimise vastu.

Nõudes endale suuremat võimu kohalikus valitsemises, taotles aadel ka oma majanduslike õiguste ja privileegide laiendamist tööstuses ning kaubanduses. Neis küsimustes kohtasid aadli saadikud kaupmeeskonna esindajate vastuseisu, kes nõudsid kogu kaubanduse ja tööstuse monopoliseerimist enda kätte. Kitsaid seisuslikke vaateid kaitstes nõudsid kaupmeeste saadikud talupoegade kaubanduse kitsendamist ja pärisorjade omamise õigust. Kaupmeeskonna nõudmised näitasid, et selle klassi osatähtsus oli suurenenud ning tema majanduslik tähtsus kasvanud. Ühtaegu ilmnes kaupmeeskonna sõltuvus tsaari isevalitsusest ja tema poliitiline ebaküpsus.

Talurahva saadikute häält oli komisjonis vähe kuulda. Nende juhendid sisaldasid peaasjalikult kaebusi raske maksukoorma ja kohaliku administratsiooni kuritarvituste kohta. Kuid nende juhendid peegeldasid laialdaste talurahvahulkade meeleolusid, neisse oli valatud rahva summutatud, kuid ähvardav protest pärisorjusliku rõhumise vastu. Need meeleolud peegeldusid ka mõnede aadlisaadikute esinemises, kes pidasid talupoegade olukorda niivõrd väljakannatamatuks, et see ohustab riiki tõsiste komplikatsioonidega. Iseloomulik oli aadlisaadiku Grigori Korobjini (Kozlovi linnast) kõne «pagenud talupoegade seaduse» arutamisel. Ta soovitas talu-

poegade kohustusi mõnevõrra reglementeerida, piirata mõisniku võimu talupoja varanduse ja isiku üle. Kuid sellel esinemisel polnud tagajärgi. Korobjini mõõdukad ettepanekud võeti enamiku aadlisaadikute poolt vastu meelepahaga. Seadustiku komisjoni talupoegadest saadikud ei esitanud mingit põhjalikku programmi, nende masendavat olukorda arvestades polnud nad selleks suutelisedki.

Komisjon töötas veidi üle aasta ja saadeti siis Katariina II poolt määramatuks ajaks laiali ettekäändel, et aadlisaadikud pidid osa võtma alanud sõjast Türgi vastu.

Komisjon kogus rikkalikult mitmekülgseid andmeid eri klasside ja haldussüsteemi olukorra kohta. Komisjon tõestas Katariinale, et tsarismi kõige kindlamaks toeks on aadel, kusjuures mõnede aadliringkondade oligarhilistel tendentsidel pole klassi põhilise osa toetust.

3. TALURAHVASÕDA J. PUGATSOVI JUHTIMISEL

Talurahvasõja põhjused. Talupoegade, tööinimeste ja kasakate rahutused. 60-ndate aastate alguses, kirikumõisate sekulariseerimise eel, tugevnesid kloostritalupoegade rahutused. Nende hulgas levisid valeukaasid ja -manifestid pärisorjusest vabastamise kohta. Kloostritalupojad keeldusid koormiste täitmisest, võtsid endale kloostripõldude saagi, tegid kloostrimaadel heina. Nende ülestõusude mahasurumiseks pidid kloostrivõimud välja kutsuma sõjaväeosi.

Suure ulatuse ja pinge saavutasid 50—70-ndatel aastatel ka mõisatalupoegade rahutused. Talupojad pagesid hulgaliselt Donile, Novorossiasse, Kaukaasiasse, Orenburgi aladele, Uraali, Siberisse, välismaale. Volgamaal, Kaamal, Slobodaa-Ukrainas ja mujalgi said igapäevasteks nähtusteks pagenud talupoegade relvastatud salkade kallaletungid mõisnikele, kaupmeestele ja ametnikele. Sagenesid juhtumid, kus talupojad tapsid mõisnikke ja mõisaametnikke.

1762.—1763. a., seoses «aadlivabaduse» ukaasiga, levis talupoegade hulgas kuuldus, et nad vabastatakse mõisatööst. See kutsus välja laialdase talurahvaliikumise. 1762. a. võttis riigi keskmaakondades rahutustest osa 7000 talupoega. Antifeodaalne liikumine suruti maha sõjaväe abil. 1767.—1769. a. hoogustusid talurahvarahutused seoses kuuldustega, nagu tegeleks Seadustiku komisjon talurahva olukorra parandamise küsimustega. Aastatest 1762—1772 on teada 40 suurt talurahva väljaastumist. 1771. a. saadeti suured sõjaväeosad maha suruma läti talupoegade rahutusi.

Mõisatalupoegade liikumise kõrval suurenesid rahutused ka tehastes. XVIII sajandi 50-ndate aastate lõpul ja 60-ndate aastate algul toimus tehaste juurde kinnistatud talupoegade, «igaveseks

antute» ja ka palgaliste tööliste väljaastumisi Uraalis. Tehaste juurde kirjutatud talupojad nõudsid, et nad vabastataks töökohustusest ettevõtetes ja antaks neile tagasi riigitalupoegade seisund. Nad protesteerisid selle vastu, et neid muudetakse tehasetöölisteks, mis neid lahutas oma majapidamistest. Tööinimesed nõudsid palga tõstmist ja seda, et nende töökohustus piirduks vaid pearahamaksu suurusega. Nevjanski ja Nižni Tagili Demidovi tehastes asutasid ülestõusnud 1762. a. oma «kogukonnatared». Seoses tööhinnete alandamisega tõusid 1769. a. üles Olonetsi tehaste juurde kirjutatud talupojad. Tööinimeste rahutusi esines ka keskkubermangudes. Moskvas endas toimusid rahutused Kalevikoja tööinimeste hulgas 1762. a. Põhjuseks oli tööliste palga vähendamine.

Antifeodaalne iseloom oli katkumässul, mis puhkes 1771. a. Moskvas. Selle põhjustas mitte ainult linnas tekkinud katkuepideemia, vaid ka toiduainete vähesus, manufaktuuride sulgemine ja tööliste vallandamine ning mõnitamine võimude poolt. Kannatuse kaotanud tööinimesed, käsitöölised, majateenijad ja obrokitalupojad kogunesid suure salgana Varvara värava juurde, läksid sealt edasi Kremlisse ja tungisid sisse Tšudovi kloostrisse, kus peitis end peapiiskop, endine Voskressenski (nüüdne Istra linn) kloostriülem. Teda vihati kloostritalupoegade julma kohtlemise pärast. Teisel päeval peapiiskop tapeti. Ülestõusu mahasurumiseks saadeti Peterburist kohale sõjaväeosad.

Vene talupoegade ja tööinimeste ülestõusude kõrval jätkusid teiste rõhutud rahvaste ülestõusud. Uraalis toimusid baškiiride rahutused, kes astusid võimude vägivalla, maade äravõtmise ja maksukoorma kasvamise vastu. Rahutud olid ka Volgamaa rahvad — udmurdid, marid, mordvalased ja tšuvašid.

Lõuna-Uraalis esines rahutusi Jaiki kasakate hulgas. Jaiki kasakate peamisteks tuluallikateks olid kalapüük, küttimine, veiste, hobuste ja lammaste kasvatus, soola tootmine. Peale selle said kasakad iga aasta tsaarivalitsuselt rahalist tasu, püssirohtu ja tina. Jaiki kasakate hulgas suurenes kihistumine. Paljudesse Jaiki jõel asuvatesse kindlustesse värvati kasakaid pagenud talupoegade hulgast. Viimased kannatasid kohalike ülemate omavoli all ja neid ekspluateerisid kasakavanemad, kelle käes olid kalapüügikohad, heinamaad, suured hobuste ja kariloomade karjad. Lihtkasakad pidid tavaliselt töötama rikaste taludes.

Rahulolematus kasakate hulgas tugevnes eriti pärast kalapüügi- ning soolamonopoli kehtestamist ning seoses sellega, et valitsus hakkas piirama Jaiki kasakate autonoomiat, määrama vägede atamane, meelitama kasakaid väeteenistusse Põhja-Kaukaasiasse jt. paikadesse. 1772. a. algas Jaikil ülestõus, mille ajal tapeti ataman Tambovtsev ja kasakavanemaid. Ülestõusu mahasurumiseks saadeti kohale valitsusväed. Pärast seda keelati kasakate «ring» ning Jaitski linna määrati komandant.

Niisugune oli olukord riigis ja Jaikil enne Pugatšovi juhtimisel toimunud talurahvasõda.

Talurahvasõja esimene etapp. 1773. a. sügisel ilmus Jaikile Doni kasakas Jemeljan Pugatšov. Kasutades rahva hulgas liikuvat kuuldust, nagu oleks Peeter III surmast pääsenud, otsustas Pugatšov end nimetada tsaariks. Oma manifestides kasakatele kuulutas Pugatšov: «Mina, valitseja Peeter Fjodorovitš, andestan teile kõik süüteod, kingin teile selle jõe allikast kuni suudmeni, ja maad, ja aasad, ja rahapalga, ja tina ja püssirohtu ja toidumoona» ning «igavese vabaduse».

Pugatšovis kui rahvajuhis olid ühendatud pärisorjuse tõeline vihkamine ja palav soov aidata rahvast, kes pidi kannatama feodaalset ekspluateerimist. Ta oli vapper, energiline ja varasematel sõjakäikudel omandatud lahingulise karastusega. Ta tundis sõjaasjandust ning oli kodus suurtükiväe alal.

Pugatšovi poole tulnud kasakatest ning pagenud talupoegadest kujunes relvastatud väesalk, kes vallutas mitmed kindlused Jaiki jõel ning piiras sisse Orenburgi. Kõikjalt tuli Pugatšovi laagrisse mõisa- ja tehaste talupoegi, tööinimesi, baškiire, tatarlasi, kasahhe jt. tsarismi poolt rõhutud Volgamaa ning Uraali rahvaste esindajaid. 1773. a. lõpuks kasvasid ülestõusnute jõud 30 000 meheni, neil oli 86 suurtükki.

Orenburg oli Kagu-Venemaa suurimaks kindluseks ning administratiivseks keskuseks. Ülestõusnutele näis see linn feodaalpärisorjusliku rõhumise kehastusena. Orenburgi alla jäid Pugatšovi väed pikaks ajaks seisma. Selles ilmnes talurahvasõdade üks iseloomulikke jooni — lokaalsus.

Talurahvaliikumisele tüüpilise üldise organisatsioonilise nõrkuse juures oli Pugatšovile ja tema kaasvõitlejatele iseloomulik püüe kehtestada oma väesalkades teatud sõjaväelist korda ja distsipliini. Loodi kasakate, talupoegade, baškiiride ja tehasetööliste polgud. Need jagunesid sada- ja kümmekondadeks. Ülestõusu peastaabiks oli Sõjakolleegium. Pealikute ja ametiisikute määramise kõrval Pugatšovi poolt praktiseeriti ka komandöride valimist. See kõik aga ei muutnud talurahvasõja stiihilist olemust. Nõrk poliitiline teadlikkus väljendus ka selles, et Pugatšov kasutas oma lähemate kaasvõitlejate nimetamisel aadlitiitleid.

Sidet Orenburgi all asuva ülestõusnute pealaagri ja liikumise kohalike kollete vahel peeti Pugatšovi poolt läkitatavate manifestide abil. Saadeti ka volinikke kohalike salkade pealikuteks. Kuid ülestõusnute käsutuses olnud organisatsiooniliste abinõude nõrkuse ja nende poliitilise teadlikkuse puudulikkuse tõttu puhkesid kohalikud ülestõusud enamikul juhtudel stiihiliselt.

Pugatšov, kes asus ülestõusnute põhijõududega Orenburgi all, saatis oma kaasvõitleja kasakas I. Tšika-Zarubini Ufaa alla. Sinna läkitati ka andekas kahekümneaastane Salavat Julajev — ülestõusnud baškiiride juht. Jaanuaris oli kogu Baškiiria juba ülestõusust

haaratud. Ülestõusnud piirasid Kunguri, vallutasid Krasnoufimski jt. linnad. Pugatšov saatis Ossokinski vasesulatustehase endise töölise I. Beloborodovi osa vägedega Kesk-Uraali, et vallutada Jekaterinburgi (praegune Sverdlovsk). Pugatšovi ataman I. Grjaznov piiras Tšeljabinskit, ataman I. Arapov (pärisorine talupoeg) vallutas Samaara.

1774. a. alguses oli ülestõusnute käes 92 tehast, mis moodustas kolm neljandikku Uraali tööstusettevõtetest. Uraali tehastes organiseeris ülestõusu Afanassi Sokolov, hüüdnimega Hlopuša, endine Uraali tööline. Ta tegi katset organiseerida Uraali tehastes relvade tootmist. Voskressenski tehases valati üle kümne suurtüki. Kuid enamik tehastest purustati ning töö neis katkestati. Tööinimesed ja juurdekirjutatud talupojad läksid ära või astusid Pugatšovi väesalkadesse.

Rahvaliikumine Pugatšovi juhtimisel omandas kohe algusest peale talurahvasõja iseloomu. Mõisnikud põgenesid oma mõisatest. Volgamaal ootasid ülestõusnud talupojad kannatamatusega Pugatšovi saabumist. Juba Pugatšovi esimestes üleskutsetes talupoegadele kästi mõisnikud hukata ning nende varandus endale võtta. Seega püstitati aadlivõimu hävitamise loosung.

Peatselt pärast seda, kui Pugatšov alustas Orenburgi piiramist, saatis Katariina II valitsus regulaarväed, mida juhtisid kindral Kar ja polkovnik Tšernõšev, ülestõusu maha suruma. Ent ülestõusnud ataman A. Ovtšinnikovi juhtimisel piirasid sisse kaks valitsuse väeosa ning enamik soldatitest tuli üle Pugatšovi poole.

1773. a. lõpus nimetati Pugatšovi vastu saadetud karistusvägede ülemjuhatajaks kindral *en chef* A. Bibikov, endine Seadustiku komisjoni marssal. Kaasanisse saabudes leidis Bibikov eest pea kaotanud riigiametnikud ja mõisnikud ning teatas Peterburi sellest ohust, mis üha laieneva feodalismivastase liikumise näol ähvardab pärisorjuslikku korda. Ülestõusu mahasurumiseks hakkas Bibikov organiseerima aadli väesalku. Raha maakaitseväe loomiseks ülestõusnute vastu kogusid vene aadli kõrval ka tatari kaupmehed ja mursaad. Aadli meeleolu tõstmiseks kuulutas Katariina II, et tema kui «Kaasani mõisnik» kaitseb feodaalide huve.

Bibikov kogus suured relvastatud jõud ning saatis põhilise osa oma vägedest päästma Orenburgi garnisoni. Pugatšov kindlustas end Orenburgi lähedal asuvas Tatištševaja kindluses. Pärast visa vastupanu purustati ülestõusnud 1774. a. märtsis ja nad pidid Orenburgi piiramise lõpetama. Samal ajal purustati Tšika-Zarubini väesalgad Ufaa all. Pärast uut lahingut Sakmarski linnakese all liikus Pugatšov järelejäänud vägedega põhja poole Uraali tehaste piirkonda, kus lootis täiendada oma vägesid ja sõjamoona tagavara.

Ülestõusu teine etapp. Talurahvasõja teine etapp algas siis, kui ülestõus kandus Volgamaale. Tatištševaja ja Sakmarski all kaotas Pugatšov oma vägede peajõud. Kuid Uraalis hakkas uuesti tema juurde voolama talupoegi ja kasakaid, uuesti puhkes ülestõus

ka Baškiirias. 1774. a. mais, vallutades teel tehaseid ja kindlusi, läks Pugatšov põhja poole. Kuid pärast kaotust Troitski kindluse all pidid ülestõusnute salgad tsaarivägede survel jätma maha Uraali mäetööstusrajoonid ning minema Kaamale. Pugatšov, kes lootis leida toetust Volgamaa talupoegadelt, otsustas koos Salavat Julajeviga tungida Kaasani peale.

Rännakul Volga äärde tehti katseid organiseeridà kohtadel uut võimu. Nii näiteks loodi vallutatud Ossa linnas «Maatare». Valitud ametiisikud pidid korraldama maksude kogumist ning linna valitsemist. Selle koosseisu kuulusid talupojad Trofim Šostakov vanemana ja Mihhail Golubin kirjutajana. Peale selle valisid talupojad ristitud tatarlaste hulgast kaks atamani. «Maatare» varus ülestõusnute armeele hobusemoona, toiduaineid, majutas ülestõusnuid. Tema korralduses oli post ja passide väljaandmine. Kõik atamanid, kes tegutsesid «Maatare» territooriumil, olid viimasele allutatud. «Maatare» saatis välja salku luurele ja propaganda tegemiseks naaberrajoonides. Votkinski tehases loodi tehasevalitsus. Peale selle valiti ataman, kes pidi oma väesalgaga tehast kaitsma.

Nagu näeme, ilmnesid ülestõusu käigus jälle mõningad organiseerituse elemendid. Kuid need omavalitsusorganid tekkisid nähtavasti ainult üksikutes kohtades. Kaugeltki mitte kõigis vallutatud linnades ei nimetatud komandante. Üldiselt jäi Pugatšovi juhtimisel toimunud ülestõus endiselt stiihiliseks. Baškiiride ja vene tööinimeste väesalgad purustasid palju tehaseid.

Jõudnud 20 000 ülestõusnu eesotsas Kaasani alla, võttis Pugatšov oma valdusse linna lähema ümbruse ja hakkas piirama kremli, kuhu oli taganenud garnison. Paljud soldatid tulid ülestõusnute poole üle. Linlased tervitasid Pugatšovi rõõmuga. Vanglast lasti välja aheldatud vangid. Kuid Pugatšovi kannul liikusid polkovnik I. Michelsoni regulaarratsaväe polgud, kes mõne päeva pärast jõudsid Kaasanisse.

Algasid verised lahingud. Pugatšov kaotas mitu tuhat meest ja pidi taganema. Lahingute ajal langes vangi ataman Ivan Beloborodov. Baškiiride väesalgad ei järgnenud enam Pugatšovile ning pöördusid Uraali tagasi. Pugatšov läks 500-mehelise salgaga Volga paremale kaldale, kus möllas massiline talurahvaliikumine.

Talurahvasõja kolmas etapp. Algas ülestõusu kolmas etapp, millele on iseloomulik mõisa- ja riigitalupoegade massiline antifeodaalne liikumine riigi keskosas. Pugatšovi ilmumine Volga-äärsetesse kubermangudesse kutsus esile suure ärevuse kohalike ametnike hulgas, kellest enamik otsis pääsu põgenemises. Talurahvarahutused puhkesid paljudes maakondades. Sajad mõisnikud jätsid oma valdused kiiruga maha ja läksid kubermangulinnadesse või põgenesid Moskvasse. Talurahvaliikumine levis Pensa, Tambovi, Simbirski ja Nižni Novgorodi kubermangu.

Katariina II valitsus, sõlminud Türgiga kiiresti Kütšük-Kainardža rahu, saatis kõik oma jõud talurahvaliikumist maha suruma.

Pärast kindral Bibikovi surma tehti vägede juhtimine ülesandeks kindral P. Paninile.

Pärast ebaõnne teel Moskvasse Kurmõši all liikus Pugatšov kiiresti Saranski, Pensa ja Saraatovi kaudu lõunasse, et tungida välja Doni äärde, kus ta lootis kaasa tõmmata Doni kasakaid. Teel liitus temaga vene, tatari, mordva ja tšuvaši talupoegi, mis näitab kujukalt talurahvasõja paljurahvuselisust. Volga-äärsetes kubermangudes tapsid talupojad mõisnikke ja mõisakupjaid.

Pugatšov jätkas manifestide saatmist ülestõusnud talupoegadele, lubades neis töötajaile maad ja vabadust ning käskis aadlikega arveid õiendada. Soola käskis Pugatšov müüa odavalt, hiljem aga hakkas kehvikutele seda tasuta jagama. Linnade vallutamisel jagati linnakassa raha vaese rahva vahel. Pugatšovi manifestides esitati talurahvasõja loosungid, mis olid suunatud feodaalpärisorjusliku rõhumise ja aadlike-pärisorjapidajate vastu. Talurahvasõja pärisorjusevastane olemus avaldus kõige eredamalt just sellel etapil. Pugatšovi üleskutsetes ilmnevad sel ajal eriti selgesti rahvamasside nõudmised: pärisorjuse, nekrutivõtmise ja maksude kaotamine. Stiihiliselt tekkisid talurahvaliikumise programmi elemendid, kõne all olid mitte ainult lokaalsed eesmärgid, vaid kogu pärisorjusliku süsteemi likvideerimine.

Pugatšovi manifestid õhutasid talupoegi veel suurema jõuga võitlema oma mõisnike vastu. Nendega arveteõiendamisele anti seaduslik iseloom: mõisnikud toodi kohtumõistmisele Pugatšovi või tema kaasvõitlejate ette. Rahutused, mis levisid Volgamaalt üha kaugemale, hõlmasid juba Voroneži ja osa Rjazani kubermangust. Peterburi jõudsid teated selle kohta, et Tuulas puhkesid rahutused relvatehaste tööliste hulgas. Moskva tööinimesed ja teenijad avaldasid poolehoidu Pugatšovile. Vanglad olid arreteeritutest tulvil. Moskva kuberner kuulutas linnas välja sõjaseisukorra ja asetas oma maja ette suurtükid. Teiste hulgas saadeti ülestõusu maha suruma A. Suvorov.

Kuid talurahvasõja lokaalsus ilmnes nüüd veel tugevamal kujul kui eelmistel etappidel. Ülestõusnud olid halvasti relvastatud, neil polnud sõjalist ettevalmistust. Seepärast ei suutnud nad regulaarvägedele pikemat aega vastu panna.

Augustis piiras Pugatšov Tsaritsõni, kuid linna vallutada tal ei õnnestunud. Siin ühines temaga mitusada Doni kasakat. Donil algasid rahutused. Püüdes läbi murda Donile, taganes Pugatšov Tsaritsõni alt, kuid ei suutnud enam kaugele minna. Tsaritsõni lähedal jõudsid valitsusväed talle järele ja pärast lahingut Salnikovi juures Pugatšovi väesalk purustati. Pugatšovil endal õnnestus koos lähemate kaaslastega põgeneda üle Volga. Ta lootis pääseda Jaikile, et seal kasakate hulgas uut ülestõusu alustada. Kuid ülestõusnute leeris oli alanud lõhenemine. Reeturid eesotsas Jaiki kasaka I. Tvorogoviga tungisid Pugatšovile kallale, võtsid talt

relvad, sidusid ta kinni ja viisid lähimasse Budarinski valveposti, lootes sel moel oma elu päästa.

Pugatšov saadeti Simbirski ja viidi sealt puust puuris suure konvoi saatel Moskvasse. Kogu teel tuli rahvas oma juhti vaatama ja talle vaikides kaastunnet avaldama. Soldatid pidid kokkutulnute hulkadest teed läbi murdma.

Pärast metsikut piinamist mõistis tsaari aukandjatest koosnev erakorraline kohus Pugatšovi surma neljaksraiumise läbi, tema kaaslased aga kuulusid hukkamisele pea maharaiumise teel.

Hukkamine toimus 10. jaanuaril 1775. a. Moskvas Bolotnaja väljakul. Nähtavasti timukale salaja antud instruktsiooni põhjal Pugatšovi neljaks siiski ei raiutud — tal raiuti maha pea nagu teistelgi surmamõistetutel. Kaasaegsete teadete järgi avaldas rahvas talurahvasõja juhile hukkamisel kaastunnet. Ratsaväeüksustel tuli kaua laiali ajada ärritatud rahvahulka, kes ei tahtnud hukkamispaigalt lahkuda.

Pugatšovi hukkamisega ei lõppenud talurahvaliikumine Volgamaal. Veel palju kuid tegutsesid siin karistusväed, surudes julmalt maha talupoegade väljaastumisi. Terved külad, kus toimusid ülestõusud, hävitati. Mööda Volgat jt. jõgesid ujusid parved võllastega, kus kõlkusid ülestõusnute laibad.

Nagu teisedki feodalismiajastu ülestõusud, ei saanud ka Pugatšovi juhtimisel toimunud talurahvasõda lõppeda võiduga. Kuid see oli progressiivne liikumine, sest kõigutas pärisorjuslikku tsaari-Venemaad, kus oli juba tekkimas kapitalistlik elulaad. Euroopa rahvahulkade antifeodaalse liikumise ajaloos oli see talurahvasõda üks suuremaid. Selles osutati suurt kangelaslikkust ja vaprust võitluses ekspluateerijate ja rõhujate vastu.

4. TSARISMI VÄLISPOLIITIKA 60-ndatel AASTATEL

Oma välispoliitikas juhindus tsaari-isevalitsus aadli huvidest. Need seisnesid pärisorjusliku ekspluateerimise sfääri laiendamises ning oma impeeriumi rahvusvahelise prestiiži kindlustamises. Samuti pidi tsarism arvestama kaupmeeskonna huve.

Sellest johtusid ka ülesanded, mis seisid Vene diplomaatia ees Musta mere probleemi ja üha nõrgeneva Rzeczpospolita saatuse suhtes.

Soodne olukord nende ülesannete lahendamiseks tekkis XVIII sajandi 60-ndatel aastatel. Venemaa peamise võistleja Baltikumis — Rootsi jõud oli murtud juba sajandi alguses. Algas Türgi impeeriumi langus. Ka Austria keisririik, ehk nagu seda tollal ametlikult kutsuti, Saksa rahvuse püha Rooma impeerium, oli juba kolmekümneaastase sõja ajast peale märgatavalt nõrgenenud. Tema võistlejaks sai Preisimaa. Venemaale tuli kasuks ka võitluse terav-

nemine Inglismaa ja Prantsusmaa vahel turgude ning kolooniate pärast. Tsarism otsustas ära kasutada välispoliitilise olukorra. Sel ajal juhtis Välisasjade kolleegiumi N. Panin, kes hästi orienteerus rahvusvahelises elus ja oskas hoida kindlat välispoliitilist kurssi.

Troonile astumisel tühistas Katariina II aadli poolt vihatud sõjalise liidu Preisimaaga. Kuid sõda Preisimaa vastu uuesti ei alustatud. Seitsmeaastasest sõjast kurnatud Preisimaa vajas tugevat liitlast ja selleks võis talle nendes tingimustes olla vaid Venemaa. Uues olukorras, pärast Seitsmeaastase sõja lõpetamist, sõlmiti 1764. a. Peterburis Vene-Preisi kaitseleping, mille salajastes punktides nähti ette kooskõlastatud tegevus Rzeczpospolita ja Rootsi vastu. Sõja korral Türgiga pidi Venemaa saama Preisilt rahalist subsiidiumi.

1765. a. sõlmis Vene valitsus liidulepingu Taaniga, 1766. a. aga kaubalepingu Inglismaaga. Viimane oli huvitatud headest suhetest Venemaaga, kuna ta ise võitles sel ajal ägedalt Prantsusmaaga. Inglismaa pidi nõustuma Venemaa poliitikaga Poolas ja Baltimail. Panini mõtte kohaselt pidid need kokkulepped saama Prantsusmaa ja Austria vastase võimsa koalitsiooni aluseks. Kuid Panini poolt kavandatud «Põhja akordi» (e. «Põhja süsteemi») teostumine põrkus Preisi ja Inglismaa diplomaatide vastuseisule, kes kartis Venemaa rahvusvahelise mõju tugevnemist.

Sellele vaatamata kindlustasid Preisi ja Inglismaaga sõlmitud kokkulepped tsarismi rahvusvahelist olukorda ja kergendasid tähtsate välispoliitiliste ülesannete lahendamist.

Vene-Türgi sõda 1768.—1774. a. Vastukaaluks tsarismi poliitikale püüdis Prantsuse diplomaatia oma positsioone tugevdada Türgis. Türgi valitsevad ringkonnad ei tahtnud loobuda monopoolsest seisundist Mustal merel. Nende eesmärgiks olid uued vallutused Ukrainas ja Kaukaasias. 1768. a. sügisel alustas Türgi valitsus Prantsusmaa õhutusel sõda Venemaa vastu. Krimmi khaani väed tungisid Ukrainasse. Türgi pašad valmistusid sõjakäiguks Hotinist (Dnestril) Kiievi ja Aasovist Astrahani peale. Kuid Türgi oli Venemaast nõrgem ja tema sõjaväeline organisatsioon vananenud. Vaatamata sellele, et Vene regulaarväed olid väikesearvulised, võitlesid need edukalt janitšaride ja türgi feodaalide maakaitseväe vastu.

Tsarismi välispoliitika oli anastuslik, kuigi püüdis ära kasutada ka Balkani rahvaste vabadustaotlusi ja nende sümpaatiat Venemaa vastu.

1769. a. liikusid Vene väed Moldaaviasse. Nad võeti rõõmuga vastu elanike poolt, kes ammu unistasid Türgi ikke alt vabanemisest. Moldaavia vabatahtlikud võitlesid Vene vägede ridades. Seejärel vallutasid Vene väed Aasovi ja Taganrogi. Kartlia ja Imereetia kuningate palvel Gruusiasse saadetud Vene ekspeditsioonikorpus kihutas Gruusia maakaitsevägede toetusel Kutaisist türklased välja ja piiras sisse nende käes oleva Poti kindluse. Ühine

võitlus ühe ja sama vaenlase vastu lähendas vene ja gruusia rahvast.

1770. a. andsid Vene väed väljapaistva väejuhi P. Rumjantsevi juhtimisel vaenlasele purustava löögi lahingutes Rjabaja Mogila ja Larga all (Moldaavias) ning saavutasid suure võidu lahingus Kaguli jõe ääres.

Vene eskaader admiral G. Spiridovi juhtimisel purjetas välja Peterburist, läbis Gibraltari väina ja 5. juulil 1770 andis Türgi laevastikule purustava löögi Chiose saare lähedal Çeşme lahes. Vene eskaader blokeeris Dardanellid ja maandas Kreeka rannikule dessandi. Türgi ülemvõimu vastu tõusnud kreeklased tervitasid vene meremehi kui oma vabastajaid.

1771. a. vallutasid Vene väed tähtsamad punktid Krimmi poolsaarel.

Vene vägede edusammudest hirmunud Austria valitsus sõlmis Türgiga kaitselepingu ja püüdis enda poole tõmmata Preisimaad, kasutades selleks Poolas tekkinud väga keerukat olukorda. Austria ähvardused ja talurahvaliikumise kasv sisemaal sundisid Katarina II valitsust kiiremini lõpetama sõda Türgiga. Rahuläbirääkimised algasid mitmel korral, kuid jäid tulemusteta, kuna Türgi volinikud ei soovinud järeleandmisi teha. Alles pärast seda, kui Vene väed 1774. a. Rumjantsevi juhtimisel läksid üle Doonau, blokeerisid tugeva Šumla kindluse ja saavutasid A. Suvorovi juhtimisel uue võidu Kozludža juures, oli sultan nõus rahu sõlmima.

Doonau-äärses Kütšük-Kainardža külas 1774. a. allakirjutatud rahulepingu järgi sai Venemaa endale Lõuna-Bugi ja Dnestri vahelise territooriumi Kinburni kindlusega, osa Aasovi-äärseid maid ja Kabardiinia. Koos Kertši ja Jenikale kindlusega sai Venemaa ka väljapääsu Aasovi merelt Mustale merele. Türgi tunnustas Krimmi iseseisvust. Vene kaubalaevad said õiguse vabalt sõita läbi Bosporuse ja Dardanellide võrdsel alusel inglise ja prantsuse laevadega. Peale selle pidi Türgi maksma Venemaale suurt kontributsiooni.

Sel viisil pani Vene-Türgi sõda (1768—1774) aluse Venemaa võimule Musta mere põhjakaldail, millel oli suur tähtsus nende alade kasutuselevõtul ja koloniseerimisel. Pääs Mustale merele etendas suurt osa Venemaa ja Ukraina majanduslikus arengus, eriti kaubandussidemete laiendamisel. Suur mõju oli Vene-Türgi sõjal ka türgi feodaalide poolt orjastatud Balkani rahvaste vabadusvõitluse laiendamisele, eriti Rumeenias ja Serbias. Viimased hakkasid astuma esimesi samme oma rahvusliku iseseisvuse kättevõitmiseks. Türgi kohustas taastama Moldaavia ja Valahhia autonoomia, mitte piirama grusiinlaste õigusi ega nõudma neilt tribuuti.

Rzeczpospolita esimene jagamine 1772. a. Venemaa välispoliitikas oli tähtis koht suhetel Poolaga, mille koosseisu kuulusid suured Ukraina ja Valgevene alad.

Šlahtitšite Poolas säilis feodaalkord. Mingit reaalset jõudu omamata oli keskvalitsus mängukanniks feodaalide rühmituste

käes, kes Poola rahvuslikku sõltumatust reetes tuginesid võitluses võimu eest välisriikidele. Iga seimi saadik võis *liberum veto* õigust kasutades mistahes otsuse seisma panna. Kasutades laialdaselt seda õigust, ei lasknud magnaadid ja šlahtitšid ellu viia Poolale vajalikke seadusi. Feodaalmagnaatide vägivald ja omavoli takistas Poola majanduse ja linnade arengut, kus kehtis veel keskaegne kord. Eriti raske oli poola feodaalide surve all talurahva olukord. Seetõttu puhkesid riigis aina ülestõusud.

Rzeczpospolita oli paljurahvuseline riik. Poola aadel ajas valgevene ja ukraina rahva suhtes karmi sotsiaalse ja rahvusliku orjastamise poliitikat, takistas nende majanduse ja kultuuri arengut. Valgevene ja ukraina talupojad tõusid korduvalt üles, lootes Venemaa abil pääseda julmast rahvuslikust rõhumisest.

Püüdes Ukraina ja Valgevene maid taasühendada Vene riigiga, ei mõtelnud tsaarivalitsus muidugi ukraina ja valgevene rahvaste rahvuslikule enesemääramisele. Tsarism hoolitses oma impeeriumi territooriumi laiendamise eest, rahvusvahelise prestiiži tõstmise ja oma mõju tugevdamise eest Euroopas.

Juba XVIII sajandi 60-ndate aastate alguses püstitasid Preisi ja Austria korduvalt Rzeczpospolita jagamise küsimuse. Kuid Vene tsarism polnud siis sellest huvitatud, ja lootes allutada Poola oma mõjule, lükkas küsimuse otsustamise edasi.

Poola siseasjadesse vahelesegamise ettekäändeks võtsid Vene ja Preisi valitsused nn. dissidentide, s. o. Poola mittekatoliikliku elanikkonna küsimuse. Mõlemad valitsused nõudsid korduvalt, et sellele osale elanikkonnast antaks katoliiklastega võrdsed õigused, toetades selle juures neid feodaalseid rühmitusi, kes astusid välja keskvõimu tugevdamise vastu.

Sisepoliitilise võitluse käigus asutasid šlahta reaktsioonilised elemendid 1768. a. Bari konföderatsiooni (sellenimelise Podoolia linna järgi), mida toetasid Türgi, Austria ja Prantsusmaa. Poolasse saabunud prantsuse kindrali Dumouriez' juhtimisel alustasid konföderaadid sõjategevust kuninga vastu. Viimase palvel saatis Katariina II Bari konföderaatide vastu sõjaväed A. Suvorovi juhtimisel, kes saavutas mitu võitu.

Sel ajal laienes Paremkalda Ukrainas poola šlahta vastu sihitud talupoegade feodalismivastane võitlus (Koliivštšina). Kartes aga, et ülestõus laieneb ka Vasakkalda Ukrainasse, ruttas Vene tsarism talurahvaliikumist lämmatama.

Samal ajal kasutasid Austria ja Preisi ära Poola sisetülid ning Vene-Türgi sõja ja hõivasid osa Poola piiriäärsetest maadest. Ajal, mil käis sõda Türgiga, oli Austria ja Preisi lähenemine Venemaale väga ohtlik, ning et seda vältida, nõustus Katariina II Preisi kuninga Friedrich II poolt soovitatud Rzeczpospolita jaotamise plaaniga.

1772. a. sõlmitud lepingu järgi sai tsaari-Venemaa Poola käes olnud Liivimaa alad ning osa Ida-Valgevenest — Polotski, Vi-

tebski ja Mstislavli vojevoodkonnad, osa Minski vojevoodkonnast ja kogu Väina ala. Austria hõivas Lääne-Ukraina — Galiitsia, Preisi — Poola maad, nimelt Warmia ja Pomorze (ilma Gdanski linnata), Chełmno (Toruni linnata) ning Malborki vojevoodkonnad ja osa Suur-Poolast.

Osa Valgevene maade liitmisel Venemaa koosseisu oli suur positiivne tähtsus vennalike slaavi rahvaste — vene, valgevene ja ukraina taasühendamise teel. Kuid suure osa Poola maade ja rahva andmine Preisi ning Ukraina maade minek Austria võimu alla oli sügavalt reaktsiooniline nähtus. See jättis Poola majanduslikult ja poliitiliselt mahajäänud maaks, tugevdas Preisimaad ja andis talle baasi agressiooniks itta. Suur osa Lääne-Ukraina maid anti austria feodaalide rõhumise alla ja eraldati kauaks ajaks Ukrainast.

Suuri edusamme XVIII sajandi 60—70-ndate aastate välispoliitikas kasutas tsaari-Venemaa valitsev klass pärisorjusliku rõhumise laiendamiseks ning feodaalsuhete konserveerimiseks sisemaal.

XXII peatükk

AADLIIMPEERIUM PÄRAST 1773.—1775.a. TALURAHVASÕDA

1. PÄRISORJUSLIK REAKTSIOON

Politseilis-bürokraatliku aparaadi ja seisusliku korra kindlustamine. Pärast 1773.—1775. a. talurahvasõda otsustas tsaarivalitsus tugevdada impeeriumi politseilis-bürokraatlikku aparaati, et see oleks võimeline hoidma vaos ekspluateeritavaid talurahvahulki. Sel eesmärgil reorganiseeriti kohalik valitsemisaparaat.

1775. a. anti välja seadus «Vene impeeriumi kubermangude valitsemise kohta». Selle kohaselt jaotati kogu maa 50 kubermanguks (senise 20 asemel) niisuguse arvestusega, et igas kubermangus oleks 300 000—400 000 elanikku. Sealjuures asendati endine kolmeastmeline haldussüsteem (kubermang, provints, maakond) kaheastmelisega — kubermang jagati kohe maakondadesse, igaühes 20 000—30 000 elanikku. Linn oli iseseisev administratiivne üksus.

Uue seaduse järgi koondus kogu administratiiv-poliitiline võim kubermangus kuberneri ja kubermanguvalitsuse, maakonnas kapten-ispravniku ja alammaakohtu kätte. Kubermangu rahandust juhtis Kroonupalat. Ühiskondliku Hoolekande prikaas tegeles väheste koolide, haiglate ja varjupaikade juhtimisega. Kohtukorraldus oli täielikult rajatud seisuslikule printsiibile: aadli jaoks olid erikohtud (maakonnas maakonnakohtud, kubermangus — ülemmaakohtud). Eraldi kohtud loodi ka kaupmeestele (linna- ja kubermangu-

magistraadid). Riigitalupoegade üle mõistsid kohut alam- (maakondades) ja ülemkorrakohtud (kubermangudes).

Kõigis haldussüsteemi lülides kuulus juhtiv osa aadlile, suurenes ka sõjaväelaste tähtsus. Kui kuberneri nimetas Senat (mõistagi aadli hulgast), siis maakonna kapten-ispravniku (tavaliselt eruohvitseride hulgast) valisid kolmeks aastaks maakonna aadlikud. Ka linnapeadeks, kes asendasid seniseid vojevoode, olid aadlikud. Seadusliku tunnustuse said maakonna aadlikoosolekud ja maakonna aadlipeamehe valimised.

Tugevdades politseiaparaati ja tuues kohaliku valitsemise organitesse aadlikke, püüdis tsaarivalitsus kindlustada valvsamat administratiivset kontrolli rahvahulkade üle.

Kubermanguseaduse koostamisel arvestas tsaarivalitsus mõningal määral aadli nõudmisi 1767. a. juhenditest.

Muudatused kasakate olukorras. Ära hoidmaks uusi massilisi feodalismivastaseid liikumisi püüdis tsarism allutada täielikult oma poliitilisele kontrollile ka piiriäärseid kasakaid, võttes neilt viimased endisaegsed vabadused. Suurtel pärisorjusest vabade kasakate piirkondadel riigi ääremail oli revolutsioniseeriv mõju pärisoristele talupoegadele. Kuigi kasakaväe «ringi» võim oli juba ammu illusoorne ja seal käsutasid kasakavanemad, kes riisusid oma vaeseid naabreid, jäid kasakad teoorjusest vaevatud ja muserdatud pärisoriste talupoegade silmis ikkagi «vabadeks inimesteks», härraste-mõisnike leppimatuteks vaenlasteks.

Just sellepärast pidasid aadliimpeeriumi juhtivad ringkonnad kasakaid rahutuks ja ohtlikuks elemendiks, kellede suhtes valitsus pidi eriti tähelepanelik olema. Pärast Pugatšovi ja tema kaaslaste lüüasaamist langesid paljud ülestõusust aktiivselt osavõtnud Jaiki kasakad julmade repressioonide ohvriks, ülejäänutelt aga võeti nende endised privileegid ja nad seati tsaariametnike erilise politseilise järelevalve alla.

Doni kasakad oma enamuses ei võtnud Pugatšovi ülestõusust osa, kuigi viimane pärines nende hulgast. Ent tsaari väepealikute ettekandeist võib lugeda, et ka Doni kasakatel «olid halvad mõtted ja nad ootasid meeleldi mässajat Pugatšovi». Seepärast kehtestati 1775. a. Doni kasakaväe alal uus valitsemiskord: kõik halduslikud ja politseilised funktsioonid läksid äsja loodud kasakaväe kantselei kätte, mille liikmetest teatud osa määras keskvalitsus. Uue korra kohaselt jäi kasakate atamanile õigus iseseisvalt otsustada vaid sõjalisi küsimusi. Kasakate omavalitsus lakkas faktiliselt olemast.

Samal 1775. a. likvideeriti Zaporožje Setš — kasakate peamine tugipunkt ja pagenud talupoegade keskus Ukrainas. Hiljem viidi zaporoožlased ära Kubanimaale, kus nad koos osa Doni kasakatega moodustasid Kubani kasakaväe.

Likvideeriti ka Vasemkalda Ukraina autonoomne korraldus: jagunemine polkudesse ja sadakondadesse kaotati, Ukraina maad

lülitati kolme uue kubermangu (Poltaava, Harkovi ja Tšernigovi) koosseisu.

Aadli privileegide seadusandlik kinnitamine. 1785. a. avaldati «Armukiri aadlile», mille eesmärgiks oli veelgi tõsta aadli poliitilist prestiiži ja vormistada ta lõplikult kui esimene ja valitsev seisus.

«Armukirjas» määrati kindlaks, et maa ja talupoegadega asustatud külade valdamise ainuõigus on aadlil. Edasi deklareeriti aadlike «priiust ja vabadust» ning rõhutati, et nende osavõtt riigiteenistusest on vabatahtlik. Määrati, et aadlike üle mõistab kohut ainult nende seisuslik kohus ja et nende suhtes ei rakendata ihunuhtlust. Aadlikud on vabad igasugustest isikumaksudest ja neid võib aadliseisusest välja heita vaid kohtu otsusel, mille on kinnitanud monarh ise.

Aadel sai korporatiivse organisatsiooni. Iga kolme aasta järel kokkukutsutavail maakonna- ja kubermangukoosolekutel valis aadel oma peamehed. Maakonna ja kubermangu aadlipeameestel oli õigus kuberneride kaudu teha valitsusele esildisi aadlit puudutavates küsimustes. Sel teel said aadlikud tugevasti mõjutada kohaliku administratsiooni tegevust. Aadlikoosolekuid juhtisid suurmõisnikud.

«Armukiri linnadele». Üheaegselt «Armukirjaga aadlile» anti välja ka «Armukiri linnadele». See tegi lõpu endise possaadikogukonna seisuslikule suletusele. Kõik linlased, kes moodustasid linnakogukonna ja jagunesid kuude kategooriasse, said varandusliku tsensuse alusel õiguse valida linnapea ja linnaduuma volinikud. Viimased valisid endi hulgast kuueliikmelise linnaduuma, kusjuures igaüks neist esindas üht linnaelanike kuuest kategooriast. Kuueliikmeline duuma arutas küsimusi, mis puudutasid linna heakorda ja kommunaalmajandust.

Linnaduumades valitsesid muidugi rikkad kaupmehed, linlaste esimese kategooria esindajad. Peale selle sõltus linna omavalitsus, mis «Armukirja» järgi polnud seisuslik, faktiliselt tsaari-administratsioonist, mis koosnes aadlikest. Politseiülemad (*городничие*) ja veel vähem kubernerid ei arvestanud tavaliselt duumavolinike arvamust. Seepärast pole õige anda «Armukirjale» niisugust tähtsust, nagu oleks see akt pannud aluse vene kodanluse klassiorganisatsioonile. Kuid selle seaduse väljaandmine ise tunnistas, et linnaelanike osatähtsus riigi ühiskondlikus elus oli märgatavalt suurenenud ja et pärisorjusliku korra rüpes arenesid kodanlikud suhted.

Pärisorjusliku ekspluateerimise sfääri laienemine. Turusidemete arenemise olukorras omandas mõisamajandus üha rohkem kaubalise iseloomu. Püüdes suurendada mõisate tulukust, tugevdasid mõisnikud talupoegade ekspluateerimist, mis kutsus esile viimaste aina suureneva vastupanu ning viis paratamatult massiliste rahutuste ja ülestõusudeni.

Niisugusest olukorrast väljapääsu otsides püüdsid mõisnikud pärisorjusliku ekspluateerimise sfääri laiendada. Pärast 1773.—1775. a. talurahvasõda hakkasid vene aadlikud erilist huvi tundma hiljuti lõunas ja kagus vallutatud ääremaade kasutuselevõtu vastu. Tsarism omalt poolt soodustas igati neid taotlusi ja kergendas mõisnikel Ukraina steppide, Alam-Volgamaa ja Ees-Kaukaasia koloniseerimist. Katariina II jagas heldelt suuri maa-alasid oma favoriitidele, tiitlitega aukandjatele, kindralitele ja riigiametnikele. Selle tulemusel tekkisid neis piirkondades lühikese ajaga määratu suured maavaldused. Kaasaegsete tunnistuste kohaselt võinuks ainult tsaarinna favoriidile G. Potjomkinile annetatud maast moodustada terve «Potjomkini vürstiriigi».

Omandanud maid lõunas, tekkis mõisnikel töökäte puudus. Nad püüdsid oma pärisoriseid talupoegi keskkubermangudest asustada ümber lõunasse. See oli aga tülikas ja mitte alati kasulik. Tuhandete verstade taha veetavad talupojad haigestusid ja sageli surid teel, paljud aga jooksid pakku. Kohapeal oli talupoegi raske saada, sest pärisorjastatud inimesi seal peaaegu ei olnud.

Selles küsimuses tuli mõisnikele vastu tsaarivalitsus, kes kiiruga kehtestas ääremaadel pärisorjusliku korra. Nii näiteks vormistati 1783. a. juriidiliselt pärisorjus Vasakkalda Ukrainas: kõigil «asukail» kästi jääda «oma kohale», sinna kuhu ta on «viimase revisjoni (hingeloenduse) järgi kirjutatud». Talupoegade elukohavahetus keelati täielikult.

Pärisorjusliku korra sisseseadmine kutsus esile ukraina talurahva stiihilise protesti. Tuhanded talupojad jätsid oma kodud maha ning läksid ära Musta mere ja Aasovi ranniku steppidesse. Siin ja seal puhkesid tõsised rahutused.

Üks pärisorjusevastaseid ülestõuse puhkes 1789. a. Turbai küla talupoegade hulgas Poltaavamaal. Pärisorjastamise vastu protesteerivad talupojad õiendasid arved mõisnikega ja moodustasid omavalitsuse. Neli aastat keeldusid nad allumast tsaarivõimudele. Kaua aega ei julgetud turbailaste vastu relvi rakendada, kartes, et see kutsub välja laialdase rahvaliikumise kogu ümbruskonnas. Alles 1793. a. murdis suur regulaarväeosa suurtükkide toetusel ülestõusnud talupoegade vastupanu.

Mida intensiivsemalt arenes riigi lõuna- ja kaguosa koloniseerimine mõisnike poolt, seda vajalikumaks muutus nende julgeoleku kindlustamine välisohu vastu. Vene ja ukraina mõisnike uusi valdusi Musta mere äärseis ja Ees-Kaukaasia steppides ohustasid krimmi ja nogai feodaalid. Teisest küljest, eksportimaks oma majapidamissaadusi välisturule oli mõisnikkudel tarvis vaba ja ohutut väljapääsu rannikualadele. See oligi üheks põhjuseks, mis sundis tsaarivalitsust oma välispoliitikat aktiviseerima, eriti Musta mere piirkonnas.

Venemaa — Tescheni rahulepingu tagaja. 1774. a. Türgiga sõlmitud Kütsük-Kainardža leping ei lahendanud täielikult Musta mere probleemi. Venemaa oli küll saanud väljapääsu Mustale merele Dnepri suudme kaudu, kuid ta positsioon Musta mere põhjakaldal polnud kindel ja suhted Türgiga vajasid veel reguleerimist. Nimelt asus Dnepri ja Lõuna-Bugi vaheline ala, mille Venemaa sai Kütsük-Kainardža rahulepingu põhjal, kiiluna Krimmi khaani, Türgi ja Poola valduste vahel. Positsioonide kindlustamine Musta mere põhjarannikul oli tihedasti seotud Rzeczpospolita saatusega. Kuid just selles küsimuses põrkusid Venemaa huvid kokku Austria ja Preisiga, kes nägid temas võistlejat.

Peale selle tuli Vene diplomaatial arvestada Inglismaa ja Prantsusmaa vaenulikkusega, kes igati püüdsid takistada Musta mere probleemi lahendamist Venemaa kasuks ja ässitasid tema vastu lõunast Türgit ning põhjast Rootsit.

Ent rahvusvaheline olukord jäi Venemaale soodsaks. Tema naabrid — Rootsi, Poola, Türgi ja Iraan olid sisevastuoludest nõrgestatud. Inglismaal olid käed seotud koloniaalsõjaga Põhja-Ameerikas ning riik elas poliitilise isolatsiooni olukorras. Prantsusmaal valitses revolutsioonieelne kriis. Austria ja Preisi vahel tekkis konflikt Baieri pärandi pärast.

Kõike seda kasutas ära Vene diplomaatia. Kui Austria püüdis Baierit vallutada ning Preisimaa saatis oma väed Austria vastu, nõudis Vene valitsus neilt ultimatiivselt sõjategevuse kohest lõpetamist ja konflikti rahulikku lahendamist Vene diplomaatide vahendusel. Venemaa nõudmine võeti vastu. Mõlemad sõdivad pooled kartsid Venemaa sõttaastumist vastaspoolel. Teschenis (Český Těšínis) avatud rahukongress toimus õieti Venemaa esindaja N. Repnini juhtimisel. Tal õnnestus saavutada, et Austria valitsus loobus Baierist, ühtlasi vaigistada ka Preisi kuninga Friedrich II agressiivseid pretensioone.

1779. a. Teschenis allakirjutatud rahuleping kinnitas kõik varasemad rahvusvahelised lepingud, kus oli määratletud Saksamaa poliitiline korraldus, alates Westfaali lepingust (1648). Ei Austria ega Preisimaa saavutanud valitsevat seisundit teiste saksa riikide hulgas. Nende vahel kujunes omalaadne ebapüsiv tasakaal. Lepingu 16. punkt kuulutas Venemaa Tescheni lepingu tagajaks. See andis Vene valitsusele juriidilise aluse osa võtta Saksamaa probleemide arutamisest.

Tescheni rahulepingu sõlmimise tagajärjel tõusis tunduvalt Venemaa rahvusvaheline prestiiž Euroopas. Saksamaa väikevürstid otsisid Venemaa soosingut ja kaitset. Preisi ja Austria rahvusvaheline positsioon nõrgenes.

Relvastatud neutraliteedi deklaratsioon. Kindlustanud oma

positsioonid Austria ja Preisimaa suhtes, püüdis Vene diplomaatia neid kaitsta ka Inglismaa vastu.

Kui Ameerika Iseseisvussõjaga seotud Inglismaa pöördus abi saamiseks Venemaa poole, ütles viimane sellest ära ning jäi erapooletuks. Kui aga Inglismaa, kes tagajärjetult püüdis Ameerikat blokeerida, hakkas korraldama piraatlikke rünnakuid neutraalsete maade kaubalaevadele ning pidas kinni kaks Vene kaubalaeva, esines Vene valitsus 1780. a. deklaratsiooniga, milles kuulutas välja relvastatud neutraliteedi meredel. Selle deklaratsiooni peamiseks mõtteks oli, et iga neutraalne laev võib kallaletungi korral ennast kaitsta.

Sel ajal olid Prantsusmaa ja Hispaania juba sõjajalal Inglismaaga. Enamik teisi Euroopa riike (Rootsi, Taani, Preisi ja Holland) ühines relvastatud neutraliteedi deklaratsiooniga. Venemaa mõju rahvusvahelistes suhetes suurenes veelgi.

Venemaa poolt järjekindlalt teostatav relvastatud neutraliteet aitas kaasa ameerika rahva võitlusele oma vabaduse eest.

Venemaa liit Austriaga. Preisi parunid ihaldasid uusi maid Poola territooriumist. Kuid Peterburis ega Viinis ei soovitud näha Preisimaa tugevnemist ja seepärast ei toetatud Rzeczpospolita teise jagamise ideed. Sellel pinnal algas varsti pärast Tescheni kongressi Austria ja Venemaa lähenemine.

1781. a. sõlmiti Vene-Austria leping, milles garanteeriti Rzeczpospolita territoriaalne terviklikkus ja otsustati anda vastulöök Preisi pretensioonidele. Peale selle kohustus Austria võtma endale Venemaa ja Türgi vahel sõlmitud kõigi seniste lepingute tagaja ülesanded ning juhul, kui Türgi tungib Venemaale kallale, astuma välja viimase poolel.

Nähes ette sõja võimalust Türgiga, vahetasid Austria keiser Joseph ja Katariina arvamusi selle kohta, mida võiksid Venemaa ja Austria koos saavutada. Katariina II kirjutas ühes oma kirjas Joseph II-le, et sõja korral Türgi vastu võib Venemaa oma piirid nihutada Dnestrini, Austria aga liita endaga Väike-Valahhia. Suur-Valahhiast ja Moldaaviast võiks aga moodustada iseseisva riigi ja Balkani poolsaarel taastada Kreeka impeerium. Märgitud kavatsused polnud küll ametlikud ettepanekud, neist räägiti vaid mõttevahetuse korras. Need väljendasid tsarismi ekspansionistlikke taotlusi, kuid olid ilmselt avantüristlikud — niisuguste plaanide teostamiseks polnud ei reaalseid tingimusi ega küllaldaselt jõude. Sellest hoolimata püüdsid välismaised kodanlikud ajaloolased idaprobleemi teravnemise ajal XIX sajandi keskpaiku selle «Kreeka-projekti» tähtsust igati üles puhuda, et hirmutada Euroopa riikide avalikku arvamust «vene hädaohuga».

3. KRIMMI JA KUBANIMAA LIITMINE VENEMAAGA. IDA-GRUUSIA MINEK VENE PROTEKTORAADI ALLA

Krimmi liitmine. 1782. a. kevadel organiseerisid Türgi emissarid Krimmis mässu. Krimmi khaan Šahin-Girei otsis varju Jenikales — Kertši väina kaldal asuvas kindluses, kus asus vene garnison. Krimmi rannikule ilmus jälle Türgi eskaader. Vene väed saadeti Krimmi mässu likvideerima.

Isiklike läbirääkimiste tulemusel Potjomkini ja Šahin-Girei vahel jõuti kokkuleppele, et Šahin-Girei, kel faktiliselt polnud enam mingit poliitilist iseseisvust, loobus võimust. 8. aprillil 1783 kirjutas Katariina II alla «Krimmi poolsaare, Tamani saare ja kogu Kubanimaa Venemaa valitsemise alla võtmise» manifestile. Kaks kuud hiljem Karasubazari saabunud Potjomkin korraldas Krimmi Venemaaga liitmise ametliku tseremoonia, võttes piduliku truudusvande kohalike elanike esindajailt.

Vene piiride kindlustamine. Keerukam oli endise Krimmi khaaniriigi Kubani-äärsete valduste liitmine Venemaaga. Türgi propagandast mõjustatud nogailased tungisid kallale Jeiski kindlustuse vene garnisonile ja alustasid uuesti rüüsteretki Doni-tagustesse taludesse ja staniitsadesse. Nende vastu saadeti Kubani korpus, mida tollal juhatas A. Suvorov. 1783. a. oktoobris korraldatud sõjakäigul Kubani taha purustas Suvorov Laba jõe suudmes Venemaale vaenulike mursaade laagri. Pärast seda läks enamik rändnogailasi Kaspia-äärsetesse steppidesse; osa aga mitmele poole Kaukaasia eelmägedesse. Pärastpoole läksid nogai hõimud Vene võimu alla.

Suvorovi vägede eduka tegevuse tagajärjel liideti Venemaaga Jeja ja Kubani jõgede vahel asuv territoorium. Seda tõika pidi Türgi tunnistama 1783. a. lõpus, kui kirjutas alla eriprotokollile selle kohta, et Kubani jõgi on Venemaa piiriks Loode-Kaukaasias. Nii lõpetati Krimmi ja Kubanimaa liitmine Venemaaga.

Krimmi khaaniriigi likvideerimine tegi igaveseks lõpu Vene ja Ukraina maid laastavate rüüsteretkede koldele ja hävitas Türgi agressiooni peamise baasi Musta mere põhjakaldal. See kindlustas märgatavalt Venemaa lõunaalade julgeolekut ja võimaldas võtta majanduslikule kasutusele siinsed stepid.

Aasovi meri muutus Venemaa mereks. Heisates oma lipu Krimmis, sai Venemaa avara väljapääsu Mustale merele. Kaunis Ahtiari laht muutus Vene Musta mere laevastiku hälliks. Tema kaldale ehitati kindlus, mille nimeks sai Sevastoopol.

Kalmõkkide minek Vene võimu alla. Ees-Kaukaasia ja Volga-äärsete steppide koloniseerimise käigus püüdis tsarism oma võimule allutada kalmõkke, kes juba XVII sajandil rändlesid Kaspia-äärsel madalikul. Vastavalt sellele, kuidas vene kolonisaatorite pealetungi tõttu vähenesid stepikarjamaad, kasvas rändlejate hul-

gas rahulolematus. Seda kasutasid ära Venemaa vastased. 1771. a. rändas suur hulk kalmõkke Uraali taha.

Paigale jäänud 50 000 kalmõkki tulid lõplikult Vene võimu alla. Tsaarivalitsus eraldas neile rändlemiseks Volga ja Manõtši vahelise ala. Kalmõki khaani tiitel kaotati ja valitsemine läks keskvalitsuse poolt määratud peapristavi kätte. Tema toeks olid kohalikud feodaalid, kellele jäeti alles kõik ekspluataatorlikud õigused neist sõltuvate rändkarjakasvatajate suhtes.

Üheks peamiseks positiivseks tagajärjeks kalmõkkidele nende ühinemisel Venemaaga oli see, et nad hakkasid järk-järgult muutuma paikseteks. Kuid seda protsessi pidurdas valitsusametnike omavoli, kes julmalt rõhusid kalmõki töötajaid. Vene asunikega läbikäimine tutvustas kalmõkke maaviljelusega ja neile uudsete tööndusaladega, venelased aga õppisid kalmõkkidelt loomakasvatust. Kalmõki veisetõug levis laialt Ees-Kaukaasia ja Volgamaa vene asundustes.

Georgijevski traktaat. Krimmi ühendamine Venemaaga ja piiri stabiliseerimine Kubanil muutis poliitilise ja strateegilise olukorra Kaukaasias Venemaa kasuks. Kaukaasia rahvaste hulgas tugevnes märgatavalt soov liituda Venemaaga. Gruusia kuningad ja Aserbaidžaani khaanid hakkasid uuesti Venemaalt toetust otsima võitluseks Iraani ja Türgi sõjalis-feodaalse ekspansiooni vastu.

24. juulil 1783 kirjutati Georgijevskis alla trakaat, mille järgi Gruusia tsaar Irakli (Erekle) II, kes valitses Kartlia ja Kahheetia üle, astus Venemaa protektoraadi alla. Vene valitsus omalt poolt garanteeris Kartlia-Kahheetia kuningriigi puutumatuse ja territoriaalse terviklikkuse ning kohustus teda kaitsma välisvaenlaste vastu.

Georgijevski traktaadi juurde kuulusid salajased sätted. Nende järgi pidi Tbilisi saadetama kaks vene pataljoni nelja suurtükiga. Üks salajasi sätteid nägi ette, et Vene valitsus aitab ühendada Gruusia alasid, mis «iidsest ajast kuuluvad Kartlia kuningriigile».

Kodanlik-natsionalistlikud ajaloolased on püüdnud selle sündmuse ajaloolist tähtsust vähendada. Kuid Ida-Gruusia minek Vene protektoraadi alla oli kahtlemata progressiivne nähtus.

Selle tulemusel vähenes tunduvalt Gruusiat türgi ja iraani feodaalide poolt ähvardav oht. Esmakordselt paljude sajandite järel sai Gruusia reaalse võimaluse vabaneda veristest sisetülidest ja ületada pikaajaline kriis, mis oli tingitud riigi tootlike jõudude süstemaatilisest hävitamisest ning maa riisumisest võõramaiste vallutajate poolt. Gruusia rahval avanes perspektiiv senisest palju laialdasemaks suhtlemiseks Venemaaga jt. Euroopa riikidega.

Saanud teada Ida-Gruusia astumisest Vene protektoraadi alla, palus ka Imereetia kuningas Salomon I Venemaa keisrinnalt toetust ja kaitset. Seda hakkas taotlema ka Aserbaidžaani suurimaid feodaale Kuba khaan Fatali. 1786. a. tunnistas end Venemaa vasalliks

Põhja-Dagestani kõige suurem maavaldaja — Tarku šamhaal. Vene orientatsiooni poolehoidjate arv Kaukaasias suurenes kiiresti.

Venemaa ja Armeenia lähenemine. Georgijevski traktaadi sõlmimine ja Vene vägede asumine Tbilisi äratas armeenia rahvas uuesti lootusi vabaneda välismaisest ikkest. Selleks ajaks oli armeenlaste poolehoid Venemaa vastu tunduvalt kasvanud. Seda soodustasid Taga-Kaukaasia majanduslikud sidemed Vene linnadega Põhja-Kaukaasias ja Alam-Volgal. Kizljaris, Mozdokis ja Astrahanis olid suured armeenlaste kolooniad. Doni alamjooksul, Dmitri Rostovski kindluse lähedal, tekkis terve Armeenia linn Uus-Nahhitševan, mille asutasid Krimmist sinna asunud armeenlased.

1783. a. saatsid Jerevani elanikud läkituse vene ülemjuhatajale Kaukaasias. Nad teatasid, et ootavad pikisilmi Vene vägede tulekut ja on valmis oma kodumaa vabastamise nimel nendega liituma, relv käes. Sama kinnitasid Vene konsulitele Iraanis ka teiste Armeenia linnade elanikud. Muidugi ei osanud armeenlased sel ajal arvestada, et Vene tsarism toetab nende vabadusvõitlust välismaise rõhumise vastu Kaukaasia vallutamise eesmärgil.

Armeenia peapiiskop Jossif Argutini esitas Vene valitsusele projekti, mis käsitles Armeenia kuningriigi taastamist Venemaa kaitse all. Hiljem laekus veel üks projekt, mille autoriks oli Indias elavate armeenlaste liider, Madrase kaupmees Šaamirjan. Erinevalt Argutini feodaal-klerikaalsetest vaadetest olid Šaamirjani seisukohad kodanlik-vabariiklikud. Tema arvates pidi välismaisest ikkest vabastatud Armeenia saama kodanlikuks vabariigiks, mis oleks Venemaaga kindlas liidus. Argutini ja Šaamirjani projektid olid oma klassisisult erinevad ja väljendasid armeenlaste vabadusliikumises kaht erinevat sotsiaalset suunda.

4. VENE-TÜRGI SÕDA 1787.—1791. a. JA MUSTA MERE ÄÄRSETE ALADE LÕPLIK LIITMINE VENEMAAGA

Rahvusvaheline olukord sõja eel. Venemaa muutumine Musta mere äärseks riigiks segas Londoni diplomaatide salaplaane, mis nägid ette Inglismaa ainuvõimu kehtestamise Lähis-Idas. Varem osaks saanud kaotustega ei tahtnud leppida ei Rootsi ega Türgi. Inglise ja Preisi diplomaatide poolt ergutatud türgi pašad ja rootsi aadlikud valmistusid palavikuliselt revanšisõjaks Venemaa vastu. Ainuüksi Preisi kuningas raiskas Türgi aukandjate äraostmiseks 200 000 piastrit.

Tsaarivalitsus ei kavatsenud oma poliitilisest joonest taganeda. 1787. a. suvel võttis Katariina II ette reisi mööda Dneprit alla ja sealt edasi Krimmi kuni Sevastoopolini. Sellega demonstreeriti Venemaa valmisolekut kaitsta ja laiendada oma uusi valdusi Musta mere rannikul. Austria keisri Joseph II osavõtt reisist pidi toonitama Vene-Austria liidu tugevust.

Sõja iseloom ja eesmärgid. 1787. a. juulis nõudis Türgi valitsus ultimatiivselt Venemaalt Krimmi tagasiandmist, Gruusia tunnistamist sultani vasallvalduseks ja nõusolekut selle kohta, et Türgi võib kontrollida väinu läbivaid Vene kaubalaevu. See viiski uue Vene-Türgi sõja puhkemisele. Türgi poolt oli sõjal ilmselt röövellik ja varjamatult vallutuslik iseloom. Mis puutub tsaarivalitsusse, siis ka tema ei kavatsenud hoopiski piirduda ainult oma valduste kaitsmisega, vaid püüdis neid laiendada Türgi arvel. Tolleaegses välispoliitikas ilmnesid selgelt anastuslikud, vallutuslikud tendentsid.

Sõdivate poolte strateegilised plaanid ja sõjalised jõud. Alustades sõda Venemaa vastu, kavatsesid türgi pašad maandada Dnepri suudmes ja Krimmi rannikul suured dessantüksused ja peajõududega (kuni 150 000 meest) tungida Moldaaviast Paremkalda Ukrainasse. Sellega üheaegselt kavatseti maandada dessantkorpus Anapas, et tungida Kubani orgu.

Vene väejuhatus eraldas Türgi vastu kaks korpust — Jekaterinoslavi korpus (70 000 meest) sõjategevuseks rannikualadel ja Ukraina korpus (30 000 meest) Kiievi suuna kaitsmiseks. Esimest korpust juhtis Potjomkin, teist Rumjantsev.

Sõjategevust esimesena alustanud ja selges arvulises ülekaalus olevad Türgi väed saavutasid alguses mõningase edu, kuid neil polnud objektiivseid eeldusi võita sõda Venemaa vastu. Suurtest valdustest ja ka looduslike ressursside rikkusest hoolimata oli Türgi impeerium Venemaast majanduslikult palju mahajäänum. Türgi metallurgia oli üpris nõrk, tehniliselt primitiivne käsitöö käis allamäge. Seetõttu oli Türgi vägedel vananenud ning mitmekaliibriline relvastus.

Venemaal seevastu oli küllalt tugev metallurgiatööstus. Ta tootis metalli kõige rohkem kogu maailmas ja eksportis seda teistesse riikidesse. Vene valitsusel polnud tarvis relvi ja sõjavarustust osta välismaalt, kuna suurmanufaktuurid varustasid Vene armeed täielikult relvade, laskemoona ja mundritega. Kerged ja hea manööverdamisvõimega suurtükid («ükssarvikud») toetasid jalaväe pealetungi, võisid tulistada üle oma vägede. Seda võimalust polnud veel ühelgi teisel välismaa armeel.

Türgi sõjaline organisatsioon oli õige mahajäänud. Türgil polnud regulaararmeed. Janitšaride korpus ja feodaalide ratsavägi olid oma kunagised eelised ammugi kaotanud. Koosseisult kirju Türgi sõjavägi moodustus eri keeli kõnelevatest maakaitsesalkadest, kel polnud õiget organisatsiooni, distsipliini ega lahingukorda. Taktika alal valitsesid Türgi vägedes kaitsetendentsid. See käis risti vastu pašade strateegilistele plaanidele ja sultanivalitsuse agressiivsetele eesmärkidele.

Nekrutisüsteemi tõttu oli Vene armee rahvuslikult ühtne, vene sõdur polnud palgasõdalane. Selles peitus Vene armee kõrgete moraalsete ja lahinguliste võimete saladus. Kui Vene väed asusid

pealetungile, tervitasid Moldaavia ja Valahhia Türgi ikkest vabastatud elanikud neid kui oma vendi ja see tõstis vene sõdurite meeleolu, kindlustas neis usku võidusse.

Venemaa eesrindlikud väejuhid püüdsid juurutada ja üldistada kõige kaasaegsemaid strateegilisi ja taktikalisi võtteid, mis tekkisid lahingute endi käigus. Mõned, seda just lõunasteppides ja peaaegu alati arvulises ülekaalus ning suure ratsaväega vaenlase vastu võitlevad vene komandörid eelistasid karreetüüpi koondrivi nn. lineaarsele lahingukorrale. Sõjapraktika oli uute ja täiuslikumate taktikaliste printsiipide lätteks. Kuid eesrindlike sõjaväetegelaste progressiivsed ideed ei leidnud täit tunnustust ja rakendamist kogu armee ulatuses. Niisuguste väejuhtide, nagu Rumjantsev ja Suvorov, novaatorlust aheldas õukonna reaktsiooniliste ringkondade ja kõikvõimsate keisrinna favoriitide vahelesegamine. Neid sidus ka sõjaväes valitsev bürokratism ning sellele vastav armee varustamise ja tagala organisatsioon, mis kõigiti soodustas riigivaraste ahnitsemist ja liigkasuvõtlikke tehinguid.

Sõja käik Kibnurnist Râmnicuni. Suuremast sõjalis-majanduslikust potentsiaalist hoolimata osutus tsaari-Venemaa sõjaks vähem ettevalmistatuks kui Türgi. Lõunapoolsed armeed olid lõplikult komplekteerimata, laod peaaegu tühjad, polnud ei toidumoona ega sõjavarustuse tagavarasid. Sõjalaevade ehitamine venis ja Mustal merel oli vaid kolm Vene liinilaeva. Kogunud kõik olemasolevad jõud, koondas Potjomkin Hersoni lähiste kaitseks Dnepri suudmesse 30 000 meest, kelle juhtimise tegi ülesandeks Suvorovile.

1787. a. oktoobris blokeeris Türgi laevastik Dnepri suudme. U. 6000 türklast randus Kinburni neeme luidetel. Suvorov laskis neil kaldale tulla ja hävitas nad seejärel peaaegu täielikult. Ainult 500 mehel õnnestus laevadele tagasi jõuda. Pärast seda ei julgenud Türgi väed enam selles rajoonis dessantoperatsioone ette võtta.

1788. a. oli suhteliselt vaikne. Potjomkin koondas kõik jõupingutused Otšakovi piiramiseks ja vallutas selle alles detsembris. Venemaa poolel astus sõtta Austria. Kuid Austria vägede ülemjuhataja Lascy, kes rakendas nn. kordonistrateegiat, paigutas oma 120 000 meest väikeste salkadena Türgi piirile Dnestrist kuni Aadria mereni. Arusaadavalt polnud Austria vägedel mingit edu, nad said isegi lüüa: türklased murdsid tuhandeile kilomeetreile väljavenitatud piirikordonite ahelikust läbi.

1789. a. suvel püüdsid türklased kahel korral tungida Austria ja Vene vägede vahele Moldaavias, et anda lööki sealt. Kuid mõlemal korral purustati vaenlane Suvorovi poolt, kes juhtis diviisi Vene armee paremal tiival. Suvorov võitis lahingu Focsani juures, kus ta tegi pika ringmanöövri ja andis vaenlasele ootamatu löögi tiivalt. Teise lahingu võitis ta Râmnicu jõe ääres. Siin suutis Suvorov 7000 vene soldatiga 18 000 austerlase toetusel purustada 100 000-mehelise Türgi grupeeringu.

Kuid tsaari-Venemaa väeülemad ei kasutanud strateegiliselt ära Râmnicu all saavutatud hiilgavat võitu. Nad pidasid vajalikuks esmajoones vallutada Türgi kindlused Dnestril. Selle asemel, et võtta ette sõjakäik Doonaule, mida soovitas alustada Suvorov, lõppes 1789. a. kampaania vaid mõne teisejärgulise kindluse (Benderõ ja Akkermani) vallutamisega.

Rootsi sõttaastumine. Inglise ja Preisi diplomaatia tegevus. Nähes, et Türgi üksinda ei suuda Venemaale vastu seista, hakkasid Inglise diplomaadid kiiruga kokku klopsima Venemaa-vastast koalitsiooni. 1788. a. sõlmis Inglismaa liidu Preisimaa ja Hollandiga ning tõukas Rootsi revanšisõtta Venemaa vastu. Kuid maandada dessanti Peterburi lähistel ei läinud rootslastel korda. Vene meremehed lõid Rootsi eskaadri kallaletungi tagasi.

Pärast mitmeid lüüasaamisi pidi Rootsi 1790. a. sõlmima rahu. Kuid Venemaa vaenlaste tegevus sellega ei lõppenud. Preisimaa püüdis astuda liitu Rzeczpospolita valitseva ladvikuga ning valmistus kallaletungiks Austriale ja Venemaale. Samal ajal sõlmiti ka Preisi-Türgi liit.

Izmaili ründamine. Sõja lõpp. 1790. a. lõpuks vallutasid Vene väed Türgi kindlused Doonau suudmes — Kilia, Tulcea, Isaccea. Türklased suutsid enda käes hoida vaid kõige tugevamat Doonau kindlust Izmaili, mida kaitses 35 000-meheline türgi garnison. Katsed Izmaili vallutada ei andnud tulemusi. Olukord muutus siis, kui kindlust piiravate vägede juhtimine usaldati Suvorovile.

Hoolikalt ette valmistunud, läksid türgi garnisonist arvuliselt väiksemad Suvorovi väed ööl vastu 11. (22.) detsembrit 1790 pärast kindluse tugevat pommitamist üheksas kolonnis tormijooksule. Äge lahing kestis kümme tundi. Pärast lõunat murti lõpuks türklaste vastupanu ning Izmaili kindlus langes. Edu kindlustas rünnaku õige organiseerimine, maavägede tihe koostöö Doonau flotilliga, reservide õigeaegne väljatoomine, ohvitseride initsiatiiv ja vahvus, sõdurite vaprus ja mehisus. Oma raportis rõhutas Suvorov «kõigi aukraadide piiritut püüdlikkust ja vaprust».

Izmaili langemine avas Vene armeele tee üle Doonau. Kuid Potjomkin viivitas ka seekord. Andekas ja toimekas administraator, jäi ta üsna keskpäraseks väejuhiks.

Samal 1790. a. kukkus läbi Türgi avantüür Loode-Kaukaasias. Juba sõja eel püüdis türklaste poolt ülesässitatud šeik Mansur, toetudes Kaukaasia mägilaste rahulolematusele tsarismi poliitikaga, kutsuda neid üles «pühasse sõtta» Venemaa vastu. Sellest ei tulnud aga midagi välja. Kuid Türgi ei kaotanud lootust kasutada mägilasi võitluses Venemaa vastu. 1790. a. maandas Türgi laevastik Anapas 20 000-mehelise dessantkorpuse, kes Batal-paša juhtimisel asus teele Kubanimaale ja Kabardiiniasse. Kohalik elanikkond ei osutanud ka seekord vallutajatele kaasabi ja viimased purustati täielikult Vene vägede poolt, kusjuures Batal-paša ise langes vangi. Järgmisel, 1791. a. vallutasid Vene väed tormijooksuga Anapa kind-

luse, mis oli Türgi ekspansiooni tugibaasiks Põhja-Kaukaasias. Edusamme tegi noor Vene laevastik admiral F. Ušakovi juhtimisel. Eriti hiilgava võidu saavutasid vene meremehed lahingus Kaliakria poolsaare juures (1791), kus Ušakov kasutas uut taktikalist võtet — lõikas Türgi eskaadri rannast ära ning ründas momendil, kui viimane rivistus rännakukorrast ümber lahingukorda.

1791. a. Iaşis allakirjutatud rahulepingu põhjal nihutati Vene-Türgi piir Lõuna-Bugilt Dnestrile. Türgiga sõlmitud rahu võimaldas tsarismil edukalt jätkata koloniseerimispoliitikat, mille eesmärgiks oli kehtestada pärisorjuslikud suhted ka riigi lõunaaladel — arendada feodalismi laiuti. Ukraina ja Ees-Kaukaasia stepirajoonid muutusid Vene impeeriumi provintsideks. 1796. a. ukaasiga keelati «omavoliline asukoha muutmine talupoegade poolt», s. t. kehtestati pärisorjus ka Lõuna-Ukrainas, Krimmis ja Ees-Kaukaasias. Mõned Vene-Türgi sõdade tagajärgedest olid Venemaa tulevase kapitalistliku arengu seisukohalt kasulikud. Ergutades mõisnike kolonisatsiooni, asustas tsaarivalitsus nendesse piirkondadesse riigitalupoegi ja kutsus siia välismaalastest koloniste — bulgaarlasi, serblasi ja moldaavlasi, kes tulid Venemaale vabanemaks Türgi ikke alt. Kuid endise Metsiku Välja kasutamiselevõtu au kuulub eeskätt ikkagi vene ja ukraina talupoegadele. Nemad kündsid üles uudismaa, ehitasid linnad ja kindlused, hakkasid kaevandama maaki ja sütt. Suur tähtsus oli seejuures vabal kolonisatsioonil, s. o. Novorossia asustamisel pagenud talupoegade poolt. Lõunas rajatud linnad kasvasid väga kiiresti. Hersoni ja Jekaterinoslavi järel tekkisid Nikolajev, Odessa, Stavropol ja veidi hiljem Rostov Doni ääres. Armee ja laevastiku vajaduste rahuldamiseks ehitati riiklikke relva-, valu- ja laevatehaseid. Nendega üheaegselt tekkisid ka eraettevõtted — paberi, naha, rasva ja peedisuhkru tootmiseks. Nende omanikud pidid nagu lõunaalade mõisnikudki töölisi palkama. Pärisoriste talupoegade arv lõunas oli väga väike.

Pärast Iaşi rahu, mis kindlustas Venemaale vaba juurdepääsu Mustale merele, hakkas Lõuna-Venemaa kaubakäive kiiresti kasvama. Tihenesid Venemaa majanduslikud sidemed Vahemeremaadega. See õõnestas vana feodaalset majanduslikku baasi, soodustas tootlike jõudude arengut ja kaubatootmise kasvu põllumajanduses mitte ainult Ukrainas, vaid ka sellega piirnevates Vene mustmullakubermangudes. Et pärisorjuslikud suhted olid lõunas nõrgalt arenenud, toimus seal kapitalistlike elementide areng palju kiiremini kui riigi keskosas.

Iaşi rahul oli suur tähtsus ukraina rahvale, sest see tegi lõpu alaliste rüüsteretkede ohule. Mõningal määral kergendas Iaşi rahu Gruusia olukorda ja pidurdas Türgi ekspansiooni Kaukaasias. Ja lõpuks, Venemaa uued edusammud Musta mere ümbruses aitasid kaasa Balkani rahvaste vabadusvõitlusele ja tugevdasid nende sõbralikke tundeid vene rahva vastu.

Majanduslike sidemete laienemine Kasahstaniga. Pärast Noorema ja Keskmise Žuzi (hordi) liitmist Venemaaga (1731—1740) hakkas Kasahstani majandus üha tihedamalt lülituma kujuneva ülevenemaalise turu sfääri. Orenburg, Troitsk ja Semipalatinsk muutusid XVIII sajandi keskpaiku Vene—Kasahstani kaubanduse suurteks keskusteks. Kariloomade, villa, nahkade jt. karjasaaduste vastu müüsid vene kaupmehed kasahhidele teravilja, riiet, metallesemeid jm. tööstuskaupu. Kaubeldi kindlustatud kordonite juures. Kaubandus oli loomuldasa koloniaalne ja kaupmehed said määratu suuri kasumeid.

Kasahhide ja vene talupoegade vaheliste turu- ja majandussidemete mõjul arenes Kasahstani põhja- ja kirderajoonides põlluharimine. Hakati rajama alalisi elamuid, algas üleminek paiksele eluviisile. Venelastelt õppisid kasahhid maad kündma, heina niitma, puumaju ehitama. Kuid need uued nähtused ei ilmnenud kaugeltki mitte kõikjal.

Noorema Žuzi kasahhide ülestõus. 1783. a. algas kasahhide hulgas liikumine. See johtus maaküsimuse teravnemisest Nooremas Žuzis seoses sellega, et tsaarivalitsus piiras rändlemis- ja karjatamisalasid ning et kasahhi feodaalid haarasid paremad karjamaad enda kätte. Nurala khaankonnas tugevnes ka feodaalne rõhumine. Liikumise juhtimine sattus sugukondlike vanemate kätte, kellest paistis eriti silma Pugatšovi talurahvasõjast osavõtnud batõrr Srõm. Ülestõusnud pidasid stepis partisanisõda, tungisid kallale Vene valvepunktidele ja khaanide auulidele. 1786. a. põgenes Nurala khaan Uraali taha. Keisrinna Katariina II oli sunnitud kuulutama ta võimult tagandatuks. Tsaariametnikud, kes tuginesid kohalikele feodaalidele-sultanitele ja osaliselt ka beidele, esitasid Noorema Žuzi khaani kohale mitmeid kandidaate, kuid ükski neist ei suutnud võimul püsida ega sundida ülestõusnud talupoegi sõnakuulmisele. Alles 1797. a. suutsid tsaarivõimud kasahhi feodaalide abil, kes olid ülestõusu ulatusest ära hirmutatud, kinnitada khaaniks raugastunud sultani Aitšuvaki. Selleks ajaks hakkas ülestõus juba raugema.

Talurahva väljaastumise stiihilisusest ning organiseerimatusest, ülestõusnuid juhtinud beide ja batõrride ebajärjekindlusest ja isegi lausa reetmisest hoolimata oli 1783.—1797. a. ülestõus tähtsaks etapiks kasahhi rahva vabadusvõitluse ajaloos. Ta oli sihitud tsarismi feodaalse rõhumise ja koloniaalpoliitika vastu.

Venemaa suhted Kesk-Aasia khaaniriikidega. Kokandi khaaniriigi tekkimine. Kasahstani põhjaosa liitmine Venemaaga võimaldas märksa laiendada kaubandust Kesk-Aasiaga. Hiivast ja Buhhaarast saabusid Orenburgi karavanid siidiga, puuvilla- ja siidriidega, vaipadega. Kesk-Aasia turgudel võis üha sagedamini näha vene tööstustooteid. Kuid kaubandussuhete normaalset arengut

takistasid Kesk-Aasia khaanide feodaalsed vaenused. XVIII sajandi 40-ndatel aastatel said Kesk-Aasia lõunapiirkonnad raskesti kannatada Nadir-šahhi röövjõukude läbi.

Buhhaara oli vassalisõltuvuses Iraanist kuni 1753. a., mil khaan Muhammed-Rahim kuulutas end sõltumatuks ja võttis emiiri tiitli. Kuid mõningad linnad ja piirkonnad ei tunnistanud tema võimu. Buhhaarast eraldus Fergana org, kus tekkis iseseisev Kokandi khaaniriik. Uut khaaniriiki läbisid tähtsad karavaniteed, mis ühendasid Kesk-Aasiat Venemaa ja Hiinaga. Kokandi khaanid allutasid endile suure ja rahvarikka Taškendi linna, mis etendas suurt osa Vene kaubanduses Kesk-Aasia khaaniriikidega.

Buhhaara emiirid püüdsid Fergana kaotust kompenseerida uute alade vallutamisega Kesk-Aasia lõunaosas. Nii vallutasid nad XVIII sajandi lõpus Mervi oaasi viljakad maad ja heitlesid Amu-Darja vasakul kaldal visalt Afganistani emiiridega. Tehti katseid taastada irrigatsioonisüsteemi.

Kesk-Aasia rahvad — usbekid, turkmeenid, tadžikid jt., kes olid vägivaldselt lahutatud erinevatesse feodaalvaldustesse ja keda julmalt ekspluateerisid kohalikud ülikud ning riisusid võõramaised vallutajad, — ei suutnud üle saada sajandeid kestnud majanduslikust ja kultuurilisest mahajäämusest. Niisuguses olukorras oli lähenemine Venemaale, mis toimus majanduslike sidemete laienemise näol, progressiivseks nähtuseks.

6. TSARISM VÕITLUSES KODANLIKU REVOLUTSIOONI VASTU

Revolutsioon Lääne-Euroopas ja antifeodaalne liikumine Venemaal. Nagu kõik feodaalriikide valitsevad klassid, vihkas ka vene aadel kodanlikku revolutsiooni. Kuuldused revolutsioonisündmustest Prantsusmaal ja Belgias tähendasid neile sama, mis teated uuest suurest feodalismivastasest liikumisest omal maal.

1780. a. astusid talupojad pärisorjusliku korra vastu välja Novgorodi, Pihkva ja Tveri kubermangus, niisiis otse pealinna külje all. Kohati sundisid jahiodade ja püssidega relvastatud talupojad taganema nende vastu saadetud väeosi.

1784. a. laienesid talupoegade rahutused Baltimail. Kindralkuberner Browne kandis keisrinnale ette: «Meelepaha on näha kogu kubermangus ... Kõik kaldub üldise ülestõusu poole.»

90-ndate aastate keskel hõlmasid talurahvarahutused rohkem kui poole riigi kõigist kubermangudest. 1797. a. puhkes ülestõus Orjoli kubermangus, kus sellest võttis osa 13 000 pärisorist talupoega. Ainuüksi ülestõusu juhi nimi — Jemeljan Tšernodõrov — äratas mõisnike mälestustes kohutava Jemeljan Pugatšovi kuju. Tsaarivõimud lämmatasid selle ülestõusu suurte relvastatud jõudude abil.

Tsarismi kontrrevolutsiooniline tegevus. Sellises olukorras muutus tsaarivalitsuse poliitika reaktsioonilisemaks. Tema agendid

Prantsusmaal toetasid aktiivselt rojaliste-kontrrevolutsionääre. Kui kuningas Louis XVI püüdis põgeneda Pariisist, andis Vene saadik talle passi. Venemaalt leidsid varjupaiga aristokraatidest emigrandid, kes said siin heldelt toetusi.

Pärast Louis XVI hukkamist katkestas Katariina II suhted revolutsioonilise Prantsusmaaga ja toetas Inglise valitsuse kavatsust organiseerida mereblokaad ja interventsioon taastamaks Prantsusmaal feodaalkorda. Kuid Vene keisrinna ei kiirustanud oma vägede saatmisega Prantsusmaale, pidades paremaks, et seda teeksid teised monarhid.

Venemaal jälitati aina laiemalt progressiivset intelligentsi, tugevnes tsensuur, kehtestati veelgi julmem politseiline režiim. Seega püüdis tsarism täita sandarmi osa nii Euroopa mastaabis kui ka oma «kodus».

Rzeczpospolita teine ja kolmas jagamine. Valgevene ja Paremkalda Ukraina taasühendamine Venemaaga. Seoses kapitalistlike suhete arenemisega Poolas aktiviseerusid šlahta progressiivsed ringkonnad. Neil läks korda kodanluse toetusel saavutada mõningaid reforme. 1791. a. võttis seim vastu uue konstitutsiooni, mis tunduvalt piiras kuninga võimu. Euroopa monarhid nägid selles Prantsuse revolutsiooni mõju, ehkki reformid Poolas olid üpris mõõdukad ega riivanud ei pärisorjuslikku korda, ei aadli privileege. Samal ajal palusid ühiskondlikust liikumisest hirmunud poola magnaadid abi tsaarivalitsuselt.

Katariina II saatis Poolasse sõjaväe, et taastada seal endine kord. Interventsioonist võtsid osa ka Preisi väed. Uus konstitutsioon tühistati. 1793. a. toimus Rzeczpospolita teine jagamine. Preisi hõivas Gdanski, Toruni, Poznani. Venemaa sai Ida-Valgevene ja Paremkalda Ukraina.

Peatselt algas Poolas patriootiline liikumine. Seda juhtis kindral Tadeusz Kościuszko, kes pooldas kodanlikku revolutsiooni. Ülestõusnud võitlesid vapralt Preisi ja Vene vägede vastu. Et võita talupoegade sümpaatiat, avaldas Kościuszko universaali talupoegade isikliku vabastamise ja teokohustuste vähendamise kohta. Kuid seda ei toetanud šlahta, kes ei soovinud sugugi talupoegade olukorda kergendada. Seepärast talurahvas ei liitunud ülestõusuga.

Kościuszko ülestõusu mõju ulatus Kuramaale, kus talupojad keeldusid teotegemisest, süütasid metsi ja rüüstasid mõisaid. Samal ajal toimusid rahutused ka Leedus. Kościuszko juhtimisel tegutsenud Poola-Leedu väed haarasid linnakodanike ja šlahta abil Vilniuses võimu. Leedus loodi spetsiaalne valitsusorgan — Ülemnõukogu. Algul talupojad toetasid seda, kuid veendunud, et Ülemnõukogu ei kavatse pärisorjust kaotada, jäid ülestõusust eemale. See otsustas ülestõusu lüüasaamise.

Preislased vallutasid Krakovi, Vene väed tungisid Varssavisse. Haavata saanud Kościuszko langes vangi ja heideti Peeter-Pauli kindlusse. Ülestõus suruti maha. Kuid ta oli sidunud käed

osal Euroopa feodaalse reaktsiooni jõududest. F. Engels rõhutas, et ülestõusnute vastupanu «päästis Prantsuse revolutsiooni».[77]

Kolmas Rzeczpospolita jagamine toimus 1795. a. Seekord Poola kui iseseisev riik likvideeriti. Suurema osa Poola maadest koos Varssaviga haaras endale Preisimaa. Ülejäänud poolakatega asustatud alad koos Lubliniga läksid Austria valdusse. Venemaaga ühendati Lääne-Volõõnia, Lääne-Valgevene, Leedu ja Kuramaa.

Rzeczpospolita täielik jagamine võttis poola rahvalt paljudeks aastateks tema riikluse, määras ta austria ja saksa parunite ning vene mõisnike võimu alla. Tsarism oli poola rahva vaenlane, nagu ta oli ka vene jt. meie maa rahvaste vaenlane. Oma agressiivsetel eesmärkidel ajas tsaarivalitsus Poola suhtes reaktsioonilist poliitikat.

Samal ajal avanesid Venemaaga ühendatud Ukrainale ja Valgevenemaale majanduse ja kultuuri arendamisel hoopis paremad perspektiivid sellega võrreldes, mis neil oli olnud laguneva Poola riigi koosseisus.

Läti ja Leedu rahvas vabanes Vene riigi koosseisus Preisi haardesse sattumise ning vägivaldse saksastamise ohust. Venemaaga liitmise järel hakkasid Baltikumis tootlikud jõud arenema senisest kiiremini.

Pärisorjusliku reaktsiooni ja politseilise võimu tugevnemine. Vastavalt sellele, kuidas Euroopas levisid kodanliku revolutsiooni progressiivsed ideed ja Venemaal laienes talurahva massiline feodalismivastane liikumine, muutus tsarismi poliitika üha reaktsioonilisemaks. Pärisorjuslik reaktsioon võttis eriti jõhkrad vormid XVIII sajandi 90-ndatel aastatel.

Katariina II surma järel sai keisriks tema poeg Paul, kes oli seisukohal, et revolutsiooniohu vastu saab võidelda ainult halastamatute repressioonide ja julma terrori abil. Jätkates oma ema kontrrevolutsioonilist poliitikat, ületas Paul teda selles suhtes paljuski.

Paul osutas suurt tähtsust armeele, püüdes sellest teha isevalitsuse sõnakuuleliku ja ustava tööriista. Sel eesmärgil juurutas ta sõjaväes kepidistsipliini ja mõttetut drilli, pööras erilist tähelepanu armee paraadlikule väljanägemisele, reglementeeris rangelt armee siseelu, nõudis määrustiku vastuvaidlematut täitmist. Tehti kõik selleks, et kasvatada soldatis pimedat allumist ülemusele ja et tal poleks iseseisvat mõtlemist. Niiviisi Paul rääkiski: «Soldat on eeskirjaga ettenähtud lihtne mehhanism.»

Niisugusele sõjalise väljaõppe ja kasvatussüsteemile vastas kõige enam Preisi kuninglikus armees kehtiv režiim, kus palgasõdureid hoiti allumises kepi ja nüristava drilli abil. Seepärast sai Paulist Friedrich II sõjaväedoktriini kirglik poolehoidja. Ta hakkas Vene armeed ümber korraldama preisi šablooni järgi. Kehtestati preisi sõjaväemäärustikud, preisi rivi ja isegi ebamugav, liikumist

[77] К. Маркс и Ф. Энгельс, Сочинения, т. 22, lk. 26.

aheldav preisi sõjaväevorm kitsa mundri, kõrge nahkmütsi ning takust tehtud patside ja parukaga.

Eesrindlikud sõjaväetegelased ei saanud muidugi leppida niisuguste uuendustega. Sellest teada saanud, ajas tsaar nad armeest välja. Nii vallandati ja saadeti asumisele ka Suvorov.

Meelevaldse poliitilise surve pitserit kannavad kõik tsarismi selle perioodi ettevõtmised. Püüdes takistada revolutsiooniliste ideede levikut, sulges tsaarivalitsus erakoolid, tugevdas tsensuuri, keelas raamatute sissetoomise välismaalt. Mindi isegi niikaugele, et ametlikult keelati ümmarguste kübarate ja prantsuse moe järgi õmmeldud riiete kandmine, samuti sõnad «kodanik» ja «isamaa», kuivõrd neid tuli sageli ette Prantsuse vabariigi riiklikes dokumentides ja Konvendi kõnemeeste kõnedes.

Valitsus võttis kursi riigiaparaadi edasisele tsentraliseerimisele. See tähendas Paul I despotismi süvenemist. Igati ergutati ka kiriku tegevust, milles nähti pärisorjusliku reaktsiooni tähtsaimat ideoloogilist relva; kõrgemale vaimulikkonnale jagati ordeneid ja rahalisi autasusid. Vaimulikelt nõuti, et nad hoiaksid talupoegi sõnakuulmises. Vaimulike ettevalmistamiseks avati kaheksa seminari ja kaks akadeemiat.

Pauli ajal muutus mõisnikel üpris raskeks riigiteenistusest lahkumine. Lõpetati aadli kubermangukoosolekute kokkukutsumine, mis mõnevõrra vähendas aadli privileege. 1797. a. anti ukaas, mis keelas mõisnikel sundida talupoegi pühapäeviti tegu tegema. Seaduses soovitati, et teopäevade arv nädalas ei ületaks kolme päeva.

Kuid oleks täiesti ekslik pidada Pauli aadli ja pärisorjusliku korra vastaseks, nagu on seda teinud mõned kodanlikud ajaloolased. Sundides aadlit riigiteenistuses viibima, tahtis Paul kõiki valitseva klassi jõude koondada trooni ümber ja aktiviseerida neid võitluseks revolutsiooniohu vastu. Ta tahtis absolutismi tugevdamise teel kindlustada aadliimpeeriumi revolutsiooniliste vapustuste vastu. 1797. a. ukaas aga, mida sageli ebaõigesti nimetatakse kolmepäevase teoorjuse ukaasiks, oli mõeldud selleks, et veidi rahustada talurahvast, kes oli üha tugevneva pärisorjusliku ekspluateerimise ja mõisnike omavoli tõttu viidud meeleheitele. Ukaas ei kohustanud mõisnikke, vaid ainult soovitas neil teotegemist piirata kolmele päevale nädalas ning keelas teotegemise vaid pühapäevadel. Järelikult ei puudutanud ukaas sugugi pärisorjusliku süsteemi aluseid ega mõisnike õigusi.

Veelgi enam, ukaas kinnitas, et mõisnikud võivad oma talupoegi asumisele saata. Seaduse alusel rajati krediitpank pikaajaliste laenude andmiseks vaesunud mõisnikele. Pärisorjuslik kord seati sisse ka Lõuna-Ukrainas, Aasovil ja Donil ning Ees-Kaukaasias, kus mõisnikel keelati vastu võtta pagenud talupoegi. Pauli ajal jätkati riigitalupoegade jagamist mõisnikele. Nii said mõisnikud nelja aasta jooksul 600 000 talupoega.

Sõda kodanliku Prantsusmaaga. Ušakovi eskaadri tegevus. Suvorovi armee sõjakäigud. Välispoliitika alal jätkas tsarism visa võitlust «pöörase Prantsuse vabariigi» vastu, nagu Paul tituleeris kodanlikku Prantsusmaad. Prantsuse mõju levik Belgias, Hollandis ja Itaalias, Malta ja Joonia saarte vallutamine prantslaste poolt, Prantsuse vägede maandamine Egiptuses — see kõik oli tõukejõuks, mis kutsus ellu uue Prantsuse-vastase koalitsiooni. Teine koalitsioon moodustati 1798. a. Inglise valitsevate ringkondade algatusel ja sellesse kuulusid veel Austria ning Türgi. Koalitsiooniga ühines ka tsaari-Venemaa.

Võitluse kõrval prantsuse mõju vastu Euroopas püüdis tsarism kindlustada oma positsioone Lähis-Idas. Türgi valitsuse nõusolekul, kellele ei meeldinud Prantsuse ekspansioon Vahemerel, sõitis Vene eskaader admiral Ušakovi juhtimisel 1798. a. sügisel Vahemerele, et ajada Prantsuse väed minema Joonia saartelt. Prantslaste peamiseks baasiks oli siin tugevasti kindlustatud Korfu saar. Pärast väikese Vido saare vallutamist, mis oli vaenlase kaitse võtmepositsiooniks, sundisid vene meremehed prantsuse garnisoni Korfus kapituleeruma. See oli sõjaajaloos esimene kord, kus tugev merekindlus vallutati ilma suuremate maavägede abita. Kreeka elanikkond Joonia saartel tervitas palavalt vene meremehi.

1798. a. lõpus kirjutati alla Vene—Türgi liidulepingule, mis nägi ette vastastikuse sõjalise abi ja Vene sõjalaevade vaba läbipääsu väinadest.

Osa Ušakovi eskaadrist jätkas 1799. a. suvel sõjalisi operatsioone Itaalia rannikul. Vene meremehed vabastasid prantslastest Naapoli. Mõnevõrra hiljem marssis vene meremeeste väesalk Rooma.

Itaaliasse saadeti ka Vene ekspeditsiooniarmee. Selle juhiks määras Paul väga vastumeelselt Suvorovi. Sel ajal polnud Venemaal ega isegi kogu Euroopas tuntumat ja autoriteetsemat väejuhti.

Seekord seisis Vene vägede ees uus ja tugev vaenlane — suurearvuline Prantsuse rahvuslik armee, kes oma võitlusvõimelt ületas ükskõik millise Lääne-Euroopa riigi sõjaväe. Venelaste liitlasteks olid juba korduvalt prantslastelt lüüa saanud Austria väed, keda oli kasvatatud iganenud saksa sõjadoktriini vaimus. Kuid nekrutitest koosnev Vene armee, varustatud selle aja kohta eeskujulike relvadega ja evides suuri sõjakogemusi, osutus võimeliseks mitte ainult Prantsuse armeele vastu seisma, vaid ka teda võitma.

Pauli jt. reaktsioonilise preisluse kummardajate pingutustest hoolimata säilitati armees vene sõjakunsti progressiivsed traditsioonid. Need avaldusid kuulsas Suvorovi määrustikus, mis on tuntud nimetuse all «Võitmise teadus». See 1796. a. kirjutatud teos üldistas Vene armee rikkalikke lahingukogemusi, mis olid omandatud eriti kahe Vene—Türgi sõja ajal XVIII sajandi teisel poolel.

Suvorov sai suureks väejuhiks seepärast, et suutis leida ja edasi

viia oma ajastu sõjakunsti kõige progressiivsemaid tendentse, kasutada ja täiustada strateegiat ja taktikat. Selle uue taktika olemust iseloomustas Suvorov lakooniliselt vormeliga — «silmamõõt, kiirus, pealetung». Selle printsiibi rakendamine nõudis soldateilt ja ohvitseridelt sihikindlat ning otsustavat tegutsemist, isiklikku initsiatiivi ja vastastikust abistamist, lõppkokkuvõttes aga lahinguülesandest arusaamist. «Iga sõjamees peab manöövri mõttest aru saama,» õpetas Suvorov.

Selliselt kasvatatud vägedega suutsid eesrindlikud vene väejuhid saavutada otsustavaid strateegilisi võite. Nende eesmärgiks oli mitte ainult vaenlast tagasi tõrjuda, vaid hävitada ta elavjõud ootamatu löögiga, mis pidi olema ette valmistatud kiire manöövri käigus.

Uued taktikalised võtted ning hoopis painduvam lahingukord, mis oli üles ehitatud karree ja lahkrivis laskurite kolonni ühendamisele, võeti Suvorovi armees tarvitusele varem kui Prantsuse omas. Seepärast suutsidki Vene väed suure väejuhi Suvorovi juhtimisel võita Lääne-Euroopa kõige paremat sõjaväge — Prantsuse kodanliku vabariigi armeed.

Suur tähtsus oli ka faktil, et kodanlik Prantsusmaa ei pidanud sel perioodil enam vabadussõda, vaid vallutussõda. Hoolimata tsarismi eesmärgist taastada Prantsuse monarhia, esinesid vene sõdurid Itaalia vabastajate osas. See asjaolu oli Suvorovi armee määravaks moraalseks eeliseks.

1799. a. aprillis murdsid Vene väed hävitava löögiga läbi prantslaste kaitse Adda jõel ning vallutasid peagi Milaano ja Torino linna. Läbides lahinguid pidades üle 400 kilomeetri, puhastasid nad viie nädalaga kogu Lombardia vaenlasest. Seejärel purustasid nad vihases lahingus Trebbia jõel uue Prantsuse armee, mis tuli kohale Firenze piirkonnast. Saavutanud veel ühe võidu Novi all, avasid Suvorovi väed endale tee Genua peale.

Kuid Austria valitsevad ringkonnad, kes kasutasid Vene armeed Prantsuse vägede purustamiseks, kiirustasid nüüd teda Itaaliast ära saatma, et peremehetseda seal üksinda. Ka Inglise väejuhatusele ei meeldinud näha Vene vägesid Vahemere kaldal. Seetõttu tehti Suvorovile ettepanek minna oma vägedega Šveitsi otsekui ühinemaks Austria armeega. Samal ajal aga viidi Austria väed Šveitsist välja.

Kuid õel plaan, millega loodeti Suvorovi armee hukatusse tõugata, ei õnnestunud. Pärast ainulaadset marssi üle Alpide lõid Vene väed tagasi vaenlase kõik katsed neid hävitada ja murdsid välja Ülem-Reini orgu. Nad teenisid ära kustumatu kuulsuse legendaarsetes lahingutes Sankt Gotthardi ja Kuradisilla juures, käredavoolulise Reussi ületamisel ja Mutteni orus.

Paul õnnitles silmakirjalikult Suvorovit võidu puhul ning andis talle generalissimuse kraadi, kuid seejärel pani ta jällegi põlu alla.

Seks ajaks olid vastuolud liitlaste vahel sedavõrd põhjalikud, et Paul otsustas koalitsioonist välja astuda. Vene väed kutsuti kodumaale tagasi. Itaalia jäi austria okupantide võimu alla. Seal taastati kõikjal feodaalkord ja feodaaldünastiad. Selles väljenduski Venemaa osavõtul peetud sõja restauraatorlik reaktsiooniline iseloom. Kuid sellele vaatamata säilitasid Euroopa rahvad alatiseks mälestuse vene soldati kangelaslikkusest ja vaprusest ning vene väejuhtide sõjakunstist.

XXIII peatükk

VENE KULTUUR XVIII SAJANDI TEISEL POOLEL. FEODALISMIVASTASTE IDEEDE KUJUNEMINE. VENE RAHVUSE ARENEMINE

1. VENE RAHVUSLIKU KULTUURI ARENGU PÕHIJOONED XVIII SAJANDI TEISEL POOLEL

Feodaalse rõhumise ja pärisorjuslaste omavoli suurenemisega kaasnesid repressioonid rahvusliku kultuuri eesrindlike suundade ja tegelaste vastu. Eriti tugevnesid need repressioonid talurahvasõja ajal ning Läänes toimunud kodanliku revolutsiooni tõusuaastail. Ühtaegu toetas isevalitsus järjekindlalt reaktsioonilisi suundi ideoloogias ja kultuuris, soodustas müstika, monarhistlike ja klerikaalsete voolude levikut. Sel perioodil oli kirik vene eesrindliku teaduse ja kultuuri õelamaid vaenlasi.

Niisugustes tingimustes arenedes võttis vene eesrindlik kultuur üha rohkem opositsioonilise ja pärisorjusevastase iseloomu. Mida rohkem ta peegeldas rahva pärisorjusevastaseid nõudmisi, seda kõrgema arengutaseme ta saavutas. Rahvuskultuuris ilmnesid aina selgemalt kaks suunda.

Eesrindlik kultuur omandas üha enam materialistlikke jooni. Kantud nagu varemgi patriotismi ideedest, sai nüüd tema peamiseks jooneks kehtiva korra kriitika. Isevalitsuse ja pärisorjuse kritiseerimisega on seotud ka realismi algete tekkimine kirjanduses ja kunstis. XVIII sajandi lõpul tõusis esile A. Radištšev, kelle tegevus ja looming tähistab kvalitatiivselt uut etappi vene kultuuri arengus.

Eesrindlikku vene ühiskondlikku mõtet mõjutasid märgatavalt Lääne-Euroopa progressiivsed ideed, Ameerika vabadusvõitlus ja Prantsuse revolutsioon.

Haridus. Maa majanduslik areng ja riigiaparaadi vajadused sundisid valitsust astuma mõningaid samme hariduse alal. Kuid see, mis ära tehti, oli nagu varemgi riigi tegelike vajaduste ja haridussüsteemi ees seisvate ülesannetega võrreldes väga tühine.

80-ndail aastail hakati linnades looma pea- ja alamrahvakoole. Kuid selleks ei antud küllaldaselt raha ning sajandi lõpus tuli kubermangu kohta ainult üks pea-rahvakool (keskkool), pooltes maakonnalinnades polnud aga isegi alam-rahvakoole (algkoole). 1801. a. oli kogu riigis 290 alg- ja keskkooli, kus õppis 22 000 noort. Talupoegade tarbeks Venemaal koole polnud, ainukesteks õppeasutusteks rahva töötavate kihtide jaoks olid soldatikoolid. Sajandi lõpus oli neid 116 kokku 12 000 õpilasega. Soldatikoolide kasvandikud etendasid XVIII sajandi vene kultuuris ja teaduses silmapaistvat osa. Nende hulgast tulid õpetlased S. Krašeninnikov ja I. Lepjohhin, valgustaja A. Polenov, arhitekt J. Starov, skulptorid M. Kozlovski ja F. Štšedrin, kunstnikud A. Antropov ja A. Matvejev, leidur I. Polzunov jpt.

Niisama aeglaselt rajati ka spetsiaalseid õppeasutusi. Tõsi küll, sel ajajärgul tekkisid Mäekool, Maamõõdukool, Suurtükiväe- ja Inseneerikorpus, Kommertskool, Meditsiini-Kirurgia Akadeemia ja Laevasõidukool. Ent need õppeasutused rahuldasid riigi vajadusi spetsialistide järele vaid tühisel määral. See-eest õitsesid lopsakalt vaimulikud seminarid. Neid oli kogu riigi peale 66, seminariste aga üle 20 000. Katariina valitsus toetas ja arendas igati hariduse seisuslikku printsiipi, mis ilmnes ka mõisnike (šlahta) korpuste reorganiseerimises ja laiendamises, vaimulike seminaride tegevuses, Aadlineidude Instituudi ja aadlipansionaatide asutamises. On iseloomulik, et Aadlineidude Instituudi (200 kasvandikku) ülalpidamiseks kulutati rohkem raha kui riigi kõigi rahva- ja soldatikoolide peale.

Katariina valitsuse haridusalase tagurlikkuse üheks kõige ilmekamaks näiteks oli kinniste õppeasutuste loomine, kuhu võeti 5—6-aastaseid lapsi. Nende õppeasutuste korraldus toetus prantsuse valgustajate loodud «uue inimtõu loomise» teooriatel. Tegelikult tähendas see koolide täielikku isoleerimist riigi ühiskondlikust elust ning laste kasvatamist ultramonarhistlikus ja klerikaalses vaimus.

Koolide vähesusest tingitult jäi aadli seas kombeks laste kodune kasvatamine välismaalastest koduõpetajate (guvernööride) juhatusel. Sellisest «õpetamisest» provintsiaadli perekondades andis D. Fonvizin satiiriliselt teravdatud, kuid tüüpilise pildi oma komöödias «Äbarik».

Moskva ülikool. Vene hariduselu üheks tähtsamaks keskuseks XVIII sajandi teisel poolel oli 1755. a. avatud Moskva ülikool. Seal propageeriti oma aja kohta eesrindlikke kasvatus- ja õpeta-

misprintsiipe. Ülikoolis ei piirdutud üliõpilaste ja gümnasistide õpetamisega, vaid arendati ka laialdast teadmiste propagandat. Süstemaatiliselt korraldati loenguid ja dispuute, koostati ja anti välja õpikuid, teaduslikku, filosoofilist ja ühiskondlik-poliitilist kirjandust. 1756. a. peale andis ülikool välja esimest Moskva ajalehte «Moskovskije Vedomosti», hiljem ka ilukirjanduslikke ajakirju. Sajandi 70-ndail aastail loodi ülikooli juurde esimene kirjandusteaduslik ühing Venemaal, mis seadis eesmärgiks tähtsaimate vene kirjandus- ja ajalooteoste väljaandmise ning ka uurimistöö keele ja kirjanduse alal.

N. Novikovi tegevus. Ülikool omandas teadmiste levitamisel eriti suure tähtsuse 1779.—1789. a., mil ülikooli trükikoja juhatajaks oli suurepärane publitsist, vene eesrindliku satiirilise ajakirjanduse pioneer, kirjanik ja kirjastaja Nikolai Novikov (1744—1818). Juhtides ülikooli trükikoda, laiendas ta raamatute kirjastamist ning raamatukaubandust selle aja kohta ennenägematus ulatuses. Novikov andis välja ühiskondlik-poliitilisi, kirjanduslikke ja teaduslikke ajakirju, raamatuid ajaloo, geograafia ja majanduse alalt. Kokku trükiti tema ajal ligi 1000 raamatut. Palju tegi Novikov ära Lääne-Euroopa kirjanike, filosoofide ja õpetlaste parimate teoste tutvustamiseks vene lugejale. Ta andis vene keeles välja Shakespeare'i, Lessingi, Beaumarchais', Moliére'i, Voltaire'i, Rousseau' Locke'i jt. teoseid. Oma ajakirjades jt. väljaannetes propageeris Novikov eesrindlikke pedagoogilisi printsiipe. Novikovi kirjastuse ümber kogunesid tolleaegse Venemaa parimad inimesed. Kirjastuse tegevusel oli suur progressiivne tähtsus sellest hoolimata, et Novikov, kes langes üha uute repressioonide ohvriks ega näinud ühiskondlikku jõudu, millele toetuda, sattus vabamüürluse müstiliste ideede mõju alla ja andis teadusliku kirjanduse kõrval välja ka vabamüürlaste teoseid.

Kuigi Novikov seisis kaugel revolutsioonilistest ideedest, häiris tema tegevus pärisorjuslasi väga. Pärast repressioone võeti trükikoda temalt ära, suurem osa raamatuist konfiskeeriti. Ta ise arreteeriti 1792. a. ning heideti Schlüsselburgi kindlusse. Sealt vabanes ta nelja aasta pärast täiesti murtud inimesena. Arveteõiendamine Novikoviga oli üheks kujukaks näiteks nendest repressioonidest, mida isevalitsus rakendas eesrindlike vene kultuuritegelaste vastu XVIII sajandi lõpus.

Teadus. XVIII sajandil astus Venemaa teadus ja tehnika suure sammu edasi. Teaduste Akadeemia poolt organiseeritud I. Lepjohhini, V. Zujevi, N. Ozeretskovski, P. Pallase jt. ekspeditsioonidel koguti rikkalik geograafiline, mineraloogiline, botaaniline ja zooloogiline materjal ning tähtsaid kartograafilisi andmeid. Peale selle saadi nendel ekspeditsioonidel palju väärtuslikke teateid riigi majanduse ning Venemaa rahvaste etnograafia kohta.

Teaduste Akadeemias töötas silmapaistev keemik ja mineraloog V. Severgin ning 60-ndail aastail Venemaale naasnud ülemaa-

ilmse kuulsusega matemaatik ja mehhaanikateadlane Leonhard Euler (1707—1783). Veel välismaal andis Euler esimesena õige hinnangu Lomonossovi geniaalsetele avastustele ning osutas talle suurt abi võitluses reaktsionääride vastu teaduses.

Suureks teaduslikuks sündmuseks oli XVIII sajandi lõpus väljaantud vene keele esimene täielik sõnaraamat. Vene rahvusliku kirjakeele kujunemise ning arenemise seisukohalt oli sel tööl määratu suur tähtsus.

Märgatava eduga arenes ka vene arstiteadus. Silmapaistev kirurg K. Štšepin oli esimene, kes hakkas õpetama arstiteadust vene keeles. Selle teadusala arendamisel olid teenekamad veel vene epidemioloogia looja D. Samoilovitš ja Moskva ülikooli esimene meditsiiniprofessor S. Zõbelin. Viimane tegi viljakat tööd lastehaiguste ravimisel ja osutas palju tähelepanu haiguste vältimise võimalustele. Zõbelin tõestas, et suur suremus riigis ja rahvaarvu aeglane kasv on tingitud pärisoriste talupoegade raskest olukorrast.

Põllumajanduse olukord ja selle intensiivistamise kavad andsid tõuke esimesteks sammudeks vene agronoomia ja mullateaduse arendamisel. A. Bolotov hakkas N. Novikovi abil välja andma üht esimestest agronoomiaajakirjadest. Agronoomia, põllutööriistade täiustamine, tehniliste kultuuride kasvatamine jt. küsimused olid esikohal sajandi 60-ndail aastail tegevust alustanud Vaba Majandusliku Ühingu väljaandeis.

Eesrindlikuks õigusteadlaseks oli Moskva ülikooli professor S. Desnitski. Ta jõudis õigusteaduse omaaegsest tasemest tunduvalt ette tänu sellele, et seostas õiguse tekkimise ja arengu ühiskonna majanduseluga. Perekonna ja riigi teket ning arengut käsitles Desnitski seoses varandusliku ebavõrdsuse ning eraomanduse tekkimisega. Sealjuures kriipsutas ta alla maavalduse eriti suurt tähtsust.

Pärast Lomonossovi surma arenes ajalooteadus juba väljaspool Teaduste Akadeemiat. Suurt tööd ajaloodokumentide kogumisel ja nende avaldamisel tegi N. Novikov. Kõige silmapaistvamateks aadlihistoriograafideks olid sel ajal M. Štšerbatov ja I. Boltin. Štšerbatovi seitsmeköiteline «Venemaa ajalugu», mis kujutas endast määratu suure faktilise materjali kogu, peegeldas autori äärmiselt reaktsioonilisi vaateid. Boltin arvustas kriitiliselt Štšerbatovi «Venemaa ajalugu» ning prantslase Leclerci võhiklikku raamatut vene rahvast ja tema ajaloost. Poleemikas Štšerbatovi ja Leclerciga esitas Boltin palju tähtsaid ning huvitavaid mõtteid ajaloolise protsessi ühtsusest eri rahvastel, feodalismi olemasolust Vana-Venemaal, ajalooallikate kriitilise analüüsi vajadusest jt. Boltin kaitses seejuures sõnakalt isevalitsust ja pärisorjuslikku korda.

Sajandi teisel poolel tegi suuri edusamme vene filosoofia. Lomonossovi teaduslikule ja filosoofilisele pärandile ning prantsuse filosoofide-valgustajate mõtetele tuginedes arenes vene filosoofia

materialistlikus suunas. Filosoofide D. Anitškovi, J. Kozelski, S. Desnitski jt. tööde iseloomulikuks jooneks oli idealismi, religiooni ja kiriku krõbe kriitika, usk inimmõistuse võimetesse ja teaduse ning hariduse tulihingeline kaitsmine. See kõik lähendas neid prantsuse filosoofidele-valgustajatele, kelle töid läbisid feodaalkorra ja selle ideoloogia vastu võitlemise ideed. Valitsuse repressioonide üheks kõige piltlikumaks näiteks oli D. Anitškovi tagakiusamine tema materialistliku ja ateistliku dissertatsiooni pärast. Dissertatsioon põletati avalikult kiriklike ja ilmalike reaktsionääride kaebuse põhjal. Vene materialistide tööde pärisorjusevastane hoiak ja nende tihe side eesrindliku ühiskondlik-poliitilise mõtte esindajatega valmistas ette materialistliku mõtte ühinemise revolutsioonilise ideoloogiaga, mis leidis väljenduse Radištševi töödes.

Tehnika. Tööstuse ja linnade kasv tingis vene tehnilise mõtte arengu. See oli seotud alamatest rahvakihtidest esilekerkinud suurepäraste vene leidurite loominguga. Kõige suurem tähtsus oli sõduri poja I. Polzunovi (1730—1766) töödel, kes leiutas ja ehitas Kolõvani tehases Altais esimese universaalse aurumasina maailmas. Polzunovil tuli töötada väga raskes olukorras, mis murdis ta tervise. Aasta enne tema surma ehitatud aurumasin lõhuti peatselt.

Niisama traagiline oli iseõppinud leiduri I. Kulibini (1735—1818), Nižni Novgorodi linnakodaniku poja saatus. Kulibin leiutas kolme rattaga jalgratta (kaasaegse jalgratta prototüüp), iseliikuva laeva, prožektori, invaliidiproteesid jm. Kulibini tehnikaloomingu tippsaavutuseks oli ühekaarelise puusilla mudel Neevale. Kuid enamik tema ideedest ei leidnud rakendamist. Leiutised hävisid ja Kulibin ise suri viletsuses.

Uraali meister K. Frolov ehitas XVIII sajandi 60-ndail aastail esimese hüdraulilise masina. Kaluuga kaupmees R. Glinkov leiutas linaropsimisseadme ja paljuvärtnalise ketrusmasina. Rževi leidur Voloskov oli üheks automaatika pioneeriks Venemaal, ta tegi palju ära ka kodumaise värvitööstuse arendamiseks.

Tehnika olukord ja areng tõi eriti nähtavale lõhe rahva saavutuste ning nende kasutamise vahel tootmises. Pärisorjuslikud suhted pidurdasid üha rohkem tootlike jõudude arengut ja süvendasid riigi mahajäämust.

3. ÜHISKONDLIK-POLIITILISED IDEED. VALGUSTUSLIKU IDEOLOOGIA KUJUNEMINE VENEMAAL

Vene valgustajad XVIII sajandi teisel poolel. Vene ühiskondlik-poliitiliste ideede arengus oli XVIII sajandi teisel poolel põhiliseks valgustusliku ideoloogia kujunemine. Selle iseloomulikeks joonteks olid pärisorjuse ja kõigi selle avaldusvormide kirglik vihkamine, usk hariduse kõikvõimsusse ja selle palav toetamine, püüe

saavutada üldist hüvangut kõigi jaoks. Kuivõrd tekkiva kodanluse ideoloogid ei kaitsnud vähemuse omakasupüüdlikke huve, siis said valgustajaist faktiliselt talurahva huvide kaitsjad. Talurahvas oli aga eluliselt huvitatud pärisorjuse hävitamisest. Valgustajate nõudmiste teostamine oleks avanud võimalused kapitalistlike suhete kiiremaks arenguks. Muidugi, valgustajatel ei olnud esialgu täit selgust oma eesmärkidest. Nad ei mõistnud täielikult isevalitsuse poliitika olemust ja suunitlust, seda enam, et seda poliitikat sageli maskeeriti kõikvõimalike liberaalsete fraaside ja aktsioonidega. XVIII sajandi valgustajatel säilisid veel mõningad illusioonid tsarismi suhtes, nad ei jõudnud isevalitsuslik-pärisorjusliku korra aluste kritiseerimiseni, vaid piirdusid selle korra üksikute külgede ja kõige võikamate nähtuste paljastamisega. Valgustajad ei mõistnud, et see kord tuleb hävitada revolutsioonis.

Juba Lomonossov jõudis järeldusele, et pärisorjust tuleb leevendada. Tema teaduslikud, filosoofilised ja ühiskonnaalased teosed olid objektiivselt pärisorjusevastased. XVIII sajandi 60-ndail aastail võtsid vene valgustajate väljaastumised pärisorise talurahva huvide kaitseks üha avalikuma ja teravama kuju. Uue Seadustiku komisjonis 1767. a. nõudsid saadikud G. Korobjin, J. Kozelski jt. talupoegade koormiste vähendamist ja seadusandlikku reglementeerimist, mõisnike võimu ja omavoli piiramist talupoja varanduse ja isiku üle. Belgorodi ainastalunike saadik A. Maslov läks aga veelgi kaugemale: ta soovitas võtta talupojad mõisnikelt ära ning muuta riigitalupoegadeks.

Ka Desnitski tõõd nägid ette pärisorjusliku korra piiramise ja järkjärgulise likvideerimise. Oma «Esildises» uue Seadustiku komisjonile soovitas ta keelata talurahva edasise pärisorjastamise, riigitalupoegade kinkimise mõisnikele ja talupoegade müümise lahus maast. Samal ajal nõudis Desnitski isevalitsusliku võimu piiramist valitseva Senati loomisega; valimised pidid tema arvates toimuma varandusliku tsensuse alusel. Desnitski soovitas kaotada seisuslikud privileegid. Ta pani ette korraldada kogu riigis ümber kohtusüsteem, võttes aluseks kodanliku õiguskorralduse printsiibid. Olles seisukohal, et kõik kodanikud peavad seaduse ees olema võrdsed, soovitas Desnitski sisse seada kindlakoosseisulise kohtu ja avaliku õigusemõistmise.

Suure progressiivse tähtsusega olid ka Desnitski ettepanekud kehtestada kõigi Venemaa rahvaste võrdõiguslikkus ning meeste ja naiste üheõiguslus.

Paljusid pärisorjusliku korra nähtusi kritiseeris A. Polenov oma töös «Talupoegade pärisorjuslikust olukorrast Venemaal». Polenovi projekti järgi pidi talupoeg töötama mõisnikule vaid üks päev nädalas, kusjuures maksud ja andamid ei tohtinud ületada kümnendikku talupoja sissetulekust. Ta pidas tarvilikuks kaitsta talupoegi mõisnike omavoli eest ja kehtestada selle üle range kontroll.

Polenov kinnitas, et talupoeg peab saama maa enda valdusse ning tal peab olema selle pärandamise õigus.

Silmapaistvat osa valgustusliku liikumise ja feodalismivastaste eesrindlike ideede kujundamises ning nende arengus etendasid sajandi 60-ndatel aastail ilmuma hakanud satiirilised ajakirjad. Parimad neist, eriti Novikovi «Truten» ja «Živopissets», võtsid kõige teravama kriitika alla pärisorjuse, mõisnike omavoli ja rumala isemeelsuse, riigivarguse ja altkäemaksuvõtmise. Novikovi ajakirjades pühendati suurt tähelepanu pärisorise talurahva raskele olukorrale. Pärisorjuslikku korda väljanaerva satiiri hiilgavaiks näiteiks olid niisugused teosed, nagu «Kirjad Falaleile», «Koopiad kirjavahetustest» ja eriti «Katkend teekonnast», milles kirjeldati Laastatud küla. Neist ilmneb, et valgustajad hakkavad mõistma peamist: küsimus pole üksnes üksikutes mõisnikes ega pärisorjusliku korra varjukülgedes, vaid kehtivas korras üldse.

Valgustusideed kujunesid välja visas võitluses pärisorjusliku korra ideoloogidega, kes kõnes ja kirjas ülistasid valitsevat korda ja kaitsesid selle kõigutamatust. Vaadete ebajärjekindlusest hoolimata kritiseerisid valgustajad üha teravamalt ideid, millest Katariina lähtus oma Juhendkirjas uue Seadustiku koostamise komisjonile ning mis esinesid ka tema manifestides jm. Valgustajad paljastasid niisuguste väidete valelikkust, nagu hoolitseks isevalitsus üldise heaolu eest. Paljastades tsarismi poliitika pärisorjuslikku olemust, andsid valgustajad masendava pildi pärisorjusliku korra tegelikkusest. Nad propageerisid feodalismivastaseid ideid ja valmistasid ette pinda isevalitsuslik-pärisorjusliku korra hävitamise nõudele.

4. SUUR REVOLUTSIONÄÄR JA PATRIOOT A. RADIŠTŠEV

A. Radištševi vaadete kujunemine. A. Radištšev (1749—1802) formuleeris esimesena pärisorjuse hävitamise nõude. Tema maailmavaate kujunemisele avaldas suurt mõju pärisorjusliku küla olukorra ja õueülikute parasiitliku elu tundmine, aga ka eesrindlike vene mõtteteadlaste ning prantsuse valgustajate teoste uurimine. Juba nooruses kirjutas Radištšev prantsuse valgustaja Mably raamatu tõlkele oma märkuse: «Isevalitsus on inimloomusele kõige vähem vastuvõetav seisund.» See oli Venemaal esimeseks väljaastumiseks isevalitsuse kui poliitilise vormi vastu. Radištševi maailmavaate edasine areng ja tema revolutsiooniliste vaadete kujunemine oli seotud Pugatšovi juhtimisel toimunud talurahvasõjaga. Selle mõjutusel kutsus Radištšev üles võitlusele kogu isevalitsuslik-pärisorjusliku korra hävitamiseks.

1780. a. kirjutas ta «Loo Lomonossovist», mis kõlab hümnina vene rahva ja «rahva seast tõusnud suurmehe» auks. Juba selles

teoses astus Radištšev märgatava sammu edasi patriotismi mõistmisel. Märkides Lomonossovi suuri teeneid Venemaa ja vene rahva ees, kritiseeris Radištšev teda selle eest, et ta oma luuletustega püüdis meeldida tsaaridele, «kes sageli ei vääri mitte ainult ladusalt lauldud kiitust, vaid isegi vilespillide vilinat». Revolutsioonilise patriotismi kohta andis Radištšev väljaarendatud seletuse oma «Kirjas Tobolskis elavale sõbrale» ja «Vestluses sellest, kes on isamaa poeg». Esimeses töös ütles Radištšev, et «pole veel juhtunud ja vististi ei juhtugi maailma lõpuni seda, et tsaar vabatahtlikult loovutaks midagi oma võimust». Teises töös keeldus ta tunnistamast patriootideks mõisnikke, neid «inimkonna rõhujaid ning kurjategijaid», kelle pärast valatakse «pisarate jõgesid ja rahva verd». Radištšev kinnitas, et tõeliseks patrioodiks on ainult see inimene, kes võitleb rahva vabaduse ja õnne eest ning «selle eest kõik ohverdab», inimene, kes mõistab, et «tema surm toob kuulsust ja vägevust isamaale», «ei kohku tagasi andmast oma elu».

Radištšev lahendas materialistlikult filosoofia põhiküsimused mateeria ja teadvuse vahekorrast, loodusest ja liikumisest, ajast ja ruumist. Maailma pidas ta igavesti liikuvaks ja arenevaks. Looduse ja inimese olemuse materialistliku mõistmise printsiipe kaitstes kritiseeris Radištšev idealismi ja igasugust müstilist «jampsimist». Ta kasutas materialistlikke ideid revolutsioonilise võitluse propageerimiseks tsarismi ja pärisorjuse vastu. Nagu teisedki XVIII sajandi filosoofid, ei osanud ka Radištšev laiendada materialismi ühiskondlikele suhetele. Kuid sellest hoolimata kuulub talle vene filosoofia materialistlike traditsioonide loojate hulgas auväärne koht.

Radištšev andis suure panuse ka majandusteadusse. Vene külamajanduse uurimise alusel näitas Radištšev oma töös «Minu valduse kirjeldus», et üheks peamiseks Venemaa mahajäämuse põhjuseks on pärisorjusliku töö majanduslik ebatasuvus. Radištševi majandusteooria olemus seisnes selles, et see eitas pärisorjust ning nõudis vahetutele tootjatele — talupoegadele — õigust omada maad ja vabalt töötada. See teooria väljendas objektiivselt üha küpsevat vajadust üleminekuks kodanlikule tootmisviisile. Oma majandusteooriast tegi Radištšev revolutsioonilise järelduse: ta kutsus üles vana korda hävitama rahvarevolutsiooniga.

«Reis Peterburist Moskvasse». Kuulsa raamatu «Reis Peterburist Moskvasse» kirjutas Radištšev aastail 1784—1789 ja seda trükiti 1790. a. tema isiklikus trükikojas 650 eksemplari.

Radištševi «Reis» on tähtis tähis vene revolutsioonilise mõtte ajaloos. Selles raamatus kõlas esmakordselt kirglik üleskutse pärisorjusliku korra hävitamiseks, isevalitsuse likvideerimiseks ja selle asendamiseks vabariikliku rahvavalitsusega. Radištšev esineb kui tulihingeline patrioot ja inimene, kes sügavalt tunneb vene ühiskonna elu. Tema raamatust saame selle ajastu vene tegelikkusest meeldejääva ja tõetruu pildi.

Radištšev vihkas orjust, pooldas rahvaste vabadust ning sellisena kirjutas ta põlastusega «tigedate eurooplaste» orjakaubandusest, indiaanlasi hävitavatest kolonisaatoritest Ameerikas, «kus sada uhket kodanikku upuvad rikkusse, tuhandeil pole aga ei toitu ega varju palavuse ja külma eest». Radištševi «Reis» etendas tähtsat osa XVIII sajandi revolutsiooniliste ideede arengus mitte ainult Venemaal, vaid kogu maailmas.

Radištševi «Reis» on märkimisväärne selle poolest, et selles anti esmakordselt reaalne pilt vene talurahva elust pärisorjusliku rõhumise kasvu tingimustes, kui mõisnikud sundisid talupoegi «kuus korda nädalas tegu tegema», ning kasutasid «kuratlikku väljamõeldist anda oma talupoegi tööle võõraste kätte»; viisid talupoegi «kuumoonale» ning võtsid nende maa ära mõisale, feodalismivastaste ülestõusude puhul aga panid mõisates kehtima kõige rangema korra, peksid talupoegi «vitsadega, piitsadega, kaigastega või mitmeharuliste nuutidega», panid nad «jalapakkudesse, ahelatesse, kaela aga kaelapaku». Peatükis «Peški» pöördub Radištšev mõisnike poole järgmiste sõnadega: «Ahned metsloomad, täitmatud kaanid, mis me jätame talupoegadele? Seda, mida me ei saa neilt võtta — õhu. Jah, ainult õhu.»

Vene talupoeg, kes oli täiesti kaitsetu mõisniku ees, oli õigusteta ka kui kodanik. Radištšev kirjutas, et Venemaal on talupojad «seaduses surnud», neid «müüakse raudupandult nagu loomi». Sealjuures aga väljenduvad just talurahvas vene rahva parimad jooned — tööarmastus, vastupidavus, vahvus, moraalne puhtus, kodumaa-armastus. Talurahvas on rahvusliku rikkuse looja ja «riigi jõukuse, jõu ja võimsuse allikas». Koos nende seisukohtadega andis Radištšev ajalooliselt õige pildi vene aadli parasiitlusest, nimetas mõisnikke kurjategijaiks ning barbareiks, vereimejaiks ja «ühiskondlikeks röövliteks».

Teistest selle aja valgustajatest (Novikov, Fonvizin, Krõlov jt.) erinevalt ei kritiseerinud Radištšev ainult aadli pahesid ja pärisorjuse kuritarvitamist, vaid kutsus ka «täielikult hävitama orjust» ja varustama talupoegi maaga üldise rahvaülestõusu teel.

Venemaa talurahvaliikumise traditsioonid võimaldasid Radištševil uut moodi käsitada küsimust inimese loomulikest õigustest, millele Euroopa XVIII sajandi valgustajad osutasid suurt tähtsust. Radištšev nägi inimese loomulikku õigust mitte kodanike formaalses võrdsuses seaduse ees, vaid materiaalsete ning vaimsete vajaduste rahuldamises, «rahvavalitsemisest» osavõtmises, nende seaduste ja selle võimu kukutamises, mis on rikkunud tema õigusi. Kaitstes talupoegade õigust nende poolt haritavale maale, kirjutas Radištšev: «Selle vereimeja [s. t. mõisniku] rikkused ei kuulu mitte temale. Need on saadud röövimise teel».

Radištšev mõistis, et vabatahtlikult ei anna mõisnikud talupoegadele ei maad ega vabadust. Ta tegi sellest järelduse, et rahval on õigus üles tõusta tsaari ja mõisnike vastu. Peatükis «Zait-

sevo» kirjeldab ta, kuidas talupojad tapavad mõisniku, kes oli vägivallatsemise ja talupoegade üle irvitamisega viinud nad meeleheitele. Radištšev mõistab seda tapmist kui enesekaitse ja õiglase kättemaksu akti. Oma raamatus ennustab Radištšev korduvalt, et Venemaal puhkeb möödapääsmatult üldrahvalik ülestõus mõisnike vastu.

«Reisis Peterburist Moskvasse» ja eriti oodis «Priius» jõudis Radištšev lähedale arusaamale, et isevalitsus kaitseb aukandjate ja «suurte ülemate» huve. Kutsudes üles arveid õiendama nii tsaari kui mõisnikkudega, näitas Radištšev, et ta mõistab tsarismi ja pärisorjuse vahel valitsevat tihedat seost. Radištševile oli tsaar «kõikidest kõige julmem... kõikidest kõige esimene kurjategija». «Pead sada surma surema,» hüüdis Radištšev oma oodis «Priius», kus ta avalikult astub välja valgustatud absolutismi ideoloogide vastu.

Ühtlasi oli Radištšev esimene, kes rõhutas, et tihe side ühendab mitte ainult isevalitsust ja pärisorjust, vaid ka isevalitsust ja kirikut. Ta kirjutas:

> Tsaar usinasti usku aitab,
> usk tsaari võimu virk on kaitsma,
> koos ühiskonda rõhuvad.

Ülistades priiust kui aaret, millel puudub hind, ja kõige alust, vastandas Radištšev feodaalide ideedele oma arusaamad ideaalse riigikorra kohta Venemaal, kus «võim ja vabadus peavad vastastikku kasu tooma».

«Paistab, et see sihib prantslaste praeguse häbematu eeskuju poole,» hüüdis Katariina II tigedalt selle Radištševi formuleeringu kohta, pidades silmas Prantsuse revolutsiooni. Ta mõistis, missuguse hoobi oli Radištšev andnud isevalitsusele. Märkustes tema raamatu kohta kirjutas Katariina, et «autor ei armasta tsaare ja kus ainult saab, seal haarab harukordse julgusega igast võimalusest, et hävitada armastust ja austust nende vastu.»

Radištšev uskus veendunult vene rahva võimsatesse loovatesse jõududesse ja kinnitas, et kui rahvarevolutsiooni laine pühib maapinnalt vereimejad-mõisnikud, siis kasvavad rahva hulgast «suured mehed, et mahalöödud sugu asendada», kuid nemad «arvavad teisiti» ja kaotavad «õiguse rahvast rõhuda». «See pole unistus,» ennustas Radištšev geniaalselt, vaid «mu pilk tungib läbi aja tihedast eesriidest, mis varjab meie silmade eest tulevikku; ma näen läbi terve aastasaja.»

Tsarismi arveteõiendamine Radištševiga. Radištšev, kes kutsus hävitama isevalitsuslik-pärisorjuslikku korda, oli tsarismi ja mõisnike silmis «hullem mässaja kui Pugatšov». Ta arreteeriti 30. juunil 1790 ja heideti Peeter-Pauli kindlusse. Katariina kirjutas vangistamiskäsus, et Radištševi raamat on täis «kõige kahjulikumaid targutusi, mis õõnestavad ühiskonna rahu, kisuvad maha aukartust

võimude vastu ja on sihitud sellele, et äratada rahvas meelepaha ülemate ja käskijate vastu, ning lõpuks astub solvavate ja raevuste väljendustega välja tsaari ameti ja võimu vastu.» Radištšev mõisteti surma, kuid Katariina asendas selle kümneaastase asumisega Siberis, lootes, et Radištšev sealt eluga tagasi ei tule.

1790. a. sügisel saadeti raskesti haige Radištšev Ilimski kindlusse. Kuid kõik see ei murdnud esimest vene revolutsionääri. Pagenduse raskeis tingimustes kirjutas ta filosoofilise töö «Inimesest, tema surelikkusest ja surematusest». Pärast Katariina II surma sai Radištšev 1796. a. loa asuda elama Nemtsovo külla Kaluuga lähedal.

Alles 1801. a. sügisel lubati Radištševil tagasi pöörduda pealinna, kus ta võttis osa seadustekoostamise komisjoni tööst. Ent kui Radištšev esitas mõned radikaalsed seadusprojektid, ähvardati teda uue pagendusega. Radištšev ei suutnud tagakiusamist välja kannatada ja lõpetas elu enesetapmisega. Tema viimased sõnad olid: «Järelpõlv maksab minu eest kätte.»

Radištševi koht ja tähtsus vene revolutsioonilises liikumises. Ajastul, mil elas Radištšev, ei olnud Venemaal veel revolutsioonilist klassi, kes võinuks rahvast juhtida võidule tsarismi ja mõisnike üle, ei olnud ka rahvahulkade laialdast demokraatlikku liikumist. Sellest on tingitud teatud kõikumised ja vastuolud Radištševi vaadetes.

Radištšev ei mõistnud täielikult isevalitsuse klassiolemust. Kritiseerides küll ägedalt tsarismi, lootis ta samal ajal, et suudab mõistuse argumentidega kõrvaldada «kae» tsaari silmadelt ja pöörata teda tõe ja õiguse poole. Nagu kõik valgustajad, uskus ka Radištšev mõistuse kõikvõimsusse ja arvas, et pärisorjus on tingitud harimatusest.

Kodanlikus historiograafias on liialdatult esile tõstetud Radištševi maailmavaatelisi kõikuvusi ning püütud teda kujutada valgustatud absolutismi poolehoidjana Katariina II Juhendkirja vaimus. Sellega on varjatud peamine Radištševi pärandis — tema vaen tsarismi ja pärisorjuse vastu, tema vabariiklikud ideed, rahvarevolutsiooni kuulutamine. Aga just need on teinud Radištševi nime surematuks.

Ta seisab vene revolutsioonilise liikumise silmapaistvate tegelaste reas esimesena. Artiklis «Suurvenelaste rahvuslikust uhkusest» kirjutas Lenin: «Meil on kõige valusam näha ja tunda, millist vägivalda, rõhumist ja mõnitamist lasevad tsaristlikud timukad, aadlikud ja kapitalistid osaks saada meie kaunile kodumaale. Me oleme uhked selle üle, et see vägivald on esile kutsunud vastulöögid meie ringkonnast, suurvenelaste ringkonnast, et see ringkond on andnud Radištševi, dekabristid ja 70. aastate revolutsionäärid-raznotšinetsid, et suurvene töölisklass lõi 1905. aastal võimsa revolutsioonilise masside partei, et suurvene maamees hak-

kas samal ajal saama demokraadiks, hakkas kukutama pappi ja mõisnikku.»[78]

«Radištševlased». Radištšev ei tuginenud ühelegi revolutsioonilisele organisatsioonile. Kuid ta revolutsioonilised ideed avaldasid määratu suurt mõju tema kaasaegsetele ja järgnevate põlvkondade eesrindlikele kultuuritegelastele. Eeskätt kehtib see dekabristide suhtes, kes organiseerisid avaliku ülestõusu isevalitsuse ja pärisorjuse vastu. Juba Radištševi eluajal tekkis tema mõttekaaslaste ring. «Radištševlased» polnud küll alati oma vaadetes järjekindlad ning enamik neist ei toetanud rahvarevolutsiooni ideid, kuid kõik nad olid isevalitsuse ja pärisorjuse vaenlased. Nad kaitsesid ja propageerisid oma õpetaja mõtteid vabadusest ja demokraatiast ning olid vahelüliks Radištševi ja dekabristide vahel.

Varsti pärast Radištševi asumisele saatmist kirjutas tema sõber P. Tšelištšev, keda Katariina II pidas algul «Reisi Peterburist Moskvasse» autoriks, teose «Reis mööda Põhja-Venemaad». Oma päevikus kritiseeris Tšelištšev käredalt valitsuse pärisorjuslikku poliitikat ja esitas ettevaatlikumas vormis seisukohti, mis olid analoogilised Radištševi omadega. See nõudis suurt kodanikujulgust ja oli tunnistuseks ustavusest Radištševi vabadusideedele.

Radištševi järgedes käis I. Pnin (1773—1805), andekas poeet ja publitsist, ajakirja «Sankt-Peterburgski žurnal» väljaandja, kes levitas XVIII sajandi lõpu eesrindlikke ühiskondlik-poliitilisi ja majanduslikke ideid ning propageeris materialistlikku filosoofiat. Radištševi järgijaks oli pärisorja soost V. Popugajev (1778—1816), ulatusliku traktaadi «Rahvaühingute kasulikkusest» autor, kes paistis silma oma demokraatlike ja vabariiklike vaadete poolest. «Radištševlaste» hulka tuleb arvata ka XVIII sajandi lõpu ja XIX sajandi alguse valgustajad I. Born, A. Vostokov, V. Passek jt.

Hoolimata Radištševi tagakiusamisest ja tema raamatute hävitamisest, levis «Reis Peterburist Moskvasse» kümnetes käsitsi ümberkirjutatud eksemplarides. Seda teost tundsid kõik Venemaa eesrindlikud inimesed. Suurt mõju osutasid Radištševi revolutsioonilised ja vabadusideed dekabristidele, A. Puškinile ja M. Lermontovile, revolutsioonilistele demokraatidele. Need ideed olid võitmatud, sest väljendasid Venemaa rahvahulkade elulisi huve ja riigi ühiskondlik-majandusliku arengu põhilisi vajadusi.

5. ILUKIRJANDUS

Klassitsism. Feodaal-pärisorjusliku tootmisviisi lagunemine ja kapitalistlike suhete tekkimine, samuti ka kasvav rahvaliikumine pärisorjuse vastu peegeldusid kirjanduses nende muutuste näol, mis toimusid kirjanduslikes vooludes XVIII sajandi teisel poolel.

[78] V. I. Lenin, Teosed, 21. kd., lk. 83.

Kuni XVIII sajandi lõpuni jäi juhtivaks kirjanduslikuks vooluks klassitsism. Sajandi teisel poolel kaotas ta järk-järgult oma progressiivse osatähtsuse. Klassitsismi reeglite järgi kirjutatud oodid ja tragöödiad muutusid aina suuremal määral n.-ö. ametlikuks kirjanduseks, mis ülistas kehtivat korda ning seisis kaugel rahvuslikest huvidest. Niisugust klassitsismi näeme M. Heraskovi, I. Bogdanovitši jt. aadlipoeetide teostes. Satiir, mis XVIII sajandi esimesel poolel esines küllaltki tugevalt mõnede klassitsismi esindajate juures, muutus järk-järgult «naeratlevaks satiiriks». Sellised olid A. Sumarokovi teosed, Katariina II enda kirjanduslikud katsetused jt.

G. Deržavin. Ainukeseks klassitsismi viljelejaks, kes sel ajal etendas vene kirjanduse arengus edasiviivat osa, oli suur aadlipoeet G. Deržavin (1743—1816). Tema looming sisaldas rohkesti realistlikke ja elukondlikke motiive. Deržavini luule oli optimistlik, tulvil uudseid mõtteid ja julgeid kujundeid, kirjutatud sädelevas keeles. Deržavin kiitis aadlike Venemaad ning tema silmapaistvaid sõjalisi ja diplomaatilisi võite, ülistas Katariinat ja tema lähikondlasi. Kuid ühtaegu osutas poeet tähelepanu ka vene sõdurile, kes kehastas endas rahva kangelaslikkust.

Kas on siis ilmas rahvast teist,
Kes sellist jõudu endas kannaks,

hüüdis Deržavin, ülistades vene rahva sajandeid kestnud võitlust oma vabaduse eest.

Mõningatele Deržavini teostele on iseloomulik Katariina II õukonnas valitsenud favoritismi paljastamine.

Kui keegi eeslit tähtedega ehib,
Loom paremaks ei lähe sest;
Ja sabaga ta ainult vehib,
Kui juttu tuleb tarkusest,

kirjutas Deržavin, naerdes välja tühiseid favoriite. Kuid see ei olnud ühiskondliku korra paljastamine, mida Deržavin teenis ja ülistas, vaid püüe juhtida oma klassi tähelepanu puudustele, mis poeedi arvates seda korda nõrgestasid.

Fonvizini, Krõlovi jt. looming. Hoopis teravamalt väljendusid satiirilised ja paljastavad jooned suure valgustaja ja kirjaniku D. Fonvizini (1745—1792) teostes. Oma kuulsate komöödiatega «Äbarik» ja «Brigadir», mis annavad meeldejääva pildi mõisnike elust ja nende omavolist, pani Fonvizin aluse vene klassikalisele dramaturgiale. Fonvizini sotsiaalsed teosed kritiseerisid pärisorjust. M. Gorki nimetas Fonvizinit paljastava realismi alustajaks vene kirjanduses.

Fonvizini teostele olid lähedased noore I. Krõlovi satiiriline publitsistika ning Novikovi ajakirjade «Truten» ja «Živopissets» suurepärane sotsiaalne satiir. Nendes kritiseeriti teravalt aadli

parasiitlikku elulaadi, aristokraatia lömitamist, ametnike harimatust ja altkäemaksuvõtmist, keisrinna õukonnas võimutsevat favoritismi.

Kapitalistlike suhete arenemine tõi kaasa ka lugejateringi avardumise ja demokratiseerumise. Lugejate hulgas hakkasid suurt osa etendama segaseisuslased. See soodustas ilukirjanduse vanade vormide (näit. ood, eloog e. kiidukõne, tragöödia) väljatõrjumist ning romaani ja kodanliku draama teket.

Koos sellega kasvas märgatavalt huvi rahvaloomingu vastu, mille mõju võib juba selgesti tunda mitmete kirjanike teostes XVIII sajandi teisel poolel. M. Tšulkov andis välja esimesed rahvalaulude, rahvajuttude ja vanasõnade kogumikud. Üksikutes teostes, nagu A. Ablessimovi «Mölder — nõid, petis ja kosjasobitaja» ja M. Popovi «Anjuta», olid tegelasteks inimesed rahva hulgast, keda kujutati julgete ja osavatena ning kes jätsid oma isandaid rumalasse olukorda.

XVIII sajandi vene kirjanduse suurteoseks oli Radištševi «Reis Peterburist Moskvasse», milles kõige kujukamalt väljendusid satiirilis-realistliku suuna põhijooned. Ainult vormilt sarnanes Radištševi «Reis» sentimentalistide teostega, oma olemuselt oli see aga realistlik, sügavalt rahvalik ja demokraatlik teos.

Sentimentalism. Karamzini looming. Klassitsismi asendumine sentimentalismiga XVIII sajandi lõpus oli vene ilukirjanduse arengu seaduspäraseks etapiks. Vene sentimentalismi esindajad eesotsas N. Karamziniga (1766—1826) etendasid vene kirjanduse ja kirjakeele arendamises silmapaistvat osa, seda eriti ilukirjandusliku proosa osas. Nad loobusid ülespuhutud raamatukeelest ja asendasid selle kõnekeelega. Niisuguste teoste, nagu Karamzini «Vaene Liisa», «Vene reisija kirjad» jt. eesmärgiks oli inimese elavate tunnete kujutamine.

Kuid selle kõrval ilmnesid vene sentimentalistide loomingus ka konservatiivsed momendid. Vene sentimentalism loobus igasugusest sotsiaalsest võitlusest, vaikis maha klassivastuolud, idealiseeris ja ülistas pärisorjust. Karamzini jt. sentimentalistide teosed paistsid silma magususe ja tundelisusega, need nõretasid pisaraist, jõudsid müstikani. Kõik see viis sentimentalistide loomingu vene kirjanduse arengu põhijoonest kõrvale. Poliitiliselt, filosoofiliselt ja kunstiliselt olemuselt ning praktilise keele poolest astusid sentimentalistide teosed otse demokraatlike, vabastuslike tendentside vastu kirjanduses, eeskätt Radištševi loomingu ideelise olemuse ja sisu vastu. Pole juhuslik, et juba XIX sajandi esimestel aastatel esines Karamzin aadli kõige reaktsioonilisema osa ideoloogina.

Vene kunsti põhijooned. Parimates kunstiteostes ilmnesid demokratism, rahvalikkus ja realism. Pärisorjad-talupojad, kelle nimed on enamasti jäänud meile tundmatuks, rajasid mõisates losse jt. ehitisi, katsid nende seinu puulõigete ja maalidega, rajasid suurepäraseid parke ning ehtisid neid skulptuuride ja purskkaevudega, mängisid mõisateatrites ja orkestrites, komponeerisid muusikat lavastuste ja pidude jaoks, laulsid koorides. Vene käsitöölised, tööinimesed ja pärisorjadest meistrid lõid selliseid imekauneid tarbekunstitooteid, nagu seda olid gželi keraamika, holmogorõ puulõiked, vologda pitsid, vene tehaste portselan ja kristall, tikitud esemed, vaibad, juveelitööd. Enamik XVIII sajandi teisel poolel kuulsuse ja tunnustuse võitnud vene arhitektidest, kunstnikest ja muusikutest olid talupoegade, käsitööliste, sõdurite ja segaseisuslaste lapsed. Sellest oli tingitud ka nende kaldumine rahvakunsti poole, realismitaotlused ja demokraatlikud tendentsid loomingus.

Selle aja vene kunst oli mõisnike teenistuses ning seetõttu teatud määral sõltuv viimaste maitsest ja nõudmistest. See osutas vene kunsti arengusuundadele ja sisule märgatavat mõju, takistas demokraatlike ja realistlike tendentside arengut.

Arhitektuur. XVIII sajandi teisel poolel algas grandioossete Peterburi losside ehitamine, kerkisid toretsevad mõisahooned, rajati terveid ühiskondlike hoonete ansambleid, püstitati uhkeid kirikuid. Riigi ühiskondlik-majandusliku ja poliitilise arengu vajadused määrasid rea suurepäraste vene arhitektide tegevuse. Nende loomingut iseloomustavad mõttejulgus, kavatsuste mitmekülgsus ja erakordne meisterlikkus nende elluviimisel.

Valitsevaks suunaks selle ajajärgu arhitektuuris oli klassitsism. Erinevalt klassitsismist kirjanduses, kehastas see arhitektuuris progressiivseid üldrahvalikke tendentse. Eesrindlikud arhitektid kasutasid antiikarhitektuuri vorme ja eeskujusid ning tuginesid oma loomingus vana-vene arhitektuurimälestistele ja Lääne-Euroopa eeskujule. Nad rajasid suurepäraseid hooneid, mis paistsid silma arhitektuurilise selguse ja lihtsuse poolest, kus ehitiste monumentaalsus oli ühendatud hämmastava elegantsi ja harmooniaga. Selle perioodi vene arhitektide tööd on tõelisteks meistriteosteks ning neil on maailma arhitektuuris silmapaistev koht.

Enamikus ansamblites oli esiplaanil peakorpus (tavaliselt portikuse ja kupliga) ning sellega ühendatud sümmeetriliselt asetatud tiibehitised (harilikult tagasihoidlikumad ja rangemad). Hoone keskel oli reeglina suurejooneline, kuid ranges stiilis sammassaal.

Esikoht vene arhitektide hulgas kuulub geniaalsele V. Baženovile (1737—1799), kes oma loomingus kajastas kujukalt rahva vaimset jõudu. Ka tänapäeva Moskva üheks kaunimaks hooneks on Baženovi loodud nn. Paškovi maja (Lenini-nim. raamatukogu

vana hoone). Baženovi loomingu tipuks oli Kremli palee ja hoonetekompleksi grandioosne projekt. Aastaid kestnud töö tulemusena valmis makett ja paleele pandi nurgakivi. Projekt jäi aga ellu viimata, sest Katariina valitsus katkestas ehitustööde finantseerimise. Baženovi teiseks suurepäraseks tööks oli Moskva-lähedane Tsaritsõni loss, mis lammutati Katariina käsul, kes suhtus Baženovisse vaenulikult.

Baženoviga üheaegselt tegutses teine silmapaistev arhitekt M. Kazakov (1738—1813), kelle projekteeritud hooned kaunistavad Moskvat tänapäevani: vürst Dolgoruki-Krõmski maja (Ametiühingute Maja), Senat (NSV Liidu valitsuse hoone Kremlis), Petrovski palee (Žukovski-nim. Akadeemia), Moskva ülikooli vana hoone jt.

Silmapaistev vene arhitekt I. Starov ehitas suursuguse Tauria palee ja Aleksander Nevski kiriku Peterburis. Peterburi kesklinnas ja linna lähistel rajasid suurepäraseid hoonetekomplekse Venemaal oma teise kodumaa leidnud välismaa arhitektid C. Cameron ja G. Quarenghi.

Maalikunst. Selle aja maalikunstis avaldusid eriti suurel määral aadli ja ülikute hulgast pärinevate tellijate maitse ning nõuded. Seepärast esines maalikunstis vabastuslikke ja demokraatlikke ideid hoopis vähem kui kirjanduses. Ent sellest hoolimata saavutasid vene kunstnikud suurepäraseid tulemusi nii maalimistehnikas kui ka kompositsioonis ning sisulises mitmekülgsuses. Nad andsid vene maalikunstile selgelt väljenduva rahvusliku iseloomu.

A. Lossenko maal «Vladimir ja Rogneda» ning G. Ugrjumovi «Aleksander Nevski pidulik sissesõit Pihkvasse» panid aluse vene ajaloolisele maalile, S. Štšedrini ja F. Aleksejevi tööd aga maastikumaalile. J. Tšemessovi ja G. Skorodumovi töödes saavutas kõrge taseme vene gravüür.

Kuid eriti tõhusad olid vene kunstnike edusammud portreemaalis. Järgides suurel määral klassitsismi, läksid selle aja vene kunstnikud paljus ka iseseisvat teed mööda. Nad koondasid oma tähelepanu inimese isiksusele, püüdsid edasi anda tema individuaalseid omadusi ja väärtusi.

F. Rokotov oskas suurepäraselt kujutada inimest. Tema loomingus ilmnevad realistlikud jooned. Selle aja suurim portretist D. Levitski lõi arvukate paraadlike portreede kõrval, kus virtuoosliku kujutati uhkeid rõivaid, väärisesemeid ja parukaid, ka portreid, milles seadis eesmärgiks realistlikult näidata inimest ennast. Sellised on tema portreed D. Diderot'st, isast, P. Demidovist jt. Need paistavad silma siiruse, lihtsuse ja suure soojusega. Levitski õpilaseks ja tema printsiipide jätkajaks oli V. Borovikovski, kes ei piirdunud inimese välimuse kujutamisega, vaid püüdis edasi anda ka tema tundeid.

M. Šibanovi olustikumaalid «Talupoja lõunasöök» ja «Kihlus» panid vene maalikunstis aluse talurahva elu kujutamisele. Sunni-

viisilisest tööst kurnatud inimesi kujutas kunstnik I. Jermenev. Need olid nende realistlike maalide esimesed võrsed, mis tõid XIX sajandi vene kunstnikele nii suure kuulsuse.

Skulptuur. Rida selle ajajärgu skulptoreid töötas dekoratiivkunstnikena, kaunistades losse, parke ja ühiskondlikke hooneid. Seejuures tuginesid vene kunstnikud Lääne-Euroopa kunsti parimate esindajate kogemustele ja saavutustele. Osa neist omandas hariduse välismaal, teised töötasid koos Venemaal tegutsevate välismaa kunstnikega. Eriline koht kunsti arengus oli monumentaalskulptuuril. Eriti tuleb märkida prantsuse skulptori E. Falconet' loodud Peeter I monumenti — kuulsat «Vaskratsanikku». Vene klassitsismi silmapaistvamaid esindajaid oli M. Kozlovski (Simsoni skulptuur Peterhofis ja Suvorovi ausammas Peterburis). I. Martos oli suurepäraste hauamonumentide autoriks ning lõi ka K. Minini ja D. Požarski monumendi Moskvas (1818).

Silmapaistvat osa XVIII sajandi vene kunsti ajaloos etendas F. Šubin (1740—1805), kes lõi suurepärase galerii portreeskulptuure. Šubini teosed paistavad silma inimese sisemaailma mitmekülgse kujutamise poolest, samuti selgelt väljenduvate realismitaotluste ja suurepärase tehnikaga. Lomonossovi büstis suutis Šubin hiilgavalt edasi anda targa, julge ja tahtekindla inimese kuju, Lomonossovi sügava rahvalikkuse. Šubin ei idealiseerinud oma töödes ülikuid ja tsaare, vastupidi — reas portreeskulptuurides võib näha suurepärast satiiri (A. Bezborodko, politseimeister J. Tšulkovi büstid ning oma julguse ja jõulisuse poolest vapustav Paul I büst). Šubin oli talupoja poeg ja Lomonossovi kaasmaalane. Ta jõudis realismile lähemale kui teised vene maalikunstnikud ja skulptorid.

Teater ja muusika. XVIII sajandi keskpaiku tekkinud vene kutseline teater jäi märgatavalt maha Lääne-Euroopa teatrist, millel oli seljataga mitme sajandi pikkune ajalugu. Kuid vene teater arenes kiiresti. Sel perioodil paistsid silma paljud suured vene näitlejad, kes oma loominguga valmistasid ette realismi võitu vene teatrilaval. XVIII sajandi teisel poolel arenes märgatavalt ka pärisorjuslik teater, kus esines palju andekaid inimesi rahva hulgast. Selle aja kuulsaimaks ooperilauljaks oli krahv Šeremetjevi pärisori P. Žemtšugova-Kovaljova. Mõisnike irvitamine oma pärisorjadest kunstnike, arhitektide, näitlejate ja muusikute üle muutis nende saatuse äärmiselt traagiliseks.

XVIII sajandi teisel poolel ilmusid esimesed muusika-alased väljaanded, rahvalaulude kogumikud, ooper sai endale kindla aluse ning hakati korraldama kontserte. Muusikas, mis eriti Lääne-Euroopa omast maha jäi, hakkasid ilmnema rahvaloomingule tuginevad algupärased jooned. Need tendentsid esinesid helilooja J. Fomini, populaarse koomilise ooperi «Mölder — nõid, pettur ja kosjasobitaja» autori, andeka helilooja ning viiuldaja I. Handoškini jt. loomingus.

Venemaa rahvaste kultuuritase ja kultuuriline areng polnud ühesugune. Kuid nende rahvaste kultuuri lähendasid ühised patriootilised ja demokraatlikud tendentsid, järk-järgult tugevnevad antifeodaalsed, pärisorjusevastased ideed. Need ideed ja tendentsid olid suuremal või vähemal määral iseloomulikud kõigi rahvaste parimatele kultuuritegelastele.

Pärisorjusevastase mõtte arengus ja valgustusideede kujunemises etendasid Baltimaadel silmapaistvat osa J. Eiseni ja G. Merkeli teosed. Viimase töö «Lätlased, eriti Liivimaal, filosoofilise sajandi lõpul» andis tõepärase pildi Baltikumis valitsevast pärisorjuslikust korrast ja sellest õhkus viha saksa parunite-pärisorjapidajate vastu. Kuid nagu teisedki valgustajad, lootsid ka Eisen ja Merkel reformidele ülaltpoolt ning kartsid talupoegade ülestõusu.

Silmapaistvaks ukraina filosoofiks ja valgustajaks oli G. Skovoroda (1722—1794), kes pärines kasakate-väikemaapidajate hulgast. Ta õppis Kiievi Vaimulikus Akadeemias, elas mõnda aega Peterburis ning käis Ungaris ja Saksamaal, kus õppis filosoofiat. Ukrainas töötas Skovoroda õpetajana Perejaslavi ja Harkovi vaimulikes akadeemiates, kuid kõrvaldati töölt vabamõtlemise pärast. Oma töödes protesteeris Skovoroda feodaalse ekspluateerimise vastu.

Demokraatlikud tendentsid ilmnesid leedu uue kirjanduse looja K. Donelaitise poeemis «Aastaajad», milles on realistlikult kujutatud Leedu pärisorjusliku küla elu, mõisnike omavoli ja vägivalda.

Viha ja põlgus feodaalkorra vastu ning armastus kodumaa ja rahva vastu väljendub eredalt aserbaidžaani suurima poeedi-patrioodi M. Vagifi loomingus. Tema teosed on tihedalt seotud rahvaloominguga.

Valitseva seisuse pahesid paljastas silmapaistev gruusia poeet David Guramišvili, kes ülistas rahva võitlust oma vabaduse eest ning rääkis sümpaatiaga tööinimestest. Guramišvili võitles Vene armee ridades ja veetis suure osa oma elust Ukrainas. Tema luule kätkeb gruusia, vene ja ukraina rahvaloomingu motiive. Gruusia kirjakeelt püüdis demokratiseerida kirjanik ja õpetlane S. Orbeliani. XVIII sajandi lõpul etendas valgustusideoloogia silmapaistvat osa ka Armeenias. On iseloomulik, et Taga-Kaukaasia rahvaste kultuuri silmapaistvad esindajad (Vagif, Guramišvili, Orbeliani jt.) toetasid poliitilist ja kultuurilist koostööd Venemaaga.

Baškiiria poeedi Salavat Julajevi, Pugatšovi talurahvasõja aktiivse tegelase teostes väljendub palav armastus oma rahva ning viha rõhujate vastu.

Hoolimata ebasoodsatest tingimustest, millistes elasid rahvuslike ääremaade rahvad, arenes mõningatel neist haridus. Nii näi-

teks kasvas koolide arv märgatavalt Lätis, Leedus ja Vasakkalda Ukrainas. Vilniuse Akadeemia kaotas keskaegse vaimuliku õppeasutuse ilme ja hakkas muutuma ülikooliks. Seal laienes loodusteaduste õpetamine. Kasvas Ukraina õppeasutuste, eriti Kiievi Vaimuliku Akadeemia ja Harkovi kolleegiumi tähtsus, kelle kasvandikest said õpetajad mitte ainult Ukrainas, vaid ka kaugel selle piiride taga. Hariduse arenemine ja õppeasutuste võrgu laienemine lõi tingimused paljude õpetlaste ja mõtteteadlaste esilekerkimiseks. Juba mainitud ukrainlase Skovoroda ja lätlase Merkeli [79] kõrval tuleb nende hulka lugeda leedu matemaatikut ja astronoomi M. Počobutast, kes juhtis Vilniuse observatooriumi, ning Lomonossovi traditsioonide arendajat botaanikas ja keemias, ukraina õpetlast M. Terehhovskit.

XVIII sajandi teisel poolel tugevnesid sidemed vene jt. rahvaste kultuuri vahel. See väljendus selles, et teiste rahvaste liikmed õppisid vene õppeasutustes, tutvusid vene kultuuri saavutustega ja vene vabadusideedega. Vene kirjanike-satiirikute mõjutusel arenes satiiriline suund ukraina kirjanduses, mille silmapaistvaks esindajaks XVIII sajandi lõpul sai I. Kotljarevski. Viimane töötas paroodilises plaanis ümber Vergiliuse «Aeneis'i», kus naeris välja mõisnikke, ametnikke ja pappe.

Gruusia kultuuri arengus etendas suurt osa Venemaal varjupaiga leidnud rühm õpetlasi ja kirjanikke (Vahušti, Bagrationi, Mamuka Baratašvili jt.). Nende teoseid trükiti Moskva lähedal Vsehhsvjatskoje külas töötavas gruusia trükikojas.

Sajandi teisel poolel rajasid vene arhitektid B. Rastrelli, I. Mitšurin ja N. Lvov suuri hooneid Ukrainas, Valgevenes ja Baltimaades. Tihedas loomingulises koostöös nendega tegutsesid ka kohalikud arhitektid. S. Kovnir ja I. Barski ehitasid hooneid, mis kaunistasid Kiievit jt. Ukraina linnu. Vene klassitsism ja sajandi 60-ndail aastail Jelgavas elanud Rastrelli mõjutas läti arhitektide tegevust. Vene portreemaali areng oli esimeste läti kunstnike (A. Statin jt.) esiletõusmise üheks tähtsamaks teguriks. Ukraina päritoluga A. Lossenko, D. Levitski, V. Borovikovski õppisid Vene Kunstide Akadeemias ja neist said edaspidi XVIII sajandi suurimad kunstnikud. Vene muusika arengule avaldas märgatavalt mõju ukraina koorilaulukultuur. Valgevene puulõikekunst ja värviline keraamika etendas tähtsat osa vene tarbekunsti arengus.

Sidemete tugevnemine rahvaste vahel rikastas nende kultuuri, kiirendas selle arengut ning tugevdas demokraatlikke ja patrioot-likke tendentse.

---

[79] Rahvuselt oli Merkel sakslane. *Toim.*

Majandusliku ühtsuse areng. XVIII sajand sai uueks tähiseks vene rahvuse arengus. Kuigi vene rahva territoriaalne tuumik kujunes põhiliselt välja juba ammu, laienes XVIII sajandil Venemaa tunduvalt nende maade tagasivallutamise teel, mis varem olid anastatud Rootsi (riigi loodeosas), Türgi ja Krimmi khaaniriigi poolt (lõunas). Venemaa sai vaba pääsu meredele (Läänemerele ja Mustale merele), mis oli vene rahvuse arenemiseks hädavajalik. Venemaa välispoliitilise olukorra kindlustamine ja tingimuste loomine, mis tagas tema piiride julgeoleku, aitas kaasa territooriumi majanduslikule kasutuselevõtule rahva poolt. Algas lõuna stepialade kiire asustamine ning jätkus Siberi ja Uraali koloniseerimine.

Tekkiva majandusliku ühtsuse aluseks oli feodaal-pärisorjusliku majandussüsteemi lagunemine ja kodanlike suhete kujunemine. Süvenes käsitööga tegelevate ja põllumajandussaadusi tootvate rajoonide spetsialiseerumine. Tekkisid uued tööstuskeskused — Uraal ja Peterburi, kujunes välja palgatööjõu turg. Seoses põllumajanduse kaubalisuse suurenemise ja tööstuse laienemisega arenes ülevenemaaline turg ja laienes väliskaubandus. Seda soodustas sisetollide kaotamine, kanalite ehitamine, Läänemere sadamate liitmine Venemaaga jm.

Vene rahvuse kujunemise protsessi mõjutas ka poliitiline pealisehitus. Regulaararmee ja laevastiku loomine, elanike saatmine sundkorras ühest kohast teise ehitustöödele ja tehastesse — kõik see soodustas keelelise ühtsuse ning rahvuse iseloomulike joonte kujunemist.

Rahvuskeele areng. Rahvuse majandusliku liitumise alusel arenes vene üldrahvalik keel. Rahvuskeel kujunes välja määratu suurel maa-alal rahvahulkade töö ja majandussidemete arenguprotsessis. Kirjakeel vabanes üha rohkem kirikuslaavi elementidest. Seda soodustas raamatute trükkimine, ajalehtede väljaandmine jne.

XVIII sajandi kirjanike ette kerkis ülesanne normeerida kirjakeel, mis oli väga oluline üldrahvaliku keele kujundamisel. V. Tredjakovski artiklis «Vestlus õigekirjast» kritiseeriti kirikuslaavi keele foneetilisi ja morfoloogilisi aluseid. Eriti suur tähtsus vene rahvuskeele arengus oli M. Lomonossovi töödel. Ta kirjutas, et «vene keel, paljude keelte käskija, on suur keel mitte ainult laialdaste alade poolest, kus ta valitseb, vaid ka oma avaruse ja rikkuse poolest ega jää maha ühestki Euroopa keelest». Lomonossovi koostatud «Vene grammatika» etendas suurt osa vene keele grammatilise süsteemi teoreetilisel läbitöötamisel.

Vene kirjakeele arengule aitas kaasa N. Novikovi kirjastustegevus. Sügav kodanikumõte oli A. Radištševi üleskutsel, kui ta kaitses hariduse andmist «rahva keeles, ühiskondlikus keeles, Venemaa keeles».

Rahvuslik kultuur. Vene rahvusliku iseloomu areng oli tihedalt seotud nii rahva tööalase tegevusega põllumajanduses ja tööstuses kui ka võitlusega feodaalse rõhumise vastu ja rahvusliku iseseisvuse eest. Rahvusliku iseloomu jooned tekkisid ajalooliselt. Nad kujunesid välja massilises feodalismivastases liikumises, mille objektiivseks tulemuseks oli pärisorjusliku korra kokkuvarisemine ja tingimuste loomine riigi kodanlikuks arenemiseks. Need jooned formeerusid J. Pugatšovi juhtimisel toimunud talurahvasõja, tehaste juurde kirjutatud talupoegade rahutuste ja manufaktuuritööliste väljaastumiste käigus.

Patriotismitunde kasvule aitasid kaasa võidud Poltaava, Hango, Grönhami all, Larga ja Kaguli juures, Ismaili all jm. Nendes võitudes kujunesid välja vene rahvusliku sõjakunsti alused.

XVIII sajandil ja eriti selle teisel poolel tegi vene kultuur ja teadus märgatava sammu edasi rahvusliku arengu teel. Sajandi lõpuks saavutatud kultuuritase lõi eeldused tema tormiliseks arenguks XIX sajandil, mil vene kultuur tõusis silmapaistvale kohale kogu maailma ulatuses.

Küllaltki tähtsaks nähtuseks vene kultuuri ajaloos oli see, et XVIII sajandil hakkasid kujunema selle kaks suunda. Kuigi need suunad pole täpselt piiritletavad, esinevad nad sajandi lõpus juba üsna selgel kujul. Rahvusliku kultuuri eesrindlik suund kätkes endas neid jooni, mis selgelt ilmnevad XIX sajandil: demokratism, tihe side rahva loomingu ja huvidega, materialistlikud tendentsid. Tekkis ning hakkas endale teed rajama realism, mille jooni on selgelt märgata kirjanike, arhitektide, kunstnike ja skulptorite loomingus. Tähtis on ära märkida vene eesrindliku kultuuri tihedat seost rahva võitlusega vabaduse eest ning isevalitsuse ja pärisorjusliku korra vastu. See side, mis tekkis XVIII sajandil, jõudis välja otsese üleskutseni rahvarevolutsiooniks Radištševilt. Vene eesrindlik kultuur andis patriotismi mõistele vabastusliku, XVIII sajandi lõpuks ka revolutsioonilise sisu.

XXIV peatükk

FEODAAL-PÄRISORJUSLIKU MAJANDUSE LAGUNEMINE JA KAPITALISTLIKE SUHETE ARENEMINE XIX SAJANDI ESIMESEL POOLEL. FEODALISMI KRIIS

Juba XVIII sajandi keskel alanud feodaalmajanduse lagunemine jätkus iga aastakümnega. XIX sajandi 30—50-ndad aastad olid pärisorjusliku süsteemi kriisi haripunktiks. Feodaal-pärisorjusliku korra rüpes kujunesid kapitalistlikud suhted. Pärisorjuse kaotamine muutus Venemaal ajalooliseks paratamatuseks.

Tootlike jõudude kasv. Pärisorjuslike suhete tõttu arenesid tootlikud jõud reformieelse Venemaa põllumajanduses aeglaselt. Mõningaid uusi nähtusi siiski esines: hakati kasutama masinaid ja üle minema mitmeväljasüsteemile, tekkisid põllumajanduse ja loomakasvatuse uued harud, juba olemasolevates harudes aga toimusid kvalitatiivsed muutused, hariti üles uusi, seni kasutamata alasid, eriti riigi lõuna- ja idaosas.

Täiuslikumad maaviljelussüsteemid võeti kasutusele Baltimaades ja osaliselt ka Ukrainas. XIX sajandi 30-ndatel aastatel hakkasid läti ja eesti mõisnikud üle minema intensiivsele maaharimisele, mõisates levis kartuli- ja ristikheinakasvatus, kasutati mineraalväetisi, mindi kolmeväljasüsteemilt üle viljavaheldussüsteemile koos põldheinakasvatusega.

Maaharimise uute meetodite levitajaiks olid peaasjalikult põllumajanduslikud seltsid, mis tekkisid üksteise järel Vene impeeriumi territooriumil. Need seltsid, nagu nende perioodilised väljaandedki, väljendasid nende väheste mõisnike huve, kes kasutasid oma mõisates masinaid ja viljavaheldusliikku külvikorda.

Rutiinsest tehnikast püüdsid üle saada mitte ainult mõisnikud, vaid ka talupojad. Seda tõendavad 1843. a. peale korraldatud põllumajandusnäitused, kuhu talupojad, peamiselt küll riigitalupojad, tõid täiustatud põllutööriistu ning omaaretatud teraviljajm. kultuuride parandatud sortide näidiseid. Põlluharimise täiustamise püüdest kõneles ka eriliste põllutöömasinaid tootvate ettevõtete tekkimine. Kõige tuntuim neist oli 1830. a. asutatud Butenopi tehas Moskvas.

Kuid põllutöömasinad levisid üldiselt veel aeglaselt ja neid kasutati tavaliselt ainult üksikutes mõisates. Suhteliselt rohkem kasutati masinaid ja täiustatud põllutööriistu Baltimaades, Ukraina lõunaosas ja Volga-tagustes steppides. Baltimaades oli masinate kasutamine tingitud maaharimise intensiivistumisest ja üleminekust mitmeväljasüsteemile, Ukrainas ja Volga-tagustes steppides aga seostus see söödiviljelussüsteemi levikuga.

XIX sajandi esimesel poolel tekkis mitu uut põllumajandusharu. Hakati aretama peenvillalambaid (meriino lambaid), kelle vill oli sobiv peenekoeliste kangaste tootmiseks. 1812. a. oli Venemaal ligi 150 000 meriino lammast, 1853. a. aga juba 9 milj. Eriti kiiresti arenes peenvillalammaste kasvatamine 30—40-ndatel aastatel.

XIX sajandi esimesel poolel hakkas Venemaal levima suhkrupeedikasvatus, juurdudes hiljem Ukrainas, peamiselt Kiievi kubermangus. Eriti suurenes suhkrupeedi külvipind XIX sajandi 40—50-ndatel aastatel.

Neil aastail muutub kartul aiakultuurist põllukultuuriks. Kui kuni 40-ndate aastateni küündis kartulisaak vaevalt 1 milj. setverdini, siis 1850. a. oli see juba 5 milj. setvertit. Kartulit kasvatati

peamiselt Venemaa keskkubermangudes, Lätis, Eestis, Leedus ja Valgevenes. Venemaa lõunarajoonides (Krimmis, Bessaraabias ja Kaukaasias) laienes märgatavalt viinamarjakasvatus ja veini valmistamine.

Taga-Kaukaasias hakkas jõudsalt arenema siidiussi- ja aedpunavärvikukasvatus. Kaukaasia üksikutes rajoonides (näit. Derbendi ümbruses) sai punavärvikukasvatus järk-järgult elanike põhitegevuseks. Püüded parandada ja laiendada puuvillatootmist Taga-Kaukaasias ei andnud märkimisväärseid tulemusi.

Teraviljamajanduse kõige olulisem nähtus oli nisu külvipinna suurenemine, eriti Volgamaal, Bessaraabias ja Lõuna-Ukrainas. See johtus põhiliselt väliskaubanduse laienemisest.

Majanduslike arenguprotsesside tulemusena muutus piirkondade külvipindade suhe. Mustmullavööndis kasvasid külvipinnad kiiremini kui mittemustmullavööndis.

Ent põllumajanduslike uuenduste katsed jäid üldiselt primitiivse majandussüsteemi taustal vähemärgatavaiks. Põllutöömasinatel, viljavaheldusliku külvikorral ja muudel uuendustel ei olnud veel tõsisemat rahvamajanduslikku tähtsust. Enne pärisorjuse kaotamist moodustas tootmise ratsionaliseerimist taotlevate mõisnike arv mitte rohkem kui 3% kõigist mõisnikest. Endiselt valitses kolmeväljasüsteem ja algelised põllutööriistad. Mõnedes rajoonides kasutati vanu mahajäänud maaviljelusviise: alepõletamist ja söödisüsteemi. Põllu- ja heinamaa suuruse suhe muutus põllumajanduse seisukohalt üha halvemaks. Heinamaade suhtelise vähenemise ja koos sellega ka kariloomade arvu kahanemise tagajärjeks oli paratamatult põldude puudulik väetamine. Sel põhjusel põldude saagikus XIX sajandi esimesel poolel ei tõusnud. Isegi 60-ndatel aastatel olid Venemaa põllumajanduses üldiselt ülekaalus teraviljakultuurid, mis hõlmasid kuni 96% külvipinnast (koos kesaga).

Tootlike jõudude arenemine toimus nagu varemaltki, ka stepialade ülesharimise käigus, peaasjalikult Ukraina lõunaosas, Doni kasakate alal, Volga-tagustel maadel ja Ees-Kaukaasias. Neis hõredalt asustatud rajoonides võtsid vene ja ukraina talupojad suhteliselt kiiresti kasutusele uusi maa-alasid loomakasvatuseks ja põlluharimiseks.

Rahvaarvu kasv. XVIII sajandi lõpust kuni XIX sajandi keskpaigani suurenes Venemaa elanike arv 36 miljonilt 68 miljoni inimeseni, s. o. peaaegu kahekordseks. Seejuures kasvas elanike arv Euroopa-Venemaa 50 kubermangu hulgas kõige kiiremini Ukraina stepialadel, Donil, Samaara, Saraatovi, Simbirski ja Orenburgi kubermangus, s. t. neis piirkondades, kus võeti kasutusele asustamata ja harimata maa-alasid.

Mõisatalupoegade olukord. Feodaalse ekspluateerimise tugevnemine. XVIII sajandi lõpul oli mõisatalupoegi natuke vähem kui pool ja pärisorjuse kaotamise ajal üks kolmandik kogu elanikkonnast. Seejuures pärisorise rahvastiku absoluutarv kuni XIX saj.

30-ndate aastate keskpaigani kasvas (VIII hingeloenduse andmete järgi 1835. a.), 50-ndate aastate alguseks (IX loenduse andmetel 1851. a.) aga langes. Pärisorjade arvu vähenemine jätkus veel hiljemgi. XIX sajandi 60-ndateks aastateks oli meessoost pärisoriseid talupoegi u. 10,7 milj. Mõisatalupoegade arvu langus XIX sajandi teisel kolmandikul oli osalt põhjustatud nende raskest elust ja sellest tulenevast suurest suremusest, osalt pärisorise talurahva ülieminekust teistesse seisustesse, eriti linnaelanike hulka.

Mõisatalupoegi ekspluateeriti reformieelsel Venemaal enamasti teo- ja raharendi vormis. Naturaalrenti esines juba võrdlemisi harva. Teoorjuses olid peaasjalikult mõisatalupojad Ukrainas, aga samuti ka Leedus, Valgevenes, keskmustmullapiirkonnas, loodekubermangudes ja Volgamaal. Raharent oli domineerivaks vormiks maa tööstuslikus keskosas ja põhjas.

Paljudes mõisates kehtis segasüsteem, kus talupojad tegid teopäevi ja maksid samal ajal ka raharenti. See ekspluateerimisvorm oli kõige rängem.

Müügiteravilja tootmise kasv tõi kaasa feodaalse ekspluateerimise tugevnemise. Mõisnikud suurendasid oma põllumaid osalt kasutamata alade, kõige sagedamini aga talupoegade maade anastamise, talupoegadele kuuluva hingemaa vähendamise teel. Sel viisil jäi osa talupoegi pikapeale ilma maata. Mõisamaa laienemisega käis kaasas teoorjuse suurenemine. Oli juhtumeid, kus talupojad harisid maast kaks kolmandikku mõisnikule, endale aga ainult ühe kolmandiku. Sageli tuli töötada mõisa kasuks neli, viis, isegi kuus päeva nädalas. Teopäevade arvu suurenemise kõrval tõusis ka mõisateo intensiivsus: mõisnikud määrasid talupoegadele päevased töönormid, mis olid tihti nii suured, et ühe päevaga neid täita ei saanud. Suurenesid ka teised koormised, millest eriti tähtsal kohal oli vooriskäimine. Et mõisavilja toimetati turule peamiselt talupoegade abil, siis viljakaubanduse kasvades see koormis üha suurenes.

Kuumoonale üleviidavate talupoegade arv aina kasvas. See moodus levis eriti väikemõisates, kuid tuli ette ka suurtes mõisamajapidamistes. Eriti suures ulatuses kasutati seda moodust Valgevenes ja Vasakkalda Ukrainas. Mõisateenijate arvu kasv oli seotud mõisamaade laienemisega ja sellega, et mõisnikud enne pärisorjuse kaotamist talupoegi mõisateenijateks üle viisid, saades niiviisi endale rohkem maad. VIII hingeloenduse ajal 1835. a. moodustasid mõisateenijad 4,14%, X loenduse (1858) andmeil 6,79% pärisoriste talupoegade üldarvust.

Järelikult oli teotalupoegade feodaalse ekspluateerimise tugevnemine kaubatootmise tingimustes põhjuseks, miks talupoegade majapidamine laostus, tootlike jõudude arenemine aeglustus ja talupoeg maata jäi. See õõnestas aga omakorda feodaalkorda, mille eksisteerimise tingimuseks on, et tootmisvahendid oleksid vahetu tootja valduses.

Mõnevõrra teistsugune tähtsus oli raharendi kasvul. Feodaalne raharent aitas küll kaasa feodaalsuhete lagunemisele, kuid pidurdas samal ajal tootlike jõudude arengut. Rahalise obroki pidev kasv XVIII sajandi lõpul ja XIX sajandi esimesel poolel laostas talupoegade majapidamisi niisamuti nagu teoorjuse suurenemine. Peale selle võis mõisnik alati keelata talupoega obrokile üle minna või teda igal ajal tagasi kutsuda. Jõukad talupojad varjasid mõisnike omavoli kartes oma varanduslikku olukorda ja eelistasid paigutada kapitali mitte tööstusse, vaid kaubandusse. See kõik pidurdas tööstuse arenemist.

Riigitalupojad. XIX sajandi esimesel poolel oli meessoost riigitalupoegi 8—9 milj. Rahvuslikes-läänerajoonides — Paremkalda Ukrainas, Valgevenes, Leedus, Lätis ja Eestis elavad riigitalupojad olid «majandavas seisundis», mis tähendas seda, et riigimõisad anti põhiliselt rendile (possessioonile) mõisnikele ja tähtsatele ametnikele, kes ekspluateerisid talupoegi teorendiga. Talupoegade koormised olid formaalselt fikseeritud inventaridesse[80], kuid kaubatootmise tingimustes suurendasid rentnikud ja mõisnikud feodaalset ekspluateerimist.

Venemaa teistes piirkondades elavad riigitalupojad maksid obrokit rahas. «Obroki seisundis» olevad riigitalupojad kannatasid pärisorjusliku riigi rõhumise all, kuid mõisatalupoegadega võrreldes oli nende elu kergem. Lisaks pearahale maksid nad obrokit, mis pidevalt suurenes. Peale selle tasusid riigitalupojad nagu mõisa- ja udellitalupojadki veel mitmeid rahalisi makse, kandsid mitmesuguseid reaalkoormisi ja harisid riigimaid. Riigitalupoegade maad samal ajal vähenesid.

Aastail 1837—1841 viis äsja loodud Riigivarade ministeerium eesotsas minister P. Kisseljoviga läbi riigitalupoegade haldusreformi. Reform ja sellele järgnenud seadusandlikud aktid piirasid riigimaade ulatuslikku jagamist mõisnikele. Riigitalupojad võeti majanduslikus, elukondlikus ja kultuurilises mõttes kesk- ja kohalike võimude hoolduse alla. Tehti katset hakata obrokit võtma mitte inimeste, vaid maa jt. sissetulekuallikate pealt, samuti püüti kogukonnamaad muuta pärandatavateks taludeks. Kuid praktiliselt riigimaade jagamisele piiri panna ei õnnestunud ja riigitalupoegade maapuudus aina suurenes. Talupoegade hooldamine võimaldas ametnikel käiku lasta omavoli ja vägivalda. Riigitalupoegade üleviimine teotöölt obrokile levis kõige rohkem Paremkalda Ukrainas, Leedus, Valgevenes (1844—1845) ja Baltimaades (1854). Nii likvideeriti läänekubermangude riigitalupoegadel teorent.

Udellitalupojad. Tsaariperekonna liikmetele kuuluvad udellitalupojad moodustasid võrdlemisi väikesearvulise talurahvakihi, mis oli loodud endistest kojatalupoegadest 1797. a. ukaasi alusel.

[80] Inventarideks nimetati Leedus, Valgevenes ja Ukrainas mõisate kirjeldusi, kus loetleti ka talupoegade koormised. Baltimail vastasid neile vakuraamatud. *Toim.*

1858. a. hingeloenduse andmetel oli mõlemast soost udellitalupoegi ligikaudu 2 milj. Udellitalupoegade olukord oli peaaegu samasugune nagu mõisatalupoegadel. Enamik neist oli obrokil ja kandis peale selle veel mitmesuguseid koormisi. Järjest suurenes udellitalupoegadelt võetav obrok. 1830. a. asendati see maamaksuga, mis ulatus kuni kahe viiendikuni jaosmaalt saadavast sissetulekust. Maamaksu kehtestamine suurendas udellide tulusid 1 milj. rbl. võrra (assignaatides).

Talurahva kihistumine. Aadli privilegeeritud seisusliku maaomanduse kõrval arenes järk-järgult ka asustamata maatükkide vaba ost-müük, mis seadustati 1801. a. Maad ostsid kaupmehed, linnakodanikud ja riigitalupojad. Samuti võisid maad osta mõisatalupojad, kuid ainult mõisniku nime peale. Suurt tähtsust uue maaomandivormi tekkimisel ja arenemisel aga ei olnud.

Ühtlasi arenes ka maarent. Mõnikord said vähese maaga ja maata talupojad jõukatelt talupoegadelt ja mõisnikelt maad pooletera eest või isegi raskematel tingimustel. Teiselt poolt rentisid jõukad talupojad maad mõisnikelt ja riigilt, samuti ka kehvtalupoegadelt ning kasutasid seda põlluharimise parandamiseks, kommertsettevõtete asutamiseks või andsid maa omakorda rendile ja said selle pealt kõrget vahekasu.

Suurt osa külakodanluse kujunemisel riigi- ja mõisavaldustes etendas leivavilja jt. põllumajandussaaduste, samuti ka kodutööndustoodete kokkuost talupoegadelt. Ülesostjad olid algul talurahvakaubanduses vahetalitajateks, hakkasid siis aga orjastama talupoegi sellega, et andsid neile raha laenuks, seejärel aga jaotasid nendele tooraine tellimistööde täitmiseks.

Talupoegade sõltuvus tärkavast külakodanlusest oli suurel määral tingitud vajadusest obrokit maksta. Järelikult soodustasid pärisorjuslikud suhted külakehvikute orjastamist jõukate talupoegade poolt.

Talupojad — sissesõiduhoovide omanikud, veskite, kalapüügikohtade jt. tuluallikate rentnikud, kes koondasid enda kätte suurel hulgal maad, hakkasid etendama külas üha tähtsamat osa. Ühtlasi tekitas kihistumisprotsess talupoegade ühe osa vaesumise ja sundis teda otsima kõrvalsissetulekuid mujalt või oma küla jõukates majapidamistes. Külakodanlus ruttas seda olukorda kasutama ja haaras initsiatiivi vaesunud talupoegade töö organiseerimisel. Talupojad, kes ehitustöölistena otsisid tööd, palgati tavaliselt artellina, kus eesotsas seisid ettevõtjatena jõukad talupojad, kellel oli sidemeid tellijatega linnades, teedeehitusel jm.

Järelikult toimus XIX sajandi esimesel poolel külas talurahva sotsiaalne kihistumine ja kapitalistlike suhete kujunemine. Laostunud talupoegade tööjõud muutus kaubaks: talupojad sattusid töö otsinguil tööliseks tööstusettevõtteisse ja jõetransporti, teede-ehitusele ja põllutööle.

Palgatöö põllumajanduses. Palgatöö oli mõisamajapidamistes kõige rohkem levinud Venemaa lõunaosas: Lõuna-Ukrainas, Doni kasakaväe alal, samuti ka Ees-Kaukaasia ja Alam-Volgamaa viljakatel maadel. Just nendel võrdlemisi hõredalt asustatud lõuna- ja kagupoolsetel stepialadel andis end tunda töökäte puudus. Siin polnud sedavõrd palju pärisoriseid elanikke, et harida tohutu suuri maid, mida mõisnikud olid hõivanud. Seepärast liikusid nendele aladele tööd otsivad riigi- ja mõisatalupojad. Eriti oli palgatöö kasutamine põllumajanduses levinud niidu- ja lõikusajal. Ukraina lõunakubermangudesse, Doni kasakaväe alale ja Ees-Kaukaasiasse tulid talupojad Parem- ja Vasakkalda Ukrainast ning mustmulla kubermangudest. Siin peeti erilisi kevadlaatu, kus palgati töölisi. Peale selle saatsid mõisnikud palgalise tööjõu otsinguil oma usaldusmehi tihedalt asustatud vähese maaga kubermangudesse. Töölised, kes said sedavõrd suurt avanssi, et selle tasumine käis üle jõu, langesid tavaliselt mõisniku võlaorjusse. XIX sajandi 50-ndatel aastatel töötas Ukraina lõunaosas põllutööde hooajal 300 000 palgatöölist.

Võrdlemisi ulatuslikult rakendati palgatööd ka Alam-Volgamaa stepipiirkondades. Viljakoristamisperioodil voolas Saraatovi kubermangu kokku talupoegi Simbirski, Tambovi, Pensa, Nižni Novgorodi ja Rjazani kubermangudest. XIX sajandi 30-ndatel aastatel läks Pensa kubermangust ligemale pool riigitalupoegadest palgalisele põllutööle Saraatovi kubermangu. Saraatovi kubermangu paljud talupojad käisid jällegi põllutööl Doni kasakaväe alal. 40-ndatel aastatel saabus Samaara kubermangu Nikolajevi maakonda üle 10 000 talupoja.

Palgatööd rakendati nende piirkondade mõisates, kus oli suhteliselt rohkem põllutöömasinaid. Palgatööliste koondumine neisse piirkondadesse näitab, et uute maade kasutuselevõtt pärisorise tööga oli juba võimatu.

XIX sajandi esimesel poolel kujunes välja uus piirkond, kus osaliselt kasutati palgatööd, nimelt suhkrupeedi kasvatamise rajoon (peamiselt Kiievi kubermang). Ka siin püüdsid mõisnikud uut tootmisharu arendada osalt kapitalistlike meetoditega.

Seoses üleminekuga teorendilt raharendile levis Baltimaadel ikka rohkem sulaste töö mõisamajandeis (mõisasulased).

Mujal Venemaal kasutati mõisamajandeis palgatööd ainult sporaadiliselt. Samuti leidus vähesel arvul kaupmeeste majandeid, mille peremehed palgatööd kasutasid. Ukraina lõunaosas, Doni kasakaväe alal, Ees-Kaukaasia ja Volga-tagustes steppides oli ülekaalus palgatööliste tasustamise rahaline vorm. Teistes piirkondades tasuti sageli «tera pealt» (s. t. tööline sai osa koristatud viljast naturaalpalgana).

Põllumajanduses oli samuti levinud sundtööliste töö. Ukrainas ja Valgevenes, samuti ka maa tööstuslikus keskosas andsid mõisni-

kud oma talupoegi tööle teistele mõisnikele. Sama saatus tabas ka võlgadesse sattunud riigitalupoegi.

Ka talupoegade majapidamistes kasutati palgatööd. See nähtus on kõige ilmekam näide talurahva kihistumisest, külakodanluse kasvust ja palgatööliste tekkimisest. Vaesunud omakülainimeste või mujalt tulnud talupoegade ekspluateerimist jõuka külaladviku poolt tuli ette mitmel pool Venemaal. Palgatöö talupoegade majapidamistes oli eriti levinud müügiteravilja tootvais rajoonides.

Nii rakendasid palgatööd ulatuslikult pärisorised talupojad-aiapidajad Rostovi maakonnas Jaroslavli kubermangus. Paljudel neist oli 2—5 palgatöölist. Küllalfki palju oli aiandeid 10—15 töölisega, mõnel juhul tõusis sulaste arv 20-ni. Suzdali aiapidajad palkasid kuni 40 töölist. Jaroslavli kubermangu tuli põllutööde ajaks talupoegi Olonetsi, Arhangelski, Vologda, Tveri ja Kostroma kubermangust. Tulnukad palkasid end põllutöödele Jaroslavli talupoegade juurde, kes jälle omakorda sel ajal lahkusid kodust, et asuda tööle aednikena, laevameestena ja ehitustöölistena. Ukrainas, eriti Dnepri vasakul kaldal ja lõunaosas, võeti mõisamajandeisse tööle põllutöölisi ja eriti riigitalupoegi. Juhtus, et jõukad talupojad palkasid töölisi enda eest tegu tegema. Talupoegade palgatööd põllumajanduses kasutati ka Bessaraabias, Valgevenes, riigi keskosas, põhjas, Uraalis ja Siberis.

Eestis süvenes sulaste ja vabadike ekspluateerimine seoses maapuuduse ja talurahva kihistumisega: eraldus jõukas külaladvik, teiselt poolt tekkis massiliselt maata inimesi.

Nendes Lätimaa paikades, kus üleminek teorendilt raharendile arenes eriti jõudsalt (Kuramaal), ekspluateerisid jõukad, peamiselt raharenti maksvad talupojad julmalt sulaseid.

Pärisorise töö domineerimine, feodaalse ekspluateerimise tugevnemine pidurdas tootlike jõudude arengut põllumajanduses ja jättis talupoja tootmisvahenditeta. Talupoegade hingemaad kärbiti, neid määrati mõisateenijaiks ja viidi üle kuumoonale. Üheaegselt toimus ka teistsugune protsess: talurahvas kihistus, tekkis külakodanlus ning hulgaliselt talupoegi, kel ei olnud maad, kuid kes vajasid tööd. See oli kapitalistlike suhete arenemisprotsess pärisorjuslikus külas. Uued tootmissuhted, mis arenesid koos tootlike jõududega, õõnestasid sisemiselt pärisorjuslikku majandust, sattusid vastuollu feodaalsuhetega, mille tagajärjel pärisorjusliku süsteemi kriis järjest teravnes.

2. TALUPOEGADE KODUTÖÖNDUS. VÄIKETÖÖSTUS LINNADES

XIX sajandi esimesel poolel jätkus Venemaal väiketööstuse areng mitmesugustes vormides. Tööstuslikus keskrajoonis näiteks arenes kõrvuti linnaväiketööstusega ka talupoegade kodutööndus.

Tööstuslikus keskrajoonis tegutsesid juba ammu kalevi-, siidi-, puuvilla-, mütsivalmistamise, nahatöötlemise, rasvasulatamise ja küünlavalmistamise, riidevärvimise, posamendi- ja värvivalmistamise jt. talupoegade ja linnakodanike ettevõtted. XIX sajandi teise aastakümne lõpu andmeil oli suurem osa Vladimiri kubermangu 312-st põhiliselt talupoegadele kuuluvast ettevõttest lihtsa kapitalistliku kooperatsiooni ettevõtted. Samal ajal ulatus 45 manufaktuuris tööliste arv 16-st 100-ni. Peale selle oli 11 manufaktuuri, kus ühtekokku töötas üle 5000 inimese. Need olid suurettevõtted, kus töötasid sajad, mõnel pool (näit. Gorelini juures) aga üle tuhande töölise.

Järelikult hakkas talupoegade väiketööndusliku tootmise protsessis tekkima tööstuskodanluse kiht. Talupojad-töösturid rikastusid oma seisusekaaslaste ekspluateerimise arvel. Tootjad sattusid üha rohkem ülesostjate mõju alla. XIX sajandi algul näiteks ostsid ülesostjad Jaroslavli kubermangu Velikoje külas kokku ainult osa lõuendist ja linasest riidest, 30—40-ndatel aastatel aga polnud selles külas enam ühtki talupoega-väiketootjat, kes poleks sõltunud ülesostjatest.

Manufaktuuriajajärgule iseloomulik kapitalistlik kodutööndus omandas eriti laia ulatuse tööstuslikus keskrajoonis. Vastavalt sellele, kuidas manufaktuurid arenesid vabrikuteks ja kapitalistlik kodutööndus vähemaks jäi, said kodutööndajatest vabrikutöölised. Nii kujunesid väikekaubatootmise rüpes välja kapitalistliku ühiskonna klassid: kodanlus ja töölised.

Talupoegade ja linnade väiketööstuse areng sõltus tunduvalt feodaalse ekspluateerimise vormidest. Väiketööstus arenes jõudsamini riigi- ja mõisatalupoegadel, kes maksid obrokit. Mustmullarajoonis, Ukrainas, Valgevenes, Volgamaal jt. Venemaa osades arenes talupoegade ja linnade väiketööstus tunduvalt nõrgemini ja oli tööstusliku keskrajooniga võrreldes madalamal tasemel.

Ulgtöö. Elanikkonna põllumajandusest eraldumise näitajaks oli kohalike talupoegade väiketööndusliku tootmise kasvu kõrval ka ränd- e. ulgtöö. Talupojad läksid ulgtööle põllumajandusse, tööstusesse, transporti ja ehitustele. Ulgtööl käivate talupoegade arv oli Venemaa erinevates rajoonides erisugune.

Nii käis näiteks Moskva kubermangust 30-ndate aastate teisel poolel ulgtööl u. 17% meessoost riigitalupoegi. Ukrainas käis 40-ndate aastate algul ulgtööl talupoegi kõige rohkem Poltaava kubermangust (3—3,5%). Armeenias oli isegi 50-ndate aastate keskel ulgtööl käijaid kõigest 3%.

Tsarismi koloniaalpoliitika mõjus rahvuslike piirkondade käsitöö, väikekaubatootmise, veel enam aga manufaktuuride arengule negatiivselt. Vene tööstustooted hakkasid konkureerima kohaliku kodutööndusega ja põhjustasid kodutööndusega allakäigu ääremaadel.

Keskkubermangude talupoegade käimine ulgtööl Venemaa

rahvuslikel ääremaadel soodustas aga ühtlasi nende alade põllumajanduse ja tööstuse arengut, kuna vene talupojad tõid endaga kaasa paremaid tööriistu ja -kogemusi, mis juurdusid kohalike elanike mahajäänud majanduses.

3. SUURTÖÖSTUSE KASV. SUURTÖÖSTUSE HARUD JA PAIKNEMINE

Manufaktuur ja vabrik. XIX sajandi esimesel poolel arenes tööstus võrdlemisi kiirelt. 1804. a. oli Venemaa mäe- ja töötlevas tööstuses u. 225 000 töölist, 1860. a. aga üle 800 000. Neist töötasid mäetööstuses u. 250 000 inimest. Toodud arvulised andmed on muidugi ligikaudsed, sest reformieelne statistika ei olnud kuigi täpne. Sageli ei arvestanud see kodutöölisi, keda oli küllaltki palju, kuna sajandi esimesel poolel oli tööstuses valitsevaks vormiks manufaktuur, mille väga iseloomulikuks jooneks on kapitalistliku kodutööonduse levimine.

Töötlevas tööstuses oli esikohal tekstiilitööstus, kus sajandi algupoolel (1814) töötas u. 75% kõigist Venemaa töötleva tööstuse töölistest. Tekstiilitööstusharudest oli tol ajal esikohal kalevi tootmine, kus valitses rohkem kui nelja viiendiku ulatuses pärisoriste ja juurdekirjutatud talupoegade töö.

Aja jooksul see suhe muutus. 1860. a. töötas tekstiilitööstuses natuke rohkem kui 61% töölistest. Tekstiilitööstuse suhteline langus toimus teiste tööstusharude kasvu arvel. Tekstiilitööstuses endas, mis 1861. a. reformini jäi töötlevas tööstuses juhtivale kohale, muutus samuti üksikute tootmisharude vaheline suhe. Kalevi- (ja üldse villa-) tööstus loovutas esikoha puuvillatööstusele, kus 95% töölistest olid vabapalgalised (1825). Puuvillatööstuse kasvu illustreerivad järgmised andmed: kui 30-ndate aastate esimesel poolel tuli ligikaudsete arvestuste kohaselt iga elaniku kohta u. $3^1/_2$ arssinat puuvillast riiet, siis 50-ndate aastate teisel poolel suurenes see $7^1/_2$ arssinani. XIX sajandi esimesel poolel lisandusid varem olemasolevatele sitsitrükkimise ja kudumisettevõtetele veel puuvillaketruse ettevõtted. XIX sajandi keskpaigaks tõrjus vene kedrus inglise oma siseturult peaaegu täielikult välja.

Põhiliselt pärisorisele tööle tuginevas suhkrutööstuses (Ukrainas, peaasjalikult Kiievi kubermangus) kasutati samuti osaliselt palgalist tööjõudu.

Mäetööstus arenes töötlevast tööstusest tunduvalt aeglasemalt. XIX sajandi 20-ndatest aastatest kuni 1860. a. suurenes rauatoodang 6,1 milj. puudalt 12,2 milj. puudani, s. o. kahekordseks. Samal ajal kasvas malmitoodang 9 milj. puudalt 17,5 milj. puudani, s. o. natuke vähem kui kahekordseks.

1790. a. andis Venemaa umbes ühe kolmandiku maailma malmitoodangust, XIX sajandi 30-ndatel aastatel umbes ühe kümnendiku, 1860. a. aga ainult 4%. Nõudmine Vene mäetööstustoodangu järele välisturul langes. Vene mäetööstuse seisaku tingis osalt Inglismaa metallurgia kasv. Peamiseks põhjuseks oli aga see, et mäetööstuses olid peaaegu kolm neljandikku töölistest pärisorjad. Pärisorjuslikud tootmissuhted pidurdasid tootlike jõudude arengut. Tööstusharudes, kus ülekaalus oli sundtöö, algas kriis.

70% mäetööstusest (tööliste arvu järgi) paiknes Uraalis. Ülejäänud tehased asusid kesk-kubermangudes, Euroopa-Venemaa põhjaosas, Siberis jt. rajoonides. Töötlev tööstus oli koondatud peaasjalikult tööstuslikku keskrajooni. Kuid 50-ndatel aastatel langes siin selle tööstuse osatähtsus, mida põhjustas tööstuse kasv riigi teistes rajoonides. Tähelepanu väärib Peterburi tööstus, mis 1860. a. (võrreldes 1815. a.) kasvas 524%.

Tööstusliku pöörde algus. Manufaktuuri muutumine vabrikuks. Venemaa tööstuse arengut XIX sajandi esimesel poolel ei iseloomusta üksi kvantitatiivsed muudatused. Toimus ka ühe tööstusliku tootmise vormi üleminek teiseks. XIX sajandi esimesel poolel oli tööstuses valitsevaks vormiks manufaktuur, kuid juba enne 1861. a. reformi hakkas see, kuigi aegamööda ja järk-järguliselt, üle kasvama vabrikuks, tehes seega läbi tööstusliku pöörde algstaadiumi. See protsess kulges üheaegselt kahes suunas: käsitsitöö asemel hakati kasutama masinaid, ühtlasi hakkas välja kujunema alaline palgatööliste kaader. Need tööstusliku pöörde mõlemad küljed on lahutamatult seotud.

Tööstuslik pööre kulges enne reformi üksikutes tööstusharudes erisuguselt. Puuvillaketrustööstus tekkis juba algusest peale vabrikusuurtööstusena. Aleksandrovi kroonumanufaktuuri kõrval, mis tootis ka puuvillast kedrust, tekkis XIX sajandi algul puuvillaketrusvabrikuid ka eraettevõtetena, mis lõpetasid oma tegevuse teise aastakümne algul. 30-ndate aastate keskel asutati Peterburi, seejärel ka tööstuslikku keskrajooni suured palgatööle rajanevad puuvillaketrusvabrikud.

Ka sitsitrükkimistööstuses oli üleminek manufaktuurilt vabrikule märkimisväärne juba enne reformi, kuigi see ei jõudnud veel lõpule. Nii sitsitrükkimine kui ka puuvillaketrus olid rajatud palgatööle.

Teistsuguses olukorras oli puuvillakudumistööstus. Selles oli üleminek manufaktuurilt vabrikule aeglasem. Mehaanilised kudumismasinad juurdusid tootmisse visalt, kuni reformini oli valitsevaks käsitsitöö. Et manufaktuurid säilisid kudumistööstuses kaua, siis oli sel alal hästi arenenud kapitalistlik kodutööndus, mis põhilistes puuvillatööstuse keskustes (Moskva ja Vladimiri kubermang) oli sageli tähtsamgi kui manufaktuur.

Käsitsitöö jäi põhiliseks nii puuvilla- kui ka lõuendi-, villa- ja siiditööstuses. Villatööstuses hakati ketramisel ja töötlemisel masi-

naid ja aurukatlaid kasutama veel enne reformi, kuid hiljem kui puuvillatööstuses.

Tööstuslikust pöördest enne reformi ei jäänud kõrvale ka suhkrutööstus. Tekkisid aurujõul töötavad vabrikud. Esimene selline tehas asutati 1840. a. Pärisorjuse kaotamise eel langes aurujõul töötavate tehaste arvele 85% suhkrupeeditööstuse toodangust.

Masinate rakendamise tõttu tööstuses hakkas arenema ka kodumaine masinaehitus. Uusi puuvillaketruse ettevõtteid varustas masinatega Aleksandrovi manufaktuur. Alates XIX sajandi 40-ndatest aastatest said Venemaa tööstus, raudtee ja aurulaevastik masinaid peamiselt välismaalt. Ent ka Venemaal oli ettevõtteid, mis tootsid masinaid vabrikutele ja tehastele, samuti ka aurulaevu ja vedureid. Niisugusteks ettevõteteks olid Bairdi ja Aleksandrovski masinatehased Peterburis, Righley ja Butenopi tehased Moskvas (viimane tootis ainult põllutöömasinaid), Sormovo tehas Nižni Novgorodis jt.

Mustas metallurgias asendati selituskolded pudeldusahjudega juba enne 1861. a., kuid veel vahetult enne reformi andsid pudeldusahjud ainult poole toodetavast metallist. Veel halvem oli olukord energiasüsteemis. Aurumasinate ja vesiturbiinide abil saadi Venemaa mustas metallurgias kasutatava energia koguvõimsusest ainult 12%, valdava osa andsid vesirattad. Tööstuslikku pööret metallurgias, mis 70% ulatuses paiknes Uraalis, pidurdas see, et Uraali tööstuses valitses sunniviisiline töö, mis takistas tootlike jõudude arenemist niisamuti nagu mõnedes töötleva tööstuse harudes.

Tööliste koosseis ja olukord. Töölisliikumine. Tööstuslik pööre polnud ainult tehniline protsess, vaid tihedalt seotud ka uute sotsiaalsete suhetega riigis. Tööstusliku pöörde algust tähistas palgatöö kasv, masinate kasutuselevõtust tulenev alalise tööliskaadri kujunemine, pärisorjusliku ja possessioonitööstuse langus.

Venemaa töötleva tööstuse tööliste arvu ja koosseisu võib näha järgnevast tabelist.

Aastad	Tööliste arv	Pärisorised töölised	Possessioonitöölised	Palgatöölised	Palgatööliste %
1769	45 677	5 720	21 864	18 093	40
1799	81 747	14 669	33 511	33 567	41
1825	210 568	66 725	29 328	114 515	54
1860	564 950	59 375	11 925	493 650	87

Palgatöö kasv oli töötlevas tööstuses nii absoluutne kui ka suhteline: 1799. a. moodustasid palgatöölised 41%, 1860. a. aga juba 87% kõigist töölistest.

Teistsugune oli olukord mäetööstuses, kus ülekaalus oli sundtöö. 1807. a. reformiga asendati juurdekirjutatud talupojad nn. alaliste töötajatega (58 töötajat 1000 juurdekirjutatud talupoja kohta). Palgatööliste tööjõudu kasutati Siberi eraomanduslikes kullakaevandustes ja üksikutes väljaspool Uraali mäetööstusrajooni asuvates eraettevõtetes.

Eripärane oli raudtee jt. teede ehitusel, samuti ka jõetranspordis (burlakid jt.) töötavate tööliste koosseis. Osa neist töötas vabapalgalistena. Kuid nende hulgas oli ka palju mõisa- ja riigitalupoegi, keda mõisnikud või vallavalitsused sundkorras tööle saatsid.

Seega näitab reformieelse Venemaa tööliste koosseis, et sundtööd kasutati palju. Kõige lähemal olid kapitalistliku ühiskonna kategooriatele palgatöölised, seda peaasjalikult töötlevas tööstuses. Kuid ka seda tööliste rühma ei saa pidada sõna tõsises mõttes proletaarlasteks. Nii pärisorised, possessiooni- ja võlatöölised kui ka palgatöölised olid põhiliselt põllumajandusega teatud määral seotud mõisa- või riigitalupojad. Palgatööliste hulgas oli linlasi võrdlemisi vähe. Lenini sõnade kohaselt «on vene kapitalistlikule manufaktuurile kõige tüüpilisem mittepõllumajanduslik keskus, mis tõmbab enda poole ümbruskonna külade elanikke, kes on pooleldi põllupidajad, pooleldi tööndajad...».[81] Reformieelse Venemaa töölised ei olnud väljakujunenud klass, sest nad polnud isiklikult vabad ega omanud enamuses veel tootmisvahendeid.

Kõikide tööliskihtide olukord reformieelsel Venemaal oli äärmiselt raske.

Ka talupojad ei saanud mõisamanufaktuurides töötades mõnikord isegi palka. See on selge näide selle kohta, mida Lenin nimetas omapäraseks nähtuseks «vene ajaloos, mis seisab pärisorjade tööjõu rakendamises tööstuses».[82]

Mõned pärisorised talupojad said mõisnike ettevõtteis töötades küll palka, kuid see oli väiksem kui palgatöölistel.

Mäetöölised, enamasti possessiooni- ja pärisorised talupojad, said samuti vähem palka kui palgatöölised. Tavaliselt oli pärisoristel ja possessioonitalupoegadel oma maalapp ja neile makstav palk, eriti selle rahaline vorm, polnud neile ainsaks tuluallikaks. Nende talupoegade tööjõu taastamine toimus osalt põllumajandussaaduste, osalt palga kaudu. Sundtöölisi oli palgatööliste kõrval eriti palju teedeehitajate ja burlakkide seas. Võlatöölised saadeti tööle mõisnike ja ettevõtjate vahel sõlmitud lepingute alusel. Sundkorras, maksuvõlgade katteks, saadeti tööle ka riigitalupoegi.

---

[81] V. I. Lenin, Teosed, 3. kd., lk. 362.

[82] Samas, lk. 393.

Mõisnikel oli seadusega õigus saada pool nende poolt tööle saadetud talupoegade palgast. Palga teisest poolest arvestati maha maksud, nii et töölisele jäi ainult tühine osa. Praktikas ei peetud sellestki kinni. Mõisnikud lasksid tihti lepingu sõlmimisel ettevõtjaid maksta töölistele 1 rbl., mõnikord isegi 50 kop. hooaja eest. Võlatöölisi rakendati tööle teedeehitusel, laevanduses, töötlevas tööstuses, eriti roguski valmistamisel, ning põllumajanduses.

Palgatööliste töötasu oli madal. Ühe kaasaegse sõnade järgi töötas lihttööline sageli «ainult leiva eest». Palgatööle rajatud töötlevas tööstuses säilisid orjastavad kapitalismieelsed ekspluateerimisvormid (töötasu väljamaksmine osalt natuuras, mahaarvamised peremehelt saadud toidu eest kõrgendatud hindade alusel, mahaarvamised tööriistade jm. eest, töölise orjastamine töötasu arvel väljamakstud avanssidega jne.). Tööliste töötasu langes ka mõisnikele makstava obroki tõttu.

Kõik sunniviisil töötavad talupojad (pärisorised, possessioonitalupojad, võlatöölised) elasid rasketes materiaalsetes tingimustes. Ihunuhtlus, mis sageli metsikuks peksmiseks kujunes, oli tavaline nähtus. Töölise lahkumist ettevõttest peeti kuriteoks ja see tõi endaga kaasa raske karistuse.

Tööpäev kestis 12—14 tundi, töökaitse oli äärmiselt puudulik, tööliste eluruumides, kui neid üldse oli, sai ainult ööbida. Tihti magasid töölised tööruumis.

Seaduse järgi polnud vabriku- ja tehaseomanikel õigust palgatöölisi nuhelda, nad tuli selleks politseisse saata. Tegelikult aga karistati töölisi ka kohapeal, ettevõttes. Seda esines näiteks Kreenholmi Manufaktuuris, Siberi kullakaevandustes, laevanduses. Juhtus, et vabrikuomanikud mõistsid tööliste üle kohut ise, näit. Moskva vabrikandid Gutškovid ning Kreenholmi Manufaktuuri vabrikupolitsei.

Vabrikuseadusandlus kaitses vabrikantide huve. Ei täidetud 1845. a. 7. augusti ukaasi, mille põhjal kuni 12-aastaste laste öötöö oli keelatud.

Kui võeti kasutusele masinad, muutus tööliste koosseis ja eluolu. Tekkis liik töölisi, kes töötasid linnas aasta läbi ja kelle sidemed külaga mõnikord lõplikult katkesid. Töölised ei saanud enam tööruumides masinate kõrval ööbida ning peremehed olid sunnitud ehitama neile «magamisruume». Masinate rakendamisega langes töötasu, sagenesid õnnetusjuhtumid. Nii kannatasid töölised V. Lenini sõnade järgi «kapitalismi tõttu ja kapitalismi puuduliku arenemise tõttu».

Eriti raske oli kodutööndajate olukord. Tavaliselt polnud nad vabrikantidega otseselt seotud. Vahendajaiks nende ja vabrikantide vahel olid meistrid või järelevaatajad, kes suurema osa kodutööndaja töötasust endale tasku panid.

Mõisa- ja possessioonitalupojad ning võlatöölised ei müünud oma tööjõudu.

Palgatöölised olid enamuses obrokitalupojad, kes olid seotud põllumajandusega. Nende materiaalses ja õiguslikus seisundis säilisid selgelt pärisorjusliku sõltuvuse sugemed. Kuid nad müüsid oma tööjõudu ega kuulunud seaduse põhjal ettevõtjaile. See tähendab, et olid kujunemas uued, kapitalistlikud suhted, oli võrsumas töölisklass, kes tol perioodil aga polnud veel välja kujunenud.

Reformieelse Venemaa töölised avaldasid protesti ega leppinud oma rõhutud olukorraga. Protest väljendus mitmeti. Pärisorised ja possessioonitalupojad ning võlatöölised kasutasid pagemist kui vahendit pärisorjuslikust ikkest vabanemiseks. Nad esitasid sageli kaebusi mitmesugustele ülemustele, alates ettevõtte peremehest ja lõpetades tsaariga. Mõnikord jätsid nad töö seisma ja lahkusid massiliselt ettevõttest, et esitada kaebusi. Oma palvekirjades kurtsid töölised harilikult halbade töötingimuste, madala palga ja selle ebaregulaarse väljamaksmise ning järelevaatajate julma kohtlemise üle. Enamik kaebekirju lõppes palvega vabastada neid peremeeste või valitsejate võimust. Seega avaldasid pärisorised ja possessioonitöölised protesti pärisorjusliku korra vastu ja seda liikumist tuleb vaadelda kui talurahvaliikumise üht osa, mis küll samaaegselt kuulus ka proletariaadi eelajalukku. Reformieelsel Venemaal on teada ainult üksikuid palgatööliste väljaastumisi, kus nõuti palkade tõstmist, pühapäevase töö keelamist jne.

Töölisliikumine reformieelsel Venemaal oli organiseerimatu, stiihiline ja lokaalselt piiratud nagu talurahvaliikuminegi, mistõttu tööliste rahutused lõppesid harilikult vägivaldse mahasurumise ja karmi arveteõiendamisega. Vaatamata sellele kõigutas töölisliikumine pärisorjusliku Venemaa isevalitsuslikku korda.

4. LINNAELANIKE ARVU KASV

Linnaelanike arvu kasv. Tööjaotuse süvenemisega, tööstuse ja kaubanduse kasvuga suurenes ka linnaelanike arv. 1811. a. elas Euroopa-Venemaa linnades 2 765 000, 1863. a. aga juba 6 105 000 inimest. Järelikult kasvas linlaste arv poole sajandiga rohkem kui kahekordseks. Kõige kiiremini kasvasid linnad lõunas: Nikolajevi elanikkond suurenes aastail 1811—1863 rohkem kui 15-kordseks, Odessas peaaegu 11 korda, Rostovis Doni ääres rohkem kui 7 korda. Nende linnade eriti kiire tõus on seletatav kaubavahetuse laienemisega Musta mere sadamate kaudu. Tähelepanu äratab Samaara elanikkonna tunduv, peaaegu 8-kordne kasv. Samaara oli nimelt Volga-äärse teraviljakaubanduse keskus. Linnaelanikkond suurenes suhteliselt kiiremini kui riigi rahvaarv. 1811. a. elas linnades natuke rohkem kui 6,5%, 1863. a. aga juba u. 10% kogu Euroopa-Venemaa elanikkonnast. Üldiselt ei saa aga säärast linlaste arvu kuigi suureks pidada.

Talurahva pärisorjuslik sõltuvus takistas nende minekut linnadesse. Selleks et linna elama asuda, pidi talupoeg enda vabaks ostma või saama mõisnikult loa. Riigitalupojal läks selleks vaja kogukonna ja kohalike võimude luba. Peale selle pidi talupoeg saama loa linnakogukonnalt. Linnarahvastiku kasvu pidurdasid ka kitsendused talupojakaubanduse ja tööndusе alal.

Ülaltoodud statistilised andmed linnaelanike arvu kohta ei anna täpset ülevaadet, kui palju oli riigis inimesi, kes polnud mingil määral seotud põllumajandusega ning tegelesid eranditult tööndusе ja kaubandusega. On teada, et reas tööstuslikes asulais ei tegelnud elanikud peaaegu üldse põllumajandusega (Ivanovo, Pavlovo, Vorsma jt.). Teiselt poolt oli paljudes linnades osa elanikest seotud põllumajandusega, kusjuures nende tegevus kandis põhiliselt tööndusliku, kaubamajanduslikku iseloomu (aiandus, köögiviljakasvatus). Mõnes linnas tegeldi ka künnipõllundusega. Tööstus polnud põllundusest veel täielikult eraldunud.

Sellega on seletatav ka talupoegade ülekaal põllumajanduslike rajoonide linnalistes keskustes. Nii näiteks oli XIX sajandi 50-ndatel aastatel protsentuaalselt kõige rohkem talupoegi Harkovi (u. 55%) ja Pensa (u. 50%) kubermangu linnades. Samal põhjusel oli linlaste arv mõnedes rahvuslikes rajoonides formaalselt palju suurem kui Venemaa keskosa linnades.

Talupoegade osatähtsus linnaelanike hulgas. Valitsuse ja gildikaupmeeste vastuseisust hoolimata oli talupoegade osatähtsus linlaste hulgas suur. 1858. a. moodustasid Euroopa-Venemaal talupojad linnaelanike hulgas üle 20%. Moskvas ulatus talupoegade ja mõisateenijate arv 30—40-ndatel aastatel natuke üle 40% kogu elanike arvust, Peterburis 1843. a. andmeil üle 35%. Kuna linnas elas hulk talupoegi, kes tegelesid tööndusе ja kaubandusega, töötasid palgatöölistena tööstusettevõtteis, kaubanduses ja ehitustöödel, siis muutus linnaelanike arv alatasa: talvel see suurenes, suvel vähenes.

Reformieelse Venemaa suurte linnade teiseks iseärasuseks oli meessoost elanike ülekaal. Kumbagi nähtust põhjustas talupoegade-linnaelanike side põllumajandusega. Talupoeg, kes töötas linnas, läks tihti põllutööde ajaks maale, kus harilikult elas tema pere.

Osa talupoegadest jäi aga alaliseks linna, sulas ühte väikekodanluse jt. seisustega, kes 1858. a. moodustasid üle poole Euroopa-Venemaa linnade elanike arvust.

5. KAUBANDUS

Sisekaubandus. Reformieelse Venemaa sisekaubandus oli väliskaubandusega võrreldes esimesel kohal ja ületas viimase kaubakäibe kogusumma poolest mitu korda. Venemaa territooriumil peeti

mitu tuhat laata ja turgu, mis korraldati igal aastal kindlatel päevadel. Laatade hulgas oli selliseid, mille käive ulatus miljonitesse rubladesse. Suurim neist oli ammust ajast tuntud Nižni Novgorodi (endine Makarjevi) aastalaat, mis püsis kogu aeg esikohal käibe poolest ja oli ülevenemaalise kaubanduse keskus. Suuri laatu korraldati ka Harkovis, Kurski lähedal (Korennaja), Kiievis (Kontraktovaja), Irbitis, Rostov-Jaroslavskis.

Laadakaubandus on feodaalkorrale tüüpiline. Vastupidiselt alalisele magasini- ja poekaubandusele kõneleb see kaubalis-rahaliste suhete mitteküllaldasest arengust, sellest, et elanikud toodavad veel paljutki isiklikus majapidamises ja selle tõttu ei tunne vajadust teha igapäevaseid sisseoste. Alalise kaubanduse arenemine XIX sajandi esimesel poolel tõendab üleminekut uutele, kapitalistlikele suhetele. Nii müüdi 1852. a. Nižni Novgorodi aastalaadal kaupu u. 57 milj. rubla eest, 40-ndate aastate lõpul Moskva magasinides, poodides, trahterites, turgudel ja tänavatel aga mitmesugust kaupa juba 60 milj. rubla eest aastas. Järelikult polnud Moskval, kus laatu ei peetud ja kus kaubavahetus oli pidev, ülevenemaalise kaubanduskeskusena mitte väiksem tähtsus kui Nižni Novgorodil.

Ääremaade laadakäibed kasvasid. Nii suurenes Irbiti aastalaada käive 1817. a. kuni 50-ndate aastate alguseni 9 korda. XIX sajandi 20—40-ndatel aastatel hakati aastalaatu pidama Tbilisis, Akkermanis, Kišinjovis, Kasahhi sisehordis ja Tjumenis. Kõik see näitab, et rahvuspiirkonnad tõmmati kaasa ülevenemaalisse kaubavahetusse.

Tööstuse arenguga muutus üksikutel aastalaatadel kaupade sortiment. Nižni Novgorodi aastalaat muutus tee ja karusnahkadega kauplemise keskusest Vene tööstussaadustega kauplemise keskuseks. Rostovi aastalaadale koondus arenevale Vene tööstusele hädavajalik pooltoodete ja tooraine müük.

Pärisorjusliku majanduse kriisi olukorras oli sisekaubanduse kasv takistatud. Üheks siseturu ebaühtlase arengu näitajaks oli viljahindade kõikumine. Hind sõltus väliskonjuktuurist ja siseturu kitsusest. Viljahindadele avaldas omakorda mõju saagikus. Viimane oli põllumajandustehnika mahajäämuse tõttu täiesti sõltuv stiihilistest loodusjõududest.

Siseturg jäi kitsaks nii põllumajandus- kui ka tööstussaadustele. Tööstussaadusi turustati peamiselt Venemaal, mistõttu siseturu ostuvõimest sõltus suuresti ka tööstuse areng. 20-ndate aastate lõpul tekkis aga oht, et siseturg jääb väikseks. Nõudmine tööstussaaduste järele kasvas aeglaselt, mis pidurdas tööstuse arengut.

Vene tööstuskodanlus püüdis oma toodete müügiturgu laiendada. Kaubeldi Taga-Kaukaasias, Kasahstanis jt. rahvuslikes piirkondades, mis sedasi tõmmati kaasa ülevenemaalisse kaubavahetusse. Kaubanduse koloniaalne iseloom väljendus mitteekvivalent-

ses vahetuses, mis andis kaupmeestele tohutuid kasumeid. Rahvuslikke rajoone hinnati kui toodete müügiturge ja toorainebaase.

Väliskaubandus. Väliskaubanduse käive oli siseturu käibest tunduvalt väiksem, kuid kaubavahetus välisriikidega siiski laienes. Kui 1825. a. oli väliskaubanduse käive 67 milj. hõberubla, siis XIX sajandi 50-ndatel aastatel ulatus see üle 94 milj. rbl. Venemaalt veeti välja rasva, lina, kanepit, nahka, karusnahku, metsamaterjali, teravilja. Alates 40-ndate aastate teisest poolest suurenes teravilja väljavedu ja ulatus 1861. a. 35% kogu väljaveost. Raua, kanepi- ja linasaaduste väljavedu Inglismaale vähenes seoses Inglise metallurgiatööstuse arenguga ja aurulaevade kasutuselevõtuga seniste purjelaevade asemel.

Lääne-Euroopast veeti sisse tööstussaadusi, tooraineid ja pooltooteid, toorpuuvilla, puuvillast lõnga jm. Vene tööstuse arenemisega muutus importkaupade sortiment. Vene puuvillaketruse arengu tagajärjel vähenes puuvillase lõnga, kuid suurenes toorpuuvilla sissevedu. Taga-Kaukaasia toorsiidi kasutamisega laienes siiditööstus. Seepärast ei suurenenud ka siidriide sissevedu välismaalt. Tööstusliku pöörde algus Venemaal tõi kaasa masinate sisseveo suurenemise.

Ajal, mil võimalused Vene tööstussaaduste turustamiseks Lääne-Euroopas aina ahenesid, laienesid need Aasia turgudel, kus vene tööstussaadustel oli hea minek. Siiski peab meeles pidama, et XIX sajandi 50-ndatel aastatel asus Aasia küll tõusval, kuid üldiselt veel tähtsusetul kohal Venemaa ekspordis.

Teed. Pärisorjuslikul Venemaal olid teed äärmiselt halvas olukorras, mis takistas nii sise- kui väliskaubanduse arengut. Maismaal valitses küüdikohustuse süsteem, mis Venemaa kesk- ja põhjakubermangudes oli kergem talitee tõttu. Venemaa lõunaosas veeti veoseid härgadega. Viletsad külavaheteed tegid sellise kaubaveo eriti raskeks. Maanteid ehitati Venemaal aeglaselt, sedagi peamiselt Peterburi, Moskva ja Varssavi ümbruses. Mujal oli maanteid õige vähe.

Paremas olukorras polnud ka veetransport. Kanalid ühendasid Dnepri Visla, Põhja-Dvinaa ja Neemeniga ning Volga Põhja-Dvinaaga, kusjuures mõned neist olid ehitatud juba XVIII sajandil. Kuid veeteede võrk oli puudulik ja kaubalaevad vananenud konstruktsiooniga.

Teede olukorrast annab ettekujutuse tõsiasi, et teravili jõudis Alam-Volgamaalt Peterburi alles teisel aastal pärast saagi koristamist. Raudteede ehitamise projektid põrkasid Nikolai I valitsuse visale vastuseisule, sest viimane nägi raudteede ehitamises ohtu pärisorjuslikule korrale. Sellele vaatamata algas raudteede ehitamine veel enne reformi. 1838. a. ehitati valmis Peterburi ja Tsarskoje Selo (praegu Puškini linn) vaheline raudteeliin, mille pikkus oli 25 versta; seejärel ehitati Varssavi—Viini (1848), Peterburi—Moskva (1851) ja Peterburi—Varssavi (1859) raudtee-

liinid. Raudteevõrgu kogupikkus Venemaal oli 1861. a. 1500 versta. Inglismaal oli samal ajal raudteid 15 000, Saksamaal 10 000 versta.

Tihenes laevaliiklus Neeval, Volgal, Dnepril, Volhovil, Laadogal, Oneegal, Ilmenil, Baikalil, Mustal ja Kaspia merel. 1840. a. oli Venemaal 16 aurulaeva, 1860. a. — 339. Musta ja Aasovi mere sadamate osatähtsus Venemaa väliskaubanduses suurenes.

6. KODANLUSE EDASINE KUJUNEMINE

Kaupmeeskonna kasv. Tootlike jõudude arenemise, kapitalistliku tööstuse kujunemise, talurahva kihistumise, kaubanduse ja linnade arengu mõjul suurenes vene kodanlus. Kaubandus, samuti ka tööstus koondus peaasjalikult gildikaupmeeste ja talupoegade kätte. Tööstusettevõtteid omavate ning kaubandusega tegelevate kaupmeeste ja talurahva kategooriate arv tõusis. Seejuures kasvas kiiremini kolmanda gildi kaupmeeste ning 3. ja 4. kategooria tunnistust omavate talupoegade arv. Kõik talupojad iseseisvalt ei kaubelnud, paljud neist sõltusid kaupmeestest ja rikastest talupoegadest. Harilikult ostsid kõrgemate kategooriate tunnistuse omandanud kaupmehed või talupojad üles suures koguses kaupu ja andsid need müügiks edasi talupoegadele müügitunnistuse alusel (neid oli 1852. a. üle 14 000). Igal müüjal oli üks-kaks töölist (selli). Järelikult sõltus enamus kaubandusega tegelevaist talupoegadest suurkaupmeestest.

Gildikaupmeeskond, kes oli tekkinud privileegi- ja monopolisüsteemi olukorras, jätkas oma monopoolsete õiguste kaitsmist ka viimastel reformieelsetel aastakümnetel. Neile vastu tulles kehtestas valitsus 1822. a. protektsionistliku tollisüsteemi ja andis välja seadusi, mis kitsendasid talupoegade kaubanduslikku ja tööndus-likku tegevust.

Kuid seadusandlikud aktid ei suutnud peatada talurahva kihistumist. Talurahva jõukas ladvik hakkas kaubanduses ja tööstuses üha enam tooni andma. Rikkamad ja ettevõtlikumad neist koondasid enda kätte soliidse kaubanduskapitali või asutasid tööstuslikke suurettevõtteid.

Tööstuskodanluse kujunemine. Tööstuskodanlus kujunes kahel viisil. Tööstusettevõtete, mõnikord isegi suurettevõtete omanikeks said rikastunud talupojad, kes sageli end hiljem vabaks ostsid. Paljud tuntud suurvabrikandid põlvnesid pärisoristest või riigitalupoegadest. Venemaa ühe suurima tekstiiliettevõtte asutaja Savva Morozov oli Moskva kubermangu Bogorodski maakonna mõisniku pärisorine talupoeg. XIX sajandi 20-ndatel aastatel ostis Morozov end vabaks 17 000 rubla eest. Fjodor Gutškov oli Malojaroslavetsi maakonna mõisniku pärisori. Suured lõuendi-, hiljem puuvillavabrikandid Mossolovid põlvnesid riigi- (enne kiriku-) talupoega-

dest. Ühe tuntuima siidimanufaktuuri omanikud Kondrašovid jäid kuni reformini kindral Bibikovi pärisoristeks talupoegadeks. Kiievi kubermangu suhkruvabrikandid Jahnenko ja Smirenko olid olnud krahvinna Vorontsova pärisorjad.

Tööstuskodanluse kujunemise teine tee seisis selles, et kaubanduskodanluse esindajad — kaupmehed, kes olid kogunud kapitali sise- ja väliskaubandusega, asutasid tööstusettevõtteid. Nende hulka kuulus tuntud vabrikant Soldatenkov, Moskva manufaktuuriomanikud Tšorokov, Titov jt.

Privileegide ja monopolide najal kasvatatud vene kodanlus oli kitsalt omakasupüüdlik, piiratud silmaringiga ühiskonnaklass. Kultuurielu huvitas kaupmeeskonda vähe, sellest võtsid osa ainult üksikud kaupmeeste klassi esindajad. Kaupmeeskonna enamus jäi «pimeduseriiki», nagu seda suure meisterlikkusega on oma näidendites kujutanud A. Ostrovski. Vene kodanlus oli poliitiliselt loid, ei avaldanud protesti pärisorjuse vastu ega kujunenud pärisorjusliku korra lagunemise perioodil revolutsiooniliseks klassiks.

7. SOTSIAAL-MAJANDUSLIKU ARENGU ISEÄRASUSED VENEMAA KESKOSAS JA RAHVUSLIKES RAJOONIDES

Pärisorjusliku majanduse lagunemine ja kriis ilmnesid riigi üksikutes osades mitmeti. Kõige teravamini väljendusid need keskkubermangudes, kus obrokisüsteem, arenenud kaubandus ja tööstus ning ulgtöö lõid soodsad tingimused talurahva sotsiaalseks kihistumiseks, kodanliku ühiskonna klasside kujunemiseks. Pärisorjusliku korra vastuolud olid nõrgemad ääremail, kus naturaalmajandus säilis kauem, kus ülekaalus oli teo- või naturaalrent ja kus tööstus arenes aeglasemalt. Sellele vaatamata ka Venemaa rahvuslikes piirkondades lagunes pärisorjuslik majandus, olgugi et nõrgemal kujul. Selliste piirkondade hulka kuulusid Ukraina, Moldaavia, Valgevene ja Kesk-Volgamaa, kus venelaste kõrval elasid tatarlased, marid, mordvalased, udmurdid, tšuvašid. Baltimaades, samuti Musta mere rannikul ja Ees-Kaukaasias arenesid kapitalistlikud suhted teiste ääremaadega võrreldes tunduvalt kiiremini.

Ukraina, Valgevene, Moldaavia, Baltimaade, Kesk-Volgamaa ja Taga-Kaukaasia rahvad. Ukraina suuremas osas olid kõik mõisatalupojad teoorjusel, Paremkalda Ukrainas riigitalupojad «majandavas seisundis». See aitas säilitada naturaalmajandust ja takistas tootlike jõudude arengut. Kuid sellised nähtused, nagu obrokil olevate riigitalupoegade ülekaal Vasakkalda Ukrainas (mis soodustas seal väiketööonduse arengut ja talurahva kihistumist), masinate ja palgalise tööjõu kasutamine Lõuna-Ukrainas,

eriti Kiievi kubermangus, peegeldavad juba selgelt uue ühiskondliku korra jooni. Kuumoonaliste talupoegade arvu tohutu kasv Vasakkalda Ukrainas on kujukaks näiteks pärisorjusliku süsteemi kriisist. Ukrainas, nagu Venemaa keskkubermangudeski, suurenes tootlike jõudude ja kaubalis-rahaliste suhete arengu tagajärjel feodaalne ekspluateerimine ja laienes talurahvaliikumine.

Need nähtused olid ühel või teisel määral iseloomulikud ka Moldaavia põllumajandusele (70% elanikkonnast moodustasid juriidiliselt vabad, kuid oma maata talupojad), Valgevenes ja Leedus. Neis piirkondades oli nii mõisa- kui ka riigitalupoegade ekspluateerimise peamiseks vormiks teorent.

Pärisorjusliku süsteemi kriis oli veelgi põhjalikum Eestis ja Lätis, kus põllumajandus oli kõige eesrindlikum: siin rakendati mitmeväljasüsteemi ja kasutati masinaid. Tootlike jõudude arenguga on seotud 1816.—1819. a. seadused, millega Baltimaade talupojad formaalselt vabastati, s. t. talupojad jäid vabastamisel maata ja nende äraminekuõigust piirati. See sundis neid käima teol, kusjuures feodaalne ekspluateerimine suurenes samuti kui teistel Vene riigi aladel. Ühtlasi kutsus tootlike jõudude areng põllumajanduses esile ülemineku teorendilt raharendile ja teotöösüstemilt põllutööliste palkamisele.

Kui mainitud rahvuslikud ääremaad põllumajanduses toimuvate protsesside poolest keskkubermangudest peaaegu ei erinenud, siis tööstuse arenemine rahvuslikes ääremaades kulges keskkubermangudest palju aeglasemalt. Suurimad tööstusettevõtted paiknesid Balti kubermangudes. Niisugusteks olid Kreenholmi Manufaktuur Narvas, Pichlau vabrik Riias, mitu kalevivabrikut ja teised kergetööstusettevõtted, mis reformi ajaks olid manufaktuurilt vabrikule ülemineku staadiumis.

Kesk-Volgamaa mittevene elanikkonnal, põhiliselt obrokil olevail riigitalupoegadel, oli vene talupoegadega ühesugune majanduslik elulaad. Kesk-Volgamaal võis märgata pärisorjusliku süsteemi kriisi nii põllumajanduses kui ka tööstuses, mis arenes manufaktuurses vormis.

Teistsugune oli kord Taga-Kaukaasias, kus feodalismi lagunemise periood algas alles pärast liidendamist Venemaaga. XIX sajandi keskel hakkas seal seni domineerinud naturaalrent asenduma raharendiga. Kaubamajandusliku põllumajanduse areng viis külakogukonna lagunemisele ja talurahva kihistumisele.

Kaubalis-rahaliste suhete arengu tulemusel hakkas Taga-Kaukaasia talurahvas ikka rohkem tegelema tööndusega. 30-ndatest aastatest peale hakkasid talupojad lisasissetulekute otsingul sagedamini käima ulgtööl. 40—50-ndatel aastatel kasutasid mõned mõisnikud juba palgatööd. Töölisi palkasid ka rikastunud riigitalupojad. Üldiselt aga kulges pärisorjusliku korra lagunemine ja kapitalistlike suhete teke aeglaselt.

Põhjapiirkondade, Siberi, Kasahstani, Baškiiria ja Põhja-Kaukaasia rahvad. Mõnede Venemaa rahvaste ühiskondlik kord erines tunduvalt sellest ühiskondlikust korrast, mis riigi keskosas eriti tugevalt, ääremaades nõrgemini, kuid ka küllalt selgelt oli välja kujunenud. Nendes erinevustes peegeldus Venemaa majanduselu mitmepalgelisus. Euroopa-Venemaa põhjaosa, Siberi, Kasahstani, Baškiiria ja Põhja-Kaukaasia rahvad olid kas arenenud feodalismi või sugukondlikult korralt feodalismile ülemineku staadiumis. Nende rahvaste tööstus arenes enamasti kodutööndusе ja -käsitöö kujul. Kuid ka need rahvad olid tõmmatud ülevenemaalistesse kaubalis-rahalistesse suhetesse, neid ekspluateerisid vene mõisnikud ja kapitalistid ning nad käisid tihedasti läbi vene töötava rahvaga. Puututi kokku piirinaabritena, suheldi ääremaadele ümberasunud või ulgtööle tulnud Kesk-Venemaa talupoegadega, samuti käisid rahvuslikest piirkondadest pärit tootjad tööl Venemaa keskkubermangudes.

8. VALITSUSE MAJANDUSPOLIITIKA

Vana feodaalkorra alused olid kõikuma löönud. Püüdes säilitada feodaal-pärisorjuslikku korda, pidi valitsus oma majanduspoliitikas arvestama ka uute sotsiaal-majanduslike nähtustega. Eriti sundis isevalitsust nendega kohanema talurahvarahutuste laine. See põhjustas ka vasturääkivusi tsarismi poliitikas, mis oma üldiselt suunalt jäi reaktsiooniliseks.

Valitsus kaitses eeskätt valitseva mõisnikeklassi huve, toetus seisuslikule korrale ja toetas seda igati. Seisuslik printsiip oli aluseks ka tööstus- ja kaubandusseadusandlusele. Eriti selgelt kajastus see 1824. a. määruses gildide kohta, mis rangelt reglementeeris seisuste kaubanduslikud õigused, kaitses gildikaupmeeste privileege, talupoegadest ja linnakodanikest väiketöösturite ning kaupmeeste tegevust. Nii veeretas valitsus tõkkeid kapitalistlike suhete arengu teele.

Krediidisüsteem. Mõisnike huve kaitsva valitsuse majanduspoliitika klassiiseloom nähtus ilmekalt krediidisüsteemis. Reformieelse Venemaa krediidiasutused (Riiklik Laenupank, kindlustus- ja krediidikassad, ühiskondliku hoolekande prikaasid jt.) olid mõeldud eeskätt selleks, et anda laenu aadlikele, kusjuures tagatiseks olid nende valdused. Laenud jäid suurelt osalt tasumata, laostunud mõisad olid tihti ebareaalseks tagatiseks ja väiksema väärtusega kui nendel lasuv võlasumma. Laene kasutati enamjaolt tarbimiseks, mitte aga tootmiseks. Õieti tähendas see, et mõisnik elas riigi kulul.

Mõisnikke rahaliselt heldelt toetades oli valitsus kitsi kaubanduse ja eriti tööstuse krediteerimisel. 1817. a. asutati Riiklik Kommertspank, järgnevatel aastatel loodi selle panga kontorid ka suuremates kaubanduskeskustes. Kommertspank ja kontorid tegelesid

hoiuste vastuvõtmise, raha ülekandmise, vekslite arvestamise ja laenu andmisega kauba tagatisel. Vekslioperatsioonid, samuti laenud kauba tagatisel moodustasid aga tühise osa kommertspanga tegevusest. Laenuprotsent oli erakordselt kõrge. Pangakrediite kasutasid elavalt suurkaupmehed, kuna kaubandusega tegelevatele talupoegadele ja väikekaupmeestele laenu ei antud. 1825. a. alates praktiseeriti laialdaselt hoiuste üleandmist Kommertspangast Laenupanka, kes siis osa sellest rahast mõisnikele laenas, osa riikliku siselaenuna käibele laskis. Samal ajal takistas valitsus erakrediidinduse arengut.

Riigieelarve. Valitsuse majanduspoliitika klassiiseloomu väljendas ka reformieelne riigieelarve. Ülekaaluka osa eelarve tuludest moodustasid pearaha, riigitalupoegadelt saadav obrokimaks ja viinamüügist saadud tulud — «joogimaksud». Riigi vajadusteks minevate kulude kogu raskus lasus töötava rahva, eeskätt talurahva õlgadel.

Riigi majandus oli pärisorjusliku korra kriisi tingimustes väga ebakindel. Selle tagajärjeks oli krooniline puudujääk eelarves, mis eriti teravasti andis end tunda sõja-aastail. Sõdasid oli XIX sajandi esimesel poolel aga rohkesti. Tekkis tungiv vajadus teha välislaene. Peale selle tehti ka siselaene. Üheks puudujäägi katmise vahendiks oli assignaatide ülemäärane väljalaskmine, mis tõi endaga kaasa nende väärtuste järsu languse. XIX sajandi 30-ndatel aastatel maksti ühe hõberubla eest assignaatides 3 rbl. 50 kop. ja isegi rohkem.

1839. a. 1. juuni manifestiga viidi riigis läbi rahareform. Hõberubla kuulutati raharingluse aluseks, assignaadid hinnati sellest $3^1/_2$ korda odavamaks. Mõne aasta jooksul asendati assignaadid krediidipiletitega, mille piiratud väljalase pidi rubla kursi hoidma kindlaksmääratud tasemel. 1839. a. rahareformiga rubla väärtus mõneks ajaks stabiliseerus, kuid hiljem (eriti Krimmi sõja aastail) hakkas krediidipiletite väljalase suurenema ja paberrubla väärtus langes jällegi.

Tollipoliitika. XIX sajandi kahel esimesel aastakümnel oli valitsuse tollipoliitika väga kõikuv. Seda mõjutasid välispoliitilised tegurid ja vabakaubandusest huvitatud mõisnike surve. 1810. a. kaitsetollitariifilt mindi 1816. ja 1819. a. üle leebemale tollisüsteemile. 1822. a. peale võttis valitsus vastu keelutollisüsteemi, mis tähtsusetute muudatustega püsis kuni 1850. a.

Tööstuspoliitika. Rööbiti kaitsetollipoliitikaga rakendas valitsus ka palju teisi tööstuse arengut soodustavaid abinõusid: Manufaktuur- ja Kommertsnõukogu ning nende Moskva osakondade asutamine, tehniliste õppeasutuste avamine, spetsiaalsete ajakirjade ja ajalehtede väljaandmine, ülevenemaaliste avalike tööstusnäituste organiseerimine 1829. a. alates jne.

Järelikult oli isevalitsuse tööstuspoliitika väga vastuoluline. Ühelt poolt keeldus tsaarivalitsus tööstureile krediiti andmast,

takistas talupojatööonduse ja kaubanduse arengut. Teiselt poolt võttis valitsus, kes oli sunnitud kaitsma Vene tööstust välismaise konkurentsi eest, tarvitusele mõningaid abinõusid tööstuse arendamiseks. Põllumajandussaaduste turustamistingimuste piiratus, mis põhjustas teraviljahindade languse ja kõikumise, nõudis tööstuse laiendamist. Seda aga tsaarivalitsus kartis. Kujunenud vastuolude keerdsõlmest võis üle saada ainult pärisorjuse kaotamisega.

Tööstuse arenemisega käis kaasas tööliskaadri kujunemine ja selle koondumine tööstuskeskustesse. Töölisliikumist kartes laskis Nikolai I oma ministritega käiku seadusandlikud abinõud tööstuse arengu ja suurtesse linnadesse koondumise piiramiseks. Et nende tõelist mõtet varjata, toodi põhjenduseks tulekahjude oht, jõgede saastamine jne. Tegelikult oli tegemist kartusega töölisliikumise ees. Tsarism oli üks suurimaid tõkkeid uuel teel ja kaitses kõike vana, iganenut. Isevalitsuse kukutamise loosung kasvas välja majanduselus tärkavate uute nähtuste toimel.

Talurahvaliikumine. Talurahvaliikumine kõigutas ikka enam pärisorjusliku korra alussambaid. See haaras üha laiemaid rahvahulki, muutus visamaks ja selle eesmärk — vabaneda pärisorjuslikust sõltuvusest — sai üha selgemaks.

Kuna Venemaal polnud revolutsiooniliselt meelestatud kodanlust, oli talurahvas selleks ühiskonnaklassiks, kes pärisorjuse kriisi ajajärgul võitles uue ühiskondlik-majandusliku formatsiooni eest, mille lävel Venemaa seisis XIX sajandi esimese poole lõpul.

XXV peatükk

TSARISMI SISE- JA VÄLISPOLIITIKA XIX SAJANDI ALGUL. 1812. a. ISAMAASÕDA. SÕJAKÄIGUD VÄLISMAALE AASTAIL 1813—1814

1. VENEMAA SISE- JA VÄLISPOLIITILINE OLUKORD XIX SAJANDI ALGUL

Rahvahulkade pärisorjusevastane liikumine. XVIII sajandi lõpul ja XIX sajandi algul teravnes Venemaal klassivõitlus. Kõikjalt saabusid teated talupoegade keeldumistest täita teokohustusi ja maksta obrokit. Esines ka «vastuhakku» ja «sõnakuulmatust». Talupojad osutasid ikka sagedamini avalikku vastupanu kohalikele võimudele. Sageli toimusid relvastatud kokkupõrked, kus talupoegade vastu toodi kohale politsei ja sõjaväeüksused. Niisugused olid kokkupõrked aastail 1802—1804 mitte kaugel pealinnast — Peterburi ja Novgorodi kubermangus, samuti ka Baltimaades. Läti ja eesti talupojad astusid otsustavalt välja balti parunite vastu, kelle klassihuve tsaarivalitsus kaitses. Tugevad talurahvarahutused toi-

musid Valgevenes. Võitlusest pärisorjusliku ikke vastu võtsid osa kõigi Venemaa rahvaste töötavad hulgad.

Aadel, kellel oli veel värskelt meeles Pugatšovi ülestõus, tundis hirmu uue talurahvasõja ees. Mõisnike ärevust suurendasid sündmused Läänes, kus kodanliku revolutsiooni äsjane äike oli kohati purustanud ja teisal kõikuma löönud feodaal-absolutistliku korra sajandeid püsinud alussambad.

Teise koalitsiooni lagunemine. Vene—Inglise suhete halvenemine. 1799. a., kehtestanud Prantsusmaal sõjaväelise diktatuuri ja lämmatanud lõplikult revolutsiooni, jättis kindral Napoleon Bonaparte alles ainult need revolutsioonivõidud, mis olid kasulikud suurkodanlusele. Bonaparte'i kontrrevolutsioonilise iseloomuga sisepoliitika leidis heakskiitu Euroopa maade reaktsioonilistes ringkondades.

Pärast seda kui liitlastega rahulolematu keiser Paul I Suvorovi juhtimisel oleva Vene ekspeditsioonikorpuse Itaalia-Šveitsi sõjatandrilt tagasi kutsus, tekkis teise Prantsusmaa-vastasesse koalitsiooni tõsine lõhe. Teise koalitsiooni lagunemist kiirendas ka Austria kapituleerumine. Pariisis alanud Vene-Prantsuse läbirääkimised oleksid peaaegu lõppenud mitte ainult rahu-, vaid ka liidulepinguga endiste vaenlaste vahel. Vene-Inglise vastuoludel mängides meelitas Napoleon Bonaparte Paul I-lt välja nõusoleku ühiseks sõjakäiguks Indiasse, et siis Briti koloniaalvaldusi omavahel ära jagada. Paul I andis isegi käsu saata mitu Doni kasakate polku luurele Volga taha, Kasahhi steppidesse. Seda meeletut, ebareaalset plaani kasutasid inglased oma kodanluse ekspansionistlike taotluste maskeerimiseks Aasias ja lasksid lendu müüdi «Indiat ähvardavast vene ohust».

Järelikult oli Venemaa ja Prantsusmaa lähenemise tagajärjeks Venemaa suhete järsk halvenemine Inglismaaga. 1800. a. lõpul katkesid diplomaatilised suhted endiste liitlaste vahel. Seejärel sõlmisid Venemaa, Preisi, Rootsi ja Taani teise relvastatud neutraliteedi lepingu, mis kinnitas lepinguosaliste riikide õigust vabale merekaubandusele koloniaalmaadega. Sellega lükati ühtlasi tagasi Inglismaa pretensioonid monopolile koloniaalkaubanduses.

Kui kavatsetav Vene-Prantsuse liit ohustas potentsiaalselt Inglismaad, siis Põhjamaade liit eesotsas Venemaaga oli juba reaalne tõsiasi, mis kõigutas inglise kodanlusele kasulikku tasakaalu Euroopas. Pitti valitsus vastas sellele Inglise sõjalaevastiku kallaletungiga Taanile, Kopenhaageni pommitamisega, ning alustas ettevalmistusi Inglise eskaadri retkeks Läänemerele ja Kroonlinna ründamiseks.

1801. a. 12. märtsi paleepööre. Paul I sisepoliitika, mille eesmärgiks oli säilitada pärisorjuslikku korda, oli kooskõlas vene aadlike huvidega. Viimased polnud aga rahul Paul I despootlike äärmustega.

Jõhker politseiline omavoli ja väiklane administratiivne eestkoste puudutas teatud määral isegi aadliaristokraatiat.

Preisimeelsus ja kummardamine Friedrichi sõjadoktriini ees tekitas vene ohvitserkonnas pahameelt. Ettenägelikumad aadlikud mõistsid, et halastamatute repressioonidega üksi revolutsioonilisi vapustusi vältida ei saa, et valitsuse poliitika peab olema paindlikum ja vastama uutele tingimustele. Eriti ärritas aadlikke äkiline pööre Paul I välispoliitikas. Kaupade turustamisest huvitatud vene mõisnikud ei saanud suhete katkemist Inglismaaga heaks kiita, kuna viimane oli vene tooraine ja teravilja peamine tarbija. Kaubanduslike suhete katkemine Inglismaaga oleks vene mõisnikele toonud suurt materiaalset kahju. Paljud aadlikud taunisid ka Bonaparte'ile lähenemise poliitikat, pidades Bonaparte'i «revolutsiooni sigidikuks» ja «Robespierre'iks hobusel». Pealinna aadli hulgas küpses poliitiline vandenõu Paul I kukutamiseks. Vandenõust teadis ja võttis sellest faktiliselt ka osa tsaari poeg ja troonipärija Aleksander. Samuti oli vandenõusse segatud endine Inglise saadik Peterburis Withworth.

1801. a. panid vandenõulased toime paleepöörde. Paul I tapeti. Ametlikult teatati, et tsaar suri ootamatult «rabandusse». Uueks tsaariks sai Aleksander I, kes teatas, et hakkab valitsema oma vanaema Katariina II «seaduste ja südame» järgi. Katariina nimi meenutas mõisnikele neile osaks saanud soosingut ja feodaalõiguste laiendamist.

Aleksander I ruttas tühistama neid Pauli-aegseid ukaase, mis eriti häirisid aadlit. Lubati sõita välismaale, suleti Salajane Ekspeditsioon, paljud ohvitserid ja ametnikud, kes olid Paul I ja tema satraapide omavoli all kannatanud, toodi asumiselt tagasi jne. Eri manifestiga taastati ja kinnitati Katariina-aegne «Armukiri aadlile». Erilise ukaasiga asutati nõuandev organ — Alatine Nõukogu, kelle ülesanne pidi olema valitseda riiki «seaduse vankumatul alusel». Aleksander I muutis otsekohe välispoliitilist kurssi. Suhted Inglismaaga taastati ja sõlmiti vastastikuse sõpruse konventsioon. Veidi hiljem kirjutati alla sõpruslepingule Prantsusmaaga. Kuid liidust Bonaparte'iga ei saanud enam juttugi olla ja kasakapolgud, keda Paul I Volga-tagustesse steppidesse saatis, kutsuti tagasi Donimaale.

2. ALEKSANDER I SISEPOLIITIKA

Intiimkomitee. Uus tsaar oli nagu isa ja vanaemagi absolutismi ning pärisorjuse veendunud pooldaja. Kuid ta sai aru, et rööbiti repressioonidega tuleb teha tähtsusetuid järeleandmisi, laveerida, varjata oma pärisorjuslikku poliitikat silmakirjaliku liberaalsusega. Sellega lootis ta ära hoida revolutsiooni.

Teda troonile upitanud vandenõulasi usaldamata püüdis Aleksander I nendest vabaneda, eemaldades neid mitmesugustel ettekäänetel pealinnast. Ta kasutas mõnede Katariina-aegsete eakate aukandjate kogemusi ja teadmisi, kuid kõige enam usaldas ja soosis siiski aristokraatliku noorsoo esindajaid, keda ta isiklikult ammu tundis. Nende hulgast valiski tsaar endale «noori sõpru», kes koos temaga moodustasid nn. Intiimkomitee. Komiteesse kuulusid krahv Pavel Stroganov, selle nõbu Nikolai Novosiltsev, Viktor Kotšubei ja Adam Czartoryski. Peaaegu terve aasta arutati Intiimkomitees administratiivsete ümberkorralduste projekte, mille eesmärk oli kõrgemate valitsusasutuste reorganiseerimine vastavalt «aja vaimule». Keisri «noored sõbrad» olid anglomaanid. Inglise konstitutsioonilist monarhiat riigikorra ideaaliks pidades arvasid nad, et konstitutsiooni rakendamine Venemaal on veel liiga varajane. Sellepärast heitsid nad igasuguse mõtte tsaarivõimu piiramisest kõrvale, pooldasid järjekindlalt isevalitsust ja püüdsid näidata, et absolutistlik kord on igati seaduslik.

Asi piirdus lõpuks sellega, et 1802. a. asendati endised kolleegiumid ministeeriumidega, kuna Senatile anti õigus ministrite tegevust kontrollida ja teha tsaarile ettekandeid ukaaside kohta, mis olid vastuolus impeeriumi teiste seadustega. See õigus viidi varsti nullini seletusega, mille põhjal Senat võis esitada vastuväiteid ainult varasemate, mitte aga uute seaduste kohta. Senatile jäid tegelikult üksnes kõrgema kohtuorgani funktsioonid.

Ukaas vabade põlluharijate kohta. Talurahvaküsimuses olid Intiimkomitee tegevuse tulemused veelgi tähtsusetumad. Tsaar ja tema «noored sõbrad» kaitsesid aadli maavaldust ja pärisorjuslikku korda. Kui tehti ettepanek keelata mõisnikel müüa talupoegi maata, teatas Novosiltsev, et niisuguste sammudega aadlit ärritada on ohtlik. Kotšubei lisas, et sellega ei maksa kiirustada. Tõsi küll, teatud järeleandmisi feodaalkorra rüpes arenevaile kapitalistlikele suhetele siiski tehti. 1801. a. kiitis komitee heaks seaduseelnõu, millega kaupmeeskonnale, linna väikekodanlusele ja riigitalupoegadele anti õigus osta asustamata maid. Mis puutub pärisorjusesse, siis seda ei julgenud tsaar ja tema «noored sõbrad» isegi osaliselt piirata.

1803. a. anti ukaas, mis lubas talupojal end koos maaga vabaks osta, kui mõisnik sellega soostus. Seejuures arvati need talupojad erilisse vabade põlluharijate seisusse. Vabad põlluharijad olid kohustatud maksma riigile mitmesuguseid isiku- ja maamakse. See ukaas oli arglik katse kohandada külas toimuvaid sotsiaal-majanduslikke protsesse riigis arenevate kapitalistlike suhetega. Ukaas talurahva põhimassi olukorda ei muutnud. Aleksander I valitsemisajal vabastati vabade põlluharijate ukaasi alusel kõigest 47 153 meeshinge, mis moodustas vähem kui 0,5% impeeriumi pärisorisest rahvastikust.

Mida kindlamalt Aleksander I end troonil tundis, seda harve-

mini pidas ta nõu oma «noorte sõpradega». 1803. a. lõpul lõpetas Intiimkomitee oma tegevuse. Tsaari seljataha kerkis endise Peterburi komandandi, oma truuduse poolest Paul I-le laialt tuntuks saanud Araktšejevi sünge kuju.

Veel mõnda aega püüdis Aleksander I klassivõitlust pidurdada tühiste järeleandmistega talurahvaküsimuses. Nii andis ta 1804. a. välja seaduse, mis mõnevõrra piiras mõisnike omavoli Baltikumis. Parunitel keelati talupoegade müümine ilma maata. Talupojad kuulutati oma talude pärilikeks valdajaiks, nende koormised pidid olema kooskõlas talumaast saadavate sissetulekutega ja kantama vakuraamatutesse. Muidugi ei saanud sellised poolikud abinõud talupoegi rahuldada. Ühtaegu külvasid need rahulolematust aadlike hulka.

Siberi ja Kaug-Ida jätkuv asustamine. Vene—Ameerika kompanii. XVIII sajandi lõpul muutus vene ümberasujate tegevus Kaug-Idas aktiivsemaks. Vene maadeuurijate poolt varem avastatud Kamtšatka ja Tšuktši rannikualad, Kuriili ja Aleuudi saared hakkasid suurel hulgal juurde meelitama vabu tööndajaid ja pagenud talupoegi. Alaskas jm. Põhja-Ameerika rannikualadel Vaikse ookeani ääres tekkisid vene faktooriad.

1799. a. asutati vene kaupmeeste algatusel Vene-Ameerika kompanii, kellele tsaarivalitsus andis monopoolse õiguse loodusvarade kasutamiseks ja kauplemiseks selles rajoonis. Vene valduste keskuseks sai 1809. a. Sitka saarele rajatud Novoarhangelsk. Noorim vene asundus Ameerika mandril oli Rossi asula, mis tekkis 1812. a. Kalifornias, San-Francisco lähedal.

1806. a. heiskas leitnant Hvostovi salk Vene lipu Sahhalini saare lõunaosas Aniva väinas.

Vene rahva panus Põhja-Aasia ja Vaikse ookeani rannikualade majanduslikul kasutuselevõtmisel oli suur. Kuid tsaari-Venemaa valitsevad ringkonnad alahindasid selle piirkonna tohutut majanduslikku ja strateegilist tähtsust. Tsaariametnikke huvitasid Venemaa valdused Aasias ja Ameerikas ainult kui kõige halastamatuma koloniaalse ekspluateerimise objekt. Nad riisusid ning rõhusid kohalikke hõime ja rahvaid. Siberi ja Kaug-Ida põliselanikud pidid peaasjalikult karusnahkade näol makstava jassaki kõrval tasuma ka mitmesuguseid teisi makse ja koormisi.

3. TSARISMI VÄLISPOLIITIKA KUNI TILSITI RAHUNI

Gruusia liitmine Venemaaga. 1795. a. langes Ida-Gruusia Iraani valitseja Agha-Muhammed-khaani jõukude rüüstava kallaletungi ohvriks. Kartlia-Kahheetia kuningas Irakli II püüdis neile vastupanu osutada, ent Gruusia maakaitsevägi purustati. Vallutajad rüüstasid ja põletasid Tbilisi, viisid vangi tuhandeid inimesi.

Irakli II palvel saadeti Gruusiasse Vene väeüksus. Peale selle suundus 1796. a. kevadel Vene ekspeditsioonikorpus kindral Zubovi juhtimisel Kaspia rannikut mööda Taga-Kaukaasiasse. Aserbaidžaanlastest elanikkond Derbendis, Šemahhas ja Gandžas avas Vene vägedele linnaväravad ning võttis neid vastu sõprade ja kaitsjatena. Saanud teada Vene vägede liikumisest, tõmbus Agha-Muhammed-khaan Araksi jõe taha.

1796. a. lõpul troonile asunud Paul I kutsus Vene väed Taga-Kaukaasiast ära, mille Iraani khaanid viivitamatult ära kasutasid. Nende hordid tungisid Karabahhi ja vallutasid Šuša. Agha-Muhammed-khaan ähvardas uuesti Gruusiat. Irakli II pöördus taas tsaarivalitsuse poole palvega saata Gruusiasse Vene väed. Vastutasuks lubas ta tunnustada Venemaal kehtivaid seadusi ja loovutada vene administratsioonile Gruusia kaevandused.

Peagi suri Irakli II ning tema poegade ja pojapoegade vahel puhkes äge võitlus võimu pärast. Omavaheliste tülide tuhinas pöördusid Gruusia kuningapojad ja vürstid abi saamiseks iraani khaanide ja türgi pašade poole ning provotseerisid neid Gruusiasse sisse tungima. Kartes oma mõjuvõimu Gruusias kaotada, saatis Paul I 1799. a. sinna Vene väed. Irakli II järglane, tema vanem poeg Georgi XII saatis saatkonna Peterburi palvega võtta Gruusia Vene alamlusse tingimusega jätta talle mõningad autonoomsed õigused.

Selleks ajaks oli kerkinud Gruusia ja kogu Taga-Kaukaasia kohale uus hädaoht. Inglise kolonisaatorid, kes pärast Maysore'i allutamist 1799. a. olid kindlustanud oma mõjuvõimu India siseaaladel, tugevdasid ekspansiooni Kesk-Ida maades. Nende eesmärk oli saada oma valdusse lühimad teed Indiast Euroopasse, samuti vallutada laialdased Ees-Aasia turud. 1800. a. saabus Teherani Ida-India kompanii saadik kapten John Malcolm. Tal õnnestus saada Iraani uuelt valitsejalt Feth-Ali-šahhilt nõusolek kokkuleppe sõlmimiseks Inglise—Iraani sõjalise ja poliitilise koostöö kohta. Inglise kapitali agendid, kes õhutasid šahhi revanšistlikke kavatsusi Gruusia, Põhja-Aserbaidžaani ja Dagestani suhtes, hakkasid šahhi sõjaväge relvadega varustama. Briti ohvitserid astusid sõjaväeinstruktoritena šahhi teenistusse. Inglise kodanlus tahtis iraani sõdurite tääkide varal rajada endale tee Kaukaasiasse, et Kaukaasia seejärel oma koloniaks muuta.

Inglise agentuuri tegevus Iraanis ei jäänud Paul I-le märkamatuks. Oht, et iraani khaanid võivad Ida-Kaukaasia vallutada ja inglise kodanlus selle oma koloniaalsete anastuste sfääri tõmmata, sundis tsaari tegutsema. 1801. a. jaanuaris võttis Paul I vastu otsuse Ida-Gruusia liitmisest Venemaaga ja seal valitseva Bagratiidide (Bagrationide) dünastia troonilt kõrvaldamisest. Kuid enne, kui otsus realiseerida jõuti, tapeti Paul I. Veelgi varem suri Georgi XII.

Aleksander I, kes kartis välispoliitilisi komplikatsioone, otsustas

Gruusia liitmise küsimuse uuesti läbi vaadata. «Noored sõbrad», sealhulgas Kotšubei ja Novosiltsev, veensid uut keisrit riigi piire Kaukaasias mitte nihutama, kuna see ajaks niigi halvad vahekorrad Inglismaaga veelgi teravamaks. Teised aga, eriti sõjaväeliste ringkondade esindajad, nõudsid strateegilise platsdarmi loomist Taga-Kaukaasiasse, pidades seda Venemaa lõunapiiride kaitse tugevdamise, Iraani ja Türgi agressioonile vastukaalu seadmise seisukohalt väga tähtsaks. Lõunapiiride julgeolekust olid otseselt huvitatud paljud kõrgaadlikud, kes olid saanud suuri maavaldusi Ees-Kaukaasia ja Aasovi mere steppides. Oma osa etendasid siin muidugi ka Gruusia loodusvarad ja tema soodne asend Euroopast Aasiasse viivatel teedel.

Pärast Gruusia küsimuse arutamist Alatises Nõukogus kirjutas Aleksander I 12. septembril 1801 alla Ida-Gruusia Venemaaga liitmise manifestile. Bagratiidide dünastia kõrvaldati võimult ja Tbilisis moodustati nn. Gruusia ülemvalitsus, kuhu kuulusid Vene riigiametnikud ja nende gruusia vürstidest nõunikud. Tegelikult käsutas kõiki Vene vägede ülemjuhataja — tsaarikindral, kes pärastpoole sai Gruusia ülemhalduri nimetuse.

Ametnikud, kes kontrollimatult peremehetsesid kohalikes administratiiv- ja kohtuorganeis, kuulusid eranditult Venemaa bürokraatia tagurlikumate esindajate hulka. Sisuliselt juurutasid nad Gruusias koloniaalse rõhumise režiimi, jättes alles feodaalse ekspluateerimise ja kohaliku aadli eesõigused.

Ent Gruusia liitmine Venemaaga aitas päästa gruusia rahvast teda varitsevast orjastamise hädaohust aasialastest vallutajate ja nende seljataga seisvate inglise kolonisaatorite poolt. Liitmine lõi tingimused feodaalse killustumuse likvideerimiseks Gruusias, vabastas gruusia rahva orjakaubanduse õudustest ning avas Gruusiale tee tootlike jõudude kiiremaks arenemiseks ja kapitalistlike suhete tekkimiseks. Lõpuks mõjus tutvumine vene eesrindliku kultuuriga soodsalt gruusia haritlaskonna ideelise ja kultuurilise taseme tõusule.

Et laiendada platsdarmi Taga-Kaukaasias, tahtis tsarism liita Venemaaga ka Lääne-Gruusia. Kuid hirm kutsuda sellega esile Türgi pahameelt sundis tsaarivalitsust äärmiselt ettevaatlikult tegutsema. Tsaarivalitsus võttis üksikuid piirkondi kaitse alla, jättes neile sisemise autonoomia. Nendel tingimustel tuli 1803. a. Venemaa protektoraadi alla Mingreelia valitseja Grigori Dadiani, 1804. a. aga Imereetia kuningas Salomon II. Lääne-Gruusiasse paigutati vene garnisonid. Seati sisse ühendus Taga-Kaukaasiaga Musta mere kaudu.

Aastail 1803—1804 ühendati Venemaaga Taga-Kaukaasia ida-osas Džaro-Belakani piirkond ja Gandža khanaat. Iraanile orienteeruv Gandža khaan tapeti tema residentsi ründamisel Vene vägede poolt. Gandža linn nimetati ümber Jelizavetpoliks, endisest khanaadist moodustati Jelizavetpoli ringkond.

Venemaa osavõtt kolmandast koalitsioonist (1805). Pärast teise Prantsusmaa-vastase koalitsiooni lagunemist ei püsinud üksmeel Euroopas kuigi kaua. 1803. a. algas uuesti sõda Prantsusmaa ja Inglismaa vahel. Itaalia ja Lääne-Saksamaa okupeeritud aladel käitusid prantsuse kindralid täieõiguslike peremeestena.

Kui Napoleon end 1804. a. keisriks kuulutas, tekitas see pahameelt kõigi feodaalsete monarhide hulgas. Siis käskis Napoleon prantsuse sandarmitel vahistada ühe Bourbonide dünastia liikme, nimelt Enghieni hertsogi, kes elas Baadenis. Ta viidi Pariisi ja lasti seal maha süüdistatuna osavõtus inglaste organiseeritud Napoleoni-vastasest vandenõust. Aleksander I saatis Napoleonile protestinoodi Baadeni suveräänsuse rikkumise ja «kuningliku vere valamise» pärast. Napoleon vastas terava noodiga. Diplomaatilised suhted Prantsusmaa ja Venemaa vahel katkesid.

1805. a. loodi Inglise diplomaatide algatusel uus, kolmas Prantsuse-vastane koalitsioon, millesse kuulusid Inglismaa, Austria, Venemaa ja Rootsi. Liitlaste eesmärk oli anda vastulöök Napoleoni agressiivsele tegevusele ja taastada Bourbonide vana feodaaldünastia Prantsusmaal.

Valmistudes La Manche'i forsseerimiseks ja kallaletungiks Inglismaale, sai Napoleon teada, et austria kindrali Macki sõjaväed on tunginud Baierisse, Vene armee kindral Kutuzovi juhtimisel aga ruttab appi austerlastele. Kiiresti paiskas Napoleon oma sõjaväe teisele poole Reini jõge, purustas kindral Macki armee lahingus Ulmi all ja pöördus siis idast läheneva Kutuzovi vastu. Kutuzov otsustas pealahingust neljakordses arvulises ülekaalus oleva vaenlasega kõrvale hoida. Oskuslikult manööverdades ja prantslaste pealetungi järelväe-lahingutega tagasi tõrjudes päästis Kutuzov oma armee löögi alt ja viis ta 400 km rännaku järel Tšehhimaale, kus kohtuti teise Vene armee ja Austria reservvägedega.

Kutuzov tegi ettepaneku viia väed ida poole, Vene piirile lähemale, koguda jõudu ja tungida siis vaenlase kallale. Keisrid aga, nii Austria Franz kui Aleksander nõudsid, et pealahing antaks otsekohe. Seda Napoleonile just vaja oligi. Aleksander I, kes nimetas end nüüd ülemjuhatajaks, usaldas pimesi Austria kindraleid, skolastilise kabinetistrateegia tüüpilisi esindajaid. Lahing, mis toimus 1805. a. novembris Austerlitzi (praegu Slavkovi linn Tšehhoslovakkias) lähedal, kaotati.

Pärast seda lahingut Austria kapituleerus, Preisi ei täitnud oma lubadust välja astuda liitlaste poolel ja kolmas koalitsioon tegelikult lagunes. Andnud Vene vägedele käsu taanduda Venemaa territooriumile, oli tsaarivalitsus sunnitud alustama Napoleoniga rahuläbirääkimisi.

Sõda Iraani ja Türgiga. Gruusia liidendamine äratas armeenlastes ja aserbaidžaanlastes uusi lootusi iraani khaanide ikkest vabanemiseks Venemaa toetusel. Sellepärast otsustas Feth-Ališahh venelased Taga-Kaukaasiast välja tõrjuda ja võtta Venemaalt

ära Gruusia. Selleks alustas ta 1804. a. revanšistlikku sõda Venemaa vastu.

Väikesearvulised Vene väed andsid šahhi sõjavägedele raskeid lööke. Vene vägede uued edusammud võimaldasid Venemaaga liita Karabahhi, Šekini ja Širvani khanaadid. 1806. a. okupeerisid Vene väed Derbendi ja Bakuu. Kuid järjest teravnevad suhted Vene ja Türgi vahel takistasid sõja edukat jätkamist.

Pärast Venemaale kurvalt lõppenud 1805. a. kampaaniat Euroopas hakkas Türgi valitsevaid ringkondi mõjutama Napoleoni agentuur, kes igati püüdis õõnestada Vene-Türgi liitu.

Napoleon, kes lubas abistada Türgi sultanit Krimmi ja Gruusia ärakiskumisel Venemaa küljest, tõukas Türgi revanšistlikku sõtta. 1806. a. lõpul alustas sultan rahva huvide vastaselt uut sõda Venemaaga.

Suvel 1807 lõid Vene väed tagasi Türgi jõukude katsed tungida Gruusiasse ja Doonau vürstkondadesse. Vene Musta mere laevastik vallutas Anapa kindluse. Venemaa osutas sõjalist abi serblastele, kes juba 1804. a. tõusid üles Türgi ikke vastu. Kuid Vene armee peajõud olid koondatud riigi läänepiirile. See oligi üks peapõhjusi, miks sõda Iraani ja Türgiga venis pikale.

Sõjategevus 1806.—1807. a. ja Tilsiti rahu. Läbirääkimised Venemaa ja Prantsusmaa vahel Pariisis lõppesid rahulepingu allakirjutamisega. Kuid veel enne, kui Aleksander I lepingu ratifitseerida jõudis, toimusid sündmused, mis lepingu olematuks muutsid.

Napoleoni ülbe peremehetsemine Lääne-Saksamaal sundis Preisi valitsevaid ringkondi 1806. a. välja astuma Prantsusmaa vastu. Preisi kuningat lubasid toetada Inglismaa ja Rootsi. Kujunes välja neljas Prantsusmaa-vastane koalitsioon, millega liitus Venemaa.

Palgasõduritest ja andetutest väejuhtidest koosnev Preisi armee purustati täielikult lahingutes Jena ja Auerstedti all. Napoleon vallutas Berliini. Preisi kuningas Friedrich Wilhelm III põgenes Vene piirile.

Ida-Preisimaale saabunud Vene väed pidasid üle poole aasta visa võitlust Napoleoni armeega, tekitades kaitselahingutes viimasele raskeid kaotusi. Alles 1807. a. juunis, pärast võidukat Friedlandi lahingut, suutis Napoleon suruda Vene sõjajõud piirijõe Neemeni taha, kuid sõjakäiguks Venemaale ei tundnud ta end veel valmis olevat. Aleksander I ei soovinud samuti sõda jätkata. Euroopa mandril jäi ta liitlasteta. Inglismaa ei osutanud talle mingit reaalset toetust.

Pärast vaherahu sõlmimist kohtusid Vene ja Prantsuse keisrid Tilsitis (praegune Sovetsk), kus nad 7. juulil 1807 kirjutasid alla rahulepingule. Preisimaa kaotas kõik valdused Elbest lääne pool. Tema poolt varem anastatud Poola maa-aladest moodustati Varssavi hertsogiriik. Venemaa lubas olla vahetalitajaks Inglise-Prant-

suse rahuläbirääkimistel, Prantsusmaa aga pidi kaasa aitama rahu sõlmimisele Venemaa ja Türgi vahel.

Kõige raskemaks tingimuseks Venemaale oli erilises salalepingus ettenähtud liit Prantsusmaaga ja ühinemine Napoleoni poolt väljakuulutatud kontinetaalblokaadiga, mille eesmärgiks oli Inglismaa täielik isoleerimine välisturgudest. Selle tagajärjel sattus Venemaa Napoleoni agressiivse poliitika sõiduvette, mis oli raskeks hoobiks Venemaa majanduslikele ja poliitilistele huvidele.

4. TSAARI-VENEMAA PÄRAST TILSITI RAHU

M. Speranski reformiprojekt. Kuna Briti valitsevad ringkonnad keeldusid rahuläbirääkimistest, katkestas tsaarivalitsus vastavalt Tilsiti rahu tingimustele suhted Inglismaaga. Tagajärjeks oli Venemaa väliskaubanduse käibe vähenemine, sisseveetavate kaupade hindade tõus, paberraha (assignaatide) väljalaske suurenemine ja nende väärtuse langus.

See tekitas rahulolematust kõikides ühiskonnakihtides ja õõnestas Aleksander I isiklikku prestiiži. Pealinnas hakati rääkima uue paleepöörde võimalikkusest. Otsekui vastuseks neile kuuldustele määras tsaar sõjaministriks ustava Araktšejevi.

Aleksander I püüdis erutatud üldsust vaigistada uute sisereformide projektiga. Ta tegi kõrgele riigiametnikule M. Speranskile ülesandeks välja töötada riiklike ümberkorralduste projekt. Projekt valmis 1809. a. sügisel.

Et revolutsioonilist liikumist võimalikult mõõdukate «aja vaimule» vastavate järeleandmistega ära hoida, soovitas Speranski luua esindusasutused (Riigiduuma ja kohalikud duumad) ning anda valimisõigus varandusliku tsensuse alusel aadlike kõrval ka teistele kinnisvaraomanikele (välja arvatud pärisorjad). Seaduseelnõude läbivaatamiseks tegi ta ettepaneku luua Riiginõukogu, mis koosneks tsaari poolt määratud kõrgetest aukandjatest, kusjuures seaduste lõpliku kinnitamise õigus oleks ainult tsaaril.

Speranski projekt ei riivanud tsarismi alustugesid, jättis püsima seadusliku hierarhia, aadlike seisuslikud privileegid, pärisorjuse ja isevalitsuse. Projekt sisaldas küll teatud progressiivseid momente, mis mõneti oleksid võinud kaasa aidata kodanliku monarhia tekkele Venemaal, kuid need olid väljendatud nõrgalt ja uduselt.

Sellele vaatamata kutsus Speranski projekt välja üldise nördimuse reaktsiooniliste aadlike hulgas, kelle ideoloogina võttis sõna õuehistoriograaf N. Karamzin. Tsaarile esitatud märgukirjas «Vanast ja uuest Venemaast» kritiseeris ta teravalt Speranski projekti, teatades, et Venemaale pole vaja konstitutsiooni, vaid «50 tarka ja ausat kuberneri».

Speranski ettepanekutest viidi ellu vaid üks: 1810. a. asutati nõuandva organina Riiginõukogu, samuti suurendati ministeeriumide arvu 8-lt 11-le ja täpsustati nende ülesanded. On iseloomulik, et uute ministeeriumide hulgas oli ka Politseiministeerium. Aadlike rahulolematust põhjustasid eriti Speranski poolt ettevalmistatud ukaasid õuetiitlitest ja eksamite sooritamisest auastme saamiseks. Esimene ukaas kohustas õukondlasi ühendama õueteenistust mingisuguse ametiga riigiasutuses. Teine ukaas kehtestas haridusliku tsensuse ametnikele, kes taotlesid kolleegiumiassessori auastet.

Speranskit hakati süüdistama aadli eesõiguste kärpimises. Et Speranski polnud päritolult aadlik (ta oli külavaimuliku poeg), siis kohtlesid vastased teda halvustavalt kui «madalast soost inimest».

Aleksander I, kes aadliaristokraatiaga tülli minna ei tahtnud, loobus reformiprojektidest, kõrvaldas 1812. a. Speranski reaktsiooniliste aadlike meeleheaks ametist ning saatis ta asumisele.

Vene-Rootsi sõda. Balti probleemi ja idaküsimuse lahendamisel püüdis tsaarivalitsus korvata Tilsiti ebaõnne. Juba Tilsitis keelitas Napoleon Aleksander I-st alustama sõda Rootsiga, kes teostas inglissõbralikku poliitikat. Tsaarivalitsus otsustas temale jäetud vabad käed Põhja-Euroopas ära kasutada ja laiendada Venemaa valdusi Baltikumis Rootsi võimu all oleva Soome arvel.

1808. a. veebruaris alanud Vene-Rootsi sõda venis aga pikale ja nõudis suuri jõupingutusi. Tõrjunud rootslased Soomest välja, teostasid Vene väed 1809. a. märtsis kuulsa jääretke üle Põhja-(Botnia)lahe, kuid alles pool aastat hiljem õnnestus sundida rootslasi rahu sõlmima.

1809. a. septembris Haminas sõlmitud rahulepinguga loovutas Rootsi Venemaale Soome ja Ahvenamaa. Soome läks impeeriumi koosseisu Soome suurvürstkonnana, kusjuures kohalikule elanikkonnale anti mõningad konstitutsioonilised õigused. Tegelikult aga rikkus tsarism järjekindlalt Soome põhiseadust: laiendati Vene kindralkuberneri õigusi, soome rahva esinduskogu (maapäeva) kokku ei kutsutud. Tsarismi suurriiklikku poliitikat Soomes paljastasid vene revolutsionäärid, kes toetasid soome rahvast tema püüdlustes rahvuslikule iseseisvusele.

Vene-Türgi ja Vene-Iraani sõja lõpp. Bessaraabia, Põhja-Aserbaidžaani ja Dagestani liitmine Venemaaga. Leppinud Tilsitis kokku, et Napoleon hakkab vahendajaks läbirääkimistel sultaniga, nõustus Aleksander I Türgiga vaherahu sõlmima. 1807. a. augustis Slobodzejas (Valahhia) sõlmitud kokkulepe aga püsivat rahu ei toonud.

1809. a. algas sõda uuesti. Vene väed ületasid korduvalt Doonau jõe ja tungisid Bulgaariasse, kuid ei suutnud hõivatud territooriumil kanda kinnitada. Otsustavat edu saavutati alles 1811. a. Doonau armee ülemjuhatajaks määratud Kutuzov meelitas mitme

meisterlikult sooritatud manöövriga Ruščuki (Russe) all vaenlase peajõud Doonau vasakule kaldale, piiras nad ümber ja sundis kapituleeruma.

Kokkuleppel Vene alamaks astunud Abhaasia valitsejaga kihutasid Kaukaasias asuvad Vene väed türklased Suhhumist välja. Juba varem hõivasid Vene väed Anapa ja Poti ning tungisid Gruusiasse. 1811. a. detsembris vallutas kindral Kotljarevski väesalk pärast rasket mägiretke öise rünnakuga Ahhalkalaki kindluse. Vene vägede sõjalistele edusammudele aitasid kõigiti kaasa grusiinlased ja abhaaslased, kusjuures sõjategevusest võtsid aktiivselt osa kohalikud maakaitseväelased.

Töötaval rahval lasuvad sõjaraskused, riiklike maksude ja koormiste suurendamine ning vene väejuhtide jõhker omavoli kutsusid Taga-Kaukaasias esile talurahva stiihilise protestilaine. Kaukaasia talupojad astusid massiliselt välja tsaariametnike koloniaalrežiimi vastu. Kahheetia talupoegade ülestõusu 1812. a., samuti ka teisi kolonialismivastaseid väljaastumisi püüdsid kasutada Gruusia kuningapojad ja vürstid, kes Taga-Kaukaasia ärakiskumises Venemaa küljest nägid võimalust feodaalse killustumuse ja osaliselt äravõetud feodaalsete privileegide taastamiseks. Leidmata rahva toetust, kes astus välja mitte Venemaaga liidendamise, vaid tsarismi vastu, pagesid feodaalülikud üle piiri, kus leidsid peavarju oma rahva vaenlaste — türgi pašade ja iraani khaanide juures. Nii põgenes pärast seda, kui mässukatse Gruusia riigipiiride kaitsel olevate Vene vägede tagalas ebaõnnestus, 1810. a. Türgimaale Imereetia kuningas Salomon II. Pärast tema põgenemist liidendati Imereetia Venemaaga. Derbendi ja Bakuu khaanid olid põgenenud Iraani juba varem.

Pärast pikki läbirääkimisi õnnestus Kutuzovil sundida türklasi sõlmima rahulepingut. Rahulepingule kirjutati alla Bukarestis. Venemaa sai Moldaavias Dnestri ja Pruti jõgede vahelise maa-ala, mida hakati nimetama Bessaraabiaks. See etendas moldaavia rahva elus positiivset osa. Kaukaasias pidi Venemaa loovutama Türgile vallutatud kindlused (Anapa, Poti, Ahhalkalaki), kuid omandas «vabal tahtel liitunud» valduste (Abhaasia, Mingreelia, Gruusia) näol 200 km pikkuse rannikuala Musta mere ääres.

Türgi kohustus andma Serbiale omavalitsuse, samuti tunnustama Doonau vürstiriikide õigusi.

Bukaresti rahu kirjutati alla kuu aega enne Napoleoni kallaletungi Venemaale. Napoleon kaotas väärtusliku liitlase — Türgi, Venemaa lõunapiiride julgeolek oli aga tagatud. Selles oli Bukaresti rahu peamine tähtsus.

Bukaresti rahu võimaldas Vene väejuhatusel Taga-Kaukaasias koondada kõik jõud Iraani vastu ja pikaleveninud Vene-Iraani sõja edukalt lõpetada. 1813. a. sõlmiti Gülistanis (küla Aserbaidžaanis) Venemaa ja Iraani vahel rahu, millega šahh tunnustas Põhja-Aserbaidžaani ja Dagestani liitmist Venemaaga.

Vaatamata sellele, et liidendatud aladel kestis edasi talurahva feodaalne ekspluateerimine ja valitses tsaari sõjaväeametnike omavoli kohalike elanike kallal, tagas liitmine Venemaaga neil aladel elavatele rahvastele välise julgeoleku, võimaldas üle saada feodaalsest killustumusest ja laiendada majanduslikke sidemeid teiste riikidega.

5. 1812. a. ISAMAASÕDA

Sõja põhjused. 1812. a. sõda oli vene rahva õiglane, rahvuslik vabadussõda Venemaale tunginud Napoleoni armee vastu. See sõda oli Napoleoni agressiivse poliitika tulemus. Napoleoni poliitika aga väljendas prantsuse suurkodanluse huvisid, kes vallutus- ja röövsõdade teel tahtis maksma panna oma ülemvõimu Euroopas ja seejärel kogu maailmas.

Pärast Austria ja Preisi lüüasaamist 1805.—1809. a. sai Napoleonist sisuliselt Lääne-Euroopa valitseja. Juba siis haudus ta maailmavalitsemise mõtteid. «Viie aasta pärast saab minust maailmavalitseja, on jäänud ainult Venemaa, kuid selle ma tallan puruks,» kirjutas Napoleon 1811. a. Napoleon tahtis Venemaad nõrgestada ja tükeldada, et siis Vene alade arvel tugevdada Preisimaad, Austriat, Türgimaad jt. naaberriike.

Kallaletungi ette valmistades võttis Napoleon tarvitusele abinõusid, mille eesmärk oli nõrgestada Venemaa majandust ja sõjalisi jõude. Üheks selliseks oli Venemaa lülitamine Inglismaa vastu suunatud kontinentaalblokaadi. Kontinentaalblokaad mõjus halvavalt Vene väliskaubandusele. Venemaa kaubandusbilanss muutus passiivseks. Kaubakäibe languse ja riigi tulude vähenemise tagajärjel langes järsult rubla kurss.

Vene aadel sundis tsaari midagi ette võtma kaubanduse edendamiseks ja uue tollitariifi kehtestamiseks kaitsmaks kodumaist turgu Prantsusmaa majandusliku ekspansiooni eest. Prantsusmaal hinnati vastavaid samme kui väljakutset majandussõjale. Napoleon mõistis, et ainult majandusliku võitlusega ta Venemaad endale allutada ei suuda ning otsustas alustada sõda.

Napoleon sundis Austriat ja Preisimaad kirjutama alla lepingule, mille põhjal mõlemad maad pidid sõja puhul andma sõdureid ning lubama oma territooriumil koondada sõjaväge ja rajada tagalabaase. Sõjast osavõtu eest lubas Napoleon Austriale Volõõnia, Preisile aga Baltimaad.

Napoleon tahtis ka Rootsit ja Türgit sõtta kiskuda, kuid need hoidusid liidust Prantsusmaaga. Siiski õnnestus Napoleonil luua Kesk-Euroopa riikide blokk.

Napoleoni ettevalmistusi nähes sõlmis tsaarivalitsus mitu lepingut, mis kergendasid Venemaa rahvusvahelist olukorda. 1812. a. sõja eelõhtul kirjutati alla Vene—Rootsi salalepingule, mis või-

maldas Venemaal oma väed loodepiirilt ära viia. Sõja algul sõlmis Venemaa liidulepingud Hispaania ja Inglismaaga. Hispaania rahva võitlus Napoleoni okupatsioonivägedega sidus suure osa Prantsuse armeest. Kuid olukord jäi siiski kurjakuulutavaks. Venemaa vastaseks oli võimas, suuri jõude eviv koalitsioon.

Sõdivate poolte jõud ja plaanid. 1812. a. sõja eel oli Vene vägede koosseisus u. 540 000 meest, aktiivseks sõjategevuseks Läänes saadi aga eraldada kuni 210 000 meest, kes jagati kolmeks armeeks.

1. armee (M. Barclay de Tolly), kus oli 120 000 meest ja 550 suurtükki, kaitses Peterburi suunda; 2. armee (P. Bagration) kaitses 45 000—50 000 mehega ja 170 suurtükiga Moskva suunda; 3. armee (A. Tormassov), kelle ridades oli 40 000 meest ja 168 suurtükki, asus kaitsma Kiievi suunda. Põhjapiiril olid Narva korpuse väed, lõunapiiril Doonau korpus ja Taga-Kaukaasias paiknevad väeüksused.

Vene armee sai lahingulise karastuse 1812. a. isamaasõjale eelnenud sõdades. Tema ridades oli palju andekaid kindraleid, A. Suvorovi ja M. Kutuzovi õpilasi, nagu P. Bagration, A. Jermolov, D. Dohturov, N. Rajevski jt.

Aleksander I valitsus oli sõjaks halvasti ette valmistatud. Baasid olid välja ehitamata, väljaõpetatud reservid puudusid. Aleksander I, kes pimesi kummardas preisi dogmaatilist sõjateadust, kinnitas sõjaplaani, mille oli koostanud 1806. a. sõjas läbikukkunud preisi kindral Pfuel. Selle plaani järgi pidi 1. Vene armee toetuma aastail 1811—1812 ehitatud eriliselt kindlustatud laagrile Drissa linna juures ja seal võtma vastu vaenlase vägede löögi. 2. armee ülesandeks oli samal ajal tegutseda prantslaste tiibadel ja tagalas. Kui see Vene sõjajõude hajutav plaan oleks ellu viidud, oleksid mõlemad Vene armeed ümber piiratud ja ükshaaval purustatud.

Enne sõjakäiku Venemaale kutsus Napoleon püsside alla 1 200 000 meest. Kallaletungiks Venemaale formeeriti neist Suur armee (*Grande armée*), kuhu kuulus 640 000 meest ja 1372 suurtükki. Selle armee tuumiku moodustasid paljudes lahingutes kuulsaks saanud Prantsuse eliitväeosad. Korpusi juhtisid Prantsusmaa parimad marssalid: Murat, Ney, Davout, Bessières jt. Suurde armeesse kuulusid Prantsuse vägede kõrval ka kõigi Napoleoni poolt alistatud maade vägivaldselt mobiliseeritud sõdurid. Paljud neist vihkasid keisrit ja suhtusid temasse kui orjastajasse, kes sunnib neid surma minema neile võõra prantsuse kodanluse huvides. Sõjaks Venemaa vastu tegi Napoleon suuri ettevalmistusi. Elbe, Oderi ja Visla jõele ehitati tohutud laske- ja toidumoonalaod. Napoleon kindlustas endale arvulise ja materiaalse ülekaalu.

Napoleon, kellele Pfueli plaan ja Venemaa ettevalmistused teada olid, kavatses lahutada Vene väed osadeks, need ümber piirata ja piiriäärsetes lahingutes purustada, vallutada Moskva,

pärast seda dikteerida Prantsusmaale kasulikud rahutingimused ning tõmmata Vene sõjajõud kaasa sõjakäiguks Indiasse. Selle plaani kohaselt jaotas Napoleon oma armee kolme rühma ja koondas need siis Neemeni jõe äärde. Vasaku tiiva väed pidid liikuma üle Kaunase Vilniuse peale. Keskmine vägedegrupp pidi peale tungima Grodno ja Kaunase vahelises lõigus, et tungida Vene 1. ja 2. armee vahele. Parema tiiva vägede ülesanne oli tõmmata endale Vene 2. armee löögid, et anda Prantsuse armee peajõududele võimalus pealetungi alustada. Tiibade kaitseks eraldati kaks korpust. Paremal tiival pidi Austria korpus Schwarzenbergi juhtimisel kinni pidama Tormassovi 3. armeed, Macdonaldi poolt juhitava Preisi korpuse ülesandeks oli vasakul tiival vallutada Riia ja ohtu seada Peterburi. Kõik need jõud moodustasid kokku 440 000-mehelise armee. Tagalasse — Oderile ja Elbele oli koondatud reservina u. 200 000 meest.

Napoleoni armee sissetung Venemaale. 12. (24.) juuni ööl tulid Prantsuse väed rahvusvahelistest tavadest kinni pidamata ja sõda kuulutamata kolmes rühmas üle Neemeni. Aleksander I, kes soovis Euroopale demonstreerida, et Venemaa sõda ei taha ja et kallaletungi alustas Napoleon, saatis viimase juurde oma esindaja kindral Balašovi ettepanekuga reguleerida vaidlusalused küsimused rahulikul teel, kuid tingimusel, et Prantsuse väed tõmbuksid üle Neemeni tagasi. Napoleon ei võtnud seda ettepanekut vastu, lootes purustada Vene armeed ja võita.

Barclay de Tolly ja Bagrationi armeed tekitasid ägedais järelväe-lahingutes Prantsuse vägedele tõsiseid kaotusi. Vene 1. armeel õnnestus taganeda Vilniusest Drissani, kuid side 2. armeega katkes. Barclay de Tolly armee purustamiseks suunas Napoleon oma peajõud Drissa laagri vastu. Kõigile peale Aleksander I oli selge, kui mõttetu on Pfueli plaan. Mõjukate kindralite ja õukondlaste pealekäimisel sõitis keiser armee juurest ära Peterburi. Sõjanõukogus otsustati «Drissa lõks» maha jätta ja ühineda Bagrationi 2. armeega, kes oli saanud käsu läbi murda Vitebski juurde. Vastuvõetud otsus oli mitte «vaba valiku, vaid karmi vajaduse tulemus».[83]

Barclay de Tolly viis oma väed Vitebskisse ja taandus seejärel kahekordses ülekaalus oleva vaenlase rünnakuid tõrjudes Smolenskini. Meisterlikult manööverdades ja vastase ülekaalukaid jõudusid lüües jõudis sinna ka Bagration.

Vaenlased ei saavutanud strateegilist edu ka tiibadel. Lahingus Kljastitsõ all kandsid Saint-Cyri ja 'Oudinot' korpused tõsiseid kaotusi. Suuresti lõid Vene 3. armee sõjamehed Schwarzenbergi korpust lahingus Kobrini juures. Napoleoni esialgne plaan purustada Vene armee ükshaaval kukkus läbi.

Alustanud vallutuslikku röövsõda Venemaa vastu ja näinud, et

[83] К. Маркс и Ф. Энгельс, Сочинения, т. 14, lk. 93.

Venemaal pole tugevaid kodanlikke elemente, kellele võiks toetuda, hakkas Napoleon esinema aadli eesõiguste ja pärisorjuse kaitsjana. Prantsuse armee sissetungiga suurenes pärisoriste talupoegade ike veelgi.

Leedus näiteks lootsid okupandid toetuda kohalikule aadlile. Vallutatud kubermangudes loodi erilised komisjonid, kes pidid koguma vilja, hoolitsema vägede majutamise eest jne. Komisjonide nimel anti välja määrusi pärisorjuse säilitamise ja koormiste suurendamise kohta. Talupoegadelt nõuti, et nad vastuvaidlematult alluksid mõisnikele ja uue võimu esindajatele. Komisjon ähvardas rakendada sõjalist jõudu, kui asjaolud seda nõuavad. Niisamuti tegutsesid vallutajad ka Valgevenemaal.

Vallutajate omavolile vastasid leedu ja valgevene talupojad lahkumisega oma küladest. Nad läksid metsa ja koondusid relvastatud salkadesse. Algas rahvasõda. Talupojad astusid välja nii interventide kui ka mõisnike vastu, kes siis abi saamiseks Prantsuse kuberneride poole pöördusid. Minski, Borissovi jt. linnade kubernerid saatsid rahutuste mahasurumiseks kohale erikomandosid. Talupoegade väljaastumistes liitusid tihedalt mõisnikevastase klassivõitluse ja kodumaa sõltumatuse eest peetava vabadusvõitluse motiivid.

Algavat rahvaliikumist märkisid ka paljud kaasaegsed. «Moskva maakaitseväe esimene sõdur» S. Glinka jutustas, et elanikud relvastusid, nagu keegi sai, ja ruttasid sõjaväele järele. Seda märkis ka Bagration oma kirjas valitsusele: «Sõda pole nüüd harilik, vaid rahvuslik.»

Kuid valitsus kartis rahvale toetuda. Aadlikud-pärisorjapidajad ei julgenud rahva ülestõusu kartes talupoegadele relvi anda. Sõjast osavõtnud F. Glinka kirjutas: «Ainult räägitakse üldisest värbamisest. Kuid rahvasõda on meile liiga uudne asi. Näib, et veel ei julgeta anda vaba voli.» Hirm rahva ees sundis valitsust andma kuberneridele käsu talupoegadele relvi mitte jagada. Kuid talupojad hakkasid ise vallutajatega sõdima. Talupoegade aktiivne tegutsemine vaenlase tagalas oli okupantide armeele lausa nuhtluseks. Napoleon oli sunnitud eraldama teede ja kindlustuste kaitseks ning toiduainete kogumiseks suuri väeüksusi. See oli üks tähtsaim põhjus, miks tema plaan purustada Vene väed kohe sõja algul läbi kukkus.

Smolenski lahing. Mõlemad Vene armeed ühinesid Smolenski juures 22. juulil (3. augustil). Nüüd oli Vene vägede koosseisus 120 000 meest. Napoleon võis Smolenski alla koondada kõige rohkem 180 000—200 000 sõdurit ja ohvitseri, kuna tema jõud olid väga laiali pillatud.

Seda arvestades tegi Bagration ettepaneku minna üle pealetungile ning purustada mõned korpused enne Napoleoni peajõudude kohalejõudmist. Barclay de Tolly andiski esialgu pealetungikäsu, kuid saanud teada, et Napoleon kavatseb suurte jõududega kor-

raldada haardemanöövri, käskis vägedel uuesti Smolenski alla tagasi tõmbuda. Haardemanöövril põrkasid Ney ja Murat' väed kokku D. Neverovski diviisiga. 2. (14.) augusti lahingus Krasnoje all panid Vene polgud arvuliselt kolm korda tugevamale vaenlasele visalt vastu ja murdsid seejärel endile tääkidega tee vabaks. Neverovski mainis oma ettekandes: «Vene soldati julgus ja vaprus ilmutas end täies hiilguses.»

Lahing Krasnoje all ajas nurja Napoleoni plaani purustada Vene armee Smolenski juures. Barclay de Tolly suutis koguda kõik oma väed ja andis neile käsu taanduda ida poole. Taandumist katma jäeti Rajevski 7. korpus ja Neverovski 27. jalaväediviis, kes pidid linna iga hinna eest enda käes hoidma. Lõõdi tagasi mitme Prantsuse korpuse rünnakud. Smolenski sangarlikku kaitsmist jätkasid Dohturovi 6. jalaväekorpus ja Konovnitsõni 3. jalaväediviis. Linna kaitsesid mehiselt ka Smolenski maakaitseväelased. Vene väed panid prantslastele ägedalt vastu, andes sellega oma peajõududele võimaluse taandumiseks teed mööda. Koos Vene armeega lahkusid linnast ka elanikud. Alles siis, kui Vene armee peajõud olid väljaspool ohtu, andis Barclay de Tolly Dohturovile käsu linn maha jätta. Napoleon «tuli Smolenskisse, kuid ei vallutanud seda».

Napoleonil ei õnnestunud lüüa Vene armeed nii väga oodatud pealahingus. Jõu säilitanud Vene armee taandus itta. Vene väed andsid taandudes vaenlasele tõsiseid lööke, mis prantslaste jõude nõrgestasid. Napoleon mõistis, et tema armee olukord muutub üha kriitilisemaks. Sellepärast tegi ta esimese katse rahuläbirääkimisteks. Napoleoni rahuettepanek, jõudnud Aleksander I kätte, jäi aga vastuseta.

«Kuid olles juba sellisel peadpööritaval kõrgusel ja seejuures ebakindlal alusel, ei võinud Napoleon enam otsustada pikaleveniva sõjategevuse kasuks. Talle oli vaja kiireid edusamme, hiilgavaid võite, tormijooksuga kättevõidetud rahulepinguid . . .»[84]

Sellepärast jätkaski Napoleon pärast mõningaid kõhklusi edasitungi taanduva Vene armee kannul, et lõppude lõpuks talle purustav löök anda ja sundida Venemaad sõlmima rahu, mis oleks kasulik Prantsusmaale.

Kutuzovi määramine ülemjuhatajaks. Pärast Smolenski mahajätmist tekkisid Barclay de Tolly ja Bagrationi vahel tõsised lahkhelid. Barclay tegi ettepaneku eraldada Moskva kaitseks ainult 2. armee, 1. armee aga viia Peterburi kaitseks loodesse. Barclay plaani järgi pidi 2. armee Napoleoni löögi vastu võtma ja tema edasiliikumise peatama, 1. armee aga tegutsema samal ajal vaenlase tiibadel ja tagalas. Barclay strateegiaga polnud paljud sõjaväelased nõus. Bagration oli jõudude killustamise vastu ja nõudis aktiivset tegutsemist.

---

[84] К. Маркс и Ф. Энгельс, Сочинения, т. 22, lk. 30.

Vene armee taandus lahingutega ida suunas. Napoleon kiirustas talle järele, et anda pealahingus purustav hoop. Prantslased hävitasid oma teel kõik. Nad süütasid Gžatski ja Dorogobuži linna ning põletasid maha rohkesti külasid. Lõpuks otsustas Barclay de Tolly peatuda ja lahing Tsarjovo-Zaimištše juures vastu võtta. Sinna jõudsid väed 17. (29.) augustil 1812.

Vene armee taandumine Moskva suunas tekitas kogu riigis suurt ärevust. Hakati nõudma, et Vene armee etteotsa seataks inimene, kellele kuulub üldine usaldus ja lugupidamine. 5. (17.) augustil tehti spetsiaalselt kokkukutsutud erakorralise komitee istungil ettepanek määrata kõigi Vene vägede ülemjuhatajaks M. Kutuzov. Seni oli ta juhtinud Peterburi maakaitseväge ja Peterburi ringkonna vägesid. Kutuzovit tundis kogu Venemaa kui oma aja kuulsaimat väejuhti. Kuna aga Aleksander I ei sallinud Kutuzovit, ei määratud teda kohe algusest peale ülemjuhatajaks. Kui aga kõikide pilgud pöördusid rahva seas populaarse väejuhi poole, ei jäänud Aleksander I muud üle, kui 8. (20.) augustil erakorralise komitee otsus kinnitada.

Kutuzovi määramine võeti kõikjal, eriti aga armees vastu rahuldustundega. Kuid Kutuzovi ees seisis keeruline ülesanne: vaenlane mitte ainult peatada, vaid ka Venemaalt välja kihutada.

Kutuzov mõistis, et suurte armeede ajastul võib sõda võita ainult paljude lahingute võitmisega, kusjuures lahingute pidamiseks on vaja arvukat armeed, mida pidevalt täiendatakse uute reservidega. Kutuzov kavatses esialgu anda Napoleoni vägedele purustav löök Moskva lähistel, et hävitada vastase peajõud ja tõkestada prantslastel tee Moskvasse. Reservide olemasolu korral pidas ta võimalikuks kohe pealetungile üle minna, taandumise puhul aga end vaenlasest lahti kiskuda ja seejärel lõunapoolsetele baasidele (Kaluuga, Tuula, Brjansk jt.) toetudes koguda reservid, armee ümber relvastada ja luua tingimused üleminekuks vastupealetungile. Kõigi armeede tegevuse koordineerimises nägi Kutuzov võtit «suure» ja «väikese» sõja ühendamiseks.

Borodino lahing. Saabunud armee juurde, tegi Kutuzov kindlaks, et kuigi sõjamehed põlevad soovist lahingusse astuda, jääb vägede suurus — 100 000 meest — ikkagi väheseks. Kui lubatud 31 000 sõduri asemel armeesse saabus ainult 15 500 nekrutit, hakkas Kutuzov kahtlema 120 000-mehelise «Moskva jõu» olemasolus, millest oli teatanud Rostoptšin. Seejärel saabus 27 000 Moskva ja Smolenski maakaitseväelast, kellest 10 000 rivvi, ülejäänud aga tagalatöödele jäi. Järelikult võis ülemjuhataja arvestada 126 000 mehega, samal ajal kui Napoleoni armees oli Vene armeestaabi oletuste kohaselt 165 000—185 000 meest ja 1000 suurtükki.

Kuid Kutuzovi otsusekindlust see ei kõigutanud. Ta uskus, et suudab vaenlase peatada. «Armee moraal on erakordselt kõrge, häid kindraleid on palju,» kirjutas ta kodustele. Peterburi teatas ta: «Mis ka ei oleks, Moskvat tuleb kaitsta.» Lahing oli sõjaliselt

ja poliitiliselt paratamatu, kuid veelgi oli vaja võita aega ühinemaks Moskvast saabuvate vägedega ja valimaks positsioon, mis rohkem sobiks kolonnide ja lahkrivi taktikaga kui Barclay de Tolly poolt valitud positsioon Tsarjovo-Zaimištše juures. Sellepärast andiski Kutuzov, kes oli vägede juhtimise üle võtnud, käsu taandumiseks. Kutuzovi taktikalistele nõuetele vastav positsioon leiti 12 km lääne pool Možaiskit Borodino küla juures. Seda positsiooni iseloomustades kirjutas Kutuzov, et see on «üks parimaid, mida tasasel maastikul üldse leida võib».

Algul paiknesid väed piki Kolotša jõge. Paremale tiivale Maslovõ küla juurde ehitati flešid (muldkindlustused), vasakule tiivale Ševardino küla juurde suur reduut. Suurtükipatareid seati üles Gorki küla lähistele ja Kurgannaja kõrgendikule. Bagration, keda tegi rahutuks Ševardino reduudi ümberpiiramise võimalus, teatas sellest Kutuzovile. Pärast pahema tiiva ülevaatust käskis Kutuzov rajada peapositsiooni — ehitada flešid — Semjonovskaja küla juurde ja kindlustada Utitsa kurgaani. Ševardino reduut pidi jääma eelkindlustuseks. Barclay de Tolly juhtimise all olev 1. armee asus paremal tiival ja rinde keskosas, vasakul tiival paiknes Bagrationi 2. armee. Kutuzovi käsutusse jäid tugevad reservüksused.

Et vaenlast välja kurnata ja seejärel ise löök anda, otsustas Kutuzov «tõmmata endale vastase jõud ja tegutseda vastavalt tema liikumisele», kasutades ära kõik kaitsetaktika eelised. Sellepärast käskiski Kutuzov koondada paremale tiivale tugevad ratsaväeüksused, pahemale aga «paigutada varjatult» Tutškovi 3. korpus ja maakaitseväelased. Kuid staabiülem kindral L. Bennigsen ajas Kutuzovi kavatsuse nurja. Positsioonide ülevaatusel käskis ta 3. korpuse varitsusest välja tuua ja paigutada Utitsa kurgaani ja Semjonovskaja fleššide vahele.

24. augustil (5. septembril) lähenesid Prantsuse väed venelaste positsioonidele. Vaadanud üle Vene vägede parema tiiva, veendus Napoleon, et see on ligipääsmatu, ja käskis ületada Kolotša jõe Ševardino küla juures. Pahemal tiival asuvad Vene väed liikusid samal ajal peapositsioonidele ja hakkasid neid kiiresti kindlustama. Oli vaja, et Ševardino reduut mõni aeg vastu peaks. 24. augustil puhkenud lahingus Ševardino pärast võitlesid vene sõdurid sangarlikult: 12 000 vene soldatit lõi päeva jooksul tagasi vaenlase 40 000 sõduri rünnakud. Soldatid näitasid üles mehisust ja julgust ega säästnud võitluses isamaa eest oma elu. Alles hilja õhtul, kui 2. armee oli asunud uutele positsioonidele, jäeti Kutuzovi käsul reduut maha.

25. augustil tegid mõlemad pooled ettevalmistusi lahinguks. Venelastel oli 126 000 meest ja 640 suurtükki, prantslastel 135 000 meest ja 587 suurtükki.

Borodino lahing algas 26. augusti (7. septembri) koidikul. Kell 5 hommikul ründas Beauharnais' korpus Borodino küla. Peaaegu samal ajal tehti pettemanööver Vene vägede vasakul tiival.

Poniatowski korpus ründas kasakaid ja vallutas Utitsa küla. Vene väed taandusid Utitsa kurgaani juurde. Napoleon otsustas anda pealöögi Vene vägede pahema tiiva ja rinde keskosa pihta.

Napoleon saatis Semjonovskaja fleššide vastu, mida kaitsesid Bagrationi 2. armee sõdurid, oma parimad väeosad. Marssalite Ney, Davout' ja Murat' korpused ründasid flešše ja need käisid mitu korda käest kätte. Prantslaste rünnakud kestsid üle 6 tunni, kuid ägedas lähivõitluses tõrjusid vene sõdurid kõik rünnakud tagasi. Nurjusid ka vastase katsed fleššidest lõuna poolt mööduda. Fleššide ründamisel paiskas Napoleon 18 000 vene sõduri ja 300 suurtüki vastu 45 000 sõdurit ja 400 suurtükki. Kuid Kutuzov tõi kogu aeg varuvägesid juurde ja fleššide kaitsjad ei taganenud. Kaheksanda rünnaku ajal sai surmavalt haavata kindral Bagration. «See õnnetus halvas suuresti meie vägede edukat tegevust pahemal tiival, kus me seni olime vaenlasest üle,» kirjutas Kutuzov. Ajutiselt juhtimiseta jäänud väed jätsid flešid maha. Juhtimise võttis enda peale P. Konovnitsõn, kes viis 2. armee Semjonovskaja jääraku juurde.

Samal ajal ründasid Prantsuse väed Kurgannaja kõrgustikku (Rajevski patareid), Vene positsioonide taktikalist tsentrit, ja avasid sellele tule 70 suurtükist. Vene suurtükiväelased vastasid ägeda tulega, kuni saabus kriitiline hetk: mürske enam ei jätkunud. Prantslased ei jätnud seda kasutamata, paiskasid rünnakule kolm diviisi ja vallutasid patarei. Vene vägede vasturünnakuga, mida juhtis kindral A. Jermolov, võideti kõrgustik tagasi ja endine olukord rinde keskosas taastati.

Marssalid nõudsid, et Napoleon saadaks lahingusse reservid. Napoleon otsustas juba lahingusse paisata oma kaardiväe, et ometi kord murda vastupanu rinde keskosas ja lüüa puruks pahema tiiva väed, kuid Kutuzov haaras initsiatiivi enda kätte. Ta saatis F. Uvarovi ratsaväekorpuse ja M. Platovi kasakakorpuse ümber haarama prantslaste pahemat tiiba.

Vene vägede ilmumine Prantsuse vägede tiivale ja tagalasse kutsus seal esile paanika. Napoleon peatas rünnakud rinde keskosas ja saatis oma väed pahemale tiivale. Selle momendi kasutas osavasti ära Kutuzov ja paigutas oma väed ümber. Kui Prantsuse väed pahemal tiival ja keskrindel kaks tundi hiljem uuesti rünnakule läksid, jäi oodatud edu tulemata. Vene kaardiväelased tekitasid prantslastele Semjonovskaja jäärakus raskeid kaotusi. Ei aidanud seegi, et Napoleonil läks korda ülisuurte kaotustega uuesti vallutada Rajevski patarei, mille kaitsmine pärast Semjonovskaja fleššide vallutamist juba võimatu oli.

Vene väed jäid kindlalt oma positsioonidele. Algas tugev suurtükitulevahetus. Kui Vene suurtükivägi oli vaenlase tule maha surunud, tungisid jalaväelased peale. Õhtuks jätsid prantslased maha peaaegu kõik päeval vallutatud kindlustused ja taandusid lähtepositsioonidele. Vene eelväeüksused asusid taas peapositsioo-

nidele. Mõlemate poolte kaotused olid väga suured. Napoleon kaotas 58 500, Vene väed 38 500 meest.

Selles ajaloo ühes verisemas lahingus saavutasid võidu Vene väed. «26-ndal toimunud lahing oli veriseim kõigist neist, mida tunneb uusim aeg. Me hoidsime lahinguvälja täielikult enda käes, vastane aga taandus positsioonidele, kust ta meie ründamist alustas,» kirjutas Kutuzov.

Vene väed ilmutasid Borodino lahingus suurt vaprust ja kangelaslikkust. Napoleonil ei õnnestunud pealahingus Vene armeed purustada, ta kaotas koguni ise selles oma parimad jalaväeüksused ja peaaegu kogu ratsaväe. Napoleon hindas hiljem seda lahingut järgmiselt: «Kõigist minu lahinguist on kõige hirmsam see, mille ma andsin Moskva all. Prantslased näitasid end võitu väärivatena, venelased aga omandasid õiguse olla võitmatud.»

Borodino lahingul oli suur rahvusvaheline tähtsus. Vallutajate armee sai tugeva vastulöögi. Borodino näitas Venemaa võimsust, ja nii selle lahingu tulemusi Euroopas mõistetigi. Vene rahvas säilitas kauaks mälestuse Borodino lahingust. Vene sõjameeste jutustused sellest lahingust, paljude tõeliste kangelaste vaprusest ja julgusest kandusid edasi põlvest põlve. Borodino lahinguga on lahutamatult seotud Kutuzovi, Bagrationi, Rajevski, Tutškovi, Konovnitsõni, Jermolovi nimed.

Moskva mahajätmine. Vene armee võit Borodino all ajas nurja Napoleoni plaanid ja Prantsuse armee pealetungi. Kuid strateegiline olukord sundis ka Kutuzovit pealetungist loobuma, sest olemasolevate jõududega ja ettevalmistamata reservideta pealetung oleks võinud Vene armee hukutada. Seepärast otsustaski Kutuzov taanduda Moskva alla, kus ta kavatses oma armeed täiendada ja teise lahingu anda.

Vene armee asus positsioonidele Moskva lähistel. Siis aga selgus, et Aleksander I ei luba kasutada reserve, F. Rostoptšin aga polnud ühtki uut maakaitseväepolku ette valmistanud. Minna olemasolevate jõududega lahingusse polnud Kutuzovi arvates võimalik. 1. (13.) septembril toimus Fili külas sõjanõukogu istung, kus Kutuzov tegi teatavaks edasise sõjategevuse plaani. Kindralite arvamused läksid lahku. Kuulanud ära kõigi sõjanõukogu liikmete arvamuse, otsustas Kutuzov Moskva maha jätta. «Seni, kuni on olemas armee, kes suudab vaenlasele vastu panna, säilib minus usk sõda edukalt lõpetada; kui aga hukkub armee, hukkub ka Moskva ja Venemaa. Käsin taanduda.» Vastutuse Moskva mahajätmise eest võttis Kutuzov täielikult enda peale.

2. (14.) septembril jättis Vene armee Moskva maha. Koos armeega lahkus ka peaaegu kogu pealinna elanikkond. Moskvasse jõudnud, hakkasid prantslased röövima, tapma ja põletama. Sellega tahtsid vallutajad vene rahvast hirmutada ja sundida Vene valitsust sõlmima neile nii vajalikku rahu. Vastuseks sellele rahvasõda laienes veelgi. Moskvasse jäänud elanikud hakkasid vaenla-

sele kätte tasuma: tapsid prantsuse sõdureid, süütasid maju, kus viimased elasid. Kui katsed saavutada rahu hirmutamise ja tagakiusamistega läbi kukkusid, tegi Napoleon valitsusele mitmel korral ettepaneku alustada rahuläbirääkimisi, kuid tulemusteta: ühelgi korral vastust ei tulnud. Moskvas siin ja seal puhkenud üksikud tulekahjud kasvasid üheksainsaks tohutuks tulemereks, mis hävitas suure osa linnast.

Tulekahju peasüüdlaseks oli Napoleoni armee. Vene vägede taandumisel Moskvast käskis Vene väejuhatus õhku lasta mitu sõjamoonaladu ja hävitada laskemoona, kuid linna põletamine ei olnud Vene vägede huvides ei sõjalistel ega majanduslikel kaalutlustel. Osa maju süütasid Moskva elanikud ise, kes võitlesid kodulinna tunginud vaenlasega. Vastutus tekitatud kahju eest lasub aga agressoril.

Tarutino manööver. Lahkunud Moskvast, liikus Vene armee Rjazani teed mööda kuni Borovski koolmeni. Moskva jõelt pöördus armee ootamatult läände, liikus piki Pahra jõge Krasnaja Pahrani ja jõudis vana Kaluuga teed kaudu välja Tarutinosse. Vaenlase desorienteerimiseks liikus Vene järelvägi edasi mööda Rjazani teed. Murat, kaotanud Vene väed silmist, ei suutnud kaua aega nende asukohta kindlaks teha. Tarutino manöövriga muutis Kutuzov strateegilise olukorra Vene armee kasuks. Selle manöövriga rebisid Vene väed end lahti Napoleoni armeest, said hingetõmbeaega, ja mis peaasi, võimaluse vägede komplekteerimiseks ja ümberrelvastamiseks, milleta üleminek pealetungile poleks olnud mõeldav. Peale selle kaitses Kutuzovi armee kindlalt lõunapoolseid baase Kaluugas ja Ukrainas, samuti ka Tuula ja Brjanski relvatehaseid. Vaenlase tiibadele asunud Vene väed ähvardasid läbi lõigata ühendusteed Napoleoni armee ja tagala vahel.

Tarutinos rajati tugevasti kindlustatud positsioonid. Kui positsioonid olid sisse võetud, ütles Kutuzov: «Valmistugem tegudeks, vaadakem üle relvad ja pidagem meeles, et meile vaatab kogu Euroopa ja armas isamaa.»

Vene armee ettevalmistused pealetungiks. Kutuzov tegi lühikese ajaga määratut organisatsioonilist tööd peaarmee ettevalmistamisel pealetungiks. Tol perioodil saavutatigi see materiaalne ja arvuline ülekaal, mis tagas hiljem Vene relvastatud jõudude edu. Erilist tähelepanu pöörati ratsa- ja suurtükiväele.

Armee arvulist koosseisu suurendati uuesti 120 000 meheni. Väed relvastati ümber, varustati laske- ja toidumoonaga. Vägede varustamiseks pealetungi ajal loodi rändmagasinid. Armeede vahel seati jalule kindel side ja neile anti juhendid edasiseks tegevuseks. Kutuzovi plaani kohaselt pidid pealetungile minema kõik armeed, kusjuures koondlöögi lõpptulemuseks pidi olema Prantsuse vägede sissepiiramine Dnepri, Berezina ja Väina jõgede vahel. Selle grandioosse idee elluviimine nõudis hiiglaslikke jõupingutusi.

«Väike» sõda. Vägede pealetungiks ettevalmistamise ajal jälgis Kutuzov tähelepanelikult vaenlase tegevust ja häiris teda alatasa nn. «väikese» sõjaga, mida pidasid kõikidel Moskvasse viivatel teedel partisanide väesalgad. Kutuzov oskas keerulise partisanisõja juhtimiseks leida andekaid komandöre.

Sõjaväelise partisanitegevuse organiseerimisel arvestas Kutuzov abiga, mida osutasid kohalikud elanikud, kes olid haaranud relvad võitluseks vaenlasega. Paljudes kohtades Moskva lähistel tegutsesid stiihiliselt talupoegade salgad, kes tapsid küladesse röövima tulnud prantsuse moonavarujaid. Paljud neist kujutasid endast tugevaid võitlusüksusi. Nii organiseerisid G. Kurin, J. Tšetvertakov jt. mitmetuhandemehelisi salku. Rahvaliikumist kasutas edukalt ära Kutuzov, kes jagas talupoegadele sõjasaagiks saadud relvi ja laskis neid anda ka armee tagavaradest. Kutuzov kirjutas: «Auväärsete talumeeste, isamaa tõeliste poegade palveid rahuldatakse ... võimalust mööda ja neid varustatakse püssidega, püstolitega ja püssirohuga.» Kutuzov oli esimene väejuht, kes nii laialdaselt ja energiliselt organiseeris sõjaväelastest ja talupoegadest koosnevate partisanisalkade vahelist koostööd. Laiaulatuslik partisanisõda omandas strateegilise tähtsuse. Eriti paistsid oma julgete äkkrünnakutega silma Seslavini, Davõdovi, Figneri, Dorohhovi, Kudaševi partisanisalgad ja Platovi korpuse kasakad. Nad tegutsesid koos talurahvasalkadega, mis vahel olid väga suured (4000—5000 inimest). Sõjaväelastest ja talupoegadest partisanid hävitasid ainuüksi 6 nädalaga u. 30 000 prantsuse sõdurit.

Napoleoni armee purustamine. Kuna vastus rahuettepanekutele jäi tulemata, otsustas Napoleon oktoobri algul Moskvast lahkuda ja asuda talvekorterisse Dnepri, Berezina ja Väina jõgede vahelisele alale. Kui prantslased 2. (14.) oktoobril liikuma hakkasid, sai Kutuzov sellest teada partisanide kaudu. Ta otsustas haarata initsiatiivi ja asuda vastupealetungile. 6. (18.) oktoobril andis Kutuzov ootamatu löögi Tšernišnja jõe ääres paiknevale Murat' korpusele.

Murat' vägede lüüasaamine Tšernišnja jõel sundis Napoleoni Moskvast lahkumisega kiirustama. Moskvast taandudes käskis ta sõjakuberneril marssal Mortier'l Kremli õhku lasta ja süüdata allesjäänud suured ehitised. Plahvatusest said kannatada Kremli müürid, mitu torni, Granovitaja Palata jt. hooned. Vene kunsti suurepärane mälestusmärk Kreml pääsis hävingust tänu Moskva patriootidele.

Napoleon käskis Prantsuse vägedel Moskvast taanduda Kaluuga teed kaudu, et vallutada ootamatu löögiga laod Kaluugas ja purustada sõjatehased Tuulas ja Brjanskis. Kutuzov, kes tähelepanelikult jälgis Napoleoni tegevust, taipas viimase kavatsusi. Suunates kiiresti oma väed Malojaroslavetsi juurde, lõikas ta okupantidel ära tee lõunasse.

12. (24.) oktoobril püüdsid prantslased kaheksal korral vallutada Malojaroslavetsi linna. Veendunud, et Vene vägesid võita on

võimatu, taganes Napoleon Možaiski teele ühinemaks teiste Prantsuse vägedega jõgedevahelisel alal. Läände taandudes süütasid vallutajad allesjäänud külasid ja surmasid Moskva hospitalidest kaasavõetud vange.

Kutuzov hakkas energiliselt oma plaani ellu viima. Vene peaarmee andis vahetpidamata lööke taganevate Prantsuse vägede keskkolonni ja tiibade pihta. Koos regulaarvägedega tegutsesid partisanid, kes kaitsesid Smolenski tee ääres asuvaid külasid toiduaineid röövima tulnud prantsuse väesalkade eest. Röövijad tapeti või võeti vangi. Laialdase kuulsuse võitis partisanisalga komandör Vassilissa Kožina. Talupoegadest ja sõjaväelastest partisanide löögi alt ei pääsenud ka vaenlaste suured väekoondised. Ljahhovi all pani terve diviis partisanide survel relvad maha. Palju võeti vange. Kuigi Prantsuse armee kaotas lahingutes Vjazma ja Krasnoje all põhilise osa oma elavjõust, kogu suurtükiväe ja voorid, jäid Napoleonil siiski veel alles korpused, mis tegutsesid P. Wittgensteini ja P. Tšitšagovi vastu. Wittgensteini ja Tšitšagovi armeed ruttasid Kutuzovi käsul Berezina juurde, et Napoleonil taganemistee ära lõigata. Kutuzovi arvates pidi kõigi sõjaliste jõudude koostöö viima Napoleoni vältimatule hukule.

Novembri keskel piirasid Vene väed lakkamatult rünnates Napoleoni armee sisse Berezina jõel. Wittgensteini ja Tšitšagovi väed pidid põhjast ja lõunast peale tungides piiramisrõnga sulgema ja tõkestama vaenlasel tee üle jõe. Kuid Napoleon sooritas pettemanöövri ja Tšitšagov, kellele näis, et prantslased püüavad jõge ületada Borissovist lõuna pool, koondas oma peajõud sinna. Seda eksisammu ei jätnud Napoleon kasutamata ja alustas tõelist üleminekut Studenka küla juures. Üleminek Berezinast kestis 14. (26.) novembrist kuni 16. (28.) novembrini. Napoleonil õnnestus üle viia u. 9000 meest, 20 000 hukkus Wittgensteini ja Tšitšagovi vägede löökide all, üle 10 000 langes vangi. Samal ajal algas tugev pakane, mis tuli kasuks Vene vägedele. Hiljem püüdis Napoleon tõestada, et tema vägede lüüasaamine Venemaal oli tingitud stiihilistest teguritest. See väide juurdus üsna tugevasti prantsuse ja revolutsioonieelses vene historiograafias. Prantsuse okupantide Venemaalt väljakihutamise tõelisteks «süüdlasteks» olid aga vene rahvas ja Vene armee.

Hüljanud oma vägede riismed, sõitis Napoleon 6. (18.) detsembril salaja Smorgonist Pariisi kiiresti uut armeed formeerima. Murat, kes asendas Napoleoni, kogus kokku mööda Leedumaad laiali pillatud garnisonid ja püüdis asjatult Vilniuses vastupanu organiseerida. Vene armee, andnud vallutajate väeriismetele purustavaid lööke, marssis 28. novembril (10. detsembril) Vilniusesse. Prantsuse armee riismed pagesid üle piiri. Vene armee vastupealetung oli lõpule jõudnud.

Isamaasõja tähtsus. Isamaasõjal oli suur tähtsus Venemaa ajaloos. Rahvusliku vabaduse nimel võidelnud Venemaa rahvad

kaitsesid oma kodumaa au ja väärikust. Sõda teravdas ühtlasi ka klassivastuolusid riigis. Talupojad, kes olid kodumaale piirituid ohvreid toonud, kuid vana viisi pärisorjapidajate meelevalla alla jäid, nõudsid pärisorjusest vabastamist. Klassivõitluse elavnemisega hakkas progressiivselt meelestatud aadli hulgas kostma hääli ümberkorralduste vajalikkusest riigis.

Suur revolutsiooniline demokraat V. Belinski märkis õigesti: «1812. a., pannud Venemaa äärest ääreni vappuma, äratas tema uinuvad jõud, avastas temas uued, senitundmatud jõudude allikad... virgutas rahva teadlikkust ja uhkustunnet, aidates kõige sellega kaasa avaliku ühiskondliku arvamuse tärkamisele; peale selle andis 12. a. raske löögi kõigele vanale, tardunule.»

1812. a. isamaasõda avaldas suurt mõju ka Euroopa poliitilisele elule. Vene rahvas pani aluse teiste Euroopa rahvaste vabanemisele prantsuse vallutajate ikkest. «Napoleoni suure armee hävitamine Moskvast taandumisel sai signaaliks üldisele ülestõusule Prantsuse võimutsemise vastu Läänes,» kirjutas F. Engels.[85]

Napoleoni armee purustamine süütas Euroopa rahvastes lootuse, et Vene armee aitab neil vabaneda Napoleoni ikkest. 1812. a. isamaasõja tähtsust rõhutades kirjutas Lenin, et «1812. aastast algab N[apoleon] I sõjalise võimsuse langus».[86]

6. SÕJAKÄIGUD VÄLISMAALE 1813.—1814. a.

Välismaa sõjakäikude algus. Leipzigi lahing. Vene armee murdis Napoleoni sõjalise võimsuse ja andis ühtlasi raske löögi kogu tema poolt loodud poliitilisele süsteemile Euroopas. Kuid Napoleon ei tunnistanud end võidetuks ja hakkas kiirustades uut armeed looma. Selleks kogus ta Prantsusmaal täiendavalt sõjaväge ja nõudis temale alluvatelt riikidelt, et need annaksid sõjamehi ja varustaksid armeed relvade, sõja- ja toidumoonaga. Uue kallaletungi oht sundis Vene valitsust sõda jätkama. Aleksander I salajaseks eesmärgiks oli absolutismi ja feodaalkorra kehtestamine neis maades, kus vana kord oli kodanliku revolutsiooniga kukutatud. Kutuzovi ja Aleksander I arvamused selle kohta, millal sõjategevust alustada, läksid lahku. Aleksander I nõudis, et pealetungiga alustataks viivitamatult. Kutuzov aga pidas vajalikuks teha peatus läänepiiril, tuua lähemale tagalaüksused ja tugevdada vägesid reservidega. Ta läks pealetungile alles pärast selleks vajalike materiaalsete tingimuste loomist. Suur vene väejuht pidas silmas, et pärast Vene piirist üleminekut algab Napoleoni-vastane vabadusliikumine. Ja tõepoolest, Vene armeed võeti Euroopas vastu kui bonapartistlikust ikkest vabastajat.

---

[85] К. Маркс и Ф. Энгельс, Сочинения, т. 22, lk. 30.
[86] Ленинский сборник, т. 11, lk. 50.

Kutuzovi strateegiline plaan lähtus kujunenud rahvusvahelisest olukorrast. See plaan nägi ette pealetungi laial rindel ja anda vaenlasele rida üksteisele järgnevaid lööke. Kutuzov kavatses seejuures sundida Preisimaad ja Austriat sõda lõpetama ja tõmmata need Venemaa poolele.

Prantsuse sõjajõud olid Poolas ja Saksamaal laiali pillatud ega suutnud seetõttu Vene vägedele vastupanu osutada. 1. (13.) jaanuaril 1813 läks Vene armee üle pealetungile kolmes kolonnis. Vene väed lõid taganema Schwarzenbergi Austria armee ja isoleerisid Austria Preisimaast. Vene armee võidud aitasid kaasa rahvusliku vabadusliikumise kasvule Preisimaal. Viimane katkestas 1813. a. veebruaris liiduvahekorra Prantsusmaaga ja sõlmis Kaliszis liidulepingu Venemaaga.

Aprilli alguseks olid Vene väed vaenlase välja löönud Ida-Saksamaalt, vallutanud Berliini, Hamburgi, Dresdeni ja Leipzigi ning jõudnud Elbele. Selline edu sundis ka Austria valitsust alustama salajasi läbirääkimisi Venemaaga. Napoleon otsustas anda uuele koalitsioonile otsustava löögi Saksimaal. Selleks alustas ta pealetungi Dresdeni—Leipzigi suunas.

Kutuzov, kes nägi ette Napoleoni plaani, koondas oma 100 000 mehest ja 650 suurtükist koosnevad peajõud Dresdeni juurde. Dresdeni manöövriga parandas Kutuzov Vene armee strateegilist olukorda. Manööver olnuks veelgi tagajärjekam, kuid otsustavat lahingut Kutuzov enam anda ei jõudnud: ta suri 6. (28.) aprillil. Vene—Preisi liiduvägede etteotsa asus andetu väejuht Wittgenstein.

Lützeni all aprillis ja Bautzeni all maikuus toimunud lahingutes ei õnnestunud liitlastel saavutada otsustavat edu. Ka Napoleonil polnud jõudu võitluse aktiivseks jätkamiseks. Mais sõlmiti Pläswitzis vaenuliste poolte vahel vaherahu, mille vältel kumbki pool energiliselt uueks võitluseks valmistus. Sel ajal tuli Austria avalikult üle koalitsiooni poole. 29. augustil (9. septembril) 1813 sõlmiti Teplices leping, mille kohaselt liitlased otsustasid säilitada Prantsusmaa 1792. a. piirides, taastada Preisi ja Austria endised valdused, kaotada Reini liit ja Varssavi hertsogkond. Võeti vastu uus plaan ühiseks pealetungiks Dresdeni—Leipzigi suunas.

Otsustav kokkupõrge vaenuliste poolte vahel toimus Leipzigi juures. Selles nn. rahvastelahingus Napoleoni armee purustati, kusjuures Vene väed etendasid selle võidu saavutamisel peamist osa. Prantsuse vägede riismed taandusid Reini taha. Napoleoni poolt loodud hiiglaarmee, kes hoidis oma võimu all kogu Kesk-Euroopat, oli peaaegu täielikult purustatud. Napoleoni ebaedu kutsus Prantsusmaal esile rahulolematuse. Isegi suur osa kodanlusest, rääkimata talurahvast, käsitöölistest ja töölistest, loobus Napoleoni toetamast. 1814. a. õnnestus Napoleonil liitlasvägesid korduvalt lüüa, kuid ta jõud jäid ikka nõrgemaks ja järgnevalt tuli Prantsuse vägedel vastu võtta mitu kaotust.

Sissemarss Pariisi. Viini kongress. Sõja lõpp. 1814. a. märtsi lõpul, pärast veriseid lahinguid Pariisi all, marssisid liitlasväed Prantsusmaa pealinna. Aprillis kukutas senat Bonaparte'ide dünastia ja moodustas ajutise valitsuse eesotsas Talleyrand'iga. Napoleon loobus troonist ja ta saadeti temale eluaegseks valdamiseks antud Elba saarele. Liitlased taastasid Prantsusmaal revolutsiooni poolt kukutatud Bourbonide dünastia.

1814. a. septembris kutsuti Viinis kokku kongress, kus liitlaste vahel tulid ilmsiks suured lahkhelid. Need viisid selleni, et endised liitlased sõlmisid omavahel salalepingud: Austria Inglismaa ja Prantsusmaaga, Venemaa Preisimaaga. Liitlastevahelistele vaidlustele tegi kiire lõpu Napoleoni põgenemine Elba saarelt. Napoleon haaras uuesti võimu Prantsusmaal. Liitlased kuulutasid Napoleoni väljaspool seadust olevaks ja saatsid Prantsusmaale sõjaväed. 6. (18.) juunil purustati Napoleon Waterloo all lõplikult ja ta saadeti Püha Helena saarele. Liitlased okupeerisid Prantsusmaa viieks aastaks ja panid Bourbonid uuesti troonile. 1815. a. keskel lõpetas Viini kongress oma töö. Venemaa, Austria ja Preisimaa jaotasid omavahel Poola ja Saksimaa territooriumid. Venemaa sai Poola alad koos Varssaviga, mis Poola kuningriigi nime all ühendati dünastilise uniooni teel Vene impeeriumiga. Inglismaa sai Joonia saared ja Malta ning hõivas ka Hollandi asumaad Aasias. Prantsusmaa suruti tagasi 1792. a. piiridesse.

Vene armee aitas Euroopa rahvastel Napoleoni türanniast vabaneda, kuid võidu vilja maitsesid valitsevad reaktsioonilised ringkonnad, kes taastasid vana korra. Kõik rahvastele antud lubadused unustati, reaktsioon aga asus lämmatama revolutsioonilist liikumist Preisimaal, Itaalias, Hispaanias ja Prantsusmaal.

XXVI peatükk

PÜHA LIIT. ARAKTŠEEJEVLUS. MASSILIIKUMINE (1815—1825)

1. RAHVUSVAHELINE REAKTSIOON. PÜHA LIIT

Rahvusvahelise reaktsiooni pealetung. Pärast sõja lõppu ja Viini kongressi võidutses kõikjal Euroopas reaktsioon. «Feodaalsed aristokraadid valitsesid kõigis kabinettides Londonist kuni Napolini, Lissabonist St. Peterburini,» kirjutas F. Engels.[87]

Venemaal kindlustus araktšeejevluse jõhker režiim, Austrias oli võimul Metternichi reaktsiooniline valitsus, Itaalias andsid kõikjal

[87] К. Маркс и Ф. Энгельс, Сочинения, т. 2, lk. 574.

tooni jesuiidid, Hispaanias võidutses jälle inkvisitsioon. Rahvusvahelise reaktsiooni tugevnemine oli feodaalsüsteemi kriisi tagajärg.

Kõikjal tungiti avalikult kallale revolutsioonisaavutustele — nii majanduslikus, poliitilises kui ka ideoloogilises elus. Progressiivset trükisõna lämmatas tsensuur, edumeelseid professoreid eemaldati auditooriumeist. Rööbiti võitlusega feodalismivastase ideoloogia vastu levitati reaktsioonilisi teooriaid, mis püüdsid tõestada absolutistlike monarhide ja Rooma paavsti võimu jumalikku päritolu, nõudsid töörahva pimesi allumist oma valitsejatele, idealiseerisid keskaegset rüütli- ja mungaelu, propageerisid tagasipöördumist feodaalkorra juurde, laimasid XVIII sajandi valgustusfilosoofiat ja revolutsioonilisi traditsioone. Üks vaimupimeduse ja klerikalismi äärmuslikke ideolooge krahv Joseph de Maistre elas Sardiinia kuninga saadikuna Peterburis ja jutlustas siin innukalt reaktsioonilisi ideid.

Püha Liit. Laguneva feodaalkorra kaitsmise eesmärgil organiseerisid Euroopa aristokraatlikud aadlivalitsused Püha Liidu. Et ühiselt võidelda rahvaliikumisega, kirjutasid 1815. a. septembris Venemaa ja Austria keisrid ning Preisi kuningas esimestena alla kristlike monarhide Püha Liidu lepingule. Peagi liitusid Püha Liiduga peaaegu kõik Euroopa monarhid. Sama poliitikat toetas ka Inglise valitsus, olgugi et ta formaalselt sellega ei liitunud, kuna kartis parlamendi opositsiooni vastuseisu. Need raskused suudeti aga ületada ja peatselt (novembris 1815) täiendati Püha Liidu kokkulepet uue lepinguga nelja riigi — Inglismaa, Venemaa, Austria ja Preisimaa — vahel ühisest võitlusest vabadusliikumisega Euroopas. Nelja riigi reaktsiooniline leping jättis Bourbonidele Prantsuse trooni ja kinnitas «Viini traktaadid». Türgi sultanit liitu ei võetud, kuna see öeldi olevat vastuolus liidu kristliku olemusega. See oli meeltmööda tsaarivalitsusele, kes püüdis Türgit isoleerida.

Nelja riigi lepingu kohaselt kutsuti perioodiliselt kokku liidulepingus olevate riikide kongressid ühiste otsuste vastuvõtmiseks aktuaalsetes üleeuroopalistes küsimustes. Neil kongressidel Aachenis (1818), Troppaus ja Ljubljanas (1820) ning Veronas (1822) etendas suurt osa Venemaa valitsus, kes aitas kaasa julmade reaktsiooniliste abinõude rakendamisel võitlevate rahvaste vastu, paljastades sellega oma rahvavaenulikku olemust. Tsarismist ei jäänud sugugi maha Preisi, Austria ja Inglise valitsused, kes nägid Euroopa progressiivses ühiskondlikus liikumises oma ühist vaenlast ja püüdsid seda igati maha suruda.

Kreeka ülestõus. Püha Liit polnud võimeline kõrvaldama Euroopa riikide vahelisi vastuolusid. Tema nõrkus tuli eriti selgelt ilmsiks seoses idaküsimuse, tolle aja ühe tähtsaima välispoliitilise probleemi uue teravnemisega. Seda põhjustas Türgi anastajate poolt rõhutud rahvaste vabadusliikumise kasv ning Euroopa riikide

vaheline rivaliteet võitluses turgude, Lähis- ja Kesk-Ida kaubateede ning strateegiliste baaside pärast.

Uus idakriis algas 1821. a. kevadel puhkenud kreeklaste ülestõusuga Türgi ikke vastu. Ülestõusu valmistasid ette salaühingu (hetairia) liikmed, kelle keskus asus Odessas. Kreeka patriootide salka, kes liikus Bessaraabiast Doonaule eesmärgil õhutada ülestõusu Balkani poolsaarel, juhtis Vene teenistuses olev ohvitser Aleksandros Ypsilanti. Vene monarhidel, kes püüdsid tugevdada oma mõju Balkanil ja Taga-Kaukaasias, polnud muidu midagi selle vastu, et esineda kohaliku ristiusulise elanikkonna kaitsjana. Kuna aga tsaar Aleksander I peamureks tol hetkel oli reaktsiooniliste jõudude ühtsuse tugevdamine rahvusvahelises ulatuses, siis suhtus ta kreeklaste ülestõusu eitavalt ja hindas seda mässulise väljaastumisena sultani kui seadusliku valitseja vastu. Sellepärast lükkas tsaar tagasi Ypsilanti palve toetuse saamiseks ja tagandas ta Vene armeest. Varsti purustasid Ypsilanti salga Doonau vürstiriikidesse tunginud Türgi väed.

Samal ajal toimus aga ülestõus Kreeka ja Kreeka saarestiku elanikkonna hulgas, kellest paljud suhtusid Venemaasse soojalt. Kreeka ülestõus leidis elavat vastukaja ka Vene ühiskonna eesrindlike esindajate hulgas. Sel ettekäändel nihutas Türgi valitsus oma väed Vene piiri äärde, sulges väinad Vene kaubalaevastikule ning laskis arreteerida ja mõrvata Konstantinoopolis asuvaid Vene alamaid. Türgi valitsuse väljakutsuv tegevus viis Vene ja Türgi vaheliste suhete katkemiseni. Kuid Türgiga sõdima hakata Aleksander I ei julgenud, sest ta kartis lõplikult rikkuda oma suhted liitlastega, kes juba niigi jälgisid ärevusega tsarismi poliitikat idaküsimuses. Tsaarivalitsus allutas oma huvid Püha Liidu tugevdamise nimel. See vastas täielikult tsarismi sisepoliitikale, mis oli eelkõige suunatud feodaal-pärisorjusliku süsteemi säilitamisele.

2. TSARISMI REAKTSIOONILINE POLIITIKA. MASSILINE FEODALISMIVASTANE LIIKUMINE VENEMAAL

Araktšeejevlus. Aleksander I, keda rahvusvahelise reaktsiooni asjaajamised maa valitsemisest pidevalt eemale kiskusid ja kes kaasaegsete pilkava väljenduse järgi valitses Venemaad postitõllast, tegi oma asemikuks toore ja harimatu pärisorjuslase A. Araktšejevi. Riiginõukogu sõjadepartemangu esimees, sõjaväeliste asulate ülemvalitseja Araktšejev sai tsaari järel esimeseks isikuks riigis, ainsaks aruandjaks Ministrite Komitee asjus tsaari ees. Araktšeejevluse reaktsioonilist režiimi iseloomustas pärisorjusliku reaktsiooni plaanipärane ja halastamatu rakendamine kõigil riikliku elu aladel, spionaaž, vabamõttelisuse ja trükisõna lämmata-

mine, väiklane formalism ja julm arveteõiendamine kõigi protestiavaldajatega.

Araktšejev surus halastamatult maha rahva feodalismivastase võitluse iga ilmingu, iga rahutuse talurahva ja sõjaväe hulgas. Kuid kõige julmemale reaktsioonirežiimile vaatamata laienes riigis rahva protestilaine pärisorjusliku korra vastu.

Talurahvarahutused. Pärisorjusliku majanduse üha süveneva lagunemisprotsessi ja feodaalsüsteemi üldkriisiga kaasnes massiline rahvaliikumine. Talurahvas, kes võitles feodalismi vastu, rajas teed uuele tootmisviisile. Isevalitsus, kes püüdis iga hinna eest vana feodaalkorda säilitada, oli rahvahulkade õelaim vaenlane. Poliitiliselt harimata rahvahulgad olid naiivse tsaristliku ideoloogia kammitsas ega mõistnud veel isevalitsuse klassiolemust. Objektiivselt oli aga talurahvaliikumine peamiseks jõuks, mis kõigutas feodaalkorra aluseid.

Isamaasõja ajal oli talurahvahulkade patriotism tihedasti seotud feodalismivastase võitlusega. Kodumaa anastajate vastu sõtta minnes lootsid talupojad, et tasuks võidu eest vaenlase üle saavad nad pärisorjusest vabaks. See lootus aga täide ei läinud: feodaalpärisorjuslik kord muutus külas pärast sõda veelgi talumatumaks. Kodumaa vabaduse eest peetud lahingutest osavõtjatel, kuulsuse säraga kroonitud maakaitseväelastel tuli tagasi pöörduda mõisatesse «härraste kepi alla». «Vabastasime kodumaa türannist, meid aga türanniseerivad jälle härrased,» nurisesid talupojad. Sõda kiskus paljude perekondade toitjad kodust eemale, laostusid vaenlase teel asunud talumajapidamised, hävisid tagavarad, põlesid tuhaks majad. Eriti raske oli valgevene talupoegade olukord. Tsaarivalitsus osutas materiaalset abi mõisnikele, kuid ei andnud midagi talupoegadele, tõotades vaid, et nende kangelasteod «tasub jumal».

Pärisorjusevastane talurahvaliikumine laienes järjest. Uute andmete järgi toimus XIX sajandi esimesel veerandil vähemalt 651 talupoegade väljaastumist. Pöördemomendiks talurahvaliikumises said sõja-aastad (1812—1814): sõjaeelsel ajal oli liikumine nõrgem kui pärast seda. Rahutused sõjajärgsel aastakümnel (1815—1825) ületasid sõjaeelseid rahutusi visaduselt ja kestuselt. Kui enne 1812. a. sõda toimus keskmiselt 18 rahutust aastas, siis perioodil 1815—1825 (dekabristide liikumise aeg) oli keskmiselt 32 rahutust aastas. Andmete lünklikkusest hoolimata võib teha järelduse, et talupoegade väljaastumiste arv pidevalt tõusis. Talurahvarahutused sagenesid ja kestsid mõnikord palju aastaid.

Eriti kestev ja visa oli liikumine Donimaal aastail 1818—1820. XVIII sajandi lõpul kinnitas tsaarivalitsus kasakaväe vanemkonnale maad Donil ja selle lisajõgedel. Talupojad, kes olid V hingeloenduse ajal mõne mõisniku juurde kirja pandud, tunnistati selle mõisniku pärisorjadeks. Toetudes sellele ukaasile hakkas värske kohalik aadel — kasakavanemkond — Doni talupoegi muutma oma pärisorjadeks. Kuid Aleksander I ei tahtnud suurendada aadlit uus-

tulnukate arvel. 1819. a. asutati Doni komitee privilegeeritud maavalduste küsimuse läbivaatamiseks. Vabadust ihkavad talupojad tõlgitsesid seda omamoodi. Talurahvarahutuste laine levis kiiresti üle Donimaa. Rahutused, mis algasid Doni vasakpoolsel lisajõel Salil, haarasid kogu Miussi ringkonna, osa Donetski ringkonnast ja üksikuid maakondi Jekaterinoslavi kubermangust. Liikumisest võttis osa üle 45 000 talupoja. Ülestõusnud keeldusid mõisnike kasuks töötamast, valisid endile ülemused talurahva hulgast ja panid meeleheitlikult vastu tsaari karistussalkadele. 256 külas suruti rahutused maha alles sõjaväe abiga. Umbes 400 inimest anti kohtu alla, neist 263 said nuudi- ja piitsanuhtlust, paljud saadeti Siberisse. Arveteõiendamist talupoegadega juhtis Araktšejev.

Sõdurite liikumine. Sõjaväeliste asukate võitlus. Semjonovski polgu vastuhakk. Sõjajärgsete aastate üheks omapäraks olid sõdurite avalikud väljaastumised. Need toimusid mitte ainult armee laiema massi hulgas, vaid ka tsarismile kõige ustavamates sõjaväeosades — tsaari kaardiväes. Tsaarivalitsust tabas ootamatult sõdurite massiline protest Araktšejevi poolt armees kehtima pandud julma rõhumise ja terroriseeriva pärisorjusliku režiimi vastu.

Arakatšeejevlust iseloomustavad kõige kujukamalt Aleksander I ja Araktšejevi loodud sõjaväelised asulad. See kujutas endast sõjaväeteenistuse erilist vormi, kus teenistus oli ühendatud põllumajandusliku tööga. Sõjaväelisteks asulateks muudeti riigitalupoegade külad tervete rajoonide kaupa. Sõjaväelised asukad pidid endile põlluharimisega ülalpidamist teenima ja hankima moona ka polgule. Talupoegade-sõdurite elu oli allutatud rangele sõjaväekorrale. Talupoegade tared lammutati, nende asemele ehitati suured, mitme perekonna jaoks mõeldud kasarmusarnased majad. Põllul töötati trummipõrina saatel kaprali järelevalve all. Ülestõusmine, põllule minek ja magama heitmine käis signaali järgi nagu sõjaväes. Talunaised pidid kõik ühel ajal ahjusid kütma; tule süütamine õhtul pärast kindlaksmääratud aega oli keelatud. Sõjaväeliste asukate lapsed pandi 7 aasta vanuselt sõjaväemundrisse ja õpetati marssima. Vähimgi sõnakuulmatus tõi sõdurile ja tema perekonnaliikmeile kaasa ränga peksmise.

Sõjaväelistes asulates kehtiv julm pärisorjuslik režiim oli üheks feodaalse rõhumise vormiks. Talupoegade protest sõjaväeliste asulate vastu oli osa feodalismivastasest võitlusest. Asulate loomisel kärbiti tavaliselt talupoegade hingemaad ja talupoeg, kes oli kohustatud andma poole saagist viljamagasini, polnud enam oma hingemaal toodetud saaduste peremees. Sõjaväeliseks asukaks saanud talupojal polnud õigust kaubelda. Ta ei tohtinud linna või kuhugi teise kohta tööle minna ja kaotas õiguse iseseisvalt juhtida oma majapidamist. Sõjaväeliste asulate organiseerimine oli sügavas vastuolus külas arenevate uute majanduslike protsessidega ja tekitas talumajandusele suurt kahju.

Sõjaväelisi asulaid loodi peaaegu kõikjal sõjaväe abil. Talurah-

vas vastas sellele rahutustega. Eriti suured talurahvarahutused olid 1817. a. Novgorodi kubermangu Võssotskaja vallas. Ülestõusnud talupojad peksid läbi ja ajasid minema võimuesindajad, kes püüdsid luua sõjaväelisi asulaid. Samal põhjusel tõusid samal aastal üles Bugi kasakad Hersoni kubermangus, kes hakkasid, relvad käes, vastu oma atamanile ja nende rahustamiseks kohale saadetud ulaanide eskadronile. Üksteise järel tõusid üles Bugi kasakastaniitsad, kusjuures võitlusest võtsid osa ka kasakate naised ja lapsed. Rahutused kestsid juunist septembrini, suruti siis maha suurte sõjaväeüksustega, kuid puhkesid uuesti 1818. a. Sama aasta jaanuaris toimusid rahutused seoses sõjaväeliste asulate sisseseadmisega Slobodaa-Ukraina kubermangus.

Kuid pärisorjuslik valitsus jätkas rahva protestist hoolimata sõjaväeliste asulate rajamist. «Sõjaväelised asulad tuleb asutada maksku mis maksab ka siis, kui tuleks laipadega katta tee Peterburist Tšudovini,» kirjutas Aleksander I.

Suurimaks sõjaväeliste asukate väljaastumiseks oli ülestõus Tšugujevis ja selle ümbruskonnas 1819. a. suvel. Tšugujevi sõjaväeliste asulate ringkonnas elavad asukad koostasid «kirjalikke otsuseid» valmisolekust «seista kindlalt asulate vastu», peksid läbi ja ajasid minema oma ülemad. Ülestõusnud pidasid jumalateenistusi, andsid ikooni ees vande võidelda, «et ei oleks enam sõjaväelisi asulaid», keeldusid teokohustusest. Nad nõudsid, et neid vabastataks pärisorjuslikest koormistest, tagastataks äravõetud maad, hävitataks asulad ja antaks neile tagasi kasakaõigused. Liikumine haaras ka Taganrogi polgu ringkonna, üldse kokku territooriumi, kus elas 28 000 inimest.

Ülestõusu mahasurumist juhtis Araktšejev isiklikult, ülestõusnute rahustamiseks saadeti kohale 4 jalaväepolku, 4 eskadroni ratsaväge ja suurtükke. See oli üks verisemaid arveteõiendusi tolle aja massilises rahvaliikumises. Arreteeriti üle 2000 ülestõusust osavõtja. 273 inimest aeti 12 korda läbi kadalipu 1000-mehelise rivi (12 000 vitsahoopi peeti surmanuhtluse rängimaks vormiks). Taganrogi ringkonnas aeti üle 160 ülestõusnu läbi kadalipu ilma igasuguse kohtuotsuseta, sadu inimesi saadeti asumisele. Araktšejevlikud metsikused Tšugujevis tekitasid pahameelt ühiskonna kõigi eesrindlike esindajate hulgas.

Rahutused puhkesid ka kaardiväes, keda isevalitsus pidas trooni alustoeks. 1820. a. oktoobris toimus pealinnas ülestõus kaardiväe vanimas Semjonovski polgus, mis oli saja aasta jooksul saavutanud kuulsusrikkaid võite, sammunud Suvorovi lippude all ja kangelaslikult võidelnud 1812. a. isamaasõjas.

Pärast sõda kaotasid eesrindlikud ohvitserid polgus ihunuhtluse, hakkasid sõdureid inimlikumalt kohtlema. Selles nägi tsaar vabameelsuse levitamist armees. Et seda välja juurida, saadeti Semjonovski polku sõdurite ja ohvitseride poolt armastatud komandöri

asemele julm pärisorjuslane polkovnik Schwarz, kes viie kuu jooksul määras sõduritele karistuseks üle 14 000 kepihoobi.

16. oktoobril 1820 rivistus Semjonovski polgu esimene «keisri rood» kasarmus omavoliliselt üles, kutsus välja rooduülema ja esitas kaebuse polgukomandöri peale. Hirmunud juhtkond meelitas roodu läbirääkimiste ettekäändel maneeži. Sealt viidi ülestõusnud otseteed Peeter-Pauli kindluse kasemattidesse. Semjonovlasi see aga ei kohutanud, vaid innustas uuteks tegudeks: kogu polk loobus käsutäitmisest ja ühines roodu nõudmistega. Nüüd paigutati terve polk Peeter-Pauli kindlusse.

Need erakordsed sündmused äratasid kogu kaardiväe ja pealinna üldsuse tähelepanu. Kaardiväe kasarmutes levitati lendlehti. Ühes neist, mis leiti Preobraženski polgust, räägiti sõdurite rõhutud seisundist ja talupoegade raskest olukorrast, keda rõhutakse andamite ja koormistega. Järelikult langesid sõdurite ja talupoegade nõudmised osaliselt kokku. Ühes teises lendlehes kutsuti üles kukutama aadlikest ülemusi, valima komandöre «oma vendade — sõdurite seast» ning astuma välja tsaari ja mõisnike vastu. «Kes on tsaar?» küsiti lendlehes ja vastati: «Ei keegi muu kui suur röövel.»

Semjonovlased pidasid vapralt vastu ja valitsusel õnnestus suuri vaevu, provokaatorite abil algatajate nimed välja uurida. 24 semjonovlast aeti 1000-mehelise rivi vahelt 6 korda läbi kadalipu ja saadeti sunnitööle. Üle 400 inimese saadeti välja Siberis jt. kaugetes paikades asuvatesse garnisonidesse. Polk saadeti laiali ja komplekteeriti uuesti. Kogu sõjajärgsel perioodil (1816—1825) oli armees vähemalt 27 avalikku väljaastumist, sealhulgas 20 sõdurite oma. Tunduvalt suurenes enesetapmiste ja deserteerimiste arv sõdurite hulgas.

Töölisrahutused. Tööliste stiihilisi rahutusi tol perioodil ei saa veel töölisliikumiseks pidada. Töölisrahutused sulasid ühte talurahva samasuguste stiihiliste väljaastumistega feodalismi vastu.

XIX sajandi esimesel veerandil toimus 62 töölisrahutust. Töölised nõudsid pärisorjuse kaotamist. Väljaastumiste põhjuseks olid sageli töötasu mitteväljamaksmine, kõrged töönormid, madal palk, tehase juhtkonna toorutsemine ja tööliste tagakiusamine. Rahutused arenesid sageli niikaugele, et keelduti töötamast. Töölised lahkusid omavoliliselt ettevõttest ja läksid linna kubernerile kaebama. Suured rahutused olid Batašovide malmivalu- ja rauatehastes Vladimiri kubermangus. Need algasid ühel ja samal päeval korraga kahes erinevas tehases, mis räägib sellest, et töölised olid varem kokku leppinud ühiseks tegutsemiseks. Töölised vandusid risti suudeldes vastastikku, et nad üksteist ei reeda. Uurijad jõudsid järeldusele, et tööliste nurin oli sihitud «mitte üksikisiku, vaid valitsuse vastu». Rastorgujevi mäetehastes kutsus tööliste rahulolematuse esile julm kohtlemine ja kinnipidamised töötasust. Nagu uurimisprotokollidest selgub, kõrvaldasid töölised ametnikud, vali-

sid endi hulgast ülemused, moodustasid tehasejuhatuse ja nõudsid vabadust, s. t. pärisorjuse kaotamist.Töölistega ühinesid naaberkülade talupojad. Liikumise juhiks sai põlistest Uraali seppadest põlvnev tööline Klim Kossolapov. Rastorgujevi tehastes toimunud väljaastumisest võttis osa rohkem kui 8000 inimest. Rahutused kestsid üle kahe kuu ja suruti maha alles sõjaväe abiga.

Araktšeejevlus hariduse alal. Vene eesrindliku kultuuri võitlus araktšeejevliku reaktsiooniga. 1812. a. sõja ja dekabristide ülestõusu vahelisel perioodil arenes jõudsalt vene eesrindlik kultuur. Neil aastail küpses ja puhkes õitsele noore Puškini geniaalne talent: ilmusid tema suurepärased luuletused — «Vabadus», «Kiri Tšaadajevile», «Küla», «Kiri Davõdovile», «Kinžaal» jt. Samal ajal kirjutas Puškin teravaid poliitilisi epigramme Aleksander I, Araktšejevi, Golitsõni jt. reaktsionääride kohta.

Gribojedovi võrratu komöödia «Häda mõistuse pärast», mille idee tekkis 1816. a., valmis põhiliselt 1823. a. ja levis järgnevail aastail sadades käsikirjalistes koopiates. Laialt levisid Puškini sõbra P. Vjazemski jt. poeetide satiirilised luuletused. Ilmusid dekabristide ajakirjad «Poljarnaja Zvezda» (K. Rõlejevi ja A. Bestuževi toimetusel) ja V. Küchelbeckeri «Mnemosina». K. Rõlejevi vabadustarmastavad luuletused, Puškini värsid ja Gribojedovi komöödiad avaldasid tohutut agitatsioonilist mõju, kutsusid Venemaa eesrindlikke inimesi võitlusele pärisorjuse vastu. Eesrindlik ideoloogia kujunes välja visas võitluses araktšeejevlusega. Tekkis kaks vastandlikku leeri. Need olid dekabristide revolutsioonilise salaühingu kujunemise ja tegevuse aastad. Revolutsioonilise organisatsiooni ja vene eesrindliku kirjanduse vahel valitses tihe ideeline seos. Puškin ja Gribojedov olid dekabristide sõbrad; vene eesrindlikku kirjandust mõjutasid omakorda tolleaegsed revolutsioonilised ideed.

Araktšeejevlus püüdis igati takistada vabameelsuse arengut. Reaktsioonilise propaganda aluseks said Püha Liidu juhtmõtted, hariduselus võimutsesid pimedusjüngrid ja müstikud. Eesrindlike ideede levitajad — Moskva ülikool, Peterburi Pedagoogiline Instituut (Peterburi ülikooli eelkäija), Tsarskoje Selo lütseum, Harkovi ja Kaasani uued ülikoolid — sattusid tagurlaste tagakiusamise alla. 1816. a. määrati Rahvahariduse ministeeriumi etteotsa Püha Sinodi ülemprokurör vürst A. Golitsõn, keda Puškini epigramm iseloomustab kui «orja hinge» ja «hariduse hukutajat».

Rahvahariduse ministeeriumi ei hakatud asjata hüüdma pimestamisministeeriumiks. Aastal 1820 võeti vabamõttelisuse levitamise pärast kohtulikule vastutusele tolle aja eesrindlikumad professorid — K. Arsenjev, K. German, E. Raubach, A. Kunitsõn. Eesrindlikke õpetlasi kõrvaldati vägisi õppetööst, nende loenguid kontrolliti norivalt ja võhiklikult. Reaktsiooniline juhtkond nõudis, et kõikide teaduste õpetamise aluseks tuleb Püha Liidu põhimõtetest lähtudes võtta pühakiri.

Selle nõude eesmärk oli võitlus materialistliku maailmavaate vastu. Reaktsioon taotles, et loodusteaduse õpetamise ja uurimise aluseks võetaks müüt maailma loomisest jumala poolt seitsme päevaga ning piiblilegend kogu inimkonna põlvnemisest Aadamast ja Eevast. Kõiki teadusi, ka matemaatilisi, tuli õpetada pühakirja alusel. Matemaatikaprofessor näiteks pidi hüpotenuusi defineerima järgmiselt: «Hüpotenuus täisnurkses kolmnurgas on tõe ja rahu, õigluse ja armastuse kohtumise sümbol jumal-inimesest vahemehe kaudu, kes on ühendanud kõrge maisega, taevase maapealsega.» Kaasani õpperingkonna kuraator, äge pimedusjünger Magnitski tegi ettepaneku Kaasani ülikool avalikult maatasa teha. Üliõpilastel keelati anatoomiat õppida laipade lahkamise abil — kõik laibad viidi anatoomikumist välja ja «sängitati mulda kristliku kombe järgi». Ülikoolile vajaliku teadusliku kirjanduse ja õppevahendite ostmiseks keeldus Magnitski raha andmast, kuid muretses selle asemel 10 000 rbl. eest piibleid ja evangeeliume.

Suurt kahju vene eesrindlikule kultuurile tegi ka tsensuuri määratsemine. Trükisõnast kõrvaldati poliitilised teemad, jälitati pisimatki vihjet vabamõttelisusele ja materialismile. Komöödia «Häda mõistuse pärast» lavastamine ja ilmumine trükis oli keelatud (kirjanduslikus almanahhis õnnestus trükkida ainult mõned katkendid). Tsensuur kõrvaldas norivalt kahtlased read Puškini uutest teostest.

Müstika taimelavaks sai Piibliselts, mis tegeles piibli propageerimisega. Harimatu usumäratseja arhimandriit Photios (Foti) jutlustas tsaaripalees lähenevast revolutsioonist ja selle vältimise vajalikkusest. Riigis tegutses kaks salapolitseid — Siseministeeriumi ja krahv Araktšejevi oma, Peterburis aga veel kolmas — kindralkuberneri juhtimisel, 1822. a. anti ukaas, millega keelati Venemaal igasuguste salaühingute tegevus.

Kõik need reaktsioonilised abinõud tõendasid areneva uue jõudu. Araktšejev polnud võimeline lämmatama selle võrseid. Araktšeejevluse aastail kasvas ja tugevnes vene revolutsiooniline liikumine, tekkis esimeste vene revolutsionääride — dekabristide salaorganisatsioon.

XXVII peatükk

DEKABRISTIDE LIIKUMINE

1. SALAÜHINGUTE TEKKIMINE

Dekabristide liikumine — vene revolutsioonilise liikumise esimene etapp. V. Lenin jaotas Venemaa revolutsioonilise liikumise ajaloo kolmeks etapiks vastavalt sellele, missugune ühiskondlik klass juhtis revolutsioonilist võitlust: 1) aadliperiood, mis algas

esimeste vene revolutsionääride-dekabristide, Lenini sõnade järgi «aadlirevolutsionääride» väljaastumisega ja kestis kuni 1861. a. talurahvareformini, 2) segaseisuslaste (raznotšiinetsite) ehk kodanlik-demokraatlik periood, mida esindasid revolutsionäärid-segaseisuslased, kes väljendasid paljumiljonilise mõisnike poolt rõhutava talurahva huve (1861. a. reformist kuni 1890-ndate aastate keskpaigani, 3) proletaarne periood, mis algas 1895. a.[88]

Pärisorjusliku majanduse lagunemine tõstis päevakorrale vanade feodaalsete tootmissuhete likvideerimise ja nende asendamise uute — kapitalistlike tootmissuhetega. Dekabristid astusid välja pärisorjuse ja isevalitsuse vastu, objektiivselt seega uue, tol ajal progressiivse kapitalistliku korra võidu eest. Nende tegevus tähistas feodaalkorra kriisi algust.

Dekabristide ideoloogial ja nende revolutsioonilistel väljaastumistel lasub aadli klassipiiratuse pitser. Objektiivselt väljendasid dekabristid rahva, rahvuse tekkinud vajadusi, kuid tegid aadlikena seda piiratult ja vastuoluliselt. Dekabristid olid rahvast kaugel, kartsid rahvahulkade iseseisvaid väljaastumisi, kuid nende töö ei olnud asjata. Lenini sõnade järgi «aitasid parimad inimesed aadli hulgast rahvast äratada».

Oma töös «Herzeni mälestuseks» kirjutas Lenin: «... me näeme selgesti kolme sugupõlve, kolme klassi, kes võtsid osa Vene revolutsioonist. Algul — aadlikud ja mõisnikud, dekabristid ja Herzen. Kitsas on nende revolutsionääride ring. Hirmus kaugel on nad rahvast. Kuid nende töö ei olnud asjata. Dekabristid äratasid Herzeni. Herzen arendas revolutsioonilist agitatsiooni.

Seda jätkasid, laiendasid, kindlustasid ja karastasid revolutsionäärid-raznotšiinetsid, alates Tšernõševskist ja lõpetades «Narodnaja Volja» kangelastega. Laienes võitlejate ring, muutus tihedamaks nende side rahvaga. «Tulevase tormi tüürimehed», — nimetas neid Herzen. Ent see ei olnud veel torm ise.

Torm — see on masside eneste liikumine. Proletariaat, ainus lõpuni revolutsiooniline klass, asus nende etteotsa ja viis esmakordselt miljonid talupojad avalikku revolutsioonilisse võitlusse. Esimene tormihoog oli 1905. aastal.»[89]

Dekabristide revolutsioonilise maailmavaate kujunemine. Esimese salaühingu tekkimine. Dekabristide maailmavaate kujunemise peamiseks allikaks oli vene tegelikkus. Tulevased dekabristid võisid oma silmaga näha mõisa- ja linnaelus XIX sajandi alguses valitsenud vastuolusid, uue ja vana vahelist võitlust. Suurt mõju avaldas neile vene eesrindlik kirjandus, eriti A. Radištševi ja J. Knjažnini teosed, D. Fonvizini julge satiir ning poliitiline kirjandus, mida levitati käsikirjadena. Eesrindlikud õppeasutused, kus said hariduse paljud tulevased dekabristid (eriti Moskva ülikool,

[88] V. I. Lenin, Teosed, 20. kd., lk. 219.
[89] V. I. Lenin, Teosed, 18 kd., lk. 14—15.

Tsarskoje Selo lütseum ja Kolonniülemate kool — tulevane Peastaabi Akadeemia), olid nende ideoloogia väljakujunemise ideelisteks keskusteks. Suurt osa etendas Lääne-Euroopa progressiivne kirjandus (Voltaire'i, Rousseau', Montesquieu' teosed). Lääne-Euroopa progressiivne kirjandus aitas sügavamalt mõista vene tegelikkust, seda teoreetiliselt analüüsida, aitas aru saada eri maade ajaloolise arengu ühtsusest. Kuid otsustaval kohal oli progressiivsete ideede omandamise protsessis Vene tegelikkus.

«Kaheteistkümnenda aasta kõu» ja järgnenud poliitilised sündmused äratasid lõplikult tulevaste dekabristide revolutsioonilise teadlikkuse. Enamik dekabristidest võttis osa 1812. a. isamaasõjast ja puutus otseselt kokku kangelaslikult võitleva rahvaga. Dekabristid nimetasid endid 1812. a. lasteks. Tulevased dekabristid armastasid kirglike patriootidena Venemaad, olid valmis ohverdama kõik isamaa heaks ning tundsid sügavat häbi, et nende riigis vaevleb pärisorjuse kütkeis rahvas, kes alles hiljuti vabastas Napoleoni ikkest teisi rahvaid Euroopas. Riigis määratses araktšeejevlus, valitses hingetu bürokraatia ja rahvavastane isevalitsus. Püha Liidu reaktsiooniline poliitika ja revolutsioonilise liikumise mahasurumine Euroopas kutsus dekabristides esile hukkamõistu ja nördimuse. Ajastu, mil dekabristid elasid, tutvustas neid, nagu nad ise ütlesid, revolutsiooniga, võimalusega elada teisiti. Eesrindlik noorsugu arutas alatasa ühiskondlikke probleeme, kehtiva korra varjukülgi.

Selles ühiskondliku rahulolematuse õhkkonnas sündiski dekabristide esimene revolutsiooniline organisatsioon — Päästeliit (1816), kes hiljem oma põhikirjas nimetas end Tõeliste ja Ustavate Isamaapoegade Ühinguks. Liidu asutajateks olid Aleksander Muravjov, Nikita Muravjov, vennad Sergei ja Matvei Muravjov-Apostolid ja I. Jakuškin. Peagi liitusid nendega P. Pestel, Puškini sõber I. Puštšin jt. Liidul oli umbes 30 liiget. Kõik nad olid noored, omavahel tuttavad ja 1812. a. isamaasõja lahingutes üksteisele lähedaseks saanud progressiivsed aadlikud-sõjaväelased.

Tõeliste ja Ustavate Isamaapoegade Ühingu programmi põhiline nõue oli kaotada pärisorjus ja asendada isevalitsus konstitutsioonilise monarhiaga. Ühingu liikmed otsustasid oma nõudmised esitada valitsusele troonivahetusel ja tol hetkel ka avalikult välja astuda. Organisatsiooni astujad pidid andma mitu truudusevannet. Vanemaid liikmeid hüüti bojaarideks, nooremaid — meesteks ja vendadeks. Väljaastumise tõelist eesmärki teadsid ainult vanemad liikmed. Ühingu põhieesmärgid olid küll selgepiirilised, kuid võitlusviisid nende saavutamiseks jäid ebamäärasteks. Mõned dekabristid olid tsaari tapmise poolt, kuid enamik lükkas terroristlikud plaanid tagasi. Esimese organisatsiooni tegevuses andis end teravalt tunda väiksearvulisus, jõudude nõrkus, täpsema tegevusprogrammi puudumine. Olemata rahul oma organisatsiooniga, lik-

videerisid liikmed selle ise ja, otsides õigemat programmi ja taktikat, asutasid 1818. a. uue salaühingu — Hüveolu Liidu.

Hüveolu Liit. Hüveolu Liit suurendas oma liikmete arvu 200-ni ja töötas välja uue põhikirja. Selle esimese osaga tutvustati kõiki salaühingusse astujaid. Teine osa kujutas endast projekti, mis sisaldas poliitilise pöörde ettevalmistamise ja väljaastumise taktika salajase eesmärgi.

Esimene osa põhikirjast, mis köite värvuse järgi sai nimeks «Roheline raamat», sisaldas tulevase revolutsioonilise pöörde puhuks riigis ühiskondliku arvamuse loomise üksikasjaliku programmi. Liidu liikmed pidid aktiivselt töötama mingisuguses selle «harus», andma välja liidu ideele vastavat kirjandust, asutama vabatahtlikke avalikke pedagoogilisi ja kirjanduslikke organisatsioone ning nais- ja noorsooringe; nad olid kohustatud pühendama kõik jõud eesrindliku ühiskondliku arvamuse loomiseks, mis dekabristide idealistlike vaadete järgi oli peamiseks ajaloo liikumapanevaks jõuks. Dekabristid arvasid, et kui salaühingu valitsused (osakonnad) muutuvad arvukaiks ja neid on igas linnas mitu, siis on käes aeg avalikuks väljaastumiseks. Valitsused annavad teada oma valmisolekust, ühingu juhatus võtab endale riigipöörde juhtimise, isevalitsus kukutatakse, kehtestatakse õiglased seadused, talurahvas vabastatakse ja isevalitsuse asemele tuleb konstitutsiooniline monarhia.

Kuid peagi selgus, et need utoopilised unistused on eluvõõrad. Kuigi töö ühiskondliku arvamuse loomisel edasi nihkus, jäid lootused absolutismi purustamiseks selle abil ikka väiksemaks. Tegelik elu ise näitas, et ajal, mil riigis sagenesid talupoegade väljaastumised, tõusid üles sõjaväelised asulad, laienes liikumine Donimaal ja kääris kaardivägi, tuleb tegutseda teisiti. Ka Lääne-Euroopas muutus revolutsiooniline situatsioon üha selgemaks ja arenes lõpuks avalikeks revolutsioonilisteks väljaastumisteks, mis peagi haarasid kogu Euroopa lõunaosa — Hispaania, Itaalia, Portugali ja Kreeka.

Dekabristide liikumine polnud juhuslik: see võrsus pärisoriste rahvahulkade avalikust võitlusest ja laienevast rahulolematusest armees. Dekabristid leidsid, et Venemaa on revolutsiooniliste sündmuste lävel ja oodata enam ei või. See kahekümneaastane tähtaeg, mille vältel Hüveolu Liit kavatses riigis ühiskondlikku arvamust luua, osutus elu enda poolt päevakorrast maha võetuks. Tookordne sisemine käärimine Venemaal ei kasvanud veel üle revolutsiooniliseks situatsiooniks.

1820. a. kutsusid dekabristid Peterburis kokku salaühingu Põhivalitsuse (*Коренная управа*) kongressi, kus kuulati Pesteli ettekannet sellest, millist valitsemisvormi eelistada — kas konstitutsioonilist monarhiat või vabariiki. Kõik hääletasid üksmeelselt vabariigi poolt. Niisiis oli muutunud dekabristide programmi põhiküsimus. Seoses tegevuskava muutmisega kerkis üles ja asuti läbi töötama ka tulevase riigipöörde taktikat. Tähelepanu tulipunkti

tõusis relvastatud ülestõusu organiseerimine isevalitsuse kukutamiseks. Ülestõusu põhiliseks jõuks pidi dekabristide uue seisukoha järgi saama sõjavägi.

Rahutused Semjonovski kaardiväepolgus, mis puhkesid dekabristidest sõltumata, olid otsekui armee valmisoleku tõendiks. Uus olukord nõudis salaühingu täielikku reorganiseerimist. 1821. a. kutsusid dekabristid Moskvas kokku organisatsiooni esindajate kongressi ja kuulutasid Hüveolu Liidu laialisaadetuks. See võimaldas kergesti lahti saada kahtlejatest ning luua uus ühing palju radikaalsema programmi ja taktikaga.

Lõuna- ja Põhjaühingu asutamine. Lõunaühingu programm — Pesteli «Vene Õigus». Lõunaühing loodi 1821. a. märtsis Ukrainas, kus tol ajal asus 2. armee. Ühingut juhtis direktoorium, kuhu kuulusid P. Pestel, A. Jušnevski ja Nikita Muravjov. See, et viimane elas Peterburis ega olnud 2. armeega mingil määral seotud, rõhutas ühingu ühtsust: eeldati, et Peterburis tekib oma organisatsioon. See tekkiski veel samal 1821. a. ja kujunes lõplikult välja 1822. a. Põhjaühingus etendasid juhtivat osa Nikita Muravjov, N. Turgenev, S. Trubetskoi. Nii Lõuna- kui ka Põhjaühingus töötati välja tulevase revolutsioonilise Venemaa konstitutsiooni projektid. Dekabristide arvates pidi see kergendama revolutsiooni lõpuleviimist ja tooma selgust ülestõusu programmi. Lõunaühingu liikmed eesotsas Pesteliga pooldasid ajutise revolutsioonilise valitsuse diktatuuri. Ajutine revolutsiooniline valitsus pidi teatud ajaks võimu enda kätte võtma ja viima Asutava Kogu abita läbi vajalikud riiklikud ümberkorraldused; pärast seda pidi ajutine revolutsiooniline valitsus oma volitused maha panema ja riigis oleks kehtestatud demokraatlik kord.

Lõunaühingu programmi projekt — Pesteli «Vene Õigus» (*«Русская Правда»*) — nägi ette pärisorjuse ja seisusliku korra täieliku kaotamise, deklareeris kõigi inimeste võrdsust seaduse ees ja vabariikliku korra kehtestamist Venemaal. Aadlikud pidid tingimata igaveseks lahti ütlema teiste inimeste valdamise häbiväärsest eesõigusest.

Maad käsitas «Vene Õigus» kui ühiskondlikku omandit: igal kodanikul oli õigus maad omada. See pidi Lõunaühingu arvates olema garantiiks vaesuse vastu. Samal ajal tunnistati maa ka eraomandiks, kuivõrd «töö on omanduse allikas». Maa saagikuse suurendamiseks kulutatud töö andis lõunaühinglaste arvates eraomandi õiguse maale. Pidades ühtemoodi õigeks kaht teineteist välistavat printsiipi — nii ühiskondlikku kui ka eramaavaldust, tuli Pestel mõttele jaotada maa kaheks võrdseks osaks. Esimene osa tuli anda ühiskondlikku maafondi, teine aga jätta eravaldusse. Esimest osa maast ei lubatud müüa ega osta. Ühiskondliku maafondi moodustamiseks pidas lõunaühinglaste konstitutsioon vajalikuks konfiskeerida pool kõigist mõisamaadest, mille suurus oli 10 000 tiinu ja rohkem. Mõisamaadest, mille suurus oli 5000 tiinu ja rohkem, pidi

valitsus võõrandama poole rahalise tasu eest mõisnikule või vastava maatüki eest mõnes teises kohas, kus maad rohkem. Ühiskondlik maafond oli määratud «hädavajaliku produkti» tootmiseks ja seda maad võis saada iga põllutööga tegelda sooviv kodanik, s. t. faktiliselt iga talupoeg. Teine, eraomanduslik osa maast pidi koosnema äravõetud ja riigile kuuluvatest maadest, samuti mõisnikele allesjäänud maadest.

Järelikult ei likvideerinud Lõunaühingu konstitutsiooniprojekt mõisnike maavaldust täielikult, õõnestas seda aga siiski tunduvalt. Maaharijate kasuks pidi konfiskeeritama pool riigi- ja mõisamaadest, ning mis peaasi — kaotatama pärisorjus. Pesteli agraarprojekt andis feodalismi alustoele, feodaalsele maaomandusele, tugeva hoobi ja asendas selle kapitalistlike elementide poolest rikka uut tüüpi maavaldusega. Selles ongi selle projekti suur progressiivne tähtsus.

Tuleviku Venemaa kuulutati vabariigiks. Kõik 20-aastaseks saanud mehed said kodanikuõigused. Kaotati varanduslik tsensus, osavõtt poliitilisest elust ei olnud Pesteli projekti järgi sõltuv varanduslikust seisundist.

Seadusandliku võimu kõrgeima organina riigis oli ette nähtud ühekojaline Rahvaveetše. Täidesaatev võim anti Riigiduumale, mis koosnes Rahvaveetše poolt valitud viiest liikmest. Iga aasta langes üks neist 5-aastase tähtaja möödumisel välja ja tema asemele valiti uus saadik. Riigiduuma koosseisus viimast aastat olev liige sai täidesaatva võimu juhiks. Eri organ — Kõrgem Kogu — kontrollis põhiseaduse täpset täitmist. Kuulutati välja sõna-, trüki- ja usuvabadus, samuti ka elukutsevaliku ja elukohavaliku vabadus.

«Vene Õiguse» põhjal olid kõikidel rahvustel võrdsed õigused. Rahvusest olenemata võisid kõik kasutada revolutsiooni hüvesid. Pesteli projekti klassipiiratus väljendus selles, et ta ei tunnistanud rahvaste enesemääramise õigust ja arvas, et kõik rahvused peavad aja jooksul vabatahtlikult kokku sulama ühtseks vene rahvaks. Erinevalt suhtus Pestel vaid Poolasse: ta arvas, et Poola tõuseb üles koos Venemaaga ja teostab samasugused revolutsioonilised ümberkujundused, muutub pärast revolutsiooni iseseisvaks riigiks ja astub tihedasse poliitilisse liitu teda vabastanud Venemaaga.

Pesteli «Vene Õigus» arutati läbi Lõunaühingu juhtide koosolekutel ja selle põhimõtted kinnitati hääletamisel. Järelikult ei olnud see Pesteli isiklik arvamus, vaid kogu salaühingu poolt heakskiidetud projekt.

Nikita Muravjovi konstitutsioon. Ka Põhjaühingus koostati konstitutsiooniprojekt. Selle töötas välja dekabrist Nikita Muravjov. Tema projekt oli Põhjaühingus läbi arutatud, kuid seda ei jõutud hääletamisel kinnitada. Nikita Muravjov pooldas konstitutsioonilist monarhiat, kuid Põhjaühingus hakkasid üha tugevamalt kostma hääled vabariigi ja demokraatia poolt. Selle suuna pooldajad koon-

dusid K. Rõlejevi ümber, kes astus salaühingusse 1823. a. ja oli demokraatlike ideede eriti innukas pooldaja.

Nikita Muravjovi konstitutsioon oli «Vene Õigusest» poliitiliselt palju mõõdukam. Nikita Muravjovi projekti klassipiiratus tuli eriti selgesti ilmsiks tema suhtumises feodaalsesse maaomandusse. «Mõisnike maad jäävad mõisnikele,» öeldakse tema projektis. Alles hilisemas variandis oli Nikita Muravjov sunnitud demokraatliku suuna survel sisse viima punkti, mis lubas talupoegadele iga pere kohta harimiseks 2 tiinu maad.

Kuid sellest ei tule järeldada, nagu poleks Nikita Muravjov oma projektis feodaalkorda puudutanud — talupoegade vabastamine pärisorjusest andis sellele tõsise löögi. Pärisorisest tööjõust ilma jäänud mõisnike maaomand kaotas suurelt osalt feodaalse iseloomu ja omandas kodanliku omandi jooned: pärast Nikita Muravjovi poolt soovitatud ümberkorraldusi pidid mõisates tööle hakkama vabapalgalised sulased. «Pärisorjus ja orjus kaotatakse,» kuulutas Nikita Muravjovi konstitutsiooniprojekt. «Ori, kes on puudutanud Vene maad, muutub vabaks.» Need mõtted olid suure progressiivse tähtsusega.

Muravjovi projekt kaotas seisused ja absolutismi. Venemaa pidi muutuma konstitutsiooniliseks monarhiaks, kus tsaaril polnud seadusandlikke õigusi ja temast sai ainult täidesaatva võimuga Vene riigi «kõrgeim ametnik». Kõik valitsemisorganid tehti valitavaiks. Venemaa kuulutati 15 «riigist» koosnevaks föderatsiooniks, kusjuures igal riigil oli oma pealinn ja iseseisev valitsus, näit. Volhovi riik pealinnaga Peterburi, Ukraina pealinnaga Harkov jne. Kõrgeim võim föderatsioonis kuulus kahekojalisele parlamendile — rahvaveetšele. Ülemkoda nimetati Ülemduumaks, alamkoda Rahvaesindajate kojaks. Valimisõiguse saamiseks kehtestati Muravjovi konstitutsiooniga kõrge varanduslik tsensus. See ei puudutanud ainult madalamate kohalike organite valimisi, millest osavõtt oli kõigile vaba. Samuti kui «Vene Õiguski» kuulutas Nikita Muravjovi konstitutsioon välja trüki-, usu-, elukutsevaliku ja elukohavaliku vabaduse. Sõjaväelised asulad tuli likvideerida, nekrutivõtmise asemel sisse seada üldine sõjaväeteenistuskohustus.

Oma klassipiiratusest hoolimata näitas Nikita Muravjovi konstitutsiooniprojekt siiski ka aadli revolutsioonilisust: projekt oli suunatud feodalismi tugisamba, aadli maaomanduse vastu, võimaldas iseseisvate, olgugi et pärisorjuse iganditega koormatud talumajapidamiste arenemist teatud piirides. Sellega avas projekt tee kapitalismile, feodalismist progressiivsemale ühiskonnakorrale.

2. 1825. a. 14. DETSEMBRI ÜLESTÕUS PETERBURIS. TŠERNIGOVI POLGU VÄLJAASTUMINE

Ülestõusu eel. Põhja- ja Lõunaühing valmistusid avalikuks väljaastumiseks tsarismi ja pärisorjuse vastu. Järgmiseks ülesandeks oli üldise programmi ja ühtse taktika väljatöötamine. Hoolimata ägedatest teoreetilistest vaidlustest ja lahkarvamustest püüdsid mõlemad ühingud jõuda ühtsetele seisukohtadele.

1824. a. saabus Pestel Peterburi ja tutvustas Põhjaühingu liikmetele Lõunaühingu konstitutsiooniprojekti põhimõtteid. Kuid kokkulepet saavutada ei läinud korda. Sellepärast kavatseti kokku kutsuda mõlema ühingu esindajate kongress ühtse programmi, ühise konstitutsiooni ja avaliku väljaastumise plaani kooskõlastamiseks. Kongress jäi aga pidamata — 1826. a. olid dekabristid juba Peeter-Pauli kindluse kongides.

1825. a. suve lõpul liitus Lõunaühinguga Ühendatud Slaavlaste Ühing, mis siiani oli eksisteerinud iseseisvalt. Tekkinud esialgselt 1818. a., oli sel 1823. a. juba oma uus programm ja eeltoodud nimetus. Ühing seadis eesmärgiks slaavi maade ühendamise võimsaks föderatsiooniks, kuhu pidid kuuluma Venemaa, Poola, Böömimaa, Määrimaa, Ungari, Transilvaania, Serbia, Moldaavia, Valahhia, Dalmaatsia ja Horvaatia (ungarlasi pidasid ühingu liikmed slaavlasteks). Üldslaavi föderatsioon pidi ühingu plaanide kohaselt saama võimsaks vabariigiks, kus pärisorjus oleks kaotatud. Slaavlaste ideoloogia aluseks oli üldslaavi solidaarsuse demokraatlik idee — slaavi rahvaid pidi ühendama revolutsiooni teel kättevõidetud ühiskonnakord, mis on vaba isevalitsusest ja pärisorjuslikust rõhumisest. See ideoloogia oli täiesti vastandlik reaktsioonilisele panslavismile, mis soovitas slaavi rahvaste ühinemist tsaari isevalitsuse alla ja mahajäänud pärisorjusliku korra säilitamist.

Dekabristid tundsid, et nad pole veel väljaastumiseks valmis, kuid valmistusid selleks järjekindlalt. Korraldati agitatsioonitööd sõdurite hulgas, seda eriti plaanipäraselt riigi lõunaosas, kusjuures Ühendatud Slaavlaste Ühingu liikmed võtsid sellest innukalt osa. Ülestõus oli määratud 1826. a. Kuid olukord sundis dekabriste välja astuma enne kavatsetud tähtaega.

Interreegnum. Dekabristide ülestõus. 1825. a. novembris suri ootamatult tsaar Aleksander I. Tema vend Konstantin oli loobunud troonist juba varem, kuid rahvale seda ei teatatud. Sõjaväel ja elanikkonnal lasti anda truudusevanne Konstantinile. Peagi kuulutati aga välja uus vandeandmine, seekord Nikolai I-le. Riigis tekkis interreegnum.

Valitsus sai teada salaühingust ja riigipöörde ettevalmistamisest. Seepärast pidid ühingu liikmed väljaastumisega kiirustama, et kujunenud kriisiolukord ära kasutada. Varajasema kokkuleppe kohaselt pidi Põhja- ja Lõunaühingu väljaastumine toimuma ühe-

aegselt. Kuid nüüd tuli esimesena välja astuda pealinnas asuval Põhjaühingul. Ülestõusu staabiks sai Rõlejevi korter Peterburis. Töötati välja riigipöörde plaan. Ülestõusnud sõjaväed pidid Senati hoone ümber piirama ja sundima Senatit välja andma manifesti vene rahvale. Manifestis oleks välja kuulutatud eelmise valitsuse kukutamine, pärisorjuse kaotamine, kodanikuõigused, võimuorganite valimised, Asutava Kogu kokkukutsumine ja ajutise valitsuse moodustamine. Ühtaegu otsustati vallutada Talvepalee, Peeter-Pauli kindlus ja arreteerida tsaariperekond Asutava Kogu töötamise ajaks. Asutav Kogu pidi otsustama poliitilise valitsemisvormi küsimuse, välja töötama ja kinnitama põhiseaduse. Relvastatud väljaastumine riigi lõunaosas oleks toetanud ülestõusu pealinnas.

Kuid dekabristide plaan jäi ellu viimata. Polkude õhutamine ülestõusule ja nende koondamine Senati väljakule 14. detsembril 1825 osutus vägagi raskeks. Esimesena, umbes kell 11 hommikul, jõudis Senati väljakule Moskva ihukaitseväe polk, seejärel saabus paari tunni pärast kaardiväeekipaaž, veel paari tunni möödudes liitusid ülestõusnutega peaaegu kõik kaardiväe grenaderid, kes olid läbi murdnud väljakule «mässu» mahasurumiseks kohalesaadetud Nikolai I vägedest. Väljakul oli üldse u. 3000 ülestõusnud sõjaväelast.

Kaasaegsete teadete järgi kogunes väljakule palju rahvast: teenijaid, meistreid, käsitöölisi, linnas tööl olevaid talupoegi, ametnikke, üliõpilasi jne. Oli ka naisi. Rahvahulk pidas end ülal väljakutsuvalt, avaldades dekabristidele oma poolehoidu. Rahvas pildus kive ja puuhalge Nikolai I ja ta saatjaskonna pihta. Kuid dekabriste hirmutas rahva aktiivsus, nad kartsid sidet rahva ja ülestõusnud sõdurite vahel ning kaotada oma juhtivat osa väljaastumises.

Ülestõusu diktaatoriks valitud vürst S. Trubetskoi väljakule ei ilmunud, mistõttu oli raske kavandatud plaani ellu viia. Dekabrist P. Kahhovski kuuli läbi sai surmavalt haavata kindralkuberner M. Miloradovitš, kes tahtis ülestõusnutega läbirääkimisi alustada. Tund aega enne ülestõusu lõppu valisid dekabristid ülestõusu uueks juhiks J. Obolenski, kuid oli juba hilja. Nikolai I andis käsu avada kartetšituli ja pimeduse saabumise ajaks oli ülestõus maha surutud.

Ülestõus lõunas pidi toetama ülestõusnuid pealinnas. Ülestõus toimus aga alles siis, kui väljaastumine Peterburis oli juba maha surutud. Lõunaühingu juhid alampolkovnik Sergei Muravjov-Apostol ja porutšik M. Bestužev-Rjumin teadsid seda, kuid lootsid polkude toetusele, kus komandörideks olid salaühingu liikmed. Toetust nad aga ei saanud — tõusis üles ainult Tšernigovi polk, mis paiknes edela pool Kiievit, Vassilkovi linna lähedal. Tähtis on märkida, et ülestõusu peastaabis tegutsevate Ühendatud Slaavlaste Ühingu liikmete abiga vabastati aresti alt Sergei Muravjov-Apostol ja ta sai võimaluse asuda Tšernigovi polgu etteotsa. Kui Peterburis oli ülestõusnute eesmärgiks olnud võimu haaramine ja riigipööre, siis Tšernigovi polk ei saanud oma kauguse tõttu keskusest seda revo-

lutsioonilist peaülesannet täita. Tšernigovi polgu väljaastumine oli aga ilmekaks tõendiks dekabristide revolutsioonilisest solidaarsusest ja nende vaprast püüdest jätkata Peterburis alustatud üritust. Ülestõus kestis peaaegu kuus päeva — 29. detsembrist 1825 kuni 3. jaanuarini 1826, mil ta tsaarivägede poolt maha suruti.

Dekabristide asjas võeti uurimisele ja anti kohtu alla sadu inimesi. Viis kohtualust (Pestel, Muravjov-Apostol, Bestužev-Rjumin, Kahhovski, Rõlejev) mõisteti surma, paljud liikumisest osavõtjad saadeti sunnitööle ja asumisele Siberisse.

Ülestõuse Peterburis ja Lõunas iseloomustab dekabristide klassipiiratus ja kartus toetuda rahvale. Kuid aadlike-revolutsionääride tegevus kõneleb nende ennastsalgavast võitlusest rahva heaolu nimel ja tõendab seda, et Vene revolutsioonilises liikumises oli juba tekkinud organiseeritud revolutsioonilise väljaastumise idee. Dekabristid ei tundnud ülestõusu organiseerimise kunsti, kuid nende kibedaid kogemusi arvestati hilisemas revolutsioonilises liikumises. Rahva osatähtsus võitluses sai vene revolutsioonilise ideoloogia põhiküsimuseks.

Dekabristide ülestõusul oli suur ajalooline tähtsus: ta tähistas Vene revolutsioonilise liikumise algust ja tõendas sellest osavõtjate kõrget ideelisust. Lenin märkis, et «1825. aastal nägi Venemaa esmakordselt tsarismivastast revolutsioonilist liikumist».[90] Dekabristid püüdsid lahendada revolutsioonilisel teel Venemaa ajaloolise arengu protsessis tekkinud ülesanded. Seni olid Venemaal toimunud ainult stiihilised talupoegade väljaastumised, olemuselt küll progressiivsed, kuid naiivsest monarhismist läbiimbunud ja poliitiliselt ebateadlikud. Dekabristid, kes töötasid välja eesrindliku poliitilise programmi, astusid esimestena revolutsioonilise võitluse teele. Vaatamata aadli klassipiiratusele andsid dekabristid suure panuse revolutsioonilisse liikumisse Venemaal. Dekabristide programmilised nõudmised olid oma aja kohta eesrindlikud kodanlik-revolutsioonilised loosungid. Dekabristid olid Vene revolutsioonilise patriotismi esindajad, aktiivsed võitlejad oma kodumaa edasise arengu, selle arengu uute, kõrgemate sotsiaalsete vormide eest. Nad võitlesid feodalismi likvideerimise ja tollal progressiivse kapitalistliku ühiskonna kehtestamise eest.

Dekabristide osa Vene kultuurielus. Dekabristid esindasid eesrindlikku vene kultuuri. Nende ideoloogia avaldas rahvuslike kultuuriväärtuste loomisele suurt mõju. Vene kultuuri hiilgavad esindajad A. Puškin ja A. Gribojedov olid dekabristide sõbrad ja said neilt loomingulist innustust. Puškini ja Gribojedovi vabadustihkavad teosed olid dekabristidele agitatsiooniliseks kirjanduseks. Dekabristide hulgas oli tolle aja silmapaistvamaid kirjanikke ja luuletajaid, nagu K. Rõlejev, A. Odojevski, A. Bestužev, V. Küchelbecker jt. Dekabristide sulest ilmusid väärtuslikud ajaloolised uuri-

[90] V. I. Lenin, Teosed, 23. kd., lk. 232.

mused (A. Kornilovitš, N. Bestužev, P. Muhhanov), kirjanduskriitilised teosed (A. Bestužev, V. Küchelbecker), tööd matemaatika, tehnika ja loodusteaduse alalt (N. Bestužev, P. Borissov jt.) ja filosoofilised raamatud (I. Jakuškin jt.). Dekabristid jätsid meile rikkaliku pärandi teoreetilise sõjateaduse ja praktilise sõjakunsti alalt.

Läbikäimine asumisele saadetud dekabristidega avaldas soodsat mõju Kaukaasia rahvaste ühiskondliku mõtte arengule. Oma tegevusega Siberis aitasid dekabristid kaasa kohalike rahvaste (jakuutide, burjaatide jt.) kultuuri edendamisele. Dekabristid asutasid koole, raamatukogusid, aretasid uusi põllukultuure, osutasid Siberi elanikele meditsiinilist abi.

Dekabristide kultuuripärand viis edasi vene kultuuri ja oli selle lahutamatuks osaks.

XXVIII peatükk

TSARISM PÄRISORJUSLIKU SÜSTEEMI KRIISI PERIOODIL. MASSILIIKUMINE XIX SAJANDI 30—40-ndail AASTAIL

1. REAKTSIOONI VASTUPEALETUNG

Olukord riigis pärast dekabristide ülestõusu mahasurumist. Hirm ja ärevus mõisnike-pärisorjuslaste hulgas ei vaibunud ka pärast arveteõiendamist dekabristidega. Kuid kõige rohkem erutas neid massilise vabadusliikumise kasv.

1826. a. puhkesid Pihkva kubermangu mõisatalupoegade rahutused, samal ajal veeres talurahvarahutuste laine üle Ukraina. Kiievi ümbruses sai liikumise keskuseks piirkond, kus alles äsja suruti maha Tšernigovi polgu ülestõus. Umani maakonnas asus mässuliste talupoegade etteotsa endine sõdur Semjonov. Stepiavaruste kohal kummitas uue Koliivštšina oht. Mõisnikud palusid kuberneridelt abi ja kaitset. Mõisatesse majutati sõjaväeosi.

Pool aastat pärast troonileasumist avaldas Nikolai I manifesti, milles talupoegadelt nõuti kuulekust riigivõimule ja mõisnikele. Tsaar teatas, et igasugused jutud riigitalupoegade maksudest vabastamisest ning mõisatalupoegade ja -teenijate vabaks saamisest on vale ja et «sääraste kuulduste levitajaid karistatakse seaduse kogu valjusega». Manifesti loeti ette igal pühapäeval kirikutes ja turuväljakutel, kuid kuuldused pärisorjuse peatsest lõpust levisid rõhutud ja viletsusse viidud inimmassi hulgas edasi. Valitsuse agendid kandsid ette, et talupoegade seas on käibel mitmesugused «ennustused ja ettekuulutused», et talupojad ootavad oma vabastajat Metelkinit ja kõnelevad omavahel: «Pugatšov (*пугать* — hirmutama) hirmutas isandaid, aga Metelkin (*мести* — pühkima) pühib nad minema.»

Nikolai I esimesel valitsemisaastal registreeriti u. 50 pärisoriste talupoegade massilist väljaastumist.

Poliitilise politsei organiseerimine. Sõjaka reaktsiooni kehastuseks sai uus tsaar Nikolai I ise. Ta oli julm ja auahne, toores ja harimatu. Tema armastatuim mõttetera oli: «Mulle pole vaja tarku, vaid kuulekaid ja ustavaid alamaid.» Kehtiva korra vankumatuse tagatist nägi Nikolai I isevalitsuse tugevdamises ja riigijuhtimise ranges tsentraliseerimises. Ta ümbritses end sihilikult andetute, kitsarinnaliste, väheharitud inimestega, arvates, et ainult säärased kaastöölised võivad olla tema ettekirjutuste kuulekateks täitjateks. Valdavas osas olid need balti-saksa mõisnikud, täiesti võõrad vene rahvale ja kultuurile. Seadnud esikohale võitluse riigivastastega, pööras uus tsaar suurt tähelepanu politseilise jälitusaparaadi organiseerimisele, vabamõtlejate ja sõnakuulmatute julmale tagakiusamisele. Õigusega kandis ta rahva poolt antud häbistavat hüüdnime Nikolai Palkin (*палка* — kepp, malakas). Tsarism kaitses pärisorjapidajate-mõisnike klassihuve. Lasti käiku kõik poliitilise pealisehituse hoovad, et kaitsta vana feodaalse baasi puutumatust ja hoida ära isevalitsuslik-pärisorjusliku korra kukutamist.

Uue tsaari üheks esimeseks sammuks oli poliitilise politsei reorganiseerimine. Selle kõrgeimaks organiks sai Tema Majesteedi isikliku kantselei III osakond, mis asutati 1826. a. Selle ülemaks ja samal ajal loodud sandarmikorpuse šefiks määrati araktšeejevliku kooli kasvandik, tsaari soosik krahv A. Benckendorff. Kogu Venemaa jaotati 7 sandarmiringkonnaks. Nende eesotsas seisvad sandarmiohvitserid esitasid osakonnale regulaarselt ettekandeid riigis valitsevaist meeleoludest ja salajase järelevalve all olevate isikute tegevusest.

Sõjakäik kultuuri ja hariduse vastu. Tsarismi reaktsioonilist poliitikat iseloomustas ilmekalt Nikolai haridusminister S. Uvarov. Ta rääkis: «Kui mul õnnestub nihutada Venemaad 50 aasta võrra tagasi, siis on minu kohus täidetud ja ma võin rahulikult surra.» Need sõnad väljendavad kõige paremini tsarismi tagurlikku osa maa ühiskondlik-majanduslikus ja kultuurilises arengus.

Reaktsiooni vastupealetungiga käis kaasas kõigi progressiivsete jõudude halastamatu mahasurumine ja haritlaskonna parimate esindajate julm tagakiusamine. 1826. a. anti välja uus tsensuurimäärustik, mis keelas levitada «ässitavaid teoseid seadustest ja õigustest», samuti ka raamatuid, milles esinevad «uuema aja hukutavad targutused», s. t. vabadusideed. 1828. a. kinnitati uus koolimäärustik, millega haridussüsteem viidi kitsalt seisuslikele alustele. Kesk- ja kõrgematesse õppeasutustesse lubati vastu võtta ainult aadlike ja ametnike lapsi. «Alamast seisusest inimeste» jaoks loodi ainult üheklassilised kihelkonnakoolid, kaupmeeste ja linna väikekodanlaste seisusest pärinevate isikute jaoks aga kolmeklassilised maakonnakoolid.

Eriti tähelepanelikult jälgisid sandarmid intelligentsi. Politsei-

lisele järelevalvele allutati suur vene kirjanik A. Puškin, valitsusvastase poeemi «Saška» autor poeet A. Poležajev arreteeriti ja anti soldatiks; vabameelsuse levitamise pärast alustati kohtulikku uurimist Nežini «kõrgemate teaduste gümnaasiumis», kus õppis noor N. Gogol.

Kuid mitte mingid tagakiusamised ei saanud kõrvaldada seda «revolutsioonilist ja reformaatorlikku vaimu», mis Benckendorffi väljenduse järgi «avaldus mitmes vormis». Revolutsioonilised ideed elasid vene eesrindliku intelligentsi hulgas edasi.

2. RAHVALIIKUMISED 1830.—1831. a.

Massiliikumine lõuna- ja sisekubermangudes. Kooleramässud. 1830. a. suvel levis Türgi aladelt riigi lõunaossa katkuepideemia. Haiguse leviku tõkestamiseks seati sisse karantiin, mis tsaari-Venemaal harilikult tähendas kohalike võimude omavoli suurenemist. See tekitas ärevust Musta mere äärsete linnade vaesemate elanike hulgas. Puhkesid rahutused Sevastoopolis, kus vastuseks politsei vägivallale tõusid üles töötavad hulgad madruste toetusel. Sõdurid keeldusid rahvast tulistamast ja läksid osaliselt ülestõusnute poole üle. Olukorra peremeesteks said ülestõusnud. Kuid neil polnud kindlat programmi ega tegevusplaani. Paari päeva pärast piirati Sevastoopol sõjavägede poolt sisse ja stiihiliselt puhkenud ülestõus suruti maha.

1830. a. sügisel algasid massilised rahutused keskkubermangudes. Selle põhjuseks oli tsaaripolitsei jõhker omavoli seoses koolerataudivastase karantiiniga. Vihased talupojad ja linnakehvikud rüüstasid kroonuhaiglaid ja politseihooneid, peksid läbi arste ja ametnikke. Mõnes linnas, näiteks Tambovis, ei saanud kohalikud võimud «mässust» jagu — politseinikud jooksid pakku, kuberner põgenes.

1831. a. juunis täitis Peterburis Sennaja väljaku mitmetuhandeline rahvahulk, avaldades tormilist pahameelt politsei omavoli vastu. Alles häire korras kohalekutsutud kaardiväepolkude abiga õnnestus vihane rahvahulk laiali ajada.

Kolm nädalat hiljem lülitusid liikumisse Novgorodi kubermangu sõjaväelised asulad, mis paiknesid kahe päeva tee kaugusel pealinnast. Ülestõusnud peksid läbi ohvitserid ja ametnikud, võtsid politseilt relvad, valisid endi hulgast komiteed ja vallutasid Staraja Russa linna. Sõjaväeliste asulate järel tõusid üles ümbruskonna mõisnikele kuuluvad pärisorised talupojad. Tsaari õukond ja Peterburi kõrgem seltskond oli paanikas.

Neid rahvarahutusi nimetati ametlikes dokumentides kooleramässudeks, kuid tegelikult väljendasid nad rahvahulkade stiihilist protesti pärisorjusliku korra vastu.

Massiliikumine Ukrainas. XIX sajandi 30-ndate aastate alguses tugevnes rahvahulkade võitlus pärisorjusliku ikke vastu Ukrainas. Kohati oli sellel võitlusel partisanisõja iseloom. Nii tegutses Podoolias XIX sajandi 20—30-ndatel aastatel relvastatud salk legendaarse rahvatasuja ja rõhutud talupoegade kaitsja Ustim Karmaljuki juhtimisel. Pärisorjad andsid talle abi ja toetust. Karmaljuk tungis oma salgaga mõisatesse, kust võeti kaasa loomi ja vara. Kogu kaasavõetud saagi jagas Karmaljuk ümbruskonna kehvikutele. Rahvas lõi Karmaljukist laule ja legende ning osutas talle aktiivset kaasabi.

3. POOLA ÜLESTÕUS AASTAIL 1830—1831

Ülestõusu põhjused ja kulg. Tsarism ei pidanud kinni 1815. a. väljakuulutatud Poola kuningriigi konstitutsioonist. Tsaari asehaldur Varssavis suurvürst Konstantin Pavlovitš ei arvestanud seimiga ja valitses Poola maid tsaariametnike kaasabil. Feodalismi lagunemise ja kapitalistlike suhete arenemisega tugevnes Poolas liikumine rahvusliku sõltumatuse ja feodaalkorra likvideerimise eest.

Pärast Lõunaühingu dekabristidega seotud Poola Patriootliku Ühingu hävitamist tugevnes Poola kuningriigis politsei omavoli ja eesrindliku haritlaskonna tagakiusamine. Kuid poola patrioodid ei loobunud võitlemast — sügaval põranda all tekkis alamhorunžide salaühing, kuhu koondusid ohvitserkonna ja üliõpilasnoorsoo kõige radikaalsemad elemendid.

1830. a. suvel Prantsusmaal ja Belgias toimunud kodanlikud revolutsioonid õhutasid alamhorunže aktiivselt tegutsema. Kuuldused, et tsaarivalitsus kavatseb mobiliseerida Poola vägesid ja viia need läände Belgia revolutsiooni maha suruma, kiirendasid väljaastumist Varssavis. Ööl vastu 17. (29.) novembrit 1830 ründasid ülestõusnud asehalduri residentsi Belvedere lossi ja vallutasid arsenali. Konstantin jõudis vaevu põgeneda. Vene väed lahkusid Varssavist. Dekabristide ideedele ustavad eesrindlikud inimesed Venemaal võtsid teate Varssavi ülestõusust vastu rõõmu ja lootusega. «Teade Varssavi ülestõusust oli kui kõrval lõhkeva pommi plahvatus. See pole enam kaugel, see on kodus ja me vaatasime üksteisele otsa, pisarad silmis,» meenutas hiljem A. Herzen.

Ülestõusu alustanud poola patrioodid lootsid Euroopa riikide toetusele. Kui Euroopa riikide demokraatlikud ringkonnad ülestõusule tõepoolest kaasa tundsid, siis valitsevad klassid suhtusid sellesse varjamatu vaenulikkusega. Austria ja preisi parunid kartsid, et ülestõus levib nende võimu all olevatele Poola maadele. Austria ja Preisi valitsused aitasid tegelikult tsarismi tema võitluses poola ülestõusnutega. Mis puutub Inglis- ja Prantsusmaasse,

siis nende maade valitsevad ringkonnad tundsid kahjurõõmu, nähes raskusi, mida tsarismil tuli kanda seoses ülestõusuga. Poola iseseisvust tunnistada nad aga kartsid ja kaugemale tühipaljastest juttudest «verevalamise lõpetamisest» ei läinud.

Ajutise valitsuse poliitika Poolas. Ülestõusu mahasurumine. Varssavis moodustatud ajutise valitsuse eesotsas oli endine tsaariminister ja magnaat Adam Czartoryski.

Seega läks ülestõusu juhtimine aadliaristokraatia kätte, kes kartis mitte niivõrd Vene tsarismi, kui just oma rahvast. Hirm liikumisse haaratud rahvahulkade ees sundis Czartoryskit otsima kokkulepet Nikolai I valitsusega. Peaaegu kaks kuud möödus viljatutes püüdlustes astuda sobingusse tsarismiga. Kokkuleppest ei saanud asja, kuna tsaar nõudis täit kuulekust ega tahtnud mingeid järeleandmisi teha.

Midagi ei teinud ajutine valitsus ka talurahvaküsimuses, mille lahendamisest sõltus tegelikult kogu ülestõusu saatus. Poola panid ei tahtnud loobuda oma privileegidest ning taotlustest Valgevene ja Ukraina maadele. Poola talupojad ei saanud maad ega vabadust. Sellepärast jäid nad liikumisest kõrvale, mis põhjustaski selle lüüasaamise.

Ajutise valitsuse kahtlane tegevusetus ja kokkuleppetaktika ülestõusnutele ei meeldinud. Radikaalsema J. Leleweli rühma survel oli Czartoryski sunnitud alustama sõjategevust tsaarivägede vastu. Poola seim võttis vastu akti Nikolai I troonilt tagandamisest, teatades, et Nikolai I on kaotanud õigused Poola troonile. Varssavis toimus meeleavaldus vene dekabristide-revolutsionääride auks. Viie poodud dekabristi mälestuseks peeti leinajumalateenistus. Poola patrioodid pöördusid vene rahva poole üleskutsega: «Meie ja teie vabaduse eest!»

1831. a. kevadel saadeti kindral J. Dwernicki 8000-meheline ratsakorpus Volõõniasse ja Podooliasse. Kuid Ukraina talupojad ei toetanud poola ülestõusnuid, kuna viimased pärisorjusest vabastamist ja mõisamaade andmist talupoegadele ei lubanud. Kaotanud kohaliku elanikkonna poolehoiu, sai Dwernicki varsti Vene vägedelt lüüa, läks üle Austria piiri ja oli Austria valitsuse nõudel sunnitud relvad maha panema.

Ülestõusnute sõjategevus tsaarivägede vastu kestis peaaegu üheksa kuud. Alles 1831. a. septembris marssis tsaari sõjavägi kindral I. Paskevitši juhtimisel Varssavisse. Ülestõus suruti maha.

Poola ülestõus nurjus sellepärast, et seda ei toetanud laiad rahvahulgad. Marksismi rajajad nimetasid seda ülestõusu konservatiivseks revolutsiooniks ning mõistsid hukka poola aadli lühinägelikkuse ja egoismi, kes ei tahtnud minna sotsiaalsete reformide teele töötava rahva olukorra parandamiseks. Kuid nad märkisid ka, et oma klassipiiratusele vaatamata oli Poola ülestõusul suur positiivne tähtsus, kuna see säästis revolutsioonilise Prantsusmaa ja Belgia Vene-Preisi interventsioonist. Lenini sõnade järgi

oli šlahta vabadusliikumisel Poolas «hiiglaslik, esmajärguline tähtsus ... mitte ainult kogu Venemaa, mitte ainult kogu slaavi, vaid ka kogu Euroopa demokraatia seisukohalt.»[91]

Pärast ülestõusu mahasurumist ja arveteõiendamist ülestõusnutega muutis tsarism Poola kuningriigi poliitilist korda. 1815. a. konstitutsioon kaotati. Vastavalt 1832. a. avaldatud «Orgaanilisele statuudile» kuulutati Poola kuningriik Vene keisririigi lahutamatuks osaks. Laialisaadetud seimi asemele loodi administratiivnõukogu eesotsas tsaari asehalduriga. Varssavi külje alla ehitati kindlus, mille suurtükid vaatasid demonstratiivselt linna poole.

4. PÄRISORJUSLIKU SÜSTEEMI KRIISI ÜLETAMISE KATSED

Repressioonide tugevnemine ja obskurantismi propageerimine. Maha surunud rahvarahutused, muutus tsarismi sisepoliitiline kurss veelgi reaktsioonilisemaks. Eriti kannatas selle all kirjandus ja hariduselu. Eesrindlike haritlaste tagakiusamine võttis enneolematu ulatuse. Sellal suleti kõige populaarsemad ajakirjad «Teleskop» ja «Moskovski Telegraf», arreteeriti Herzen, heideti ülikoolist välja Belinski, kiusati taga ja tapeti Puškin, saadeti Kaukaasiasse Lermontov ja kuulutati nõdrameelseks Tšaadajev.

Aastal 1835 kinnitas tsaar ülikooli uue põhimääruse, millega tugevdati poliitilist kontrolli professorite tegevuse ja üliõpilaste käitumise üle. Rektorist sõltumatu eriinspektor võttis üliõpilasi «vaatluse», tegelikult politseilise järelevalve alla.

Riigiaparaadi ümberkorraldamise katse. Alates 1826. a. tegeles riigiaparaadi täiustamise projektiga mitu salakomiteed. Samaaegselt toimus seaduste kodifitseerimine. See töö oli koondatud Tema Majesteedi isikliku kantselei II osakonda, kus seda juhtis asumiselt naasnud Speranski.

1830. a. oli kogutud u. 30 000 seadusandlikku akti, alates 1649. a. Maakogu Seadustikust kuni 1826. a. ukaasideni. Need anti välja «Vene Impeeriumi seaduste täieliku kogu» (*«Полное собрание законов Российской империи»*) nimetuse all 45 köites. Peale selle anti kuues üksikköites välja Nikolai I valitsemisajal, s. o. alates 1826. a. antud seadused. See paljuköiteline väljaanne omab ajalooallikana suurt tähtsust. Kuid teose maht oli niivõrd suur, et ka kõige võimekam ametnik ei suutnud seda omandada, rääkimata sellest, et paljud seadused olid lootusetult vananenud, mõned aga isegi üksteisele vastukäivad. Edaspidi töötati välja süstematiseeritud «Seadustekogu» (*«Свод законов»*), mis sisaldas ainult kehtivad seadused ja võeti kasutusele kohtu- ja haldustpraktikas. «Seadustekogu» anti välja 15-köitelisena 1832. a.

[91] V. I. Lenin, Teosed, 20. kd., lk. 398.

Speranski kodifitseerimistöö ei suutnud kõrvaldada bürokraatia kuritarvitusi ja administraatorite omavoli.

Selleks ajaks oli riigiaparaati teenindavate ametnike tohutu armee tunduvalt suurenenud. Suurekspaisutatud bürokraatliku aparaadi ülalpidamine neelas riigieelarvest kaaluka osa. Asjaajamise venitamine ja seadusevääänamine lokkas kõikides asutustes. Ainuüksi kohtuametkonnas oli 1826. a. 2 800 000 lahendamata asja, 20 aastat hiljem oli neid juba 3 300 000. Niisugune olukord avas uksed igasugustele kuritarvitustele. Kõikjal levis altkäemaks, ametnike omavoli ja riigivargus.

Bürokraatia osatähtsust tolleaegses poliitilises elus, selle mõju valitsuse poliitikale ei tohi aga üle hinnata. Seda tegid revolutsioonieelsed kodanlikud, eriti kadetlikud ajaloolased, kes püüdsid varjata isevalitsuse sotsiaalset alust ja kujutasid riigivõimu mingi klassidest väljaspool seisva jõuna, kes ühtviisi valitseb kõiki seisusi. Tegelikult oli Nikolai-aegne Venemaa aadliimpeerium, kelle sise- ja välispoliitika sõltus eeskätt aadlike-mõisnike klassihuvidest.

Aadliseisuse «puhastamine». Juba 1826. a. asutatud Salakomitee kavandas abinõusid, mis pidid hoidma aadliseisuse «puhta», vältima selle «risustamist» tulnukatega teistest seisustest. Ühtlasi pidid need kindlustama aadliseisuse materiaalse heaolu, mis pärisorjusliku majanduse lagunemisega oli tunduvalt langenud.

1831. a. avaldati manifest, mis tõstis varandusliku tsensuse norme aadli esindajate valimisel seisuslikele ja administratiivseile ametikohtadele. Seetõttu vähenes väikemõisnike osatähtsus aadlikorporatsioonides ja kohalikes haldusorganeis.

1832. a. loodi uued põliste ja isiklike «aukodanike» seisused, kuhu pääsesid isiklike aadlike ja kirikuteenistujate lapsed, eritaotluse alusel aga ka rikkad kaupmehed ja isikud, kes olid lõpetanud kõrgema õppeasutuse.

Järelikult võttis tsarism, andnud ühiskonna kodanlikest kihtidest pärinevaile isikutele mõningaid seisuslikku vormi valatud eesõigusi, neilt samal ajal võimaluse taotleda aadlitiitlit, s. t. sulges nende ees aadliseisuse uksed.

Samal ajal osutas tsaarivalitsus abi vaesunud ja laostunud mõisnikele, andes neile riigikassast laenu ja jagades välja riigimaid piiratud omandiõiguse alusel.

Valitsuse püüded leevendada talurahvaküsimust. Feodaalsüsteemi kriis ja klassivõitluse teravnemine sundis valitsust ikka sagedamini tegelema talurahvaküsimusega. 1839. a. teatas sandarmite šeff Benckendorff tsaarile, et «talurahvaseisus on püssirohukelder riigi all», ning soovitas võtta tarvitusele abinõud mõisnike ja talupoegade vaheliste klassivastuolude leevendamiseks. «Alustada tuleb millalgi ja millestki niikuinii, parem on siis juba aegapidi ja ettevaatlikult alustada kui oodata, kuni see algab alt, rahva seast,» seletas Benckendorff.

Et vältida pärisorjusliku korra kukutamist, moodustas Nikolai I

aeg-ajalt salakomiteesid ja käskis neil teha ettepanekuid talurahvaküsimuses. Kuid nende tegevus oli praktiliselt viljatu, sest tsaarivalitsus tõrjus tagasi igasuguse mõtte puudutada pärisorjuse aluseid. Kõnes Riiginõukogu istungil 1840. a. märtsis selgitas Nikolai I oma poliitikat talurahvaküsimuses järgmiselt: «Pole kahtlust, et pärisorjus tema praeguses seisundis meie maal on pahe, mis on kõigile tajutav ja silmnähtav, kuid praegu puudutada teda oleks veelgi hukatuslikum.»

Üheks katseks leevendada külas tekkinud pingelist olukorda oli aastail 1837—1841 läbiviidud riigitalupoegade haldamise reform. Riigitalupojad moodustasid põllutööga tegelevast rahvastikust rohkem kui kolmandiku — neid oli üle 16 milj. inimese. Nad töötasid riigimaadel, kandsid feodaalkoormisi kas riigi või riigimõisarentnike kasuks. Pärisorjusliku talumajanduse lagunemine mõjutas ka selle talurahvakategooria olukorda. Riigimõisarentnikud suurendasid obrokit ja teokoormisi. Riigitalupoegade maakõlvikuid haarasid endale naabermõisnikud. Talumatuks muutus makse koguvate ja riiklike kohustuste täitmist kontrollivate ametnike omavoli ja liigkasuvõtmine. Selle tagajärjeks oli riigiküla laostumine, selle maksujõuetus ja riigikassa sissetulekute vähenemine. Peamine oli aga see, et rahutused riigitalupoegade hulgas suurenesid. See oligi peamine põhjus, miks 1835. a. loodud Salakomitee pidas vajalikuks korrastada riigiküla haldamist. Selle ülesande lahendamiseks moodustati tsaari isikliku kantselei V osakond, mille ülemaks määrati kindral krahv P. Kisseljov.

Aastail 1837—1841 asutati eriline Riigivarade ministeerium, kohtadel aga riigivarade kubermangupalatid, kes neile alluvate ringkonnaülemate kaudu pidid sisse seadma riigitalupoegade «eestkoste-»süsteemi. Riigitalupojad said õiguse valida vallavalitsusi ja -kohtuid. Nende tegevust kontrollis muidugi valitsus, valitavad talurahvaametnikud aga muutusid aadlibürokraatia kuulekaiks teenijaiks. Riigitalupoegade kohustused reglementeeriti üksikasjaliselt spetsiaalselt väljaantud külapõhikirjas, kuid kohaliku võimu organid sellega ei arvestanud.

Riigivarade ministriks määratud krahv Kisseljov püüdis peatada riigiküla majanduslikku laostumist: ta suurendas mõneti vähese maaga talupoegade jaosmaid, populariseeris agrotehnikat ja asustas talupoegi ümber idakubermangudesse — peamiselt Volga-äärsetele aladele. Tema juhtimisel läbiviidud reform hõlmas ainult haldussfääri, talupoegade feodaalne ekspluateerimine püsis.

Kisseljovi reformil oli üldiselt konservatiivne iseloom ja ta aitas võrdlemisi vähe kaasa pärisorjuse kaotamisele: rendimõisates kaotati teotöö, hakkas arenema talundimaavaldus, jõukad talupojad said võimaluse oma ettevõtete laiendamiseks. Kuid riigitalupoegade enamiku olukord ei paranenud. Nende hulgas kestsid rahutused edasi, massiline protestiliikumine võttis veel suurema ulatuse.

Mis puutub mõisatalupoegadesse, siis piirduti 1842. a. väljaantud seadusega nn. kohuslastalupoegade kohta. See seadus andis mõisnikule õiguse sõlmida oma talupoegadega lepingud, mille alusel talupoeg sai mõisnikult maad, kuid oli kohustatud kandma kindlaksmääratud koormisi. Seejuures säilis mõisnikel omandiõigus maale, samuti mõisapolitsei ja mõisakohus. Järelikult said talupojad küll isiklikke õigusi, kuid muutusid lihtsalt mõisamaade pärilikeks pidajateks ja jäid tegelikult sõltuvusse mõisnikest.

Seda seadust kasutasid ainult vähesed mõisnikud. 13 aasta jooksul said 10 miljonist pärisorjast kohuslastalupoegadeks ainult 24 000 hinge.

Inventaride sisseseadmine Ukrainas, Leedus ja Valgevenes. Paremkalda Ukrainas, Leedus ja Valgevenes, kus suurem osa mõisnikest olid tsaarivastaselt meelestatud poola aadlikud, oli tsaarivalitsus talurahvaküsimuse reguleerimisel järjekindlam. Aastail 1845—1847 seati Kiievi kindralkubermangus ja läänekubermangudes sisse inventarid, mis määrasid ära jaosmaade suuruse ja talupoegade koormised. Inventarid seadustasid teotöö ja teised feodaalkoormised, konserveerisid iganenud tootmissuhteid ja pidurdasid seega majanduslikku arengut. Inventaride sisseseadmine kutsus esile kohalike mõisnike rahulolematuse ega rahuldanud mingil määral ka talurahvast, kes isevalitsuse sammule vastas uute rahutustega.

Rööbiti inventaride sisseviimisega ja selleks, et nõrgestada poola aadli ja katoliku vaimulike poliitilist mõju Ukraina, Leedu ja Valgevene kubermangudes, tühistas tsaarivalitsus kohaliku feodaalseaduste kogu — Leedu statuudi ja asendas selle üldvene seadusandlusega. Ühtlasi ühendati uuesti uniaatlik ja õigeusu kirik.

Talupoegade sõltuvuse suurendamine Moldaavias. Pärast Moldaavia osalist ühendamist Venemaaga 1812. a. jäi seal endiselt kehtima feodaalkord, mis kaitses kohalike bojaaride huve. Vastavalt 1818. a. Bessaraabia oblasti põhimäärusele valitses Moldaavias eriline asehaldur koos tema juures asuva Ülemnõukoguga. Kuid kümme aastat hiljem kärbiti Bessaraabia autonoomiat tunduvalt. 1828. a. väljaantud seadus Bessaraabia oblasti valitsemisasutuste kohta asendas asehalduri kindralkuberneriga, kujundas Ülemnõukogu ümber nõuandvaks organiks — Oblastinõukoguks.

Samal ajal kui tsarism kaitses moldaavia bojaaride ekspluataatorlikke õigusi, püüdis ta suurendada sealsete talupoegade sõltuvust. Tingimusi, mille alusel talupojad võisid mõisamaid kasutada, hakati piirama tsaariametnike poolt väljatöötatud tüüplepinguga e. normaalkontrahtiga. Moldaavia talupojad püüdsid vabaneda bojaaride-maavaldajate omavolist ja taotlesid visalt, et neid paigutataks ümber mõisamaadelt riigimaadele. Sageli läksid nad omal algatusel mujale elama.

Mõisnike ekspluataatorlike õiguste kindlustamine Taga-Kaukaasias. Gruusia vürstide ja aserbaidžaani khaanide venevaenu-

lik tegevus sundis tsaarivalitsust nõrgestama feodaalse ülemkihi poliitilist mõju Taga-Kaukaasias. Selleks kontrolliti Gruusias aadlidokumentide õigsust ja hakati kohalikke vürste ja aadlikke riigiasutustest kõrvaldama, kusjuures nende asemele määrati vene ametnikud.

Gruusia aadel vastas sellele uute poliitiliste väljaastumistega. Nende hulgas tekkis vandenõu, mille eesmärk oli valmistada ette riigipööre Gruusia lahkulöömiseks Venemaast, restaureerida Gruusia feodaalmonarhia ning panna jälle troonile Bagrationide dünastia. Lootes välisabile astusid vandenõulased ühendusse türgi pašadega, iraani khaanidega ja Inglise esindusega Täbrises. Gruusia aadlike vandenõul oli läbinisti restauraatorlik iseloom. Ainult üksikud vandenõust osavõtjad olid liberaalsete vaadetega: nad unistasid konstitutsioonilise monarhia või vabariikliku korra kehtestamisest Gruusias. 1832. a. said tsaarivõimud vandenõust teada. Vandenõulased vangistati, mõned neist saadeti hiljem Gruusiast välja. Leebe kohtuotsus oli seletatav sellega, et tsarism ei tahtnud ärgitada Gruusia aadli meelepaha, kuna see oli tema koloniaalpoliitika peamiseks toeks Gruusias.

Varsti järgnesid mitmed seadused, mis kinnitasid Gruusia aadli eesõigusi. Tehti teatavaks, et pärisoriseid talupoegi võivad osta ja omada ainult aadlikud. Tühistati väikemõisnike vasallisõltuvus vürstidest. Tbilisis ja Kutaisis avati aadlikogud. Gruusia aadlikele võis anda laenu, kusjuures tagatiseks olid nende mõisad. Tsaari asehaldur Kaukaasias krahv M. Vorontsov kinnitas Gruusia aadlikele, et temal on kästud «kõrgema seisuse õigusi mitte kitsendada, vaid püüda neid kõigiti kaitsta ja kindlustada».

Järelikult oli isevalitsuse poliitikas kaks suunda: kohalike feodaalülikute poliitilise prestiiži nõrgestamine ja gruusia aadli ekspluataatorlike õiguste ning seisuslike privileegide tugevdamine.

Need kaks suunda on iseloomulikud ka tsarismi poliitikale Aserbaidžaanis ja Armeenias. 1826. a. olid kõik aserbaidžaani khaanid võimu juurest eemaldatud või ise Iraani põgenenud. Neile kuulunud valdused muudeti muhameedlaste provintsideks, mida valitsesid komandantideks nimetatud sõjaväeametnikud. Põhja-Aserbaidžaanis moodustati üldse 6 sellist provintsi, arvestamata Jelizavetpoli ja Džaro-Belakani piirkondi, samuti ka Kasahhi ja Šamšadili «distantse».

1840. aasta haldusreformi põhjal jaotati Taga-Kaukaasia territoorium kaheks osaks: Gruusia-Imereetia kubermanguks keskusega Tbilisis ja Kaspia oblastiks keskusega Šemahhas. Kõikjale seati sisse Vene administratiiv- ja kohtuorganid ning ülevenemaaline seadusandlus. Ametliku keelena tunnistati ainult vene keelt.

1841. a. kaotasid kohalikud feodaalid oma privileegid, maa aga, mida nad kasutasid tingliku valdusõiguse alusel, läks riigi kätte. Kuid viis aastat hiljem (1846) käskis Nikolai I anda neile täielikuks omanduseks tagasi kõik konfiskeeritud maad. Sealsetel maa-

del elavad aserbaidžaani ja armeenia talupojad arvati formaalselt riigitalupoegadeks, kuid nad olid kohustatud maksma maavaldajatele mitmesuguseid naturaalandameid.

Tsarismi koloniaalpoliitika Põhja-Kaukaasias. Vene tsarismi klassiolemus peegeldus eredalt tema koloniaalpoliitikas Põhja-Kaukaasias.

Paremad maad Ees-Kaukaasia stepialadel jagati välja vene mõisnikele, rändrahvad — nogailased ja kalmõkid — tõrjuti Kaspiaäärse madaliku soolakualadele. Sõjaväelise kasakkonna ulatuslik asustamine eelmäestiku aladele tõi kaasa põliselanikele kuuluvate maade süstemaatilise vähenemise.

Kui XIX sajandi alguses kulges Kaukaasia kindlustatud liin mööda Terekit ja Kubani, siis hiljem nihkusid Vene kordonid lõunasse, eelmäestiku vööndisse. Kindlustuste ehitamisega kaasnesid Vene vägede sõjaretked Tšetšeeniasse, Osseetiasse, Kabardiiniasse, Adõgeesse ja Dagestani. Hävitati mägiauule, nende elanikud kihutati minema.

Ka siin püüdis tsarism leida toetust kohalikult feodaalladvikult. Selleks kaitses ta kohalike feodaalide huvisid mägirahvaste ekspluateerimisel, kellest suurem osa oli veel vaba. Kuid paljud mäestikufeodaalid pooldasid ikkagi Türgi sultanit, kellega oldi juba ammu majanduslikes, poliitilistes ja usulistes sidemetes. Türgimeelsed feodaalid hakkasid koos muhamedi vaimulikega, keda pahandas isevalitsuse soosiv suhtumine ristiusu misjonäride tegevusse mägilaste hulgas, korraldama omal algatusel kallaletunge Vene kordonitele, linnadele ja küladele Ees-Kaukaasias.

Neid kallaletunge kasutasid vene väeülemad omakorda sagedaste karistusekspeditsioonide ettekäändena. Karistusretkil panid tsaarikindralid mägilaste hulgas «ühiskäenduse» põhimõttel toime julmi repressioone, sundides Põhja-Kaukaasia põliselanike laiu masse vastust andma venevaenulike elementide tegevuse eest. Üksnes ühe 1822. a. retke ajal Kubani taha süüdati kasakate atamani M. Vlassovi käsul 17 tšerkesside auuli ja konfiskeeriti mitu tuhat karilooma.

1829. a. nõudis Nikolai I oma reskriptis Kaukaasia sõjaväe ülemjuhatajale I. Paskevitšile kas mägirahvad otsekohe «lõplikult rahustada või hävitada alistumatud». See direktiiv suurendas tsaariametnike ohjeldamatut omavoli mägilaste hulgas. Karistus- ja jälitusretked, mis võeti ette kohalike elanike kuulekusele sundimiseks, olid tegelikult tsaari väeülemate sõjalised röövretked.

Ka niinimetatud rahustatud rajoonides sattus repressioonidega terroriseeritud elanikkond mitte tsiviilametnike, vaid ohvitseride — pristavite võimu alla, kelle sõjalis-feodaalsed valitsemismeetodid olid iseloomulikud tsarismi koloniaalpoliitikale Põhja-Kaukaasias.

Talupojad kandsid koormisi oma feodaalisandate heaks. Peale selle sundisid pristavid neid ehitama sõjateid, käima sõjaväevooris, majutama vägesid ning maksma kõigele lisaks mitmesuguseid

naturaalandameid ja trahve. Koloniaalse rõhumise suurenedes halvenes töötavate mägilaste materiaalne olukord märksa.

Koloniaalse rõhumise tugevnemine Uraalimaal ja Siberis. Venemaaga majanduslike sidemete tugevnemise ja venelastest ümberasujate tegevuse tulemusena arenes majanduselu Uraalimaal ning Siberi stepi- ja taigapiirkondades jõudsalt.

Baškiiride, tatarlaste, burjaatide-mongolite, jakuutide, neenetsite jt. mahajäänud rahvaste lülitamine suhteliselt palju progressiivsemasse ühiskondlikku ja majanduslikku arengusse oli muidugi positiivne. Sealsete rahvaste majanduslikud ja kultuurilised sidemed venelastega aitasid kaasa patriarhaal-feodaalsete suhete kadumisele neis piirkondades, kiirendasid üleminekut maaviljelusele ja paiksele eluviisile, õõnestasid naturaalmajandust ja sugukondlikku eraldatust. Uraalimaa ja Siberi töötavad hulgad leidsid venelastes võimsa liitlase võitluses ekspluataatorite vastu.

Kuid ääremaade lülitamine ülevenemaalise turu koosseisu toimus selle ajaloolise protsessi progressiivsele sisule mittevastavas vormis. Majanduslikult vähearenenud, peamiselt asustamata ääremaad muutusid nagu vene kapitalismi kolooniaks. Vene kapitalism võis nüüd areneda nii sügavuti kui ka laiuti. Püüdes tasandada siseriigis valitsevaid sotsiaal-majanduslikke vastuolusid, soodustas tsarism kapitalismi levikut ääremaadel ja muutis need areneva Vene tööstuse toorainebaasiks ja müügituruks. Ühtlasi püüdis tsarism leevendada pärisorjuse kriisi sel teel, et jagas paremad maad ääremaadel vene mõisnikele. Kauguse ja karmide looduslike tingimuste tõttu oli Siberis mõisamajanduse arendamine küllalt raske. XIX sajandi keskel oli seal kõigest 36 mõisnikku, pärisorje aga vaid 1% talurahvast. Seevastu tekkisid Uraalimaal aastail 1798—1832 läbiviidud baškiiride maade «üldise mõõtmisega» tohutud 10 000—50 000 tiinuni ulatuvad latifundiumid, mis kuulusid vene mõisnikele ja mäetööstureile. XIX sajandi keskel omastasid mõisnikud Baškiirias kogukonnamaade riisumisega kokku u. 1,5 milj. tiinu maad.

Ekspluataatorlike klasside huvides muutis tsarism Vene impeeriumi rahvaste vanglaks, seadis ääremaadel sisse rahvuslik-koloniaalse rõhumise režiimi. Tsaari haldusametnikud juhindusid jõhkratest sõjalis-feodaalsetest meetoditest. 1798. a. kehtestati Baškiirias eriline kantonihalduse süsteem, mis muutis baškiirid sõjaväeliseks seisuseks. Baškiirid täitsid piirivalveteenistuse kõrval rasket töökohustust riiklikes mäetehastes. Kantonivalitsuses juhtivatel kohtadel istuvad kohalikud feodaalid koos tsaariametnikega ekspluateerisid halastamatult Baškiiria töötavat rahvast.

Et hoida Volga- ja Uraalimaal elavaid rahvaid kuulekuses, soosis tsaarivalitsus igati ametliku õigeusu kiriku misjonitegevust. Selleks avati Kaasanis Vaimulik Akadeemia, teistes Volgamaa linnades vaimulikud seminarid. Kohalike võimude mahitusel purustasid misjonärid muhameedlaste mošeed ja kogukonnapalvelad, kus

peeti iidseid sugukondlikke kombetalitusi. Talupoegi, kes misjonäride õpetusele ei allunud, peksti, heideti vanglasse või asustati ümber vene küladesse. 1830. a. oli ristitud 78% Kaasani kubermangu elanikest. Enamus «vastristituist» astus ristiusku ainult vormiliselt, et pääseda tagakiusamistest. Ühtaegu püüdis tsarism kehtestada kontrolli kohaliku muhamedi vaimulikkonna üle. Selleks asutati Orenburgis eriline muhamedi muftide kantselei.

Veelgi rängema koloniaalse rõhumise all kannatasid Siberi põlisrahvad. Juba 1822. a. väljaantud «Määrustik muulaste haldamise kohta» vormistas juriidiliselt liidu tsarismi ja kohalike feodaalülikute vahel. Tatarlaste ja mõningate altai hõimude jaoks loodi «muulaste upraavad», burjaatidele ja hakassidele seati sisse «stepiduumad», ülejäänud Siberi rahvaste jaoks aga sugukonnavalitsused. Nendes haldusorganites istuvad tatari mursaad, burjaadi taišad, jakuudi tojonid jt. kohaliku ekspluateeriva ladviku esindajad aitasid tsaariametnikel ja kaupmeestel riisuda Siberi töörahvast. Eriti kannatasid tsaariametnike omavoli, karusnahaülesostjate kiskjalikkuse ja sugukonnavanemate kasuahnuse all Põhja-Siberi väikerahvad — evengid, handid, neenetsid, tšuktšid ja kamtšadaalid. Nad kõik maksid endist viisi tsaarikassasse feodaalrenti rahas ja nahkades. 1835. a. kinnitati uued jassakimäärad, mis olid peaaegu kaks korda suuremad eelmistest.

Koloniaalse rõhumise tugevnemine impeeriumi ääremaadel oli lahutamatult seotud Vene isevalitsuse reaktsioonilise, oma aja äraelanud pärisorjusliku korra säilitamise poliitikaga.

5. MASSILISE FEODALISMIVASTASE LIIKUMISE KASV VENEMAAL XIX SAJANDI 40-ndail AASTAIL

Mõisatalupoegade väljaastumised. Pärisorjuse kriisi süvenemisega ägenes riigis ka klassivõitlus. «Lihtrahvas pole nüüd enam see, mis ta oli 25 aastat tagasi,» kirjutas Benckendorff tsaarile 1839. a. «Rahvas ihkab kogu hingest ainult üht — vabanemist.»

Talurahvarahutused puhkesid üha sagedamini ja kestsid aina kauem. Pärisorjuse vastu tõusnud talupojad ilmutasid enneolematut visadust. Sageli polnud mõisnikel ja kohalikel võimudel jõudu talupoegi kuulekusele sundida ja siis toodi rahutuste mahasurumiseks kohale sõjaväe karistussalgad. Mõisnikud ei julgenud enam mõisatesse jääda. Märksa sagedamini tuli ette mõisnike, samuti ka mõisavalitsejate peksmist ja tapmist. Sandarmid pidid murelikult konstateerima kallaletunge kohaliku võimu esindajaile, talupoegade «tõrksust ja toorust» ametnike vastu. Talupoegade väljaastumised võtsid massilisema ulatuse ega piirdunud enam ühe, vaid haarasid üheaegselt mitu küla. Nii haaras rahutus 1849. a. sügisel Kurski kubermangu Putivli maakonnas ühekorraga kuni 10 000 talupoega,

kes kuulusid kuuele mõisnikule. Talupoegade vastu saadeti neli eskadroni regulaarratsaväge.

Keisri kantselei III osakonna 1848. a. aruandes rõhutatakse, et talupoegade sõnakuulmatus oma isandate vastu on eelmiste aastatega võrreldes tunduvalt suurenenud.

Riigi- ja udellitalupoegade rahutused. Mõisatalupoegade kõrval tõusis ka riigi- ja udellitalupoegade aktiivsus. Riigitalupoegade haldusreform ei rahuldanud riigitalupoegade maapuudust, andis nad aga tsaariametnike tüütu hoolduse alla. Protestiks kohalike võimude vägivalla ja väljapressimiste vastu korraldasid talupojad omaalgatuslikke koosolekuid, kukutasid valitud talurahvaametnikud, ajasid minema riigivõimu esindajad, kirjutajad ja vaimulikud ning astusid relvastatult välja politsei ja sõjavägede vastu. Eriti ulatuslik oli riigitalupoegade liikumine aastail 1841—1845 Uraali- ja Volgamaal. 1843. a. sandarmiaruandes öeldakse, et riigitalupoegade rahutused haarasid kaheksa kubermangu, nende seas Vologda, Olonetsi, Voroneži jt. ümbruse.

1842. a. suvel veeres üle Kesk-Volgamaa nn. kartulimässude laine. Nende ajendiks oli korraldus võtta kogukonnamaad sundkorras kartuli alla. Riigi- ja udellitalupojad nägid selles kogukonnamaade puutumatuse rikkumist ja kavatsust viia neid mõisatalupoegade tasemele. Venelaste kõrval astusid välja ka teistest rahvustest talupojad — tatarlased, tšuvašid, marid. Mitu tuhat talupoega hakkas sõjaväe karistussalkadele vastu. Näiteks Saraatovi kubermangu Kosmodemjanski maakonna Akramovo külas relvastus u. 5000 vene ja mari talupoega teivaste, vikatite ja osaliselt püssidega ning asus võitlusse nende rahustamiseks saadetud sõjaväeosade vastu.

Talupoegade omavoliline ümberasumine ääremaadele. Kesk- ja läänekubermangude talupojad hakkasid ikka tihedamini pagema riigi lõuna- ja kaguossa. Talupojad tahtsid asuda mõisnikest vabadele aladele. Levisid visad kuuldused, et kõik ümberasujad saavad vabaks. Nendest kuuldustest õhutatuna jätsid tuhanded talupojad maha kodud ja läksid omavoliliselt Kaukaasiasse või Volga taha. Tihti mindi tervete külade kaupa.

1845. a. lahkus Kurski, Voroneži ja Saraatovi kubermangust mitu tuhat talupoega. Ärevusse sattunud ametiisikud teatasid Peterburi, et Kurski kubermangust kavatseb lahkuda ligi 20 000 talupoega. Omavoliliselt püüdsid lõunasse minna ka valgevene ja läti talupojad.

Mõisnikud, kellel polnud jõudu talupoegi kinni pidada, pöördusid abi saamiseks tsaarivõimude poole. Teedele seati üles sõjavägede valvepostid, talupoegadele korraldati haaranguid ja neid sunniti jõuga endistesse paikadesse tagasi pöörduma. Talupoegade omavoliline ümberasumine ja pagemine sai rahvahulkade üheks levinumaks võitlusvormiks pärisorjuse vastu.

Töölisrahutused. Uueks nähtuseks massilises vabadusliikumises oli rahutuste sagenemine tööliste hulgas. Muidugi ei kujutanud vene töölised endast tollal veel proletariaati, kapitalistliku ühiskonna klassi, kuid nende väljaastumised olid talupoegade «mässudega» võrreldes paremini organiseeritud.

Ettevõtetes, kus oli ülekaalus pärisorjuslik sundtöö, kulges võitlus pärisorjusliku ekspluateerimise ja korra vastu. Nii toimusid 1841. a. suured rahutused Demidovitele kuuluvas Revda tehases Uraalis. Töölised korraldasid koosolekuid, kus arutati läbi administratsioonile esitatavad nõudmised ja valiti oma usaldusmehed. Kui võimud püüdsid viimaseid arreteerida, hakkas hulk töölisi valvureid kividega loopima ja vabastas nad. «Ühtegi ei anna välja!» teatasid seltsimehelikule solidaarsusevaimule ustavad töölised. Isegi hirmunud administratsiooni poolt kohalekutsutud suurtükiga varustatud kahe jalaväeroodu saabumine tehasesse ei murdnud tööliste võitlustahet. Karistussalga ülem käskis avada ülestõusnute pihta tule. Ametlikel andmeil tapeti 33 ja haavati 114 inimest, kellest 18 hiljem suri. Kord oli jalule seatud, ent Revda tööliste tulistamine kutsus esile Uraali tehasetööliste meelepaha.

Rahutused toimusid ka seal, kus juba valitses vabapalgaline töö. Enamik töölistest olid siiski veel pärisorjad ja mõisnik, kellele nad kuulusid, laskis neil minna tööle tehasesse teenimaks obroki jaoks vajalikku raha. Kahekordse ekspluateerimise all kannatavad töölised võitlesid pärisorjuse vastu ja püüdsid kergendada oma olukorda. 1844. a. jätsid kaupmees Lepjoškini Moskva lähedases puuvillaketrusmanufaktuuris töötavad töölised töö seisma protesti märgiks mõisnik Dubrovini poolt kordasaadetud ülekohtu eest, mille osaliseks said nende perekonnad kodukülas. Töölised teatasid, et nad keelduvad manufaktuuris töötamast, kui mõisnik hakkab nende perekondadelt nõudma mingeid lisakoormisi peale «vabrikuteo».

Aastail 1843—1844 toimusid suured rahutused Peterburi—Moskva raudteel töötavate tööliste hulgas. Töölised protesteerisid ehitusel kehtestatud pärisorjusliku režiimi, raskete töö- ja elutingimuste vastu.

6. KOLONIALISMIVASTANE LIIKUMINE IMPEERIUMI ÄÄREMAADES

Talurahvaliikumine Taga-Kaukaasias. Mida rohkem ääremaade kohalik ladvik tsarismi toetas, seda rohkem tugevnes seal talurahva feodalismivastane liikumine. Kuna tsaariametnikud kaitsesid alati kohalike feodaalide ekspluataatorlikke õigusi, siis oli talupoegade väljaastumistel ääremaades sageli kolonialismivastane värving. Kohalike feodaalide ja tsaariametnike ekspluateerimise all kannatav talurahvas astus välja nii feodaal- kui ka koloniaalikke vastu. Selles suhtes oli iseloomulik massiline talurahvaliikumine

Taga-Kaukaasias, kus Ljahva orus elavad osseetia talupojad astusid välja gruusia vürstide Matšabelide vastu. Kui 1839. a. talupoegade rahustamiseks saadeti kohale sõjaväge, haarasid ülestõusnud relvad ja alustasid partisanivõitlust. Nad teatasid, et tahavad kuuluda ainult riigile, kui aga neid tahetakse teha Matšabelide talupoegadeks, siis võitlevad nad viimseni.

Rahutused Lõuna-Osseetias venisid pikale. 1840. a. saadeti sinna uus suur karistusekspeditsioon gruusia vürsti polkovnik Andronikašvili juhtimisel. Metšabeli võttis taas aktiivselt osa sõjakäigust rahulike osseedi talupoegade vastu. Põletati maha mitu küla, talupojad jäeti ilma kariloomadest ja muust varandusest. Meeleheitele viidud talupojad haarasid relvad ja osutasid vägivallatsejatele vihast vastupanu. Andronikašvili korraldas neile julma veresauna.

Aastail 1837—1838 toimusid armeenia ja aserbaidžaani talupoegade rahutused Sevani järve piirkonnas, mis kasvasid välja üle jõu käivatest maksudest ja tsaariametnike omavolist. Liikumine haaras ligemale 30 asulat. Kristlaste ja muhameedlaste ühine osavõtt sellest näitas, et töötava rahva klassisolidaarsus oli usulistest ja rahvuslikest erinevustest tugevam. 1837. a. tõusid üles talupojad Põhja-Aserbaidžaanis. Tsaaripolkovniku Himbuti ja tema kohalikest feodaalidest kannupoiste julmusest vihale aetud u. 12 000 talupoega ründas Kuba kindlust. Taganema sunnituna võitlesid nad mägedes ligemale aasta.

1841. a. suvel puhkes talupoegade ülestõus Guurias (Lääne-Gruusia), mille kutsus esile järjest suurenev koloniaalne ja pärisorjuslik rõhumine. Guuria piiriäärse asendi tõttu arenes seal inimestega kaubitsemine. Aadlikud röövisid talupoegi ja nende lapsi ning saatsid neid siis välismaale, kus neid müüdi türgi orjakauplejatele. Talupoegade rahulolematuse põhjuseks oli ka riiklike naturaalkohustuste asendamine rahaliste maksudega.

Ülestõus algas talupoegade väljaastumisega kõige vihatumate mõisnike vastu. Ülestõusnute salkade arv kasvas kiiresti. Umbes 8000 ülestõusnut blokeerisid Guuria administratiivkeskuse Ozurgeti, kus vene garnisoni kaitse all varjasid end oma mõisatest põgenenud guuria aadlikud. Samal ajal algasid rahutused Imereetia ja Mingreelia talupoegade hulgas. Tegelikult oli pärisorjusevastasest talurahvaliikumisest haaratud kogu Lääne-Gruusia. Tsaarivõimud olid sunnitud saatma Guuriasse suuri sõjajõude. Nendega liitusid Imereetia ja Mingreelia aadlike poolt kokkuaetud väesalgad. Alles neli kuud hiljem läks tsaarivõimudel korda liikumist suure vaevaga maha suruda.

Kaukaasia mägilaste võitlus tsaarikolonisaatorite vastu. Müridism. Omaette peatükk tsaari koloniaalpoliitika vastu sihitud rahvaste vabadusvõitluse ajaloos on mägilaste liikumised Põhja-Kaukaasias. Nende liikumiste peamiseks liikumapanevaks jõuks olid talupojad, kuigi nad kuulusid eri hõimudesse ega saanud madala teadlikkuse tõttu välja astuda organiseeritult ja iseseisvalt.

Seetõttu juhtisid talurahvahulkade stiihilisi väljaastumisi Põhja-Kaukaasias algul mägilaste ladviku opositsiooniliselt meelestatud elemendid, hiljem — XIX sajandi 20-ndatest aastatest peale aga kohalik muhamedi vaimulikkond.

Eriti tugev oli usuline värving kolonialismivastasel liikumisel Tšetšeenias ja Mägi-Dagestanis. 1824. a. hakkas seal levima müridism, mis tekkis islami maades juba XIV sajandil. Selle õpetuse kohaselt tuli kõlbelise enesetäiustamise idee ühendada püha sõjaga mittemuhameedlaste vastu (ghasavat). Müridismi järgijad Kaukaasias rõhutasid igati, et iga tõeotsija (müriidi) kõige otsem tee jumala juurde on aktiivne osavõtt sõjategevusest venelaste vastu.

Šeigid ja mullad kuulutasid, et õiged usklikud on jumala ees võrdsed, ja mõistsid hukka neid khaane ning bekke, kes astusid Vene kodakondsusse. Nende sõnad leidsid kõlapinda feodaalide vastu häälestatud talupoegade hulgas. Ilmalikke feodaale hukkamõistvate üleskutsete taga peitus tegelikult vaimulikkonna soov võtta mägirajoonides valitsusohjad enda kätte. Šeigid ja mullad olid ise ekspluataatorliku feodaalklassi liikmed. Nad võitlesid mitte töötava rahva sotsiaalse vabastamise, vaid vormilt teokraatliku ja sisult feodaalse riigi loomise eest, mis oleks korraldatud keskaegse Araabia kalifaadi eeskujul.

Sellele vaatamata liitusid esialgu müriidide-jutlustajate üleskutsega erinevate mägilashõimude talupojad. Kolonialismi- ja feodalismivastaste eesmärkide nimel kogunes neid ghasavati lipu alla tuhandete kaupa. Müridistlik liikumine muutus massiliseks.

Suurt tähtsust omas müridistlik liikumine XIX sajandi 20-ndatel ja 30-ndatel aastatel. Eriti suure ulatuse võttis see pärast 1834. a., kui Tšetšeenia ja Dagestani imaamiks (muhameedlaste valitsejaks ja vaimulikuks juhiks) sai Šamil. Kirgliku agitaatori ja vapra väejuhina oli ta mägilaste hulgas väga populaarne. Dagestani ja tšetšeeni talupojad nägid temas juhti, kes viib neid õnnelikku tulevikku. Šamili lipu alla kogunes u. 60 000 sõjameest. Tänu rahvahulkade toetusele pidas Šamil mitu aastat edukalt poolpartisanlikku sõda. 1845. a. andis ta purustava löögi Kaukaasia asehalduri krahv M. Vorontsovi vägedele, kes kaotasid sel korral rohkem kui 3500 sõdurit ja ohvitseri.

40-ndateks aastateks kuulus Šamili imamaadi alla peaaegu kogu Mägi-Dagestan ja Tšetšeenia. Müriidide liikumise väliseid edusamme aga tumestasid selle sisemised vastuolud.

Šamil vabastas isiklikust sõltuvusest ainult neid orje ja pärisorje, kes kuulusid temaga vaenujalal olevaile khaanidele. Üleüldiselt ta feodaalsuhteid likvideerida ei kavatsenud. Tema asevalitsejad, naiibid, muutusid tüüpilisteks feodaalideks, kes kõikjal laostasid talurahvast «püha sõja» ettekäändel võetavate andamite ja trahvidega. Šamil ise valitses alluvat elanikkonda despootlikult ja

saavutas seda, et müriidid tunnistasid 1848. a. tema võimu pärandatavust.

Šamili julmad repressioonid mägilaste suhtes, kes tema korraldustele ei allunud ja islami usundilise õiguse (šariaadi) normidest kinni ei pidanud, kiirendasid talurahva eemaldumist müridistlikust liikumisest. Liikumise sotsiaalse baasi ahenemine põhjustas selle lüüasaamise. Töötavate mägilaste ülestõus imamaadi despootliku režiimi vastu nõrgestas selle vastupanujõudu tsarismi relvastatud jõududele. Revolutsionäär-demokraat N. Dobroljubov, kes Kaukaasia mägilaste võitlusele palavalt kaasa tundis, kirjutas sel puhul: «Šamili populaarsus terase mõistusega mägilaste hulgas kadus juba ammu enne tema vangistamist. Austust enda vastu hoidis ta ülal pigem hirmu kui armastusega: alati viibis tema juures timukas ja üks hukkamine järgnes teisele.» Kaotanud rahvahulkade toetuse, rajasid müridistliku imamaadi juhid oma lootused Venemaale vaenulike riikide abile.

Mõningate ajaloolaste arvamus, nagu oleks Šamil olnud välismaa agent, ei vasta tõele, kuid ei saa jätta mainimata tema välispoliitilisi sidemeid.

Sõja ajal Venemaaga oli ülestõusu juhtidel side Türgi sultanite ja piiriäärsete rajoonide valitsejatega — pašadega. Šamili naiib Muhammed-Emin sai neilt relvi, mida türklased salakaubana Kaukaasia rannikule vedasid. Krimmi sõja ajal sõitis Muhammed-Emin Konstantinoopolisse ja Varnasse, et isiklikult pidada läbirääkimisi türgi sõjaväelaste ja Inglise-Prantsuse väejuhatuse esindajatega. Šamil püüdis kahel korral — 1853. ja 1854 a. — tungida Dagestanist Taga-Kaukaasiasse, et kohtuda lõunast pealetungiva Türgi armeega. Töötavad mägilased suhtusid Šamili ja tema naiibide türgimeelsesse poliitikasse eitavalt. Nad võitlesid oma sõltumatuse eest tsaari kolonisaatorite vastu mitte selleks, et muutuda türgi pašade orjadeks. K. Marx ja F. Engels kirjutasid Kaukaasia mägilastest: «Näib, et väljavaade ühineda Türgiga ei vii neid sugugi vaimustusse.» [92]

Krimmi sõja järel küpses müridistlikus imamaadis sisekriis. Imamaadist langesid välja terved piirkonnad. Seda kasutasid ära tsaariväed sõjalise surve tugevdamiseks. Tšetšeenia vallutamisega jätsid nad imamaadi toiduainetebaasita. Dagestanis algas nälg. 1859. a. piirati Šamil koos 400 müriidiga sisse Gunibi auulis. Veendunud edasise vastupanu mõttetuses, pani Šamil relvad maha. Ta saadeti Kaluugasse asumisele. Sealt sõitis ta hiljem tsaari loal Mekasse islami pühakohtadesse, kus ta ka suri.

Lääne-Kaukaasias pidasid mägilased lahinguid tsaarivägedega kuni 1864. a.

Müridistlik ideoloogia isoleeris mägilasi teistest rahvastest, õhutas neis fanaatilist vihavaenu kõigi mittemuhameedlaste, eriti vene-

---

[92] К. Маркс и Ф. Энгельс, Сочинения, т. 11, lk. 522.

laste vastu. Müridism kiskus mägilasi eemale klassivõitlusest, sundis neid pimesi alluma harimatutele šeikidele ja mulladele ning tõmbas neid välisriikide agressiivse poliitika mõjusfääri. Müridism ei saanud tagada mägilaste sotsiaalset vabanemist ega tõelist rahvuslikku sõltumatust.

Kuid müridismi reaktsioonilisus ei anna põhjust eitada mägilaste liikumise kolonialismivastast iseloomu. Mägilaste mehine vastupanu tsarismi ekspansioonile kutsus esile vaimustuse kogu maailma progressiivsetes inimestes, sealhulgas ka vene revolutsioonilistes demokraatides.

Kasahstani ja Siberi rahvaste vabadusvõitlus. Tsarismi toetuse ja kaitse osaliseks saanud kohalike khaanide ja sultanite omavoli kutsus esile kasahhi töörahva stiihilise protestilaine. 1836. a. tõusid üles Volga ja Uraali vahel rändlevad kasahhid. Ülestõusu juhtisid auulivanem Issatai Taimanov ja rahvalaulik Mahhambet Utemissov. Ülestõusnud purustasid mitu sultanite auuli ja piirasid ümber khaani peakorteri. Alles tsaarivägede vahelesegamine võimaldas khaan Džangiril ülestõusu maha suruda. Issatai Taimanovil õnnestus koos väikese poolehoidjate salgaga pääseda Uraali jõe taha, kus ta ühines sultan Kaip-Galija Išimoviga, kes oli Hiiva khaani agent ja võitles Väikese Žuzi lahkulöömise eest Venemaast. Sellised kohalike feodaalide reaktsioonilised väljaastumised olid vastuolus kasahhi rahva põhihuvidega. Kokkupõrkes tsaarivägedega 1838. a. Issatai Taimanov langes, Mahhambet Utemissov aga võeti kinni ja hukati.

Vaatamata sellele, et aastail 1836—1837 sai kasahhi talurahva feodalismivastane liikumine lüüa, sundis see tsaarivalitsust siiski likvideerima khaanivõimu nn. Bukei hordis (Volga ja Uraali vahel). Pärast khaan Džangiri surma 1845. a. kaotati khaanivõim ja asendati ajutise nõukoguga, mida juhtisid tsaariametnikud.

Venemaa rahvaste feodalismivastase vabadusvõitlusega liitusid ka kauge Siberi rahvad. XIX sajandi 40-ndatel aastatel sai oma julgete tegudega kuulsaks jakuudi kehvikute juht Vassili Mantšarõ, kes korraldas kallaletunge rikaste tojonide valdustele. Samal ajal puhkes töötavate neenetsite ülestõus Vauli Piettomini juhtimisel. Umbes 400 ülestõusnut piirasid 1841. a. sisse Obdorski linna. Suure vaevaga läks tsaarivõimudel ja kohalikul feodaalladvikul korda ülestõus lämmatada. Pettuse teel vangistatud Vauli Piettomini peksti nuutidega ja saadeti sunnitööle.

Suure protsendi Siberi vene elanikkonnast moodustasid asumisele saadetud isikud ja pagenud talupojad. Nad olid sunnitud tööle hakkama kaevandustes, mäetehastes või sulastena kulakute juures, kus neid ootas julm ekspluateerimine ja ülirasked elutingimused. Pole imestada, et ka nemad tõusid üles oma õiguste kaitseks. 1842. a. toimus Jenissei kullakaevanduste tööliste esimene streik. Säärased vene töörahva väljaastumised avaldasid põliselanikele suurt mõju.

Klassivõitluse tules karastus Venemaa rahvaste ühtsus. Isegi sellised stiihilised, organiseerimatud ja poliitiliselt väheteadlikud väljaastumised soodustasid erinevatest rahvustest töörahva lähenemist, nende koondumist suure vene rahva ümber. Juba Herzen märkis, et Venemaa rahvaste vabadusvõitluse käigus tsarismi ja pärisorjuse vastu «võib näha vägivaldse ühtsuse taga vaba ühtsust, mis toetub võrdsuse ja iseseisvuse tunnustamisele».

XXIX peatükk

VENEMAA RAHVUSVAHELINE OLUKORD JA TSARISMI VÄLISPOLIITIKA XIX SAJANDI TEISEL VEERANDIL

1. VENEMAA JA UUS ETAPP IDAKRIISIS

Reaktsiooniliste tendentside tugevnemine tsarismi välispoliitikas. Massilise pärisorjusevastase liikumise kasv ja dekabristide ülestõus tõendas, et ka tsaari-Venemaal on võimalik revolutsioon. «Venemaa on nagu teisedki riigid nakatatud sajandi haigusest,» märkis pahaselt Austria kantsler Metternich, saanud teada ülestõusust Senati väljakul.

Kujunenud olukorras tundsid vene mõisnikud-pärisorjuslased eriti teravat vajadust ühineda välisriikide võimul olevate klassidega legitimismi lipu alla. Oma vastuses Euroopa monarhide õnnitlustele dekabristide ülestõusu mahasurumise puhul kinnitas Nikolai I neile oma vankumatut truudust Püha Liidu põhimõtetele. Ta lubas, et Venemaa relvastatud jõud on valmis osa võtma ükskõik missuguse revolutsioonilise liikumise mahasurumisest. Püüd kaitsta vana feodaalkorda määras ka varem tsarismi välispoliitika reaktsioonilise tendentsi. Pärisorjusliku korra kriisi ja riigis laieneva klassivõitluse olukorras tugevnes reaktsiooniline kallak veelgi. Tsaarivalitsuse esmajärgulise ülesandena kerkis veel selgemini kui varem esile võitlus revolutsiooniohuga rahvusvahelises ulatuses.

Säärane suund tsarismi välispoliitikas oli täielikus kooskõlas tema sisepoliitikaga ja valitseva mõisnike klassi põhihuvidega.

Tsarismi poliitika aktiviseerumine idaküsimuses. Suurt osa Nikolai I välispoliitikas etendas endiselt idaküsimus. Venemaa oli ainuke riik Euroopas, kellel oli avar juurdepääs Mustale merele. Musta merega piirnevate lõunapoolsete stepialade erikaal riigi majanduselus kasvas pidevalt. Vene mõisnikud nõudsid oma valitsuselt mitte ainult impeeriumi lõunapiiride julgeoleku kindlustamist, vaid ka väljaveo tagamist mõisamajandussaadustele Musta mere sadamate ja väinade kaudu välisturule. Vene vabrikandid kurtsid pärisorjusliku Venemaa siseturu kitsuse üle ja taotlesid

oma tööstussaadustele avaramaid müügivõimalusi mahajäänud maades Lähis- ja Kesk-Idas.

Ärevusega jälgis tsaari diplomaatia, kuidas laienes Inglismaa ja Prantsusmaa koloniaalekspansioon ja kasvas Austria välispoliitiline aktiivsus Doonau basseinis. Toetades sultaniriigi ristiusulisi alamaid, suurendas tsaarivalitsus oma mõju Balkanil ja Taga-Kaukaasias ning kindlustas endale soodsamad võimalused väinade kasutamiseks.

Tsarism oli huvitatud sellest, et Vene laevastikul oleks vaba väljapääs Mustalt merelt, samal ajal kui lääneriikide sõjalaevadele oleks sissepääs sinna suletud. Nikolai I pidi arvestama sellega, et vene aadlikud mäletasid veel Aleksander I ebakindlat poliitikat idaküsimuses. Türgi võimude 1821. a. alanud omavoliaktid väinade tsoonis kreeka salakaubavedajate vastu võitlemise ettekäändel halvasid järsult kaubandust Mustal merel. Vene tooraine ja teravilja väljavedu lõunapoolsetest sadamatest soikus, põllumajandussaaduste hinnad langesid ja maavaldajate sissetulekud vähenesid. Mõisnikud nõudsid tsaarivalitsuselt ikka visamalt, et nende huvid leiaksid kaitsmist mitte ainult siseriigis, vaid ka rahvusvahelisel areenil.

Nikolai I-l tuli arvestada mitte ainult valitseva klassi majanduslikke huvisid. Ka Vene impeeriumi poliitilise maine säilitamine nõudis otsustavaid tegusid türgi revanšistide vastu. Moldaavia ja Valahhia elanikkond oli Türgi sõjavägede sissetungi tagajärjel laostunud. Serbias omavolitsesid türgi pašad. Kreeka ülestõusnud hukkusid ebavõrdses võitluses sultani ja tema vasallide sõjavägedega. Seda tähele panemata jätta oleks tähendanud tsarismi poliitilise mõju kaotamist Balkani ristiusuliste hulgas.

Kõigele lisaks hakkasid 1825. a. sügisel Kreeka rahvuskogus mõjukat osa etendama Inglismaa poolehoidjad. Inglise diplomaatia võis haarata Kreeka küsimuses initsiatiivi enda kätte, mis muidugi polnud samuti tsaarivalitsuse huvidega kooskõlas.

Niisugused olid poliitilised kaalutlused, mis sundisid tsarismi suurendama oma poliitilist aktiivsust idaküsimuses.

Tsarism pidas silmas vallutuslikke eesmärke. Tsaarivalitsus püüdis iraani ja türgi feodaalide orjuses vaevlevate rahvaste rahvuslikku vabadusvõitlust oma huvides ära kasutada, kuid rahvaste enesemääramise ideed olid talle alati väga võõrad. Siiski aitas Venemaa poliitika objektiivselt kaasa nende rahvaste vabastamisele šahhi- ja sultaniriigi võimu alt. Venemaaga võistlevad Inglise jt. lääneriikide valitsused aga, vastupidi, toetasid Iraanis ja Türgis võimutsevaid reaktsioonilisi klikke. Järelikult takistas lääneriikide poliitika Balkani ja Kaukaasia rahvaste võõramaisest ikkest vabanemist.

Peterburi protokoll. Troonile asunud Nikolai I ruttas veenma välisriikide valitsejaid, et ta on piiritult ustav Püha Liidu põhimõtetele. Kuid samal ajal avaldas ta ka kavatsuse teha lõpp kõhk-

lustele idapoliitikas. See ajas aga lääneriikide valitsused ärevusse. Inglismaa püüdis Venemaad tagasi hoida ühepoolsest väljaastumisest Türgi vastu. Selleks saatsid inglased 1826. a. algul Peterburi erakorralise missiooni eesotsas hertsog Wellingtoniga, kes pidi Nikolai I-le tegema ettepaneku sõlmida kokkulepe Inglismaa ja Venemaa ühise tegevuse kohta Kreeka rahustamise küsimuses. Inglise diplomaadid lootsid, et neil õnnestub sellega Venemaa käed siduda ja tõugata ta idaküsimuses Briti poliitika sõiduvette. Kuid need lootused nurjusid. Nikolai I võttis Wellingtoni lahkelt vastu ja andis kokkuleppe sõlmimiseks nõusoleku, kuid kokkuleppe teksti lisas tsaar punkti, mis nägi ette, et juhul kui sultan läbirääkimistel Kreeka juhtidega Vene ja Inglise vaheltsobitusega ei nõustu, avaldatakse talle «üldist või ühepoolset» survet. Wellington ei omistanud sellele punktile erilist tähtsust. Nikolai I aga, kes toetus sellele 1826. a. märtsis allakirjutatud Peterburi protokolli paragrahvile, aktiviseeris otsekohe Türgi-vastast poliitikat.

Vaadeldes Kreeka küsimust lahus teistest Vene-Türgi lahkhelidest, saatis Nikolai I sultanile ranges toonis ultimaatumi nõudmisega, et Türgi täidaks tingimusteta kõik Venemaaga varemalt sõlmitud lepingutest tulenevad kohustused, eelkõige aga tagaks vaba laevaliikluse väinades ja peaks kinni Doonau vürstiriikide autonoomiast. Kreeka kohta polnud noodis sõnagi, kuid Konstantinoopolis oldi arvamusel, et see Venemaa diplomaatiline samm on seotud Peterburi protokolliga Kreeka küsimuses ja seega Inglismaa poolt heaks kiidetud.

Tuli nii välja, et mitte Venemaa polnud kistud Suurbritannia poliitika sõiduvette, vaid vastupidi. Sel puhul märkis Metternich kahjurõõmsalt, et Wellington tahtis Venemaale diplomaatilised päitsed pähe panna, tegelikult aga sepistas rasked ahelad Inglismaale. Suurbritannia välispoliitika juht Canning aga tunnistas, et kui Wellington «oleks tegutsenud peenemalt, oleks ta mänginud oma partii sedavõrd paremini, et poleks lasknud end ninapidi vedada».

2. VENE-IRAANI SÕDA AASTAIL 1826—1828

Inglise diplomaatia osa sõja vallapäästmisel. Londonis veenduti varsti, et Wellingtoni poolt allakirjutatud Peterburi protokoll ei väldi Venemaa ühepoolset väljaastumist idaküsimuses. Seepärast suunas Inglise diplomaatia 1826. a. kevadel oma jõupingutused sellele, et igati takistada Peterburi protokolli tingimuste realiseerimist, juhtida Venemaa tähelepanu kõrvale Balkani ja Musta mere probleemidelt teiste tema riiklikke huvisid riivavate küsimustega. Üheks selliseks olid Vene—Iraani suhted. Vene—Iraani piiride julgeolekust sõltus oluliselt poliitiline ja strateegiline olukord Kaukaasias, mis uue Vene—Türgi sõja puhul oleks paratamatult

saanud sõjategevuse platsdarmiks. Inglise diplomaadid arutasid lihtsalt: tsaar alustab sõjakäiku sultani vastu alles siis, kui teab, et šahh jääb erapooletuks. Sellepärast otsustasid nad ässitada šahhi Venemaa vastu ja sellega tsaari käed siduda.

Seda polnudki nii raske teha. Iraani feodaalaristokraatia ei tahtnud leppida Gruusia ja Põhja-Aserbaidžaani liidendamisega Venemaa külge ning keeldus tunnistamast 1813. a. Gülistani traktaadiga määratud piiri. 1817. a. alanud piiri demarkeerimise läbirääkimised kestsid igasuguste tulemusteta peaaegu kümme aastat. Šahhi saadikud nõudsid Vene vägede väljaviimist Taga-Kaukaasiast. Neid revanšistlikke nõudmisi toetav Inglismaa teatas, et Venemaa ja Iraani vaheliseks «loomulikuks piiriks» tuleks pidada Tereki jõge.

Iraanis asuv Inglise missioon oli üsna arvukas. Selle esindajad õpetasid välja šahhi sarbaase (sõdureid), juhtisid kindluste ehitamist, vedasid Iraani relvi ja sõjamoona. Paljud šahhi ministrid olid ennast müünud Inglise missioonile, kes heldelt jagas kingitusi ka muhamedi kõrgemale vaimulikkonnale.

Inglise agendid levitasid 14. detsembri ülestõusust valeteateid ja kuuldusi, nagu oleks Venemaal puhkenud sisetülid surnud keisri Aleksander I vendade vahel. Nad kasutasid teadlikult paguluses olevate gruusia vürstide ja aserbaidžaani khaanide feodaal-monarhistlikust natsionalismist kantud Venemaa-vastaseid väljamõeldisi. Vürstid ja khaanid kinnitasid, et kogu Kaukaasia elanikkond olevat Araksi kaldailt kostva esimese lasu peale valmis venelaste vastu üles tõusma. 1826. a. maksid inglased šahhile tema poolt juba ammu palutud subsiidiumina välja 728 000 rbl., kuid hoiatasid, et edasine väljamaks saab teoks ainult sõja korral Venemaaga. See oli otsene sõjaõhutamine.

Vene tsarism omakorda pidas šahhile alluvate territooriumide vallutamise plaane, kuid tol hetkel polnud konflikt Iraaniga tsaarile kasulik ja ohutu. 1826. a. suvel saatis Nikolai I Teherani oma erakorralise saadiku vürst A. Menšikovi ülesandega reguleerida Vene-Iraani suhted kas või mõningate territoriaalsete järeleandmiste hinnaga. Kuid oli juba hilja. Inglastest nõuandjad suutsid šahhi veenda, et Menšikovi kompromissettepanekud tõendavad veel kord Venemaa nõrkust Taga-Kaukaasia valduste kaitsmisel. Veel enne Menšikovi tagasijõudmist Venemaale oli šahh Feth-Ali otsustanud alustada sõda, mille revanšistlik, vallutuslik iseloom ja seos seks ajaks teravnenud idakriisiga oli väljaspool kahtlust.

Iraani feodaalide revanšistlike plaanide nurjumine. 1826. a. juulis tungisid šahhi armee peajõud Karabahhi kaudu Taga-Kaukaasiasse. Sellesse suunda koondatud 33 000-mehelise sõjaväe eesotsas seisis šahhi poeg ja troonipärija Abbas-Mirza. Inglise ohvitseride nõuandel kavatses ta oma vägedega jõuda Kura orgu, vallutada Gandža (praegune Kirovabad) ja läbi lõigata Gruusiat Venemaaga ühendav tähtis kommunikatsioon üle Kaspia mere. Peale selle paisati 25 000-meheline Iraani ratsaväegi Talõšist Mugani stepi

kaudu Aserbaidžaani põhjarajoonidesse. Šahhi väejuhid kavatsesid purustada Vene väed, lüüa nad välja Taga-Kaukaasiast ja taastada iraani feodaalide võim Gruusias ja Põhja-Aserbaidžaanis.

Taga-Kaukaasia aladele tungis ühtekokku 63 000 jala- ja ratsaväelast, kuid šahh kavatses suurendada oma vägede arvu 180 000-ni. Vene vägede ülemjuhataja Kaukaasias kindral A. Jermolov võis vaenlase vastu välja panna kõige rohkem 10 000 jala- ja ratsaväelast. Oma väikesearvulisusele vaatamata suutsid Vene väed anda vaenlasele purustava vastulöögi. Ületamatuks tõkkeks šahhi vägedele oli Karabahhi vana kindlus Šuša, mida kaitses kõigest 1300 vene sõdurit ja 1500 armeenia vabatahtlikku. Šuša kaitsjad hoidsid kinni vaenlase peajõud ja andsid sellega Vene väejuhatusele aega jõudude kogumiseks. Abbas-Mirza väed möödusid Šušast, tungisid Kura jõe orgu ja vallutasid Gandža. Septembris said nad aga Vene vägede käest Šamhori all lüüa, mille tulemusena Gandža vabastati. Abbas-Mirza katse vallutada Gandža teistkordselt lõppes tema vägede täieliku lüüasaamisega. Oktoobris paisati vaenlase väeriismed Araksi jõe taha. Nii kukkusid läbi Inglise diplomaatia poolt ülesässitatud iraani feodaalide revanšistlikud plaanid.

Vene sõjakunsti üleoleku kõrval etendas antud juhul suurt osa ka see, et Kaukaasia rahvaste poolehoid kuulus Venemaale. Kohaliku feodaalladviku hulka kuuluvatel Inglise—Iraani agentidel ei õnnestunud kõigile püüdlustele vaatamata Vene vägede tagalat nõrgestada. Reeturlike vürstide ja khaanide, samuti ka fanaatiliste mullade üleskutsed ei leidnud gruusia ja aserbaidžaani rahva hulgas vastukaja. Taga-Kaukaasia rahvad, kes olid oma saatuse sidunud Venemaaga, suhtusid Iraani vallutajaisse vaenulikult. Gruusia ja armeenia vabatahtlikud ning aserbaidžaani ratsaväeüksused, kes võitlesid ühise vaenlase vastu Vene vägede ridades, võtsid aktiivselt osa lahingutegevusest. Kohalikud elanikud osutasid vene sõjameestele kõikjal jõukohast abi.

Ida-Armeenia liidendamine Venemaaga. 1827. a. kevadel läksid Vene väed Jerevani suunas üle pealetungile. Sügiseks puhastati vaenlasest kogu Ida-Armeenia. Oktoobris vabastati Jerevan. Armeenlastest elanikkond tervitas vene sõjamehi kui vabastajaid rängast võõramaisest ikkest. Jerevani piiramisel tulid ümbruskonna elanikud hulgaliselt laagrisse ja aitasid vene sõdureid piiramistöödel. Lehvitades valgete rättidega avasid armeenlased Vene vägedele Jerevani väravad.

1827. a. oktoobris ületas Vene vägede eelsalk Araksi jõe, tungis Iraani ja vallutas Täbrise. Samuti kui Armeeniaski olid kohalikud elanikud rõõmsad oma orjastajate — iraani feodaalide lüüasaamise üle ja võtsid Vene vägesid vastu vaimustusega. Šahhi sõduritelt relvad ära võtnud, hakkas rahvas välja kihutama šahhi asehaldureid ja nende sõdureid.

Muidugi ei läinud Kadžaaride impeeriumi purustamine ja šahhi valduste osaline ühendamine Venemaaga Inglise diplomaatia plaa-

nidega kuidagi kokku. Sellepärast saabusid nad Täbrisesse, et pakkuda end vahendajaks Vene väejuhatuse läbirääkimistel šahhi valitsusega. Vene väejuhatus lõpetas sõjalise tegevuse, kuid lükkas Inglise esindajate ettepaneku tagasi ja astus ise läbirääkimistesse Abbas-Mirzaga.

Turkmantšai rahu. Vene delegatsiooni juhiks rahukonverentsil oli A. Gribojedov. Ta nägi palju vaeva, et vähendada Inglise diplomaatide mõju, kes veensid Abbas-Mirzad rahulepingu allakirjutamisega mitte kiirustama. Alles Vene vägede uus pealetung Teheranile tegi šahhi järeleandlikumaks ja ta andis Abbas-Mirzale volitused rahulepingu sõlmimiseks.

10. veebruaril 1828 kirjutati Turkmantšai külas alla rahutraktaadile, mille koostas A. Gribojedov. Šahh loobus igasugustest nõudmistest Põhja-Aserbaidžaanile ja loovutas Venemaale Jerevani ning Nahhitševani khanaadi. Peale selle tunnistas ta Venemaa ainuõigust pidada sõjalaevastikku Kaspia merel ja üldise vaba kaubaveo põhimõtet. Peale selle kohustus šahhi valitsus maksma 20 milj. hõberubla kontributsiooni.

Seega tugevdas Turkmantšai rahu tsarismi strateegilisi ja poliitilisi positsioone Kaukaasias ja kindlustas Vene kaubanduse arengut Kaspia mere rajoonis. Samuti takistas see rahu Briti koloniaalekspansiooni Kesk-Idas, kinnitas lõplikult Põhja-Aserbaidžaani ja Ida-Armeenia ühendamise Venemaaga.

3. VENE-TÜRGI SÕDA AASTAIL 1828—1829

Akkermani konventsioon. Janitšaride mässu ja sellele järgnenud janitšaride korpuse likvideerimise tagajärjel tekkinud sisemised rahutused sundisid Türgi sultanit vastu võtma tsaarivalitsuse ultimaatumi. Sultani tegid järeleandlikumaks ka Konstantinoopolis asuvate Inglise ja Austria saadikute soovitused. Inglismaa ja Austria valitsevad ringkonnad kartsid, et tsaar võib sultani eitavat vastust ära kasutada separaatseks Türgi-vastaseks väljaastumiseks.

1826. a. juulis kohtusid piirilinnas Akkermanis (praeguses Belgorod-Dnestrovskis) Türgi ja Vene täievolilised esindajad, et arutada ja reguleerida Vene-Türgi suhteid.

Pärast pikki läbirääkimisi kirjutati 7. oktoobril 1826 alla konventsioonile, mis kinnitas kõik vanad Vene-Türgi lepingud. Türklased kohustusid takistamatult laskma Vene laevu läbi väinade ning kinni pidama Moldaavia, Valahhia ja Serbia elanikkonna õigustest. Akkermani konventsiooni sõlmimine oli Vene diplomaatiale suureks, relva kaasabita saavutatud võiduks. See konventsioon kaitses Venemaa majanduslikke, poliitilisi ja strateegilisi huve Musta mere piirkonnas ning tegi reaalselt võimalikuks pikaleveninud idakriisi rahumeelse lahendamise.

Navarino lahing. Türgi diplomaatiline lüüasaamine Akkermanis jättis kõigile Balkani rahvaile sügava mulje. See innustas ka kreeka ülestõusnuid jätkama ebavõrdset võitlust Türgi reaktsiooniga. 1826. a. detsembris pöördusid kreeka patrioodid Vene valitsuse poole palvega osutada neile viivitamata sõjalist abi. 1827. a. aprillis valis rahvuskogu demonstratiivselt Kreeka presidendiks Johannes Kapodistriase, kes oli ligi 20 aastat olnud Venemaa diplomaatilises teenistuses.

Kartes Vene mõju tugevnemist Balkanil, püüdis Canning veel kord siduda tsaari käsi erilise konventsiooniga, mis sõlmiti Vene, Inglise ja Prantsuse esindajate vahel Londonis 1827. a. juulis. Konventsiooni, mis nägi ette kolme riigi vahendust Kreeka—Türgi läbirääkimistel, täiendati Vene esindajate nõudmisel salajase punktiga sundabinõude rakendamise võimalikkusest Türgi suhtes Kreeka rahustamise nimel.

Kuna sultanivalitsus endiselt vaherahu sõlmimisest kreeklastega kategooriliselt keeldus, tegi Vene saadik Londonis ettepaneku kehtestada Kreeka rannikul blokaad, et takistada Türgi—Egiptuse vägede ja sõjavarustuse juurdevedu. Inglise ja Prantsuse valitsus nõustusid sellega vastu tahtmist, sest kartsid, et Venemaa rakendab omapead mingeid surveabinõusid Türgi vastu.

Tulemuseks oli Venemaa, Inglismaa ja Prantsusmaa sõjalaevastiku saabumine Kreeka rannikule. Kui kolme riigi laevad 20. oktoobril 1827 Türgi—Egiptuse sõjalaevastiku ankrupaika Navarino lahte jõudsid, avasid türklased tule. Algas merelahing, mille tulemusena Türgi—Egiptuse laevastiku peajõud hävitati.

Akkermani konventsiooni tühistamine Türgi poolt. Teade Navarino lahingust tekitas Londonis ja Pariisis kahetsust ja nördimust. Inglise ja Prantsuse saadikud Konstantinoopolis püüdsid leevendada sultani pahameelt. Austria saadik veenis sultanit, et see Kreeka küsimuses sammugi ei taganeks, ning lubas suurendada relvade ja sõjavarustuse näol antavat abi. Kõik see tegi Türgi valitsust veelgi järeleandmatumaks.

Kaks kuud hiljem tühistas sultan Akkermani konventsiooni ja kutsus oma alamad «pühasse sõtta» venelaste vastu, süüdistades viimaseid kreeka ülestõusnute abistamises.

Pärast Akkermani konventsiooni ühepoolset tühistamist Türgi poolt oli selle kriisi rahulik reguleerimine võimatu. Uus Vene—Türgi sõda oli vältimatu.

Sõjategevus 1828. a. Sõjategevus Vene ja Türgi vahel algas 1828. a. aprillis peaaegu üheaegselt kahes kohas — Balkani poolsaarel ja Kaukaasias.

Vene 2. armee 94 000 jala- ja ratsaväelast läksid üle piirijõe Pruti ja liikusid Doonau suunas. Tsaari sõjanõunike koostatud plaani kohaselt pidid Vene väed üheainsa sõjakäiguga forsseerima Doonau, ületama Balkani mäeaheliku ja jõudma välja Konstantinoopoli lähistele. Plaanis alahinnati mägise sõjategevuspiirkonna

iseärasusi ja vastase strateegilisi võimalusi. Türgil olid Balkanil ja väinade tsoonis tugevad sõjajõud (kuni 127 000 sõdurit), kes võisid toetuda mitmele Doonau-äärsele kindlusele ning looduslikele vesija mägitõketele. Sellepärast on arusaadav, miks Balkani sõjakäik ei õigustanud tsaari väejuhtide lootusi, kes unistasid «sõjalisest jalutuskäigust Konstantinoopolisse».

Vene väed okupeerisid küll kiiresti Moldaavia ja Valahhia ning forsseerisid seejärel Doonau, kuid pärast seda hoidis neid tervelt viis nädalat paigal Brăila kindluse piiramine, seejärel takerdusid nad ligi kuuks ajaks Dobrudža soodesse. Kui siis lõpuks liiguti lõunasse, tuli jälle peatuma jääda kolme kindluse — Silistra, Šumla ja Varna ees. Kahte esimest vallutada ei õnnestunud. Varna vallutati alles oktoobris, kui Balkani mägiteed olid juba lume all ja Vene armee jõud lõpukorral. Järelikult ei andnud esimene sõjakäik Doonau taha otsustavaid strateegilisi tulemusi.

Sõja käigus tuli selgesti ilmsiks, kuivõrd tugev oli tsarismi pidurdav mõju sõjakunsti arengule. Tsaariarmee paraadliku ettevalmistuse ja tegeliku sõja vahel seisis haigutav kuristik. Vene armee, kes tungis peale kinnistes karreedes ja kolonnides, kes ei osanud tegutseda lahkrivis, kasutada maastikku ega manöövritaktikat, kandis tohutuid kaotusi ja maksis pealetungil verega iga jalatäie maa eest. Andetud väejuhid, nagu 2. armee raugastunud feldmarssal Wittgenstein, mõtlesid mitte niivõrd vaenlase elavjõu hävitamisele kui kindluste vallutamisele ning püüdsid neid alistada mitte tormijooksu, vaid pikaajalise piiramisega. Sõdurid nälgisid. Vägedes möllasid skorbuudi-, koolera- ja katkuepideemiad. Moonapuudusel kaotas ratsavägi peaaegu kõik hobused. Kurnatud suurtükihobused nõrkesid kahurite ees.

Edukamad olid lahingud Kaukaasias. Kaukaasia üksiku korpuse väeosades oli vähem tunda araktšeejevluse mõju ja nende lahingulis-moraalsed omadused olid kõrgemal tasemel. Vägede juhtivas koosseisus oli rohkesti Kaukaasiasse väljasaadetud dekabriste, kes moodustasid tolleaegse vene ohvitserkonna paremiku. Nad järgisid vene sõjateaduse eesrindlikke traditsioone, arendasid ja rikastasid neid sõja käigus. I. Burtsov, V. Valhovski, M. Puštšin ja teised ohvitserid-dekabristid aitasid palju kaasa Kaukaasia korpuse sõjalistele edusammudele. Ametlikes ringkondades aga püüti seda kirjutada tsaari lemmiku, andetu ja otsustusvõimetu Paškevitši arvele, kes oli määratud Kaukaasia vägede ülemjuhatajaks erru lastud Jermolovi asemele, keda kahtlustati sidemetes dekabristidega.

Kuigi Paškevitš oli 50 000-mehelise Türgi armee vastu eraldanud vaid 25 000 jala- ja ratsaväelast, hoidsid Kaukaasias sõja algusest peale lahingulist initsiatiivi enda käes Vene väed. Kahe kuuga vallutasid nad Karsi, Ahhalkalaki, Ahhaltsihhe kindlused ja purustasid türklaste kaitsesüsteemi Kaukaasia piiril. Hävitanud vaenlase peamised väliüksused Ahhaltsihhe lähistel, puhastasid nad vaenlasest laialdased maa-alad Armeenia mägedes ja Väike-Kau-

kaasias. Peale selle vallutasid teised Vene väesalgad mereäärsed Anapa ja Poti kindlused.

Vene-vastase koalitsiooni loomise katse nurjumine. Wittgensteini armee ebaõnn Doonau taga rõõmustas Venemaaga konkureerivate riikide poliitikategelasi. Kuid Vene vägede viibimine Doonau vürstiriikides ja Bulgaarias, eriti aga nende edu Taga-Kaukaasias tekitasid Londonis ja Viinis ärevust. Püha Liidu liikmete endisest üksmeelest polnud peaaegu midagi järele jäänud.

1828. a. sügisel koondas Austria demonstratiivselt oma väed idapiirile. Austria kantsler Metternich esitas idee ulatusliku Vene-vastase koalitsiooni loomisest, millest pidid osa võtma kõik tähtsamad Euroopa riigid — Austria, Inglismaa, Prantsusmaa ja Preisi. Idee leidis inglise kodanluse kõige agressiivsemates ringkondades elavat vastukaja. Mitmed inglise ajalehed arendasid kärarikast Vene-vastast kampaaniat, hirmutades ühiskondlikku arvamist Briti India-valdusi ähvardava «vene hädaohuga». Inglismaa sõjalistes ringkondades arutati juba koalitsioonilise Vene-vastase sõja plaani.

Otsesest vahelesegamisest Vene-Türgi sõtta aga Inglise ja Prantsuse valitsused hoidusid. Selle asemel hakkasid Briti diplomaadid uue jõuga kokku klopsima Iraani ja Türgi Vene-vastast blokki. Nad õhutasid türgi pašasid alustama Taga-Kaukaasias vastupealetungi, kihutasid šahhi üles uuesti sõdima Venemaaga. 1829. a. jaanuaris organiseerisid Inglise missiooni ülalpidamisel olevad šahhi aukandjad Teheranis kallaletungi Vene saatkonnale, mille tagajärjel tapeti elajalikult A. Gribojedov ja saatkonna-ametnikud. Türgi väejuhtidele oli see vastupealetungi signaaliks, millega nad lootsid lõpetada šahhi kõhklused.

Kuid Vene Kaukaasia korpus ajas nurja vaenlase katsed tagasi võita kaotatud kindlused ja purustas vaenuväed Ahhaltsihhe müüride all. Türklaste järjekordne kaotus mõjus šahh Feth-Alile kainestavalt. Ta ei söandanud tühistada Turkmantšai lepingut ja alustada uut sõda Venemaaga ning avaldas seepärast ametlikult kahetsust Teherani tragöödia puhul.

Balkani sõjakäik ja uued edusammud Taga-Kaukaasias. Vaatamata sellele, et tsaari-Venemaa oli Lääne kapitalistlikest riikidest maha jäänud, oli ta sultani-Türgist majanduslikult ja sõjaliselt siiski tugevam. Wittgensteini asemele tulnud uus ülemjuhataja I. Diebitsch korraldas pärast ühe tähtsama Doonau-äärse kindluse Silistra kapituleerumist sõjakäigu Balkani poolsaarele. Läbinud üheksa päevaga üle 150 km ja purustanud vaenlase tugevad kaitseüksused, ületasid Vene väed kõrge Balkani mäeaheliku ja jõudsid Lõuna-Bulgaariasse. Kuu aja pärast marssisid nad juba Adrianoopolisse.

Bulgaarlased ja kreeklased nagu moldaavlased ja valahhidki avaldasid sügavat poolehoidu Vene armeele. Kuid tsaari väejuhid lõid kontakti ainult ekspluateeriva ladvikuga. Nad kartsid esile kutsuda rahva ülestõusu Türgi ikke vastu ja hoidsid tagasi tööta-

vate hulkade vaimustusepuhanguid, kes tahtsid, relv käes, osa võtta sõjast Türgi vastu. Tsarism ei püstitanud endale mingeid vabastuslikke eesmärke: ta kasutas Balkani rahvaste rahvuslikku vabadusliikumist kui ühte hooba oma poliitikas idaküsimuses. Vene armee sõjalised edusammud aga aitasid objektiivselt kaasa rahvuslikule vabadusvõitlusele Balkanil.

1829. a. suvel purustasid Kaukaasia korpuse sõjamehed vaenlase ülekaalukad jõud ja vallutasid Erserumi ning jõudsid edasi liikudes Trapezundi lähistele.

1829. a. sõjakäigust võtsid osa neli Aserbaidžaani ratsaväepolku, kaks Armeenia jalaväepataljoni ning mitu üksikut armeenia ja gruusia vabatahtlike väesalka. Võitluses ühise vaenlase vastu tugevnes vene rahva sõprus Taga-Kaukaasia rahvastega. Kõikjal osutasid kohalikud elanikud Vene vägedele jõudumööda abi ja aitasid kaasa nende edasitungile.

Adrianoopoli rahu. Türgi sultaniriiki tabas täielik lüüasaamine. Vene armee avangard asus Konstantinoopolist 60 km kaugusel. 2. septembril 1829 kirjutati Adrianoopolis alla Vene ja Türgi vaheline rahuleping. Venemaa territoriaalsed võidud olid tühised. Ta sai Doonau suudmes asuvad saared, Musta mere äärse Kaukaasia ranniku (välja arvatud Batumi) ja Ahhaltsihhe piirkonna. Sultan tunnistas Vene kaubalaevade liikumisõigust Musta mere väinades ja kõigis Türgi vetes, samuti vene kaupmeeste kauplemisvabadust kogu Türgi impeeriumi piires. Türgi valitsus kohustus täitma kõik Akkermani konventsiooni tingimused Doonau vürstiriikide ja Serbia autonoomia suhtes, samuti andma Kreekale riikliku iseseisvuse. Seega oli Adrianoopoli rahul suur tähtsus Balkani rahvaste vabastamisel Türgi ikkest. Venemaa võit andis Moldaaviale, Valahhiale ja Serbiale autonoomia ning täieliku iseseisvuse Kreekale.

Adrianoopoli rahuga kindlaks määratud uus Vene—Türgi piir Kaukaasias kindlustas Gruusia julgeoleku, kinnitas Ida-Armeenia ühendamise Venemaaga ning lõpetas Türgi ekspansiooni ja orjakauplemise Kaukaasia Musta mere rannikul.

Adrianoopoli rahu soodustas kaubavahetust Mustal merel ja aitas sellega teatud määral kaasa tootlike jõudude arengule Musta mere äärsetes Venemaa lõunakubermangudes, kuigi see areng oli riigis valitsevate pärisorjuslike suhete tõttu väga aeglane. Mida suuremat kasu tõid riigi majanduslikule arengule tsarismi välispoliitilised edusammud, seda rohkem süvendasid nad sisemisi vastuolusid ja pärisorjusliku süsteemi üldkriisi. Aktiivse idapoliitikaga tahtis tsarism kindlustada pärisorjuslikku korda. Mõneks ajaks võis ta teravat sisepoliitilist võitlust tõepoolest nõrgestada, kuid aja jooksul andis taoline poliitika otse vastupidiseid tulemusi: sisemised majanduslikud ja sotsiaalsed vastuolud teravnesid veelgi.

1833. a. Vene-Türgi leping. 20-ndate aastate idakriis lõppes üldiselt Venemaa kasuks. Venemaa mõju kõikides Ees- ja Kesk-Aasia maid puudutavais küsimustes kasvas märgatavalt.

1831. a. astus Egiptuse paša Muhammed-Ali vasallisõltuvusest vabanemise eesmärgil välja Türgi sultani vastu. Tema seljataga tegutsesid Prantsuse agendid. Juba Napoleon I ajal unistas prantsuse kodanlus Kesk-Ida turgude vallutamisest. 1832. a. suvel tungisid Egiptuse väed Väike-Aasiasse ja ähvardasid otseselt Konstantinoopolit. Nikolai I pakkus sultanile oma vahendust Türgi—Egiptuse konflikti reguleerimisel. Tsaari erakorraline saadik N. Muravjov saadeti Aleksandriasse, et veenda Muhammed-Alid lõpetama sõjategevust. Mõne aja pärast sõitis sultani palvel Bosporusse Vene eskaader ja saatis väina Aasia-poolsele rannikule 14 000-mehelise dessantüksuse. Hunkiar-Iskelessi (tõlkes «Valitseja sadam») lähedale laagrisse asunud Vene väed võtsid kaitsepositsioonid sisse Türgi pealinnast ida pool. Muhammed-Ali väed olid sunnitud lõpetama liikumise Konstantinoopoli suunas.

Türgi—Egiptuse konflikt lahenes peagi, seda enam, et nüüd ka Inglise—Prantsuse diplomaadid, kes püüdsid võtta Vene vägedelt ettekäänet Konstantinoopoli all viibimiseks, soovitasid Muhammed-Alil kiiremini sultaniga kokku leppida.

Sultan omalt poolt taotles, et Vene eskaader ja dessantüksus iga hinna eest lahkuksid. 1833. a. juulis, kaks päeva enne Vene vägede täielikku evakueerimist Bosporuse kallastelt, kirjutati Vene väejuhatuse peakorteris Hunkiar-Iskelessis alla Vene-Türgi lepingule, mille põhjal Venemaa lubas vajaduse korral anda sultani käsutusse oma relvastatud jõud, kuna Türgi pidi vastutasuks sulgema Dardanellid välisriikide sõjalaevadele. Viimane tingimus fikseeriti erilises salajases lepinguartiklis.

Järelikult suleti Must meri teiste riikide merejõududele, kaks suurimat Musta mere äärset riiki — Venemaa ja Türgi — võtsid aga endile vastastikused kohustused sõjaliseks koostööks. See oli Vene diplomaatia hiilgav saavutus.

Lääneriigid suhtusid Vene-Türgi lepingusse varjamatu vaenulikkusega. Inglise ja Prantsuse valitsus teatasid, et nad hakkavad tegutsema nii, nagu poleks mainitud traktaati olemaski. Vene vastunoodis märgiti, et Venemaa hakkab omalt poolt toimima nii, nagu poleks Inglise ja Prantsuse valitsuse avaldust olnudki.

Inglise—Vene vastuolude teravnemine. Tööstuskapitalismi arenemisega Lääne-Euroopa riikides suurenes nende riikide püüd vallutada Idamaade laialdased turud. Selles suunas tegutses eriti aktiivselt inglise kapital, mis tungis Lähis- ja Kesk-Idas peale kahest suunast korraga: Indiast ja Musta mere rannikult. 1830. a. avati Trapezundis Inglise konsulaat, hiljem tekkisid Trapezundis,

Erserumis ja Täbrises mitmesuguste inglise kaubafirmade filiaalid. Inglise kapitali kasvava ekspansiooni tagajärjel kaotas vene kodanlus Väike-Aasia turgudel ühe positsiooni teise järel, Türgi muutus aga üha rohkem Lääne-Euroopa kapitalistlike riikide poolkolooniaks.

Inglise agendid püüdsid nõrgendada Venemaa mõju Musta mere rajoonis ja õhutasid sellepärast türgi pašade revanšistlikke meeleolusid, tehes samal ajal õõnestustööd Kaukaasia mägilaste hulgas. Briti saatkonna sekretär Konstantinoopolis D. Urquhart käis mitu korda illegaalselt Lääne-Kaukaasias. Tšerkesside hulgas viibis pikka aega Urquharti lähedane sugulane, Briti armee ohvitser Stuart, samuti tema kaastööline Longworth. Keegi James Bell, kes vedas tšerkessidele salakaupa, ütles enda olevat Inglise kuninga saadiku. Kuninga manifestina näitas ta kirjaoskamatutele mägilastele tavalise Londoni ajalehe vana eksemplari.

Varustades mägilasi relvade ja püssirohuga, õhutasid inglise emissarid neid kallale tungima Vene kordonitele ja kasakastaniitsadele. Kui Vene valvelaevad 1836. a. Kaukaasia ranniku juures sõjavarustusega koormatud Inglise kuunari «Vixeni» kinni pidasid, püüdis Inglise välisminister Palmerston vahejuhtumit kasutada selleks, et sundida Venemaad loobuma oma õigustest Musta mere rannikule Kaukaasias.

Loonud sideme käputäie feodaalaristokraatidega, püüdsid Inglise agendid luua Tšerkessi nukuvalitsuse Inglismaa protektoraadi all. Isekeskis rääkisid nad küüniliselt: «Tšerkessid võitlevad meie eesmärkide nimel.»

Peale agressiivsete plaanide Kaukaasias püüdis inglise kodanlus allutada ka Afganistani ja Kesk-Aasiat. 1825. a. alates liikusid Inglise agendid tihti Buhhaara emiraadis. 1839. a. alustasid inglise kolonisaatorid sõda afgaani rahva orjastamiseks, mille käigus Inglise agentuur laiendas oma tegevust Kesk-Aasias. Inglise luurajad tungisid Hiiva ja Kokandi khaaniriiki, mõnikord aga isegi Kasahstani Kaspia-äärsetesse steppidesse. Nad meelitasid Kesk-Aasia maade khaane sõlmima inglise kaupmeestele kasulikke kaubalepinguid ning püüdsid Buhhaara, Hiiva ja Kokandi khaaniriikidest kokku klopsida Vene-vastast koalitsiooni.

Kapitalistliku Inglismaa laienev ekspansioon ja Inglise agentuuri õõnestustegevus Kesk-Aasias tekitas ärevust nii vene kodanluse kui ka tsaari-Venemaa valitsevais ringkondades. XIX sajandi 40-ndail aastail moodustas Vene kaupade väljavedu Kesk-Aasiasse u. 40% kogu Vene ekspordist Idamaadele. Kesk-Aasiasse veeti kolm neljandikku Venemaa puuvillatoodetest, sellega koos suurenes pidevalt Kesk-Aasia puuvilla sissevedu Venemaale.

Toetades kaubavahetust Kesk-Aasia khaaniriikidega, hoolitses tsarism ka oma strateegiliste positsioonide ja poliitilise mõju tugevdamise eest Kesk-Aasias. XIX sajandi 30-ndatel aastatel rajati uued kindlustused Kaspia kirderannikule ja teisele poole Uraali jõge

(Orsk—Troitski liin). Vastuseks Inglise vägede sissetungile Afganistani võttis Orenburgi kindralkuberner V. Perovski 1839. a. ette sõjakäigu Hiiva khanaati. See ekspeditsioon oli aga halvasti organiseeritud ja sõjaväel tuli suurte kaotustega poolelt teelt tagasi pöörduda.

Hiljem nihutati Vene piirikordonid Kasahhi steppides edasi kuni Turgai jõeni, seejärel aga kuni Sõr-Darja alamjooksuni.

Kasahhi sultanid, kes ei tahtnud loobuda oma hõimukaaslaste ekspluateerimise monopolist, otsisid võitluses Venemaa vastu liitlasi naabruses asuvate Kesk-Aasia khaanide seast. Kasahhi rahvahulgad aga nägid liitumises Venemaaga võimalust Kesk-Aasia khaanide rüüsteretkedest ja sisemistest feodaalvaenustest pääsemiseks. 1846. a. astusid Vene alamlusse Vanema Žuzi kasahhid, kes varem olid Kokandi khaanide võimu all. Sellega oli peaaegu lõpule viidud Kasahstani ühendamine Venemaaga, mis algas juba XVIII sajandi esimesel poolel.

Amuurimaa piiristamine. Venemaa suhted Hiina ja Jaapaniga. Seoses kapitalistlike lääneriikide ekspansiooniga Kaug-Idas ja Vaiksel ookeanil jäi XIX sajandi keskpaiku täiesti soiku Venemaa ja Hiina vaheline kaubavahetus ja Vene-Ameerika kompanii tegevus. Ameerika kapitalistid likvideerisid vene asundused Kalifornias.

Kujunenud olukord sundis tsarismi pühendama Kaug-Ida probleemidele palju suuremat tähelepanu. Suur tähtsus oli seepärast Ida-Siberi kindralkuberneri N. Muravjovi tegevusel, kes korraldas ekspeditsiooni mööda Amuuri jõge ja organiseeris Amuurimaa asustamise vene põlluharijatega. Amuurimaa põliselanikud — nivhid ja oltšid ei maksnud andamit Hiina keisrile. Hiina asundusi siin ei olnud.

Aastail 1850—1853 rajati kapten G. Nevelski ekspeditsiooni tegevuse tulemusel Vene valvepunktid Amuuri jõe suudmele, De Castries' ja Hadži (praegune Sovetskaja Gavan) lahte, samuti Sahhalini lõunaossa. 1851. a. loodi Taga-Baikali kasakavägi, 1855. a. asusid vene kasakad ja talupojad elama Amuuri pahemale kaldale. Aasta hiljem moodustati Primorje piirkond, kahe aasta pärast aga Amuuri kasakavägi.

1858. a. sai Venemaa Aiguni lepingu põhjal tagasi territooriumid Amuuri jõe pahemal kaldal, mis olid Nertšinski lepinguga läinud Hiinale. 1860. a. Pekingi lepinguga märgistati piirid maaaladel, mis jäid Nertšinski ja Aiguni lepingutega piiristamata. Määrati kindlaks Vene—Hiina piir Ussuurimaa ja Hiina loodeosa vahelisel alal. Samal aastal asutati Vladivostoki linn ja sadam.

1855. a. Simoda leping Jaapaniga aitas kaasa Vene—Jaapani suhete reguleerimisele ja kaubavahetuse arendamisele mõlema maa vahel.

Püha Liidu taaselustamise katsed. 1830. a. püüdis Nikolai I koos Austria ja Preisiga organiseerida interventsiooni revolutsiooni mahasurumiseks Prantsusmaal ja Belgias, kuid see ei andnud tulemusi. Sellest hoolimata tegi ta ka pärast 1830.—1831. a. sündmusi katset läheneda Preisi ja Austria monarhidele, et alustada ühist võitlust revolutsioonilise liikumise vastu. Nikolai I hellitas lootusi Püha Liidu restaureerimiseks, mis lagunes tegelikult juba 20-ndail aastail idakriisi perioodil.

1833. a. leppis Nikolai I Austria keisri ja Preisi kuningaga kokku abistada üksteist uue ülestõusu puhkemisel Poolas. See fikseeriti erilises Münchengrätzis (Austrias)[93] sõlmitud konventsioonis. Münchengrätzis kirjutati alla ka Austria—Vene konventsioonile koostöö kohta idaküsimuses. Tsaar lootis, et ta haarab sellega Austria oma idapoliitika mõjusfääri, kuid tegelikult mässis end sisse Lähis-Ida ja eriti Balkani probleemi puudutavates küsimustes. Et veelgi enam Austriale läheneda, viis Nikolai I Vene väed ettenähtust varem Doonau vürstiriikidest välja. Adrianoopoli rahu tingimuste kohaselt pidid nad seal viibima seni, kuni Türgi tasub täielikult oma kontributsiooni.

Tsarismi taganemine idaküsimuses. Nikolai I eesmärk oli poliitiliselt isoleerida Prantsusmaad, keda ta pidas «revolutsiooninakkuse» koldeks. Seepärast ta püüdiski visalt läheneda Inglismaale, arvestades — ja seda mitte alusetult —, et inglise aristokraatia poolehoid kuulub tsarismile kui Euroopa sandarmile. Sel eesmärgil oli ta valmis loobuma isegi eelistest, mida talle andis Hunkiar-Iskelessi leping. 1840. a. nõustus tsaarivalitsus alla kirjutama Londoni konventsioonile, milles neli riiki — Venemaa, Inglismaa, Preisi ja Austria — garanteerisid kollektiivselt Türgi sultaniriigi puutumatuse. Prantsusmaad täielikult isoleerida ei läinud aga Nikolai I-l korda. Inglise diplomaadid nõudsid, et idaküsimuse lahendamisest peab osa võtma ka Prantsusmaa. 1841. a. sõlmiti teine Londoni konventsioon — seekord juba Prantsusmaa osavõtul. Konventsiooniga kuulutati Musta mere väinad neutraalseks. Sõjalaevadele, sealhulgas ka Vene omadele, keelati sõita läbi Bosporuse ja Dardanellide. Mõistagi ei garanteerinud see Vene ranniku julgeolekut, kuna sõja korral võisid Türgiga liidus olevate riikide sõjalaevad takistamatult sõita Musta merre.

1844. a. sõitis Nikolai I Inglismaale, et kokku leppida inglise poliitikategelastega mõjusfääride jaotamise asjus Lähis-Idas. Kuid Inglise ministrid keeldusid niisugusest kokkuleppest, kuna inglise kodanlus tahtis jääda ainuvalitsejaks idamaade turgudel.

Tsarism ja 1848. a. revolutsioon. Tsaarivalitsuse välispoliitika kontrrevolutsiooniline suunitlus tuli eriti selgesti ilmsiks

[93] Miriehovo Hradiště nüüdses Tšehhoslovakkia SV-s. *Toim.*

1848. a. revolutsiooni perioodil Euroopas. Juba 1846. a. kehtestas tsaarivalitsus erakorralise seisukorra Poolas, Bessaraabias ja Paremkalda Ukrainas. Kiievi garnisoni sõduritele jagati välja lahingupadrunid, kõikjal tugevdati sõjaväepatrulle, arreteeriti progressiivselt meelestatud haritlasi.

Katkestanud diplomaatilised suhted revolutsioonilise Prantsusmaaga, hakkas Nikolai I tegema energilisi ettevalmistusi interventsiooniks. Ta laenas Austria keisrile suure rahasumma, viis oma väed Doonau vürstiriikidesse ja aitas Türgi sultanil maha suruda seal puhkenud rahvuslikku vabadusliikumist. Tsaari käsul koondati Vene—Austria piirile rohkem kui 100 000 sõdurist koosnev eriarmee. 1849. a. saatis Nikolai I selle armee üle piiri, et abistada Austriat arveteõiendamisel revolutsiooniga Ungaris. Sellega tõi Nikolai I tsarismile rahvusvahelise sandarmi kuulsuse.

Eesrindlikud inimesed Venemaal tundsid rahvaste revolutsioonilisele vabadusliikumisele palavalt kaasa ning mõistsid hukka tsarismi kontrrevolutsioonilise poliitika. Noor N. Tšernõševski kirjutas oma päevikusse: «Võit ungarlaste üle on kurvastav.» Emigratsioonis viibiv A. Herzen hüüdis meeleheite ja pahameelega: «Ole sa neetud, vere ja hulluse aasta, võidutseva labasuse, metsikuse ja nürimeelsuse aasta!»

Tsaariarmees endas leidus mehiseid inimesi, kes julgelt astusid välja tsarismi kontrrevolutsioonilise poliitika vastu. Kapten Aleksei Gussev organiseeris rühma Ungari ülestõusule kaasatundvatest ohvitseridest. Gussev ja tema seitse mõttekaaslast anti sõjakohtu alla ja hukati. Tänapäeval kannab üks Ungari pealinna Budapesti tänavaid Aleksei Gussevi nime. Vastukaaluks rahvusvahelise sandarmi poliitikale püstitasid vene intelligentsi parimad esindajad idee solidaarsusest revolutsionääridega välisriikides. «Revolutsioonilise Venemaa lootused ja püüdlused,» kirjutas Herzen, «langevad kokku revolutsioonilise Euroopa lootuste ja püüdlustega.»

XXX peatükk

IDEELINE VÕITLUS XIX SAJANDI 30—40-ndail AASTAIL. REVOLUTSIOONILIS-DEMOKRAATLIKU IDEOLOOGIA TEKKIMINE

1. REVOLUTSIOONILIS-DEMOKRAATLIKU LIIKUMISE TEKKIMISE EELDUSED

Ajalooline olukord Vene revolutsioonilis-demokraatliku liikumise arengu perioodil. Nagu märgitud, määratles Lenin aadlirevolutsionääride perioodi aastatega 1825—1861 ning pidas selle peamisteks esindajateks dekabriste ja Herzenit. Nad olid ühe ja

sama revolutsioonilise liikumise etapi kahe sugupõlve esindajad, kusjuures kumbki sugupõlv tegutses erisugustes ajaloolistes tingimustes.

XIX sajandi teisel veerandil muutus riigi sotsiaal-majanduslik olukord palju keerulisemaks, aga ühtlasi ka selgemaks: pärisorjusliku majanduse lagunemine, vanade tootmissuhete kriis süvenes järsult. Arenes talurahvaliikumine. Kujunesid eeldused järgnevaks revolutsiooniliseks situatsiooniks (aastad 1859—1861), mille ajal Venemaal kaotati pärisorjus ja kindlustus uus, kapitalistlik tootmisviis.

Järelikult toimus Venemaal XIX sajandi 30—50-ndail aastail suur ajalooline pööre, üleminek feodalismilt kapitalismile. See määras ka XIX sajandi teise veerandi eesrindlike inimeste ideoloogia. Päevakorda kerkis pärisorjuslike suhete likvideerimine.

Uus olukord seadis revolutsioonilise liikumise tegelaste ette ka uusi ülesandeid, mida nende eelkäijad võisid ainult aimata ja ähmaselt ette kujutada. Eesrindlike vene inimeste maailmavaate kujunemisele aitas palju kaasa tutvumine Hegeli dialektika ja Feuerbachi filosoofilise süsteemiga, samuti utopistliku sotsialismi teooriatega (Saint-Simon, Fourier, Enfantin jt.).

Revolutsioonilise liikumise uued ülesanded. Dekabristide ülestõusu ebaõnnestumine püstitas revolutsiooniliste traditsioonide jätkajate ette uue tähtsa küsimusena revolutsionääride suhtumise rahvasse. Tsarismi poolt mahasurutud ülestõus näitas, et revolutsiooni võidu tagatiseks on rahva osavõtt revolutsioonist. Sellepärast kerkiski pärast 1825. a. ühiskondliku tähelepanu keskpunkti rahva osavõtt revolutsioonist.

«Iisaku väljakul tuli vandenõulastel [dekabristidel] puudu *rahvast*,» nii määratles dekabristide kaotuse põhjust A. Herzen. Küsimus rahvast ei olnud muidugi võõras ka esimesele aadlirevolutsionääride sugupõlvele. Dekabristid olid enda arvates revolutsionäärid, kes astuvad välja rahva heaolu nimel ning pidasid isegi võimalikuks, et rahvas neid teatud määral toetab. Kuid soovides tegutseda rahva heaks, kartsid nad iseseisvat rahvarevolutsiooni ja tegutsemist rahva kaasabil ega julgenud äratada tema aktiivset jõudu. Nüüd sai aga revolutsioonilises ideoloogias rahva probleem uue, palju selgema ja õigema tõlgenduse; seda hakati uurima palju sügavamalt ja arusaamine rahva otsustavast osast ajaloolises arengus tegi suure sammu edasi. Toetumine rahvale, tema soovide ja huvide arvestamine muutus küpsenud ajalooliste ülesannete lahendamise põhinõudeks. See Vene revolutsioonilise liikumise suurepärane joon tuleb käsitletaval perioodil ikka selgemini ilmsiks. Seda valmistas ette dekabristide liikumine, selge arusaamine dekabristide kaotuse põhjustest, kusjuures nende kibedate kogemuste analüüs aitas seda arusaamist edaspidi veelgi süvendada.

Samal ajal aga aadlirevolutsionääride uus põlvkond ei teadnud veel, kuidas rahvale läheneda, kuidas oma liikumist rahva omaga

ühendada. Siit tulenes ka aadlirevolutsionääride hilisemale tegevusele omapärane joon: mõnetine kartus rahvaliikumise ees, kuigi rahvaliikumise ajaloolist tähtsust tunnustati. Pealegi olid talurahva, tööliste ja soldatite väljaastumised 30—40-ndatel aastatel veel hajutatud, stiihilised ja niivõrd nõrgad, et revolutsionääridel polnud võimalik valitseva korra vastast avalikku, massilisele rahvaliikumisele tuginevat pealetungi ette valmistada.

Kui aadlirevolutsionäärid ei suutnud oma probleeme lõplikult lahendada, siis segaseisuslik-demokraatliku liikumise tegelased suutsid üle saada aadlirevolutsionääride programmi piiratusest ja kartusest rahvarevolutsiooni ees. Revolutsiooniliste segaseisuslaste järjekindlama demokraatliku ideoloogia ilmumine ajalooareenile oli antud perioodi väga tähtsaks tunnuseks.

Selle perioodi omapäraks oli ka vene eesrindliku kirjanduse osatähtsuse suurenemine revolutsioonilise liikumise ajaloos. Artikkel ajakirjas, loengutsükkel ülikoolis, kirglik kõne konspiratiivses ringis, salaja käest kätte edasiantud käsikirjad — kõik need olid tähtsaks agitatsiooni ja propaganda vormiks.

Seega jäi ka XIX sajandi 30—40-ndatel aastatel eesrindliku ühiskondliku liikumise ajalooliseks põhiülesandeks võitlus pärisorjuse ja isevalitsuse vastu. Kuid niisuguste vaenlastega polnud enam võimalik võidelda vana viisi, n.-ö. dekabristlikult. Oli vaja uusi inimesi, uut mõttetööd. Koos dekabristidega kadus ajaloo näitelavalt revolutsionääride-aadlike esimene põlvkond, kes asus rünnakule isevalitsuse vastu, kuid sai lüüa. Aadlirevolutsionääride uus põlvkond — A. Herzen, N. Ogarjov — kasvas ja küpses esimeste revolutsiooniliste väljaastumiste kogemuste uurimise najal. Neil aastail sirgus ka Vene revolutsioonilis-demokraatliku liikumise algataja V. Belinski.

Vene revolutsioonilise liikumise keskuse purustamine tõi kaasa raskeid tagajärgi. Hulk aega puudus Venemaal revolutsiooniline organisatsioon, kes oleks koondanud enda ümber kõik allesjäänud jõud. Tegutsesid ainult laialipillatud revolutsioonilised ringid. Suurim raskus, millega revolutsionääride uue põlvkonna esindajad kokku põrkasid, oli revolutsioonilise situatsiooni puudumine Venemaal 30—40-ndail aastail. Rahvas polnud avalikuks väljaastumiseks veel valmis, polnud loodud ka otseseid eeldusi võimalikuks revolutsiooniliseks plahvatuseks. Talurahvarahutuste arv suurenes aasta-aastalt: üheksa aasta jooksul (1826—1834) oli 145 rahutust, seega keskmiselt 16 aastas; kümne aastaga (1835—1845) oli 216 rahutust, s. t. nende keskmine arv aastas kasvas 21-ni. Järgneva kümne aasta (1845—1854) kohta on teada juba 348 rahutust — keskmiselt peaaegu 35 aastas. Kuid revolutsiooniline situatsioon tekkis alles 50-ndate aastate lõpul. Seda tähelepanuväärsem on see, et vaatamata revolutsiooniliseks väljaastumiseks valmis oleva rahvamassi puudumisele, hakkasid liikumise parimad esindajad

juba jõudma järeldusele, et revolutsioon rahva osavõtuta on võimatu. Ühiskondliku liikumise eesrindlike esindajate teadvusse juurdus üha kindlamini mõte, et rahval on võitluses uue elu eest otsustav tähtsus. See oli juba suur ideeline saavutus.

2. AMETLIKU RAHVUSLUSE TEOORIA — REAKTSIOONI IDEELINE RELV. RINGID 20-ndate AASTATE LÕPUL JA 30-ndatel AASTATEL

Ametliku rahvusluse teooria. Feodaal-pärisorjusliku baasi vana pealisehitus, isevalitsus, koondas ajalooprotsessis tekkivate uute nähtuste vastu kõik oma jõud. Seejuures ei piirdunud reaktsioon ainult väljasaatmiste ja vangistustega, vaid lõi ka oma ideoloogia, kohandades seda Venemaa tingimustele palju hoolikamalt kui Püha Liidu ideoloogiat. Tekkis nn. ametliku rahvusluse teooria. See teooria idealiseeris feodaalseid institutsioone, kuulutas need igavesteks ja vankumatuteks. Ametliku rahvusluse teooria väitis, et vene rahvas on loomuldasa usklik ja õigeusule ustav, seisab iidsetest aegadest «tsaari eest», kelles ta näeb jumala asemikku maa peal, mõisnik aga on temale kui lihane isa. Sellest lähtuvalt jutlustati, et rahvas on juba ammu pärisorjusega «harjunud» ja peab seda endale kohaseks. Selle teooria põhimõtted võeti lühidalt kokku «kolmainsuse valemis»: õigeusk, isevalitsus ja rahvuslus.

Ametliku rahvusluse teooria loojaks peetakse rahvahariduse ministrit krahv S. Uvarovit, kuid selle teooria lähtepunkte võib leida juba N. Karamzini poliitilistes kirjutistes ning Nikolai manifestides «juhtumi» kohta Senati väljakul, kus toimunud «mäss» kuulutati teoks, mis ei vastavat tsaari armastava vene rahva olemusele. Krahv Uvarov formuleeris juba kujuneva teooria ning XIX sajandi 30-ndatel aastatel omandas see lõpliku kuju.

Ametliku rahvusluse teooria vastandas «rahuliku» ja «stabiilse» pärisorjusliku Venemaa «rahutule» ja «laostuvale» Läänele. Uvarov kuulutas Venemaa mineviku ja oleviku «suurepäraseks», pärisorjuse tulevik oli tema arvates midagi kõrgemat kõige julgemastki fantaasiast. Teooria tähtsaim praktiline järeldus oli see, et rahvuslus seisneb «piiritus ustavuses ja andumises isevalitsusele». Oleks väär selle teooria tähtsust alahinnata. Ametliku rahvusluse teooria püüdis võtta revolutsionääridelt nende vaheda relva — teadmise, et rahvas on revolutsiooni aktiivne jõud. Iganenud ametliku rahvusluse ideoloogia toetas aktiivselt pehkinud baasi, millest oli võrsunud, ja püüdis selle iga pikendada.

Valitsuse käsutuses oli laialdane ja keeruline reaktsiooniliste ideede propageerimise süsteem, mille haarmed ulatusid maakooli ja külakirikusse, pealinna õppeasutustesse, ajalehtedesse, ülikooli, haridusministeeriumi, tsensuuri ja Pühimasse Sinodi. Reaktsiooni ja vaimupimeduse teooria laialdane levitamine mürgitas teadvust

ja pidurdas selle arenemist. Tema suuvoodriks olid haritud inimesed, head kõnemehed, Moskva ülikooli professorid Ševõrjov ja Pogodin, kõrged ametnikud Bludov ja Korf ning terve kari reaktsiooni teenreid kirjanduses — Bulgarin, Gretš, Kukolnik, Senkovski. Kirjanik Faddei Bulgarin oli ka reaktsioonilise suurajakirjanduse väljaandja. Ta andis välja iga päev ilmuvat ajalehte «Severnaja Ptšela», populaarset nädalaajakirja «Sõn Otetšestva» koos kirjandusliku lisaga, peale selle almanahhe ja romaane.

Niisugune oli olukord, milles tuli elada ja võidelda Vene ühiskondliku liikumise eesrindlikel esindajatel.

Vendade Kritskite ring. Dekabristide ülestõusu mahasurumine ei peatanud Vene revolutsioonilist liikumist. 30—40-ndate aastate ühiskondliku liikumise kõige levinumateks vormideks olid üliõpilasnoorsoo väikesed poliitringid, kus tegutsesid noored segaseisuslased ja aadlinoored.

Varsti pärast dekabristide ülestõusu tekkis üliõpilaste valitsusvastane ring, kus töötati välja uus ülestõusu plaan ja määrati ülestõusu alguseks kroonimispäev — 22. august 1827. Ringi asutajateks olid Vassili, Mihhail ja Pjotr Kritski, kellest kaks esimest olid Moskva ülikooli üliõpilased. Ring oli arvult väike, sellesse kuulus peale tema asutajate veel kümmekond liiget. Ühel paberilehel, mis võeti ära läbiotsimisel, oli pitser pealkirjaga «Vabadust ja surm türannile». Ülekuulamisprotokolli põhjal on teada, et Mihhail Kritski pidas õnnetuks seda rahvast, keda valitseb monarh ja nimetas «14. detsembri kurjategijaid» suurteks inimesteks, kes soovisid oma isamaale head. Ringi liikmed tahtsid kehtestada Venemaal konstitutsioonilist riigikorda. Vandenõulased lootsid, et nende organisatsiooni juhiks saab Puškin ja et nende väljaastumist toetab kindral Jermolov. Nad kavatsesid avaliku ülestõusu eel levitada Moskvas «ässitavaid kirju» ja Punasele väljakule Minini ja Požarski mälestussamba juurde üles panna revolutsiooniliste võitlejate nimekirja, kelle isevalitsus on hukanud või Siberisse saatnud.

Kritskite ring oli mõistagi üsna nõrk, plaanid ebareaalsed, kuid ringi olemasolu tõendas, et revolutsiooniline käärimine riigis kestab ja mälestus esimestest isevalitsuse vastu väljaastunud võitlejatest pole ununenud. Tsaarivalitsus hävitas ringi. Vassili Kritski suleti koos venna Mihhailiga Solovetski kloostris vanglasse. Seal Vassili surigi, tema kaks venda aga degradeeriti pärast vintsutusi vanglates sõdureiks.

Sungurovi ring. Veidi hiljem tekkis väikeaadliku N. Sungurovi ring. Sungurov koondas oma organisatsiooni noori segaseisuslasi ja ka üliõpilasi Moskva ülikoolist. Ringi liikmed pidasid tsaari tapmise ja konstitutsioonilise korra kehtestamise plaane ning tahtsid alaealise keisri valitsemisajal anda võimu regentidele. Ülestõus taheti korraldada 1831. a. sügisel Moskvas, siis kui sinna pidi külla tulema Nikolai I. Kavatseti vangistada pantvan-

gina Moskva kindralkuberner ja kutsuda Moskvasse kokku rahvasaadikud konstitutsiooni väljatöötamiseks. Sungurovlased lootsid Moskva suurtükiväe toetusele, kavatsesid «üles ässitada vabrikuinimesi ja Moskva lihtrahvast», võtta enda kätte kõik tähtsamad asutused, vallutada arsenal, relvad aga jagada rahvale. Ka sungurovlased lootsid kindral Jermolovile. Kõik need plaanid olid aga ebareaalsed ja pakuvad huvi vaid sedavõrd, kuivõrd aitavad tundma õppida Vene revolutsioonilise liikumise ideoloogiat, milles hakkavad üha selgemini ilmnema segaseisuslikud elemendid. Sungurov heideti kohtuotsuse põhjal aadliseisusest välja, võeti talt ära aukraadid ja saadeti Siberisse sunnitööle. Mõned ringi liikmed võeti soldatiteks või said muude karmide karistuste osaliseks.

Herzeni ja Ogarjovi ring. Eriti suur oli noore Herzeni ja Ogarjovi revolutsioonilise üliõpilasringi tähtsus. Aleksander Herzen (1812—1870) ja tema sõber Nikolai Ogarjov (1813—1877) kasvasid küll üles aadlisoost mõisnike perekonnas, kuid hakkasid juba varakult põlgama pärisorjuslikku feodaalkorda ja selle vastu võitlema. Suurt mõju avaldas nende maailmavaate kujunemisele dekabristide ülestõus. Alles poisikesed, tõotasid Herzen ja Ogarjov pärast dekabristide hukkamist Vorobjovo mägedel «kogu Moskva palge ees ohverdada oma elu meie poolt valitud võitlusele». Pesteli ja Rõlejevi üritust jätkava poliitiliste mõttekaaslaste ühingu loomise idee tekkis sõpradel juba enne Moskva ülikooli astumist. «1826. a. lapsiku liberalismi» asendas peagi utoopiline sotsialism Herzeni ringis. Herzeni ringi omapäraks oli palav patriotism ja püüd kogu hingest võidelda isamaa vabastamiseks pärisorjusest. Ringis tegutsevate noorte kirglikku poolehoidu vabariigile, aukartust revolutsiooni ees ja kiindumust revolutsioonilisse organisatsiooni iseloomustas Herzen järgmiselt: «Ideed olid ähmased, me propageerisime Prantsuse revolutsiooni, siis Saint-Simon'i õpetust ja jällegi sama revolutsiooni. Propageerisime konstitutsiooni ja vabariiki, poliitiliste raamatute lugemist ja jõudude koondamist ühte organisatsiooni. Kuid kõige rohkem propageerisime me viha igasuguse vägivalla ja omavoli vastu.»

Muidugi polnud Herzeni ja Ogarjovi «sotsialismil» siis ja ka hiljem midagi ühist teadusliku sotsialismiga. See oli kodanlik-demokraatlikust ideoloogiast kantud utoopiline unistus klassideta ühiskonnast. Kuid Herzeni ja Ogarjovi ringi utopilistliku sotsialismi venepärasele vormile on iseloomulikud kapitalismivastase propaganda elemendid ning sotsialismi eest peetava võitluse ühendamine revolutsiooni ideega. Kui Lääne-Euroopa utoopilised sotsialistid arvasid, et sotsialism võidab revolutsioonilise pöördeta, siis Herzen ja tema sõbrad ühendasid sotsialismi kättevõitmise revolutsiooniga.

Ring organiseeris üliõpilasdemonstratsioone, avaldas protesti reaktsiooniliste professorite vastu, tegi korjandusi Sungurovi ringi vahistatud liikmete heaks ja kavatses isegi välja anda poliitilist

ajakirja. Ringi tegevus lõppes Herzeni ja Ogarjovi arreteerimisega 1834. a. suvel.

Belinski ring. Ka noor V. Belinski (1811—1848) organiseeris sel ajal üliõpilasringi. Kuna ring käis koos «kroonu kostil» olevate üliõpilaste ühiselamu 11-ndas toas, siis nimetati seda «11. numbri kirjandusühinguks». Ringi tegevus ei kestnud kaua. Koosseisult segaseisuslikku ringi kuulusid samasugused kehvadest oludest pärinevad üliõpilased nagu Belinski. Viimane oli vaese arsti poeg, kes sai alghariduse Pensa kubermangus Tšembari (praegune Belinski) linnas ja Pensas. Belinski ringis paljastati isevalitsuslik-pärisorjuslikku korda: loeti Belinski draamat «Dmitri Kalinin», millest kajas kirglik demokraatlik protest pärisorjuse vastu. Kuuldused draamast jõudsid ülikooli juhtkonnani, kes heitis pikemalt mõtlemata mässumeelse üliõpilase «nõrga tervise ja piiratud võimete» pärast Moskva ülikoolist välja.

Peab märkima, et Moskva ülikoolil oli tolleaegses ideoloogilises elus suur tähtsus: kõik eespool mainitud ringid tegutsesid kas tema seinte vahel või olid ülikooliga tihedalt seotud. A. Herzen jättis meile oma teoses «Minevik ja mõtted» tõepärase kirjelduse ülikooli ühiskondlikust õhkkonnast. Ta kirjutas, et põlualuse ülikooli mõjuvõim kasvas ja sinna voolasid igalt poolt kokku Venemaa noored jõud kõikidest rahvakihtidest. Ülikoolis vabaneti vanadest eelarvamustest, vennastuti omavahel ja mindi uuesti laiali Venemaa kõikidesse paikadesse, kõikidesse rahvakihtidesse.

Stankevitši ring. Eespool mainitud revolutsioonilistel ringidel oli suur ideeline tähtsus: need valmistasid ette kaadrit tulevaseks võitluseks. Kuid kõik ringid polnud revolutsioonilistel või sellele lähedastel positsioonidel. Juba 30-ndatel aastatel hakkas selguma vaadete erinevus ja eraldus kokkuleplik liberaalne suund. Kõige iseloomulikum on selles suhtes N. Stankevitši ringi tegevus, kuhu kuulusid N. Melgunov, K. Aksakov, I. ja P. Kirejevski jt. Selles ringis olid filosoofilised huvid eesmärgiks omaette, vaimne elu ja mõttetegevus vastandati poliitikale. Revolutsiooniline võitlus ja sotsialistlikud ideaalid jätsid ringi liikmed ükskõikseks. Kõige suurem tähelepanu sai osaks Hegeli filosoofilisele süsteemile. Politsei Stankevitši ringi ei jälitanud ja too jätkas oma tegevust ka pärast seda, kui Herzeni ring oli laiali aetud.

P. Tšaadajev ja tema «Filosoofiline kiri». 1836. a. ilmus ajakirjas «Teleskop» Puškini ja dekabristide sõbra P. Tšaadajevi «Filosoofiline kiri». See oli omalaadne protest reaktsiooni määratsemise vastu riigis. Kirjast õhkus vaenu pärisorjuse ja isevalitsuse vastu ning kodumaa-armastust. Tšaadajev esitas selles teoses sügavalt ekslikke vaateid. Ta alahindas vene rahva minevikku, nägi olevikku ja tulevikku süngetes värvides. Siiski pani Tšaadajevi pessimistlik kiri mõtleva Venemaa kihama. «See oli lask, mis kostis pimedas öös,» kirjutas sel puhul Herzen.

Nüüd on avastatud ja avaldatud kaheksa samalaadset Tšaadajevi kirja. Kirjades protesteeritakse pärisorjuse vastu, kuid nende filosoofiline kontseptsioon on idealistlik. Autor idealiseerib katolitsismi.

Nikolai I, kes pidas Tšaadajevi kirja riigivastaseks, kuulutas autori hullumeelseks ning «Teleskopi» toimetaja ja tsensor said karmi karistuse.

A. Puškini surm. 1837. a. tapeti suurim vene poeet A. Puškin. Mõrvari, tühise juhusteotsija d'Anthési kätt suunas isevalitsus. Puškini surm vapustas kõiki vabamõttelisi inimesi Venemaal. Noor Lermontov reageeris poeedi surmale kuulsa luuletusega, mis levis tuhandetes käsikirjalistes koopiates üle kogu Venemaa, etendades revolutsioonilise lendlehe osa. Tuhanded inimesed tulid poeedi kirstu juurde. Öösel aga viisid sandarmid Puškini põrmu poeedile kuuluvasse külla Pihkva lähedal, kus ta maeti salaja kloostrisse.

Puškini surm leidis vastukaja kõikjal. Aserbaidžaanlane M. Ahhundov kirjutas suurepärase luuletuse Venemaa rahvaste armastusest hukkunud poeedi vastu.

3. A. HERZENI REVOLUTSIOONILINE AGITATSIOON. V. BELINSKI REVOLUTSIOONILINE DEMOKRATISM

A. Herzeni revolutsiooniline agitatsioon enne välismaale siirdumist. Nikolai-aegse Venemaa tingimustes, kus iga revolutsioonilise agitatsiooni katse sai karmi tagakiusamise osaliseks, oli ilukirjandus teeks, mille kaudu protestimeeleolud kõige hõlpsamini lugejateni jõudsid. Herzeni 40-ndate aastate ilukirjanduslikud ja filosoofilised tööd olid suureks panuseks revolutsioonilise agitatsiooni varasalve. 1840. a. sai Herzen suure vaevaga loa pöörduda asumiselt tagasi pealinna. Kuid tsaaripolitsei kuritarvituste paljastamise eest ühes erakirjas pagendati Herzen järgmisel aastal uuesti, seekord Novgorodi. Herzeni päevik räägib tema pingelisest vaimsest tööst. Patrioodile-revolutsionäärile omase kirglikkusega töötas Herzen välja tervikliku filosoofilise maailmavaate ja jõudis filosoofilise materialismini.

V. Lenin hindas kõrgelt Herzeni poolt neil aastail kirjutatud «Kirju looduse uurimisest». «XIX sajandi 40-ndate aastate pärisorjuslikul Venemaal,» märkis Lenin, «suutis ta tõusta sellisele kõrgusele, et oli samal tasemel omaaja suurimate mõtlejatega. Ta omandas Hegeli dialektika. Ta sai aru, et see kujutab endast «revolutsiooni algebrat». Ta jõudis kaugemale kui Hegel, jõudis Feuerbachi järel materialismini... Herzen jõudis õige lähedale dialektilisele materialismile ja jäi peatuma — ajaloolise materialismi ees.»[94]

Hiilgavalt paljastas Herzen hegelianismi reaktsioonilisi külgi

[94] V. I. Lenin, Teosed, 18. kd., lk. 9—10.

ja kaitses revolutsioonilist arusaamist dialektikast. Ilukirjanduslikus vormis piitsutas Herzen julgesti pärisorjuslikku korda. Lenini hinnangu järgi kuulus Herzen nende «parimate aadlisoost inimeste» hulka, kes aitasid äratada rahvast.

1840. a. ilmusid ajakirjas «Otetšestvennõje Zapiski» Herzeni «Ühe noore inimese kirjad», mis äratasid Belinski sõnade järgi üldist tähelepanu. Herzeni kujutatud pildid provintsielust paljastasid pärisorjuslikku korda isevalitsuslikul Venemaal. Suure tähtsusega oli selles mõttes ka Herzeni romaan «Kes on süüdi?», mida eesrindlik noorsugu luges suure huviga. Teost läbis kirglik protest inimest vaimselt ja füüsiliselt rõhuva pärisorjuse vastu. Romaan kutsus üles võitlema uue elu eest. Küsimusest «Kes on süüdi?» kasvas iseendast välja vastus: süüdi on isevalitsus ja pärisorjuslik kord. Kaasaegsete sõnade järgi tekitas raamat erakordselt palju «kära» ja suurt «sensatsiooni». Faddei Bulgarin tegi Herzeni romaanist III osakonnale ettekande: «Siin kirjeldatakse vene erukindralit suurima lojuse, mühaka ja liiderdajana. Aadlikke kujutatakse lurjustena ja tõbrastena, kuna kooliõpetaja, tohtripoeg ja pärisorise tüdruku sohilaps on vooruse eeskujud.» Herzeni teoseid loeti õhinaga. Noor Dobroljubov levitas romaani «Kes on süüdi?» pedagoogilise instituudi üliõpilaste hulgas.

Herzeni 40-ndate aastate jutustused «Harakas-varas» ja «Doktor Krupov» olid samuti agitatsioonilise iseloomuga. Meeldejääv kuju andekast pärisorisest näitlejatarist, kelle hukutas pärisorjus, tema uhke protest pärisorjapidajast omaniku vastu inimõiguste nimel sundis lugejat tuliselt vihkama pärisorjust, mis hukutab parimaid inimesi. 1848. a. ilmunud jutustus «Harakas-varas» leidis Läänes arenevate revolutsiooniliste sündmuste taustal eesrindlikes inimestes suurt poolehoidu.

Doktor Krupovi kirjad paljastasid pärisorjuslikku riiki kui «hullumaja». Kaasaegsed võrdlesid andekalt kirjutatud jutustust Voltaire'i teostega. Terav satiir äratas mõtteid, sisendas protesti ja kutsus võitlema.

Tähtis on märkida, et Herzeni agitatsioon oli läbi imbunud utopistliku sotsialismi ideaalidest. Tema agitatsioon oli subjektiivselt suunatud nii pärisorjuse kui ka kapitalismi vastu ja propageeris inimese vabastamist igasugusest rõhumisest. Kui Herzen 40-ndate aastate lõpul Venemaalt lahkus, siis oli ta juba, nagu rõhutas Lenin, «demokraat, revolutsionäär, sotsialist».[95] Utopistlik sotsialism oli noil aastail kodanliku demokraatia revolutsioonilisuse üheks vormiks.

Belinski maailmavaate kujunemine. Vissarion Belinski oli V. Lenini sõnade järgi «raznotšiinetsite poolt aadlike täieliku väljatõrjumise eelkäijaks meie vabadusliikumises».[96] Segaseisuslase-

[95] V. I. Lenin, Teosed, 18. kd., lk. 10.
[96] V. I. Lenin, Teosed, 20. kd., lk. 219.

demokraadi võitlev revolutsiooniline maailmavaade kujunes välja Venemaa olude tundmaõppimise, pärisorjusest vaevatud kodumaa eluliste vajaduste, Vene revolutsioonilise liikumise kogemuste ning Lääne-Euroopa ja Venemaa eesrindliku kirjandusega tutvumise pinnal. Belinski maailmavaateline areng oli keeruline. 30-ndate aastate keskpaiku oli ta veel idealistlikel seisukohtadel: ta nägi harimatuses rahva viletsuse peapõhjust ja rahvahariduses progressiivse ajalooarengu peamist jõudu.

Aastail 1837—1840 toimus Belinski vaadetes tõsine murrang, mida ta hiljem ise nimetas «tegelikkusega vägivaldse leppimise» ajajärguks. Hegeli teesid «kõik olemasolev on mõistlik» ning «jõud on õigus ja õigus on jõud» õigustasid Belinski silmis Venemaal kehtivat korda. Belinski võttis endale mõneks ajaks Venemaal valitseva korra kaitsja osa. Kuid samal ajal jätkus tema sisemine võitlus, teda piinasid kahtlused, kas need seisukohad, millele ta asus, on õiged.

1840. a. taipas Belinski oma eksimust, tunnistas seda mehiselt ja mõistis kirglikult enda üle kohut. Oma sõbrale kirjutas ta: «Nean oma alatut püüdlust leppida alatu tegelikkusega. Mu jumal, hirmus on mõelda, mis minuga oli — palavik või ogarus —, olen nagu terveneja.» Sellest murrangulisest hetkest peale võttis Belinski lõplikult omaks materialistliku maailmavaate ja revolutsioonilis-demokraatlikud seisukohad.

Belinski panus revolutsioonilisse teooriasse. Belinski panus revolutsioonilisse teooriasse on erakordselt suur. Belinski on vene eesrindliku materialistliku filosoofia silmapaistev esindaja, suur kriitik ja Hegeli idealistliku õpetuse reaktsiooniliste külgede paljastaja. Belinski näitas, et Hegeli poliitiline süsteem kaitseb preisi junkrute riiklikku korda. Belinski oli iseseisva filosoofilise süsteemi, revolutsioonilise võitluse ideelise aluse looja. Ta hülgas dualistliku õpetuse kehast ja vaimust, paljastas inimese vaimuelu idealistliku kontseptsiooni religioosseid aluseid. Belinski suhtus eitavalt Hegeli reaktsioonilisse õpetusse riigist kui ajaloo demiurgist (loojast) ja pooldas seisukohta rahva otsustavast osast ajaloos. Belinski kirjutas: «Inimesed, kes põlgavad rahvast, nähes temas vaid harimatut ja toorest inimmassi, keda on vaja pidevalt hoida töös ja näljas, niisugused inimesed ei vääri, et nendega vaielda: nad on kas rumalad või lurjused või mõlemad korraga.»

Suur revolutsiooniline demokraat paljastas kirglikult ükskõikset suhtumist kodumaa saatusse ja kaitses ajaloo rahvuslikke arenemisvorme. Ta põlgas orjameelset lömitamist kodanliku Lääne ees, piitsutas «passita hulkureid inimkonnas». Belinski sai aru, et «euroopalikkus» ei tähenda kaugeltki «ühtsust», et selles mõistes peitub nii tõeline «inimlik», rahvale vajalik kultuur kui ka võõras, ebainimlik ja hülgamisväärne rõhujate väärkultuur.

Belinski kritiseeris teravalt kapitalismi. Utopistliku sotsialistina mõistis ta kirglikult hukka kapitalistlikku ekspluateerimist ja

kodanluse poliitilist võimu. Sotsialism oli Belinskile tema oma sõnade järgi «ideede idee, eksistentsi eksistents. ... usu ja teadmiste a ja o». Ta leidis, et kapitalistide valitsemine «katab kaasaegse Prantsusmaa igavese häbiga», ning märkis läbinägelikult, et kodanlikud põhiseadused ei päästa töötavat inimest näljast ja ebaõiglusest. Prantsuse proletaarlane võib ju seaduse ees olla võrdne rikka eraomanikuga, kuid «häda on selles, et sellest võrdsusest pole proletaarlasel põrmugi kergem», kuna ta on kapitalistist sõltuv majanduslikult. Belinski jälgis tähelepanelikult talurahva meeleolu. Veidi enne oma surma kirjutas ta sõbrale, et talupoegade meeleolu on ärev ja et nad unistavad vabadusest.

Arusaadav, et Belinski ei saanud oma kõrgeid vabadusideesid selgelt ja avalikult propageerida ajakirjanduses, mis käis läbi tsensuuri, mida ta vihkas ja needis. Kuid ta oskas oma lugejast sõbraga, kes temast hästi aru sai, kõnelda vihjamisi, oskas oma mõtteid suurepäraselt edasi anda vene kirjandusele pühendatud töödes. Suure kirjanduskriitikuna oli ta ühtlasi revolutsiooni ja sotsialismi tribuuniks. Belinski artikleid trükiti ajakirjas «Otetšestvennõje Zapiski», mis levis käest kätte ja mida loeti suure huviga. Ajakirjal oli suur mõju eesrindlike vaadete kujundamisel ühiskonnas.

Järelikult etendas suur revolutsiooniline demokraat Belinski silmapaistvat osa revolutsioonilises võitluses ja eesrindliku kultuuri loomises Venemaal. Tema mõju järgnevate põlvkondade revolutsioonilise maailmavaate väljakujunemisele oli hindamatu. Belinski oli, nagu märkis Lenin, üheks revolutsioonilise sotsiaaldemokraatia eelkäijaks Venemaal.[97] Tulihingeline patrioot Belinski armastas oma kodumaad teojanulise võitlejana ja tribuunina, kes otsib teed kodumaa revolutsiooniliseks ümberkujundamiseks. Tema kutsel tuli revolutsiooni lippude alla terve uute võitlejate põlvkond — revolutsioonilised segaseisuslased, kes esindasid Vene vabadusliikumise teist etappi.

Objektiivselt peegeldus Belinski ideelises tegevuses rõhutud talurahvahulkade pärisorjusevastane võitlus. V. Belinski oli revolutsioonilis-demokraatliku liikumise algatajaks Venemaal.

Belinski kiri Gogolile. Belinski tähtsaimaks tsensuurivabaks teoseks oli tema kuulus kiri Gogolile. Belinski hindas Gogoli ilukirjanduslikke teoseid erakordselt kõrgelt, pidas Gogolit üheks «teadvuse, arengu ja progressi» suurkujuks Venemaal. Ilukirjanduslike suurteoste autorina paljastas Gogol objektiivselt pärisorjust Venemaal. Kuid 1846. a. lõpul avaldas ta raamatu «Valitud kohti kirjavahetusest sõpradega», kus näitas end reaktsioonilise «alalhoidliku» ideoloogia pooldajana. Gogol sattus tol ajal müstiliselt meelestatud reaktsioonilise vaimulikkonna mõju alla ja laskis end meelitada ametliku rahvusluse leeri. Ta hakkas ülistama isevalit-

[97] V. I. Lenin, Teosed, 5. kd., lk. 332.

suse «heategevust» ja mõisniku «patriarhaalset» võimu orjuses vaevleva talumehe üle. Gogoli üleminek reaktsioonileeri oli eesrindlikule Venemaale raskeks löögiks. Võideldes Gogoli tagasipöördumise eest eesrindlikele seisukohtadele tungis Belinski ühes oma retsensioonis ägedasti kallale Gogoli tagurlikule raamatule, kuigi ta selle juures tsaaritsensuuri arvestades päris avameelne olla ei võinud.

Gogol ei mõistnud õigesti Belinski kriitikat, tundis end solvatuna ja tegi talle ägedaid etteheiteid isiklike motiivide pärast. Belinski viibis tollal juba raskesti haigena ravil välismaal (Salzbrunnis). Seal ta kirjutaski oma kuulsa kirja, pidades seda mitte isiklikuks, vaid ühiskondliku tähtsusega dokumendiks. Belinski kiri Gogolile levis patriootide poolt tehtud sadades ärakirjades üle terve Venemaa.

Kirjas Gogolile protesteeris Belinski rahva usulise pimestamise vastu. Ta arvas, et Venemaale «pole vaja jutlusi (ta on neid küllalt kuulnud!) ... vaid nii mitme sajandi kestel porri ja kõntsa kadunud inimväärikuse tunde äratamist rahva hulgas». Belinski nõudis «õigusi ja seadusi, mis on kooskõlas mitte kiriku õpetusega, vaid terve inimmõistusega». Peamine ülesanne on pärisorjuse kaotamine. Belinski pidas seda kõige «elulisemaks, kaasaegsemaks ja rahvuslikumaks küsimuseks Venemaal». Sügavalt veendunud oma nõudmiste õigsuses, paljastas Belinski halastamatult Gogoli tagurlikku ideoloogiat: «Kantsiku propageerija, harimatuse apostel, obskurantismi ja usupimeduse eestvõitleja, tatari kommete kiidulaulik — mis te teete? Vaadake oma jalgade ette, te seisate ju kuristiku lävel.»

Belinski kiri Gogolile oli eesrindliku Venemaa manifest. Kaasaegsete sõnade järgi oli Belinski nimi tuttav «igale vähegi mõtlevale noorukile». Revolutsiooniliste segaseisuslaste uue põlvkonna esindajad — noor Dobroljubov ja Tšernõševski lugesid ja levitasid Belinski kirja Gogolile. Revolutsioonilised demokraadid nimetasid 40-ndaid aastaid Belinski perioodiks. Belinski päästis Peeter-Pauli kindlusest ainult surm, mis saabus tema 37-ndal eluaastal. Revolutsioonilise demokraatia leeri suurima ideoloogi Belinski surm oli Venemaa eesrindlikule üldsusele raskeks kaotuseks.

4. LÄÄNLASTE JA SLAVOFIILIDE IDEELISED LAHKHELID. EESRINDLIK MAAILMAVAADE AJALOOTEADUSES (T. GRANOVSKI VALGUSTUSLIK TEGEVUS)

Revolutsioonilis-demokraatliku ja liberaalse suuna vaheliste lahkhelide algus. Läänlaste (*западники*) ja slavofiilide vahelised vaidlused, mis äratasid 30-ndate aastate lõpul ja 40-ndail aastail Moskvas ja osalt ka Peterburis üldist tähelepanu, olid omapäraseks

ideeliseks nähtuseks tolleaegses elus. Kuid need kaks teineteisega vaidlevat leeri ei väljendanud tõelisi ideelisi lahkuminekuid: nii ühes kui ka teises leidus liberaalse kokkulepliku suuna pooldajaid. Kujunevat revolutsioonilise demokraatia leeri esindasid Herzen, Ogarjov, Belinski ja nende järjest arvukam pooldajaskond — segaseisuslased. Kasvaval ja jõudu varuval demokraatlikul leeril olid läänlaste ja slavofiilide vahelistes vaidlustes kindlad vaated: nad ei pooldanud läänlaste kodanlikku liberalismi ega ka isevalitsusele, mõisamaavaldusele ja patriarhaalsetele iganenud tavadele tuginevat slavofiilide ideoloogiat.

Läänlaste ja slavofiilide vahelised vaidlused tekkisid feodaal-pärisorjusliku süsteemi terava üldkriisi olukorras. Venemaa majanduslikus ja ühiskondlikus elus olid tärkamas uue elu võrsed, mis nõudsid õiget vastust küsimusele, mis teed peab kulgema Venemaa areng. Progressiivse ühiskondlik-demokraatliku liikumise esindajad eesotsas Belinski ja Herzeniga nõudsid pärisorjuse täielikku kaotamist ja isevalitsuse kukutamist. Selle eesmärgi saavutamise vajalikuks ja paratamatuks vahendiks pidasid nad revolutsioonilist võitlust. Nad olid kindlalt veendunud, et Venemaa sammub Lääne-Euroopa arenenud riikide teed, kus revolutsioon oli hävitanud feodaal-pärisorjusliku korra. Hoopis teisiti vaatasid sellele küsimusele slavofiilid.

Slavofiilide ja läänlaste ideoloogia. Slavofiilide ja revolutsiooniliste demokraatide ideoloogia erinesid teineteisest tunduvalt. Slavofiilide tähtsamad esindajad olid A. Homjakov, vennad Ivan ja Pjotr Kirejevskid, vennad Konstantin ja Ivan Aksakovid, A. Košeljov ja J. Samarin. Slavofiilid olid revolutsiooni vastu ja püüdsid asjatult tõestada, et revolutsiooniline võitlus ei vasta vene rahva iseloomule. Nad püüdsid ka teoreetiliselt põhjendada, miks revolutsiooniline liikumine Venemaal on võimatu ja kasutu. Slavofiilid olid küll pärisorjuse kaotamise poolt, kuid nad tahtsid seda teha viisil, mis oleks alles jätnud feodalismi alustoe — mõisamaavalduse, ning mis nende plaanide kohaselt oleks lõppenud talupoja ja mõisniku sõbraliku kooselu patriarhaalse idülliga. Selles nägid slavofiilid Venemaa arengutee «omapära», mis põhjalikult erineb «pahelisest» ja «mässumeelsest» Lääne-Euroopast. Slavofiilide plaanide kohaselt tagas talupoja ja mõisniku vahelised patriarhaalsed suhted ning revolutsioonivaba arenemistee külakogukond — nende reaktsioonilise utoopia peamine alustugi.

Slavofiilid toetasid ka reaktsioonilist panslavismi, mis nägi ette kõikide slaavlaste ühendamist Vene isevalitsuse egiidi alla. See ideoloogia ei võinud tagada slaavi rahvastele põhjalikke sotsiaalseid ümberkorraldusi, sest püüdis säilitada iganenud sotsiaalseid vorme eesotsas tsarismiga, kes ise oli slaavi rahvastest arvukaima vene rahva rõhuja. Herzen, Ogarjov ja eriti Belinski paljastasid väsimatult slavofiilide kui 40-ndate aastate vene aadelliku liberalismi esindajate ekslikke ja kahjulikke valeteooriaid.

Vaidlustesse slavofiilidega sekkusid ka kodanlikud liberaalid, revolutsioonilise ideoloogia vastased K. Kavelin, J. Korš, V. Botkin ja P. Annenkov. Juba XIX sajandi 30—40-ndail aastail hakkas Venemaal välja kujunema kokkuleplik liberaal-monarhistlik vool, mille esindajad püüdsid igati vältida revolutsiooni. Summutades rahva nõudmisi, tahtsid nad teda petta pisijäreleandmistega, kuid säilitada feodalismi alus, s. t. mõisamaavaldus, ja selle poliitiline pealisehitus — Vene monarhia. Tuleb siiski vahet teha reformistlikku, kodanlikku arenguteed kaitsvate liberaalide ja iganenud feodalismi säilitada püüdvate reaktsiooniliste pärisorjuslaste vahel.

Slavofiilid nimetasid kõiki oma vastaseid läänlasteks. Selle terminiga tähistatud suund polnud aga vaadetelt ühtne. Revolutsioonilise leeri esindajad arendasid kodumaist kultuuri ja hindasid kõrgelt ka Lääne-Euroopa eesrindlikku revolutsioonilis-demokraatlikku kultuuri. Kodanlikud liberaalid pooldasid aga Lääne kodanlikku kultuuri ja rahulikke reforme Venemaal.

T. Granovski loengud. 40-ndate aastate silmapaistev valgustaja Timofei Granovski oli slavofiilide veendunud vastane. Vaba mõtte tagakiusamise rasketes tingimustes olid Granovski loengud silmapaistvaks eesrindliku ideoloogia nähtuseks. Granovski ei piirdunud ainult loengutega üliõpilastele, vaid esines ka avalike loengutsüklitega Moskva ülikoolis, kuhu oli avatud juurdepääs kõigile asjast huvitatuile. Inglis- ja Prantsumaa ajaloole pühendatud avalikes loengutes analüüsis Granovski konkreetse materjali najal talupoegade vabanemist feodaalsest sõltuvusest, iganenud ühiskondlike suhete kadumist ja uute tekkimist. Granovski loenguid läbis veendumus, et Venemaa ja Lääne arenguteed on ühesugused. Nii jõudsid Granovski loengute kuulajad järeldusele, et pärisorjuse kaotamine Venemaal on paratamatu. Granovski loengud, mis olid koostatud algallikate põhjal ning milles meeldejäävas ja haaravas vormis esitati teadusliku uurimistöö uusimaid tulemusi, panid kuulajaid mõtlema. Loenguid läbis palav kaastunne mõisniku rõhumise all vaevleva talurahva vastu. Loengute edu oli erakordne: need meelitasid kokku laialdase kuulajaskonna, kes tervitas vaimustusega professorit-valgustajat. Kaasaegsed märkisid õigesti, et Granovski loengud olid silmapaistvaks ühiskondlikuks sündmuseks ja väljendasid 40-ndate aastate ühiskondlikule elule iseloomulikku ideelise tegevuse elavnemist.

Granovski tegevust jälgis valvsalt III osakond, ka püüdis teda igati takistada tsensuur. Granovski kutsuti välja isegi metropoliit Filareti juurde, kes nõudis seletust tema «tõekspidamiste» kohta, kuid Granovski keeldus uhkelt vastamast. Võimalused avalikuks esinemiseks jäid ikka väiksemaks. Viimast loengusarja (1851) tuli Granovskil tugevasti kärpida. Lõpuks tema avalikud loengud hoopis katkesid.

Granovski vihkas küll kogu hingest pärisorjust ja tsarismi, kuid Herzeni revolutsiooniline tegevus välismaal tekitas temas hirmu.

Ta pidas seda kõigile kodumaale jäänud eesrindlikele inimestele ohtlikuks. Erinevalt Herzenist ei jõudnud Granovski materialistlikele positsioonidele ja jäi idealistiks (pooldas ideed inimese surematusest). Väljapaistev valgustaja ei suutnud omaks võtta 50-ndate aastate alguse revolutsioonilisi tõekspidamisi.

Siiski ei pooldanud Granovski kunagi kokkulepet isevalitsusega ega läinud kompromissile pärisorjuse kaotamise küsimuses. «Ülevaates vene kirjanduse Gogoli perioodi kohta» hindas N. Tšernõševski kõrgelt Granovski tegevust. Moskva ülikooli üliõpilased tähistasid Granovski mälestust valitsusvastaste demonstratsioonidega tema haual.

5. SUUR UKRAINA REVOLUTSIOONILINE DEMOKRAAT T. ŠEVTŠENKO. KYRILLOSE-METHODIOSE VENNASKOND

T. Ševtšenko maailmavaade ja revolutsiooniline agitatsioon. Suur ukraina revolutsiooniline demokraat Tarass Ševtšenko (1814—1861) oli pärisorise talupoja poeg. Sattunud teenriks («kasatšokiks») mõisnik Engelhardti juurde, hakkas ta õppima joonistamist (mõisnik lubas seda, sest soovis endale pärisorjast kunstnikku). Pärastpoole tutvus Ševtšenko Peterburis kunstnik Sošenkoga, kes suhtus noormehesse hästi ja viis ta Peterburi kunstnike ringis kokku kuulsa K. Brülloviga. Viimasest sai hiljem Ševtšenko õpetaja. Vene eesrindlikud inimesed ostsid Ševtšenko 1838. a. vabaks, makstes andeka kunstniku eest mõisnikule suure rahasumma.

Ševtšenko maailmavaade ja kunstiloome tekkis ukraina ja vene kultuuri alusel. Ukraina rahva pojal Ševtšenkol tuli juba lapsepõlves näha ja kogeda pärisorjusliku elu õudusi. Ševtšenko revolutsioonilised vaated väljendasid orjastatud töörahva ammuseid unistusi. Peterburis tema maailmavaade arenes ja rikastus. Ümbritsetud vene eesrindlikest inimestest, kes suhtusid temasse austuse ja poolehoiuga, tegeles Ševtšenko innukalt enesetäiendamisega. Vene revolutsiooniline ideoloogia aitas kujundada tema maailmavaadet, kiirendas tema ideelist kasvu. Suurt mõju avaldasid Ševtšenkole dekabristid (eriti Rõlejev), Puškin ja Herzen, kes aitasid tal paljut mõista.

Ševtšenko armastas palavalt oma kodumaad Ukrainat. Esmakordselt kogumikus «Kobsaar» (ukraina rahvalauliku nimetus) ilmunud luuletustes kui ka järgnevates teostes (poeem «Haidamakid» jt.) kujutas Ševtšenko rõhutud ukraina talurahva elu nii tõepäraselt ja veenvalt, et tema rahvast võitlusele kutsuv luule sai suure agitatsioonilise kõlajõu. Ja seda seepärast, et rahva mure laulik kõneles töörahvaga nende endi keeles: Ševtšenko teostes oli iga sõna rahvale südamelähedane. 1841. a. avaldatud poeemis «Hai-

damakid» kujutas Ševtšenko Koliivštšinat — talurahvasõda mõisnike vastu XVIII sajandil. Kirjeldades talupoegade võitlust rõhujate vastu minevikus, sisendas Ševtšenko rahvale usku oma jõududesse ja kutsus üles võitlusse mõisnikega. Teostes «Katerina» ja «Ümmardaja» kujutas Ševtšenko haaravalt pärisorise talunaise rasket olukorda. Teostes «Uni», «Kaukaasia», «Külm järsak» kutsub Ševtšenko talurahvast üles revolutsioonile. Ka oma kuulsas «Testamendis» kutsus ta rahvast relvastatud ülestõusule rõhujate vastu ja palus, et teda pärast rahva võitu meenutataks hea sõnaga:

Matke siis ja üles tõuske
Kütked purustage,
Vaenuliste kurjal verel
Priiust piserdage.
Ja mind ükskord enda juures
Peres vabas, suures
Ärge ilma unustage
Heast ja vaiksest sõnast.

Kyrillose-Methodiose vennaskond. Ka Ukrainas oli pärisorjuse kriis selleks pinnaseks, kust tärkas talurahvaliikumine ja millest omakorda ammutas jõudu revolutsioonilis-demokraatlik leer. Nii Venemaa kui ka Ukraina ühiskondlikus liikumises eraldus demokraatlik leer kokkuleplikust, liberaalsest leerist. Demokraatlike ideede leviku põhjuseks Ukrainas oli talurahvaliikumise kiire kasv pärisorjuslike suhete lagunemise tingimustes. Ühiskondliku protesti kutsus Ukrainas esile ka tsaarivalitsuse rahvuslik rõhumine.

1846. a. tekkis Kiievis poliitiline salaorganisatsioon — Kyrillose-Methodiose ühing e. vennaskond, millesse astus osa juba 1843. a. loodud üliõpilasringi liikmeid. Kyrillose-Methodiose vennaskonnas kujunes välja kaks suunda — kodanlik-liberaalne ja rõhutud talurahva ideoloogiat peegeldav demokraatlik suund. Osa Kyrillose-Methodiose vennaskonna liikmeist eesotsas N. Kostomaroviga ja P. Kulišiga tahtis kõiki poliitilisi ja sotsiaalseid küsimusi lahendada vaid propaganda abil, kuna teised eesotsas T. Ševtšenko, N. Gulaki ja N. Savitšiga pooldasid julget revolutsioonilist võitlust, mis kukutaks mõisnike ja tsaari võimu.

Revolutsioonilis-demokraatlikku suunda pooldas suurem osa Kyrillose-Methodiose vennaskonna liikmetest. Nad nõudsid pärisorjuse ja seisuste kaotamist, vabariigi ja rahvaesindusliku valitsusvormi kehtestamist. Nad tahtsid feodaal-pärisorjusliku korra kütkeist vabastada kõik slaavi rahvad ja ühendada nad siis üheks föderatiivseks vabariigiks. Igal liikmesriigil pidi olema oma parlament ja rahvuslikule omapärale vastavad seadused, seejuures pidi aga kõiki riike ühendama tugev föderatsiooniside. Ukraina ja Venemaa oleksid kuulunud slaavlaste föderatsiooni iseseisvate liikmetena. Sellele eesmärgile võis viia ainult rahvarevolutsioon. Kyrillose-Methodiose vennaskonna demokraatlikult meelestatud liikmete

(Gulak jt.) arvates oli vaja teha rahva hulgas laialdast agitatsiooni, et valmistada teda ette revolutsiooniks.

Kokkulepliku liberaal-monarhistliku suuna esindajad Kostomarov, Kuliš ja Belozerski ei pooldanud rahva relvastatud võitlust, lootsid kokkuleppele tsaariga ja olid valmis maha salgama rahva huvid. Nad kuulutasid ukraina rahva väljavalitud messiaseks. Liberaalid-monarhistid ei näinud klassivõitlust Ukrainas ja levitasid võltsteooriaid klassivabast ukraina rahvast. Need ideed väljendasid isevalitsuse armulikkusest sõltuva ukraina kodanluse revolutsioonivastasust. Ainukeseks revolutsiooniliseks jõuks feodalismivastases võitluses oli ukraina talurahvas, kelle ideede kandjaiks olid revolutsioonilised demokraadid.

Kyrillose-Methodiose vennaskonnast sai valitsus pealekaebuse põhjal teada 1847. a. aprillis. Ülekuulamisel lõid Kostomarov ja Kuliš araks ning andsid lubaduse olla tsaarile ustavad ja kuulekad. III osakonnale meeldisid vennaskonna parempoolsete liikmete kahetsusavaldused ja ta tegi nende kohta võrdlemisi leebed otsused (Kostomarov saadeti pärast aastast vangistust asumisele Saraatovisse, Kuliš Tuulasse). Hoopis teistsuguse karistuse määras valitsus revolutsioonilis-demokraatliku suuna juhile Ševtšenkole. Ta anti sõduriks ja pagendati kaugele piiri äärde, kusjuures kroonitud timukas Nikolai I lisas kohtuotsusele omalt poolt veel poeedi ja kunstniku jaoks talumatu täienduse «ühes keeluga kirjutada ja joonistada».

6. PETRAŠEVSKILASED

Petraševski ringi organiseerimine ja tegevus. 40-ndate aastate keskel hakkas Peterburis tekkima uus revolutsiooniline organisatsioon — M. Butaševitš-Petraševski ring. Petraševski oli andekas ja seltsiv inimene, keda huvitasid filosoofia- ja poliitikaprobleemid ning kes armastas palju lugeda. Ta otsustas koondada enda ümber noori, et nendega arutada erutavaid poliitilisi päevaprobleeme. Muidugi oli niisuguse kavatsuse elluviimine Nikolai-aegsel Venemaal äärmiselt riskantne, kuna repressioonide ohvriks langesid isegi mõõdukad liberaalid. 1845. a. hakkasid igal reedel Petraševski juurde kogunema lähemad tuttavad, et vestelda filosoofilistel ja ühiskondlik-poliitilistel teemadel. Nii sai Petraševski korterist midagi poliitilise klubi taolist. Koosseisult oli ring võrdlemisi kirju. Petraševski «reedetele» tulid kirjanikud, õpetajad, vanemate kursuste üliõpilased, väikeametnikud, ohvitserid. Need olid noored inimesed vaesunud aadlike ja segaseisuslaste perekondadest, keda huvitasid progressiivsed kodanlik-demokraatlikud ideed. Petraševski juures käisid algajad kirjanikud M. Saltõkov, F. Dostojevski, poeedid A. Pleštšejev ja A. Maikov, teadlane-geograaf P. Semjonov, pianist A. Rubinštein. Nad arutasid loetud raamatuid, teadusliku

kirjanduse uudisteoseid, kõnelesid vihatud pärisorjusest, reformieelse kohtumõistmise koledustest, sotsialistide-utopistide ideedest ja tsaaritsensuuri tõkkeist.

1845. a. hakkas ilmuma Petraševski ja mõnede tema seltsimeeste koostatud «Vene keeles leiduvate võõrsõnade taskusõnastik», mille andis välja lojaalne kaardiväepolkovnik N. Kirillov ja mis oli koguni pühendatud tsaari vennale suurvürst Mihhail Pavlovitšile. Polkovnikul endal polnud aimugi, et ta toimetab revolutsioonilist raamatut. 1846. a. ilmus sõnastiku teine trükk. Sõnastikus väljendus teatud määral petraševskilaste kujuneva organisatsiooni ideoloogia. Muidugi polnud sõnastiku autoreil tsensuuri tõttu võimalik kõike, mida mõtlesid, avalikult välja öelda ja nad olid seetõttu sunnitud kasutama konspiratiivseid võtteid. Sellegi poolest oli see harukordselt julge tegu. Mitmesuguste terminite, nagu «owenism», «tootmise organiseerimine», «normaalne olukord» kohta antud seletustes kritiseeris Petraševski teravalt iganenud feodaalkorda ja ka kapitalismi, propageeris revolutsiooniga seotud utopistlikku sotsialismi. Sõnastikku osteti palju ja see hakkas juba müügilt kaduma, kui äratas valitsuse tähelepanu ja kõrvaldati kui «lubamatu ja kahjulik» raamat. Siiski jõuti seda müüa 1000 eksemplari. Belinski tervitas raamatu ilmumist kiitva retsensiooniga, milles soovitas igaühel muretseda sõnastik, sest see on «targalt ja asjatundlikult koostatud raamat».

Petraševskilane Mombelli kirjutas oma märkmetes tsivilisatsioonist, et samal ajal kui kümned miljonid inimõigusteta jäänud inimesed Venemaal kannatavad, kulutab «väike kiht privilegeeritud õnneseeni end väiklase auahnuse ja peene luksusega kaetud alatu kombelõtvuse küllases elus». Põlates isevalitsust, nimetasid petraševskilased tsaari Hiina keisriks. Nad olid tulihingelised vene patrioodid: Petraševski kõneles ülekuulamisel uhkelt «kui venelane Venemaa nimel ja tema tuleviku vajaduste nimel». Petraševski ringis arendati edasi revolutsioonilis-demokraatlikke vaateid, mille käigus löödi lahku kokkuleplikust ideoloogiast.

Petraševskilaste suhtumine 1848. a. revolutsiooni. Petraševski ringi liikmed suhtusid vaimustusega 1848. a. revolutsiooni. Koosolekud muutusid osavõturohkemaks ning poliitiliste ja sotsiaalsete probleemide arutelud veelgi elavamaks. Ringis hakkas eralduma aktiivne tuumik, suurenes lõhe revolutsioonilisemate ja mõõdukate liikmete vahel. Kõnedes ja ettekannetes kostsid sõjakad noodid. Kõige radikaalsemad liikmed hakkasid välja töötama programmi aktiivseks revolutsiooniliseks tegevuseks, mõned rääkisid koguni avaliku väljaastumise ettevalmistamisest. Ühingu revolutsioonilise tiiva eesotsas seisis N. Spešnev, kes oli ka revolutsiooniliste plaanide autor. Fourier' sünnipäeval, 7. aprillil 1849. a. korraldasid petraševskilased piduliku lõuna, kusjuures kõnelejad kritiseerisid kaasaegset korda ja ülistasid saabuvat sotsialismi. A. Hanõkov ütles oma lauakõnes: «Minu isamaa vaevleb orjuseahelates, tema

loomupäraseid püüdlusi lämmatavad despotismi kaaslased — religioon ja harimatus.»

Petraševskilased olid utopistlikud sotsialistid. Nad tundsid hästi Lääne-Euroopa utopistlikke õpetusi ning, sattunud vaimustusse Fourier'st, töötasid iseseisvalt sotsialismi õpetuse kallal, lülitades sellesse ka küsimuse rahvamasside osavõtust uue ühiskonnakorra eest peetavas revolutsioonilises võitluses. Ringi kõige revolutsioonilisemad liikmed panid suuri lootusi rahvarevolutsioonile ja tahtsid hakata ette valmistama massilist ülestõusu. Nad projekteerisid seadmeid salatrükikojale, kirjutasid agitatsioonilisi lendlehti rahvahulkadele ja tsaariarmeele. Spešnev koostas salaühingu põhikirja projekti.

Petraševskilaste ringi tegevus mõjutas mõneti ka suurima vene revolutsioonilise demokraadi N. Tšernõševski maailmavaadet. Tšernõševski ei kuulunud küll ringi koosseisu, kuid tal oli sellega side oma sõprade kaudu. Vestlustes nende ja Tšernõševski vahel arutati, millised revolutsioonilised jõud küpsevad Venemaal, millal toimub riigis revolutsioon ja missugused ühiskondlikud kihid sellest osa võtavad. Erinevalt dekabristidest ootas Petraševski ring talurahvaliikumise tõusu ja talurahvarevolutsiooni saabumist.

Tsarismi arveteõiendamine petraševskilastega. Petraševskilased ei jõudnud aga formuleerida oma võitlusplaane ja luua mõjuvõimsat revolutsioonilist organisatsiooni. Tsaari agentuur sai Petraševski «reedete» jälile, puges petraševskilaste koosolekutele ja seadis nende üle sisse salajase järelevalve. 22. aprillil 1849 käskis Nikolai I vahistada kõige aktiivsemad liikmed. Samal ööl võeti kinni 39 inimest, nende seas Petraševski, Spešnev, Mombelli ja Dostojevski. Määrati salajane uurimiskomisjon, kes jõudis järeldusele, et Petraševski ühing oli «mõtteid laostav ideeline vandeselts». Kommunistlike ja vabariiklike vaadete pooldamine võrdus tol ajal aga raskeima riikliku kuriteoga.

Nikolai I, kes kartis ühiskondlikku arvamust ega julgenud määrata petraševskilastele surmanuhtlust, otsustas hukkamise lavastada. Hukkamõistetud toodi Peterburis 22. detsembril 1849 sõjavägedest ümberpiiratud Semjonovski väljakule. Kui ettevalmistused hukkamiseks olid tehtud ja surmaotsus ette loetud, ratsutas kohale ohvitser, kes teatas, et tsaar on mahalaskmise asendanud sunnitööga.

«Kommunismitont» käis juba mööda Euroopat. Juba K. Marxi ja F. Engelsi «Kommunistliku partei manifestis», mis ilmus revolutsioonilisel 1848. a., mainiti Vene tsaari Nikolai I, kes ühendas oma jõud Euroopa reaktsiooniga «pühaks ajujahiks selle tondi vastu». Arveteõiendamine petraševskilastega on selle seisukoha üheks konkreetseks näiteks.

Niisiis tekkis 30—40-ndate aastate ühiskondlikus liikumises palju uusi nähtusi, mis kõnelesid feodalismi sügavast kriisist.

Aegamööda hakkas välja kujunema revolutsioonilis-demokraatlik ideoloogia. Selgemaks muutus erinevus revolutsioonilis-demokraatliku ja liberaalse leeri vahel. Nikolai-aegse isevalitsusliku korra raskest ikkest hoolimata sai uus ideoloogia jagu eesseisvatest tõketest ja võitis endale uusi pooldajaid.

XXXI peatükk.

KRIMMI SÕDA (IDASÕDA) 1853.—1856. a.

1. SÕJA PÕHJUSED JA ISELOOM

Idaküsimuse teravnemine. XIX sajandi keskpaiku saavutas kapitalism Lääne-Euroopas täisküpsuse. Kodanlus hakkas kriisi kartusel otsima uusi turge. Tagajärjeks oli Inglis- ja Prantsusmaa koloniaalekspansiooni laienemine Lähis-Idas.

Pehastunud Türgi impeeriumi mahajäämus ja jõuetus aitas endist viisi kaasa läänerriikide ekspansionistlikule poliitikale. Türgi valitsus ei osutanud vastupanu välismaise kapitali sissetungile, vaid isegi otsis selle toetust, aidates sellega kaasa oma maa koloniaalsele orjastamisele. Sellepärast oli Türgi sultaniriigi pehkinud režiim nagu varemgi kasulik Lääne-Euroopa kodanlusele.

Kapitalismi arenemisega tugevnes Balkani poolsaarel ja araabia maades samal ajal Türgi ikke vastane rahvuslik vabadusliikumine, mis pani kõikuma Türgi impeeriumi, selle sünge rahvaste vangla alustoed.

Türgi sultaniriigi nõrgenemist tahtis omakorda ära kasutada Venemaa. Oma välispoliitika aktiviseerimisega kavatses tsarism üle saada pärisorjusliku korra kriisist siseriigis. Tsaari diplomaadid püüdsid tagada vene mõisnikele ja kaupmeestele kasulikku Musta mere väinade režiimi ja tugevdada Venemaa mõju Türgi Balkani provintside slaavi elanikkonna hulgas. Inglis- ja Prantsusmaa valitsevad ringkonnad aga tahtsid Venemaad välja tõrjuda Musta mere rannikult, haarata täielikult oma mõjusfääri Türgi sultaniriik, et siis teda muuta oma koloniaks.

Lääne-Euroopa diplomaatide õhutusel haudusid Türgi reaktsioonilised ringkonnad omakorda revanšistlikke plaane ja unistasid Venemaa väljatõrjumisest Krimmist ja Kaukaasiast.

Venemaa-vaenulikul positsioonil asus ka Austria, kes sepitses ise plaane Türgi valduste vallutamiseks Balkanil.

Seega muutus idaküsimus uuesti teravaks. Selle põhjuseks olid vastuolud tsaari-Venemaa ja tema vastaste vahel võitluses mõjupiirkondade pärast Lähis-Idas.

Sõja otsesed ajendid. 1850. a. puhkes katoliku ja õigeusu vaimulikkonna vahel uuesti iidne vaidlus, kummale neist kuuluvad

Palestiinas asuvad ristiusu pühad paigad. Nende külastamine palverändurite poolt andis suuri sissetulekuid. Prantsusmaa keiser Napoleon III püüdis vaidlust pühapaikade pärast muuta diplomaatiliseks konfliktiks ja toetas katoliiklaste nõudmisi. Sellega lootis ta tugevdada oma olukorda hiljuti kättevõidetud troonil, võita endale katoliku kiriku poolehoid, juhtida rahvahulkade tähelepanu kõrvale sotsiaalsetelt probleemidelt ja vähendada poliitilist pinget riigis.

Tsarism tahtis Prantsusmaad isoleerida ja taotles sellepärast kokkulepet Inglismaaga. 1853. a. jaanuaris tegi Nikolai I oma plaani avameelselt teatavaks Inglise saadikule Peterburis. Tsaar oli valmis tunnistama Egiptuse ja Kreeta saare lülitamist Inglismaa mõjutsooni, kui viimane omalt poolt tunnistab Venemaa domineerivat seisundit Balkanil. Inglismaa valitsevad ringkonnad lükkasid aga selle ettepaneku tagasi, kuna nende plaan oli saada oma mõju alla kogu Türgi impeerium, mitte aga selle mõni üksik osa. Nikolai I otsustas nüüd tegutseda iseseisvalt. Saanud teada, et sultan rahuldas Napoleon III tahtmise ja käskis kontrollõiguse Palestiina pühapaikade üle anda katoliku piiskopile, otsustas Vene valitsus kasutada seda ettekäändena diplomaatilise surve avaldamiseks Türgile.

1853. a. veebruaris saadeti Konstantinoopolisse erakorraline saatkond eesotsas vürst A. Menšikoviga, kes pidi nõudma sultanilt, et Palestiinas taastataks õigeusu vaimulike kõik õigused ja sõlmitaks nende õiguste tagamiseks eriline konventsioon. Selle konventsiooniga oleksid kõik sultani õigeusklikud alamad läinud tsaari kaitse alla.

Nikolai I arvas, et Inglise diplomaadid temale takistusi tegema ei hakka, Napoleon III aga Venemaaga üks ühe vastu sõdida ei julge. Ent tsaar eksis. Prantsuse ja Inglise diplomaadid kartsid Vene mõju tugevnemist Türgis ja püüdsid sellepärast Vene—Türgi konventsiooni sõlmimist ja konflikti rahulikku reguleerimist nurja ajada. Sel ajal tõstsid Inglise valitsusringkondades pead agressiivsed elemendid, kelle liidriks oli lord Palmerston. Viimane arvas, et Vene—Türgi konflikt on vaja ära kasutada ja lasta see areneda uueks Vene—Türgi sõjaks, et siis Türgi loosungi kaitsmise all muuta sõda koalitsiooniliseks ja anda Venemaale purustav löök. Samal seisukohal olid ka paljud Inglise ministrid, samuti uus Inglise saadik Konstantinoopolis Stratford-Canning. Lääneriikide esindajate õhutusel muutusid sultani ministrid üha tõrksamaks. Menšikov ei saanud Türgi valitsuselt rahuldavat vastust, ja teatanud, et Venemaa on Türgiga diplomaatilised suhted katkestanud, lahkus maikuus Konstantinoopolist.

Rahusoovi suitsukatte all sõlmisid Inglismaa ja Prantsusmaa juba 1853. a. algul salajase kokkuleppe ühiseks tegevuseks Venemaa vastu, juunikuus aga otsustasid saata Dardanellidesse oma sõjalaevastikud. Nikolai I polnud neist sammudest aimugi. Tsaar uskus ikka veel, et tema vastaseks on ainult Türgi ja otsustas vii-

masele taas survet avaldada. 14. juunil said Vene väed käsu okupeerida sultani vasallisõltuvuses olevad, kuid Türgi vägedest vabad Doonau vürstiriigid (Moldaavia ja Valahhia).

Türgi valitsus oli Inglise ja Prantsuse diplomaatide õhutusel nüüdki järeleandmatu. 27. septembril nõudis sultan Stratfordi poolt dikteeritud ultimaatumis Venemaalt Doonau vürstiriikide vabastamist, 4. oktoobril 1853 aga kuulutas Venemaale sõja.

Alanud sõda oli mõlemalt poolt anastuslik ja ebaõiglane. Läänеriikide juhid tunnistasid omavahel olles avameelselt, et Türgi kaitsmise loosung ainult varjab nende agressiivseid eesmärke. Kuu aega pärast sõja algust kirjutas Palmerston: «Meie toetame Türgimaad omadel eesmärkidel ja oma huvide nimel.»

Tsaari-Venemaa sõjaline mahajäämus. Tsarism pidurdas sõjaasjanduse arengut. Tsaariarmeel oli vananenud relvastus, õppuste eesmärk oli mitte niivõrd sõda, kuivõrd ülevaatused ja paraadid. Tsaari väejuhatus tahtis armeed muuta isevalitsuse usaldusväärseks alustoeks ja juurutas seepärast armees kepidistsipliini ja mõttetut rividrilli. Tsaariametnikud panid toime ennekuulmatuid kuritegusid, võtsid altkäemaksu ja riisusid riigikassat.

Pärisorjusliku Venemaa majanduslikust mahajäämusest tingitud sõjatööstuse nõrkust süvendas ka see, et sõjatehased paiknesid riigi põhja- ja idaosas, kuna sõjalised aktsioonid seevastu kulgesid impeeriumi lõunaosas. Venemaa tööstuslikust keskosast ei läinud Krimmi ja Kaukaasiasse ühtegi raudteed ega maanteed. Relvi ja laskemoona veeti härgadel mööda porri uppuvaid külavaheteid. Tegevväeosadesse määratud sõdurid tegid tuhande versta pikkusi jalgsirännakuid ja polnud imestada, kui pooled neist ei jõudnud sihile, vaid varisesid kurnatuse ja haiguste tõttu teel kokku.

Armees olid juhtivatel kohtadel peamiselt andetud kindralid, kel polnud sõjalisi teadmisi ega kogemusi, küll aga olid lähedased õukonnale või sugulusvahekorras tsaari aukandjatega. Sõdurite ja aadlikest ohvitseride vahel oli ületamatu kuristik.

Vene armee peajõud olid koondatud riigi loodeossa. Tsaar, kelda hirmutas vaenlase sõjalaevastiku ilmumine Soome lahte ja Austria ähvardused, keelas võtta vägesid Baltikumist ja läänepiiridelt. Seetõttu oli sõjategevuse piirkonnas Vene vägesid arvuliselt vähem kui vaenlase omi, kuigi samal ajal seisid kaugel tagalas terved korpused tegevuseta.

2. SÕJA ALGPERIOOD
(oktoober 1853 — märts 1854)

Sinope lahing. Sõjategevust alustasid Türgi relvastatud jõud sellega, et tungisid kallale Vene laevadele Doonau suudmes ja vallutasid Püha Nikolai piiripunkti Gruusia piiril. Selle väikese piirikindlustuse vallutamisel õiendasid türklased julmalt arveid vangi

langenud haavatud vene sõduritega ja elanikega, kelle hulgas oli naisi ja lapsi.

Venemaa vastu sõjategevust alustades otsustas Türgi väejuhatus Inglismaa sõjaliste nõunike soovitusel maandada dessantüksused Kaukaasia rannikule, Suhhumi rajooni ja tungida Lääne-Gruusiasse. Silmapaistev vene mereväejuht viitseadmiral P. Nahhimov taipas vaenlase kavatsusi. Saanud teada, et Türgi laevastiku peajõud on koondunud Sinope lahte, kiirustas ta oma eskaadriga sinna. Vene sõjalaevad tungisid kahes kolonnis rannapatareide tule all Sinope lahte ja avasid vaenlase pihta marutule. Ägedas merelahingus uputati 13 vastase laeva. Türgi laevastiku juhataja Osman-paša võeti kogu staabiga vangi.

Sinope merelahing on läinud ajalukku kui viimane suurim purjelaevade lahing. Vene meremehed paistsid siin silma pealetungitaktika hea tundmisega ja suurepärase lasketäpsusega.

Vene laevastiku võit Sinopes oli seda mõjuvam, et järgmisel päeval — 19. novembril 1853. a. — saavutati võit ka maismaal — lahingus Baškadõkljari all Armeenias.

10 000 vene sõdurit kindral V. Bebutovi juhtimisel ründas siin Türgi 36 000-mehelist jala- ja ratsaväekoondist, kes kogunes Aleksandroopoli (praegune Leninakan) lähistele, et tungida Taga-Kaukaasiasse. Türgi väed purustati ja paisati tagasi Karsi juurde.

Võit Sinope merelahingus ajas nurja vaenlase dessantoperatsioonid Gruusia rannikule, võit Baškadõkljari all aga tõkestas vaenlasele tee Armeenia kaudu Taga-Kaukaasiasse.

Vene vägede sissetung Bulgaariasse. Aeglaselt kulges sõjategevus Doonau piirkonnas. Alles 1854. a. märtsis, s. o. kuus kuud pärast sõja algust, ületas 50 000-meheline Vene väekoondis Doonau ja sulges Bulgaaria rannikul piiramisrõngasse türklaste käes oleva Silistra kindluse. Raugastunud feldmarssal Paškevitš, sõjajõudude ülemjuhataja, kartis aga kallaletungi Austria poolt ega võtnud seepärast ette midagi otsustavat. Doonau forsseerimisel ja Bulgaaria territooriumile astumisel oli siiski küllaltki suur poliitiline tähtsus: Balkani rahvastel tekkis uus lootus Türgi ikkest vabanemiseks.

Kreeka patrioodid alustasid Epeiroses ülestõusu. Uut hoogu sai Türgi-vastane liikumine Bosnias ja Hertsegoviinas. Ettevalmistusi ülestõusuks tehti ka Bulgaarias. Aktiivselt tegutses selles suunas tuntud Bulgaaria revolutsionäär Georgi Rakovski.

Bulgaarlased tervitasid vene sõjamehi kui vabastajaid ja abistasid neid igati. Kolmeteistkümneaastane poisike Raitšo Nikolov ujus näiteks üle Doonau, et hoiatada venelasi türklaste kavatsetava kallaletungi eest.

Lääneriikide sekkumine Vene—Türgi sõtta. 1854. a. kevadeks oli selge, et Türgi jääb kahevõitluses Venemaaga alla ja teda ootab paratamatu lüüasaamine. Inglise ja Prantsuse valitsevad ringkonnad mõistsid, et nende panus Türgile ennast ei õigustanud ning otsustasid seepärast muuta alanud Vene-Türgi sõja üleeuroopaliseks koalitsioonisõjaks Venemaa vastu. Sellega tahtsid nad teha Venemaa teisejärguliseks riigiks ja võtta talt võimalus kaasarääkimiseks idaküsimuses.

Lääneriikide valitsuste kavatsused, mida varjati fraasidega Türgi kaitsmisest, olid ilmselt agressiivsed. Kõige täielikumalt olid need formuleeritud Palmerstoni sõjadoktriinis, mis nägi ette Venemaa tükeldamise ja temalt Krimmi, Kaukaasia, Bessaraabia, Baltimaade, Poola ja Soome vägivaldset ärakiskumist.

Juba 1853. a. oktoobris, rikkudes rahvusvahelist konventsiooni, sõitis Inglise-Prantsuse laevastik Bosporusse, detsembri lõpus aga Musta merre. 1854. a. märtsis kuulutasid Inglise ja Prantsuse valitsus Venemaale sõja. Palmerstoni katsed kokku klopsida üleeuroopaline Vene-vastane koalitsioon Austria, Rootsi ja Preisi osavõtul ei andnud tulemusi. Sõtta õnnestus tõmmata ainult väike Sardiinia kuningriik ja sedagi alles 1855. a. jaanuaris. Austria sõtta ei astunud, jäi aga Venemaa suhtes avalikult vaenulikule positsioonile. Preisimaa ei osutanud Venemaale mingisugust toetust. Austria ähvarduste survel lõpetas Nikolai I 1854. a. juulis Silistra kindluse piiramise ja Vene väed viidi Pruti jõe taha. Otsekohe tungisid Moldaaviasse ja Valahhiasse Austria okupatsiooniväed, kes surusid rahvusliku vabadusliikumise Doonau vürstiriikides julmalt maha.

Järelikult tuli Venemaal sõdida nii Türgi kui ka Inglismaaga, Prantsusmaaga ja Sardiiniaga ning taluda Austria vaenulikku hoiakut.

700 000-mehelise Vene armee vastu võisid vaenlased välja panna 1 miljon sõdurit. Vene purjelaevastiku vastaseks olid lääneriikide rohkete aurulaevadega laevastikud. Ka Inglismaa ja Prantsusmaa sõjatööstus oli mahajäänud pärisorjusliku Venemaa omast palju võimsam.

Sõjategevus 1854. a. suvel. Inglise sõjaspetsialistid hakkasid juba veerand sajandit enne Krimmi sõda välja töötama Venemaavastase suure koalitsioonisõja üldplaane. Eelistades sõdida võõraste kätega, rajasid nad oma strateegilised plaanid liitlaste maavägede tegevusele, kuna Inglise relvastatud jõud pidid andma lööke vaid merelt kõige nõrgemates Vene kaldapiirkondades. Ent kõik katsed seda plaani 1854. a. suvel ellu viia nurjusid. Inglise ja Prantsuse sõjamerejõud asusid laialipillatult piki Venemaa tohutuid merepiire. Rohkem kui 30 sõjalaeval ja nende pardal oleval 20 000-mehelisel Inglise-Prantsuse dessantüksusel tuli rohkem kui kuu aega vaeva näha, et vallutada väike Bomersundi kindlus Ahvenamaa

saarestikus, mille garnison koosnes kõigest poolteisest tuhandest vene sõdurist ja madrusest. Tugevate Läänemere kindluste Kroonlinna ja Sveaborgi ründamiseks ei jätkunud vaenlasel julgust. Vaenlase sõjalaevade kallaletungid Odessale ja Solovetski kloostrile löödi väikeste vene garnisonide poolt tagasi. Häbistava löögi pidi vaenlane vastu võtma Petropavlovski juures Kamtšatkal, kus paarsada vene sõdurit ja madrust kindral V. Zavoiko juhtimisel paiskasid maabunud dessandi merre tagasi.

Inglise-Prantsuse strateegide lootusi ei õigustanud ka nende liitlane Türgimaa. Türklaste katsed uuesti tungida Taga-Kaukaasiasse ei läinud korda. 1854. a. juunis purustati nende väed Guurias Nigojeti juures, augustis Armeenias Kürjuk-Dari all ja Tšingili mäekurus.

Ka Šamilile rajatud lootused nurjusid. Kokkuleppel Türgi väejuhatusega tungis Šamil 1854. a. suvel oma müriididega kallale Kahheetiale andmaks lööki Vene tagalavägedele, kes kaitsesid Taga-Kaukaasia piire Türgi armee võimalike kallaletungide vastu. Ent Vene väikesearvulised varuväed ja kohalikud maakaitseväelased tõrjusid ründajad tagasi.

4. SÕJA KOLMAS PERIOOD. SEVASTOOPOLI SANGARLIK KAITSMINE (september 1854 — august 1855)

Vaenulike armeede maabumine Krimmis. 1854. a. sügisel otsustasid Venemaa vaenlased koondada oma peamised jõupingutused Krimmi vallutamisele ja venelaste Musta mere laevastiku peabaasi Sevastoopoli purustamisele. Krimmi kaitsmiseks eraldas tsaar 33 000 meest oma lemmiku, andetu vürst Menšikovi juhtimisel. Menšikovi kuritegelik muretus võimaldas vastasel septembri algul tuua Jevpatorias maale 64 000-meheline armee, kes seejärel liikus edasi lõunasse Sevastoopoli poole. Menšikov üritas vaenlast peatada Alma jõe kaldal, kus 8. septembril toimus suur lahing.

Lahingu tulemuse otsustas mitte niivõrd vastase arvuline ülekaal kui just tema parem lahingutehnika. Suuremalt jaolt vintpüssidega (štutseritega) relvastatud jalavägi võis takistamatult tulistada vene sõdureid 700—800 m kauguselt. Vene sõduritel olid seevastu iganenud sileda rauaga püssid, mis võimaldasid tabavalt tulistada kõigest 120 m kauguselt. Sellest hoolimata kandis Inglise kaardivägi venelaste vasturünnakute ajal suuri kaotusi. Vaid Vene armee andetu ülemjuhataja oskamatus organiseerida kaitset ja vägede koostööd lahingus võimaldas Prantsuse jalaväel tungida laevastiku tule toetusel Vene vägede vasaku tiiva selja taha ja sundida teda taanduma.

Vaenlase katsed vallutada Sevastoopol. Menšikov ei suutnud peatada vastast Alma jõel ja viis oma väed Sevastoopoli suunas,

taandus aga siis Bahtšisarai poole ning jättis Sevastoopoli saatuse hooleks. Seni maa poolt kaitsmata linna kindlustamine sai teoks vaid tänu Vene laevastikujuhtide V. Kornilovi, P. Nahhimovi, V. Istomini taibukale ja energilisele tegutsemisele, laevadelt maale saadetud 22 000 meremehe patriootilisele innule ja kohalike elanike kaasabile.

Vaenlased ei julgenud rünnata Sevastoopoli põhjapoolseid kindlustusi, läksid neist suures kaares mööda. Balaklavasse asuti laagrisse, et siis alustada pealetungi lõunast. Kõigepealt püüdis vaenlane Sevastoopolit vallutada kiirrünnakuga. Linna ja kindlustuste tugev pommitamine 5. oktoobril ei andnud aga oodatud tulemusi. Linna kaitsjad pidasid pommisajule vastu ja tekitasid koguni omapoolse tulega vaenlasele suuri kaotusi, mistõttu viimasel tuli kavatsetavast tormijooksust loobuda.

Piiramisele asunud vaenlase leeris tulid ilmsiks tõsised raskused. Inglise-Prantsuse vägede arv Sevastoopoli all kasvas kogu aeg, mistõttu varustamises toidu- ja laskemoonaga tekkisid häired. Kuid edu ei tulnud ka siis, kui Balaklavasse koguti suured tagavarad ja piirajate arv tõusis 120 000 sõdurini. 6. juunil asusid nad üldisele tormijooksule Sevastoopoli kindlustustele, kuid löödi tohutute kaotustega tagasi.

Liitlaste käsutuses oli aurulaevastik, palju täiuslikumad vintrauaga tulirelvad, arvukas suurtükivägi. Kuid nende armeede lahingulis-moraalsed ja taktikalised omadused olid puudulikud. Inglise jalaväes kehtis iganenud liinitaktika, suurtükivägi tulistas ebatäpselt. Prantsuse väeüksuste taktikaline ettevalmistus oli küll parem, kuid ka need sõdisid iganenud määrustike järgi. Paljude Prantsuse diviiside sõdurid olid osa võtnud koloniaalsõjast Aafrikas ega võinud oma moraalsete omadustega kiidelda.

Liitlaste relvastatud jõudude ebaõnne peamiseks põhjuseks Krimmis oli siiski Sevastoopoli kaitsjate kangelaslikkus, mehisus ja lahinguline meisterlikkus.

Sevastoopoli kaitsjad — vene sõjakunsti progressiivsete traditsioonide jätkajad. Ka kõige süngematel Nikolai-aegse reaktsiooni aastatel jäid Venemaa edumeelsed sõjaväelased truuks rahvusliku sõjakunsti parimatele traditsioonidele. Neid traditsioone püüdsidki valitsevaist reaktsioonilistest sõjalistest vaadetest hoolimata Musta mere laevastikus juurutada admiral M. Lazarev ja tema õpilased — Nahhimov, Kornilov, Istomin. Lazarev ei elanud Krimmi sõjani, ent tema kasvandikele langes osaks Sevastoopoli kaitse juhtimise au ja kuulsus. Laevastiklaste eeskuju innustas ka sõdureid, kes saabusid täiendusena Sevastoopolisse alles sõja käigus.

Sevastoopoli kaitsjatel tuli alatasa puudu relvadest, laskemoonast ja toiduainetest. Tsaari-Venemaa sõjalise ja majandusliku mahajäämuse pidid nad kinni maksma oma verega. Tsaarikindra-

lite vanameelsusele ja harimatusele, relvastuse mahajäämusele lisandus ametnike riigivargus.

Sevastoopoli kaitsjad rakendasid suurepäraselt aktiivse kaitse taktikat, nad häirisid alatasa vaenlast vasturünnakute ja öiste haarangutega, asetasid miine ja ehitasid bastionide ette uusi välikindlustusi. Nii rajati tähtsale positsioonile — Malahhovi kurgaanile — Selengini ja Volõnski reduudid, kuhu takerdusid pikemaks vaenlase vihased rünnakud. Sevastoopollased kasutasid tabava tule andmiseks osavasti ära kaevikuid ja panid sellega aluse nn. positsioonisõja taktikale. Sevastoopoli kaitsekindlustuste süsteem loodi silmapaistva vene fortifikatsiooniteoreetiku A. Teljakovski põhimõtetel. Neid põhimõtteid järgis ümberpiiratud Sevastoopolis ka sõjaliste inseneritööde juhataja E. Totleben.

Sevastoopoli kaitsjad ületasid üksteist julguses ja vahvuses, täiustasid oma lahingumeisterlikkust ning sooritasid silmapaistvaid kangelastegusid. Kogu Venemaal said kuulsaks sõjaväeinsenerid Polzikov ja Melnikov, ohvitserid Birjulev ja Zavališin, madrused Pjotr Koška ja Fjodor Zaika, sõdurid Jelissejev ja Mahhov ning paljud teised Sevastoopoli kangelased. Ümberpiiratud linna elanikud, kaitsjatega üheväärsed sõjalises kuulsuses, jagasid ühiselt kõiki raskusi ja muresid. Rahvas ei unusta kartmatut vene naist Darja Sevastopolskajat, kes teenis halastajaõena eesliinil. Jääv mälestus on ka 12-aastasest poisikesest, Kornilovi bastioni noorest kangelasest Maksim Rõbaltšenkost.

Sevastoopoli kaitsjate hulgas olid ka kuulus teadlane kirurg N. Pirogov ja suur kirjanik L. Tolstoi. «Sevastoopoli epopöa, mille kangelaseks on vene rahvas, jätab kauaks jäljed Venemaa ajalukku,» kirjutas L. Tolstoi oma «Sevastoopoli jutustustes».

Sevastoopoli langemine. Vene vägede taandumine lahe põhjakaldale. Sevastoopoli all andis end pikapeale ikka rohkem tunda võitlevate poolte materiaalne ja tehniline ebavõrdsus. Vaenlase suurtükiväge tulistas vihaselt linna, kuid vene suurtükiväelased kuulsid ikka sagedamini käsklust: «Tulistada harvemini!» Tagavarad lõppesid otsa, linna kaitsjate read hõrenesid. Üksteise järel langesid kuulsad väejuhid Kornilov, Istomin ja Nahhimov.

Vene armee uus ülemjuhataja A. Gortšakov püüdis kergendada Sevastoopoli olukorda järjekordse vasturünnakuga vaenlase tiival, kuid see ebaõnnestus. Vene vägede rünnakuga alanud lahing Tšornaja jõel 4. augustil 1855 lõppes venelastele edutult.

Pärast seda, kui prantslased tohutute kaotustega vallutasid Malahhovi kurgaani, tunnistas Gortšakov Sevastoopoli edasise vastupanu lootusetuks. 27. augustil 1855 jäeti linn maha. Vene garnisoni järelejäänud osad siirdusid lahe põhjapoolsele küljele, allesjäänud kindlustused lasti õhku.

Kangelaslik Sevastoopol pidas vaenlase peajõudude rünnakutele vastu peaaegu terve aasta — 349 päeva. Vaenlaste väed, kaotanud piiramisel 73 000 meest, jõudsid oma edasitungil Sevastoo-

poli lõunakindlustuste suitsevatele varemetele. Nende rünnakujõud oli aga lõplikult otsas. Inglise-Prantsuse väed ei suutnud enam aktiivselt tegutseda, neil tuli loobuda Krimmi poolsaare ja isegi Sevastoopoli põhjakindlustuste vallutamisest.

Sevastoopoli langemine mõjus rusuvalt Venemaa üldsusele. «Teade Sevastoopoli langemisest pani mind pisaraid valama,» tunnistas T. Granovski ja lisas, et tahtis astuda maakaitseväkke «soovimata võitu Venemaale, kuid sooviga surra tema eest». A. Nekrassov nimetas Sevastoopolit «kuulsuse kantsiks». Ta mõistis teravalt hukka rahvalt rohkesti ohvreid nõudva «neetud sõja», kuid oli samal ajal uhke kangelastegude üle, mida sooritas sõjas «kangelasrahvas», kes kaitses kodumaad vaenlase kallaletungi eest. Sevastoopoli kangelaslikke kaitsjaid austasid ka asumisel olevad dekabristid ning revolutsioonilised demokraadid N. Tšernõševski ja N. Dobroljubov. Sevastoopoli langemine tõendas reaktsioonilise tsaarirežiimi jõuetust.

Sevastoopoli langemine suurendas veelgi vene eesrindliku haritlaskonna rahulolematust, kes vihkas tsaarivalitsust ja oli selle kukutamise poolt. Maakaitseväkke värbamisel tekkisid rahva hulgas kuuldused, et maakaitseväelased vabastatakse pärisorjusest. Mitmes kubermangus puhkesid massilised rahutused. Talupojad olid valmis võitlema välismaiste vallutajate vastu, kuid nõudsid, et neid vabastataks mõisnike võimu alt. Rahvusliku sõltumatuse kaitsmise idee liitus talurahva teadvuses sotsiaalse vabadusega.

5. SÕJA LÕPUPERIOOD (september 1855 — veebruar 1856)

Vaenlase laevastiku tegevus Venemaa rannikul. 1855. a. suvel ilmus Inglise-Prantsuse laevastik uuesti Lääne- ja Valgesse merre. Kuid ka seekord nurjusid vaenlaste operatsioonid täielikult. Nüüd tungisid vaenlased jõuetus vihas kallale rahulikele eesti, soome ja vene kaluriküladele, rööv isid talusid, uputasid paate ja kuunareid. Nii hävitasid inglise laevastiklased ühe kolmandiku kõigist Arhangelski pomooride kalalaevadest. Loomulikult polnud sääraselt tegevusel sõja lõpptulemusele mingit mõju.

Türgi vägede sissetungi nurjumine Gruusias. 1855. a. sügisel maabus Suhhumi rajoonis 40 000-meheline Türgi armee Omar-paša juhtimisel, keda saatsid inglise ohvitserid. Armee liikus Kutaisi poole, kuid Vene väed peatasid ta poolel teel. Peagi hakkasid armee tagalas tegutsema gruusia partisanid. Lääne-Gruusia elanikkond suhtus välismaistesse vallutajatesse vaenulikult ja osutas abi Vene vägedele.

Detsembris taganesid türklased mere äärde ja alustasid laevade laadimist, et lahkuda Gruusiast.

Täielik läbikukkumine sai osaks Inglise-Prantsuse dessant-ope-

ratsioonile Tamani poolsaarel. Vallutajad arvestasid Šamili naiibi Muhammed-Emini ja tema müriidide abiga. Kuid «abilise» kõik katsed kokku koguda «Tšerkessi ratsaväe abikorpus» jäid asjatuiks. Töötavatel mägilastel polnud tahtmist saada kahurilihaks ja võidelda venelaste vastu. Oodatava toetuseta jäänud vaenlase dessant lahkus Tamanist.

Vene armee tegutses samal ajal edukalt Lääne-Armeenias. Türgi vägesid välja tõrjudes kohtas ta kohaliku elanikkonna täielikku poolehoidu. 1855. a. novembris alistus Vene vägedele Karsi kindluse garnison. Seda kindlust olid sõja eel uuendanud Inglise sõjaväeinsenerid.

6. SÕJA TULEMUSED JA TÄHTSUS

Rahuläbirääkimised. Sevastoopoli kangelaslik kaitsmine ja Vene vägede edukas tegevus Kaukaasias jahutas Venemaa vaenlaste vallutusindu. Palmerston oli küll valmis sõda jätkama, kuid Napoleon III polnud nõus Inglismaale kastaneid tulest välja tooma. Napoleon III sondeeris juba 1855. a. sügisest pinda separaatseteks läbirääkimisteks Venemaaga.

Teisest küljest sundis pärisorjusliku süsteemi kriisi teravnemine ja klassivõitluse tugevnemine tsaarivalitsust lõpetama ebasoodsat sõda. Tsarismi sõjalise süsteemi kokkuvarisemine oli päevselge. Talurahvarahutused võtsid ähvardava ulatuse. Ikka selgemini tuli ilmsiks sisemiste ümberkorralduste vajalikkus.

1855. a. veebruaris suri Nikolai I, kelle reaktsiooniline valitsemine oli kestnud kolmkümmend aastat.

Kuna võis karta Austria sekkumist sõtta, oli Nikolai I järeltulija Aleksander II sunnitud vastu võtma tulevaste rahutingimustena mitmeid nõudmisi, mis esitasid talle tema vaenlased. 1856. a. veebruaris avati Pariisis ametlikud rahuläbirääkimised. Peagi tekkisid Venemaa vastaste vahel tõsised lahkhelid. Prantsusmaa kodanlus ei olnud sugugi huvitatud Inglismaa positsioonide tugevdamisest Idas. Neid lahkhelisid kasutasid rahukonverentsil Venemaa esindajad osavasti ära agressiivselt meelestatud Inglise diplomaatide ettepanekute tagasilükkamiseks. Pealegi oli mälestus kauakestnud ja verisest võitlusest Sevastoopoli pärast veel värske. Diplomaatilistes ringkondades kõneldi, et Pariisi kongressil seisab Vene delegatsiooni selja taga Nahhimovi vari. Kaasaegsete kujutlustes oli Nahhimov võitleva Sevastoopoli kehastus. Lõpptulemusena polnud rahutingimused Venemaale nii rasked, kui võis eeldada.

Pariisi rahu. 18. märtsil 1856 kirjutati rahulepingule alla. Venemaa jäi ilma Doonau suudmealast ja osaliselt Bessaraabia lõunaosast, samuti kaotas ta õiguse pidada Mustal merel sõjalaevastikku ja mereväearsenale. Türgi ristiusuliste alamate kaitse läks nüüd Euroopa suurriikide kätte. Samuti garanteerisid kõik

lepinguosalised sultani võimu alla jäänud Serbia sisemise autonoomia. Venemaa protektoraat Doonau vürstiriikides tühistati ja nende riikliku korralduse küsimuse lõplik lahendamine lükati edasi, kuigi Vene delegatsioon nõudis Moldaavia ja Valahhia viivitamatut ühendamist, kusjuures Türgi võimu nende üle oleks maksimaalselt vähendatud.

Krimmi sõja järel hakkas Vene diplomaatiline mõju rahvusvahelises poliitilises elus aegamööda kahanema. Inglise ja prantsuse kapitalistid, õõnestanud tsaari-Venemaa prestiiži ja nõrgestanud tema sõjalist võimsust Mustal merel, hakkasid laiendama ekspansiooni Lähis-Ida maades. Türgi muutus ikka rohkem lääneriikide poolkolooniaks. Sõja mõjul laienes ka Balkani rahvaste rahvuslik vabadusliikumine. Aastail 1859—1861 ühinesid Moldaavia ja Valahhia Venemaa toetusel Rumeenia vürstiriigiks. Bulgaaria rahva võitlus poliitilise sõltumatuse eest võttis üha laiema ulatuse.

Krimmi sõda paljastas pärisorjusliku Venemaa pehastumise ja jõuetuse ning tõstis teravalt päevakorrale vajaduse kodanlike ümberkujunduste järele. Sõda kiirendas revolutsioonilise situatsiooni saabumist riigis. See sundiski tsaarivalitsust 1861. a. kaotama pärisorjuse.

Krimmi sõda oli tähtis etapp sõjakunsti arengus. Sõda kiirendas armee relvastamist vintrelvadega ja purjelaevade asendamist aurulaevadega. Sõja ajal tekkisid uued lahinguvormid ja -meetodid: kasvas jalaväe tulejõud, suurenes rünnakueelse tulelöögi ja suurtükiväe varjumise tähtsus. Lahingu juhtimine muutus keerulisemaks. Sevastoopoli kaitsjatele kuulub prioriteet laskekaevikute loomisel ja tranšeesüsteemide kasutamisel kaitsepositsioonide rajamise juures. Sevastoopoli kaitsmisel ilmutasid sõdurid ja meremehed, vene rahva vaprad pojad, suurt patriotismi ja kõrgeid moraalseid omadusi.

XXXII peatükk

VENE KULTUUR JA VENEMAA RAHVASTE KULTUUR XIX SAJANDI ESIMESEL POOLEL

1. KULTUURI ARENEMISE ÜLDISED TINGIMUSED

XIX saj. esimesel poolel tegi vene kultuur suuri edusamme ja omandas väljapaistva koha maailma kultuuris.

Et paremini mõista klassiühiskonna rahvuslikku kultuuri, tuleb juhinduda marksistlikust rahvuse teooriast, marksistlikust õpetusest kultuurist, tema sisust ja ajaloost. Lenin kirjutas: «*Igas* rahvuslikus kultuuris on kas või väljaarenematud demokraatliku ja sotsialistliku kultuuri *elemendid*, sest igas rahvuses on töötavad ja ekspluateeritavad hulgad, kelle elutingimused paratamatult tekitavad demokraatlikku ja sotsialistlikku ideoloogiat. Kuid *igas* rahvuses on ka kodanlik kultuur (enamasti aga veel mustasajaline ja klerikaalne) — sealjuures mitte

ainult «elementide» näol, vaid *valitseva* kultuuri näol. Sellepärast «rahvuslik kultuur» üldse on mõisnike, pappide, kodanluse kultuur.»[98] Need Lenini mõtted iseloomustavad eelkõige igasuguse rahvusliku kultuuri sotsiaalset sisu arenenud kapitalismi perioodil. Kuid neil on põhimõtteline tähtsus ka varasemate arenguetappide kultuuriajaloolise protsessi mõistmisel.

Feodaal-pärisorjusliku korra lagunemise ja tolle aja kohta eesrindlike kapitalistlike suhete arenemise perioodil ei olnud ka vene rahvuslik kultuur ühtne oma klassisisu tõttu. Uutes sotsiaalsetes ja majanduslikes tingimustes uue jõuga puhkenud klassivõitlus määras ka ideelise võitluse iseloomu kõigil kultuurielu aladel — teaduses, kirjanduses ja kunstis.

Töötava ja ekspluateeritava rahva elutingimuste põhjal kujunenud revolutsiooniline, demokraatlik ideoloogia mõjutas tugevasti vene eesrindliku kultuuri arengut, selle spetsiifiliste rahvuslike iseärasuste väljakujunemist. Vene revolutsiooniline ideoloogia oli seotud Lääne-Euroopa revolutsiooniliste ideede arenguga. Lääne-Euroopa revolutsiooniline ideoloogia ja sealsed sotsialistlikud õpetused avaldasid tunduvat ja viljakat mõju vaimuelule Venemaal. Vene kultuuri arengut mõjutas positiivselt Venemaa kultuurialaste sidemete laienemine teiste riikidega. Vene revolutsionääride ideoloogia oli omakorda teetähiseks teiste Venemaa rahvaste kultuuri arengule. Aadlirevolutsionääride ideed, poeetidedekabristide vabadustihkav pärisorjusevastane looming, Puškini, Herzeni, Belinski jt. teoste mõju demokraatlike vabadusideede arengule ukraina ja valgevene kirjanduses, poola luuletaja Adam Mickieviczi, gruusia, armeenia ja aserbaidžaani kirjanike loomingule oli väga viljakas. Venemaa eesrindlikku ideoloogiat iseloomustas tol ajal tahe vabastada rahvas pärisorjusest ja isevalitsusliku korra kütkeist, päästa ta vaimupimedusest ja harimatusest, kiriku ja pappide meelevallast.

Kultuurielu demokratiseerumine arenes jõudsalt. Kujunes segaseisuslaste uus ühiskonnakiht. Kirjanduses, teaduses ja hariduselus hakkasid kaasa lööma laiemad ühiskonnakihid. Noodistatud muusika hakkas levima ka väljaspool õukonda ja kirikut. Õue-, tsaari- ja mõisateatrite asemel tekkisid üksikutes suuremates linnades avalikud teatrid. Paljudel kultuurialadel kerkisid esikohale rahva hulgast pärinevad inimesed.

Kõigi vaimse kultuuri alade esirinnas sammus tollal kirjandus. Tsensuurile vaatamata levitasid progressiivsed kirjanikud uusi, eesrindlikke ideid, kasutasid uusi kirjandusvorme ja panid aluse uutele suundadele kirjanduselus.

Eesrindliku kultuuri arenemist takistasid visalt vanad ühiskonnajõud eesotsas isevalitsusega. Pärisorjusliku korra puutumatuse kaitsel olev isevalitsus toetas igati kirikut ja püüdis sellele allutada teadust, hariduselu, kirjandust ja ühiskondlikku arvamust. Sellele vaatamata esitas rahvas oma parimate esindajate kaudu uusi loovaid ideid ja lõi vene rahvusliku kultuuri demokraatlikud alused. Kõrvuti vene kultuuri eesrindlike esindajatega, sageli aga ka nende mõjul, võitlesid rahvusliku kultuuri arendamise eest Venemaa rahvaste parimad esindajad.

2. HARIDUSELU

Kool. Pedagoogiline mõte. Kasvava linnaelanikkonna vajadused, tööstuse, kaubanduse ja sõjaasjanduse areng ning keerukas valitsemisaparaat sundis valitsust laiendama õppeasutuste võrku. Poole sajandiga kasvas nende arv tunduvalt. Moskva ülikoolile, kaua aega ainukesele kõrgemale õppeasutusele Venemaal, lisandusid ülikoolid Tartus (1802), Vilniuses (1803) (suleti pärast 1830. a. ülestõusu, selle asemele avati 1834. a. Kiievi ülikool), Kaasanis (1803), Harkovis (1805), Peterburis (1819). Ülikoolihariduse kultuuriline ja ühiskondlik tähtsus oli suur. Suur oli ka Venemaa ülikoolide osatähtsus intelligentsi ettevalmistamisel, teaduslike ja ühiskondlike ideede arengus ning hariduse levikul.

---

[98] V. I. Lenin, Teosed, 20. kd., lk. 8.

Ülikoolid olid kultuurikeskused ja ühtlasi vabadusliikumise kolded. Ülikoolide kõrval tekkisid nendega õppeplaanide poolest lähedased lütseumid (Tsarskoje Selos Peterburi lähedal, Nežinis, Demidovi lütseum Jaroslavlis, Richelieu' lütseum Odessas). Tunduvalt kasvas üldhariduslike keskkoolide (gümnaasiumid, samuti ka pansionid) ja kinniste eraõppeasutuste arv. Hoopis aeglasemalt ja vähem edukalt arenes algharidus. Äärmiselt vähe oli kreis- ja kihelkonnakoole. Hariduse levikut rahva hulgas tõkestas isevalitsuse seisuslik poliitika. Valitsus takistas koolide avamist alamatele seisustele.

Tööstuse ja põllumajanduse suurenevad nõudmised kvalifitseeritud kaadri järele sundisid valitsust organiseerima tehnilis-majanduslikku eriharidust. Tekkisid tehnilised ja põllumajanduslikud õppeasutused. Peterburis avati Praktilise Tehnoloogia Instituut, Teedeinseneride Korpuse Instituut, Tsiviilinseneride Kool (hiljem Instituut), Metsainstituut, Moskvas Tööstuskool (hiljem ümber nimetatud Moskva Kõrgemaks Tehnikakooliks) ja Põllunduskool. Valgevenes loodi Gorõgoretsi Põllunduskool (hiljem Gorõgoretsi Põllundusinstituut), Krimmis ja Bessaraabias — koolid aianduse, viinamarjakasvatuse ja veinitootmise õpetamiseks. Püüti levitada tehnilisi ja majandusalaseid teadmisi (avalikud loengud ülikoolides, vastavate erialade sissevõtmine ülikooli programmi, mitmesuguste praktiliste kursuste korraldamine kreiskoolide juures jne.). Sõjaasjanduse arengu mõjul avati uusi kõrgemaid sõjakoole, kus õppisid tulevased ohvitserid. Nende õppeasutuste seas olid esikohal taasloodud sõjaväeakadeemiad (Peastaabi, Suurtükiväe-, Inseneriväe-, Meditsiinilis-Kirurgiline Sõjaväeakadeemia).

50-ndail aastail õppis kõrgemates õppeasutustes ligi 4500, kesk- ja alamastme koolides üle 120 000 inimese. Venemaa elanikkonna üldarvuga võrreldes oli õpilaste arv muidugi väga väike. Äärmiselt madal oli kirjaoskajate protsent. Kuid XVIII saj. võrreldes oli tehtud suur samm edasi. Uldsuse tähelepanu koondus rohkemal määral kasvatus- ja haridusküsimustele, eriti 50-ndail aastail. Ilmus rohkem pedagoogilist kirjandust (sealhulgas ajakirju). Sel perioodil algab vene pedagoogilise mõtte silmapaistvate esindajate K. Ušinski ja N. Pirogovi ühiskondlik ja teaduslik tegevus. Demokraatlikust humanismist kantud väärtuslikke pedagoogilisi ideid esitas V. Belinski.

Silmapaistva vene pedagoogi, ühiskonnategelase ja teadlase K. Ušinski ideed leidsid kiiresti vene eesrindliku intelligentsi tunnustuse. Ušinski hülgas pärisorjuslikule ajastule iseloomulikud skolastilised õpetamisviisid, töötas välja uue metoodika, koostas uued õpikud. Oma teostes «Rahvalikkusest ja ühiskondlikust kasvatusest», «Inimene kui kasvatuse objekt», «Emakeel» arendas Ušinski uusi pedagoogilisi ideid. Tema pedagoogiline süsteem rajanes rahvalikkusele ja nõudele kasvatada teaduslikul alusel, arendada õpilastes oskust vaadelda tegelikkust, kasvatada neis kodumaa-armastust. Tervikuna aga läbib Ušinski pedagoogilist süsteemi pedagoogi-idealisti humanism, mis on kaugel võitlusest ja revolutsioonist.

Palju tegi vene pedagoogika heaks anatoom ja kirurg N. Pirogov. Tema artikkel «Elu küsimused» (1856), mis oli suunatud vana kasvatusviisi vastu, kaitses seisukohta, et noorsoo hulgast peavad võrsuma kindla iseloomu ja ausate demokraatlike vaadetega inimesed. Pirogov oli õpilaste liiga varajase spetsialiseerumise vastu ja pooldas üldhariduse osatähtsuse suurendamist õppeprotsessis. Pirogov väitis, et õppeasutuste eesmärk on kasvatada eelkõige inimest ja alles siis spetsialisti mingil erialal. Ent Pirogov ei jäänud lõpuni eesrindlikele pedagoogilistele positsioonidele. Mõningaid tema iganenud nõudmisi (näit. kasutada koolis erilistel juhtumitel ihunuhtlust) kritiseeris teenitult Dobroljubov.

Ajakirjandus. Hariduse olukorda riigis iseloomustas ajakirjanduse ja selle ühiskondliku tähtsuse tunduv kasv.

XIX saj. algul anti Venemaal välja keskmiselt 143 raamatut aastas. 50-ndate aastate lõpuks suurenes see arv 2000-ni. Eriti kiiresti kasvas perioodiliste väljaannete arv: 50 aasta jooksul rohkem kui 3,5 korda (64-lt 230-ni).

Perioodilistest väljaannetest levisid kõige rohkem ajakirjad. Tunduvalt suurenes 30—40-ndatel aastatel ajalehtede arv seoses korraldusega anda välja kõikides kubermangudes «Kubermangu Teatajat». Ajalehtede osa riigi ühiskondlik-poliitilises ja kultuurielus polnud aga veel nii silmapaistev, nagu ta seda oli edaspidi.

Sajandi algul oli populaarseks vene ajakirjaks N. Karamzini asutatud «Vestnik Jevropõ». Toimuvas ideelises võitluses joondus see ajakiri aga konservatiivsetele positsioonidele. Hiljem etendasid suurt osa ajakirjad «Moskovski Telegraf», mida andis välja kriitik, kirjanik ja ajakirjanik N. Polevoi, ning «Teleskop», mille väljaandjaks oli professor N. Nadeždin. Polevoi püüdis lugejais äratada armastust kodumaa, tema ajaloo ja kultuuri vastu, huvi Lääne-Euroopa poliitiliste sündmuste ja eesrindlike institutsioonide vastu. Polevoi ajakiri oli tärkava kodanliku ajakirjanduse eesrindlik häälekandja Venemaal. «Teleskop» käsitles peamiselt filosoofiat ja kirjandust. Tsaaritsensuur sulges mõlemad ajakirjad.

40-ndate aastate mõjukamaiks ajakirjadeks olid «Otetšestvennõje Zapiski» ja 1836. a. Puškini asutatud «Sovremennik». Need polemiseerisid «Moskvitjaniniga», mida andsid välja ametliku rahvusluse teooria esindajad M. Pogodin ja S. Ševõrjov, ning «Severnaja Ptšelaga», tsaariagentide F. Bulgarini ja N. Gretši ajalehega. Juhtiv osa ajakirjades «Otetšestvennõje Zapiski» ja «Sovremennik» kuulus Belinskile. Tema kõrval võtsid nende ajakirjade tööst osa Herzen ja Nekrassov. Ajakirjadele «Otetšestvennõje Zapiski» ja «Sovremennik» tegid kaastööd Turgenev, Gontšarov, Saltõkov ja Dostojevski. 50-ndail aastail hakkasid «Sovremenniku» juures töötama Tšernõševski ja Dobroljubov.

Ühiskondlik-kirjanduslike ajakirjade kõrval hakkas arvukalt ilmuma tehnilis-majanduslikke ja ametkondlikke ajakirju («Gornõi Žurnal», «Zemledeltšeski Žurnal», üksikute ministeeriumide ajakirjad jt.).

Seega tegid haridus ja ajakirjandus XIX saj. esimesel poolel reaktsioonilise isevalitsuse ja pärisorjapidajate takistustest hoolimata suuri edusamme.

3. TEADUS JA TEHNIKA

Teadus. Pärisorjuslikul Venemaal polnud teadus eriti au sees. Aadlikud pidasid teadusega, eriti täppis- ja loodusteadustega tegelemist endale sobimatuks ja isegi häbistavaks. Teaduslikule tööle pühendasid end peaasjalikult segaseisuslased ja alamad vaimulikud.

Isevalitsus hoolitses mitte niivõrd teaduse arendamise kui teadlaste tegevusvabaduse piiramise eest, murdes pead selle üle, kuidas kohandada teaduslikku loomingut pärisorjuslaste ja kiriku huvidele. Rahvahariduse ministeeriumi juhtisid reaktsionäärid (A. Golitsõn, A. Šiškov, S. Uvarov, P. Širinski-Šihmatov). Teaduslikele asutustele eraldatavad summad olid tühised. Eriti häirisid valitsust loodusteadused, sest nende arenemisega levis materialistlik maailmavaade. Mineviku ees kummardajad püüdsid säilitada teaduse vaatlevat iseloomu, tundsid hirmu katse ja eksperimendi ees. Ainult üksikud ühiskonnateadused (iseäranis ajalugu), mille esindajad ülikoolides ja akadeemiates olid truualamlike monarhistlike vaadetega, leidsid teatud ametlikku tunnustust.

Rasketest tingimustest hoolimata arenes teaduslik mõte edasi. Võitluses uue eest toetusid vene teadlased sageli Lääne-Euroopa eesrindliku teaduse kogemustele ja avastustele. Paljud vene teadlased õppisid ja valmistusid teaduslik-pedagoogiliseks tegevuseks ette Saksamaa, Prantsusmaa ja Inglismaa kõrgemates õppeasutustes. Saksa filosoofia, prantsuse loodusteadus ja inglise tehnilised teadused andsid palju kasulikku Venemaa teaduse ja tehnika arenguks. Vene teaduse ette kerkinud uued ülesanded olid seotud eeskätt riigi ühiskondlik-majandusliku ja kultuurilise arenguga. Venemaa arenev tööstus, tööstusliku põõrde algus, uuenduskatsed põllumajanduses ja kaubandus esitasid loodusteaduse'e ja tehnikale oma nõudeid. Vene asunduste kasv Alaskal ja Vaikse ookeani saartel, suhtlemise vajadus vene asulatega Ameerikas, Venemaa kindlustumine Kaug-Idas, Kaukaasia ja Kasahstani liidendamine, tihenevad sidemed Kesk-Aasia riikidega ning lõpuks rahva hiiglaslik töö Uraali ja Siberi loodusvarade kasutuselevõtul olid geograafia, loodusteaduste ning tehnilise mõtte arenemise tõukejõuks.

Teaduslikud keskused. Teadusliku tegevuse keskusteks olid peamiselt ülikoolid ja teaduslikud ühingud. Suurt tööd tehti Teaduste Akadeemias. Juhtiv

koht vene teaduse arengus oli Moskva ülikoolil. Siin töötasid silmapaistvad teadlased — füsioloogid ja anatoomid I. Djadkovski ja A. Filomafitski, zooloog K. Rulie, geoloog ja paleontoloog G. Surovski, looduseuurijad M. Pavlov, D. Perevoštšikov, keeleteadlane F. Buslajev, ajaloolased S. Solovjov ja T. Granovski. Suur tähtsus teadusalaste teadmiste levitamisel oli populaarsetel avalikel loengutel (Pavlovi, Rulie, Granovski loengud). Sellelaadsete loengutega esinemine kujunes Moskva ülikooli heaks traditsiooniks. Möödunud sajandi keskel sai Kaasani ülikoolist vene keemia ja orientalistika juhtiv keskus (N. Zinini ja A. Butlerovi tööd). Harkovi ja Kiievi ülikooli parimate teadlaste kaasabil rajati baas teaduse arengule Ukrainas.

Teadusliku ja kultuurilise elu tähtsateks keskusteks olid teaduslikud ühingud. XIX sajandi esimesel poolel tekkis mitu uut ühingût, millest mõned ühendasid teadlasi, kes töötasid ühiskonnateaduste valdkonnas (Vene Ajaloo ja Muinsuste Selts Moskva ülikooli juures, Vene Kirjakeele Harrastajate Selts, Arheograafiline Komisjon, Vene Arheoloogia Selts jt.), kuna teistes ühingutes tegutsesid looduseuurijad (Looduseuurijate Selts Moskva ülikooli juures, Mineraloogia Selts Peterburis, Vene Geograafia Selts, Matemaatika Selts jt.). Vene agronoomiateaduse arengule aitasid palju kaasa kümned põllumajandusseltsid, mis tekkisid XIX sajandi esimesel poolel Odessas, Jaroslavlis, Kaasanis, Pensas, Lebedjanis (Tambovi kubermangus), Jurjevis (Vladimiri kubermangus) jm. Tähtsaim ja suurim neist oli Moskva Põllumajandusselts, kes andis välja populaarset ajakirja «Zemledeltšeski Žurnal» ja korraldas põllumajandusnäitusi. 20-ndatest aastatest alates kujunesid põllumajandus- ja tööstusnäitused tähtsateks sündmusteks Venemaa ühiskonna- ja kultuurielus.

Geograafilised avastused. Teaduste Akadeemia eestvedamisel korraldasid meremehed ja teadlased suuri uurimisreise. Need reisid tõid kaasa palju avastusi Põhja-Jäämeres ja Vaiksel ookeanil ning andsid väärtuslikku loodusteaduslikku ja etnograafilist materjali. Kaalukas oli Venemaa maadeuurijate panus senitundmatute mandrite ja merede tundmaõppimises lõunapoolusel, samuti Vaikse ookeani kesk- ja põhjaosa, Ameerika looderanniku ning arvukate Vaikse ookeani saarte kirjeldamisel ja uurimisel.

Aastail 1803—1806 juhtisid J. Lisjanski ja A. Krusenstern laevadel «Nadežda» ja «Neeva» esimest vene ümbermaailmareisi. Aastail 1819—1821 sooritasid M. Lazarev ja F. Bellingshausen julge ekspeditsiooni purjelaevadel lõunapoolusele ja avastasid 1820. a. Antarktika. Tänapäeva üldtuntud antarktilised uurimisjaamad «Vostok» ja «Mirnõi» kannavad sellest ekspeditsioonist osavõtnud laevade nimesid. Selle maailmaajalooliselt tähtsa avastusega rajasid vene maadeuurijad ja teadlased tee maakera senitundmatu osa tundmaõppimisele. Niisiis on nõukogude inimeste kangelaslikel jõupingutustel Antarktika uurimisel oma kindlad traditsioonid.

G. Nevelski, M. Lazarevi, V. Golovnini, O. Kotzebue, F. Lütke ja F. Wrangeli meresõidud rikastasid teadust täpsete andmetega Vaikse ookeani saartest, Alaskast, Sahhalinist, Amuuri alamjooksust, Põhja-Jäämere saartest ja selle Aasia-poolsest rannikujoonest. Nevelski ja Putjanin tegid lõpliku kindlaks, et Sahhalin on saar, mitte aga poolsaar, nagu varem arvati. Mälestus vene maadeuurijate avastustest Vaiksel ookeanil on säilinud tänapäevani saarte ja väinade nimetustes (Kutuzovi ja Suvorovi saarestikud, Borodino saar, Peeter Suure saar). Vene maadeuurijad avastasid, kirjeldasid ja kandsid kaartidele kümneid saari, nagu Samoa, Marshalli, Karoliini ja Sandwichi saared.

Suuri tulemusi andis ka Sise-Venemaa rikkuste uurimine. Tootlike jõudude arengu mõjul tärkas ühiskonnas huvi majanduse, teede ja liiklusvahendite, metsade ja mullastiku, elava ja elutu looduse vastu. Seoses sellega sai XVIII sajandil tekkinud majandusgeograafia nüüd suure tähelepanu osaliseks. Majandusgeograafiaga oli seotud uus, alles kujunev teadus — statistika. XIX sajandi algul loodi esimesed Venemaa riiklikud statistikaasutused. Silmapaistvaiks saavutusteks majandusgeograafia ja statistika ajaloos olid K. Arsenjevi, V. Androssovi, D. Žuravski ja P. Köppeni tööd. 40-ndail aastail ilmusid esimesed vene trükitud majanduskaardid. Suur tähtsus oli esimese «Euroopa-Venemaa tööstuskaardi»

väljaandel (1842), eriti aga suurel «Euroopa-Venemaa majandus-statistilisel atlasel» (1851). Tehti esimesi katseid Venemaa majanduslikuks rajoniseerimiseks.

Suur oli vene teadlaste osa maateaduse arengus. Edusamme kroonis Vene Geograafia Seltsi (praegu Üleliiduline Geograafia Selts) asutamine 1845. a. Selts juhtis Venemaa mandri ja merede, samuti ka naabermaade uurimise töid. Selts tegutses mitte ainult vanades kultuurikeskustes, vaid moodustas osakonnad ka riigi ääremaades (Kaukaasia osakond Tbilisis, Siberi osakond Irkutskis). Vene Geograafia Seltsi Kaukaasia osakonna ja Lõuna-Venemaa Põllumajandusseltsi (loodi Odessas 1828) tegevus pani aluse Ukraina, Moldaavia, Gruusia, Armeenia, Aserbaidžaani ning Musta, Aasovi ja Kaspia mere rajoonide majandusgeograafilisele, agronoomia- ja etnograafiaalasele tundmaõppimisele.

Matemaatika, füüsika, keemia. Majandusgeograafia ja statistika areng ning keemikute, füüsikute ja tehnikute vajadused tingisid suurel määral ka matemaatiliste teaduste arengu Venemaal.

Vene teaduse uhkuseks on kuulus matemaatik N. Lobatševski, kes elas Kaasanis. Ta lõi õpetuse mitteeukleidilisest geomeetriast. Lobotševski materialistlikud seisukohad võimaldasid tal teha uusi geniaalseid järeldusi, mis leidsid kõigi maade matemaatiliste teaduste poolt tunnustamist alles pärast suure õpetlase surma.

Harkovi ülikooli kasvandik M. Ostrogradski töötas Teaduste Akadeemias Peterburis. Ta tegeles matemaatilise füüsika, analüütilise ja taevamehaanikaga. Tema tööd aitasid astronoomia ja tehniliste teaduste edusammudele palju kaasa. Mehaanikas võitis kindla koha Ostrogradski väikseima mõju printsiip, mille ta töötas välja inglise teadlase Hamiltoni töödest sõltumatult.

40-ndail aastail alustas oma uurimusi üks silmapaistvamaid vene matemaatikuid, Moskva ülikooli kasvandik P. Tšebõšev, kelle matemaatilist loomingut iseloomustas visa soov teenida elu nõudeid. Tšebõšev kirjutas: «Teooria ühendamine praktikaga annab kõige paremaid tulemusi, ja see tuleb kasuks mitte ainult praktikale: teadused ise arenevad selle mõjul, kuna praktika annab neile uurimiseks uut ainet.»

Vene matemaatikateaduse mõttelend oli julge ja originaalne. Kord kuulutas näiteks Prantsuse Teaduste Akadeemia välja preemia keerulise matemaatikaprobleemi lahendamise eest. Siis aga selgus, et prantsuse matemaatikuid huvitava ülesande oli Ostrogradski lahendanud juba enne konkursi väljakuulutamist.

Avardusid teadmised maailmaruumi ehitusest. Selles oli suuri teeneid silmapaistval astronoomil W. Struvel, kelle kaasabil rajati 1839. a. Pulkovos, Peterburi lähedal, esimene vene astronoomiaobservatoorium.[99]

Keemia ja eriti keemilise tehnoloogia arengut tingisid vene kapitalistliku tööstuse vajadused. Neid nõudmisi püüdsid rahuldada Moskva ja Kaasani ülikooli keemiakateedrid. Kaasanis tegigi keemia suuri edusamme eeskätt tihedate sidemete tõttu tööstusliku praktikaga. Keemilise tehnoloogia valdkonnas oli suuri teeneid andekal teadlasel M. Kittarõl. Samas Kaasani ülikoolis töötas silmapaistev teadlane ja patrioot N. Zinin, kes kasvatas üles terve põlvkonna vene keemikuid (A. Butlerov, V. Markovnikov, A. Borodin jt.). Zinin sai maailmakuulsaks tähtsa orgaanilise aine, paljude keeruliste orgaaniliste värvide, fotomaterjalide, arvukate ravimite tootmiseks vajaliku lähteaine aniliini sünteesi leiutamisega. Zinin, kes uskus kindlalt vene teaduse tulevikku, rääkis: «Aeg on välismaal almuste järel käimised lõpetada ja luua oma teadus.»

Põhja-Kaukaasias, eemal Venemaa teaduslikest keskustest, leiutasid krahvinna Panina talupojad vennad Dubininid XIX sajandi 20-ndail aastail lihtsa viisi toornafta puhastamiseks ja ehitasid Mozdokis maailma esimese naftapuhastamise tehase.

Tehnika. Suured olid vene teadlaste saavutused elektrotehnikas. Peterburi Meditsiinilis-Kirurgilise Akadeemia professor V. Petrov avastas galvaanilise voolu tähtsad füüsikalised ja keemilised omadused. Nicolsonist ja Carlyle'st sõltumatult avastas ta elektrolüüsi ja voltakaare varem kui H. Davy. Petrovi

[99] Varem (1809) oli Struve asutanud Tartu tähetorni. Vilniuses rajati astronoomiaobservatoorium juba 1753. a. *Toim.*

avastused panid aluse elektrokeemiale ja elektrometallurgiale. Aastail 1836—1837 avastas akadeemik M. Jacobi galvanoplastika. Samuti tõestas ta elektromagnetilise tsükli tagasimõju, konstrueeris maailma esimese elektrimootori ja ehitas elektrijõul liikuva laeva, mis kurseeris Neeval. Jacobi enese sõnade järgi tahtis ta, et «Venemaale kuuluks au panna Neeval varem kui Thames'il ja Tiberil liikuma magnetmootoritega laevad».

XIX saj. 30-ndate aastate algul, natuke aega enne S. Morse elektritelegraafi demonstreerimist, kasutati Venemaal praktiliselt vene inseneri P. Schillingi elektromagnetilist telegraafi. 30-ndate aastate lõpul alustati Schillingi süsteemi järgi maailma esimese telegraafiliini ehitamist kahe asustatud punkti — Peterburi ja Kroonlinna vahel. Telegraafijuhe paigutati Soome lahe põhja Schillingi leiutatud isoleerkaablisüsteemi järgi. Kahjuks ei leidnud tema katsed pärisorjuslikul Venemaal laialdasemat praktilist rakendust. Nii Schillingi katsed kui ka kogu tema teaduslik töö jäi kõrvale elektrilise telegraafiside arengust maailmas.

Siseturu areng, sise- ja väliskaubanduse kasv püstitasid ülesande parandada liiklusvahendite olukorda. Uraali ja Altai pärisorised meistrid-leidurid said kuulsaks uute teede ja kanalite, maismaal ja vees kasutamiseks mõeldud sõidukite ehitamisega. Silmapaistvate teedeinseneride abiga ehitati oma aja kohta uudne, täiustatud teekattega mägitee, peamine maismaa magistraal ühenduse pidamiseks Taga-Kaukaasia ja Venemaa vahel — kuulus Gruusia sõjatee.

Insener D. Žuravski saavutas suurepärast edu ehitusasjanduse uudsel ja keerulisel alal — raudteesildade ehitamisel. Puidust ja metallist sillakonstruktsioonide loomisel järgis Žuravski Kulibini traditsioone.

Altais töötas meister P. Frolov XIX sajandi algul välja malmist rööbastega hoburaudtee täiustatud projekti. Uraalis töötasid kuulsad leidurid, isa ja poeg E. ja M. Tšerepanovid, kes olid Demidovite pärisorjad. Nad konstrueerisid ja ehitasid Nižni Tagili tehases aastail 1833—1834 esimese Vene auruveduri, mis oli esimesi maailmas. Mäeinsener P. Anossov, metallurgiainsener P. Obuhhov ja meister V. Pjatov arendasid edasi metallurgiat. Anossov avastas nn. damaskuse terase saladuse ja lõi sellest mitte halvema vene terase. Ta kasutas esimesena maailmas mikroskoopi terase ja üldse metallide struktuuri uurimiseks. Obuhhov koostas kõrgekvaliteetse terase retsepti ja hakkas laialt praktiseerima Venemaal terasevalu. Pjatov leiutas terase valtsimise meetodi.

Pärisorjuslik kord avaldas mõju paljude leidurite saatusele. Tsaarivõimud suhtusid kodumaisesse tehnikasse ükskõiksuse ja umbusuga. Paljud suurepärased avastused ja leiutused jäid õigel ajal toetuseta ega juurdunud praktikasse.

Arstiteadus, bioloogia, agronoomia. XIX saj. esimesel poolel levisid eesrindlikud vaated loodusteadustes, eriti meditsiinis, bioloogias ja agronoomias. Suurepärane anatoom, kirurg ja pedagoog N. Pirogov juhtis tähelepanu eksperimendile kui looduse ja inimese tunnetamise peamisele teaduslikule meetodile. Tema vaated olid purustavaks hoobiks iganenud, kuid tol ajal teadlaste hulgas küllaltki levinud spekulatiivsetele, natuurfilosoofilistele idealistlikele vaadetele loodusest ja elust. Pirogovi arstiteaduslik tegevus oli üheväärne Herzeni ja Belinski võitlusega materialistlike vaadete levitamise eest Venemaal.

Suurt tööd füsioloogia, loodus- ja arstiteaduse levitamisel tegid arstiteadlased M. Mudrov, I. Djadkovski ja eriti Pirogovi sõber A. Filomafitski. Juba 30-ndate aastate keskel tegi ta julge ettepaneku kasutada ulatuslikumalt katseid füsioloogias ja arstiteaduses. Tema sõnade järgi oleks füsioloogia olnud veel kaua ohjeldamatu fantaasia ja müstitsismi mängukanniks, kui mõne füsioloogi terav taip poleks «näidanud teed katsele ja vaatlusele».

Pärisorjusliku majanduse lagunemine ja kapitalistliku tootmise esimesed sammud põllumajanduses andsid tõuke ka uue teadusharu — põllumajandusteaduse arenguks. Silmapaistvad teadlased ja praktikud M. Pavlov, J. Linovski ja D. Žuravski kritiseerisid Venemaa paigaltammuvat ja mahajäänud põllumajandust. Vene põllumajandusteaduse kujunemisele aitasid palju kaasa Moskva Ülikooli põllumajanduse ja füüsika professori M. Pavlovi vaated ja tegevus. Pavlovi raamatutes ja kirjutistes, avalikel kursustel ja loengutes XIX saj. 20—30-

ndail aastail propageeriti väsimatult põllumajandusteaduse loomise uut, viljakat ideed. Vene rahvast ja Venemaad palavalt armastava teadlasena uskus Pavlov kindlalt teaduse jõusse. Astudes välja Malthuse reaktsiooniliste vaadete vastu, kuulutas ta 1823. a.: «Põllumajanduse täiustamine võib kulgeda lõpmatuseni. Kui lohutav tõde! Füüsilise elu võimaluste allikas inimkonna kasvades ei kao, vaid vastupidi, muutub aja jooksul üha rikkalikumaks.»

Pavlovi õpilane ja järglane Moskva ülikoolis J. Linovski pidas 40-ndate aastate keskel sisukaid loenguid põllumajandusest. Žuravski töö «Kiievi kubermangu statistiline iseloomustus» oli üheks paremaks majandusstatistiliseks kirjelduseks Ukraina põlluharimise olukorrast.

Möödunud sajandi keskel ilmus Venemaal mitu põllumajanduslikku ajalehte ja ajakirja. Põllumajandusosakondade organiseerimine sai ülevenemaaliste töostusnäituste (algasid 1829) ja kubermangunäituste (alates 1836) traditsiooniks. 20-ndate aastate keskel hakati korraldama spetsiaalseid põllumajandusnäitusi (loomakasvatus, taimekasvatus, tööriistad ja masinad), 50-ndatel aastatel aga toimus kolm esimest ülevenemaalist põllumajandusnäitust. Nende näituste peamisteks osavõtjateks ja külalisteks olid talupojad. Näitused olid Venemaa kultuuri- ja ühiskondliku elu oluliseks osaks XIX saj. esimesel poolel.

Filosoofia. XIX saj. esimesel poolel etendas teaduse arengus suurt osa ideeline võitlus filosoofias. Pärisorjuslikul Venemaal leidis ametlikku tunnustust ainult idealistlik filosoofia, mis otseselt ja avalikult oli seotud valitseva õigeusuga. Religioosse filosoofilise idealismi kantsiks Venemaal olid kõrgemad vaimulikud koolid — vaimulikud akadeemiad Peterburis, Moskvas, Kiievis ja Kaasanis. Metropoliidid jälgisid valvsalt filosoofia õpetamist ülikoolides ja filosoofiliste küsimuste käsitlemist ajakirjanduses. Teadlased, kes oma loengutes kaldusid kõrvale religioossetest idealistlikest põhitõdedest, kuigi need kõrvalekaldumised jäid idealistlike süsteemide raamidesse, langesid tagakiusamise ohvriks. Nii kõrvaldati ülikoolist professorid A. Kunitsõn, A. Galitš ja N. Nadeždin. Nikolai I valitsemisajal katkestati filosoofia õpetamine ülikoolides täielikult. Tsarism ja kirik takistasid igati vene ühiskonda tutvumast Lääne-Euroopa filosoofiaga. Ametlikes ringkondades suhtuti vaenulikult isegi Kanti, Fichte, Schellingi ja Hegeli idealistlikesse õpetustesse.

Venemaa eesrindliku filosoofilise mõtte arengut ei suudetud siiski peatada. Üha julgemini astusid filosoofilise idealismi vastu välja eluõigust võitvad materialistlikud suunad. XIX saj. 30—40-ndail aastail arendasid otsustavat pealetungi idealismi vastu Herzen ja Belinski. Nad kritiseerisid materialistlikelt positsioonidelt Kanti ja Schellingi idealismi, mille mõju oli tollal paljude teadlaste hulgas veel tugev. Herzen kirjutas silmapaistvad filosoofilised tööd «Diletantlus teaduses» ja «Kirjad looduse tundmaõppimisest». Ta püstitas ülesande töötada läbi traditsioonilisi filosoofia ajaloo skeeme ja arendada materialistlikku filosoofiat. Herzen tabas ratsionaalse tuuma Hegeli idealistlikus süsteemis, käsitas dialektikat kui «revolutsiooni algebrat» ja hindas üleüldise arenemise, kvantiteedi kvaliteediks ülemineku jt. dialektika seadusi kui ainuõiget teaduslik-teoreetilist alust teaduse arenemiseks, võitluseks pärisorjusliku Venemaa revolutsioonilise ümberkujundamise eest. Kuid Herzen ei suutnud dialektilist meetodit kokku viia ajalooprotsessi materialistliku käsitlusviisiga. Materialistlike vaadete levitamisele aitasid palju kaasa Belinski 40-ndate aastate filosoofilised artiklid. Herzen ja Belinski, kes kritiseerisid idealismi filosoofias ja loodusteaduses, ei suutnud aga pärisorjusliku Venemaa mahajäänud tingimustes mõista ühiskonna arenguprotsesse ega ületada demokraatlike valgustajate maailmavaatelist piiratust. Neile jäid kättesaamatuiks ühiskonna ajaloolise arenemise materialistlikud seaduspärasused.

Oma vabamõttelisuse, materialismile toetuva maailmavaate ja tsarismivastase võitlusega aitasid Herzen ja Belinski aktiivselt kaasa demokraatlike ja sotsialistlike elementide kasvule vene rahvuslikus kultuuris.

Ajalooteadus. Humanitaarteaduste areng oli tihedalt seotud vene ühiskonnas toimuva ideelise võitlusega. Selle võitluse peamiseks sisuks oli pärisorjuse probleem.

Vene rahvusliku kultuuri kasvuga käis kaasas märgatav elavnemine ajalooteaduste valdkonnas. Paljud teadlased, kes püüdsid jõuda selgusele kaasaegsetes probleemides, pöördusid tahes-tahtmata oma kodumaa ja seal elunevate rahvaste mineviku poole. N. Karamzin pööras ühiskonna tähelepanu Vene ajaloole. S. Solovjov oli kodanliku historiograafia rajaja Venemaal. T. Granovski pani kindla aluse Lääne-Euroopa ajaloo tundmaõppimisele vene teadlaste poolt.

N. Karamzini kaheteistkümneköitelise «Vene riigi ajaloo» esimese väljaande (1818) oma aja kohta suur tiraaž (3000 eks.) müüdi läbi ühe kuuga. Esimese kokkuvõtliku, süstematiseeritud ja ühtlasi ka kergesti loetava teose ilmumine, mis käsitles Venemaa ajalugu alates vanimast ajast XVII sajandi alguseni, oli tähtis samm vene kultuuri arengus. Kuid Karamzini töö ühiskondlik-poliitiline kontseptsioon oli iganenud. Tema teose lehekülgedel puudus rahvas. Esitatud materjal oli täis kiidulaule isevalitsusele, selles ülistati mõisnike ülevõimu ja õigeusu kiriku vastuvaidlematut autoriteeti ühiskonna vaimses elus. Karamzini töö ei rahuldanud eesrindlikke vene inimesi juba selle ilmumise ajal. Tema konservatismi sarjasid põhjalikult nii dekabristid oma artiklites kui ka Puškin oma epigrammides.

Uue suuna rajajaks vene ajalooteaduses oli XIX saj. suurim vene kodanlik ajaloolane Sergei Solovjov. Solovjov õppis põhjalikult ja kriitiliselt tundma Hegeli ajaloolisi vaateid ning Lääne-Euroopa, eriti prantsuse ajaloolaste töid.

Solovjov, kelle tegevus langes kokku pärisorjusliku korra üldkriisiga, rõhutas pidevalt ajalooprotsessi seaduspärasust, kujutas Venemaa ajalugu alates sugukondlikust korrast kuni riigi tekkimiseni orgaaniliselt ühtse, järjekindlalt kulgeva arenguprotsessina. Solovjov erines oma eelkäijatest sellega, et nägi kliimas, mullastikus ja pinnaehituses ühiskonna arengu määravat tegurit. Solovjovi ühiskondlik-poliitilised vaated olid tüüpilised liberaalse kodanluse ideoloogiale, tema arusaamad Venemaa ajaloost aga — idealistlikud. Ta pooldas pärisorjuse kaotamist ning valitsemis- ja kohtureformide läbiviimist «ülaltpoolt». Aastast 1851 hakkas Solovjov välja andma oma «Venemaa ajalugu kõige vanemaist aegadest peale». Iga aasta ilmus üks köide ning oma elu lõpuni (1879) jõudis Solovjov kirjutada Venemaa ajaloo kuni XVIII sajandi lõpuni. Sellega oli loodud monumentaalne 29-köiteline teos, mis pole oma tähtsust selles sisalduva materjali külluse tõttu kaotanud isegi tänapäeval.

Moskva ülikooli populaarseim professor Timofei Granovski äratas oma avalike loengutsüklitega üldsuse huvi Lääne-Euroopa ajaloo vastu. Granovski loengud, tema artiklid ning keskaegse Inglismaa, Prantsusmaa ja Saksamaa ajaloole pühendatud raamatud olid täis humaanset kaastunnet rõhutud rahvahulkade vastu.

Ühiskondlikus ja teaduslikus võitluses sündis Venemaa ajaloo hindamise uus, revolutsiooniline suund, mis läks Karamzini ja Solovjovi vaadetest diametraalselt lahku. Ajalooliste sündmuste kirjeldamisel ei seadnud dekabristid, Belinski ja Tšernõševski esikohale mitte vürste ja tsaare, riiki ja kirikut, vaid rahva, tema töö, elu ja võitluse. Belinski pani esmakordselt vene ajalooteaduses aluse Venemaa ajaloo revolutsioonilis-demokraatlikule käsitlusviisile. Belinski nägi rahva arenemises, ajaloolises rahvaloomingus ajaloo progressiivse arenemise peamist tõukejõudu. Belinski ideid arendas hiljem edasi Tšernõševski.

Kokkuvõte. Järelikult tegi vene hariduselu, teadus ja tehnika möödunud sajandi esimesel poolel kiire hüppe edasi ning saavutas raskele võitlusele vaatamata suuri edusamme. Suurimaks tõkkeks teaduse ja tehnika, teadusliku loominguvabaduse ja rahvahariduse arenemise teel oli isevalitsus, mõisnikest pärisorjapidajad ja valitsev õigeusu kirik. Eesrindlikke ideid kandvad teadlased ja leidurid olid patrioodid, kes võitlesid iseseisva vene rahvusliku kultuuri eest. Eesrindlike filosoofide ja teadlaste revolutsioonilistel, materialistlikel ja ateistlikel ideedel oli progresiivne tähtsus demokraatlike elementide juurdumisel vene rahvuslikku kultuuri.

Rahvaluule. Ajaloolised rahvalaulud kajastasid 1812. a. isamaasõja sündmusi, Krimmi sõja raskeid aegu, Kutuzovi ja Platovi kangelaskujusid. Lauludes peegeldus ka dekabristide ülestõus: rahva pärimustes häbimärgistati araktšeejevlust ja vihatud Araktšejevit ennast.

Rahvaloomingu määravaks jooneks oli vaenulik suhtumine rõhujatesse-mõisnikesse ja pärisorjusse. Paljudes rahvalauludes kõlasid jõuliselt pärisorjusevastased meeleolud. Laulud ja itkud sõduri saatusest jutustasid valu ning kurbusega tsaariarmee soldati väljakannatamatult raskest elust; paljudes lauludes räägiti ka talunaiste kibedast saatusest.

Ent rahvalaulud ei pajatanud ainult murest ja kannatustest. Lauludes jäädvustati ka talurahva sajanditepikkust võitlust pärisorjapidajatest rõhujatega. Sellisteks olid arvukad «röövlilaulud», pärimused, jutustused, laulud Razinist ja Pugatšovist.

Rahva viha rõhujate ja pärisorjuse vastu andis ainet ka paljudele teistele rahvaluule liikidele. Laialt levisid muinasjuttude ja jutustuste tsüklid teemal «Peremees ja talupoeg», «Talupoeg ja papp». Vanasõnades kajastuvad pärisorise talupoja rasked elutingimused, mõisnike ja ametnike omavoli, pappide ahnitsemine ning paljud teised motiivid. Rahva valmistatud, nikerdatud ja voolitud mänguasjade hulgas võis näha mõisnike, ametnike, munkade ja pappide satiirilisi kujukesi. Rahvalauludes ja -mängudes naerdi välja härraste moode, harjumusi ja maneere. Talupoeg oli rahvaloomingus alati esikohal ja sai võitu isandast, sõjapealikust, ametnikust, mungast ja papist. Talupoeg oli oma isandaist, hooldajaist ja hingekarjaseist targem, taibukam ja osavam.

Kõrvuti talurahva suulise loominguga arenes XIX sajandi esimesel poolel ka töölisfolkloor: tööliste hulgas suust suhu edasiantavates lauludes ja juttudes kujutati mahlakate ja tabavate värvidega tööliste elu-olu Uraali tehastes, manufaktuurikülades ja linnades.

Vene rikkalik rahvalooming tekitas ühiskonnas elavat huvi. Paljud kirjanikud ja teadlased hakkasid süstemaatiliselt koguma rahvalaule, muinasjutte ja muistendeid, kirjutasid üles rahvakombeid ja rahva tähelepanekuid loodusest. Suured teened rahvaluule kogumisel on P. Kirejevskil (laulud) ja A. Afanasjevil (muinasjutud, muistendid). Kirjanik V. Dahl hakkas koostama oma kuulsat vene keele seletussõnaraamatut ja vene vanasõnade kogumikku.

Rahvaloomingus tuli eredalt ilmsiks tohutu vaimne jõud, leppimatus pärisorjapõlvega, usk paremasse tulevikku, mille nimel ta võitles. Rahva viha pärisorjusliku rõhumise vastu väljendas ka ilukirjandus.

Võitlus erinevate suundade vahel kirjanduses. XIX saj. esimesel poolel kiirenes märksa kirjanduse areng ja teravnes selles toimuvate ideede ja suundade vaheline võitlus. Kahe-kolmekümne aastaga vahetus mitu kirjandussuunda (klassitsism, sentimentalism ja romantism) ning algas realismi areng. Kirjandussuundade kiiret vaheldumist võib täheldada isegi üksikute kirjanike loomingus. Nii kasutasid Puškin ja Gogol klassitsismi, romantismi ja sentimentalismi stiililisi võtteid, hakkasid siis aga võrdlemisi varakult kujutama tegelikkust realistlikult.

XIX saj. esimest poolt iseloomustab võitlus vene kirjanduse rahvalikkuse eest ning teadusliku sotsialismi eelsele ajale iseloomulike demokraatlike ja sotsialistlike elementide suurenev osatähtsus. Parimad realistlikud kirjanikud (Puškin, Gogol, Nekrassov jt.) uurisid tähelepanelikult suulist rahvaloomingut ning kasutasid rahvalaule ja muinasjutte oma teostes. Tähtsad muudatused toimusid vene kirjakeeles, mille aluseks sai vene rahva kõnekeel. Järelikult oli rahva elu ja looming selleks teguriks, millest sõltus oluliselt ka vene kirjanduse kasv.

Möödunud sajandi alguses põrkasid ideelises võitluses kokku uue kirjandusliku keele ja iganenud kirjanduslike traditsioonide pooldajad. Konservatiivne kirjanik A. Šiškov ja Vene Keele Harrastajate Vestlusseltsi liikmed kaitsesid ägedalt arhailist kirjandust, klassitsistlikku keelt ja stiili. Vana kirjanduse kaitsmise sildi all püüdsid pärisorjuslased säilitada niisugust ühiskondlikku ja kultuurilist elulaadi, mis kindlustaks aadlike võimutsemise kirjanduselus. Šiškovi

vanameelse rühma vastu astusid välja progressiivsed kirjanikud — noor Puškin, vennad Turgenevid ja P. Vjazemski. Võitluseks Vestlusseltsiga ja šiškovlastega asutasid nad koos Karamzini mõnede pooldajatega kirjandusliku ühingu «Arzamass» (1815). Selle liikmed astusid välja slavismide kunstliku kultiveerimise, vana süntaksi ja kõrgstiili vastu kirjanduses. Vene kirjakeele lihtsustamise novaatorliku tegevuse, kirjakeele rahvakeelele lähendamise progressiivne tähtsus oli suur.

«Arzamassiga» seotud andekas luuletaja V. Žukovski oli vene romantismi tunnustatud juht. Belinski ütles tema kohta: «Žukovski on vene kirjanduse Kolumbus, kes avastas talle luules romantismi Ameerika. See on tema suur teene.» Žukovski anne arenes aga Karamzini tugeva mõju all ja tema romantism on lähedane Karamzini aadellikule sentimentalismile. Žukovski ballaadide ja poeemide usulis-müstilised ja eleegilised motiivid ólid kooskõlas autori poliitilise konservatismiga. Poeet ja dekabrist K. Rõlejev kirjutas: «Müstitsism, millest on läbi imbunud suur osa tema luuletustest, tema kalduvus unistamisele, ebamäärasus ja mingisugune ebaselgus oli paljudele kahjulik ja tegi palju kurja.»

Hoopis teistsugune oli dekabristidest luuletajate K. Rõlejevi, V. Küchelbeckeri, V. Rajevski jt. romantismi laadis kirjutatud teoste suunitlus. Nende romantilised teosed olid täis leegitsevat võitlust, vabadusearmastust, rõhumisvastast protesti. Revolutsioonilised patrioodid-dekabristid lõid publitsistliku kirjanduse suurepäraseid eeskujusid. Dekabristidest luuletajad kasutasid julgelt rahvuslikke motiive. Rõlejevi «Mõtted» äratasid rahva usku oma võimetesse, inimväärikuse tunnet, tahet võidelda vabaduse nimel.

I. Krõlov, A. Gribojedov. Eesrindlike ideede viljastav mõju I. Krõlovi ja eriti A. Gribojedovi loomingule oli ühiskondlikult sügava tähtsusega. Komöödia «Häda mõistuse pärast» ja Krõlovi valmid tähistasid kriitilise realismi algust vene kirjanduses. Krõlov häbimärgistas mõisnike harimatust, julgustunud bürokraatide pugejalikkust, pärisorjuslikku korda ja elulaadi. Valmivormis sai Krõlov kõnelda allegoorilises, kuid kaasaegsetele arusaadavas keeles kibedat tõtt mõisnikest pärisorjapidajate ja bürokraatlike tsaariametnike kohta. «Krõlovi valmeiseloomustavad lihtsus ja rahvalikkus,» märkis Belinski.

Puškini sõber dekabrist Gribojedov tõi Tšatski kuju kaudu vene kirjandusse ja teatrilavale uue Venemaa eesrindliku, vabadust ihkava inimese. Tšatski suu läbi paljastas Gribojedov pärisorjuslikku härraskonda, araktšeejevlike Skalozubide nõmedust, mõisnikest lobamokkade rumalust ja Moltšalinite vaimset tühisust. Tark, oma tõekspidamistes veendunud, kirglik Tšatski kutsub üles vaatlema ümbritsevat tegelikkust kainelt, realistlikult. Tšatski vaated — need on dekabristide vaated. Patrioodina piitsutas Gribojedov mõisnike teatud osale omast prantsusmeelsust, kutsus üles loovalt arendama vene rahvuslikku kultuuri ja emakeelt.

Üha kindlamini juurdusid luules ja proosakirjanduses vene rahvuslikud motiivid ja süžeed. Uue sisu kunstipärane väljendamine, uus lähenemisviis tegelikkusele nõudis ka uusi kirjanduslikke vorme. Tungivad eluvajadused nõudsid kirjanduselt tegelikkuse tõepärast kujutamist. Vene kirjanduses sai valitsevaks kirjanduslikuks suunaks realism. Puškin ja Lermontov panid aluse realismile vene kirjanduses peaaegu üheaegselt H. de Balzaciga Prantsusmaal ja Ch. Dickensiga Inglismaal.

A. Puškin. Aleksander Puškin oli uue vene kirjanduse rajaja. Ta lõi klassikaliselt viimistletud teoseid kõikides žanrites (lüürika, romaan, tragöödia, jutustus, retsensioon ja kriitiline artikkel). «Jevgeni Onegin» on Belinski sõnade järgi «poeetiline tõetruu pilt vene seltskonnast teatud ajajärgul».

Puškin viis hiilgavalt lõpule paljude põlvkondade jõupingutused uue vene kirjakeele loomisel. Puškini surmast on möödunud üle saja aasta, kuid tänapäeval erineb vene keel suhteliselt vähe Puškini keelest.

Puškin oli eesrindlik mõtleja, inimene, kes tundis kaasa oma aja kõrgetele ideaalidele ja uskus neisse. Dekabristide sõbrana, pärisoriuse ja despootliku isevalitsuse vastasena tahtis kirjanik käia Radištševi jälgedes. Puškini loomingus peegeldusid tolle aja Venemaa elu tähtsamad küljed, mis leidsid kajastamist eesrindliku inimese positsioonilt.

Puškini looming viljastas ja rikastas mitmeid vene kultuuri harusid, sealhulgas muusikat (M. Glinka, A. Dargomõžski, M. Mussorgski, P. Tšaikovski, N. Rimski-Korsakovi ja S. Rahmaninovi ooperid), maalikunsti ja teatrit. Puškini pärand kuulub meie sotsialistliku kultuuri aarete hulka.

Tsarism ja kõrgem õueringkond kiusasid Puškinit taga ja olid süüdi tema varases surmas. Eesrindlik Venemaa pidas Puškinit vene rahvuslikuks suurgeeniuseks juba tema eluajal. 1832. a. kirjutas Gogol: «Puškini nime kuuldes tekib otsekohe mõte vene rahvuslikust poeedist. Tõepoolest, ükski meie luuletajaist pole temast üle ega või olla temast rahvuslikum; see õigus kuulub vaieldamatult temale. Puškin on vene hinge erakordne ja võib-olla ainulaadne nähtus: see on inimene, kes oma arengus kordub vahest ainult kahesaja aasta pärast.»

M. Lermontov. Puškini tööd jätkas Mihhail Lermontov. Tema luuletused ja proosateosed peegeldasid oma aja kogu eesrindlikku kirjandust iseloomustavaid vabadustarmastavaid meeleolusid ja motiive. Sõnum Prantsuse juulirevolutsioonist (1830) äratas 16-aastases Lermontovis elavat vastukaja ja ta aimas tsarismi paratamatut hukkumist. Juba Lermontovi noorpõlveteostest kostab selgelt protest pärisorjuse vastu («Vadim» jt.). Astunud kirjandusse andeka romantikuna, oli Lermontov oma elu viimaseil aastail juba küps realist.

Lermontovi kirglik, vabaduse järgi janunev muusa paljastas vihaselt Nikolai I despootlikku režiimi. Pärast Puškini hukkumist esines Lermontov revolutsioonilise üleskutsena kõlava luuletusega «Poeedi surm». Lermontovi romaan «Meie aja kangelane» andis Petšorini näol traagilise pildi noorest aadlikust, targast ja tugevast, kuid mõrase hingega liigsest inimesest, kes pärisorjuslikul Venemaal endale kohta ega tegevust ei leidnud.

N. Gogol. Nikolai Gogoli mitmekülgne ja viljakas loominguline tegevus algas juba Puškini ja Lermontovi eluajal. Juba tema esimene suurteos «Õhtud külas Dikanka lähedal» andis vene lugejatele märku suurepärase realistliku kirjaniku ilmumisest. Gogoli «Revident» jätkas suunda, mille rajasid D. Fonvizini «Äbarik» ja Gribojedovi komöödia «Häda mõistuse pärast». Gogol sundis Venemaa üldsust heitma pilku enda ümber, välja naerma selle maailma vägevaid. «Kõik said, ja mina kõige rohkem,» oli Nikolai I sunnitud «Revidendi» esietendusel tunnistama. Poeem proosas «Surnud hinged» oli omamoodi järelehüüdeks oma aja äraelanud pärisorjuslastele, laiskvorstidele, õgardeile, skandaalitsejaile, viljatuile unistajaile ja elupõletajaile, kes nautisid pärisorise talupoja sunniviisilise töö vilja. 30-ndatel ja 40-ndate aastate esimesel poolel kirjutatud teostes kujutas Gogol realistliku t mõisnike-pärisorjapidajate, bürokraatlike ametnike ja osavate petturite maailma. Gogoli loodud kujude sügav kunstipärasus, tema teoste suur paljastav jõud tõid talle oma aja ühe parema kirjaniku kuulsuse. Kuid Gogoli vaated polnud kaugeltki demokraatlikud ja revolutsioonilised. Tema poliitilised seisukohad olid ebakindlad, vastuolulised ja mõjusid negatiivselt kirjaniku loomingule. Gogoli publitsistlik raamat «Valitud kohti kirjavahetusest sõpradega» sai vene eesrindliku üldsuse teenitud kriitika osaliseks ning mõisteti otsustavalt hukka Belinski kuulsas kirjas Gogolile.

Realistlike noorte kirjanike looming lõi õitsele XIX saj. keskel ja teisel poolel. Juba 40—50-ndail aastail astusid kirjanduspõllule N. Nekrassov, F. Dostojevski, I. Turgenev, M. Saltõkov-Štšedrin, I. Gontšarov, A. Pissemski, A. Ostrovski ja L. Tolstoi. Realistlikud olid ka Herzeni ilukirjanduslikud teosed.

N. Nekrassov. A. Herzen. N. Nekrassovi loomingut läbib revolutsiooniline demokratism. Nekrassov sõbrustas Belinskiga, kelle ideed mõjusid tema loomingule viljastavalt. Juba 40-ndail aastail oli ta luuletaja, kes pühendas teadlikult oma ande rahva teenimisele.

Tol perioodil lõi Nekrassov väljapaistvad teosed «Teel», «Kodumaa», «Kaasaegne ood», «Koerte jaht» ja «Kas sõidan öösi pimedal tänaval». Vähe hiljem, 50-ndail aastail ilmus tema sulest «Saša», «V. G. Belinski», «Poeet ja kodanik», «Mõtted paraadtrepi juures», «Laul Jerjomuškale» jt. teosed, mis kuuluvad tema parimate luulesaavutuste hulka. Nekrassovi luuletusi läbib demokraatlik humanism, armastus rahva ja viha rõhujate vastu. Herzen pidas Nekrassovit ülimalt tähelepanuväärseks luuletajaks.

Samasugust tärkavat revolutsioonilis-demokraatlikku suunda esindasid ka Herzeni sügava ühiskondlik-poliitilise mõttega ilukirjanduslikud teosed, tema 40-ndail aastail kirjutatud romaan «Kes on süüdi?», jutustused «Harakas-varas» ja «Doktor Krupov».

F. Dostojevski. Demokraatlikud olid ka noore F. Dostojevski ja M. Saltõkov-Štšedrini teosed. Mõlemad pidasid noorpõlves ühendust petraševskilastega ja olid sirgudes vaimustuses Belinskist ning vabadusideedest. Dostojevski jutustus «Vaesed inimesed» (1846), mis arendas andekalt edasi kriitilise realismi traditsioone, pälvis Belinski ja Nekrassovi palava heakskiidu. 1849. a. pärast petraševskilaste kohut saadeti Dostojevski sunnitööle ja ta eemaldus ajutiselt kirjanduselust. Pärast asumiselt tagasitulekut kujunes Dostojevski kirjanduslik tegevus keeruliseks ja vastuoluliseks. Suurepärane kunstnik-humanist, rõhutute ja alandatute kaitsja Dostojevski oli oma poliitilistelt vaadetelt sageli antidemokraatlik ega tunnustanud revolutsiooni.

M. Saltõkov-Štšedrin. Teistsuguseks kujunes Saltõkov-Štšedrini elu. Juba pärast silmapaistvate esikteoste — jutustuste «Vastuolud» ja «Keeruline asi» — kirjutamist tekkis 40-ndail aastail tema kirjandustegevuses pealesunnitud vaheaeg, mille põhjustas väljasaatmine provintsikolkasse. 50-ndate aastate keskel hakati trükkima Saltõkovi «Olupilte kubermangust». Suurepärase meistri loodud demokraatlik satiir tähistas uut etappi kirjanduselus. Saltõkov-Štšedrini tegevus 60—70-ndail aastail oli tihedalt seotud revolutsioonilis-demokraatliku kirjandusega.

I. Turgenev. Turgenev sai kuulsaks oma jutustustega külaelust, mis hakkasid ilmuma 40-ndail aastail «Sovremennikus» ja seejärel erikogumikus pealkirjaga «Küti kirjad» (1852). Raamatus tunti rõhutud talupojale palavalt kaasa. Selles kirjeldati veenvalt pärisorjuse koledusi ja kutsuti üles vabastama pärisorjuses vaevlevat talurahvast. Turgenev tunnistas, et tema «Küti kirjade» eesmärgiks oli Venemaa rahvaste peavaenlasele «tugevamini peale tungida». «Minu silmis oli sel vaenlasel kindel kuju, tal oli oma nimi: see vaenlane oli pärisorjus,» kirjutas Turgenev. Elav huvi rahva elu vastu, teose pärisorjusvastane tendents ja selle kirjanduslik meisterlikkus tegid «Küti kirjade» ilmumise tähtsaks sündmuseks vene ühiskondlikus elus.

A. Ostrovski. 1840-ndate aastate lõpul algas silmapaistva vene draamakirjaniku A. Ostrovski kirjanduslik tegevus. Tolleaegne kirjanik Pissemski tunnistas Ostrovski esimese suure komöödia selles peituva idee poolest võrdväärseks Gogoli «Surnud hingedega». 50-ndail aastail kirjutas Ostrovski näidendid «Vaesus pole pahe», «Võõrasse saani ära istu», «Vaene mõrsja». Ostrovski näidendid piitsutasid pärisorjusliku Venemaa — «pimeduseriigi» üht peamist esindajat, kiskjalikku, despootlikku ja harimatut kaupmeeskonda. See tõi kirjanikule eesrindliku haritlaskonna sümpaatia, kuid pani ta reaktsiooni põlu alla. Ostrovski satiiriline komöödia «Omad inimesed, küllap tuleme toime» (1850) lavastamise keelas Nikolai I ära. Dobroljubov, juhtides lugejate tähelepanu Ostrovski dramaturgia ühiskondlikule tähtsusele, kirjutas: «Ostrovski näidendite põhimotiiv on ühiskondlike suhete ebaloomulikkus, mis on tingitud ühtede tujukast isemeelsusest ja teiste õigusetusest.»

50-ndate aastate alguses sattus Ostrovski ajakirjaga «Moskvitjanin» seotud konservatiivsete kirjandusringkondade mõju alla ja loobus mõneks ajaks tegelikkuse tõepärasest kujutamisest. Artiklis näidendi «Vaesus pole pahe» kohta kritiseeris Tšernõševski Ostrovskit «selle vastikult magusa lakeerimise eest, mis ei või ega tohi olla lakeeritud». Revolutsiooniliste demokraatide sõbralik kriitika aitas Ostrovskil tagasi pöörduda kriitilise realismi juurde. 50-ndate aastate lõpul algas revolutsioonilise situatsiooni mõjul suure vene dramaturgi loomingus uue tõusu periood.

V. Belinski. Vene kirjanduse rahvuslike ja realistlike tendentside arengule aitas kõige rohkem kaasa vene kriitika looja, valgustaja ja revolutsioonilise demokraat Vissarion Belinski. Juba oma artikliga «Kirjanduslikud unistused», mis ilmus 1834. a. ajakirjas «Molva», näitas Belinski end küpse andeka kriitikuna. Belinski tegevuse õitseng langeb kokku ajaga, mil ta tegi kaastööd aja-

kirjadele «Otetšestvennõje Zapiski» ja «Sovremennik». Tollal kirjutas ta tuntud artiklid Puškinist, kirjanduslikke ülevaateid 1841.—1847. a. kohta ja kirja Gogolile raamatu «Valitud kohti kirjavahetusest sõpradega» puhul, mille kohta Lenin ütles, et see «oli üks tsensuurivaba demokraatliku ajakirjanduse parimaid teoseid».[100] Belinski kirjanduskriitiline tegevus oli kirglik revolutsiooniline võitlus demokraatlike ja sotsialistlike sugemete võidulepääsu eest vene rahvuslikus kultuuris. Belinski põhiprintsiipideks kirjanduses ja kirjanike loomingus oli ideelisus, rahvalikkus ja realism. Kaitstes kirjanduse ühiskondlikku osatähtsust, pidas Belinski kirjanduse tähtsaimaks ülesandeks vene ühiskonna poliitilise iseteadvuse äratamist. Ta pidas ühtlasi leppimatut võitlust «puhta kunsti» teooriaga, mis viis lugeja sotsiaalsete probleemide juurest eluvõõraste kangelaste ja meeleolude maailma. Rõhutades Belinski suurt positiivset tähtsust kirjutas Tšernõševski: «Mis ka vene kirjanduses ei juhtuks, kui hiilgavalt ta ka ei areneks, Belinski jääb alati tema uhkuseks, kuulsuseks ja kauniks ehteks. Kõikjal Venemaal on inimesi, kes suhtuvad sellesse geniaalsesse inimesse vaimustusega, ja need on muidugi Venemaa parimad inimesed.»

Demokraatlike ja materialistlike ideede tungimist vene kirjandusse ja kultuuri soodustas Tšernõševski väitekirja «Kunsti esteetilised suhted tegelikkusega» kaitsmine 1855. a. Selles väljendatud mõtted etendasid olulist osa V. Stassovi, I. Kramskoi jt. peredviižnikute, samuti ka D. Pissarevi ja M. Mussorgski maailmavaate kujunemisele, nende tegevusele kunsti- ja kirjanduskriitikas.

Järelikult olid vene rahvaloomingus ja ilukirjanduses demokraatlikud, sotsialistliku (teadusliku sotsialismi eelse) ideoloogia sugemed silmapaistval kohal. Rahvaloomingut, eesrindlikku ilukirjandust ja kirjanduskriitikat läbisid vabaduse, revolutsiooni ja kodumaa-armastuse ideed. Seetõttu oli nende tähtsus vene rahva ja kõigi Venemaa rahvaste ajaloolisel arenemisel väga suur.

5. KUNST

XIX saj. esimesel poolel oli ka teatri, maalikunsti ja muusika areng tulvil võitlust rahvalikkuse, tegeliku elu realistliku kujutamise eest. Teater, maalikunst, muusika käisid otsekui kirjanduse jälgedes, olid sageli kirjanduslike suundade mõju all.

Teater. Teater arenes tihedas seoses Lääne-Euroopa teatrikunstiga. Silmapaistvad vene näitlejad ja teatritegelased olid parimate Lääne-Euroopa teatrite külalisteks. Venemaale saabusid kuulsad prantsuse, itaalia, saksa näitlejad, lauljad ja tantsijad. Peterburis andsid etendusi itaalia ja prantsuse artistid. Euroopa teatrikunsti arengusuunad olid ka Venemaale iseloomulikud. Klassitsism ja sentimentalism vene teatrilaval loovutas koha romantilistele lavastustele, V. Kukolniki ja N. Polevoi näidenditele, näitlejate romantilisele mängumaneerile. Tollal esinesid teatrites kuulsad vene näitlejad P. Motšalov (Moskva Väikeses Teatris), V. Karatõgin, A. Martõnov (Peterburi Aleksandra Teatris). Traagikud Motšalov ja Karatõgin esinesid klassikalistes tragöödiates ja romantilistes draamades. Oma emotsionaalse ja kirgliku mänguga võitis Motšalov vene demokraatlike ringkondade palava sümpaatia. Motšalovi talendi siiraks austajaks ja hindajaks oli Belinski, kes armastas teatrit ja kirjutas sellest palju. Andeka näitleja Karatõgini anne võrsus klassitsistliku mängumaneeri pinnal. Tema ratsionalistlik ja efektidele rajatud mäng vastas Peterburi seltskonna ja õukonna nõuetele. Martõnov mängis olustikulisi ja koomilisi osi Aleksandra teatris, kus lavastati Ostrovski, Pissemski, Potehhini, Suhhovo-Kobõlini näidendeid. Martõnov tegi koos Štšepkiniga palju kriitilise realismi rajamise heaks vene teatrilaval.

Teater arenes edasi tihedas seoses realistliku draamakirjandusega, mis oli üheks etapiks võitluses realismi kindlustamisel teatrilaval. Gribojedovi, Gogoli

[100] V. I. Lenin, Teosed, 20. kd., lk. 219.

ja veidi hiljem Ostrovski komöödiate kaudu rikastasid teatrid oma programme realistliku repertuaariga. Uus repertuaar nõudis lavakujude teistsugust tõlgitsemist, teist mängumaneeri jne. Realistliku teatrikunsti loomise au kuulub suurele vene näitlejale Mihhail Štšepkinile, kes põlvnes pärisoristest talupoegadest. Elav side rahvaga, lähedane kokkupuude tolle aja eesrindlike kultuuri- ja ühiskonnategelastega (Herzen, Ševtšenko, Gogol, S. Aksakov jt.) aitasid Štšepkinit tema loomingulistes otsingutes. Õigesti kirjutas Štšepkini kohta Herzen: «Ta lõi vene laval tõepärasuse, ta oli esimene, kes teatris ei olnud teatraalne.» Revolutsionäär Herzen tajus Štšepkini mängus «demokraatia ja iroonia puhangut».

Štšepkini loominguline tee kulges Moskva Väikeses Teatris. Selle teatri ajalooliseks teeneks tuleb pidada vene teatripubliku esteetilise maitse, tema ühiskondlik-poliitilise teadlikkuse kujundamist Nikolai-aegse reaktsiooni aastail. Gogoli, Gribojedovi ja Ostrovski komöödiate satiirilised tegelased said Väikese Teatri näitlejate kunstimeisterlikus kehastuses suure paljastava jõu. Väike Teater oli uut tüüpi teater, mis põhjalikult erines XVIII sajandi mõisa- ja õueteatrist. Herzeni sõnade järgi oli Väike Teater eesrindliku noorsoo ühiskondlikus teadvuses «kõrgeimaks instantsiks eluliste küsimuste lahendamisel».

Muusika. Rahvusliku sisu ja realismi võiduga vene kirjanduses, tõepärasuse võidulepääsuga vene teatrilaval käis kaasas rahvaviiside ja rahvusliku temaatika juurdumine muusikasse. Seda tendentsi oli märgata juba heliloojate A. Varlamovi, A. Guriljovi, A. Aljabjevi, A. Verstovski loomingus. Nende paljud romansid meenutasid kunstipäraselt töödeldud rahvalaule. Uuatusliku on rahvaviise kasutatud A. Verstovski andekas ooperis «Askoldi haud». Lähedus rahvamuusikaga tuleb veelgi jõulisemalt ilmsiks suure vene helilooja Mihhail Glinka heliloomingus. Glinka tegi vene muusikaajaloos seda, mida tegid Puškin ja Gogol kirjanduses ning Štšepkin teatrilaval. Glinka romansid ja sümfoonilised heliteosed, nagu kuulus «Kamarinskaja», eriti tema klassikalised ooperid «Ivan Sussanin» (1836) ja «Ruslan ja Ludmilla» (1842) panid aluse rahvusliku stiilile vene muusikas. Glinka kasutas laialdaselt Venemaa rahvaste muusikalisi motiive, laule ja kooriloomingut. «Muusikat loob rahvas, meie ainult laename talt seda,» kinnitas Glinka. Glinka geniaalne looming seadis vene rahvusliku muusika võrdväärsele kohale Euroopa rahvaste rahvusliku muusikaga.

Glinka noorem kaasaegne, silmapaistev vene helilooja A. Dargomõžski, otsides «tõde helides», kasutas selleks Puškini poolt loodud kujusid (ballett-ooper «Bacchuse pidu», ooperid «Näkineid», «Kivist külaline»), rahvamuusikat ja kõnekeele intonatsioone. Ooperite «Ivan Sussanin» ja «Näkineid» muusikaline vorm ja teema on rahvalik. Peategelased on inimesed rahva hulgast. Glinkale ja Dargomõžskile kuuluvad esimesed vene demokraatlikud muusikalised draamad.

Maalikunst. Maalikunstis valitses kaua toretsev, joonistustehnikalt ja kompositsioonilt virtuooslik, ent kuiv ja tihtipeale elust irdunud akademism. Akademismi taimelavaks oli Keiserlik Kunstide Akadeemia. Maalide ainestik võeti mütoloogiast, antiikajast ja piiblist. Akadeemiline maalikunst oli aga samal ajal ka suurepäraseks meisterlikkuse kooliks. Seda tõendavad andekate kunstnike K. Brüllovi ja F. Bruni maalid. Brüllovi kuulus maal «Pompeji hukkumine» (1833) jättis kaasaegsetele sügava mulje oma teatraalse dramaatilisuse ja romantilise koloriidiga. Gogol nägi selles maalis «maalikunsti helget taassündi».

Uusi, progressiivseid ideid väljendasid maalikunstis väljaspool Akadeemiat seisvad kunstnikud A. Venetsianov ja P. Fedotov ning akadeemilise kunsti tardunud tõdedest üle saada püüdev A. Ivanov. Silmapaistvalt andekas Venetsianov oli esimene vene kunstnik, kes tõi maalikunsti julgelt argipäevase mõisa- ja külaelu teemasid. Tema maalid «Rehealune», «Majapidamisega tegelev mõisaproua», «Villa kraasiv talunaine» ja «Riietuv talupoeg» kujutasid realistliku kodust, tuttavat vene elu. Kuigi Venetsianovi paljudes maalides avaldus sentimentalism, kujutasid nad kõik vene küla ja talupoegade elu-olu.

Pärisorjuse tõelist palet paljastas teravalt P. Fedotov. Tema maalid «Majori kosjad», «Värske kavaler», «Politseiülem kujutlemas end paraadil» kujutasid tõepäraselt ja seetõttu ka paljastavalt reformieelse linna, s. t. ametnike, ohvitseride ja kaupmeeste elu. Fedotovi maalide ideelist seost ja vaimset sugulust

vene realistliku kirjandusega rõhutades märkis silmapaistev vene kunstikriitik V. Stassov: «Fedotov puudutas esimesena oma andeka pintsliga sügavalt ja tugevalt sedasama «pimeduseriiki», mida Ostrovski mitu aastat hiljem oma jõulise andega laval kujutas.» Fedotovi maalide kriitiline laad ja demokratism teeb temast tulevaste kunstnike-peredviižnikute eelkäija.

A. Ivanov pühendas peaaegu kogu elu maalile «Kristuse ilmumine rahvale». Maali põhiteemaks on rahvas, kes ootab pääsu väljakannatamatult raskest elust. Kristus, keda akadeemiline koolkond oleks kujutanud esiplaanil, asub maali sügavuses. Pärisorjuse kriisi perioodil, mil ärkas ühiskondlik teadvus, tundus Ivanovi usuline teos iganenuna, seda enam, et kunstnik ise oli sellest juba üle kasvanud. Maal sai jaheda vastuvõtu osaliseks. Ivanov, kes tundis, et religioossed kujud on ta ummikusse ajanud, hakkas otsima väljapääsu: kohtus Tšernõševskiga, külastas Londonis Herzenit ja tutvus demokraatlike tõekspidamistega.

Akadeemilise maalikunsti piiratusest ja religioossetest illusioonidest lahti õelda Ivanov täielikult ei suutnud, kuid julged otsingud realistliku meisterlikkuse suunas teevad temast vene kunsti reformijärgse tõusu eelkäija.

Arhitektuur. XVIII saj. lõpus ja XIX saj. alguses järgisid M. Kazakov, A. Voronihhin, A. Zahharov, C. Rossi oma loomingus Euroopas valitsevat klassitsismi. Selles stiilis loodud kaunid ehitised Peterburis ja Moskvas, mõisahooned Moskva ümbruses jm. kõnelevad uuest, algupärasest joonest arhitektuuris — vene klassitsismist e. vene ampiirstiilist. Klassitsismi parimateks mälestusmärkideks on Kaasani katedraal, Admiraliteedihoone, Peastaabihoone ja Mäeinstituudi hoone Leningradis, Golitsõni haigla, D. di Gilardi poolt taastatud ülikoolihoone Moskvas jt.

Skulptuur. Edukalt arenes skulptuur. I. Martose töödes (mälestussammas Mininile ja Požarskile Moskvas Punasel väljakul) ja F. Tolstoi teostes (1812. a. isamaasõjale pühendatud bareljeefid) kujutatakse klassitsistlikult kangelaslikke sündmusi rahva elus. Tolleaegne skulptuuri suurmeister P. Clodt sai kuulsaks pronksist hobustegruppidega Anitškovi sillal Leningradis. N. Pimenovi raidkuju «Poiss kurni mängimas» oli vene rahvusliku teema suurepäraseks näiteks skulptuuris. Pimenovi skulptuuriloomingule pühendas luuletusi Puškin.

6. VENEMAA RAHVASTE KULTUURI ARENG

Kultuurialased kokkupuuted vene ja teiste Venemaal elavate rahvaste vahel. Vene rahvusliku kultuuri areng oli alalises ja tihedas sidemes teiste Venemaa rahvaste kultuuriga. Venemaa üksikud piirkonnad liitusid aegamööda üksteisega ühtseks majanduslikuks tervikuks. See protsess tõi ka Venemaa rahvad üksteisele lähemale. Majanduslike vajaduste ja uute tööstuskeskuste kasvuga, linnaelanike arvu tunduva suurenemisega kaasnesid territoriaalsed nihked elanikkonna paiknemises, mille tagajärjel rahvad tutvusid üksteisega ja muutusid üksteisele lähedasemaks.

Venemaa rahvaste vastastikust lähenemist soodustas ka see, et neil oli ühine vaenlane — tsarism ja pärisorjus. Ühises võitluses sai vene rahva kangelaslik vabastusliikumine selleks organiseerivaks teguriks, mis veelgi rohkem lähendas rahvaid. Vene rahvas oli revolutsioonilise ideoloogia loojaks. Ainult revolutsioon võis vabastada rahvaid tsarismi ja pärisorjuse ikkest. Loomulik, et Vene revolutsiooniline liikumine — Radištšev, dekabristid, Herzen, Belinski, Tšernõševski ja Dobroljubov — koondas endale kogu Venemaa eesrindlike inimeste ja vabadusvõitlejate mõtted ja lootused.

Tugeva demokraatliku kallakuga vene rahvuslikul kultuuril oli Venemaa rahvaste kultuurilises arengus suur positiivne mõju. Vene kultuuritegelased huvitusid elavalt meie maa kõikidest rahvustest töötajate elust ja loomingust. Vene kirjanduses, muusikas ja maalikunstis said ikka suurema tähtsuse Ukraina, Valgevene, Kaukaasia, Siberi, Kasahstani rahvaste elust võetud teemad ja motiivid. Kasvas vene teadlaste osatähtsus meie maa rahvuslike rajoonide, tema rahvaste,

keele, ajaloo ja elu-olu uurimisel. Vene teaduse saavutused aitasid luua rahvuslikku kaadrit teaduses. Venemaa rahvaste rahvuslikud kultuurisaavutused ja -traditsioonid aga avaldasid omakorda positiivset mõju ülevenemaalise kultuuri arengule.

Vene kultuuri võib õigesti mõista ja hinnata ainult siis, kui seda vaadelda koos teiste Venemaa rahvaste rahvusliku kultuuri arenguga. Samuti on ka Venemaa üksikute rahvaste kultuuri ajalugu tihedas seoses vene rahvusliku kultuuri ajalooga.

Ukraina kultuuri arenemine. Paremkalda Ukraina Venemaaga ühendamise tulemusel hakkas XVIII saj. lõpul Volõõnias ja Podoolias tunduvalt vähenema katoliikliku hariduse ja šlahta-kultuuri osatähtsus. Vilniuse ülikooli ja Kremenetsi lütseumi sulgemine pärast 1830. a. ülestõusu mahasurumist nõrgestas katoliikliku Poola mõju Leedus, Valgevenes ja Ukrainas. Kuid Ukraina ja Valgevene taasühendamine ning Leedu ja Moldaavia liidendamine Venemaaga lõid samal ajal ukraina, valgevene, moldaavia ja leedu kultuuri arenemiseks uued tingimused.

Kiievi Vaimuliku Akadeemia kõrvale tekkisid Ukrainas uued, ilmalikud õppe- ja teaduslikud asutused — Harkovi ülikool, Kiievi ülikool, Nežini ja Richelieu e. Odessa lütseum, mis said ukraina haritlaskonna tekkekohaks ja kus hakkas arenema ühiskondlik ja teaduslik elu ning tekkis perioodiline ajakirjandus. Harkovi ülikooli asutaja V. Karazini algatusel loodi Harkovis Tehnikaarmastajate Selts (1811). Odessas organiseeriti Lõuna-Venemaa Põllumajandusselts (1828), mis ühendas mõisnikest ettevõtjaid, agronoome, looduseuurijaid ja ökonomiste. Odessas asutati ka Ukraina esimene suurem ajalooteaduslik ühing — Odessa Ajaloo ja Muinsuste Selts (1839). Harkovis ja Odessas hakati esmakordselt Ukrainas välja andma perioodilisi ajakirju «Ukrainski Vestnik» (1816—1819), «Ukrainski Domovod», «Ukrainski Žurnal», «Odesski Vestnik», «Harkovski Demokrit». Kiievis, Odessas, Harkovis asuvates ülikoolides, lütseumides ja seltsides töötasid silmapaistvad teadlased: botaanik ja folklorist M. Maksimovitš, filoloog I. Sreznevski, matemaatik T. Ossipovski. Ukraina ülikoolid ja lütseumid olid XIX sajandi esimesel poolel vene teaduslikeks õppeasutusteks, kuid nendel oli mõju ka ukraina kultuuri arengule.

Eesrindliku aadli, ülikooli- ja gümnaasiumiprofessorite, õppejõudude ning õppiva noorsoo hulgas tekkis huvi kodumaa ajaloo, ukraina keele ja rikkaliku rahvaloomingu uurimise vastu. Ukraina keele uurimisel, rahvalaulude, -tavade ja -kommete kogumisel, ukraina keeleteaduse ja etnograafia rajamisel on suuri teeneid professoritel I. Sreznevskil, M. Maksimovitšil ja N. Kostomarovil. Elavnes ukraina aadlihistoriograafia. Selle tunnistuseks on XIX sajandi 20-ndail aastail kirjutatud «Vene ajalugu» ja «Väike-Venemaa ajalugu», mille autoriks on D. Bantõš-Kamenski, samuti ka N. Markevitši põhjalik «Väikevene ajalugu» (1842—1843). Need teosed olid esialgseks kokkuvõtteks ukraina aadli huvides tõlgitsetud faktilisest materjalist. Ent nende ilmumine näitas aadlisoost haritlaskonna rahvusliku iseteadvuse kasvu.

Möödunud sajandi keskel tekkis ukraina ühiskondlikus elus ja ilukirjanduses kaks suunda, mis olid välja kujunenud ideelises võitluses kogu Venemaal: revolutsioonilis-demokraatlik ning aadli ja kodanluse huve väljendav liberaal-reformistlik suund.

XVIII saj. lõpul ja XIX saj. algul aitasid ukraina uue kirjanduse arenemisele palju kaasa kirjanikud I. Kotljarevski, P. Gulak-Artjomovski ja G. Kvitka-Osnovjanenko. Kotljarevski näidendi «Natalka-Poltaavlanna» ja «Sõdur-imetegija» avaldasid suurt mõju ukraina draamakirjanduse edasisele arengule. «Natalka-Poltaavlannas» kujutati esmakordselt XIX saj. alguse ukraina külaelu. Gulak-Artjomovski valmid ning eriti Kvitka-Osnovjanenko näidendid ja romaanid («Pan Haljavski», «Aadlivalimised», «Tentsik Selmenko» jt.) kujutasid värvirikkalt ukraina aadli elu ja kombeid, näitasid ukraina talupoegade õigusetut ja trööstitut olukorda. Eriti selgesti on tunda armastust oma rahva vastu Kvitka-Osnovjanenko teostes, olgugi et neid läbib autori realistlikele püüdlustele vaatamata tugev annus sentimentalismi. Need kirjanikud lõid palju uusi kirjandusvorme, kirjutades valme, ballaade, poeeme, romaane. Ukraina ühiskondlikus

võitluses asusid Kotljarevski, Gulak-Artjomovski ja Kvitka-Osnovjanenko rahvavalgustaja mõõdukal liberaal-reformistlikul positsioonil.

XIX saj. teisel veerandil tuli kirjandusse ukraina rahva suur poeg, luuletaja Tarass Ševtšenko. Ta rajas realismile tee ukraina kirjandusse, tõstis esimese ukraina kirjanikuna üles idee võitlusest isevalitsuse ja pärisorjuse vastu. Ševtšenko elavad, täpsed ja kaunikõlalised ukrainakeelsed luuletused «Uni», «Kaukaasia», «Haidamakid», «Palve» jt., kogutud tema surematusse «Kobzaari», kutsusid üles revolutsioonile. Ševtšenko, kes oli kuulsa näitleja Štšepkini sõber ja kelle vabastasid pärisorjusest tema vene sõbrad luuletaja Žukovski ja kunstnik Brüllov, nägi vene rahvas ukraina rahva vanemat venda. Ka kirjutas ta tihti meelsasti ilukirjanduslikke teoseid ukrainlastele lähedases vene keeles. Vene revolutsiooniline liikumine aitas kaasa Ševtšenko revolutsioonilis-demokraatliku maailmavaate kujunemisele. Suur ukraina poeet pööras eesrindlike kultuuritegelaste poole järgmiste sõnadega: «Mu siirad sõbrad! Tõstke häält selle vaese, porise, määritud lihtrahva, selle häbistatud, sõnatu orja kaitseks!»

Ševtšenko oli ukraina rahvusliku kirjanduse ja revolutsioonilis-demokraatliku liikumise rajaja Ukrainas.

Valgevene kultuuri arenemine. Valgevene taasühendamisel Venemaaga oli soodne mõju valgevene rahva majandus- ja kultuurielule. Arenes uus, valgevenekeelne kirjandus, loodi koole, kus õppetöö toimus valgevenelastele lähedases vene keeles. Vene teadlased alustasid Valgevenemaa igakülgset uurimist. Pärast Venemaaga taasühinemist lõppes Valgevenes ja Leedus katolitsismi jagamatu valitsemine. Jesuiitide väljakihutamine Valgevenest ja Leedust ajas nurja reaktsioonilise katoliku kiriku salasepitsused, õõnestas nendes maades Rooma paavsti autoriteeti. 1812. a. isamaasõja karmid katsumused, Valgevene vabanemine šlahta ikke taastamise reaalsest ohust vene rahva võidu tagajärjel selles sõjas, Venemaa kõigi rahvaste ühine võitlus välismaiste vallutajate vastu tõi valgevenelasi veelgi lähemale vene ja ukraina rahvale. See lähenemine avaldas positiivset mõju ka Valgevene kultuurielule.

Valgevene uue kirjanduse iseärasuseks oli tihe side rikkaliku suulise rahvaloominguga. Tundmatute autorite jutustused, mis kandusid rahva hulgas suust suhu edasi, olid tihedas seoses kirjalike paroodilis-satiiriliste poeemidega, nagu «Tarass Parnassil» e. «Aeneias pahupidi». Samuti on kergesti märgatav seos nende teoste ning XVIII sajandi lõpu ja XIX sajandi alguse vene ja ukraina kirjanduse vahel. Valgevene «Aeneias pahupidi» seisab kõrvuti niisuguste teostega, nagu N. Ossipovi vene rahvapoeem «Pahupidi pööratud Aeneias» ja I. Kotljarevski «Aeneias». Poeemides ja jutustustes peegeldus eredalt pärisorjusliku Valgevene reaalne elu, olustik ja kombed. Neid teoseid läbib terve rahvalik huumor, terav pilge aadli, ametnike ja «hingekarjaste» aadressil. Need teosed ja valgevene rahvalaulud on lahutamatult seotud Minski kubermangu pärisorise talupoja Pavljuk Bahrõmi luuletustega, milles kajastub pärisorjusliku Valgevene mõisatalupoegade kurb saatus.

XIX saj. 40-ndail aastail tuli kirjandusellu andekas kirjanik Vikenti Dunin-Martsinkevitš, mis tähistas pööret valgevene noore kirjanduse ajaloos. Vaese rentniku poeg Dunin-Martsinkevitš kasvas üles Valgevene kolkakülas. Juba varakult hakkas ta tundma huvi emakeele ja valgevene külaelu vastu. Kirjanik, luuletaja ja dramaturg Dunin-Martsinkevitš lõi palju mitmekesiseid teoseid ja oli valgevene kirjakeele rajaja. Tema komöödia «Talunaine» (1846) naeris välja neid valgevene šlahtitšeid, kes vene aadlike ja poola panide kombel püüdsid näida prantslastena ja pidasid end oma rahvast kõrgemaks, kuigi elasid tema ekspluateerimisest. Suur poola helilooja Stanislav Moniuszko, kes (nagu ka Adam Mickiewiczki) põlvnes poola päritoluga valgevene šlahtast, lõi valgevene rahvalaulude motiividel sellele komöödiale muusika. Nii sündis koostöös valgevene kirjaniku ja poola heliloojaga esimene valgevene koomiline ooper, mis oli tähtsaks etapiks valgevene kultuuri arenguloos. Dunin-Martsinkevitši poeemid «Gapon», «Õhtud» jt. andsid õige ettekujutuse valgevene küla tavadest ja kommetest, kusjuures teoseid läbis kaastunne pärisoriuses vaevleva talupoja vastu.

Kuid liberaalsest aadlikust Dunin-Martsinkevitšist ei saanud pärisorjuse paljastajat. Ta kujutas tihti tegelikkust ilustatult ning silus mõisnike ja talupoegade

vahelisi klassivastuolusid. Pärast 1861. a. talurahvareformi suurenes märgatavalt realistlike sugemete osatähtsus Dunin-Martsinkevitši loomingus. Üldiselt oli tema looming veenvaks tõendiks, et rahvuslik iseteadvus valgevene eesrindliku aadli hulgas oli tärkamas. Kirjaniku parimate teoste mõjul tekkis huvi valgevene keele ja kirjanduse, elu-olu ja ajaloo vastu.

Rahvusliku iseteadvuse tärkamisest kõneleb ka esimeste Valgevene ajaloo- ja etnograafiaalaste tööde ilmumine. Nende teoste autorid ja väljaandjad ise olid tavaliselt vaeste šlahtitšite ja külavaimulike järeltulijad. Nad õppisid juba varakult tundma rahva igapäevast elu. Niisugusteks olid ajaloolase ja filoloogi I. Grigorovitši tööd, eriti «Valgevene vanade aktide arhiiv» ja «Lääne-Venemaa ajaloodokumendid», ning kirjaniku, etnograafi ja ränduri P. Spilevski teosed, kes sageli esines vene ajakirjanduses pseudonüümi Drevljanski all. Kogu oma eluaja kogus ta suulist rahvaloomingut, andis välja «Valgevene vanasõnad» (1853), kirjutas reisikirjelduse «Reisid Polesjes ja Valgevenes», mis oli väärtuslikuks allikaks Valgevene elu ja kommete tundmaõppimisel.

Valgevene majanduselu elavnemine pärast Venemaaga taasühinemist ja kapitalistlike suhete arenemise algust äratas huvi ka sotsiaal-majanduslike ja agronoomiaalaste küsimuste vastu. 1826. a. organiseeriti Vitebskis Valgevene Vaba Majanduslik Ühing, kelle liikmete, ettevõtlike mõisnike eesmärgiks oli tegelda «Valgevenele omaste põllumajandusharude kaasaegse täiustamisega». See oli esimene teaduslik ühing Valgevenes.

Moldaavia kultuuri arenemine. Bessaraabia ühendamine Venemaaga 1812. a. avas Moldaavia rahvaste ees uued väljavaated majanduslikuks ja kultuuriliseks arenguks. Sõdade ja türklaste omavoli lõpp, elavnemine majanduselus aitas kaasa kultuuri arengule. Esmakordselt Bessaraabia ajaloos avasid oma uksed alalised üldhariduslikud koolid (algul poeglastele, seejärel avati Kišinjovis ka esimene kool tütarlastele). Kišinjovis avatud veinitootmise ja viinamarjakasvatuse kool sai põllumajanduslike teadmiste levitamisel tähtsaks hariduskeskuseks kogu Lõuna-Venemaal. Esmakordselt asutati Bessaraabias trükikojad, kus trükiti moldaaviakeelseid raamatuid. 1829. a. hakkas Vene konsulaadi juures Iasis ilmuma esimene moldaavia ajaleht «Albina Romõnaske». Odessa Ajaloo ja Muinsuste Seltsi tegevus, eriti aga silmapaistva vene teadlase-slavisti J. Venelini tööd panid aluse Moldaavia rahvaste ajaloo ja arheoloogia tundmaõppimisele. Sellest tööst võtsid osa ka moldaavia teadlased.

Moldaavia kirjanike loomingut mõjutas vene eesrindlik kirjandus. Oma mõju avaldas ka Puškin, kes viibis mitu aastat asumisel Moldaavias. Paljud moldaavia kirjanikud kaitsesid talurahva huve bojaaride omavoli vastu. Kuid üksikud kirjanikud, nagu näit. K. Negruzzi kartsid 1848. a. revolutsiooni, ütlesid demokraatiast lahti ja ei tunnistanud talurahva vabadusvõitlust.

Baltimaade rahvaste kultuuri arenemine. Leedu kultuur. Leedu, läti ja eesti rahva kultuuri arengus oli palju ühiseid jooni. See johtus Baltimaade rahvaste territoriaalsest lähedusest ja sarnasest ajaloolisest saatusest. Kui Leedus valitses pikemat aega poola šlahta kultuur, siis Läti ja Eesti kultuurielus olid tooniandjaiks saksa vallutajad ning nende järeltulijad.

Baltimaade ühendamine Venemaaga tõi olulisi muudatusi Leedu, Läti ja Eesti rahvuslikku kultuuriellu. Tugevnenud majanduslikud sidemed uude arenguperioodi astunud Venemaaga põhjustasid elavnemise Leedu, Läti ja Eesti majanduselus, kusjuures põllumajanduses ja tööstuses hakkas arenema kapitalism. Kujunes kohalik kodanlus; linnades suurenes elanike arv. Sotsiaal-majandusliku arenguga kujunesid välja rahvused ning algas leedu, läti ja eesti rahvusliku kultuuri tõus.

XIX saj. algul oli leedu rahvusliku kultuuri kandjaks peaasjalikult talurahvas. Juba ammu poolastunud leedu magnaadid ja šlahta võttis omaks katoliku usu, poola ja ladina keele. Sellega jäid nad eemale rahvuslikust kultuurielust. Leedu rahva suuline looming oli rikas ja mitmekesine. Muinasjutud, pilkelood ja pärimused naersid välja mõisnikke ja vaimulikke ning tõestasid, et inimesed rahva hulgast on neist targemad.

Rahvalooming avaldas leedu tärkavale ilukirjandusele suurt mõju. Leedu parimad kirjanikud uurisid tähelepanelikult rahva keelevara, laule ja muid rah-

valoomingu liike. Mõned tolleaegsed andekad kirjanikud (A. Strazdas) pärinesid rahva hulgast.

Leedu rahvusliku kirjanduse rajajaks on Kristionas Donelaitis, kes elas ja töötas küll juba XVIII saj., kuid sai oma teostega tuntuks alles palju aastaid pärast surma. Tema tuntuim teos — poeem «Aastaajad», mis avaldati ositi esimest korda 1818. a., on tähtsaks etapiks leedu kirjanduse ajaloos. Selles poeemis kirjutab Donelaitis rahvast ning kujutab sügava kaastunde ja kunstilise jõuga pärisoriste talupoegade elu. Kuigi poeem näitas autori — protestantliku vaimuliku maailmavaatelist nõrkust ja selles kutsuti üles kannatlikkusele, on sellel tähtis koht rahvusliku iseteadvuse tekkimisel.

Paeluv on luuletaja Antanas Strazdase looming XIX saj. esimestest aastakümnetest. Pärisorisest talupojast põlvnev Strazdas väljendas oma teostes rahva ammuseid unistusi. Tema teoseid iseloomustas tugev demokraatlik kallak. Erinevalt Donelaitisest pooldas Strazdas talurahva võitlust rõhujate vastu. Tsensuur keelas tema teosed ära, kuid rahvas luges neid õhinaga. Rahvas armastas ka tema luuletusi ja pärandas neid põlvest põlve edasi.

Ka väikeaadliku Dionizas Poška teosed kajastasid pärisorise talurahva elu ja saatust. Ta poeem «Žemaitija ja leedu talutaat» kujutas veenvalt rõhutud leedu talupoegade sotsiaalset olukorda ja oli täis usku nende vabanemisse.

Tähelepanuväärseks sündmuseks Leedu kultuurielus XIX saj. algul oli Vilniuses asuva kõrgema kooli reorganiseerimine ülikooliks. Ülikoolile allutati kõik teised õppeasutused. Vilniuse ülikooli professoriteks olid nimekad teadlased — silmapaistev poola teadlane Joachim Lelevel, arstiteadlane Frank jt. Kuigi õppetöö ülikoolis toimus poola keeles, sest enamus professoritest ja üliõpilastest olid poolakad, äratas ülikool ühiskonnas suurt huvi teaduse ja hariduse vastu. Vilniuse ülikooli kasvandikeks on paljud nimekad leedu haridustegelased, kes aitasid kaasa leedu rahvusliku kultuuri arengule.

Leedu rahvuse kujunemisega ja rahva iseteadvuse kasvuga tõusis huvi ka sünnimaa ajaloo, keele ja rahvaloomingu vastu. Leedumaa ajaloo alaste töödega sai laialdaselt tuntuks nimekas leedu kirjanik-rahvavalgustaja, ajaloolane Simanas Daukantas. Ta paljastas teravalt reaktsioonilist katoliiklust, kuigi tõlgitses ajalugu idealistlikult ja püüdis tähele panemata jätta klassivastuolusid Leedu külas.

Ühiskonnategelased ja literaadid kogusid hoolikalt ja avaldasid rohkesti suulist rahvaloomingut. Suurt tööd tehti leedu keele murrete uurimisel ning leedu keele sõnaraamatu ja grammatika koostamisel.

Läti ja eesti kultuuri areng. Läti ja eesti kultuuri arenguteed olid lähedased. Haritlaskonna esindajad õppisid tähelepanelikult tundma oma rahva rahvuslikku kultuuri. Seda alustati läti ja eesti rikkaliku folkloori kogumise ja trükis avaldamisega. XIX saj. algul tekkisid Baltikumis esimesed teaduslikud ühiskondlikud organisatsioonid: Kuramaa Kirjanduse ja Kunsti Uurimise Ühing, Läti Kirjandusselts (1827), Õpetatud Eesti Selts (1838). Kuigi neis olid tooniandjaiks saksa literaadid, etendas nende seltside tegevus suurt osa Läti ja Eesti kultuurielus.

Rahvahariduse olukord Lätis ja Eestis oli küllaltki raske, kuid siiski parem kui paljudes teistes Venemaa osades. Koole oli vähe, ülekaalus oli koduõpetuse süsteem. Üldise kirjaoskuse tase polnud eriti kõrge, kuid paljud talupojad olid siiski kirjaoskajad.

1802. a. asutati Tartu ülikool, mis sai teaduse ja hariduselu ülevenemaalise tähtsusega keskuseks. Ülikoolis töötasid kuulsad teadlased N. Pirogov, W. Struve, M. Jacobi. Tartu ülikooli kasvandikeks olid silmapaistvad eesti rahvavalgustajad F. R. Kreutzwald, K. J. Peterson, F. R. Faehlmann, samuti kuulus armeenia kirjanik H. Abovjan. Õppetöö ülikoolis toimus saksa keeles.

Läti rahvalaulud kajastasid suuri ajaloolisi sündmusi XVIII saj. lõpul ja XIX saj. alguses: talupoegade ja saksa feodaalide vaheline klassivõitlus, talurahva kihistumine jne. Läti rikkaliku folkloori kogumise tähtsus kultuuri ja läti rahva rahvusliku iseteadvuse arendamisel oli suur.

Lätlaste rahvuslikus taassünnis etendas suurt osa vene kultuur. Vene teadlased uurisid läti rahva elu-olu, agraarsuhteid jne. Ka Vene Geograafiaseltsi ja Vaba Majandusliku Ühingu tegevusel oli siin tähtis koht.

Saksa feodaalid püüdsid Läti kultuurielus iga hinna eest juhtivat osa etendada ja noort läti kirjandust oma mõju alla saada. Kuid kapitalistliku tootmise arengu ja Baltikumi rahvuste väljakujunemise sotsiaal-majanduslike tingimuste mõjul vabanes läti kultuur saksastamise ohust. See protsess on eriti ilmekas luuletaja J. Rugeni loomingus.

XIX saj. esimesel poolel tekkis ka eesti kirjandus. Selle suurimaks esindajaks oli eesti rahva kuulsa eepose «Kalevipoeg» koostaja Friedrich Reinhold Kreutzwald. Kreutzwaldi teostest väärib märkimist raamat «Reinuvader Rebane», mis oli teravaks satiiriks pärisorjuse vastu. Eesti luuletaja K. J. Petersoni teoseid iseloomustab palav armastus lihtrahva vastu ja selgelt ilmnev demokraatlikkus. F. R. Faehlmannile kuulub «Kalevipoja» loomise idee.

Kreutzwald, Peterson ja Faehlmann armastasid palavalt oma isamaad. Nad tegid suurt tööd eesti rahvaloomingu uurimisel, eesti kirjakeele lähendamisel rahvakeelele. Eesti rahvusliku kultuuri parimad esindajad olid kultuurivõituses veendunult Venemaa poolel, väljendades sellega kogu eesti rahva mõtteid ja tundeid.

Kaukaasia rahvaste kultuuri areng. Gruusia, Armeenia ja Aserbaidžaani ühendamine Venemaaga lõi tingimused Kaukaasia rahvaste lähenemiseks, nende suhtlemiseks vene jt. Venemaa rahvastega ning vene kultuuri levimiseks Kaukaasias.

Kaukaasia linnade arengut soodustas majandussidemete tugevnemine Venemaaga ja välise kallaletungi ohu likvideerimine. Tbilisi kujunes suureks majanduse ja kultuurielu keskuseks. Linnaelu uued vormid hakkasid arenema ka teistes Kaukaasia linnades — Vladikavkazis, Pjatigorskis, Kutaisis ja Bakuus. Tbilisis ilmusid esimesed vene- ja gruusiakeelsed perioodilised häälekandjad. 1819. a. ilmus esimene gruusiakeelne ajaleht kirjanduslik-poliitilise sisuga «Sakartvelos Gazeti». Kümmekond aastat hiljem nägi Tbilisis trükivalgust tollal gruusia ühiskondliku eluga väga tihedas kokkupuutes oleva A. Gribojedovi algatusel pärisorjusliku Venemaa üks parimaid kohalikke ajalehti — «Tiflisskije Vedomosti». Selle ajalehe kirjandusosakonna toimetajaks oli gruusia filosoofiateaduse silmapaistev esindaja S. Dodašvili. Ajakirjanduse väljaandmisel Kaukaasias töötasid sõbralikult käsikäes gruusia ja vene kirjanikud ning ühiskonnategelased. Hiljem, alates 1846. a., hakkas Tbilisis ilmuma üks huvitavamaid vene ajalehti «Kavkaz», millele tegid aktiivselt kaastööd vene, gruusia, armeenia ja aserbaidžaani kirjanikud, teadlased ja ühiskonnategelased. Kirjanikud V. Sollogub, J. Polonski, teadlased ja ühiskonnategelased A. Berže, M. Brosse, P. Josseliani, G. Eristavi (Eristov) avaldasid ajalehes oma ilukirjanduslikke teoseid, Kaukaasia rahvaloomingut, ajaloolisi ja etnograafilisi uurimusi.

XIX saj. 50-ndate aastate algul organiseeris draamakirjanik ja näitleja Georgi Eristavi Tbilisis esimese rahvusteatri Gruusias. Kohalik ajakirjandus suhtus teatri avamisse suure poolehoiuga. Gruusia tolleaegse kirjaniku M. Tumanovi sõnade järgi andsid esimesed lavastused tõendi draamakunsti võimalikkusest Gruusias. Teatri loomine on tähtis etapp Kaukaasia rahvaste kultuurielus.

Kaukaasia rahvaste kultuurielu silmapaistvaks sündmuseks on suurte vene kirjanike Puškini, Lermontovi ja Gribojedovi viibimine Kaukaasias ja Kaukaasia elu kujutamine nende loomingus. Vene literaatide, ajakirjanike, näitlejate, orientalistide ja rändurite tulek Kaukaasiasse mõjus kohalikule kultuurielule viljastavalt. Tbilisi sai väikesearvulise, kuid kiirelt täieneva Kaukaasia haritlaskonna keskuseks.

Puškini, Gribojedovi, Krõlovi, Žukovski, Ostrovski looming viljastas ka silmapaistvate gruusia kirjanike, romantikute-luuletajate Aleksander Tšavtšavadze, Grigori Orbeliani, Nikolos Baratašvili ja draamakirjaniku Georgi Eristavi loomingut. Gruusia kirjanike ja luuletajate teostes kajastusid vabaduse ja kirgliku kodumaa-armastuse motiivid, viha Venemaa kõigi rahvaste rõhuja — tsarismi vastu. Kuid gruusia romantikute üksikuid teoseid iseloomustas ka aadli ühiskondlik-poliitilise silmaringi piiratus, Gruusia feodaalse mineviku idealiseerimine. Eristavi näidendid andsid esmakordselt gruusia kirjanduses satiirilise

pildi gruusia aadlike elust ja kommetest. Eristavi näidendid olid realismi alguseks gruusia kirjanduses. Uus, realistlik suund gruusia kirjanduses tekkis pärast selle juurdumist vene eesrindlikus kirjanduses.

Aserbaidžaani suur rahvavalgustaja, kirjanik ja filosoof Mirza Fatali Ahhundov elas pikemat aega Tbilisis ja lõi siin, XIX saj. esimese poole Kaukaasia rahvaste kultuurielu keskuses, ka oma esimesed teosed. Õppinud ära vene keele ja tutvunud vene kirjanduse eesrindlike ideedega, astus Ahhundov oma komöödiates, jutustustes ja teaduslik-publitsistlikes teostes julgelt välja töötava rahva pimestamise ja petmise vastu fanaatilise muhamedi vaimulikkonna poolt. Ta pooldas kogu hingest, et vene kultuuri parimad saavutused saaksid ka tema rahva ühisvaraks. Tema «Ida poeem A. S. Puškini surma puhul» (1837) oli suurepäraseks Kaukaasia rahvaste poeetiliseks järelehüüdeks suurele vene luuletajale. Vene kirjanik-dekabrist A. Bestužev, kes oli Kaukaasias asumisel, tõlkis Ahhundovi poeemi vene keelde ja see avaldati ühes Moskva ajakirjas. Filosoofilistelt vaadetelt oli Ahhundov materialist-ateist, kuigi ta jäi idealistiks ühiskondlike nähtuste seletamisel. Ahhundov oli aserbaidžaani uue, realistliku kirjanduse rajajaks. Selle suuna tekkimist tõendas uute žanride — kunstilise proosa ja dramaturgia esilekerkimine aserbaidžaani kirjanduses. Vene kultuuri viljastaval mõjul töötasid ka aserbaidžaani luuletajad Mirza Šafi Vazehh ja Kasum-bek Zakir.

Armeenia uue kirjanduse loojaks oli Ahhundovi sõber, kirjanik ja rahvavalgustaja Hatšatur Abovjan, kelle romaan «Armeenia haavad» väljendas armeenia rahva eesrindliku osa püüdlusi. Abovjan pani aluse kaasaegsele armeenia kirjakeelele, toetudes seejuures ulatuslikult armeenia rahvakeelele. Tartu ülikoolis kõrgema hariduse omandanud Abovjan oli nagu Ahhundovgi Kaukaasia rahvaste ja vene rahva vahelise sõpruse tuline pooldaja. Ta tervitas palavalt Ida-Armeenia vabastamist Türgi ikkest, mis sai teoks tänu Venemaale. Abovjani ennastsalgav võitlus feodaalse klerikalismi ja rahvale arusaamatu vana kirjakeele (grabari) vastu kohtas armeenia reaktsioonilises vaimulikkonnas ägedat vastupanu.

Kaukaasia rahvaste eesrindlikud ühiskonnategelased ja kirjanikud mõistsid Venemaale lähenemise tähtsust. Gruusia luuletaja N. Barathašvili, kes võrdles mineviku raskeid katsumusi uue olukorraga Gruusias, riigis, kes vaenurõngast vabanenuna asus pärast pikki sajandeid kestnud sõdasid rahuliku arengu teele, kirjutas 1842. a.:

Ei Gruusia südamele Kaspia viha ohtu loo
Ei ähvarda te rahu metsik tormihoog
Ei ilmu Musta mere vetelt vaenujõud —
Vaid igast küljest sõpru meile sinilaine toob.

Hatšatur Abovjan pöördus kaasaegsete poole üleskutsega heita türgi ja iraani feodaalide ike: «Armeenia üllad pojad, pekske, purustage üksmeelselt, õlg õla kõrval, vaenlaste jõuke. Hukkugu haavatud kiskja. Olgu teile toeks vene võimas käsi.» Aserbaidžaani Venemaaga ühinemise kasulikkusest kõneles ka aserbaidžaani luuletaja Kasum-bek Zakir. Silmapaistev aserbaidžaani rahvavalgustaja M. Ahhundov kutsus Kaukaasia muhameedlasi lähenema Venemaale ja venelaste eesrindlikule kultuurile.

Nii rajasid grusiinlased, armeenlased ja aserbaidžaanlased möödunud sajandi keskel liidus vene rahvaga ja tsarismi rahvusliku koloniaalpoliitika vastu võideldes omaenda rahvusliku kultuuri alused.

Vene kultuuri iseärasused. Vene kultuuri osatähtsus Venemaa rahvaste ja maailma kultuurile. Vene rahvuskultuuri hoogne areng oli vene rahvale ja Venemaa kõigile rahvastele suure tähtsusega. Rahvastevahelised suhted muutusid veelgi tihedamaks. Tihe side Lääne-Euroopa rahvaste kultuuriga aga rikastas samal ajal nii vene kui ka Venemaa paljude rahvaste kultuurielu.

XIX saj. keskel võrsunud vene rahvusliku kultuuri põhiline iseärasus seisab demokraatlikus kallakus, mis tegi selle üldrahvalikuks ja andis sellele pärisorjusevastase iseloomu. Selles seisneski vene rahvusliku kultuuri suurus, mis tegi ta mõistetavaks kõikidest rahvustest tööinimestele.

Vene rahvusliku kultuuri teiseks tähtsaks iseärasuseks on eesrindlike kultuuritegelaste tihe ja üha tugevnev side revolutsioonilise liikumisega.

Vene rahvusliku kultuuri kolmas iseärasus seisneb selle kultuuri mitmekülgsuses, tema võimes olla rahvuslik ja samal ajal koondada endasse Venemaa rahvaste kultuuride parimad saavutused.

Kõik need vene rahvusliku kultuuri iseärasused on seletatavad sellega, et tolle kultuuri oli loonud Venemaa revolutsiooniline, võitlev rahvas. Venemaa rahvuslik kultuur oma selgelt väljendunud demokraatlikkuse ja võitleva vaimuga hakkas järk-järgult omandama suurt tähtsust kõigi maade töötavate hulkade vaimses arengus, kogu inimkonna kultuuri rikastamisel ja arendamisel.

KRONOLOOGILINE TABEL

IX—VIII s. e.m.a.	Urartu riigi õitseaeg
V s. e.m.a.	Bosporose riigi tekkimine
III s. keskpaik — II s.	
40.—30. a. e.m.a.	Kreeka-Baktria riik
II s. lõpp e.m.a.	Sküüdi orjade ülestõus Saumaki juhtimisel
776—783	Rahvaülestõusud Kesk-Aasias, Mukanna ülestõus
816—837	Ülestõus Babeki juhtimisel Aserbaidžaanis
860	Russide retk Konstantinoopolisse
911	Olegi leping Bütsantsiga
944	Igori leping Bütsantsiga
969—971	Svjatoslavi sõda Bütsantsiga Bulgaaria pärast
U. 988	Ristiusu vastuvõtmine Vladimiri poolt
1015	Vladimiri surm
1019—1054	Jaroslav Targa valitsemine Kiievis
1068	Kaotus polovetsidele Alta jõel. Ülestõus Kiievis
1097	Vürstide kokkutulek Ljubetšis
1113	Ülestõus Kiievis
1113—1125	Vladimir Monomahhi valitsemine Kiievis
1116	«Jutustus möödunud aegadest» Silvesteri redaktsioonis
1136	Ülestõus Novgorodis ja vürst Vsevolodi kukutamine
1146	Ülestõus Kiievis
1147	Moskva esmakordne mainimine kroonikas
1157—1174	Andrei Bogoljubski valitsemine Vladimiri-Suzdalimaal
1169	Kiievi vallutamine Andrei Bogoljubski poolt
1176—1212	Vsevolod Suurpesa valitsemine Vladimiri-Suzdalimaal
1184—1213	Tamara valitsemine Gruusias
1202	Mõõgavendade ordu asutamine
1219—1221	Kesk-Aasia vallutamine mongolite poolt
1223	Kalka lahing
1237—1240	Mongolite-tatarlaste vallutusretked Vene aladele
1238—1264	Daniili valitsemine Galiitsias
1240	Rootsi vallutajate purustamine Aleksandri poolt Neeva jõel
1242	Jäälahing
1262	Ülestõusud tatarlaste vastu Rostovis, Vladimiris, Suzdalis, Jaroslavlis
1303—1325	Juri valitsemine Moskvas
1312—1342	Usbeki valitsemine Kuldhordis
1325—1340	Ivan Kalita valitsemine Moskvas
1327	Ülestõus Tveris khaani saadiku Ševkali vastu
1345—1377	Algirdase valitsemine Leedus
1349	Galiitsia vallutamine poola feodaalide poolt
1359—1389	Dimitri Donskoi valitsemine
1362	Kiievi vallutamine Algirdase poolt
1370—1405	Timuri valitsemine

1378	Tatarlaste kaotus Voža jõel
1380	Kulikovo lahing
1382	Ülestõus Moskvas
1385	Krevo unioon
1395	Kuldhordi purustamine Timuri poolt
1410	Grünwaldi lahing
1418	Ülestõus Novgorodis
1425—1462	Vassili Pimeda valitsemine
1438	Kaasani khaaniriigi tekkimine
1439	Firenze unioon
1462—1505	Ivan III valitsemine
1471	Moskva võit Novgorodi üle Šeloni jõel
1478	Novgorodi iseseisvuse lõpp
1480	Tatari ikke kukutamine
1485	Tveri vürstiriigi iseseisvuse lõpp
1497	Ivan III Sudebnik
1499—1500	Moskva vojevoodide retk Jugrale, Uraali taha
1500—1503	Vene-Leedu sõda vene vürstiriikide vabastamiseks Leedu ülemvõimu alt
1502	Suurhordi purustamine krimmi ja siberi tatarlaste poolt
1505—1533	Vassili III valitsemine
1514	Smolenski liidendamine Venemaaga
1521	Rjazani vürstiriigi liidendamine Venemaaga
1524—1525	Reformatsioon Liivimaal
1529	I Leedu statuut
1533—1584	Ivan IV Julma valitsemine (alates 1547. a. tsaarina)
1547, juuni	Ülestõus Moskvas
1550	Ivan IV Sudebnik
1552	Kaasani vallutamine
1558—1583	Liivi sõda
1561	Liivi ordu likvideerimine. Liivimaa jaotamine Poola, Rootsi ja Taani vahel
1563	Polotski vabastamine
1564	Raamatutrükkimise algus Moskvas; Ivan Fjodorov
1565—1572	Opritšnina
1581—1582	Pihkva piiramine Stephan Báthory poolt
1581	Jermaki Siberi-retke algus
1584—1598	Fjodori valitsemine
1587	Ülestõus Moskvas
1589	Patriarhiameti sisseseadmine
1591—1593	Kosiński ülestõus Ukrainas
1597	Ukaasid pagenud talupoegade ja võlaorjade kohta
1598—1605	Boriss Godunovi valitsemine
1603	Hlopko ülestõus
1606, 17. mai	Ülestõus Vale-Dimitri vastu
1606—1610	Vassili Šuiski valitsemine
1606—1607	I. Bolotnikovi ülestõus
1609—1611	Smolenski piiramine poola interventide poolt
1611, märts	Ülestõus interventide vastu Moskvas
1611, sept.-okt.	Teise maakaitseväe kokkukutsumine Nižni Novgorodis
1612, august	Chodkiewiczi lüüasaamine Moskva all
1613—1645	Mihhail Romanovi valitsemine
1617	Stolbovo rahu Rootsiga
1618	Deulino vaherahu Poolaga
1630	Kasakate ülestõus Ukrainas Tarassi juhtimisel
1632—1634	Vene-Poola sõda
1642	Aasovi küsimuse arutamine Maakogul
1645—1676	Aleksei Romanovi valitsemine

1648	Ukraina rahva vabadusvõitluse algus.
1648	Ülestõus Moskvas jt. linnades
1649	Maakogu Seadustik. Zborovi leping
1650	Ülestõusud Pihkvas ja Novgorodis
1651	Belaja Tserkovi leping
1654	Perejaslavi raada. Ukraina taasühinemine Venemaaga
1654—1667	Vene-Poola sõda
1662	Ülestõus Moskvas
1666	Kirikukogu, patriarh Nikoni tagandamine
1667—1671	Stepan Razini ülestõus
1668—1676	Ülestõus Solovetski kloostris
1674	«Sünopsise» ilmumine
1676—1682	Fjodor Romanovi valitsemine
1682	Kohajärguse kaotamine. Streletside ülestõus Moskvas
1682—1689	Tsaarinna Sofia valitsemine
1686	«Igavene rahu» Poolaga
1689—1725	Peeter I valitsemine
1695—1696	Aasovi sõjakäigud
1699	Linnavalitsemise reform
1700	Vene-Türgi vaherahu
1700—1721	Põhjasõda
1700, 19. november	Narva lahing
1703	Peterburi rajamine
1705—1706	Ülestõus Astrahanis
1705—1711	Ülestõus Baškiirias
1707—1708	Ülestõus K. Bulavini juhtimisel
1708	Peeter I kubermangureform
1709, 27. juuni	Poltaava lahing
1711	Senati asutamine. Pruti sõjakäik
1711—1765	M. Lomonossov
1716	Peeter I sõjaväemäärustik
1718	Kolleegiumide asutamine. Hingeloenduste algus
1719	Provintside sisseseadmine
1720	Peamagistraadi asutamine
1721	Sinodi asutamine. Ukaas possessioonitalupoegade kohta
1722	«Teenistusastmete tabel». Kindralprokurõri ametikoha sisseseadmine
1722—1723	Vene-Iraani sõda
1726	Ülemsalanõukogu asutamine
1727—1730	Peeter II valitsemine
1730—1740	Anna valitsemine
1730	1714. a. ainupärimisseaduse tühistamine
1731	Noorema Žuzi astumine Vene alamlusse
1733—1735	Sõda Poola trooni pärast
1735—1739	Vene-Türgi sõda
1735—1740	Ülestõus Baškiirias
1740	Šahh Nadiri sõjakäik Kesk-Aasiasse
1741—1743	Vene-Rootsi sõda
1741—1761	Jelizaveta valitsemine
1742	Aasia põhjatipu avastamine Tšeljuskini poolt
1750	Esimese vene teatri avamine Jaroslavlis (F. Volkov)
1754	Sisetollide kaotamine 1753. a. ukaasi põhjal
1755	Moskva ülikooli asutamine
1757—1761	Vene-Preisi sõda (Venemaa Seitsmeaastases sõjas)
1760—1764	Juurdekirjutatud talupoegade massilised rahutused Uraalis
1761—1762	Peeter III valitsemine
1762	Ukaas «aadlivabadusest»
1762—1796	Katariina II valitsemine
1763—1765	Aurumasina leiutamine I. Polzunovi poolt

1764	Kirikumaade sekulariseerimine
1765	Vaba Majandusliku Ühingu asutamine
1767—1768	Seadustiku koostamise komisjon
1768—1769	Koliivštšina
1768—1772	Sõda poola konföderaatidega
1768—1774	Vene-Türgi sõda
1771	Katkumäss Moskvas
1772	Poola esimene jagamine
1773—1775	Talurahvasõda J. Pugatšovi juhtimisel
1775	Kubermangureform
1780	Relvastatud neutraliteedi poliitika väljakuulutamine
1783	Krimmi liidendamine. Georgijevski traktaat
1783—1797	Srõmi ülestõus Kasahstanis
1785	«Armukiri aadlile» ja «Armukiri linnadele»
1787—1791	Vene-Türgi sõda. Musta mere põhjaranniku lõplik ühendamine Venemaaga
1788—1790	Vene-Rootsi sõda
1793	Poola teine jagamine
1795	Poola kolmas jagamine
1799—1837	A. Puškin
1801	Ida-Gruusia liidendamine Venemaaga
1801—1825	Aleksander I valitsemine
1802	Tartu ülikooli asutamine
1802	Ministeeriumide loomine
1803	Ukaas «vabade põlluharijate» kohta
1803—1806	Esimene Vene ümbermaailmareis (A. Krusenstern ja J. Lisjanski)
1804—1813	Vene-Iraani sõda. Aserbaidžaani ja Dagestani liidendamine Venemaaga
1805	Harkovi ülikooli asutamine
1805—1807	Venemaa osavõtt kolmandast ja neljandast koalitsioonist Prantsusmaa vastu
1806—1812	Vene-Türgi sõda. Bessaraabia liidendamine Venemaaga
1808—1809	Vene-Rootsi sõda
1809	M. Speranski riigiaparaadi ümberkorraldamise projekt
1809—1852	N. Gogol
1810	Riigiõukogu asutamine
1811—1848	V. Belinski
1812—1870	A. Herzen
1812	Talupoegade ülestõus Kahheetias
1812	Isamaasõda
1812, 26. august	Borodino lahing
1812, september-oktoober	Napoleoni väed Moskvas
1813—1814	Vene armee sõjakäigud välismaale
1814—1841	M. Lermontov
1814—1815	Viini kongress
1815	Püha Liidu loomine
1816—1819	Talurahvareform Balti kubermangudes
1816	Päästeliidu tekkimine
1818	Hüveolu Liidu tekkimine
1818—1820	Talurahvarahutused Donimaal
1819	Sõjaväeasukate ülestõus Tšugujevis
1819	Peterburi ülikooli asutamine
1820—1879	S. Solovjov
1820	Rahutused Semjonovski kaardiväepolgus Peterburis
1821	Dekabristide Lõunaühingu asutamine
1822	Dekabristide Põhjaühingu asutamine

1822	Tööliste rahutused Batašovi tehastes
1825, 14. detsember	Dekabristide ülestõus
1825—1855	Nikolai I valitsemine
1826	Tema Majesteedi isikliku kantselei III osakonna asutamine
1826—1828	Vene-Iraani sõda. Ida-Armeenia liidendamine Venemaaga
1828—1889	N. Tšernõševski
1828—1829	Vene-Türgi sõda
1829	Venemaa esimese tööstusnäituse avamine Peterburis
1830	Massiline talurahvaliikumine Taga-Kaukaasias
1830—1831	Kooleramässud
1830—1831	Poola ülestõus
1832	Vene impeeriumi seadustekogu väljaandmine
1833	Hunkiar-Iskelessi leping Türgiga
1834—1859	Šamili imamaat
1836	Ajakirja «Sovremennik» asutamine
1836—1861	N. Dobroljubov
1836—1837	Kasahhide ülestõus Issatai Taimanovi ja Mahambet Utemissovi juhtimisel
1837—1841	Riigitalupoegade valitsemise reform
1837	Esimese raudtee avamine Venemaal
1839	J. Kankrini rahareform
1841	Rahutused Demidovitele kuuluvas Revda tehases Uraalis
1841	Ülestõus Guurias (Lääne-Gruusias)
1842	Ukaas kohuslastalupoegade kohta. Kartulimässud Kesk-Volgamaal
1845—1847	Inventariraamatute sisseseadmine Ukrainas, Leedus ja Valgevenes
1845—1849	M. Butaševitš-Petraševski ring (petraševskilased)
1846—1847	Kyrillose-Methodiose vennaskond
1853—1856	Krimmi (Ida-) sõda
1854, september — 1855, august	Sevastoopoli kaitsmine
1859—1861	Revolutsiooniline situatsioon Venemaal

SISUKORD

Historiograafiline ülevaade. *L. Tšerepnin* 5
I osa. Ürgkogukondlik kord. Orjanduslik kord 32
I peatükk. Ürgkogukondlik kord. *B. Rõbakov* 32
1. Ürgkogukondliku korra periodiseerimine 32
2. Paleoliitikum. Sugukondliku korra teke ja areng 33
3. Neoliitikum ja pronksiaeg. Sugukondliku korra õitseng ning lagunemine 37
II peatükk. Orjanduslik kord Taga-Kaukaasias, Kesk-Aasias ja Musta mere rannikul. Muistsed slaavlased (I aastatuhat e. m. a. kuni IV saj. m. a. j.). *B. Rõbakov* 41
1. Vanimad orjanduslikud riigid Taga-Kaukaasias ja Kesk-Aasias . 41
2. Muistsed slaavlased ja teised Ida-Euroopa hõimud. Kreeka kolooniad 48
3. Idaslaavlased (antid) I—IV sajandil m. a. j. 53
II osa. Feodaalsuhete tekkimine. Varafeodaalne riik Venes 56
III peatükk. Feodalismi teke ja areng (IV—IX saj.). Riigi tekkimine idaslaavlastel. *B. Rõbakov* 56
1. Orjandusliku süsteemi kriis. Feodaalkorra põhijooned 56
2. Feodalismi tekkimine Armeenias, Gruusias, Aserbaidžaanis (Albaanias) ja Kesk-Aasias 58
3. Hunnid. Avaarid. Kasaarid. Ungarlased. Volga-bulgaarid . . . 64
4. Slaavi hõimude osa orjandusliku korra kukutamisel. Slaavlaste sõjakäigud Bütsantsi 66
5. Idaslaavlaste ühiskondlik kord riigi tekkimise eel 68
6. Riigi tekkimine Venes ja vana-vene rahva kujunemine 72
IV peatükk. Feodaalsuhete arenemine. Vana-Vene riik, tema osa NSV Liidu rahvaste ajaloos ja rahvusvaheline tähtsus (IX—XII saj. alguseni) . 79
1. Venemaa sotsiaal-majanduslik kord. *B. Rõbakov* 79
2. Poliitiline kord. Vana-Vene vürstide sise- ja välispoliitika IX—X sajandil. *B. Rõbakov* 84
3. Ristiusu vastuvõtmine. Vana-Vene riik XI sajandi esimesel poolel. *V. Pašuto, L. Tšerepnin* 88
4. Smerdide ja linlaste ülestõusud XI sajandi 60—70-ndatel aastatel. *V. Pašuto, L. Tšerepnin* 90
5. Üleminek feodaalsele killustumusele. Ülestõus Kiievis 1113. a. Vladimir Monomahhi valitsemisaeg. *V. Pašuto, L. Tšerepnin* 92

6. Vene võitluses rändrahvaste rüüsteretkede vastu X—XII sajandil. *B. Rõbakov* 93
7. Vana-Vene kultuur. *V. Pašuto, L. Tšerepnin* 95
8. Vana-Vene tähtsus meie kodumaa rahvaste ajaloos. *V. Pašuto, L. Tšerepnin* 97
9. Vana-Vene rahvusvaheline tähtsus. *V. Pašuto, L. Tšerepnin* . . . 98
10. Taga-Kaukaasia ja Kesk-Aasia rahvad VIII—XI sajandil. *V. Pašuto, L. Tšerepnin* 99
III osa. Feodalismi õitseaeg. Feodaalne killustumus. Tsentraliseeritud Vene riigi kujunemine ja tugevnemine 105
V peatükk. Feodaalne killustumus Venemaal. Meie maa rahvad XII—XIII sajandil. *V. Pašuto* 105
1. Vene maade sotsiaal-majanduslik ja poliitiline areng 105
2. Üksikute Vene maade ajalugu 110
3. Venemaa rahvusvaheline olukord 115
4. Kultuur 117
5. Meie maa rahvad 119
VI peatükk. Meie maa rahvaste võitlus sõltumatuse eest XIII sajandil ja selle ajalooline tähtsus. *V. Pašuto* 124
1. Vene ja Baltimaade rahvaste võitlus saksa, rootsi ja taani feodaalide vastu 124
2. Meie maa rahvaste kangelaslik võitlus mongoli-tatari kallaletungi vastu 126
3. Vene sõjameeste otsustavad võidud rootsi ja saksa vallutajate üle Aleksander Nevski juhtimisel 133
4. Meie maa rahvad mongoli-tatari ikke all ja selle tagajärjed . . . 135
5. Vene rahva võitlus mongoli ikkest vabanemiseks 140
VII peatükk. Vene maade ühendamine Moskva ümber ja tsentraliseeritud Vene riigi tekkimine. Meie maa rahvad XIV—XV sajandil 142
1. Vene maade sotsiaal-majanduslik areng XIV—XV sajandil. *A. Sahharov* 143
2. Vene maade Moskvaga ühendamise algus XIV sajandi esimesel poolel. *L. Tšerepnin* 153
3. Venemaa rahvusvaheline olukord XIV sajandi esimesel poolel. Baltimaade, Moldaavia, Ukraina ja Valgevene rahvaste vabadusvõitlus. Leedu suurvürstiriik ja selle suhted Venega. *L. Tšerepnin* 155
4. Vene vürstiriikide ühendamine Moskva ümber XIV sajandi teisel poolel. Kulikovo lahing. *L. Tšerepnin* 157
5. Välisvaenlaste sissetungid Vene riigi aladele XIV sajandi lõpul ja XV sajandi algul. Kesk-Aasia, Taga-Kaukaasia, Ukraina ja Valgevene rahvaste vabadusvõitlus. *L. Tšerepnin* 163
6. Feodaalsõda Venes XV sajandi teisel veerandil. *L. Tšerepnin* . . 168
7. Kuldhordi lagunemine. *L. Tšerepnin* 174
8. Tsentraliseeritud Vene riigi tekkimine. *L. Tšerepnin* 175
9. Venemaa rahvusvaheline olukord ja välispoliitika XV sajandi 60—80-ndail aastail. *A. Sahharov* 177

10. Vene, ukraina ja valgevene rahvas ning nende kultuur XIV—XV sajandil. *A. Sahharov* 180
VIII peatükk. Tsentraliseeritud paljurahvuseline Vene riik ja meie maa rahvad XV sajandi lõpul — XVI sajandi esimesel poolel. *A. Sahharov* . . 185
1. Vene maade sotsiaal-majanduslik areng 185
2. Vene maade lõplik ühendamine Moskvaga 188
3. Tsentraliseeritud riigiaparaadi kujunemine ja Vene riigi sisepoliitika 189
4. Vene tsentraliseeritud riigi välispoliitika 192
5. Vene kultuur 194
6. Ukraina, Valgevene, Moldaavia, Leedu, Baltimaad, Taga-Kaukaasia ja Kesk-Aasia XV sajandi lõpul — XVI sajandi esimesel poolel . . 195
IX peatükk. Feodaal-pärisorjuslike suhete areng XVI sajandi teisel poolel. Vene tsentraliseeritud riigi tugevnemine. Meie maa rahvad . . . 201
1. Venemaa sotsiaal-majanduslik areng. *A. Zimin* 201
2. Klassivõitluse ägenemine XVI sajandi keskel. Ülestõus Moskvas 1547. a. *A. Zimin* 204
3. XVI sajandi 50-ndate aastate reformid. Tsentraliseeritud võimuaparaadi tugevnemine. *A. Zimin* 205
4. Kaasani ja Astrahani khaaniriikide likvideerimine. Volgamaa ja Uraali rahvaste liitmine Vene riigi koosseisu. *A. Zimin* 209
5. Opritšnina. *A. Zimin* 213
6. Liivi sõda (1558—1583). Baltimaade rahvad XVI sajandil. *A. Zimin* . 217
7. Lääne-Siberi rahvaste liitmine Vene riigiga. *V. Sunkov* 222
8. Ühiskondlik-poliitiline mõte ja kultuur. *A. Zimin* 224
9. Kaukaasia ja Kesk-Aasia rahvad. *A. Zimin* 229
X peatükk. Venemaa ja meie maa rahvad XVI sajandi lõpul ja XVII sajandi alguses. Talurahvasõda. Võitlus interventsiooniga 232
1. Feodaalse ekspluateerimise tugevnemine XVI sajandi lõpul. *A. Zimin* 232
2. Boriss Godunovi valitsuse sise- ja välispoliitika. *A. Zimin* . . . 234
3. Klassivõitlus XVI sajandi lõpul — XVII sajandi algul Ukrainas, Valgevenes, Moldaavias ja Baltimaadel. *A. Zimin* 236
4. Talurahvasõja algus Venemaal. Hlopko ülestõus 238
5. Interventsiooni algus. Vale-Dimitri I 239
6. Ivan Bolotnikovi ülestõus. *A. Zimin* 241
7. Poola interventsiooni tugevnemine. Tušino laagri organiseerimine. Rootsi interventsioon. *A. Sahharov* 245
8. Vene rahva võitlus sõltumatuse eest. Minin ja Požarski. Moskva vabastamine. *A. Sahharov* 251
9. Uue valitsuse moodustamine. Poola ja Rootsi interventsiooni lõpp. *A. Sahharov* 256
10. Talurahvasõja ja interventsiooni sündmuste kajastumine XVII sajandi alguse vene publitsistikas. *L. Puškarjov* 258
IV osa. Feodaal-pärisorjusliku rõhumise tugevnemine. Ülevenemaalise turu teke. Kodanlike suhete teke. Üleminek absolutismile 260
XI peatükk. Venemaa sotsiaal-majanduslik kord XVII sajandil. Ülevenemaalise turu teke. Klassivõitluse teravnemine. Talurahvasõda S. Razini juhtimisel. *A. Novoselski.* 260

1. Põllumajandus 260
2. Tööstuse areng 263
3. Turu areng 266
4. Rahandus 268
5. Sotsiaalne kord 271
6. Klassivõitluse teravnemine. Rahvaliikumised 277
XII peatükk. Venemaa riiklik kord XVII sajandil. Üleminek absolutismile. *A. Novoselski* 289
1. Kõrgemad riigivõimuorganid 289
2. Valitsusorganid 291
3. Relvastatud jõud. Valitsuse sisepoliitika üldine iseloom 294
XIII peatükk. Vene riigi rahvusvaheline olukord ja välispoliitika XVII sajandil. Baltimaade, Moldaavia, Kaukaasia ja Kesk-Aasia rahvad ning nende sidemed Venemaaga 296
1. Venemaa välispoliitika XVII sajandi keskpaigani. *A. Fadejev* . . 296
2. Vene-Poola ja Vene-Rootsi sõjad 50—60-ndail aastail. *A. Novoselski* 298
3. Sõda Türgi ja Krimmi khaaniriigi vastu 70—80-ndail aastail. «Igavene rahu» Poolaga 1686. a. *A. Novoselski* 301
4. Baltimaade, Karjala ja Kaukaasia rahvad võõra võimu all. Venemaa sidemete laienemine Kesk-Aasia ning Kasahstani rahvastega. *A. Fadejev* 302
XIV peatükk. Ukraina taasühinemine Venemaaga. Euroopa-Venemaa põhjaosa, Volgamaade ja Siberi rahvad Vene riigi koosseisus 307
1. Ukraina ja Valgevene XVII sajandil. *A. Novoselski* 307
2. Volgamaa, Uraali ja Euroopa-Venemaa põhjaosa rahvad Vene riigi koosseisus. *A. Novoselski* 317
3. Siber Vene riigi koosseisus. *O. Sunkov* 320
XV peatükk. Vene, ukraina, valgevene ja teiste rahvaste kultuur. Vene rahvuse kujunemine 325
1. Vene kultuur. *L. Puškarjov* 325
2. Ukraina ja valgevene kultuur. *A. Novoselski* 330
3. Moldaavia, Baltimaade, Kaukaasia ja Kesk-Aasia rahvaste kultuur. *L. Tšerepnin* 331
4. Vene rahvuse kujunemine. *A. Novoselski* 332
XVI peatükk. Venemaa sotsiaal-majanduslik areng XVIII sajandi esimesel poolel. *N. Pavlenko* 333
1. Põllumajandus. Mõisnikud. Talupojad 334
2. Tööstus 340
3. Kaubandus 345
4. Rahandus 347
XVII peatükk. Klassivõitlus ja reformid XVIII sajandi esimesel veerandil 348
1. Klassivõitluse teravnemine. *V. Lebedev* 348
2. Reformid riigivalitsemise alal. *V. Lebedev* 352
3. Sõjaväereform. Regulaararmee ja sõjalaevastiku loomine. *P. Jepifanov* 355
4. Kultuurialased ümberkorraldused. *P. Jepifanov* 356

5. Võitlus reaktsiooniliste vandenõude vastu. Ümberkorralduste tulemused. *P. Jepifanov* 362
XVIII peatükk. Venemaa rahvusvaheline olukord ning välispoliitika XVII sajandi lõpus ja XVIII sajandi esimesel veerandil 364
1. Aasovi sõjakäigud 1695.—1696. a. *V. Lebedev, P. Jepifanov* . . . 365
2. Põhjasõda. *P. Jepifanov* 366
3. Venemaa ja idamaade rahvad. *A. Fadejev* 376
XIX peatükk. Aadliimpeerium XVIII sajandi 20—50-ndail aastail. Meie maa rahvad 379
1. Klassivõitlus XVIII sajandi 20—50-ndail aastail. *P. Jepifanov* . . 379
2. Paleepöörded. Valitsuse pärisorjuslik poliitika. *P. Jepifanov* . . . 380
3. Venemaa rahvad XVIII sajandi 20—50-ndail aastail. *L. Tšerepnin* . 385
4. Venemaa välispoliitika XVII sajandi 20—50-ndail aastail. *P. Jepifanov* 387
5. Paremkalda ja Lääne-Ukraina, Valgevene, Leedu ja Moldaavia rahvad. *L. Tšerepnin* 390
6. Vene kultuuri, teaduse ja tehnika areng XVIII sajandi 30—50-ndail aastail. *M. Beljavski* 391
V osa. Feodaal-pärisorjusliku süsteemi lagunemine ja kriis 397
XX peatükk. Sotsiaal-majanduslik areng XVIII sajandi teisel poolel. Feodaal-pärisorjusliku majanduse lagunemine. *B. Kafenhaus* 397
1. Põllumajandus. Talupojad ja mõisnikud 397
2. Tööstus 407
3. Kaubandus 412
4. Linnade arenemine. Kodanluse kujunemine 416
5. Rahandus 417
6. Venemaa XVIII sajandi teise poole sotsiaal-majandusliku arengu tulemused 418
XXI peatükk. Tsarismi sise- ja välispoliitika XVIII sajandi 60—70-ndail aastail. Talurahvasõda J. Pugatšovi juhtimisel 419
1. «Valgustatud monarhismi» eeldused. *I. Fedossov* 419
2. Venemaa sisepoliitika. *I. Fedossov* 420
3. Talurahvasõda J. Pugatšovi juhtimisel. *V. Lebedev, L. Tšerepnin* 425
4. Tsarismi välispoliitika 60-ndatel aastatel. *I. Fedossov* 431
XXII peatükk. Aadliimpeerium pärast 1773.—1775. a. Talurahvasõda. *A. Fadejev* 435
1. Pärisorjuslik reaktsioon 435
2. Vene impeeriumi rahvusvahelise prestiiži kasv 439
3. Krimmi ja Kubanimaa liitmine Venemaaga. Ida-Gruusia minek Vene protektoraadi alla 441
4. Vene-Türgi sõda 1787.—1791. a. ja Musta mere äärsete alade lõplik liitmine Venemaaga 443
5. Venemaa ja Kasahstani ning Kesk-Aasia rahvad 448
6. Tsarism võitluses kodanliku revolutsiooni vastu 449
XXIII peatükk. Vene kultuur XVIII sajandi teisel poolel. Feodalismivastaste ideede kujunemine. Vene rahvuse arenemine 455

1. Vene rahvusliku kultuuri arengu põhijooned XVIII sajandi teisel poolel. *M. Beljavski* 455
2. Haridus, teadus ja tehnika. *M. Beljavski* 456
3. Ühiskondlik-poliitilised ideed. Valgustusliku ideoloogia kujunemine Venemaal. *M. Beljavski* 459
4. Suur revolutsionäär ja patrioot A. Radištšev. *M. Beljavski, P. Jepifanov* 461
5. Ilukirjandus. *M. Beljavski* 466
6. Kunst. *M. Beljavski* 469
7. Venemaa rahvaste kultuur. *M. Beljavski* 472
8. Vene rahvuse arenemine XVIII sajandil. *L. Tšerepnin* 474
XXIV peatükk. Feodaal-pärisorjusliku majanduse lagunemine ja kapitalistlike suhete arenemine XIX sajandi esimesel poolel. Feodalismi kriis. *M. Rožkova* 476
1. Põllumajandus 476
2. Talupoegade kodutööndus. Väiketööstus linnades 482
3. Suurtööstuse kasv. Suurtööstuse harud ja paiknemine 484
4. Linnaelanike arvu kasv 489
5. Kaubandus 490
6. Kodanluse edasine kujunemine 493
7. Sotsiaal-majandusliku arengu iseärasused Venemaa keskosas ja rahvuslikes rajoonides 494
8. Valitsuse majanduspoliitika 496
XXV peatükk. Isevalitsuse sise- ja välispoliitika XIX sajandi algul. 1812. a. isamaasõda. Sõjakäigud välismaale aastail 1813—1814 497
1. Venemaa sise- ja välispoliitiline olukord XIX sajandi algul. *A. Fadejev* 498
2. Aleksander I sisepoliitika. *A. Fadejev* 500
3. Tsarismi välispoliitika kuni Tilsiti rahuni. *A. Fadejev* 502
4. Tsaari-Venemaa pärast Tilsiti rahu. *A. Fadejev* 507
5. 1812. a. Isamaasõda. *L. Beskrovnõi* 510
6. Sõjakäigud välismaale 1813.—1814. a. *L. Beskrovnõi* 522
XXVI peatükk. Püha Liit. Araktšeejevlus. Massiliikumine (1815—1825). *M. Netškina* 524
1. Rahvusvaheline reaktsioon. Püha Liit 524
2. Tsarismi reaktsiooniline poliitika. Massiline feodalismivastane liikumine Venemaal 526
XXVII peatükk. Dekabristide liikumine. *M. Netškina* 532
1. Salaühingute tekkimine 532
2. 1825. a. 14. detsembri ülestõus Peterburis. Tšernigovi polgu väljaastumine 539
XXVIII peatükk. Tsarism pärisorjusliku süsteemi kriisi perioodil. Massiliikumine XIX sajandi 30—40-ndail aastail. *A. Fadejev* 542
1. Reaktsiooni vastupealetung 542
2. Rahvaliikumised 1830.—1831. a. 544
3. Poola ülestõus aastail 1830—1831 545
4. Pärisorjusliku süsteemi kriisi ületamise katsed 547

5. Massilise feodalismivastase liikumise kasv Venemaal XIX sajandi 40-ndail aastail 554
6. Kolonialismivastane liikumine impeeriumi ääremaades 556
XXIX peatükk. Venemaa rahvusvaheline olukord ja tsarismi välispoliitika XIX sajandi teisel veerandil. *A. Fadejev* 561
1. Venemaa ja uus etapp idakriisis 561
2. Vene-Iraani sõda aastail 1826—1828 563
3. Vene-Türgi sõda aastail 1828—1829 566
4. Tsarismi poliitika idaküsimuses XIX sajandi 30—40-ndail aastail . 571
5. Tsarismi välispoliitika kontrrevolutsiooniline suunitlus 574
XXX peatükk. Ideeline võitlus XIX sajandi 30—40-ndail aastail. Revolutsioonilis-demokraatliku ideoloogia tekkimine. *M. Netškina* 575
1. Revolutsioonilis-demokraatliku liikumise tekkimise eeldused . . . 575
2. Ametliku rahvusluse teooria — reaktsiooni ideeline relv. Ringid 20—30-ndate aastate lõpul ja 30-ndatel aastatel 578
3. A. Herzeni revolutsiooniline agitatsioon. B. Belinski revolutsiooniline demokratism 582
4. Läänlaste ja slavofiilide ideelised lahkhelid. Eesrindlik maailmavaade ajalooteaduses (T. Granovski valgustuslik tegevus) 586
5. Suur ukraina revolutsiooniline demokraat T. Ševtšenko. Kyrillose-Methodiose vennaskond 589
6. Petraševskilased 591
XXXI peatükk. Krimmi sõda (Idasõda) 1853.—1856. a. *A. Fadejev* . . 594
1. Sõja põhjused ja iseloom 594
2. Sõja algperiood (oktoober 1853 — märts 1854) 596
3. Sõja teine periood (märts — august 1854) 598
4. Sõja kolmas periood. Sevastoopoli sangarlik kaitsmine (september 1854 — august 1855) 599
5. Sõja lõpuperiood (september 1855 — veebruar 1856) 602
6. Sõja tulemused ja tähtsus 603
XXXII peatükk. Vene kultuur ja Venemaa rahvaste kultuur XIX sajandi esimesel poolel. *S. Dmitrijev* 604
1. Kultuuri arenemise üldised tingimused 604
2. Hariduselu 605
3. Teadus ja tehnika 607
4. Rahvaluule ja kirjandus 613
5. Kunst 617
6. Venemaa rahvaste kultuuri areng 619
Kronoloogiline tabel 627

ИСТОРИЯ СССР. ТОМ I. Титульный редактор: кандидат исторических наук С. Вахтре. На эстонском языке. Перевели с русского К. Крелл, О. Лухар и Х. Тоомсалу. Художественное оформление Т. Ару. Издательство «Валгус». Таллин, Пярнуское шоссе, 10

Toimetaja M. Hion. Kunstiline toimetaja M. Niin. Tehniline toimetaja E Ainla. Korrektorid U. Karelaid ja E. Kask. Laduda antud 4. VII 1969. Trükkida antud 26. IX 1969. Kohila Paberivabriku trükipaber nr. 2, 60×90/16. Trükipoognaid 46. Arvestuspoognaid 49,06. Trükiarv 2500. Tellimuse nr. 4119. Hans Heidemanni nim. trükikoda. Tartu, Ülikooli 17/19. I

Hind rbl. 1.33

A
30223
158323

TÜ RAAMATUKOGU
1 0300 00397322 1